МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

За редакцією
М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2005

ББК 66.0я2я73
П50

Редакційна колегія: *М. Ф. Головатий* (голова), *О. В. Антонюк* (заст. голови), *В. П. Горбатенко*, *М. І. Михальченко*, *Ф. М. Рудич*, *В. О. Храмов*, *А. М. Черній*, *Л. Є. Шкляр, Г. В. Щокін*

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 26.07.04)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-2765 від 22.12.04)

Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред.
П50 М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.

ISBN 966-608-459-7

Пропонований словник є спеціальним науковим та навчальним виданням, в якому подано основні фундаментальні термінологічні поняття політологічного характеру, що активно використовуються у вітчизняній та зарубіжній науці про політику та у практичній політичній діяльності. Підготовлений провідними українськими науковцями — політологами, філософами, істориками.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, широкого кола політичних та громадських діячів, а також для всіх, хто цікавиться політикою і політологічними науками.

ББК 66.0я2я73

ISBN 966-608-459-7

© М. Ф. Головатий, О. В. Антонюк, В. П. Горбатенко та ін., 2005
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2005

ПЕРЕДМОВА

Помітною ознакою досить потужних спроб гуманітарного українського загалу глибше дослідити і пізнати сутність складних і часто суперечливих світових і вітчизняних суспільно-політичних процесів є збільшення кількості спеціальних наукових видань історичного, філософського, соціологічного та політологічного характеру, які з'явилися в останнє десятиріччя в Україні. Свій помітний внесок у розв'язання цього вкрай важливого питання робила і намагається робити також Міжрегіональна Академія управління персоналом, колектив якої лише останнім часом підготував низку спеціальних і визнаних громадськістю видань, що стосуються як проблем суспільного буття загалом, так і актуальних питань соціально-політичних процесів у сучасній Україні. Йдеться про такі, зокрема, видання: "Україна на зламі тисячоліть" (колективна монографія, К., МАУП, 2000); "Новітня Україна, 1991–2001: (Роздуми видатних сучасників)" (колективна монографія, К., МАУП, 2001); "Проблеми та перспективи української реформації" (колективна монографія, К., МАУП, 2001); "Концепція стратегії розвитку України у XXI столітті: консервативна модель" (колективна монографія, К., МАУП, 2003); "Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти" (колективна монографія, за ред. Ф. М. Рудича, К., МАУП, 2002, спільне видання МАУП та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України); Головатий М. Ф. "Соціологія політики" (К., МАУП, 2003); Пірен М. І. "Конфліктологія" (К., МАУП, 2003); Бебик В. М. "Політологія для політика і громадянина" (монографія, К., МАУП, 2003); Щокін Г. В. "Концепція соціального розвитку: висновки для України" (К., МАУП, 2002) та ін. До цього варто додати численні окремі видання і публікації, матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій, організованих МАУП, Міжнародною Кадровою Академією спільно з іншими науковими, навчальними, громадськими інституціями, з проблем політології, геополітики, соціології, конфліктології, духовності, діалогу цивілізацій і діалогу культур, організованих геноцидів-голодоморів українського народу тощо.

Пропонований широкій науковій, освітянській громадськості "Політологічний словник" є своєрідним, дещо специфічним виданням, підготовленим провідними політологами, філософами, істориками, соціологами, психологами, представниками інших суспільних наук, які займаються політологічною проблематикою в Міжрегіональній Академії управління персоналом, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, інших наукових установах і навчальних закладах. У словнику вміщено понад 1300 понять, з них близько 200 є персоналіями, з яких 40 науковців — політологів, істориків, філософів, етнополітологів — працюють нині в Україні у політологічній науці. До підготовки словника долучилося понад 50 авторів — фахівців різних галузей знань і наукових напрямків.

Приступаючи до підготовки словника, редакційна колегія, авторський колектив виходили з того, що теоретична наукова думка в галузі політології та реальна суспільна практика державотворення не лише у світі, Європі, а й передусім на пострадянському просторі за останнє десятиріччя зазнала принципових, а подекуди й радикальних змін. Кардинально змінилися і далі змінюються політичні системи молодих суверенних держав, колишніх складових великого тоталітарного утворення — СРСР, іншими стають вектори їх внутрішньої і зовнішньої політики, по-новому формуються системи норм і цінностей, що визначають роль політичних сил, складаються інші суспільні відносини тощо. Такі процеси, поряд з іншими суспільними науками, намагається максимально дослідити, пізнати, пояснити і політологія. А головне — саме в сучасній політології є потреба докорінно переглянути, уточнити категоріально-понятійний апарат, який тривалий час з об'єктивних причин чи не повністю базувався на працях, визначеннях здебільшого фахівців західної, інших політологічних шкіл світу. Тим часом, з огляду на об'єктивні аспекти і причини, історична традиція, ментальність, національні культура і духовні засади, багато усталених у світовій

науці політологічних термінів нині не “читаються” в українській політології або ж потребують певного коригування. До них також додаються і власне свої, національні, пов’язані з філософією вітчизняної політології, етнополітологією терміни і категорії. Саме тому автори словника вважали за потрібне спробувати додати до вже існуючих, що були ними певною мірою запозичені в інших авторів, нехай як робочі і ще не усталені, недоопрацьовані, свої власні поняття, визначення. Зважаючи на це, до більшості понять, що містяться у виданні, дається рекомендована література, що допоможе кожному користувачеві словником максимально розширити і поглибити свої знання з окремих складових політології, спонукатиме до подальшої самостійної наукової праці.

У підготовці політологічного словника використовувалися вітчизняні та зарубіжні джерела, але переважно такі монографічні, довідкові, словникові видання, що мають достатню апробацію, визнання: Гаджиев К. С. “Политическая философия” (М., 1999); Даниленко В. И. “Современный политологический словарь” (М., 2000); “Политология: Словарь-справочник” (М. А. Василик, М. С. Вершинин и др.) (М., 2000); “Политология: Энциклопедический словарь” (общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова) (М., 1993); “Політологічний енциклопедичний словник” (К., 1997); “Політологія у схемах, таблицях, визначеннях” (за ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Онищенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко) (К., 1999) та ін.

Практично вперше у вітчизняній політології в словнику подано окремі терміни, що певною мірою перебувають на межі політики (влади) і державного управління, такі, що пов’язані з конкретними технологіями політичної діяльності, вміщено короткі науково-бібліографічні дані не лише про зарубіжних, а й про вітчизняних українських докторів політичних наук, громадських, політичних діячів, які активно долучалися і долучаються нині до розробки політологічної тематики.

Політологічний словник містить поняття та категорії різні за обсягом, іноді за стилем викладу, не використовуються у словнику і скорочення, характерні саме для видань енциклопедичного характеру. Це пояснюється тим, що словник адресовано як науковцям-політологам, практичним політикам, громадським діячам, що вже мають чималу теоретичну підготовку й обізнаність у вміщеній у словнику проблематиці, так і студентам, учням, молоді, які лише опановують політичні науки. Інакше кажучи, це видання значною мірою готувалося і як навчальний посібник.

Будемо вдячні за поради та побажання щодо вдосконалення пропонованого видання, підготовки інших праць політологічного характеру.

М. Головатий,
доктор політичних наук, професор,
голова редакційної колегії

А

Абдукція (від лат. *abductio* — виведення) — процедура і результат виведень, складений з висловлювань, беззаперечних і допустимих посилок, а також принцип або процес стосовно неочікуваної аномалії, поміченої всередині групи вже більшою мірою прийнятих посилок.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Аболіціонізм (від лат. *abolitio* — скасування, знищення) — 1) суспільний рух, спрямований на відміну або скасування певного урядового рішення, на усунення когось з керівної державної посади; 2) рух у США (як форма політичної боротьби) у XVIII ст. за скасування рабства, а також у Франції, Великобританії за скасування рабства у колоніях. Пізніше А. став однією з форм громадянського волевиявлення, вираження та здійснення суспільних інтересів.

Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків, 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Аболіціоніст — прихильник політики аболіціонізму, тобто той, хто виступає за скасування будь-якого закону, акта або бореться за скасування рабства.

М. Головатий

Аборигени (від лат. *aborigines* — від початку) — корінні жителі тієї чи іншої території або країни, на відміну від переселенців, які з'явилися тут пізніше. Терміном "А." зазвичай називають корінних жителів Африки, Америки, Австралії, тобто тих територій, які були відкриті європейцями у Новий час.

О. Антонюк

Абсентеїзм (від лат. *absens* — відсутній) — поняття, яке означає одну з форм байдужого ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, ухиляння їх від здійснення громадянських обов'язків, насамперед від участі у виборах. А. відтак можна розцінювати як пасивну форму протесту проти існуючої форми правління, політичного режиму або як прояв громадянської байдужості. На сучасному етапі в більшості країн світу у політичному житті суспільства беруть участь від 10 до 50 % населення, що має конституційні політичні права. Водночас це вважається нормальним для правової демократичної держави, а сама участь — показником рівня електоральної (виборчої) активності. Показово, що на виборах до Європарламенту в червні 2004 р. участь у виборах була традиційно низькою — трохи вище 44 %, а в нових країнах-членах — менше 30 %, лише на Мальті зафіксовано рекорд виборчої активності — 82 %. В Україні населення поступово звикає до того, що виборче право — не обов'язок, а справді правова можливість брати участь у голосуванні. Відмова від реалізації права обирати є невід'ємним правом людської свободи поряд з правом не віддавати свій голос сліпо й безоглядно, цінувати й шанувати його, вимагати поважного ставлення до нього.

А., як правило, детермінують зневіра в ефективності політичних інститутів, відсутність належної політичної культури, політиканство й боротьба за ситуативне задоволення інтересів. А. також є наслідком того, що певна частина населення не надає відповідного значення політиці, не довіряє їй і не орієнтується в хитросплетінні її перипетій або відчуває неприйняття політики як такої. Масовий абсентеїзм спроможний зірвати демократичні механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, яке абсолютно підвладне "верхам", сформувати пасивну особистість.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политология. Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; Политологическая энциклопедия — М., 2003; *День.* — 2004. —15 червня.

А. Кудряченко

Абсолютизм (від лат. *absolutus* — необмежений) — форма державного правління, за якої політична влада цілком належить одній особі (царю, королю, імператору — назва посади не має принципового значення). А. супроводжується високим ступенем централізації державної влади, як наслідок — фактична відсутність поділу влади, а також не допускається автономізація чи федералізація земель — все, що може обмежити абсолютну владу. А. як форма правління може характеризуватися такими рисами, як деспотизм, тиранія тощо. Відповідно інші форми правління можуть мати риси А. Коли в умовах абсолютизму впроваджуються реформи, певна лібералізація, використовуються прогресивні ідеї — його називають освіченим. У Західній Європі А. сформувався в XV–XVI ст. Вважається, що класична його форма була у Франції, яка досягла апогею за часів Людовика XIV, якому належить вислів "держава — це я". В Російській імперії А. був повалений у 1917 р. А. зберігається в Саудівській Аравії, Омані, Брунеї. В деяких країнах СНД з'явились ознаки А. в методах та формі правління.

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Абсолютна більшість — 1) більше половини осіб, які беруть участь у зборах, конференціях, інших (у тому числі політичного характеру, змісту) зібраннях; 2) більше половини від загальної кількості осіб, що голосують на виборах.

Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997.

М. Головатий

Абсурдизм — 1) політика абсурду; 2) напрямок у літературі, мистецтві, який характеризує (подає) нашу цивілізацію як безглуздя, нісенітницю.

М. Головатий

Авангардизм (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — одна з радикальних соціально-політичних течій у суспільстві. Її представники не визнають поступового, поетапного розв'язання реальних суспільно-політичних проблем, намагаючись знайти прості рішення складних завдань. Їх кредо, гасла і заклики: "революція зверху", "рвучка атака", "раптовість і штурм" тощо. Тактично А. сповідує різку зміну політичних лідерів, органів влади, управління, закликає в соціальному, політичному розвитку рухатися різкими стрибками, перескакуючи через певні етапи.

Философский энциклопедический словарь. — М., 1998.

М. Головатий

Авантюризм політичний (від фр. *aventure* — пригода) — політичні наміри й дії, що спираються на інтригу, віру в щасливу долю й обман, спрямовані на здійснення мети, що ґрунтується на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування політичних сил і можливостей, наукового їх обґрунтування, й розраховані на випадковий успіх. Прибічниками А. п. є політики-авантюристи, котрі являють собою тип політичного керівника, який пропонує програму популістського характеру. Політика, що ґрунтується на А. п., як правило, приречена на провал і веде до поразки. Як засвідчує історична практика, його прикладом можуть бути: породжене радянською політичною системою утвердження ідеї "всемогутності партії на шляху до світлого майбутнього" у колишньому СРСР; нацистські ідеї всесвітнього панування в Німеччині; соціально необґрунтовані ідеї "прискорення", "оновлення", "реформ", "революцій". Для політики А. п. властиві такі ознаки: вона розрахована на штучну активність і спирається на створення "шумових ефектів" політичного та ідеологічного впливу; характеризується пошуками "винних"; орієнтується на конфронтаційну стратегію неприйняття й цілковитого ігнорування правдивої громадської думки, на неврівноваженість і галасливість політичних лідерів, на деперсоналізацію й розмивання статусно-престижних критеріїв взаємодії людей, на везіння. Прихід до влади авантюристів стає реальнішим в умовах загрози загального революційного наступу, соціальних потрясінь, панічного страху перед терором. А. п. як політиканство руйнівно впливає на "суспільний організм", стримує його

демократичний розвиток. Він є вираженням соціопатії у суспільстві й приховує в собі негативний зміст. Останні події світового та вітчизняного політичного розвитку свідчать, що А. п. залишається досить поширеним явищем і є особливо небезпечним у військових і державних сферах, де йдеться про долю цілих держав і народів, тобто в міжнародній політиці.

М. Михальченко

Авеста (перс. *apastak* — текст; часто називається зенд-авеста, тобто текст з коментарем) — 1) священна книга у деяких народів Середньої Азії (зороастрійців); 2) давнішня школа світорозуміння; 3) "основний закон", священний текст персів, у якому викладена релігія Заратустри. А. дійшла до нас у пізніших рукописах XIII–XIV ст., але склалася ще у VI–IV ст. до Р. Х. Складається з чотирьох основних частин: Ясна, Вендідад, Яшти, Вісперед. Містить релігійні гімни, віршовані проповіді Заратустри і легенди. Головним сюжетом А. є вічна боротьба доброго бога Ахурамазди і злого бога Ахра-Майнью. За твердженням А. світ за своїм змістом — результат боротьби добра і зла. Суспільство за А. поділяється на чотири стани (переці, вояки, землероби і ремісники), висловлюється ідея рівності чоловіка і жінки.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Автаркія (від давньогрецьк. *autos* — сам і *arkeo* — перебуваю в достатку) — форма здійснення державного суверенітету, яка ґрунтується на політиці економічного, соціального і культурного відособлення країни, ізоляції її від міжнародних культурних, економічних і політичних зв'язків, від світового ринку, міжнародної кооперації. Особливий різновид політики, який ґрунтується на відмові від принципу "вільної торгівлі" ("відкритих дверей"), спрямований на повне або часткове втілення принципу самодостатності в господарському, економічному житті країни і може розглядатися як економічно захищений простір (Р. Челлен). Використовується як засіб перетворення економіки в національну економіку, формування націй-держав з опорою на "власні сили", які визначаються наявними природними ресурсами і корисними копалинами, кліматом, розташуванням країни, розмірами її території тощо. В чистому вигляді А. існувала в умовах аграрних натуральних господарств. Інколи використовується для прикриття авантюристичних, агресивних прагнень суб'єктів влади (офіційна економічна доктрина гітлерівського фашизму).

У новітній історії А. може ефективно функціонувати лише на території "великих просторів" (Ф. Ліст), завдяки насамперед "митним союзам" континентальної Європи ("Європейське економічне співтовариство", "Європейська асоціація вільної торгівлі") тощо.

Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. — Т. 1. — М., 1991; *Введение* в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачева. — М., 1996; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. — К., 1997; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Лукашевич, М. Недюха

Автокефалія (від грецьк. *autos* — сам, *kephale* — голова) — самоврядування, адміністративна незалежність помісних православних церков. Перші автокефальні церкви виникли на території східної частини Римської імперії і суміжних з нею держав. У IV ст. в результаті відокремлення ряду патріархій і митрополій провінцій Візантії з'явилися чотири таких церкви: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська. У міру поширення православ'я і дальшого розвитку в ньому сепаратистських тенденцій, викликаних намаганням звільнитися з-під імператорської і патріаршої влади Константинополя, утворювалися нові автокефальні церкви. Нині їх, за офіційним церковним переліком, — 15, близько 5 церков не одержали офіційного визнання автокефальних. Серед них — Українська православна церква Київського Патріархату. Відповідно до православної традиції церкви розміщуються "по честі" в такому порядку: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська,

Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Православна церква Чехії та Словаччини, Американська. В 1990 р. на церковному соборі в Києві було проголошено утворення автокефальної православної церкви в Україні.

Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. — К., 1996.

О. Рублюк

Автократія (від грецьк. *autos* — один, *kratos* — влада, що у словосполученні означає самовладдя) — спосіб організації влади — форма правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі. Типова ознака автократії — одноособове правління. Влада не обмежується і не контролюється. Воля або рішення особи, яка уособлює автократичну владу, — є законом. Термін використовується як визначення форми правління або як окремої її ознаки (риси). Він може використовуватись як характеристика, що стосується не тільки управління державою, а й будь-яких управлінських структур державних органів, окремих підрозділів, громадських організацій та ін. В умовах автократії можуть формально зберігатися інститути демократичного укладу, як-от: поділ гілок влади, представницькі органи тощо. Водночас ці органи де-факто не діють, є бутафорськими, а інститути громадянського суспільства слаборозвинені та придушені автократичною владою. Автократія як форма організації влади може бути характерною для тоталітарного та авторитарного політичних режимів залежно від ступеня контролю та утиску громадянського суспільства.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998.

Р. Балабан

Автономізація — процес, пов'язаний з набуттям статусу самоврядної території. На практиці здійснюється як політичний рух у напрямку реалізації права на самостійне розв'язання суб'єктом автономії — національно-етнічною громадою, адміністративно-територіальною чи національно-територіальною одиницею питань, що належать до внутрішньої компетенції цього суб'єкта. А. не обмежується виключно питаннями національно-територіального чи адміністративно-територіального устрою. Вона охоплює ширше коло проблем, яке може стосуватися також і недержавної сфери суспільно-політичного життя, зокрема громадських організацій, національно-культурних спілок, церковних об'єднань. Тому статус автономії може стати метою не лише національного, а й громадського та церковно-релігійного руху. Кінцевою метою А. може бути надання права на самоврядування як расово-етнічним, мовним, так і територіальним та церковно-релігійним громадам і об'єднанням.

У політичній науці А. розглядається як рух чи процес боротьби, в основі якого — історичні, географічні та національні особливості територіальних, культурних чи конфесійних утворень, що прагнуть зберегти національно-історичну та культурну ідентичність. У цьому сенсі А. можна розглядати як легітимний засіб, спрямований проти політики чи тенденції, яка сприяє асиміляції або підпорядкуванню одних етнонаціональних груп іншим. Рух за А. означає широку самостійність автономних утворень у вирішенні питань економіки, управління, соціального та культурного розвитку територій. А., як правило, здійснюється у межах єдиної держави і пов'язана зі зміною форми державного устрою, наприклад, трансформацією унітарної держави у федеративну. Найширшим проявом А. є рух за утворення державних утворень у межах певної території, але у складі єдиної держави.

Проте найбільш поширеним є різновид А., пов'язаний з політико-правовим характером організації влади. У цьому зв'язку, залежно від мети та завдань, що їх висувають "автономісти", вирізняють кілька різновидів автономних утворень: національно-територіальну, національно-культурну, національно-персональну та територіальну автономії.

Національно-територіальна автономія здійснюється у двох формах: політичній та адміністративній. Вони відрізняються одна від одної характером та обсягом прав, компетенції і повноважень суб'єктів автономії. Так, національно-територіальна автономія характеризується наявністю власної конституції, вищих органів державної влади, за винятком судової тощо. Що ж стосується територіальної автономії, то вона охоплює лише сферу управління, а її права і компетенція визначаються вищими органами державної вла-

ди, у складі якої перебуває те чи те автономне утворення. Якщо з цього боку поглянути на Україну, у складі якої перебуває АР Крим, то її статус поєднує в собі як елементи національно-територіальної, так і суто територіальної автономії. Попри те, що Конституція України не визначає чітко цей статус, такі його ознаки, як наявність Конституції АР Крим, Верховної Ради АР Крим, Ради міністрів АР Крим дають підстави вважати, що вона має типові ознаки національно-територіальної автономії. Разом з тим єдність судової системи країни, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни, політична, правова та адміністративна підпорядкованість рішень і дій органів влади АР Крим законодавчим та виконавчим органам влади України, а також конституційно фіксований статус державного устрою країни як унітарної держави свідчать, що рівень автономії Криму обмежується рамками децентралізації управління. Це дає підстави розглядати її як типове автономне утворення територіального типу. Виходячи з цього можна стверджувати, що Українська держава являє собою некласичний різновид державного устрою, де в умовах унітарного устрою існує автономне утворення, яке поєднує елементи національно-територіальної та суто територіальної автономій.

Враховуючи досить розмаїтий етнодемографічний склад АР Крим та ускладненість етнополітичних відносин на півострові, зумовлених репатріацією раніше депортованого народу — кримських татар, політична еліта яких прагне відродження втраченої державності на автономних засадах у складі України, можна зробити припущення, що процес А. Криму ще не завершено. Відкритим залишається питання, якої форми набере цей процес: буде в межах АР Крим створено ще одну субавтономію кримськотатарського народу на національно-територіальних засадах чи ні, покаже час. Але не викликає сумніву те, що є політичні сили, які консолідуються навколо цього гасла.

Історичний досвід автономізації показує, що в одних випадках це прогресивне явище, тоді як в інших, навпаки, — регресивне. Прогресивним можна вважати політичний рух за А., зумовлений втратою тими чи тими народами, наприклад, внаслідок колоніальних війн свого національного суверенітету. Регресивним же є випадок, коли в межах держави з демократичним політичним режимом та унітарним характером державного устрою інспіруються радикальні політичні об'єднання, консолідовані на ідеях сепаратизму та етнократії. Це загрожує виникненням гострого етнополітичного конфлікту, що нерідко призводить до втрати державної цілісності. Прикладом таких рухів А. є сьогодні Чечня — у Російській Федерації, Косово — у Югославії, Абхазія та Південна Осетія — у Грузії.

Україна у другій половині XVII ст., втративши національно-державну цілісність, спочатку у вигляді Гетьманщини — Лівобережної України перетворилася на автономію, а згодом була інкорпорована до складу Російської централізованої імперії наприкінці XVIII ст. Внаслідок цього, починаючи з 20-х років XIX ст. і закінчуючи національно-визвольними процесами, очолюваними Центральною Радою у 1917 р., рух за А. був провідним політичним мотивом для українських демократів. І лише після невдач досягти цієї мети політична ідея за А. трансформувалася в ідею боротьби за політичну незалежність і державну самостійність, яку вдалося реалізувати мирним демократичним способом у 1991 р.

Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. — К., 1995; *Корнієнко М.* Обласна (регіональна) автономія: федералізація чи децентралізація? // Укр. право. — 1996. — № 1.

Л. Шкляр

Автономізація в унітарній державі — процес набуття національними чи територіальними громадами статусу самоврядування. Оскільки політична і правова теорія знає кілька типів автономій — національно-територіальну, національно-культурну, національно-персональну і територіальну, то здійснення певного різновиду автономізації залежить від характеру державного устрою. Так, для країни з федеративним державним устроєм цілком природною є наявність автономних утворень національно-територіального чи територіального типу. Що ж стосується країн з унітарним державним устроєм, то автономізація тут має свою специфіку. Її особливістю є те, що в цих умовах можливі два різновиди автономій: національно-культурна чи національно-персональна. Щоправда, як свідчить практика, ці класичні схе-

ми не завжди витримуються в реальній дійсності. Так, Україна, згідно з Конституцією, є унітарною державою, проте у її складі перебуває автономне утворення — АР Крим, яке за формальними ознаками частково підпадає під визначення як національно-територіальної, так і суто територіальної автономії. Разом з тим представники багатьох національно-культурних товариств України, спираючись на норми Конституції, на порядок денний висувають питання щодо ухвалення закону про національно-культурну автономію в Україні. У політичній історії українського державотворення вже був епізод щодо ухвалення закону про національно-персональну автономію. Цей акт здійснила Центральна Рада 21 січня 1918 р. Він засвідчив високий демократизм української політичної еліти тих часів, належну політичну та правову культуру провідників національної ідеї, їх прагнення будувати незалежну Українську державу на принципах рівноправ'я та національного самовизначення в рамках єдиної держави.

Корнієнко М. І. Автономія територіальна / Юридична енциклопедія. — Т. І. — К., 1998.

Л. Шкляр

Автономія (від грецьк. *autonomia, autos* — сам (один), *nomos* — закон) — 1) прагнення і здатність суб'єкта політики до самоврядування на підставі власного законодавства, до більшої самостійності в межах існуючого підпорядкування без остаточного відокремлення; 2) широке внутрішнє самоврядування регіону (регіонів), а також особливі права всередині місцевого самоврядування, освіти, культури, які надаються національним меншинам (етнічним групам); 3) право населення національно-територіальної одиниці самостійно, суверенно визначати і здійснювати власний розвиток, управляти процесами суспільного життя. В середньовіччі існували такі складні форми А., як комуни і корпорації. Нині А. може бути визначена як характеристика частини держави, територіального утворення, що вирізняється особливостями національного складу і побуту населення. Як правило, на автономній території діють власні юридичні норми, які, з одного боку, не повинні суперечити конституції держави, куди вона включена як частина, а з другого — повинні захищати інтереси її населення, його звичаї, традиції, культуру, інші надбання. А. може бути політичною і адміністративною. Вирізняють також А. адміністративно-територіальну, національно-територіальну, національно-культурну. А. адміністративно-територіальна є одним із способів децентралізації державної влади в унітарній державі і передбачає певний ступінь самостійності всіх або більшості територіальних частин держави незалежно від складу населення. Національно-територіальна А. передбачає надання окремій частині (частинам) унітарної держави, яка населена переважно представниками будь-якої національної меншини, самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя. Національно-культурна А. надає національним меншинам права і можливості використовувати свої культурні традиції, мову, релігію тощо.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Автономія в Україні — конституційно визначений статус АР Крим. Основний Закон нашої держави стверджує, що Україна є унітарною державою, суверенітет якої поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Разом з тим у розділі про територіальний устрій України зазначається, що він ґрунтується на засадах єдності та цілісності, поєднанні принципів централізації та децентралізації у здійсненні державної влади з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних та демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Попри те, що систему адміністративно-територіального устрою України становлять області, райони, міста, райони в містах, села і селища, у її складі є також одне автономне утворення — Автономна Республіка Крим. Якщо всі інші елементи адміністративно-територіальної системи України, за винятком АР Крим, функціонують на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, то автономне утворення поєднує у собі ще й елементи національно-територіальної автономії. .

Нині проблема А. в У. має як політичне, так і адміністративно-правове забарв-

лення. Політизації автономістської ідеї сприяють історичні передумови виникнення сучасної Української держави, яка тривалий час існувала як колоніальна територія у складі кількох сусідніх держав. Такий стан позначився на історико-культурних характеристиках українського етносу, спричинившись до його регіоналізації за ознаками мови, конфесійної належності, геополітичних уподобань тощо. Природне прагнення будь-якої влади та політичної еліти, якій випало розпочати процес національного державотворення, до політичної консолідації нації на принципах національної ідеї, невід'ємними рисами якої є духовна та культурна єдність, наштовхується на автономістські та інколи навіть сепаратистські тенденції, які не сприяють зміцненню цілісності та єдності не лише багатонаціонального народу країни, а й самих етнічних українців. Свідченням останнього може бути так званий русинський сепаратизм за автономію Підкарпатської Русі, що існувала у міжвоєнний період у складі Чехо-Словаччини. У цьому ж річищі слід розглядати і поширювані певними політичними силами ідеї федералізації України, спираючись як на некритичне сприйняття ідей, що їх свого часу обстоювала Центральна Рада, так і на наявний статус-кво, що утворився внаслідок тривалого існування українців у різних цивілізаційних, культурно-історичних та політичних системах.

Наявність же одного лише автономного утворення в Україні є даниною як історичній дійсності, коли на території Криму в різні часи існували різні державні утворення, так і етнодемографічній специфіці цього регіону, у складі якого переважають етнічні росіяни. І хоча надання статусу автономії у 1992 р. колишній Кримській області суперечило принципам унітарного устрою держави, це політичне рішення, ухвалене під тиском гострих політичних процесів, що розгорталися на півострові на початку 90-х років XX ст., суттєво розрядило етнополітичну ситуацію у цьому регіоні, запобігло появі гострого політичного конфлікту, що міг вийти за межі України.

Нині серед лідерів певних національно-культурних товариств досить популярними є ідеї ухвалення закону про національно-культурну автономію, що в цілому не суперечить принципам унітарності державного устрою, на яких ґрунтується державний устрій нашої країни.

Порш М. Про автономію України. — К., 1917; *Русов С.* Що то є автономно-федеративний лад. — К., 1917; *Усенко І. Б.* Автономія України 17–18 ст. / Юридична енциклопедія. — Т. І. — К., 1998.

Л. Шкляр

Автономна політична участь — вільна добровільна політична діяльність індивідів, які дбають про особисті і групові інтереси. А. п. у. характерна найперше для демократичних режимів, хоча і в них існують певні елементи мобілізації поведінки індивідів (особистостей). Наприклад, у процесі виборчих кампаній досить активно використовується метод маніпулювання свідомістю громадян з метою впливу на їхню політичну орієнтацію, позицію, дії.

М. Головатий

Автономна Республіка Крим — автономна адміністративно-територіальна одиниця у складі України. Розташована на Кримському півострові. Площа — 27 тис. км^2, населення — 2 млн 337 тис. чол.; за етнічним складом населення розподіляється так: 67 % — росіяни; 25, 8 % — українці; 12 % — кримські татари. До найчисленніших етнічних груп належать також білоруси, вірмени, греки, євреї, цигани. До корінних етносів — кримчаки та караїми. Адміністративною столицею республіки є м. Сімферополь з населенням 344 тис. чол. До складу адміністративних одиниць республіки входять: 14 районів, 15 міст, 54 смт, 224 села.

Історія Криму нараховує тисячоліття. До групи найдавніших поселенців належать таври, які жили на його території у II–I тис. до н. е. У подальшому, починаючи із середини I тис. до н. е., господарями півострова були античні греки. На його території виникло кілька царств.

Починаючи з перших століть нової ери на півострів суттєво впливали кочові народи — скіфи та сармати, а пізніше готи та гуни.

В середині XV ст. на території Криму виникло Кримське ханство — державне утворення, домінуюче становище в якому посідали кримські татари. Кримське ханство підтримувало різноманітні зв'язки та від-

носини із Запорізькою Січчю — козацькою республікою. У 1783 р. Крим було приєднано до складу Російської імперії, у складі якої він функціонував як Таврійська губернія.

У березні 1918 р. у Криму було проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Тавриду, що проіснувала кілька місяців. У квітні 1919 р. на її місці було проголошено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, яка проіснувала до кінця травня того ж року. 18 жовтня 1921 р. утворено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РРФСР. 30 червня 1945 р. Кримську АРСР перетворено на Кримську область у складі РРФСР. Цьому передувала депортація з півострова кримських татар та представників інших народів переважно до республік Центральної Азії. У лютому 1954 р. постановою Верховної Ради СРСР Кримську область було передано до складу УРСР. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки". 24 квітня 1992 р. КАРСР перейменована на Автономну Республіку Крим.

Згідно з Конституцією України АР Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, що належать до її відання. У свою чергу, АР Крим має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АР Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу ВР України. АР Крим має свій уряд — Раду міністрів АР Крим. Голова уряду призначається на посаду та звільняється з посади ВР АР Крим за погодженням з Президентом України. Повноваження, порядок формування і діяльності ВР АР Крим і Ради міністрів АР Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами ВР АР Крим з питань, віднесених до її компетенції. Правосуддя в АР Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. Через невідповідність нормативно-правових актів ВР АР Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих актів ВР АР Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 137 Конституції України визначає вичерпний перелік питань, з яких АР Крим може здійснювати їх нормативне регулювання, а ст. 138 визначає коло питань (обсяг компетенції), що належить до відання АР Крим. Серед них, зокрема, такі: призначення виборів депутатів ВР АР Крим, організація та проведення місцевих референдумів, розроблення, затвердження та виконання бюджету АР Крим та ін. Передбачено також, що законами України АР Крим можуть бути делеговані й інші повноваження. Конституцією України передбачено, що в АР Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Брайчевський М. Ю. Проблема Криму: минуле, сучасне, майбутнє // Київ. — № 4–5; *Курас І. Ф.* Крим і Україна: нова сторінка історії // Київ. старовина. — 1994 — № 6; *Євтух В. Б.* Чи буде сонячний півострів безхмарним. Динаміка міжетнічних стосунків у Криму // Віче. — 1995. — № 4; *Копиленко М., Копиленко О.* Межі компетенції. Проблеми правового статусу Криму, пошук варіантів // Політика і час. — 1996. — № 11.

Л. Шкляр

Авторитаризм (від лат *auctoritas* — влада, вплив) — один із різновидів недемократичних видів правління та політичного режиму, що характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або певної політичної сили. А. характеризується насамперед такою організацією влади, за якої монопольне становище посідає виконавча влада, яка контролює всі інші — законодавчу та судову. З цього погляду цей тип влади близький до тоталітарного режиму правління, хоча й не тотожний йому. А. визначається ще й як спосіб державного правління. Характерними рисами його у цьому відношенні є: фактична відсутність поділу влади; жорстка централізація управління, яка гарантується ієрархічною структурою влади — жорсткої вертикалі влади з верху до низу; командно-адміністративні методи керування; призначення як принцип кадрової політики замість обрання за конкурентним принципом; непрозорість кадрової політики, яка призводить до появи замкнутої у собі правлячої верхівки — номенклатури або кліки, як правило, відчужених від інтересів народу; мотивами державної служби виступають не інтереси суспільства чи держави, а особиста відданість особі, що персоніфікує владну силу; реалізація публічної

політики характеризується відсутністю зворотних зв'язків з громадськістю; значне обмеження громадянських та політичних прав і свобод людини і громадянина; відсутність реальної багатопартійності та виборів на альтернативних засадах; практична відсутність впливової опозиції, яка по суті зводиться до інакодумства чи дисидентських проявів; підконтрольність засобів масової інформації. Політичною опорою, на якій тримається А. режим, виступає армія та інші силові структури. Зокрема, надмірну роль відіграють спецслужби, діяльність яких не контролюється суспільством. По суті А. — це різновид репресивної системи політичного правління, за якого політична доцільність завжди бере гору над правом і законністю.

На відміну від тоталітаризму як крайньої форми адміністративно-командного типу влади та її концентрації в одних руках, А. є м'якшою формою недемократичного правління. Останній за певних умов допускає поділ влади, наявність профспілок і навіть багатопартійність та, хоча й підконтрольні, але вибори до представницьких органів влади.

Тому за певних обставин А. може розглядатися як проміжна ланка при переході від тоталітаризму до демократії, оскільки дає можливість зберегти керованість суспільно-політичними процесами у трансформаційний період, коли загострюється політична боротьба, посилюється участь мас у політиці тощо.

Сам по собі А. не існує у "чистому" вигляді, а є характеристикою певних форм правління. До таких форм належать: монархічні, диктаторські, військові та інші режими авторитарної влади. А. нині є досить поширеною моделлю влади для країн так званого третього світу та країн посттоталітарного етапу розвитку. Причинами такої популярності А. можна вважати соціально-економічні труднощі, брак демократичної політичної культури; нерозвиненість засад громадянського суспільства; здатність демократичної влади забезпечити суспільний порядок; можливість маневрування ресурсами тощо. Такі риси А. вважаються досить ефективними при здійсненні радикальних економічних, соціальних та політичних реформ.

Лебедева Э. Авторитаризм в Африке: типология, эволюция, перспективы // Мировая экономика и международные отношения. — 1990. — № 4; *Мясников О.* Авторитаризм // Віче. —1994. — № 4; *Якушик В. М.* Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — № 9.

Л. Шкляр

Авторитет (нім. *Autorität*, від. лат. *auctoritas* — влада, вплив) — у широкому значенні — загальновизнаний вплив, повага, значення, якими користується будь-яка особа, група осіб, установа або організація внаслідок своїх особистісних заслуг (розум, професіоналізм, знання, досвід, моральні чесноти тощо), соціального становища, матеріальної сили, історичних або інших умов (наприклад, А. батьків), що втілюється в здатності носія А. скеровувати думки і настрої інших людей, не вдаючись до примусу. А. може бути науковим, діловим, моральним, релігійним тощо, а також статусним, зумовленим повагою до посади.

У політології — одна з форм здійснення влади (А. закону, соціальної норми, будь-якого правила, що означає визнання їх необхідності більшістю людей, на яких поширюється їхня дія). Вплив чи здатність лідера спонукати до виконання певних дій або обов'язків, що значною мірою зумовлюється соціальним статусом спеціальних органів і посадових осіб (А. посади як об'єктивна основа А. керівника), які приймають рішення і контролюють їх виконання, або ж добровільне прийняття індивідом впливу будь-якої особи, що ґрунтується на визнанні чеснот лідера.

Сфери дії, форми втілення А. обумовлюються історичним етапом розвитку суспільства, ідеологічними і політичними настановами, які визначають джерела і критерії законності влади. Так, в утилітаризмі проблема А. розглядалася як дилема "свобода" — "авторитет", де останній інтерпретувався лише як А. верховної влади, "суверенний А.", засіб порятунку суспільства від анархії, від "війни всіх проти всіх" (Т. Гоббс). М. Вебер запропонував типологію А., згідно з якою А. ототожнювався з формами влади: традиційний (ґрунтується на передачі та успадкуванні норм і цінностей, що історично склалися, як природних і непорушних), харизматичний (виникає як уособлення виключно особистих якостей лідера, здатності останнього вселяти віру в особливий, часто надприродний, месіанський характер власного покликання) і раціональний (під-

тримується системою формальних законів і правил, які визначають засоби набуття влади та межі її застосування).

Здобуття державною владою А. є важливим засобом її легітимності, стабільності й ефективності.

В сучасних умовах домінуючим є А. раціональний у поєднанні з іншими його різновидами.

Введение в политологию. Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачева. — М., 1996; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. — К., 1997; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Лукашевич, М. Недюха

Авторитет політичний (від лат. *auctor*, *auctoritas* — засновник, творець, владний вплив) — джерело, одна з основних форм здійснення влади, яка ґрунтується на загальнопоширеному впливі будь-якої особи чи установи в різних сферах суспільного життя. З допомогою А. п. здійснюється контроль над політичними діями (стимулювання одних дій, обмеження або заборона інших), їх узгодження як у загальному, так і в індивідуальному плані. А. п. ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних якостях та соціальному статусі. Легітимність А. п. полягає у спроможності, не використовуючи силу, впливати на поведінку інших людей шляхом наполегливості та переконання. Від формального впливу А. п. відрізняється прямим характером діяння у формі директиви, наказу та розпорядження, а від зовнішнього примусу — тим, що виконання наказу передбачає впевненість виконавця в його легітимності, а не усвідомлення того, що за виконання наказу можуть виникнути заохочувальні чи репресивні акції керівника. Ефективність А. п. багато в чому визначається взаємодіями з іншими формами влади, що не виключає суперечностей, які існують між ними. А. п. посилюється тоді, коли дотримання його супроводжується винагородами. Якщо А. п. узаконюється засобами примусового контролю, це може призвести до виникнення примусової влади, яка виявляється, таким чином, суперницею справжнього авторитету і фактично підриває його. На відміну від відвертого примусу, який спирається на постійну можливість прямого застосування насильства, влада А. п. гарантується іншими способами: без прямого примусу та вираженої готовності. За М. Вебером, гарантами А. п. можуть бути: 1) традиція, коли владний авторитет ґрунтується на звичаях, звичках підкорятися, поважати визначну особу чи організацію; 2) раціонально обґрунтована законність (легальність), набута внаслідок поваги людей до закону, конституційної волі більшості; 3) харизма, яка пов'язана з особистою повагою до лідера або організації, з вірою у їхні виняткові якості. Відповідно у першому випадку ми маємо традиційний спосіб легітимації А. п., у другому — раціонально-легальний, у третьому — харизматичний. Узаконюються всі основні елементи механізму створення А. п.: інститути, через які він здійснюється; авторитетні політичні суб'єкти, які підтримують його своїми діями; спосіб проголошення та структура самих авторитетних вимог і розпоряджень. У традиційному типі А. п. значущість усіх елементів авторитетності підтверджується покликанням на їх пряму спадкоємність з тими, що існували з давніх часів. У раціональному типі А. п. — апеляція до розумних основ кожного елемента, їх внутрішньої несуперечності, взаємної узгодженості та ін. У харизматичному типі А. п. — апеляція до загальної віри у безпомилковість та надприродні якості політичного лідера. Американський соціолог функціонального напряму Е. Шилз, який продовжив розвиток веберівської концепції легітимації А. п., стверджує, що всі типи авторитету спираються на віру у певний зв'язок зі священним началом. Деякі політологи вважають, що узагальнення, легітимації потребують не тільки правлячі суб'єкти політичного процесу, а й підлеглі, виконавці розпоряджень. Потреби суб'єктів політики в легітимації А. п. полягають не тільки в тому, що вони бачать у ній одне із джерел зміцнення своєї влади, а й у тому, що мають потребу самовиправдання правоти власних дій і поведінки на законних засадах. Піддані також потребують легітимності, адже прагнуть знайти вищий сенс у власних діях, який обумовлений виконанням авторитетних наказів та розпоряджень на законному ґрунті. У тому разі, коли влада апелює до А. п., а сама чинить акти несправедливості, можна фіксувати факт втрати

законності А. п. Втрата А. п. є неминучим наслідком його неефективності у розв'язанні соціально-економічних та політичних проблем, які завжди вимірюються загальновизнаною справедливістю в розподілі матеріальних і духовних благ. Втрата владою А. п. може стати прямим шляхом до встановлення авторитарного або тоталітарного політичного режиму.

А. п. здобувається численними стратегічними і тактичними методами та заходами. Серед них: прямий вплив на політичну владу і державних керівників вищого рангу, опозиційність до існуючого політичного режиму; використання фінансових та інтелектуальних можливостей; вплив на суспільну думку та громадськість за допомогою засобів масової інформації для популяризації власних ідей та політичних програм; намагання вплинути на результати виборів за рахунок фінансів та адміністративного ресурсу; пряме представництво у законодавчих органах влади чи урядовому апараті, що надає широкі можливості брати не тільки безпосередню участь у прийнятті важливих державних рішень, а й лобіювати власні або корпоративні інтереси. Ефективність А. п. залежить від активності та енергії лідерів і представників елітарних кіл певної політичної організації, від фінансових можливостей, рівня збігу прагнень тих, хто впливає, з громадською думкою, типу політичного режиму та його здатності враховувати інтереси тих, хто впливає, і мас взагалі, правильності стратегії і тактики у діяльності та ін. Нарешті, політична наука визначає соціальні функції А. п. залежно від консервативної чи радикальної політичної орієнтації лідерів. Консерватори вважають традиційність А. п. умовою стабілізаційних процесів у суспільстві, радикали, навпаки, цю саму традиційність вважають серйозним гальмом на шляху до суспільного прогресу. Але, безумовно, стійкість і тривалість А. п. пов'язані з народною довірою, політичною і громадянською відповідальністю перед суспільством, власною порядністю, почуттям справедливості та беззастережним дотриманням законів у проведенні політики. Владна діяльність, побудована на основі А. п., не викликає в суспільстві негативної реакції, не сприймається як примусова. Ось чому здобутий загальнодержавними лідерами, політичними елітами та іншими владними структурами А. п. є суттєвою умовою стабільності й злагоди у суспільно-політичному житті. А. п. існує в кожному суспільстві і визнається майже всіма політичними ідеологіями та організаціями.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; *Давыдов Ю. Н.* Авторитет /Современная западная социология. Словарь. — М., 1990; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Пахарєв

Автохтони (від грецьк. *autos* — сам, *chton* — земля) — первісне, споконвічне населення країни.

О. Антонюк

Агітація (від лат. *agitatio* — приведення в рух, спонукання) — діяльність, спрямована на переконання іншої особи або групи осіб, спонукання до певних рішень або дій, зокрема для збільшення кількості прихильників ідеї (програми, політики тощо), у виборчій кампанії — для збільшення кількості прихильників кандидата та голосування за нього. Агітація, що використовується у виборчій кампанії, є її елементом. Правила виборчої (передвиборної) агітації регламентуються виборчим законодавством. Агітація може бути спрямована на неприйняття (непідтримку) ідеї, програми, політики. Агітація може здійснюватись безпосередньо через спілкування, дискусію, промову тощо. Агітація може здійснюватись візуальними засобами — плакат, кіно тощо, а також через засоби масової інформації, іншими засобами, що впливають на свідоме прийняття рішення. В демократичних суспільствах можлива контрагітація, тобто дії опонентів, що спрямовані на спростування, зменшення впливу агітації. Відповідно в умовах тоталітарного режиму є монополія на агітацію з боку влади або обмеження агітації опонентів при авторитаризмі. Особа, що здійснює агітацію, називається агітатором. Близьким за функцією та значенням є термін "пропаганда".

Законодавство України про місцеве самоврядування. Зб. законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Агітація виборча (від лат. *agatatio* — приведення в рух, спонукання) — один з основних важливих засобів політичного впливу на широкі маси у демократичному суспільстві, інструмент у боротьбі класів, груп, партій за політичний авторитет, владу, сукупність методів схиляння населення у бік кандидата в депутати. Ведеться шляхом особистих зустрічей, бесід, виступів, доповідей, дискусій на зборах, мітингах, на радіо і телебаченні, в інших засобах інформації для того, щоб залучити громадян на свій бік, спонукати їх до громадсько-політичної, суспільної діяльності, впливати на їхні свідомість та настрої. В Україні питанням форм і засобів ведення виборчої агітації присвячено розділ п'ятий "Передвиборна агітація" Закону "Про вибори". В ньому визначено порядок і умови використання передвиборної агітації, засобів масової інформації, інших агітаційних матеріалів (ст. 32, 33, 34 та ін.)

Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. — К., 2003; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002.

М. Головатий

Аграрна держава — тип суспільного ладу, господарською галуззю якого (згідно з часткою суспільного продукту, що належить сільському господарству, або часткою населення, яке зайняте в сільськогосподарському виробництві) є агропромисловий сектор, на відміну від суспільства індустріального, зорієнтованого на створення великого і потужного машинного виробництва в усіх галузях виробництва, але насамперед у промисловості.

М. Головатий

Аграрна політика (від лат. *agrarius* — земельний і грецьк. *politica* — державні або суспільні справи) — 1) зміст і наслідки політичних заходів, дій, які спрямовані на регулювання ситуації в сільському господарстві і які, поширюючись на всі сфери життя суспільства, стосуються насамперед населення, що живе сільськогосподарською працею; 2) сільськогосподарська політика, пов'язана з суспільно-політичним вирішенням загального питання. Розрізняють А. п. у вузькому і широкому розумінні. У вузькому вона означає політику в галузі сільського господарства на тому етапі розвитку цієї традиційної сфери людської праці, коли вона була самостійним, застійним і консервативним видом діяльності. Останніми роками сільськогосподарська галузь має багато розгалужень і дістала назву "агропромисловий комплекс". Форма, процес і зміст А. п. в конкретній країні мають свої відмінності залежно від географічних ознак, історичної практики. Аграрний сектор економіки є предметом постійної уваги держави, уряду, основних політичних сил будь-якої країни, оскільки саме від його стану залежить рівень життя, забезпечення населення продуктами харчування. А. п. має домінуюче значення в житті аграрної держави і менш значимою вона є в індустріальній державі. В сучасній Україні А. п. має велике значення з огляду на те, що з її допомогою регулюються земельні відносини, вирішуються питання землекористувачів.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Агрегування інтересів (від англ. *aggregation* — збирання) — функція політичних систем та інститутів у трансформації різноманітних вимог соціальних груп в офіційні рішення. А. і. найчастіше здійснюється політичними партіями і відбувається у формі узагальнення й узгодження претензій і пропозицій, перетворення їх у певну політичну позицію і надання їй вигляду політичної заяви, декларації, платформи, програми. Означена функція є важливим етапом і засобом гармонізації соціальних відмінностей і відповідно способом забезпечення стабільності в суспільстві. Вона здійснюється на різних рівнях — на рівні окремих політичних організацій і на рівні суспільства в цілому. Зокрема, американський політолог Г. Алмонд зараховує А. і. до вихідних функцій політичної системи і ставить в один ряд з функціями політичної соціалізації, політичного рекрутування, артикуляції інтересів і політичної комунікації.

А. і. властиве для всіх політичних режимів, однак в умовах тоталітаризму воно здійснюється більш конфіденційно й технологічно спрощено, оскільки на політичному рівні спектр інтересів вкрай обмежений, а кількість суб'єктів А. і. є незначною. Натомість в умовах демократії воно здійснюєть-

ся більш публічно і досконало — у формі конкуренції багатьох суб'єктів. В американській політологічній традиції заведено взаємопов'язувати А. і. з артикуляцією інтересів у єдиному механізмі реалізації влади (Г. Алмонд, Г. Пауелл та ін.). У розвинених політичних системах склались специфічні інститути, що виконують роль сполучної ланки між широким спектром артикульованих інтересів і остаточним прийняттям рішення. Основними серед них є політична партія і державна бюрократія. Реалізація А. і. шляхом простої неформальної взаємодії заінтересованих суб'єктів практично неможлива. Саме тому цю функцію і здійснюють переважно політичні партії, котрі, власне, виникають там і тоді, де і коли розмаїття артикульованих інтересів стає занадто великим, що властиве для нинішнього етапу становлення модернізованої політичної системи в Україні. Щодо проблеми А. і. цей етап знаменує перехід від мітингової, стихійної демократії до демократії соціально-правового суспільства, передбачає всебічне і своєчасне виявлення політичної свободи соціальних суб'єктів, адекватної наявним соціально-економічним, політичним і соціокультурним реаліям України.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Храмов

Агресія (від лат. *aggressio* — напад) — усі види та форми незаконного, з погляду Статуту ООН, збройного нападу та застосування сили однією державою чи групою держав проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іноземної країни, народу (нації). Обов'язкові ознаки А. — першість (ініціатива) щодо відповідного об'єкта, тому поняття А. не використовується для визначення дій сторін у громадянських війнах, внутрішніх конфліктах. Збройна (пряма) А. засуджується світовою громадськістю як один з найтяжчих міжнародних злочинів. Визначення А. набуло практично-політичного значення в 20–30-х роках XX ст. у зв'язку з відмовою більшості держав від права на війну і одночасним прагненням деяких політичних режимів до світового збройного нападу, а також через агресивність задуму, намірів та інтенсивність дій суб'єкта міжнародної політики щодо панування. У 1927 р. Лігою Націй була прийнята Декларація про агресивні війни, яка проголосила: "Будь-яка агресивна війна є і залишається забороненою" (п. 1). Ідеологічне та політичне змагання найвпливовіших держав навколо загальноприйнятого визначення А. тривали майже 40 років, починаючи з Лондонської конвенції (1933). Право на визнання факту А. належить Раді Безпеки ООН, яка згідно з резолюцією "Про визначення агресії" (1974) враховує такі моменти: першість, ініціатива збройного нападу або інше застосування збройної сили проти суверенітету держави; відповідність дій суб'єкта міжнародного права приблизному переліку агресивних актів; співучасть у формі надання своєї території для агресії; конкретність підходу та всебічне врахування обставин початку збройної боротьби країн. Залежно від змісту і форм дій вирізняють А. пряму (вторгнення на територію іншої країни, напад, окупація, в тому числі й тимчасова, бомбардування, блокада морських портів, порушення правил військової присутності згідно з попередніми домовленостями та ін.); непряму, в якій збройна сила агресора використовується приховано, замасковано, у формі найманців, бандитських формувань; співучасть у діях агресивних держав. Найнебезпечнішою формою А., злочином перед людством вважається неспровокована пряма А., або ж агресивна війна. Міжнародною спільнотою не визнаються територіальні надбання, матеріальні здобутки, отримані внаслідок такої війни. З метою запобігання та припинення А. до агресора застосовуються колективні заходи та примусові санкції без збройної сили (припинення економічних проектів, розірвання дипломатичних стосунків) або із застосуванням збройної сили (колективні воєнні акції, блокада морських портів, шляхів постачання зброї тощо). Згідно з визначенням А. Радою Безпеки ООН вона передбачає міжнародну відповідальність як держав-агресорів (обмеження здійснення свого суверенітету, репарації, реституції), так і фізичних осіб, винних в А. (кримінальна відповідальність). Ті держави, які застосовують збройні сили для оборони у відповідь на напад, не можуть вважатися агресорами. Застосування державою сили припускається тільки у крайньому разі: при здійсненні права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на члена ООН, і тільки доти, доки Рада Безпеки не вживе

заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки. Окрім санкцій проти агресора, застосовуються також різноманітні міжнародні заходи для ліквідації її наслідків.

Сучасна практика міжнародних відносин ревізує розглянуте визначення А. Про це свідчить війна країн НАТО проти Сербії, а також напад США на Ірак (2003 р.).

Статут ООН зобов'язує своїх членів вирішувати всі свої суперечки тільки мирними засобами, не допускаючи жодних винятків, утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави. Дійовим засобом проти А. має стати створення всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, виключення військового насилля як засобу вирішення конфліктів, роззброєння, скорочення збройних сил, прийняття оборонних воєнних доктрин, ліквідація всіх видів зброї масового знищення.

Лук'янов А. В. Теорія міжнародних відносин. Основні поняття. — К., 1999; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Храмов

Адаптація політична (від лат. *adaptatio* — пристосовувати) — термін "адаптація" виник у другій половині XVIII ст. Запровадження його в науковий вжиток пов'язують з ім'ям німецького фізіолога Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається в підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника.

В сучасному науковому просторі утверджується погляд на А. людини як багаторівневе явище складноорганізованої біологічної, психічної та соціальної природи. Адаптивна діяльність, пов'язана з освоєнням соціальної дійсності, як і всяка людська діяльність, "змінила" свою біологічну сутність на соціальну ще з часів створення людиною першого знаряддя праці. Властиве для тваринного світу пасивне пристосування до навколишньої природи у людини поступово витіснилось активною адаптивно-перетворювальною діяльністю, пов'язаною з пристосуванням природи для нормальної життєдіяльності людей. Виникнення перших проявів соціальної дії — виробництво засобів для задоволення потреб у найнеобхіднішому для життя — їжі та питті, житлі, одязі тощо, породження на цій основі нових потреб і відтворення інших людей — потрібно вважати також початком і водночас першим результатом соціальної адаптації людини. Адаптивний зв'язок людей між собою, зумовлений потребами та способом виробництва, містить причину — "рушій" соціальної адаптивної діяльності і є водночас результатом цієї діяльності. А. безперервно і неминуче набирає нових форм завдяки процесу розвитку нових потреб та нових засобів виробництва, що взаємозумовлюються. Відтак неминуче відтворюється потреба в адаптації людини до безперервно мінливої соціальної діяльності.

До сутнісних ознак А. зараховують: нескінченність (А. триває все життя людини, весь час існування людства, нерозривно пов'язана з трудовою діяльністю, має дискретний (переривчастий) характер). Соціальна адаптація — це зумовлена змінами соціальної реальності специфічна адаптивна діяльність людини, пов'язана з оптимізацією, у відповідь на ці зміни, взаємодії індивіда з навколишнім соціальним середовищем. Структура адаптивної діяльності при цьому передбачає оцінювання характеру та значущості змін, а також виконання на цій основі потрібної корекції поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

А. п. — різновид соціальної А., процес взаємодії політичного суб'єкта з навколишнім середовищем щодо засвоєння притаманної середовищу новизни (суб'єктивної для адаптуючої) в політичній сфері. Продуктом праці в політичній діяльності, що визначає зміст А. п., є система влади, здатна забезпечувати достатній рівень життєзабезпечення суспільства. Систему життєзабезпечення утворюють елементи, що регулюють владними методами адаптацію суспільства до фізичного середовища проживання, геологічних умов життя, біологічних факторів життєдіяльності, психологічних можливостей населення, політичної системи влади, технічних можливостей виробництва, рівня споживання, стану культури.

А. п. взаємодіє з іншими видами діяльності, що в комплексі дає людині змогу освоювати нові елементи в будь-якій сфері людського життя, сприяти соціальному прогресу.

Перераховані структури становлять комплекс фізичних, біологічних, соціаль-

них, політичних умов, більшою або меншою мірою придатних для життя людей.

У політичній теорії А. тлумачать двояко: як процес пасивного пристосування суб'єкта до вимог політичного середовища, зокрема до готових шаблонів, зразків поведінки, політичних цінностей, норм, ідеалів, символів, традицій, переданих від одного покоління до іншого, або як процес активного взаємного перетворення суб'єкта і умов реалізації його політичних ролей, активного вибору особистістю політичних цінностей і норм на основі стрижневих орієнтацій, що вже склалися у неї під впливом соціогрупових факторів середовища. У першому випадку найбільш значущими факторами А. п. є так звані стресори, що характеризують негативні реакції суб'єкта на зміни соціальних і політичних обставин. Такими стресорами можуть бути різні обставини: економічні (безробіття, банкрутство або його очікування), сімейні (розлучення, дитяча смертність, неповна родина), побутові чинники (нещасні випадки) (А. Мюррей), різноманітні політичні події (мітингова активність населення, падіння авторитету політичного лідера, діяльність радикальних організацій) тощо. У другому випадку А. п. вивчається й описується у зв'язку з аналізом порушення рівноваги між цілями й засобами поведінкових реакцій суб'єкта, специфікою фаз і контактів останнього з середовищем, особливостями асиміляції суб'єктом соціальних реалій через наявні у нього схеми поведінки й орієнтації у політиці, а також іншими особливостями взаємних відносин середовища і суспільства. А. п. індивіда залежить від його здатності засвоювати у своїй поведінці нове цілепокладання, щоб встигнути адаптуватися до інноваційних змін політичних цілей і механізмів влади. Інерційність цілепокладання залежить від національних традицій, соціального складу населення, рівня його культурного й освітнього розвитку, розподілу за статтю, віком, професіями.

А. п. — складова частина політичної соціалізації людини як процесу її включення до політичної системи суспільства, становлення основних параметрів людської особистості (свідомості, переконань, почуттів, здібностей тощо) під впливом суспільно-політичних умов життєдіяльності людини.

Взаємодію та взаємозв'язок А. п. і політичної соціалізації пояснює адаптивно-розвиваюча модель соціалізації (М. Лукашевич). При цьому політична соціалізація розглядається як взаємодія людини, що триває все її життя, з навколишнім середовищем за допомогою адаптацій, що змінюють одна одну, у її політичному житті. Усяка А. п. як особлива діяльність людини, що пов'язана із засвоєнням чергової нової соціально-політичної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціально-політичного досвіду (що об'єктивно існує як елемент політичної культури цього суспільства) і тим самим підвищує рівень її політичної соціалізації. Подальша А. п. індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його політичної соціалізації, відбувається ефективніше, уможливлюючи його швидше підняття на черговий щабель політичної соціалізації. Під час сукупної взаємодії індивіда із соціально-політичним середовищем (а отже і впливу індивіда на суспільство в напрямку задоволення своїх соціально-політичних потреб) здійснюються зміни в суспільстві в бік більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів. Отже, реалізується другий бік неподільного процесу соціалізації — соціалізація суспільства. Очевидно, що А. п. і політична соціалізація — це нерозривні у своїй єдності процеси, що доповнюють один одного й мають своєю основою (як і всяка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться як змістовими, так і часовими параметрами. У політичній соціалізації індивіда виокремлюють дві фази: політичну адаптацію та інтеріоризацію. Перша визначає його здатність пристосовуватися до соціально-політичних умов, рольових функцій, політичних норм, що складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, соціальних груп-суб'єктів політики, соціальних інститутів, тобто до всього того, що створює політичне оточення людини. Друга стадія — інтеріоризація — розглядається як засвоєння індивідом політичних цінностей, настанов, норм і взірців політичної поведінки, властивої для певної спільноти. Вона неможлива без попередньої А. п., яка особливо болісно протікає у період трансформаційних змін суспільства, переходу від одного стану до іншого, нестабільності, невизначеності суспільних процесів, швидкісної зміни політичної, економічної, духовної ситуації. Все це висуває жорсткі вимоги до людини,

у якої формується політично активна особистість, здатна усвідомити особливості політичної ситуації і впливати на політичне життя суспільства, самостійно реалізуватися у політичній діяльності.

Вирізняють різні види А. п., хоча у науковій літературі єдиного підходу до їх класифікації немає. Основами для класифікації А. можуть бути: спрямованість та ступінь (високий, середній, низький; повний і неповний), якість (активна, пасивна, конфліктна, позірна) та ступінь активності особи (конформний і неконформний), локалізація процесу (інтраполітична чи сфера активних зовнішніх дій, впливу на середовище). Відповідно до конкретних критеріїв А. п. розглядають як явище позитивне або негативне. Адаптованість особистості проявляється в емоційних і соціально значущих почуттях (почуття духовного комфорту, рівноваги, психоемоційної стабільності, стану вдоволеності, позитивні стосунки суб'єкта політичних відносин з членами певної соціальної групи, відсутність відчуття загрози та ін.) та показниках адаптованості (впевненість у собі, адекватність самооцінки, ясність самосвідомості, відповідальність, уміння долати перешкоди тощо). Ефективність адаптації залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціально-політичні зв'язки. Складність і тривалість її залежить від: процесів, що протікають у політичній системі суспільства; індивідуально-особистісних факторів, пов'язаних з особливостями людини, що адаптується.

Лукашевич Н. П. Производственная адаптация молодежи: сущность, функции, управление. — К., 1990; *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології. — К., 1998; *Москаленко В. В.* Социализация личности (Философский аспект). — К., 1986; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник /Авт.-упоряд. Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; *Шестопал Е. Б.* Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. — М., 1988.

М. Лукашевич

Аддикція влади (англ. *addict* — наркоман; звичка, схильність до чогось) — сукупність проявів аддикативної поведінки (що модифікує емоції індивіда сприятливим для нього способом), котра характеризується метафоричними висловами "комплекс влади", "жадоба влади", "сп'яніння владою" й означає наркотичне прагнення до постійного владарювання. Саме з цим політичним феноменом тісно пов'язана проблема обмеження влади. І. Кант висловлював думку, що нероздільне панування неминуче спотворює судження розуму, а тому владу не можна зосереджувати в руках однієї особи, ким би вона не була ("влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно").

На думку західних психологів і соціологів, влада в умовах монополії тяжіє до того, щоб стати хворобливою звичкою, яка згубно впливає на тих, хто нею володіє, і на тих, хто перебуває під впливом такої влади. Для певної категорії людей влада має найвищу особистісну значущість і цінність, супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, пов'язаними з її здійсненням. Так, Е. Каннет звернув увагу на те, що А. Гітлер був не так політиком, як біопсихічним типом можновладця. За оцінками деяких дослідників (В. Миневич, С. Рожков), А. в. змінює всю структуру цінностей. Прагнення влади спочатку, як правило, підпорядковується мотивам благодіяння інших людей (поліпшення матеріального становища, сприяння утвердженню певних ідеалів, соціальні перетворення тощо), але в процесі здійснення влади остання набуває самодостатнього значення. У жертву владі поступово приносять колишні ідеали, прихильність до конкретних людей та їх інтересів, міжособистісні стосунки затискуються в тісні рамки соціальної ієрархії. Разом з тим аддикативний характер "комплексу влади" не заперечує прагнення задовольняти інтереси інших людей (найчастіше лише до моменту виникнення загрози владі самого аддикта). У позбавленні влади аддикт вбачає крах, фрустрацію, що супроводжується різноманітними складними особистісними реакціями (відхід від політики, позбавлення ідентичності, самодостатності, девіантність тощо). З іншого боку, наявне настійливе прагнення аддикта до відновлення влади, здійснення її в інших формах.

У людських спільнотах усталеність відносин панування-підпорядкування сприяє засвоєнню і збереженню соціального досвіду, стабільності політичної системи. Боротьба за владу, постійна зміна лідерів поряд з усуненням небезпеки А. в. призводить, як правило, до внутрішньої нестабільності, почасти стагнації політичної системи. У будь-якому разі означені процеси тісно пов'язані з політичним

феноменом А. в., що становить серйозну небезпеку як для тих, хто прагне влади, так і для суспільства загалом

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Адлер Фрідріх (1879–1960) — австрійський політичний діяч, філософ, письменник. Як і його батько Віктор Адлер — засновник і керівник Соціалістичної партії Австрії — Фрідріх працював на інтереси соціалістів, редагував і видавав друковані органи цієї партії. Був депутатом австрійського парламенту (1919–1923 рр.). У 1940 р. емігрував до США. Спочатку в працях "Відновлення інтернаціоналу", "Енгельс і природничі науки" стояв на позиціях радикального шляху завоювання політичної влади пролетаріатом, а пізніше відстоював форму парламентської боротьби пролетаріату за владу. Не визнавав комуністичних партій, об'єднаних у Комінтерн і підтримуваних КПРС.

М. Головатий

Адміністративна держава — сучасна держава з досить розвиненим управлінським апаратом, у якій дієве управління суспільством розглядається як головний засіб виконання завдань, які стоять перед державами, де управлінню надається набагато більше значення, ніж законодавству і правосуддю. Державне управління тісно зростається з урядовим керівництвом. У такому разі структура управлінського апарату і сукупність завдань, які перед ним стоять, висуваються на перший план, а також збільшується армія державних службовців.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Адміністративний ресурс — у широкому розумінні цього поняття — один з різновидів ресурсів влади. Його специфіка полягає у здатності використовувати систему державного управління — так звану управлінську вертикаль влади — з метою мобілізації організаційних, фінансових зусиль та інформаційних можливостей задля досягнення бажаного політичного результату. Широко вживається у сучасній публіцистиці та політології насамперед у зв'язку з виборчими кампаніями. Як правило, застосовується щодо країн пострадянського простору, які проголосили своїм політичним ідеалом принципи демократії, але не дотримуються їх під час виборів. Одним з інструментів порушення виборчого права якраз і є А. р., використання якого супроводжується тиском влади на виборчі комісії та виборців. Надмірне використання А. р. призводить до спотворення об'єктивного вибору і тому розглядається як зловживання владою задля збереження політичного статусу-кво.

Л. Шкляр

Адміністративно-командна система — система управління суспільством, що ґрунтується на жорстких методах бюрократичного централізму. Термін "А.-к. с." з кінця 80-х років застосовується у суспільних науках для характеристики соціально-економічного і політичного устрою, що існував у Радянському Союзі та був змодельований країнами створеного під його впливом так званого соціалістичного табору.

А.-к. с. постала своєрідним витвором радянсько-партійної бюрократії й послужила основою втілення невластивої для ментальності, національної традиції і конкретно-історичних потреб українського суспільства радянської квазісоціалістичної моделі з продекларованим намаганням практичної реалізації соціалістичної ідеї. Проте Радянський Союз не зміг стати соціалістичною державою не лише в сенсі неспроможності втілення зазначеної ідеї, а й з огляду на те, що вкладали у це поняття К. Маркс і Ф. Енгельс. Замість цього було створено тоталітарну систему — антидемократичний політичний лад, який охопив усі державні структури й поширився на все суспільство і за якого держава, політична влада повністю підпорядкували собі суспільство і особу, насильницьки розтоптали права і свободи людини і громадянина. Характерними ознаками створеного на основі А.-к. с. радянського тоталітарного режиму стали: тотальний контроль держави за життям суспільства і окремої людини; утвердження етатистської свідомості з відповідною ідеологічною обробкою населення; ставка на насилля і безпосереднє застосування терору; заборона опозиції і однопартійність політичної системи; політизація, мілітаризація і бюрокра-

тизація системи влади; закритість суспільства і контроль за засобами масової інформації.

Відправним пунктом формування А.-к. с. стала жовтнева революція в Росії 1917 року. З її перемогою було започатковано втілення в суспільну практику системи практичних заходів, які передбачали: значне збільшення обсягів виробництва, передусім за рахунок форсованої індустріалізації, привласнення державою усіх засобів виробництва, централізований розподіл ресурсів і керівництво виробничим процесом як своєрідну альтернативу вільному ринку. Характерно, що визначальною в цій системі виступала не економічна підсистема, як це передбачалося марксистською політекономією, а суто політичні міркування, зорієнтовані на зміну відносин власності й створення матеріальної бази комунізму. А.-к. с. набула завершеного вигляду в СРСР у середині 70-х років, коли тотальна бюрократизація постала тут сутнісним системоутворюючим чинником усього суспільного організму, який, у свою чергу, поступово втратив здатність до саморегуляції та існування без державного примусу.

З-поміж причин виникнення А.-к. с. учені називають такі: стійкість у свідомості партійно-радянської бюрократії стереотипів імперсько-централістичного мислення і нехтування національних засадах суспільного життя; необмежена влада комуністичної партії і поліцейсько-бюрократичний характер радянської держави з властивою їм підміною правових способів управління суспільством методами адміністрування; заміна суспільних об'єднань державними чи напівдержавними структурами (партійно-державна, профспілкова і комсомольська бюрократія; військово-промисловий і аграрно-промисловий комплекси та ін.); ліквідація політичного представництва і викривлення системи функціонального представництва; незабезпечення дії принципу поділу влади тощо. Основу А.-к. с. становила монополістична державна власність на засоби виробництва. Вона витворила своєрідний тип формально-бюрократичного керівництва суспільством, яке здійснювалось переважно за допомогою наказів, команд і спиралось на певний рівень легітимності з боку "масового суспільства" з притаманними йому дегуманізацією й деіндивідуалізацією соціальних відносин.

До методів А.-к. с. належали: різноманітні засоби адміністративного примусу і жорсткого централізму на всіх рівнях управлінського циклу (прийняття рішення, організації його виконання, контролю за виконанням); обмеження процесів самоврядування в усіх сферах життєдіяльності суспільства; домінування політико-ідеологічних стимуляторів соціально-економічного розвитку; практика перестраховок, приписок, дріб'язкової регламентації людської діяльності. Правовому виправданню адміністративно-командних методів слугувала, зокрема, ідея злиття прав і обов'язків, яка відкривала дорогу ігноруванню свободи індивідуальної волі суб'єктів права, сприяла розмиванню кордонів між правами та обов'язками, допускала застосування примусу з боку державно-бюрократичних структур до господарських суб'єктів у разі невиконання ними певних приписів. Системний, всеохоплюючий характер проникнення методів свідомого (планового) регулювання суспільних відносин в усі підрозділи та сфери суспільства, у свідомість кожного громадянина тримався на цілісному бюрократичному механізмі, підвалини якого становили номенклатурна (залежна від певних інстанцій) система призначення державних службовців на керівні посади та ідеологія правлячої комуністичної партії. Стиль управління, за допомогою якого діяла номенклатура, становив узгоджену сукупність закріплених у законах правил та процедур, обов'язкових і для об'єктів, і для суб'єктів такого керівництва. До того ж ці правила "освячувались" універсальним засобом впливу на масову свідомість — комуністичною ідеологією, за допомогою якої бюрократія створила закрите суспільство, перетворивши його на своєрідну "фортецю в облозі". З А.-к. с. пов'язують серйозні помилки і прорахунки у прийнятті важливих внутрішньо- і зовнішньополітичних рішень; вихолощення демократичних інститутів і процедур та перетворення їх на засіб імітації активної політичної участі громадян.

Наприкінці 80-х років А.-к. с. вичерпала свої можливості і ресурси. Спроби її збереження шляхом запізнілої модернізації окремих елементів системи призвели до розпаду останньої. Комуністична партія і держава, які на тлі слабкого розвитку "громадянського комплексу" були основними "агентами модернізації" в СРСР (Т. Парсонс),

з'єднавшись воєдино та відірвавшись від суспільства, зумовили системну кризу і спровокували руйнацію країни. Нежиттєздатність А.-к. с., що підтвердилася майже одночасним її зникненням у східноєвропейських країнах, на думку вчених, була пов'язана з деструктивним впливом кризового комплексу, зокрема із взаємодією криз політичної легітимності, економічного виробництва, соціального забезпечення, етичних і культурних взаємин (П. Кеннеді). Як наслідок, українське суспільство та інші соціальні утворення радянської псевдофедерації стали пасивними спостерігачами зовні могутньої, але порожньої ізсередини партійно-державної піраміди.

Бюрократия как феномен власти и управления. — К., 1989; *Гукасян Р. Е.* Концепция слияния прав и обязанностей и административно-командные методы управления // Советское государство и право. — 1989. — № 7; Бюрократия и общество. — М., 1991; *Восленский М. С.* Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. — М., 1991; *Матійчук В. І., Ткаченко В. М.* Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз / Україна XX ст. Проблеми національного відродження. Зб. наук. праць. — К., 1993.

В. Горбатенко

Адміністративно-територіальний устрій — територіальна організація держави з поділом її на складові частини — адміністративно-територіальні одиниці. Він є похідним від характеру державного устрою. Відтак адміністративно-територіальними одиницями А.-т. у. можуть бути райони, області — в державі з унітарним державним устроєм або ж землі, кантони, автономні республіки — з федеративним.

Україна як унітарна держава характеризується поєднанням централізації та децентралізації державного управління, А.-т. у. якої сформувався не лише відповідно до географічних, історичних та економіко-демографічних особливостей, а й політико-ідеологічних засад функціонування радянської системи. Цей устрій успадкувала і незалежна Українська держава. Відтак систему А.-т. у. України згідно з чинною Конституцією становлять: АР Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища та села. В цій системі А.-т. у. виокремлюють три рівні: первинний — села, селища, райони у містах та міста без районного поділу; середній — райони та міста з районним поділом; вищий — АР Крим, 24 області та міста Київ і Севастополь, які мають спеціальний статус, визначений окремими законами України.

Проте сьогодні, на думку фахівців, такий А.-т. у. нашої країни застарів і потребує змін. Концепцією адміністративної реформи зокрема передбачено здійснити і реформу А.-т. у., адміністративними одиницями якого стануть не області, а укрупнені регіони, до складу яких може входити від трьох і більше нинішніх областей.

Корнієнко М. І. Адміністративно-територіальний устрій України / Юридична енциклопедія. — Т. І. — К., 1998; *Мироненко О. М.* Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. — К., 1995; *Шляхтун П. П.* Політологія: Підручник. — К., 2002.

Л. Шкляр

Адміністрація (від лат. *administratio* — управління, керівництво) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких має не політичний, а переважно управлінський, організаційний характер. У широкому розумінні А. — це вся діяльність держави в галузі управління суспільством. Це також і керівні органи закладів, підприємств або організацій, посадові особи в структурі управління, керівний персонал конкретної установи.

Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб. — К., 2000.

М. Головатий

Адміністрація Президента України — постійно діючий орган, що створюється главою держави для забезпечення його діяльності. Основними завданнями А. П. У. є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інші види забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Очолює А. П. У. глава

Адміністрації, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України. Він здійснює загальне керівництво А. П. У., координує діяльність усіх її структурних підрозділів, постійних представників Президента України, розподіляє обов'язки між першими заступниками та заступниками глави Адміністрації, затверджує положення про структурні підрозділи А. П. У. До складу А. П. У. входять: глава Адміністрації; перші заступники глави Адміністрації, перший помічник Президента; заступники глави Адміністрації; група радників і помічників Президента; постійний представник Президента у Верховній Раді, постійний представник Президента в Кабінеті Міністрів; постійний представник Президента в Конституційному Суді, інші постійні представники Президента; Уповноважений Президента з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України; прес-секретар Президента; секретаріат, головні управління, управління, відділи та інші структурні підрозділи: Головне управління організаційно-кадрової політики та взаємодії з регіонами; Головне управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; Головне контрольне управління; Головне управління інформаційної політики; Головне державно-правове управління; Головне управління з питань зовнішньої політики; Головне управління з внутрішньої політики; Головне управління з питань економічної політики; Управління Державного Протоколу та Церемоніалу Президента; Управління з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою, Конституційним Судом і Кабінетом Міністрів; Управління стратегічних ініціатив; Управління з питань адміністративної реформи; Управління державних нагород та геральдики; Управління з питань громадянства; Управління з питань помилування; Управління з питань звернень громадян; Управління документального забезпечення; Відділ з питань підготовки доповідей та виступів Президента; Секретаріат Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування. Діяльність А. П. У. регулюється відповідним Положенням, затвердженим Указом Президента України від 19 лютого 1997 року (в редакції Указу від 6 березня 2003 року). Положення про А. П. У., гранична кількість її працівників, структура, кошторис працівників у межах коштів, визначених державним бюджетом, затверджуються Президентом України за поданням глави Адміністрації Президента України.

В. Малиновський

Адорно Теодор (1903–1969) — німецький філософ і соціолог. В окремих творах, зокрема написаних спільно з М. Хоркхаймером ("Діалектика просвітництва"), з неомарксистських позицій стверджував, що еволюція людства, по суті, є не чим іншим, як історією "невдалої цивілізації, а історія Заходу — це патологічний процес зростаючого божевілля та втрати індивідуальної свободи". Доводив, що і після поразки фашизму існував авторитарний ("фашизоїдний") тип особи, головними установками якого було некритичне ставлення до конкретних порядків у суспільстві. Наприкінці життя відійшов від "нових лівих", екстремістські позиції яких підтримував спочатку.

М. Головатий

Аквінський Тома (Томадо д'Аквіно, Аквінат) (бл. 1225–1274) — середньовічний італійський філософ, теолог, систематизатор схоластики на основі аристотелізму. Походив з роду графів Аквінських. У 1567 р. визнаний "п'ятим учителем церкви". Т. Аквінський відділив знання від віри, царину розуму від царини одкровення. На цій основі постала концепція розмежування філософії і теології. За Т. А., людському інтелектові безпосередньо не знані ані Бог, ані душа, ані суть матеріальних речей, ані жодні загальні істини. Йому дані тільки одиничні речі (предмети), які є субстанціями, що складаються із сутності (essentia) й існування (existentia). Сутністю кожної речі є те, що спільне для її виду і міститься в дефініції. Сутність тілесних субстанцій складається з форми і матерії. Форма є в субстанціях джерелом єдності, а матерія — множинності й тілесності. Що тілесне, те складається з форми і матерії, а що чисто духовне — має тільки форму. Т. Аквінський вирізняє чотири ступені буття: 1) "царство мінералів", де форма є лише зовнішньою визначеністю речей; 2) "рослинне царство", де форма виступає як рослинна душа; 3) "тваринне царство" і, відповідно, тваринна душа; 4) людина і розумна безсмертна душа. Форма як організуючий принцип по-різному пронизує ма-

терію на цих рівнях — від зовнішньої форми до розумної душі, яка існує окремо від тіла і яка є безсмертною на відміну від рослинної і тваринної душі. Т. Аквінський сформулював п'ять доказів існування Бога: 1) все перебуває в русі, змінах, а тому мусить бути незмінний їх ініціатор, яким і є Бог; 2) у світі існує загальна причинна зумовленість, відправною основою якої і є Бог; 3) світ складається з необхідності та випадковості, але мусить існувати кінцеве джерело будь-якої необхідності, бо випадкове припускає існування необхідного і таким джерелом визначається Бог; 4) усі предмети різняться якісно і за мірою досконалості, тому має існувати щось, що було б найвищою мірою досконалості; 5) все суще в світі має мету існування, така всезагальна доцільність приводить до висновку, що існує найвища істота, яка керує природою і діє доцільно. Бог, за Т. А, самосущий, він не має причини, він незмінний, вічний, без початку і кінця. Його сутність ідентична з існуванням. Т. Аквінський обґрунтував вчення про створення світу: 1) світ був створений із нічого (creation ex nihilo); 2) створення було здійснено прямо Богом, а не проміжними інстанціями, як це уявляли собі неоплатоніки, гностики; 3) створення є актом волі, а не необхідності; 4) створення відбулося згідно з Божими ідеями (своєрідною програмою); 5) створення настало в часі. Бог не тільки створив світ, а й керує ним. Душа людини як інтелектуальна субстанція нематеріальна, незнищенна. Вона є формою тіла. Мета життя людини — щастя, яке полягало в пізнанні Бога, адже пізнання — найвища функція людини, а Бог — найдосконаліший об'єкт пізнання.

Основні твори: "Про буття і сутність" (1242–1243), "Про істину" (1256–1259), "Сума проти поган" (1260),"Про божественні імена" (1261), "Сума теології" (1265–1272), "Про вічність світу" (1270).

Боргош Ю. Фома Аквинский. — М., 1975; *Гуревич А. Я.* Средневековый мир. — М., 1990; *Соколов В. В.* Средневековая философия. — М., 1979.

А. Черній

Аксіологія етнополітична (від грецьк. *axia* — цінність і *logos* — вчення, а також *ethnos* — народ, плем'я і *politika* — державні або суспільні справи) — система критеріїв аналізу й оціночних підходів до місця і ролі в політиці народу як етноісторичної спільності, а не поселенської сукупності. Таку систему виробляє одна з нових соціально-політичних наук — політична етнологія, яка у теоретичному пізнанні етнополітичних реалій вперше порушує питання про народ-етнос як суб'єкт, а не тільки об'єкт політики. Означена система в пізнавальному сенсі є комплексною, складається з критеріїв і підходів, вироблених всесвітнім і вітчизняним політичним досвідом. А. е. здійснюють суб'єкти етнополітичних зносин — державні структури, компетентні органи, політичні партії, громадсько-політичні асоціації, друковані органи, функціонерські структури засобів масової інформації, науковці. Найчастіше А. е. являє собою поточний зондаж громадської думки з етноісторичних і політико-етнічних проблем з метою виявлення істинного стану справ і глибинних настроїв в етнополітичній сфері напередодні електоральних кампаній і референдумів, під час і після завершення загальнодержавної і загальнонародної значущості політичних подій, соціально-економічних криз і стихійних лих.

Основні атрибуції життя народу-етносу в політиці втілено у п'ятьох парних поняттях, які й підлягають сучасній найновітнішій аксіологізації: "народ-етнос" (політологічний феномен, що означає етноісторичну спільність на одній з чотирьох стадій соціоцивілізаційної зрілості — роду, племені, народності, нації) і "народ-населення" (соціодемографічний феномен, що є збірною масою мешканців певної місцевості, поселенської громади і адміністративно-підданської одиниці); "поліетнічна спільність" (охоплює всі чотири або принаймні два ціннісні рівні зрілості народів-етносів — рід, плем'я, народність, націю) і "багатонаціональна (однонаціональна) спільність" (країна, суспільство, держава, місцевість тощо, що відображає лише одну аксіологічну цінність — націю); "етносуспільство" (притаманний лише конкретному народу-етносу мікросоціум, своє суспільство, якому адекватна певна модель політики і тип політичного громадянства) і "громадянське суспільство" (синтез різноманітних моделей політики і типів політичного громадянства — моносинтез у моноетнічній спільності і полісинтез у поліетнічних

спільностях); "суб'єкт етнополітики" і "об'єкт етнополітики" (теоретико-філософський аспект питання про співвідношення цих понять залишається незмінним, а з погляду сучасної аксіології в етнополітичному сенсі додається суттєва деталь: народ-етнос може бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом політики); "етнічна держава" і "соціальна держава" (в умовах існування одноетнічних суспільств і країн держава не могла не бути етнічною і унітарною, але в наш час усі країни і суспільства є поліетнічними, в яких держави об'єктивно мусять бути соціальними (всенародними) і федеративними. Перед будь-якою етнополітичною акцією — особливо в умовах поліетнічного суспільства — ретельній і всебічній аксіологізації підлягають також такі атрибуції буття народів-етносів: об'єктивний статус цього народу-етносу в контексті конкретного суспільства із з'ясуванням його типологічних ознак (народ титульний, домінуючий, рецесивний або маргінальний, розміщений на своїй або чужій етноплаценті і етноойкумені, живе компактно або дисперсно); характер етновалентних стосунків цього народу-етносу з іншими народами-співвітчизниками, сусідніми, спорідненими і просто суміжними як у поточному моменті, так і в минулому (вкрай важливо достеменно знати, наскільки глибоко в менталітеті контекстуальних народів-етносів "залягли" так звані історичні несправедливості — насильницькі роздержавлення, війни, конфлікти, депортації тощо); ступінь домінування в умонастроях масового середовища цього народу-етносу ціннісних орієнтацій етноцентризму і космополітизму, інтеретнізму і етнофобізму, етномаргіналізму і ксенофобства та ін.

Оскільки в етнополітичних феноменах парадоксально і не "порівну" розподілено дози істинного і вірогідного, історичної детермінації й логічної неприпустимості — будь-яка аксіологічна акція найадекватніше до завдання (задуму) може бути здійснена за допомогою нового в суспільствознавстві методу — історіологічного. Останній сприяє суб'єктові етнополітики побачити у випадковому необхідне, а самим "будівничим елементам" етнополітичних феноменів утворити певні системності, унікальним атрибуціям синтезуватися в типологічні цілісності. Тим самим етнополітичний суб'єкт має можливість максимально наблизитися до глибинної суті політичного життя народів як етноісторичних спільностей, а не як "простого" населення.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Акт проголошення незалежності України (прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.) — політико-правовий документ, спрямований на здійснення Декларації про державний суверенітет України. Це була реакція на події 19–21 серпня у Москві, коли виявилась повна неспроможність державно-партійної системи СРСР і його вищих державних органів забезпечити еволюційне перетворення союзної федеративної держави у Співдружність Незалежних Держав. Акт став також наслідком мирної (оксамитової) національно-демократичної революції в Україні, яка розгорнулася після провалу спроби державного перевороту. У преамбулі Акта зазначено чинники, що спричинили прийняття українським парламентом означеного документа: смертельна небезпека, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР; тисячолітня традиція державотворення в Україні; право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами; здійснення Декларації про державний суверенітет України. В Акті проголошено незалежність України та створення самостійної української держави — України; оголошено територію України неподільною і недоторканною; наголошено, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) // Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і матеріалів. — К., 1994.

О. Антонюк

Активне виборче право — право вибирати виборні державні органи і органи місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумах. А. в. п. у більшості країн мають усі громадяни дорослого віку незалежно від статі, роду занять, майнового стану, освіти тощо. Як правило, віковий ценз для практичного здійснення А. в. п. становить 18 років, хоча в таких країнах, як Болі-

вія, Ботсвана, Камерун, Марокко, Малайзія, Ямайка — 21 рік, в Індонезії — 17 років, в Ірані — 16 років. У ряді країн А. в. п. позбавляються громадяни, що визначені судом як недієздатні, ті, хто утримується у місцях позбавлення волі за вироком суду, який набув законної сили.

Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, методологія, практика: [Монографія]. — К., 2001.

М. Головатий

Активність політична (від лат. *activus* — діяльний) — одна з форм суспільної активності, мислення й діяльності соціальних суб'єктів, які мають на меті впливати на прийняття політичних рішень, реалізацію потреб та інтересів. А. п. властива як для індивідів, що беруть участь у політиці, так і для мас; буває усвідомленою і стихійною. Кожна сучасна держава, здійснюючи свою політику, намагається заручитися підтримкою якомога більшої кількості громадян. Навіть диктаторські та тоталітарні режими, які насправді надзвичайно обмежують можливість участі громадян у політичному житті, намагаються створити ілюзію А. п., примушуючи всіх брати участь у різноманітних політичних акціях. Демократичні держави вбачають у розвитку А. п. одну з основних умов здійснення своєї політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності загалом.

Активністю політичною позначена діяльність професійних політиків, у тому числі депутатів, чиновників різних ланок, лідерів політичних партій, організацій та їх членів, самих партій, націй та інших соціальних спільностей, аж до політики держав. Розрізняють такі форми А. п.: міжнародна (дипломатична, громадська); суспільна (регіональна, місцева, колективна); особистісна (відставка, голодування, абсентеїзм тощо). Найпростішими формами А. п. є участь у голосуванні, мітингах та демонстраціях. Участь у політичному житті характеризується низьким ступенем залучення до політичного життя. Високий передбачає організаційну участь у проведенні політичних кампаній, звернення з письмовими та усними заявами до державних та політичних органів, роботу в партійних та інших політичних організаціях, виступи в засобах масової інформації з політичних проблем. Серед факторів, які впливають на А. п., політологи називають рівень освіти та ступінь успіху. Особи, які мають вищу освіту і високі доходи, як правило, виявляють вищу політичну активність порівняно з тими, хто закінчив тільки школу і має нижчі доходи.

А. п. може бути легітимною, тобто законною, і нелегітимною, незаконною. У першому випадку мається на увазі діяльність офіційних політиків — від президента до лідера первинного осередку зареєстрованої партії та її членів. Сюди входять активність легальної опозиції та санкціонована активність самодіяльних організацій громадян. У другому випадку — це політична діяльність "непримиренної опозиції", екстремістських організацій тощо. За своїм змістом вона може бути: конструктивною й деструктивною; прогресивною, що веде до створення інноваційних, демократичних форм політичного життя, об'єднує суспільство і відображає його корінні інтереси; консервативною, що сприяє збереженню статусу-кво й водночас збалансованості в суспільстві у стосунках соціальних груп, окремих громадян і забезпеченню стабільності діяльності організацій та інститутів; реакційною (радикальний націоналізм, сепаратизм, екстремізм), що стримує поступальний розвиток соціуму і послаблює соціальні зв'язки. В основі А. п., як правило, лежать неординарні психологічні та соціальні якості політичного суб'єкта (сильна воля, характер, холеричний і сангвінічний тип темпераменту) або, за іншою класифікацією, — екстравертність, завищені домагання. Активний громадянин, звичайно, керується такими мотивами: визначитися, "вибитися в люди", домогтися певних благ, підвищити професіоналізм влади, поліпшити соціальну практику. Активну особистість найчастіше характеризують такі риси, як розум, вміння зорієнтуватися, швидкісна реакція, мобільність. У її свідомості обов'язково наявні приватні або суспільні інтереси, ідеали, еталони громадської поведінки, моральна позиція, а також завищене почуття власної гідності та справедливості.

Серед факторів А. п. виокремлюють макрофактори (панівні світові тенденції, що звільняють чи закріпачують людину, характер політичного режиму, морально-політичне становище в країні); фактори середнього рівня (добробут окремої особи, взаємовідносини в колективі, сімейний стан); мікрофактори (освіта, минулий досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою). Існує досить супе-

речливий зв'язок між А. п. громадян та ефективністю діяльності політичної системи. Різке збільшення кількості громадян і соціальних груп, залучених до політичної діяльності, що проявляється у збільшенні кількості партій та масових рухів, у політизації етнічних груп, страйках, політичних демонстраціях, призводить до зниження ефективності функціонування політичної системи і навіть може її паралізувати. І навпаки, А. п. допомагає підвищити ефективність діяльності політичної системи, якщо вона проявляється в інституційних формах, регулюється правовими та політичними нормами, має свідомий характер.

М. Михальченко

Акультурація в політиці — процес взаємодії і взаємопроникнення різних систем політичних цінностей.

М. Головатий

Акультурація етнічна — процес і результат взаємовпливу етнічних культур, який полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай менш розвиненою) елементів іншої, а також виникненні нових культурних явищ.

О. Антонюк

Алмонд Габріель (нар. 1911) — американський політолог, спеціаліст у галузі загальнотеоретичної і порівняльної політології. Відомий найперше своїми працями з теорії політичної системи і політичної культури. Стверджує, що існує тісний взаємозв'язок між політичними орієнтаціями, що становлять зміст політичної культури, і характером функціонування самої політичної системи. У праці спільно з С. Вербою "Гражданская культура" метод компаративістського аналізу продемонстрований на прикладі порівняння політичних культур народів п'яти країн: США, Мексики, Італії, Великобританії, Німеччини. Основні праці А. Г. "Сравнительная политика: концепция развития" (1986), "Политика развивающихся регионов" (1968), "Сравнительная политика сегодня" (1988).

М. Головатий

Альтернатива політична (фр. *alternative,* від лат. *alter* — один з двох) — необхідність вибору між двома можливостями, зумовлена потребою *nolens volens* відважитися на щось одне з двох. Політика — надто мінливе явище, в якому завжди присутні різні альтернативні ідеї, думки, точки зору, позиції, дії тощо. Тому постійно постає потреба визначення, вибору тієї чи іншої поведінки залежно від багатьох складових: інформованості, освіти, підготовленості, власної позиції, загальної та політичної культури будь-якого суб'єкта політики, політичного процесу.

Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001.

М. Головатий

Альтернативні вибори (від лат. *alterno* — чергую, змінюю) — обрання громадянами свого представника до складу представницького органу або лідера громадської організації, яке передбачає процедуру вибору з двох або більшої кількості конкуруючих претендентів.

М. Головатий

Альтруїзм (фр. *altruisme*, від лат. *alter* — інший) — моральний принцип, який передбачає безкорисливу дію або увагу, що спрямована на благо (задоволення інтересів) іншої людини (групи людей). Поняття "А." вперше застосував О. Конт як узагальнення принципу "жити заради блага інших" і протилежність терміна "егоїзм". О. Конт розрізняв інстинктивний А., який об'єднує тварин у рід, і людський А. як спонтанне, вроджене почуття. Як моральний принцип у подальшому розвинутий в ідеях французького Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо) й англійської школи етики (А. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Сміт). А. Шопенгауер розглядав А. як спрямованість на іншого через співчуття. За З. Фрейдом А. — невротична компенсація витісненого первісного егоїзму. Робилися також спроби подолати етичну опозицію "А. — егоїзм" шляхом розгляду іншого як унікального "Я", подібного до мого. П. Сорокін своїм вченням про становлення інтегрального соціокультурного світу заклав підвалини творчого А.

Однією з форм практичної реалізації А. є меценатство.

Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачева. — М., 1996; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик,

М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени. — М., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Лукашевич, М. Недюха

Альянс (фр. *alliance* — союз, об'єднання) — союз між державами для досягнення спільних цілей у певний час; об'єднання окремих осіб, політичних партій, громадських організацій на основі договірних зобов'язань. Розрізняють А. особистісні, сімейні, групові, партійні, воєнні, політичні, економічні, міжнародно-кооперативні та ін. Найчастіше поняття А. вживається стосовно міждержавних союзів. А. у відносинах між державами, як правило, спрямовані на взаємну підтримку сторін у разі агресії інших держав чи на утвердження взаємних інтересів. Міждержавні А. бувають двосторонніми і багатосторонніми, таємними і відкритими, простими й високоорганізованими, коротко- і довготривалими, а також безпосередньо спрямованими на перемогу у війні чи на відвернення її. В сучасних умовах міждержавні А. створюються переважно з метою досягнення необхідного балансу сил і забезпечення національної безпеки держав.

В. Горбатенко

Амбівалентність у політиці (від лат. *ambo* — обидва і *valentia* — сила) — внутрішня суперечливість, подвійність політичного явища, зумовлена наявністю протилежних вихідних у його структурі. Термін "А." запровадив швейцарський психолог Е. Блейлер. Він вважав амбівалентність основною характеристикою психологічного життя людини, що хворіє на своєрідне роздвоєння особистості. Стосовно соціальних інститутів поняття "А". застосовував американський вчений Р. Мертон А. у п. властива для політичних інститутів і особливо для політичних лідерів, які часто проголошують одне, а роблять або спроможні зробити зовсім інше чи навіть протилежне.

Гаджиев К. С. Политическая наука. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Американізм — загальне поняття цінностей американського соціально-економічного життя. А. — складний синтез різних буржуазних ідей, міфів, концепцій, цінностей, серед яких домінують: індивідуалізм, свобода конкуренції і вільного ринку, апологія успіху, ідея "рівних можливостей", "американської винятковості" і "особливої місії" Америки в історії загалом. А. виник і утвердився в середині XIX ст., коли у США практично сформувалося суспільство, базовими засадами якого було фермерське господарство, бурхливо розвивався промисловий капіталізм, а політична система являла собою буржуазно-республіканську модель. Для А. характерні своєрідно пояснені рівність, обожнення долара, високий інтелектуалізм і крайній проблематизм у всьому.

М. Головатий

Американська політична думка — певна сукупність політичних поглядів, ідей та концепцій американських політичних мислителів, діячів, зокрема таких як Б. Франклін, Т. Пейн, Д. Вашингтон, Д. Адамс, Т. Джефферсон, О. Гамільтон та ін. Під впливом англійських, французьких та інших мислителів і революціонерів вони виробили свій погляд на основоположні проблеми влаштування життя американського суспільства: формування американського конституціоналізму, забезпечення прав і свобод громадян, верховенства закону тощо. А. п. д. має три основні напрямки: лібералізм, консерватизм і радикалізм.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Американська політологія — зародилася у США наприкінці XIX ст. Формування та утвердження А. п. зумовлені характером історичного розвитку країни, її економічними, соціальними, духовними та політичними особливостями. Вона була зорієнтована на досягнення політичної мети — незалежності і створення США, на науково-теоретичні пошуки зв'язку держави й суспільства і на емпіричний підхід до аналізу діяльності держави, урядових та інших політичних інститутів. До кінця XIX ст. американська політологія розвивалася в руслі традиційних державно-правових концепцій. На її становлення значною мірою вплинула європейська держа-

вно-правова думка: ідеї Дж. Локка про взаємовідношення прав громадян і верховної влади, ідеї Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет і суспільний договір як основу створення держави, вчення Монтеск'є про звичаї як важливий фактор становлення та збереження політичних форм організації суспільства.

У 1880 р. в Колумбійському університеті була відкрита перша "Школа (коледж) політичної науки", у подальшому кафедри або факультети політичної науки (політології) було створено в усіх провідних університетах США. 1889 року почала працювати Академія політичних і соціологічних наук. У 1903 р. була створена Американська асоціація політичних наук.

Періоди розвитку А. п.: перший — з кінця XIX ст. до Першої світової війни, другий — між двома світовими війнами, третій період — з кінця Другої світової війни дотепер. А. п. має емпіричний характер "соціальної інженерії", активно впливаючи на вирішення практичних завдань політики. Основна роль у цьому належить центрам емпіричних досліджень, які створюються при американських університетах з 1906 р. Федеральний центр емпіричних досліджень створено у 1914 р. Відтоді А. п. нагромадила величезний досвід техніки емпіричних досліджень. А. п. спеціалізується на вивченні таких напрямів вітчизняної науки, як політична теорія, порівняльна політика, міжнародні відносини і міжнародна політика, методологія державного управління (суспільного управління), загальна політика і політичні процеси, цивільне право, юридично-судова поведінка. Почавши з аналізу формально-юридичних сторін політики, організації суспільства, американські політологи ще наприкінці XIX ст. (В. Вільсон, Ч. Бірт, А. Ловелл, А. Бентлі та ін.) перенесли його на дослідження реальних суспільних процесів і змін, на виявлення різноманітних факторів, які впливають на ці процеси. Політична наука у США почала розвиватися насамперед у напрямку дослідження політичного впливу різних соціальних груп та їх організацій, вивчення політичних процесів і політичних інститутів, владних політичних структур. У 20–30-ті роки в політичній науці США дедалі більша увага приділяється розробці загальнотеоретичної концепції влади, засадничим принципам державознавства (теорія еліт В. Парето, "правлячого класу" Г. Моски, "залізного закону олігархії" Р. Міхельса, "розуміючої соціології" М. Вебера тощо).

Проблеми політичного лідерства і політичної поведінки були в центрі уваги американських політологів напередодні Другої світової війни. Наукова розробка цих проблем у роки Другої світової війни й одразу після неї є прикладом тісної співпраці політологів і психологів у формуванні нової наукової дисципліни — політичної психології. Один з її представників Г. Ласвелл, спираючись на вчення З. Фрейда, створює власну теорію політичного психоаналізу як самостійного напряму в американської політичної науці, що виник на основі поєднання соціальної психології та психіатрії. У повоєнний час синтез А. п. із соціологією і соціальною психологією яскраво виявився в захопленні так званими біхевіористськими (поведінковими) теоріями і концепціями, які й нині популярні в А. п. (Р. Макридис, С. Ердесфельд, М. Яновіц, Д. Трумен, Д. Істон та ін.). Політологи-біхевіористи вважають, що цінність будь-яких наукових висновків і теорій визначається виключно тим, якою мірою їх можна перевірити дослідженням. Звідси і застосування ними у вивченні політологічної поведінки точних ("стерильних") засобів і методів аналізу. Численні теоретичні й емпіричні дослідження значно зблизили американських політологів і соціологів і утруднили можливість їх чіткого розмежування. До того ж у США існують дві наукові дисципліни, чий предмет досліджень надто близький: політична наука і політична соціологія. Детальний аналіз загального й особливого в цих наукових дисциплінах міститься у працях відомого американського соціолога і політолога С. Ліпсета. Досить значною є роль американських політологів (Д. Істон, Г. Алмонд, У. Мітчелл, К. Дойч, С. Верба та ін.) у галузі системних досліджень.

Сучасна А. п. у навчально-освітньому плані є однією з найпопулярніших у США соціальних і гуманітарних дисциплін. Її викладають практично в усіх вищих навчальних закладах. Як правило, викладання політології здійснюється в рамках трьох основних дисциплін: політичні науки, політична філософія і політична соціологія. Курс одного з основних розділів політології в США "американська політика", як правило, охоплює 18–20 логічно пов'язаних тем (про-

блем), на вивчення яких відводиться від 80 до 120 навчальних годин. Наприклад, у фундаментальному навчальному посібнику Е. К. Ледда "Американська політика" матеріал викладено за такими темами: поняття американської політики, її традиції і зміни; поняття "американський народ", "американська ідеологія"; критерії та особливості становлення постіндустріального суспільства; конституція США; американська демократія; політичні інституції й особливості їх функціонування; федеральний устрій; вибори та участь у політиці; ЗМІ та їх роль у політиці; суспільний добробут; громадянські права і свободи; внутрішня і зовнішня політика. У різних навчальних закладах США робиться акцент на певні розділи політології, які в основному вписуються в такі дисципліни, як американське політичне життя і державна політика; порівняльна політологія; політична філософія; міжнародні відносини. Загалом вивчення політичної науки у США спрямоване на ознайомлення студентів з теоріями суспільних цінностей і зразками політичних систем (національних, регіональних, міжнародних тощо). Політологічні знання зорієнтовані на те, щоб випускники університетів мали змогу брати участь в урядових програмах, працювати в громадських службах і адміністрації, приватних компаніях. В американських навчальних програмах з політології зазначається, що вивчення політології там, де вона не є спеціальністю, необхідне у зв'язку з тим, що багато посад і напрямів практичної діяльності в державі залежать від політики і перебувають під її впливом.

Правильне використання надбань А. п. потребує врахування її парадигмальної складової, тому що концептуальні парадигми визначають розуміння сутності політики.

Політичний енциклопедичний словник. — К., 1997; *Федосеев А. А.* Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. — Л., 1989.

В. Храмов

Американський інститут громадської думки (Інститут Геллапа) — створений у 1935 р. Є одним із найавторитетніших центрів з проведення опитувань громадської думки, вивчення настроїв виборців тощо.

М. Головатий

Аналіз документів — наукове опрацювання даних, які взято з офіційних і неофіційних документів (у політиці — конституції, закони, політичні програми, статути політичних партій, громадських об'єднань та організацій, звернення, заяви, рішення певних організацій, органів, друкованих видань тощо).

М. Головатий

Аналіз політичний (від грецьк. *analytikus* — аналітичний, *politika* — державні і суспільні справи, мистецтво управляти державою) — концепції та методи аналізу політичного знання та практики, який передбачає зіставлення та порівняння кількісних і якісних даних, фактів, способів політичного мислення і дій. А. п. дає змогу розчленувати, зіставити інформацію, простежити зв'язок політичної теорії і практики, побачити за концепціями та політичними діями реальні політичні сили та інтереси, дає можливість простежити за появою політичних ідей та ідеалів і пояснити той чи інший політичний результат на основі розгляду послідовності взаємопов'язаних політичних дій, суперечностей, інтересів, що зумовили його. В А. п. використовуються класичні і модерністські методології пізнання, методи політичної філософії, соціології, історії та психології.

М. Михальченко

Аналітика (від грецьк. *analitike* — мистецтво аналізу) — 1) мистецтво розчленування понять, логіка (за Аристотелем); 2) систематичне вивчення, мистецтво аналізу.

М. Головатий

Анархізм — ультрареволюційна політична течія Нового і новітнього часу, метою якої є знищення держави і заміна інституціональних насильницьких форм управління суспільством вільною асоціацією громадян. А. бере свій початок ще від античної доби, коли окремі грецькі філософи, такі як Зенон і Антифонт, почали заперечувати будь-які форми державного устрою на користь вільної солідарності громадян. Пізніше, у Новий час, анархістська ідея була сформульована англійським письменником У. Годвіном у його книжці "Дослідження про політичну справедливість" (1793), який власне і вважається основоположником А. Проте він пропонував не не-

гайне знищення держави, а обмеження її функцій з подальшою, поступовою її ліквідацією. Як політична течія А. склався у середині XIX ст. і набув поширення в романських країнах Західної Європи (Італія, Франція, Іспанія та ін.). Теоретичні засади А. характеризуються відсутністю чіткої єдиної ідеологічної доктрини у досягненні проголошуваної мети — розбудови бездержавного суспільства. Сучасна політична наука поділяє ідеологію А. на кілька основних напрямів. Це передусім ідея абсолютної свободи людини, згідно з якою індивід у своїх бажаннях і вчинках не повинен дотримуватися будь-яких принципів, догм і правил права, моралі і релігії. Основні положення цього напряму розробив М. Штірнер. У його працях організація суспільства зводиться до створення так званого союзу егоїстів незалежних виробників, обмін товарами між якими здійснювався б на основі взаємної "унікальності" особистостей і толерантності відносин між ними. У самостійний напрям виокремлюється теорія П. Ж. Прудона, за якою джерелом соціальної несправедливості вважається нееквівалентний обмін. Прудон, відкидаючи революційне насилля, вбачав можливість ліквідувати експлуатацію за допомогою реформ системи товарного виробництва, впровадження безгрошового, еквівалентного обміну товарами між всіма членами суспільства. В умовах посилення революційного піднесення мас у середині XIX ст. формується напрям, який увійшов в історію А. під назвою "колективістський", головним теоретиком якого вважається М. О. Бакунін, який на відміну від Прудона вважав, що справжня, а не ілюзорна рівність і свобода несумісні з приватною власністю і що єдино можливий шлях до такого суспільства лежить через соціальну революцію. Замість держави, вважав М. О. Бакунін, повинно бути суспільство, що ґрунтується на "вільній федерації" селянських і робітничих асоціацій, процес розподілу результатів праці в якому повинен мати колективістський характер, але з урахуванням конкретного внеску кожного з його учасників. Колективістські ідеї продовжив розвивати видатний теоретик А. П. О. Кропоткін. Кропоткін, як і Бакунін, виступав під прапором революційного заперечення буржуазної приватної власності і буржуазної державності. Згідно з його концепцією, що ґрунтувалася на сформульованому ним "біологічному законі взаємної допомоги", майбутнє суспільство він уявляв у формі федерації вільних комун, створених на комуністичних принципах виробництва і розподілу продуктів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. А. набув певного поширення в Росії і зокрема в Україні. Його гуртки діяли у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Серед активних прихильників А. був Н. І. Махно, який у роки революційних змагань очолив відомий соціальний революційний рух українського селянства. На сучасному етапі анархістський рух має обмежений характер і поширений переважно серед неформальної молоді.

Кропоткин П. Современная наука и анархия. — Петербург; Москва, 1920; *Пронякин Д. И.* Анархизм: "исторические претензии и уроки истории". — Л., 1990; Политология: Энциклопедический словарь. — М., 1993.

В. Панібудьласка

Анархізм (політичні концепції). Критиками політичних доктрин лібералізму (окрім соціалістів і комуністів) були й представники політичних концепцій анархізму, з-поміж яких найпомітнішими є постаті М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна і Ж. Сореля.

Макс Штірнер (справжнє ім'я Шмідт Каспар) (1806–1856) виступав з крайніх ідеалістичних та егоїстичних позицій. Він називав себе "смертельним ворогом держави", в якої є лише альтернатива: "вона або я". Власність для нього лише те, що в його волі. Отже, основне кредо М. Штірнера: "Для мене немає нічого вищого за Мене".

П'єр Жозеф Прудон (1809–1865), депутат Національних зборів Франції, заперечував будь-яку державність як основне суспільне зло, не схвалював ідею класової боротьби, а найважливішою умовою свободи особи вважав дрібну власність. Його ідеал — суспільна асоціація дрібних власників, які б мали рівну за розмірами власність. П. Прудон заперечував комуністичне і капіталістичне суспільство, обстоюючи "третю форму суспільства" як синтез спільності й власності. Цей ідеальний стан він і називав анархією.

На думку П. Прудона, треба повалити буржуазну державу, ліквідувати центризм і загальнонаціональну владу, замінивши їх федерацією самостійних територіальних

одиниць на основі угод між ними. Такі територіальні одиниці можуть утворювати будь-які групи населення: раси, національності, міста тощо.

Організація суспільства на принципах комунального устрою повинна мати "аполітичний" характер і не передбачати поділу на володарів і підлеглих. А замість політики має з'явитися наукова організація суспільства, де законодавча влада повинна належати розуму, а виконавча — народу як охоронцеві закону. Саме тому П. Прудон писав про "науковий соціалізм", який має перемогти ненасильницьким шляхом за умови становлення робітничого класу як рушійної сили прогресу.

Російський теоретик анархізму Михайло Бакунін (1814–1876) закликав до повного знищення держави, церкви та приватної власності, встановлення "колективної й невидимої диктатури", створення комітетів громадського порятунку. Основні положення його концепції викладено в творі "Державність і анархія" (1873). Намагався втілити свої ідеї в життя, беручи участь у кількох збройних повстаннях, а на схилі віку переконався в утопічності своїх ідей.

Французький анархіст Жорж Сорель (1847–1922), захопившись марксизмом, поступово перейшов до його критики. Сформулював політичну доктрину синдикалізму (від фр. *syndicat* — профспілка) і став визнаним лідером та ідеологом однойменного руху, співпрацюючи із Всезагальною конфедерацією праці, заснованою в 1895 р.

Він заперечував демократію, парламентаризм, соціалізм — усе, що було позначене державністю, вважав, що після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса та утвердження ліберальної демократії марксизм перебуває в кризовому стані, а наступники К. Маркса та Ф. Енгельса спотворили їхнє вчення. Головним методом революційної боротьби вважав насильство, засобом перманентної мобілізації мас — загальний страйк, чинником об'єднання їх — революційні міфи, ентузіазм, нову революційну мораль. Однак результати Жовтневої революції в Росії зробили його песимістом. А в історію Ж. Сорель увійшов як засновник доктрини анархо-синдикалізму, з якою, безперечно, треба ознайомитись, аби мати уявлення про повний спектр та еволюцію політичної думки світу.

Отже, анархізм є комплексом доволі розмаїтих політичних течій, настроїв та орієнтацій, які істотно впливають на політичні процеси, особливо в переломні моменти історії. Анархічні течії та пов'язана з ними практика ґрунтуються на культі індивідуалістичного бунтарства.

Проте анархізм загалом нездатний до масштабних політичних дій, не кажучи вже про тривале здійснення влади у суспільстві.

Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. — М., 1989.

В. Бебик

Анатомія влади — дослідження структури, форм, джерел і засобів влади і владних відносин. Термін "А. в." з'явився після 1884 р. з появою книги Дж. Гелбрейта "Анатомія влади".

М. Головатий

Англійська політична думка — сукупність ідей, поглядів, концепцій політичного характеру, що належать англійським мислителям, політичним, громадським діячам новітнього часу. А. п. д. базується передусім на працях і вченні Т. Гоббса, Д. Лільберна, Д. Уїнстенлі, Д. Мільтерна, Дж. Локка, а пізніше — І. Бентама, Дж. Мілля, Г. Спенсера та ін. А. п. д. у своїй традиції має кілька напрямів, платформ, зокрема таких як: консервативно-охоронна, або авторитарно-державницька (Т. Гоббс); радикально-конституційна, або революційно-демократична (Д. Мільтерн); ліберально-демократична (Дж. Локк) та ін.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Англіцизм — слово або мовний зворот будь-якою мовою, запозичений з англійської мови.

М. Головатий

Англоманія — пристрасть до всього англійського.

М. Головатий

Андресюк Борис Павлович (нар. 1956) — народний депутат України третього і четвертого скликань, перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і

оборони, кандидат економічних, доктор політичних наук.

Народився в с. Петропавлівці Одеської області. Закінчив Київський автодорожній інститут (1984 р.) та Академію менеджменту і приватизації (Німеччина, 1995 р.). У 1987–1992 рр. працював заступником, першим заступником голови Ленінського (Старокиївського) райвиконкому м. Києва, у 1992–1998 рр. — голова Старокиївської районної ради та райдержадміністрації. З 1998 р. і до початку 2000 р. заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад. У 2000–2002 рр. — голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони.

Основні напрямки наукових досліджень: аналіз політичної трансформації українського суспільства, проблеми становлення місцевого самоврядування в Україні, трансформація ролі збройних сил в гарантуванні національної безпеки. Автор понад 30 праць, зокрема монографій "Политическая трансформация Украины: проблематичность и проблемы" (1995), "Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи" (1997), "На шляху до громадянського суспільства" (2000), "Реформування збройних сил України на сучасному етапі" (2002), а також численних публікацій у засобах масової інформації.

Е. Базовкін

Андрущенко Віктор Петрович (нар. 1949) — український політолог, філософ, культуролог. Закінчив філософський факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка (1975 р.) та аспірантуру цього ж університету (1978 р.). Тема кандидатської дисертації "Основні закономірності соціалізації особистості при соціалізмі" (1979). Тема докторської дисертації "Духовна культура як фактор ідейно-морального розвитку особистості: проблеми ефективності" (1990 р.). Автор понад 200 наукових, науково-методичних та публіцистичних праць. Зокрема монографій: "Людина у системі культури" (1984), "Ідеологічна ефективність культури" (1988), "Сучасна соціальна філософія" (1994; 1996) (у співавтор.); "Біловіжжя. Україна 91–95. Л. Кравчук" (1996) (у співавт.); "Історія соціальної філософії. Західноєвропейський контекст" (2000). Під керівництвом А. видано ряд навчальних підручників та посібників, зокрема "Політологія. Наука про політику" (1999). Як вчений-теоретик пройшов еволюцію від марксизму до постмарксизму і нині є одним із фундаторів плюралістичного підходу щодо соціального пізнання та моделей розвитку політичної та соціальної філософії. Працював на державних посадах. У 1995–1999 рр. — перший заступник міністра освіти України. З 1999 р. — директор Інституту Вищої освіти АПН України. З 2003 р. — ректор Національного педагогічного університету ім. Драгоманова. Член-кореспондент АПН (з 2000 р.), академік УАПН (з 1998 р.). Заслужений діяч науки і техніки України (з 1997 р.).

Л. Шкляр

Анекдот політичний — анекдот грецькою означає "невиданий", "неопублікований". Різні види анекдотів відомі з давнини, зокрема вирізняють анекдоти історичні, літературні, побутові. У XX ст. особливо поширився А. п., ставши явищем політичного життя. Найбільш очевидним поясненням цього феномену є взаємодія двох причин. По-перше, політика зачіпає всі верстви суспільства, що створює зацікавленість їх у політиці; політична участь набирає масових форм (внаслідок цього А. п. є різновидом ЗМІ). По-друге, природна потреба суспільної комунікації не може бути задоволена через наявні канали (друк, радіо, телебачення тощо), які перебувають під контролем цензури, як це відбувається за авторитарних і тоталітарних режимів. У таких умовах А. п. стає способом (хоча неповноцінним і обмеженим) реалізації свободи слова і формування автономної громадської думки. Принциповою тут є анонімність А.п., яка, проте, не є засобом збереження безпеки оповідача (якщо він потрапляє під репресії, відмінність між автором і виконавцем мінімальна), а підкреслює статус А. п. як феномену громадської думки. Перехід до більш вільного політичного режиму, коли громадяни можуть реалізувати своє право на вільну комунікацію звичайними каналами, зменшує цінність А. п. як засобу формування громадської думки — про що свідчить, зокрема, відзначений численними спостерігачами спад у продукуванні політичних анекдотів після лібералізації режиму, а потім і розпаду СРСР, з появою незалежних ЗМІ в тих країнах, що раніше входили до його складу. Втім, певний "фоновий" рівень на-

явності А. п. у суспільній комунікації, очевидно, залишається і в умовах демократичного режиму.

Борев Ю. Б. История государства советского в преданиях и анекдотах. — М., 1995.

Е. Щербенко

Анексія (від лат. *annexio* — приєднання) — примусове приєднання, захоплення однією державою території чи частини території, що належить іншій державі, або будь-якого простору, що перебуває у спільному користуванні міжнародних спільнот (Антарктида, відкрите море, дно Світового океану). А., як правило, відбувається без згоди та бажання населення території, на яку вона поширюється. Найчастіше така політика використовувалася у період колоніальних та світових війн.

А. завжди є порушенням міжнародного права, незалежно від ступеня розвиненості анексованої території порівняно з державою, що здійснила цей акт. Статут ООН передбачає вирішення територіальних конфліктів без використання сили, гарантує територіальну недоторканність і політичну незалежність держав, дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів. Тим самим виключається правомірність приєднання територій засобами А. Однак іноді можуть використовуватися замасковані форми А. чужих територій через політичний тиск на основі економічної чи військової допомоги, перевищене використання можливостей режиму міжнародної опіки та міжнародного мандату, нав'язування маріонеткових правителів тощо. Замаскованою формою А. може бути встановлення одностороннім актом протекторату над певною територією, що супроводжується фактичною окупацією, приєднанням, примусовим утриманням якогось народу в межах чужої держави. Прикладами таких дій є встановлення у 1914 р. протекторату Великобританії над Єгиптом або протекторату Німеччини над Чехією та Моравією (1939).

Міжнародно-політичне ставлення до А. закріплене юридично в Гельсінкському заключному акті, де зокрема зафіксовано, що держави "утримуватимуться від того, щоб перетворювати територію одна одної на об'єкт воєнної окупації або застосовувати інші прямі чи непрямі способи використання сили". Міжнародним правом допускаються територіальні зміни лише в разі здійсненні права націй на самовизначення або на основі договору між зацікавленими державами за умови добровільності, рівноправ'я і поваги до інтересів сторін.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Р. Чорней

Анклав (фр. *enclave*, від лат. *inclavo* — замикаю) — частина території певної держави, кордони якої оточені з усіх боків територією іншої держави або інших держав. Наприклад, Республіка Сан-Марино, територія якої розташована в державних межах Італії, італійське м. Кальпоне в Швейцарії та ін. Коли частина території А. виходить до моря (частини Світового океану), він називається напіванклавом. Наприклад, Калінінградська область Російської Федерації. Зносини А. з основною частиною держави чи з іншими державами відбуваються згідно з відповідними міжнародними угодами.

В. Панібудьласка

Анклав етнічний — частина території у поліетнічній країні, заселеної переважно представниками одного етносу.

О. Антонюк

Антагонізм етнічний — суперечливий стан у міжетнічних відносинах, який характеризується напругою у стосунках як між домінуючою більшістю і окремими меншинами, так і між етнічними (національними) меншинами. Виникає на основі конфлікту ідеологічних, політичних, соціальних, економічних, релігійних тощо інтересів.

О. Антонюк

Антанта — тісний альянс держав, які мають спільні (єдині) інтереси, що базується на договорі між такими державами. В історії яскравими прикладами А. були: англо-французький союз (після 1904 р.), союз Англії, Франції, Росії (створений у 1907 р.).

М. Головатий

Антивоєнний рух — виступи широких верств населення, громадських організацій проти війни, за роззброєння, що залучають до своїх лав людей різних політичних, філософських, релігійних та інших поглядів. Мета А. р. — зберегти мир між народами, на зе-

млі. В 1950 р. на II Всесвітньому конгресі прихильників миру було створено Всесвітню Раду Миру, метою якої було об'єднання зусиль усіх борців за мир. Велику роль у А. р. відіграють вчені, діячі літератури і мистецтва, представники громадських організацій. Відомими прикладами А. р. є "Пагуошський рух", міжнародний рух "Лікарі світу за попередження ядерної війни" та ін.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Антиклерикалізм (від грецьк. *anti* — проти і лат. *clerikalis* — церковний) — погляди, а також суспільний рух, спрямовані проти світських привілеїв церкви та її впливу на різні сфери позацерковного життя — політику, економіку, культуру, освіту. Настроями А. була пронизана Реформація XVI ст. У XVII–XIX ст. А. поширюється у Франції, набуває сильного імпульсу в антицерковній політиці французької революції. У зв'язку з боротьбою за незалежність і виникненням демократичних держав А. стає суспільним рухом в інших країнах Західної Європи і Латинської Америки: виступає за відокремлення церкви від держави, проти державної церкви і релігії, за світське законодавство в галузі освіти, свободу совісті й віросповідання, обмеження діяльності численних релігійних орденів (зокрема єзуїтів) і братств. Іноді — за обмеження впливу Ватикану і папських легатів. Протистояння клерикалів і антиклерикалів визначається тим, що монархісти і консерватори використовували релігію як силу порядку, тому А. стає рухом ліберально-демократичного напряму. В Україні в XIX — на початку XX ст. антиклерикальні настрої були притаманні значній частині демократичної й національно свідомої інтелігенції, яка критично ставилася до самодержавної православної церкви, оказененого і зросійщеного православ'я як офіційної ідеології імперської Росії. Саме тому А. співзвучний з поглядами і творчістю Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших видатних письменників і діячів культури, який, проте, слід відрізняти від їхнього ставлення до релігії взагалі. Сучасний А. — це масовий, загалом прогресивний, але неоднорідний рух. У ньому беруть участь люди різних філософських, політичних, релігійних переконань. Багато віруючих розглядають А. як результат зловживання релігією з позацерковною метою, розмежовують клерикалізм і релігію, співвідносять все реакційне з войовничого клерикалізмом. На Заході діють різні організації й асоціації антиклерикальної спрямованості, зокрема Всесвітній союз вільнодумців, Міжнародний гуманістичний та етнічний союз.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. — К.:, 1997.

О. Рублюк

Антикомунізм — духовно-політичне протистояння комунізму. На відміну від сумлінної, об'єктивної, критичної оцінки комунізму як вчення, доктрини, моделі влаштування життя, типової для середовища вчених-суспільствознавців, під А. найчастіше мають на увазі ідеологію, що побутувала у багатьох країнах Заходу часів холодної війни. В США вершиною А. став так званий маккартизм — політичне переслідування громадян, яких запідозрювали у симпатіях до комунізму. З розпадом СРСР, так званого соціалістичного табору А. дещо втратив свою роль і популярність як вчення та ідеологія.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Антиконституційні дії — політичне поняття, в основі якого лежать розходження прихильників і супротивників конституції. А. д. — це дії певних людей, груп, антисистемної опозиції, спільнот, які йдуть врозріз із положеннями конституції.

М. Головатий

Антимонопольна політика — система заходів, які спрямовані на демонополізацію економіки, на захист інтересів споживачів, на розвиток господарської ініціативи, підприємництва, конкуренції.

М. Головатий

Антисемітизм — різновид національної ідеології, психології і політики, що пропагує нетерпимість до представників семітських народів.

М. Головатий

Антисіонізм — теоретична і практична діяльність, спрямована проти національних тенденцій і течій у сіонізмі.

М. Головатий

Антиядерний рух — організована на добровільних засадах боротьба (протести) широких мас населення проти вироблення і використання ядерної енергії як у військових, так і в мирних цілях. Виник А. р. у 70-х роках XX ст. в західних країнах, де почало різко збільшуватися будівництво нових атомних електростанцій. А. р. тісно співпрацює з екологічним рухом.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Антонович Володимир Боніфатійович (18 (30). 01.1834 — 08 (21). 03.1908, м. Київ) — український історик, археолог, археограф, етнограф, член-кореспондент Російської АН з 1901 р., 1850–1855 рр. — студент медичного, 1855–1860 рр. — студент історико-філологічного факультету Київського університету. 1860–1887 рр. — організатор й ідейний натхненник громадівського руху, гурту хлопоманів (хохломанів, українофілів), головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, з 1878 р. — професор Київського університету, з 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця. Основні праці — "Моя исповедь" (1862), "Очерк истории Великого княжества Литовського до смерти в. кн. Ольгерда" (1877–1878), "Уманский сотник Иван Гонта" (1882), "Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст." (1882), "Монографии по истории Западной и Юго-Западной России" (1885), "Бесіди про часи козацькі на Україні" (1897), "Виклади про часи козацькі на Україні" (1912). Керував зібранням, відредагував і написав вступні статті до восьми томів "Архива Юго-Западной России", що стосуються історії Правобережної України XVI–XVIII ст. Вступні статті А. до цих томів присвячені історії козацтва ("О происхождении козачества", 1863; "Последние времена козачества на правом берегу Днепра по актам 1679–1716 г.", 1868), гайдамаччини ("О гайдамачестве", 1876, і "О мнимом крестьянском восстании на Волыни в 1789 г.", 1902), селянства ("О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770–1798 гг.", 1870 р.), шляхетства ("О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России", 1867), міст і міщанства ("О городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 г.", 1870), церкви ("Об Унии и состоянии Православной Церкви с пол. 17 до конца 18 в.", 1871). А. був першим із науковців, який назвав Київську Русь українською державою, а також виявився палким прихильником концепцій демократизму, автономізму і федералізму. А. стверджував, що українство неможливе без федеративно-автономних прагнень, але не російських, а більше південно-західнослов'янських. Софія Єгунова-Щербина, аналізуючи висловлювання вчителя, зазначала, що бажаним політичним ідеалом України для нього була вільна федерація слов'янських народів, де кожен із них був би представлений своєю культурою, етнографічними та побутовими особливостями, зі своєю рідною мовою і своїми національними формами загальнолюдської культури. У своїх працях, відзначивши негативну роль для України історичної Польщі, А. вважав за доцільне відмежуватися й від Росії (зокрема впливу її культури) задля більшої кристалізації власне українства та його інтеграції в Європу. Важливою рисою А. як політика було те, що він завжди виступав проти групівщини, конфронтації, боровся проти розкольників в українському русі, розуміючи, що це його ослаблює і руйнує. Велику увагу вчений приділяє обґрунтуванню визначальних принципів соціально-політичного життя трьох слов'янських народів, зокрема українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип авторитету державної влади, що спричиняється до самодержавства). Теоретико-методологічне значення має обґрунтування В. Антоновичем природного походження нації. Він задовго до О. Бауера, відомого авторитета в психологічній теорії нації, визначив необхідність враховувати у характеристиці нації насамперед особливості характеру, зумовлені як природними факторами, так і набутими історією нації, її культурою. "За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп, — наголошував А., — прикмети бувають двох родів: одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії. Су-

ма таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність... Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднені треба спостерігати дві речі: одну — ті осібності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; другу — се ті осібності, що з'явились і виросли на грунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації." А. був представником народницької школи в українській історіографії. Головним важелем історії він вважав розвиток суспільної свідомості народу, виявлення безпосередніх мотивів його громадського та політичного життя. А. створив київську школу істориків, яка в особі його учнів (Д. Багалія, П. Голубовського, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського та ін.) започаткувала підвалини сучасної української історичної науки.

Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942; *Єгунова-Щербина С.* Пам'яти В. Б. Антоновича // Україна. — 1928. — № 5.

О. Антонюк

Антонюк Олександр Васильович (нар. 1952, м. Хмільник Вінницької обл.) — український політолог, історик, фахівець у галузі етнонаціональних відносин. Доктор політичних наук (2002 р.), кандидат історичних наук (1987 р.), професор (2003 р.). У 1975 р. закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету. Працював асистентом, старшим викладачем, доцентом у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, у комсомольських, партійних, державних органах, головним спеціалістом у Комітеті у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, начальником управління у Міністерстві у справах національностей, міграції та культів України, завідувачем відділу, заступником директора Інституту Росії НАН України, деканом, першим проректором Державної Академії керівних кадрів культури і мистецтв. З 2003 р. — директор Українсько-Російського інституту менеджменту та бізнесу ім. Б. Єльцина МАУП. Автор понад 100 наукових, науково-методичних праць. Захистив докторську дисертацію з проблеми формування теоретико-методологічних та концептуальних засад етнополітики в Україні. Основними його науковими інтересами є: комплексне осмислення в історичному контексті процесу вироблення вітчизняною суспільно-політичною думкою ідей, концепцій, засад вирішення національного питання в Україні; визначення основних теоретико-методологічних принципів, підходів, методів аналізу етнополітичної сфери; дослідження історичного досвіду (позитивного і негативного); його уроків у галузі політики, здійснюваної різними державами на території України; вивчення механізмів формування міжнародних стандартів захисту прав національних меншин та їх застосування в українській етнополітичній практиці; показ взаємовпливу етнополітичних процесів, що відбуваються в Україні і країнах, що утворились на пострадянському просторі, зокрема Російській Федерації; аналіз рівня правового забезпечення державного регулювання міжетнічних відносин; показ вирішення на законодавчому і політичному рівнях проблем збереження і розвитку культур етнічних груп, які проживають в Україні.

М. Головатий

Антропологія — біологічна наука про походження та еволюцію людини, утворення рас. Основні розділи А.: антропогенез, морфологія людини (вчення про закономірності росту і спільні для всього людства варіації у будові тіла) і етнічна А., тобто расознавство.

О. Антонюк

Апарат політичний (лат. *apparatus* — обладнання) — сукупність установ, організацій і кадрів, що здійснюють управлінську політичну роботу на всіх рівнях; інститут влади, що охоплює її виконавчі механізми. Масштаби і структура А. п. залежать від політичного режиму суспільства, відмінностей інтересів соціальних груп. Вирізняють А. п. політичних партій, суспільно-політичних рухів і самої держави. А. п. є особливим типом відносин безпосередніх суб'єктів політики. Він визначає цілі їхньої діяльності, приймає рішення про її форми та засоби, започатковує спільну діяльність, а також реалізовує частину дій стосовно здійснення влади.

А. п. складається з керівних груп, які виражають інтереси, прагнення більшою чи меншою мірою підконтрольних представників та уповноважених певних суспільних груп і верств. Їх суб'єктність пов'язана з певним ступенем самостійності щодо кінцевого об'єкта влади. Умовами виконання власної волі для них є ініціатива, вибір, координування спільної поведінки, нав'язування волі, здійснення її. В А. п. виокремлюють чотири ланки, що здійснюють у тій чи іншій формі управління: 1) керівні центри суспільно-політичних рухів і формальних інститутів великих соціальних груп, наприклад політичних партій; 2) політичні еліти (зокрема й численні еліти влади); 3) групи локальних інтересів (групи тиску, лобіювання); 4) державний апарат. Названі ланки соціального управління мають своєрідний мандат довіри, наділені чіткими повноваженнями, певним ступенем підтримки з боку суспільства. Їх соціальний обов'язок — задоволення очікувань і домагань або вирішення поставлених завдань у визначений термін. Кожна з цих ланок має свій обсяг обов'язків та повноважень, свої сфери діяльності тощо. У складі А. п. може виокремлюватися неформальне вузьке коло компактного керівництва, а також може існувати внутрішній поділ (фракційний або груповий). Нарешті, внутрішня диференціація прагнень може бути похідною від вищих зв'язків окремих їх частин та членів. Відтак політичну волю і вплив слід шукати за межами кола осіб, формально призначених для реалізації управлінських завдань.

А. п. виконує такі функції: інтеграція соціальних груп навколо себе, створення внутрішнього зв'язку, що гарантує поєднання особистих інтересів із загальними; маніпулювання окремими ланками соціального руху з метою узгодження різноманітних інтересів і цілей; формування та вираження політичної ролі соціальних груп і верств, визначення стратегічних цілей, завдань, методів та напрямів дії, вибір засобів; організація груп для діяльності; здійснення вибору та прийняття рішень відповідно до конкретних ситуацій; нав'язування рішень політичним групам і всьому суспільству; репрезентація певних груп у стосунках з іншими, організація політичної боротьби між групами та верствами, їх суперництва; забезпечення спадкоємності та інноваційності у своїй діяльності. Виходячи з названих функцій, можна назвати найхарактерніші риси А. п.: різноманітність представлених у ньому інтересів, відносна самостійність його окремих структурних ланок, різний поділ влади всередині самого апарату.

Апаратна робота є необхідним і невіддільним елементом існування політичних інститутів. До того ж, у разі компетентності, високої кваліфікації, професіоналізму, широкої ерудиції працівників А. п., він перетворюється на чинник розвиненої й ефективної діяльності політичної системи суспільства. Розширення функцій, кількості та впливовості А. п. може бути пов'язане з виникненням бюрократичних тенденцій, форм роботи й відносин як усередині самого А. п., так і між різними А. п. та всією їх системою і суспільством.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Апартеїд (*apartheid* — роздільне проживання) — політика крайньої дискримінації за расовими, національними, релігійними, іншими ознаками. А. узаконюється: політично (позбавлення виборчих, політичних, громадянських прав); економічно (низька плата за рівну працю); соціально (заборона на свободу пересування, у тому числі територіальна ізоляція). А. може мати крайню форму прояву — геноцид. А. оголошений ООН, іншими міжнародними організаціями як злочинні дії щодо людства, що створюють серйозну загрозу міжнародному праву і безпеці.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Апеляція (від лат. *appellatio* — звернення) — 1) звернення до вищої судової інстанції (апеляційного суду) зі скаргою на рішення або вирок, ухвалений судом нижчого рівня, якщо рішення не набрало законної сили; 2) оскарження будь-якого рішення у вищу інстанцію; 3) звернення за підтримкою, порадою, наприклад, до громадської думки.

А. (юридична) — вид оскарження рішення суду в кримінальних та цивільних процесах, які ще не набули законної сили.

На поруку А. апеляційний суд, базуючись на наявних у справі даних, а також на нових доказах, перевіряє суть рішення нижчого суду, після чого або затверджує його, або, відмінивши, виносить нове.

А. як форма оскарження судового рішення була започаткована у Франції в 1808 р. у період зміцнення абсолютизму. Вона надавала можливість перенести судову справу із суду місцевих феодалів до королівського суду. В Росії А. була запроваджена в 1864 р. і ліквідована 22 листопада 1917 р. першим революційним декретом про суд як інстанція, яка не сприяла зміцненню авторитету новостворених народних судів. А., як правило, допускається на вироки всіх судів, крім надзвичайних (наприклад, військово-польових) та судів присяжних.

У незалежній Україні забезпечення апеляційного оскарження рішень суду гарантується Конституцією України (ст. 129). Норми та завдання апеляційного провадження внесено як зміни до Цивільного процесуального кодексу України, прийнятого Верховною Радою України 21 червня 2001 р.

БСЭ. Т. 2; Конституція України. — К., 1996; Цивільний процесуальний кодекс України. — Харків, 2001.

Л. Циндровська

Апієва дорога — фактично одна з перших вимощених доріг, побудованих людиною. Вона сполучала Рим з Капуєю. А. д. було прокладено за цензора Апія Клавдія (312 р. до н. е. (350 км.)). А. д. збереглася до наших днів і є своєрідним символом нового шляху, побудованого по бездоріжжю, тобто відкриттям нового.

М. Головатий

Аполітичність (аполітизм, від грецьк. *a* — заперечення і *politike* — мистецтво управляти державою) — суспільний феномен, який історично виникає внаслідок негативного або індиферентного ставлення населення до політики, усунення соціальних верств, груп та інших суб'єктів від політичного життя, а також самовідречення від нього політизованого індивіда. Усвідомлюючи політичне буття, індивід або соціальна група часом доходить песимістичного висновку про свою непотрібність у політиці, про втрату суб'єктності в політичних відносинах. На основі цього з'являється байдуже, негативне уявлення про політику і відповідне ставлення до неї. Проявами А. вважаються: пасивна (іноді активна) непокора владним структурам; дисфункціональна поведінка (нездатність або небажання адекватно виконувати свої завдання, функції); самоізоляція, відмова від спілкування, від свого статусу громадянина з правом на обов'язки й зобов'язаннями на реалізацію своїх прав (не брати участі у виборах, референдумах, плебісцитах; внутрішня еміграція особи). Явище А. інколи не має чітко вираженого соціального адресата. Стійкі її прояви спостерігаються серед маргінальних верств. Долається А. лише на рівні особи, яка під впливом обставин (кризовий стан суспільства та його окремих сфер) або внаслідок внутрішніх спонукальних мотивів здатна стати знову політично активною. В сучасних умовах на аполітичній або політично активній позиції соціальних груп та індивідів істотно позначаються технології політичного впливу або політичної маніпуляції.

М. Михальченко

Апологетика (від грецьк. *apologeticos* — захисний, виправдальний) — упереджений, беззастережний, тенденційний захист та виправдання будь-якого положення, теорії, ідеї, суспільного ладу, авторитету. Апологети — узагальнена назва ранньохристиянських письменників-філософів, які захищали у своїх працях принципи християнства від усілякої критики з боку нехристиян-вчених, правителів. Вони обґрунтовували переваги саме моральних принципів свого віровчення, можливість прийняття християнства як державної релігії. Найвідомішою з апологетських праць є послання Юстина Мученика "Хрест у філософській мантії". Апологети зазнавали усіляких переслідувань з боку римської влади. Пізніше апологетами почали називати всіх, хто виступає з апологією будь-чого, тобто захистом усякого вчення. У світській, а також у сучасній літературі термін "А." (апологети) розглядається головно як намагання засобами догматики, казуїстики, софістики захистити неправедну справу. А. здебільшого є засобом маніпуляції свідомістю з метою приховати справжній стан речей.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Политология: Энциклопедический сло-

варь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993.

М. Головатий

Апорема — 1) спірне питання; 2) логічне утримання, важке завдання, яке складно вирішити.

М. Головатий

Апріорі — 1) знати, щось доводити, стверджувати заздалегідь, наперед; 2) незалежно від досвіду, що передує досвіду; 3) знання про факти до вивчення їх на досвіді, знання, що визначально притаманне свідомості.

М. Головатий

Арабізм — слово або мовний зворот, які запозичені з арабської мови; мовний зворот, побудований за зразком арабської мови.

М. Головатий

Арабістика — певний комплекс спеціальних наукових дисциплін, які вивчають історію, мову, культуру арабських народів.

М. Головатий

Арабський світ — узагальнена назва країн Передньої Азії і Північної Африки, які заселені народами семітичної мовної групи (арабами).

М. Головатий

Аргумент — основний доказ для доведення, ствердження будь-чого, зокрема й у політиці.

М. Головатий

Аргументація — 1) сукупність доказів на користь будь-чого; 2) діяльність (головним чином інтелектуальна), пов'язана з доведенням, обґрунтуванням, спростуванням і критикою будь-яких суджень (концепцій, теорій) шляхом обґрунтованих аргументів, доведень. Основні поняття А.: аргумент, теза, правила аргументування та основні аспекти А.: логічний, риторичний, тактичний, моральний. Основними видами А. є: суперечка, полеміка, дискусія і діалог, дебати, диспут.

М. Головатий

Арендт Ханна (1906–1975) — німецько-американський політичний мислитель, аналітик тоталітаризму. Освіту здобула в університетах Марбурга, Гайдельберга, Фрайбурга. У 1933 р., після приходу до влади у Німеччині фашизму, переїхала спочатку до Франції, потім до США. Викладала в університетах Чикаго, Нью-Йорка. Здобула всесвітню славу і популярність після опублікування у 1951 р. тритомника "Походження тоталітаризму", причини появи якого вбачала у діалектичному розумінні історії та перевазі теоретичного життя над політичним. Походження тоталітаризму Х. Арендт пояснювала зламом класового суспільства і відсутністю будь-якої суспільної структури. За її твердженням, "маса" не спирається на жодну "класову базу", вона уособлює "дух часу", є мобілізованою на діяльність найзагальнішими гаслами. Відтак маса завжди потребує вождя, бо без нього вона є простим натовпом. У масовому суспільстві терор стає головним стрижнем політичної діяльності і завершується тоталітаризмом. Тоталітарне суспільство, на думку Х. Арендт, є екстремальним видом масового суспільства. Вирізняла "терор революційної диктатури" і "тоталітарний терор", (перший був спрямований проти супротивників режиму, а другий — проти всіх). Відомі також праці Х. Арендт "На революцію", "Між минулим та майбутнім", "Ейхман у Єрусалимі".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / За ред. Б. Кухти. — Львів, 1997.

М. Головатий

Аристократія (від грецьк. *aristos* — кращий і *kratos* — влада) — 1) форма державного правління, за якої вся повнота влади належить вищому прошарку привілейованого стану або найвищій родовій знаті у рабовласницькому і феодальному суспільствах; 2) частина соціальної структури суспільства, яка охоплює людей, що мають авторитет, вплив, владу і багатство; 3) люди, які мають певні риси поведінки й характеризуються стійкими високоморальними установками й цілями, виховані в суворо визначеному алгоритмі норм моралі й окреслених правил.

Трактування А. постійно змінювалось у процесі розвитку людства. В історії античних політичних ідей дослідження поняття "А." пов'язане з іменами Платона й Аристотеля. Платон визначав А. як одну з реально існую-

чих форм правління в Давній Греції (Афінах), коли спостерігається чіткий поділ на багатих (правлячий клас) і бідних, які забезпечують і роблять життя багатих безтурботним і споживацьким. Аристотель розглядав аристократію як одну з трьох "правильних" форм державного устрою (поряд з монархією і політією), за якої правителі здійснюють управління державою виходячи із загальних суспільних інтересів і яка протистоїть (разом з двома іншими формами) трьом "неправильним" формам державного устою, де правителі керуються насамперед інтересами або одного (тиранія), або небагатьох (олігархія), або більшості (демократія). Інакше кажучи, за Аристотелем, аристократія — це влада небагатьох кращих і вибраних людей із знатних верств суспільства, які уособлюють все найбільш раціональне й моральне в суспільстві і дбають насамперед про спільне благо. Аристократичними республіками в давнину були Спарта, Рим (VI–I ст. до н. е.), Карфаген, середньовічні Венеція і Генуя, певною мірою — Псковська і Новгородська феодальні республіки на Русі.

У подальшому аристократичну форму правління виокремлювали Полібій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гроцій, Болінгброк, Е. Берк, І. Бентам та ін. Обґрунтування правомірності аристократії її прихильники зводили, як правило, до постулювання громадянської і політичної неспроможності більшості населення, якою покликана правити аристократична еліта. Поступово аристократія уособлюється з класичним, а потім і сучасним консерватизмом. Її рисами стають захист традиційних устоїв, переконаність у непорушності базових політичних цінностей, орієнтація на еволюційний напрямок суспільного розвитку й заперечення революційних змін, недовіра до широких суспільно-громадських рухів. Інколи це доповнюється проповідуванням кастовості, замкнутості, протиставленням себе іншим соціальним групам, аж до відмови їх допуску до участі в управлінні державою й заперечення їхнього права на зміну існуючого життєвого укладу. В XIX ст. поширеною була теорія "обмеженої" суспільної будови, відповідно до якої існують правляча "голова" (аристократія) і виконавчі "руки" й "ноги". Одночасно набула розвитку теорія "природного" розвитку суспільства, ідеологи якої також дотримувалися принципу непорушності суспільного поділу на тих, кому довірено правити, і тих, хто мусить виконувати вказівки правлячої верстви. Ця теорія допускала можливість "природного" оновлення управлінців, але за певних умов.

Політичний вплив аристократії визначається конкретними історичними умовами, національними та іншими особливостями, політичною системою і політичним режимом кожної окремо взятої держави. Розрізняють аристократію спадкоємну і неспадкоємну; придворну, військову та ін.

Платон. Государство // Собр. соч.: В 4 т. — М., 1994; *Аристотель.* Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1975–1980; *Паренти М.* Демократия для немногих. — М., 1990; *Поппер К.* Открытое общество и его враги. — М., 1992; *Ольшанский Д.* Политико-психологический словарь. — М., 2002; Политологическая энциклопедия. В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003.

Г. Калінічева

Аристотель (384–322 до н. е.) — давньогрецький мислитель, учень Платона, вихователь Александра Македонського. Уперше виокремив у природі людину як "політичну істоту", в яку "природа вселила прагнення до державного об'єднання". Глибоко досліджував сутність влади, держави, політичних устроїв, проблеми розмежування влади. Розробив модель ідеальної держави-полісу, умови її існування. Тісно поєднував політику з моральністю та етикою. Вважав, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми. Найвідоміші праці "Політика", "Афінська політія".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / За ред. Б. Кухти. — Львів, 1997.

М. Головатий

Армія (від лат. *armare* — озброювати) — з погляду політології А. — орган держави, призначений для здійснення її політики засобами збройного насильства. Основні ознаки А., що характеризують її як політичний інститут: 1) А. — державний орган, який, як і держава загалом, є виразником інтересів певних класів і соціальних груп. Водночас на А. покладено функцію захисту загальнодержавних і загальнонаціональних інтересів. Як реальна сила вона є опорою верховної влади, неодмінною складо-

вою держави. Діяльність А. та її функціональне застосування як складової виконавчої гілки влади визначається сукупністю правових норм, встановлених державою; 2) А. — потужна силова структура, що вирізняє її серед інших державних інститутів. Саме спираючись на бойову міць А., держава здатна здійснювати жорсткі примусові функції. А за певних умов сам факт наявності такої потужної озброєної інституції є могутнім психологічним чинником, який надає авторитарної сили актам державної влади і гарантує недоторканність внутрішнього порядку в державі; 3) А. — державна військова організація, яка здатна вести збройну боротьбу на всіх рівнях — тактичному, оперативному, стратегічному. Ця здатність зумовлена наявним рівнем забезпечення бойової могутності А. (наявність професійно підготовленого особового складу та підготовленого резерву, відповідної організаційної структури, кількості та якості зброї і бойової техніки, рівень розвитку військової науки). Спираючись на здатність А. вести війни, збройну боротьбу, держава використовує її як інструмент внутрішньої та зовнішньої політики.

А. як політичний інститут — явище історичне. Її поява і розвиток пов'язані з виникненням і розвитком держави. Як державний орган А. безпосередньо й органічно залежить від рівня розвитку і стану суспільства. Характер суспільних відносин визначає стан А.: рівень її військово-технічної бази, кількість та якість особового складу, організаційну структуру, рівень розвитку військової теорії та науки.

Сучасна А. — небезпечний інструмент політичних дій, оскільки характеризується масовістю, високою організованістю, боєготовністю, мобільністю, наявністю на озброєнні потужних бойових засобів, зброї масового знищення (ядерної та неядерної), застосування яких може призвести до незворотних наслідків і поставити під загрозу сам факт існування цивілізації.

Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.– К., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

А. Панібудьласка

Арон Раймон (1905–1983) — французький соціолог, філософ, публіцист, один із теоретиків "індустріального суспільства". У своїх працях, ґрунтуючись на порівняльно-історичному аналізі і використовуючи концепцію "соціальної індустріалізації або технологічного детермінізму", виклав ідею "індустріального суспільства". З огляду на значне зростання економіки багатьох країн після Другої світової війни запропонував визначити і характеризувати це явище як "новий промисловий переворот", основною рушійною силою якого Р. Арон називав автоматизацію виробництва, зростання продуктивності праці, величезне збільшення обсягів випуску продукції і "революцію у прибутках". Аналогом "індустріального суспільства" є "народний капіталізм", "держава загального добробуту", "гуманна економіка" тощо. Основні праці: "Опіум для інтелігенції" (1955), "Розчарування у прогресі" (1967) та ін.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / За ред. Б. Кухти. — Львів, 1997.

М. Головатий

Артикуляція політики — механізм (комплекс способів) поширення панування, реалізації управління та організації соціальних відносин. Політика артикулюється та артикулює, оскільки займає певне місце у різних видах практики та в процесах і водночас це місце відведено політиці тією ж практикою і тими ж процесами. Складовою цього механізму є спосіб артикуляції політики. Його можна подати як певний тип засобів (знаряддя праці, алфавіт, рушниця), які є об'єктом особливої форми присвоєння (відповідно приватна власність, загальна письменність, призов на військову службу). Та чи є засоби руйнації, спілкування, виробництва нейтральними або, навпаки, визначають нерівність поділу влади, видів діяльності, типів організації? Слушнішою є думка, що місце політики, її специфічна функція визначаються не технічними засобами, а загальною артикуляцією суспільства.

А. п. здійснюється такими основними способами: руйнацією, виробництвом, комунікацією, управлінням. Першим способом справді є руйнація. Війна раніше досягла розвинених форм, ніж мир. Минуле і сучасність не дають підстав відмовляти способу руйнації у статусі способів арти-

куляції політики. Навпаки, деякі наявні політичні структури країн світу є породженням військової справи та безпеки. В історичному контексті є підстави стверджувати, що системи військового знаряддя, наприклад, у Давній Греції корелюють з політичними режимами: бойові колісниці — деспотизм, кавалерія — виборна монархія тощо.

Другий тип способів артикуляції політики — способи виробництва. Кожному типу способів виробництва відповідає конкретно-історичний тип артикуляції політики. Сучасному капіталістичному способу виробництва в розвинених країнах відповідає, як правило, соціально-ліберальний спосіб артикуляції політики, яка зумовлюється станом і динамікою ринкової економіки.

В умовах становлення постіндустріального суспільства дедалі помітніше домінують способи комунікації. Телебачення та світова мережа Інтернет відкрили нові можливості для артикуляції політики. На зміну індустріальній економіці йде економіка знань, що можливо за наявності сучасних засобів комунікації та розвиненого інтелекту населення країни.

Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. — К., МАУП, 2002; *Кола Д.* Политическая социология. — М., 2001.

В. Храмов

Артхашастра — видатна пам'ятка філософської, політичної, економічної думки Стародавньої Індії, що стала відомою сучасній науці з початком XX ст. — часу, коли відомий індійський вчений Р. Шамашастра почав публікувати уривки трактату в перекладі англійською. Існують різні погляди на питання авторства А. Прихильники одного з них вважають, що автором А. був радник царя Чандрагупти I брахман Каутилья (кінець IV — III ст. до н. е.). Відповідно до іншої точки зору, А. — наслідок праці багатьох поколінь індійських мислителів. Відтак у вигляді трактату була оформлена не одномоментно, а протягом останніх століть до нашої ери — у перші століття нашої ери.

А. складається з 15 відділів ("Про правила поведінки", "Обов'язки наглядачів", "Про судочинство", "Про подолання перешкод (на шляху до суспільного порядку)", "Про застосування витончених засобів (державної політики)", "Про засади держави", "Про шість методів (зовнішньої) політики", "Про біди в державі", "Дії того, що має за мету напасть", "Те, що стосується війни", "Дії стосовно об'єднань", "Про становище найсильнішого (царя)", "Про засоби захоплення укріплень", "Застосування таємних засобів", "Методика (трактату)"), 150 глав, 180 розділів і 6000 шлок.

Трактат містить обширний матеріал, що є яскравим свідченням високого ступеня зрілості давньоіндійської політико-правової, економічної, військової думки; досконалості мистецтва керування державними та суспільними справами — досягнення артхе (практичної користі) в управлінні.

А. — своєрідний порадник правителю з найрізноманітніших питань внутрідержавного життя ("оволодіння землею та її охорона"), "правильної" (примноження влади та багатства) та "неправильної" політики; політичної етики; впровадження єдиновладдя; особливостей поведінки мудрого правителя та членів його родини за різних обставин; поводження з вченими мужами; призначення на державні посади; обов'язків представників розгалуженої системи державного управління — наглядачів, міністрів, крім того — слуг та рабів; наповнення казни; організації стеження за діяльністю ремісників, купців, осіб, які живуть на "таємні доходи", а також осіб, "зрадницьки налаштованих" до влади; застосування покарань за найрізноманітніші злочини; подолання суспільних криз різноманітного походження та перешкод на шляху досягнення громадського порядку і злагоди; обґрунтування засад майнових відносин у суспільстві, судочинства, функціонування фіскальної системи, доцільного використання землі, облаштування міст, фортець, подолання наслідків стихії тощо. Крім того, питань, пов'язаних з оптимальною організацією зовнішньої політики, веденням війни та використання при цьому найрізноманітніших засобів: моральних, чесних і не зовсім — війська, облоги, отруту, підкупу, провокацій, обману, заслання агентів у ворожий стан, сіяння смути, розбрату, залучення союзників, "подвійної політики" для досягнення перемоги, укладення миру.

А. — свідчення оформлення в стародавньому індійському суспільстві світської по-

літичної та правової доктрини, емансипації цієї останньої від релігійних настанов.

Артхашастра или Наука политики. — М., 1993; *Галаганова С. Г., Ушков А. М.* Традиции политических учений Востока: Ч. 1, 2, 3. — М., 1994, 1995; Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Востока. — М., 1996; *Ирхин Ю. В.* Политическая мудрость Древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Древнего Египта, Вавилона, Индии и Китая // Вестник Российского университета дружбы народов. — Сер.: Политология. — 2000. — № 2; История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1995, 1997; История политических учений: В 2 т. / Под ред. О. В Мартышина. — М., 1994, 1996; *Муромцев Г. И.* Источники индусского права // Вестник Российского университета дружбы народов. — Сер.: Юридические науки. — 1997. — № 1.

М. Кармазіна

Архія (від грецьк. *archi* — влада, правління) — політично організоване суспільство (наприклад, монархія, олігархія, поліархія). Прототип А. — анархія (безвладдя, ідея бездержавної організації суспільного життя. Поняттям А. визначають своєрідний етап переходу суспільства від природного до державного стану, до суспільно-організованого (цивілізованого) суспільного устрою, в якому існують такі інститути, як політика, уряд, влада, підлеглі тощо. Поняття "А." є синонімом іншого грецького найменування влади — "кратії". В політичній теорії широко використовують термін "кратія" у поєднанні зі словами, які визначають суб'єкт владного правління, характер державної влади: аристократія; тимократія; демократія; плутократія; охлократія; геронтократія; теократія. Останнім часом політичний лексикон поповнився такими неологізмами, як: партократія, технократія, мілітократія, бюрократія, ідеократія, меритократія, інфократія та ін.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Асамблея (фр. *assemblee* — зібрання) — 1) назва ряду керівних органів міжнародних організацій (наприклад, Генеральна А. ООН); 2) у деяких країнах — складова частина найменування парламенту або однієї з його палат (наприклад, Народна А. в Анголі).

М. Головатий

Асамблея конституційна (від фр. *assemblee* — зібрання і лат. *constitution* — настанова) — одна з можливих організаційних форм підготовки та прийняття конституції у тій чи іншій державі. А. к. діє тимчасово, як орган, члени якого обрані або призначені в установленому порядку. Здебільшого конституції приймаються парламентами або як результат обговорення їхніх проектів та проведення референдуму. Іноді (наприклад, Італія, Індія) конституції приймають спеціальні установчі збори, близькі до А. к.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення, схожість, засвоєння) — у суспільних науках цим поняттям означують процес поступового розчинення самостійного етносу або його частини серед більшого етносу чи групи етносів. Внаслідок цього етнос, що асимілюється, втрачає власні характерні ознаки (мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість тощо) і освоює етнічні стереотипи іншого. А. може відбуватися добровільно (природно), шляхом поступового, повільного переймання етнокультурних традицій від однієї групи до другої. При цьому спочатку зникають ознаки етнічності у сфері матеріальної і лише потім — у сфері духовної культури. Розрізняють ще А. вимушену (насильницьку), яка ігнорує етнічні системи, створює всілякі перешкоди для нормального функціонування етносу, нищить соціальні зв'язки, спричинює глибокі політичні й духовно-культурні руйнації народам, які підпали під її згубний вплив. Цей вид А. схожий за своїм змістом з процесом деетнізації, веде до розпорошеності етносу, знищення його етнічних особливостей і в остаточному підсумку — до підпорядкування пануючій нації. Така асиміляційна політика являє собою широкомасштабні репресії щодо цілих народів, переселення найбільш працездатного населення із сіл у міста чи у віддалені райони, знищення інтелігенції тощо.

О. Антонюк

Асоціація (від пізньолат. *associatio* — з'єднання, зв'язок) — добровільне договір-

не об'єднання (союз, співдружність, спілка) держав, організацій, підприємств, інших юридичних чи фізичних осіб для спільної політичної, господарської, наукової, культурної та іншої діяльності. Розрізняють такі типи А.: міждержавні (наприклад, АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії); ділового співробітництва (А. юридичних осіб для організації спільної діяльності з підприємствами (фірмами) окремих зарубіжних країн або їх груп); фінансово-економічні (банкірів, експертів, брокерів, дилерів); торговців (посередників, біржовиків та ін.); господарські (договірні об'єднання підприємств, організацій для спільного здійснення виробничо-господарських функцій, організації спільних виробництв на основі об'єднання фінансових і матеріальних ресурсів); учених, діячів культури та ін. Як правило, А. існує за рахунок регулярних добровільних відрахувань (внесків) своїх членів. У межах делегованих повноважень А. може представляти спільні інтереси та інтереси кожного з її членів, створювати спільні підприємства і госпрозрахункові організації для надання учасникам різних послуг (транспортних, технологічних, комерційних, юридичних), можливості користуватися банківськими кредитами і здійснювати комерційні операції, укладати договори з іншими юридичними та фізичними особами.

В. Горбатенко

Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN) — регіональна, міжурядова політико-економічна організація, створена у 1967 р. на основі Бангкокської декларації наради міністрів закордонних справ Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду, Філіппін, а пізніше — Брунею (1984), В'єтнаму (1995). ASEAN була створена з метою забезпечення прискорення економічного, соціального й культурного розвитку її держав-членів на засадах співробітництва та взаємодопомоги; зміцнення миру і стабільності в регіоні; підтримки і поглиблення вигідного ділового співробітництва з міжнародними організаціями, що мають схожі мету та завдання. Керівними органами ASEAN є конференція глав держав і урядів, щорічна сесія міністрів закордонних справ держав — членів Асоціації; постійний комітет; міжпарламентська організація ASEAN. Асоціація має шість спеціальних робочих комітетів: з фінансів і банківських операцій; промислової сировини та енергетики; продуктів сільського і лісового господарства; торгівлі і туризму; транспорту і зв'язку. Партнерами ASEAN з діалогу є Австралія, Європейський Союз, Канада, Нова Зеландія, США, Республіка Корея, Японія, а партнерами з консультацій — Китай і Росія. Місце розташування секретаріату — Джакарта (Індонезія).

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП) — громадська неурядова, непартійна організація, що була зареєстрована у 1992 р. Серед засновників були такі постаті, як М. Томенко, А. Білоус, Ю. Збітнєв, В. Сташук та ін. Членами організації були молоді політики, соціально активні громадяни, студенти, науковці, яких об'єднував інтерес до аналізу політичних процесів та участі в них. Серед членів Асоціації були депутати різних рівнів, у тому числі Верховної Ради України. Асоціація була загальноукраїнською організацією, на 1995 р. налічувалося 11 регіональних осередків у різних областях України. АМУПП не мала жорсткої ієрархії. Регіональні осередки були фактично самостійними організаціями. Згідно із Статутом найвищим органом об'єднання є щорічна конференція, яка обирає президента, віце-президента та затверджує керівника Секретаріату. Головними завданнями АМУПП є аналіз суспільно-політичних процесів, прогнозування, сприяння підвищенню фахового рівня майбутніх політиків і політологів. У межах напрямків діяльності члени Асоціації брали активну участь у підготовці багатьох законопроектів та поправок до них; безпосередньо в "конституційному процесі" — у підготовчій роботі напередодні прийняття Конституції України 1996 р.; в організації та проведенні виборчих кампаній; у виданні наукового журналу "Нова політика"; в організації та проведенні конференцій, круглих столів, семінарів тощо.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К., 1997.

Р. Балабан

Асоціація політичних психологів України (АППУ) — українська громадська організація, заснована у 1995 р. Основні завдання діяльності АППУ: формування суспільної свідомості, що відповідає потребам громадянського, демократичного суспільства, сприяння підвищенню ролі та практичних, психологічних наук; організація різноманітних наукових заходів (конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо); публікація кращих наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених; сприяння вдосконаленню підготовки фахівців (політологів, психологів, політичних психологів тощо). АППУ базується на засадах індивідуального членства. Вищим керівним органом АППУ є конференція. Між конференціями АППУ керує правління, до складу якого входять президент, віце-президент АППУ, вчений секретар, члени правління.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Ататюрк Мустафа Кемаль (12.03.1881 — 10.11.1938) — народився в грецькому м. Салоніки в родині дрібного митного службовця. Військову освіту здобув у військових училищах в Салоніках і Монистирі. У 1905 р. успішно закінчив Академію генерального штабу в Константинополі. Армійську службу молодий офіцер поєднував з активною участю в русі молодотурків. Кемаль був членом виконавчого комітету таємного товариства "Ватан" ("Батьківщина"). У 1904 р. Мустафа Кемаль ненадовго заарештований за політичні переконання. Однією з причин його визволення стало заступництво військового командування, яке не хотіло втрачати перспективного офіцера. З 1905 р. капітан Генерального штабу Мустафа Кемаль служив у Дамаску, де наступного року організував таємну спілку "Ватан ве хюрріет" ("Батьківщина та воля"). Восени 1907 р. Мустафу Кемаля переводять у Македонію, а через два роки відряджають у Францію для вивчення європейського військового досвіду. Після повернення Мустафа Кемаль був призначений у 3-й армійський корпус, штаб якого розташовувався в Салоніках. На початок Першої світової війни Мустафа Кемаль уже був учасником двох воєн — Італо-турецької 1911–1912 рр. і другої Балканської 1913 р. Він прославився під час оборони півострова Галліполі від десанту англо-французьких військ. Галліполійська операція військ Антанти закінчилася повною поразкою. Мустафа Кемаль командував до її завершення 16-м армійським корпусом, що займав стратегічно важливу ділянку. Операція із захоплення Галліполійського півострова тривала 300 діб. За цей час Великобританія втратила 119,7 тис. чол., Франція — 26,5, Туреччина — 185 тис. чол.

У січні 1916 р. жителі Стамбула гаряче вітали героя галліполійської оборони як рятівника столиці Туреччини. За виявлену доблесть Мустафа Кемаль дістав давно заслужене звання генерал-майора і став швидко просуватися службовими щаблями.

З 1916 р. він командував 16-м армійським корпусом у Закавказзі, потім 2-ю армією на Кавказькому фронті і 7-ю армією на Палестино-Сирійському фронті.

Активний учасник руху молодотурків, Мустафа Кемаль-паша керував національно-визвольною революцією в Туреччині в 1918–1923 рр. Коли султан Мехмед VI скинув уряд Талаат-паші і замінив його безпартійним кабінетом Ахмета-іззет-паші, керівництво турецькою армією перейшло на бік Мустафи Кемаля-паші — ад'ютанта султана. Він мав незаперечний авторитет в армійських колах і прагнув до справжнього суверенітету переможеної у світовій війні Туреччини.

23 квітня 1920 р. Великі національні збори Туреччини, головою яких був Мустафа Кемаль-паша, оголосили себе носієм верховної влади в державі.

У вересні 1921 р. султан був змушений передати своєму колишньому ад'ютантові звання і посаду Верховного головнокомандувача. На цій високій посаді Мустафа Кемаль-паша знову відзначився на військовому поприщі, цього разу під час греко-турецької війни 1920–1922 рр. Висадившись у Смирні, грецькі війська зуміли пробитися в центральні області країни і захопили у Фракії м. Адріанополь, в Анатолії — м. Ушак, за 200 км від Смірни і на південь від Мармурового моря — м. Бандирма і Бурса.

За перемогу турецької армії в багатоденних запеклих боях у серпні — вересні 1921 р. на р. Сакар'я Мустафа Кемаль-паша, який особисто командував тут турецькою армією, дістав вище військове звання маршала і почесний титул "газі" ("переможець").

29 жовтня 1923 р. Туреччина була проголошена республікою і Мустафа Кемаль-паша став її першим президентом, одночасно зберігши за собою посаду Верховного головнокомандувача. Ці посади він обіймав до своєї смерті.

Ататюрк, який прагнув вивести Туреччину на рівень сучасної цивілізації, реалізував у країні ряд реформ. Ці реформи можна поділити на п'ять груп: 1. Політичні перетворення (скасування султанату (1 листопада 1922 р.); проголошення республіки (29 жовтня 1923 р.); скасування халіфату (3 березня 1924 р.)). 2. Перетворення в суспільному житті (надання жінкам рівних із чоловіками прав (1926–1934 рр.); реформа головних уборів і одягу (25 листопада 1925 р.); заборона на діяльність релігійних монастирів та орденів (30 листопада 1925 р.); Закон про прізвища (21 червня 1934 р.); скасування прикладок до імен у вигляді прізвиськ і звань (26 листопада 1934 р.); запровадження міжнародної системи годин, календаря й запровадження вимірювань (1925—1931 рр.)). 3. Перетворення у правовій сфері (скасування меджеле (звід законів, що ґрунтується на шаріаті) (1924–1937 рр.); прийняття нового Цивільного кодексу й інших законів як результат, перехід на світську систему державного правління). 4. Перетворення у сфері освіти (об'єднання всіх органів освіти під єдиним керівництвом (3 березня 1924 р.); прийняття нового турецького алфавіту (1 листопада 1928 р.); заснування Турецького лінгвістичного і Турецького історичного товариств; упорядкування університетської освіти (31 травня 1933 р.); нововведення в сфері образотворчих мистецтв). 5. Перетворення у сфері економіки (скасування системи ашар (застаріле оподатковування сільського господарства); заохочення приватного підприємництва в сільському господарстві; створення зразкових сільськогосподарських підприємств; видання Закону про промисловість і створення промислових підприємств; прийняття 1-го й 2-го планів про індустріальний розвиток (1933–1937 рр.), будівництво доріг на території всієї країни).

Відповідно до Закону про прізвища, 24 листопада 1934 року ВНЗТ надали Мустафі Кемалю прізвище Ататюрк.

Ататюрка двічі — 24 квітня 1920 р. і 13 серпня 1923 р. обирали на пост спікера ВНЗТ. Цей пост поєднував у собі посади глави держави й уряду. 29 жовтня 1923 р. була проголошена Турецька Республіка й Ататюрк був обраний першим її президентом. Відповідно до конституції вибори президента країни проводилися раз на чотири роки й Великі національні збори Туреччини обирали Ататюрка на цю посаду в 1927, 1931 і 1935 роках.

Ататюрк тривалий час хворів на цироз печінки. 10 листопада 1938 р. він помер у стамбульському палаці Долмабахче. 21 листопада 1938 р. тіло Ататюрка було тимчасово поховано біля будинку Анкарського етнографічного музею. 10 листопада 1953 р. останки Ататюрка були перепоховані в спеціальному мавзолеї.

Алексеев В. М. Современная Турция. — М., 1961; *Арслан.* Современная Турция. — М., 1923; *Ататюрк Кемаль.* Избранные речи и выступления. — М., 1966; *Васильев И.* О турецком "нейтралитете" во второй мировой войне. — М., 1951; *Данциг Б.* Турция. — М., 1949; *Данциг Б. М.* Турецкая Республика. — М., 1956; *Керимов М. А.* Государственный строй Турции. — М., 1956; *Лудшувейт Е. Ф.* Турция. — М., 1955; *Мельник А.* Турция. — М., 1937; *Миллер А. Ф.* Краткая история Турции. — М., 1948; *Миллер А. Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — М.; Л., 1948; *Миллер А. Ф.* Пятидесятилетие младотурецкой революции. — М., 1958; *Моисеев П. П., Гасратян М. А.* Турция. — М., 1965; Новейшая история Турции / Под ред. Гасратян М. А., Моисеев П. П., Цибульский В. В. и др. — М., 1968; Современная Турция / Ред. кол. Шамсутдинов А. М., Валуйский А. М., Данциг Б. М. и др. — М., 1958; Современная Турция (справочник) / Под ред. Гасратян М. А., Корниенко Р. П., Моисеев П. П. и др. — М., 1965; *Філіпенко Д. М.* Друзі і вороги революційної Туреччини (1918–1922). — К., 1968.

Е. Базовкін

Атеїзм (від грецьк. *atheos* — безбожний) — безбожництво, заперечення існування Бога та пов'язане з цим заперечення релігій. А., як правило, не просто заперечення, а аргументована критика релігійні ідеології, спростування релігійних поглядів на навколишній світ як таких, що не відповідають дійсності, протиставлення їм наукового розуміння світу, з'ясування причин виникнення та існування релігійних вірувань.

А. безпосередньо пов'язаний з розвитком наукових знань людства. Ступінь наукового обґрунтування А. залежить від кон-

кретних історичних умов розвитку суспільства і змісту релігійних учень тієї чи іншої епохи, які він заперечував. Атеїстична думка в різних її історичних проявах постає складовою частиною культури. А. відіграв значну роль в утвердженні наукового методу мислення як доказ, що світ може і повинен бути пояснений із самого себе, без посилань на надприродні сили. Людину він вбачає творцем власної долі та світу, у якому вона живе. А. сприяв процесу секуляризації, що поширився у XVI–XVII ст., тобто звільненню мистецтва, моралі, права, науки, філософії, політики тощо від диктату релігійних догм, а також істотно вплинув на виникнення і розвиток світської культури, суспільної думки. Зокрема, на ґрунті А. виникли і формувалися заперечення уявлення про походження влади від Бога, про її нібито священний і недоторканний характер, про "дарування" Богом притаманних людям прав, про незмінність освячених релігією суспільних порядків та ін. Усе це відігравало неабияку роль у становленні прогресивної суспільно-політичної думки.

Теорія і практика А. в Україні, як і в колишньому СРСР загалом, зазнали негативного впливу комуністичної ідеології, яка зводила боротьбу з релігією до класового явища. Переслідування духовенства та віруючих у роки сталінського терору, зруйнування культових споруд та багато інших варварських методів боротьби з релігією, як і примусове насадження А. у масову свідомість, завдали йому значної шкоди. Зважаючи на це, абсолютно невиправдано (що іноді ще трапляється) ототожнювати науковий А. з примітивними, вульгарними його проявами.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Атлантизм — ідеологія і політика тісного союзу і всебічного співробітництва США з країнами Західної Європи.

М. Головатий

Атлантична солідарність — термін, що використовується стосовно політики держав — членів військово-політичного блоку НАТО із зміцнення і збереження тісного союзу і всебічного співробітництва країн Західної Європи і США. В основі А. с. лежить ідея спільності доль та інтересів країн, що омиваються Атлантичним океаном. Матеріалізацією цієї ідеї став створений у 1949 р. Північноатлантичний блок.

М. Головатий

Атлантична хартія — декларація про основні засади військової і післявоєнної політики, підписана у серпні 1941 р. тодішніми прем'єр-міністром Великобританії В.Черчіллем і президентом США Т. Рузвельтом на борту воєнного корабля в Атлантиці. А. х. визнавала право народів на самовизначення, на вільну міжнародну торгівлю і на міжнародне економічне співробітництво. За рішенням тих, хто підписав цей договір, після повного роззброєння усіх країн-агресорів слід було подбати про побудову всеохоплюючої і довготривалої системи міжнародної безпеки. В 1941 р. про своє приєднання до основних положень А. х. заявив СРСР. У січні 1942 р. 26 держав у "Декларації Об'єднаних Націй" заявили про свою згоду з цілями А. х., яка у такий спосіб стала своєрідним прообразом ООН.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Аутсайдер — 1) неспеціаліст, любитель; невдаха, відстаючий; маргінал; 2) підприємство, яке є другорядним, не входить до монополістичного об'єднання.

М. Головатий

Африканістика — комплекс наукових дисциплін, які вивчають історію, економіку, соціально-політичні проблеми, право, літературу і мистецтво, мову, культуру тощо народів Африки.

М. Головатий

Африканський національний конгрес — з 1960 р. нелегальна політична організація африканського населення ПАР. Заснована у 1912 р. з метою ліквідації режиму апартеїду та інших проявів расизму, боротьби за демократичну перебудову суспільства. А. н. к. як організація прийшла до влади у ПАР з падінням режиму апартеїду.

М. Головатий

Африканський соцінтерн (ACI) — об'єднання ряду реформаторських партій,

створене у 1981 р., які заявляють про свою прихильність до "демократичного соціалізму". Соціальну базу АСІ становлять чиновники, дрібна буржуазія, профспілкова бюрократія, робітнича аристократія, які народжуються в африканських країнах, що йдуть капіталістичним шляхом розвитку. А. с. було створено за дієвої участі Соцінтерну, за підтримки американського профцентру АФТ — КПП і Міжнародної конфедерації вільних профспілок, які дотримуються реформаторських ідей і позицій у профспілковому русі.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Африки політична думка — сукупність світогляду і знань про політику, які зосереджені у суспільно-політичних поглядах, ідеях, підходах мислителів різних часів і країн Африки. За стародавніх часів в А. п. д. переважала сакралізація монархії (монарх проголошувався намісником Бога на землі). У середні віки А. п. д. була пов'язана головним чином з поширенням раціоналістичних поглядів, під сумнів ставилося релігійне обґрунтування влади. Після тривалого періоду колонізації лише в XIX ст. в країнах Африки починають активно поширюватися ідеї просвітництва, а ще пізніше — на початку XX ст. — виникає так званий панафриканський рух. На I Панафриканському конгресі (1919 р.) було сформульовано вимоги надання африканцям прав на землю та природні ресурси, обмеження їх експлуатації, скасування рабства та примусової праці, розвитку освіти, залучення африканців до управління тощо. Наступні конгреси (1921, 1923, 1927 р.) залишили ці вимоги незмінними, а вже на V конгресі (1945 р.) було висунуто вимогу незалежності Африки. В А. п. д. домінують політична проблема новоутворених держав, ідеї республіканського ладу і певне забезпечення федеративного утворення держав. Останнім часом в А. п. д. дедалі помітнішими стають політичні погляди ліберального характеру, критика колоніалізму, євроцентризму. Як напрям в А. п. д. існує і африканський соціалізм. Нинішній етап А. п. д. характеризується подальшим пошуком найбільш ефективних моделей суспільства, політичного розвитку африканських країн у тісному взаємозв'язку з потребами сьогодення.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Афроцентризм — концепція, точка зору, згідно з якою духовним центром людства є Африка. А. є протилежністю євроцентризму, американоцентризму, сходоцентризму тощо.

М. Головатий

Ахіллесова п'ята — вразливе місце. Вираз пішов з відомої поеми Гомера "Іліада". Ахілл в "Іліаді" — один з найхоробріших грецьких воїнів, що брали участь в осаді Трої. Мати Ахілла — богиня Фетида, бажаючи зробити сина безсмертним, занурила його у священні води Стікса; лише п'ята, за яку Фетида його тримала, не торкнулася води і залишилася уразливою. Ахілл загинув від стріли Париса, яка влучила у його п'яту.

Р. Чорней

Ацефалія, акефалія (безголовість) — стан суспільства, що не має лідера або органів влади (безвладдя).

М. Головатий

Б

Бабеф (Гракх) **Франсуа** (Francois Babeuf (Gracchus), 1760–1797) — французький політичний діяч, ідеолог зрівняльного комунізму, якого прозвали Гракхом через схожість його аграрної програми з вимогами римського державного діяча II ст. до н. е. Ім'ям Б. називався рух його спільників та послідовників — бабувістів, а саме — ліве крило Великої французької революції.

Б. народився у бідній селянській родині в Сен-Квентині, працював землеміром, згодом займався політичною журналістикою та перебував на інших роботах, перед революцією 1789 р. вперше приїхав до Парижа й організував газету "Пікардійський кореспондент", пізніше як адміністратор опікувався впорядкуванням феодальних архівів. Після падіння якобінської диктатури у 1794 р. організував газету "Tribun du Peuple" ("Трибун народу"). Він допомагав бідноті, вів пропагандистську діяльність, був активним прихильником республіки. За фальшивим звинуваченням його засуджено до багаторічного ув'язнення. Б. у 1792–1793 рр. почав називати себе Каміллом-Гракхом і домагався перегляду свого вироку, що сталося тільки у 1794 р. Навесні 1796 р. він створив таємну організацію "Змова рівних", за що його знову ув'язнюють. Бабефа і Дарте на суді як головних організаторів та ідеологів змови засудили до страти. Їх було гільйотиновано у Вандомі, а решту учасників змови суд виправдав.

Свої погляди Б. виклав у промовах та статтях, що були опубліковані у створеній ним газеті. Згідно з власним світобаченням та спираючись на Мореллі, Гракх Бабеф виступав борцем за новий справедливий суспільний лад. Проте якщо Мореллі вважав, що такий лад (первісного комунізму) вже існував і треба боротися за його повернення, то Б. заперечував таку тезу й закликав до рішучої боротьби за майбутній комуністичний лад. Останній, за його твердженням, стане результатом торжества Розуму, довголітньої праці та роздумів. Майбутній суспільно-політичний лад має відповідати природному стану первісних людей та природному праву, які мають бути ще завойовані у тривалій та напруженій боротьбі з експлуататорами. Б. вважав Французьку революцію останнім епізодом вічної боротьби "між плебеями і патриціями, між бідними і багатими". Водночас Б. із загибеллю Робесп'єра пов'язував повернення Великої французької революції назад, стверджував, що вона "не доведена до кінця…"

Б. разом зі своїми спільниками по організації "Змова рівних" підготував документ "Акт про повстання", який висвітлював увесь спектр поглядів та уявлень його авторів. У ньому наголошувалося, що збройне повстання необхідно здійснити для відновлення конституції 1793 р. Повсталі народні маси мають захопити всі урядові установи, придушити опір прихильників тиранії, конфіскувати все майно емігрантів, заколотників та інших ворогів народу, а також отримати назад все майно, що закладено було біднотою у ломбардах. Прихильники Б. вважали, що на перехідний період влада повинна перейти до тимчасового уряду — революційної диктатури "Національних зборів". Останні формувалися б, за баченням Б., не завдяки виборам, а проголошувалися безпосередньо самими учасниками повстання. Б. виступав за ліквідацію приватної власності, за впровадження обов'язкової суспільно корисної праці для всіх громадян-патріотів. Усі інші мали бути позбавлені права брати участь у суспільному житті й перебувати під адміністративним наглядом доти, поки не доведуть своєї лояльності до революційної влади і не стануть членами Національної общини.

Згідно з баченням Б., позаобщинники позбавлялися політичних прав, вони обкладалися великими податками і для них передбачалася примусова суспільно корисна праця. Національна община мала бути власником усього національного майна, вона повинна дбати про те, щоб усі були рівні і жили у "чесному середньому достатку", а головним принципом ідеальної республіки мало стати гасло "суворої рівності" та імператив "сміливої програми загальної рівності, що спроможна вивести маси з нужденного становища і політичної апатії". Рівність в

общині мала бути у всьому: одязі, житлі, побуті тощо.

У теоретичних розробках "рівних" знайшли своє відображення надії та прагнення передпролетаріату епохи ранньофеодальної революції. В діяльності змовників Б. спостерігається життєво високий реалізм як в оцінці становища, так і проектах практичних дій щодо реалізації комуністичного світобачення лівого крила Великої французької революції. Б. присвятив свою діяльність не лише досягненню ідеалів, а й продемонстрував велике значення мобілізації революційних сил для того, щоб підняти народні маси на нові революційні звершення. Проте, за оцінкою К. Маркса, у Б. ідея комунізму була "груба" й "інстинктивна".

В соціалістичній літературі початку XX ст. точилася дискусія щодо того, чи можна вважати Б. попередником марксизму та місця його постулату щодо диктатури найбідніших повсталих мас. Проте зрівняльний підхід та історична обмеженість відводили Б. відповідно інше чільне місце серед політичних діячів та мислителів XVIII ст.

Твори: Бабёф Г. Сочинения: В 4 т. — М., 1975–1977 гг.; Буанарроти Ф. Заговор во имя равенства. — М., 1963; Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство. — К. Маркс и Ф. Энгельс. — Соч. Т. 2.

Волгин В. П. Место бабувизма в истории социалистических идей. Французский ежегодник. — М., 1960; *Волгин В. П.* Очерки истории социалистических идей. — М., 1974; *Далин В. М.* Гракх Бабёф накануне и во время Великой французской революции (1785–94). — М., 1963; *Левандовский А. П.* Первый среди равных: Повесть о Гракхе Бабёфе. — М., 1986; *Щеголев П. П.* Заговор Бабёфа. — Л., 1927; *Ципко А. С.* Идея социализма. — М., 1976.

А. Кудряченко

Бабкін Володимир Дмитрович (нар. 1924) — провідний український юрист, політолог, заслужений діяч науки і техніки України. У 1969 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. У 1971 р. йому присвоєно звання професора. У 1980–1993 рр. — професор кафедри міжнародного права, професор кафедри політології Київського державного університету ім. Т. Шевченка. З 1993 р. — провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1993 року обраний академіком Української Академії політичних наук.

У наукових працях Б. розроблено і розвинено такі важливі проблеми, що мають теоретико-методологічне значення для юридичної науки, як взаємозв'язок теорії права, філософії права та політології, інтегративна юриспруденція, типи праворозуміння, взаємозв'язок права з категоріями справедливості, гуманізму, свободи і рівності, реальними соціальними процесами, циклічністю та спадкоємністю етапів соціально-правового розвитку, співвідношення народу і влади, особистості і держави, шляхи розвитку людського виміру політики і права, проблеми правового виховання й освіти та ін.

Разом з іншими вітчизняними науковцями він зробив вагомий внесок у становлення і розвиток української політології, розробку концептуальних засад, програм, посібників та підручників, підготовку науково-викладацьких кадрів.

У 1991 р. — керівник авторського колективу "Політичного енциклопедичного словника". У 1994–2000 рр. — президент української асоціації політологів, керівник авторського колективу одного з перших в Україні посібників з політології "Основи політології. Курс лекцій".

Б. — автор близько 160 наукових праць, зокрема: "Правовое воспитание студенческой молодежи" (1982), "Сучасна буржуазна політико-правова ідеологія" (1985, у співавт.), "Глобальні проблеми сучасності і політика" (1986, у співавт.), "Політичний енциклопедичний словник" (1997, у співавт., керівник авт. кол.), "Юридична енциклопедія" у 6 т. (1998–2004, у співавт.), "Енциклопедія етнорегіоналістики" (2000, у співавт.), "Політологія" (2001, у співавт.), "Антологія української юридичної думки" (2002, упоряд., співавт. вступного нарису і відпов. ред.), "Міжнародна поліцейська енциклопедія" у 10 т. (2003, у співавт.).

Хто є хто в Україні. — К., 2003.

О. Бабкіна

Бабкіна Ольга Володимирівна (нар. 1954) — перший в Україні доктор політичних наук (дисертація "Неоконсервативні політичні теорії Заходу"). Закінчила юридичний факультет Київського державного уні-

верситету ім. Т. Шевченка. Працювала генеральним директором Президентського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом. Академік Міжнародної Кадрової Академії, член Української асоціації політологів. Серед праць найбільш відомі навчальні посібники "Основи політології" (у співавт.), "Політологія". Основні наукові інтереси: громадянське суспільство, правова держава, політична культура, ідеологія, багатопартійність.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Бабувізм — суспільно-політичний рух та ідеологічна течія лівого крила Великої французької революції. Назва походить від імені страченого революційного діяча Гракха Бабефа (1760–1797). Бабувісти були прихильниками рішучих революційних методів боротьби: збройного повстання, "справжньої революційної диктатури", повної рівності, вони заперечували приватну власність. Бабеф та його прихильники у 1795 р. створили організацію "Змова рівних" та сповідували засади щодо: "справжньої рівності, усуспільнення майна, суспільного виробництва і споживання". Бабеф та бабувісти у "Маніфесті рівних", "Акті про повстання" та проектах законів, зокрема земельного, обстоювали необхідність впровадження "революційної диктатури" найбідніших верств суспільства у формі Національних зборів, ліквідацію будь-якої відмінності між людьми, окрім відмінностей у віці та статі. Бабувісти висували вимогу примусової праці для ворогів народу та незгідних з режимом влади. Керівним принципом ідеальної республіки мала бути "сувора рівність" та імперативна вимога "заборонено все, що не може бути надане кожному".

Революційний рух Б. — найяскравіший приклад ранньобуржуазної революції, коли на авансцену боротьби вийшов передпролетаріат, коли високі ідеали рівності, свободи та громадянських прав, які проголосив Робесп'єр, зіткнулися з суперечностями французької дійсності. К. Маркс та Ф. Енгельс у праці "Святе сімейство" зазначали, що "бабувісти були грубими, нерозвиненими матеріалістами, але й розвинений комунізм бере свій початок безпосередньо від французького матеріалізму". Водночас Б. відрізняло від всіх попередників утопічного соціалізму те, що вони пройшли велику школу революційних випробувань, мали величезний досвід політичної боротьби з 1789 до 1795 рр., що досвід безпосередньої участі у революційній боротьбі, теоретичне осмислення подій і наслідків революційних потрясінь привели до вельми радикальних висновків — переобладнання суспільства на нових, комуністичних засадах. Однак їхній комунізм був егалітарним, тобто зрівняльним, нерозвинутим.

Аналіз документів Б., які у 1828 р. опублікував один з учасників "Змови рівних" Ф. Буанарроті у книзі "Змова в ім'я рівності", свідчить про те, що питання про повстання та виступ народних мас вони розуміли досить широко і довго й ретельно розробляли тактику їх проведення, вели підготовку до загального повстання. Про це свідчать "Маніфест рівних", "Акт про повстання" та інші документи. Такі революційні діячі, як Бабеф, Антонель, Сильвен, Марешаль, Лепелатьє, організували таємну директорію суспільного порятунку й вирішили об'єднати розрізнені частини демократичного руху для єдиного керівництва. Таємна директорія правильно визначала роль та значення Парижа як головного революційного й політичного центру Франції, який у разі перемоги повсталих спроможний дати величезний імпульс революційним перетворенням у країні. Змовники вирізняли значення армії й військових підрозділів, роль газет та мобілізаційних заходів.

Зауважимо, що у подальші роки публікація книги Ф. Буанарроті дала значний імпульс до поширення ідей Б. Ідеї і тактика боротьби цієї революційної течії надихали діяльність багатьох таємних французьких товариств XIX ст. у Парижі, Ліоні, Тулузі та інших містах. Так, упродовж сорокових років XIX ст. у Франції діяли таємне товариство "працівників егалітаріїв", що складалося переважно з робітників і виникло у 1840 р., таємне товариство навколо газети "Захисник людини" (1841 р.) та ін. Б. істотно вплинули на формування світоглядних засад і революційної діяльності О. Л. Бланкі і його послідовників. Також особистий вплив Бабефа різною мірою відчули на собі представники французького соціалізму першої половини XIX ст. — Тест, Вуайс, д'Аржансон, Распайль, Кабе, Луї Блан та ін. Рух бабувістів становив значний етап домарксового комунізму.

Показово, що ідеї і тактика змов, збройної боротьби, які сповідували бабувісти, надихали діяльність багатьох таємних організацій у XIX ст. не лише у Франції, а й у багатьох інших країнах.

Волгин В. П. Место бабувизма в истории социалистических идей. Французский ежегодник. — М., 1960; *Волгин В. П.* Очерки истории социалистических идей. — М., 1974; *Далин В. М.* Гракх Бабёф накануне и во время Великой французской революции (1785–94). — М., 1963; *Левандовский А. П.* Первый среди равных: Повесть о Гракхе Бабёфе. — М., 1986; *Щеголев П. П.* Заговор Бабёфа. — Л., 1927; *Ципко А. С.* Идея социализма. — М., 1976.

А. Кудряченко

Багатокультурність — стан суспільства у деяких поліетнічних країнах, для якого притаманна активна державна політика щодо офіційного визнання і підтримки рівноправ'я культур всіх етнічних спільнот, які проживають у країні. Така політика характерна для сучасної Канади.

О. Антонюк

Багатопартійна система — спосіб організації політичного процесу в країнах з демократичним режимом правління та відповідним типом політичної системи. Б. с. виникає на засадах розвиненої соціальної структури, зрілості політичних інтересів та плюралізму політичних ідей. Економічною передумовою появи Б. с. є ринкове господарство, що функціонує на засадах змішаної форми власності, а соціальною — розвиненість громадянського суспільства. В умовах правової держави та зрілого громадянського суспільства Б. с. забезпечує конкуренцію у боротьбі за владу, циркуляцію владних еліт, яка здійснюється на виборних засадах.

У політології вирізняють три різновиди Б. с.: біпартизм — наявність двох провідних партій, які здійснюють почергове перебування при владі (США, Великобританія); система "двох з половиною партій", коли жодна з двох найпотужніших партій не може одержати більшості у парламенті, внаслідок чого одна з них утворює коаліцію з третьою задля формування уряду (колишня ФРН); поліпартизм — три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодній з яких тривалий час не вдається здобути більшість у парламенті, у зв'язку з чим формуються урядові коаліції (Бельгія, Італія, Нідерланди, Франція та ін.). Б. с. пов'язана також з існуючою у країні виборчою системою. Найкраще утворенню Б. с. сприяє пропорційна виборча система, натомість мажоритарна краще відповідає системі біпартизму, а змішана веде до розвитку поліпартійності.

Попри позитивні властивості Б. с. має і певні недоліки, особливо, коли йдеться про Б. с. поліпартійного типу. Адже за цих умов ускладнюється процес політичної структуризації суспільства, а за наявності значного виборчого бар'єра ті з них, що не пройшли до парламенту, розпорошують голоси виборців, внаслідок чого представницький та законодавчий орган влади не завжди об'єктивно відображає суспільно-політичні інтереси. Відтак Б. с. такого типу не знімає проблеми відчуження значної кількості партій від влади.

За роки незалежності Україна відбувається складний і болісний процес становлення сучасної багатопартійної системи, яка все ще перебуває у стані поліпартизму. Особливо активний процес партієтворення спостерігався в середині 90-х років XX ст., коли за рік реєструвалося по кілька десятків політичних партій. Цьому неабияк сприяла відсутність закону про політичні партії, утворення і діяльність яких регулювалися лише законом про громадські організації. Брак чітких критеріїв утворення партій істотно стимулював гіпертрофоване прагнення політиків будь-що мати свою кишенькову партію, що їх у народі називали "диванними" або "канаповими". Вони створювали ілюзію багатопартійності, суттєво дискредитуючи саму ідею, яка за суттю є демократичною.

У цілому ж, як зазначають дослідники партійної системи в Україні, вона пройшла кілька етапів становлення. Перший припадає на кінець 80-х — початок 90-х років XX ст., коли вдалося порушити політичну монополію однієї партії — КПРС — КПУ. На противагу їй виник Народний Рух України (НРУ) та Українська республіканська партія (УРП). Після розпаду Радянського Союзу виникли політичні та правові передумови для появи багатопартійності. На тлі забороненої КПУ виникає Соціалістична партія України (СПУ), Демократична партія України (ДемПУ) та багато інших партій. Домінуючим

ідейно-політичним мотивом партієтворення цього етапу були: ставка на антикомунізм, національний патріотизм, державоцентризм, західництво та романтизм. Другий етап розпочинається з 1993 р., після скасування заборони на діяльність КПУ та її перереєстрації. У цей час на тлі глибокої фінансово-економічної кризи спостерігається втрата ілюзій на швидкі не лише моральні, а й матеріальні здобутки від незалежності. Відтак знову набирає певної популярності ліва ідеологія. З'являється ціла низка партій, які позиціонують себе захисниками "знедолених мас". Серед них, зокрема, Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), що утворилася на тлі розколу всередині СПУ. Під тиском лівих реанімуються деякі вже призабуті гасла і символи радянського минулого, з'являється мода на квазірадянський політичний стиль як у риториці, так і в тактиці політичної поведінки. Наслідком цього став значний успіх лівих на парламентських виборах 1998 р. На правому фланзі відносно помітним явищем стало утворення партії з реформістською ідеологією та орієнтацією на національно-демократичні цінності "Реформи і порядок" (РіП). Третій період партійного будівництва в Україні розпочався у 1998 р. одразу після виборів до Верховної Ради. Він позначений кризою популярності правих партій, ідеологія яких трималася на національно-демократичних гаслах. З-поміж правих партій лише Рух спромігся потрапити до парламенту за пропорційною частиною змішаної виборчої системи, але вже невдовзі, а саме у 1999 р., стався розкол Руху на дві партії — Народний рух України та Український народний рух. Тоді ж про себе заявляють багато нових партій, які концентруються навколо лівого чи правого центру — це Народно-демократична партія України (НДП), Соціал-демократична партія (об'єднана) (СДПУ(о)), Трудова партія України (ТПУ), "Громада" — пізніше "Батьківщина", Демократичний союз, партія "Регіони України".

Після ухвалення у 2001 р. закону про політичні партії процес кількісного збільшення партій суттєво призупинився. До того ж з ініціативи Мін'юсту України у 2003 р. було здійснено моніторинг щодо відповідності існування тих чи тих партій вимогам чинного законодавства про партії. Внаслідок такого адміністративно контрольного заходу кількість партій дещо знизилася і на 1 січня 2004 р. становила 99 партій. Істотним стимулом до консолідації близьких за ідеологічними засадами партій можна вважати також ухвалення Верховною Радою у квітні 2004 р. нового закону на пропорційних засадах. Таким чином, нині є підстави говорити про правові, політичні та адміністративні передумови для руху досить все ще аморфної партійно-політичної системи у бік сучасної багатопартійності.

Багатопартійна Українська держава на початку XX ст. — К., 1992; *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України. — К., 1993; *Кремень В. Г., Базовкін Є. Г.* Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. — К., 1993; *Білоус А. О.* Політико-правові системи: Світ і Україна. — К., 1997; *Здіорук С. І., Бичек В. В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин: Монографія. — К., 2001.

Л. Шкляр

Багатопартійність — одна з поширених засадничих умов облаштування демократичного ладу, коли інтереси суспільних верств відповідним чином виражаються політичними партіями, які змагаються, ведуть між собою боротьбу за владу і здійснюють визначальний вплив на суспільно-політичні події. Багатопартійність реальна і має сенс на існування там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси громадян, справді впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем. Наявність у державі кількох справді впливових політичних партій уможливлює більш відповідне відображення інтересів окремих соціальних груп, протидію гегемоністським прагненням окремих з них, розв'язування спільних проблем з урахуванням їхньої суперечливої сутності. Відтак поєднання ідеологічного та організаційного плюралізму постає засадою політичної рівноваги й стабільності в суспільстві. Б. — суттєва ознака парламентського типу державного правління. Висуваючи своїх представників у парламент, домагаючись більшості в ньому, політичні партії можуть у такий спосіб самостійно або в коаліції з іншими партіями формувати склад виконавчої влади, визначати загальний політичний курс держави, здійснювати суспільне врядування.

Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997; *Гаджиев К. С.* Политическая наука. —

М., 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Баггінг — спеціальний пристрій ("жучок") мініатюрних розмірів, що використовується для підслуховування.

М. Головатий

Багряний Іван Павлович (псевдонім Івана Лозов'ягіна) (1907–1963) — один з яскравих письменників, громадських діячів першої половини і середини XX ст. Народився на Охтирщині. Вчився у київському художньому інституті. Входив до літературного об'єднання МРС (Майстерня революційного слова), в діяльності якого намагався протистояти вульгарній політизації літератури і художньої творчості. Вперше був заарештований у 25 років (1932), але втік з табору і знову був засуджений. Напередодні війни вступає до ОУН, затим емігрує (переважно живе в Мюнхені), де разом з Г. Костюком, І. Майстренком, С. Підгайним створює Українську революційно-демократичну партію (УРДП). Б. поєднував ідею національного визволення України з ідеями соціальної демократії і соціальної справедливості, вважаючи основною рушійною силою такої боротьби робітників, селян, трудову інтелігенцію. Одним з важливих завдань вважав об'єднання "усієї різномовної і різнорідної маси населення України у єдину українську цілісність". Найвідоміші твори: романи "Сад Гетсиманський", "Тигролови", памфлет "Чому я не хочу повертатися в СРСР?" та ін. Посмертно (1992 р.) Б. присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред) та ін. — К., 1996.

М. Головатий

База влади (англ. *base of power*, від грецьк. *basic* — основа, фундамент) — опорний пункт влади. Вирізняють Б. в. економічну, асоціальну, політичну, духовну. Основну роль відіграє власне соціальна Б. в., оскільки вирішальне значення для будь-якої влади має її підтримка з боку широких верств громадян, довіра до влади, а з боку влади — вміння, здатність і спрямованість відстоювати і захищати інтереси громадян, створювати їм умови для індивідуальної і колективної самореалізації.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Базис і надбудова — дві взаємопов'язані категорії марксистської соціальної теорії, покликані відобразити об'єктивний взаємозв'язок між економічною структурою та іншими структурами, процесами, явищами, що відбуваються у суспільстві — політичними, юридичними, духовними тощо. Економічна структура суспільства як об'єктивна сукупність певних суспільних відносин між людьми в процесі здійснення матеріального виробництва визначається як його базис, а надбудовою вважаються характерні для суспільства форми ідеологічного, політичного життя, державний устрій, притаманні суспільству погляди (правові, моральні, філософські, художні, релігійні), дії, відносини та нормативи. Останні породжуються, обумовлюються базисом. Складність трактування категорій Б. і н. особливо виявила себе наприкінці XX ст., коли їхній характер, співвідношення, взаємовплив набули принципово нового характеру в ситуації переходу від індустріального до постіндустріального та інформаційного суспільства.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Базисна демократія — різноманітні концепції прямої (безпосередньої) демократії, у яких стверджується, що формування певної політичної волі — завдання насамперед народу. Крім того, поняття Б. д. найчастіше пов'язане з такою моделлю виборчої системи, яка передбачає організацію базисних груп первинних виборців (на рівні виборчих, житлових, адміністративних одиниць).

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Бакунін Михайло Олександрович (1814–1876) — визначний російський революціонер; один з ідеологів анархізму і народництва. Народився у дворянській родині, здобув військову освіту, але не зробив військової кар'єри, у 1834 р. вийшов у відставку, ввійшов до московського гуртка М. Станкевича і В. Бєлінського. У 1840 р. виїхав до Європи, проживав у Німеччині, Швейцарії, Франції, навчався в Берлінському університеті, захопився суспільно-політичною діяльністю, близько познайомився з А. Руге, В. Вейтлінгом, П. Прудоном, К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 40-ві роки займав позиції революційного демократизму, брав участь у революції 1848–1849 рр., був двічі засуджений урядами Саксонії і Австрії, у 1851 р. виданий російському уряду і після ув'язнення у Петропавлівській фортеці у 1857 р. засланий до Сибіру. В 1861 р. втік із заслання і через Далекий Схід і Сполучені Штати Америки повернувся до Європи, де знову приєднався до західноєвропейського революційного руху. У середині 60-х років політичні погляди Б. набули цілісного, анархічного характеру. Він вступив до І Інтернаціоналу, але ідейна боротьба проти К. Маркса та його однодумців призвела до виключення Б. з цієї міжнародної організації у Гаазі в 1872 р. Останні роки проживав в Італії, помер і похований у Берні (Швейцарія).

Б. з початку 60-х років тісно співробітничав з Герценом та Огарьовим, мав зв'язки з організацією народників "Земля і воля", підтримував польське повстання 1863 р., а після його придушення створив анархічну таємну організацію "Інтернаціональне братство", яку пізніше перетворює на анархічний "Міжнародний альянс соціалістичної демократії". Він бере участь у повстанні ліонських робітників 1870 р., гаряче вітає Паризьку комуну і взагалі справу паризьких комунарів, але з анархістських позицій.

Центральним елементом бакунінської програми анархізму є негайне ліквідування держави і встановлення анархії. Сама концепція розглядає закономірності виникнення держави, її роль у житті суспільства і шляхи руйнування та встановлення позадержавного суспільного самоврядування. Певну історичну роль держави Б. не заперечував. Але, на його погляд, держава — зло, хоча історично виправдана і в минулому необхідна; суспільство і держава — не тотожні, держава не вічна, вона лише тимчасова суспільно-політична форма, яка повинна повністю і докорінно перебудуватися, зникнути, розчинитися, стати "канцелярією", "центральною конторою" суспільства. Б. мріяв про бездержавні форми політичної та економічної організації життя суспільства. Його ідеал — не суспільство, організоване в державу, а суспільство, яке організоване на соціально-політичних засадах самоврядування, автономії та вільної федерації індивідів, громад, провінцій та націй на соціалістичних принципах. Він гаряче виступав за свободу, рівність та справедливість для трудящих, звільнених від будь-якої експлуатації. Для Б. свобода без соціалізму — це несправедливість, а соціалізм без свободи — рабство. П. Кропоткін писав: "В особі Бакуніна анархізм знайшов могутнього і палкого захисника". О. Герцен наголошував, що Б. мав багато недоліків, але його недоліки були дрібні, а сильні якості — великі. Політичний аналіз і критика Б. і бакунізму міститься в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, В. Плеханова та інших політичних теоретиків.

Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика. — М., 1989; *Герцен А. И.* Бакунин и польское дело. Собр. соч. — Т. 7. — М., 1975; *Кропоткин П. А.* Современная наука и анархия. — М., 1990; *Ленин В. И.* Анархизм и социализм. — ПСС. — Т. 5; *Плеханов Г. В.* Анархизм и социализм. — Соч. — Т. 4. — М.; *Бакунин М. А.* // Советская историческая энциклопедия. — М., 1962; *Энгельс Ф.* Бакунисты за работой. Соч. — Т. 15.

А. Пахарєв

Баланс (від фр. *balance*, букв. — терези) — 1) рівновага, врівноваження; 2) співвідношення взаємопов'язаних показників будь-якої діяльності, системи, процесу, явища, зокрема й у політиці.

М. Головатий

Баланс сил — зовнішньополітична концепція, основною засадою якої є ідея закономірності розвитку відносин між державами в межах певних циклів упродовж усієї світової історії. Поняття "Б. с." відрізняється від поняття "рівновага сил", яке означає співвідношення рівних за могутністю держав у кожний конкретний момент. Якщо перше поняття характеризує

динаміку, принципи та сутність зовнішньої політики держави, то друге поняття містить передусім якісну оцінку стану й позицій суб'єктів міжнародної системи стосовно один одного.

Засади концепції і сам принцип політики Б. с. були розроблені та апробовані у Стародавній Греції та в державах Стародавнього Сходу. Теоретичну базу Б. с. було закладено в працях Н. Макіавеллі про владу та в системі поглядів Т. Гоббса, котрий стверджував, що право збігається з силою, внаслідок чого природний стан є станом "війни всіх проти всіх". Творцями філософського фундаменту концепції вважають А. Шопенгауера, А. Бергсона та Ф. Ніцше. Автором сучасної концепції Б. с. цілком беззаперечно вважають американського теоретика-міжнародника Г. Моргентау (1904–1980), котрий проголосив її "основним і непорушним законом міжнародних відносин". Згідно з Г. Моргентау, прагнення гегемонії з боку кількох держав, які намагаються або підтримати, або видозмінити статус-кво, неминуче веде до створення системи відносин, що називається "балансом сил". Завдання політики Б. с. в умовах міждержавного суперництва за регіон чи глобальну гегемонію полягає в тому, що своєму супротивникові у боротьбі за панування необхідно протиставити третю силу, приблизно рівну їй за могутністю, а самому зайняти позицію за межами їх єдиноборства, зберігаючи при цьому для себе повну свободу дій. Головне у концепції Б. с. є положення про державу-балансир. Як вважав Г. Моргентау, той, хто контролює рівновагу, займає ключову позицію в системі Б. с., оскільки саме вона визначає результат боротьби за верховенство.

Висунута в 50-ті роки, у період формування біполярної системи, як основоположний принцип міждержавних відносин концепція Б. с. нині зазнала суттєвих змін. Уявлення про те, що сутністю системи Б. с. є процес перевірки сили за допомогою контрсили, не відповідає реаліям постбіполярного світу, де чинник військової могутності, на перший погляд, дещо втрачає своє провідне значення у здійсненні національних інтересів на міжнародній арені. Забезпечення міжнародної стабільності через балансування силових параметрів не може підмінити необхідності встановлення балансу інтересів, який значно ширший за своїм змістом і містить у собі, поряд з чинником раціональності, й моральні імперативи, а також тенденції щодо створення "миролюбного союзу демократій".

Баланс сил у Європі та світі в сучасних умовах зазнав суттєвих змін, що пов'язано, по-перше, з розширенням НАТО на Схід, по-друге, з наявною політикою гегемонії у сфері міжнародних відносин з боку США. Також одним з головних завдань нової структури воєнної організації США є створення спеціального космічного угруповання з тим, щоби дістати можливість атакувати космічні апарати супротивника. У 1985 р. США провели перші тестування своєї космічної зброї, знищивши супутник-мішень.

З початку 90-х років XX ст. новий імпульс дістала реалізація глобальної стратегії силового панування над світом з використанням космічної зброї.

Лебедева М. М. Мировая политика. — М., 2003; *Панарин А.* Искушение глобализмом. — М., 2002; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002; *Уткин А. И.* Мировой порядок XXI века. — М., 2001.

В. Храмов

Балотування (*voting, ballot,* від італ. *ballottare* — вибирати кульками) — 1) поширена у владній, господарській, науковій та інших видах діяльності практика вирішення будь-яких питань шляхом подачі голосів (раніше — опусканням в урну кульок, що називалися балами); 2) постановка питання на голосування; 3) власне сама процедура голосування. Б. нині активно використовується в політиці, особливо в сучасній демократичній практиці в різних органах влади і самоуправління.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Бебик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001.

М. Головатий

Банк даних (*data-bank*) — автоматизована інформаційна система централізованого збереження і колективного використання даних, зокрема у владній, науковій, економічній і політичній практиці.

М. Головатий

Банкрутство влади (*bankruptcy of power*) — неспроможність влади (певних її суб'єктів, структур, високих посадових осіб, політиків) виконувати свої обіцянки, декларації. Б. в., як правило, закінчується відставкою або усуненням уряду, парламенту, політичного лідера.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Бар'єри влади (*barriers of power*) — 1) певні перешкоди, які влада змушена долати в процесі свого існування, діяльності; 2) перешкоди, які створює сама влада в результаті своєї діяльності.

М. Головатий

Батьківщина (Вітчизна) — рідний край; територія, яка належить певному народові. Поняття "Б." і "В." майже збігаються, але В. має більш узагальнений характер, а в поняття "Б." найперше вкладають те, що має етнічний характер, ознаки, тобто це сукупність природних ознак (ландшафт, клімат, флора, фауна), де формувався певний етнос, окрема людина і де відбувалися найважливіші для життя людини, її етносу події. Батьківщина етнічна — поняття соціально-екологічне, а Вітчизна — це сукупність відповідних географічних, національних особливостей, природне середовище, особливості історичного розвитку, мови, культури, побуту, звичаїв. Завдяки перерахованому поняття "Вітчизна" сприймається як національно-специфічне і віддзеркалюється у спостереженнях людей, їх почуттях і думках.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000.

М. Головатий

Бебик Валерій Михайлович (нар. 1959) — політолог і психолог. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював інженером-програмістом, інструктором, консультантом Київського облвиконкому, головним консультантом прес-служби Адміністрації Президента України. Віце-президент Міжрегіональної Академії управління персоналом. Автор понад 100 статей, 10 книг, серед яких найпомітніші "Основи теоретичної і практичної політології" (1994), "Політологія: теорія, методологія, практика" (1997), "Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика" (2000), "Політологія для політика і громадянина" (2004). Основні наукові інтереси — політологія, політична психологія, державне управління, неурядові організації, паблік рилейшнз.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Без'ядерна зона — місцевість, де на основі міжнародних угод або інших односторонніх заяв не може вироблятися, базуватися або встановлюватися ядерна зброя. До таких зон, зокрема, зараховані Антарктика (1959), космічний простір (1966), дно Світового океану (1972). В 1965 р. ООН спеціальною резолюцією закликала вважати Б. з. Африку. Спеціальним договором (договір Тлателолко, 1967 р.) Б. з. була оголошена Латинська Америка, в 1980 р. (договір Роротонга) — Південний район Тихого океану. Нова Зеландія в 1986 р. в односторонньому порядку оголосила свою територію Б. з.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Безвладдя (*anarchy*) — кризовий стан у житті суспільства, відсутність необхідного впливу влади (найперше державної) на життя суспільства або відсторонення за певних обставин влади від виконання своїх обов'язків. Б. породжує дезорганізацію, хаос, безпорядки і найчастіше спричиняє зміну влади або можновладців.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Безгромадянство — правове становище особистості, що не має жодного громадянства.

М. Головатий

Бездушність влади (*callousness of authorities*) — позбавлене сердечності (душі) ставлення до громадян владних структур, людей і органів, наділених владою, їх невміння або небажання зрозуміти суть справи, прохань, скарг, заяв інших людей, організацій тощо.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Беззаконня (від фр. *anomia* — беззаконність) — відсутність правил і норм у житті певної спільноти або процес, що веде до такого стану, коли різні норми та цінності втрачають свій беззаперечний характер. Виявляється Б. у втраті значущості цінностей і норм, у підриві механізмів соціального контролю, зокрема у різкому збільшенні кількості злочинів, особливо самогубств.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Безпартійний уряд — загальна назва урядів, утворених на непартійній основі. Б. у. формується у таких випадках: 1) коли в країні взагалі відсутні політичні партії або вони заборонені і перебувають на нелегальному становищі; 2) коли представлені у парламенті політичні партії не можуть досягти домовленості щодо створення постійно діючої парламентської більшості і формування на її основі уряду. За такої ситуації уряд формується главою держави не з представників партій, а з фахівців відповідних сфер і галузей. Такий "технічний" чи "службовий" уряд, до якого входять кваліфіковані спеціалісти, є перехідним і здійснює свої функції до обрання нового складу парламенту на позачергових виборах або вираження йому парламентом вотуму недовіри; 3) коли уряд формується не парламентом, а призначається президентом за поданням прем'єр-міністра. Позапарламентський спосіб формування уряду характерний насамперед для республік з президентськими та змішаними формами державного правління; 4) коли уряди створюються воєнними режимами, що утримують у своїх руках політичну владу і головні важелі управління.

Малиновський В. Я. Державне управління: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К., 2003.

М. Головатий

Безпека міжнародна — система доктрин, концепцій, міжнародних організацій, дій, спрямованих на зменшення домінування окремих країн або блоків у міжнародних відносинах, на врегулювання й збалансування міжнародних інтересів на принципах ООН і нормах міжнародних договорів, угод. Діяльність людей, суспільства, держави, світової спільноти народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної знищити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати непоправних збитків, заблокувати шляхи для прогресивного розвитку. Американські вчені К. Мадсек, А. Маслоу та інші розглядають потребу в Б. як один з основних мотивів діяльності людей і світової спільноти. Причому інтенсивність і масштаби цієї діяльності, на їхню думку, постійно збільшуються.

На сучасному етапі система Б. розвинених держав містить такі елементи: наукову теорію (філософію), доктрину (концепцію), політику, стратегію і тактику забезпечення Б.; сукупність міжнародних, державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, які забезпечують Б. особистості й суспільства: засоби, способи і методи забезпечення Б. Розрізняють різні типи Б.: за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); за рівнями суб'єктності (особиста, суспільна, державна, колективна); за суспільними сферами (політична, економічна, інформаційна, соціальна, гуманітарна, психологічна, військова, культурна).

Становлення системи загальної Б. спирається на певні закони. Це насамперед залежність системи Б. від характеру небезпек і загроз, а також залежність ефективності й дієздатності системи Б. від потенціалу держав. Зміна систем Б. зумовлена зміною історичних епох. Наприклад, наприкінці XX — на початку XXI ст. не відбувся очікуваний перехід від старої, блокової системи Б. на засадах рівноваги сил до системи колективної Б., а навпаки, здійснюється повернення до часів, коли відкрита агресія стає щораз відвертішим засобом вирішення реальних (або штучно створених) проблем у системі міжнародних відносин. Відтак спостерігається тенденція ігнорування міжнародного права і відмова на практиці від рівності країн у вирішенні питань безпеки. Тому дуже важливою є розробка сучасної концепції безпеки, її загроз та ризиків. Важливо їх пра-

вильно систематизувати і ранжувати за ступенем зрілості та величиною втрат, яких вони можуть завдати особистості, суспільству, світовій спільноті. В сучасних умовах Б. м. дедалі частіше базується на співпраці держав, міжнародних організацій, правоохоронних органів, зокрема у сфері боротьби з тоталітаризмом і міжнародним тероризмом.

М. Михальченко

Безпорадність влади (*helplessness / feebleness of power*) — неспроможність будь-якої влади зробити щось позитивне, корисне як для самої себе, так і для оточення, громадян без сторонньої допомоги. Б. в. характерна для влади переважно на початку її діяльності або в ситуації кризи чи навіть агонії, наближення краху.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Безпосередня демократія — форма прямого народовладдя, здійснення влади народом безпосередньо, без створення постійних або інших інститутів, у формах, передбачених конституцією, іншими законами. Ґрунтується на загальному принципі, що в демократичній державі воля народу й державна влада мають бути тотожними, що сам народ повинен брати безпосередню участь у прийнятті важливих політичних рішень, у здійсненні влади. Що ж до представницьких органів, то їх необхідно звести до мінімуму й зробити повністю підконтрольними громадянам. Б. д. має глибоке історичне коріння, що сягає часів античності й раннього Середньовіччя, коли громадяни брали безпосередньо участь у вирішенні значущих питань державного і громадського життя. У теоретичному плані Б. д. досягла класичного рівня обґрунтування у державотворчій концепції французького просвітителя XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо. Відтоді вона незмінно перебуває у полі зору вчених і політиків. Особливого розвитку і дискусійного характеру проблема Б. д. набула в західних політологічних концепціях починаючи з 60-х років XX ст. Її прихильники акцентують увагу на позитивних сторонах, до яких зараховують насамперед: вплив на всебічну демократизацію суспільства, соціальну емансипацію і самореалізацію особистості; ширші можливості, порівняно з представницькими інститутами, для вираження інтересів і волі народу; забезпечення стійкої легітимації влади, подолання політичного відчуження громадян і, як наслідок, підвищення стабільності політичної системи та ефективності управління; забезпечення контролю за політичними інститутами і посадовими особами, подолання зловживань владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва та ін. Неприхильники Б. д. зауважують негативні сторони і слабкі місця Б. д., а саме: низьку ефективність і безконтрольність політичних рішень внаслідок прийняття їх широким загалом; постійну небезпеку виникнення тоталітаризму або популістського авторитаризму, пов'язану з властивою для мас схильністю до ідеологічного диктату й обмеження свободи в ім'я рівності; складність і дорожнечу практичного здійснення прямого народовладдя; неможливість залучити більшість громадян до систематичної участі в управлінні без примусу внаслідок небажання значної частини населення займатися політикою тощо. Відповідно до Конституції України народне волевиявлення в країні здійснюється через вибори, референдуми та інші форми Б. д. (ст. 69).

В. Горбатенко

Безробіття — соціально-економічне явище, за якого у суспільстві частина економічно активного (працездатного) населення не може знайти собі роботу, застосувати свою робочу силу і стає резервною частиною найманої праці. Безробітні згідно з положенням Міжнародної організації праці (МОП) — це працездатні громадяни у працездатному віці, які через незалежні від них причини не мають роботи і заробітку, зареєстровані у державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу і здатні працювати і яким ця служба не зробила пропозицій про відповідну роботу. У разі неможливості її надання безробітному можуть запропонувати пройти професійну підготовку та перепідготовку, підвищити свою кваліфікацію. Основні показники Б.: рівень — частка безробітних в економічно активному населенні; тривалість — проміжок часу з моменту початку пошуку роботи і до моменту працевлаштування або на час розглядуваного моменту. Джерелом інформації про кількість безро-

бітних є спеціальні вибіркові обстеження зайнятості населення, що проводяться за методологією МОП, згідно з якою громадяни самовизначаються як безробітні або як зайняті; реєстрація безробітних здійснюється на біржах праці (в службах зайнятості). У світовій практиці вирізняють кілька видів Б.: фрикційне безробіття — тимчасова незайнятість, зумовлена добровільним переходом працівника з однієї роботи на іншу; структурне безробіття — безробіття, що викликане змінами в структурі попиту та технології виробництва. Такі зміни призводять до необхідності оволодіння новими професіями та вивільнення працівників, що не володіють цими професіями; циклічне безробіття — різниця між рівнем безробіття на поточний момент економічного циклу та природним рівнем безробіття. В умовах спаду циклічне безробіття додається до фрикційного та структурного безробіття. В умовах піднесення циклічне безробіття віднімається від фрикційного та структурного безробіття; сезонне безробіття — безробіття, пов'язане з коливанням кількості робочих місць залежно від пори року; регіональне безробіття — соціально-економічна ситуація у певному регіоні, за якої частина працездатного населення не може знайти роботу. Міжнародна практика свідчить, що жодна з країн, що йшла шляхом ринкових реформ, не могла перебороти сплеск примусової тимчасової незайнятості і що соціально-економічне оздоровлення неминуче проходить через період посилення Б. У світі нагромаджено досвід розробки найрізноманітніших державних програм, заходів зниження Б. та спеціального захисту безробітних. Серед них: збереження кількості робочих місць за рахунок додаткових кредитів; масове надання відпусток на тривалий строк; активніший пошук ринків збуту для продукції підприємств; часткове або повне перепрофілювання виробництва; зміна форми власності підприємства з державної на іншу; подрібнення великих підприємств на малі з правом юридичної особи; навчання вивільнених працівників нових професій, на які є вакансії; організований набір непрацюючих в інші регіони країни; створення нових робочих місць за рахунок громадських робіт; достроковий вихід на пенсію; збереження кількості робочих місць за рахунок зниження середньої заробітної плати в колективі; робота неповний робочий день або неповний робочий тиждень; надання допомоги вивільненим працівникам, які бажають зайнятися підприємництвом, індивідуальною трудовою діяльністю; залучення іноземних інвесторів, створення спільних підприємств з ними.

Ситуація на українському ринку праці належить до найскладніших проблем соціально-економічної сфери. Скорочується потреба підприємств, установ і організацій у працівниках; знижується кількість створених робочих місць: на 01.06.03 підприємства потребували 166,1 тис. чол., а кількість пропозицій на одне робоче місце дорівнювала 7 осіб. Попри те рівень Б. серед населення працездатного віку, визначений за методологією МОП, порівняно з березнем 2002 р. скоротився на 1,2 відсоткового пункта і становив у березні 2003 р. 10,1 % від кількості економічно активного населення зазначеного віку. За соціальним станом 55 % безробітних — робітники. Найвищий рівень безробіття в Україні в основному в західних областях: в Івано-Франківській, Волинській, Львівській, найменший — у м. Києві, Одеській області та м. Севастополі.

Україна як держава, що перебуває у перехідному періоді, має специфічні ознаки Б. Насамперед загроза масового Б. в нашій країні пов'язана з неузгодженістю процесів вивільнення, перерозподілу та працевлаштування робочої сили.

Колєшня Л. Безробіття в умовах формування ринкових відносин // Україна: Аспекти праці. — 1997. — № 6; Проблеми соціально-трудових відносин в Україні у контексті міжнародного досвіду // Україна: Аспекти праці. — 1998. — № 4; *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 2000; Политические и экономические преобразования в России и Украине. — М., 2003.

Т. Ляшенко

Безумство влади (*insaniti of power*) — повна втрата розсудливості, бездумність у діях, поведінці тієї чи іншої влади, політичного, державного діяча.

М. Головатий

Белл Даніель (нар. 1919) — відомий американський соціолог, один з авторів теорії "постіндустріального суспільства", футуролог, провідний представник теорії соціального прогнозування. Висловлює думку, що бурхливий розвиток техніки і науки зробить зайвими будь-які соціальні революції, а "індустріальне суспільство" з часом переросте у новий етап соціального життя — "постіндустріальне суспільство". Основою останнього будуть найперше наука, наукові знання. У таких умовах, за визначенням Д. Белла, виникне суперечність і протистояння протилежних соціальних систем. Постіндустріальне суспільство, вважав він, переважно орієнтуватиметься на економіку обслуговування, а керуватимуть ним "великі вчені", професіонали-технократи. Значно підвищиться у майбутньому роль "інтелектуальних технологій", обчислювальної техніки. Відомі праці: "Зустрічаючи 2000 рік", "Прийдешнє постіндустріальне суспільство" та ін.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) — видатний російський філософ, мислитель. Був відрахований з Київського університету за пропаганду соціалістичних ідей, висланий з Росії. Жив у Берліні, потім у Франції. Активно вивчав політичні процеси в Росії, проаналізувавши їх у працях "Філософія свободи" (1911), "Доля Росії" (1918), "Філософія нерівності" (1923), "Джерела і сенс реформування комунізму" (1937) та ін. Пропонував ненасильницький шлях реформування суспільства, а упорядкувавши відповідно православ'я, сформувати "нову релігійну свідомість". Крім того, вважав, що замість державного насильства слід утвердити саме ненасильницьку мораль.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Берк Едмонд (1729–1797) — відомий англійський політичний діяч, публіцист, теоретик консерватизму. Навчався в Лондоні, був членом парламенту, одним з лідерів партії вігів. Майже тридцять років був в опозиції до короля, намагаючись обмежити королівську владу. Спочатку виступав як автор політичних памфлетів проти торі ("Короткий виклад англійської історії"), пізніше стверджував, що у всякій країні головними є історичні традиції і звичаї, які не можна переривати або винищувати ("Роздуми про французьку революцію"). Стверджував, що "монархію у Франції треба було виправити, а не знищувати". Був прихильником і захисником буржуазної власності, яку вважав основою свободи і незалежності. Розумів свободу як "право окремих громад на відповідне самоврядування". Найвідоміша наукова праця "Філософське дослідження походження наших ідей, високих і прекрасних".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Бернштейн Едуард (Eduard Bernstein, 1850–1932) — відомий німецький політичний діяч, ідеолог соціал-демократії та ревізії марксизму, теоретик реформізму, один із керівників II Інтернаціоналу. Б. закінчив комерційну школу в Берліні, працював банківським службовцем. У 1872 р. вступив до лав СДПН, в 1878 р. емігрував до Швейцарії. Там працював в органі соціал-демократів "Die Zukunft" ("Майбутнє"), в 1880 р. став редактором часопису "Sozialdemokrat". 1888 року змушений переїхати разом з редакцією до Англії й лише у 1901 р. повертається до Німеччини, де прожив до кінця свого життя. Свої погляди щодо перегляду марксизму він виклав у серії статей "Проблеми соціалізму" (1896–1898), а потім у праці "Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії" (1899). До провідних творів належать також книги "Парламентаризм і соціал-демократія" (1906), "Німецька революція" (1921).

Б. жовтневу революцію в Росії 1917 р. не сприйняв, під час революції 1918 р. в Німеччині працював заступником міністра фінансів, не визнавав експропріацію приватної власності, потім став на захист Веймарської республіки. Він автор нової програми СДПН, в якій викладено суть "еволюційного соціалізму". Б. увійшов в історію як теоретик, який надав самостійного статусу

реформістському соціалізму, обґрунтував його соціал-економічну доктрину та політичну програму. Він поставив під сумнів основну тезу марксистських теоретиків кінця XIX ст. про шляхи переходу суспільства від капіталізму до соціалізму, про загострення та поглиблення суперечностей капіталістичного розвитку аж до загальної кризи капіталізму, про ліквідацію антагонізму буржуазного ладу виключно засобами класової боротьби пролетаріату, революції.

Б. сформулював власну політичну концепцію, що містила такі важливі моменти: по-перше, з розвитком науково-технічного прогресу відбуватиметься децентралізація капіталу, промисловості та сільського господарства; по-друге, відбуватиметься розвиток акціонерного капіталу, оскільки він осідатиме серед дедалі ширшого кола акціонерів; по-третє, в умовах збільшення кількості освіченого робітництва, розширення його участі у громадсько-політичних організаціях стає неактуальною марксистська теза щодо диктатури пролетаріату, вона залишиться реліктом низької культури; по-четверте, головну надію Б. покладав на розвиток парламентаризму, кооперації, посилення місцевого самоврядування, що уможливило б трансформувати політичну владу у соціалістичну; по-п'яте, Б. високо оцінював представницьку демократію, гуманізм, які разом з іншими чинниками робили кардинальний переворот або ревізію головних засад марксистської концепції розвитку суспільства. Для Б. соціалізм можливий тільки як результат демократизації буржуазних суспільних інститутів, ненасильницької боротьби пролетаріату. Теза Б. про кооперацію та демократію як форми суспільного переоблаштування лягла в основу доктрини "демократичного соціалізму". Тим самим наголошувалося на першочерговій ролі демократичних інститутів у соціалістичному будівництві.

Петренко Е. Л. Социалистическая доктрина Бернштейна. Из цикла "История социалистических учений". — М., 1990; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003. — Т. I.

А. Кудряченко

Бжезинський Збігнєв (1928) — американський соціолог, політолог і державний діяч (у 1977–1981 рр. був помічником президента США з національної безпеки). Стверджує, що людство за останні десятиліття вступило в новий етап розвитку, зумовлений не соціальними революціями, а науково-технічним прогресом ("Між двох віків. Роль Америки у технотронну еру", 1970). У таку еру вирішальну роль, на думку З. Бжезинського, відіграють автомати, комп'ютери, кібернетичні системи, наука загалом. Найвідоміші праці: "Політична влада: США/СРСР" (1964, спільно з С. Хантінгтоном), "Грандіозний крах. Народження і смерть комунізму у XX столітті" (1988), "У пошуках національної безпеки" (1988), "Велика шахова дошка" (1998).

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Біблія — давня писемна пам'ятка, "священна" книга в іудаїзмі та християнстві, яка створювалася упродовж величезного історичного періоду — з XIII ст. до н. е. до II ст. н. е. Складається Б. з двох частин — Старого Заповіту (Святого Письма в іудейській і християнській релігіях) і Нового Заповіту, який визнається священним лише християнами. За своєю суттю Б. одна єдина книга, хоча і складена з багатьох книг.

М. Головатий

Біди влади (*colamitees / misfortunes of power*) — негаразди, труднощі, складнощі, що супроводжують певну владу під час її невдач, неефективного функціонування. Відтак виникає об'єктивна потреба глибокого аналізу причин, пошуку ефективних шляхів впорядкування, зміцнення влади, посилення її авторитету серед громадян.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Біженці — статус осіб, який згідно з міжнародним правом, насамперед з Конвенцією ООН (1951) "Про статус біженців" та Протоколом до неї (1967), виникає внаслідок обґрунтованого побоювання з боку осіб стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань. Проте нині таке визначення статусу Б. вважається застарілим, таким,

що не відповідає реаліям та проблемам кінця XX — початку XXI ст. Категорію Б. інколи кваліфікують за ознаками тих, хто перетинає державний кордон, і тих, хто не перетинає його. Процес визначення статусу Б. відбувається у два етапи. На першому з'ясовуються факти, що стосуються Б. На другому — відбувається зіставлення цих фактів з визначенням Б., що його подають, відповідно, Конвенція 1951 р. та Протокол до неї 1967 р.

Історія проблеми, пов'язана з Б., виникла на початку XX ст. у зв'язку з діяльністю Ліги Націй. Біля її витоків стояв Ф. Нансен — Верховний комісар у справах російських Б. У подальшому мандат Нансена було поширено й на інші етнічні групи: вірмен — у 1924 р., ассирійців і турків — у 1928 р.

У 30-ті роки минулого століття створено міжнародне управління Нансена та Міжурядовий комітет у справах Б., інститут Верховного комісара у справах Б.

У повоєнні роки міжнародно-правова основа Б. формувалася на засадах Статуту ООН та Загальній декларації прав людини. Вони заклали фундамент прав Б., яким передбачається, що Б. повинні користуватися основними правами людини без будь-яких винятків та дискримінації. Б. мають право на притулок та право не бути поверненими туди, де їхньому життю і свободі загрожують репресії та інші дискримінаційні заходи. Принцип заборони примусового висланння Б. чи повернення в країни, звідки вони прибули, зафіксовано у п. 8 Конвенції 1951 р. У 1959 р. під егідою Ради Європи було підписано міжнародно-правовий документ — Європейську угоду про скасування віз для біженців. Згідно з цією угодою Б., які легально перебувають на території держави, яка є учасницею цієї угоди, можуть в'їжджати та виїжджати на територію іншої держави без віз, якщо вони мають відповідні транзитні документи, а їх перебування в країні не перевищує 3-місячного строку. Віза потрібна для перебування на території іншої держави терміном, що перевищує три місяці, або ж з метою отримання оплачуваної роботи.

Нині є підстави говорити про наявність як інституційних структур, так і міжнародно-правових гарантій захисту прав Б. Зокрема, сучасне міжнародне право, що складається з міжнародних документів політико-правового характеру, визначає основні стандарти поводження з Б. Міжнародне право Б. розглядається як частина гуманітарного права у специфічних обставинах, в яких перебуває людина.

Фахівці звертають увагу на регіональні та цивілізаційні умови і обставини, які спричиняються до появи Б. Зокрема наголошується, що нинішні проблеми, пов'язані з Б., не вкладаються у традиційне визначення переслідування, оскільки нові види цього явища ґрунтуються не так на політичних, як на етнічних чи інших чинниках.

Україна ратифікувала Конвенцію 1951 р. та Протокол до неї 1967 р. У 1993 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про біженців", мотивуючи це необхідністю визначити правовий статус Б., установити правові, економічні та організаційні гарантії захисту прав осіб, які вимушено залишили державу своєї громадянської належності (або країну свого постійного проживання). У ст. 1 вітчизняного закону "Про біженця" подається визначення самого терміна Б., згідно з яким під цим мається на увазі іноземець (іноземний громадянин чи особа без громадянства), який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками расової, національної належності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушений залишити територію держави, громадянином якої він є (або територію країни свого постійного проживання), і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов, визначених цим Законом, прийнято рішення про надання йому статусу Б.

Закон України "Про біженців" // Етнополітика в Україні. Документи та матеріали; За ред. В. Євтуха. — К., 1998; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1998.

Л. Шкляр

Бікамералізм (двопалатність) — структура загальнонаціональних представницьких органів, за якої парламент складається з двох палат, які мають різну компетенцію. Виборну палату найчастіше іменують нижньою, або першою, іншу — верхньою,

або другою. Верхня палата може формуватися як шляхом прямих (США, Японія), так і непрямих виборів (Франція) чи призначення (Канада, Багамські острови) або формується за спадковим принципом (Велика Британія). Верхні і нижні палати різняться кількісним складом, порядком формування, компетенцією, статусом та іншими ознаками. Нижні палати обираються в середньому на чотири–п'ять років, рідше — на два роки (США). Верхні палати найчастіше обирають на більший термін. Склад палат коливається від 200 до 600 для нижньої палати та від 20 до 150 для верхньої. Б. передбачає існування двох незалежних палат, які засідають окремо, мають власний керівний орган, регламент тощо. При цьому законодавчий процес є єдиним цілим, результатом узгодженої волі обох палат. Тенденція до демократизації структури парламентських інститутів виявилась у розширенні кількості країн, що встановили принцип рівності обох палат. Нижні палати виконують функцію народного представництва, є носієм народного суверенітету, верхні — найчастіше відіграють роль представництва інтересів складових федерації чи регіонального (територіального) представництва. Назви палат у двопалатних парламентах можуть бути найрізноманітнішими: палата громад та палата лордів (Велика Британія), палата представників та сенат (США), палата представників та палата радників (Японія), Національні збори та сенат (Франція), конгрес депутатів та сенат (Іспанія), Національна рада та Федеральна рада (Австрія), Державна Дума та Рада Федерації (Росія), сейм та сенат (Польща) та ін. Б. є характерною ознакою структури парламентів федеративних держав, яка зумовлюється особливостями територіальної організації держави. Проте багато унітарних країн теж зробили вибір на користь двопалатного парламенту. Серед 83 унітарних держав, чий досвід досліджував Міжпарламентський союз у 1986 р., 28 країн мали двопалатний парламент. Домінуючою системою в країнах, що розвиваються, є створення однопалатних парламентів. У цьому вони вбачають вирішення проблеми забезпечення ефективнішої та централізованої організації влади. Прихильність до тієї чи іншої структури законодавчого органу визначається конкретними умовами її історії і традиціями. Так, дотримуючись традицій, до двопалатного парламенту в 1992 р. перейшли такі унітарні держави, як Чехія і Польща. Визнання переваг чи недоліків Б. вважається одним з найбільш спірних. Питання щодо запровадження двопалатного парламенту неодноразово порушувалося і в Україні. Ідею створення двопалатного парламенту в нашій державі активно обговорювали протягом 1994–1996 рр. Положення про двопалатний парламент містилися в кількох проектах нової Конституції України, але вони не увійшли до остаточного тексту Основного Закону. Питання щодо Б. виносились на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою у квітні 2000 р. Доцільність запровадження Б. в Україні порушувалась Президентом Л. Кучмою і у березні 2003 р., коли він виніс на всенародне обговорення свої пропозиції щодо конституційної реформи. У президентському законопроекті було передбачено функціонування в Україні двопалатного парламенту, який складається з Палати регіонів та Державних зборів (нижня палата). Але попередні результати обговорення законопроекту та опитування громадської думки засвідчили неоднозначність ставлення до ідеї Б. не лише в політичному середовищі, а й у суспільстві загалом. Саме тому ці положення не увійшли до остаточного варіанта тексту законопроекту про зміни до Конституції.

Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В. Е. Чиркин. — М., 2002.

О. Кордун

Бікультуралізм — своєрідний сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, внаслідок акультурації, у якому між різнорідними етнічними елементами виникає своєрідний розподіл сфер впливу.

О. Антонюк

Білль про права (англ. *bill* — законопроект, закон) — конституційне унормування основних прав і свобод громадян і визначення засобів їх гарантій та захисту з боку держави. Біллям передували Велика хартія вольностей 1215 р., Петиція про право 1628 р. та деякі інші акти. Білль про права від 23 жовтня 1689 р. досі вважається однією з найважливіших частин Біблії — неписаної конституції Великої Британії. Він значно обмежив владу короля, визначив загальні риси англійської конституційної монархії і встановив низку конституційних норм, зокрема заборону монархові призупиняти дію законів без відома парламенту (ст. 1); неможливість для монарха вилучати ті чи інші

статті з нормативних актів (ст. 2); скасування рішень і оголошення поза законом суду комісарів у церковних справах та інших закладів і судів такого роду (ст. 3); встановлення податків і зборів виключно за згодою парламенту (ст. 4); незаперечне право підданих звертатися з будь-якими проханнями до короля (ст. 5); вирішальну роль парламенту в ухваленні законів про призов до війська і його утримання в мирний час (ст. 6); дозвіл протестантам носити зброю згідно з їх станом (ст. 7); свободу виборів до законодавчого органу країни (ст. 8); свободу слова, суджень депутатів на засіданнях парламенту і недопустимість їх переслідування за будь-які висловлювання (ст. 9); ліквідацію надмірних штрафів та жорстоких покарань (ст. 10); порядок формування суду присяжних (ст. 11); заборону будь-яких приватних подарунків із штрафів або конфіскованого майна (ст. 12); якнайчастіше скликання парламенту (ст. 13) тощо. У 1776 р. Білль про права був ухвалений у штаті Віргінія, а згодом — як перші 10 поправок до Конституції США 1787 р., ратифікований конгресом і законодавчими зборами штатів у 1789–1791 рр. Поправки конституювали: свободи совісті, слова, друку, зібрань, звернення з петиціями до владних органів; право на зберігання і носіння зброї; недоторканність особистості, життя, паперів і майна; недопустимість подвійної відповідальності за одну й ту саму провину; заборону примусу для свідчень у кримінальних справах проти самого себе; обов'язковість відшкодування реквізованої приватної власності; право обвинувачуваного вимагати суду присяжних, очної ставки зі свідками, допомоги адвоката, висування свідків зі свого боку; заборону надмірних штрафів та жорстоких покарань. Англійський і американський біллі значно збагатили ідеї конституціоналізму, неабияк вплинули на абсолютну більшість конституцій XIX–XX ст., французьку Декларацію прав людини і громадянина, Загальну декларацію прав людини 1948 р., на канадський Білль про права 1960 р. тощо.

Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки. — К., 1993; Конституция и законодательные акты буржуазных государств в XVII–XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия. — М., 1957; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. — К., 1997; Юридична енциклопедія. 1 т. А – Г. — К., 1998.

В. Храмов

Більшість — як політична категорія є формуванням в органах влади представників політичної сили — групи, коаліції, блоку, що має домінуючий вплив за рахунок кількісного складу — наявності переважної кількості голосів у колегіальних органах, зокрема парламенті, а також у місцевих радах. Наявність політичної сили (групи), що має більшість голосів у парламенті, передбачає насамперед конкурентну політику, тобто наявність опонентів "більшості", які можуть називатися меншістю, опозицією тощо. В умовах тотального домінування або наявності однієї політичної сили в органах влади суть терміна втрачається і, як правило, не використовується. Наявність політичної сили, що становить більшість у парламенті, дає змогу ухвалювати законопроекти, поправки, програми та інше, що нею підтримується, а також формувати уряд із запропонованих більшістю кандидатур. В такому разі уряд може називатися урядом більшості. Політика такої реалізації програм вважається політикою більшості. Разом з тим це не означає, що думки або пропозиції "меншості" не враховуються. Меншість або опозиція чинить такий вплив, який вважає доцільним і наскільки вистачає потенціалу для його реалізації. Для толерантної політичної практики характерно, що більшість іде на компроміс, консультації, узгодження з опонентами, щоб досягти максимально широкої підтримки. У разі непримиренних відносин спостерігається чітке розмежування та конфронтація. Структура більшість — меншість не завжди двополюсна. Інколи створюються ситуації, коли наявна третя сторона або сторони, від позиції якої залежить, хто з перших двох сил займе статус більшості і меншості. Специфічність такої ситуації полягає в тому, що відносно мала сила може стати визначальною. Більшість за своєю організаційною формою може бути створена на базі однієї політичної сили; коаліції з невеликої кількості політичних сил або коаліції порівняно численних політичних сил. Досвід свідчить, що більшість на базі однієї або кількох політичних сил є стійкішою, натомість більшість, сформована з великої кількості політичних сил, — менш тривка через складність узгоджувати дії та потенційну можливість виходу однієї з групи, що зменшить кількісний склад і цим може ослабити більшість або вона може перестати бути більшістю як такою. Тому роз-

різняють більшість сталу, нетривку і ситуативну. Наявність сталої більшості є однією з важливих умов політичної відповідальності. Іншими словами, формування у виборців розуміння, що створена соціальна, політична та економічна ситуація є наслідком діяльності більшості в особі конкретних політичних сил. За умови, що більшість ідентифікується з конкретними постатями та партіями, виборці матимуть змогу висловити свою підтримку або недовіру на наступних виборах. В результаті партії, що уособлювали більшість відповідно до настроїв виборців, виграють або здобудуть меншу кількість мандатів, або програють, що означає акт політичної відповідальності. За умови перемоги нової політичної сили, яка матиме кількісну перевагу мандатів, вона стане більшістю. Тобто більшість як інститут зберігається, змінюється лише його партійно-політичне наповнення. Також можливі ситуації або політична практика, коли інституту більшості і опозиції немає: насамперед в умовах тоталітарного політичного режиму; по-друге, при атомізованій партійній системі, коли велика кількість дрібних партій неспроможна сформувати більшість у парламенті і, по-третє, в умовах тіньової (кулуарної) політики, коли непублічні сили непублічними заходами здійснюють політику. Класичними моделями роботи інституту більшості і меншості є Велика Британія, де йому відповідає двопартійна система і періодичне чергування в статусі більшості провідних партій — консерваторів і лейбористів. В Україні потенційно можливою наявність більшості стала після скасування однопартійності. Разом з тим на початку 90-х у Верховній Раді України не виникло сталої більшості, і насамперед через слабкість партійно-політичних структур. Більшість виникала ситуативно, передусім у моменти прийняття важливих рішень. Вперше відносно стала і тривала більшість утворилася після парламентських виборів 2002 р. і була сформована на коаліції сил.

Р. Балабан

Більшовизм — ідеологічна і політична течія XX ст. Більшовизм виник і організаційно оформився на другому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (1903). Група делегатів з'їзду, очолювана Володимиром Ульяновим (В. І. Леніним), здобула більшість у голосуванні за резолюцію про статут партії. Суперечності виникли навколо формування першого параграфа статуту про членство в партії. Більшістю голосів було прийнято проект В. І. Леніна: членство в партії обумовлювалося не лише визнанням програми й матеріальною підтримкою партії, а й особистою участю в одній із партійних організацій. Опонент Леніна Л. Мартов і його група вважали, що членство в партії, крім визнання програми й матеріальної підтримки партії, обумовлюється лише регулярним особистим сприянням партії під керівництвом однієї з її організацій. Відтоді РСДРП розкололася на "більшовиків" — прихильників Леніна і "меншовиків" — прихильників Мартова.

Більшовизм знайшов своє втілення у теоретичній, політичній і практичній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу (РСДРП, РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б), КПРС), яка проголошувала себе партією наукового комунізму, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату.

В. І. Ленін, як теоретик більшовизму, спирався на концепцію соціальної (комуністичної) революції К. Маркса і Ф. Енгельса. Але він її сполітизував, запровадивши термін "соціалістична революція" і висунув тези: 1) про можливість соціалістичної революції в одній окремо взятій країні як базі світової революції; 2) про Росію як центр усіх суперечностей світового імперіалізму, найслабшу ланку в капіталістичному ланцюгу; 3) про імперіалізм як найвищу стадію капіталізму, хоча останній на початку XX ст. ще далеко не досяг свого формаційного апогею; 4) про революцію як збройне повстання і насильне захоплення влади пролетаріатом; 5) про неприйнятність жодних реформ у межах існуючої у Росії суспільної системи, а тому політичну непримиренність щодо тих сил, які обстоювали реформістський шлях.

Діючи усупереч соціально-економічним закономірностям у здійсненні революції, більшовики мусили спиратися на "теоретично обґрунтовані" положення про "революційну ситуацію" та силовий інструмент реалізації останньої — "партію нового типу". Новий тип партії, на відміну від марксистського, — це тоталітарний, ідеологічно однорідний, вкрай уніфікований, міцно організований (на принципі централізму), безкомпромісний у своїх програмових засадах і політичній тактиці силовий апарат. Свою діяльність він підпорядковував насильниць-

кому захопленню і монопольному втриманню політичної влади.

Наріжним каменем теорії більшовизму є вчення про диктатуру пролетаріату. Попри марксистське положення про таку диктатуру як короткотривалий період, що закінчується переходом до безкласового суспільства, створює основи для діяльності виборних органів, обмежує і позбавляє політичної сили органи безпеки, Ленін обґрунтував тривалість диктатури пролетаріату — аж до повної перемоги соціалізму. Диктатура пролетаріату тлумачилася більшовиками як оперта на силу, не обмежена жодними нормами права влада.

З огляду на неможливість і нездатність організувати (через відсутність відповідного рівня розвитку продуктивних сил) суспільне життя на засадах економічної і соціальної доцільності та самодостатності більшовики вдалися до облудних "пояснень" та "обґрунтувань", висунувши тезу про "загострення класових суперечностей в умовах соціалізму", з якої випливала начебто необхідність боротьби з класовим ворогом, "буржуазним елементом" і відповідно чистки в партії, політичний терор у суспільстві.

Важливе місце в теорії більшовизму посідає вчення про державу. Остання розглядалася як основний інститут політичної системи класового суспільства, як інструмент придушення опору класових супротивників. Більшовики і тут відійшли від марксизму. Якщо Маркс і Енгельс твердили, що держава відмиратиме як знаряддя примусу і поступатиметься громадському самоврядуванню, то Сталін обстоював не відмирання, а зміцнення держави за соціалізму. На практиці це обернулося утвердженням партійно-державного бюрократичного централізму, культом особи, особистою диктатурою, мілітаризацією суспільства, одержавленням відносин власності, відчуженням мас від влади, результатів своєї праці, від власності, здобутків культури, від політичного життя.

Колективістська більшовицька ідеологія була антиподом гуманістичного індивідуалізму, який визнає найвищою цінністю унікальність людського життя та інтересів окремої людини. Пропаганда абстракції класу, мас, народу повністю затулила конкретність живого "я", що врешті-решт призвело до повного розчинення особистості у колективі, до зруйнування можливостей особистої творчості, індивідуальної ініціативи. Людина ототожнювалася з гвинтиком Системи. Нетерпимість до індивідуальності, псевдоколективізм стали психологічним підґрунтям більшовицької моделі — Молоху, що поглинає дедалі більше жертв в ім'я "світлого майбутнього". Так створювалася база новоімперської деспотії і масового порушення, ігнорування прав людини і громадянина.

Для більшовицького керівництва російська революція 1917 р. була лише першою ланкою величезного ланцюга світової революції, доктрина якої втілювалася практично на всіх етапах історії більшовизму.

У національному питанні марксизм твердо стояв на позиціях самовизначення. Маркс і Енгельс активно підтримували визвольні рухи народів Європи. У теорії більшовизму право націй на самовизначення постійно декларувалося. На практиці ж Ленін, Сталін та їх однодумці й послідовники провадили імперську, асиміляторську політику щодо неросійських народів, порушуючи при цьому не лише право на самовизначення, а й національно-культурний розвиток і навіть фізичне існування. Про це свідчать численні депортації народів у СРСР (німців, кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків тощо) і оголошення їх ворогами батьківщини, геноцид (голодомори в Україні 1921–1922 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.) як форма покарання за "націоналізм" та "волелюбність", русифікація й утиски "нацменів", економічна колонізаторська політика Москви щодо "національних окраїн".

У теорії більшовизму значне місце посідає програмне положення про інтернаціоналізм і злиття націй. Прагнучи "кавалерійською атакою" здійснити комуністичну утопію — єднання пролетарів усіх країн й утворення комуністичного людства як програмного завдання комуністів, Ленін і його послідовники форсували асиміляцію неросіян у російському етносі, створювали нову, але таку ж "єдину і неподільну" радянську імперію. Свої імперіалістичні наміри більшовики змушені були майстерно камуфлювати, аби не бути звинуваченими Заходом у радянському імперіалізмі, інтернаціональною фразеологією. І це стало характерною рисою більшовизму в ідеологічній сфері, у національному питанні особливо. Так, окупація західноукраїнських земель Червоною Армією після підписання пакту Молотова — Ріббентропа витлумачувалася як "акт возз'єднання братніх народів", захист радянсь-

ких кордонів, а військове втручання у події в Угорщині, Чехословаччині, Польщі, війна в Афганістані — як виконання "інтернаціонального обов'язку" тощо.

Історичний досвід свідчить, що більшовизм, утопічний за задумом та антиекономічний, антигуманний за сутністю, був спрямований на створення деспотичної, тоталітарної машини влади у всесвітньому масштабі, на руйнування основ цивілізованого людського існування. Створена на основі теорії і практики більшовизму світова комуністична (соціалістична) система стала уособленням тоталітаризму XX ст.

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу / Т. 1–5. — К., 1965–82; *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1–14. — К., 1978–85; История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1980.

І. Кресіна, В. Панібудьласка

Біополітика (*biopolitics,* від грецьк. *bios* — життя, *politike* — мистецтво керувати державою) — 1) концепція, згідно з якою можна використовувати біологічні методи, аналогії, в тому числі й з окремими частинами людського тіла, у вивченні політики і влади (наприклад, рука влади, мозок влади, її очі і вуха, серце держави тощо); 2) політика, влада, яка враховує і використовує у своїх цілях потенціал біологічних систем, біологічні, психологічні і навіть моральні можливості людини, способи впливу на неї.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Біпатриди — особи, які за міжнародним правом мають статус громадянства у двох або кількох державах. Подвійне громадянство може надаватися в результаті різних обставин: у разі народження дитини від громадян держави, де для визначення громадянства застосовується принципи "право крові"; у разі народження дитини на території, де застосовується принцип "права ґрунту"; у разі шлюбу жінки з іноземцем, коли за законодавством її країни вона не позбавляється громадянства, а законодавство країни чоловіка автоматично дає своє громадянство; при зміні громадянства у разі натуралізації, яка відбувається у випадках: набуття громадянства особою, яка його не має (апатридом); зміни громадянства; поєднання, або кумуляції, за якою особа зберігає колишнє громадянство і набуває нове. В такому разі Б. на території держави, де він натуралізується, не може відмовитися від виконання своїх обов'язків за законами держави, звідки він прибув (зокрема, військових).

В Україні, відповідно до Основного Закону (ст. 4), існує єдине громадянство. За законом "Про громадянство України" (1991) у редакції закону про внесення змін до закону "Про громадянство України" (1997) передбачено такі підстави набуття громадянства України: а) за народженням; б) за походженням; в) через прийняття до українського громадянства; г) через поновлення громадянства України; д) за підставами, зазначеними в міжнародних договорах, до яких приєдналася Україна. За першою з названих підстав дитина, батьки якої на момент її народження перебували в громадянстві України, є громадянином України незалежно від того, народилася вона на території України чи за її межами. Принцип походження означає, що дитина, народжена на території України, є українським громадянином. При різному громадянстві батьків, один з яких на момент народження дитини перебував у громадянстві України, дитина є громадянином України: а) якщо вона народилася на території України; б) якщо вона народилася за межами держави, але батьки (або один з них) у цей час постійно проживав на території України.

Законом встановлено такі умови прийняття до громадянства іноземних осіб: відмова від іноземного громадянства (щодо осіб, які не перебувають у громадянстві інших держав); постійне проживання в Україні протягом останніх п'яти років (п'ятирічний "ценз осілості" не поширюється на осіб, які народилися чи довели, що хоча б один з батьків, дід чи баба народилися в Україні; володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування; наявність законних джерел існування, визнання і виконання Конституції України. Можливість надання громадянства України без переїзду до неї на постійне проживання закон передбачає лише для тих осіб, які мають визначні заслуги перед Українською державою.

Проблема подвійного громадянства в Україні перебуває у стані вивчення і потре-

буе серйозного аналізу з погляду інтересів самих Б.

Коментар до закону України "Про громадянство України". — К., 1999; *Шемшученко Ю. С.* Громадянство України / Юридична енциклопедія. — К., 1998.

В. Панібудьласка

Біфуркація політична (від лат. *bifurcatio* — роздвоєння) — метод наукового пізнання суспільно-політичних явищ. Його свого часу запропонував Ервін Ласло (США), розуміючи під цим терміном поведінку складних систем у станах та умовах, далеких від рівноваги. Поняття Б. запозичене з теорії динамічних систем, тобто науки, яка дала нову концепцію хаосу як досить складної і важкопрогнозованої форми порядку, за якої система набуває вигляду "фазово-просторового" графіка всіх її можливих сукупних станів. Біфуркація (вибух) відбувається тоді, коли система переходить у новий стан, у новий динамічний режим. Настає біфуркація тоді, коли відбувається порушення балансу між внутрішніми системами, які структурують, стабілізують систему, і зовнішніми, які становлять її середовище. Найяскравішою і найпотужнішою Б. п. виявилася у 1991 р., коли порогових величин досягла і розпалася на окремі неосистеми величезна система (СРСР, так званий соціалістичний табір).

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2002.

М. Головатий

Біхевіоризм політичний (англ. *behavior* — поведінка) — один з напрямів у західній політології психології, спрямований на звільнення політології від абстрактного підходу до фактів; метод, який звернений лише до індивідуальної поведінки, що зазнає спостереження, і який ігнорує вплив макро- та мікросоціальних факторів. Основні принципи біхевіоризму як системи наукового знання сформувалися в американській психології XX ст. А першоджерелами його можна вважати ідеї Р. Декарта і Дж. Локка про те, що свідомість людини пізнається шляхом внутрішнього споглядання чи внутрішнього досвіду, об'єктом якого виступають психічні образи, думки, переживання. Пізніше німецький психолог В. Вундт і його школа з'єднали інтроспекцію з експериментальним методом. Розвиток цього напряму привів до появи структурної психології (Е. Б. Тітченер), вплинув на програму Вюрцбурзької школи, стимулював, на ґрунті критики, виникнення деяких ідей гештальтпсихології (значення свідчень свідомості в доведенні цілісності психічного образу), а також власне біхевіоризму і психоаналізу. Біхевіоризм критично ставився до інтроспективної психології. Але, як це часто-густо буває в науці, взаємна критика призвела до того, що самосвідомість почали сприймати як один з чинників поведінкового механізму. Критика раннім біхевіоризмом основних ідей інтроспективної психології сприяла становленню власного предмета біхевіоризму — поведінки людини як цілісного явища, що здійснюється за певним способом. Психологічний біхевіоризм набув нового існування в Б. п.: у політології сформувався потужний напрям досліджень — політична поведінка людини як дієвий фактор функціонування політичних систем, відгомін якого можна зустріти навіть в економічній доктрині Дж. Кейнса.

"Новий курс" Ф. Рузвельта став новим і для політології, оскільки спирався на розвиток емпіричних соціальних досліджень. Політологія перетворювалася в "поведінкову" науку, бо мала вивчати неформальні аспекти державного управління, буття влади в цілому, її завдання за нових умов — вивчення і пояснення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку людей, а також умов, необхідних для "раціонального" соціального планування й контролю. Цей напрям досліджень започаткували Ч. Мерріам, Г. Госнелл, Г. Лассуелл. Виникла нова методологія політичного аналізу на основі міждисциплінарних зв'язків. Було використано ідею Терстоуна про зв'язок поведінки людини з її установками, що встановлюються у процесі аналізу результатів опитувань громадської і власної думки. Адаптація цього "психометричного методу" в політології і привела до конституювання в ній біхевіористського напряму. Це дало змогу політології здійснити перехід від вивчення державно-політичних інститутів як основи політичної науки до ана-

лізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження балансу і противаг, виборів і громадської думки. Отже, Б. п. сприяв формуванню самого предмета політології як класичної науки. Причому спочатку основну увагу звертали на вивчення мотивів суб'єктивного ставлення до політики. Вважалося, що мотиви певним чином залежать і від психічного стану індивіда. Пізніше на перше місце вийшла проблема верифікації (перевірка достовірності) політологічного знання.

Особливого посилення Б. п. набув після Другої світової війни. Це пов'язано з поглибленням інституціоналізації влади, з технократизацією державного управління. Проте це призвело до того, що класичний біхевіоризм ідейно й інструментально вже не міг впоратися з усім комплексом проблем політичного життя на "старій" концептуальній базі. Постала необхідність перейти від емпірії до широких узагальнень. Це привело до появи нової течії, що дістала назву "постбіхевіоральна революція". Характеризуючи Б. п., французький політолог Ж. Бодуен дає йому суперечливу оцінку. На його думку, з одного боку, Б. п. істотно вплинув на розвиток політичної науки, зокрема він довів необхідність таких понять у політології, як чіткість і точність, що дало змогу відмежувати її від політичної філософії; він першим почав застосовувати технічні засоби (анкетування, опитування, збирання даних тощо), які сьогодні є обов'язковим інструментарієм дослідника; за Б. п. політична наука перестає бути лише теоретичною, вона має займатися конкретною дослідною роботою. Водночас Б. п. має й негативні аспекти, це, зокрема, надмірне захоплення кількісними даними ("цифроманія"); підвищена увага до фрагментарного аналізу фактів, що заважає виваженому підходу до вирішення глобальних політичних проблем; неспроможність дати критичну оцінку суспільному порядку; відсутність постановки теоретичних питань, висунення наукових гіпотез. Це спонукає до відходу від "чистого" біхевіоризму і сприяє оптимальному поєднанню в політологічних дослідженнях емпіричних традицій і елементів "чистої" теорії.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Бланкізм — теорія і практика революційного руху, яка дістала поширення переважно у Франції. Прихильники Б. обстоювали ідеї Луї Огюста Бланкі (1805–1881 рр.) — французького політичного діяча, представника утопічного комунізму. В 1835–1839 рр. він організував і керував таємними товариствами ("Товариство сімей", "Товариство пір року"), що виступали за підготовку та здійснення соціально-політичної революції, створення демократичної республіки та ліквідацію експлуатації. Суворо законспіроване товариство добре підготувалося до дій. 12 травня 1839 р. організовано й дисципліновано виступило на здійснення перевороту у Парижі. Проте їх ніхто не підтримав і урядові військові загони досить швидко придушили повстання. Сам Бланкі був засуджений довічно, а звільнений лише під час Лютневої революції 1848 р. Організований Бланкі клуб "Центральне республіканське товариство" наполягав на продовженні революції і боротьби з буржуазією. Після поразки революції Бланкі знову засуджують до тривалого ув'язнення. У 1860–1870 рр. навколо Бланкі організувалася група прихильників, яка взяла активну участь у Паризькій Комуні. Самого Бланкі знову заарештували, буквально напередодні створення Комуни. Загалом Бланкі просидів у тюрмах 37 років, його двічі засуджували до страти, він 10 років був у вигнанні або на примусовому поселенні.

Згідно із засадами, які обстоював Бланкі та його прихильники, класова боротьба — це вічна війна бідних і багатих; причина класової нерівності — неосвіченість народу та насилля з боку можновладців, засобом ліквідації якого є освіта всього населення. Соціальна революція має вирвати владу з рук панівних класів, створити революційну диктатуру, яка просвітить народ. Успіх революції, згідно з уявленнями Бланкі, визначає добре організована змова відповідної організації революціонерів, яких в останній момент підтримають широкі народні маси. Революційна диктатура роззброює контрреволюційні класи, озброює пролетаріат для захисту нового ладу. Перехідний період від капіталізму до соціалізму — це еволюційний стихійний процес. Твердо переконані в тому, що в майбутньому рано чи пізно буде комуністичне суспільство, бланкісти вважали, що капіталістичний суспільний устрій

повинен зруйнувати революційний вибух, що шлях до нового суспільного ладу пролягає через численні повстання, які зрештою розхитають існуючу владу. У Франції, як вважали Б., центром революційної енергії повинен бути Париж, має бути "диктатура Парижа". Бланкі вважав, що його погляди відрізняються від марксизму: марксисти звертаються до інтересів людей, а він — до їх сумління. Водночас Бланкі вважав, що запропонований ним спосіб революційних дій не є абсолютною істиною: він придатний насамперед для революційної ситуації у Франції того періоду. В 1872 р. бланкісти вийшли з І Інтернаціоналу й створили групу "Революційна комуна", в 1901 р. ввійшли до Соціалістичної партії Франції.

Певного впливу та поширення ідеї бланкізму дістали в тогочасній Російській імперії. Петрашевці вважали, що затуркані народні маси Росії звільнитися самостійно від гніту не зможуть, тому майбутня революція має стати наслідком зусиль революційної армії та інтелігенції. Учнем і послідовником Бланкі вважав себе ідеолог народництва П. Ткачов. На його думку, ліквідація самодержавства станеться в результаті змови централістської революційної організації, легкість перемоги якої зумовлюється відсутністю в Росії соціальної опори самодержавства. Народовольці (Л. Тихомиров) сприйняли бланкістську ідею про можливість за допомогою дезорганізації та змови захопити владу. Проте їх бачення можливості передачі влади установчим народним зборам відрізнялося від підходів Б. У подальшому, хоч більшовики та їх провідник В. Ленін і критикували Б., окремі його підходи стали складовою тактичної діяльності більшовицької партії.

Твори: Blangue. Gritigue sociale, 1885.

Домаже М. Бланки. — М., 1925; *Стеклов Ю. М.* Бланки: очерк жизни и деятельности. — М., 1930; *Бланки Л. О.* Избранные произведения. — М., 1952; Политическая энциклопедия. Т. І. — М., 2003.

А. Кудряченко

Блок політичний (від англ. *blok* — об'єднання, союз) — угода, союз, об'єднання політичних партій, громадських організацій, політичних сил, груп людей задля узгодження дій, досягнення цілей, коли, на відміну від коаліцій, соціально-політичні угруповання чи держави узгоджують свої дії на відповідних засадах пріоритетності, а то й домінування когось одного з них, неоднаковості та нерівності місця й ролі, прав і можливостей учасників Б. п.; домінуюча сила, що становить ядро великої кількості людей, гуртує навколо своїх фундаментальних інтересів і концепцій соціально-економічного й політичного розвитку солідарні з нею сили для досягнення переваги в існуючій суспільно-політичній системі в ситуації, що склалася. Часто у Б. п. помітно домінує якась одна політична сила, суб'єкт політики. В Україні Законом "Про вибори народних депутатів України" передбачено утворення виборчих блоків партій, які висувають своїх кандидатів у депутати єдиним списком для участі у виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому округу. Виборчі блоки партій можуть утворюватися також політичними партіями, які зареєстровані Міністерством юстиції України. Виборчі блоки партій, списки яких зареєстровано у багатомандатному загальнодержавному виборчому округу, мають право за рахунок коштів, які виділяються з державного бюджету України на проведення виборчої кампанії, розміщувати свою виборчу програму в загальнодержавних періодичних виданнях. Фракції у законодавчому органі (парламенті) можуть блокуватися для прийняття або відхилення якогось закону чи кандидатури на відповідальну, ключову посаду, для формування коаліційного уряду.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2002; Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и отв. ред. А. А. Радугин. — М., 1997.

М. Головатий

Блокада — система заходів економічного, політичного або військового характеру, мета якої — ізоляція держави (або частини держави), збройних сил або військового угруповання від зовнішнього світу. Б. може бути і певною формою висловлення протесту (наприклад, сидячий страйк).

М. Головатий

Богданов Олександр Олександрович (справжнє прізвище Малиновський, інші псевдоніми — Вернер, Максімов, Рядовой) (1873–1928) — російський політичний діяч, письменник, лікар, філософ, соціолог, економіст. Народився в м. Соколка Гродненської губернії; 1892 р. — із золотою медаллю закінчив тульську класичну гімназію; 1892 р. — вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету; 1894 р. — брав участь у студентських заворушеннях, був заарештований і відправлений у заслання; 1896 р. — вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП); 1897 р. — написав "Краткий курс экономической науки"; 1899 р. — закінчив медичний факультет Харківського університету (за спеціальністю психіатрія); 1899 р. — публікація праці "Основные элементы исторического взгляда на природу"; 1901 р. — публікація праці "Познание с исторической точки зрения"; 1903 р. — примкнув до більшовицького крила РСДРП; 1904–1906 рр. — публікація праці "Эмпириомонизм. Статьи по философии"; 1905 р. — обирається членом ЦК РСДРП; 1905 р. — публікація праці "Революция и философия"; 1905 р. — член керівництва групи "Вперед"; 1908 р. — видання науково-фантастичного роману "Красная звезда"; 1909 р. — публікація праці "Философия современного естествоиспытателя"; 1909 р. — виключений із складу членів РСДРП за фракційну діяльність; 1912 р. — видання науково-фантастичного роману "Инженер Мэнни"; 1913 р. — публікація праці "Философия живого опыта. Популярные очерки. Материализм, эмпириокритицизм, диалектический материализм. Эмпириомонизм, наука будущего"; 1913–1917 рр. — публікація праці "Тектология. Всеобщая организационная наука"; 1914–1917 рр. — військовий лікар на фронті; після жовтневої революції 1917 р. — один із керівників Пролеткульту; 1921 р. — початок досліджень у галузі геронтології та гематології; 1926 р. — організація Інституту переливання крові в Москві; 1927 р. — публікація праць "Борьба за жизнеспособность", "Пределы научности рассуждения"; помер у Москві в результаті експерименту з переливання крові, поставленого на собі.

Основою своїх філософських узагальнень Б. завжди вважав учення Маркса, насамперед "соціальний матеріалізм". Водночас він був переконаний, що в сучасному природознавстві народжуються нові філософські ідеї, які переводять матеріалістичну філософію на новий рівень. Такі ідеї Б. вбачав у концепціях Е. Маха та Р. Авенаріуса. У своїй власній теорії "емпіріомонізму" він прагнув до ще радикальнішого (ніж в емпіріокритицизму) подолання психічного та фізичного. Б. пропонував відмовитися від онтологічного (субстанціального) протиставлення цих процесів і зробити "основним питанням" філософії визначення та розрізнення їх організаційних характеристик. Фізичне в "емпіріомоністичному" трактуванні постає як колективний, "соціально-організований досвід", а психічне — як досвід суто індивідуальний, особистісний. Марксизм, за Б., зберігає безумовне методологічне значення як найфундаментальніша теорія соціальної природи пізнання. Зберігає свою цінність і марксистська ідея пролетарської революції: "колективістській" сутності світобудови цілковито відповідає саме колективізм психології й ідеології пролетаріату. Відповідно — "індивідуалістична" буржуазна ідеологія в історичній перспективі виявляється анахронізмом. Найповніше богдановська філософія "організаційних форм" представлена в його праці "Тектология: Всеобщая организационная наука". Реальність розглядалася мислителем як сукупність систем різного рівня організації, що перебувають у постійному розвитку та взаємодії. Б. вважав, що соціалістичне виробництво організується наукою, а не авторитарною волею. Абсолютизуючи науку, Б. намагався конструювати раціональну схему організації життя людей, що заміняє норми моральності нормами доцільності. Б. — творець теорії організаційної науки "тектології", теорії систем, що передбачила основні положення кібернетики.

Андреев А. Л., Маслин М. А. А. А. Богданов как философ и социальный мыслитель // А. А. Богданов. Эмпириомонизм. Статьи по философии. — М., 2003; *Клебанер В. С.* Александр Богданов и его наследие // Вопр. философии. — 2003. — № 1; *Моисеев Н. Н.* Тектология Богданова — современные перспективы // Вопр. философии. — 1995. — № 8; *Богданов А. А.* Тектология. Всеобщая организационная наука. — М., 1989. — Кн. 1, 2; *Уайт Д.* От философии к всеобщей организационной нау-

ке: источники и предшественники тектологии А. Богданова // Вопр. философии. — 1995. — № 8; *Садовский В. Н.* Эмпириомонизм А. А. Богданова: забытая глава философии науки // Вопр. философии. — 1995. — № 8; Философский энциклопедический словарь. — 2-е изд. — М., 1989.

Р. Чорней

Боден Жан (1529–1596) — французький політичний діяч, юрист, теоретик держави. Вперше сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як однієї з істотних ознак держави, порушення якого не може бути виправдане жодним конституційно-правовим законом. Вважав, що держава постає не як результат добровільної угоди, а через завоювання і насильство, панування однієї групи людей над іншою. На думку Ж. Бодена, державу вирізняє, характеризує наявність права. Основою держави є сім'я, а держава — це сукупність не окремих осіб, а сімей. У праці "Метод легкого вивчення історії" обґрунтував ідею виникнення різних форм держави залежно від конкретного географічного середовища, природних умов, у яких живе народ. Вважав, що натовп, народ позбавлений розуму, а тому його не можна допускати до управління державою.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Бойко Олександр Дмитрович (нар. 1958) — народився у м. Новоселиця Новоселицького району Чернівецької області. Закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету (1980). Доктор політичних наук (2003). 1980–2002 рр. — асистент, викладач, старший викладач, доцент Ніжинського педагогічного університету ім. М. Гоголя; 1999–2003 рр. — декан історико-правознавчого факультету Ніжинського педагогічного університету ім. М. Гоголя; з лютого 2004 р. — заступник директора з наукової роботи, професор кафедри всесвітньої історії та політології Міжрегіонального гуманітарного інституту Київського славістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми новітньої історії України; суспільно-політичні трансформації та модернізації в історії людства.

Основні наукові публікації: "Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку": Монографія (2002); Nejnovejsi dejiny Ukrajiny (1997, у співавт); "Економіка України як господарська система (історичний аспект)" // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції, та перспективи (2000); Розділ 1. "Нове мислення". Частини II. "Від перебудови до розпаду СРСР (1985–1991 рр.)" // "Політична історія України. XX ст.": У 6 т. (2000, у співавт.); "Історія України у XX столітті (20-ті — 90-ті роки)"; "Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії)" (1996); "Історія України" (1997, 1998, 1999, 2001, 2002, 2003, 2004); "Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.)" (2004).

Автор понад 160 наукових та навчально-методичних праць.

У 2003 р. Бойко О. Д. став лауреатом премії журналу "Сучасність" та Ліги українських меценатів у номінації "Суспільно-політичні науки".

В. Горбатенко

Бойкот (англ. *boycott*) — термін, пов'язаний з ім'ям управляючого маєтком Ч. К. Бойкота, щодо якого вперше в 1880 р. був застосований цей захід ірландськими орендарями за його жорстоке поводження з ними.

Б. — спосіб політичної або економічної боротьби, вид санкцій або політичної тактики примусових заходів, протест проти чиїхось дій. Полягає в повній або частковій відмові від зносин з будь-якою державою, організацією чи особою, від участі в роботі певних організацій, органів тощо.

У міжнародному праві Б. — це відмова держави встановлювати чи підтримувати торгові, фінансові або інші відносини з будь-якою державою або групою держав. Статут ООН передбачає можливість Б. як один із примусових заходів для підтримки миру, не пов'язаних з використанням збройних сил, і застосовується за рішенням Ради Безпеки ООН. Ці заходи можуть містити повне або часткове переривання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних засобів сполучення, радіозв'язку, а також розірвання дипломатичних відносин. Б. може бути відповідним заходом на неправомірні дії якоїсь держави.

Найпоширенішою формою Б. є економічний. Він може охоплювати всі форми або поширюватися на окремі сторони міждержавних економічних зв'язків. Характер і зміст його залежать від того, яка держава і з якою метою його застосовує. Часто Б. є формою економічної боротьби, засобом економічного тиску на інші держави, а також знаряддям втручання у внутрішні справи країни. Одним із перших прикладів економічного Б. був бойкот англійськими колоніями в Північній Америці товарів, які ввозилися з Англії в середині XVIII ст. В Індії в 1905 р. на знак протесту проти розділення Бенгалії почався стихійний бойкот англійських товарів, який був однією з форм національно-визвольної боротьби проти англійського панування. У 20–30-х роках були спроби бойкоту проти Радянського Союзу, які полягали в кампаніях проти закупівель деревини, нафти, сірників і деяких інших товарів, у запровадженні спеціальних заборон та обмежень на імпорт товарів з СРСР. Після Другої світової війни 1939–1945 рр. США, Канада, ряд країн Західної Європи і Японія робили спробу організувати бойкот соціалістичних країн шляхом заборони вивезення товарів із своїх країн до них та встановлення дискримінаційного режиму на ввезення до себе товарів з країн соціалістичного табору. Дискримінаційні заходи охоплювали не тільки сферу торгівлі, а поширювалися і на судноплавство, міжнародні, фінансові, кредитні та розрахункові відносини. У свою чергу, країни, що розвиваються, використовували Б. як відповідний захід на економічну експансію, наприклад, припинення арабськими державами поставок нафти в період ізраїльської війни (з 1967 р.).

У трудових відносинах у ряді країн Б. — один із засобів економічної боротьби робітників та службовців проти підприємців, який полягає в організованій відмові найматися на роботу до власника бойкотованого підприємства або купувати продукцію цього підприємства чи компанії. Часто Б. — це кампанія, здійснювана профспілкою, метою якої є переконати громадськість не вступати в ділові відносини з підприємством, яке перебуває в стані трудового конфлікту з профспілками. В цьому випадку вирізняють "первинний" Б. — суть якого — не купувати продукцію підприємства, яке перебуває в стані трудового конфлікту з профспілкою, та "вторинний" Б. — примушення третіх сторін (профспілок) припинити купівлю товарів або поставки сировини підприємцю, з яким виник трудовий конфлікт.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. — М., 2000; *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — К., 2002.

Л. Циндровська

Бонапартизм — різновид автократії, необмеженої влади будь-якого вождя, державного, політичного лідера, що провадить політику лавірування між сторонами, які борються між собою. Б. як політика дістав назву на означення військової диктатури Наполеона I Бонапарта і особливо Наполеона III. Б. — це сильна, одноособова диктаторська влада, яка проте часто здобуває підтримку народу (наприклад, шляхом плебісциту) і закріплення у державному законодавстві. Згідно з твердженням К. Маркса, Б. є "єдино можливою формою правління" в таку історичну епоху, коли буржуазія вже втрачає здатність безпосередньо керувати життям суспільства, а трудящі нею ще не оволоділи.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002.

М. Головатий

Боротьба за владу (*struggle for power*) — напружений, конфліктний ступінь протистояння і протидії існуючих соціальних сил та організацій стосовно влади, розуміння її суті, призначення, ролі і місця у суспільстві, житті громадян. Б. за в. пов'язана з метою оволодіти владою відповідно до конкретних інтересів тих, хто бореться за неї. Часто такі інтереси є навіть кардинально протилежними, несумісними, такими, що суперечать один одному. Б. за в. ведеться на різних рівнях: індивідуальному, груповому, внутрішньодержавному, міжнародному, в межах регіону, між партіями, кланами, угрупованнями тощо. У Б. за в. використовуються різноманітні засоби і методи. Оскільки Б. за в. часто спричиняє досить негативні наслідки, погіршення соціально-економіч-

ного стану громадян, найліпшим шляхом врегулювання ситуації, її нормалізації є досягнення злагоди і встановлення примирення, пошук компромісів, використання взаємних поступок з метою припинення протиборства або й боротьби загалом.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Бородкин Ф. М., Коряк Н. М.* Внимание: конфликт! — Новосибирск, 1989.

М. Головатий

Боротьба класів — один з поширених проявів конфронтальних соціальних процесів, що за певний, часто досить короткий проміжок часу уможливлює здійснення радикальних соціальних змін. Б. к. — це досить гострий конфлікт між класами, інтереси яких або несумісні, або взагалі не збігаються, є протилежними. Виникає Б. к. з появою класів і є вираженням основної суперечності антагоністичного способу виробництва — конфлікту між новими продуктивними силами і старими (застарілими) виробничими відносинами. Б. к. існує у таких формах: економічна, політична, ідеологічна.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся: блиск і убозтво куртизанів. — Дрогобич, 1998.

М. Головатий

Боротьба політична — поширене явище політичного життя, проявом якого є зіткнення інтересів різних політичних сил у своєму прагненні кожної з них досягти певної політичної мети. Б. п. — явище об'єктивно історичне, без якого суспільний розвиток неможливий. Основою Б. п., її спонукальним джерелом є протистояння різних цілей, потреб та інтересів суб'єктів політичного процесу (соціальних груп, політичних партій і блоків, політичних еліт і лідерів). Об'єктом Б. п. є насамперед відносини влади, вплив на неї через процес прийняття політичного рішення, здійснення певних політичних дій. За допомогою владних установ учасники Б. п. закріплюють власні позиції у різних інститутах державного управління, що забезпечує реалізацію та захист власних політичних інтересів. Центральним питанням будь-якої Б. п. є завоювання або утримання політичної влади. Тому Б. п. фактично присутня в кожному суспільстві, незалежно від соціально-економічного та внутрішньополітичного ладу.

За формами і методами Б. п. різниться залежно від конкретної політичної ситуації, наявності і співвідношення об'єктивних (соціально-економічні, внутрішньополітичні, зовнішньополітичні) та суб'єктивних (політико-культурні та інтелектуальні якості головних учасників, їхні фінансові та пропагандистські можливості і ресурси, кадровий потенціал тощо) факторів. Історичний політичний досвід свідчить, що в умовах гострих кризових ситуацій Б. п. часто набуває масових, надзвичайно небезпечних форм: збройне повстання, громадянська війна, військовий заколот. В умовах відносно стабільної політичної ситуації, коли в суспільстві функціонує правова система і спрацьовують законодавчі механізми, Б. п. здійснюється формами і методами, які мають мирний характер. Це — міжпартійна боротьба у виборчих кампаніях, внутріпартійна боротьба різних фракцій, міжфракційна боротьба в парламенті, страйки і голодування та ін. Така форма Б. п., як заколот частіше здійснюється в слаборозвинених політичних системах, у монархічних державах або в тоталітарних суспільствах. У закритих чи напівзакритих суспільствах авторитарного і тоталітарного типу Б. п. здійснюється часто з опорою на репресивний апарат, за допомогою якого ліквідуються політичні конкуренти й опозиційні сили.

Б. п. в будь-якому суспільно-політичному режимі зводить до мінімуму можливість примирення і постійно провокує ситуацію протистояння сторін. Ступінь конфронтаційності чи прагнення консенсусу залежать від рівня загальної та політичної культури політичних еліт і лідерів, цивілізованості суспільства. Політичний процес у суспільстві відбувається цивілізовано, коли агресивні методи Б. п. поступаються місцем її мирним формам, серед яких домінують ідейно-політична боротьба, змагання за симпатії електорату, боротьба за добровільний і свідомий політичний вибір. На жаль, найчастіше під час Б. п. використовуються прийоми політичної маніпуляції (апологетичного і соціально-критичного напрямів), міфотворчість та насильство. Результатом Б. п. є політичне панування або гегемонія. Політичне панування організаційно закріплюєть-

ся й оформлюється у відповідні владні форми та установи, які можуть стати завершальними акордами Б. п. переможців.

Бутенко А. П. Современный социализм. Вопросы теории. — М., 1989; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політичний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Пахарєв

Брандт (*Brandt*) **Віллі** (справжнє, прізвище — Герберт Карл Фрам, Frahm) (1913–1992) — політичний і державний діяч Німеччини. Народився в м. Любек у трудовій родині. Активний учасник соціал-демократичного молодіжного руху (1929–1933). Після приходу до влади фашистів емігрував у Норвегію, потім у Швецію (1940), де як журналіст виступав під псевдонімом В. Брандт. У 1945–1947 рр. був кореспондентом окремих скандинавських видань у Німеччині і прес-аташе норвезької військової місії в Берліні. З 1948 р. пов'язав свою політичну діяльність із Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН): офіційний представник правління західноберлінської організації СДПН, згодом голова цієї організації, голова СДПН (1964–1987 рр.), з 14 червня 1987 р. почесний голова СДПН. 26 листопада 1976 р. обирається головою Соціалістичного інтернаціоналу. Б. обирався членом (1950–1955 рр.), а пізніше (1955–1957 рр.) головою палати депутатів (парламенту) Західного Берліна. Депутат бундестагу ФРН (1949–1975 рр., у 1961 і з 1969 р.). Був обербургомістром Західного Берліна (1957–1966 рр.). В коаліційному уряді ХДС–ХСС і СДПН обіймав посаду заступника федерального канцлера і міністра закордонних справ ФРН (1966–1969 рр.). Федеральний канцлер з 1969 до 1974 р. Член Європейського парламенту в 1979–1984 рр.

У зовнішній політиці Б. обстоював конструктивні прогресивні позиції: послаблення загрози ядерної війни, міжнародна розрядка, зниження воєнно-політичного блокового протистояння на Європейському континенті, розробив оновлену міжнародну договірно-правову базу ФРН, дотримувався курсу на взаємовигідне співробітництво держав з різним соціально-політичним устроєм, нормалізував відносини із соціалістичними країнами, зокрема і з НДР. Брандт був активним провідником "нової східної політики" ФРН. Автор книг "Организованное безумие: Гонка вооружений и голод в мире" (у 1986 р. надрукована російською мовою) і "Права человека — поруганные и преступно нарушаемые" (1987). Почесний доктор Гарвардського, Йєльського, Оксфордського, Московського університетів. Лауреат Нобелівської премії миру (1971 р.).

Брандт В. Демократический социализм: Статьи и речи. — М., 1992; Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия: [В 2 кн.]: Пер. с англ. — М., 1992; *Брандт В.* Права человека — поруганные и преступно нарушаемые. — М., 1988; *Брандт В.* Организованное безумие: Гонка вооружений и голод в мире. — М., 1986; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Братерство — поряд із свободою, рівністю третя складова революційної формули у Франції 1789 р. Якобінці вважали, що політичну свободу і рівність громадян можна здобути лише завдяки такій силі, як Б. Б. — одне з основних гасел на початковій стадії розвитку робітничого руху. Замість гасла Б. нині використовується переважно гасло "солідарність".

М. Головатий

Брахманізм — релігія давніх індійців, яка була подальшим розвитком ведичної релігії в період становлення рабовласницького суспільства. Священну літературу Б. становлять Веди і розлогі коментарі до них, які були складені (підготовлені) у VIII–VI ст. до н. е. ("брахмани", "араньяки", упанішади). Б. на основі релігії пояснював соціальну нерівність, суворий кастовий поділ людей (суспільства), над усе утверджував виняткове становище професійних жерців.

Философский энциклопедический словарь. — М., 1998.

М. Головатий

Брестська церковна унія (лат. *unio* — союз) — насильницьке об'єднання православних і католицьких церков Західної України в 1596 р., коли православну церкву було підпорядковано папі римському, визнано основні католицькі догмати і збережено православну обрядовість. У 1946 р. на Львівському

соборі уніатського духовенства на вимогу віруючих Б. ц. у. була ліквідована.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Британська співдружність (до 1947 р. — Британська співдружність націй) — об'єднання Великобританії і її колишніх колоній, які здобули незалежність. Б. с. була сформована Вестмінстерським статутом у 1931 р. Нині Б. с. об'єднує колишні домініони, які визнають главою держави англійського короля, а також ряд країн з іншими формами правління, що мають власного главу держави (наприклад, Шрі-Ланка, Гана, Кенія). Б. с. нараховує загалом 50 держав-членів.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Брифінг (англ. *briefing* — інструктаж) — інформаційна зустріч офіційних осіб або політичних та громадських діячів з представниками ЗМІ. На Б. подається стислий виклад позиції державних органів, політичних партій, об'єднань громадян тощо з питань внутрішньої або зовнішньої політики, певних важливих подій. Предметом Б. можуть бути, зокрема, питання законотворчого процесу, реалізації чинного законодавства, діяльності правоохоронних органів тощо. На відміну від прес-конференції, Б., як правило, відбувається без запитань представників ЗМІ.

В. Горбатенко

Буддизм (від санскр. Буддха, буквально — просвітлений) — одна з трьох (поряд з християнством та ісламом) світових релігій. Б. виник в Індії на межі VI–V ст. до н. е. і поширився в країнах Центральної та Східної Азії. Його засновником, а також особою, яка досягла досконалості й здатності вказати іншим шлях до духовного спасіння, вважається індійський принц Сіддхартха Гаутама (Будда). В основі Б. лежить учення про чотири благородні істини: страждання як вічний принцип людського буття, його причини, можливість (стан) звільнення від нього ("нірвана", буквально — згасання, заспокоєння) і шлях, що веде до звільнення від страждань. Б. вчить: будь-яке існування в "ілюзорному" світі ("сансара") є стражданням, яке не припиняється й після смерті людини, оскільки на неї чекає нове переродження. Форма останнього визначається справами й помислами самої людини як у цьому житті, так і в попередніх (так званий закон карми — відплати). Будь-яка прихильність до життя й всього земного або спроба активно змінити ілюзорну дійсність розглядається у Б. як шлях до нових, нескінченних перероджень. Тільки "благородний шлях спасіння", вказаний Буддою ("праведний погляд, праведне прагнення, праведна мова, праведна дія, праведне життя, праведне зусилля, праведне споглядання, праведний розум"), може привести до "благодійного відродження" і, зрештою, до здійснення ідеалу — повного припинення перероджень, нірвани. Б. набув значного поширення у світі (Індія, Китай, Японія, Монголія, Корея та інші країни Південно-Східної Азії; у 1995 р. налічувалося близько 324 млн буддистів) і залишається одним з найпривабливіших релігійних віровчень завдяки зверненню до кожної окремо взятої людини та обґрунтуванню універсального "шляху до спасіння", який зрівнює всіх людей у стражданні та у праві на спасіння.

В. Горбатенко

Булава (*mace*) — 1) старовинна зброя — палиця з кулеподібним потовщенням на кінці; 2) у Польщі та в Україні до XIX ст. — символ гетьманської влади.

М. Головатий

Бурдьє П'єр (нар. 1930) — французький соціолог, політолог. Глибоко досліджував і досліджує суспільство, вважаючи його сукупністю відносин, пов'язаних з типом влади. Тип таких відносин він вбачає у певному "політичному полі, де діють конкретні політичні сили й існують підконтрольні їм ресурси ("капітали") — економічні, соціальні, символічні, культурні та ін.". Політику як тип соціальних відносин, певне "соціальне поле" описує як багатовимірний простір. Основними поняттями соціологічної теорії Б. є: поле, habitus, "символічне насилля", "незнання", де поле — це певні відносини, що складаються у суспільстві; habitus — структуроване соціальне відношення, яке відображає соціально-культурні правила, "стилі життя" різних

соціальних груп; "символічне насилля" — необхідна функція влади, яка нав'язує свою ієрархію цінностей. Будь-яка влада тримається не так за допомогою насилля, як через визнання її легітимності. Детально вивчав макрополітику як явище, що складається із сукупності соціальних практик окремих агентів, визначав її як динамічне, постійно мінливе явище. Основні праці: "Нарис теорії практики" (1977), "Відтворення в освіті, суспільстві і культурі (1977), виробництва" (1993).

Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Буржуазія (фр. *bourgeoisie*, від пізньолат. *burgus* — укріплене місто) — поняття, яке у процесі історичного розвитку неодноразово зазнавало переосмислення. За античними уявленнями Б. — це сукупність громадян міста, які керували собою та іншими. У добу раннього середньовіччя, заснування багатьох європейських держав Б. — особливий соціальний стан, привілеї якого закріплені у міському (цивільному) праві. З розвитком капіталістичних відносин Б. пояснюється як соціальний клас індустріального суспільства, що є власником виробництва, яке базується на використанні найманої праці і є його організатором. Залежно від розмірів підприємств, масштабів використання найманої робочої сили Б. поділяють на велику і середню. Виокремлюють також дрібну Б., до якої належать власники засобів виробництва, що живуть винятково або переважно власною працею. Дрібна Б. утворює в умовах ринкового суспільства окремий клас. Нині до Б. зараховують середні прошарки населення, так званий середній клас.

Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997; *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Політичний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Буржуазна революція — соціальна революція, основним завданням якої є знищення феодального ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії та створення умов для розвитку суспільства капіталістичним шляхом. У залежних та колоніальних країнах Б. р. спрямована також на завоювання національної незалежності. На певному етапі історичного розвитку Б. р. є історично необхідною і прогресивною, виражає потребу суспільного розвитку.

М. Головатий

Бухарін Микола Іванович (1888–1938) — революціонер, політичний діяч, економіст, соціолог. Народився в сім'ї вчителів. Навчаючись у гімназії, в 1905 р. вступив у соціал-демократичну організацію. В 19 років Б. стає членом РСДРП, активно бере участь у створенні студентської організації Москви. В 1910 р. Б. був заарештований за організацію страйків і масових сходок. Після трьох арештів, заслання, втечі в 1911 р. виїздить за кордон.

В еміграції в 1912 р. відбувається його перша зустріч с В. І. Леніним, вплив якого сприяв подальшому формуванню Б. як революціонера-марксиста. За кордоном Б. співпрацював з газетою "Правда", журналами "Коммунист", "Просвещение" та ін. За революційну діяльність переслідувався. Сидів у в'язницях Австро-Угорщини, Англії, Швейцарії, Норвегії, Японії.

Широкого розмаху революційна діяльність Б. набула після його повернення в Росію у 1917 р. Послідовно відстоював ленінську концепцію соціалістичного будівництва, був активним пропагандистом і захисником нової економічної політики. З грудня 1917 р. Б. — редактор газети "Правда", з 1924 р. — член Політбюро ЦК ВКП(б), член Виконкому Комінтерну, в 1929–1932 рр. — член Президії ВСНГ, у 1934–1937 рр. — редактор газети "Известия". В "Письме к съезду" В. І. Ленін назвав Б. найціннішим і найбільшим теоретиком більшовицької партії, який "законно считается любимцем всей партии". В 1928–1929 рр., не сприйнявши політику сталінського керівництва, Б. очолив так званий правий ухил, виступив проти примусової колективізації і надзвичайних заходів. У 1929 р. був знятий з усіх посад і репресований; у 1937 р. заарештований, у 1938 р. розстріляний. Реабілітований посмертно в 1988 р.

Коэн С. Бухарин. Политическая биография 1888–1938. — М., 1988; *Бухарин Н. И.* Чело-

век, политик, ученый. — М., 1989; *Кун М.* Бухарин: его друзья и враги. — М., 1992; Политические идеи Н. И. Бухарина // История политических и правовых учений. — М., 1996.

Р. Марутян

Бюджет (англ. *budget*, букв. — торба, гаманець) — 1) затверджений у встановленому порядку розпис доходів і видатків держави, установи, організації на певний період; 2) план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються (в Україні) органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Малиновський В. Я. Державне управління: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. та перероб. — К., 2003.

М. Головатий

Бюджетна політика — комплекс політичних заходів, дій, які полягають в окремих або комбінованих змінах державних доходів і видатків. Класична Б. п. спрямована на безумовне вирівнювання доходів і видатків, а сучасна Б. п. часто мотивується міркуваннями кон'юнктурної політики, тобто спрямована на вплив на розміри національного доходу, цін і ступінь зайнятості громадян.

М. Головатий

Бюлетень виборчий — офіційний документ, що використовується для проведення голосування. Волевиявлення виборців (голосування) відбувається індивідуально в письмовій формі, але анонімно. В окремих випадках, коли це передбачено процедурою, бюлетень може бути іменним для поіменного голосування. Виборець відображає в бюлетені, на чию користь віддає свій голос. Бюлетені використовуються на виборах депутатів різних рівнів, міських та селищних голів, президента України. Бюлетені можуть використовуватись і в інших випадках голосування, зокрема на референдумі, голосування на різних формах зборів та засідань, обранні керівних органів громадських, політичних, комерційних організацій тощо.

Форму бюлетеня, що використовується на виборах, згідно із Законом, встановлює Центральна виборча комісія (ЦВК), як правило, з переліком кандидатів, які балотуються, та графою "не підтримую жодного з кандидатів", навпроти яких є місце, де виборці можуть поставити знак, на чию користь віддають свій голос (у бюлетені, що використовуються на референдумі, зазначається перелік питань, які поставлені на голосування). Неправильно заповнений бюлетень, в якому є кілька позначок тощо, вважається недійсним при підрахунку голосів і відповідно голос не може бути зарахований на чиюсь користь із кандидатів. Протобюлетенями можна вважати черепки, на яких у Стародавній Греції здійснювали остракізм — голосуванням визначали небезпечного для полісу громадянина. Сучасні бюлетені переважно паперові, захищені від підробки. В окремих випадках бюлетені при голосуванні не використовуються. Їх можуть замінити електронні засоби (система голосування у Верховній Раді України) або так звана машина для голосування — механічний механізм фіксації та підрахунку голосів (використовується на виборах у Нью-Йорку, США), голосування рукою тощо.

Законодавство України про місцеве самоврядування. Збірник законодавчих актів. — К., 2001; Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Бюрократія (фр. *bureaucratie* — панування канцелярії) — специфічне явище суспільного життя, ієрархічна система організації управління суспільством; форма відносин (політичних, економічних, соціальних, ідеологічних тощо), за якої центри виконавчої влади практично незалежні від більшості їх членів; вищий, привілейований прошарок (апарат) чиновників-адміністраторів у державі, наділених особливими функціями, які дають їм змогу стояти над інтересами народу.

Проблеми Б. досліджуються політичною наукою понад два століття. Науковий аналіз поняття Б. вперше здійснив Гегель, який розробив модель з трьох рівнів: 1) державна влада; 2) адміністрація; 3) громадянське суспільство. К. Маркс замінив поняття "адміністрація" поняттям Б., під яким розумів буржуазний державний апарат як інструмент класового панування.

Дослідженням теорії Б. займалися Мертон, Бендикс, Ф. Селзнік, А. Гоулднер, Крозьє, Ліпсет, фон Л. Мізес та ін. Основна увага цих досліджень була спрямована на аналіз функцій та структури бюрократичної організації, в якому процес бюрократизації розглядався як явище раціональне. Теоретичні витоки сучасної теорії Б. належать Сен-Сімону, який першим звернув увагу на роль організації у розвитку суспільства, вважаючи, що в організаціях майбутнього влада не повинна передаватися спадково, а зосереджуватиметься в руках людей, які володіють спеціальними знаннями. Певний внесок у теорію Б. зробив Огюст Конт, який теоретично обґрунтував органічний зв'язок порядку і прогресу. Систематичний розвиток проблематики Б. вперше зробив Макс Вебер, який правомірно вважається засновником теорії "раціональної бюрократії". Вебер визначає Б. найефективнішою системою державного управління суспільством. Вебер визначив основні вимоги та ідеальні риси Б. До вимог відомий учений зарахуваав: а) суворий розподіл обов'язків; б) професіоналізм; в) міцну дисципліну службовців. Веберівська концепція Б. розкриває ідеальні її риси: 1) розподіл функцій між чиновниками згідно із законом; 2) організація жорсткої субординації усередині державного апарату; 3) призначення службовця за професійним фахом; 4) оплата праці відповідно до рангу; 5) робота в державних закладах — основне заняття службовця; 6) звільнення чиновника можливе лише вищим органом управління; 7) рядові чиновники не приймають політичних рішень. Таким чином, згідно з теорією М. Вебера, бюрократична організація характеризується: а) ефективністю, яка досягається за рахунок суворого розподілу обов'язків між членами організації, що дає можливість використовувати висококваліфікованих спеціалістів на керівних посадах; б) суворою ієрархізацією влади, яка дає змогу вищим посадовим особам здійснювати контроль за виконанням завдання співробітників нижчого рівня; в) формально встановленою і чітко зафіксованою системою правил, яка забезпечує одностайну управлінську діяльність та застосування загальних інструкцій до окремих випадків у короткий термін; г) невиразною адміністративною діяльністю та емоціональною нейтральністю відносин, які складаються між функціонерами організації, де кожний з них виступає не як індивід, а як носій соціальної влади, представник певної посади. Проте, визнаючи ефективність Б., Вебер висловлює побоювання, що її неминучий повсюдний розвиток може призвести до придушення індивідуальності, втрати нею особистісних якостей. Вебер робив принципове розмежування між політичною та бюрократичною діяльністю. Відхилення від нормативного регламенту Б. призводить до ліквідації особистої незалежності, казнокрадства та ін. Бюрократичне чиновництво повинно мати свій службовий етичний кодекс, згідно з яким служба розглядається не як джерело ренти і прибутків, а як служба справі, службовий обов'язок і неперсональна ділова мета. Виродження апарату Б. починається саме тоді, коли зазначені умови не витримуються і тому відбувається процес емансипації апарату від суттєвих цілей, він перетворюється на машину, функціонуючи не для вирішення змістових завдань, а для самої себе.

Одним із важливих у теорії Б. є питання про легітимацію бюрократичної влади. Вирішуючи питання про умови формування управлінських відносин, американський соціолог Алвін Гоулднер зробив висновок про те, що існує два типи Б. — представницька, влада якої спирається на знання та досвід, і авторитарна, що існує за рахунок всіляких санкцій для зміцнення своєї влади. У межах теорії Б. розглядається і більш загальна проблема співвідношення Б. і демократії. Сучасні суспільствознавці наголошують на загрозі демократії з боку Б., але не бачать перспективи розвитку суспільства без Б. "Бюрократичне управління, — робить висновок Людвіг фон Мізес, — це управління, яке повинно йти слідом за розробленими правилами та розпорядженнями, встановленими владою вищих органів. Обов'язки бюрократа — виконувати те, що наказують йому ці правила та розпорядження. Його свобода дій щодо власної упевненості обмежена. Таким чином, Б. не має власної ідеології, тому першим еквівалентом її замінника є фетишизація держави, яка являє собою основну ідеологічну рису будь-якої бюрократії".

Формування Б. перехідного періоду, до якого належать усі країни пострадянської

доби, характеризується відсутністю стратегічних напрямків розвитку суспільства. Тому Б. як універсальна форма соціальної організації відверто виявляє тенденцію до сваволі, формалізму, корупції, підпорядковує правила і завдання діяльності організацій переважно для цілей власного збереження і зміцнення. Сила й згуртованість Б. породили думку про те, що вона є своєрідним класом, у руках якого перебуває реальна влада. В перехідних суспільствах так воно і є.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; *Мизес.* Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. — М., 1993; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Современная западная социология. Словарь. — М., 1990.

А. Пахарєв

В

Ва-банк — 1) йти на значний ризик, напролом, діяти, ризикуючи усім; 2) ризикована дія, внаслідок якої можна як усе втратити, так і чимало придбати.

М. Головатий

Вакансія (*vakancy*, фр. *vakance*, від лат. *vakans* — вільний, незайнятий) — вільне місце, незаповнена посада (в органах влади, в установах, навчальному закладі тощо).

М. Головатий

Вакханалії (лат. *bacchanalia*) — святамістерії на честь бога Вакха (Діоніса), які відбувалися в Стародавньому Римі і були запозичені в V–II ст. до н. е. з Греції та Малої Азії. З II ст. до н. е. набули характеру оргій. Спочатку участь у В. брали тільки жінки, згодом до цих дійств були допущені і чоловіки. У 186 р. до н. е. спеціальною постановою сенату В. були заборонені в Італії під загрозою кримінального переслідування, але вони й далі таємно існували аж до часів імперії. В переносному значенні — дикий розгул, оргія.

Буркат О. П. та ін. Антична література. — К., 1993.

Л. Циндровська

Вакцинація політична — попередження поширення шкідливих, небажаних тенденцій у політиці.

М. Головатий

Валуєвський циркуляр 1863 р. — таємне розпорядження міністра внутрішніх справ російського уряду П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам про заборону друкування книг українською мовою як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для первісного читання народом, схвалене російським імператором. На початку циркуляру його автор зазначав, що питання про "малоросійську літературу" набуло актуальності через політичні причини, оскільки "прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу непросвітницьку, і ті з них, котрі прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялись під приводом поширення писемності за видання книг для первісного читання, букварів, граматик, географії тощо". При цьому у циркулярі П. Валуєв цинічно заявив, нібито "більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі". Супротивників підходу до української мови як до "південноруського наріччя" звинувачували в "сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії". Стосовно друкування книг малоросійською мовою цим циркуляром цензурному відомству було дано вказівку, "щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання припинити". Виконання В. циркуляру спричинилося до того, що з 1863 р. видання книжок українською мовою було припинено, перестали видаватися "Основи", закривалися недільні школи, деяких українських діячів (О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободу, С. Носа тощо) заслали у віддалені частини імперії.

Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000.

О. Антонюк

Валютна політика — сукупність державних заходів щодо збереження стабільності курсу національної грошової одиниці як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Вищою метою В. п. держави є забезпечення виконання грошима їх функцій (як засобу платежу і накопичення). В. п. визначається центральним банком держави і підпорядкована її економічній та фінансовій політиці.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Вандалізм (лат. *vandali* — вандали) 1) варварське знищення культурних цінностей; 2) асоціальна діяльність, безглузде руйнування об'єктів матеріальної культури, творів мистецтва, історичних пам'яток. Вандали у 455 р. захопили Рим і страшенно його спустошили.

М. Головатий

Варварство — 1) в культурно-історичній періодизації, яка утвердилася в науці XVIII–XIX ст., — середня з трьох епох розвитку людства (дикунство, В., цивілізація). Обґрунтував цю схему американський історик, етнограф Л. Марган, за яким В. починається з винайдення гончарного виробництва і завершується з появою писемності; 2) у переносному значенні В. — безглузда жорстокість, безкультур'я.

М. Головатий

Варзар Іван Михайлович (нар. 1937) — філософ, політолог, етнолог, педагог, кандидат філософських наук (1975), доцент (1980), доктор політичних наук (1995), професор (1990), член-кореспондент УАПН (1997), професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, науковий консультант Апарату Верховної Ради України.

Народився в с. Домулжень Флорештського р-ну Республіки Молдова. Закінчив Миколаївський педагогічний інститут (1966 р.), ІПК при Ленінградському університеті (1992 р.) і здобув дипломну кваліфікацію викладача політології, аспірантуру в Одеському університеті (1969–1971 рр.) і Київському педінституті (1971–1974 рр.), докторантуру при Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві (1985–1988 рр.) і в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (1993–1995 рр.).

1971–2004 рр. — аспірант, асистент, доцент, професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. 1973–1990 рр. — завідувач кафедри соціально-політичних дисциплін Університету марксизму-ленінізму. 1985–1997 рр. — завідувач кафедри соціально-політичної теорії Київського технологічного інституту харчової промисловості.

Царина наукових інтересів: педагогічна соціологія, політична етнологія, революціологія, реформаціологія, політологія, державознавство. Засновник нової соціогуманітарної науки — політичної етнології.

Автор і співавтор понад 500 наукових праць, інтерв'ю, есе, навчальних посібників. Серед них монографії: "Соотношение внутренних и внешних факторов в процессе развития социалистической революции" (1987); "Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія"(1994); "Народ-етнос в історії і політиці. Абетка етнополітолога". У 2 т. / За ред. Ю. І. Римаренка (1996) (у співавт.); "Політологічні та історіологічні засади феномену "політична опозиція"// "Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика" / Відп. ред. І. М. Варзар (1996); "Теоретичний статус та методологічний арсенал етнодержавознавчої концепції "// "Основи етнодержавознавства" / За ред. Ю. І. Римаренка (1996) (у співавт.); "Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз". У 2 кн. / За ред. Ю. І. Римаренка (1997, 1998) (у співавт.); "Державне управління": Словник-довідник / Кер. авт. кол. В. Д. Бакуменко (2002) (у співавт.); "Із контекстів минулих літ." Вибране. Кн. 1: "Держава і народ-етнос у політичному дискурсі" (2003).

Огородник І. В. Творчий розвиток теорії революції (До 50-річчя нашого автора)// Комуніст України. — 1987. — № 10; *Бабий А. И.* Два сына старого коммуниста — и оба философы // Коммунист Молдавии. — 1985. — № 11.

Ф. Медвідь

Варшавський договір — військово-політичний союз про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу східноєвропейських держав, створений на противагу НАТО в 1955 р. До В. д. входили: Албанія (вийшла у 1968 р.), Болгарія, НДР, Польща, Угорщина, Румунія, СРСР, Чехословаччина. В. д. виходив із взаємних зобов'язань держав-учасниць допомагати одна одній. Командуванням збройними силами В. д. постійно призначався перший заступник міністра оборони СРСР. В. д. забезпечував правову основу для розміщення радянських збройних сил на територіях країн — членів В. д. Крім того, СРСР мав монополію на виробництво важкого озброєння, що сприймалося НАТО як особлива загроза в процесі блокового протистояння. До розпаду В. д. спонукали внутрішньополітичні зміни, які відбулися у європей-

ських державах наприкінці XX ст., розпад СРСР.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Васальна держава (лат. *vassalus* — воїн, слуга) — держава, яка внаслідок відповідних зобов'язань перебуває в залежності від іншої держави. Таке становище потребує від В. д. надавати державі-васалу певні послуги, підкорятися їй за військову, матеріальну та іншу підтримку з боку держави, що перебуває у васальній залежності.

М. Головатий

Василенко Світлана Дмитрівна (нар. 1954) — український політолог, доктор політичних наук, професор кафедри українознавства Одеської національної морської академії. У 1976 р. закінчила хіміко-технологічний факультет Одеського політехнічного інституту.

Кандидатську дисертацію захистила у 1989 р. і здобула науковий ступінь кандидата історичних наук. Вчене звання доцента кафедри історії та політології присуджено у 1992 р. Докторську дисертацію на тему "Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі" захистила в 2002 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вчене звання професора кафедри українознавства присуджено у 2003 р. Працює в Одеській національній морській академії з 1983 р.

Основні напрями наукових досліджень: політичні інститути та процеси, геополітика України та її основні геополітичні вектори в історичному розвитку та в сучасних умовах, стан і розвиток українознавства як інтегральної науки про Україну. Автор понад 150 наукових і науково-методичних публікацій, зокрема персональних монографій "Європейський процес і Україна" (1996); "Україна і геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі" (2000); "Європейський вибір України" (2003).

А. Пахарєв

Ваххабізм — в ісламі сунітського спрямування релігійно-політична течія, що виникла у XVIII ст. Нині В. є реакційною течією.

М. Головатий

Вашингтон Джордж (1732–1799) — відомий американський політичний діяч, перший президент США. Був командувачем поліції колонії Вірджинія, плантатором, активно виступав на захист прав колоній. Очолив війну за незалежність 1775–1783 рр., виступав за законодавче скасування рабства. В 1789 р. зі вступом у дію нової конституції США обійняв посаду президента. Після другого терміну перебування на цій посаді відмовився від пропозицій про висунення своєї кандидатури на третій термін. Розвивав зовнішньополітичну доктрину ізоляціонізму, вважав що США не повинні брати участь у союзах і війнах європейських країн.

Хто є хто у європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Вебер Альфред (1868–1958) — німецький філософ, соціолог, економіст (брат Макса Вебера). В концепції універсальної історії А. Вебера всесвітньо-історичний процес розчленовується на культури первинні, вторинні першого та другого ступеня і доходить до історії західноєвропейської експансії починаючи з 1500 р. Наприклад, А. Вебер зараховує великі давні культури — єгипетську та вавилонську — разом із сучасними культурами Китаю та Індії до одного типу первинних, які залишаються неісторичними і протистоять вторинним культурам, які існують тільки на Заході. При цьому А. Вебер розглядав "культуру" і "цивілізацію" не як дві фази розвитку культурно-історичної цілісності, а як два відносно самостійних аспекти кожної з них — власне духовний (релігія, філософія, мистецтво) та науково-технічний. Крім того, він виокремлював ще третій аспект — специфічно соціальний. Процес розвитку кожної культурно-історичної цілісності А. Вебер уявляв як результат взаємодії її соціального, цивілізаційного та культурного аспектів — факторів. Такі культурно-історичні цілісності відображаються в понятті "народу у широкому розумінні слова": саме вони, за А. Вебером, і є реальними носіями всесвітньо-історичного процесу, який переходить від однієї такої цілісності до другої, від другої — до третьої і так далі. Однією з основних тенденцій, яка споріднює всі цілісності, А. Вебер вважав закономірність руху до дедалі більших, міцніших та зріліших со-

ціальних устроїв, кінцевою стадією яких є "оціпеніння", віковий розпад цілісностей або їх "світова експансія", в якій зникає власна відмінність. Метою своєї соціології історії А. Вебер розглядав соціологічний аналіз всесвітньо-історичного процесу, який пропонував соціальну структуру всесвітньо-історичних народів як базову схему, де певне місце відводилося "генералізуючій" тенденції цивілізації, з одного боку, та "індивідуалізуючій" тенденції культури — з іншого.

Современная западная социология: Словарь. — М., 1990; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Вебер Макс (1864–1920) — німецький соціолог і філософ політики, один із досить впливових й авторитетних представників наукової думки XX ст. В. виходець із заможної родини, батько його був депутатом німецького рейхстагу. Він вивчав право й економіку в університетах Берліна, Гайдельберга, Мюнхена, захистивши дисертацію, викладав в університетах Німеччини, читав курс лекцій у США, Австрії.

Творча спадщина В. визначається широким діапазоном науково-дослідного інтересу: історія економіки, політекономія, теорія моралі й релігії тощо. Однак М. Вебер — насамперед засновник нового напряму в соціології — так званої розуміючої соціології. Він є фундатором теорії соціології дії, автором концепції "ідеального типу", яка визнана класичною. Виходячи з методологічних засад "розуміючої соціології", М. Вебер суттєво розвинув теорію політики, збагативши її насамперед оригінальним трактуванням природи політичної влади (концепція бюрократії) і класифікацією типів легітимного панування (здійснення влади).

Політична частина доктрини М. Вебера насамперед присвячена характеристиці капіталізму як типу організації суспільного життя. Сповідуючи принципи раціональності та пріоритету духовного (морального) начала, він запропонував відповідну альтернативу марксизмові — концепцію капіталізму ("Протестантська етика і дух капіталізму"). До сутнісних характеристик капіталізму мислитель зараховував раціональне господарювання та прагнення до прибутків і з огляду на це стверджував, що в такому розумінні "капіталізм" існував "у всіх культурних країнах земної кулі: в Китаї, Індії, Вавилоні, Єгипті, в середземноморських державах стародавніх часів, середніх віків і нового часу". В. називав головною тенденцією поступу цивілізації еволюцію раціональності, її кумулятивність, зростання. За М. Вебером ця тенденція визначає "дух капіталістичного підприємництва", виявляється в професійній діяльності, втілюється в законодавстві, політичній владі тощо. В. фактично абсолютизував раціональність, ототожнював її з культурою, надавав їй фатального значення в сенсі неминучої "долі Заходу".

М. Вебер у контексті своєї концепції раціональності, використовуючи понятійний апарат "розуміючої соціології", глибоко аналізує систему і соціальні функції політичної влади, сутнісні складові політики. Останню він розглядає у вузькому і широкому розумінні, визначає як прагнення участі у владі або здійсненні впливу на поділ влади між державами, всередині держави або між групами людей, які вона в собі утримує. За В. держава є відношенням панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насильство як на засіб. З урахуванням підстав, що виправдовують панування одних над іншими, вчений виокремлює три типи легітимного панування: раціональне, традиційне та харизматичне. Раціональне притаманне європейським державам та США, воно передбачає підпорядкування не так особистостям, як законам. Традиційне панування спиралося на віру не лише в законність, а й святість існуючих порядків системи влади. Харизматичний тип панування, за твердженням В., спирався на віру підданих у надзвичайний дар політичного лідера. Цей дар має постійно живити віру — отримувати перемоги, творити видатні вчинки. Зазвичай це авторитарний тип політичної влади.

Вебер розглядає поняття легітимності влади, пов'язуючи її з типами панування. За його визначенням, легітимність означає сукупність тих цінностей і правил, які дають реальну можливість досягти порозуміння у владних структурах. В. вважав, що досягти порозуміння можна, по-перше, за рахунок авторитету минулого (традиційний тип легітимного панування, що ґрунтується на вірі у святість здавна існуючих порядків). По-друге — шляхом дотримання законності, розумних правил і норм (раціонально-легальний тип легітимного панування). І нарешті, по-третє, — через посередництво особистої волі,

доблесті глави відповідної держави, вождя (харизматичний тип).

Водночас В. розробив й іншу знамениту так звану теорію раціональної бюрократії. Згідно з цією теорією, практичне здійснення державного управління неминуче належить професійній бюрократії. Остання є своєрідним чинником раціоналізації влади, характеризується ефективністю розподілу обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій, формально встановленою системою правил управлінської діяльності. Водночас М. Вебер фіксував реальний факт політичного відчуження цих "людей політики" від реального суспільства, попереджав про загрозу бюрократизації суспільства.

З метою унеможливлення тиранії бюрократії мислитель пропонував задіяти теорію плебісцитарної демократії. Згідно з нею харизматичний лідер, вибраний плебісцитарним шляхом, тобто прямим голосуванням всього народу, має доповнити недостатню легітимізуючу силу парламентарної демократії. Окрім того, М. Вебер аналізував і форми демократії без вождя, метою яких постає зведення до мінімуму панування людини над людиною завдяки створенню системи раціонального представництва інтересів, механізму колегіальності й поділу влади.

В. належав до тих мислителів, які бажали зберегти політичну спадщину О. Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики. Тому він ставив на перше місце велич і міць держави, дуже високо цінив поняття нації. Враховуючи невдачі імперської політики, В. приготував проект реформ політичних інститутів Німеччини, які мали на меті "парламентаризацію" німецького політичного устрою. Досить цікавими були міркування В. щодо особистості політика взагалі, який відрізняється від інших людей значним інстинктом влади.

Таким чином, проблема примирення держави й суспільства, яка була визначена основним напрямом суспільно-політичних досліджень у XIX ст., суттєво розвинена у науковій спадщині М. Вебера. Саме соціологічні й політологічні підходи В. досить відчутно вплинули на політологічні теорії західних теоретиків. Творча спадщина В. дуже велика й багата і вже понад півстоліття є предметом вивчення представниками різних суспільних наук. Маючи певну двозначність, ця спадщина дає можливості кожному наступному поколінню науковців відкривати щось для себе, або по-новому прочитувати цей доробок і відчувати актуальність засадничих підходів цього мислителя.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Хто є хто в європейській та американській науці: Малий політологічний словник. — Львів,1997; Политология. Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Веймарська конституція — конституція Німеччини, що діяла з 1919 до 1933 р. Прийнята 31 липня 1919 р. Установчими зборами в м. Веймар.

В. к. стала результатом буржуазної революції в листопаді 1918 р., у процесі якої кайзер Вільгельм II зрікся престолу й втік до Голландії. Це була найбільш ліберальна й демократична конституція того часу. Вона була кроком вперед порівняно з конституцією Бісмарка 1871 р. В. к. зміцнювала єдність Німеччини, зберігаючи певну самостійність за окремими землями в межах єдиної держави.

Стаття 1 проголошувала: "Німецька імперія — республіка. Державна влада належить народу". В наступних статтях стверджувалося, що "всі німці рівні перед законом. Чоловіки й жінки принципово мають однакові громадянські права і обов'язки". В. к. скасувала спадкові й станові "привілеї й обмеження". Згідно з В. к., законодавча влада належала рейхстагу і рейхсрату. Депутати рейхстагу обиралися "загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва, чоловіками й жінками, що досягли 20-річного віку". В. к. наділяла президента надмірною владою, включно до права ліквідації всіх конституційних гарантій. Президентом, за В. к., міг стати кожен німець, який досягнув 35 років, він обирався "всім німецьким народом".

В. к. мала багато серйозних недоліків. Система пропорційного представництва й голосування за списками полегшували появу нечисленних партій, що унеможливлювало утворення в рейхстазі стабільної більшості. Надання президенту вкрай широких повноважень при "надзвичайних обставинах" призвело до того, що правляча верхівка змогла підготувати прихід гітлерівської диктатури

(1933 р.), в умовах якої В. к. не діяла, хоча формально і не була скасована.

Конституция буржуазных стран: В 2 т. — Т. 1. — М.; Л.; 1935.

Р. Марутян

Веймарська республіка — буржуазно-демократична республіка, що існувала в Німеччині з часу прийняття Веймарської конституції 1919 р. до встановлення фашистської диктатури у 1933 р.

В. р. була створена влітку 1919 р. у м. Веймар в результаті підписання мирного договору і прийняття Конституції Установчими зборами.

20-ті роки були важкими для Німеччини як у політичному, так і в економічному плані. Економіка Німеччини відставала від довоєнного рівня, великого розмаху набули безробіття та інфляція. Проти Веймарського договору і Конституції виступали сильні політичні сили, що прагнули повернення до старого порядку. Новим явищем у політичному житті Німеччини став блок СДПН та центристських партій. Соціал-демократи Німеччини були оплотом республіканського ладу в боротьбі з правим екстремізмом. Завдяки американським кредитам, запровадженню твердої валюти (золотої марки) у другій половині 20-х років німецька економіка перевершила довоєнний рівень промислового виробництва. Однак досягти політичної стабілізації Німеччині не вдалось. У 1925 р. створюється НСРП (Націонал-соціалістська робітнича партія), лідером якої став Гітлер. На лівому фланзі політичного життя між собою суперничали СДПН і комуністи і це ослаблювало Веймарську демократію. Після світової економічної кризи 1929–1933 рр. НСРП помітно зміцнила свої позиції в Німеччині. 30 січня 1933 р. президент Німеччини Пауль фон Гінденбург передав владу в руки фашистів, доручивши Гітлеру формування уряду. Парламентські вибори у березні 1933 р. не принесли нацистам вирішальної перемоги, однак уряд Гітлера отримав надзвичайні повноваження. Рейхстаг і Веймарська конституція більше не мали значення. Таким чином, встановлення фашистського режиму супроводжувалося ліквідацією всіх основ В. р. і демократії.

Галкин А. А. Германский фашизм. — М., 1967; *Гринцберг Л. И.* Рабочее и коммунистическое движение в Германии в борьбе против фашизма (1919–1933). — М., 1978.

Р. Марутян

Велика сімка — нарада глав провідних західних держав: ФРН, Франції, Великобританії, Італії, Японії, Канади і США, які вперше зустрілися для обговорення спільних питань у 1975 р. На таких щорічних зустрічах дотепер обговорюються проблеми світової економіки і відносин Захід — Схід.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Велика французька революція — буржуазно-демократична революція у Франції 1789–1794 рр. Найрадикальніша з усіх ранніх буржуазних революцій: ліквідувала феодально-абсолютистський порядок у країні, підірвала його основи в інших державах, утвердила у Франції буржуазний лад та відповідний йому тип держави і права. В. ф. р. розвивалась трьома основними етапами. Перший (14.07.1789–10.08.1792) зафіксував формально-юридичне визнання революції королівською владою, домінування інтересів великої буржуазії (основні ідеологи — О. Мірабо, Ж. Лафайєт та ін.), боротьбу революційних сил із зовнішньою інтервенцією, народне повстання у Парижі й ліквідацію монархії. Другий етап (10.08.1792–02.06.1793) відзначився пануванням жирондистів — виразників торговельно-промислової і землевласницької буржуазії (керівники — Ж. П. Бріссо, П. В. Верньо, Ж. М. Ролан та ін.) і гострим протистоянням їм якобінців-монтаньярів (керівники — М. Робесп'єр, Ж. П. Марат, Ж. Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст), які представляли інтереси середніх і нижчих прошарків буржуазії, селянства і плебейства. В рамках третього етапу (02.06.1793 –28.07.1794) були здійснені якобінська диктатура на чолі з М. Робесп'єром і термідоріанський контрреволюційний переворот (керівники — Ж. Фуше, Ж. Л. Тальєн, П. Баррас, Ж. Колло д'Ербуа, Ж. Бійо-Варенн та ін.). У процесі В. ф. р. прийнято низку конституційних та інших політико-правових актів, що значно вплинули на розвиток права у Франції та інших країнах. Найважливішим документом В. ф. р. стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26.08.1789, яка, з одного боку, пояснила всьому світові мету і завдання революції, а з другого — стала своєрід-

ним бар'єром на шляху можливого повернення старих феодально-абсолютистських порядків. Другим важливим актом першого етапу революції була конституція 1791 р., яка закріпила основні принципи та інститути буржуазного державного права і поділ влади згідно з теорією Ш. Монтеск'є, цензове виборче право, новий адміністративно-територіальний поділ країни з виборними місцевими органами управління та адміністрацією, недоторканність депутатів, формальне проголошення прав і свобод громадян. За державним устроєм Франція була визначена як унітарна держава, за формою правління — як конституційна монархія з одночасним проголошенням народного суверенітету. У конституції 1791 р. відобразилися нові важливі державно-правові поняття: "національний суверенітет" і "представницьке правління". Було, зокрема, зафіксовано: "Суверенітет належить нації: він є неподільним, невідчужуваним і невід'ємним. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити собі його здійснення". Конституція діяла лише до серпня 1792 р. На другому етапі революції жирондисти запропонували у квітні 1793 р. новий проект конституції, який так і не став Основним Законом в умовах протистояння двох політичних угруповань (жирондистів і якобінців). Цей проект передбачав федеральну форму державного устрою і республіканську форму правління, певну лібералізацію політичного режиму, зокрема загальне виборче право для чоловіків. Законодавчу владу планувалося вручити законодавчому корпусу, який мав обиратися двоступеневими виборами терміном на один рік, а виконавчу владу — виконавчій раді республіки у складі 7 міністрів, обраних народом. Було прийнято низку важливих конституційних законів: декрети про утвердження конституції народом, захист особи і власності громадян, ліквідацію королівської влади у Франції, створення комітету громадської безпеки і комітету громадського порятунку; декларацію про єдність і неподільність республіки та інше. На третьому етапі революції, після встановлення якобінської диктатури, 24.06.1793 Конвент прийняв нову Декларацію прав людини і громадянина, а також конституцію, яка увійшла в історію під назвою "якобінської". В основу Декларації 1793 р. було покладено Декларацію 1789 р., однак вона містила і ряд принципово нових положень, а саме: ідею спільного щастя як суспільної мети; забезпечення людині можливості користуватися природними й невідчужуваними правами; захист суспільством незаможних, непрацездатних; сприяння народній освіті; відсутність поділу влади як основи конституційного ладу. Конституція 1793 р. істотно відрізнялася від конституції 1791 р. насамперед тим що, вона закріплювала буржуазно-демократичний політичний режим, ідею верховенства народу, проголошувала ширше коло прав і свобод, узаконювала ліквідацію феодальних пережитків на селі й ліквідацію рабства у колоніях. Декларацію і конституцію 1793 р. були схвалені народом у більшості комун країни, однак ці основоположні документи не стали чинними. Натомість упродовж третього етапу В. ф. р. фактично функціонувала якобінська диктатура. Якобінський режим, прагнучи своїми декретами обмежити демократію (шляхом широкого тлумачення революційного порядку, реквізиції сільськогосподарської продукції, заборони народних зібрань та ін.) для реакційних сил, водночас істотно обмежував її і для усього французького народу. З перших днів В. ф. р. поряд з ліквідацією віджилої системи феодального права інтенсивно відбувається нормотворчість у сфері цивільного законодавства. Хоча поставлене революцією завдання створення єдиного цивільного кодексу не було виконано, В. ф. р. внесла кілька суттєвих змін у систему цивільного права: проголошення права власності як "священного і недоторканного", першого з усіх "природних і невідчужуваних прав людини"; забезпечення свободи торгівлі, ремесел, ліквідація корпорацій і "свободи договору", вільний оборот нерухомої власності (з деякими обмеженнями в період якобінської диктатури); формальна рівність всіх громадян, що відобразилось у ліквідації станів, феодальних інститутів, у секуляризації шлюбу, зміні правового становища жінки, дітей (припинення батьківської влади з досягненням 21-річного віку), позашлюбних дітей; ліквідація старої системи цивільного законодавства й утвердження закону як основного джерела права.

Поряд зі змінами в системі цивільного права значно розвинулося кримінальне законодавство, ознаменувавши відхід від феодальної середньовічної жорстокості в бік гуманізації. Були юридично закріплені такі основні кримінально-правові принципи: запровадження формального поняття злочину як дії, що порушує встановлену законом заборону (немає злочину — немає й покарання, якщо про це не сказано в законі); утвердження рівності покарань для представників усіх станів; встановлення особистого характеру покарань; ліквідація тортур

і карцерів; скасування обтяжливих для безневинних членів сім'ї засудженого конфіскацій майна; призначення смертної кари як виключної міри покарання лише за найтяжчі злочини. Загальнодемократичне положення кримінального законодавства періоду революції у кримінальних кодексах Франції (1810 р.) та інших європейських країн.

В. ф. р. постала у світовому масштабі як результат нагромадження суперечностей у процесі еволюційного розвитку, виявила найбільше форми боротьби між новими, що народжувалися, і старими, віджилими формами суспільних відносин. Разом з тим В. ф. р. засвідчила жорстокість, позаправовий характер діяльності влади в екстремальних умовах, непередбачуваність розвитку масової свідомості, величезний розрив влади та реальних наслідків насильницьких методів соціальних перетворень. Історичне значення В. ф. р. полягає у проголошенні та апробації нею на практиці основних принципів політико-правового життя (правової держави, народного суверенітету, парламентсько-представницького ладу, поділу влади та ін.). Вона спричинила розвиток цих принципів як загальнолюдських, загальноцивілізаційних, дала поштовх становленню сучасного конституціоналізму не лише у Франції, а й у багатьох інших країнах.

Ліберберг І. І. Велика французька революція. — Х., 1931; Французская буржуазная революция 1789–1794. — М. — Ленинград, 1941; Буржуазные революции XVIII–XIX вв. в современной зарубежной историографии. — М., 1986; *L'Etat* de France pendant la revolution (1789–1799). — Paris, 1988; *Батыр К.* Революция: связь веков. // Социалистическая законность. — 1989. — № 6; *Крашенинникова Н. А.* Великая французская буржуазная революция и ее первые конституционные акты. Вестник Моск. ун-та, сер. 11 // Право. — 1989. — № 4; Рождение французской буржуазной политико-правовой системы. — Ленинград, 1990; *Карлейль Т.* Французская революция. История. — М., 1991; *Таран Л. В.* Историческая мысль Франции и России. — К., 1994; Des Etats generaux au 18 brumaire. La Revolution francaise a travers les archives. — Paris, 1988.

В. Горбатенко

Великі держави — термін, що увійшов у політичний лексикон і міжнародне право з часу Віденського конгресу (1814–1815 рр.) і був прийнятий для означення держав, які відіграють провідну роль у світовій політиці і міжнародних відносинах. Після Другої світової війни (1939–1945 рр.), згідно зі статутом ООН, юридичний статус В. д. мали США, СРСР, Англія, Франція, Китай, які були постійними членами Ради Безпеки.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Великодержавність (*great-power nationalism*) — властиві великій державі та її громадянам настрої, почуття, позиції певної національної зверхності, переваги над іншими народами, націями.

М. Головатий

Великодержавний шовінізм (від фр. *chauvinisme* — від імені капрала наполеонівської армії, якому приписують фразу: "Французи кращі за всіх, всі гірші за французів") — агресивна форма націоналізму, проповідування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших націй, гіпертрофована національна гордість, яка переростає в пихатість, розпалювання національної ворожнечі і ненависті. Власне термін "шовінізм" є похідним від імені капрала наполеонівської армії Нікола Шовена (Chauvin), котрий, вдовольняючись мінімумом життєвих благ, вирізнявся величезною прихильністю до Наполеона Бонапарта, а потім і до його культу. Спочатку Шовена висміювали, на нього малювали карикатури. Але після того, як про нього склали п'єсу, він став загальним типажем. Пізніше термін Ш. почали використовувати для позначення прихильності до ідеї військової переваги будь якої нації або держави. Вперше в історії Ш. як неминучий наслідок політики агресії та перемоги, так само, як і поразки і сподівання на реванш, особливо яскраво продемонструвала Перша світова війна 1914–18 рр. Ш. може проявлятися і в менш виражених формах, як-от: економічна експансія, політичний тиск, культурне домінування, яке проявляється на рівні внутрідержавних відносин.

Спорідненими із Ш. явищами є фашизм, тоталітаризм, антисемітизм, апартеїд, геноцид, націоналізм. Довготривалість існування і новітні прояви Ш. пов'язані з шовіністичними стереотипами — "стійкими, емоційно забарвленими схематичними образами, що існують у масовій свідомості й використову-

ються з метою формування суспільної думки в дусі ворожнечі до "чужих етносів" (Ю. Римаренко).

Одним з найбільш поширених різновидів Ш. є великодержавний шовінізм — ідеологія нації, що займає панівне (державне) становище в державі. Великодержавний Ш. є крайньою формою і зворотним боком націоналізму.

Якщо націоналізм — це ідеологія і політика національної винятковості, вибраності, переваги однієї нації над іншою, то Ш. є логічним наслідком цієї надлюбові до себе, зневажливим ставленням до інших етносів як спільностей, які, на думку шовіністів, перебувають на нижчому рівні розвитку. Суспільно-політичний розвиток цих народів, їх мова, культура здаються шовіністам нерозвиненими, примітивними, не вартими уваги. Внаслідок цього вони не тільки зазнають витіснення за рахунок іншої, на їх думку, більш розвиненої цивілізації, а й подекуди знищення. Звідси проповідування ворожнечі і насилля в міжнаціональних відносинах, політика економічного підкорення інших народів, їх політичного та духовного підкорення. Водночас потрібно зазначити, що питання межі між націоналізмом та Ш. є невизначеним та спірним. Націоналізм може виникати і проявлятись як своєрідна "захисна реакція" народу, який сам став жертвою великодержавного Ш. з боку іншої домінуючої нації. У цьому разі націоналізм слід вважати скоріше позитивним явищем, природною реакцією, яка спрямована на захист незалежності, культури, мови, ідеології цього народу. Проте, як свідчіть історичний досвід, цей "позитивний націоналізм" подекуди має тенденцію до переростання у Ш.

Великодержавний Ш. може виявлятись у політиці великої нації стосовно малих народів усередині однієї держави, а також набувати міжнародного резонансу, тобто політики пригноблення інших держав-націй, розпалювання агресивних війн з метою завоювання інших народів задля переходу їх у лоно "вищої" культури, приєднання до "кращої" суспільної організації нації-завойовника.

Політика великодержавного Ш. може свідомо використовуватись урядами та політичними партіями для підготовки загарбницьких воєн і виправдання експлуатації інших народів. Прояви Ш. можливі і з боку пригнобленої нації, однак великодержавний Ш. можливий тільки з боку великої нації, нації-імперії.

Ідеологія і практика Ш. не тільки мають корені у масовій психології, неписаних нормах побутової поведінки, а й підтримуються у суспільній свідомості, культивуються на державному рівні. Подолання Ш. передбачає гарантування і здійснення прав і свобод особистості незалежно від національної належності, забезпечення прав усіх громадян в економічній, політичній і культурній сферах.

В англомовних країнах як тотожний використовується термін "джингоїзм" (*jingoism*, від *jingo* — слово, яке вимовляється при клятві типу "їй-богу"; воно звучало у пісні войовничих британських патріотів, які закликали до нещадної війни з Росією в 1877–1878 рр., коли Британія економічно і політично підтримувала Туреччину, яка зазнала поразки). Цей термін застосовується в політичному лексиконі для позначення ультранаціоналізму і характеризує певний ораторський стиль, який прославляє державну міць з наголосом на залякування.

У ширшому значенні з середини 1970-х років термін "Ш." використовується для позначення домінування однієї соціальної групи над іншою (іншими) — "чоловічий Ш." та ін.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім В. М. Корецького. — К., 1996; Политология: Энциклопедический словарь. — М., 1993.

В. Семко

Великоросія (*Creat Russia*) — офіційна назва в XIX — початку XX ст. території європейської частини Російської імперії, яка увійшла до складу Російської держави до середини XVII ст. з переважно російським населенням (раніше "Велика Росія") і складалася з 30 губерній.

М. Головатий

Вербальна нота (лат. *verbalis* — словесний) — одна з форм дипломатичного листування. В. н. складається, як правило, від третьої особи і направляється від імені посольства, місії або Міністерства закордонних справ не підписаною, але скріпленою печаткою. Друкується В. н. на спеціальному нотному папері,

має вихідний номер і прирівнюється до усної заяви.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Вердикт (*verdict*, від лат. *vere dictum* — правильно сказане) — 1) у кримінальному праві деяких держав рішення присяжних стосовно вини чи невинності підсудного; 2) у переносному значенні в політичній практиці — це принциповий акт, важливий висновок, точка зору, думка влади.

М. Головатий

Верифікація (від лат. *verus* — щирий і *facio* — роблю) — перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки порівнянням її розробок з об'єктами, що спостерігаються, з даними експериментів. Принцип В. застосовується в позитивістських і біхевіористських теоріях політики. В ширшому аспекті В. пов'язана з необхідністю існування в політиці і науці про політику ціннісних суджень, які покликані не тільки описувати, а й витлумачувати, пояснювати явища і процеси з позицій соціальних і політичних норм і цінностей. В. у міжнародній практиці — перевірка істинності й встановлення вірогідності інформації, відомостей, які використовуються у процесі міжнародних переговорів і для вироблення відповідних угод; передбачає також з'ясування правдивості становища в регіоні, що стало предметом договору, за допомогою діяльності міжнародних спостерігачів, експертів, представників міжнародних організацій тощо.

А. Кудряченко

Верхівка (*upper / top stratum*) — найвпливовіша, керівна, привілейована частина будь-якої верстви, групи, класу, організації, суспільства.

М. Головатий

Верховна влада (*supreme authority*) — влада, що належить вищим державним органам.

М. Головатий

Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади України, є вищим державним колегіальним органом — парламентом. Формується через загальнонаціональні вибори на основі загального, рівного і прямого виборчого права терміном на чотири роки. Верховна Рада України обирається у складі 450 депутатів. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень. Повноваження парламенту припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради нового скликання. Окрім того, за Конституцією, Президент України може припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Повноваження парламенту не можуть бути достроково припинені в останні 6 місяців строку повноважень Президента.

Депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі. Перед вступом на посаду народні депутати складають перед Верховною Радою України присягу. Верховна Рада України працює сесійно, рішення приймаються на засіданнях. Ці та інші процедурні питання регулюються регламентом Верховної Ради України. Організаційні функції здійснює Голова Верховної Ради України та його заступники, які обираються з депутатів. Верховна Рада утворює комітети та комісії для підготовки та попереднього розгляду питань і тимчасові слідчі комісії для проведення розслідування з соціально важливих питань. Склад Верховної Ради України має також політичний поділ: відповідно до регламенту народні депутати (з власної ініціативи) створюють фракції за політично-партійною ознакою. До повноважень Верховної Ради України належить: внесення змін до Конституції; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження, внесення змін та контроль за виконанням державного бюджету України; затвердження загальнодержавних програм; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення виборів Президента України; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру; усунення Президента з поста процедурою імпічменту; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України; надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України; обрання суддів безстроково та інші

повноваження, що регламентуються Конституцією України. Верховна Рада України складається з народних депутатів, що обиралися в одномандатних мажоритарних округах до 1998 р. У 1998 р. вибори відбувалися за змішаною виборчою системою (225 депутатів (50 %) обиралися в одномандатних мажоритарних округах, а друга половина — за партійними списками в багатомандатному загальнодержавному окрузі). У 2004 р. прийнято закон, згідно з яким вибори до Верховної Ради України здійснюватимуться за пропорційною виборчою системою.

Верховна Рада України стала сукцесійною Верховної Ради УРСР. Остання була створена за Конституцією УРСР 1937 р. на виборах 1938 р. За часів СРСР Верховна Рада — і України (УРСР) зокрема — уособлювала всю повноту верховної влади, формально перебирала на себе функції та повноваження не тільки законодавчого органу, а й контролюючого. Склалася така політична практика, що Верховна Рада УРСР фактично ратифіковувала попередньо підготовлені пропозиції. Її політичний склад був однопартійним, з членів єдиної офіційно існуючої КПРС, також була частка безпартійних депутатів, але вони не становили альтернативи. Тому сформувалася практика одностайного схвалення рішень. Специфічність функціонування Верховної Ради радянського зразка вплинула на процес переходу до європейської моделі парламенту, формування розмежування компетенції та повноважень, поділу гілок влади та існуючої політичної практики, зрештою, регламентації таких нових суспільно-політичних явищ, як багатопартійність, формування більшості й опозиції тощо.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996; Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 1.

Р. Балабан, С. Рябов

Верховний комісар ООН з прав людини — посада, запроваджена в 1993 р. в структурі ООН з метою заохочення, захисту та нагляду за дотриманням громадянських, соціальних, економічних і культурних прав людини, оптимізації наявних механізмів захисту цих прав, здійснення з цією метою діалогу з урядами держав, політичними і громадськими організаціями і рухами. Призначає В. к. ООН з п. л. Генеральна Асамблея ООН терміном на чотири роки. Він безпосередньо підпорядкований Генеральному секретарю ООН, подаючи на розгляд Генеральної Асамблеї щорічні доповіді з дотримання прав людини.

Основи демократизації: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002.

М. Головатий

Верховний комісар у справах біженців — Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ). Було створене Генеральною Асамблеєю ООН з 1 січня 1951 р. для правового захисту і матеріальної допомоги біженцям у разі необхідності, якими, згідно зі статутом є особи, що перебувають поза межами країни свого походження. Основним завданням УВКБ є пошук постійних і ефективних рішень проблем біженців на чисто гуманній і неполітичній основі. Обирається В. к. у с. б. Генеральною Асамблеєю ООН і подає їй доповіді. Місцем розташування Управління Верховного комісара у справах біженців є Женева (Палац націй). За плідну роботу із сприяння біженцям у 1954 р. Управління Верховного комісара було нагороджене Нобелівською премією миру.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Вето (лат. *veto* — забороняю) — передбачений конституціями ряду країн акт, який зупиняє або не допускає набрання чинності законами та іншими нормативно-правовими актами (рішеннями) певних органів (посад, осіб). Розрізняють абсолютне (резолютивне) і відносне (умовно-обмежене) В. Абсолютне В. виявляється, зокрема, у праві глави держави на остаточне відхилення прийнятого парламентом закону. При відносному В. відмова глави держави санкціонувати закон лише зупиняє набрання останнім чинності. Парламент у такому разі може подолати В. глави держави шляхом повторного голосування за закон. Для цього нерідко потрібна кваліфікована більшість голосів. У США і Російській Федерації, наприклад, — не менше 2/3 голосів кожної палати. За Конституцією Президент України має право відносного В. на акти Верховної Ради України (ст. 94). Для подолання

В. Президента потрібна також кваліфікована більшість голосів. Відома й інша класифікація В. — на загальне і часткове (вибіркове). Перше означає відхилення акта в цілому, а друге — окремих його частин. В. — не тільки важливий правовий засіб впливу на законодавчу діяльність у державі, а й одна з процедурних форм, що застосовується у діяльності Ради Безпеки ООН. За Статутом ООН кожен з постійних членів Ради Безпеки може накласти В. на проект рішення з непроцедурного питання. Цим Статут ООН орієнтує Раду Безпеки на консенсусне прийняття рішень.

В. Горбатенко

Взаємодія політична — взаємний вплив різних політичних суб'єктів у процесі їхньої політичної діяльності; необхідна передумова повної реалізації функцій політичної системи, яка визначає характер політичного розвитку і темпи політичного прогресу.

В. п. — керований процес, який визначається за рівнем співвідношення інтересів і цілей політичних суб'єктів. Керування ним не відокремлюється від управління політичною системою як такою, що перебуває в постійному розвитку і передбачає наявність політичної інформації про цілісне її функціонування, особливості виникнення і можливості реалізації інноваційних політичних процесів. Це характеризує В. п. як багатоступеневу, з широким спектром картину розподілу політичних сил, що дає змогу виявити і уточнити цілі останніх, сукупність зв'язків і відносин між ними. Розстановка політичних сил, у свою чергу, формується їх позицією, мотивами, цілями, ідеологією, програмами, тенденціями політичної поведінки. Спільно вони утворюють механізми генезису, функціонування, змін, єдності, внаслідок чого й формується цілісна система В. п., котра постає як політичне суспільство.

В. п., як правило, виявляє себе в таких формах, як консенсус, гегемонія, контроль, погодження, союз, блок, ізоляція, нейтралізація, конфлікт, конфронтація, співробітництво, боротьба, панування, правління та ін. Основна мета В. п. у демократичному суспільстві — досягнення оптимального співвідношення (гармонії) інтересів різних політичних сил між собою, а також з об'єктивними потребами й інтересами суспільства в цілому. Саме завдяки В. п. на основі погодження інтересів, консенсусу, співробітництва різних політичних сил у суспільстві досягається необхідний рівень стабільності, нормального функціонування і розвитку всього соціального організму.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; *Храмов В. О., Мирончук В. Д.* Основы политологии. — К., 2000.

В. Храмов

Вибори — процес політичного волевиявлення громадян, які згідно із законом наділені правом голосу. В політології та теорії конституційного права В. розглядаються як форма безпосередньої демократії, на підставі чого формуються представницькі органи влади та органи місцевого самоврядування шляхом голосування. В. розглядаються також як спосіб формування колегіальних структур та органів державної влади, місцевого самоврядування, керівництва політичних партій та інших об'єднань громадян на представницьких форумах — з'їздах, конференціях, зборах, а також колегіальних та інших органів управління підприємств, установ, організацій.

Як політичний інститут В. мають тривалу історію становлення і розвитку. Початок виборчої процедури знаходимо ще у добу так званої родової демократії, коли пряме народовладдя — народні зібрання, у яких брало участь все доросле населення роду чи племені, доповнюється представницькими інститутами, такими як ради старійшин, що уособлювали первісну форму представницької влади. Прототипом сучасних виборів органів влади слід вважати процедуру, вироблену реформами Солона та Перикла, яка передбачала виборність на найвищі посади в Афінській республіці та їх підконтрольність з боку виборців. Саме у цей період було вперше застосовано не лише вікові, а й майнові та соціальні цензи, а також ценз статі. Правом голосу володіло лише чоловіче населення полісів — міст-республік, тоді як жінки та раби такого права не мали. В цілому ж антична демократія характеризувалася змінюваністю влади, яка досягалася шляхом використання такого інструменту, як вибори. Виборність органів влади та окремих осіб на державні посади тісно пов'язана з таким явищем політичного життя, як партії. Зародившись ще у Стародавній Греції, вони діяли і в часи Римської республіки. В цей період В. як інструмент досягнення політичної влади набувають розквіту та вдосконалення, зберіга-

ючи при цьому цензові обмеження за ознаками віку, статі та соціального статусу.

В добу середньовіччя уявлення про демократію та її інститути суттєво трансформувалися порівняно з античними часами. Політична система цієї епохи характеризувалася абсолютизмом монаршої влади, а тому вибори як елемент політичної культури зустрічаються вкрай рідко. Разом з тим саме в часи пізнього середньовіччя в ряді країн Європи зароджується така установа, як парламент. Йдеться про іспанські Кортеси, французькі Генеральні Штати, англійський Парламент. Розвиток парламентаризму дав істотний поштовх і для розвитку виборчого права та законодавства. З'являються варіанти виборчих систем — мажоритарна, пропорційна та змішана. Проте характерною рисою політичних В. аж до XX ст. була наявність усіляких цензів та обмежень. Внаслідок цього В. здійснювалися без урахування принципів загальності та рівності, тобто були недемократичними. Боротьба за рівні виборчі права стала одним із лейтмотивів політичних рухів на рубежі XIX–XX ст.

В історії українських земель В. з'являються за часів Запорізької Січі та Козацької республіки. Шляхом станових виборів обиралася Генеральна та Старшинська рада, яка у свою чергу обирала гетьмана. Ставши частиною Російської імперії, яка будувалася на засадах абсолютизму та централізму в управлінні, В. як такі зникають з політичного ужитку українців. Оскільки частина українських земель перебувала у складі Австро-Угорської імперії, яка будувалася на принципах конституційності, то починаючи з 1861 р. жителі Галичини обирали депутатів сейму — органу земельного самоврядування. Починаючи з 1905 р. західні українці користувалися загальним виборчим правом. Боротьба за рівні виборчі права була складовою політичної боротьби на підросійській східній Україні. Третім Універсалом Центральна Рада ухвалила рішення про вбори до Українських Установчих зборів. Схваленою 29.04.1917 р. Конституцією УНР передбачалося, що громадяни Української держави володіють активним і пасивним виборчим правом, беруть участь у виборах до законодавчих установ та органів місцевого і громадського самоврядування. Передбачалося, що В. будуть рівними та загальними і поширюватимуться на громадян, які досягли двадцятирічного віку.

Наступний етап у розвитку В. законодавства і практики був пов'язаний із встановленням радянської влади. Перша Конституція УСРР (1919 р.) виборче право поширювала лише на представників трудящих класів та службовців, зайнятих на промисловому виробництві, а також матросів і червоноармійців. Конституція УСРР (1929 р.) не внесла суттєвих змін у виборчі права громадян, але натомість Конституція СРСР (1937 р.) вперше за роки радянської влади запровадила принципи загальності та рівності виборчих прав без соціальних обмежень. Оскільки у радянські часи В. здійснювалися на безальтернативній основі, то вони мали формальний характер і були по суті "виборами без вибору". Вперше практика виборчих кампаній радянського періоду зазнала змін у 1990 р., коли склад Верховної Ради обирався на альтернативних засадах. Зокрема, право висувати кандидатів у депутати одержали і трудові колективи. Внаслідок таких В. вперше за роки радянського парламентаризму у законодавчому органі влади вдалося сформувати опозицію. Це стало вирішальним кроком на шляху демократизації політичної системи України та її національно-державного самовизначення.

Нині в Україні В. проводяться до Верховної Ради України, Президента України, Верховної Ради АР Крим, депутатів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад та сільських, селищних і міських голів. За часом проведення В. поділяються на чергові, позачергові (додаткові), повторні і замість тих, хто вибув із депутатського корпусу. Умови та порядок проведення В. визначаються Конституцією України та виборчим законодавством України.

Згідно з Конституцією України, ст. 76, 103 та 140, вибори здійснюються на засадах загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Принцип прямих В. означає, що вибори до всіх рівнів та органів влади відбуваються безпосередньо. Світова практика демократичних країн знає також і непрямі, або опосередковані, вибори, тобто коли обрання на посаду делегується, наприклад, колегії виборщиків. Принцип непрямих виборів практикується під час виборів президента США, який обирається колегією виборщиків. Принцип загального виборчого права передбачає, що активним та пасивним правом В. володіють усі громадяни країни, які досягли відповідного віку і не обмежені у праві голосу на підставі закону. Принцип рівності виборчого права означає, що громадянин бере участь у виборах на рів-

них підставах з іншими громадянами, тобто кожний виборець має рівну з іншими кількість голосів. Таємність В. забезпечує виборцю незалежність у своїх уподобаннях та під час голосування. В. є складовою виборчої кампанії — системи заходів та процедур, спрямованих на формування законодавчих та представницьких органів влади шляхом голосування.

За роки незалежності в Україні пройшли апробацію кілька моделей виборчих систем: мажоритарна, змішана, а починаючи з 2004 р. вперше запроваджено і пропорційну виборчу систему до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Музиченко П. Вибори в історії України // Юрид. вісник. — 1994. — № 2; Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. — К., 1995; *Кіс Іван Теофіл.* Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. — 1996. — № 4; Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. — К., 2001; *Бебик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001.

Л. Шкляр

Виборча кампанія — процес комунікації, діалог між політичною партією, кандидатом чи його представниками, з одного боку, та виборцями, які у день виборів мають проголосувати "за" чи "проти", — з іншого. Мета участі у виборчій кампанії — здобути перемогу на виборах. Претендент на обрання прагне так впливати на виборців, щоб вони в день виборів: а) пішли до виборчих скриньок; б) проголосували саме за певного кандидата.

Проте в цій взаємодії має свій інтерес й інша сторона — виборці. Вони теж прагнуть своєрідної перемоги, успіху, який полягає в тому, щоб обрати гідного представника, виразника їхньої волі й інтересів, того, хто справді обстоюватиме їхні потреби.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

С. Рябов

Виборча система — сукупність певних правил і прийомів, які регламентують процес формування органів влади шляхом голосування в процесі виборів.

М. Головатий

Виборчий — той, що стосується процесу обрання на виборну посаду (приміром, виборча кампанія, виборче законодавство, виборча комісія тощо).

М. Головатий

Виборчий корпус — сукупність виборців, які беруть участь у голосуванні. Це тільки ті, хто фактично використовує своє активне право, а не всі ті, хто має його юридично (занесені до списку виборців) або потенційно (формально володіють виборчим правом, але з якихось причин до списку виборців не занесені).

М. Головатий

Виборщики — особи, яких безпосередньо обирають вибори і які уповноважені на остаточне обрання на виборну посаду у разі двоступеневих або багатоступеневих виборів. Так здійснюється обрання президента США, так було на виборах до Державної Думи в дореволюційній Росії.

М. Головатий

Види виборчих систем — це сукупність правил і процедур проведення виборів, встановлених законодавством певної країни, а також способи визначення їх результатів. Виборчі системи є суттєвою характеристикою політичних систем. На думку фахівців, політичні системи, крім інших показників, відрізняються одна від одної ще й характером діючих виборчих систем. Головним показником, за яким одна виборча система відрізняється від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Наявність тієї чи тієї виборчої системи є результатом політичного досвіду країни, політичної культури її населення, особливостей політичного структурування суспільства, характеру партійно-політичної системи, розподілу політичних сил у суспільстві. Головними видами виборчих систем є: мажоритарна, пропорційна та змішана.

Мажоритарна виборча система передбачає вибори в одномандатному виборчому округу, результати яких визначаються більшістю голосів, поданих за одного із кандидатів у депутати. В теорії та на практиці розрізняють два різновиди мажоритарної виборчої системи, а саме: а) мажоритарна система абсолютної більшості та б) мажоритарна система відносної більшості. М. с. а. б. визначає обраним того із кандидатів у депутати, за якого віддано щонайменше 50 % го-

лосів виборців, що взяли участь у голосуванні. М. с. в. б. визначає переможцем серед кандидатів того, за кого віддано більше голосів, ніж за кожного з його суперників.

Пропорційна виборча система — це вибори у багатомандатних виборчих округах за списками партій, які балотуються до парламенту чи місцевого органу самоврядування. У цьому разі виборець голосує за список тієї партії, програмні засади якої йому до вподоби. При цьому партійні списки бувають закритого та відкритого типів. Закритий список — це ситуація, коли оприлюднюється лише чільна п'ятірка партійного списку, тоді як решта списку залишається невідомою для виборця. Відкритий список — це оприлюднення всього складу партійного списку. Різновидом цього варіанта є пропорційна виборча система за преференційним принципом. Він передбачає не лише оприлюднення списку кандидатів від партії, а й право виборця на свій смак визначати того кандидата із списку, за якого він хотів би проголосувати. Така система вважається демократичнішою, оскільки суттєво коригує вплив партійної верхівки на рейтинг того чи того кандидата партійного списку.

Пропорційна виборча система передбачає такий інструмент визначення переможців виборів, як виборча квота, або виборчий метр (***Q***). Цей показник визначається діленням загальної кількості голосів, поданих у певному виборчому окрузі (***X***), на кількість мандатів, які підлягають розподілу (***Y***). Між партіями мандати розподіляються діленням одержаних ними голосів на квоту.

Змішана або мажоритарно-пропорційна виборча система передбачає поділ частини мандатів, які визначаються шляхом мажоритарної виборчої системи в одномандатних округах, а частина — пропорційної виборчої системи у багатомандатних виборчих округах.

В Україні за роки незалежності апробовано практично всі класичні виборчі системи. З 1990 до 1994 р. діяла мажоритарна система абсолютної більшості. З 1994 по 1998 рр. — мажоритарна система відносної більшості. З 1998 до 2002 р. — змішана виборча система. У 2004 р. Верховна Рада України ухвалила закон "Про вибори народних депутатів України" на пропорційній основі.

Избирательные системы в свете мирового опыта (законодательство и практика). — М., 1991; Конституционное (государственное) право зарубежных стран. — Т. 1–2. — М., 1996; *Рябов С.* Політичні вибори: Навч. посіб. — К., 1998.

Л. Шкляр

Визвольна війна — справедлива за характером війна, спрямована на ліквідацію панування, нав'язування волі та чужих інтересів тому чи іншому етносу (наприклад, визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького).

М. Головатий

Визнання виборів недійсними — процедура, згідно з якою встановлюються причини невизнання акту політичного волевиявлення громадян шляхом голосування. Регулюється виборчим законодавством кожної окремої країни. Вирізняють такі дві найбільш поширені підстави для визнання виборів недійсними. Перша — якщо під час проведення виборчої кампанії її учасники допустили грубі порушення чинного виборчого законодавства, доведені у судовому порядку. Це можуть бути порушення, пов'язані з агітацією в день голосування, моральний та фізичний тиск на виборців, використання коштів, розмір яких істотно перевищує норми, передбачені виборчим законодавством, тощо. Друга — якщо під час підрахунку голосів спостерігалися порушення законодавства про вибори, внаслідок чого результати голосування виявилися спотвореними.

У разі визнання виборів недійсними не пізніше як через місяць після такого визнання проводяться повторні вибори. Відповідне рішення ухвалюється ЦВК. На повторних виборах в одномандатному виборчому окрузі не мають права балотуватися особи, які призвели до визнання виборів недійсними.

Погорілко В. Ф. Вибори народних депутатів України / Юридична енциклопедія. — Т. 1. — К., 1998.

Л. Шкляр

Визнання виборів такими, що не відбулися — регулюється законодавством кожної окремої країни, згідно з яким визначається норма явки виборців для того, щоб визнати вибори такими, що відбулися чи не відбулися. В Україні регулюється законодавством про вибори і контролюється Центральною виборчою комісією України. Ця норма залежить від виборчого закону. За умов ма-

жоритарної виборчої системи норма абсолютної більшості становить 50 % плюс один голос виборців.

Ще однією підставою для визнання виборів такими, що не відбулися, є випадок, коли усі зареєстровані у виборчому окрузі кандидати вибули з голосування.

Рябов С. Г. Політичні вибори: Навч. посіб. — К., 1998.

Л. Шкляр

Визначення результатів виборів — процедура підбиття підсумків голосування, що визначається законодавством кожної окремої країни. Ця процедура залежно від типу виборчої системи складається з одного або двох етапів підрахунку голосів. Якщо визначають результати виборів у мажоритарному виборчому окрузі, то перший етап В. р. в. відбувається у дільничних виборчих комісіях, де підраховують кількість тих, хто взяв участь у голосуванні, і те, як розподілилися голоси між учасниками виборів. Другий етап: на підставі протоколів дільничних виборчкомів окружні виборчі комісії визначають, хто переміг у цьому виборчому окрузі і хто має одержати мандат депутата від конкретного виборчого округу.

Л. Шкляр

Винниченко Володимир (1880–1951) — український політичний діяч, письменник. Походив із селянського роду на Херсонщині. Студіював на юридичному факультеті Київського університету. Був одним з організаторів Революційної української партії (РУП), а пізніше членом УСДРП та її ЦК, редактором партійного органу "Боротьба", членом та заступником голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату — уряду України, голова Директорії. У 1919 р. в еміграції у Відні, організував Закордонну групу українських комуністів і намагався співпрацювати з більшовиками (невдало). Проживав в Австрії, Франції, під час війни — в'язень фашистського концтабору. Тут він присвятив себе літературній діяльності. Автор 14 романів, понад 14 п'єс, більше ста оповідань, великої кількості статей, у тому числі публіцистичних. У політичному плані великий інтерес викликають його твори "Відродження нації" (1920), "Заповіт борцям за визволення" (1949), в яких намагався дати відповідь на запитання — у чому була причина поразки української національної революції 1917–1920 рр., висунув власну концепцію листопадового повстання 1918 р., яку назвав і характеризував як національну селянсько-робітничу революцію. Концепційно В. визнавав марксизм, хоча на його ідеології сильно позначилися впливи західного лібералізму й гуманізму. Політично хитався між українською національною самостійницькою платформою і концепцією української радянської республіки. Як практичний політик був дещо експульсивним, схильним до крайнощів. У своєму "Заповіті" В. з гордістю писав, що до владних вершин він прийшов "не від царських "канцелярій", не від тихих посад... а від плугів, майстерень, підпілля, тюрем". Багато розмірковував про засоби і методи боротьби за незалежність України в майбутньому, окреслював перспективи політичної діяльності для української еміграції, завдання якої — боротьба за визволення України від диктатури сталінізму. В. стверджував, що незалежність України має творитися в самій Україні, а не поза її межами і найважливіше завдання, яке належить вирішити, — "цілковите радикальне знищення усякого національного і політичного поневолення, самостійність Україні і Демократія".

Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Ч. 1. — Л., 1993.

М. Головатий

Виробнича демократія — політика, що базується на участі працівників у прийнятті певних управлінських рішень відповідної організації. Керівник такої організації частину своїх (найчастіше другорядних) функцій передає іншим працівникам, використовуючи при цьому їх особистісні здібності, особливо організаторські. В. д. сприяє використанню так званих гнучких форм управління виробництвом, організацією.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Висування кандидата — процедура у виборчому процесі, що здійснюється відповідно до закону і формалізовано відображає початок участі у балотуванні кандидата. Висування здійснюється згідно з встановленими

законом правилами, як варіант — протокол (рішення) засідання трудового колективу, що був суб'єктом виборчого процесу в радянський період та перші роки після проголошення незалежності України; рішення зборів виборців, що поширено в більшості країн, де використовується мажоритарна виборча система, а також висування осередками партійних організацій. Можливі й інші варіанти, загальною характеристикою яких є колегіальність рішення. Це свідчить про те, що кандидат відображає певні колективні (групові) настрої та інтереси. Разом з тим існує варіант самовисування кандидата через певні процесуальні правила, які існують у виборчому законодавстві. Такий варіант надає максимально широкий доступ до балотування, як правило, він існує поряд з іншими формами висування кандидата. Відмінна ситуація щодо висування кандидата існує в разі пропорційної виборчої системи, коли висування є внутрішньою справою політичних партій, проте воно здійснюється згідно з регламентацією. Специфіка такого висування полягає в тому, що визначається не тільки те, хто висувається кандидатом, а й те, яке місце посідатиме в списку, тобто до виборів колегіальним рішенням партійних органів встановлюється потенційна можливість стати депутатом. Місце у списку (так називається документ колективного висування кандидатів від політичної організації — партії, блоку тощо) впливає на черговість здобуття мандата в разі перемоги партії (партійного списку) на виборах. У свою чергу балотування відбувається не індивідуально кандидатами, а списком кандидатів, останні можуть бути відкритими, що в такому разі дає змогу висунутим кандидатам бути не пасивними учасниками списку і залежно від зібраних голосів пересуватись щаблями списку. Після акту висування кандидатів відбувається реєстрація та подальше їх балотування, реєстрація партій як учасників виборчого процесу та їх списків з кандидатами.

Законодавство України про місцеве самоврядування. Збірник законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Виховання політичне — систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей з метою сформувати їх політичну позицію, ідеали, цілі. Процес В. п. спрямований на формування суспільної і групової свідомості, самосвідомості окремої особистості. Здійснюється з метою підготовки громадянина до активного суспільного життя, формування переконань та норм поведінки, які відповідають ідеям та інтересам, що панують у суспільстві або окремих верствах, а також виховання в нього дієвої позиції щодо окремих явищ політичного життя суспільства загалом. Мета, зміст і організація В. п. визначаються характером політичної системи суспільства і слугують інтересам її збереження і розвитку. Здійснюється, як правило, воно через поширення прийнятого в певній політичній системі типу політичної культури.

В. п. містить два основні компоненти — раціональний (поширення необхідної політичної інформації) та емоційний (вироблення всієї сукупності політичних відносин). Обидва зазначені компоненти завжди перебувають у тісному зв'язку з конкретною політичною системою. В Україні з переходом до нової системи суспільно-політичних цінностей практичне втілення нових ідей виховання передбачає докорінне оновлення змісту, форм і методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі фундаментальної перепідготовки викладачів; створення необхідних структур для безперервної підготовки відповідних фахівців; утвердження в суспільстві політичних знань шляхом широкого політичного просвітництва і соціалізації особистості (вивчення норм цивілізованої політичної поведінки, культури соціальних і міжнародних відносин, політичних технологій, правового статусу особистості, механізму взаємовідносин між державами, партіями, суспільними структурами, виховання здатності до участі у політичному житті); створення і розвиток державної системи політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки, яка базувалася б на фундаментальних цінностях, демократичній культурі, на ідеях свободи, соціальної справедливості та громадянського миру, поважання прав людини й законів держави.

Методи В. п. поділяються на прямі (переконання, примус, повчання, наслідування) і непрямі (використання політичних символів та ритуалів, стимулювання нормативної поведінки та ін.). Засоби В. п. різноманітні й

передбачають індивідуальний і колективний рівень. Необхідність забезпечення в Україні регульованого переходу до нового суспільного порядку і нового характеру взаємовідносин держави та громадянина диктує потребу засвоєння з раннього віку знань про символіку української держави (прапор, герб, гімн), про історію країни з найдавніших часів, про принципи сучасного ефективного державного устрою, суть політичної влади й політичних режимів, виборчих і партійних систем. Усе це покликане сформувати у молодого покоління національний патріотизм, політичну толерантність, свідому оцінку політичних ідей, ідеалів, політичної інформації, які функціонують у суспільстві.

В. п. має державний і недержавний (сім'я, школа, громадські організації тощо) характер. Основним критерієм ефективності системи В. п. є політична поведінка соціальних груп і окремих громадян.

М. Михальченко

Відкритих дверей політика — комплекс різноманітних соціально-економічних, суспільно-політичних заходів, які спрямовані на розвиток вільного доступу на внутрішній ринок держави зарубіжних капіталів, технологій, інвестицій.

М. Головатий

Відновлення української держави в програмах українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст. Ідея відновлення власної державності була центральною в українській політичній думці на зламі століть, а відтак — стала чільною ідеєю, закріплюваною представниками української політичної еліти у документах новостворюваних політичних організацій — партій. За період з кінця XIX ст. до початку Української національної революції 1917–1920 рр. ідея української державності пережила певну еволюцію, що й чітко віддзеркалилося в тогочасних партійних документах.

Серед перших політичних партій — Народна рада, що виникла в 1885 р. у Львові. Політичні вимоги членів товариства (партії) зводилися до того, що вони "прагнутимуть в державі австрійській… на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке єму належить ся межи народами сеї держави". У Програмі Української (русько-української) радикальної партії (постала у 1890 р.; серед членів — І. Франко, С. Данилович, М. Павлик, Р. Яросевич та ін.). Політичні домагання українців концентрувалися у вимозі "найповнішого впливу на рішенє всіх питань політичного житя, автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тілько їх дотикають: уділеня кождому народови можности якнайповнішого розвою культурного". Програма ж партії, прийнята у 1904 р., акцентувала необхідність перебудови "австрийскої держави на федеративний зв'язок народів, що замешкують її, через утворенє замість теперішніх провінцій — національних теріторій з повною політичною автономією кождої народности на теріторії переважно нею заселеній в запевненєм меншостям усіх політичних і національних прав". Стосовно ж русинів-українців радикали декларували вимогу створення "окремої руської політичної території" з українських земель Галичини та Буковини.

Вимоги членів Української національно-демократичної партії (заснована у 1899 р. галицькими народовцями; серед членів — М. Грушевський, Е. Левицький, К. Левицький, В. Охримович, І. Франко та ін.) були ще радикальнішими: вказуючи на те, що галицькі українці є частиною "українсько-руського народу", який мав "колись самостійність державну" і до того ж "ніколи не зрікся і не зрікаєся прав народу самостійного", партійці проголосили, що кінцевою метою їхніх змагань є здобуття всім українським народом політичної незалежності, його об'єднання в "одноцільний національний організм", тобто відновлення української державності. Прикметно, що окрім націонал-демократів ідеал, згідно з яким "кожна нація самостійно рішатиме свою долю", обґрунтовували наприкінці XIX ст. і галицькі соціал-демократи.

Серед перших українських наддніпрянських політичних утворень — "Братство тарасівців" (1891; члени: І. Липа, М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик). Згідно з програмними настановами, опублікованими у Profession de foi молодими українцями, тарасівці обстоювали "повну автономію у всіх народів", "дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні", і акцентували свою прихильність до "федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля". Попри це в інших документах товариства закріплювалася ідея самостійної України. Однак тільки з постанням у 1899 р. Революційної української партії (РУП), за-

снованої Д. Антоновичем, Б. Камінським, Л. Міцкевичем і М. Русовим, ідея самостійної України зазвучала в Російській імперії на повну силу. На прохання рупівців М. Міхновський написав брошуру "Самостійна Україна", проголосивши, що "державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин". Однак такий радикалізм М. Міхновського прийшовся не всім рупівцям до душі. Відтак у проекті програми партії, яку планувалося прийняти на з'їзді у 1905 р., розмова йшла тільки про автономію України, а не політичну незалежність.

Надто обережними були заяви й членів Української соціалістичної партії, створеної майже одночасно з РУП — у 1900 р.: у нарисі партійної програми йшлося тільки про необхідність громадського і земського самоуправління.

Після розколу в РУП на початку 1902 р. постає Українська народна партія, очолена М. Міхновським. Програма УНП стала своєрідною апологією самостійності, політичної незалежності українців.

Таким чином, на початку XX ст. в українській політичній думці виразно окреслилася на рівні партійних документів провідна ідея: створення української державності. Однак вона постала в двох, так би мовити, альтернативних іпостасях, суть однієї з них зводилася до необхідності створення української автономії в складі Росії чи Австро-Угорщини, іншої — до потреби постання самостійної, політично незалежної Української держави.

І в подальший період — аж до Української революції — єдиного погляду на українську державність у середовищі представників української інтелектуально-політичної еліти не існувало. Попри це автономістська ідея в Наддніпрянській Україні здобувала собі все нових і нових прихильників. Так, автономістські орієнтири стали чільними для лібералів з новопосталої у 1905 р. (стараннями Б. Грінченка, І. Стешенка, С. Єфремова та ін.) Української демократичної партії, як і для членів згодом оформленої Української радикальної партії. Після об'єднання УДП і УРП програма нової Української демократично-радикальної партії знову зафіксувала автономістські уподобання її членів і, зокрема, ідею необхідності реформування Росії на федералістських засадах.

За федерування Росії ратували члени Української соціал-демократичної робітничої партії (постала в грудні 1905 р. після перейменування РУП).

Затухання революційних настроїв у Російській імперії після подій 1905 р., наступ у подальший період царату на вільнодумство привели до припинення діяльності українських політичних партій чи навіть до їх зникнення. Засноване ж 1908 року Товариство українських поступовців стояло на автономістських позиціях. І тільки після утворення в 1914 р. у Львові групою українських емігрантів (Д. Донцовим, В. Дорошенком, А. Жуком, М. Залізняком, М. Меленевським, О. Скоропис-Йолтуховським) Союзу визволення України (СВУ) ідея автономії України в складі Росії в українській політичній думці доповнилася новою: члени СВУ почали орієнтуватися на Австрію, оскільки вважали, що "вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією".

1917 рік приніс в українську спільноту нові настрої і сприяв утворенню нових партійних організмів. Новостворена Українська партія соціалістів-революціонерів у своїй програмі закріпила тезу про необхідність федерації України як демократичної республіки "з іншими народами". Показово, що есери акцентували необхідність створення української парламентської республіки у "своїх етнографічних межах" незалежно "від сучасної державної приналежності українських земель". Про необхідність "признання суверенітету українського народу", про важливість для українців власної державної організації — Української Демократичної Республіки — заговорили члени Української демократично-хліборобської партії (створеної у травні 1917 р.), сумніваючись у демократичних намірах росіян навіть при постанні республіканськo-демократичної Росії.

Однак з-посеред підросійських українців все ще переважали ті, які не мислили української державності "вне Русского государства" і, як члени Української федеративно-демократичної партії, вважали за потрібне узгоджувати автономію України з "цілістю Російської держави", тобто мислили Україну лише у федеративній злуці з Росією. На таких же позиціях стояли члени Української партії соціалістів-федералістів та ін. І тільки події кінця 1917 — початку 1918 року (так зване, у виразах М. Грушевського, "очищен-

ня вогнем”) зумовили перехід багатьох колишніх українців-федералістів на самостійницькі позиції. Однак швидкий плин подій, встановлення совєтської влади на території України призвели не тільки до ліквідації українських партій, а й безпосередньо тих, хто в той чи інший спосіб декларував прихильність самостійницькій ідеї.

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993; *Білоус А. О.* Кадети: проблема державності в Україні у період революції 1905–1907 рр. // Українська державність: історія і сучасність. — К., 1993; *Головченко В. І.* Питання української державності в програмних документах української соціал-демократії (1900–1905 рр.) // Українська державність: історія і сучасність. — К., 1993; *Жерноклєєв О.* Українська соціал-демократична партія (1899–1918). — Ів.-Франківськ, 1997; *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998; *Касьянов Г.* Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. — 1992. — № 2; *Расевич В. В.* Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.) — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1996; *Телешун С. О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX століття. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996; *Шкраб'юк П. В.* Михайло Павлик і радикальна партія. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1994.

М. Кармазіна

Відносини соціальні — 1) стійка система зв'язків між індивідами, яка складається в процесі їх взаємодії в умовах того чи іншого суспільства, місця і часу; 2) відносини рівності та соціальної справедливості, панування і підкорення між соціальними групами, а також всередині їх щодо розподілу життєвих благ, умов становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб.

В. с. виникають у процесі взаємодії, реалізації інтересів і задоволення потреб індивідів, соціальних груп або спільнот. В. с. об'єднують індивідів, їх розрізнені дії в єдине ціле, утворюють суспільство як систему, як соціальну цілісність.

Специфіка В. с. полягає в тому, що вони об'єднують людей в соціальні спільноти різних рівнів, різновидів і типів на засадах однакових умов їхнього життя, що відображається в способі життя, становищі в суспільстві, інтересах, прагненнях, ідеалах тощо. Засобом, що надає стійкості В. с., є норми і цінності.

Залежно від змісту і рівня В. с. можна класифікувати на відносини між індивідами (індивідні), різноманітними соціальними суб'єктами (групові, класові, етнічні, національні, політичні, сімейні та ін.). За професійною діяльністю відносини можуть бути виробничими, навчальними, політичними, виховними, театральними тощо. На рівні взаємодії між людьми в групі відносини набувають характеру міжособистісних. Можна виокремлювати і внутрішньоособистісні відносини.

Зазначені вище відносини утворюють систему В. с. Їх специфіка полягає в тому, що вони уособлюють не так індивідуальну сутність людини, як її соціально значущі позиції (групові, професійні, класові, станові, партійні тощо), мають надіндивідний, безособовий характер. Їх сутність полягає скоріше не у взаємодії конкретних осіб як фізичних індивідів, а у взаємодії індивідів як виконавців певних соціальних ролей, соціальних акторів. В цьому полягає їх об'єктивна зумовленість як форми зв'язку індивіда з певною соціальною групою, їх соціалізуючий вплив та засіб входження в суспільну практику.

В. с. в Україні в умовах модернізаційного розвитку характеризуються можливістю повніше виявити індивідуальність людини, її соціальну мобільність, реалізувати конституційні права і свободи, мінімізувати залежність від соціальних спільнот та політичних угруповань. Ці зміни, попри їх обумовленість транзитивністю українського суспільства, відбуваються переважно в межах загальнолюдських соціальних і культурних процесів.

Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П. Соціальний розвиток. — К., 2001; Політологічний енциклопедичний словник. Навч. посіб. — К., 1997; Суспільні відносини і відношення // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998.

М. Лукашевич, М. Недюха

“Відплив інтелекту” — суспільне явище, що пов'язане з помітним (значимим) від'їздом з держави (або регіону) працівни-

ків інтелектуальної сфери або високопрофесійних працівників, фахівців, майстрів різних галузей господарства, науки, мистецтва, спорту. Це спричиняється до зниження потенціалу у відповідному сегменті суспільного життя (економіки, культури, науки, спорту), втрати або обмеження школи, традиції, розробок тощо. Ситуація, сприятлива для "відпливу інтелекту", складається відповідно до економічної чи політичної кон'юнктури, коли умови для роботи та реалізації спеціалістів принципово кращі в іншому регіоні, куди спрямовується потік і чим стимулюється від'їзд. Специфічність втрати фахівців така, що вони є цінним ресурсом, який важко або повільно відтворюється і не може бути механічно замінений, на відміну від некваліфікованої робочої сили. Для констатування наявності феномену "відпливу інтелекту" він не обов'язково повинен мати масовий характер. Від'їзд навіть одного або кількох провідних спеціалістів (фахівців) свідчить про наявний стан речей, особливо коли відповідних спеціалістів мало у світі загалом. Можна встановити залежність: чим вищий кваліфікаційний рівень і відповідно менше спеціалістів такого рівня, тим менше "відпливу" осіб потрібно для констатації "відпливу інтелекту". Сплеску "відпливу інтелекту" зазнав Радянський Союз, у його складі й Україна, а згодом, як незалежна — наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст., що було пов'язано з відкриттям кордонів, лібералізацією та соціально-економічною кризою. Інтегровані в міжнародний обмін (відкриті) суспільства менш болісно переживають "відплив інтелекту", оскільки він супроводжується "припливом", тобто обміном. Деякі держави або транснаціональні компанії цілеспрямовано здійснюють політику заохочення або "купівлі", рекрутування висококваліфікованих кадрів, стимулюючи в інших регіонах "відплив інтелекту", що свідчить про феномен як одну з ознак глобалізації.

Р. Балабан

Відродження політичної думки — політико-правова ідеологія, політичні програми і платформи європейських мислителів епохи Відродження XIV–XV ст. В цей час у Європі відбуваються значні соціально-економічні та суспільно-політичні зрушення, що знаменували собою новий час, ранній етап якого пов'язують з епохою Відродження.

Відродження порушило зовсім нові політичні проблеми, що постали з кризою феодалізму, науково-технічним прогресом, розвитком нової структури суспільства, поширенням раціонального мислення, відкриттями в науці (М. Коперник, Г. Галілей). Це були проблеми, пов'язані з новим баченням людини, вимірами її свободи, прав та обов'язків. Це були проблеми нової економічної політики, нового підходу до власності, на право володіти якою претендували щораз ширші кола населення. Це були проблеми, пов'язані з доступом до влади; а через те, що коло власників розширювалося, то повинно було закономірно розширюватись і коло людей, які могли брати участь у прийнятті політичних рішень. Капіталізм, що народжувався, кардинально змінював, принаймні починав змінював основні джерела влади. Вже не фізична сила, мужність, вміння володіти мечем ставали найважливішим джерелом влади, а ініціативність, хист до торгівлі, вміння комбінувати, спілкуватися, заощаджувати, самовіддано працювати. Гроші відкривали доступ до влади. Отже, феодальний спосіб прийняття рішень, доступу до влади був відкинений, як зрештою втратив популярність і феодальний державний устрій.

Одним з осередків змін у Європі стала Північна Італія, саме тут розквітла творчість першого представника політичної філософії, теорії політики нових часів — Н. Макіавеллі (1469–1527). В історію політичної думки Макіавеллі увійшов завдяки тому, що виокремив політику в самостійну науку і розглядав її як мистецтво, символ віри, яка повинна стати панівною у свідомості людини. У своїх трактатах "Государ", "Міркування на І декаду Тіта Лівія" протиставив теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд. Вважаючи силу основою права, визначаючи поняття "держава" як загальний політичний стан суспільства, Макіавеллі стверджував, що людина втілює в собі злобність, агресивність, властолюбство, жадібність, брехливість, боязливість, малодушність, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість тощо. Необхідність приборкати ці її риси і покликала до життя державу. Макіавеллі виклав політичну ідеологію і політичну теорію у формі своєрідного міфу, змалювавши видумані і реальні постаті політичної історії і показав уявний ідеальний образ правителя як виразника символу "колективної волі", що виконує своє історичне

призначення, має свою долю. Його ідеал державного устрою — сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молодої буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини, повинен бути "лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків". Відстоюючи пріоритет світської влади, гостро критикував духовенство, а дворянство закликав знищити зовсім. Макіавеллі спробував вперше дослідити феноменологію політичної свідомості і політичної діяльності, які були звернені не в минуле, а в майбутнє. Політична ідеологія, за Макіавеллі, була скерована на осягнення чітко визначеної політичної мети — формування колективної волі, за допомогою якої можна створити єдину італійську державу. Він чи не вперше розглянув усе людське знання під кутом зору політики, наголосив на глибокій кризі тогочасного суспільства і культури, вихід з якої вбачав у розвитку нової політичної свідомості. У своїх творах Макіавеллі відновив ідею античних мислителів про розвиток суспільства по колу, зазначаючи, що "всі держави звичайно із стану впорядкованості переходять до невпорядкованості, а потім від невпорядкованості до нового порядку". Сповідуючи і деякі гуманістичні ідеї, Макіавеллі зауважував полярність інтересів бідних та багатих, висловлювався за справедливий і досконалий державний устрій, який повинен забезпечити політичну свободу людині, демократичне міське самоврядування. Лише свобода і рівність, на його думку, здатні розвивати здібності особистості, втілювати в ній любов до загального блага і громадянські чесноти.

Ідеї всезагальної рівності людей, примітивного комунізму, усуспільнення майна, ліквідації приватної власності захищали ідеолог селянських мас у Німеччині Томас Мюнцер (1493–1525) і німецькі анабаптисти. Вимоги свободи мислення, свободи переконання, свободи совісті, рівності мирян і духовенства розвивав знаменитий діяч Реформації у Німеччині, фундатор однієї з найвпливовіших течій у протестантизмі Мартін Лютер (1483–1546). Він стверджував, що людська особистість визволяється від законів і поставлена у прямий зв'язок з Богом, і водночас особистість, її діяльність оголошується нікчемною, бо діє закон вічного призначення Божого, а тому воля людини безсила. Лютер заперечував природну свободу, церковний закон, однак вимагав свободи в релігії, церкві. Джерелом пізнання істини залишався людський розум. Лютер звузив можливість втручання релігії у суспільне життя. Панування догм обмежувалося релігійною сферою, на все решта надавалася свобода. Від людини вимагалися лише особисті почуття, віра в Христа Спасителя. На відміну від Лютера засновник християнського гуманізму Еразм Роттердамський (1469–1536) у працях "Про свободу волі", "Похвала глупоті", "Заступник" та інших обстоював ідеали бюргерства — освічена і гуманна монархічна влада, свобода духу, самоврядні міські громади, здоровий глузд, стриманість, миролюбність, простота. В Англії ідеї майнової рівності людей, скасування приватної власності як причини їх нерівності, зрівняльного розподілу, заперечення багатства й експлуатації людини людиною, обов'язковості праці для всіх, виборності органів влади, віротерпимості, свободи совісті проповідував гуманіст і державний діяч Томас Мор (1478–1535). У 1516 р. латиною вийшла його праця "Золота книга, настільки корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопію". Залишаючись монархістом, він виступив проти тиранії — воля народу для нього була вища від волі монарха, бо "воля народу дає корони і забирає їх". Мор був переконаний, що достатньо у своїй діяльності керуватися здоровим глуздом та елементарними законами природи, щоб позбавитись зла, яке тяжіє над суспільством. Аналогічні погляди на межі XVI–XVII ст. висловлював й італійський мислитель Томмазо Кампанелла (1568–1639). "Місто сонця" (опублікована у 1623 р.) — найвідоміша праця Кампанелли, вона теж була утопією.

На початку XVI ст. у Франції утвердився абсолютизм, який був вороже зустрінутий певною частиною дворянства. Такий опір відображався у працях мислителів того часу. Один з них — засновник пуританства Жан Кальвін (1509–1564), який, систематизувавши вчення Лютера, запровадив нову форму церковної організації, а проголошену його попередником свободу совісті звів до рівня свободи від католицизму. У 1534 р. Кальвін опублікував свою основну працю "Настанова в християнській вірі", де систематизував теологічне обґрунтування Реформації. Послідовники Кальвіна у Франції — гугеноти виступили як опозиція

королю і католицькій церкві. Розпочалися релігійні війни, під час яких народилася ідеологія кальвіністів-монархомахів (грецьк. *monarchos* — єдиновладдя, *mache* — боротьба). Виходячи з ідеї народного суверенітету і договірного походження влади, вони обґрунтували право на опір тиранам, право міських магістратів на відсіч монархутирану.

Доктрину суверенітету використовували і для захисту королівського абсолютизму. Наприклад, видатний французький мислитель Жан Боден (1530–1596) вважав, що суспільство формується під впливом природного середовища, а держава — кровногосподарських союзів. Боден сформулював вчення про суверенітет, який не може бути "змішаним", бо належить або королю, або аристократії, або народу. Демократія для Бодена ненависна, але й тиранію він не приймав, визнаючи право народу на опір тиранові аж до його вбивства.

Хейзинга И. Осень средневековья. Сочинения: В. 3 т. — М., 1995. — Т. 1; *Рассел Б.* Історія західної філософії. — К., 1995. — Т. 1.

О. Бабкіна

Відродження української політичної думки — процес, що розгорнувся на українських землях з 20–30-х років XIX ст. Українська нація, розділена між двох імперій — Російською та Австро-Угорською — потерпала від гніту пануючих народів. Інтелектуальна еліта Лівобережжя за період, що минув з часу знищення Російською імперією Запорозької Січі, ліквідації всіх українських інститутів управління, була майже повністю зденаціоналізована й зрусифікована. Еліту підавстрійської України уособлювало малоосвічене й сполячене духовенство. Проте у перші десятиліття XIX ст. кращі представники греко-католицького духовенства на західноукраїнських землях (І. Таврівський, М. Малиновський, С. Петрушевич, Г. Савчинський, І. Снігурський, І. В. Терлецький та ін.) провадили значну культурно-просвітницьку, наукову роботу і згодом ця їхня праця неабияк прислужилася відродженню української нації загалом та її політичному думанню зокрема. На відродження і формування української національної свідомості і політичної думки істотно вплинула польська політична думка. Серед ідей, випрудукованих польськими інтелектуалами, привабливими для українства найперше виявилися ідеї І. В. Терлецького та Ф. Духінського, що стосувалися проблеми відмінності русинів-українців від росіян. Так, у праці "Слово русина до всіх братів слов'янської вітки про слов'янські справи" (1848) І. В. Терлецький протестував проти "фальшивого включення руської народності, історії та літератури у народність, історію та літературу російську". Ф. Духінський, акцентуючи відмінність українців від росіян, вказував на расову єдність Польщі та Русі-України.

Іншою ідеєю, яка згодом знайшла свою інтерпретацію в українській політичній думці, стала ідея історичних початків українського народу. Ф. Духінський вважав за велику помилку починати історію Московщини зі слов'ян Києва та Новгорода, а не фінських племен Поволжя, і вказував на те, що сприйняття правителями Москви назви "Росія" — історична узурпація. Водночас Ф. Духінський стверджував, що все історичне минуле України-Руси треба включити до польської історії.

Сприйняли українці й ідею середньовічної Русі як творіння українського народу та його спадщини, на яку росіяни не мають жодних підстав претендувати. Крім того — ідею федералізму, активно розроблювану І. В. Терлецьким. Оцінюючи інтелектуальну спадщину І. В. Терлецького, І. Франко свого часу наголосив, що ідеї цього останнього "в іншій ситуації з іншими мотивами віднаходимо 30 літ пізніше в найкращих публікаціях Драгоманова".

Привабливим для українців, з огляду на проблему легітимності прав Росії щодо українських земель, було питання, пов'язане з Переяславською угодою 1654 р. Ф. Духінський твердив, що угода між Хмельницьким і царськими послами встановлювала вільні зв'язки між Малоросією та Московщиною, а Московщина править Малоросією внаслідок перемоги над нею у битві 1708 р. під Полтавою.

У таких умовах українське політичне думання впродовж XIX ст. пройшло у своєму розвитку послідовні три етапи — українознавчий, українофільський та власне український. Перший з них пов'язаний з іменами та працею багатьох філологів, істориків, етнографів, фольклористів над українською проблематикою. Їхні наукові рефлексії забезпечили емансипацію українців від найближчих сусідів — поляків та росіян. Найперше куль-

тивувалася мовна емансипація, адже (відповідно до укоріненої в тому часі точки зору) основною прикметою окремого народу була мова. У Галичині в обороні мови на початку XIX ст. стали члени "першої організації" українського відродження — "Товариства греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основах християнської релігії" — Й. Левицький, І. Могильницький, П. Назаревич, Д. Качановський, В. Сазанський, І. Турманович, І. Трильовський, І. Давидович, І. Снігурський. Першим же вичленив і докладно охарактеризував прикмети української мови як власне мови (а не "наріччя", як твердила, насамперед, переважна більшість представників російських офіційних та інтелектуальних верств), котрою з найдавніших часів користується автохтон землі від Дону до Дунаю — українське населення — М. Максимович у своїх працях, написаних у 1827–1863 роках. Надзвичайно цінними виявилися й наукові напрацювання О. Потебні (праці "Мысль и язык", "Язык и народность", "О национализме"), в яких вчений простежив взаємозалежність і взаємопов'язаність думки і мови.

Історичній, етнічній емансипації українців сприяли дослідження в галузі історії, етнографії, етнології, етнопсихології. Визначну роль у цьому процесі, зокрема, відіграли праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Кониського, П. Чубинського, Ф. Вовка, які й підвели українську інтелектуальну еліту до декларування українсько-російських протилежностей, унікальності українського психоповедінкового архетипу. А крім того — стали ґрунтом, на якому зародилися ідеї українського месіанізму, що можна розглядати як новий ступінь кристалізації власне українського політичного думання. Зокрема, сакралізація минулого України, здефінювання української неповторності, віра в те, що майбутнє людство неможливе без України як його "наріжного каменя", що були формою утвердження існування української національності, віддзеркалилися у творчості членів Кирило-Мефодіївського братства.

Етнодослідження сприяли чіткому окресленню межі української етнічної території (як і території сусідів — поляків та росіян) і дали змогу стверджувати, що поляки й росіяни посягають на землі, які насправді не належать ні одним, ні другим — землі власне українські, адже саме українці їх здавна заселяють й обробляють. Крім того, українознавчі дослідження підвели до обґрунтування думки про культурну єдність, етнічну гомогенність народу, поділеного між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Одним із найвагоміших досягнень української політичної думки на українознавчому етапі було формулювання питання української державності. Спочатку — у рамках слов'янської федерації. Саме таке бачення проблеми було у членів таємних галицьких організацій, що існували у 1830-х роках — "Союз мужів", "Слов'янські республіканці", "Демократично-військовий союз". Прихильниками ідеї постання української державності були і члени "Руської трійці", а на Наддніпрянщині — кирило-мефодіївці. Останнім належала першість у розробці проекту політичного возз'єднання східно- й західноукраїнських земель. Речником "з'єдиненої України" був і отець В. Подолинський. Йому належить і формулювання ідеї самостійної української держави, обґрунтованої у "Слові перестороги".

З кінця 50-х років свій внесок у розвиток української політичної думки зробили українофіли (українолюбці, народники, народовці). Українофільство, будучи специфічним проявом інтелектуального, духовного визрівання еліти, проявилося в діяльності громад, земському русі, в організації наукового життя, прагненні преси, просвітництві народних мас українських земель, посиленні зв'язків між наддніпрянцями та західними українцями, в орієнтації на європейські правові та політичні ідеали. Серед визначних діячів періоду — М. Драгоманов, В. Антонович, І. Житецький, О. Кониський, Олена Пчілка, П. Косач, М. Старицький, М. Костомаров та ін.

Пройшовши фазу українофільства з її піднесеннями 70-х і спадами у 80-х роках, українська інтелектуальна еліта наприкінці століття устами Лесі Українки промовила: "Ми відкинули назву "українофіли", а звемося просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого "фільства".

Політичне думання українських інтелектуалів з кінця XIX ст. розвивалося на плюралістичному ідеологічному ґрунті, насиченому ідеями демократизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму. Зваблення соціалізмом "російського зразка" (на противагу драгомановському соціалізму — соціалізму еволюціоністському, західноєвропейському) принесло чи не найбільшої шкоди українському національному рухові, адже призвело до

відпливу значної кількості представників української еліти до російських політичних партій, російського соціуму. Вони стали фактично "втраченими" для нації, з якої походили.

Ідейний спектр української політичної думки кінця XIX — початку XX ст., представниками якої були О. Барвінський, Ю. Бачинський, В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Залізняк, Т. Зіньківський, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, Л. Когут, В. Липинський, М. Михайленко, М. Міхновський, О. Назарук, М. Павлик, М. Порш, С. Рудницький, М. Туган-Барановський, І. Франко, Л. Цегельський, М. Шаповал, С. Шелухін та ін., був надзвичайно насиченим. Серед провідних політичних ідей періоду — ідея розрахунку на власні сили; солідаризму інтелігенції, її патріотизму і професіоналізму як передумови розбудови власної держави; громадянського та соціального миру; "всеукраїнськості" як засобу подолання регіоналізму (західноукраїнського і наддніпрянського); надетнічності об'єднуючої ідеї; держави, яка убезпечить населення і територію, створить умови для самовідтворення і самореалізації народу; правової держави; соціально справедливого ладу; європеїзму (політичної орієнтації на Європу, на західноєвропейські демократичні політичні традиції, поступової інтеграції в Європу через встановлення федеративних (конфедеративних) зв'язків тощо; відшукання "свого шляху поступу" та ін.

Загалом аналіз рівня політичного думання української політичної еліти зламу XIX–XX ст. дає підстави твердити про те, що воно було своєрідним проявом повноцінних інтелектуальних процесів в організмі нації. Заслугою еліти стало те, що вона піднесла "українське питання" до рівня проблеми, стрижнем якої стала ідея власної держави. Представники політичної думки змогли виокремити внутрішні й зовнішні чинники, які призводили до бездержавності. Вони обґрунтували твердження про те, що українська нація має все необхідне в економічному, політичному, культурному плані для створення власної держави.

Концепції української державності з'явилися на ґрунті осмислення причин виникнення держави, з'ясування її сутності, мети існування, функцій, механізму діяльності. У процесі їх розробки були обґрунтовані (конкретизовані) державні кордони України як кордони в етнічних межах; переваги набула національно-державницька ідея над національно-етнічною; республіканський федералізм прийшов на зміну панслов'янському; ідеї децентралізації суспільства (переважно у сфері політики та культури) поступово витіснили централістські, недемократичні. Однак у сфері економіки частина інтелектуалів перевагу віддавали централістським засадам. Поширення набули й ідеї етнічної єдності, соборності України, антимілітаризму та космополітизму. Результатом їх реалізації мала стати "Велика Україна" — політично, економічно, культурно могутня держава.

Реакцією на централістські, бюрократичні, націоналістичні та шовіністичні прояви Росії та на байдужість Австро-Угорщини до проблем недержавних народів стало культивування в українській політичній думці федералістської та самостійницької ідей, що стало своєрідною противагою ідеї неспроможності українців до державного життя. Ідея української автономії була ґрунтовніше опрацьованою, глибше вкоріненою в свідомість еліти, була домінуючою в її політичному думанні. Самостійницький же ідеал на зламі XIX–XX ст. вперше дістав політичне, економічне, культурницьке обґрунтування. Розробка обох ідей, в основі яких лежало альтернативне бачення шляхів державного розвитку, уможливили швидкий перехід на практиці (в роки Української національної революції 1917–1920 рр.) від федералістських до самостійницьких устремлінь.

Документи: Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995; Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Б. м., 1964; Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994; Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. — СПб., 1907; Донцов Д. Модерне москвофільство. — К., 1913; Кістяківський Б. Вибране. — К., 1996; Когут Л. Україна і московський імперіалізм. (Вступні замітки). — Б. м., 1916; Костомаров М. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). — К., 1991; Куліш П. Вибрані твори. — К., 1969; Назарук О. Про Вшехполяків, їх історію і тайну організацію. — Львів, 1907; Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів, 1993; Темни-

цький В. Українські січові стрільці. (Думки й уваги з приводу українського мілітарного руху). — Відень, 1915; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983; Цегельський Л. Самостійна Україна. — Відень, 1915.

Андрусяк М. Нариси з історії галицького москвофільства. — Львів, 1935; *Андрусяк М.* Генеза і характер галицького русофільства в XIX–XX ст. — Прага, 1941; *Будзиновський В.* Ішли діди на муки (Введення в історію України). — Львів, 1925; *Вебер М.* Историческій очерк освободительного движенія в Россіи и положение буржуазной демократии. — К., 1906; *Гелів С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996; *Гумплович Л.* Национализм и интернационализм в XIX веке. — К., 1906; *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. — Прага, 1936; *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. — К., 1991; *Жерноклєєв О.* Українська соціал-демократична партія (1899–1918). — Ів.-Франківськ, 1997; *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; *Кухта Б.* З історії української політичної думки. — К., 1994; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. На підставі споминів. — Львів, 1926; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — К., 1994; *Оршан Я.* Розвиток української політичної думки за сто років. — Лондон, 1938; *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки // Вишкільний курс. — Брюссель; Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1970. — Ч. 3; *Пизюр Є.* Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // Journal of Ukrainian Studies. — Vol. IX. — № 2. — Foll 1981. — P. 417–430; *Потульницький В.* Нариси з української політології. — К., 1994; *Степанюк В., Довбищенко Я.* З історії українського соціальдемократичного руху (1900–1918 рр.) — Харків, 1918; *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження // Україна: наука і культура. — Вип. 25; Українська ідея. Історичний нарис. — К., 1995; *Щурат В.* На досвітку нової доби. Статті й замітки. До відродження Гал. України. — Львів, 1919; *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846–1906. — T. 2. — Krakow, 1907; *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukrainska. — Krakow, 1911; *Bilas L. R.* The Intellectual Development of V. Lypynskyj: His world View and Political Activity before World War I // Harward Ukrainian Studies. — Vol. IX. — № 3–4. — December, 1985. — P. 263–285; *Himka J.–P.* The Greek Catholic Church and Nation-Bulding en Galicia. 1772–1918 // Ibid. — Vol. VIII. — №3–4. — December, 1984. — P. 426 — 452; *Himka J.–P.* Young Radicals and independent Statehood: The idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895 // Slawic Review. — Vol. 41. — № 2. — 1982. — P. 219–235.

М. Кармазіна

Віза (від. лат. *visus* — побачений, розглянутий) — 1) відмітка у паспорті громадянина певної держави, яка означає спеціальний дозвіл іншої держави на в'їзд на її територію, виїзд з неї або проїзд (транзит) іноземця через її територію. В. видається на визначений термін дипломатичними та консульськими представництвами, як правило, за відповідну плату. За домовленістю сторін В. може надаватися безкоштовно. Безкоштовні В. відкриваються громадянам України при в'їзді, наприклад, на територію Польщі, Угорщини, Словаччини. Також за домовленістю сторін може існувати безвізовий порядок перетинання кордонів їхніх держав. Наприклад, безвізовий порядок перетинання кордону існував до 2002 р. між Україною та Польщею, Угорщиною, Словаччиною. Нині зберігається безвізовий в'їзд громадян України на територію більшості пострадянських республік; 2) надпис відповідної посадової особи на певному документі, проекті документа, яка підтверджує його дійсність, є підставою для набрання чинності або означає його згоду з текстом документа. Відповідний напис означає відтак, що документ завізовано.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; Конституционное право зарубежных стран. — М., 1999; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Війна — за своєю сутності це політичний феномен, продовження політики, яку держава здійснює іншими, насильницькими засобами, тобто є політикою в її екстремальному, агресивному бутті. У функціональному баченні — це збройна боротьба між дер-

жавами (їх коаліціями) або соціальними, етнічним та іншими спільнотами.

В історії політичної думки здавна простежуються два протилежні підходи до В. З одного боку, визнання її закономірним природним явищем, необхідним для суспільства (Геракліт, Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Г. Гегель, Клаузевіц, Ф. Ніцше та ін.), сучасною школою "політичного реалізму" (П. Моргентау, Олсоп, Уїнворт, Шлезінгер). В. розглядається як засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів.

Прихильники протилежної точки зору вважали В. неприпустимими і шукали шляхів для їх відвернення або принаймні обмеження (Дюбуа, Подобрат, Я. Коменський, Г. Гроцій, Я. Козельський, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, К. Маркс та ін.). Попри те, за всієї різноманітності поглядів на В., загальновизнаним є її зв'язок з політикою. Політичні характеристики є вирішальними і для типології В. У воєнній науці її заведено класифікувати за соціально-політичним змістом на справедливі і несправедливі. До справедливих належать: В. проти агресорів, окупантів; революційні В. проти соціального гноблення; В. за звільнення від національного поневолення; В., спрямовані на виконання міжнародних зобов'язань (участь колишнього СРСР у війні проти Японії у 1945 р.), та В.-репресалії відповідно до Статуту ООН (покарання Іраку за агресію проти Кувейту). В., спрямовані на загарбання і підкорення інших країн, обмеження їх суверенітету, нав'язування своєї волі з територіальних проблем, питань суспільного та політичного ладу, на насильницьке утримання у покорі поневолених народів, є несправедливими.

Розрізняють також В. міжнародні та внутрішні, тобто громадянські; локальні і світові. За способом ведення В. бувають оборонні і наступальні. Критерієм класифікації В. може бути також кількість учасників з кожного боку: В. між коаліціями держав; між двома державами; між однією державою і коаліцією. Принципового значення набула й класифікація В. за військово-технічним критерієм. Залежно від зброї, яка використовується: із застосуванням звичайної зброї, зброї масового знищення.

Війни — реальність XXI ст. Через те важливими є політичні та правові механізми, які використовуються (і не тільки учасниками В.) для утримання, наскільки це можливо, В. у "цивілізованих" межах (захист цивільного населення, полонених, поранених, обмеження засобів ведення бойових дій тощо). Завершується В. також політичним актом — укладенням мирного договору (або іншого документа), в окремих випадках — капітуляцією переможеної сторони. Після завершення В. політика або використовує її переможні наслідки, або пристосовується до умов, що склалися внаслідок поразки.

Історія В. довела, що із вдосконаленням військової техніки стрімко збільшуються людські втрати, особливо серед цивільного населення, та матеріальні збитки, заподіяні В. Створення ракетно-ядерної та іншої зброї масового знищення перевело питання про "ціну" В. у принципово нову площину. Якщо раніше йшлося про кількісне збільшення людських та матеріальних втрат, то ракетно-ядерна війна загрожує якісно новими наслідками: самознищенням людства, руйнацією умов, необхідних для життя на Землі. Означені реалії позначилися на політичній та військовій думці кінця 70-х — початку 90-х років, на визнанні того, що ракетно-ядерна В. не може бути засобом політики, оскільки її виникнення означало б кінець буття всього людства. Серйозними спробами щодо запобігання В. стали угоди про обмеження протиракетного, стратегічного ядерного та звичайного озброєння, про заходи довіри тощо, внаслідок чого зменшилася загроза виникнення світової ракетно-ядерної В.

Проте у багатьох регіонах світу тривають і породжуються небезпечні локальні В., тому проблема ліквідації В., пошуки шляхів досягнення миру в міжнародних масштабах залишаються актуальними й нині. Потрібно враховувати і те, що збільшується кількість країн з ядерною зброєю. Це протидіє ефективному контролю з боку світової спільноти за станом забезпечення миру (ООН).

Закон України "Про основи безпеки України" від 19 червня 2003 р. // Уряд. кур'єр. — 2003. — 30 липня. — № 139; Военный энциклопедический словарь. — М., 1984; *Лук'янов А. В.* Теорія міжнародних відносин. Основні поняття. — К., 1999.

В. Храмов

Війна політологічна — умовна назва глобального протистояння різних політичних вчень (насамперед марксизму-ленінізму і буржуазних), доктрин, поглядів на державу,

міждержавні відносини, міжнародну безпеку тощо. В сучасних умовах плюралізм поглядів політологів і політиків, толерантність у взаємовідносинах прихильників різних політичних ідеологій та вчень дуже рідко набуває характеру В. п. Але така можливість існує в контексті нового глобального протистояння великих держав.

М. Михальченко

Війна холодна — війна між світом капіталізму і соціалістичним табором, яка датується з дня відомої доповіді В. Черчілля у Фултоні (США) в 1947 р. В. х. реалізовувалася методами ідеологічної та психологічної боротьби. Супроводжувалася методами війни "гарячої" — шляхом військового протистояння військових блоків (насамперед НАТО і Варшавського), регіональних військових конфліктів у всьому світі, розвідувальних заходів, диверсій тощо.

В. х. має свою специфіку: охоплює світ у цілому, окремі регіони, країни; в цій війні зникає відмінність між фронтом і тилом, між громадянською та міжнаціональною (міждержавною) війною; в ній велику роль відіграють засоби масової інформації, підривні ідеологічні і психологічні акції.

Розпад так званого соціалістичного співтовариства й Варшавського договору, а потім СРСР, Югославії, Чехословаччини, возз'єднання Німеччини і трансформація інших "соціалістичних" країн до моделей "вільного суспільства" було розцінено як безперечну перемогу в глобальній В. х. (інколи говорять про перемогу у третій світовій війні).

М. Михальченко

Військовий переворот — різновид політичного перевороту, що являє собою збройний виступ певних груп військовослужбовців проти політичної влади, уряду. Розрізняють такі типи виступу армії з метою завоювання політичної влади: бунт — стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців; заколот — виступ переважно офіцерських груп для встановлення військової диктатури. В. п. — один з найважливіших засобів завоювання влади армією або певною її частиною. В. п. може бути єдиним засобом здійснення революції, який можливий будь-коли, без урахування наявності революційної ситуації, без опори на населення.

Скинення цивільної влади військовими може здійснюватися з різними намірами: проти безладдя, хаосу, що панує в країні і з яким не може справитися цивільна влада; викорінення корумпованої влади цивільних; встановлення влади військової хунти; як реалізація егоїстичних інтересів окремих військових осіб з їх волі або за допомогою стимулювання з боку іноземних сил. Характер використання військової сили може бути різним, що дає підстави говорити про різні моделі В. п.: військова сила використовується лише для залякування чи для невеликих каральних операцій, а до влади приходять цивільні особи; влада переходить від суб'єкта до суб'єкта у формі відкритої збройної боротьби, але правлячим суб'єктом стають цивільні; військові здійснюють переворот першим чи другим способом і самі стають до влади, часом здійснюють революційні перетворення. Зазначене спостерігається за наявності сильної політичної мотивації, що в історії траплялося, як правило, згуртуванням молодших або старших офіцерів. За сферою реалізації та об'єктом домагань В. п. завжди являє собою державний переворот, оскільки в його процесі здійснюється зміна суб'єктів державної влади з використанням збройних сил. Оскільки армія є головним інструментом В. п., при подальшій організації суспільного життя особливі інтереси військових враховуються в першу чергу. Бувають випадки, коли військові здійснюють державний переворот виключно для вирішення своїх корпоративних інтересів.

Влада військових, як правило, не буває довготривалою, хоч би якими намірами вони керувалися, оскільки основними в суспільстві є завжди проблеми мирного характеру. Винятковим є В. п., який відбувається під революційними гаслами і має тенденцію до створення нової системи влади відповідно до стратегії перетворень.

Военный энциклопедический словарь. — М., 1984; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Храмов

Віко Джамбаттиста (1668–1744) — відомий італійський філософ, суспільствознавець. Вважається засновником філософії історії і психології народів. За визначенням Я. Колера, Віко Джамбаттиста "наперед відчував усю етнологію і загальну історію права". Він запровадив до історичної науки так

званий компаративний метод і вважав, що всі народи розвиваються своєрідно паралельно, поступово проходячи такі основні стадії, як божественно героїчна і людська. Не сприймав картезіанства, відверто симпатизував платонізму епохи відродження. На творчості Віко Джамбаттисти суттєво позначилися вчення Мальбранша та індуктивний метод Ф. Бекона. Найвідоміша праця "Основи нової науки про загальну природу націй".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Вільне козацтво — українські добровільні збройні формування, що виникли в процесі розвалу царської армії навесні 1917 р. з метою створення і захисту Української держави в умовах наростання революції, коли в містах і селах України загострилася проблема охорони громадського порядку. В. к. виникло у Звенигородському повіті на Київщині. У квітні 1917 р. кожна волость повіту мала спеціальні загони В. к. Поступово вільнокозацький рух поширився на Київщину, Херсонщину, Катеринославщину, став майже всеукраїнським. 16–20 жовтня 1917 р. в Чигирині відбувся перший всеукраїнський з'їзд В. к. Почесним отаманом В. к. на з'їзді було обрано командувача 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського. Центральна Рада підтримала ідею організації загоні В. к. в єдину організаційну силу. В. к. активно залучалося до боротьби з більшовицькою агресією взимку 1917–1918 рр. Наприкінці 1918 р. уряд УНР здійснив спробу заснувати Вільне реєстрове козацтво для організації внутрішньої охорони повітів, але наприкінці березня 1918 р. за вказівкою німців припинив діяльність у цьому напрямку. Наказом міністра УНР 5 квітня 1918 р. загони В. к. було розформовано. Спробу відродити загони В. к. було здійснено в 20–30-ті роки в еміграції.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К., 2002.

М. Головатий

Вільсон Томас Вудро (*Thomas W. Wilson*, 1856–1924) — американський державний діяч, президент США. У 1885 р., коли В. викладав у Брін-Марському коледжі, вийшов його трактат "Конституційний уряд: дослідження в американській політиці". В ньому обґрунтовано ідею, що першість у політичному житті повинна належати Конгресу, а не президентові. У своїх політичних поглядах перебував під впливом ідей Ч. Дарвіна. Стосовно суспільства обстоював підхід, що зміни мають відбуватися лише завдяки еволюції. В його праці "Держава. Елементи історичної та практичної політики" (1889) проаналізовано державний лад багатьох європейських країн та США. В. розглядав США і Англію як взірець демократії.

Протягом 1902–1910 рр. працював ректором Принстонського університету. У праці "Історія американського народу" (1902) приділив основну увагу з'ясуванню особливостей політичного життя США з часів колоніального періоду до кінця XIX ст. Обґрунтував ідею, що майбутня могутність Америки має бути пов'язана з експансією американського капіталу, зокрема у Східній Азії. В. у 1910 р. обирається губернатором Нью-Джерсі від демократичної партії.

У 1912 р. Вільсон переміг на виборах президента США. В його обранні на цей пост неабияку роль відіграв полковник Хауз, який зумів припинити на певний час інтриги в лавах демократів, особливо серед їх лідерів. Хауз після цього не обіймав жодної офіційної посади, але мав вельми відчутний вплив на В. та на вирішення великого кола питань практичної політики. У 1913 р. В. здійснив реформу сенату, згідно з якою його членів почали обирати безпосередньо народним голосуванням. Обстоюючи програму "Нова свобода", В. був прихильником втручання держави у справи економіки, незначного обмеження свободи дій приватного капіталу. Зовнішньополітична діяльність В. зосереджувалася на активну експансію в Латинську Америку та на Далекий Схід. Аргументами на користь саме такого підходу були звинувачення на адресу європейських держав щодо експлуатації ними зазначених регіонів світу. У програмі "Нова американська політика" В. стверджував, що США повинні бути світовим лідером.

На початку Першої світової війни В. вважав виправданим, що США не повинні одразу втручатися у війну, а провадити політику нейтралітету. Відповідно такий підхід сприяв створенню у середовищі американців іміджу "він утримав нас від війни" і це допомогло повторному його обранню на

посаду президента. У квітні 1917 р., виступаючи на засіданні Конгресу з посланням, оголосив про вступ США у війну з Німеччиною. В. намагався зобразити виступ проти Берліна як "останню війну людства, війну за встановлення демократії". В січні 1918 р. В. запропонував знамениті "Чотирнадцять пунктів", що повинні були пояснити завдання союзників у боротьбі з німецьким блоком, а також містили в собі програмні засади мирного врегулювання, що передбачали створення Ліги Націй. Практично це стало заявкою США на світове лідерство.

На Паризькій мирній конференції за сприяння В. розроблено й прийнято Статут Ліги Націй. До нього було внесено також інститут мандатів, що його надавали "передовим націям" для керівництва колишніми колоніями Німеччини. Однак Сенат не ратифікував Версальський мирний договір, що В. сприйняв трагічно. З осені 1919 р. й до смерті відійшов від державних справ та активної політичної діяльності.

Твори: Wilson W. Enterprise Washingon, 1904; An Enguire Into Nature of Peace 1917.

Хто є хто в європейській та американській науці: Малий політологічний словник. — Л., 1997; Политология: Краткий словарь. — Ростов н/Д; Политологическая энциклопедия. — М, 2003.

А. Кудряченко

Вірчі грамоти (*credentials, letters of credence*) — документ, виданий главою держави дипломатичному представникові при його призначенні на певний дипломатичний пост в іншій країні. З моменту вручення В. г. дипломатичний представник вважається таким, що приступив до виконання своїх обов'язків.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Вітчизняна війна (1941–1945) — визвольна, справедлива, велика війна народів СРСР за свободу і незалежність Батьківщини проти фашистської Німеччини і її союзників; найважливіша і вирішальна частина Другої світової війни 1939–1945 рр., розв'язаної фашистською Німеччиною, яка намагалася знищити СРСР, зробити слов'ян рабами нового тисячолітнього рейху.

Загальна кількість збройних сил Німеччини на середину 1941 р. становила понад 7,3 млн чол. Вони були цілком розгорнуті і мали дворічний досвід ведення загарбницької війни в Європі. Стратегічний план війни проти СРСР "Барбаросса" передбачав знищення головних сил Радянської Армії, що розміщувалися в західних районах СРСР, стрімке просування вглиб країни і вихід на лінію Архангельськ — Астрахань. Для нападу на СРСР було виділено 190 дивізій Німеччини і її союзників. Угруповання ворога нараховувало 5,5 млн чол., майже 4300 танків, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4980 бойових літаків, понад 190 бойових кораблів.

Усі ці сили були зведені в три групи армій ("Північ", "Центр" і "Південь"), розгорнуті на трьох стратегічних напрямках (київському, ленінградському, московському). У резерві головного командування сухопутних військ було 24 дивізії.

Відбиття нападу супротивника із Заходу покладалося на війська прикордонних військових округів: Київського особливого, Ленінградського, Прибалтійського й Одеського. На базі керівництва і військ цих округів перед початком війни були створені Північний, Західний, Південно-Західний і Південний фронти. В округах розміщувалося 170 дивізій і 2 бригади, що нараховували 2680 тис. чол., 37,5 гармат і мінометів (без 50-мм), 1475 танків (КВ, Т-34), 1540 бойових літаків нових типів і значна кількість застарілих танків і літаків. Ворог перевершував радянські війська на окремих напрямках у 3–4 рази.

Морські рубежі забезпечували Північний, Червонопрапорний Балтійський, Чорноморський і Тихоокеанський флоти.

З початком війни уся повнота влади в країні зосереджувалася в руках Державного комітету оборони (ДКО), який був створений 30.06.1941 р. на чолі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) і Головою РНК СРСР Й. В. Сталіним. Для стратегічного керівництва 23.06.1941 було створено Ставку Головного Командування (з 10.07 — Ставку Верховного Командування, з 8.08 — Ставку Верховного Головнокомандування), утворено Головні командування Північно-Західного, Західного та Південно-Західного напрямків (10.07). Й. В. Сталін 19.07 був призначений наркомом оборони, а 8.08 верховним Головнокомандувачем Збройних сил СРСР. Напружений характер мали бойові дії радян-

ських військ на Південно-Західному напрямку (Київська операція, 1941). Радянські війська з важкими боями змушені були відступати до Дніпра.

Вперше велика поразка гітлерівських військ сталася під Москвою. На боці фашистської Німеччини були Італія, Румунія, Фінляндія, Угорщина.

Битва під Москвою завершилася вперше з початку Другої світової війни великою поразкою вермахту. Радянська армія захопила стратегічну ініціативу. Утворилася антигітлерівська коаліція. 1.01.1942 р. відбулося підписання Декларації 26 держав про об'єднання воєнно-економічних ресурсів для розгрому фашистського блоку.

19.11.1942 р. почався контрнаступ Радянської армії під Сталінградом, у ході якого радянські війська оточили і знищили 22 дивізії і 160 окремих частин вермахту (330 тис. вояків), розгромили 8-му італійську і частину 3-ї румунської армії. Цим завершилася Сталінградська битва. Німеччина і її союзники втратили до 1,5 млн чол., стратегічна ініціатива остаточно перейшла до радянських збройних сил. Ця битва стала вирішальним етапом у досягненні докорінного перелому у війні. Влітку 1943 р. супротивник почав наступ у районі Курського виступу. У липні — серпні відбулася Курська битва, у результаті провалилася остання спроба німецько-фашистського командування захопити стратегічну ініціативу, вермахт перейшов до стратегічної оборони на всьому радянсько-німецькому фронті. Перемога Радянської армії під Курськом вплинула на крах фашистського режиму в Італії і визначила її капітуляцію. Втрати німецьких військ становили 0,5 млн чол. (з 0,9 млн чол., які брали участь у битві). Почався загальний стратегічний наступ Радянської армії на фронті від Великих Лук до Чорного моря. У ході Смоленської операції 1943 р., битви за Дніпро 1943 р., Київської наступальної операції 1943 р. та інших радянські війська звільнили східні райони Білорусії, Лівобережну Україну, Таманський півострів, форсували Дніпро і приступили до звільнення Правобережної України. 6 листопада 1943 р. о 4 ранку столицю Радянської України звільнили від окупантів війська 1-го Українського фронту.

На радянсько-німецькому фронті в той період діяло 236–266 дивізій Німеччини і її союзників, 218 з них були розгромлені радянськими військами. Великих втрат ворогу завдали радянські партизани. Партизанський рух охопив усі окуповані райони країни. На території України здійснили рейди партизанські з'єднання С. А. Ковпака та О. М. Сабурова. Взимку 1943 р. вперше вдалося пройти степовими областями України з'єднанням під командуванням М. І. Наумова. За шість місяців — з квітня по вересень 1943 р. партизани України знищили чи взяли в полон близько 130 тис. гітлерівців та їх прислужників. Підірвали 1880 ешелонів, зруйнували 649 мостів. Підпільна партизанська війна на окупованій території стала одним із важливих чинників розгрому ворога.

У 1944 р. було здійснено серію блискучих операцій, що дали змогу чотирьом Українським фронтам у січні — березні розгромити в ході наступу на Правобережній Україні угруповання армій "А" і "Південь", звільнити всю Україну і Крим. Львівсько-Сандомирська операція радянських військ 1944 р. привела до поразки групи армій "Північна Україна" і звільнення західних областей України і південно-східної частини Польщі. У вересні — жовтні 1944 р. Радянська армія провела Східно-Карпатську операцію, у ході якої було звільнено частину Чехословаччини і надано допомогу Словацькому національному повстанню 1944 р.

6 червня 1944 р. союзники почали вторгнення в Північну Францію (Нормандська десантна операція, 1944), але й після цього основні сили і засоби Німеччини та її союзників продовжували діяти на радянсько-німецькому фронті.

У січні — першій половині квітня 1945 р. у результаті могутнього стратегічного наступу Радянської армії на всьому радянсько-німецькому фронті (Східно-Прусська операція, Вісло-Одерська операція, Віденська операція) було розгромлено основні угруповання німецько-фашистських військ, звільнено майже всю Польщу, частину території Чехословаччини, Угорщину, східну частину Австрії зі столицею Віднем. Радянські війська вийшли до Одеру і захопили плацдарми на його західному березі.

16 квітня 1945 р. почалася Берлінська операція, у ході якої радянські війська оточили і розгромили могутнє угруповання ворога і 2 травня взяли столицю Німеччини. Було розгромлено 93 дивізії і багато окремих частин, узято в полон 480 тис. чоловік, захоплено величезну кількість військової техніки і зброї. Радянські війська зустрілися з

військами союзників. 8 травня 1945 р. у Карлсхорсті (пригород Берліна) було підписано Акт про беззастережну капітуляцію збройних сил фашистської Німеччини. 6–11 травня 1945 р. радянські війська надали допомогу повсталому населенню Праги й інших районів Чехословаччини, розгромили війська групи армій "Центр", що відмовилися капітулювати (Празька операція). 9 травня стало великим днем Перемоги над фашистською Німеччиною, у якій СРСР відіграв вирішальну роль. Це зумовило результат Другої світової війни на користь країн антигітлерівської коаліції.

Военный энциклопедический словарь. — М., 1984; Історія України. — К., 1993.

В. Храмов

Віце-... (від лат. *vice* — замість) — частка, що додається до слова для позначення заступника чи помічника високої посадової особи, представника влади: віце-президент, віце-прем'єр, віце-міністр, віце-губернатор, віце-мер, віце-адмірал тощо.

М. Головатий

Віце-президент — постійний заступник президента в США, Бразилії, Індії, в інших державах, В.-п. обирається, як правило, на той самий термін, що й президент, і є за посадою головою верхньої палати парламенту. За певних обставин (смерть президента, його відсутність тощо) В.-п. або автоматично стає президентом (Аргентина, США), або заміняє його на час перерахованих обставин (Індія). В 1991–1993 рр. в Російській Федерації також існувала посада В.-п.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Віце-прем'єр-міністри України — заступники голови уряду України, які відповідно до Конституції забезпечують виконання Основного Закону та законів України, актів глави держави і Кабінету Міністрів України, реалізацію повноважень уряду у відповідних напрямах діяльності. До складу Кабінету Міністрів України входять чотири В.-п.-м. У.: перший віце-прем'єр-міністр та три віце-прем'єр-міністри (з питань паливно-енергетичного комплексу; промислової політики та екології; з питань агропромислового комплексу; з гуманітарних питань). В.-п.-м. У. згідно з розподілом повноважень: 1) забезпечують виконання Конституції та законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів, реалізацію повноважень Кабінету Міністрів у відповідних напрямах діяльності; 2) очолюють відповідні урядові комітети, які забезпечують розроблення проектів урядових рішень відповідно до стратегії державної політики, розгляд та узгодження проектів нормативно-правових актів; 3) відповідають згідно з розподілом функціональних повноважень за підготовку питань для розгляду на засіданнях Кабінету Міністрів, вносять пропозиції щодо порядку денного цих засідань; 4) забезпечують згідно з розподілом функціональних повноважень взаємодію уряду з Президентом та Верховною Радою в процесі підготовки, прийняття і реалізації законодавчих та інших нормативних актів, а також поточну діяльність Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади; 5) беруть участь у розгляді питань на засіданнях Кабінету Міністрів, у роботі відповідних колегіальних органів, що утворюються Президентом і урядом, колегій міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, у засіданнях Ради міністрів АРК, роботі обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій; 6) ведуть переговори і підписують в установленому порядку міжнародні договори згідно з наданими повноваженнями; 7) здійснюють керівництво відповідними колегіальними органами (комісіями, радами тощо). У разі відсутності прем'єр-міністра його обов'язки виконує перший віце-прем'єр-міністр, у разі відсутності останнього чи одного з віце-прем'єр-міністрів здійснення їх повноважень забезпечується у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб. — К., 2000; *Малиновський В. Я.* Державне управління: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К., 2003.

В. Малиновський

Віче — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі, яка існувала поряд із владою князя і була безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ. Віче у Києві скликалося з волі князя і було

своєрідними зборами військового населення, у ньому брали участь усі чоловіки, опріч холопів. З плином часу віче збирали дедалі рідше й тільки в особливих випадках, як це було, приміром, у Києві в 986 р. під час нападу печенігів. На загальному віче обирали й главу феодальної новгородської республіки — архієпископа. Вибір робили з кількох визначених наперед кандидатур "божим судом", тобто жеребом.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001. *Даниленко В. И.* Современный политический словарь. — М., 2000.

С. Рябов

Влада — реальна здатність і можливість суб'єкта соціального життя (соціуму) здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних і конкретних засобів: авторитету, права, насильства тощо. Соціальне призначення В. полягає в тому, що за її допомогою досягають певної мети, уможливлюється виконання окремих функцій на користь соціальної системи, встановлюються відповідні відносини між людьми та їх групами. В. дає змогу виражати суспільні, групові та індивідуальні інтереси людей.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада авторитету (*power of authority*) — вплив авторитетних особистостей, організацій, органів у зв'язку з їх публічним визнанням на людей, їхні думки, поведінку. В. а. — важливий канал управлінської діяльності.

М. Головатий

Влада апарату (*power of apparatus/machinery*) — фактично реальний, нерідко досить потужний вплив, який має на людей, організацію апарат, тобто, сукупність державних службовців, штатних працівників різних органів влади. Послабити вплив апарату можна різними шляхами: вдосконаленням і демократизацією виборів, призначенням апаратних працівників, посиленням контролю за їх діяльністю з боку державних структур вищого рівня, громадськості тощо.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада аргументів (*power of arguments*) — вплив на людей, громадські організації, структури переконливо викладеними, вагомими, яскравими аргументами (прикладами, фактами, повідомленнями, свідченнями).

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 2003.

М. Головатий

Влада бізнесу (*power of business*) — реальний вплив на політику, суспільну діяльність, поведінку підприємницької практики, фінансові, комерційні та інші угоди, домовленості тощо.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 2003.

М. Головатий

Влада виборна (*elected power/office*) — особи та органи влади, що здобули владу, вступили на посаду через процедуру відбору і подальшого обрання.

М. Головатий

Влада виконавча (*executive power* / ам. *branch*) — одна з трьох гілок влади, завдяки якій реалізується державна влада, воля обраних, тих, що стоять на чолі держави, осіб та органів, які у свою чергу репрезентують життєві інтереси певних соціальних верств суспільства, класів, станів, націй. Згідно з теорією поділу влад В. в. — влада, на яку покладено функцію виконан-

ня законів, що їх приймає парламент, тобто влада законодавча. У президентських республіках В. в. належить президенту — главі держави і уряду, в парламентських республіках — главі держави. Найгнучкішим інструментом В. в. є органи В. в. в центрі і на місцях. Надмірне посилення В. в. призводить до зменшення, послаблення демократії, до суттєвої бюрократизації суспільно-політичного життя. У свою чергу, істотне послаблення В. в. також може спричинитися до її дискредитації і навіть розпаду.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 2003.

М. Головатий

Влада віри (*power of belief/faith*) — 1) ступінь впливу переконаності, впевненості у будь-чому на настрої, думки, переконання, поведінку людей у суспільстві; 2) ступінь впливу на характер переконаності, життєву позицію людей віри.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 2003.

М. Головатий

Влада грошей (*power of money*) — вплив фінансових коштів, капіталу, його власників на політику, різні сфери життя суспільства, суспільні відносини, їх особливості і характер, на усе, що обумовлює життя людей.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада диктатора (*power/rule of dictator*) — право і можливість володаря безроздільно розпоряджатися долями багатьох людей, країни. В остаточному підсумку такі обставини зумовлюють і долю диктатора, його оточення, тих, хто йому служить і підтримує.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада закону (*power of law*) — 1) реальний вплив постанов і актів державних органів на життя, долі людей, стан держави; 2) необхідна умова нормального життя.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада мафії (*power of mafia*) — майже нічим не обмежене, жорстке управління ватажків і мафіозних структур, які намагаються тримати населення певних регіонів, своїх співучасників у глибокому страхові, абсолютній покорі.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада монарха (*power of monarch*) — як правило, необмежений вплив особи, що стоїть на чолі монархії (короля, царя, імператора, шаха тощо), на все, що відбувається в країні, суспільстві, на життя більшості громадян.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада народу (*power of the people*) — загальна, встановлена законом участь громадян, населення країни в управлінні державою, державними і суспільними справами. Загалом — це ідеально зорганізоване суспільне

життя, якого прагнуть багато людей на Землі. У більшості конституцій різних держав зазначається, що саме народ є носієм суверенітету, єдиним джерелом влади, хоча в реальному житті це далеко не так.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада партії (*power of party*) — один з найтиповіших проявів політичної влади, особливо за наявності опозиційних партій; вплив (нерідко без достатніх підстав і повноважень) тієї чи іншої партії на своїх членів, а також спроби чинити вплив на населення загалом або окремі його верстви.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада президента (*President's/ Presidential power*) — встановлене конституцією та іншими законами коло повноважень вищої посадової особи в державі — президента. В. п. має певну специфіку в кожній державі.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада Рад (*Sowiet power*) — тип влади, який існував у радянській Росії (Радянському Союзі) в 1917–1991 рр.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Влада тимчасова (*provisional/interim power*) — влада, коли особи призначаються або обираються на посади на певний, іноді не на тривалий час, щоб згодом їх було замінено на відповідних умовах іншими людьми вже на постійній основі.

М. Головатий

Влада традицій (*power of traditions*) — вплив звичаїв, поглядів, порядку, що сформувався в поведінці, на владу, що дає їй змогу діяти без конфлікту, без суперечності з громадською думкою.

Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Власність — соціологічна категорія, яка містить певні підсистеми суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних та ін.), що прямо чи опосередковано стосується привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва. Соціальний аспект В. розкриває процес утворення й відповідного розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства.

Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. — К., 1995.

М. Головатий

Внутрішня політика — сукупність напрямків діяльності держави, її структур та інститутів, а також інститутів громадянського суспільства з метою збереження або реформування існуючого суспільного і державного ладу, регулювання суспільного життя. Зміст В. п. та її характер залежать від природи панівних класів, верств, груп, політичних партій, які, спираючись на владу, прагнуть зміцнити своє панування, зберегти і розвинути наявні соціально-політичні відносини. Фундаментом В. п. є співвідношення соціально-економічних умов, що склалися на певному етапі розвитку суспільства, та похідного від нього співвідношення пануючих у суспільстві класів та інших суспільних груп, що визначає пріоритетність цілей, вибір ме-

тодів і засобів, ступінь задоволеності проміжними результатами внутрішньополітичного розвитку. В. п. здійснюється владними структурами, які спираються на економічну і політичну могутність держави, на інститути політичної системи та авторитет політичних партій і лідерів.

Методи вирішення внутрішньополітичних завдань зумовлені монополією держави на політичну владу в суспільстві, яка в досягненні своїх цілей почасти спирається не лише на мирні, а й на насильницькі засоби. До широкого арсеналу згаданих засобів належать: економічні важелі й пільги; створення соціально-престижних і непрестижних суспільних статусів, стимулювання та розвиток соціального замовлення в необхідному напрямку; пропагандистські й репресивні заходи; цілеспрямована організація соціального виховання, загальної та спеціальної освіти; паспортний, візовий і митний режими; бюрократична регламентація в різноманітних сферах людської діяльності; заходи у сфері охорони здоров'я та спорту; створення нових робочих місць і перепідготовка кадрів та ін.

В. п. багато в чому є визначальною для розвитку зовнішньої політики і, навпаки, зазнає серйозного впливу останньої. Взаємодія зовнішньої та В. п. в теоретичному плані виражена у концепціях "циклічного розвитку силової політики" й "балансу сил", які базуються на тому, що і внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за силу, яка модифікується лише різними умовами, що складаються у внутрішній і міжнародній сферах. І навіть у разі критичного ставлення до згаданих концепцій безсумнівним залишається постійний вплив зовнішньополітичного середовища на В. п., який завжди посилюється в умовах політичної нестабільності соціально-політичної ситуації всередині певної держави. Ефективність В. п. залежить від наукового забезпечення і таланту керівників держави, від досконалості законодавчої бази й прагнення політичних еліт розв'язати політичні конфлікти цивілізованим шляхом.

М. Михальченко

Воєнна диктатура (лат. *dictatura* — необмежена влада) — необмежена політична, економічна та ідеологічна влада, яка базується на збройному насиллі, спирається на відповідний воєнно-політичний режим. Сутність В. д. визначається узурпацією військовими колами політичної влади з подальшим поширенням їх панування на всі суспільні структури і суспільство загалом. Встановлення В. д. є результатом загострення суспільних суперечностей, звуження економічної та соціальної бази існуючої влади, нездатності наявних політичних структур ефективно здійснювати управління суспільством, що призводить до політичної дестабілізації суспільства, втрати традиційними формами влади довіри населення і, як наслідок, потреби "сильної руки". В. д. характеризується фактичним підпорядкуванням армії усіх гілок влади, придушенням громадянського суспільства, повною концентрацією влади в руках мілітарних кіл з подальшим законодавчим закріпленням правової основи "нового порядку". Обмеження політичних свобод в умовах В. д. здійснюється примусовою підміною громадянських свобод так званим громадянським обов'язком. Внутрішня та зовнішня політика В. д. має переважно агресивний характер. Методи політичного та соціального контролю В. д. мають насильницький характер — від залякування і фізичного знищення до виховання покірної слухняності. Підтриманню В. д. слугує терор та досконала пенітенціарна система, яка діє в інтересах режиму. Будь-яка В. д. на початку свого панування спирається на армію, а після трансформації усіх форм влади на нові збройні та воєнізовані формування, які є похідними від репресивного характеру встановленого режиму. Класичними прикладами В. д. є латиноамериканські режими кінця XIX — початку XX ст. та африканські режими другої половини XX ст., які являли собою диктатуру армійської еліти, що базувалася на беззастережній підтримці армії та спецслужб.

Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1: Пер. с англ. — М., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

А. Панібудьласка

Воєнний стан — особливий стан у державі або окремих її регіонах, який запроваджується рішенням вищого органу державної влади у надзвичайних обставинах (війна, масові збройні заворушення тощо). Із запровадженням В. с. на території припиняється дія загальних судів і, в установлених

законом межах, повноваження цивільної влади. Всі функції органів державної влади з питань оборони, забезпечення громадського порядку і держбезпеки переходять до військових органів — військових рад і командування. Цивільне населення підпорядковується юрисдикції військових судів (трибуналів) і законам воєнного часу.

В. с. був оголошений на території європейської частини СРСР під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У мирний час В. с. запроваджувався, наприклад, у Франції (1948 р.), у кількох штатах США (1968 р.) для збройного придушення робітничих страйків та негритянських заворушень.

В Україні згідно з Конституцією (ст. 106, п. 20) рішення про запровадження В. с. приймає Президент держави. В умовах В. с. можуть також встановлюватися окремі обмеження прав і свобод громадян із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 64 Конституції).

Л. Циндровська

Волюнтаризм (від лат. *voluntas* — воля) — ідейно-теоретична позиція і суспільно-політична практика, що ґрунтуються на суб'єктивістській волі людини як вирішальному факторі соціального розвитку. Термін запроваджено в науковий вжиток в XIX ст. німецьким соціологом Ф. Теннісом. Цілісне тлумачення В. дав німецький філософ А. Шопенгауер, який розглядав його як вияв сліпих, ірраціональних сил світу. У подальшому теоретичному розвитку поняття "В." тісно пов'язується з різними суб'єктивістськими напрямами в науці, а в суспільно-політичній практиці — з різноманітними виявами авторитаризму, бонапартизму, тоталітаризму. Для В. властиві: ігнорування об'єктивних тенденцій історичного розвитку; надмірний суб'єктивізм, перебільшення ролі ірраціонального, імпульсивного, спонтанного начал соціального поступу; неврахування реальних умов, специфіки, можливостей розвитку суспільства на певному етапі; сваволя, неповажливе ставлення до висновків і рекомендацій науки; силові методи здійснення політичної влади, перебільшення її ролі і значення в суспільному житті, регулюванні та змінах соціальних умов і факторів. В історії України В. спостерігався в діяльності лідерів різних політичних груп і партій періоду розпаду Російської імперії початку XX ст., у революціонаризмі більшовиків, у сваволі сталінщини, в колективізації сільського господарства, у релігійній, ідеологічній, екологічній сферах тощо. Сучасні вияви В. в Україні пов'язані з некомпетентністю, непослідовністю і суперечливістю дій політичних лідерів і державних чиновників, інерцією мислення певної частини суспільства, відсутністю ефективних механізмів встановлення відповідальності правлячих сил. Негативні наслідки В. виявляються: в невідповідності законодавчої бази і правозастосовної практики реальним потребам суспільства; у стихійності процесів соціально-економічних перетворень; у нівелюванні демократичної, політичної і правової свідомості; в деформації суспільно-політичного процесу. Подолання В. можливе за умови науково обґрунтованого демократичного розвитку суспільства і держави.

В. Горбатенко

Воля — соціально зумовлений стан психічного регулювання поведінки суб'єкта, що ґрунтується на його прагненні і здатності до свідомого вибору мети діяльності, шляхів і засобів її досягнення. Поняття "В." обґрунтовано насамперед у філософії і психології (А. Августин, І. Кант, Ф. Шеллінг, А. Шопенгауер, Л. Виготський, Й. Ліндворський, Ш. Блондель, С. Рубінштейн та ін.). В. розглядається у різних аспектах: як явище, зумовлене фізичними, психологічними, соціальними, надприродними та іншими причинами; як автономна і самодостатня сила ("свобода волі"); як першооснова світового процесу й людської діяльності (волюнтаризм). Водночас В. належить до універсальних наукових понять, її теоретичне осмислення здійснюється, зокрема, в межах теорії, філософії і психології права (Г. Гегель, Р. Ієринг, Л. Петражицький, Д. Чечот, Д. Керімов, В. Ойгензіхт та ін.). В. у праві означає: а) волевиявлення учасників суспільних відносин, які, будучи врегульованими правом, набувають форми правовідносин; б) важливий елемент, що визначає сутність певного типу права як фіксації закріплених або санкціонованих державою вольових зусиль панівних сил і народних мас, відображених у конституції, законах, юридичних нормах. Основними детермінантами вольового процесу, зокрема у праві, є: потреба (органічна, інтелектуальна, уявна), що спонукає суб'єкта правовідносин до зміни певної ситуації, дає поштовх необхідній для цього активності; інтерес (особистий, груповий, суспільний, державний) як

об'єкт, необхідність реалізації усвідомлених потреб; установка — стан готовності суб'єкта до дії, джерело його активності, що утворюється з факторів потреби і ситуації; мотивація — регулятор людської життєдіяльності, що підтримує, змінює, блокує психічну поведінку суб'єкта. Взаємопов'язаними складовими вольового процесу, з погляду права, виступають постановка мети (елемент психічної регуляції суб'єкта права) та її досягнення (одержання необхідного правового результату). В. суб'єкта права реалізується у процесі подолання можливих труднощів, пов'язаних з потребою аналізу суспільно-політичної ситуації, з необхідністю корекції самої мети, боротьбою і протистоянням, що виникають під час її здійснення. Важливим різновидом безпосереднього втілення В. у праві є волездатність — юридично усвідомлена спроможність суб'єкта правильно спрямовувати свою поведінку (у кримінальному праві пов'язана з поняттями неосудності й афекту, в цивільному — з деліктною відповідальністю тощо). Особливе місце належить державній В. Остання — це детермінований загальнонародними інтересами суб'єктивно-регулятивний процес, пов'язаний з прагненням панівних сил або всього суспільства надати своїм цілям та інтересам загальнообов'язкового характеру за допомогою владних розпоряджень та сили державного примусу. Такий різновид В. реалізується у вигляді системи юридичних норм, однак не завжди й не всі норми права є відображенням чи втіленням цієї В., що пов'язано з різноманітними обставинами (політичним протиборством у суспільстві, недосконалістю нормотворчого процесу, соціальними потрясіннями тощо). Державна В. розглядається здебільшого з двох основних позицій: 1) як В., піднесена до рівня закону, що є визнанням державно-вольової сутності права, його нормативної ролі, гарантованої примусом держави; 2) у правовідносинах, вольовий характер яких означає, поряд з обумовленістю державною В., нерозривний зв'язок з В. і свідомістю людей, з їхньою здатністю реагувати на впливи права.

Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. — СПб., 1907; *Чечот Д. М.* Субъективное право и формы его защиты. — Л., 1968; *Керимов Д. А.* Философские проблемы права. — М., 1972; *Ойгензихт В. А.* Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права). — Душанбе, 1983.

В. Горбатенко

Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778) — видатний французький мислитель. Був камергером, придворним історіографом, а також перебував на службі у прусського короля Фрідриха II. Започаткував новий принцип висвітлення всесвітньої історії, який спирався на так звані засади внутрішньої еволюції світу. На думку Вольтера, на людську свідомість вирішально впливають три основні обставини: клімат, уряд, релігія. Під кліматом Вольтер розумів певну сукупність географічних умов, під урядом — спосіб правління, під релігією — нетерпимість, переслідування і фанатизм. Клімат, за Вольтером, — пасивна субстанція, уряд і релігія — активні. Вважав, що світом правлять найперше погляди, хоча і не заперечував певної ролі в історичному процесі окремих обставин. Зазначав, що у республіці ("Республіканські ідеї") повинна панувати гарантія свобод, а уряд має спиратися на закон. Проте рівність перед правом не вважав соціальною рівністю, бо майнова нерівність, мовляв, об'єктивна. Обстоював ідею, що у всесвітній історії є дві помилки — фанатизм породження релігії та політичний деспотизм. Ідеал освіченого монарха вбачав в образах китайських імператорів, а також в образі Людовіка XIV. Найвідоміші твори: "Історія царювання Людовіка XIV і Людовіка XV", "Історія Російської імперії за царювання Петра Великого", "Республіканські ідеї", "Філософські повісті та оповідання, мемуари і памфлети".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Вотум (лат. *votum* — бажання, воля) — думка, висловлена більшістю голосів виборчого корпусу, або постанова, прийнята шляхом голосування більшістю голосів виборців або членів представницького органу.

У конституційному праві виокремлюють кілька різновидів В.: В. виборчий — рішення, прийняте більшістю голосів виборців, результат голосування на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Застосовується, як правило, у демократичних державах, де основа для злагоди — принцип більшості — означає, що представ-

ники суспільства, яких обирають до представницьких органів влади, повинні отримати вотум виборців — кількість голосів, яка необхідна для здобуття ними депутатського мандата.

В. довіри — у країнах з парламентською або змішаною формою правління схвалення політичної програми, законопроекту або певного заходу уряду чи окремого міністерства парламентом або нижньою палатою парламенту шляхом голосування. Питання про В. довіри може ініціювати уряд, парламентські фракції або група депутатів. Якщо схвалення не досягнуто, то це означає, що уряд або окремий міністр отримали В. недовіри.

В. плюралістичний (плюральний) — порядок, за яким у деяких країнах певні категорії виборців мають по два і більше голосів.

В. евентуальний — порядок, за яким у країнах з пропорційною системою виборів голоси, подані за одного з кандидатів, у разі перевищення встановленої квоти можуть зараховуватися іншому кандидатові з того самого партійного списку.

В. кумулятивний — порядок голосування у багатомандатному виборчому окрузі, коли виборець має кілька голосів і може розподілити їх між кандидатами на власний розсуд — віддати всі голоси за одного кандидата або розподілити їх між різними кандидатами одного партійного списку. В. к. сприяє забезпеченню представництва меншості, дає можливість голосувати не тільки за партію, а й за окремих кандидатів. У разі застосування системи В. к. результати голосування визначаються за принципом відносної більшості: підраховуються голоси щодо кожного депутата, який балотувався в округу. Обраними вважаються ті з них, хто набрав найбільше голосів від фактичної кількості виборців, які взяли участь у голосуванні. Система В. к. є поєднанням елементів пропорційної (багатомандатні округи, партійні списки) і мажоритарної (визначення результатів голосування і розподіл депутатських мандатів) виборчих систем.

В. обов'язковий — юридично встановлений у ряді країн обов'язок усіх громадян брати участь у виборах органів державної влади під загрозою накладання штрафів за відмову у голосуванні.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Вотум довіри — у державах з парламентарною формою правління схвалення політичної лінії, певного законопроекту нижньою палатою парламенту. Ініціатива щодо питання про В. д. може виходити від самого уряду, від парламентських фракцій або груп депутатів парламенту.

М. Головатий

Вотум недовіри — застосовується у країнах з парламентарною, інколи змішаною формою правління. В. н. висловлюється парламентом або нижньою палатою парламенту через несхвалення результатів діяльності уряду, законопроекту або певної акції уряду загалом або окремого міністра. Після цього відбувається відставка уряду або міністра, якому оголосили В. н. Ініціатива порушення питання про В. н. може випливати з парламентської процедури, відповідно до якої після заслуховування звіту уряду ставиться питання про довіру. Питання щодо висловлення В. н. може ініціюватися самим урядом, парламентськими фракціями або групою депутатів. У разі винесення конструктивного В. н. уряд може бути відправлений у відставку лише тоді, коли одночасно обрано нового главу уряду. Таким чином досягається стабільність функціонування виконавчої влади.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Вселенський собор — з'їзд найвищого духовенства християнської церкви: патріархів, архієпископів, єпископів. На В. с. обговорюються питання і ухвалюються рішен-

ня богословського, церковно-політичного, дисциплінарного характеру. Православною церквою визнаються лише сім перших В. с., які проходили до поділу церков, започаткованого в 3-й чверті IX ст., і скликалися спочатку римськими, а потім візантійськими імператорами для зміцнення панівної ролі християнської церкви. Після поділу церков папи римські поновили з'їзди Вищого духовенства католицької церкви, називаючи їх В. с. і присвоюючи порядкові номери відповідно до перших семи.

Вселенські собори (із зазначенням основних питань, що розглядалися): 1) 1-й Нікейський, 325 р., — засудження аріанства, розробка "символу віри", покладеного в основу ортодоксального християнства; 2) 1-й Константинопольський, 381 р., — повторне засудження аріанства, підтвердження ортодоксального вчення про трійцю; 3) Ефеський, 431 р. — засудження несторіанства; 4) Халкідонський, 451 р. — засудження монофізитства та скасування рішення "розбійницького" Ефеського собору 449 р., визнаного незаконним; 5) 2-й Константинопольський, 553 р. — засудження церковних письменників — послідовників несторіанства; 6) 3-й Константинопольський, 680–81 рр. — засудження монофелітів; 7) 2-й Нікейський, 787 р. — засудження іконоборства; 8) 4-й Константинопольський, 869–870 рр. — саме на ньому виявилися гострі суперечності між західнохристиянськими і східнохристиянськими церквами, внаслідок чого сформувалися католицизм і православ'я (останніми не визнається); 9) 1-й Латеранський, 1123 р. — затвердження Вормського конкордату; 10) 2-й Латеранський, 1139 р. — засудження Арнольда Брешіанського; 11) 3-й Латеранський, 1179 р. — встановлення порядку обрання пап; 12) 4-й Латеранський, 1215 р. — санкціонування інквізиції; 13) 1-й Ліонський, 1245 р. — відлучення Фрідріха II Штауфена; 14) 2-й Ліонський, 1274 р. — унія з православною церквою; 15) В'єннський, 1311–1312 рр. — скасування ордену тамплієрів; 16) Констанцський, 1414–1418 рр. — поклав кінець "Великому розколу", страта Яна Гуса, засудження Дж. Уїкліфа; 17) Базельський або Флорентійський, 1431–1449 рр.; 18) 5-й Латеранський, 1512–1517 рр. — церковна реформа; 19) Тридентський, 1545–1563 рр.; 20) 1-й Ватиканський, 1869–1910 рр.; 21) 2-й Ватиканський 1962–1965 рр. — відмова від політики "відлучень", реформа богослужіння, прийняття звернення до всіх народів із закликом боротися за загальний мир і роззброєння.

Лозинский С. Т. История папства. — М., 1961; *Григулевич И. Р.* Папство. Век XX. — М., 1981.

Л. Циндровська

Всесвітня конфедерація праці (ВКП) — спадкоємниця заснованої у 1920 р. Міжнародної конференції християнських профспілок (МКХП), яка потім була перейменована у ВКП. ВКП являє собою насамперед християнський профспілковий рух, хоча формально є світським профспілковим центром. До конфедерації поряд з латиноамериканськими профспілками входять також християнські профспілки деяких європейських країн.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) — утворена на основі конвенції, яка була прийнята 1967 року у м. Стокгольмі (Швеція) на дипломатичній конференції державами — членами так званого Паризького союзу з охорони промислової власності (1883) і Бернського союзу з охорони творів літератури і мистецтва (1886), інших союзів. В 1974 р. ВОІВ стала спеціальною установою, замінивши собою Об'єднане міжнародне бюро з охорони інтелектуальної власності. До складу ВОІВ входять понад 100 країн. Вищим органом ВОІВ є Генеральна асамблея, очолює організацію генеральний директор. Місце розташування ВОІВ — Женева (Швейцарія).

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — статут ВООЗ прийнятий у 1946 р. на Міжнародній конференції з охорони здоров'я у Нью-Йорку, скликаній Економічною і Соціальною радою. Організація існує з 7 квітня 1948 р., коли її статут було ратифіковано 26 державами — членами ООН. У складі ВООЗ нині понад 50 країн. Вищим органом ВООЗ є щорічна Всесвітня Асамблея охорони здоров'я (*World Health Assembly*). Виконавчий комітет організації

складається з 30 держав-членів, які обираються Асамблеєю. Такий комітет скликається не рідше як раз на рік і є виконавчим органом Асамблеї. Секретаріат організації складається з генерального директора і необхідного штату технічного й адміністративного персоналу. 15 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ВООЗ затвердила угоду, яка регулює відносини між ООН і ВООЗ як спеціалізованою установою. Розташування ВООЗ — Женева (Швейцарія).

М. Головатий

Всесвітня Рада церков (ВРЦ) — одна з найбільш представницьких і впливових міжхристиянських організацій, керівний центр сучасного екуменічного руху, учасниками якого є протестантські, православні і нехалкідонські (монофізитські) церкви та об'єднання. ВРЦ утворена в 1948 р. в Амстердамі (Голландія) на I асамблеї на базі трьох протестантських рухів: "Віра і порядок", "Життя і діяльність", "Міжнародна місіонерська рада". Тоді її організатори створенням ВРЦ намагалися подолати наявні догматичні і канонічні розходження між церквами, активізувати їх спільну діяльність. Однак це завдання практично не вирішене через віросповідні розбіжності. До ВРЦ не входить Ватикан, хоча й підтримує з нею контакти на рівні спостерігачів і здійснює спільні заходи з окремими її установами. Штаб-квартира ВРЦ розташована у Женеві (Швейцарія). Очолює ВРЦ Генеральна асамблея представників церков. На ній вона обирається і їй же підзвітна у своїй діяльності. Документи, рішення ВРЦ мають рекомендаційний характер, а церкви, що входять до неї, зберігають свої організаційні і культурні відмінності. На асамблеях ВРЦ окрім церковних, богословських питань обговорюються й інші питання суспільно-політичного характеру.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Всесвітня федерація профспілок (ВФП) — міжнародна профспілкова організація, яка була заснована 1945 року як міжнародне об'єднання усіх профспілок (за винятком християнських). Постійне представництво розташоване в Празі (Чеська Республіка). В 1949 р. некомуністичні профспілки США, Великобританії, деяких інших західних країн вийшли з ВФП і утворили Міжнародну конфедерацію вільних профспілок.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Входження у владу (*entry into power*) — момент, процедура, процес вступу у владну посаду, початок виконання владних обов'язків, освоєння кола повноважень, звикання до владної ролі, структури, сфери діяльності.

М. Головатий

Г

Гадяцький трактат 1658 р. — тристороння угода про політичну унію, укладену гетьманом І. Виговським з Польщею та Литвою 16.09.1658 р. у м. Гадяч (нині Полтавська обл.). Г. т. передбачалося скасувати Березневі статті, підписані гетьманом Б. Хмельницьким за наслідками Переяславської Ради 1654 р. Згідно із статтями Г. т. 1658 р. повинно було утворитися Велике Князівство Руське у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. У такому вигляді воно повинно було утворити федерацію у складі Польщі, Литви та України під егідою короля, що обирався. На чолі Великого Князівства Руського мав стояти пожиттєво обраний українським народом, але затверджений королем гетьман. До його повноважень належало командування збройними силами, посада київського воєводи, обов'язки першого сенатора на Наддніпрянщині. Проте влада гетьмана істотно обмежувалася у зовнішньополітичному напряму його діяльності — він не мав права підтримувати зв'язки з іншими державами, за винятком кримського хана. Г. т. передбачалися певні адміністративні новації, зроблені під польським впливом, зокрема запроваджувалися посади канцлера та маршалка. Передбачалося запровадити судовий трибунал з діловодством українською мовою, державну скарбницю, національну монету. Визначалися кількісні межі армії — 30 тис. козаків та 10 тис. найманого регулярного війська.

Г. т. торкався і такого вкрай гострого питання, як церковна унія. Згідно з трактатом її передбачалося скасувати в усіх суб'єктах цього федеративного утворення. При цьому православна церква дорівнювалася у правах з римо-католицькою. На освітній ниві в межах Великого Князівства Руського передбачалося заснувати дві академії та відкрити нові навчальні заклади європейського типу — колегії та гімназії.

Проте Г. т. так і не набув чинності, а залишився в політичній історії як документ про наміри. Уже при ратифікації він зустрів опір, і насамперед з боку польського сейму, який не погоджувався з пунктом про скасування унії, але врешті-решт погодився на свободу віросповідання. З боку української сторони Г. т. також не здобув широкої підтримки. Попри те, що його схвально сприйняла козацька старшина, рядове козацтво, селянство та міщанство, навпаки, виявили осуд, побоюючись можливості повернення польсько-шляхетського панування. Завадило втіленню Г. т. і те, що невдовзі після його підписання спалахнула міжусобна боротьба за гетьманську булаву. Жертвою цієї боротьби став палкий прихильник Г. т. гетьман І. Виговський. Окремі фахівці вважають, що з неможливістю реалізувати програму Г. т. Україна втратила шанс європейської перспективи державотворчого процесу. А невдовзі вона опинилася в полоні тривалої і виснажливої громадянської війни, що увійшла в політичну історію України під назвою Руїна.

Дорошенко Д. І. Нариси історії України. — Т. II. — К., 1992.

Л. Шкляр

Гаєвський Борис Аркадійович (нар. 1938) — український філософ, політолог, управлінець. Викладав у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, очолював кафедру менеджменту в Міжрегіональній Академії управління персоналом. Автор відомих монографій "Філософія політики" (1993), "Українська політологія" (1994), "Основи науки управління" (1997) та ін. Спеціаліст із методології та практики управління суспільством, філософії політики. Обстоює ідеї нового управлінського курсу для України, інших країн перехідного етапу, який базується на розробці нових управлінських моделей та підготовці і використанні нових управлінських кадрів.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2004.

М. Головатий

Гайдеггер (*Heidegger*) **Мартін** (26.09.1889–26.05.1976) — німецький філософ. Основні віхи життя: 1916 р. — початок викладання у Фрайбурзькому університеті;

з 1918 р. асистент Е. Гуссерля (Husserl); 1923 р. — екстраординарний професор Марбурзького університету; 1928 р. — повернення до Фрайбурзького університету на посаді професора; 1929 р. — перебирає в Е. Гуссерля керівництво кафедрою філософії Фрайбурзького університету; 1933–1934 рр. — ректор Фрайбурзького університету; 1946 р. — усунений французькою окупаційною владою від викладання та участі в публічних заходах Фрайбурзького університету; 1950 р. — поновлений у правах викладання.

Творчість Г. мала багато в чому революційний вплив на розвиток сучасної філософії. Саме з його творчістю пов'язано багато значущих подій, що в подальшому сформували філософію XX ст. Насамперед — відмова від гегемонії теоретико-пізнавальної проблематики, подолання панівної для новоєвропейської культури парадигми самосвідомості, тлумачення специфіки людського буття як суб'єктивності, відновлення інтересу до проблеми буття, глибинного характеру зв'язку онтологічної проблематики з феноменами людського існування, універсалізація герменевтичного феномену, новий погляд на природу та філософську значущість мови.

Центральною темою гайдеггерівського мислення (яке загальновизнано поділяють на "ранній" та "пізній" періоди) стає буття як таке та його відкритість у розумінні як способі людського буття. Саме реконструкція такої кореляції буття та людського розуміння дає змогу Г. радикально переосмислити засади традиційної європейської філософії, відродити в теоретичній значущості тематику античного мислення, реанімувати право мистецтва на істину, переосмислити перспективи та актуальні завдання, перед якими стоїть нині людство.

Ставлення Г. до політики надзвичайно складне та неоднозначне. З одного боку, життєвий шлях Г. радикально перетнувся з політичними подіями 30–40-х років у Німеччині, які істотно вплинули на подальшу долю мислителя. За своїм походженням та освітою Г. був вихідцем з неоконсервативних католицьких кіл; ще в роки навчання на теологічному факультеті Г. стає автором низки статей у студентському журналі, в яких він критикує ліберальні та модерністські настрої доби. Кульмінацією політичної заангажованості Г. стає його згода стати ректором рідного для нього Фрайбурзького університету наприкінці квітня 1933 р. та його вступ на початку травня того ж року до лав Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (НСРПН). За неповний рік ректорства Г. було згодом інкриміновано: вивішування так званого єврейського плаката, переслідування двох професорів — євреїв за походженням, сприяння активному втручанню в університетське життя фашистських студентських організацій. Як зауважував сам Г., у 1933 р. ним керувала ілюзія можливості "нового початку", що пов'язувалася з ідеєю реформи німецького університету як духовного осереддя життя нації. Проте конфлікт з партійним земельним керівництвом переріс не лише у відставку з посади ректора, а й спричинився до інших дій з боку влади, яка фактично запідозрила Г. у неблагонадійності: попри світове визнання його не було допущено у складі німецької делегації до участі в Декартівському конгресі (Париж, 1938 р.); серед слухачів його курсів були такі, хто, за їхнім же власним зізнанням, писав звіти про Г. до гестапо. Проте до останніх днів існування Третього рейху Г. залишався членом НСРПН. Згодом, на заклик нового покоління німецьких філософів до каяття (відкритий лист Ю. Габермаса), Г. відповість: "Той, хто глибоко мислить, глибоко й помиляється".

По завершенню Другої світової війни (1946 р.), у межах політики "очищення" Г. як "першого націонал-соціалістського ректора Німеччини" було позбавлено права викладати, брати участь у публічних заходах університету та пенсії. Лише заступництво впливових французьких інтелектуалів учасників Руху опору захистило Г. від конфіскації французькою окупаційною владою його будинку та бібліотеки.

З іншого боку, питання політики як такої ніколи не були темами спеціального розгляду Г. як мислителя. Для "раннього" періоду його творчості було притаманно розглядати сферу публічного (буття з іншим) як царину та характеристику неавтентичного буття людини. Фактично на сторінках головного трактату Г. "Буття та час" відбувається теоретична девальвація як соціального буття загалом, так і політичної й етичної його сфер зокрема. Для "пізнього" етапу творчості мислителя характерна критика самих засад новоєвропейського розуміння політики: уявлення про автономну волю здатного

до розумного самовизначення суб'єкта. За оцінкою Г., такі припущення традиційного "логосу" про "політику" є похідними від метафізики, яку його мислення прагне "подолати". Засадниче припущення метафізики, що людина є суб'єктом, тобто тим сущим, у якому все інше суще увірогіднює своє буття та істину (тобто перетворюється на світ об'єктів), уможливлює погляд на вільне самовизначення суб'єкта та підпорядкування його інтересам організації всього іншого сущого. Це є спільним з різноманітними способами розуміння "суб'єкта історії": особи (лібералізм), класу (комунізм) чи нації (фашизм), адже в такому проекті абсолютного самоутвердження "волі до влади" суб'єкта все інше суще девальвує до матеріалу можливого розрахунку, маніпуляцій та використання. У такому "планетарному пануванні техніки" (що часто позначається ним як "більшовизм" та "американізм") Г. вбачав не лише граничне забуття буття, а й головну загрозу втратити людиною власної природи — своєї співвіднесеності з буттям.

Основні твори Г.: "Буття та час" (1927 р.), "Кант і проблема метафізики" (1929 р.), "Вступ до метафізики" (1953 р.), "Ніцше" (1–2 т., 1961 р.). З 1973 р. під керівництвом Г. розпочато видання повного зібрання його творів, у якому передбачалося понад 100 томів. Його ідеї в політології найбільше втілені у працях американського філософа Р. Рорті (Rorty).

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000; *Heidegger M.* An Introdution to Metaphysics (1953), trans. R. Manheim. — New Haven and London: Yale University Press, 1959; *Heidegger M.* Being and Time, trans. J. Macquarrie and E. Robinson. — New York: Harper & Row, 1962; *Heidegger M.* What is Called Thinking? (1954), trans. F. D. Wieck and J. G. Gray. — New York: Harper & Row, 1968; *Heidegger M.* Basic Writings, ed. D. F. Krell. — New York: Harper & Row, 1977; *Murray M.* ed. Heidegger and Modern Philosophy. — New Haven, Conn.: Yale University Press, 1978.

Р. Чорней

Галицько-Волинське князівство — феодальна держава, спадкоємиця Київської Русі, утворилася в результаті об'єднання Галицького і Володимиро-Волинського князівств у 1199 р. князем Романом Мстиславичем. Г.-В. к. було найбільшим і наймогутнішим з усіх удільних князівств, яке виокремилося внаслідок розпаду Київської держави. В період своєї могутності займало 9/10, а під кінець існування 3/4 залюднених просторів України. Г.-В. земля об'єднала у своєму складі виключно етнічні українські землі. Саме в них найвиразніше виявлялися ознаки української культури.

В різні часи до складу Г.-В. к. входили Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Теребовлянське, Луцьке, Белзьке, Берестейське та інші удільні князівства. Розташоване було на родючих чорноземах у верхів'ях річок Дністер, Вісла, Нарев, Прип'ять, де споконвіку існувало орне землеробство. В Галичині і на Волині в другій половині XIII–XIV ст. працювали ремісники різних спеціальностей: ковалі, зброярі, шевці, кушніри, чинбарі, високого рівня досягло художнє ремесло. Розвивалися промисли — рибальство, полювання на хутрових звірів, бджільництво, в Прикарпатті — солеваріння, на Поліссі — виробництво заліза в руднях. Великими торговельними центрами стають: Київ, Холм, Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Перемишль, Кам'янець.

У другій половині XIII–XIV ст. тривав процес розширення й зміцнення великої феодальної земельної власності — основи феодального ладу. Великі князі роздавали землі боярам за їх військову службу "в вотчину", тобто з правом передачі землі в спадщину. Спираючись на великокнязівську владу, місцеві феодали посилюють своє панування над залежним селянством, яке сплачувало на користь великого князя данину, відбувало різні повинності на користь місцевих феодалів. Заможні бояри відігравали велику політичну роль.

Княжіння першого князя Романа Мстиславича відбувалося в гострих сутичках і безперервній боротьбі з боярами (правив у 1199–1205 рр.). Талановитий державний діяч, він міцно тримав у єдності українські землі, у 1203 р. прийняв титул великого князя, захопив Київ і приєднав його до Г.-В. к.

Після смерті Романа Мстиславича (1205 р.) Г.-В. к. розпалося на кілька дрібних князівств. Частину земель захопили угорці і польські феодали, запрошені боярами. Запрошений у 1219 р. міщанами новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний вигнав у 1221 р. з Галичини угорських феодалів. Тоді ж на Волині прийшов до влади син Романа Мстиславича — Данило. Він за-

вершив об'єднання Волині (1229 р.), став після смерті Мстислава Удатного (1228 р.) князем галицьких земель. Після запеклої боротьби з угорськими феодалами він остаточно підкорив Галицьке князівство (1238 р.). Обдарований полководець і державний діяч (княжив у 1238–1264 рр.), він захопив Київ і в результаті жорстокої боротьби з іншими князями, Угорщиною, Польщею і галицькими боярами об'єднав під своєю владою всю Південно-Західну Русь (1245 р.). Провадив гнучку політику стосовно Золотої Орди. Змушений був поїхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався виграти час для консолідації сил та підготовки до вирішального удару по ординцях. Він докладав зусиль для створення антиординської коаліції в складі Польщі, Угорщини та Литви. На жаль, ці кроки Данила не увінчалися успіхом. Інтереси західних держав були зосереджені на Заході, а не на Сході. Не дали успіху переговори Данила з Папою Римським Інокентієм IV. Зважаючи на скрутне становище Г.-В. князівства, Папа пообіцяв Данилові організувати хрестовий похід проти орди та королівську корону, якщо той погодиться на об'єднання руської православної церкви з католицькою під егідою Папи. З метою вигнання ординців з руської землі Данило погоджується на ці умови і в 1253 р. у місті Дорогочині відбувається його коронація. Папа цього ж року оголосив хрестовий похід проти Золотої Орди, закликав до цього походу Польщу, Чехію, Померанію та Сербію. Проте більшість з цих країн були втягнуті у внутрішні суперечки і похід не відбувся. Не діставши допомоги від Папи, Данило розриває з Ватиканом і вступає у відкриту збройну боротьбу з ордою. У 1254 р. Данилові вдалося відвоювати у кочівників землі вздовж Південного Бугу, Случі і Тетерева. Він планував визволити Київ, але литовський князь Міндовг, з яким було укладено військовий союз, розірвав його. У 1258 р. орда розпочала масований наступ. Воєвода Бурундай, маючи величезні сили, змусив Данила знищити укріплення Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холма, де в 1264 р. помер князь Данило.

Час князювання Данила Галицького був періодом найвищого піднесення Г.-В. к. Саме в середині XIII ст. сформувалися основні риси його державності. На чолі держави був князь, якому належала найвища влада. Він приймав законодавчі акти, був наділений судовими повноваженнями, правом збирати данину, карбувати монети, здійснював поточне управління. Князь розпоряджався казною, визначав митні збори. Тільки князеві належало право очолювати військо, керувати зовнішньополітичними відносинами. Князь мав вплив і на церковні справи: з його згоди призначався єпископ і тільки після цього посвячувався київським митрополитом. Але владу князя певною мірою обмежувало боярство, особливо галицьке. Князь змушений був допускати бояр до управління державою. Незважаючи на свій авторитет і владу, він залежав від боярства, а воно використовувало князівську владу як знаряддя для охорони власних інтересів.

Роль і авторитет боярства у Г.-В. державі особливо посилилися після смерті Данила Романовича. В першій чверті XIV ст. було створено боярську раду, до якої входили знатні бояри — землевласники, галицький єпископ, суддя княжого двору, деякі воєводи і намісники. Боярська рада формально не була вищим органом влади у Г.-В. землях, проте відігравала велику роль у політичному житті цього краю, у справі управління. У Г.-В. к. була поширена система місцевого управління. Містами управляли посаджені князем тисяцькі і посадники, в руках яких поєднувалась адміністративна і судова влада.

Територія князівства поділялася на волості, якими управляли призначені князем волостелі. Важливою ланкою в державній структурі Г.-В. к. було військо, яке виконувало функції оборони держави, а також збереження влади князя і бояр. У період ворожих нападів до складу війська поряд з професійною княжою дружиною входило і народне ополчення. У культурному житті Г.-В. землі велику роль відігравали церковні установи — монастирі, єпископії, парафії.

Літописні дані свідчать про існування шкіл на Волині. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських і єпископських канцеляріях. У Галицькій землі створена найдавніша східнослов'янська редакція Євангелія, давні пам'ятки (христинопольський апостол XII ст., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.) та ін. У Холмі за Льва Даниловича переписано два Євангелія, в яких чітко проступають крізь церковнослов'янську основу тексту українські мовні риси.

Велика книжна майстерня була при дворі князя Володимира Васильковича. Літописець описує 36 книг, які князь подарував церквам.

Літопис Г.-В. складається з двох частин. Перша, яка містить опис життя Данила Галицького, написана високоосвіченим книжником у Холмі. Волинська частина літопису починається 1261 роком про життя Володимира Васильковича.

Яскравим виявом культури була й архітектура краю. Будували переважно з дерева, мурованими спершу були лише храми, рідше — князівські палаци. Збережений у реконструкції володимирський Успенський собор, будівництво якого завершено в 1160 р.

З літописної розповіді відомо про чудові храми Данила Галицького в Холмі. Особливою красою вирізнялася церква Івана. В князівстві розвивався іконопис під впливом київських майстрів. З робіт художників високого професійного рівня збереглась ікона Богоматері Одигітрії кінця XIII–XIV ст. з Покровської церкви м. Луцьк. Відома Ченстоховська ікона Божої матері в XIV ст. була вивезена з Галичини до Польщі.

У культурі Г.-В. держави виявляється оригінальне поєднання слов'янської спадщини і впливів, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. У царині культурного розвитку Г.-В. держава була на рівні сусідніх держав, а в багатьох випадках стала батьківщиною нових творчих здобутків.

Після смерті Данила Галицького князівство втрачає свою єдність. Його землі поділили між собою три нащадки князя: Лев, Мстислав і Шварно. На рубежі XIII і XIV ст. відновилася єдність Г.-В. держави за князювання Юрія I Львовича (1299–1315 рр.). Наступниками Юрія I стали його сини Андрій та Лев II (1315–1323 рр.). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але правили спільно дуумвіратом, тому розпаду держави не сталося. Але братам не вдалося ефективно протистояти експансії Литви. Було втрачено Дорогочинську та Берестейську землі. Трагічно для них закінчилась боротьба з ордою. У битві з військами хана Узбека (1323 р.) молоді князі загинули. Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, перервала пряму лінію династії Романовичів. Це призвело до посилення політичної ролі та впливу галицького боярства, поглиблення чвар та усобиць у феодальній верхівці, втручання іноземних держав у внутрішні справи князівства. Майже два роки в Г.-В. к. трон залишався без правителя. У 1325 р. внаслідок компромісу між місцевим боярством і правителями Польщі, Угорщини та Литви главою держави було обрано 14-річного мазовецького князя Болеслава Тройденовича, сина Марії, дочки Юрія I Львовича. Князь прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава.

Проте масове невдоволення політикою Юрія II дало підставу боярам розпочати антикнязівську агітацію та активні насильницькі дії. Внаслідок боярської змови у квітні 1340 р. Юрія II Болеслава було отруєно. Після цієї події зберегти єдність колись могутньої держави не вдалося. За короткий час держава занепала і була розчленована, а її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина — під Польщею, Волинь — під Литвою, Буковина — у складі Молдавського князівства.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984; *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України. — К., 2002; *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія Української державності. — Львів, 1995; *Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності. — К., 1999.

В. Макогон

Гангстеризм (англ. *gangster* — бандит, найманий вбивця) — 1) термін, поява якого пов'язана з організованою злочинністю у США. Під Г. розуміють злочинну діяльність, що проявляється у насильствах, вбивствах, залякуваннях, вимаганні та шантажі, підкупі державних чиновників та ін. Тісно поєднуються з Г. діяльність мафії, мафіозних структур; 2) (перен.) люди, нерозбірливі у засобах і методах ведення політики (політичні гангстери).

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Гандизм — суспільно-політичне та релігійно-етичне вчення видатного діяча індійського національно-визвольного руху Мохандаса Карамчанда Ганді (1869–1948). Виходячи з релігії індуїзму Г. апелює до моралі, пропагує систему самовдосконалення,

а звідси і основний принцип вчення Г. — "ахінса" — ненасильство. У політиці Г. проповідує тактику масових ненасильницьких дій, або "сатьяграхи", основною індивідуальною формою якої є голодування. Основою концепції ненасильницького суспільства Г. є новий метод політичної дії — громадянська непокора. Г. проти колоніального панування, обстоює повне самоврядування, заперечує класову боротьбу і пропагує суспільство загального добробуту. Засадничими для Г. є також ідеали єдності і загальнонаціональних інтересів, боротьба проти кастового поділу людей та релігійного фанатизму, наявність ненасильства у зовнішній політиці. Ці та інші складові становили основні принципи ідеології національно-визвольного руху, внутрішньої та зовнішньої політики незалежної Індії.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Гарант (фр. *garant*, англ. *guarantor*) — особа, організація, держава або група держав, які надають певні гарантії, стежать за їх здійсненням. Найвищим Г. нормальних умов життя в суспільстві, функціонування правової держави та її органів має бути закон. Разом з тим функцію Г. виконує і вищий суб'єкт влади. Так, за Конституцією України, ним є Президент України (також у Російській Федерації, деяких інших країнах).

М. Головатий

Гаррінгтон Джеймс (1611–1677) — англійський політичний мислитель, реформатор. Навчався в Оксфордському університеті, тривалий час жив у Голландії, багато подорожував. Після падіння монархії Карла I видав свою основну працю, соціальну утопію "Республіка Океанія", яку присвятив Кромвелю. В ній Г. Д. сформував три основні ідеї: а) про вирішальну роль у суспільному устрої розподілу земельної власності; б) про надання у державі панівного стану середнім та дрібним землевласникам; в) про реформування системи державного управління у такий спосіб, щоб посадові особи обиралися і досить швидко змінювалися. Критикував Т. Гоббса за його твердження, що держава виникає внаслідок суспільного договору і вважав, що форма, особливості держави найперше залежать від того, як у ній розподілена земельна власність. Вважав, що ідеальною державою є двопалатна парламентська республіка, а всі посадові особи в ній мають обиратися таємним голосуванням. Написав такі твори: "Переваги народного способу правління", "Мистецтво законодавця", "Політична система" та ін.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Гасло політичне — форма поширення, пропаганди політичних ідеалів. Вони відображають привабливість політичних ідеалів, шляхи і способи їх реалізації. Г. п. — неодмінна складова політичних ідеологій і на всіх етапах політичного розвитку покликані відповідати реальності і закликати прогресивно реформувати, трансформувати її.

Політичні гасла, які включаються в політичну ідеологію, відображають у короткій формі керівні ідеї, завдання, вимоги, директиви політичних перетворень. Як і загалом гуманістична політична ідеологія, так і гасла не можуть "застигнути", стати "вічними". Це найважливіша методологічна вимога до гасла. Щойно гасло втрачає силу заклику до безпосередньої дії, застигає, стає звичним, неконкретним, набуває рис "вічності", воно перестає бути гаслом, стає словами, які ні до чого не зобов'язують, хоча ідеолог, пропагандист і далі вважає його потрібним та дієвим.

На життєвій важливості цього методологічного положення постійно наголошується у суспільствознавчих дослідженнях, проте його мало враховують у практиці політичної діяльності. Багато гасел ні до чого конкретно не закликають і тому не помічаються людьми. Боротьба з формалізмом, із застарілими традиціями у пропагандистській роботі — злободенне завдання будь-якого прогресивного демократичного руху. Звичайно, постійний перегляд гасел не повинен перетворитися на нічим не підкріплений гасловий волюнтаризм, на висунення необґрунтованих гасел. Це також шлях дискредитації як гасла, так і політичної ідеології.

Розроблення справді ефективних і виправданих у конкретній ситуації гасел має

бути своєчасним і передбачати високий рівень пізнання дійсності об'єктивних та суб'єктивних умов політичної боротьби, наступальність у політичних діях.

Політичне гасло як елемент структури політичної ідеології водночас забезпечує процес впровадження політичної ідеології у практику. Будучи ефективним засобом трансляції політичної ідеології в масову свідомість, Г. п. втілює в собі інтелектуальний і емоційний моменти історичної творчості, є органічним синтезом ідеологічних та психологічних норм, способом передачі цінностей і оцінок. Г. п. — не лише засіб розвитку творчої активності людей, а й спосіб перевірки дієвості політичної ідеології.

Г. Дашутін

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) — видатний німецький філософ. Основні наукові, політичні погляди виклав у відомих працях "Енциклопедія філософських наук", "Філософія права", "Філософська пропедевтика", "Лекції з філософії історії" та ін. Як філософ, історик спочатку обстоював необхідність подолання влади держави, її засилля, встановлення так званого вічного миру, а пізніше схвалював і підтримував саме ідею держави. Так само від ідеї вічного миру Г. Гегель перейшов до його заперечення і навіть пояснював необхідність війни. Обґрунтував широке коло прав і свобод громадян, хоча був прихильником спадкової монархії. Глибоко проаналізував сутність права, громадянського суспільства, особливості всесвітньої історії.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Гегельянство — філософська течія, що бере свій початок із вчення, праць, творчості Гегеля. Г. виникло у Німеччині в 30–40-х роках XIX ст. Після смерті Гегеля його школа розпалася на право-, ліво- або молодогегельянство та ортодоксальне Г. Правогегельянці трактували вчення Гегеля в дусі протестантської ортодоксії, як раціональну форму богослов'я (К. Гешель, Г. Хінріхс, Г. Габлер та ін.). Молодогегельянці наголошували на особливій, винятковій ролі особистісного, суб'єктивного фактора в історії, суспільному розвитку (А. Руге, А. Бауер, К. Маркс та ін.). Ортодоксальні гегельянці (К. Міхелет, К. Розенкранц та ін.) займали середню позицію, намагаючись зберегти теоретичне вчення Гегеля у його непорушності і "чистоті". К. Маркс, Ф. Енгельс критикували молодогегельянство ("Святое семейство", "Немецкая идеология"). Пізніше Г. у своєму розвитку вийшло за межі гегелівської школи і в багатьох країнах з'явилися інші його течії, так зване неогегельянство.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Гегемонізм (*hegemony*, від грецьк. *hegemonia* — переважання в силі, керівництво) — владарювання, що має домінуюче становище в будь-чому, зокрема й у владних структурах. Г. — це і перевага однієї держави над іншою з військового, економічного, культурного поглядів. Г. може здійснюватися відкрито і приховано.

М. Головатий

Гедонізм (від грецьк. *hedone* — насолода) — тип етичних вчень, а також система моральних поглядів, за якими насолода проголошується найвищим благом і критерієм людської поведінки. Відповідно до філософсько-етичних принципів і критеріїв моралі гедонізму метою людського існування проголошується прагнення до насолоди і уникнення страждань.

Гедоністичні постулати беруть свої початки у давньоіндійських філософських вченнях, зокрема — в локаяті (чарвака): людина зазнає і насолоди, і страждання. Позбавитись повністю від страждань неможливо, але їх можна мінімізувати, таким чином максимізуючи насолоду. За вченням веданти душа прагне чуттєвих насолод і переживає певну низку перевтілень. Водночас давньоіндійські, а також давньокитайські філософсько-етичні вчення зосереджували увагу на проблемах морального вдосконалення людини через "приборкання пристрастей", звільнення її від страждань. У Давній Греції одним з перших представників гедонізму в етиці був засновник кіренської школи Аристипп (поч. IV ст. до н. е.), який вбачав найвище благо в досягненні чуттєвого задоволення. У вченнях послідовників кіренської школи гедонізм розглядається як

різновид світогляду, що наголошує на пріоритеті потреб індивіда перед соціальними нормами як умовностями, що обмежують його свободу і пригнічують самобутність. Вершиною гедоністичного вчення античної доби вважається етика Епікура (епікуреїзм). На основі принципу задоволення Епікур розробляє концепцію щастя, в якій найвищим благом є розумна насолода радощами. Благо — це все те, що породжує задоволення, зло — те, що спричиняє страждання. Задоволення духовних потреб — ось найвище благо за Епікуром. Численні послідовники Епікура (Лукрецій Кар, Григорій Сковорода, французькі матеріалісти XVIII ст.) модернізували ідею гедонізму, уточнюючи поняття блага і задоволення, а також з'ясовуючи засоби досягнення щастя, його ознаки, наслідки здійснення людських бажань тощо.

У спеціальній літературі розрізняють "егоїстичний гедонізм" (теорії, в яких тільки особисте задоволення розглядається кінцевою метою діяння) та "універсалістський гедонізм" (теорії, в яких спільне щастя й загальне задоволення проголошується кінцевою метою діяння). Античний гедонізм орієнтував людину не на добро, а на насолоду, а якщо й на добро, то лише заради насолоди. В християнській традиції середніх віків ідеї гедонізму не простежуються і лише в добу Відродження вони знаходять своїх прихильників (Дж. Бокаччо, Л. Бруні, Ф. Петрарка, К. Раймонді). Гедоністичні мотиви певною мірою висвітлювались в етичних теоріях просвітителів (Т. Гоббс, Дж. Локк, П. Гассенді), французьких матеріалістів XVIII ст. В боротьбі проти релігійного розуміння моралі вони використовували гедоністичне тлумачення етичних норм. Принцип гедонізму знайшов своє відображення в епічній теорії утилітаризму, згідно з якою користь розглядалась як насолода або відсутність страждань (І. Бентам, Дж. Мілль, Дж. Ст. Мілль). Розвиток ідей гедонізму спричинився до висновку, що задоволення не є визначальним мотивом людської поведінки, а лише сприяє успішній діяльності. Мотиви і засоби регулювання гедоністичних нахилів містяться і в етичній доктрині прагматизму (У. Джемс, Дж. Дьюї, Дж. Г. Мід).

На всіх етапах еволюції гедонізму його критики звертали увагу на аморальні наслідки, що супроводжують принцип насолоди. Теологічні етичні системи (протестантизм, католицизм, православ'я) засуджують мораль тілесної насолоди як богопротивну, протиставляючи їй аскетизм, самообмеження, цнотливість духовної доброчесності.

Положення щодо задоволення як практично-поведінкового й теоретичного принципу, які концептуально засвідчили кризу гедоністичних вчень, сформулювали з різних позицій К. Маркс, З. Фрейд, Дж. Мур. Так, у марксизмі в соціально-філософській критиці гедонізму зазначалося, що задоволення і страждання виступають як функція реальних соціальних відносин людей. З. Фрейд доводив, що задоволення, яке є вихідним мотивом, не може бути універсальним принципом поведінки суспільного індивіда, тим більше з огляду на загальноприйняті моральні норми. Гостра критика гедонізму міститься в творах сучасних соціальних філософів і етиків, які вбачають у факті "спалаху" гедоністично-споживацьких форм поведінки, в "моралі вседозволеності" свідчення гострої кризи суспільства (Д. Белл, О. Тоффлер, К. Дейвіс).

У світлі такої критики і після неї гедонізм вже не сприймається як теоретично серйозний і достовірний етичний принцип. Задоволення стає предметом вивчення вузького кола спеціалістів, зокрема в галузі психології та теорії споживання.

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. пособие для вузов. — М., 1991; Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. П. Андрущенка, М. І. Горлача. — К., 1997.

Г. Калінічева

Гендер (з грецьк. *gender* — матеріальний носій спадщини, відповідає укр. "рід", "досвід роду") — термін для позначення соціальної статі, під якою розуміють соціокультурний конструкт, що первісно приписує індивіду соціальну роль, стиль поведінки залежно від його статі. Вважається, що вперше термін Г. був запропонований американським психоаналітиком Робертом Столлером у його праці "Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності" (1968 р.) як альтернатива поняттю "біологічна стать". У подальшому поширюється серед дослідників, особливо фемі-

ністського спрямування. Запровадження Г. до наукового вжитку порушило патріархальний підхід до розуміння чоловічого і жіночого становища в суспільстві, до їх статусно-рольових позицій. На відміну від поняття "біологічна стать", яке фіксує біологічні детермінанти статевих відмінностей, Г. торкається психологічних, соціокультурних відмінностей між чоловіками і жінками, зауважуючи їх соціальне походження. Поняття "Г." сформувало розуміння того, що відмінність у поведінці, характерах, стосунках і соціальних ролях статей, їх нерівне становище в суспільстві — не вроджені характеристики і стани, а сконструйовані суспільством. Підпорядковане становище жінок зумовлено не біологічними чинниками, а створюється суспільством і постійно відтворюється за допомогою його символів і норм. Це положення покладено в основу концепції культурного поділу праці в суспільстві, яка розглядається адекватною демократичним формам життя на відміну від концепції статевого поділу праці Т. Парсонса, який за біологічною ознакою відводив чоловікам виключно інструментальну, а жінкам виключно експресивну роль.

У комплексному дослідженні гендерних нерівностей і шляхів їх подолання сформувалося розуміння того, що соціалізація особистості, і зокрема гендерна, має об'єктивно-суб'єктивний характер. Всяка реальність як об'єктивна субстанція інтерпретується людьми і має суб'єктивну значимість. Отже, відносини домінування і підпорядкування формуються не тільки в культурно-ціннісній структурі суспільства, а більшою мірою в мікроконтексті соціальної взаємодії. Тому подолання гендерної асиметрії не може обмежуватися тільки юридичними і соціально-економічними заходами, її деконструкція можлива на рівні повсякденних практик.

Г. суттєво доповнив соціально-демографічні і культурні виміри соціальної структури суспільства, які організовують соціальну систему і визначають її динаміку. В результаті гендерний підхід став одним з базових у західній соціології, який дав підстави для формування гендерної політики. Провідні напрями останньої відображають основні вимоги міжнародного жіночого руху і набули державного нормативного регулювання в розвинених країнах.

Власенко Н. С., Виноградова Л. Д., Калачева І. В. Гендерна статистика для моніторингу дослідження рівності жінок і чоловіків. — К., 2000; *Іващенко О.* Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6; *Сенченкова Т.* Гендер: нова ідеологія чи проблемне поле // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1995. — № 12; *Чернова И. И.* Основы гендерных знаний. — Новгород, 2000.

О. Авдєєнко

Генезис (грецьк. *genesis*) — походження, становлення і розвиток, результатом якого є певний стан об'єкта, що досліджується. Генезис природних і соціальних явищ цікавив і цікавить філософію та науку від античності до наших днів. Пояснення генезису природних і соціальних об'єктів дістає наукове пояснення в еволюційних теоріях дисциплінарного, міждисциплінарного, загальнонаукового та філософського характеру. Дослідження у сучасній науці та філософії природних і соціальних об'єктів як самоорганізаційних, саморегулюючих, саморозвиваючих багаторівневих складних систем спричинилося до формулювання концепції системогенезу і виявлення таких закономірних тенденцій цього процесу, як: мінімальне забезпечення становлення системи, що зароджується, закладка її компонентів, їх консолідації в напряму одержання корисного для системи результату, відносність принципу історизму в поясненні переключення функціональної системи з однієї програми на іншу. Пояснення генезису природного і соціального буття в сучасній науці пов'язується також із принципами глобального еволюціонізму, структурно-синхронічним і генетично-діахронічним вивченням об'єктів.

Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / Главн. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. — Минск, 2002.

О. Рублюк

Генезис влади (*origin/genesis of power*) — процес зародження, виникнення, що приводить до певного стану, якості той чи інший вид, форму влади.

М. Головатий

Генеральна Асамблея ООН — важливий і авторитетний міжнародний форум, що складається з держав — членів ООН. Кожна з таких держав має в Г. А. не більше п'я-

ти своїх представників. Г. А. покликана сприяти підтримці міжнародного миру і правопорядку. Вона має повноваження розглядати будь-які питання, що відповідають статуту ООН, і ухвалює відповідні рекомендації з таких питань. Г. А. збирається щороку на чергову сесію (традиційно відкриття сесії відбувається у третій вівторок вересня). На вимогу одного з членів Г. А. і в разі згоди більшості членів може скликатися спеціальна сесія. У двадцятичотиригодинний термін на вимогу Ради Безпеки ООН може бути скликана надзвичайна сесія Г. А. Для цього треба як мінімум дев'ять голосів членів Ради або більшості членів ООН чи лише одного члена та згоди більшості. У складі Г. А. діє сім головних комітетів з політичних, економічних, соціальних, гуманітарних, адміністративних та інших питань. Під час сесії регулярно проводить засідання Генеральний комітет, що керує роботою Г. А.

М. Головатий

Генерація (*generation*, від лат. *generatio* — народження) — рід, покоління.

М. Головатий

Генерація політична (лат. *generatio* — розмноження, народження) — політична спільність людей приблизно однієї вікової категорії, які мають спільний соціальний досвід, здобутий у період їх соціалізації. Роки політичного формування (вік приблизно від 17 до 25 років) охоплюють такі значущі для розвитку особистості події, як початок професійної діяльності, здобуття вищої освіти, військова служба, одруження тощо. Деякі великомасштабні суспільні події, такі як війни, економічні кризи, політичні зміни (рівнозначні революціям), настільки важливі, що мають вирішальний вплив на політичні погляди багатьох, якщо не більшості людей, чиї роки формування випали на ці події. Характерний приклад з радянського періоду історії — генерація "шістдесятників", чия політична молодість припала на час XX з'їзду КПРС, період "відлиги" після періоду "зими" сталінізму.

З античних часів поняття "генерація" ("покоління") мало біологічний, а точніше генеалогічний зміст, означаючи послідовне походження групи організмів від спільного попередника. З XIX ст. поняття поколінь дедалі більше використовується в соціально-історичному значенні. У творах О. Конта, Дж. Ст. Мілля, А. Курно, В. Дільтея поняття "генерація" постає як методологічний принцип, як мірило історичного часу, що допомагає зрозуміти і пояснити історичні зміни, що відбуваються у суспільстві. У XX ст. проблема поколінь набула політичного забарвлення. Видатний іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет вважав, що генерацію становлять ровесники — люди одного віку, які займають спільний простір і мають спільну долю. Історичний розвиток залежить від ступеня згуртованості покоління. Протидія його двох основних елементів — еліти і маси — відповідає полемічним епохам, або часу молодих, а їх єдність — кумулятивним епохам, або часу старих. Х. Ортега-і-Гассет поділяв епохи поколінь протягом життя людини на рівні періоди по 15 років кожний (відповідно до життєвих циклів). У потенційному або наявному конфлікті між різними Г. п. з приводу влади він вбачав критичну точку історичних змін і підставу для припущення про більш-менш переконливу зміну тональності історії кожні 15 років.

На думку К. Манхайма, генерація за сприятливих умов виробляє свій власний "стиль мислення", який суттєво, іноді навіть докорінно відрізняється від "стилю мислення" інших генерацій і є початковим моментом в її діяльності у сфері культури та ідеології. Історія суспільної думки при цьому трактується як послідовна зміна різних "стилів мислення", котрі в цілому збігаються зі зміною поколінь їх творців. Однак у кожній генерації виокремлюються антагоністичні спільності (units), існує не тільки конфлікт поколінь, а й конфлікт усередині кожної генерації. Класичне ж (згадане вище) визначення Г. п. сформулював у 1942 р. З. Ньюман у праці, присвяченій дослідженню генераційної свідомості націонал-соціалістських лідерів та їх послідовників. Дослідники нацистського і радянського тоталітаризму відкрили, що радикальні та революційні політичні рухи більшою мірою знаходять підтримку серед тих людей, чиї формуючі роки припали на періоди великих соціально-політичних та економічних змін, ніж серед тих, хто сформувався в періоди відносної стабільності.

Генераційний підхід досить міцно утвердився в західній політології. Використання його теоретичних та дослідних схем дає нові можливості масової структуризації

політичного процесу, виявлення латентних, але стійких механізмів політичної трансформації суспільства.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Рублюк

Геноцид (від грецьк. *genos* — рід, плем'я і лат. *caedere* — вбивати) — здійснювані масові знищення, переслідування, гоніння окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами на основі принципу колективної відповідальності.

О. Антонюк

Географія політична — суміжна наукова дисципліна політології та складова частина географічних наук. Г. п. вивчає просторову організацію політичного життя: кордони, політико-територіальний поділ тощо та сучасний стан й історію політичного розвитку світу або окремих його частин, територіальну складову політичних сил. Досліджує вплив географічних чинників на політику та політичні інститути, питання існуючого світопорядку, географію розташування політичних і воєнно-політичних союзів, блоків, просторово-географічні аспекти міжнародних відносин та ін. Г. п. виходить з того, що саме географічний чинник, тобто місце розташування країни, її природно-кліматичні умови, близькість чи віддаленість від морів та океанів та інші фактори визначають основні напрями суспільно-історичного розвитку певного народу, його характер поведінки на міжнародній політичній арені. Географічне середовище розглядається як вирішальний чинник соціально-політичного й культурного розвитку народів. Ідеї зумовленості політики географічними факторами висловили ще стародавні мислителі, такі як Аристотель, Геродот, Демокрит, Платон. Проблем впливу географічного середовища на політичне життя, форму державного правління й інші аспекти політичного буття торкалися багато вчених. Серед них Ш. Монтеск'є, А. Р. Ж. Тюрго, К. Риттер, Ж. Е. Ренан, Г. Т. Бокль, Р. Елізе, Е. Хантінгтон, І. І. Мечников та ін. Засновником сучасної Г. п. був Ф. Ратцель у Німеччині та Х. Маккіндер у Великобританії. Ф. Ратцель один із перших зробив спробу пов'язати політику і географію, з'ясувати політику конкретної держави виходячи з її географічного положення. Він виводив живу історію держави з її географічного середовища та в межах території, яку вона займає. Х. Маккіндер описував світову роль Росії виходячи з її контролю над так званою серцевиною суші — "Хартленд" — зоною степу і пустелі в Євразії. Цей природний суходіл, за його оцінкою, неприступний перед морською і торговельною могутністю Великої Британії та Заходу. Для з'ясування позицій окремої держави, яка намагається розширити зону свого "проживання", і її діяльності шведський вчений Р. Челлен запропонував використовувати термін "геополітика".

Після Першої світової війни К. Хаусхофер створив у Німеччині школу геополітики. Теоретичні дослідження цієї школи тією чи іншою мірою були використані ідеологами фашистського рейху для обґрунтування територіальних домагань тогочасної Німеччини. Відтак поняття геополітики та Г. п. були скомпрометовані.

Показово, що в повоєнні роки поглиблення інтересу до Г. п. зумовили численні чинники. Зокрема: глобалізація політичних процесів, боротьба наддержав — США та СРСР — за світову гегемонію, а також численні регіональні конфлікти, що пов'язувалися переважно з територіальними претензіями, розпад імперій та поява нових держав тощо. Протягом останніх десятиліть до кола проблем Г. п. належать особливості формування державних територій, адміністративно-територіальних одиниць, міграційні та електоральні процеси. В цей період держава залишається основною ланкою політико-географічного аналізу. Водночас Г. п. щораз ширше й детальніше з'ясовує особливості глобальних та локальним проблем. Відповідно відбувається подальша диференціація політико-географічних знань та підходів, формуються напрями політико-географічних досліджень: політико-географічне країнознавство, електоральна географія, регіональна складова соціально-політичних процесів, політична карта світу, Г. п. Світового океану тощо. Водночас Г. п. набуває все більшого практичного значення, її рекомендації по-новому оцінюються й дедалі ширше враховуються. Особливо це стосується розробки зовнішньостратегічних підходів та концепцій, демаркації державних кордонів, регулювання міграційних процесів, формування виборчих округів, ухвалення рішень щодо

регіонального чи стратегічного співробітництва.

Для України з набуттям суверенного статусу та сучасного незалежного розвитку проблеми Г. п. набули неабиякого звучання й актуальності. З огляду на сказане використання й застосування відповідних методологічних засад й інструментарію Г. п. затребувані часом. Задіяння всього арсеналу засобів Г. п. поряд з інструментарієм інших наук покликане сприяти виведенню нашої держави на нові щаблі її розвитку.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Геополітика (від грецьк. *ge* — Земля і *politike* — мистецтво управління державою). Доля геополітики нагадує долю кібернетики і генетики, які визнавалися псевдонауками, що завдають людству лише шкоди. Ще донедавна побутувала думка, нібито воєнні злочини Третього рейху — експансія, війна, депортація — були теоретично обґрунтовані німецькими геополітиками, зокрема К. Хаусхофером. Проте концептуальний аналіз його творів свідчить про суттєву відмінність між геополітичними поглядами Хаусхофера і спрощеними расистськими пасажами націонал-соціалістів. Геополітики як доктрини побоювалися ще й тому, що ця наука беззастережно розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. Нині геополітика поступово здобуває офіційне визнання і відповідний статус наукової дисципліни, про що свідчить, зокрема, видання монографічних праць і підручників як російських, так і українських дослідників, публікації в періодичних виданнях.

Геополітика — наука майбутнього, основи якої найближчим часом викладатимуться не тільки у вищих навчальних закладах, установах і академіях, а й у середніх школах. Ця наука вкрай необхідна для освіти, розвитку політичної культури громадян.

Поняття "геополітика" першим запровадив шведський політик Р. Челлен (1864–1922). Геополітику він розглядав як складову політології. За його визначенням, геополітика — "це наука про державу як географічний організм, втілений у просторі". Основним законом геополітики є утвердження фундаментального дуалізму, віддзеркаленого в географічному устрої планети. Цей дуалізм виражається в протиставленні телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). У давні часи зона телурократії однозначно ототожнюється з внутрішньоконтинентальними просторами Північно-Східної Євразії (в загальних рисах це територія колишньої царської Росії). Таласократія визначається як берегові зони Євразійського материка.

Геополітичне співвідношення таласократії і телурократії остаточно формується в період становлення Англії як могутньої морської держави — в XIV–XIX ст. Із середини XX ст. головним оплотом таласократії стали Сполучені Штати Америки. В холодній війні 1946–1991 рр. одвічний геополітичний дуалізм досяг максимальної напруги: таласократія ототожнювалась із США, а телурократія — з СРСР. Цим формам геополітичного дуалізму на ідеологічному рівні відповідали дві такі ж синтетичні реальності — ідеологія лібералізму (капіталізму) й ідеологія марксизму (соціалізму).

Отже, геополітика — це наука, за допомогою якої владні структури визначають, що потрібно врахувати при прийнятті глобальних (доленосних) рішень для своїх народів. Звичайно, геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на всі складні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири.

Сучасна геополітика спирається на результати досліджень учених різних наукових шкіл, які, як правило, представляли великі, планетарного значення держави. "Родоначальником" геополітики вважають німецького дослідника Ф. Ратцеля (1844–1904), хоча сам він цей термін не використовував. Його основна праця, яка вийшла друком у 1897 р., називалася "Politische Geographie". Ф. Ратцель ставився до держави, як до "живого просторового, укоріненого в ґрунт організму". Просторова експансія держави є природним процесом, характерним для розвитку живого організму. У розвитку великих країн спостерігається тенденція до максимальної геополітичної експансії, яка поступово виходить на планетарний рівень. У цьому контексті Ф. Ратцель бачив Німеччину в майбутньому як могутню світову кон-

тинентальну державу з розвиненими військово-морськими силами. Німецький геополітик К. Хаусхофер (1869–1946) створив свою теорію на основі ґрунтовного вивчення концепції Ф. Ратцеля. Картина планетарного дуалізму — "морські сили" проти "континентальних сил" — була для нього ключем для відкриття всіх таємниць міжнародної політики. Планетарний дуалізм ставив Німеччину перед проблемою геополітичної самоідентифікації. Майбутнє Великої Німеччини бачилося в геополітичному протистоянні Заходу, і особливо англосаксонському світові.

Засновником французької геополітичної школи вважається Відаль де ля Блаш (1845–1918). Він створив концепцію, відповідно до якої політична історія має два аспекти — географічний, власне навколишнє середовище, й історичний — сама людина, яка відіграє провідну роль в активізації простору. Людина не тільки фрагмент декорації, а й головний актор спектаклю. Головним політичним суперником Франції на той час була Німеччина — єдина могутня, стиснута з усіх боків європейська держава, геополітична експансія якої блокувалася розвиненими європейськими державами. В цій ситуації Франція геополітично орієнтувалася Відалем де ля Блашем на входження до складу загального фронту "морської сили".

Інтелектуальним родоначальником сучасного атлантизму вважають американського адмірала А. Мехена (1840–1914). Свою доктрину "морської сили" він виклав у ряді праць, зокрема "Зацікавленість Америки в морській силі нині й у майбутньому". "Морська сила" є особливим типом цивілізації — найкращим і найефективнішим. Мехен вважав, що у США "морська доля", яка на першому етапі полягає в стратегічній інтеграції усього Американського континенту, а далі — у встановленні світового панування. Основною небезпекою для "морської цивілізації" є континентальні держави Євразії, насамперед Росія і Китай, а потім Німеччина. Боротьба з континентальною масою Російської імперії визначалася для морської сили основним стратегічним завданням.

Однією з яскравих постатей серед політиків є англійський вчений і політик Хелфорд Дж. Маккіндер (1861–1921). У 1904 р. в доповіді "Географічна вісь історії" Маккіндер стверджував, що з планетарного погляду в центрі світу лежить Євразійський континент, "географічна вісь історії". Це політичне поняття тотожне Росії, яка "займає у цьому світі центральне стратегічне положення, що в Європі належить Німеччині. Вона може завдавати і стримувати удари з усіх напрямків, за винятком Півночі". Виходячи з цього, Маккіндер вважав, що основне завдання англосаксонської геополітики — не допустити утворення стратегічного континентального союзу навколо географічної осі історії (Росії).

Американця голландського походження Н. Спайкмена (1893–1943) разом з адміралом Мехеном можна "назвати родоначальником атлантизму" й ідейним натхненником НАТО. Спайкмен запроваджує надзвичайно важливе поняття "Серединного океану", маючи на увазі Атлантичний океан, обидва береги якого — американський і європейський — є ареалом найбільш розвиненої в технологічному та економічному значенні західної цивілізації. Нервовим центром і механізмом "атлантичного співробітництва" є США. Європа є розумовим додатком США, поступово повинна обмежуватися і політична суверенність європейських держав, а влада переходити до особливої інстанції, яка об'єднує представників усіх "атлантичних" просторів, відтак ці держави мають підкорятися пріоритетній першості США. Отже, вже в 1942 р. Спайкмен передбачив найважливіші політичні процеси і їхні наслідки — створення Північноатлантичного союзу (НАТО), планетарну гегемонію США.

П. М. Савицький (1895–1968) — перший (і один з небагатьох) російський автор, якого по праву можна назвати геополітиком. Основна ідея Савицького полягає в тому, що Росія являє собою особливе цивілізаційне утворення, яке визначається через якість "серединності". Якщо "серединність" Німеччини обмежується Європейським континентом, а сама Європа — лише "західний мис" Євразії, то Росія займає центральну позицію в межах усього континенту. Росія — не частина Європи і не продовження Азії, вона — самостійний світ, окрема й особлива духовно-історична, геополітична реальність — "Євразія". Геополітична доктрина Савицького — пряма антитеза поглядам Блаша, Мехена, Маккіндера, Спайкмена та інших "таласократів".

У Радянському Союзі саме слово "геополітика" сприймалося негативно. Хоча більшовики одразу після приходу до влади в

1917 р. почали розробляти нову геостратегію, основні орієнтири і характеристики якої зберігалися аж до початку перебудови. Стратегія більшовиків на "світову революцію" в просторовому значенні полягала в тому, щоб дестабілізувати становище на території капіталістичних держав. Особливістю радянської геополітики було постійне прагнення утворити "континентальний" блок із Німеччиною. Співробітництво між СРСР і Німеччиною, в тому числі військове, яке почалося в 1922 р. після підписання Рапалльського договору, тривало до перемоги нацистів у 1933 р. У 1939 р. Гітлер напередодні Другої світової війни був змушений урегулювати відносини з СРСР, а для цього погодитися на умови Москви. Сталін добився повернення більшості територій, що належали Росії до революції. Були визначені "сфери інтересів" у Східній Європі.

Під час Другої світової війни (катастрофічні наслідки її початку для СРСР пояснюються, зокрема, й ігноруванням геополітичної стратегії) і особливо під її кінець Радянський Союз продовжував керуватися геостратегічними принципами, виправданими в недалекому минулому, прагнув розширити просторову сферу свого впливу, в тому числі за рахунок нових територій. Створення в повоєнний період дружніх режимів у країнах Центральної і Східної Європи з об'єднанням їх згодом у рамках таких організацій, як РЕВ, Варшавський договір, — все це повинно було закріпити вплив СРСР у континентальній частині Європи.

У повоєнний період радянський зовнішньополітичний курс здійснювався згідно з геополітичними концепціями, які розроблялися в партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Це зокрема стратегія СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися в прагненні встановити контроль над морськими просторами. А як відомо, у минулому радянське керівництво далеко не завжди приймало рішення відповідно до рекомендацій вітчизняних фахівців. Прикладом може бути афганська кампанія. До речі, схожа проблема існує у відносинах між геополітичною наукою і владними структурами за кордоном, зокрема у США. Наприклад, в'єтнамська війна — не найкраща сторінка в історії Сполучених Штатів. Те саме стосується війни США і їхніх союзників в Афганістані і Перській затоці.

З викладеного можна зробити такі висновки. Перший. Найбільш загальною і загальновизнаною методологічною формулою геополітики є фундаментальний історичний дуалізм між Суходолом, телурократією, Євразію, "географічною віссю історії", з одного боку, і Морем, таласократією, Атлантикою, англосаксонським світом — з іншого. Втім, з появою авіації і особливо масової зброї, засобів її доставки традиційні моделі, в основі яких лежав географічно-просторовий детермінізм, потребують коригування. Другий. Без розриву с традицією розвивалась атлантична (таласократична), а в наш час, власне, американська лінія в геополітиці. Була створена нова геополітична модель, яка передбачала два варіанти розвитку подій — або остаточний виграш Заходом геополітичної дуелі зі Сходом, або конвергенція двох геополітичних таборів і встановлення Світового уряду (цей проект дістав назву "мондіалізм" — від французького слова "світ"). Планетою мають управляти Москва та Вашингтон і дивитись на неї очима "астронавтів на космічній орбіті". Захід перемагає у холодній війні зі Сходом. Морська сила святкує свою перемогу над Суходолом. Кінець двополярного світу — це стратегічний удар по Євразії, континентизму і суверенітету всіх євразійських держав. Третій. Існує три версії майбутнього світового розвитку. Перша — повна і остаточна перемога Заходу в холодній війні. Друга — протистояння Суходолу і Моря збережеться, що приведе до створення нових блоків. У центрі одного з них стоятимуть США та їхні союзники, в центрі іншого — Росія, яка має перетворитись на Євразійську імперію. І нарешті, третя — багатополюсна модель світового розвитку, яка, на думку її прихильників, найбільшою мірою відповідає інтересам людської спільноти.

Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К., 2004; *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002.

Ф. Рудич

Геракліт Ефесський (бл. 544–484 до Р. Х.) — давньогрецький філософ, політич-

ний діяч. Вважав, що світ ніким з богів та людей не створений, а існує і вічно буде живим вогнем, що час від часу гасне і розгорається. Існує, за Гераклітом, всемогутній божественний першовогонь, який є чистим розумом, логосом, з якого шляхом розколу й утворилося багато різних речей. Геракліт вважав, що війна — батько усіх речей і в одних вона знаходить богів, а в других — людей, в одних — вільних, а в других — рабів тощо. Душевну ясність людина може мати лише тоді, коли підкоряється закону розуму, який дає про себе знати як у влаштуванні держави, так і у влаштуванні природи. У цьому і є найвище щастя. Вчення Геракліта Ефесського активно використовували для своїх наукових пошуків Гегель, Фейєрбах, Шлейєрмахер, Ніцше, Лассаль, Ленін та багато інших науковців і політиків.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Герб державний (польське *herb*, від нім. *Erbe* — спадщина) — художньографічний офіційний символічний знак держави, який виражає її історичні, національні, соціальні й інші традиції та особливості. Г. д. незалежної України є знак тризуб або тридент, відомий у всьому світі з давніх часів як дуже значимий і загадковий символ. Археологічні знахідки тризуба в українських землях датуються першими століттями нашої ери. Очевидно, тризуб міг бути символом одного з племен або знаком влади його вождів. Тризуб широко використовувався у державному житті Київської Русі як знак князівської влади, проте він не був гербом Давньоруської держави в сучасному розумінні. Як державний символ тризуб відновився на початку XX ст. 22.03.1918 р. Центральна Рада затвердила зображення малого та великого гербів, основним елементом яких був тризуб. Автором проектів гербів УНР був художник В. Кричевський. Як герб тризуб залишався і за часів Гетьманату (1918 р.), Директорії (1918–1920 рр.) та після об'єднання УНР і ЗУНР (22.01.1919 р.). З приходом до влади більшовиків його оголосили буржуазно-націоналістичним. В УСРР Г. д. було затверджено Конституцією 1919 р. Він складався із зображення на червоному тлі у променях сонця золотих серпа і молота, оточених вінком з колосся й написом російською та українською мовами — "УСРР" та "Пролетарі всіх країн, єднайтесь!" Нові варіанти герба Радянської України затверджувалися у 1937, 1939, 1978 р. Після проголошення незалежності України було відновлено її історичний герб. 19.02.1992 р. Верховна Рада України затвердила тризуб як малий Герб України. У постанові Верховної Ради зазначалося, що зображення Г. д. України міститься на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим дотриманням пропорцій зображення Г. д. Згідно зі ст. 20 Конституції України, передбачається затвердити великий Г. д. Конституція чітко окреслює елементи великого Г. д. України: у ньому мають поєднуватися зображення малого Г. д. України та герба Війська Запорізького — козака з мушкетом. Інститутом історії України (автори М. Дмитрієнко, Ю. Савчук) розроблена концепція великого Г. д. України. Ескізний проект його схвалений Державною комісією 11.06.1997 р., але Верховна Рада і досі зволікає з прийняттям закону "Про затвердження великого Державного герба України".

Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посіб. — К., 2003; Державна символіка України: Навч. посіб. — К., 2004; Конституція України. — К., 1996.

А. Тороп

Гердер Йоган Готфрід (1744–1803) — німецький мислитель, письменник, пастор. Спочатку у своїй творчості, спираючись на твори І. Канта, Й. Гете, спробував сформулювати власну еволюційну концепцію світу. Суспільний процес, вважав він, розвивається за тими ж законами, що і природа. Пізніше стверджував, що суспільний розвиток — це прогрес розуму і справедливості, а історія є результатом людської діяльності, що залежить від конкретних умов і обставин ("Ідеї до філософії історії людства"). Вважав республіку найкращою фор-

мою державного управління, висунув ідею знищення держави, після чого, мовляв, люди стануть щасливими.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Герменевтика політична (грецьк. *hermeneutikos* — пояснюючий) — одна з галузей практичної політології, зорієнтована на тлумачення, інтерпретацію політичних текстів. Активно розробляється у Німеччині, Австрії, Швеції, США. У 20-х роках минулого століття німецький вчений В. Дільтей розглядав герменевтику як "мистецтво розуміння письмово фіксованих життєвих проявів". Сучасні представники філософії політики трактують герменевтику як одну з методологічних основ гуманітарного знання.

Г. п. має справу з політичними документами (законами, програмами, заявами, статтями, дослідженнями тощо). Вона забезпечує їх ідентичне тлумачення всіма зацікавленими суб'єктами політичного життя. Г. п. виходить з того, що розуміння тієї або іншої письмово чи усно вираженої політичної думки (ідеї) реалізується через її інтерпретацію, тлумачення і між ними має бути взаємозалежність, а не протилежність. Конфлікт між поясненням, розумінням того чи іншого прояву політичного життя — це вираз різних способів (форм) політичного буття, і він має бути пояснений відповідними поняттями. Тому Г. п. наголошує на чіткій визначеності не тільки сфери дій тих чи інших способів інтерпретації, а й меж, порогів можливостей розуміння в політиці. Останнє становить центр методології Г. п. Можливі напрями використання Г. п.: інтерпретація, виявлення значення та сенсу різних політичних текстів; тлумачення політичної символіки; виявлення причин та механізмів політичного впливу; дослідження механізмів виникнення, поширення та згасання політичних упереджень, залежності політичної психології та мислення від історії та ситуації; вивчення та критика ідеологічної свідомості, яка відіграє велику роль у політичній орієнтації; аналіз мотивації політичної поведінки, яка не ототожнюється з об'єктивною зовнішньою детермінацією; дослідження всіх проблем комунікації і діалогу; розробка ефективних і різноманітних шляхів політичної соціалізації (певна річ, що вони не зводяться до прямого навчання, безпосередньої трансляції досвіду).

Важливо те, що у сфері політичної реальності термін "розуміння" має два взаємопов'язані, але різні значення. По-перше, воно виступає як гносеологічна процедура, як метод вивчення політичних явищ, процесів. По-друге, воно має служити і онтологічним процесом освоєння суб'єктом політики тієї сфери реальності, в якій йому потрібно діяти, і здійснюється як її тлумачення, ієрархізація цінностей, якими вона володіє.

Це особливо важливо для ситуації, яка склалася в сучасній Україні, коли продовжується становлення політичної сфери і трансформація суб'єктів політики та політичної влади, політичних інститутів, оновлюються механізми (способи) їх функціонування і взаємодій, уся система державного управління, яка потребує багато в чому нового понятійного апарату, бо він був некритично запозичений з інших політичних мов і галузей знання і тільки частково створювалися нові словосполучення. З огляду на сказане особливо посилюється значення іманентного розуміння і тлумачення нових понять, збагачення ними мови політики, політиків, державних діячів та громадян країни.

Алексеева Т. А. Современные политические теории. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Храмов

Геродот (грецьк. *Herodotos* (між 490 і 480 рр. до н. е. — між 430 і 425 рр. до н. е.) — видатний історик античності, в історіографії вважається "батьком історії". Народився у м. Галікарнасі в Малій Азії. Батьківщину залишив після встановлення тиранії, переїхавши на о. Самос. У середині V ст. до н. е. подорожує у Єгипті, Вавилоні, Фінікії, Сирії. Під час перебування в м. Ольвії досліджував народи Північного Причорномор'я: кіммерійців, скіфів та ін. Близько 445 р. до н. е. жив в Афінах, де мав тісні контакти з Периклом та іншими видатними античними науковцями. У 443 р. до н. е. переселився до Північної Італії у м. Фурій, де дістав громадянство. Одна з основних праць Г. "Історія греко-перських воєн", базується на аналізі джерел та кри-

тиці тогочасної історіографії. Основна тема дослідження — боротьба еллінів (греків) під керівництвом Афін проти агресії персів. Праця Г. "Історія" є цінним джерелом з історії, етнографії та географії народів Північного Причорномор'я античної доби. У четвертій книжці на основі багатющих джерел систематизовано життя і побут кіммерійців, скіфів, таврів та інших племен, що населяли Північне Причорномор'я. Г. докладно висвітлив похід персів під проводом царя Дарія I проти скіфів 514 або 513 рр. до н. е. Хронологічний опис подій в "Історії" завершується 478 р. до н. е.

Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. — М., 1971; *Доватур А. И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. / За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 1.

І. Мамонтов

Геронтократія (*gerontocracy*, від грецьк. *geron* (*gerontos*) — старий і *kratos* — влада) — 1) влада стариків, старшого покоління; 2) рання форма суспільства, коли влада належала старійшинам. За первіснообщинного ладу верховенство влади належало найстаршим членам общини.

М. Головатий

"Героя" і "натовпу" теорії — соціально-філософські, соціологічні та політологічні теорії, що обґрунтовують роль і значення в історії лідерів, вождів, видатних осіб; "героїв", з одного боку, і "натовпу", тобто широких верств населення — з іншого. Найчастіше "герої" є рушійною силою історії, а "натовп", маси — слухняна, керована маса. В Росії цю теорію розвивали зокрема П. Лавров, В. Михайловський та ін. Останній у праці "Герої і натовп" проголошує особу творцем історії, який спроможний підняти маси на велику боротьбу і дії. Так відбувається, на думку М. Михайловського, через те, що складні умови і спосіб життя спустошує сили народу, послаблює його волю, перетворює на неосвічений, темний, сліпий "натовп". Саме концепція "героїв" і "натовпу" була основою для ототожнення "героя" і "натовпу", поняття "натовп" інтегрується з поняттям "маси", а самі "маси" наділяються якостями "героїв". Такі зміни добре розкриті у працях Г. Лебона "Психологія натовпу", Г. Тарда "Суспільна думка і натовп", Ортеги-і-Гассета "Повстання мас" та ін. У марксистсько-ленінській теорії "маси" зображені як творці історії, а "вожді", "герої" — як виразники їх волі і очікувань.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002.

М. Головатий

Гетьман (нім. *Hauptmann* — начальник, командир) — командувач збройними силами у Польщі та Великому князівстві Литовському з середини XV ст., коли Г. призначався королем тільки на час військових дій. Постійною ця посада стала у Польщі з 1503 р., згодом і у Великому князівстві Литовському, а з 1581 р. — довічною. З 1527 р. Г. — найвища військова посада.

В Україні посада Г. з'явилася після утворення реєстрового козацтва у 1572 р., коли Г. почали називати керівників реєстрових, козаків. Польсько-литовський уряд уникав застосування цього титулу, використовуючи назву "старший його Королівської Милості війська Запорізького". Незважаючи на це титул Г. став традиційним для козацьких керівників. Козацько-селянські повстання кінця XVI — початку XVII ст. спричинилися до скасування титулу Г. та заміни його посадою урядового комісара. Після відновлення української державності у 50-х роках XVII ст. Г. очолив державу, зосередивши у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу. Г. виконував представницькі функції української держави на міжнародній арені, видавав нормативні акти імперативної дії — гетьманські універсали. Булава і бунчук — символічні атрибути гетьманської влади.

Переяславська Рада 1654 р. з подальшим укладенням Березневих статей суттєво обмежила повноваження Г. Царський уряд затверджував Г., якого обирала генеральна військова рада на невизначений строк. А у XVIII ст. затверджений у Москві або в Петербурзі Г. укладав спеціальний договір з російською владою.

Г. очолював виконавчу владу в Україні — генеральну старшину, яка разом з полковниками утворювала старшинську раду. Резиден-

ція Г. розташовувалася у м. Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. На Лівобережній Україні посада Г. проіснувала до 1764 р., на Правобережній Україні — з 1663 до 1681 р. У 1710 р. в еміграції Г. Пилип Орлик склав першу в Україні Конституцію, де передбачено поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Найвідоміші Г.: Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Сагайдачний, П. Тетеря, К. Розумовський, П. Орлик та ін.

Останній Г. Української держави П. Скоропадський виконував свої повноваження у квітні — грудні 1918 р.

Довідник з історії України. — К., 2001; Енциклопедія українознавства. Т. 1. — К., 1993; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник/ За ред. О. М. Мироненка. — К., 1997; Украинская советская энциклопедия. Т. 3. — К., 1980.

І. Мамонтов

Гетьманська держава (Гетьманщина) — назва двох державних організацій, створених українським народом упродовж його історії. Перша з них, відома також під назвою Гетьманщини (в XVII ст. вона називала себе Військо Запорізьке) — існувала в 1648–1764 рр. Територія Г. д. у 1663 р. була поділена на правобережну і лівобережну. Г. д. XVII–XVIII ст. була суспільним союзом, поділеним на нерівні своїм правовим станом у громаді і в державі групи населення: козацький мобілітет ("старшина"), козацтво, міщанство, селянство. У XVIII ст. Г. д. стала великою мірою залежною від Росії. Г. д. також вважають (називають) державну організацію, що існувала в Україні з 29.04.1918 р. до 14.12.1918 р., що являла собою своєрідну конституційну монархію на чолі з гетьманом і гетьманським урядом.

Енциклопедія українознавства. Т. 1. — Львів, 1993.

М. Головатий

Гідденс Ентоні (нар. 1938) — відомий англійський соціолог і політолог, автор "теорії структуризації". На його думку, політична "система" і "структура", з одного боку, та індивіди і групи, що беруть участь у політиці, — з другого, взаємно контролюють одні одних у процесі суспільної практики. Вважає, що політичні інститути — це певні "віртуальні" структури, пов'язані нормами і ресурсами. Він вирізняє два типи ресурсів: алокативні, зумовлені механізмами економіки, і "авторитарні", пов'язані з політикою і безпосереднім домінуванням одних людей над іншими.

М. Головатий

Гімн державний (від грецьк. *hymnos* — похвальна пісня) — урочистий, величавий музично-пісенний твір, виконання якого пов'язано зі святковими публічними урочистостями, офіційними державними заходами, військовими парадами, політичними подіями, церковно-культовими ритуалами тощо. Г. д. — вияв усенародної єдності й форма прилюдної маніфестації національних почуттів. Нарівні з Державним гербом і Державним прапором Г. д. символізує державу, виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу, прославляє Батьківщину, її історію та героїв. Оскільки Г. д. розраховані на загальне сприйняття й виконання, їм притаманна образність тексту, широка урочиста мелодія, розмірений (здебільшого маршовий) ритм. Г. д. належить значна роль у суспільно-політичному житті як засобам масової агітації, згуртування людей та виховання в них патріотичних почуттів. Своїм корінням гімни сягають глибокої давнини. Початково їх використовували для прославлення богів та героїв. Значного розвитку досягло творення гімнів в античній Греції. Після утвердження християнства широкого розвитку набули релігійні гімни. В Україні гімни були знані ще в XVII–XVIII ст., але як форма урочистого та офіційного гімн з'явився лише в XIX ст. Історія українського народу багато віків розвивалася в умовах бездержавності, жорсткого національного та соціального гноблення. Та жив невмирущий дух народу, його сподівання на краще життя, незалежну державу. Свої прагнення та надії український народ втілював у музичній та пісенній творчості, в літературних творах видатних поетів. А коли наставав час відродження та розбудови державності України, ці здобутки ставали основою для створення Г. д. Моральними постулатами, національними гімнами стали для українського народу "Заповіт" Т. Г. Шевченка, "Гімн" ("Вічний революціонер") та "Не пора..." І. Франка. В різні роки до тексту цих творів зверталися україн-

ські композитори М. Аркас, М. Лисенко, М. Вербицький, В. Заремба, К. Стеценко, Я. Степовий, М. Леонтович, Л. Ревуцький, П. Демуцький, М. Вериківський. Загальновизнаними національними гімнами та гімнами окремих державних утворень на різних етапах української історії були "Дай, Боже, в добрий час", "Мир вам, браття", "Боже великий єдиний, нам Україну храни", "Я русин бив, єсьм і буду" та "Підкарпатські русини". Свої два гімни "За тебе, Україно" та "Для тебе, Україно, живем" мали українські емігранти в Америці й Канаді. Власний партійний гімн має й Організація українських націоналістів — "Зародились ми великої години". Справжнім символом відродження державності України став знаменитий "Запорізький марш" у музичній обробці В. Гуцала. Найвідомішим національним гімном України є "Ще не вмерла Україна", мелодія якого в умовах сучасної незалежності стала офіційним Державним гімном України. Виникнення цього гімну (спочатку як поетичного твору, а згодом як пісні) пов'язане із посиленням національно-визвольного руху на українських землях у другій половині XIX ст. Автор пісні — видатний учений, основоположник вітчизняної науково обґрунтованої етнографії Павло Чубинський. Особливо популярним був гімн "Ще не вмерла Україна" у роки встановлення влади УНР та ЗУНР, однак спеціального закону, який монополізував би його як єдиний державний гімн, не було. УСРР і УРСР (1917–1944 рр.) формально теж не мали державного гімну. Його функцію виконував, як і в усьому СРСР, партійний гімн "Інтернаціонал". Радянське політичне керівництво відмовилося від національних символів, що склалися в Україні історично. Воно керувалося при цьому виключно ідеологічними міркуваннями — інтернаціоналізм у розумінні більшовицької партії відкидав ідею батьківщини, а історичні традиції були принесені в жертву ідеї всесвітньої пролетарської революції. Таку концепцію відображав державний гімн УРСР "Живи, Україно, прекрасна і сильна" (текст М. Бажана і П. Тичини, музика авторського колективу під керівництвом О. Лебединця), офіційно затверджений в 1945 р. у зв'язку з виходом УРСР на міжнародну арену. Після прийняття Конституції УРСР 1978 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 березня 1978 р. було затверджено останню редакцію цього гімну. 15 січня 1992 р. на засіданні Президії Верховної Ради України розглядалося питання про Державний гімн України. Вирішено було затвердити музичну редакцію Державного гімну України, автором музики якого є М. Вербицький. Що стосується слів гімну, то було запропоновано залишити текст П. Чубинського із змінами, в якому перший рядок повинен звучати "Ще не вмерла України ні слава, ні воля!". Але така пропозиція через прийнятий Закон не була зреалізована. Згодом було утворено спеціальну Комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий текст державного гімну України. У процесі конкурсу до Комісії надійшло 784 проекти, які пройшли фахову експертизу. Розглянувши результати конкурсу, Комісія констатувала, що серед поданих проектів текстів не виявлено таких, які могли б стати основою державного гімну. Разом з тим до Комісії надійшло понад 500 пропозицій щодо затвердження історичного тексту П. Чубинського "Ще не вмерла Україна..." з певними змінами в тексті. Міністерство культури та мистецтв підготувало відповідний законопроект, який було розглянуто і схвалено на засіданні Кабінету Міністрів 14 червня 2000 р., підтримано Президентом України та внесено на розгляд Верховної Ради. Це питання обговорювалося на тематичній нараді під головуванням В. Литвина, на засіданнях комітетів Верховної Ради та її фракцій. Було досягнуто спільної думки, що історичний текст П. Чубинського є яскравим уособленням ідеї незалежності України і цілком відтворює форму й зміст самовизначення української нації з її героїчним і водночас драматичним минулим. Це уособлення вдало поєднується через сучасне з майбутнім нашої країни. Разом з тим було визнано за доцільне замість слів "Ще не вмерла Україна..." використовувати "Ще не вмерла України..." як варіант, що відповідає сучасним історичним умовам. Після обговорення на засіданні Верховної Ради 6 березня 2003 р. було прийнято Закон, підписаний Президентом. Стаття 1 Закону проголошує: Державним гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплета та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

"Ще не вмерла України
і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки,
як роса на сонці.

Запануєм і ми, браття,
у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
козацького роду".

Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посіб. — К., 2003; Державна символіка України: Навч. посіб. — К., 2004; Конституція України. — К., 1996.

А. Тороп

Глава держави — конституційний орган і водночас вища посадова особа держави, що здійснює загальне керівництво державними справами, найвищий представник держави у зовнішніх зносинах. У монархіях Г. д. є монарх, влада якого є спадковою — вона переходить від одного представника правлячої династії до іншого у встановленому законом порядку престолонаслідування. У республіках Г. д. є президент, якого завжди обирають. Майже в усіх державах світу існує індивідуальний Г. д., але є окремі випадки, коли функції Г. д. виконуються колегіальним органом (Швейцарія, соціалістичні країни) або розподіляються між двома особами (Іран). Повноваження Г. д. залежать від форми державного правління. У президентських республіках Г. д. отримує свій мандат від виборчого корпусу, а тому наділений широкими і реальними владними повноваженнями. Це стосується й Г. д. у деяких країнах зі змішаною республіканською формою правління. У парламентських республіках Г. д. отримує свій мандат від парламенту, тому його владні повноваження істотно звужені і фактично здійснюються від його імені урядом. В Україні Г. д. (станом на середину 2004 р.) є Президент України, який обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб. — К., 2000; *Малиновський В. Я.* Державне управління: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К., 2003.

В. Малиновський

Гласність — слово ввійшло в сучасний вжиток як визначення одного з напрямів політичного курсу, проголошеного в СРСР М. Горбачовим ("політика Г."). Трактувалося як відкрите обговорення в суспільстві важливих соціальних і політичних питань. Проте і тоді залишалися теми, закриті від вільної дискусії громадян ("зони, закриті від Г."), для яких зберігалася цензура і необхідність офіційної санкції. Таким чином, Г. не дорівнювала свободі слова (як сформулював це журналіст, будучи свідком першого з'їзду народних депутатів СРСР, "наша Г. майже досягла свободи слова"). Очевидно, керівництво держави вважало, що принциповий консенсус у суспільстві існує і його треба лише оприявнити. Насправді ж така єдність встановлюється лише експериментально в процесі комунікації громадян. За визначенням філософа Мамардашвілі, Г. означає представленість всього, що є в суспільстві, і це лише початок руху до встановлення консенсусу.

Гласность // 50/50. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989.

Е. Щербенко

Глобалізація (від англ. *global* — світовий, всесвітній) — загальноцивілізаційний процес, який істотно впливає на політичну та соціально-економічну й інші сфери людського буття. Цей термін у 60-х роках XX ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, А. Печчеї та ін. Ці мислителі також вважаються і засновниками концепції глобалізму, яка сьогодні перетворилася на метатеорію. Загальновизнаного нині визначення терміна "глобалізація" ще не вироблено. Водночас кілька досить вдалих інтерпретацій поняття "Г." сьогодні все ж таки існує: Г. трактується як "розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них" (Е. Гідденс); Г. "передбачає, що політична, економічна і соціальна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками", а також "означає, що відбулося посилення взаємодії та взаємозв'язків усередині держав і суспільства та між ними самими" (Д. Гелд); Г. — історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до щораз більшої одноманітності у житті народів планети (Р. Робертсон). Загалом у визначенні терміна "Г." намітились чотири основні підходи. Так, першим

виміром Г. є тлумачення її як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; як процесу поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо. По-друге, Г. — це виникнення спільних для світової спільноти проблем: економічних, політичних, військових, екологічних та ін. По-третє, це процес неухильного зростання вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів світу. Четвертий вимір Г., як правило, поділяється на фінансово-економічну, технологічну, політичну, культурну, ідеологічну тощо. Фінансово-економічна Г. спонукає до розвитку в усьому світі ринкової економіки, посилення міжнародного поділу праці, зростання транснаціональних корпорацій, створення широко розгалуженої системи міжнародних банків і фондів, перетворення долара на міжнародну валюту та ін. Все це призводить до того, що політика "опори на власні сили", економічного ізоляціонізму й автаркії не просто невигідна, а майже неможлива. До того ж фінансово-економічна Г. створює матеріальну базу для всіх інших форм Г. Політична Г. забезпечила і забезпечує поширення в усьому світі таких політичних цінностей, як поділ влади, парламентаризм, політичний плюралізм, багатопартійність, дотримання міжнародного права, пріоритет прав людини тощо. На сучасному етапі є всі підстави говорити і про етнополітичну Г. Цей вимір Г. слід розуміти як поширення по всій земній кулі національних ідей, посилення націоналізму, збільшення кількості національних держав, етнічний ренесанс, посилення політизації етнічностей, переможну ходу федералістської революції, посилення диференціюючих процесів, зміцнення інтеграційних тенденцій та ін. Під культурною глобалізацією розуміють процес виникнення і поширення так званої світової культури. Нині показовим явищем є й ідеологічна глобалізація, тобто поширення по всій планеті відповідних ідей, цінностей. За визначенням багатьох західних науковців, дедалі поширенішою у світі ідеологією стає лібералізм, його теорії, концепції та ідеї. Це особливо стало характерним у добу після політичного фіаско комунізму і припинення "холодної війни". Процес Г. впливає не лише на окремі країни, етнонаціональні спільноти чи їхні культури. Він вирішально впливає на цілі континенти і цивілізації. Підтвердженням цього є послаблення і занепад таких колись впливових і могутніх цивілізацій, як індійська, китайська, мусульманська та ін. Звичайно, цьому процесу сприяло чимало чинників, і вельми суттєвим з них, поза всяким сумнівом, була "вестернізація". Процес Г. сприяє взаємозв'язку і взаємозалежності всіх країн і етнонаціональних спільнот, "спресовує" світ у єдине ціле, перетворює всю планету на "світове село". І нарешті, Г., як і будь-який інший історичний процес, розвивається асиметрично (тобто з різною швидкістю і глибиною в різних регіонах і країнах), має досить складний і суперечливий характер і може призводити, особливо в політичній та етнополітичній сферах, до непередбачуваних, а часом і діаметрально протилежних наслідків.

А. Кудряченко

Глобальні проблеми сучасності (від фр. *global* — загальний та лат. *globus* (*terrae*) — земна куля) — це складна система взаємозалежних всеохоплюючих (глобальних), усвідомлюваних на політичному рівні проблем, що загострилися з другої половини XX ст., які стоять перед людством. Від успішного їх вирішення залежить виживання цивілізації, її подальший стійкий розвиток і зниження ризику самознищення, можливих загроз, які несе науково-технічний прогрес. Наприкінці 60-х років XX ст. проблеми глобального масштабу (загроза ядерної війни, гонка озброєнь, розрив у рівнях розвитку різних регіонів світу, екологічні, енергетичні, продовольчі кризи, демографічний вибух тощо) різко загострилися. На початку XXI ст., особливо після 11 вересня 2001 р., до них додалася й така глобальна проблема, як міжнародний тероризм.

Про природу глобальних проблем дослідники висловлюють різні думки і твердження. Це пов'язано з недостатньою категоріальною розробленістю глобалістики, її концептуальною неоднорідністю, що веде до неоднозначного використання понять. Таке розмаїття підходів стосується також поняття "глобальних проблем", що з'явилися на Заході. Багато з них містить специфічне смислове навантаження. У гносеологічному плані глобальні проблеми розглядаються як теоретичне визначення завдань, які постають з

назрілих суперечностей глобального масштабу. Суб'єктом глобальних проблем виступає людство в цілому. Існування глобальних, або всеохоплюючих проблем визначається історичним розвитком людського суспільства. Глобальні проблеми виникли із суперечностей соціальної форми руху й умов її цілісного буття, що існують у просторово-часовій єдності. Загострення суперечностей, неможливість вирішити їх у рамках існуючої єдності призводить до руйнування просторово-часової цілісності, до знищення соціальної форми руху.

Глобальні проблеми, зумовлені впливом політичних, економічних і соціокультурних суперечностей, позначаються на характері і формах суперництва різних країн, суспільств і культурних систем, політичних і воєнних блоків і потребують їх співробітництва. Глобальні проблеми — це природний або соціоприродний феномен, вони взаємопов'язані і мають комплексний характер. Звідси розуміння сутності, значення і пошуку шляхів вирішення глобальних проблем за допомогою комплексних міждисциплінарних досліджень представниками як суспільствознавчих, так і природничих наук.

Глобальні проблеми потрібно відрізняти від універсальних, які існують в усіх (або переважній більшості) країнах. Вони пов'язані із загальними тенденціями розвитку цивілізації і не загрожують існуванню всього людства. Становлення понятійного апарату глобальних досліджень до початку 70-х років значною мірою було пов'язано із зростанням значення екологічних проблем, необхідністю подолання відсталості країн, що розвиваються. Цьому були присвячені перші три доповіді Римського клубу. Міждисциплінарний характер глобальних досліджень певною мірою пояснює нерозробленість їхніх концептуальних основ і категоріальних засобів. Проте як методологічний і теоретичний (досить неоднорідний) "ґрунт" варто виокремити кілька пізнавальних напрямів. По-перше, критичне осмислення наростання загроз людству з боку технічного прогресу. Основи таких уявлень у XX ст. заклали, наприклад, праці Б. Рассела, О. Хакслі, Дж. Оруелла та ін. По-друге, в 60-х роках великого поширення набули футурологічні прогнози, а також багато уявлень, що склалися в їхніх рамках, вплинули на дослідження глобальних проблем. По-третє, загальна теорія систем, багато методологічних положень були сформульовані Л. фон Берталанфі і потім дістали застосування в спеціальних дисциплінах. У науці про міжнародні відносини (Р. Ешбі, З. Ласло, Дж. Форрестер та ін.) була створена теорія динаміки соціальних систем, у рамках якої описано методологічні принципи глобального моделювання. По-четверте, велике значення для розвитку глобальних досліджень, наприклад у колишньому СРСР, мала марксистська наукова традиція. По-п'яте, у формуванні теорії глобалістики велику роль відіграють праці академіка В. І. Вернадського. Концепція трансформації біосфери в ноосферу, висунута ним, як зазначається в літературі, фактично являє собою схему ієрархії філософсько-політичного, природничо-наукового і техніко-економічного аспектів Г. п. с. У дослідженнях використовується і концепція ноосфери в трактуванні Т. де Шардена, в 70-х роках з'явилася гіпотеза Дж. Лавлока. Відповідно до висунутої в 70-х роках гіпотези Геї, названої за ім'ям іншої грецької богині Землі, біосфера є саморегулюючою системою, створеною біотою і її навколишнім середовищем, здатною зберегти хімічний склад атмосфери і тим самим підтримувати сприятливу для життя сталість клімату. Відтак, перетворюючи своє власне оточення і підтримуючи цим умови свого існування, біосфера, або Гея, діє аналогічно живому організму. Однак самозбереження біосфери та екосистем, що входять до неї, означає збереження в усіх випадках якогось з їх окремих видів, включаючи людський. При такому трактуванні підтримка глобального гомеостазису в процесі еволюції біосфери може бути процесом, який виходить за межі як повного розуміння, так і контролю й у перспективі навіть участі людства. Останніми десятиліттями сформувалися певні тенденції в дослідженнях глобальних проблем. Якщо на Землі намітилося певне економічне спрямування у дослідженні цієї сфери, то в колишньому СРСР переважали загальнофілософські їх трактування. Наприкінці 90-х років майже повсюдно стала помітною відсутність комплексних політологічних, соціологічних, історичних досліджень і підходів. Важливою в сенсі деякого заповнення цієї прогалини є теорія всесвітньої системи, що виникла у США. Основою цієї

теорії є концепція еволюції світового господарства І. Валлерстайна.

Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. — М., 1990; Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М., 1990; Globalization, Knowledge and Society: Reading from International Sociology. I. etc., 1990; *Лейбин В. М.* Глобальная проблематика: науч. исслед. и дискуссии. — М., 1991; *Laszlo.* The Age of Bifurcation. N. Y, etc, 1991; *Folk R.* Exploration at the of Time. The Prospect of the World Order — Phil., 1992; Діалог цивілізацій. Нові принципи організації світу. — К., 2002; Глобалізація і безпека розвитку. — К, 2001.

А. Кудряченко

Глоболюція — зміна політичного режиму в державі, здійснена за визначального політичного та економічного втручання інших держав, міжнародних організацій та органів, транснаціональних корпорацій. Г. — елемент глобалізаційних теорій, запропонований американським аналітиком Томасом Фрідманом на Світовому економічному форумі у січні 2001 р. Серед засобів, через які може здійснюватися Г., він назвав суттєве збільшення зовнішньої допомоги в обмін на встановлення ефективного та демократичного правління.

На думку Т. Фрідмана, Г. повинна застосовуватися щодо так званих "неспокійних держав, які є надто великими, щоби зникнути, але надто неефективними, щоби розвиватися", характеризуються високим рівнем корупції, безсиллям права, фрагментацією влади. До таких держав він зарахував Російську Федерацію, Індонезію та Китай.

Використання Г. як засобу забезпечення геополітичних інтересів, альтернативного військовому втручанню, є елементом офіційної та прихованої зовнішньої політики світових наддержав.

Кресін О. Глобальні види з Швейцарських Альп. Давос: політичний бік економічного форуму // Президентський вісник. — 2001. — № 5.

О. Кресін

Гобіно Жозеф Артюр (1816–1882) — французький соціальний філософ, письменник та дипломат, один з перших "пророків" неминучої загибелі західної цивілізації. Це — основна думка його глобальної праці "Про нерівність людських рас" (1853–1855). Гобіно запропонував радикальне біологічне пояснення історичного процесу: головним фактором цивілізації є "чистота раси", яку, однак, ніколи не вдається зберегти надовго, звідси і короткочасність розквіту цивілізації; "етнічна суміш" порушує єдність стилю життя і призводить до "виродження людства", а разом з цим і до розпаду всієї соціальної структури. При цьому Гобіно постулював незмінну "ієрархію рас": негри повністю "чуттєві" і нездатні до раціонального самоконтролю; "жовта" раса сповнена утилітаризму і тому їй невідомі героїчні пориви та високі досягнення; єдиною "історичною расою" є біла, яка з самого початку "володіла монополією на красу, розум та силу". Хоч би де і коли виникала цивілізація (за Гобіно їх було всього десять), в її народженні обов'язково брала участь "біла кров". Але й "біла" раса не є однорідною: вона представлена трьома варіаціями — "хаміти", "семіти" та "ефетиди". Перші дві виявилися нестійкими і швидко змішалися з "чорною" расою; з ефетидів Гобіно вирізняє "сім'ю арійців", з якими пов'язує все найкраще, що є на Землі. Це — природжена "раса володарів", фізично найбільш сильна та приваблива, їй притаманні надзвичайна енергія, мужність і творчий геній. Відчуваючи свою унікальність, арійці, за Гобіно, дбали про збереження "чистоти породи", наслідком чого була жорстка ієрархія соціального життя (наприклад, кастовий устрій Давньої Індії).

Современная западная социология: Словарь. — М., 1990; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Гоббс Томас (1588–1679) — видатний англійський філософ, політичний мислитель. Закінчив Оксфордський університет. Стверджував, що всі люди від природи рівні, що у природному стані, до того часу, коли з'явиться будь-яка влада, людина намагається не тільки зберегти власну свободу, а й здобути владу над іншими людьми. І те й інше — результат дії інституту самозбереження людини. На думку Т. Гоббса, у природному стані немає власності, справедливості або несправедливості, є лише війна. Перехід від природного стану життя людей до держави Гоббс пояснював за допомогою "суспільного договору", в результаті якого

людина своє право на самоврядування передає якомусь певному авторитету, що потім діє в інтересах усіх. Меншість при створенні держави на основі "суспільного договору" повинна, за Гоббсом, підкоритися більшості. Таку державу Гоббс називав "Левіафаном", тобто штучним утворенням. Назву такої держави Гоббс запозичив з Біблії. Він виокремлював держави, що виникли внаслідок добровільної згоди, та держави, утворені за допомогою фізичної сили, розрізняв три основні форми держави: монархію, демократію і аристократію. Найвідоміші праці: "Філософські основи вчення про громадянина", "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Голль Шарль де (1890–1970) — французький державний військовий і політичний діяч. Народився в сім'ї викладача. Закінчив у 1912 році Військову школу в Сен-Сірі, пізніше — Вищу військову школу в Парижі.

Брав участь у Першій світовій війні (1914–1918), був поранений, в 1916 р. потрапив у полон до німців. У 1921–1932 рр. служив у штабі заступника голови Вищої військової ради маршала А. Петена, викладав військову історію в різних військових навчальних закладах Франції. В 30-х роках де Г. виступив з рядом теоретичних праць з питань військової стратегії й тактики, в яких висловлював думки щодо створення професійної механізованої армії з використанням танків у взаємодії з авіацією і піхотою.

З перших днів Другої світової війни командував танковими підрозділами 5-ї французької армії в чині полковника. Виявив велику особисту мужність. Був призначений бригадним генералом. 5 липня, в критичні для Франції дні, обійняв посаду заступника міністра національної оборони.

Після вступу німецьких військ до Парижа (14 червня) де Г. виїхав у Великобританію, звідки 18 червня 1940 р. по радіо звернувся до всіх французів із закликом продовжити боротьбу проти фашистської Німеччини. Де Г. очолив у Лондоні комітет Вільної (з червня 1942 р. Воюючої) Франції. З 1943 р. — голова Французького комітету національного визволення (ФКНВ), створеного в Алжирі. В 1944 р. очолив Тимчасовий уряд Франції. Виступав за сильну президентську владу. У 1946 р., наштовхнувшись на нерозуміння своєї позиції, пішов у відставку. З 1947–1953 рр. керував партією "Об'єднання французького народу".

У травні 1958 р., в період гострої політичної кризи, більшість парламенту виступила за повернення де Г. до влади. 1 червня Національні збори затвердили склад уряду під керівництвом де Г. За участі де Г. була прийнята Конституція республіки (1958 р.), яка звузила повноваження парламенту і розширила права президента. 21 грудня 1958 р. де Г. був обраний президентом Франції. 19 грудня 1965 р. він був переобраний на новий 7-річний строк. Зовнішньополітична концепція де Г. характеризувалася реалістичним підходом і намаганням забезпечити Франції самостійну державну політику. В 1966 р. Франція вийшла з НАТО, засудила агресію США у В'єтнамі, напад Ізраїлю на арабські держави та ін. Після поразки на референдумі 27 квітня, який показав невдоволення більшості жителів Франції політикою уряду, де Г. пішов у відставку.

Молчанов И. И. Генерал де Голль. — М., 1972.

Р. Марутян

Голова уряду (*Head of Government*) — вища посадова особа в уряді (прем'єр-міністр, голова ради міністрів, голова кабінету міністрів тощо), керівник вищого органу виконавчої влади у державі або її самоврядній частині.

М. Головатий

Головатий Микола Федорович (нар. 1943) — кандидат історичних, доктор політичних наук, професор. Народився в Київській області. Після закінчення історичного факультету Одеського державного університету працював у комсомольських органах, викладав політологію в Інституті політології і соціального управління; пізніше працював завідувачем кафедри, заступником директора Українського НДІ проблем молоді. В 1996 р. захистив докторську дисертацію з проблем молодіжної політики. З 1996 р. — заступник міністра України у справах сім'ї та молоді, а з 1998 р. — керівник управління

гуманітарної політики Адміністрації Президента України. З 1999 р. — директор Інституту менеджменту і бізнесу, віце-президент Міжрегіональної Академії управління персоналом, голова правління Конфедерації недержавних вищих закладів освіти України. В 2004 р. став першим віце-президентом, ректором Міжрегіональної Академії управління персоналом. Заслужений працівник народної освіти (1995 р.). Дійсний член (академік), професор філософії і політології Міжнародної Кадрової Академії (1997 р.). Дійсний член Академії соціальних технологій і місцевого самоврядування (Росія). Дійсний член (академік) Української Академії політичних наук. Працював у групах з підготовки виборів Президента України, народних депутатів, у консультативних комісіях в комітетах Верховної Ради України, очолював оргкомітети з підготовки конгресів, конференцій, симпозіумів, зустрічей, реалізовував міжнародні проекти і програми. Консультант Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти. Автор 8 книг, понад 100 наукових публікацій (монографій, навчальних, методичних посібників), у тому числі: "Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення" (1993); "Социология молодежи" (1999); "Учись учиться" (2000); "Професія політик" (2000); "Політична психологія" (2001); "Мистецтво політичної діяльності" (2002); "Навчи себе сам" (2002), "Соціологія політики" (2003), "Політичний менеджмент" (2005). Основні наукові інтереси: проблеми молоді, студентства, освіта, політична культура молоді, політологія; політичні системи і політичні технології; соціальна робота, політична психологія, проблеми формування політичних еліт, становлення громадянського суспільства.

1000 персоналий и организаций Международной Кадровой Академии. — К., 2001.

Т. Самойленко

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Процедура голосування складається з таких елементів: ідентифікація виборця, отримання бюлетеня, власне голосування. Ідентифікація здійснюється через пред'явлення виборцем документа, який засвідчує його особу. Це необхідно, аби запобігти використанню голосу виборця кимсь іншим, хто не занесений до списку виборців. З отриманням бюлетенів пов'язана проблема обліку й контролю їх видачі, а з іншого боку — збереження таємниці голосування.

В Україні (на середину 2004 р.) під час голосування кожен виборець отримує два бюлетені: один для голосування на виборах в одномандатному окрузі, а другий для голосування на виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому округу. Голосування на виборах полягає в тому, що у бюлетені для голосування на виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому округу виборець робить позначку, яка засвідчує його волевиявлення, у квадраті проти назви політичної партії чи виборчого блоку партій, за які він голосує. При цьому голосувати можна за список тільки від однієї політичної партії чи виборчого блоку партій. Якщо ж виборець не бажає підтримувати жодну політичну партію чи виборчий блок партій, він робить позначку в квадраті проти слів: "Не підтримую жодної політичної партії, виборчого блоку партій".

При голосуванні на виборах в одномандатному виборчому окрузі в бюлетені потрібно робити позначку у квадраті проти прізвища кандидата у депутати, за якого він голосує. Можна голосувати тільки за одного кандидата або ж виділити позицію "Не підтримую жодного з кандидатів у депутати". Це принципово відрізняє процедуру голосування від попередньої вітчизняної виборчої практики, коли застосовувалося так зване негативне голосування, яке полягало в тому, що потрібно було викреслювати прізвища тих кандидатів, проти яких голосує виборець.

Таємність волевиявлення голосуючих мають забезпечити кабіни, через які проходять виборці на шляху до виборчих скриньок. Законом передбачено використання пересувних виборчих пунктів тоді, коли якісь виборці за станом здоров'я або з інших поважних причин не можуть прибути до приміщення для голосування. Якщо після складання списку виборців та подання його для загального ознайомлення передбачається зміна місця перебування виборця, він може проголосувати достроково.

В Україні голосування є особистою справою виборців. У світі ж існують приклади, коли встановлено обов'язковість голосування. Так, неучасть у голосуванні в Італії передбачає моральні санкції, в Австралії —

штраф, у Мексиці — штраф або й позбавлення волі, у Греції — тюремне ув'язнення від одного місяця до року.

Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М., 1999.

М. Головатий

Гольбах Поль Анрі де (1723–1789) — барон, французький мислитель, видатний представник епохи Просвітництва, активний учасник створення "Енциклопедії наук, мистецтв та ремесел". Автор численних праць з філософії, етики, релігії, політики і соціології, в яких суспільство розглядав як об'єднання людей для спільної праці в ім'я забезпечення один одному щасливого життя. Спробував систематизувати суспільства, поділяючи їх на всесвітнє суспільство ("весь людський рід") і окремі суспільства. Політичну систему суспільства виводив, пояснював природою людини, стверджуючи, що корисною політика стає лише тоді, коли ґрунтує свої принципи на природних законах. Вважав, що досуспільного життя не було — людина, мовляв, завжди жила у суспільстві, побудованому передусім на ідеях суспільного договору. Розумне суспільство, за Г., базується на приватній власності і природній нерівності. Справжньою основою влади вважав справедливість, а найвдалішою формою політичної влади — монархію, яка, однак, має підпорядковуватися владі представників народу.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Горбатенко Володимир Павлович (нар. 1957, смт Варва Чернігівської обл.) — український політолог і правознавець, доктор політичних наук (2000), професор (2002), академік Української академії політичних наук (2004), академік Академії наук вищої школи України (2004), лауреат премії імені Ярослава Мудрого Академії правових наук України за видатні досягнення в галузі правознавства (2002). Закінчив у 1984 р. історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (тепер Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова).

У 1984–1989 рр. працював у Меморіальному комплексі "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.": молодший, старший науковий співробітник, завідувач сектору. У 1989–1990 рр. — вчитель історії і суспільствознавства СШ № 256 м. Києва. З 1990 р. — в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова: асистент кафедри теорії соціалізму; з 1992 р. — старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін; у 1994–1995 рр. — заступник декана соціально-гуманітарного факультету; з 1995 р. — доцент, у 1997–1999 рр. — докторант, з 1999 р. — професор, завідувач кафедри політології і соціології. У 2000–2002 рр. — науковий консультант судді Конституційного Суду України. З 2002 р. — провідний науковий співробітник відділу історико-правових досліджень, завідувач Центру енциклопедичних юридичних видань Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Одночасно з 1995 р. працює за сумісництвом: у 1995–2002 рр. — старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; у 1999–2000 рр. — доцент кафедри політології Національного університету "Києво-Могилянська академія"; з 1999 р. — професор кафедри політології Міжрегіональної Академії управління персоналом; з 2000 р. — професор кафедри політології і соціології, з 2003 р. — кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

З 1995 р. — вчений секретар, а з 2004 р. — голова Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Член редакційних колегій ряду політологічних часописів і наукових збірників: "Держава і право", "Молода нація", "Нова парадигма", "Політика: історія і сучасність" (Миколаїв), "Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї", "Генеза", "Часопис Київського університету права", "Проблеми філософії права", "Людина і політика", "Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії" (Запоріжжя). Підготував

одного доктора і чотирьох кандидатів політичних наук.

Досліджує політологічні проблеми розвитку державного управління і місцевого самоврядування, політичної модернізації, політичного прогнозування, історії політичних і правових учень, філософії права. Основні праці: "Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки" (1996, 1998, співавт. В. Й. Скиба, В. В. Туренко); "Політологічний енциклопедичний словник": Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. (упоряд. і наук. ред.; автор 17 статей); "Основи етнодержавознавства": Підручник (співавт. Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, О. В. Картунов та ін.); "Політологія: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. (1998, відповід. ред., співред. О. В. Бабкіна); "Політологія": Підручник (1998, 2001, співавт. І. С. Дзюбко, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.); "Нація і держава: Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз" (т. 1, 1998, співавт. Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, О. В. Картунов та ін.); "Юридична енциклопедія" (в 6 т., 1998, 1999, 2001, 2002, 2003, 2004, відповідальний секретар редколегії, автор 350 статей); "Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть" (1999); "Основи громадянської освіти": Експериментальний навч. посіб. для учнів 8–9 класів (2000, співавт.: Г. Васьківська, Н. Вдовенко, І. Гейко, І. Іванюк, Л. Калиновська, Р. Камінський, В. Поздняков, І. Пархоменко, П. Полянський, І. Тараненко); "Політологія": Підруч. для студ. вищ. навч. закл." (2001, відповід. ред.; співред. О. В. Бабкіна); "Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства" (2001, співавт. В. В. Цвєтков); "Політична історія України": Посіб. для студ. вищ. навч. закл. (2001, співавт. В. І. Танцюра, Є. О. Бондарєв, В. А. Греченко та ін.); "Політологія": Підруч. для вищ. навч. закл. (2002, співавт. Ю. І. Кулагін, В. І. Полуріз, В. П. Андрущенко та ін.); "Історія для громадянина". Метод. посіб. для вчителів середніх загальноосвітніх навч. закл. (2003, співавт. П. Вербицька, А. Ковтонюк, Л. Середяк, Г. Фрейман).

М. Головатий

Гошовська Валентина Андріївна (нар. 1948) — український філолог, політолог, політичний діяч, народний депутат України. Закінчила Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Українську юридичну академію. Обиралася до Верховної Ради України, працювала членом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Займається дослідженням питань громадянського суспільства, демократії, політичних систем та виборчого процесу.

Хто є хто в Україні. — К., 1997.

М. Головатий

Грамота вірча (від фр. *lettre de creance*) — офіційний документ, що засвідчує призначення особи дипломатичним представником в іншій країні. Підписується главою держави, що призначає дипломатичного представника, і скріплюється підписом міністра закордонних справ. Видається послам, посланникам, а також главам спеціальних (надзвичайних) делегацій. За усталеною практикою Г. в. (разом з відкличною грамотою попередника) вручається в урочистій обстановці главі держави перебування або посадовій особі, що її представляє; тільки після цього дипломат може повномасштабно виконувати свої обов'язки. В окремих випадках разом з Г. в. вручається і спеціальне послання глави держави керівникові країни перебування, в якому викладаються проблеми двосторонніх відносин і оцінка міжнародної обстановки.

А. Кудряченко

Грамші Антоніо (1891, Алєс, о. Сардинія — 1937, Рим) — італійський мислитель, який розробив оригінальну концепцію марксизму. Вона багато в чому була сприйнята італійськими лівими; політичний діяч; у 1913 р. вступів до Італійської соціалістичної партії; один із засновників Італійської компартії (1921), а також її представник у Виконкомі Комінтерну. В 1926 р. заарештований і засланий на о. Устика, у 1928 р. засуджений до 20 років ув'язнення. Тяжкі умови життя в тюрмі підірвали стан його здоров'я. Помер після формального звільнення з тюрми.

Автор чималої кількості праць з історії, філософії, культурі (12-томний збірник праць), серед яких відокремлюються: "Тюремні зошити" (основна праця, написана у тюрмі з 1929 по 1935 р.; перша публікація 1948–1951 рр.); "Листи з тюрми" (1947).

Грамші розробив низку філософських, політологічних та соціологічних проблем, серед яких: теорія гегемонії; специфіка держави та громадянського суспільства; роль інтелектуалів у суспільстві; стратегія революційної дії у сучасних умовах тощо. Він творчо розвинув політико-філософську складову марксизму, збагатив і вийшов за рамки класичного першоджерела. Теоретик висунув ідею, що історія — це не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемоній або антагоністичних культурних моделей, при цьому не обов'язково пов'язаних з економікою. Згідно з Грамші, марксизм — практика, а не статична доктрина, тому що реальність постійно спростовує або коригує багато положень Маркса.

Одна із центральних тем політичного вчення Грамші — теорія гегемонії, яка використовувалась ним для дослідження причин успіхів та провалів соціалістичного проекту у різних країнах, а також у практичних цілях — для створення ефективної програми здобуття влади та побудови соціалізму в умовах реального суспільства. Гегемонія як характеристика кожного класового суспільства складається з двох рівнів: горизонтального (союз соціальних груп та сил з керівництвом одного класу над іншим класом) та вертикального (здобуття панування в суспільстві та державі). Гегемонія послідовно здійснюється: 1) в економіці, де підтримує поширення конкретного типу мислення на весь клас; 2) щодо ідеологічної єдності класу; 3) в досягненні домінуючими інтересами та ідеологією панівного становища у суспільстві — повна гегемонія. Тому гегемонія передбачає не тільки економічне та політичне домінування, а й інтелектуальне і моральне верховенства. Слабкість гегемонії на одному з цих напрямів веде до її неповноти, спосіб компенсації якої — диктатура (наприклад, олігархічна). Гегемонія — складне явище, яке формується як взаємне доповнення насилля (політичного та іншого примусу) і злагоди (на основі збігу загальнокласових інтересів та ідейних настанов). Фінал створення гегемонії — захоплення влади. Гегемонія не є раз і назавжди даною: коли домінуючий клас (історичний суб'єкт) втратив "командний" статус морального і інтелектуального верховенства, то відбувається криза гегемонії, яка становить суть революції В результаті до влади прийде новий клас, який стає справжнім гегемоном. Поділ панування та гегемонії дав змогу Грамші виявити відмінність між політичним суспільством (тобто державою як апаратом примусу) та громадянським суспільством, яке є сукупністю добровільних суспільних відносин, що виявляються в суспільних інститутах (профспілки, церква, партії тощо). Грамші також сформулював інтегральне поняття сучасної західної держави — це поєднання політичного і громадянського суспільств, тобто поєднання "етико-політичного" керівництва, яке базується на злагоді та добровільності, з державним примусом. Ця єдність, здійснена класом-гегемоном, породжує історичний блок (замість поняття "суспільно-економічна формація"). Цей блок Грамші розуміє насамперед у категоріях культури. Клас-гегемон повинен дати суспільству таку модель культури, яка дасть йому змогу захопити та зберегти владу, створити умови для розвитку нації, відповідно з баченням майбутнього та інтересами домінуючого класу. Вирішення комплексу цих завдань покладається на інтелектуалів, які не тільки створюють культуру, а й керують масами, з допомогою культури об'єднують націю і формують свідомість історичної місії домінуючого класу. Грамші розрізняв два типи інтелектуалів — органічний (відповідає духу епохи і наявної гегемонії) та традиційний (спадок минулої епохи).

Сила й оригінальність аргументів Грамші полягає в його позиції обґрунтування значення людської суб'єктивності як важливого положення марксизму. Пріоритет таких марксистських теоретиків, як К. Каутський і Г. Плеханов, був пов'язаний з об'єктивними умовами капіталізму, а людська суб'єктивність (свідомість) розглядається ним як простий прояв глибших економічних процесів. На відміну від них Грамші особливим значенням та роллю наділяв ідею, свідомість, людську суб'єктивність. Такий підхід є виразом незгоди і конструктивної критики економізму, чітко вибудуваної оцінки відносин між ідеологією та свідомістю, акцентування автономії держави та нової інтерпретації ролі інтелектуалів (ширше — інтелігенції) в політичній боротьбі. Грамші дійшов висновку, що Каутський і Плеханов намагалися створити псевдонауку, якій притаманна здатність передбачити зміни капіталізму та відмова від найбільш значимої риси діалектичного підходу: взаємодія між об'єктивним та суб'єктивним в історичному

процесі. На думку Грамші, економізм не здатен зрозуміти роль політичного, ідеологічного та культурного факторів, усієї складності класової боротьби загалом, політичної зокрема.

Ключем до розуміння теоретичних положень Грамші є те, що приватна власність на засоби виробництва є необхідною, але не достатньою передумовою капіталістичного панування.

Погляди Грамші на природу держави глибші та оригінальніші, ніж це характерно для ортодоксального марксизму. Держава — це альтернативна сцена боротьби. Грамші також дав ширше розуміння концепції влади, до якої включив усі види діяльності та ініціативи, які формують апарат політичної та культурної гегемонії правлячих класів. Зростання значення держави обґрунтовується в працях Грамші тим, що боротьба за свідомість людей має таке ж значення, як і боротьба за власність на засоби виробництва. Обстоюючи необхідність революційного переходу до соціалізму, Грамші вважав, що у 20-ті роки відбулася не тимчасова стабілізація, а суттєва трансформація капіталізму в рамках існуючого ладу — "пасивна революція". Через це він вважав неможливою "активну революцію" російського зразка — "лобову атаку", "маневрену війну" з притаманними їй прискореними темпами перетворень і висловлювався на користь "позиційної війни" — поступового, "пластичного" пристосування до нових умов.

Боротьба за домінуючі позиції в громадянському суспільстві передбачає його "інтелектуально-моральну реформу", тобто цілеспрямованість виховних заходів для перебудови політико-культурних основ. Ця стратегія передбачала на першому етапі здобуття ідеологічного та політичного впливу, згуртування робітничого класу та інших верств населення і лише на наступному — завоювання влади. Тому революційна боротьба без інтелектуалів неможлива, що потребує відповідного рівня ідеологічної єдності, за якої партія, інтелектуали і маси розбудовують "органічні" відносини.

Аликата М. Антонио Грамши — основатель Итальянской коммунистической партии: Пер. с итал. — М., 1957; *Алексеева Т. А.* Современные политические теории. — М., 2000; *Gramsci A.* Selektions from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci/Ed. By Q. Home and G. Novell-Smith. — London: Lawrence and Wishart, 1971.

В. Храмов

Греції Давньої політична думка — історична єдність і розмаїття політичних вчень, поглядів та ідей давньогрецьких мислителів (Платон, Аристотель, Цицерон, Полібій та ін.).

Антична Греція, її політична думка відіграли виняткову роль у політичній історії людської цивілізації, зокрема європейської. Тому неперевершене значення має історія політичної думки Давньої Греції, яка — від Орфея до Полібія — пройшла шість головних етапів, для кожного з яких характерний окремий напрям політичного мислення. Перший з них — етап античної міфічної передполітології — представлений аристократичною (гомерівською), демократичною (гесіодівською) та "холопською" (орфічною) думками. Загальна їх риса — спроба змалювати виникнення всесвіту, людини, суспільства, держави з позицій релігійно-міфічного світогляду у різних версіях.

Другий етап — формування філософського підходу до політичних процесів у Давній Греції — сягає своїми витоками творчості "семи мудреців" (кінець VII — початок VI ст. до Р. Х.). Вироблені ними формули "чеснотам — свій, вадам — чужий", "силою не роби нічого" (Клеобул); "дотримуйся доброчесності", "закон — це поєднання права і сили", "навчившись підпорядкуванню, навчишся керівництву" (Солон); "не погрожуй вільним, нема на те права", "не бажай неможливого", "пізнай самого себе", "слухайся законів більше, ніж ораторів", "підкоряйся законам" (Хілон); "не красуйся зовнішністю, а будь прекрасний справами", "вчи і вчись кращого" (Фалес); "не роби того, що не подобається в іншому", "закон — втілення найвищої могутності", "володій своїм" (Піттак); "бери переконанням, а не силою", "говори до речі" (Біант); "демократія краща за тиранію", "не карай злочинця, а попереджай злочин", "люби закони старі, а їжу свіжу" (Періандр) та багато інших стали моральною нормою політичного керівництва для багатьох поколінь.

Справу мудреців продовжили Піфагор (580–500), Геракліт (530–470), Демокрит (470–366) та інші видатні мислителі.

Третій етап еволюції еллінської протополітології відзначається виходом на духо-

вну арену раціоналістських інтерпретацій політичного розвитку з боку софістів, найяскравішими представниками яких були Протагор (481–411), Горгій (483–375), Гіппій (460–400), Антіфонт (V ст.), Фрасімах (V ст.) та ін. Софістам належить видатна заслуга в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави і права, переміщенні людини з "периферійних позицій" у центр політичного життя, перетворенні її у "міру всіх речей", у постановці проблеми невідчужуваних прав і свобод особистості, природженої рівності людей, у тому числі і рабів, у подальшому розвитку демократичних поглядів, у створенні концептуальної платформи для раціоналістського обґрунтування теорій суспільного договору і природного права, у піднесенні авторитету останньої як визначальної основи для писаних законів, тобто штучного, позитивного права, що залежить від свавілля законодавців і тому має лише тимчасове значення.

Четвертий етап — це етап логіко-понятійного аналізу політичних інститутів і політичних процесів та створення наукових основ політичної моралі і політичної філософії. Він пов'язаний з іменами двох видатних мислителів — Сократа (469–399) і Платона. У своїх аналізах проблем державного життя, громадян, обов'язків, справедливості, права Сократ керувався "внутрішнім божественним голосом", вважав "мірою всіх речей" не людину, а бога, що аж ніяк не заважало йому створити цілком світську концепцію об'єктивної сутності моралі, моральної політики, морального права. Справедливість, як і правда, мудрість, мужність, розсудливість, благочестя тощо — це одна з чеснот, а будь-яка чеснота — це знання, це морально прекрасне. Добро і зло у політичній діяльності — наслідок наявності чи відсутності знання. Моральна політика неможлива без права, яке тотожне справедливості: "що законно, те і справедливо". Божественне, природне право і позитивне законодавство не протиборствують, а, ґрунтуючись на критерії справедливості, доповнюють одне одного. Вітчизна і закони вищі й дорожчі за батька з матір'ю, державу і громадянина пов'язують договірні відносини. Політична свобода — це панування справедливих законів. Держава за формою правління може бути монархією (царством), тиранією, аристократією, плутократією чи демократією. Тиранія — це беззаконня, свавілля, насильство; демократія недоцільна, бо натовп не може бути політично мудрим, а чиновники, що обираються, — некомпетентні. Тому найліпша форма правління — аристократія як владування знаючих і досвідчених.

П'ятий етап — етап народження політичної юриспруденції, започаткування емпірико-теоретчного підходу до вивчення політичних проблем, пов'язаний з ім'ям Аристотеля.

Шостий етап політичної думки еллінів припадає на III–II ст. до Р. Х. Цей період характерний злетом започаткованої Аристотелем політичної етики, об'єктом вивчення якої стали основи політичної моралі, її природи і внутрішньої структури, місця у системі політичних відносин і суспільному житті взагалі. Етика стала основою творчості Епікура (341–270). Мислитель вчив жити розумно, дотримуючись моралі, заради приємності, щастя, задоволення, волі, спокою духу, а для цього взагалі відійти від буденних справ і суспільної діяльності, дотримуватись аполітичності, індивідуалізму (що, однак, не означає повного політичного індиферентизму), не завдавати шкоди іншому. Саме в останньому і полягає природне право людини на справедливість, джерелом якої є сама природа, але у суспільстві стала наслідком договору про корисне з тим, щоб "не шкодити один одному і не терпіти шкоди". Ось чому головне завдання політичної влади — безпека людей, а законодавства і законів — захист мудрих. Етика давніх стоїків — Зенон (336–264), Клеанф (331–232), Хрісіпп (277–208) — базується на природному, божественному законові, на частині всесвіту — людській природі — й вимагає жити чесно, виконуючи всі обов'язки в державі, у громадянському співжитті, які втілюють природні зв'язки людей, що є громадянами єдиної світової держави. Рабство, сім'я, індивід, шлюб, на думку стоїків, не мають виправдання, оскільки суперечать природним настановам. Якщо бог Епікура не втручається ні у природу, ні в політичне життя людей, то у стоїків божественне разом з природною необхідністю впливає на політичні процеси досить суттєво. Та найвизначнішою ознакою розглядуваного етапу стало започаткування науки політичної історії, що пов'язано з іменем Полібія (210–128) і з його знаменитою працею "Всезагальна історія у сорока книгах". Історія людства, на думку мислителя, це не сліпий кругообіг, а закономірний, необхідний процес

руху до нового за "приреченням" — всезагальним світовим законом і розумом. Історія державності — це такий самий природний процес у рамках циклу: царство — тиранія — аристократія — олігархія — демократія — охлократія. Полібій детально аналізує сутність кожної з цих державних форм, причини занепаду одних та злету інших і визначає три головних (царство, аристократія, демократія), кожній з яких відповідає її протилежність: царству — тиранія, аристократії — олігархія, демократії — охлократія. Найкраща форма держави — це змішане правління царя, старійшин і народу, тобто поєднання рис царства, аристократії і демократії. У цій ідеї криється оригінальна концепція стримувань і противаг: три влади не лише підтримують, а й протистоять одна одній.

История политических учений. — М., 2002; *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки: Пер. з англ. — К., 1997; *Федорова М.* Классическая политическая философия. — М., 2001.

В. Храмов

Громадська думка — 1) один з проявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; 2) історично обумовлений і змінний стан громадянської свідомості великих груп людей (Є. Вятр); 3) сукупна, надособистісна позиція, точка зору певної структурно-означеної спільності людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій. Г. д. — явище досить умовне, оскільки об'єктивно вона не є певною сумою точок зору відповідної кількості людей. Люди по-різному розуміють сутність тих чи інших політичних явищ, подій, вкладають у них своє бачення, відповідно їх ідентифікуючи. Феномен "Г. д." глибоко проаналізували А. Л. Лоуелл ("Громадська думка і народний уряд"), У. Ліпман ("Громадська думка"), інші вчені. А. Л. Лоуелл вважав, що Г. д. є базисною структурою поглядів, у цілому прийнятою і сприйнятою певною спільнотою, доводив, що у суспільстві, де існують принципові розбіжності думок, не може бути ні Г. д., ні народного уряду. У. Ліпман вважав Г. д. комплексом стереотипів, у межах яких і керуючись якими люди діють в окремих групах. Г. д. виконує експресивну, контрольну, консультативну, директивну функції, може бути моністичною чи плюралістичною, прогресивною і консервативною. Прогресивна Г. д пов'язана з позитивними змінами у суспільстві. Консерватизм Г. д. з огляду на важливі суспільно-політичні процеси в країні та за її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань. Інститут Г. д. є постійним фактором моделювання, організації діяльності усіх елементів і структур політичної системи суспільства, соціальних інститутів, органів влади тощо. Г. д. має велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності. Г. д має в собі і певні суперечності, якщо її формують штучно, "роблять" на замовлення, на догоду певній політичній силі. Вона відображає певний моральний стан суспільства, рівень його демократичності.

Хмелин В. Н. Социология политики. — К., 1992; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. — М., 1997; *Ионин Л.* Массы и власть // Власть. — М., 1989; *Маслоу А.* Психология бытия. — М., 1997; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинский. — Самара, 1999. — Т. 1, 2; *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. — М., 1992; *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого "Я" // Я и Оно: Тр. разных лет. — Тбилиси, 1991.

М. Головатий

Громадянин — людина (індивід), що ідентифікує себе з певною країною, належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її заступництвом. Держава наділяє громадянина реальними правами (наприклад, право на державне забезпечення та захист, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободи слова й асоціацій, право на житло, освіту, медичну, матеріальну допомогу тощо), гарантує їх реальність і захищає Г. за кордоном. Зі свого боку громадянин зобов'язаний виконувати приписи держави (закони, постанови, тощо). Політико-правовий статус Г. зумовлює спільність його прав і обов'язків. Права і

обов'язки Г. отримує від народження (право на життя, власність, медичне обслуговування), а інші права (на працю, політичні права тощо) — з досягненням певного віку. Г. несе відповідальність перед державою і суспільством за порушення прав інших громадян, невиконання своїх власних обов'язків.

Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002; *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

М. Головатий

Громадянство — стійкий правовий зв'язок людини з конкретною державою, перебування поміж громадян цієї держави; звання, права і обов'язки громадянина; юридично зафіксований правовий зв'язок людини з державою. У монархічних державах, як правило, Г. відповідає підданству. В більшості країн, в тому числі і в Україні, Г. визначається Конституцією та відповідними законами, іншими нормативними актами.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

М. Головатий

Громадянська війна — організована масова збройна боротьба соціально-політичних сил, національних груп усередині країни в ім'я певних соціальних, політичних і національних цілей. Основні причини Г. в.: загострення соціальних суперечностей, наявність конфліктних, кризових ситуацій; здійснення різними силами, в тому числі державою, позаправових дій, заходів, політики дестабілізації суспільства; невміння (або небажання) протиборствуючих сторін знайти мирні шляхи і засоби для запобігання кровопролиттю; нездатність держави вирішити наявні суперечності конституційними, законними способами. Наслідком означених причин є, як правило, поділ території держави на частини з паралельними структурами влади. До характерних особливостей Г. в. належать: створення регулярних військ (армій); втягнення у воєнні дії великих груп цивільного населення; розмаїтість соціального складу потиборствуючих сторін з виокремленням провідних груп; непримиренність воюючих сторін. Нерідко Г. в. супроводжується збройною інтервенцією країн, які зацікавлені у перемозі однієї з воюючих сторін, мають інші інтереси. Типи і форми Г. в. різноманітні: повстання пригноблених мас; селянські бунти і війни; війни, спричинені революціями; партизанські війни за національне і соціальне визволення; збройна боротьба проти диктаторських режимів; зіткнення різноманітних угруповань панівних сил. Історичними прикладами Г. в. є повстання рабів, війна Червоної і Білої троянд в Англії (1455–1485), селянські війни в Німеччині під керівництвом Т. Мюнцера (1524–1526), у Росії під керівництвом С. Разіна (1670–1671) і О. Пугачова (1773–1775), війна між рабовласницьким Півднем і демократичною Північчю у США (1861–1865), війна революційних і контрреволюційних сил у Росії (1918–1920), в яку було втягнуто й населення України; антифашистська війна в Іспанії (1936–1939); збройна боротьба правих і лівих сил у Лівані в 70-х роках, війна між ісламськими угрупованнями та урядовими й іншими політичними силами в Афганістані. Протистояння різних сил у процесі Г. в. зачіпає особисті інтереси людей, веде до розколу не лише суспільства в цілому, а й соціальних груп, іноді навіть окремих сімей, завдає значних збитків економіці, культурі, призводить до масової загибелі населення. Завданням політичної влади, державних структур на сучасному етапі, в тому числі в Україні, є створення правовими і політичними засобами умов, які виключали б саму можливість виникнення Г. в.

В. Горбатенко

Громадянська непокора — відсутність покори громадян, масові акції громадян, пов'язані з відмовою підкорятися, але такі, що не супроводжуються використанням сили з їх боку.

М. Головатий

Громадянське суспільство — складний суспільний феномен, умови, обставини, за яких кожен громадянин претендує, має певним чином незалежний спосіб життя згідно з принципами рівності, свободи в межах ознак тих суспільно-політичних заданостей, у сприйнятті (прийнятті) і несприйнятті (неприйнятті) яких громадянин бере участь на рівних правах і засадах з іншими громадянами. Г. с. — це ступінь звільнення громадян від бюрократичної монополії, впливу на їх життя держави, держав-

ного апарату. При цьому Г. с. не звільнюється від політичних форм правління, від держави, хоча саме взаємини держави і Г. с. є центральною проблемою для усвідомлення суті феномену "Г. с.". Зокрема, Гегель доводив, що такі відносини мають бути діалектичними, тобто як розмежовані і об'єктивно поєднані одночасно. Нині у визначенні суті Г. с. домінують ліберальні та радикально-демократичні ідеї теорії. З одного боку, інтерпретація поняття "Г. с." зберігає диференціацію між державою, суспільством, економікою, ідеєю індивідуальності (особистості), а з іншого — Г. с. розуміється як форма горизонтального, демократичного самовизначення автономних суб'єктів, які за рахунок самоорганізації, громадських організацій, об'єднань, утворень тощо максимально самостійні у розв'язанні власних життєвих питань і проблем.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Громадянські права і свободи — основи конституційно-правового статусу громадянина держави, які визначають можливості його участі в політичному, соціальному і культурному житті суспільства. Водночас основні Г. п. і с. перебувають під пильною увагою світової громадськості і міжнародних організацій, насамперед ООН. У 1948 р. (10 грудня) Генеральна Асамблея ООН проголосила Загальну декларацію прав людини.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Громадянськість — готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; антитеза поняттям аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність і синонім соціально-політичної активності, патріотизму. Історично Г. пов'язана з ранніми формами демократії, зокрема з безпосередньою участю у справах громади і зародженням суспільних відносин полісного типу. У Давній Греції вона ототожнювалася з повноправністю громадян (політесів). З розвитком імперій і станових монархій виявляються лише окремі сторони й риси Г., яка переважно зводиться до рівня лояльності підданих. Могутній поштовх розвитку Г. дали буржуазні революції, що сприяли утвердженню прав людини і громадянина замість дарованих монархом прав і вольностей підданих. За сучасних умов, поряд з дальшим утвердженням Г., спостерігається і криза останньої, пов'язана з відчуженням людини і громадянина в суспільстві, нерозвиненістю громадянського суспільства або його протиставленням державі, зі зведенням поняття Г. до рівня лояльності стосовно панівного режиму, з ототожненням її з політичною активністю популістського типу. Розуміння Г. як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни. Г., громадянська позиція людини пов'язані з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, символи (герб, гімн, прапор), з повагою до прав та обов'язків громадянина, до конституції держави. Формування Г. відбувається у процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення Г. як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки перебуває у тісному взаємозв'язку з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним з показників рівня демократичності, цивілізованості суспільства.

Соловьев А. Культура гражданственности. К новой парадигме // Свободная мысль. — 1992. — № 7.

В. Горбатенко

Гроцій Гуго Гроот (1583–1645) — відомий голландський юрист, соціолог, державний діяч, один із засновників учення про природне право. Погляди Г. Г. сформувалися головним чином під впливом нідерландської буржуазної революції XVI ст. У Франції, куди він змушений був емігрувати, написав свій найвідоміший твір "Про право війни і миру. Три книги", в якому і розглядав природне право народів, принципи публічного права. Вважав, що на ранніх етапах розвитку люди були рівними, мали спільну

власність, не маючи держави, приватної власності, а потім принципи справедливості було порушено і почалися ворожнеча та війни. Щоб припинити їх, люди й уклали суспільний договір і утворили державу. Г. Г. вважав, що держава — це досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі. Джерелом природного права є людський розум. Розрізняв війни справедливі і несправедливі — загарбницькі, грабіжницькі, вважав, що голос гармат не повинен бути сильніший від голосу закону. Виступав проти розв'язання міжнародних проблем шляхом війни.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Група десяти ("Паризький клуб") — створена в 1961 р. у Парижі міжурядова організація, до складу якої увійшли 10 найбільш розвинених з економічного погляду країн світу. Наради Г. д. проводяться за закритими дверима. Пост головуючого в Г. д. почергово займають міністри фінансів груп-учасниць. Останнім часом Г. д. перетворилася в орган, що регулює найважливіші валютно-фінансові проблеми, визначає політику МВФ.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Група семи ("Сімка", або "Велика сімка") — група семи найбільш розвинених у соціально-економічному плані держав, (США, Англія, Франція, Канада, Німеччина, Італія, Японія), які спільно вирішують свої питання економічного, політичного та іншого характеру.

М. Головатий

Групи інтересів — сукупність людей, пов'язаних спільними відносинами, інтересами і бажаннями їх реалізувати за допомогою політичної влади. Ще Аристотель розрізняв групи родинні, дружні, зацікавлені. У наш час проблему Г. і. ґрунтовно розробили насамперед американські соціологи і політологи А. Бентлі, Д. Трумен, Дж. Дьюї та інші, характеризуючи сучасне суспільство як велику кількість Г. і., зокрема підприємців, фермерів, віруючих, атеїстів та ін. Загальний, спільний інтерес людей є результатом взаємодії інтересів групових. Саме за наявності різних інтересів групи людей спілкуються, конкурують, навчаються, співробітничають тощо. Як стверджував А. Бентлі, Г. і. є своєрідною "прокладкою", що зв'язує громадянське суспільство з державою, політичними партіями. Такі групи хоч і є неурядовими, існуючи на громадських засадах, однак мають великий вплив на державу, на розвиток суспільства. Джерелом такого впливу є власність, контроль над різноманітними ресурсами, культурний вплив, престиж, етнічні і релігійні зв'язки, земляцькі та інші відносини. Як правило, Г. і. ставлять перед собою завдання трансформувати наявний вплив саме в політичній діяльності. Г. Алмонд, Г. Пауелл розмаїтість Г. і. звели до таких основних: економічні групи інтересів, неасоціативні (неформальні, непостійні, що не мають організації); інституціональні (об'єднання підприємств, профспілки, етнічні асоціації, групи боротьби за громадянські права та ін.). У суспільствах демократичних Г. і. діють відкрито, в тоталітарних, авторитарних — навпаки і більшість з них певним чином інтегруються у структури влади.

Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Групи тиску — певна група людей, метою діяльності яких є тиск на вибір і прийняття політичних рішень. Характерними ознаками Г. т. є мінімум організації, умовний центр прийняття рішення, який працює без програм. Це лише певною мірою організовані групи (групи прихильників, автономні групи, групи, що здійснюють ефективний тиск на владу, на тих, хто приймає рішення, тощо). Г. т. утворюються, ґрунтуючись на матеріальних і духовних інтересах. До перших належать насамперед професійні організації, що обстоюють матеріальні корпоративні інтереси (профспілки найманих працівників, підприємницькі організації, групи комерсантів, працівників сільського господарства тощо). Г. т., що захищають моральні інтереси громадян, менш гомогенні, ніж Г. т., що захищають матеріальні інтереси. Це Г. т.,

об'єднані на основі однакових інтересів і умов життя (студентські організації, феміністські, ветеранські тощо). До Г. т. іноді зараховують церкви, політичні клуби, армійські колективи та ін. У реальній політичній діяльності функції Г. т. часто несуттєво відрізняються від функцій політичних партій.

Блуммер Г. Коллективное поведение // Психология масс. — Самара, 1998; *Власов А. И.* Политические манипуляции: История и практика средств массовой информации США. — М., 1982; *Головатий Н. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М., 1999.

М. Головатий

Грушевський Михайло (1866–1934) — український історик, громадський, політичний діяч. Закінчив Київський університет, викладав у Львівському університеті, очолював Центральну Раду. Вважав, що суспільно-політичний процес однаковою мірою детермінується біологічними, економічними та психологічними чинниками. Останній називав вирішальним. У суспільному розвитку вбачав два основних протилежних інстинкти — колективістський (солідарність) та індивідуалістичний. Розробляв проблему політичної влади, її джерел і механізмів, боротьби за владу та її утримання пануючою елітою. Виступав проти усіляких намагань Росії монополізувати представництво і спадщину Київської держави. Висував федеративну концепцію в національному питанні, а на початок 1918 р. перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України, її самостійності. Основні науково-історичні праці: "Історія України-Руси", "Нарис історії українського народу", "Початки громадянства. Генетична соціологія", "Хто такі українці і чого вони хочуть".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Губерський Леонід Васильович (нар. 1941) — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАНУ (відділ історії, філософії та права, 1997). Народився в м. Миргороді Полтавської області. Закінчив філософський факультет Київського університету, де працював проректором. З 1994 р. — директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Заслужений працівник освіти України (1995 р.), Відмінник освіти України (1997 р.). Автор понад 200 наукових праць з філософії, політології, інформаційних технологій, серед яких найвідоміші: "Наукова ідеологія і особа" (1988), "Матеріальне і духовне в соціальному розвитку" (1986), "Демократизація і особа" (1990), "Масова комунікація" (1997), "Проблема гуманізму в сучасній філософії" (1994).

Хто є хто в українській політиці. — К., 1998.

М. Головатий

Гуманізація — процес "олюднення" суспільного життя, в основі якого лежить принцип світогляду, що людина є найвищою суспільною цінністю, вона здатна до необмеженого розвитку і самовдосконалення, реалізації усіх її сутнісних сил, здібностей і талантів. Ідеї, які лежать в основі Г., у європейській інтерпретації відомі з різних джерел ще з V–IV ст. до н. е. Концепція Г. набуває відносно завершеного вигляду в епоху Ренесансу (Данте, Петрарка, Боккаччо, Піко дела Мірандола та ін.). Це вчення про пріоритет у суспільному житті людських цінностей та мистецький, етично визначений напрям, що утверджує ідеал людини як освіченої й високоморальної особистості.

Упродовж історії цивілізації Г. набуває різних напрямів, форм, забарвлень: релігійних та атеїстичних, політичних та ідеологічних, мистецьких та етичних, раціональних та ірраціональних, оптимістичних та песимістичних. В сучасну епоху Г. набуває глобального характеру як процес утвердження гуманних цінностей у світовій культурі, політиці, економіці. В українському суспільствознавстві проблема Г. постає як процес відродження і розвитку національної культури, держави, громадянського суспільства.

М. Михальченко

Гуманізація політики — процес гармонізації політичних відносин через реалізацію актуальних інтересів суспільства і держави та олюднення політики з метою зміцнення демократичної, соціально-правової держави; реалізації гуманної стратегії інтеграції національної волі народу та його

еліти; збереження легітимності влади; забезпечення громадянської злагоди та згуртування населення країни; забезпечення свобод і прав особистості й соціальної справедливості в суспільстві.

Основні напрями Г. п. в Україні: 1) політика динамічної стабілізації політичного розвитку країни й подолання стихії дезінтеграції суспільних зв'язків між соціальними групами і політичними структурами, вакууму влади тощо; 2) динамізація економічного розвитку; 3) здійснення сильної соціальної політики, спрямованої на піднесення не тільки рівня демократії у суспільстві, а й рівня життя людей; здійснення активної культурної політики; 4) забезпечення конституційних прав, свобод і обов'язків людини й громадянина.

М. Михальченко

Гуманізм (від лат. *humanus* — людський, людяний) — форма життєвої практики, система мислення людей, світоглядний принцип, які ґрунтуються на переконанні, що людина є найвищою суспільною цінністю, на впевненості в здатності людини до необмеженого розвитку і самореалізації всіх її сутнісних сил, здібностей і талантів. Ідея гуманізму — одна з центральних у людській культурі та історії цивілізації, змістовим стрижнем якої визначено гуманність, що розуміється як людяність, людинолюбство, повага до людської гідності.

Гуманізм бере початок ще з II ст. до н. е. Цицерон визначає гуманізм як основну ідею "звільнення" і "збагачення" людини. В епоху Ренесансу гуманістична концепція набуває подальшого розвитку: Данте, Петрарка, Бокаччо, Піко дела Мірандола поглибили розуміння гуманізму, відобразили його як вираз "цілісності людського духу", свідчення "повноти та неподільності природи людини". З епохи Відродження термін "гуманізм" використовується у двох основних значеннях: 1) філософське вчення, що теоретично-світоглядно об'єднує положення про пріоритет у суспільному житті людських цінностей: благополуччя, щастя; 2) гуманізм як літературно-художній, етично визначений напрям, що утверджує ідеал людини як високоморальної і освіченої особистості. Окрім того, гуманізм має ще один, суто особистісний "вимір": його розуміють як систему установок індивіда на соціальні об'єкти (людина, спільнота, жива істота), а саме: співчуття, співпереживання; щира радість за удачу і успіхи іншого; наявність мотивацій, які спонукають людину до дружнього спілкування, зумовлюють "поведінку, що допомагає" (симпатія, альтруїзм).

Протягом історичної еволюції гуманізм набирає різних форм і відтінків. Істотні відмінності відрізняють теологічну та атеїстичну версії гуманізму. Світський гуманізм поділяється на натуралістичні та соціально-культурні різновиди. "Космічні" гуманістичні ідеї співіснують з екзистенційними, прагматичними, суто "земними" уявленнями про людину, сенс і "призначення" її життя. "Трагічна" концепція гуманізму протистоїть оптимістичній. Гуманізм "слухняності та пристосування" заперечується вченням про "звільнення завдяки бунту". Видатні гуманісти XVII–XIX ст. (Ф. Бекон, Р. Декарт, Дж. Локк, Д. Юм, Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лессінг) надавали великого значення людині, вірили в її розум (раціоналізм), вважали, що людина має гармонійно поєднувати духовне і тілесне. Гостра суперечка простежується між марксистською, атеїстичною, соціально-визначеною концепцією гуманізму та теологічними альтернативами (православ'я, протестантизм, католицизм). Типова риса "класичного" гуманізму — утвердження нового порівняно із середньовіччям образу людини; усвідомлення самобутності кожної особистості, її здатності творити себе.

Кредо гуманізму — визнання цінності окремого індивіда, незаперечного і невід'ємного права на життя, свободу і власність (Дж. Локк). Антропоцентристський погляд на людину в творах гуманістів набуває етично-естетичного оформлення (філософія серця та ідея "внутрішньої людини" Г. С. Сковороди), супроводжується утвердженням нової форми рівності людей — рівності всіх перед законом, що містила в собі могутній потенціал ідеї правової держави і демократії, суспільства, що забезпечить можливість людини жити гідно (М. Монтень). Дискусійними в доктрині гуманізму залишаються ідеї щодо можливості людини бути необмеженим господарем над природою ("згубна самовпевненість розуму" — Ф. Хайєк); абсолютизація індивідуальності, нехтування соціальних факторів людського життя тощо. Акцентуючи особливу увагу саме на цих моментах, матеріалістична, в тому числі марксистська, концепція запропонувала соціально-визначе-

ну модель гуманізму суспільної асоціації, що здатна подолати відчуження людини, в "якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх" — "практичний", "позитивний гуманізм" (К. Маркс). Щоправда, утопічність марксистського ідеалу виявила суспільна практика.

У другій половині XX ст. набуває поширення "новий гуманізм", який являє собою систему заперечень тоталітаристського, антидемократичного режиму, в якому б конкретному соціально-політичному вигляді він не існував. У 50-ті роки XX ст. в європейській соціально-філософській думці виразно простежуються два напрями гуманістичної орієнтації. Один з них пов'язаний з осмисленням людської долі у світлі можливостей і перспектив соціального поступу. Другий акцентує увагу на сучасних проблемах буття людини. Саме тоді виникають і активно впроваджуються різні соціальні проекти гуманізації людських стосунків на виробництві, у повсякденному житті й спілкуванні. Показова концепція "якості життя" і "гуманістичного комунітаризму" (Е. Фромм). Поширюються екзистенціальні проекти гуманізму: песимістичний (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) і оптимістичний — "позитивний екзистенціалізм" (Л. Тренс, М. Поланті, Р. Мей, Д. Хелбрун).

Останні десятиліття XX ст. (60–90-ті роки) позначені новим поглибленням інтересу до проблеми людини, гуманізації суспільства. "Перевідкриття гуманізму" — головна риса сучасного стилю мислення (С. Тулмін). "Новий погляд" на гуманізм означає насамперед уточнення принципів розуміння людини і світу, її буття, відмову від уявлень про людину лише як "агента соціальних сил" і елементарного продукту суспільних відносин. Істотною рисою нових підходів є відродження ренесансного тлумачення людини як вільної у своїй самореалізації особистості, порідненої зі світом природи, поверненої до емоцій, еросу, власного тілесного начала. Таке "перевідкриття гуманізму" зумовлене сучасним перебігом подій в світі і сукупністю глобальних проблем, які піддають сумніву подальше існування homo sapiens. Ідеї "оновленого гуманізму" — людський вимір економіки і політики, екологічна етика та "мораль ненасильства", діалог та толерантність як імперативи людських взаємин, "активізм" як принцип ставлення до несприятливих умов буття, соціальний прагматизм, орієнтація на реальні проблеми і турботи "земної людини" забезпечують йому широку соціальну базу, підтримку з боку різних верств населення. Істотною особливістю концепції "нового гуманізму" є захист ідей про поєднання індивідуальних та групових ціннісних вимог, соціальних, національних та загальноцивілізаційних інтересів. У працях Н. Казанса, Л. Полінга, П. Куртца, Р. Селларса висловлюються положення щодо проблеми поліпшення життя засобами прагматичного соціально-культурного гуманізму. Ця тенденція також широко відображена в діяльності сучасних українських суспільствознавців. Відповідальне, усвідомлене ставлення до природи, соціуму, світу людини — головна ідея сучасної гуманістики. Тому в XXI ст. дотримання прийнятих гуманістичних стандартів має стати основним критерієм цивілізованості політичних діячів, партій, громадських рухів, держав і державних союзів.

Митрошенков О. А. Онтология гуманизма и тоталитаризма. — М., 1993; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Политологический словарь (http://www.home.ricor.ru/1_9/ slovar.html); Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003.; *Холличер В.* Личность и гуманизм. — М., 1981; Проблема человека в западной философии. — М., 1988; *Бердяев Н.* О назначении человека. — М., 1983; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. пособие для вузов. — М., 1991; Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. П. Андрущенка, М. І. Горлача. — К.; Харків, 1997.

Г. Калінічева

Гуманітарна політика — система цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з управління та регулювання духовної сфери суспільства.

Йдеться про культурну, етнонаціональну, освітню, наукову, інформаційну та інші види політики, спрямовані на всебічний розвиток людини як особистості, забезпечення її конституційних прав і свобод.

Гуманітарна політика тісно пов'язана з правовою, економічною та соціальною політикою держави.

Скажімо, якщо ми говоримо про забезпечення культурних та освітніх потреб окремих особистостей, соціальних, етнічних, демографічних та інших груп, ми повинні розуміти, що ця діяльність мусить регулюватися відповідними законами, мати матеріальне та інформаційне забезпечення тощо.

Гуманітарна політика розрізняється цілями, змістом, спрямованістю, формами і методами здійснення, результатами.

Цілями гуманітарної політики у демократичній, правовій державі можуть бути консолідація титульної нації та національних меншин, усіх соціальних груп на засадах гуманізму, всебічного розвитку людини та забезпечення її культурних, національних, освітніх потреб.

У тоталітарному суспільстві, навпаки, гуманітарна політика спрямована на атомізацію суспільства, підкорення особистості панівній ідеологічній доктрині (комуністичній, фашистській, націонал-соціалістській, сіоністській, фундаменталістській тощо).

За змістом можна виокремити гуманітарну політику гуманну і антигуманну, за спрямованістю відповідно — демократичну і тоталітарну.

Якщо розглядати форми і методи реалізації гуманітарної політики, то вона може здійснюватися шляхом ненасильства, толерантності або через насильство та репресії.

Аналогічно до цього можна розглядати й результати: злагода, співпраця, єдність або напруга, конфронтація, конфліктність.

Вищою метою гуманітарної політики, зокрема української держави, має бути створення умов для повноцінного культурного, національного, соціального розвитку особистостей, соціальних груп та суспільства в цілому на основі реалізації прав людини, усіх народів і етносів у складі єдиної багатонаціональної держави.

Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997; *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996; Власть. Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.

В. Бебик

Гуманітарна співпраця — сфера міжнародного співробітництва, пов'язана з підтриманням основ цивілізованого існування суспільства. Вона будується на додержанні визнаних міжнародною спільнотою, закріплених у міжнародному гуманітарному праві та національних конституціях норм і стандартів, пов'язаних із захистом прав і свобод людини.

Г. с. можна поділити на два види діяльності: 1) ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій, які спричиняють гуманітарні катастрофи — надання безпосередньої матеріальної допомоги (гуманітарної допомоги) для врятування людей і відновлення зруйнованої інфраструктури суспільства, а в разі необхідності — і воєнне втручання (гуманітарне втручання) для припинення зовнішньої агресії або громадянської війни, які супроводжуються масовими порушеннями прав людини. Остання форма залишається предметом дискусій і потребує подальшого унормування, оскільки при цьому може виникати колізія між необхідністю захисту прав людини і збереженням національного суверенітету; 2) діяльність із запобігання цим надзвичайним ситуаціям, що виявляється у розробці, впровадженні і дотриманні норм і стандартів, які й утворюють міжнародне гуманітарне право, зафіксоване у низці документів. Документи з міжнародного гуманітарного права поділяються на три групи: 1) загальні міжнародні документи з прав людини — Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про права дитини, Конвенція проти катувань, Конвенція про статус біженців тощо; 2) міжнародні документи з гуманітарного права, що застосовуються під час збройних конфліктів — Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни, Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни, Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту тощо; міжнародні документи, пов'язані з відповідальністю за злочини проти миру і людства — Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, Статут міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного права, здійснені на території колишньої Югославії, та ін.

За нормальних, не надзвичайних умов до сфери Г. с. можна зарахувати насамперед за-

ходи, спрямовані на підтримання необхідних стандартів у сфері охорони здоров'я та освіти, тобто певного рівня існування людини у двох фундаментальних вимірах — як біологічної і соціальної істоти. Проте з огляду на те, що забезпечення цих заходів може потребувати певних дій у культурній, економічній, політичній галузях, ці акції у суміжних сферах також можуть належати до сфери Г. с. Г. с. у глобальному масштабі координується ООН і спеціальними її організаціями: ЮНЕСКО, ВООЗ, МОП, ЮНІСЕФ, Організацією Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та ін.

Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004.

Е. Щербенко

Гуманітарне право — норми міжнародного права, пов'язані насамперед із захистом гідності, прав і свобод людини.

М. Головатий

Гумбольдт Вільгельм фон (Wilhelm von Humboldt) (22.06.1767, Потсдам — 8.04. 1835, Тегель) — німецький правознавець і філософ, державний діяч і дипломат, член Берлінської Академії наук з 1810 р. У 1787–1789 рр. навчався на юридичному факультеті університету у Франкфурті-на-Одері, прослухав ряд курсів з юридичних та інших гуманітарних наук в університетах Геттінгена, Майнца, Дюссельдорфа. У 1790–1791 рр. служив судовим чиновником у Берліні. У 1802–1808 рр. перебував у Римі, офіційно представляючи Пруссію при папському престолі. Під час окупації Пруссії французами очолював департамент освіти. 1809 року заснував Берлінський університет і кілька років очолював його. В 1814–1815 рр. разом з К. А. Гарденбергом представляв Пруссію на Віденському конгресі 1815 р., виступав як прихильник об'єднання Німеччини. З 1817 р. — член Державної ради і комісії з вироблення проекту першої (невтіленої) конституції Пруссії. З цього ж року — посланник Пруссії в Лондоні. У січні — грудні 1819 р., перебуваючи на посту міністра внутрішніх справ, намагався здійснити ліберальні реформи.

Г. є автором праць: "Ідеї про державний устрій, викликані новою французькою конституцією" (1791), "Ідеї до досвіду, який визначає межі діяльності держави" (опублікована у 1851 р.). Г. був представником німецького класичного гуманізму. Основу його вчення становило прагнення забезпечити найсприятливіше становище людині у державі. Людина, на думку Г., повинна прагнути свободи розвитку її здібностей, можливості користуватися силами природи в міру своїх потреб і відповідно до своїх особистих схильностей, в межах своєї сили і свого права. Державний устрій не може бути основною метою, він є тільки засобом для розвитку людини. Г. рішуче відкидав ідею і факт турботи держави про позитивне благо громадян, тобто їхнє матеріальне становище і суспільну кар'єру, їхню моральність, фізичне здоров'я, спосіб життя тощо. Урядова регламентація вносить небажану одноманітність і не дає проявитися індивідуальному характеру та здібностям кожної окремої особи. Постійне очікування допомоги з боку держави зрештою обертається бездіяльністю людини. Таким чином, на долю держави залишається тільки турбота про безпеку громадян, тобто регулювання таких дій, які безпосередньо загрожують чужому праву, вирішення суперечок про права, відновлення порушеного права і покарання правопорушника. Ця діяльність держави передбачає закони трьох видів: поліцейські, цивільні, кримінальні. Істинне призначення держави — видання і здійснення цих законів. Особливе місце Г. відводить питанням справедливості, зокрема, справедливого покарання. У своїх роздумах про справедливість Г. виходить з позицій природного права: "Ніхто ніколи не може якимось чином отримати право користуватися силами чи майном іншої людини, не маючи на це її згоди чи проти її волі". Повага до прав інших людей часто досягається примусовими заходами. Г. поділяє їх на справедливі і несправедливі. Примусовість справедлива лише в тому разі, якщо вона, по-перше, обмежує лише суб'єкта неправомірних дій і, по-друге, якщо він діяв при здоровому глузді та згідно зі своїм вільним рішенням. У всіх інших випадках примус — несправедливий і шкідливий. Держава повинна виважено застосовувати покарання, аби хвилинна необдуманість не коштувала людині її свободи, що лише перешкоджатиме її розвитку. Розглядаючи практику правосуддя, Г. виступає як прихильник "суб'єктивного підходу". Він вважає, що головним у судочинстві повинен бути такий принцип: ніколи не шукати правди як

такої, а завжди діяти лише в тих межах, в яких на цьому наполягає сторона, котра має право вимагати розслідування. Г. висунув також ідеї про встановлення строків покарання; про неприпустимість покарань, що ображають честь і гідність людини; про закономірність між покараннями, які спричиняють фізичні страждання і зумовлюють моральні переживання. Чим менш страшними є фізичні покарання, тим тяжче вони переносяться морально і, навпаки, сильне фізичне страждання притуплює почуття сорому і провини у того, хто його переносить, а в того, хто його бачить, породжує почуття несхвалення. Отже, покарання повинно бути таким, щоб людина його усвідомлювала і переживала за скоєне.

Гайм Р. Вильгельм фон Гумбольдт. Описание его жизни и характеристика. Приложение: Вильгельм фон Гумбольдт. О границах деятельности государства: Пер. с нем. — М., 1898; *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. — М., 1985; *Хайруллин В. И.* Гумбольдт о справедливости // Государство и право. — 2003. — № 4.

В. Горбатенко, О. Кукуруз

Гумільов Лев Миколайович (1912–1996, С.-Петербург) — відомий російський історик, географ та етнолог. Син видатних російських поетів "срібного віку" М. Гумільова та А. Ахматової. Автор оригінальної концепції етногенезу, в основу якої покладено так званий принцип пасіонарності — надлишкової енергії, яка змушує ті чи ті етноси мігрувати у пошуках джерел існування та підкорювати інші етноси, позбавлені пасіонарності. Г. вважав, що поява пасіонарності викликана дією сонячної енергії, що фіксується на генетичному рівні як окремих особистостей — пасіонаріїв, так і людських популяцій — пасіонарних етносів. Він намагався поєднати здобутки геобіохімії з історичною географією, розглядаючи етноси скоріше як явище біосоціального порядку, що народжуються, існують та вмирають за законами природи, а не соціуму. Разом з тим кожна етнічна система, на його погляд, має власну історичну біографію, що вписується у досить таки стандартну схему: пасіонарний поштовх — піднесення — перегрів — занепад — згасання. Зміна фаз етногенезу зумовлена змінами рівня пасіонарної напруги в системі. На цьому шляху можливі певні відхилення, але в цілому етногенез за Г. відбувається саме так. Ґрунтуючись на матеріалах етнічної історії, які є продуктами культури та цивілізації, Г. доводить, що тривалість етногенетичного циклу становить приблизно 1200–1500 рр. Ефект етнічної пасіонарності виявляється у вищій за середню активності етнічних спільнот, що змушує їх підкорювати чужі країни, освоювати нові території, вести війни. Отже, рушійною силою етногенезу, згідно з вченим, є природні фактори, які опосередковано визначають і соціальні форми життя, які створюються людьми різних етносів, оскільки ці форми пов'язані з фазами етногенезу та панівними в них імперативами (стереотипами) поведінки. Нетривіальні ідеї Г. довго замовчувалися у радянські часи і стали надбанням громадськості лише в добу горбачовської перебудови. Вони справили значний вплив на розвиток як наукових ідей стосовно тлумачень складних механізмів етногенезу, так і політичних, насамперед, гео- та етнополітичних концепцій, які актуалізувалися наприкінці XX ст. у зв'язку з руйнуванням поліетнічних імперій, процесами етнічного відродження, суверенізацією народів тощо. Останніми роками опубліковано багато праць з ілюстрації концепції, яку створив Г.

Л. Шкляр

Гумплович (*Gumplowicz*) **Людвіг** (09.03.1838, Краків — 19.08.1909, Грац) — польський та австрійський соціолог і правник. Навчався у Кракові та Відні. До 1875 р. займався викладанням і науковою роботою у Кракові. З 1876 р. — доцент, з 1882 р. — професор університету у Граці, представник соціального дарвінізму. В сучасній зарубіжній політології вважається основоположником теорії соціального конфлікту. У своїх працях "Раса та держава. Дослідження про закон формування держави" (1875), "Державне право і соціалізм" (1881), "Боротьба рас" (1883), "Основи соціології" (1885), "Система соціології" (1887), "Соціологія державної ідеї" (1892), "Соціологія і політика" (1892), "Загальне вчення про державу" (1897), "Історія державних теорій" (1905) учений спирався на загальну методологію І. Канта, але також багато запозичив від Ч. Дарвіна, соціал-дарвініста Г. Спенсера, із сучасної йому науки антропології.

Предметом соціології Г. вважав соціальні групи, а безперервну та нещадну боротьбу між ними — головним фактором со-

ціального життя, запропонував виокремити соціологію в самостійну науку. На думку Г., існування процесу соціальної революції зумовлюється конфліктами між автономними суспільними групами та конфліктом інтересів усередині самих груп. Результатом цього процесу є держава, що базується на силі і захищається владою. В основі походження держави лежить, за Г., теорія насильства, боротьба рас і племен. "Історія не дає нам жодного зразка, — зауважував учений, — де б держава виникла не завдяки акту насильства, а якось інакше. Крім того, це було насильством одного племені над іншим, що знаходило свій вияв у завоюванні і підкоренні сильнішим чужим племенем слабшого, вже осілого населення". В результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: переможених і переможців. З появою держави, наголошував Г., міжнародні конфлікти не зникають, а тривають у новій формі: "Те, що на примітивній стадії було боротьбою антропологічно різних орд, на вищому ступені розвитку, якого ми досягли, перетворюється на боротьбу соціальних груп, класів, станів і політичних партій". Отже, вчений заперечував існування суспільного прогресу, інтерпретуючи суспільний розвиток як циклічний процес, в якому кожне суспільство проходить етапи становлення, розквіту й загибелі.

Г., спираючись на еволюціонізм, сформулював власну концепцію соціально-політичного розвитку націй. Основою суспільного розвитку націй є боротьба між групами, які відрізняються між собою первісними етнічними ознаками, боротьба, успіх в якій визначається рівнем організації цих суспільних груп. Щоправда, самі національні групи Г. невдало назвав расами, що дало підстави тривалий час зараховувати його творчість до расистської. Насправді Г. розумів під поняттям раси лише об'єднання людей, які утворюють історичну культурно-етнічну спільність. Расова боротьба, на думку Г., означала, спочатку боротьбу первісних орд за виживання, потім боротьбу між державами, нарешті, класову боротьбу. Разом з тим Г. був неприхильником революції, оскільки вбачав у ній лише зміну еліт. Г. був також антиутопістом, оскільки заперечував і моральний прогрес людства. Виходячи з природного егоїзму, Г. вважав, що в кожній нації сформувалися певні комплекси групових норм, вимог, звичаїв, які переконували націю у її природній вищості порівняно з іншими, що було названо ним поняттям "етноцентризм", яке пізніше ввійшло до понятійного апарату соціології, соціальної психології та етнографії.

Далі Г. вивів теорію завоювання, за допомогою якої пояснював генезу й суть держави. Г. також висловив думку про безперервність політичної боротьби між державами-сусідами, про підпорядкування внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Г. розглядав суспільство як надіндивідуальну й понадіндивідуальну реальність. Натуралізм у понятті суспільства тісно пов'язаний у нього з фаталістичним трактуванням соціальних законів, фетишизацією історичної необхідності. У концепціях Г. особливе місце відводилось нормам права та звичаю, оскільки вони, на думку дослідника, відкривають можливості для пізнання відносин, які реально склалися в державі, а держава — це природно утворена організація панування, що покликана підтримувати певний правовий порядок, де право є лише втіленням установок державної влади.

Позитивне значення праць Г. визначається також і його увагою до ролі соціальних груп і міжгрупових конфліктів у становленні та розвитку соціальних інститутів.

Як польський патріот Г. був за національне визволення й утворення суверенної незалежної польської держави.

Кон И. С. Позитивизм и социология. — Л., 1964; История буржуазной социологии XIX–XX века. — М., 1979.

Г. Щокін

Гуслистий Кость Григорович (1.10/18.11.1902, м. Олександрівськ Катеринославської губ., тепер м. Запоріжжя — 21.02.1973, м. Київ) — відомий український історик і етнограф, доктор історичних наук (1963), професор, член-кореспондент АН УРСР (1969), заслужений діяч наук УРСР (1968). Навчався в Дніпропетровському інституті народної освіти (ІНО), який закінчив у 1926 р. Протягом 1928–1931 рр. — аспірант Дніпропетровської кафедри українознавства (науковий керівник академік Д. І. Яворницький) та Харківського НДІ історії української культури (науковий керівник академік Д. І. Багалій). У 1939 р. захистив кандидатську дисертацію. Після закінчення

аспірантури працював у науково-дослідних установах і вузах Харкова і Києва, в 1936–1954 рр. — в Інституті історії АН УРСР, з 1954 р. — в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (1954–1970 рр. — заступник директора з наукової частини). У 1963 р. в КДУ захистив (за сукупністю) докторську дисертацію "Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма)". Основні праці: "Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.)" (1941); "Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу" (1954, співавт. О. Апанович); "Українці. Історико-етнографічна монографія. Проспект", "Утворення української народності" (1960); "Питання історії України і етнічного розвитку українського народу (період феодалізму)" (1964); "До питання про етногенез та початковий етап етнічного розвитку української народності" (1964); "До питання про утворення української нації" (1967). Автор численних статей до різних енциклопедичних видань.

С. Білокінь. Гуслистий Кость Григорович // Вчені Інституту історії України. Біографічний довідник.— К., 1998; *Б. Сюта.* Гуслистий Кость Григорович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

В. Панібудьласка

Д

Д'Аламбер Жан Лерон (1717–1783) — відомий французький філософ, математик. Від народження був кволим, слабкий здоров'ям, немовлям-сиротою його залишили на східцях церкви святого Жана Лерона в Парижі. Його погляди на політику, суспільно-політичне життя відображають його вимогу і намагання мати порядок у всьому, що оточує людей. Вважав, що королівський абсолютизм є найкращою схемою ієрархічного правління. Вірив (як і Платон) у раціональний суспільний устрій, в якому, на його думку, державні посади мають обіймати люди розумні і високоосвічені, справжні філософи. Д. був щиро відданий принципам свободи, єдності, ненавидів священиків і мріяв про те, що колись світськими поводирями суспільства, а водночас і державними чиновниками справді стануть інтелектуали.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Даль Роберт Алан (нар. 1915) — відомий представник американської політичної науки. Основні наукові праці ("Вступ до демократичної теорії" (1956), "Сучасний політичний аналіз" (1964), "Політичні опозиції у західних демократіях" (1966), "Дилеми плюралістичної демократії" (1982) та ін.) пов'язані зі складними проблемами політичної трансформації, демократії, співвідношення понять свободи, рівності, демократії. Розробив концепцію поліархії, яка мала давати громадянам можливість політичної участі, а групам, лідерам — можливість відкритого суперництва у боротьбі за владу. Поліархію Д. розумів і обстоював як особливий тип режиму правління, що характеризується: а) високою терпимістю до опозиції; б) відносно широкими можливостями впливу на поведінку уряду, включаючи усунення посадових осіб з їх посад мирними засобами ("Поліархія. Участь і опозиція" (1971), "Демократія, свобода і рівність" (1986)).

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Данилевський Микола Якович (1822–1885) — російсько-український філософ та соціолог. Основна праця — "Росія та Європа" (1869). Автор одного з перших варіантів теорії культурно-історичних типів. Данилевський вирізняв тринадцять культурних типів (єгипетський, китайський, ассиро-вавилоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, аравійський, романо-германський, слов'янський, мексиканський та перуанський), кожний з яких об'єднувався близькістю мови, усвідомленням спільності своєї долі та проходив кілька фаз — від несвідомого періоду через державне становлення і розквіт цивілізації до занепаду. При цьому в різних культурних типах переважає той чи інший вид діяльності: релігійний, політичний або культурний. Слов'янський тип культури, за Данилевським, об'єднує ці різні види діяльності і тому є найбільш перспективним у майбутньому керівництві всесвітньо-історичним процесом. Згідно з одним з важливих законів існування культурно-історичного типу, запозичувати в інших типів можна тільки те, що перебуває "за межами народності", тобто того головного, що визначає певну національність (наприклад, технічні прийом та методи удосконалення промисловості). Народ, який сприйняв чужі засади культурно-історичного типу, з самостійного історичного діяча перетворюється, за Данилевським, на етнографічний матеріал.

Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М., 1991; *Краткий* словарь по социологии / Сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова; Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М., 1988; Современная западная социология: Словарь. — М., 1990; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — видатний італійський поет, суспільно-політичний діяч, на думку якого поет виконує роль моралiста, філософа, пророка ("Божественна комедія"). Брав участь у політичному житті Флоренції, кілька років був депутатом, за-

ймав посаду пріора (1300 р.), виконував доручення при дворі Папи (1302 р.). Був засуджений супротивниками так званого чорного крила на вигнання з Флоренції з конфіскацією майна, а в разі появи у Флоренції — до спалення на вогнищі. Вважав, що тогочасне суспільство потребує глибокої і фундаментальної моральної реформи. Поступово, особливо під кінець життя, підійшов до концепції так званого ідеального суспільства, в якому люди мають іти шляхом доброчесності, що й веде до остаточного спасіння. Користуючись підтримкою освічених монахів і правителів італійських міст, багато мандрував. Основні твори, що принесли славу Д.: "Нове життя", "Комедія" (названа Петраркою "Божественна комедія") "Монархія". У своїх творах закликав шанувати людину, бо однією з її основних особливостей душі є воля, завдяки якій людина може вибирати між добром і злом. На час його життя Італія була полем жорсткої боротьби між Папою і світським правителями, а тому Д. закликав італійців зробити вибір, від якого мала залежати доля Італії.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Даосизм (від кит. дао — шлях) — одна з шести (за класифікацією Сима Таня) провідних течій стародавньої китайської філософії. Основоположник Д. — Лі Ер Лао-цзи (багато дослідників висловлюють сумніви щодо реальності існування такої особи, це ім'я — швидше прізвисько, яке означає буквально "старий мудрець" і навіть "старе немовля"), легендарний автор давньокитайського трактату "Лао-цзи" (давня назва — "Дао де цзін" — "Книга про дао і де"), канонічного твору Д. Д. виник у VI–III ст. до н. е. на основі вірувань шаманського характеру. Для філософії Д. властиві натуралізм, зародки примітивної діалектики й елементи релігійної містики. Основні представники — Лао-цзи, Чжуан-цзи. У II ст. н. е. на його основі зародилася одна з китайських синкретичних народних релігій, що увібрала елементи конфуціанства й буддизму і мала однойменну назву, а в V ст. н. е. була проголошена державною. У XII ст. створено "Дао цзан" — звід літератури Д.

Основоположною категорією Д. є "дао", що символізує природний, незалежний ні від кого і ні від чого (у тому числі й від бога, що було дуже незвичним для стародавньої філософії з притаманним їй теологічним забарвленням) перебіг подій, втілення чеснот, природної справедливості та загальної рівності; метафорично уподібнювалося воді (податливість та непереборність). Будь-які відхилення від "дао" засуджуються. Надмірне збагачення розглядається як "порушення дао", так само як штучне державотворення, усі прояви насильства й особливо війна. Навіть перемога у війні не сприймається як благо — і повинна відзначатися, з погляду Д., "поховальною процесією". Водночас засуджуються й дії, спрямовані на подолання тих чи інших відхилень від "дао". Їх подолання повинно відбуватися внаслідок спонтанної дії "дао". Основним принципом поведінки проголошується "у вей" — "недіяння", що тлумачиться не як цілковита бездіяльність, суцільна пасивність, а як можливість діяти, не відходячи від вимог "дао", відмовитися від бажань і боротьби. Таким чином, Д. (майже повністю витіснений у новий час буддизмом, конфуціанством і частково християнством) у всіх сферах, у тому числі й у політичній, орієнтував на поміркованість, стриманість, незмінність природного стану справ. Головна мета адептів Д. — досягнення єдності з першоосновою світу — "дао" і за допомогою алхімії та психофізичних вправ досягти безсмертя. Послідовники Д. є в Китайській Народній Республіці, де існує Асоціація віруючих даосів.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Щокін Г. В.* Людство і віра. Т. 1. — К., 2003.

Р. Чорней

Дарендорф Ральф Густав (нар. 1927) — німецький соціолог та політичний діяч. У своїх працях "Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві" (1957) та "Клас і свобода" (1972) автор аналізував суспільство з позицій розроблених ним теорії конфлікту та теорії соціальної стратифікації. У своїй концепції Д. відійшов від вчення К. Маркса про класовий антагонізм, що визначав сутність владних відносин у кожному суспільстві. Він характеризував

класи як "соціальні угруповання, що конфліктують, основою визначення яких є участь або позбавлення влади в будь-якій владній організації". На відміну від Маркса, який розглядав класовий антагонізм як несучу конструкцію суспільства, Д. вважав, що конфлікт є визначальним чинником будь-якого суспільного об'єднання — від невеликої групи до суспільства загалом. Конфлікт він розглядав як "усі структурно побудовані відносини протилежності норм та очікувань, інститутів та груп". Причину формування конфліктних груп Д. вбачав у відносинах панування та підкорення. В кожному об'єднанні його члени є носіями певних позицій, кожна позиція відповідає певній соціальній ролі, однак різні ролі в конкретному об'єднанні мають неоднаковий авторитет. Внаслідок чого, наголошував Д., у кожному об'єднанні завжди можна вирізнити дві основні групи — правлячих та підлеглих, між якими точиться постійна боротьба. Він зазначав, що правляча група завжди зацікавлена у збереженні, а підлегла — у перерозподілі влади або авторитету. Розвиток зазначеної суперечності становить сутність будь-якого суспільного конфлікту. Д. виокремив основні фази конфлікту: легітимізовані ролеві відносини в суспільних об'єднаннях, дихотомний характер відносин стосовно авторитету між пануючими та підвладними, наявність протилежних "квазігруп", щораз більше усвідомлення протилежних інтересів, формування конфліктних груп, конфлікт і, нарешті, новий перерозподіл авторитету в суспільному об'єднанні. "Квазігрупи", на думку Д., — це групи, що існують у суспільстві, але ще не усвідомлюють сутності власних інтересів. Їм притаманні "латентні" інтереси (від лат. *latens* — прихований або невиявлений). Останні перетворюються у "маніфестні" (ті, що відкрито виявляються) лише тоді, коли будуть висловлені через ідеологію. Результатом конкуренції або зіткнення груп є перерозподіл авторитету і влади в об'єднанні. Внаслідок цього конфлікт виступає джерелом суспільних змін. У свою чергу, наголошує Д., перерозподіл авторитету являє собою інституалізацію нового комплексу правлячих та підлеглих ролей, закладаючи тим самим підвалини для нових конфліктів. Таким чином, дійсність постає як процес конфліктів з приводу авторитету в різних типах об'єднань, що безперервно повторюється: "Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і ненормальним".

У своїй праці "Життєві шанси: підходи щодо соціальної та політичної теорії" (1979) Д. зазначав, що категорія життєвих шансів набуває значення визначальної, покликаної замінити стару концепцію однолінійного прогресу, оскільки шанси є одночасно функцією двох елементів — можливостей вибору (тобто свободи) та соціальних зв'язків (тобто нерівності).

Ашин Г. К. Современные теории элиты. — М., 1985; *Марченко М. Н.* Политическая теория и политическая практика в развитых капиталистических странах. — М., 1992.

О. Бабкіна

Дванадцятимильна зона — прибережне море, територія певної держави.

М. Головатий

Двоблокова партійна система — партійна система, в якій визначальну роль відіграють основні більш-менш стійкі коаліції політичних партій, які зберігають союзницькі відносини в опозиції. Прикладом може бути партійна система Франції, в якій домінують дві відносно стійкі коаліції партій — демократів і республіканців у правій частині політичного спектра, соціалістів і комуністів — у лівій.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

М. Головатий

Двовладдя (*dual power, diarchy*) — одночасне існування двох влад. У Росії, як відомо, Д. існувало після Лютневої революції (1–2 березня — 5 липня 1917 р.).

М. Головатий

Двоголоса система — процедура голосування, коли кожен виборець дістає право голосувати двічі за системою: один виборець — два голоси. Як приклад є порядок, коли: а) першим голосом обираються кандидати в одномандатному окрузі; б) другим — кандидат за партійними списками. Д. с. дає змогу виборцю поділити свій голос між різними політичними партіями.

М. Головатий

Двопалатна система — законодавчий представницький орган, що складається з двох палат, які засідають і приймають рішення самостійно (наприклад, палати громад і лордів у Великобританії). Історично у Д. с. верхня палата представляла дворянство, а нижня — народ (його вибраних представників). Друга палата у всіх демократичних державах є важливішим представницьким органом. В кожній країні взаємовідносини верхньої і нижньої палат різні. Основними мотивами, які виправдовують існування Д. с., є принципи федералізму, поділу влади і політичного контролю з боку більшості за владою.

Гаджиев К. С. Политическая наука. — М., 1995; *Кислий Павло, Вайс Чарльз.* Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. — К., 2000; *Скрипник О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2000.

М. Головатий

Двопартійна система (*two-party system*) — політична система, за якою в країні у боротьбі за владу у процесі виборчого суперництва визначаються дві найбільші панівні партії. Як правило, такі партії різняться лише несуттєвими ідейно-політичними орієнтирами і не впливають на характер державного устрою. У багатьох випадках така система виявляється нестабільною. Винятком може бути лише США, що пов'язано з відносно стійкою однотипністю політичної свідомості громадян. Нерідко як класичний приклад стабільної двопартійної системи наводиться Великобританія, де парламентське життя і формування уряду перебуває в руках двох найбільш впливових партій — Консервативної і Ліберальної. На певних етапах у цій країні суттєво впливала на політичні сили Лейбористська партія. Однак, на думку навіть англійських політологів, двопартійна система у Великобританії приховує багатопартійність, оскільки там діє мажоритарна виборча система. Разом з тим потрібно зауважити, що кількісний метод класифікації партійних систем (однопартійна, двопартійна, багатопартійна) не є досконалим. Особливості партійних систем повніше відображає типологізація за якісними характеристиками (демократична, авторитарна і тоталітарна системи).

Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие — 2-е изд. — М., 1997; *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. — 3-е изд. — М., 1996.

В. Панібудьласка

Дебати політичні (від фр. *debat* — обговорення, дискусія, спір) — форма обговорення, дискусії в роботі парламенту, з'їзду, конференції, політичної партії, мітингу, у засобах масової інформації, у роботі міжнародних організацій. Під час Д. п. відбувається обмін думками між учасниками заходу з актуального політичного питання. Закінчуються Д. п., як правило, прийняттям відповідного політичного документа (угоди, договору, декларації, протоколу) шляхом голосування або на основі консенсусу.

У політичній практиці найпоширенішими формами Д. п. є: парламентські, міжпартійні та внутріпартійні. Парламентські Д. — це законодавчо визначена форма парламентського контролю, яка полягає в обговоренні парламентаріями питань, які стосуються всіх сфер життя суспільства: проектів законів, постанов, резолюцій, діяльності уряду, державних програм та звітів про їх виконання, доповідей президента, звернень, заяв та інших документів політичного характеру на пленарному засіданні парламенту (палати парламенту). Процедура проведення Д. п. у парламенті визначається регламентом парламенту і їй, як правило, передує депутатський запит. Д. п. в парламенті проводяться із заздалегідь визначених окремих питань, тему яких пропонує, найчастіше, опозиція. Пропозиції про проведення Д. п. можуть надходити від уряду, який прагне забезпечити собі підтримку громадськості. Початок Д. п. можливий і за пропозицією певної кількості депутатів. Д. п. не мають на меті обов'язкового винесення рішення з оцінкою діяльності уряду.

Міжпартійні Д. п. проводяться найчастіше в умовах передвиборної боротьби, у періоди політичних криз або загострення боротьби за владу з метою привернути увагу громадськості до проблеми і, відповідно, збільшення кількості прихильників.

Внутріпартійні Д. п. стосуються загальних питань організації політичної партії, ідеологічних, соціально-економічних та по-

літичних проблем і напрямів її діяльності з метою формулювання й обґрунтування програмних положень, стратегії і тактики діяльності.

Д. п. проводяться у формі виступів, полеміки, дискусії, як правило, із залученням ЗМІ, можуть мати толерантний або конфліктний характер.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Девальвація (від лат. *de*... — відсутність, скасування і *valeo* — маю значення, стою) — офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золотого вмісту будь-якої іншої іноземної валюти. В широкому розумінні Д. — процес і результат зниження вартості внутрішньодержавної грошової одиниці (що може бути зумовлене ситуацією, яка склалася на ринку або ініціюється урядом) щодо вартості, вираженої у грошових одиницях інших держав. У вужчому розумінні Д. — зниження обмінного курсу національної валюти, яке здійснюється відповідно до рішення уряду держави.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Дезавуювання (від фр. *desavouer* — відмовлятися, висловлювати несхвалення) — у міжнародному праві спростування главою держави або уряду, іншим відповідальним органом державної влади дій та заяв підлеглих посадових осіб тоді, коли вони відхиляються від здійснюваного державою чи правлячими політичними силами курсу або зроблені із перевищенням повноважень. Дезавуювання — це заява про незгоду з діями підлеглої довіреної особи про те, що ця особа не має повноважень діяти таким чином, або від того, хто про це заявляє. Своєчасне і доречне Д. дає змогу уникати ускладнень у міжнародних відносинах і контактах високих посадових осіб.

М. Головатий

Дезінтеграція (від фр. *des*.. — знищення, заперечення і лат. *integratio* — цілий) — розпад цілого на складові частини на противагу інтеграції. Д. найбільш помітна і гостро відчутна у владно-державній практиці, особливо в умовах інтенсивного розпаду держав.

М. Головатий

Деідеологізація — тимчасові процеси певної втрати впливу різних ідеологій на практику. Д. відбувається в результаті згасання ідеологічної боротьби між державами, класами, націями, елітами, окремими владними групами. Як правило, це явище тимчасове. Виникають нові ідеології, модернізуються традиційні, загострюється протистояння країн і військово-політичних блоків, боротьба за владу і спостерігаються процеси протилежні — реідеологізація, коли роль ідеологій у суспільному житті різко підвищується.

Теорія Д. як політологічна та ідеологічна проблема розпочала свою історію із середини 50-х років XX ст. (праці Е. Шилса, Р. Арона) і апогею розвитку досягла в 70-х роках XX ст. (праці Д. Белла, С. Ліпсета, Т. Парсонса, А. Шлезінгера та ін.). Ця теорія базувалася на тезі, що світ повинен звільнитися від впливу будь-яких ідеологій, що означатиме кінець ідеологічної ери, коли революційні пристрасті стихнуть, а домінуватиме "демократично-ліберальний конформізм". В індустріальному й постіндустріальному суспільствах ідеологічні рішення втрачають сенс. Вони є результатом всебічного наукового аналізу і повної інформації. Теорія Д. посилено пропагувалася поряд з теоріями "єдиного індустріального суспільства", "конвергенції", "стадій зростання". Але практика останньої чверті XX ст. показала, що ідеології не втрачають свого значення, вони модернізуються, продовжують виконувати роль ідейного стимулу діяльності держав, націй, політичних партій, еліт.

Наприкінці 80-х років українська духовна еліта протестної орієнтації, налякана тоталітарним ідеологічним тиском, спочатку висунула гасла повної Д. українського суспільства (заперечення ролі ідеологій загалом замість заперечення диктатури марк-

систсько-ленінської ідеології), а потім, у середині 90-х років — "реідеологізації" (коли стало зрозуміло, що без ідеології, без ідеалів не можна спрямувати маси на реформи). Отже, українська еліта повторила "гіркий" досвід світу і Європи 60–70-х років XX ст.

М. Михальченко

Декларація (від англ. *declaration*, лат. *declaratio* — оголошення, проголошення) — це, по-перше, заява від імені влади, уряду, партії; по-друге — урочисте проголошення основних принципів, засад діяльності чи підходів щодо тієї чи іншої проблеми, тобто відповідний документ; по-третє — заява однієї або кількох держав; по-четверте — офіційна заява особи при сплаті податків, при митному огляді тощо. Розрізняють різноманітні Д. держав, співтовариств, партій (наприклад, про державний суверенітет). Такі Д. потребують звичайно відповідного допоміжного (законодавчого) роз'яснення і регулювання. Особливе значення і роль Д. мають у державному (конституційному) праві, бо розраховані на те, щоб виокремити й підкреслити, додати урочистого значення поворотним документам для відповідної держави. Наприклад, Декларація прав людини і громадянина 1789 р. — найважливіший політико-правовий акт Великої французької революції 1789–1794 рр., яка відповідно до преамбули Конституції Франції 1958 р. є складовою французької конституції в широкому значенні.

У більшості країн пострадянського простору декларації про державний суверенітет колишніх союзних республік передували розвалу Радянського Союзу. Так, відповідна Декларація про державний суверенітет РРФСР прийнята 12 червня 1990 р., а Декларація про державний суверенітет України прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Остання започаткувала новий етап становлення України, вона є політико-правовим документом, яким проголошено самостійність нашої країни, неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах (див. також: *Акт проголошення незалежності України, Декларація про державний суверенітет України*).

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003; Декларація про державний суверенітет України. — К., 1990.

А. Кудряченко

Декларація незалежності США — документ, прийнятий 4 липня 1776 р. у Філадельфії Другим Континентальним конгресом, який проголосив відокремлення 13 північноамериканських колоній від Великобританії. Це сталося на 442-й день після того, як економічні суперечності між метрополією і колоніями переросли у збройний конфлікт в Лексингтоні, що знаменував початок Американської революції. Для підготовки Декларації було обрано комітет у складі Т. Джефферсона, Адамса, Б. Франкліна, Р. Шермана, Р. Лівінгстона. Проект було складено Т. Джефферсоном, редакційні поправки зроблені Адамсом і Франкліном і подано Континентальному конгресу як "Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на загальний конгрес", який затвердив його. При обговоренні проекту з нього було виключено параграфи, які засуджували рабство та работоргівлю. Перша публікація проголошеної Декларації відбулася 8 липня у Філадельфії. 19 липня Декларацію незалежності було переписано на пергамент під назвою "Одностайна Декларація 13 Сполучених Штатів Америки" і подано на підпис членам Конгресу. Церемонія підписання відбулася 2 серпня 1776 р., свої підписи поставили 55 чоловік. У 1952 р. оригінал було перевезено з Бібліотеки Конгресу до архіву США. День прийняття Декларації незалежності є у США національним святом — Днем Незалежності. Текст Декларації в багатьох своїх положеннях є актуальним і до сьогодні: рівність усіх людей; непорушність основних прав, таких як "життя, свобода і прагнення щастя"; походження влади урядів "із згоди тих, ким вони управляють"; право народу "в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які народ вважає найдоцільнішими для осягнення своєї безпеки і щастя". У ст. 3 Декларації було закріплено право народу на зміну уряду, його повалення, якщо він діятиме всупереч інтересам народу. Унікальною особливістю Декларації було положення про те, що "свобода друку є одним з оплотів волі взагалі і вона ніколи не може бути обмежена ніким, крім деспотичного уряду". Д. н. стала основою для Конституції США, ухваленої 1787 року.

О. Кордун

Декларація прав національностей України — ключовий, один з найважливіших державних актів у сфері міжнаціональних відносин, прийнятий Верховною Радою України 1 листопада 1991 р., після проголошення суверенітету та незалежності України. Розробка та прийняття Д. п. н. У. безпосередньо пов'язувалися з потребою забезпечити втілення в життя Загальної декларації прав людини та ратифікованих Україною міжнародних пактів про права та свободи особистості. Втілення в життя Д. п. н. У. у вітчизняній практиці є доказом сповідування незалежною, демократичною Україною священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп населення нашої Вітчизни. Природна потреба в Д. п. н. У. детермінована й тим, що на території України проживають громадяни понад 130 національностей, які разом з українцями становлять сорокавосьмимільйонний народ України.

Д. п. н. У. складається із семи розділів, у яких передбачено гарантії всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Передбачено, що представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом. Декларація передбачає, що Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур. Разом з тим Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації. Верховна Рада України тлумачить ст. 3 Закону "Про мови в Українській РСР" таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною українською мовою. Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де компактно проживає кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення цієї місцевості. Д. п. н. У. передбачає також, що усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом. Важливо те, що Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій. В незалежній Україні діє відповідне державне видавництво, яке видає навчальну літературу, твори культури й мистецтва мовами національних меншин. У нашій державі функціонують понад 20 загальнодержавних національно-культурних товариств та десятки товариств на місцевому рівні. Національно-культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною.

А. Кудряченко

Декларація принципів толерантності — затверджена Резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. У ній держави — учасниці Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, які зібрались у Парижі на двадцять восьму сесію Генеральної конференції, зазначили, що керуючись Статутом ООН, Преамбулою ЮНЕСКО, Загальною декларацією прав людини, міжнародними актами, рекомендаціями регіональних конференцій, проведених згідно з резолюцією 27 С/5.14 Генеральної конференції ЮНЕСКО у рамках Року ООН, присвяченого толерантності, а також згідно з висновками і рекомендаціями інших конференцій і нарад, організованих державами-членами за програмою Року ООН, присвяченого толерантності, відчуваючи загрози у зв'язку з активізацією останнім часом актів нетерпимості, насилля, тероризму, ксенофобії, агре-

сивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації і дискримінації у відношенні до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, робітників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільстві, що несуть небезпеку справі зміцнення миру і демократії на національному і міжнародному рівнях і є перешкодою на шляху розвитку, звертаючи особливу увагу на обов'язок держав-членів розвивати і заохочувати повагу прав людини і основних свобод для усіх без винятку за ознаками раси, статі, мови, національної належності, релігії або стану здоров'я і борючись з проявами нетерпимості, приймають і проголошують цю Д. п. т., сповнені рішучості здійснити усе необхідне для утвердження ідеалів толерантності в наших суспільствах, оскільки толерантність є не тільки найважливішим принципом, а й необхідною умовою миру і соціально-економічним розвитком усіх народів. Стаття 1 Д. п. т. зафіксувала поліваріативність визначення поняття толерантності. По-перше, згідно з нею толерантність розглядається як повага, прийняття і правильне розуміння багатства різноманітності культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совість і переконання. Толерантність — це гармонія в багатоманітності, не тільки моральний обов'язок, а й політична і правова потреба. Толерантність — це доброчинність, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. По-друге, толерантність трактується як активне ставлення, що формується на базі визнання універсальних прав і основних свобод людини. По-третє, у цій статті толерантність подається як обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Толерантність — це поняття, яке передбачає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і яке утверджує норми, встановлені у міжнародних актах в галузі прав людини. По-четверте, впровадження толерантності означає: кожний вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими; люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і цінностями, мають право жити в мирі і зберігають свою індивідуальність; погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

Ст. 2 Д. п. т. дає тлумачення, як розуміється толерантність на державному рівні, на якому вона вимагає справедливого і безпристрасного законодавства, дотримування правопорядку і судово-процесуальних й адміністративних норм та надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. З метою формування толерантного суспільства, наголошується у цій статті, держави повинні ратифікувати існуючі міжнародні конвенції про права людини і, якщо є потреба, розробити нове законодавство, що забезпечувало б у державі рівноправний підхід і рівність можливостей для усіх груп і окремих людей. В інтересах міжнародної злагоди важливо, щоб окремі люди, громади і нації визнавали і поважали культурний плюралізм людської спільноти. У ст. 2 зауважується, що нетерпимість може набирати форми маргіналізації соціально найменш захищених груп, їх вилучення із суспільно-політичного життя, а також насильства і дискримінації щодо них. Ст. 3 Д. п. т. обґрунтовує соціальні аспекти проблеми, у якій зазначається, що толерантність як ніколи важлива у сучасному світі, у вік глобалізації економіки, швидкого розвитку комунікації, інтеграції і взаємозалежності, великомасштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур (загрози у зв'язку з цими процесами мають глобальний характер); потреба у толерантності необхідна і у відносинах як між людьми, так і на рівні сім'ї й громад, вона також важлива у школах і університетах, у рамках неформальної освіти, вдома і на роботі, де потрібно зміцнювати дух толерантності і формувати відносини відкритості, уваги один до одного і солідарність. Засоби комунікації, зазначається у ст. 3, спроможні відігравати конструктивну роль у справі сприяння вільному і відкритому діалогу і обговоренню поширення цінностей толерантності і роз'яснення загрози проявів байдужості щодо груп й ідеологій, які проповідують нетерпимість. Ст. 3 звертає особливу увагу на найменш захищені соціально групи, які перебувають у несприятливих соціальних або економічних умовах, з тим, щоб надати їм правовий і соціальний захист, зокрема стосовно житла, зайнятості й охорони здоров'я, забезпечення поваги до самобутності їх культури і цінностей та сприяння, особливо за до-

помогою освіти, їхньому соціальному і професійному зростанню й інтеграції. В інтересах вирішення цього глобального завдання у статті наголошується на необхідності проведення відповідних наукових досліджень і налагодження контактів, спрямованих на координацію діяльності міжнародної спільноти. Ст. 4 Д. п. т. присвячена питанням виховання толерантності, у ній наголошується, що це найбільш ефективний засіб попередження нетерпимості. Виховання у дусі толерантності розпочинається з навчання людей того, у чому полягають їхні загальні права і свободи, щоб забезпечити здійснення цих прав, із заохочення прагнення до захисту прав інших. Виховання в дусі толерантності потрібно розглядати як безальтернативний імператив і в зв'язку з цим необхідно заохочувати методи систематичного і раціонального навчання толерантності, що висвітлює культурні, соціальні, економічні, політичні, релігійні джерела нетерпимості, які лежать в основі насильства і відчуження. Політика і програми в освітянській галузі повинні сприяти поліпшенню солідарності і терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, а також націями. У ст. 4 обґрунтовується необхідність виховання в дусі терпимості, що повинно сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення суджень, що базуються на моральних цінностях. Держави — члени ЮНЕСКО у ст. 5 зобов'язали заохочувати толерантність і ненасильництво, використовуючи для цього програми і установи у галузях освіти, науки, культури і комунікації, а в ст. 6 Д. п. т. проголошено 16 листопада як щорічний Міжнародний день, присвячений толерантності з метою мобілізації громадськості, привертання уваги до загроз, які містяться в нетерпимості, і зміцнення прихильності й активізації дій на підтримку заохочення толерантності.

Абдулатипов Р. Г. Этнополитология. — СПб., 2004.

О. Антонюк

Декларація про державний суверенітет України — прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р., є політико-правовим документом, яким проголошено державний суверенітет України, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Ця вельми важлива Декларація була прийнята ще за часів існування Радянського Союзу, проте вона є документом саме сучасної історичної доби нашої Вітчизни. Він став юридично відправним пунктом сходження України до свого нинішнього суверенного стану. Д. складається із преамбули, 10 розділів (Самовизначення української нації. Народовладдя. Державна влада. Громадянство Української РСР. Територіальне верховенство. Економічна самостійність. Екологічна безпека. Культурний розвиток. Зовнішня і внутрішня безпека. Міжнародні відносини) та заключної частини. Згідно з Декларацією Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Єдиним джерелом державної влади в Україні є народ України. Народ України — це її громадяни всіх національностей. Державна влада здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Д. п. д. с. У. започатковано процес створення правової цивілізованої держави. Україна як суверенна держава забезпечує: а) рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, виду і характеру занять, місця проживання та інших обставин; б) національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; в) право на вільний національно-культурний розвиток всіх національностей, що живуть на території України; г) в економічній сфері — захист усіх форм власності.

Важливе значення Декларації полягає саме в її ролі як відправного й ключового пункту подальшого державотворчого й законодавчого оформлення державних структур вітчизняного суспільства. Процес створення незалежної держави України почався саме з Д. п. д. с. й завершився у політико-правовому аспекті прийняттям Акта проголошення незалежності України. Показово й те, що принципові положення Декларації відображено в Конституції України, що була прийнята в

1996 р. (див. також: *Акт проголошення незалежності України, Декларація*).

А. Кудряченко

Деколонізація — процес розпаду колоніальних відносин у колоніально залежних країнах Азії і Африки після 1945 р. У деяких випадках державна незалежність завойовувалася у процесі збройної боротьби між владою і національно-визвольними силами (Алжир, В'єтнам, Ангола, Зімбабве, Мозамбік). Д. часто відбувалася і в результаті переговорів, ненасильницьких дій з боку національно-визвольних рухів (Гана, Індія, Пакистан, Замбія, Танзанія).

М. Головатий

Декрет (від лат. *decretum* — постанова, указ) — як правило, це нормативний акт, що видається виконавчою владою держави і є обов'язковим для підпорядкованих їй структур. Раніше Д. називали й акти, які мали силу закону, тобто були обов'язковими для виконання усіма людьми в державі. Ще раніше (за часів римського домінату) — це були рішення імператора у конкретних судових справах.

М. Головатий

Делегування влади (делегування владних повноважень) — добровільна передача на певний час на відповідних умовах влади від одного суб'єкта (органу) до іншого на основі взаємної домовленості. Д. в. — один з поширених способів функціонування політичної влади, який часто забезпечує значне підвищення її компетенції, результативності в плані насамперед більш дієвих політичних рішень і організації їх виконання. Д. в. здійснюється: передачею повноважень народу його представникам, делегатам, політичній еліті; передачею місцевими органами влади деяких своїх повноважень центральній владі. Проблемою, однак, може виявитися можливість ігнорування органом влади інтересів народу, того, хто надав таку владу, жорсткіша централізація управління загалом.

Политология: Словарь-справочник. — М., 2000; Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Делімітація кордону (від лат. *delimitatio* — встановлення) — визначення проходження лінії кордону між суміжними державами, зафіксоване в міжнародному договорі. Додані до договору карти з докладним зображенням рельєфу, гідрографії, населених пунктів, проходження лінії кордону підписуються представниками договірних сторін, скріплюються гербовими печатками держав і є складовою договору. Договори про Д. к. є правовою підставою для проведення лінії державного кордону і позначення її на місцевості прикордонними знаками, тобто демаркації кордонів.

А. Кудряченко

Демаркація кордону (від лат. *demarcatio* — розмежування) — проведення лінії державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками. Д. к. здійснюється на основі документів про делімітацію кордону (договір, карта, опис кордону) спільними комісіями, що створюються на паритетних засадах. Під час роботи щодо Д. к. виконується топографічна або аерозйомка місцевості, на основі чого складається великомасштабна топографічна карта прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки та визначаються їхні координати. У практиці двосторонніх відносин сусідні держави зазвичай складають протокол про проведення Д. к. — детальний опис проходження на місцевості демаркаційної лінії кордону, до якого додаються карти з нанесеною лінією кордону й протоколи на кожний встановлений прикордонний знак зі схемами та фотографіями. Документи Д. к. набирають чинності після затвердження їх згідно із законодавством договірних сторін про Д. к., тобто проведення державного кордону.

А. Кудряченко

Демарш (від фр. *demarche*) — дипломатична акція, яка застосовується урядом, зовнішньополітичним відомством або дипломатичним представником перед чи щодо уряду іншої держави. Д. може бути різним за формою: нота, меморандум, заява тощо, а також за змістом — від простого зондажу чи прохання до рішучого протесту. Водночас Д. повинен здійснюватися з дотриманням загальноприйнятих норм міжнародного права. Саме за таких умов Д. покликаний і спроможний справити належне враження, а то й вплив на уряд тієї держави, щодо якої його застосовують.

А. Кудряченко

Демілітаризація — роззброєння; встановлена міжнародним договором заборона якійсь державі тримати на певній території або мати взагалі збройні сили, окрім поліційних формувань, мати оборонну промисловість, випускати продукцію воєнного (подвійного) призначення, будувати військові укріплення, розвивати військову інфраструктуру.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

А. Панібудьласка

Демографічна політика (*policy demographic*) — певна система соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для суспільства і свідомої демографічної поведінки населення; важлива складова внутрішньої і зовнішньої політики держави. Метою Д. п. є вплив на демографічні процеси і розвиток народонаселення, в тому числі на народжуваність, середню тривалість життя, регулювання кількості етнічних спільнот, становище жінок тощо. Д. п. найчастіше пов'язана з такими складовими соціальної сфери, як охорона здоров'я, освіта, соціальний захист та підтримка громадян. Вирізняють так звану пренатальну Д. п., спрямовану на підвищення кількості населення (наприклад, фінансова підтримка, податкові пільги для сімей, заборона абортів тощо), і антинатальну Д. п., спрямовану, навпаки, на зменшення кількості населення, особливо у країнах, що розвиваються. Базується Д. п. на науці демографії, яка вивчає питання народонаселення, міграції тощо.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Демократизація (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада, демократія — влада народу, народовладдя) — організація та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм суверенітету у розв'язанні проблем суспільного врядування. Терміни "демократизація", "демократизм", "демократичний" використовують для характеристики відповідних процесів, явищ, способів прийняття і виконання загальнообов'язкових рішень, здійснення повноважень, організаційно-розпорядчих функцій тощо.

Демократія — це насамперед визнання народу як джерела влади, суб'єкта визначення характеру і змісту владних функцій. Найпоширенішим є розуміння демократії у зв'язку з владою та засадами її здійснення.

За формою і способом здійснення демократія поділяється на безпосередню (пряме голосування на виборах, референдумах тощо) та представницьку, коли владні повноваження здійснюються через обраних депутатів, інших народних представників. За своєю суттю демократія немає нічого спільного з антидемократичними режимами: з одного боку, вона є альтернативою тоталітарно-авторитарному централізму, а з іншого — не сприймає анархістського децентралізму, що зумовлює руйнування владних та самоврядних структур, перетворення демократії в охлократію.

Організація суспільного життя, спосіб управління суспільними справами певною мірою визначаються формою державного правління. Найприйнятнішою вважається республіканська форма державного правління парламентського чи президентського типу. Проте демократичність політичного режиму забезпечується не тільки республіканськими формами державного правління. Світова практика державотворення засвідчує, що цілком демократичними можуть бути й парламентарні (конституційні) монархії (наприклад, форми правління у Швеції або Голландії з досить широкою і усталеною системою гарантій прав і свобод людини і громадянина (щодо надійного їх захисту)).

Принципами демократії часто керуються і в недержавних сферах суспільного буття. Як правило, вони є основою організації та діяльності різноманітних об'єднань громадян (політичних партій, громадських організацій, профспілок).

У розвиненому демократичному суспільстві здійснення владних функцій диференціюється, що дає змогу суб'єктам владних повноважень будувати свої взаємовідносини на конкретній функціональній основі в межах відповідної компетенції (юрисдикції). У такому суспільстві публічна влада з метою забезпечення найефективнішого її функціонування поділена у вертикальному та горизонтальному векторах. Вертикальна диференціація виконавчої влади зумовлює наявність реально функціонуючих

її центральних та місцевих органів. На горизонтальному рівні державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Сутністю демократизації є воля народу. Влада — результат здійснення цієї волі. Згідно з визначенням німецького вченого М. Вебера, влада — це можливість здійснювати власну волю навіть усупереч опору. Демократизація як один із факторів суспільного процесу, спосіб та відповідна стадія залучення народу до розв'язання проблем суспільного врядування створює умови і можливості, за яких народ наближається до максимально можливої межі здійснення влади. У державно-правовому розумінні демократизація вичерпує себе переважно тоді, коли влада в державі повністю стає народною, коли народ є єдиним джерелом влади. Водночас демократизація передбачає реформування інститутів влади, що забезпечують у демократичній, правовій державі здійснення влади народом.

У контексті розвитку та поглиблення демократії на особливу увагу заслуговують питання забезпечення прав і свобод людини, адже людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються у демократичному світі найвищою соціальною цінністю. Нині найавторитетнішою інституцією захисту прав людини в Європі є Рада Європи — засновник Європейського суду з прав людини. Ставши в листопаді 1995 р. членом РЄ, Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основних свобод. Після ратифікації Конвенція набрала чинності на території України і відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, що дає можливість кожній особі, яка на законних правах перебуває на території України, звертатися до Європейського суду з прав людини за захистом своїх прав і свобод, якщо така особа вважає, що відповідні її права і свободи порушені і не були захищені національними засобами правового захисту в Україні.

Керуючись міжнародними нормами з прав людини та основних свобод, органи державної влади України утверджують у державі загальновизнані міжнародні стандарти, що стосуються цієї надзвичайно важливої сфери. Визначальним у практиці застосування таких норм має бути захист інтересів людини.

Демократія і конституційний контроль мають бути на одному рівні, оскільки конституційна юстиція захищає на лише Конституцію, а й традицію як можливе доповнення писаного права та принципи, яким належить особливе місце в загальній скарбниці конституційно-правових постулатів. Між конституціоналізмом і демократією не може бути суперечностей, адже законодавець і конституційний суддя потрібні один одному. Законодавець "пов'язаний" правовою позицією Конституційного суду в розглянутих ним справах та його інтерпретацією Конституції України і законів України. Своїми рішеннями КС України наочно демонструє силу права над правом сили.

Загладин Н. В., Дахин В. Н., Загладина Х. Т., Мунтян М. А. Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1995; *Эндрейн Ч. Ф.* Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. — М., 2000.

О. Бабкіна

Демократичний соціалізм — ідейно-політична доктрина соціал-демократичного руху. Термін "Д. с." вперше було використано в 1888 р. Д. Б. Шоу, а з 1945 р. він стає офіційною концепцією соціал-демократів. Основні риси Д. с. знайшли своє відображення у Франкфуртській декларації Соціалістичного інтернаціоналу (1951 р.). Трактується Д. с. як: а) тривалий процес відповідних соціальних перетворень; б) як суспільство майбутнього; в) як принцип практичної діяльності соціал-демократів у сучасних умовах. Основними етапами становлення Д. с. є: здійснення, запровадження політичної демократії, створення "держави добробуту" (соціальної держави), встановлення соціальної демократії. Основними орієнтирами становлення Д. с. вважаються: свобода, рівність, справедливість, солідарність.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Демократичний централізм — розроблена В. І. Леніним доктрина, яка згодом стала однією з догм радянського комунізму, основною засадою організаційної побудови та діяльності КПРС. Практично Д. ц. опи-

рається на дві основні ланки. По-перше, члени кожної ланки політичної ієрархії (партія, держава) обираються членами нижньої ланки шляхом голосування. По-друге, хоча на початковому етапі заохочується вільне обговорення будь-яких політичних питань, після ухвалення вищою ланкою воно жорстко нав'язується і його виконання контролюється нижчими ланками ієрархії. Д. ц. після пропозиції В. І. Леніна спочатку був включений до статуту більшовицької партії, а потім, на II конгресі Комінтерну (1920 р.), він став обов'язковим для всіх комуністичних партій. Механізм функціонування Д. ц. в партії обумовлює те, що, з одного боку, забезпечується виборність усіх керівних органів партії з низу до верху і їх обов'язкова періодична звітність перед своїми і тими, що стоять над партійними організаціями, а з іншого боку, за рахунок Д. ц. запроваджується сувора партійна дисципліна, підпорядкування меншості більшості, а також обов'язковість виконання усіх рішень вищих органів партії нижчими. Принцип Д. ц. є діаметрально протилежним концепції політичного плюралізму.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Демократія (від грецьк. *demokratia* — народовладдя) — державний режим, стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності органів державної влади. Різновидами демократичного державного режиму є режим парламентської Д., демократично-ліберальний, національно-демократичний. Основні риси Д.: верховенство права як загальна міра свободи та рівності в суспільстві; принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, які стримують одна одну; принцип політичного плюралізму, одним з виявів якого є багатопартійність: принципи виборності представницьких органів державної влади і колегіальності в діяльності державного апарату тощо. Ознаки Д.: панування в державі законності, розвинена система законодавства, високий рівень розвитку прав і свобод людини, дієвість гарантування цих прав і свобод, визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права у процедурах виборів, референдумів тощо. Ознакою демократичних порядків при прийнятті рішень вважається чітке визначення здійснення всіх процедур та процесів за допомогою регламентів. Цьому найбільше відповідає республіканська форма державного правління парламентського чи президентського типу. Д. передбачає процедури прийняття рішень відповідно до волі більшості з визнанням і поважанням прав і потреб меншості, культуру дотримання закону й конституційного порядку, толерантне, терпиме ставлення до інших думок і позицій, готовність до компромісу у розв'язанні спірних питань.

Д. може виявлятись як у державній, так і в недержавній суспільно-політичних організаційних формах (внутріпартійна, виробнича Д. та ін.), хоча найбільш поширеним є її розуміння як державної форми політичного режиму на противагу антидемократичним режимам (авторитаризму, тоталітаризму, диктатурі, деспотизму, фашизму та ін.). За формою і способом здійснення Д. поділяється на безпосередню (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення та ін.) і представницьку, яка, забезпечуючи статус народу і членів певних громад як основних джерел державної влади і місцевого самоврядування, сприяє втіленню їх волі і конкретного рішення через обраних населенням представників — депутатів.

Справжня Д. є альтернативою як тоталітарно-авторитарному централізму, так і анархістському децентралізму. Це такий стиль соціальних взаємин, коли їхні учасники здатні свідомо й відповідально покладати на себе функції "центру", долати відчужене ставлення до всезагального інтересу; коли авторитет сили чи майна витісняється авторитетом людяності, освіченості, компетентності тощо.

Легітимна влада демократичного суспільства залежить від волевиявлення народу. Д. — не тільки справедливі, правові закони, не самі тільки розумно сконструйовані інституції й установи, а ще й демократично налаштоване громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть демократично, якщо відсутня демократична свідомість

громадянства, демократичний менталітет. Д. — не тільки участь у виборах і референдумах, а й згода народу жити в умовах існуючої влади, виконувати, дотримуватися її настанов.

В сучасних умовах політичний демократизм, окрім іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини; спосіб управління суспільними справами, певний режим, порядок здійснення влади; соціальну активність, участь громадян у житті держави, у розв'язанні суспільних проблем. Д. дає окремій особі певний рівень свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору і обрання представників влади, свободу слова тощо. Д. — безсумнівна цінність, яка не припускає жодних обмежень. Д. — це наказ урядові не допускати таких порядків, які б обмежували права і свободи людей. Проте коли Д. розуміють тільки як негативну, зворотну проекцію тоталітаризму (як тоталітаризм навпаки), вона перетворюється на охлократію. Найпершою умовою демократичності суспільства є демократична настроєність громадянства, відповідний рівень громадянської культури. Д. — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Д. буває такою, якими є самі люди. Разом з тим Д. — важлива й універсальна політична умова й засіб оптимізації організації, функціонування і вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості.

Салман А. М. Современная демократия: очерки становления. — М., 1997; *Громыко А. Л.* Политические режимы. — М., 1994; Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчик, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. — К., 2003.

О. Бабкіна

Демокрит (бл. 460–370 рр. до н. е.) — давньогрецький мислитель, автор понад 70 творів про походження суспільства, держави, рабства. Стверджував, що суспільство, держава — це наслідок діяльності людей. Висував і обґрунтовував необхідність громадянської єдності усіх жителів полісу. Заперечував монархію, схвально ставився до демократії. Ідеалом держави вважав синтез демократії у поєднанні з ладом, де правителі мають високий інтелект. Метою існування держави Демокрит вважав погодження суспільних інтересів через і за допомогою законів, влади, розуму правителів. Вважав, що щастя людини не у розкошах і багатстві, а в її духовному спокої, у врівноваженості, розсудливості. Відомі праці про вчення Демокрита: "Матеріалісти Давньої Греції. Зібрання текстів Геракліта, Демокрита, Епікура".

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Денатуралізація (позбавлення громадянства) — дозвіл на вихід або позбавлення громадянства і звільнення від прав і обов'язків, що пов'язані з громадянством. Д. є ознакою авторитарної або тоталітарної системи влади. Практика Д. спостерігалася в Німеччині в роки владарювання націонал-соціалізму (наприклад, щодо осіб єврейської національності), в країнах соціалістичного табору щодо тих, хто мав власну, відмінну від офіційної думку. Таких людей засуджували, змушували покидати країну, де вони народилися і проживали. В демократичних країнах відмова в праві на громадянство розглядається як дія, несумісна із законом.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Денаціоналізація — насильницьке позбавлення певного народу власної державності, внаслідок чого він втрачає політичну й економічну незалежність (державні кордони, митницю, грошову одиницю, військо, органи безпеки, можливість здійснювати самостійне самоврядування тощо), духовно-культурний суверенітет (можливість здійснювати самостійну науково-освітню політику, розвивати літературу, мистецтво).

О. Антонюк

Денонсація — найпоширеніший спосіб легітимного, юридично коректного припинення дії двостороннього міжнародного договору або виходу з багатостороннього міжнародного договору в порядку і терміни, обумовлені в такому договорі. Якщо ж у договорі можливість Д. не згадується або не зафіксовано встановленої процедури, тоді Д. здійснюється відповідно до загальноприйнятих норм і принципів міжнародного пра-

ва. У разі відхилення процедури Д. від встановленого в договорі порядку може бути оскаржений сам факт такої дії. Найбільш загальною умовою Д. зазвичай є завчасне повідомлення сторін договору про намір одного з учасників припинити його дію або вийти з нього. Таким чином, оформлена відмова держави від укладеного міжнародного договору Д. являє собою один з апробованих інструментів організації всієї системи міжнародних відносин. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1989 р. має на увазі Д. як у широкому значенні, в тому числі і передбачену в самому договорі, так і ту, що розуміють під Д. Тим самим Д. може бути виведена або з наміру учасників допустити можливість таких дій, або виходу з договору, або з самого характеру міжнародного договору. У міжнародній практиці до випадків так званої Д., що походить із значення цього поняття, зараховують акти одностороннього припинення дії переговорів, до яких належать відмова й анулювання. Зазвичай такі політико-правові кроки застосовуються у зв'язку з вагомими підставами. До них можуть зараховуватися: а) серйозні порушення основних положень договору контрагентом; б) зміна внутрідержавних або міжнародних умов та юридична невідповідність чи некоректність договору. Д. багатосторонніх договорів має силу тільки для держав, які заявили про Д. У деяких багатосторонніх договорах одним з видів Д. вважають акт скасування договору. В більшості країн, зокрема й в Україні, порядок Д. міжнародних договорів регламентується відповідно положеннями законів про міжнародно-правові відносини.

Политическая энциклопедия. — М., 2003; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Кудряченко

Деполітизація (*depolitization*) — процес і досягнутий результат бажання вивести ті чи інші владні структури, організації, сфери життя і діяльності з-під активного впливу політики, і насамперед політики певних політичних партій. Д. — поняття, близьке до поняття "деідеологізація".

М. Головатий

Депортація (від лат. *deportatio* — вивезення) — вигнання, заслання, висилка; насильницьке переселення цілих народів, етнічних груп, їхніх частин або окремих представників з їхньої історичної батьківщини, етнічних територій або місць компактного проживання. Д. є однією з крайніх форм дискримінації — політикою, практикою і засобом боротьби проти окремих народів, етнічних груп та їхніх представників, що визначаються "соціально й політично небезпечними". Д. здійснювалися деспотичними режимами великих поліетнічних держав, правителями колоніальних імперій та урядами тоталітарних режимів. Д. певних соціальних груп населення, цілих народів, окремих осіб здійснюється в інші країни або на спеціально виділені території у різних формах, навіть крайніх, таких як геноцид. Така практика засуджена міжнародною спільнотою у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в грудні 1948 р.).

Вперше депортацію було застосовано у XVIII ст. у Франції стосовно політично неблагонадійних осіб. Особливо посилюються втечі й акції вигнання у зв'язку з ідеологічним загостренням (расизм, націоналізм, комунізм) під час і після Другої світової війни. У Німеччині для створення "німецького життєвого простору" в 1939–1940 рр. відбулося переселення фольксдойчів, у 1940–1941 рр. — примусове переміщення поляків до генерал-губернаторства, а також завезення близько 9 млн іноземних робітників та знищення євреїв. Потсдамська конференція (1945 р.) санкціонує: 1945–1946 рр. — насильницьке переселення майже всіх німців з німецьких східних територій Чехословаччини (Судети) й Угорщини. Більш як 3 млн при цьому гинуть; 1945–1947 рр. — нове заселення звільнених територій. Попри репатріацію та обмін національними меншинами знижується густота населення (наприклад, у Судетах); 1946–1947 рр. — насильницьке переселення національних меншин з Югославії (італійців); 1950–1952 рр. — з Болгарії та Греції (турки). В СРСР депортації були наслідком політичних рішень. У 1940-х роках, на підставі сфальсифікованих звинувачень, з місць свого історичного або постійного проживання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, Інгушетії та ін.

З території сучасної України значних депортацій зазнали українці під час розкуркулювань та розгрому національно-визвольного руху у західних областях України.

Наприкінці 30–40-х років були проведені масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їхнього постійного проживання, в тому числі і за межі України. Насильницькі депортації населення з України в 30–50-ті роки здійснювались у такому хронологічному порядку: 28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 776–120 сс про переселення "як політично неблагонадійних" поляків з Української РСР до Казахстану; 29 грудня 1939 р. було прийнято постанову РНР СРСР № 2122–617 і затверджено "Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР". Положення підписав нарком внутрішніх справ Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів. Осадники — це переселенці з Польщі, колишні військовослужбовці польської армії, які виконували функції поліції; 2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289–127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусі членів сімей усіх поміщених у табори і в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі (що відійшли до Німеччини), які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом; 10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497–177 сс затвердила інструкцію про виселення осіб, які потрапляли під постанову від 2 березня того ж року. В постанові зазначалося, що депортації підлягають 22–25 тис. осіб; у травні — червні 1941 р. за наказом НКВС СРСР почалося виселення зсильнопоселенців та членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусі; 21 травня 1941 р. нарком Л. Берія підписав наказ про розселення на 20 років у Кустанайській області Казахської РСР поселенців із Західної України і Західної Білорусі. У червні — липні 1941 р. почали прибувати перші ешелони із зсильнопоселенцями. Так, з Південно-Казахстанської області повідомлялося, що з 4 по 11 червня туди прибуло три ешелони з 636 родинами (2291 чол.) з районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей. Це були учасники повстанських організацій ОУН. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. почалася депортація німців з території України. 22 вересня 1941 р. Державний комітет оборони прийняв постанову № 70200 про переселення 31320 чол. із Запорізької області. На підставі цієї ж постанови вибули на Схід (до Кустанайської області) у примусовому порядку 2590 радянських німців з Луганської області. У жовтні 1941 р. почали вживатися заходи на виконання постанови ДКО в Сталінській області (нині Донецька обл.), де проживали 368880 радянських німців. До середини 1942 р. все німецьке населення, яке проживало на території України, було переселене у східні райони СРСР. 7 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 20 за підписом Л. Берії, у якому нарком наказував "усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на основі наказу НКВС СРСР за № 001552 (1940 р.)". Усіх доправляти до Чорногорського спецтабору (станція Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх подальшого утримання. У 1944–1945 рр. вивозять оунівців і членів їхніх сімей. На кінець 1945 р. усього на спецпоселенні, за даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, перебувало 967085 сімей — 2342506 чол.

У травні 1944 р. були депортовані кримські татари, деякі інші етнічні групи Криму (вірмени, греки, болгари, цигани). Восени 1944 р. з півострова було вивезено близько 200 тис. татар. 2 червня 1944 р. була прийнята постанова Державного комітету оборони СРСР "Про виселення з Криму німецьких пособників із числа болгар, греків і вірмен". Операція розпочалася 24 червня 1944 р. Цього ж дня Сталін підписав нову постанову Державного комітету оборони СРСР про виселення місцевих жителів турецького, грецького й іранського підданства, які мали на руках прострочені паспорти. Місцями поселення висланців стали 9 областей Узбецької РСР, 8 автономних республік, 4 краї і 22 області РРФСР, 16 областей Казахської РСР, 6 областей Киргизької РСР, а також території Карело-Фінської, Таджицької РСР і Туркменської РСР, де вони утримувались на дискримінаційному режимі спецпоселення аж до 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР у вересні 1967 р. ухвалила Указ "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму" та постанову "Про відновлення

прав кримських татар та членів їхніх сімей проживати на всій території СРСР", у яких було офіційно визнано безпідставними звинувачення на адресу кримських татар. Водночас вони вважалися "вкоріненими" у районах тогочасного розселення, що реально означало закріплення їх у місцях заслання.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада колишнього СРСР задекларувала незаконними і злочинними репресивні акти проти народів, що підпали під насильницьке переселення.

Антонюк О. В. Політико-правовий аспект кримськотатарської проблеми в українському суспільстві // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 6. — К., 2000; *Овод В.* Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы. — Симферополь, 1997.

О. Антонюк

Депутат (лат. *deputatus* — надісланий) — особа, яка обрана до законодавчого чи іншого представницького органу держави або місцевого самоврядування і представляє в цьому органі певну частину населення — виборців свого округу або всю націю. Д. працює на професійній (у більшості демократичних держав) чи непрофесійній основі, тобто не припиняючи основної діяльності (як правило, у представницьких органах місцевого самоврядування або у парламентах, які працюють на непрофесійній і непостійній основі). Статус депутата встановлюється конституцією та спеціальними законами.

В Україні правовий статус депутата встановлюється Конституцією та законами України. Повноваження народного депутата України (члена Верховної Ради) починаються з моменту складення ним присяги на вірність Україні. Відмова скласти присягу передбачає втрату депутатського мандата і відповідно втрату статусу народного депутата. Народний депутат України реалізує свої представницькі повноваження на постійній основі. Він не може мати іншого представницького мандата та займатися будь-якою іншою діяльністю за сумісництвом з отриманням винагороди за винятком викладацької, наукової роботи та літературної, художньої і мистецької діяльності у вільний від роботи час.

Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. На термін депутатських повноважень народний Д. користується депутатським імунітетом, тобто без згоди Верховної Ради не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований. Крім того, народний Д. України користується депутатським індемнітетом і не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Повноваження народного Д. України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради, також можливе дострокове припинення депутатських повноважень, яке реалізується відповідно до закону.

Повноваження депутата інших представницьких органів здійснюється на непрофесійній і непостійній основі. Депутати місцевих рад обираються строком на чотири роки, у своїй діяльності керуються законодавством України.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; *Конституційне* законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Депутатське звернення — пропозиція депутата парламенту, звернена до органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, з метою змусити їх здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції. Д. з. подається у письмовій формі. На відміну від депутатського запиту Д. з. не потребує обговорення на пленарному засіданні парламенту. Орган або посадова особа, до якого звернений Д. з., зобов'язані у встановлений законом термін розглянути Д. з. і дати письмову відповідь на нього.

В Україні Д. з. повинно бути розглянуте посадовими особами, до яких воно звернене, не більше як у 10-денний термін з дня надходження, а в окремих випадках, з об'єктив-

них причин — не більш як за 30 днів, про що офіційним листом з викладенням мотивів продовження терміну розгляду повідомляють депутатові. Депутат має право бути присутнім на засіданні відповідного органу при розгляді звернення і, якщо він не задоволений відповіддю на своє звернення, має право внести до цього органу депутатський запит.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Депутатський запит — форма парламентського контролю, яка використовується у парламентських та змішаних республіках. Це звернення депутата парламенту до уряду, міністра, інших вищих органів держави і посадових осіб на пленарному засіданні парламенту (палати) з вимогою надати інформацію або роз'яснення з питань, які належать до компетенції цього представницького закладу. Д. з. — одна з форм парламентського контролю за діяльністю уряду та підзвітних йому органів. Процедура застосування Д. з. визначається парламентським регламентом, але найчастіше для Д. з. та відповідей на них відводиться щотижня по одній годині. Д. з. може подаватися заздалегідь в усній або письмовій формі і метою його подання є отримання інформації. За формою Д. з. — це коротке звернення, яке стосується офіційних фактів і не містить особистого інтересу. Після відповіді посадової особи, до якої був спрямований Д. з., можливий короткий виступ депутата, який робив запит, з метою інформування колег. Обговорення відповіді на депутатський запит, як правило, не відбувається і рішення щодо отриманої відповіді депутатами не приймається.

В Україні Д. з. як форма парламентського контролю — це вимога народного депутата України до відповідного органу надати офіційне роз'яснення з питань, віднесених до його компетенції. Рішення про доцільність направлення Д. з. відповідному органу або посадовій особі приймається Верховною Радою України. Попередньо текст Д. з. вноситься в письмовій формі Голові Верховної Ради України, який оголошує текст Д. з. на пленарному засіданні ВР і після цього передає до Секретаріату Верховної Ради. Згідно з Регламентом Верховної Ради народний депутат не може внести більше двох запитів. Секретаріат Верховної ради негайно надсилає текст Д. з. відповідному органу або посадовій особі. Текст Д. з. друкується у стенограмі засідання ВР.

Орган або посадова особа, до яких звернено запит, зобов'язані дати письмову відповідь не пізніше ніж у 15-денний термін з дня його одержання або інший термін, встановлений Верховною Радою. Відповідь на Д. з. надсилається Голові ВР та депутату, який його вніс. Якщо Д. з. з об'єктивних причин неможливо розглянути у встановлений термін, то орган або посадова особа зобов'язані повідомити у письмовій формі про це Голову Верховної Ради і депутата, який вніс запит, і запропонувати інший термін, який не повинен перевищувати одного місяця після одержання запиту. Як правило, термін перевірки запиту починається з дня його реєстрації у відповідному органі.

Після відповіді на Д. з. може бути проведено обговорення, якщо на ньому наполягає не менше 1/5 частини депутатів від конституційного складу Верховної Ради. При розгляді відповіді на Д. з. на засіданні Верховної Ради мають бути присутні посадові особи, до яких звернено Д. з., або уповноважені ними особи. За результатами розгляду Д. з. Верховна Рада приймає відповідну постанову, текст якої роздається усім депутатам і друкується у "Відомостях Верховної Ради України" та газеті "Голос України".

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000.

Г. Зеленько

Депутатський мандат (від лат. *mandatum* — доручення) — документ, який засвідчує законність і обсяг повноважень депутата парламенту або іншого представницького органу, а також публічна функція, яка

покладається на депутата парламенту чи іншого представницького органу влади виборами і зміст якої (характер мандат) визначається конституцією та іншими конституційно-правовими актами. Д. м. визначає також характер взаємовідносин депутата з його виборцями. У сучасних демократіях прийнятий загальнонаціональний мандат, згідно з яким депутат є представником усієї нації, а не певного виборчого округу. У своїй діяльності він не може бути зв'язаний наказом виборців (імперативним мандатом) і не підлягає відкликанню до закінчення терміну його мандата. Але в сучасних демократіях до характеру депутатського мандата, крім його повноважень і прав, входять депутатський імунітет, депутатський індемнітет, несумісність мандата депутата з певними видами діяльності і заняттями. За характером Д. м. може бути вільним або імперативним.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Держава — термін "Д." в юридичній та іншій науковій літературі тлумачать порізному: його розглядають у субстанціональному, атрибутивному, інституційному і міжнародному значеннях. У субстанціональному значенні Д. — організоване в певні корпорації населення, що функціонує в просторі і часі. В атрибутивному значенні — це устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій певного суспільства, його оформлення. В інституційному значенні — це апарат публічної влади, державно-правові органи, що здійснюють державну владу. У міжнародному значенні Д. розглядають як суб'єкт міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади.

Отже, Д. — це суверенна, політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, а також здійснює управління загальносуспільними справами.

Виникнення Д. пов'язане з розпадом родоплемінного ладу та утворенням суспільства як сукупності людей, об'єднаних спільними інтересами. Функції управління таким суспільством, які раніше виконували вожді племен, дедалі більше зосереджувалися у спеціальному державному апараті. Цей тривалий, складний і багатогранний процес перетворення публічної влади на владу політичну був опосередкований багатьма економічними і політичними факторами — суспільним поділом праці, виникненням приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства та утворенням класів, боротьбою за владу, історичними особливостями кожної епохи тощо. Ці фактори лежать в основі часової типологізації Д. на Д. рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні, а також їх різновиди. Для всіх типів Д. характерні ознаки, що відрізняють Д. від суспільства та його політичних організацій: наявність особливого апарату управління (публічної влади); суверенітет Д., тобто її незалежність і самостійність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства або його частини; наявність апарату примусу; виключне право Д. визначати грошову систему, встановлювати і стягувати податки та інші примусові збори з населення для суспільних потреб і утримання апарату управління тощо.

Призначення Д. реалізується через її основні функції. У найзагальнішому значенні вони класифікуються на функції внутрішні і зовнішні. Більш конкретизованим є поділ функцій Д. на економічну, політичну, ідеологічну, соціальну, екологічну, забезпечення правопорядку та оборони Д. тощо. Щодо здійснення політичної влади виокремлюють три головні функції: законодавчу, виконавчу і судову. Іноді до них додають контрольно-наглядову функцію Д. Політичні фактори державної влади визначають форму Д. Під нею розуміють організацію державної влади та її устрій. По-перше, це встановлений порядок утворення та організації вищих органів державної влади. По-друге, це спосіб територіального устрою Д., відповідний порядок взаємовідносин центральної, регіональної і місцевої влади. По-третє, це засоби і методи здійснення державної (політичної) влади. Отже, форма Д. визначається трьома

складовими: формою державного правління, формою державного ладу і типом державного (політичного) режиму.

Згідно з цими трьома елементами існують відповідні класифікації Д. За формою державного правління вирізняють монархії (абсолютні, дуалістичні, парламентські) і республіки (парламентські, президентські, парламентсько-президентські, президентсько-парламентські); за формою державного устрою — унітарні Д., федерації і конфедерації; за типом державного (політичного) режиму — демократичні і антидемократичні Д. (авторитарні і тоталітарні.) Характером політичного режиму зумовлені і такі поняття, як "правова держава" тощо.

Поняття "держава" слід відрізняти від внутрідержавних автономних утворень, що мають деякі зовнішні ознаки Д. (свої конституцію, законодавство, органи офіційної влади, відповідні атрибути і символи), але не є суверенними. Це, зокрема, стосується штатів у США, земель у Німеччині, автономних провінцій в Іспанії, республік у РФ, Автономної Республіки Крим в Україні тощо. За всієї різноманітності Д. за формами правління, державного устрою, політичним режимом загальною тенденцією у сучасний період є підвищення ролі Д. у вирішенні проблем суспільного розвитку. Найприйнятнішою моделлю при цьому визнається Д., яка основою своєї діяльності вважає задоволення загальносоціальних потреб, забезпечення прав та інтересів людини і громадянина.

Кожна Д. для здійснення своїх завдань і функцій повинна створювати різні організації. Механізм Д. — це система всіх державних організацій, що виконують її завдання і реалізують функції. Серед таких організацій вирізняють: 1) державні підприємства — формування, утворені для здійснення матеріально-виробничої діяльності або для надання певних матеріально-побутових послуг і функціонують на засадах госпрозрахунку і самоокупності; 2) державні установи (заклади) — організації, що утворені Д. у невиробничій сфері для виконання гуманітарних завдань і функціонують зазвичай на основі бюджетного фінансування; 3) органи Д. — організації Д., наділені владними повноваженнями щодо інших учасників суспільного життя та необхідними матеріальними засобами для здійснення цих повноважень. Владні повноваження державного органу полягають у наданій Д. можливості встановлювати формально-обов'язкові правила поведінки загального чи індивідуального характеру (юридичні приписи) та забезпечувати їх виконання. Особливість владних повноважень державного органу: вони нерідко постають водночас і його правом, і обов'язком (наприклад, повноваження прокуратури здійснювати нагляд за законністю юридичних актів, опротестовувати незаконні). Сукупність передбачених у законі або іншому нормативно-правовому акті прав і обов'язків органу Д. становить його компетенцію.

Алексеев С. С. Государство и право. — М., 1999; Антология мировой политической мысли / Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Ред.-сост. Л. Н. Алисова, Д. Т. Жовтун. — М., 1997. — Т. 1.

О. Бабкіна

Держава загального добробуту — держава, що багато робить задля високого рівня життя громадян, забезпечення їхніх соціальних прав, здоров'я. У сучасній політологічній науці поняття "Д. з. д." дуже близьке до поняття "соціальна держава".

М. Головатий

Держава правова — така форма організації і діяльності публічно-політичної влади, її взаємовідносин з громадянським суспільством, яка базується на владі права, його верховенстві. Термін "Д. п." утвердився в німецькій юридичній літературі в першій третині XIX ст., а пізніше поширився в країнах Європи, в Росії. Коло джерел Д. п. стоять Платон, Аристотель з їх ідеями про роль закону і справедливості у суспільному влаштуванні, Дж. Локк та Ш. Монтеск'є — з теорією поділу влади. Основоположником теорії Д. п. вважається І. Кант, який першим обґрунтував мету держави у торжестві права. У змістовому плані Д. п. характеризується такими ознаками: верховенство законів, їх обов'язковість для всіх; правовий характер законів; реальність, забезпеченість прав і свобод кожного громадянина; взаємність прав і обов'язків індивіда, держави і суспільства. Названі ознаки свідчать про органічний зв'язок Д. п. з громадянським суспільством.

Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997.

М. Головатий

Державна мова — специфічний режим функціонування мови (мов), що закріплюється конституцією та іншими законодавчими актами країни. Д. м. є мовою (мовами) офіційного спілкування у межах певної країни представників органів державної влади і місцевого самоврядування, закладів науки та освіти, державних ЗМІ, політичних партій і громадських об'єднань, різноманітних зібрань, з'їздів, конференцій тощо.

Статус Д. м. передбачає надання їй певних переваг порівняно з мовою (мовами), які позбавлені цього. Доцільність та необхідність надання цього статусу зумовлена різними причинами. Однією з основних є захист рідної мови титульного народу, яка протягом тривалого часу потерпала від дискримінаційної мовної політики влади, що здійснювала політику мовної, а відтак і етнічної асиміляції. Іншою причиною може бути бажання захистити досить поширену і престижну мову від зовнішньої мовної експансії, зумовленої процесами глобалізації та уніфікації. Прикладом останнього може бути Франція та деякі інші країни.

Проте є ситуації, коли статус Д. м. надається не одній, а двом і більше мовам, як це спостерігається у Бельгії, Канаді, Швейцарії та деяких інших країнах. Як правило, це країни з федеративним державним устроєм та багатонаціональним складом населення, що проживає компактно і досить тривалий час. У країнах з унітарним державним устроєм, як правило, Д. м. є мова титульного народу або одного з корінних етносів, як це є, наприклад, в Індонезії. Разом з тим є й країни з федеративним державним устроєм, в яких статус Д. м. надано лише одній мові. Прикладом цього може бути Російська Федерація.

Термін "державна мова" збігається за змістом з такими, як "офіційна мова" та "національна мова". В Україні Д. м. є українська мова. Цей статус закріплено у ст. 10 Конституції України та Законом "Про мови в Українській РСР" (1989). Згідно із Законом, українська мова є мовою діловодства і документації державних установ та громадських організацій, законів та інших актів державної влади, судочинства, наукових конференцій і з'їздів, офіційних ЗМІ тощо. Згідно із Законом "Про освіту", вивчення державної мови є обов'язковим у всіх закладах освіти — від дошкільних установ, загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих закладів освіти. Разом з тим вітчизняне законодавство передбачає право громадян на вільний вибір мови навчання та спілкування. Конституція України передбачає, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин в нашій країні.

Мовчан П. Мова — явище космічне. — К., 1999; *Проекты* законов о языках — экспертный анализ: Материалы круглого стола / Фонд поддержки русской культуры в Украине; Науч. ред. Н. А. Шульга. — К., 2000.

Л. Шкляр

Державний переворот — несподіване неконституційне захоплення влади, незаконна зміна правлячої верхівки у державній владі, яка не полягає у зміні форми правління, типу соціальних та економічних відносин. Д. п. — за характером колективне політичне насилля, а також прагнення за допомогою створення атмосфери залякування, терору та агресивної пропаганди ідеологізувати і легітимізувати подію.

Специфічною властивістю Д. п. є те, що його джерелом є змова, яка виникає в самих інститутах державної влади. Д. п. не має інших цілей, крім руйнування легітимності існуючої влади, утвердження на вищому рівні державної влади іншої особи або групи осіб, які утримують здобуті повноваження силою. З огляду на неконституційність перевороту його потрібно кваліфікувати як політичну зміну в напрямі прогресу, а часом експлуатувати тезу про забезпечення суспільного порядку у країні та демократичне управління суспільством на шляху реалізації ідеї "правової держави" (Російська Федерація, жовтень 1993 р.).

Як свідчить світова політична історія, іноді результатом державного перевороту є створення нового політичного режиму. Оцінка наслідків перевороту залежить від характеру сформованого політичного режиму — авторитарний, ліберальний, тоталітарний або демократичного спрямування. Марш Муссоліні на Рим у 1922 р. сприяв утвердженню фашистської диктатури; переворот у 1974 р. в Португалії відкрив можливість здійснити Рух капітанів, "революцію гвоздик" — зміни, які дали змогу створити демократичний соціальний порядок.

Метою Д. п. може бути реставрація минулих соціально-політичних порядків. В історичній ретроспективі така реставрація ча-

сто має реакційний характер і не сприяє установленню демократичного режиму.

Гришаев П. И., Чибиряев С. А. Режим террора и беззакония. — М., 1979; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Храмов

Державні (національні) інтереси — фундаментальні духовні цінності, у яких в інтегрованому вигляді відображаються життєво важливі прагнення та потреби особи, суспільства, держави й способи їх реалізації. У Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (схваленій Верховною Радою України в січні 1997 р.) наголошується, що "національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу (маються на увазі громадяни всіх національностей, що утворюють український народ. — *Авт.*), його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення". У Російській Федерації, зокрема, вчені звертають увагу на те, що Росія історично сформувалась як політичний, господарський і адміністративний союз земель, етносів, культур, який скріплений загальнодержавними цінностями й інтересами. Великі простори країни, що потребують значних зусиль для освоєння у складних географічних і геополітичних умовах, етнічна різноманітність, особливості національного характеру, на думку російських дослідників, визначають основним національним інтересам всебічне зміцнення держави як організуючої основи, покликаної забезпечити територіальну цілісність і зовнішню безпеку і виробити адекватні форми співіснування різних національно-етнічних, релігійних і культурних спільностей.

Зміст Д. і. зумовлюється спільними соціально-економічними, духовними, іншими потребами країни, народу, нації, особи та характером їх взаємозв'язку з інтересами інших країн і національностей, релігійними інтересами цієї країни, окремих людей. Д. і. є основою формування стратегічних завдань внутрішньої і зовнішньої політики незалежних держав. Ієрархія Д. і. у часі і просторі може змінюватися залежно від дії внутрішніх і зовнішніх факторів.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Голос України. — 1997. — 4 лютого; *Курас І. Ф.* Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональний та регіональний аспекти // Вісн. НАН України. — 1994. — № 4.

О. Антонюк

Державні символи України — українська система символічного відродження світу належить до найдавніших систем традиційної культури планети. Багато століть поневолювачі українського народу намагалися витравити з його свідомості пам'ять про давню національну символіку. Лише нова хвиля відродження 90-х років XX ст. повернула українському народові його одвічні символи: тризуб, синьо-жовті національні кольори, національний гімн на музику М. Вербицького ("Ще не вмерла України"). Ці символи використовувались як Д. с. У. під час Української революції 1917–1920 рр., згодом на еміграції; знову офіційно відновлені в незалежній Україні в 1991–1992 рр. 28 січня 1992 р. постановою "Про Державний прапор України" Верховна Рада України затвердила Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору та нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3. 19 лютого 1992 р. згідно з постановою Верховної Ради малим Державним гербом України став тризуб. 15 січня 1992 р. Указом Президії Верховної Ради України "Про Державний гімн України" Державним гімном України було затверджено національний гімн на музику М. Вербицького.

Д. с. У. — Державний герб, Державний прапор, Державний гімн закріплені ст. 20 Конституції України 1996 р. Відповідно до Конституції України опис, порядок використання й захист Д. с. У. повинні встановлюватися винятково законом. Чинні законодавчі акти, на жаль, не встановлюють практичних норм використання Д. с. У., не визначають норм правового захисту Державного герба, Державного прапора та Державного гімну. Неврегульованість на законодавчому рівні правових норм про Д. с. У. призводить до неналежного їх використання. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України підготував проект єдиного закону "Про опис, порядок використання і захист Дер-

жавних символів України", в якому передбачено скасування діючих розрізнених нормативних актів — закону й указу Президента про Державний гімн, а також дві постанови Верховної Ради про Державний прапор і Державний герб України. Новий закон, прийнятий Верховною Радою України, визначить основні принципи державної політики і практичні правові норми стосовно використання й захисту Д. с. У.

Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посіб. — К., 2003; Державна символіка України: Навч. посіб. — К., 2004; Конституція України. — К., 1996.

А. Тороп

Десницький Семен Юхимович (1739/40–1789) — відомий російський юрист, "перший російський професор права" (М. Костомаров), який зробив надзвичайно багато для формування і розвитку "юридичного світогляду" в Росії. Уникав копіювання західного теоретичного, в тому числі політичного, досвіду. Вважав, що в основі розвитку людства лежить зміна форм власності. Поєднував, вивчав зв'язок влади і власності, вважаючи, що саме багатство є основою влади. Розвивав ідею поділу особистісних прав людини на "природні" (життя, здоров'я, власність тощо) і "набуті" (політичні, соціальні права та ін.). Різко критикував кріпосне право, імперську політику національного гноблення, релігійної нетерпимості. Попри те, що був прихильником монархічного правління, прагнув політичного реформування російської політичної системи.

Политология: Словарь-справочник / М.А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Де-факто (лат., англ. *de facto*) — фактично, насправді; на противагу де-юре. У міжнародному праві одна з форм визнання держави чи уряду, що означає офіційне, але не остаточне визнання.

М. Головатий

Дефініція (лат. *definitio* — обмеження) — коротке визначення будь-якого поняття, що відображає існуючі ознаки предмета чи явища.

М. Головатий

Дефіцит влади (*deficit of power,* від лат. *deficit* — бракує) — відсутність, брак належних, необхідних прав, повноважень.

М. Головатий

Де-юре (лат., англ. *de jure*) — юридично, згідно з правом. У міжнародному праві форма повного, остаточного і офіційного визнання держави чи уряду.

М. Головатий

Дивергенція (від лат. *divergens* — розходитися в різні боки) — розходження (наприклад, процесів, явищ, ознак у процесі еволюції, а також у поглядах, позиціях людей). Д. стосується також розходжень у питаннях влади і політики.

М. Головатий

Динамізм влади (*dynamism of power*, *dynamics/moving forces and trends of power*, від грецьк. *dunamikos* — що стосується сили) — процес розвитку, еволюції влади.

М. Головатий

Династія (грецьк. *dynasteia* — панування) — в конституційному праві монархічних держав ряд послідовно правлячих монархів з одного й того самого роду, які змінюють один одного у встановленому порядку престолонаслідування.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

М. Головатий

Дипломат (від фр. *diplomate*) — 1) посадова особа відомства закордонних справ, яка уповноважена здійснювати офіційні зносини з іноземними державами і має спеціальну підготовку; 2) людина, яка домагається своїх цілей тонким, чутливим і вмілим поводженням, стосунками з іншими людьми.

Д. покликаний здійснювати офіційну діяльність з реалізації цілей і завдань зовнішньої політики держави, із захисту прав та інтересів держави, її установ і громадян за кордоном. Д. вирішує покладені на нього завдання за допомогою переговорів, листування і повсякденного представництва держави за кордоном. Ефективність діяльності Д. визначається як його особистими, професійними якостями, так і станом дипломатичних відносин між державами в конкретний період, цілями зовнішньої політики держа-

ви, яку він представляє. Як правило, Д. має певні пільги, насамперед дипломатичний імунітет.

Политологическая энциклопедия. — М., 2003; Політологічний енциклопедичний словник — К., 1997.

А. Кудряченко

Дипломатичне право — посольське право або право зовнішніх зносин, сукупність міжнародно-правових і внутрішньодержавних принципів і норм, якими регулюються правовий режим і діяльність представництв іноземних держав на території інших держав. Об'єктом Д. п. є також відносини між державами і міжнародними державними організаціями, спеціальні місії, правовий статус останніх. До змісту Д. п. належить порядок встановлення дипломатичних відносин, встановлення дипломатичних представництв, визначення структури і штатного складу, процедура призначення дипломатів, агентів, склад і роль дипломатичного корпусу, визначення дипломатичних привілеїв та імунітету, визначення прав співробітників посольств, а також технічного і обслуговуючого персоналу дипустанов. Джерелами Д. п. є міжнародні договори, насамперед Віденські конвенції 1961, 1963, 1973, 1975 р., що регулюють дипломатичні відносини, а також національне право в тій його частині, в якій ним регулюється організація й робота дипломатичних представництв.

Политологическая энциклопедия. — М., 2003; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Кудряченко

Дипломатичний корпус — сукупність глав іноземних дипломатичних представництв, які акредитовані у певній державі. В широкому значенні слова під поняттям Д. к. розглядаються всі дипломатичні співробітники дипломатичних представництв, які визнані такими урядом держави перебування, та члени їх сімей.

Д. к. не є інститутом, що базується на нормі міжнародного права, він не є також політичним об'єднанням чи організацією, які мають права юридичної особи. Жодних політичних виступів чи спільної політичної позиції з боку Д. к. не може бути, це неприпустимо, цього не знає міжнародна практика. Міжнародна практика знає й допускає колективні виступи Д. к. з церемоніальних (протокольних) питань: поздоровлення, висловлення співчуття тощо уряду країни перебування. Зазвичай від імені Д. к. виступає його дуаєн.

А. Кудряченко

Дипломатичні переговори — офіційне обговорення представниками держав політичних, економічних, а також інших питань двосторонніх та багатосторонніх відносин з метою узгодження зовнішньополітичної стратегії, тактики чи відповідних дипломатичних акцій, обміну думками, взаємного обміну інформацією, підготовки й укладання договорів, врегулювання спірних питань тощо. Д. п. — це основний засіб мирного розв'язання спорів та конфліктів, що виникають поміж державами, один із найбільш поширених і закріплених у міжнародному праві методів розвитку та поглиблення відносин між державами.

Рівень учасників Д. п. — глави держав, глави урядів, міністри закордонних справ та ін., визначаються значенням і важливістю обговорюваних питань. Згідно з існуючою міжнародною практикою глави держав, глави урядів та міністри закордонних справ мають право вести Д. п. і підписувати міжнародні договори без спеціальних чи допоміжних повноважень. Водночас всі інші офіційні особи повинні мати належно оформлені повноваження на ведення Д. п. та підписання підсумкових документів.

Д. п. проводяться шляхом особистих зустрічей їх учасників або письмово — через дипломатичне листування. Досить часто усна та письмова форми переговорів використовуються паралельно. Д. п., як правило, передує значна підготовча робота, яка включає розробку позицій делегації, підготовку проектів підсумкових документів тощо.

А. Кудряченко

Дипломатичні представництва — закордонний державний орган зовнішніх зносин, який очолює дипломатичний представник держави. Д. п., яке очолює посол, називається посольством, а те, яке очолює посланник або постійний повірений у справах, називається місією. Цим двом видам Д. п. відповідають папські представництва — нунціатури та інтернунціатури, які від-

повідно очолюються нунцієм і інтернунцієм. У практиці деяких держав зустрічаються й інші назви Д. п.

Правове становище Д. п. визначається Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., двосторонніми угодами, а також внутрішнім законодавством держави перебування. Різновидом Д. п. є представництва при міжнародних організаціях (у тому числі місії спостерігачів), правове становище яких визначається Віденською конвенцією про представництва держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

У практиці окремих країн існують Д. п. напівпостійного характеру, Д. п. в Комітеті з роззброєння, функції яких обмежені проведенням переговорів з питань відповідного порядку денного.

А. Кудряченко

Дипломатичні привілеї та імунітети — права і переваги, що надаються іноземним дипломатичним представництвам, спеціальним місіям, представництвам держав при міжнародних, міжурядових організаціях, а також їх главам і співробітникам. Д. п. і. надаються для того, щоб забезпечити дипломатичним представництвам іноземних держав чи органам міжнародних організацій можливість ефективно здійснювати передбачені міжнародним правом функції без контролю з боку властей держави перебування, що випливає з принципу суверенної рівності держав. Досить довго єдиним договором, що регулював питання Д. п. і., був Віденський регламент 1815 р. з доповненнями, які вносилися на Аахенському конгресі 1818 р.

Після Другої світової війни підписано низку міжнародних документів, які уточнюють і регулюють Д. п. і. Серед них: Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., Віденська конвенція про представництва держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. та ін.

У статутах міжнародних організацій, деяких багатосторонніх конвенціях і двосторонніх угодах визначаються привілеї та імунітети міжнародних організацій, а у двосторонніх консульських конвенціях встановлено консульські привілеї й імунітети. В більшості сучасних держав існує національне законодавство з питань Д. п. і. Привілеї та імунітети дипломатичного представництва включають недоторканність приміщень і архівів, звільнення від податків, свободу зносин зі своїм урядом, митні привілеї, право вивішувати прапор і герб на будівлі представництва тощо.

Особисті привілеї та імунітети передбачають особисту недоторканність дипломата і членів його сім'ї, недоторканність приміщення, в якому мешкає дипломат, а також імунітет від юрисдикції держави перебування (дипломат не може бути притягнутим до кримінальної відповідальності і, за деякими винятками, до цивільної та адміністративної відповідальності). Особистий багаж дипломата звільняється від митного огляду, винятки з цього правила обумовлені у Віденських конвенціях 1961 та 1975 р. Члени адміністративно-технічного персоналу і члени їхніх сімей, якщо вони не є громадянами країни перебування, користуються Д. п. і. з невеликим винятком.

Дипломатический словарь: В 3 т. — М., 1984; Дипломатія сучасної України: Енциклопедичний довідник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Дипломатія — діяльність із здійснення зовнішньої політики держави. Походить від слова "дипломат" у початковому його значенні — власник "диплома", так називалася, за грецькою термінологією, рекомендаційна або вірча грамота, що видавалася римським сенатом офіційним особам, які відряджалися у провінцію імперії або ж за кордон. Як засіб здійснення зовнішньої політики Д. — сукупність мирних практичних заходів, прийомів і методів, які застосовуються з урахуванням конкретних умов і характеру розв'язуваних завдань. Вона охоплює діяльність глав держав та урядів, міністрів закордонних справ, відомств міністерства закордонних справ, дипломатичних представництв за кордоном, делегацій на міжнародних конференціях із здійснення цілей і завдань зовнішньої політики держави, захисту прав та інтересів держави, її установ і громадян за кордоном. З поняттям Д. пов'язують мистецтво ведення переговорів з метою запобігання або врегулювання міжнародних конфліктів, пошуку компромісів і взаємоприйнятних рішень, а також розширення і поглиблення міжнародного співробітництва. Оскільки Д. є інструментом зов-

нішньої політики, остання істотно визначає не тільки зміст дипломатичної діяльності, а й характер та застосовувані в ній методи. Основними і найпоширенішими на практиці методами сучасної Д. є: офіційні та інші візити і переговори на найвищому і високому рівнях, дипломатичні конгреси, конференції, наради і зустрічі, підготовка і укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів та інших документів, участь у роботі різних міжнародних організацій та їхніх органів, представництво держави за кордоном, дипломатичне листування, публікація дипломатичних документів. Після утворення ООН, її спеціалізованих установ та інших міжнародних організацій великого значення набула багатостороння Д., що позначилося на структурі зовнішньополітичних відомств держав. Розширення багатосторонньої Д. пов'язане з інтенсифікацією міждержавного спілкування. Великі політичні та соціально-економічні зрушення, що відбулися у світі, зумовлені значною мірою прискоренням науково-технічного прогресу, а отже, постає об'єктивна необхідність об'єднання зусиль усіх держав для вирішення нових глобальних проблем. Серед них на першому плані — завдання запобігання загрозі ядерної війни, про що свідчить увага, яка приділяється цій проблемі на міжнародних переговорах. Демократизація суспільного життя торкнулася і Д. Вона стала більш діловитою, відкритою, відвертою. З'явилася така форма, як "зустрічі без краваток", що дає змогу главам держав та іншим представникам встановлювати близькі особисті стосунки, вести конфіденційні переговори.

Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. — М., 1947; Политологическая энциклопедия. — М., 2003; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Кудряченко

Директорія Української Народної Республіки — тимчасовий український верховний революційний орган, створений 14 листопада 1918 р. Українським Національним Союзом з метою керівництва повстанням проти режиму П. Скоропадського, яке було спричинене тим, що гетьман грамотою від 14 листопада 1918 р. проголосив "федеративну злуку" з майбутньою небільшовицькою Росією. До початкового складу Д. входили: В. Винниченко (голова, представник УСДРП); С. Петлюра (головний отаман, представник УСДРП, кандидат січових стрільців); Ф. Швець — проректор Державного українського університету в Києві, професор (представник Селянської Спілки); П. Андрієвський — київський адвокат (самостійник-соціаліст) і А. Макаренко — директор департаменту Міністерства залізниць (безпартійний, кандидат залізничників). 14 грудня 1918 р. внаслідок повстання гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь свого уряду, який передав її Д. Невдовзі Д. оголосила колишнього гетьмана, котрий виїхав з України, поза законом, а майно його конфіскованим. 14 грудня 1918 р. війська Д. увійшли до Києва. Д. проголосила програмний документ конституційного характеру — Декларацію, у якій зазначалося про усунення гетьманщини як руйнівного поміщицько-монархічного панування в Україні; вичищення її від карних експедицій, старостів, жандармів; відновлення національно-персональної автономії, демократичних органів місцевого самоврядування; скасування цензових дум та земств. Задуми щодо вирішення одного з головних для України питань — землевласності Д. проголосила у додатку до наказу № 1 селянам, виданого раніше, де зазначалося, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх її власників, а решта земель переходить до безземельних і малоземельних селян, насамперед тих, хто боровся з гетьманщиною. Розпочато слідство з приводу тих зловживань і злочинств, які було вчинено над селянами поміщиками та гетьманським урядом. Д. скасувала всі закони і постанови у сфері робітничої політики, відновила восьмигодинний робочий день, колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів. Д. вважала, що вона є тимчасовою верховною владою, а наступним етапом повинно бути саме державотворення, залучення до участі в ньому лише тих класів, які творять матеріальні та духовні цінності. Д. наголошувала, що пануючі класи, класи земельної, промислової буржуазії, маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, повну волю для організації економічного і політичного життя, внесли дезорганізацію і руїну в край. Д. заявила, що вона пропонує, передусім трудовому селянству, яке першим відгукнулося на її поклик і вста-

ло із зброєю в руках до бою з панством, з'їхатися до губернських центрів й обрати своїх делегатів на Конгрес трудового народу України, які представлятимуть інтереси і волю не лише селянства, а й озброєного вояцтва; по-друге, міським робітникам обрати від фабрик, майстерень, заводів, контор тощо своїх делегатів на Конгрес та взяти в ньому участь і робітництву неукраїнської національності, хоч воно і не досить активно боролось з гетьманщиною; по-третє, обрати своїх представників на Конгрес від працюючої інтелігенції — вчителів, лікарів, кооператорів, конторських службовців та ін. Д. передбачала передати Конгресу трудового народу усі верховні права і повновладність вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя України. Засновники Д. розуміли, що вибори до Конгресу відбуватимуться без удосконалених демократичних форм, які неможливо було розробити у такий термін і в таких умовах. У перспективі передбачалося провести всенародні демократичні вибори до Установчих зборів і повністю передати їм владування. Конгрес мав вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До його скликання Д. планувала повернути селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками; запровадити державний робітничий контроль, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя; рішуче боротися з усіма формами спекуляції; забезпечити трудящі маси предметами першої необхідності (шкірою, мануфактурою, залізними виробами тощо); здійснювати соціальні реформи, уникаючи при цьому анархічних, неорганізованих, несистематичних форм цієї перебудови. У сфері міжнародних відносин Д. стояла на засадах цілковитого нейтралітету і бажанні мирного співжиття з народами всіх держав. Наказом Д. 26 грудня 1918 р. був створений уряд — Рада Народних Міністрів на чолі з В. Чеховським. Д. скасувала ряд гетьманських законів та установ, відновлюючи законодавство Української Центральної Ради. Серед законів найважливішими були закони про землю, українську державну мову, автокефалію православної церкви, про скликання Трудового конгресу та ін. У січні 1919 р. обраний Трудовий конгрес уповноважив Д. на подальше верховне владарювання, виконавчу владу передав Раді Народних Міністрів. Із розпалом війни, нав'язаної більшовиками, ситуація у Д. ускладнювалась. 5 лютого 1919 р. Д. залишила Київ, переїхавши до Вінниці, і відтоді часто змінювала місце перебування, залежно від подій на фронті. У лютому 1919 р. Д. залишив В. Винниченко і головою став С. Петлюра, який поступово встановив диктаторський режим і став одноосібно владувати в УНР.

Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.

О. Антонюк

Дискредитація (від фр. *discrediter* — підривати довіру) — умисне зганьблення чийогось імені, підривання довіри, приниження чиєїсь честі, гідності, авторитету. Дискредитація шляхом поширення перекрученої, а то й просто вигаданої інформації є поширеним у політиці засобом боротьби з супротивником, позбавлення його певної впливовості, авторитетності й підтримки населення. Д. — надзвичайно поширений прийом у передвиборних змаганнях. Законом України "Про вибори народних депутатів України" передбачено притягнення до відповідальності тих осіб, які опублікували або іншим способом поширили свідомо неправдиві відомості про кандидата в депутати, зганьбили, дискредитували його.

М. Головатий

Дискримінація політична (від лат. *diskriminatio* — розрізнення, розділення) — свідоме обмеження свободи політичної діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їх конституційних та інших прав і свобод. Д. п. найчастіше здійснюється за ознаками раси, статі, релігії, національності, політичних поглядів шляхом прийняття спеціального законодавства або фактичного здійснення дискримінації у повсякденному житті, скажімо, насадженням расистської ідеології тощо. Різновиди Д. п.: позбавлення громадянських, виборчих прав, свободи слова, друку, зборів, союзів тощо. Існує багато форм Д. п. Основним її суб'єктом часто є держава, а об'єктом — громадяни, групи громадян, громадські, політичні організації. Д. п. може бути легальною і латентною (прихованою).

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Дисперсія влади (від англ. *disperse* — розганяти, розсіювати) — характерна ознака плюралістичної політичної системи, котра засвідчує одночасне здійснення влади на всіх рівнях її функціонування й виходить за межі офіційно прийнятої системи поділу влади. Часто ведуть мову про розпорошення або "дифузію влади". У межах теорій, що орієнтуються на цю методологію, ідея поділу влади поширюється не тільки на формальні "гілки" влади (законодавчу, виконавчу і судову), а й на безліч неформальних політичних підструктур (партії, групи інтересів, профспілки, засоби комунікації тощо).

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Дифамація (від лат. *diffamare* — розголошувати, позбавляти доброго імені, ганьбити) — публічне оголошення (через засоби масової інформації тощо) достовірних або вигаданих свідчень, які ганьблять, дискредитують честь і гідність громадянина, установи чи організації. Конституцією України гарантується судовий захист права громадян спростовувати недостовірну інформацію про них та членів їхніх родин, вимагати вилучення будь-якої інформації, а також права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Законодавством України передбачене право громадян на судовий захист від замірів на їх честь та гідність, адміністративна або кримінальна відповідальність за заміряння на честь і гідність депутата.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

С. Рябов

Діалектика (від давньогрецьк. *dialektike* — мистецтво вести бесіду, полеміку, діалог) — філософська концептуалізація розвитку в його онтологічному, логіко-понятійному вимірах. В історико-філософській традиції інтерпретується як теорія і як метод. Термін Д. уперше був вжитий Сократом для позначення плідного і взаємозацікавленого досягнення істини шляхом зіткнення різних, навіть протилежних думок. Першою історичною формою Д. є давньогрецька в трьох її різновидах: 1) стихійна натурфілософська діалектика або діалектика мінливого, плинного світу явищ (Геракліт, Піфагор, Емпедокл); 2) діалектика як пошук істини через "запитання-відповіді", маєвтика, діалог, звідки й походить сам термін (Сократ); 3) логіка або категоріальна діалектика як пізнання сутності речей (Платон, Аристотель, Прокл, Порфирій). Здобутки Д. — розкриття структури процесу становлення, єдності протилежностей, тріадної побудови світу. У середньовіччі Д. стає однією з теологічних дисциплін, яка охоплювала логіку й силогістику. Перехідною є Д. епохи Відродження, основний принцип якої — поєднання протилежностей скінченного і нескінченного, мінімуму і максимуму. Особливе місце і роль займає друга історична форма Д. — німецька класична, яка постає не як окремі ідеї чи принципи, а як система: 1) так звана негативна діалектика І. Канта, що концентрується у вченні про антиномію, суперечності, які позначають межі людського пізнання; 2) позитивна діалектика Й. Фіхте — система суб'єктивних відношень, одночасно пізнавальних і діяльнісних; 3) діалектика Гегеля — філософська логіка або система категорій. Найрозвиненішою формою цієї Д. була Д. Гегеля, основна тема якої — ідея єдності взаємовиключних і водночас таких, що взаємно передбачають одна одну, протилежностей, або тема суперечностей. Суперечності — внутрішній імпульс розвитку духу, який крок за кроком переходить від простого до складного, від безпосереднього до опосередкованого, від абстрактного до конкретного і щораз повнішого й істиннішого результату. Гегель досить глибоко і конкретно охарактеризував внутрішню природу самої суперечності, яка для нього не просте заперечення тієї думки, яка передбачалась й утверджувалась, це подвійне заперечення, тобто вплив суперечності і її розв'язання, коли початкова антиномія одночасно здійснюється (реалізується) й усувається. Найвищий щабель розвитку містить у собі найнижчий, а останній анулюється в ньому саме в цьому подвійному сенсі. Діалектичний метод дав змогу Гегелю критично переосмислити всі сфери сучасного йому знання і культури. У філософії марксизму Д. розглядається як вчення про найзагальніші закономірні зв'язки і відношення, розвиток буття і пізнання, а також

як метод творчо пізнавального мислення. За своєю суттю вона матеріалістична. В її основі — ідея про наявність протилежностей у різних формах руху матерії (притягання і відштовхування в механіці, позитивна (+) і негативна (–) електрика у фізиці, поєднання і дисоціація атомів у хімії, спадковість і мінливість у живій природі, боротьба класів у суспільстві. Єдність і боротьба протилежностей постає як загальний закон діалектики. У практично-духовній сфері значною є діалектика С. К'єркегора, яка постає як вчення про несумісність протилежних стадій життя особистості: естетичної, моральної, релігійної, за якими відбуваються становлення духовного світу людини. Особливе місце посідає "діалектика відмінностей" Б. Кроче, в якій поняття "протилежність" замінюється поняттям "відмінність". Помітними є й такі концепції Д., як екзистенційна діалектика (М. Гайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю), негативна діалектика (М. Хоркхаймер, Т. Адорно). У XX ст. Д. зазнала критики за її заміри на універсальну всеохопність, тотальність і надмірну абстрактність. Д. намагається з'ясувати зміст найзагальніших понять, залишаючись у сфері самих понять, не беручи до уваги реальну дійсність. Д. як метод плідна на завершальному етапі пізнання, коли зміст понять більш-менш сформований і потрібно виявити і показати їх взаємозалежність, взаємоперехід, рух, розвиток.

Булатов М. Про сучасне розуміння історії діалектики // Філософський альманах. Вип. 1. — К., 1995; *Копнин П. В.* Диалектика. Логика. Наука. — М., 1973; *Лукашевич Я.* О детерминизме // Вопр. философии. — 1995. — № 5; *Поппер К.* Что такое диалектика // Вопр. философии. — 1995. — № 5; *Шинкарук В.* До питання про принципи діалектики як методології суспільствознавства // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9–10; *Яусс Х.* К проблеме диалектического понимания // Вопр. философии. — 1995. — № 12.

А. Черній

Діаспора (від грецьк. *diaspora* — розсіяння) — розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження. Д. утворювалася внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії певних соціальних, економічних факторів, а в окремих випадках під впливом кліматично-природних катаклізмів. В історії найдавнішою є єврейська Д. Вона почала створюватися у VIII ст. до н. е., коли ассирійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самру. Великих розмірів набуває єврейська діаспора на початку VI ст. до н. е. після загарбання Єрусалима нововавилонським царем Навуходоносором. Іудейська війна (60–70-ті роки н. е.), під час якої римляни зруйнували Єрусалим, масове винищення місцевих жителів, переважно євреїв, призвели до того, що основний масив єврейського населення Палестини розселився по всьому світу. Це поняття, застосоване до конкретного народу, у подальшому, в процесі історичного розвитку людства, почало застосовуватися до всіх етнічних груп, які з тих чи інших причин були відірвані від власного народу і продовжували не тільки жити, а й зберігатися як особлива етнічна спільність.

У середньовіччя кількість Д. постійно збільшувалася після завойовницьких походів, війн, в умовах етнічних і релігійних переслідувань, утисків та обмежень. Характерною у цьому плані була доля вірмен, значна частина яких також опинилась у Д. Вона розпочалася в XVII ст. після вторгнення у Закавказзя монголо-татарських орд Тимура, які упродовж півтора десятиліття винищували вірменське населення. Завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в XVI–XVII ст. спричинили щораз більші масштаби втечі вірмен за межі своєї батьківщини. Криваві погроми вірмен у західній Вірменії, учинені турками наприкінці XIX — на початку XX ст., призвели до нового збільшення вірменської Д. й утворення колоній вірмен у ряді країн Європи, Америки, Близького і Середнього Сходу.

Нова й новітня історії відкрили нову сторінку: Д. почали з'являтися у зв'язку з економічними перетвореннями, що вимагали значних трудових ресурсів (США, Канада, Латинська Америка, Індія, ПАР, Австралія).

Вчені вважають, що національна група може бути визначена як Д., якщо вона відповідає більшості таких критеріїв: 1) розселення переважної частини етнічної групи у значній кількості країн за межами титульної політико-адміністративної одиниці або своєї історичної батьківщини з обов'язковою умовою, що всюди вона є національною меншиною; 2) найважливіша ознака Д. — самоідентифікація з нею її членів, віднесення себе до цього етносу навіть у разі втрати своєї мови,

релігії тощо; 3) наявність у Д. національної ідеї; 4) виникнення Д. в результаті критичних або навіть катастрофічних подій на історичних батьківщинах; 5) на відміну від деяких емігрантських і подібних до них одиниць, громади Д. досить стабільні й існують протягом життя кількох поколінь; 6) одна з головних соціальних функцій Д. — підтримка розмовної або писемної мови чи діалекту як найважливішого механізму первинної соціалізації, що відтворює громаду; 7) підтримка і відтворення Д. досягається складною взаємодією соціальних інститутів і явищ; найчастіше їх елементом є релігійні общини; 8) кожна Д. і кожна її громада в певній країні і певній місцевості мають свій специфічний час, свій вік і проходять через різні стадії розвитку; 9) просторова концентрація громад Д. може бути оцінена на різних територіальних рівнях. Основна частина зосередження діаспорної групи — це міська місцевість, де міста завжди були більш космополітичними і терпимішими, ніж сільська місцевість.

Історія виникнення і становлення кожної Д. має неповторний і своєрідний характер, але для всіх Д. притаманні певні спільні функції: а) активна участь у підтримці, розвитку і зміцненні духовної культури свого народу, у культивуванні національних традицій і звичаїв, у підтримці культурних зв'язків із своєю історичною батьківщиною; б) захист соціальних прав представників певного народу, що пов'язано з регулюванням міграційних потоків, зайнятістю, допомогою в професійному самовизначенні, участю в житті як власної держави — батьківщини, так і країни, яка прийняла діаспору; в) здійснення економічних завдань (розвиток таких форм економічної діяльності, у яких реалізуються специфічні види виробництва народних ремесел, товарів народного споживання); г) політична функція, сутність якої полягає в тому, що, по-перше, Д. лобіюють можливість отримання як додаткових для своїх країн (народу), так і особливих гарантій для їх ефективного розвитку, а також у розширенні повноважень на міжнародній арені. По-друге, Д. нерідко виступає як опозиція пануючому режиму, організовуючи при цьому усі можливі сили (від видання газет до організації громадської думки) для боротьби з супротивними їм політичними силами. По-третє, Д. безпосередньо впливають і на міжнародні позиції країни проживання.

Різними об'єктивними та суб'єктивними факторами обумовлено виникнення української діаспори (див.: *Західна та східна українська Д.*). Статистика засвідчує: на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає щонайменше один, що живе за її межами. В Україні живе 37,4 млн українців, в Австралії, країнах Америки, Західної та Східної Європи — понад 5 млн, ще 7 млн — у країнах СНД і Балтії. Однак ці дані не відображають справжнього стану справ. З різних причин значна частина українців лише на території колишнього СРСР становить близько 10–12 млн чол. У пам'яті народній, наприклад, живуть такі поняття, як "український екватор", що проходить у країнах СНД через Кубань, казахську цілину, Алтай і Примор'я, або ж такі українські оази, як Зелений Клин у Росії, "Сіра Україна" у далекому Туркестані, Берестейщина у Білорусі. Українська Д. поділяється на західну (країни Північної і Південної Америки, Європи, Австралії, Нової Зеландії, Близького й Далекого Сходу) та східну (держави колишнього СРСР).

Стосовно українців та осіб українського походження, які розселені поза межами України, в науковій літературі використовувались і використовуються різноманітні визначення.

Спочатку українців, які залишили Україну й оселилися в інших державах, визначали як українських емігрантів. Нерідко їх під впливом західної колонізації з Європи, як і інших європейців, котрі брали участь і оселялися за кордоном компактними етнічними групами, називали колоністами, а саме поселення — українською колонією. Однак останній термін згодом вийшов з ужитку.

З часом українців, які довгий час жили в нових місцях поселень їхніх нащадків, котрі народилися там, почали називати американсько-канадськими тощо українцями. Після поразки Української революції початку XX ст., коли виникло нове явище "політична еміграція", яка поширилася майже на всі країни перебування українців, широкого застосування набув термін "українська еміграція". Разом з тим для другого — третього покоління українських поселенців, зокрема, тих, для кого постійне перебування у країнах народження не становило проблем, цей термін не підходив. Такий стан зумовив появу компромісних термінів: "американські, канадські українці" та "американці, ка-

надці українського походження". Останній термін містить два аспекти: передусім фіксує територіальну або громадянську належність, по-друге, свідчить про українське походження цих громадян.

У 60–70-х роках, які позначені активним процесом відродження етнічної свідомості у США, Канаді, Австралії, інших країнах, де перебували українські поселенці, широко почали використовуватися визначення "українці в Америці", "американські українці", якщо йшлося про легальний громадянський статус — "українські бразильці, українські австралійці" тощо.

У наукових дослідженнях застосовуються також такі терміни, як "зарубіжні українці", "українці у світі" (визначення вважається не точним, бо включає і українців на батьківщині), "українська етнічна група" тощо.

Нині щораз більшого поширення набуває термін "українська діаспора". Однак, як зазначають одні автори, чи можна цей термін застосовувати до тих мільйонів українців, які живуть в сусідніх з Україною країнах (Росії, Білорусі, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові) споконвіку і є автохтонним населенням певних їхніх територій? Інші автори, наприклад канадський публіцист Петро Кравчук, вважають, що "діаспорниками безпідставно також називати дітей і онуків українських емігрантів, які від народження є громадянами, скажімо Канади, США тощо".

Ґрунтовний аналіз цих дискусій зробив професор університету ім. Лойоли в Чикаго (США) Василь Маркусь, який, розглянувши різні погляди на проблему, доходить висновку, що "стрижневим моментом у цьому понятті сьогодні є фіксація факту перебування певної частини етнічної спільноти за межами території її ядра. Діаспора може бути розселена компактно чи розсіяно, вона може бути автохтонною (коли частина населення того чи іншого походження в результаті поділу території опиняється у складі іншої держави) чи іммігрантського походження". Названі обставини по-різному впливають на збереження етнічності в інонаціональному середовищі. До того ж термін "українська діаспора", попри всі його умовності, — компактний і зручний для користування, у нашій уяві він викликає цілком конкретне явище — українці або ж особи українського походження, які живуть за межами території України.

У контексті цього українська Д. являє собою складну етнополітичну і етносоціальну структуру, для кожної частини якої притаманні свої відмінності й особливості змісту української етнічності, що об'єднує українців, осіб українського походження, котрі проживають в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини, мають спільні національні витоки, найважливіші характеристики етнічної самобутності українського етносу, зберігають, розвивають їх і виявляють внутрішню спроможність до самоорганізації.

Антонюк О. В. Українці в світі // Політика і час. — 1993. — № 5; *Колосов В. А., Галкина Т. А., Куйбышев М. В.* География диаспор на территории бывшего СССР // Общественные науки и современность. — 1996; *Маркусь В.* (Чикаго). Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. — К., 1992. — Число I; *Тощенко Ж. Т., Чаптыкова Т. Н.* Диаспора как объект социологического исследования // Социол. исследования. — 1996. — № 12.

О. Антонюк

Дідро Дені (1713–1784) — французький філософ, просвітник, керівник "Енциклопедії", письменник, критик мистецтва. Основні твори: "Думки до пояснення природи" (1754), "Розмова Даламбера і Дідро" (1769), "Філософські основи матерії й руху" (1770), "Елементи фізіології" (1774–1780).

Д. народився в м. Лангре в сім'ї ремісника. Кілька років навчався в місцевому єзуїтському коледжі, потім закінчив коледж у Парижі. В 1732 р. отримав звання магістра мистецтв. За своїми політичними поглядами був критиком феодально-деспотичного ладу, відстоював матеріалістичні й атеїстичні ідеї, за що переслідувався владою і католицькою церквою. В розумінні суспільних явищ Д. залишався ідеалістом. Борючись проти феодального деспотизму, він висловлювався за конституційну монархію.

У Д. немає спеціальних праць, де б висвітлювалися його політичні погляди. Твори, в яких він порушував політичні проблеми, часто складені у формі діалогу. Політичні погляди Д. добре розкриті в його листах.

У молоді роки Д. був послідовником Ф. Бекона і в філософії, і в політиці. "Енциклопедія" (1751–1965) — основний результат наукової кар'єри Д., в якій він відстоював ідею "освіченого деспотизму", він щиро вірив в індивідуальну свободу і не думав, що вона загине під абсолютистською вла-

дою. Так само, як Вольтер, він мріяв бути філософом при монархові, який підтримував би просвітництво. Здійснивши подорож до Росії на запрошення Катерини II у 1773 р., він відмовився від цієї ідеї. Д. намагався переконати імператрицю в необхідності докорінної зміни управління й освіти народу в Росії. Пропонував безплатну народну освіту, скасувати всі станові привілеї, перетворити всіх громадян у представників третього стану, знищити кріпацтво, відділити церкву від держави. Найкращим державним устроєм Д. вважав конституційну монархію. Монарх, вважав Д., повинен мати парламент, законодавчий орган, який би перешкоджав перетворенню виконавчої влади у деспотичну. Монарх повинен завжди пам'ятати про те, що він керує від імені народу і для народу. В останні роки життя Д. сприйняв ідею республіканського правління і вважав справжнім сувереном сам народ.

Длугач Т. Б. Дени Дидро. — М., 1986.

Р. Марутян

Дільниця виборча — місце, де здійснюється голосування на виборах. Виборча дільниця може розглядатись як територія, на якій проживають виборці, приписані (внесені) до списку виборців цієї виборчої дільниці. Окрім голосування, на виборчій дільниці можуть здійснюватись інші дії, пов'язані з виборчим процесом. Закон про вибори регламентує правила створення виборчої дільниці, зокрема органи і порядок створення, розмір за кількістю виборців, місце розташування тощо. Виборча дільниця є складовою виборчого округу. Виборчі дільниці утворюють в місцях проживання виборців, окрім того, в особливих місцях, таких як лікарні, диспансери, кораблі, щоб максимально забезпечити доступ до волевиявлення на виборах. З виборчих дільниць складається округ. Сума результату голосування на виборчих дільницях, що входять в округ, є результатом голосування в округу.

Законодавство України про місцеве самоврядування. Зб. законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Довибори — вибори, які проводяться після чергових виборів і пов'язані з тим, що представницький орган сформований у неповному складі та є необхідність доповнити його кількістю депутатів, яких бракує, якщо це передбачено законом. Тоді проводяться вибори саме в тих округах, від яких немає депутатів. Такі вибори називаються довиборами, вони можуть відбутися за наявності мажоритарного розподілу мандатів. У разі пропорційного розподілу мандатів довибори не відбуваються, оскільки доповнити склад представницького органу можна із складу списку, якщо це передбачено законом. Наявність та порядок проведення довиборів регламентується відповідним Законом про вибори.

Законодавство України про місцеве самоврядування. Зб. законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Довірена особа кандидата — громадянин, який відповідно до виборчого законодавства здійснює представництво інтересів кандидата в депутати в період виборчого процесу, є офіційною особою. Кандидатура подається безпосередньо кандидатом у депутати і реєструється в установленому порядку.

Законодавство України про місцеве самоврядування: Зб. законодавчих актів. — К., 2001.

Р. Балабан

Догматизм політичний (від грецьк. *dogma* — погляд, учення) — однобічне, схематичне, закостеніле мислення, яке оперує застарілими, непорушними положеннями без урахування конкретних політичних умов, відірване від життя, реальної політичної практики. В основі Д. п. — сліпа віра в авторитет, захист застарілих політичних догм або їх абсолютизація. З Д. п. пов'язана вульгаризація будь-якої політичної концепції чи теорії, що призводить до політичних розколів та сектантства, ідейно-теоретичного консерватизму та політичного авантюризму. У світовій скарбниці наукової політичної думки найбільшу увагу проблемі Д. п. приділяли марк-

систські теоретики. К. Маркс наполягав на необхідності відстоювати справу революції у такій формі, яка відповідає обставинам, що змінюються. В. Ленін, торкаючись Д. п., наголошував, що марксизм — не мертва догма, не якесь завершене та непорушне вчення, а живе керівництво до дії.

Для Д. п. характерний антиісторичний, абстрактний метод розгляду теоретичних та політичних проблем без урахування обставин місця і часу. Д. п. не визнає, фактично, конкретної істини, він не здатний оцінювати нові історичні умови, охопити весь процес світового розвитку загалом. Схоластичність мислення догматиків нерідко поєднується з політичним волюнтаризмом. Можна вважати правими деяких політологів, які серед причин розвалу Радянського Союзу називають догматичні погляди та позиції провідних компартійних ідеологів та суспільствознавців. Д. п. може протистояти творчий підхід до розвитку найважливіших теоретичних проблем сучасності з урахуванням конкретних змін та рухів, які відбуваються у суспільстві.

Кара-Мурза С. Г. Опять вопросы вождям. — К., 1998; *Маркс К.* Нищета философии // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. — Т. 4; *Ленин В. И.* Детская болезнь "левизны" в коммунизме // Избранные произведения. — Т. 3. — М., 1982.

А. Пахарєв

Договір у політиці — у юридичній, соціальній філософії і взагалі в соціальних науках термін "договір" використовується в найрізноманітніших значеннях. Найбільш поширене визначення договору як угоди суб'єктів політики, що містить фіксований набір відповідних зобов'язань сторін, недотримання яких спричиняє не тільки розірвання відповідної угоди, а й можливість запровадження інших правових, силових санкцій та обмежень щодо порушника договору. Договір як засіб регулювання політичних і соціальних відносин у рамках політичних спільнот був відомий у стародавніх суспільствах. При цьому форма угоди, що містить значимі для певної спільноти зобов'язання, які фіксують основні норми поведінки і соціальних відносин, могла набирати сакралізованого характеру, мати вигляд міжнародного договору тощо. Прихильність до дотримання укладених угод і договорів, в окремих випадках навіть "святість" договірних зобов'язань протягом людської історії були властиві для найрізноманітніших культур і цивілізацій, народів і держав, що дає підстави констатувати універсальність значення цього виміру в історії людської цивілізації. Договір відігравав досить помітну роль в суспільно-політичному житті стародавніх греків та римлян, як окремих полісів, так і їх об'єднань (Афінський морський союз, Беотійський союз, Ахейський союз, Римсько-Італійський союз та ін.). Однак найміцніше договір і договірний вимір ввійшли в життя європейського суспільства вже в період Середньовіччя. Саме феодальна держава (кожна з європейських держав, а також ранньофеодальні імперії — Каролінгів, Священна Римська імперія та ін.) за формою являла собою складну систему договірних зв'язків між суб'єктами різних статусів і рангів. За допомогою відповідних договорів регламентувалися відносини васалітету, фіксувалися зобов'язання суб'єктів феодального права (монархів, представників феодальної аристократії, лицарства, духовенства, цілих міст) один щодо одного, закріплювалися відповідні торгові та політичні права і привілеї. Не випадково в цьому зв'язку виникнення теорії щодо "договірного" походження влади виявилося можливим на світанку нового часу саме в Європі. Теорія "суспільного договору", що виникла і утвердилася в суспільно-політичній думці Західної Європи в XVII — початку XVIII ст., стала наступним кроком у розвитку договірних вимірів відносин у суспільстві. Конкретні інтерпретації їх (запропоновані Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.) істотно відрізнялися одна від іншої. Однак основна ідея полягала в тому, що державна влада випливає з добровільного і вільного волевиявлення громадян, має підпорядкований характер щодо цієї волі, вираженої тим або іншим способом і полягає в праві видавати закони і вимагати їх виконання всіма суб'єктами соціально-політичного процесу, мобілізуючи для цього необхідні ресурси певної політичної спільноти. Теорія "суспільного договору" прямо пов'язана з подальшими теоріями "природного права". Якщо зміст доктрини природного права в класичному лібералізмі розкривався через визнання і захист автономії окремої людської особистості, члена громадянського суспільства, то "суспільний договір" являв со-

бою ту основу, на котрій можна було досягти соціального порядку, здатного забезпечити громадянські та політичні права індивіда. Ідея договору, апріорно розглянутого як абсолютного ідеалу всіх типів соціально-політичної взаємодії і політичної організації, є свого роду камертоном ліберальної традиції суспільно-політичної думки західних суспільств. Договір із засобу вирішення проблем соціального порядку, легітимації системи владних відносин, політичного устрою держави перетворився в універсальний засіб тлумачення найширшого кола суспільних колізій та проблем. Поняття "договір" настільки міцно увійшло до суспільно-політичної думки Заходу, що стало основою, до певної міри, політичної міфології, яка торкається тих чи інших сторін життя політичного суспільства. Крім універсального значення договірного виміру в політичному житті величезне значення для нормального функціонування кожного політичного суспільства має аспект міжнародно-правового регулювання, немислимого без міжнародних договорів, що відіграють вирішальну роль у регулюванні міждержавної і всієї системи міжнародних відносин. Такі договори у формі усних угод вождів і старійшин племен час від часу укладалися ще в доісторичний період для запобігання або фіксування підсумків міжплемінних зіткнень. Міжнародні договори як писемні міжнародно-правові акти з'явилися в ранніх державних утвореннях, наприклад, у Межиріччі близько 5 тис. років тому з виникненням у них писемності. До перших міжнародних договорів належать угоди між найдавнішими містами-державами Месопотамії — Шумером, Еблою, Аккадом, Лагашем та ін., між Хетським царством і Єгиптом тощо. Договори регламентували вирішення найрізноманітніших питань міждержавних відносин — про мир або перемир'я, союз і воєнну допомогу, торгівлю, права іноземців, реставрацію й охорону культових споруд, арбітраж тощо. Проте в основному договором охоплювалося порівняно вузьке коло міжнародних відносин — головно пов'язаних з війнами, їх підготовкою, завершенням і врегулюванням конфліктів. Суб'єктами міжнародних договорів в епоху античності, як і раніше залишалися держави й державні утворення, а поряд з ними — союзи держав та міст-держав, організації, що мали релігійний характер (амфіктіонії тощо). Укладання міжнародних договорів поряд з правом оголошення війни належало до найважливіших прерогатив і ознак суверенітету держав. Міжнародні договори або угоди, укладені особою, що не має на це достатніх повноважень, в умовах полісної демократії (у Давній Греції і Давньому Римі) вимагали процедури ратифікації народними зборами або іншим вищим державним органом (наприклад, у Римі — сенатом). Основним способом забезпечення договору вважалася релігійна клятва, шлюб між членами правлячих династій (для монархічних держав) або поручительство третіх країн. В середні віки і Новий час як наслідок поступового розвитку всіх видів комунікації (зокрема й стрімкий розвиток мореплавання, розширення торгових обмінів тощо) кількість міжнародних договорів збільшується і відзначається поява їх нових видів. Поряд із традиційними договорами про мир, союз, дружбу тощо вже в X–XI ст. у всій Європі починають укладатися самостійні торгові договори, дещо пізніше дістають поширення міжнародні договори про арбітраж, консульські конвенції та ін. Створення світового ринку і широкий розвиток міжнародної торгівлі в XVII–XIX ст. спричинилися до необхідності відповідної договірної регламентації питань транспорту, зв'язку, шляхів сполучення. Розвивається практика укладення спеціальних Д., що встановлюють правовий режим найважливіших морських проток, каналів і рік (Константинопольська конвенція 1888 р. про режим Суецького каналу, акти Паризького 1856 р. конгресу про режим Чорноморських проток, р. Дунай та ін.). Міжнародні договори регламентують межі колоніальної експансії і визначають сфери впливу тих або інших країн (Заключний акт Берлінської 1885 р. конференції про поділ Африки). Нарешті, дістає практичне втілення мрія всіх теоретиків міжнародного права (принаймні з часів Г. Гроція) — за допомогою багатосторонніх договорів робляться спроби кодифікації законів і звичаїв війни і створення системи колективної міжнародної безпеки (Женевська конвенція 1864 р., Гаазькі конвенції 1899 р. і 1907 р. та ін.). За характером угод усі міжнародні договори Нового і Новітнього часу поділяються на рівноправні і нерівноправні. За кількістю учасників — на двосторонні і багатосторонні. За терміном дії — на строкові і безстрокові.

Україна як самостійна держава має багату практику підписання Д. п. з часів Київської Русі. Ця практика поповнилася за часів національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. підписанням Б. Хмельницьким Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) договорів з Польщею, Переяславської угоди з Росією (1654 р.). Україна першою підписала в 1921 р. Ризький мирний договір з Польщею, у 1922 р. — Договір про дружбу й братерство з Туреччиною. У складі колишнього СРСР Україна була учасником Паризьких мирних договорів 1947 р. з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. З участю України підписано Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1976 р.), Конвенцію про політичні права жінок (1955 р.) тощо. Після здобуття незалежності Українська держава з початку 90-х років підписала десятки різних міжнародних Д., які зміцнили її становище у світовій спільноті.

Показово, що у період після закінчення Другої світової війни, із вступом людства в ядерне століття міжнародні Д. стали найважливішим інструментом врегулювання суперечностей між різними країнами або групами країн. Відповідні двосторонні і колективні угоди створили основу для стабілізації ситуації на Європейському континенті і розрядки міжнародної напруженості, сприяли припиненню гонки ядерних, хімічних і звичайних озброєнь, розширили можливості культурних обмінів, гуманітарних контактів тощо. Міжнародний договір був остаточно визнаний основним джерелом міжнародного права і дотепер залишається фундаментом усієї складної системи сучасних міжнародних відносин.

Талалаев А. Н. Право международных договоров. — М., 1980; *Elezar D. J.* Exploring Federalism. — Tuscalosa, 1987; *Локк Дж.* Соч.: В 3 т. — М., 1988; *Гоббс Т.* Соч. В 2 т. — М., 1991; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Договір міжнародний (міждержавний) — угода між двома або кількома рівноправними державами або іншими суб'єктами міжнародного права, що встановлює їхні взаємні права й обов'язки в політичній, економічній, культурній та інших сферах; основне джерело норм міжнародного права. Укладаються Д. м., як правило, у письмовій формі і мають найрізноманітніші назви: договір, конвенція, декларація, комюніке, пакт, трактат, хартія, угода, протокол тощо, але мають однакову юридичну силу. Правила укладання Д. м., визначення їхньої дійсності, тлумачення, застосування, припинення дії, продовження і перегляду кодифіковані Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденською конвенцією про право договорів між державами і міжнародними організаціями того ж року.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политология. Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Договір про утворення СРСР — договір між РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР про об'єднання їх в одну союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Д. був укладений 30 грудня 1922 р. й був формально чинним до грудня 1991 р. Згідно з цим документом до відання Союзу РСР в особі його відповідних органів належало представництво Союзу в міжнародних відносинах, встановлення й зміна зовнішніх кордонів, прийняття до складу СРСР нових республік, оголошення війни і укладання миру, питання зовнішніх державних позик, ратифікація міжнародних договорів, система зовнішньої та внутрішньої торгівлі, встановлення основ і загального плану всього народного господарства, організація збройних сил Союзу, транспортної та поштово-телеграфної справи, монетної, грошової і кредитної систем, загальносоюзних, республіканських і місцевих податків, принципових засад землеволодіння і землекористування, основ судоустрою і судочинства, загальних заходів у галузі охорони народного здоров'я, системи мір і ваги, затвердження єдиного державного бюджету Союзу, загальносоюзне законодавство про переселення, працю, освіту, громадянство, амністію, цивільне і кримінальне союзне законодавство тощо. З'їзд Рад СРСР як верховний орган влади нової держави мав збиратися щорічно. У період між з'їздами його функції виконував ЦВК СРСР у складі 371 члена. Сесії останнього відбувалися тричі на рік, а між сесіями державне

правління зосереджувалось у руках Президії ЦВК з 19 осіб на чолі з 4 головами від усіх республік. Вищим виконавчим органом вважалась РНК СРСР у складі голови, народних комісарів закордонних справ, військових та морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошт і телеграфів, робітничо-селянської інспекції, праці, продовольства, фінансів та голови Вищої ради народного господарства. При ЦВК засновувався Верховний Суд СРСР з функціями вищого судового контролю, а при РНК — Державне політичне управління СРСР. Аналогічним чином будувалася система вищих органів державної влади і управління в союзних республіках. До складу їх РНК входили голова, його заступники, голова Вищої ради народного господарства, народні комісари землеробства, продовольства, фінансів, праці, внутрішніх справ, юстиції, робітничо-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, а з правом дорадчого голосу — ще й уповноважені союзних наркоматів закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошт і телеграфів.

З самого початку Д. позбавляв республіки будь-яких поважних прав. Про них навіть не йшлося у документі, за винятком ст. 20, де говорилося, що республіки мають свої бюджети. Але тут же зазначалося, що ці бюджети є складовими загальносоюзного бюджету, затверджуваного ЦВК Союзу, що в прибуткових і видаткових частинах вони встановлюються ЦВК Союзу, що перелік прибутків і розміри відрахувань, які йдуть на утворення бюджетів республік, визначаються ЦВК Союзу. Верховні союзні органи за договором мали скасовувати будь-які постанови з'їздів Рад, ЦВК і РНК республік, які, на їхню думку, порушували союзний договір. Союзні республіки отримували лише формальне право опротестовувати декрети і постанови РНК СРСР до Президії ЦВК СРСР, не припиняючи їх виконання, та у виняткових випадках — припиняти дію розпоряджень наркомів союзу з негайним повідомленням про це рішення РНК СРСР. Безправне становище республік у складі СРСР дещо прикривалось ст. 26, яка декларувала можливість їх вільного виходу з Союзу. Але у реальному житті така можливість виключалась, бо СРСР перетворився у єдиний державний механізм з жорсткою централізованою системою управління.

Договір згодом став розділом Конституції СРСР 1924 р. і був чинним формально до грудня 1991 р. Водночас саме цей Д. і його положення щодо можливостей виходу з нього союзної республіки був юридичною базою, на яку спиралися республіки-засновниці: Білорусь, Росія та Україна, коли прийняли рішення у грудні 1991 р. про вихід із Союзу РСР і тим самим розвал того об'єднання, яким був СРСР майже 70 років поспіль (див. також: *Договір політичний*).

А. Кудряченко

Договір суспільний — соціально-філософське та правове політологічне вчення про походження, сутність і функції держави, згідно з яким її виникнення пояснюється як наслідок добровільної угоди громадян, які делегують державі свої основні права. Ідея суспільного договору виникла ще в стародавню добу і має багатовікову традицію. За нового часу концепція договірної держави знайшла ґрунтовну розробку в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ф. Прокоповича, І. Канта, Й. Фіхте. Так, на думку Т. Гоббса, Д. с. породжує необмежений характер державної влади. Дж. Локк, визнаючи реальність Д. с., не абсолютизував державну владу і зазначав, що в разі його порушення представниками влади народ має право на революцію. Вельми радикальна версія цієї концепції належить видатному французькому філософу, письменнику, діячеві Просвітництва Ж.-Ж. Руссо (1712–1778). У творі "Про суспільний договір, або Принципи політичного права" (1762 р.) він доводить, що держава з'являється внаслідок переходу людства від "природного стану" до цивілізації, яка, запровадивши приватну власність, породила нерівність і гострі суперечності, що й зумовило укладення соціального контракту про утворення суспільного інституту, мета якого — забезпечення громадянського миру і злагоди. Підвалини концепції Руссо утворюють положення про невідчужуваність свободи як найважливішої ознаки людини, невідчужуваність "народного суверенітету", про державу, здатну забезпечити демократичні права і свободи громадян. У разі порушення зазначених принципів народ має право повстати і силою примусити правителів, які є лише представниками народу-суверена, дотримуватися цих вимог. Ж.-Ж. Руссо, виходячи з уявлення про державу як "політичний організм", вважав, що

її існування і "здоров'я" залежать від досконалого правління і розумного законодавства. На відміну від Т. Гоббса, він виступав проти поділу влади, натомість пропонуючи чітке розмежування функцій державних органів. Ідеал Ж.-Ж.Руссо — невеликі держави, громадяни яких здійснюють безпосереднє волевиявлення і контроль за діяльністю правителів. Республіканський суспільний устрій, за його вченням, може набирати різних форм урядування, втілюючись у монархію, аристократію, демократію. Зважаючи на істотну моральну зіпсованість людей, "той лад буде найкращим і найприроднішим, за якого наймудріші правлять більшістю" (аристократія), забезпечуючи при цьому спільні інтереси.

"Суспільний договір" Ж.-Ж. Руссо змальовує як певне ідеальне соціальне утворення — громадянське суспільство, що ґрунтується на принципах егалітаризму і на моральних засадах. У ньому природні інстинкти поступаються місцем поняттю справедливості, фізичні імпульси — голосу обов'язку. Прихильник свободи, освіченості і моралі, він рішуче виступає проти будь-якої тиранії і деспотизму, засуджує розкіш і розпусту, прагнення до наживи. В його "царині розуму" мали правити закони і доброчесні моральні імперативи, підкріплені авторитетом релігії та нормативами безумовної громадської дисципліни. За таких умов людина, яка, на думку Ж.-Ж. Руссо, за природою добра, здійснить свої ідеали свободи, братерства та інші якості "суспільної людини". Уклавши суспільний контракт, усі його учасники мають підкорятися "загальній волі", підпорядковуватися її контролю. Побудована на ідеї зрівняльності, самообмеження особистісного інтересу в ім'я загального блага, його концепція дотепер є об'єктом гострої критики. Так, на думку Ж. Марітена, саме Ж.-Ж. Руссо несе відповідальність за всі біди європейської культури Нового часу, бо запропонував хибну інтерпретацію "природи людини", проповідував егалітаризм і демократію, позбавлену духовного начала. Внутрішні суперечності вчення Ж.-Ж. Руссо, наприклад, "примусити людину бути вільною", як і за часів його життя, продовжують викликати гострі дебати і породжувати діаметрально протилежні оцінки — від тоталітарних до лібертаристських.

В сучасних умовах теорія Д. с. суттєво модифікувалася і виходить з необхідності пояснення природи взаємовідносин суспільства й держави, їхніх взаємних обов'язків стосовно один одного й подолання конфліктності їх розвитку (див. також: *Договір у політиці*).

А. Кудряченко

Дойч Карл (нар. 1912) — німецький політолог, колишній президент Міжнародної і Американської асоціації політичних наук. Розробив і обґрунтував "інформаційно-кібернетичну модель" політичної системи суспільства. З 1967 р. — професор Гарвардського університету. Найвідоміші праці "Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю" (1963), "Націоналізм і його альтернативи" (1969), "Політика і держава. Як люди вирішують свою долю" (1970).

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Доктрина політична (від лат. *doctrina*) — ідейно-політичне вчення, система політичних поглядів, керівний політичний принцип. Є теоретичною формою політичної свідомості.

Орієнтована на обґрунтування інтересів певної спільноти людей. Ключові Д. п. базуються на поглядах стосовно: організації різних сфер суспільного життя; взаємодії держави, суспільства, особи, окремих великих соціальних груп; механізмів соціальних перетворень; засобів досягнення політичних цілей. Таким чином, Д. п., значною мірою базуючись на ціннісному ставленні індивідів до політичного життя, стає науковою теорією у рамках переходу до некласичного етапу розвитку наукової методології, у зв'язку з перетворенням дослідника із стороннього спостерігача на активний елемент досліджуваної реальності.

Д. п. є базою політичної ідеології, носіями якої є насамперед політичні партії. Формування сучасних Д. п. пов'язане з становленням політичної демократії Нового часу. Розрізняють класичні Д. п.: консерватизму (ключові ідеї — визнання соціальної нерівності, влади традицій; теоретики — Ж. де Местр, Е. Берк, О. фон Бісмарк та ін.), лібералізму (ідея свободи індивіда; Б. Констан, А. Сміт, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Бентам), лівого радикалізму (ідеї соціальної рівності; комунізм — Т. Мор, А. Сен-Сімон, К. Маркс, Ф. Енгельс;

анархізм — М. Штірнер, П. Ж. Прудон, М. О. Бакунін).

Зміна Д. п. починаючи з другої половини XIX ст. відображає процес ускладнення соціальної структури, становлення нової потужної соціальної групи — інтелігенції і проявляється у нових Д. п., пов'язаних, по-перше, з синтезом класичних доктрин (соціал-демократія, ордоліберализм, неоконсерватизм), по-друге, з утвердженням нових основних форм життєдіяльності людини, подальшим розширенням прав та свобод індивідів (комунітаризм, лібертаріанство), по-третє, з розвитком маніпулятивних та контролюючих технологій (фашизм, більшовизм), по-четверте, з глобалізацією суспільного життя та розвитком всесвітнього антиглобалістського руху (панамериканізм, євразійство, альтерглобалізм, ісламський фундаменталізм тощо).

Характеризуючи ключові Д. п. сучасності, неможливо оминути таке явище політичного життя, як доктринальна нерозробленість націоналізму, який потенційно також міг би стати однією з найпотужніших Д. п.

Таким чином, для сучасної ситуації у сфері розвитку Д. п. властиві: їх активний взаємовплив та розробка нових, синтезних доктрин; доктринальна уривчастість.

Аваков А. В. Судьбы либерализма. — М., 2000; *Бакунин М.* Философия. Социология. Политика. — М., 1989; *Гаджиев К.* Политическая наука. — М., 1995; *Галкин А. А.* О фашизме — его сущности, корнях, признаках и формах // Полис. — 1995. — № 2; *Дністрянський М.* Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. — Л., 2003; *Донцов Д.* Націоналізм. — Лондон — Торонто, 1966; Консерватизм: Антологія. — К., 1998; *Кропоткин Н.* Хлеб и воля: Современная наука и анархия. — М., 1990; *Бакунин М. А.* Сочинения. — М., 2000; *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії // Твори. — Т. 4; *Муссолини Б.* Доктрина фашизма. — *Б. м.*, 1995; Програма принципів Соціал-демократичної партії Німеччини. Стокгольмська декларація Соціалістичного Інтернаціоналу. — К., 1997; *Binder L.* Islamic Liberalism: A critique of development ideologies. — Chicago, 1988; *Paine St. G.* Fascism. Comparison and definition. — Madison, 1980.

Є. Перегуда

Домініон (англ. *dominion*, від лат. *dominium* — володіння) — назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які у процесі Другої світової війни і після неї стали суверенними державами і входять до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Главою Д. був англійський король (королева), а його представником — генерал-губернатор.

Термін "Д." був уперше запроваджений Імперською конференцією в 1926 р., яка зазначила, що Сполучене Королівство і Д. є автономними спільнотами в рамках Британської імперії, рівними за статусом і не підпорядковані один одному в їх внутрішніх і зовнішніх справах, але об'єднані спільною відданістю короні. Проте організація влади на кшталт Д. була запроваджена раніше: статус Д. був встановлений у Канаді в 1867 р., в Австралійському Союзі в 1901 р., у Південно-Африканському Союзі в 1910 р., в Ірландії в 1921 р. Суверенітет Д. був закріплений Вестмінстерським статутом 11 грудня 1931 р. В 1947 р. термін "Д." було замінено терміном "член Співдружності", що не вплинуло ні на форму організації влади в колишніх Д., ні на їхній правовий статус.

Wheare K. The statute of Westminster and Dominion Status, 5 ed. — London, 1953.

Л. Циндровська

Донцов Дмитро (1887–1973) — український мислитель, публіцист, громадсько-політичний діяч. Навчався у Петербурзькому, Віденському університетах, викладав в університетах Канади. Був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, головою Союзу Визволення України, членом партії хліборобів-демократів. Починав науково-політичну діяльність із заперечення традиційного українського націоналізму XIX ст., називаючи його хуторянством. Стверджував, що українська і російська історичні традиції — несумісні і тому орієнтував українство на Захід. Намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику. Основними принципами нового українського націоналізму вважав: перший принцип — вольовий; другий — постійне прагнення українства до боротьби за незалежність, третій — романтика, фанатизм у національній боротьбі; четвертий — тісне поєднання національного з інтернаціональним; п'ятий — крайня необхідність і виховання нової політичної еліти; шостий — орієнтація на певний примус у процесі боротьби за незалежність. Основні праці: "Історія розвитку української

державної ідеї", "Українська державна думка і Європа", "Підстави нашої політики", "Націоналізм", "Дух нашої давнини", "Де шукати наших традицій".

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий енциклопедичний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Драгоманов Михайло (1841–1895) — відомий український політичний мислитель, громадсько-політичний діяч. Викладав у Київському університеті, був членом київської "Громади". Досліджував проблеми історії, держави і права, їх походження. Основними причинами суспільного поступу вважав розвиток людського розуму, сім'ї, матеріального виробництва, класову боротьбу. Суть держави Драгоманов Михайло вбачав найперше у правах, якими наділені її громадяни, у правовому статусі народу, нації. Допускав федеральний устрій для України. Відстоював права і свободи громадян, найперше політичні, їх примат над класовими цінностями. Шукав шляхи розв'язання національного питання, вбачаючи, зокрема, однією з найважливіших перешкод російську експансію. Розробив і запропонував власний проект Конституції. Розумів соціалізм як етичне вчення, де основою є соціальна справедливість. Драгоманов Михайло одним з перших відкрив Європі українську проблему. Відомі твори з політичної теорії та історії: "Пропащий час", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Лібералізм і земство в Росії", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Історична Польща і великоросійська демократія".

Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. — К., 1998; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків, 1997.

М. Головатий

Дуаєн дипломатичного корпусу (від фр. *doyen* — старшина, старійшина) — глава дипломатичного представництва, який першим з колег по дипломатичному корпусу в країні перебування вручив вірчі грамоти. Д. завжди є дипломатичний представник вищого класу. Функції Д. мають насамперед протокольний характер. Д. виступає від імені дипкорпусу при передачі поздоровлень чи висловлюванні співчуття, очолює дипкорпус на різних церемоніях, в разі необхідності виступає від його імені, підтримує постійний контакт з відомством закордонних справ, надає своїм колегам консультації з питань протоколу країни перебування та взаємовідносин з місцевою владою. Дипломатичні представники держав, які не мають дипломатичних відносин з країною, яку представляє Д., підтримують зв'язок з питань, що належать до його компетенції, з наступним по старшинству після Д. дипломатичним представником.

Термін "Д." застосовується і до консульського корпусу. Д. (деканом) у цьому разі вважається глава консульського відомства, який старший серед колег за рангом і є першим за датою отримання екзекватури або за датою отримання попереднього призначення. Якщо екзекватуру або попереднє призначення отримали одночасно два чи більше консули, старшинство серед них визначається датою подання консульського патенту.

Дипломатический словарь: В 3 т. — М., 1984; Дипломатія сучасної України: Енциклопедичний довідник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Дуалізм (лат. *dualis* — двоїстий) — спосіб бачення дійсності, відповідно до якого сутність світу визначають два протилежні, рівноправні і незвідні одне до одного першоначала. В історії людської думки зміст дуалістичного світорозуміння неодноразово змінювався. В первісних космогонічних, космологічних поглядах розвиток світу постає як продукт боротьби добрих і злих світових сил (не обов'язково надприродних). Ця ж боротьба становить й основу розвитку людських спільнот, долі конкретних людей. Найдавніші систематизовані виклади дуалістичного бачення світу сягають ще часів давньоперського релігійно-етичного вчення зороастризму і зафіксовані в найстаріших варіантах книги прихильників цього вчення "Авести" (XIX–VI ст. до н. е.). Перші ж філософські рефлексії щодо проблем Д. вчені пов'язують з орфіками — представниками релігійно-філософської течії в Стародавній Греції, зокрема з їх вченням про те, що душа є божественним, добрим нача-

лом, а тіло — в'язницею душі, тож по смерті людини душа мусить зазнати низки перевтілень, аби очиститись від залишків тілесного начала. Найповнішого виразу в давньогрецькій філософії Д. зазнав у системі Платона. Платона вважають також родоначальником філософського Д., хоча частина вчених віддають пальму першості Парменіду. В нові часи найвидатнішим творцем філософської дуалістичної концепції був Р. Декарт, який розробив глибоке вчення про існування тілесної й духовної субстанцій, основні характеристики (атрибути) яких (атрибут матеріальної субстанції — протяжність, духовної — мислення) у всьому протилежні, а самі субстанції незалежні одна від одної, хоч врешті-решт вони обидві похідні від третьої субстанції — Бога. На новий ступінь проблематику Д. підніс І. Кант, у філософській системі якого дійсність поділена на світ почуттєво даних у досвіді явищ і надчуттєвий світ "речей у собі".

Для політологічного знання важливою постає думка І. Канта про автономність ідеї безумовного обов'язку щодо оточуючої людину матеріальної дійсності. Людина не може виправдовувати свої вчинки (якщо вони суперечать принципам безумовного обов'язку) тиском на неї зовнішніх емпіричних обставин: людина мусить діяти відповідно до свого морального обов'язку, навіть без особливої надії на успіх. Цю думку сповідували — в різних модифікаціях — пізніші мислителі й цілі літературно-мистецькі та філософські течії: романтики, неоромантики, екзистенціалісти. Методологічні аспекти філософського Д. застосовують також для дослідження проблем співвідношення знання і віри, демократії й деспотизму, свободи й необхідності, особи й суспільства.

Мотрошилова Н. В. Познание и общество. Из истории философии XVII–XVIII вв. — М., 1969; Проблемы методологии исследования в философии и конкретных науках Нового времени. — М., 1989; *Татаркевич Вл.* Історія філософії. Т. 2. Філософія Нового часу. — Львів, 1997; *Эберт К.* Семиотика на распутье. Достижения и пределы дуалистической модели Лотмана (Успенского) // Вопр. философии. — 2003. — № 7; *Szmrecsanyi T.* Parmenides — praotec europskego dualnego myslenia // Filozofia. — Bratislava. — 2002. — № 4.

В. Ятченко

Дуумвірат (від лат. *duumviratus* — двоначальність, від *duo* — два і *vir* — чоловіки) — спосіб організації влади (форма правління), для якої характерно, що владу уособлюють дві перші особи, тобто влада двох. У такому разі владні повноваження розділяються. У Стародавньому Римі спільне правління двох найвищих посадових осіб у колоніях і муніципіях; у Спарті влада двох царів, одному з яких надавалися повноваження верховної жрецької влади, а іншому — верховної військової влади; в Японії в період сьогунату імператор уособлював священний символ, а політичну владу здійснював сьогун — верховний військовий головнокомандувач; у Київській Русі теж були періоди дуумвірату, коли один з князів уособлював світську владу, а інший — військову. В таких країнах соціалістичного табору, або соціалістичної орієнтації, як Туніс, де не відбулося поєднання однією особою повноважень глави держави та голови "керуючої" партії (період Бургіби), політична ситуація була схожа на дуумвірат, коли глава держави управляв економікою, а перший секретар — політичним життям. Сьогодні дуумвірат як форма правління на державному рівні не поширений.

Значення терміна "дуумвірат" відрізняється від терміна "двовладдя", хоча вони співзвучні. В першому разі це влада двох узгоджена і стосується однієї політичної системи. У другому — це влада різних політичних інститутів (систем), що здійснюється на одній території або стосовно одного суб'єкта.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 2.

Р. Балабан

Духовенство — як правило, професійні служителі культу, які утворюють ієрархічно організовану структуру у ряді сучасних релігій. Д. вважається посередником між людьми та Богом. Вони задовольняють релігійні потреби віруючих, здійснюють таїнства і відправляють богослужіння, пояснюють віруючим основи віровчення, захищають його, здійснюють церковно-адміністративну діяльність. У більшості релігій до складу Д. входять тільки чоловіки.

Академічне релігієзнавство. — К., 2000; *Гараджа В. И.* Религиоведение. — М., 1998; *Ма-*

лерб М. Религии человечества. — М., 1997; *Тихонравов Ю. В.* Религии мира. — М., 1996.

А. Черній

Духовенство України — служителі культу, які діють у межах України і належать до однієї з конфесій, що діють на її території. Д. У. має свою особливість, яка викликана значною кількістю конфесій та адміністративним устроєм України, від якого залежить їх релігійно-адміністративна діяльність.

Історія релігії в Україні. — К., 1999; *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні. — К., 1993; Релігія і політика в сучасній Україні. — К., 2000.

А. Черній

Дюверже Моріс (*Maurise Duverger*, нар. 1917) — французький соціолог, політолог. Закінчив університет у Бордо, юрист, сорбоннський професор права з 1955 р. та керівник Центру порівняльного аналізу політичних систем у Сорбонні, член Академії наук і мистецтв (США), депутат Європейського парламенту. Д. є автором численних соціологічних і політологічних монографій, був політичним оглядачем щотижневика "Монд", консультантом і радником багатьох післявоєнних французьких урядів, учасником розробки основних правових документів. Д. — автор багатьох широко відомих монографій: "Політичні партії" (1951), "Демократія без народу" (1961), "Янус. Дволикість Заходу" (1972), "Республіканська монархія" (1974), "Відкритий лист соціалістам" (1976), "Республіка громадян" (1982). Ці праці були свого часу вельми помітними подіями не лише для наукового життя Франції, а й для її суспільного буття. Д. став визнаним авторитетом у галузі політичних наук. Вражає кількість прогнозів Д. за останні півстоліття, які підтвердилися. Так, у 1958 р. він з високою точністю передбачив повторне сходження де Голля на владний олімп Франції; у монографії про політичні партії він попереджував про небезпеку появи у Франції фашистських течій, що здавалося неймовірним після перемоги над німецьким фашизмом. У Д. немало "сюжетів про Радянський Союз". Зокрема, він стверджував про неминучість у віддаленій перспективі лібералізації тоталітарних режимів і партій типу КПРС. Знадобилося 30 років, щоб у Радянському Союзі, як кажуть, "процес пішов". Не дивно, що у Франції за Д. закріпилася слава одного із проникливих політологів, а у світі — справедливий і вельми високий авторитет науковця широкого масштабу другої половини XX — початку XXI ст.

Найвідоміший твір Д. з його творчого доробку — "Політичні партії" (1951). Автор здобув світове визнання і славу творця сучасної теорії політичних партій. Ця праця перекладена 20 мовами світу, вона мала не один десяток видань у Франції та інших країнах світу. Тут Д. запропонував свою класифікацію політичних партій, згідно з якою перші будуються на засадах загальної структури, інші — на основі поділу "партії керівних кадрів" і "партії мас". За визначенням Д., партії "керівних кадрів" слабоідеологізовані й складаються здебільшого із вельми впливових людей, які прив'язані до своєї місцевості, мають гнучкі об'єднання місцевих осередків. Депутати від таких партій мають досить велику свободу при голосуванні. Головне своє покликання такі партії вбачають у результатах виборів. "Партії мас", навпаки — достатньо численні. У складі таких партій чимало членів-борців, партійні організації мають відчутно структуризований характер, для них властива розгалужена ієрархія. Базовими засадами діяльності цих осередків є "культура участі", демонстративні лояльність та відданість засадничим партійним принципам. Такі партії мають три основні різновиди: соціал-демократичний, комуністичний, або ленінський, і фашистський. Саме для цих партій характерні численний партійний апарат, чіткі програми, статути, фіксоване членство, помітна централізація прийняття рішень, вища виконавча дисципліна та досить незначна зацікавленість у парламентській діяльності.

За визначенням Д., в історичній практиці були і залишаються два способи утворення партій: парламентський різновид утворення політичних партій і позапарламентський спосіб створення та діяльності політичних об'єднань. Саме спосіб утворення політичних партій постає чинником визначення належності їх до того чи іншого типу. Справді, у процесі політичної боротьби формувалися "масові партії". Водночас напруженість політичних баталій поставала дієвою спонукою до централізації та ідеологізації партій. Показово, що класифікація Д. набула певного поширення та популярності у європейських країнах.

Твори Д. "Вступ до політики" (1964) та "Демократія без народу" і "Соціологія політики" (1967) присвячені з'ясуванню питань суспільної та політичної інтеграції, взаємозв'язку регіональних та глобальних політичних проблем, векторам їх міжнародних взаємовпливів. Згідно з принципами Д., соціологія постає наукою, покликаною вивчати стосунки "керівників" і тих, "ким керують", вона спроможна класифікувати індивідуально-психологічні та колективні політичні антагонізми. Завданням політичної соціології, за баченням Д., є з'ясування "подвійного обличчя" влади. Адже політика постає у двох вимірах. По-перше, як боротьба між індивідами та групами за владу і переможці політичних баталій отримують відповідну компенсацію за рахунок переможених. По-друге, політичну діяльність вирізняють зусилля, які спрямовані на спільну побудову устрою і суспільного порядку, які були б вигідними для всіх сторін. Тим самим постає певний дволикий Янус: поєднання демократії та "законів джунглів". Така дволикість, за визначенням Д., проясняє справжню суть дуалізму політичних систем держав розвиненої демократії, тобто держав Заходу.

Д., з'ясовуючи феномен такої двоїстості, виводив аргументи на користь реального дуалізму щодо існування двох великих політичних партій чи провідних коаліцій у переважній більшості держав Заходу. Цей дуалізм постає найбільш оптимальним варіантом для плюралістичної демократії. Окрім того, Д., аналізуючи різновиди державного правління країн розвиненої демократії, виводив французьку модель державного правління як семіпрезидентську форму, тобто квазі- чи напівпрезидентську модель правління. Водночас Д. ставив під сумнів можливість застосування моделей плюралістичної демократії для країн, що розвиваються.

До теоретичних надбань Д. належить першість постановки завдань перед юридичною наукою щодо необхідності досліджувати політичні режими, політичні партії як особливі об'єкти юридично-правових наук. Він виокремив політичну науку з права Франції, домігся запровадження до навчальних програм ліцеїв та інших навчальних закладів ряду дисциплін із політичного виміру: "політична соціологія", "основні політичні проблеми сучасності" та інші, які сприяли утвердженню політології як важливої окремої дисципліни. Теоретичний та прикладний характер політологічних та соціологічних досліджень Д. широко використовується різними науковими школами у більшості країн так званої розвиненої та молодої демократії.

Твори: Duverger M. La Soziologie de la politigue. — Paris, 1973; Les Partis politigues. — Paris, 1976.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; Людина і політика. — К., 2003.

А. Кудряченко

Дюркгейм Еміль (1858–1917) — видатний французький соціолог, творець соціології як науки. Основні твори: "Про розподіл суспільної праці", "Правила соціологічного методу", "Самогубство", "Елементарні форми релігійного життя" та ін.

Е. Дюркгейм народився в незаможній родині потомственого рабина, але не став ні католиком, ні атеїстом. З юних років і до кінця життя він залишався агностиком. Постійно наголошуючи на особливій соціальній і моральній ролі релігії, Е. Дюркгейм зробив предметом своєї віри науку загалом і соціальну науку — зокрема, він був засновником нового методу для дослідження соціальних явищ, який дістав назву "соціологізм". "Соціологізм", на думку Дюркгейма, допоможе досягти об'єктивного знання про суспільство соціальним поясненням фактів.

У дусі "соціологізму" Е. Дюркгейм досліджував суспільне явище — самогубство і вивів його три типи: а) егоїстичне, зумовлене розривом соціальних зв'язків між індивідом та групою; б) альтруїстичне, викликане повним "розчиненням" індивіда в колективі; в) аномічне, спричинене соціальною розрухою, дезорганізацією, хаосом, що панують у суспільстві.

Подальші дослідження суїцидної поведінки іншими вченими підтвердили правильність висновків Е. Дюркгейма.

Е. Дюркгейм був одним з перших соціологів, які особливого значення надавали з'ясуванню природи солідарності, що об'єднує людей у певний "суспільний вид". Суспільство, як стверджує Е. Дюркгейм, немислиме без солідарності людей, у пошуках джерел якої вчений звертається до суспіль-

ного поділу праці, який інтегрує індивідів, забезпечуючи єдність соціального організму та почуття солідарності.

Солідарність, за Е. Дюркгеймом, — це вищий моральний принцип, універсальна цінність, яку визнають усі члени суспільства. Солідарність буває двох типів: механічна, властива для доіндустріального суспільства, та органічна, притаманна індустріальному суспільству.

У суспільствах з механічною солідарністю панують норми кримінального права з репресивними санкціями, а в суспільствах з органічною солідарністю домінують норми кооперативного права з реституттивними санкціями. Ця ідея особливо актуальна в наш час.

На думку французького соціолога, відмінність між двома видами права відображає відмінність між двома видами соціальної солідарності. Історія свідчить про зменшення значення репресивного права. У традиційному суспільстві переважає репресивне, а в сучасному — реституттивне право.

Е. Дюркгейм запроваджує в науковий вжиток низку нових понять, серед яких особливе значення має поняття "аномія", тобто стан у суспільстві, який характеризується відсутністю норм та правил регуляції поведінки індивідів, а також наявність нормативного вакууму, коли старі норми не спрацьовують, а нові ще не народилися. Такий стан є характерним для суспільств перехідного періоду, у тому числі для сучасної України.

Е. Дюркгейм дав глибокий філософський аналіз моралі та релігії, здійснив цілісний аналіз інституту сім'ї, висунувши ідею про її еволюцію через поступове відмирання функцій внаслідок розвитку самого суспільства. Моральні норми стають цементуючою силою індустріального суспільства, що здатна забезпечити високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур — церкви, політичних партій, держави та ін.

Будучи професором Сорбонни, він читав лекції студентам, започаткував видання соціологічного журналу — "Соціологічний щорічник". Загальні принципи вивчення суспільства лягли в основу структурного функціоналізму, фундатором якого є Е. Дюркгейм.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991; *Захарченко М. В., Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О.* та ін. Соціологічна думка України. — К., 1996; *История* социологии. — Минск, 1993; *История* социологии в Западной Европе и США. — М., 2001; *Ручка О. А., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995; *Ручка О. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — К., 1992; Хто є хто в західній та вітчизняній соціології: Навчальний соціологічний словник для студентів. — Львів, 1999.

О. Чижова

Дьюї Джон (1859–1952) — відомий американський психолог, філософ, освітянин, громадський, політичний діяч. Здобув докторський ступінь в університеті Джона Гопкінса (Вермонт, США), працював в університетах Чикаго, Колумбії, був президентом Американської асоціації психологів, Американської асоціації філософів. Вважав, що школа, освіта загалом є однією з форм суспільного буття, а не підготовкою до нього. Розробляв проблему моральності у політиці, соціальній сфері загалом. Праці Дьюї дали суттєвий поштовх розвитку таких напрямів у психології, як функціоналізм та біхевіоризм. Найвідоміші праці: "Моє педагогічне кредо", "Школа і суспільство", "Демократія та освіта", "Філософія і цивілізація".

М. Головатий

Е

Евальвація — систематичне вивчення й експертиза науково-практичних проектів і програм з метою утвердження і оцінки їх результатів. Часто Е. здійснюється як супутнє дослідження, тобто починається на етапі планування. Найефективніше Е. використовується в процесі розробки вчительських планів і освітніх програм, а також при проектуванні заходів щодо надання спеціальної допомоги країнам, що розвиваються.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Еволюційні теорії — загальна назва теорій соціальних, культурних і політичних змін. Е. т. соціально-біологічні відштовхуються від біологічних аспектів, особливостей розвитку людства, наголошуючи на дії певних природних факторів. У таких випадках йдеться про еволюцію як детермінований процес. У соціокультурних Е. т. використовується системний теоретичний підхід. За допомогою таких теорій певним чином визначаються можливості розвитку.

Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. — К., 1999.

М. Головатий

Еволюціонізм — наукова школа (теорія) з вивчення сутності культури, яка ґрунтується на уявленнях про еволюційно-прогресивний характер історико-культурного процесу.

О. Антонюк

Еволюція влади (*evolution of power*, від лат. *evolution* — розгортання) — викликаний життям постійний і безперервний розвиток влади, нагромадження потреби у її змінах і здійснення таких змін, процес спокійного, але справедливого приведення структур і змісту діяльності влади у відповідність до реальних потреб, включаючи всебічне наукове осмислення змін, що відбуваються. По суті Е. в. не передбачає будь-яких радикальних змін, поворотів у долях влади, її суттєвих, великих перетворень, понад усе її ліквідації. Однак цього можуть потребувати якісні зміни у самому суспільстві, яке у такому разі не зупиняється не лише перед радикальним реформуванням влади, а й перед її зміною (заміною) будь-яким шляхом. Як певна гарантія проти грубих, однозначних, невиважених потрясінь і катаклізмів у суспільно-політичному житті суспільства постають напрацьовані та впроваджені механізми виборності, зміни влади, її підконтрольності народу тощо.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Евтаназія (від грецьк. *eu* — добре і *thanatos* — смерть) — 1) добровільна, узгоджена з лікарем смерть невиліковно хворого за допомогою спеціальних знеболювальних засобів; 2) одна з давніх філософсько-етичних проблем. В античні часи питання Е. пов'язували насамперед із суїцидом або самогубством, тобто добровільним позбавленням себе життя. Так, стоїки, вважаючи головною метою людини доброчесне життя у злагоді з природою, з одного боку, а з другого — наявністю випадків неможливості жити і діяти розумно і морально, вважали однією з чеснот здатність своєчасно відмовитися від життя, але при цьому наголошували, що "прекрасним і розумним" може бути тільки самогубство, яке адекватне безвиході обставин. Із позицій епікурейців, життя прекрасне і гармонійне за умови можливості добровільно піти в небуття, коли реальність перестає приносити насолоду і переходить у страждання. Подальша історія філософської, теологічної думки репрезентує різну, а почасти протилежну інтерпретацію природи й значення самогубства. Зокрема, з позиції християнства життя — найбільший дар Божий, а тому позбавляти його себе або відбирати в когось — найжахливіший, найтяжчий і найбільший гріх і це не лише порушення шостої Божої заповіді "не вбивай!", а ще більший гріх — гріх зневіри,

ремствування на Бога і зухвалий бунт проти нього. Представники Просвітництва Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо вважали самогубство діянням, вільним від будь-якої гріховності, виявом природженої для людей свободи. На думку філософа-екзистенціаліста А. Камю, існування людини — це "буття до смерті", постійне вирішення питання самогубства, здійснення вибору і прийняття відповідальності за власне життя. Згідно з сучасними основоположними морально-правовими нормами — зокрема правами людини, вона має право розпоряджатися власним тілом і життям, його безперервністю, тобто одноосібно вирішувати питання Е. Інша річ, що використання цього права людиною потребує чіткого й виваженого правового забезпечення.

Калинаускас И. Жить надо! — СПб., 1994; *Карпов М. М.* Смысл жизни человека. — Ростов н/Д, 1991; *Моуди Р.* Жизнь после жизни. — М., 1991.

А. Черній

Егалітаризм (фр. *egalitarisme*, від *egalite* — рівність) — сукупність певних уявлень про необхідність рівності у розподілі доходів і багатства; серйозна проблема фактично для влади, владних структур усіх рівнів у різні часи і для багатьох країн. Ідея Е. виникла і сформувалася як суспільний ідеал в епоху буржуазних революцій (Ж.-Ж. Руссо, Г. Бабеф та ін.). Практично в умовах ринкових відносин реалізація ідеї Е. неможлива.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Егоцентризм (лат. *ego* — я і *centrum* — центр) — психологічний стан, а також духовна установка, згідно з якою особа ставить своє індивідуальне "я" в центр власного світовідношення. Під Е. також розуміють найвищу форму індивідуалізму. Свідому позицію Е. вчені відрізняють від дитячого егоцентричного світосприйняття, від егоцентричної мови як одного із зовнішніх виявів егоцентричної позиції дитини. В політичних текстах, особливо в політичній публіцистиці, під Е. розуміють егоїстичну, вкрай індивідуалістичну позицію політика, самозакоханість, невміння і небажання помічати і враховувати позиції інших учасників дискусії, бесіди, політичного процесу.

Позиція Е. формується під впливом установки, згідно з якою індивід переконаний, що візії, спосіб мислення інших нічим не відрізняються від його власних або ж смаки, позиції, переконання інших свідомо ігноруються. У практиці міжособистісних стосунків Е. постає найчастіше у двох формах: Е. комунікативний (спосіб передачі особою інформації своїм співрозмовника, слухачам, читачам у такий спосіб, що особливості сприйняття іншими людьми не враховуються і відкидаються) і Е. моральний (нездатність або небажання сприймати і враховувати позиції, мотиви моральних, політичних та інших вчинків інших людей, по суті — нездатність сприймати іншого як вільну істоту).

Гуревич А. Я. Ментальность. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989; *Орлов А. Б.* Личность и сущность: внешние и внутренние "Я" человека // Вопр. психологии. — 1995. — № 2.

В. Ятченко

Ейфорія (англ. *euphoria*, від грецьк. *eu* — добре і *phoreo* — переношу) — стан піднесеного настрою, самозадоволення, що фактично не відповідає реальним обставинам, ситуації. У політиці Е. — це передчасний радісний настрій з приводу будь-якого заходу чи кроків, результати яких, однак, далеко не очевидні.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Екзекватура (від лат. *exsequor* — виконую) — 1) у міжнародному праві — офіційний документ, який засвідчує, що уряд країни призначення визнає іноземного консула (главу самостійної консульської установи) і дозволяє йому виконувати свої функції. Видачею екзекватури завершується процес акредитації консула для роботи в країні перебування. Екзекватура передбачає наявність у консула консульського патенту, виданого державою, що направила його. У тексті екзекватури можуть визначатися межі й склад консульського округу, де дійсні повноваження

консула (у деяких країнах межі консульського округу описуються в окремому дипломатичному листуванні); 2) постанова судових органів певної країни про виконання рішення іноземного суду.

Е. Базовкін

Екзекутивний федералізм — спеціальний термін, що характеризує федеральну державу, перевагою якої є поєднання виконавчої влади держав — членів федерації і центральної влади. Прикладом Е. ф. може бути федералізм ФРН.

М. Головатий

Екзекуція (лат. *exsecutio* — виконання, покарання) — у сфері політики — засоби примушення, які використовуються, наприклад, союзною державною стосовно держави, яка входить до її складу, якщо та порушує союзні зобов'язання. Прикладом Е. може бути усунення від влади регіонального уряду і передача його обов'язків спеціально уповноваженому адміністративному органу.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Екзистенціалізм (від лат. *existentia* — існування) — філософія існування, один з найвпливовіших напрямів світової філософської думки XX ст. Виникає наприкінці 20-х років у Німеччині (М. Гайдеггер, К. Ясперс) і в 30-ті роки у Франції (Ж. П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель, М. Мерло-Понті, С. де Бовуар та ін.). У 40–50-х роках екзистенціалізм набув поширення і в інших європейських країнах, у 60-х роках також і в США. Представники цього напряму в Італії — Н. Аббаньяно, Е. Пачі; в Іспанії — М. Унамуно, Х. Ортега-і-Гассет; в Ізраїлі — М. Бубер; в Африці — Л. Сенгор; в Японії — Нісіда; в арабських країнах — Бадані, Тізіні. В США ідеї екзистенціалізму популяризували У. Лоурі, У. Баррет, Дж. Еді. До екзистенціалізму також близькі окремі релігійно-філософські напрями: французький персоналізм (Е. Муньє, М. Недонсель, Ж. Лакруа) та німецька діалектична теологія (К. Барт, П. Тілліх, Р. Бультман).

Філософським джерелом екзистенціалізму можна вважати ірраціональну філософію XIX ст. — німецький романтизм, ідеї К'єркегора, "Філософію життя", а також феноменологію Е. Гуссерля. Своїми попередниками екзистенціалісти вважають Паскаля, К'єркегора, Унамуно, Достоєвського і Ніцше. Центральною категорією екзистенціалізму є поняття "екзистенції" людського існування (звідси й назва, яку дав новому філософському напряму (1929 р.) німецький філософ Ф. Хайнеман). Екзистенція — унікальне особистісне єство людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи. Особистісний характер екзистенції робить її недосяжною для будь-яких логіко-дискурсивних, раціонально-об'єктивних методів пізнавального осягнення. Внаслідок загальності методи виявляються принципово "несумірними" із особистісною (неповторно-унікальною) природою екзистенції. Тому екзистенція, як принципово несумірна із "загальним", речово-предметним світом з його раціонально-логічною структурою, виступає як те, "що не є" (сукупність можливостей, майбутнє та ін., на які переважно й орієнтована "екзистенція" як на предмет своїх бажань, задумів, планів, проектів), як небуття, ніщо. В такому контексті екзистенціалізм тяжіє до ідей так званої ареопагітики ("апофатизму"). У світоглядному плані філософія екзистенціалізму співзвучна з кордоцентрично-екзистенційною орієнтацією українського світоглядного менталітету, одним з підтверджень чого є той вплив, який справила на формування екзистенціалізму (французький варіант) школа київського екзистенціалізму початку XX ст. (М. Бердяєв, Л. Шестов).

Екзистенціалізм як філософський напрямок має неоднорідний характер. Розрізняють екзистенціалізм релігійний (Ясперс, Марсель, Бердяєв, Шестов, Бубер) і атеїстичний (Сартр, Камю, Мерло-Понті, Гайдеггер). Однак визначення "атеїстичний" щодо екзистенціалізму доволі умовне, оскільки визнання того, що Бог помер, супроводжується (зокрема, у Гайдеггера і Камю) ствердженням неможливості і абсурдності життя без Бога.

Як філософія життя екзистенціалізм прагне зрозуміти буття як щось безпосереднє та подолати інтелектуалізм як традиційної раціоналістичної філософії, так і науки. Буття, згідно з екзистенціалізмом, не є емпіричною реальністю, що дана нам у зовнішньому сприйнятті. Буття потрібно

осягнути інтуїтивно. Визначальним для нашого власного буття (екзистенції) є його незамкнутість, відкритість трансценденції (виходу за свої межі).

Онтологічною передумовою трансцендування є скінченність екзистенції, її смертність. Модусами скінченності є тимчасовість, історичність та "ситуаційність" екзистенції. Трансценденційне і сам факт трансцендування різні представники екзистенціалізму розуміють неоднаково. З релігійного погляду трансценденційне — це Бог. Згідно з Сартром і Камю, трансценденція — є ніщо й виступає як глибинна таємниця екзистенції. Якщо у Ясперса, Марселя, пізнього Гайдеггера, які визнавали реальність тансценденційного, переважають символічні і навіть міфоепічні моменти, то вчення Сартра і Камю, які ставили своїм завданням розкрити ілюзорність трансценденції, мають критичний, а інколи нігілістичний характер.

У французькому, російському і українському екзистенціалізмі, а також у Ясперса центральне місце посідає проблема людської свободи. Марсель і Ясперс вважали, що свободу можна здобути лише в Богові. У Сартра, в якого трансценденція — ніщо, поняття нігілістичне, свобода виступає заперечливістю щодо буття. Свобода людини полягає в тому, що вона сама себе "проектує", створює себе, обирає себе, не керуючись нічим, окрім своєї власної суб'єктивності, сутність якої — повна незалежність від будь-чого. Людина одинока й позбавлена будь-якої онтологічної "основи". Вчення Сартра про свободу межує з позицією крайнього індивідуалізму. Загалом свобода в екзистенціалізмі виступає як важкий тягар, який людина має нести, оскільки вона є особистістю. Вона може відмовитись від своєї свободи, перестати бути сама собою, стати "як всі", але лише через відмову від себе як особистості. Світ, в який при цьому поринає людина, у Гайдеггера має назву "man": це світ, позбавлений індивідуальності, в якому все анонімно, в якому не існує суб'єктів дії, в якому всі — "інші" і людина навіть стосовно себе є "іншою". Це світ, в якому ніхто нічого не вирішує, а тому й не несе ні за що жодної відповідальності. Бердяєв називає це "світом об'єктивації", ознаками якого є поглинання індивідуального, особистого спільним, загальним, позбавленим індивідуальності, а також панування необхідності. Спілкування індивідів, здійснюване в світі об'єктивації, не є справжнім, воно лише підкреслює і поглиблює одинокість кожного. Одним із засобів вирішення цієї проблеми, який визнає Камю, виступає єднання індивідів у бунті проти "абсурдного світу, проти скінченності, смертності, недосконалості і безглуздості людського буття".

Інше вирішення проблеми людського спілкування пропонує Марсель, який вважає, що справжнє буття — трансценденція — є не предметним, а особистісним, а тому істинне ставлення до буття полягає в діалозі. Буття, за Марселем, не "Воно", а "Ти". Тому прообразом ставлення людини до буття має слугувати ставлення до іншої людини, яке здійснюється перед особою Бога. Любов, згідно з теорією Марселя, є трансцендентування, прорив до іншого, чи то особа людська, чи то особа божественна. Оскільки такий прорив розумом осягнути неможливо, то Марсель зараховує його до сфери "таїнства".

Проривом об'єктивованого світу, світу "man", відповідно до філософії екзистенціалізму, є не тільки справжнє людське спілкування, а й сфера художньої, філософської, релігійної творчості. Усвідомлення того, що все в світі зазнає загибелі через скінченність самої екзистенції дає підстави Ясперсу закликати людство навчитися жити і любити з постійним усвідомленням недовгочасності і скінченності всього, що людина любить, врешті — незахищеності самої любові.

Соціально-політичні позиції представників екзистенціалізму були різними. Так, Сартр і Камю брали участь у Русі опору; з кінця 60-х років XX ст. позиція Сартра характеризувалася крайнім лівим радикалізмом і екстремізмом. Концепції Сартра і Камю справили певний вплив на соціально-політичну програму руху "нових лівих" (культ насильства, свободи, який переростає у свавілля). Політичні орієнтації Ясперса і Марселя мали ліберальний характер, а погляди Гайдеггера тяжіли до консервативної тенденції.

Гайденко П. П. Экзистенциализм и проблема культуры. — М., 1963; *Шварц Т.* От Шопенгауэра к Хейдеггеру. — М., 1964; Современный экзистенциализм. — М., 1966; *Буткевич А. М.* От Фрейда к Хайдеггеру. — М., 1985; *Проблема* человека в западной философии. — М., 1988; *Бердяев Н.* О назначении человека. — М., 1983; Философский

энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко — К., 2002; Политологический словарь (http:/www.home.ricor.ru/1_9/slovar.html); Социологический словарь / Сост.: О. М. Абрамова, А. Н. Рыжов; Ред. проф. Л. Г. Судас (http://www.chem.msu/su/rus/teaching/sociology/sozslov.html)/

Г. Калінічева

Економічна політика — система цілей і засобів їх досягнення певними політичними інститутами та економічними організаціями (переважно міжнародними) в економічній сфері суспільства. Взаємодія політики і економіки має визначальний характер у суспільному житті. Глибинний базис політичних відносин детермінується економічними інтересами, економічним становищем держави, станів, груп, індивідів. У свою чергу політична діяльність не може не впливати на економічні відносини в суспільстві та економічну роль держави.

Вперше теза залежності політичних процесів від соціального та матеріального становища громадян прозвучала в Аристотеля (“Політика”).

Новий час на перші позиції висунув свободу й індивідуальні властивості людини як окремої одиниці соціальної та економічної дії. В таких умовах економічна влада поступово обмежувала абсолютний характер влади політичної. Саме тому такі представники ліберальної економіки, як Адам Сміт (1723–1790), виступали на захист індивідуальної свободи і приватної власності.

Провідною ідеєю класичного лібералізму було невтручання держави в економічне життя і саморегуляція ринку. Карл Маркс (1818–1883) і його послідовники зробили висновок про те, що володіння економічною владою, тобто засобами виробництва, прямо або опосередковано ставить під контроль політичну владу. Натомість активна роль політики, особливо в разі зміни суспільно-економічних систем, значно змінює економічну сферу суспільного життя.

У XX ст. після кількох світових економічних криз (особливо кризи 1929–1933 рр.) актуалізується і набирає ваги теорія державного регулювання економіки, яка дістала свою назву від імені Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946).

Суть кейнсіанства полягає у збільшенні видатків державного бюджету, розширенні обсягів громадських робіт, регулюванні зайнятості, збільшенні кількості грошей, що надходять в обіг, тощо. Проте прихильники неолібералізму не відмовилися від своєї віри в найкраще функціонування економіки в умовах вільного ринку. Наприклад, Фрідріх Хайєк (1899–1992), один із найвідоміших представників цієї теорії, активно виступав проти державного впливу у справи ринкової економіки. Слід визнати, що його однодумці з Чиказької школи (М. Фрідмен та ін.) мали досить великий вплив на економічну політику провідних західних держав світу наприкінці XX ст.

Проте є й інша крайність, коли держава бере на себе основну економічну і політичну владу, позбавляє індивіда можливості здійснювати економічний вибір і перекладати на себе відповідальність за прийняті рішення і дії. На певному етапі така концепція економічної і політичної влади та відповідна економічна політика може дати тимчасовий виграш (як це було в країнах так званого реального соціалізму), але зрештою такий надмонополізм призводить до занепаду, застою і стагнації.

Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979; *Мушинский В.* Основные этапы развития советской политической системы // Сов. гос-во и право. — 1988. — № 9.

В. Бебик

Експертна влада (*expert power*) — згідно із сучасними уявленнями, що склалися в менеджменті на Заході, — влада експертів як можливість для них серйозно впливати на замовника. Вона базується на вірі виконавця в те, що він володіє такими спеціальними знаннями, які дають змогу задовольнити наявні і ті, що виникають, потреби. Е. в. набуває все більшого поширення і масштабів, стає ефективнішою у зв’язку із щораз більшими можливостями технологій і організації.

М. Головатий

Експлуатація (від фр. *exploitation* — привласнення чужої праці) — безплатне привласнення власниками засобів виробництва і життєвих засобів, продукту (додаткового, а нерідко і частини необхідного), виготовленого безпосередньо працівниками,

шляхом економічного або позаекономічного примусу. Розрізняють такі форми Е., як особливий спосіб виробництва (рабовласництво, феодалізм, капіталізм) і такі, де вони не є способами виробництва (воєнні грабежі, данина, контрибуція, домашнє рабство тощо).

Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. — К., 1995.

М. Головатий

Експропріація (фр., англ. *expropriation*, від лат. *ex* — з, від і *proprius* — власний) — примусове (з оплатою або ні) позбавлення власності, яке здійснюється державними органами (конфіскація або реквізиція).

М. Головатий

Екстрадиція (від лат. *ex* — з, поза і *tradition* — передача; англ. *exstradition*; фр. *extradition*) — у міжнародному праві видача іноземній державі особи, яка порушила закони цієї країни, для притягнення її там до кримінальної відповідальності або для здійснення, виконання винесеного щодо неї вироку суду за здійснення нею кримінального або міжнародного злочину. Термін "Е." за змістом адекватний поняттю "видача злочинця" (англ. *criminal extradition*). Умови і порядок Е. визначаються міжнародними договорами і національним законодавством.

А. Кудряченко

Екстремальні умови (*extreme/ exetremal conditions*, від лат. *extremus* — крайній, загрозливий) — виняткові, особливі, надзвичайні обставини, в яких нерідко доводиться діяти цивільній або військовій владі, що потребує від них проявів високої кваліфікації, самостійності, активності, творчості, наполегливості і рішучості в діях.

М. Головатий

Еліта — соціально-філософська і політологічна концепція, за якою будь-яке суспільство поділяється на "вибрану" меншість, що керує суспільством, і "неорганізовану" більшість, що є об'єктом управління. Сучасна концепція Е. виникла на межі XIX і XX ст. (В. Парето, Г. Моска, Й. Шумпетер, Р. Міхельс, В. Липинський). Певні ідеї, що є елементами теорії Е., висловлювалися ще Гераклітом ("найкраща особа") і Платоном (правління аристократії). Теоретичні засади концепції Е. утворюють положення про природне походження Е., її суспільні функції, різновиди, закономірності виникнення та еволюцію ("циркуляція Е."), характер зв'язків "неелітного" та "контрелітного". В сучасній політологічній літературі велика увага приділяється проблемі "демократичної Е.", її місцю в державі. В основі елітаризму лежить ідея природженої обдарованості людини, наявність у неї таких якостей, які зумовлюють здатність найкращого виконання владних функцій у суспільстві. Е. — порівняно невелика група осіб, яка характеризується, на відміну від "маси", згуртованістю, гомогенністю, досвідом керівництва, розвиненими міжособовими зв'язками. Соціальну базу Е., як правило, становлять привілейовані верстви населення. Правлячі Е. рекрутують поповнення, що буває рідко, з осіб, котрі, як правило, закінчили престижні навчальні заклади, структуровані в інститути влади (монополія еліти). У структурі управління і суспільних функціях розрізняють політичну, адміністративну, фінансову, наукову, військову, ідеологічну, технологічну, промислову, церковну, профспілкову Е. Теоретики елітаризму вважають, що їх представники відзначені наявністю особливих біопсихологічних якостей ("вершки суспільства" — Парето, "блакитна кров" — Донцов), зокрема хитрості ("лисиці") і рішучості ("леви"), які допомагають здійснювати функції маніпулювання та примусу. Однією з основних тез сучасного елітаризму є положення про меритократичну (англ. *merit* — гідність, відповідальність), а не соціальну природу "кращих" (Г. Моска, Д. Белл). Існування численних Е. породжує потребу їх консенсусу (урівноваження, доповнення й стримування). Життєвою потребою для забезпечення існування Е. є її здатність до оновлення, ротації, що базується на конкуренції, бо інакше Е. приречена на виродження, що загрожує соціальній стабільності.

М. Михальченко

Еліта політична (від фр. *elite* — кращий, відбірний, обраний) — термін запроваджено на початку XX ст. французьким дослідником Ж. Сорелем та італійським ученим В. Парето. Ним позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво в економічній, господарській, політичній, духовно-інтелектуальній, військовій тощо галузях суспільного життя.

Е. п. — самодостатня, відносно привілейована менша частина суспільства, яка усвідомлює власні інтереси, свою специфічність, вирізняється з політичного середовища на основі вищого ступеня розвитку окремих психологічних, соціальних, політичних якостей, бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Найбільш послідовне обґрунтування суті політичної еліти знаходимо у працях Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше. Сучасні концепції Е. п. започатковані наприкінці XIX — на початку XX ст., авторами яких були В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс. В. Парето (1848–1923) у своєму "Трактаті про основи соціології" обґрунтував свою елітарну теорію біопсихічними якостями індивідів, розмежування суспільства на еліту й маси виводив з нерівності індивідуальних здібностей людей, які проявляються в усіх сферах соціального життя, поділяв еліту на правлячу і не правлячу (еліту духу). Використовуючи термінологію Макіавеллі, у правлячій еліти В. Парето виокремив два типи, які послідовно змінюють один одного: "леви" і "лиси". "Левам" притаманний консерватизм та силові методи управління. Водночас в умовах нестабільності політична система потребує правління еліти "лисів" — гнучких керівників, які є майстрами політичних комбінацій. Італійський політолог і соціолог Г. Моска (1858–1941) у працях "Основи політичної науки" та "Правлячий клас" зазначав, що суспільство поділяється на пануючу меншість і клас, яким правлять. Такий поділ є необхідною умовою існування цивілізації. За Г. Москою існує два типи партійної верхівки: "аристократична" (закрита) та "демократична" (відкрита, допускає розширення своїх лав за рахунок вихідців з низів). Визначальними критеріями входження в Е. п., на думку вченого, є висока організованість, матеріальна, моральна, інтелектуальна вищість за інших. Розвивав концепцію Е. п. і німецький соціолог Р. Міхельс (1876–1936), який поєднав проблеми виникнення і функціонування Е. п. з діяльністю політичних партій, керованих меншістю. Він вивів "залізний закон олігархії", сутністю якого є те, що виникнення в процесі суспільного прогресу складних організаційних структур призводить до формування еліти. На основі аналізу діяльності політичних партій він доводить, що влада в партіях належить вузькому колу осіб, які перебувають на вершині влади. Потреба управління організацією зумовлює необхідність створення апарату з професіоналів, а тому поступово партійна влада концентрується в руках партійної еліти. Названі концепції належать до макіавеллістської школи, яка входить до елітарної моделі. У межах цієї концепції розглядаються ще й такі напрями: теорія занепаду американської демократії (Ч. Міллс); теорія самовідновлення панівного стану (П. Бірнбаум). Усі вони мають ряд спільних положень: елітарність будь-якого суспільства; усвідомлення елітою своєї винятковості; право еліти на політичне управління суспільством; особливі психологічні, політичні, соціальні якості; конкурентність і зміна еліт у процесі боротьби за владу.

Наприкінці XX ст. у політології сформувалися інші концепції функціонування Е. п.: ціннісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, В. Ропке та ін.) — внаслідок природного відбору в суспільстві, на думку авторів, формується еліта як найбільш продуктивна частина населення, наділена високими моральними якостями. Соціальна рівність дає змогу висувати з маси найактивніших фізично і найбільш підготовлених інтелектуально представників; плюралістичні теорії еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен, Р. Даль, Р. Арон та ін.) — визнають множинність еліт у будь-якому суспільстві, які поділяють на професійні, регіональні, релігійні та інші, кожна з яких покликана відображати інтереси своїх базових груп; ліволіберальні концепції (Ч. Міллс, Р. Мілібар та ін.) — базовим фактором утворення еліт є не особливі якості представників певної еліти, а володіння командними позиціями, керівними постами; до еліт, крім політичних діячів, входять також керівники корпорацій, найвищі державні службовці, офіцери, інтелектуали з високим суспільним статусом, основна функція еліти у суспільстві — забезпечення власного панування.

Е. п. внутрішньо диференційована і поділяється на правлячу, яка безпосередньо володіє державною владою, та опозиційну контреліту, діяльність якої спрямована на відвоювання влади у правлячої еліти з метою реалізації певної політичної доктрини, концепції, програми. Крім того, за способом формування еліту поділяють на відкриту, що рекрутується із суспільства, й закриту, само-

відновлювану з власного середовища. Е. п. може бути вищою (адміністративна еліта: службовці-управлінці, які безпосередньо беруть участь у процесі прийняття рішень) та середньою, до якої належать службовці, менеджери, науковці, інженери, інтелектуали. Е. п. за способом приходу до влади поділяється на легітимну, ту, яка отримала владу при добровільній підтримці мас, та нелегітимну — тих, хто панує над більшістю за допомогою примусу й насильства. За ідеологічними цінностями Е. п. поділяється на авторитарну, тоталітарну, демократичну, ліберальну. За видами політичної діяльності еліти можуть бути державними (адміністративна, депутатська), муніципальними, партійними та елітами громадських організацій. Розрізняють Е. п. за основними сферами життєдіяльності: політичну, економічну, соціальну, культурну, релігійну тощо.

Гаман-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии // Полис. — 2000. — № 3; Еліти в суспільстві: Начальний зміст теоретичної проблеми / М. Шульга, О. Потєхін, Н. Бойко та ін. // Розбудова держави. — 1998. — № 7–8; Правляча еліта сучасної України: Соціологічний портрет / М. Шульга, О. Потєхін, Н. Бойко та ін. // Вісник НАН України. — 1998. — № 7–8.

О. Антонюк

Елітаризм — соціально-філософська і політологічна течія, яка об'єднує різні погляди на еліти: консервативні, ліберальні, демократичні, тоталітаристські та ін. Усі ці течії виходять з факту існування еліт, але по-різному оцінюють їх соціальні і політичні функції. Наприклад, прихильники концепцій "демократичної еліти", "ліберального Е." наголошують на необхідності соціальної мобільності і постійної ротації еліт, що дає змогу поповнювати еліти представниками неелітарних груп населення, закликають створювати спеціальні механізми поповнення еліт (система освіти, демократична політична система тощо). Втім, визнається соціологічно й політологічно обґрунтований факт значної пасивності народу, прихильності "масової людини" до авторитаризму. Теоретики демократичного Е. (Т. Дай) наголошують на тому, що збереження ліберальних демократичних цінностей багато в чому залежить від еліти. Антидемократичні інтенції Е. використовували ідеологи тоталітаризму, фашизму й расизму. Консервативний Е. є ідейно-політичною основою олігархічного аристократизму, монархізму й фундаменталізму.

В Україні вивчення теорій еліт і різних напрямів Е. набуває значного поширення і є помітним явищем у політичній науці.

М. Михальченко

Елітний блок — домовленість, угода між елітами, а також неформальне об'єднання еліт з метою здійснення заходів соціального захисту (захисний блок) або врегулювання конфлікту згідно з принципами погоджувальної демократії.

М. Головатий

Ембарго (від ісп. *embargo* — заборона, накладення арешту; англ. — *embargo*; нім. — *Embargo*; фр. — *embargo*) — термін, що означає запровадження органами влади заходів, спрямованих на заборону (включаючи арешт) вивезення з будь-якої країни або ввезення в ту чи іншу країну товарів і цінностей; заборону заходження в порти своєї країни суден; затримка кораблів, транспортів, вантажів, предметів озброєння, що належать іншій державі, з метою впливу на неї і примусу підкоритися волі інших членів міжнародної спільноти. Е. запроваджується як у воєнний, так і в мирний час. Трапляються випадки використання Е. деякими країнами для здійснення своєї політики і грубого тиску на інші країни. Відповідно до Статуту ООН міжнародна спільнота може використовувати Е. як колективний репресивний захід щодо держав, які є джерелом загрози міжнародній безпеці.

А. Кудряченко

Еміграція (від лат. *emigratio* — виселення, переселення) — вимушене чи добровільне переміщення громадян із своєї держави в іншу країну світу з економічних, політичних, релігійних тощо причин (безробіття або його загроза, безземелля або малоземелля, неможливість реалізувати свої професійні потреби, тягар етнічної, політичної, релігійної дискримінації, прагнення до з'єднання з сім'єю та ін.). За часом Е. розділяють на довготривалу (переміщення в іншу країну з метою постійного проживання); тимчасову (емігранти через певний час повертаються на історичну батьківщину); сезонну (еміграція здійснюється в певну пору року або на заробітки).

Масові від'їзди населення спостерігалися в історії багатьох країн, зокрема наприкінці XIX — на початку XX ст. з Італії, Австро-Угорщини, Російської імперії в країни Америки, у 40–60-ті роки XX ст. з північноафриканських країн до Франції та ін.

На рубежі XX–XXI ст. еміграція набула надзвичайно великих розмірів. За межами своїх країн нині проживають близько 100 млн чол. Переміщення робочої сили внаслідок еміграції з країн-донорів здебільшого впливає на втрату дієздатного компоненту, ослаблення інтелектуального потенціалу держави.

Право залишати власну країну і повертатися до неї зафіксоване у Загальній декларації прав людини (1948 р.) і Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), які містять і ряд обмежень, що зумовлені охороною "державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення".

Загальна декларація прав людини // Права людини в Україні. Інформ.-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 21. Права меншин. — К., 1998; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Факультативний протокол до нього. Зазн. джерело.

О. Антонюк

Емірат (від араб. *emirate*) — держава, що очолюється еміром, радою емірів. Наприклад, Об'єднані Арабські Е. (ОАЕ) — з 1971 р. держава у Західній Азії і східній частині Аравійського півострова біля берегів Персидської і Османської заток. ОАЕ — це федерація у складі 7 князівств (Е.): Абу-Дабі, Шарджа, Дубай, Умм-ель-Кайвайн, Аджман, Рас-ель-Хайма і Ель-Фуджайра. Кожне князівство — монархія. На рівні федерації вищим консультативним органом є Федеральна національна рада у складі представників Е. Така Рада обирає одного з емірів президентом на п'ять років. В Е. державною релігією є іслам, основу економіки становить нафта, нафтова промисловість. У зв'язку з відсутністю природних джерел прісної води, її виробляють понад 20 спеціально створених підприємств.

М. Головатий

Емпіризм (від грецьк. *empeiria* — досвід) — напрям у філософії, представники якого вважають почуттєвий досвід єдиним джерелом знання і критерієм пізнання. Інколи термін Е. використовують у літературі для позначення явищ, пов'язаних з тим чи іншим різновидом почуттєвого досвіду (наприклад, "феміністичний емпіризм", "емпірична національна ментальність" тощо). Виник у Європі в XVII–XVIII ст. В історії філософської думки на позиціях емпіризму стояли як представники матеріалістичного (Ф. Бекон (1561–1626), Т. Гоббс (1588–1679). Дж. Локк (1632–1704)), так і ідеалістичного (Дж. Берклі (1685–1753), Д. Юм (1711–1776)) напрямків. Для всіх представників Е. властиве негативне ставлення до раціонального пізнання. Е. рішуче відмежовував себе від середньовічної схоластики, постулюючи орієнтацію на поглиблений аналіз фактів, почуттєвого досвіду. До цього різновиду досвіду прихильники Е. зараховували також і навички, вміння, процеси й форми застосування отриманих знань, способи засвоєння індивідом знань та вмінь. Головним методом пізнання Е. визнавав індукцію. Науковість в Е. ототожнювалася з дистанціюванням від ціннісного аспекту знання і ціннісних орієнтацій вченого, із "звільненням від тягаря моралі та ідеології". Недооцінка Е. ролі теоретичного мислення значно обмежувала можливості пізнання в розкритті внутрішніх закономірностей об'єктивного світу, а послідовна абсолютизація ним опису фактів та їх систематизації, з одного боку, прислужилася звільненню науки й філософії від обмежувального впливу теології, а з іншого — сама обмежувала можливості й розвиток мислення. Націленість Е. на отримання достовірних фактів відіграла велику методологічну роль у виникненні соціології, в розробці нею процедур і методів збирання даних, а систематичне дотримання установки на автономію науки стосовно моральних цінностей сприяло появі та легалізації соціальної інженерії.

Гносеологічні аспекти Е. послужили базою для виникнення філософії позитивізму. Аксіологічні виміри Е. стали однією з підоснов виникнення прагматизму, який, своєю чергою, впливав і впливає на розвиток сучасних політологічних теорій.

Актуальні проблеми історико-філософської науки. — К., 1991; *Заиченко Г. А.* Джон Локк. — М., 1988; *Szapuova M.* Problem empirizmu vo feministskej epistemologii // Filozofia. — Bratislava, 2002. — № 6.

В. Ятченко

Емський указ 1876 р. (Висновки Особливої Наради для припинення українофільської пропаганди після виправлення відповідно до зауважень, зроблених Олександром II травня 1876 р. у м. Емс) — таємне розпорядження, підписане 18 (30) травня 1876 р. російським царем Олександром II у м. Емс у Німеччині поблизу Вісбадена, про заборону друку і поширення книжок українською мовою. У цьому документі зазначалося, що з метою попередження небезпечної щодо держави діяльності українофілів необхідно здійснити такі заходи: Міністерству внутрішніх справ — не допускати ввезення у межі імперії, без особливого дозволу Головного управління у справах друку, будь-яких книг, що видаються за кордоном на малоросійськім наріччі (тут малося на увазі книги як духовного змісту, так і навчальні, і взагалі книги, призначені для початкового читання); заборонити в імперії "друкування на цьому наріччі будь-яких оригінальних творів або перекладів", за винятком історичних пам'яток з додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з використанням тільки загальноприйнятого російського правопису. Причому дозвіл на друкування творів красного письменства давати після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку; заборонити на цьому ж наріччі сценічні вистави, тексти до музичних нот і публічне читання; підтримати ворожу до українофільства газету "Слово", що видається у Галичині, постійною субсидією; заборонити прихильну до українців газету "Киевский телеграфъ". Цим розпорядженням Міністерству народної освіти приписувалось посилити нагляд з боку місцевого начальства, щоб не допустити у початкових училищах викладання будь-яких предметів на малоросійському наріччі; вилучити з бібліотек усіх рівнів училищ у малоросійських губерніях книжки "оригінальних творів і перекладів на тому же наріччі"; звернути "серйозну увагу на особовий склад викладачів у навчальних округах Харківському, Київському, Одеському, зобов'язавши попечителів цих округів скласти іменні списки викладачів з відміткою про благонадійність кожного у відношенні до українофільських тенденцій, а відмічених неблагонадійних чи сумнівних перевести у великоросійські губернії, замінивши їх уродженцями цих останніх". У документі зауважувалося, що в майбутньому відповідальність за підбір осіб на викладацькі місця, їх благонадійність у зазначених округах покласти на тих, хто їх представляє. Причому наголошувалося, що корисно було б застосовувати правила, за якими у навчальні заклади округів Харківського, Київського і Одеського призначати "викладачів переважно великоросів, а малоросів розподіляти у навчальні заклади С.-Петербурзького, Казанського і Оренбурзького округів. На підставі цього розпорядження було закрито на невизначений термін Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, розпущено громади, зобов'язано вислати М. Драгоманова і П. Чубинського як "позитивно небезпечних у краї агітаторів". Е. у. було видано поза порядком звичайного законодавства: його не розглядала Державна рада чи Рада міністрів. Змістовий його бік, розпорядження, зафіксовані в ньому, свідчили про намагання самодержавства паралізувати український рух заходами більш системного та безжального характеру, ніж передбаченими валуєвським циркуляром.

Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000.

О. Антонюк

Енгельс Фрідріх (*Fridrich Engels*, 1820–1895) — видатний німецький мислитель і політичний діяч, суспільствознавець, журналіст, один з основоположників марксизму, друг і соратник К. Маркса. Е. народився у сім'ї власника текстильної мануфактури в Бремені Рейнської провінції. На вимогу батька змушений був залишити навчання у гімназії в 1837 р. і зайнявся вивченням комерційної справи. В 1838–1841 рр. жив у Бремені, працював у торговій конторі, а у вільний час займався самоосвітою, вивчав філософію Гегеля, іноземні мови. Добре володів основними європейськими мовами, читав на російській і персидській мовах. Освіту здобув, будучи вільним слухачем Берлінського університету (1841–1842 рр.), коли проходив у Берліні військову службу. У 1842 р. виїхав до Великобританії, де працював управителем сімейної ткацької фабрики у Манчестері. Повернувшись на континент, брав активну участь у нелегальному революційному "Союзі справедливих", за дорученням якого разом з К. Марк-

сом у 1848 р. написав "Маніфест Комуністичної партії". У 1849 р. брав участь у Баденсько-Пфальцському збройному повстанні. У 1850 р. повернувся до Манчестера, в якому мешкав до 1870 р. Того ж року розрахувався з батьківською компанією, оплатив усі борги К. Маркса й почав жити на ренту. Тому зміг переїхати до Лондона. Тут його обрали членом Генеральної ради І Інтернаціоналу. Він брав активну участь в організації та роботі ІІ Інтернаціоналу. В його творчому доробку численні праці: "Становище робітничого класу в Англії", "Селянська війна в Німеччині", "Революція і контрреволюція в Німеччині", "Анти-Дюрінг", "Роль насильства в історії", "Про розклад феодалізму і виникнення національних держав", "Походження сім'ї, приватної власності і держави", "Розвиток соціалізму від утопії до науки", "Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії", "Діалектика природи" (вперше була опублікована у 1925 р. в СРСР російською та німецькою мовами) та ін. Він опублікував працю Маркса "До критики Готської програми" та виступив з критикою Ерфуртської програми, у 1893 р., в Цюриху на третьому конгресі ІІ Інтернаціоналу виступив з промовою про його завдання, виголосивши її англійською, французькою та німецькою мовами.

Е. зробив особистий внесок у становлення та розвиток марксистської теорії та політичної концепції. У 1859 р. написав розгорнуту рецензію на працю К. Маркса "До критики політичної економії", в якій показав значення відкриття Маркса — матеріалістичного розуміння історії та діалектико-матеріалістичного методу. У 1867–1868 рр. написав 9 статей-рецензій про значення першого тому "Капіталу" Маркса з тим, щоб зламати змову замовчування офіційною пресою цього великого творчого доробку К. Маркса. Він вперше систематично виклав основи історичного матеріалізму (термін вжито у 1892 р.), висунув думку про походження і еволюцію класів у суспільстві. Як і Маркс, Е. вважав, що рушієм історії є класова боротьба, вершиною якої є боротьба пролетаріату з буржуазією. Це означало виняткове призначення пролетаріату, реалізувати яке він може через політичну революцію, насамперед насильницького типу. Разом з Марксом Е. у своїй концепції диктатури пролетаріату опирався на досвід Паризької Комуни, що стала державою, в якій поєднувалися всі гілки влади. Е. досить глибоко проаналізував проблеми походження держави, етапи її розвитку. Сутнісними складовими держави він вважав територіальний поділ, публічну владу, податки, відчуження від суспільства. Е. вважав, що суть державної влади полягає у класовому пануванні. Пролетарська революція покликана знищити стару державну владу і створити на її уламках державу диктатури пролетаріату. Демократія, згідно з Е., це лише засіб, одна з політичних форм, яка потрібна пролетаріатові не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх супротивників. Свобода ж "прийде тоді, коли держава як така перестане існувати". Е. особливо наголошував, що пролетаріат для перемоги мусить мати власну політичну партію. Саме вона повинна вести перманентну ідеологічну боротьбу з ідеологією супротивників пролетаріату та будь-якими відхиленнями в самій партії. Е. виступав за існування преси, незалежної від партії, яка в рамках партійної програми покликана критично оцінювати діяльність партії.

Завдяки зусиллям Е. були підготовлені до друку й видані другий і третій томи Марксового "Капіталу". В останні роки життя Е., особливо у листах-статтях до К. Шмідта, Й. Блоха, Ф. Мерінга та інших, досить глибоко розкриває взаємодію між всіма сторонами життя суспільства, зокрема відносну самостійність надбудови та її зворотного впливу на базис, роль суб'єктивного чинника в політиці й історії щодо активної діяльності суб'єктів політики. Е., враховуючи реальні зміни в європейському соціально-політичному житті, висловив ряд ідей, які по-новому розглядали капіталістичну дійсність кінця XIX ст. В марксизмі до середини 80-х років панувало уявлення про державу як організацію "виключно пануючого класу". Водночас "пізній" Е. побачив у політичних структурах капіталізму кінця XIX ст. такі нововведення, як запровадження загальної початкової освіти, всеохоплюючого страхування та розширення виборчих прав і перехід до загального виборчого права, користуючись яким, робочі направили своїх представників до структур державної влади. Саме тоді Е. наголошує на тому, що пролетаріат може, "використовуючи легальні засоби, досягти більших результатів, ніж за допомогою перевороту", тобто насильницької революції. Тим самим Е. висловився

про можливість мирного (парламентського) шляху завоювання політичної влади з боку пролетаріату, а також висловив новий підхід щодо необхідності використання буржуазної державної машини після перемоги пролетаріату. Е. мав заслужений авторитет у широких колах міжнародного робітничого і соціал-демократичного руху, підтримував особисті стосунки з провідними соціал-демократичними лідерами Англії, Німеччини, Іспанії, Франції, Швейцарії, Росії та інших країн.

Е. помер 5 серпня 1895 р. Згідно з його волею, після кремації скринька з попелом великого мислителя й політичного діяча була опущена в море біля Істборна, улюбленого місця відпочинку Е. на південному березі Англії. Роль Е. в становленні та розробці матеріалістичного підходу до політики величезна. Її точно охарактеризував В. Ленін: "Неможливо зрозуміти марксизм і не можна його цілісно викласти, не рахуючись з усіма творами Енгельса".

Твори: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К., 1958–1968. — Т. 1–39; К., 1979– 1985. — Т. 40–50.

Энгельс Фридрих. Биография: Пер. с нем. — М., 1972; *Грин Ц. И.* К. Маркс и Ф. Энгельс и революционная Россия. — М., 1978; Воспоминания о Марксе и Энгельсе. — М., 1988; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Кудряченко

Епікур (341–270 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. З 306 р. до н. е. — в Афінах, заснував філософську школу. Філософію поділяв на фізику (вчення про природу), каноніку (вчення про пізнання, в якому Е. дотримувався сенсуалізму) й етику. Визнавав буття блаженно-байдужих богів у просторах між численними світами, але заперечував їх втручання в життя космосу та людей. Девіз Е. — живи усамітнено. Мета життя — відсутність страждань, здоров'я тіла та стан безтурботності духу (атараксія); пізнання природи звільняє від страху смерті, забобонів і релігії загалом. Головним завданням філософії вважав вигнання хвороб душі (страждань).

У фізиці Е. дотримувався атомістики Демокрита. Водночас Е. створює зовсім нову атомістичну теорію. Відмінність полягає в тому, що у Демокрита рух атомів здійснюється у порожнечі виключно за законом падіння тіл під власною вагою, у Е. — поряд з дією закону падіння з'являється ще один чинник — атом виявляє властивість "самочинного відхилення" від "лінії необхідності".

Ідея Е. про самочинне відхилення атомів є специфічним відображенням факту виникнення у людей нових якостей — індивідуальної свободи, певного мінімуму соціальної автономії особи. Людина — цей "соціальний атом" — набуває в собі (а не в космічному світопорядку, котрий розчиняє індивіда, його неповторність) автономного, самодостатнього ґрунту свого волевиявлення. Загалом основну увагу Демокрит звертає на закони існування об'єктів (людина теж лише об'єкт), у Е. — до суб'єкта. Е. хвилює не саме по собі вчення про Космос як сукупність атомів, а проблема можливості відхилень, випадків суб'єктивного бачення.

Сенс своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Е. вбачає в основному правилі мудрості — вміти відхилятися від незадоволення, страждань. Тут потрібно звернути увагу, що йдеться саме про "відхилення" від страждань, а не про гонитву за задоволенням бажань. Гонитва за бажаннями завжди приносить свою протилежність — невдоволеність.

Е. вбачає в теорії світу ідей Платона, вченні про "першодвигун" Аристотеля дію надприродних сил, які не залишають місця випадкові, свободі волі людини. Якщо боги існують, то вони живуть у просторах між світами і не втручаються у земні справи.

Послідовно дотримуючись атомістичної теорії, Е. робить висновок, що душа людини — тілесна. Смерть тіла є смерть душі, бо сутність душі — рух атомів у тілі. Відповідно до такого розуміння людини й суб'єктивних властивостей він розробляє послідовно сенсуалістське вчення про пізнання. Світ пізнається за допомогою мислення та чуттів, між якими немає великої різниці, бо і чуття, і мислення спричинені рухом атомів. Критеріями істини визнаються чуттєві сприйняття (випливання образів, викидів з речей), поняття (або загальні уявлення, тотожні спогадам).

Е. створює життєстверджуючу етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична і утилітарна. Моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал — у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедли-

вість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що поширюється і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець — не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

Епікуреїзм досить широко впливав на свідомість мислителів подальших етапів еллінської епохи, зокрема Риму.

Богомолов А. С. Античная философия. — М., 1985; *Герасимчук А. А.* Філософія: Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів. — К., 1999; *Надольний І. Ф.* Філософія: Навч. посіб. — К., 2001; *Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А.* Філософія: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2005; http://www.philsci.univ.kiev.ua.

Р. Чорней

Ескалація — термін, яким позначається розвиток політичного конфлікту вглиб (по вертикалі). Е. передбачає посилення інтенсивності (збільшення кількості і частоти) чи ворожості (поступовий перехід від умовлянь і погроз до інтенсивніших дій аж до застосування збройного насилля) дій сторін одна щодо одної. При Е. конфлікту можливий і паралельний перебіг цих процесів, які лише збільшують інтенсивність його розвитку.

Причина Е. конфлікту полягає в тому, що при переході від латентної фази до фази відкритого конфлікту стикаються деструктивні, взаємно несприйнятливі моделі поведінки сторін. За цих обставин Е. постає у формі таких змін конфлікту, за яких подальші руйнівні дії сторін одна проти одної (перешкоди, тиск, пряме застосування сили тощо) за інтенсивністю вищі, ніж попередні. Дії однієї сторони викликають, відповідно, дії іншої сторони, як правило, більш підсилені. Це, своєю чергою, викликає нові агресивні вчинки першої сторони і так далі. В умовах Е. конфлікту ситуація надзвичайно заплутана і на цій стадії приступати до врегулювання конфлікту складно, оскільки важко виокремити "правих" та "винних".

Закономірністю Е. конфлікту є своєрідне укрупнення суб'єктів конфлікту. Це відбувається за рахунок залучення у конфлікт щораз більшої кількості його нових учасників. Внаслідок цього міжгруповий політичний конфлікт може перерости у загальнодержавний або внутрідержавний конфлікт набути статусу міжнародного тощо. На етапі Е. конфлікт набуває найбільшої гостроти і веде до того, що сторони починають розуміти необхідність переходу до конструктивних і взаємно сприятливих позицій. Завдяки цьому створюються передумови для дій, які зрештою приведуть до розв'язання конфлікту.

Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осипова та ін. — Харків, 2002; *Запрудский Ю. Г., Симонов В. В.* Социальные и политические конфликты. — М., 1996; *Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А.* Политическая конфликтология. — М., 2002; Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. — Чернівці, 1993.

Г. Зеленько

Есхатологія (від грецьк. *eshatos* — останній, *logos* — вчення) — релігійно-філософське вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту, складова віровчень багатьох релігій, зокрема іудаїзму, християнства, ісламу, буддизму. Зміст Е. становлять уявлення про Царство Боже на землі, про антихриста, воскресіння мертвих, рай, пекло тощо. У християнстві Е. — розділ канонічного вчення про Страшний (Останній) Суд і його так звані класичні й некласичні, єретичні трактування. Тематика Страшного Суду безпосередньо пов'язана з ідеєю Месії, кінцевим спасінням як метою існування людини й людства, спокутуванням ними своїх гріхів і наверненням до Бога. У християнській традиції есхатологічне вчення набувало різних відтінків його змісту й діапазону — від канонічних трактатів до символу віри окремих сект та революційних рухів Середньовіччя.

У сучасних умовах Е. є складовою так званої філософської кризи (О. Шпенглер, Г. Зіммель, Е. Гуссерль, А. Вебер, Т. Лесінг, Р. Гардіні, Х. Ортега-і-Гассет та ін.), в основі якої лежить ідея універсальної соціокультурної кризи, що охоплює такі сфери соціального життя, як політичну, економічну, духовну, етнічну тощо. Проблеми духовного переродження й спустошення людини, руйнації духовних ідеалів, втрата творчих сил і можливостей перебувають у центрі уваги мислителів, які звернулися до

теми соціокультурної кризи. Е. вплинула на формування одного з магістральних напрямків сучасних філософських, політологічних, соціологічних досліджень — глобалістики, яка увінчує перехід від культурологічних проблем, проблем раціональності до формування "глобальної проблематики": екологічних, демографічних, ресурсних, космічних, медико-біологічних та подібних до них проблем, від розв'язання яких залежить майбутнє як окремої людини, так і людства загалом.

Гарнак А. Сущность христианства. — М., 2001; *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. — М., 1994; *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс. — М., 1997; *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992; *Сидорина Т. Ю.* Человечество между гибелью и процветанием: философия кризиса в XX веке. — М., 1997; *Шпенглер О.* Закат Европы. — М., 1993; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.

А. Черній

Еталонна влада (*model power*, від фр. *etalon* — еталон, стандарт, зразок) — за сучасними уявленнями певний зразок добре влаштованої, зорганізованої влади, яка є привабливою для підлеглих, підпорядкованих (виконавців), яку бажають наслідувати, копіювати. Як правило (і в менеджменті, і в політиці тощо), керівника Е. в. вважають своєрідним взірцем, прикладом, стандартом.

М. Головатий

Етатизм (фр. *etat* — держава) — багатопланове явище політико-правової думки та суспільно-політичної практики. В його основі — звеличення держави як адміністративної та політичної організації. Розглядає інститут держави як вищий результат і мету суспільного розвитку. Зародився як ідейна течія на противагу таким антидержавним ідейним течіям, як анархізм. Предтечами Е. вважаються Платон та Аристотель в античну добу; Макіавеллі — Ренесансу, Гегель — Просвітництва і романтизму. Усі зазначені мислителі високо цінували державу, вважаючи її найвищим благом людства. Термінологічно Е. оформився у другій половині XIX ст. Його батьківщиною стала Франція. Поява Е. була зумовлена доктринальними позиціями прихильників зміцнення впливу держави та розширення її повноважень, що означало звуження сфери компетенції органів місцевого самоврядування та структур громадянського суспільства.

З часом Е. дещо змінився у бік концепції дирижизму — посилення регулюючої ролі держави в процесі загострення конкурентної боротьби за ринки сировини і збуту, проти створення штучних монополій.

Своїх крайніх форм Е. досягає в умовах тоталітарного та авторитарного правління. Адже за цих умов держава втручається майже у всі сфери життя суспільства і громадян, у буквальному розумінні тут держава поглинає суспільство. Така практика призводить до засилля бюрократії, оскільки будується на максимальній концентрації та централізації політичної влади і управління. Ця форма Е. ґрунтується на посиленні ролі силових та репресивних органів влади, що суперечить основним правам людини і демократії.

Л. Шкляр

Етатократія (*etato-cracy*, від фр. *etat* — держава і грецьк. *kratos* — влада) — 1) абсолютна, беззаперечна влада держави; 2) політика активної і ефективної участі держави в економічному житті, інших сферах суспільного буття, активний вплив на них; орієнтація на всебічний розвиток держави. Такий курс суспільного розвитку відображається у різноманітних соціально-філософських, політико-правових, кратологічних школах, течіях, установках, поглядах. Установки такого характеру найближчі до тоталітарних систем.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Етика влади (*ethics of power,* від лат. *ethica*, від грецьк. *ethos* — звичай, норов, характер) — 1) дотримання владою відповідних норм моралі і моральності; 2) система певних уявлень, знань на основі поєднання етики і кратології, яка може одночасно розглядатися і як одна з галузей кратології — науки про владу. По суті Е. в. займається дослідженням ролі і місця моралі у системі владних відносин, у діяльності політичних, громадських діячів, лідерів і органів влади, теоретично пояснює і обґрунтовує необхідність і важливість моральної поведінки влади, виробляє певні рекомендації для владної практики. Досить часто етика в поведінці влади — політичних діячів,

органів влади є досить вузьким місцем. Її дотримання залежить від рівня демократичного розвитку держави, суспільства.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Политологический энциклопедический словарь. — М., 1993; Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К., 2002; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Етика політична — 1) специфічна дисципліна, що склалася в межах політичної філософії і вивчає вплив моральних принципів, норм і уявлень людей на політику, а також вплив політики на мораль; 2) нормативна система, що сформувалася на базі морального усвідомлення людьми своїх політичних цілей і цінностей; своєрідний синтез моральної і політичної свідомості, форма внутрішньої єдності критеріїв морального вибору людини і її політичного цілепокладання.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Политологический энциклопедический словарь. — М., 1993; Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К., 2002; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Етнічна ідентичність — результат свідомого ототожнення індивіда з етнічною групою. До витоків етнічної ідентичності зараховують історію народу, звичаї, традиції, мову, релігію, символи культури тощо. У структурі етнічної ідентичності саме цінності посідають особливе місце, оскільки вони являють собою частину світогляду спільнот і є своєрідною системою, яка забезпечує ідентичність.

Етнічна ідентичність формується на основі різних матеріальних та духовних символів — архітектурних, літературних, фольклорних, харчових, персоніфікованій героїці, колективних трагедіях народу тощо. Сучасні уявлення про роль та місце Е. і., за деякими спостереженнями, формуються під впливом конкуруючих інтерпретацій діалектики етносу та нації. Серед іншого підвищення ролі етнічного чинника в системі ідентитетів пов'язують з реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію та іншими соціальними, економічними і політичними процесами. Зазначається, що Е. і. як суспільний феномен ґрунтується на диспозиції колективних уявлень та відносин, що мають архетипічний поділ за ознаками "свої — чужі". Одна з важливих функцій, що її виконує Е. і., забезпечення інтегрального зв'язку, який трансформується у часову і просторову єдність національного "ми". Разом з тим ця ідентичність виконує і певну захисну функцію від таких негативних проявів, як натиск урбанізації, що веде до уніфікації і стандартизації, макдональдизації тощо. На тлі зазначеного фахівці зауважують появу своєрідного "етнічного парадоксу", сутність якого полягає в тому, що на щораз більшу уніфікацію людство реагує актуалізацією проблеми "відмінностей", наприклад, культурних, цивілізаційних, гендерних, конфесійних, а також етнічних. Спостерігається тенденція до збереження, відродження та експансії Е. і., яка охоплює сферу мовної поведінки, культурних цінностей, народних звичаїв, традиційних вірувань тощо. При цьому дослідники зазначають подвійну роль етнічних ідентитетів, які можуть відігравати як конструктивну і прогресивну, так і деструктивну та реакційну роль. Зокрема, деструктивно-реакційна функція Е. і. пов'язується з такими явищами, як етноцентризм, агресивний етніцизм, ксенофобні почуття до чужинців тощо. Особливо наочно ця деструктивність далася взнаки під час етнічних війн на Балканах та інших "гарячих точках" планети, викликаних конфліктами на етнічному ґрунті. Саме внаслідок такого надмірного та агресивного етніцизму з'явилося таке поняття, як "етнічні чистки".

Якщо говорити про українську ідентичність, то її нині деякі дослідники характеризують як складне явище, де на рівні титульного етносу можна спостерігати феномен так званої подвійної ідентичності — загальноукраїнську та регіональну: "східняки" — "західняки", місцеву — "буковинці", "галичани", "наддніпрянці", "поліщуки" тощо. Подвійність характерна також для представників змішаних шлюбів, діти яких успадковують елементи етнічної ідентичності своїх батьків. Нині для української нації, що відроджує своє етнічне коріння і водночас прагне цивілізованого діалогу з іншими народами, важливо зберегти рівновагу між повагою і гордістю за своє етнічне походження з відчуттям належності до однієї спільноти — української нації, яка формується на поліетнічній основі як сучасна політична реаль-

ність, ідентитетами для якої є такі одвічні цінності, як незалежність, державність, мова та культура, на ґрунті яких формується сучасна українська нація.

Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. — К., 1996; *Майборода О. М.* Проблема формування нової ідентичності української нації // Етноси України. Альманах. — Вип. № 1. — К., 2000; *Макеєв С.* Соціологічний аналіз ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — К., 2000 — № 3; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К., 2002.

Л. Шкляр

Етнічна картина світу — сукупність цінностей та ціннісних пізнавальних (когнітивних) орієнтацій членів певного суспільства (етнічних спільнот) про навколишній світ (як погляд на Всесвіт), які визначають, спрямовують та структурують їх поведінку.

Процес становлення Е. к. с. в історичному контексті свідчить, що інтенсивне формування етнічних спільностей розпочалося в епоху неоліту і характеризувалося надзвичайною нерівномірністю. Це було зумовлено різними темпами господарсько-культурного розвитку. У науковій літературі таке явище дістало назву етногенезу. Величезну роль у ньому та ранній господарській історії відіграв поділ праці між землеробами та скотарями в II тис. до н. е., що призвело до нових міграцій, расових змішувань і взаємовпливів різних етнічних спільностей, розвитку мови як основної форми духовної та господарської культури, а також визначального компонента етносу; виникнення соціально-диференційованого суспільства і утворення найдавніших держав спочатку в Південно-Західній Азії та Північній Африці, трохи пізніше — у Південній, Середній і Східній Азії, Середземномор'ї, ще пізніше — на південному Сході Азії, у Центральній і Південній Америці.

У подальшому історичному прогресуванні людства відбувається поступове і постійне збільшення кількості народонаселення, окрім відносно коротких періодів природних або суспільних катаклізмів (війн, епідемій, стихійних лих тощо). Так, від епідемій чуми у XIV ст. загинуло близько 14 млн чол.; від голоду у XIX ст. — 25 млн чол. в Індії і майже стільки ж у Китаї; від епідемії "іспанки" у Європі після Першої світової війни 1914–1918 рр. — близько 20 млн чол. і ще більшими були втрати від смертності і зниження народжуваності.

Збільшення кількості населення, розвиток його продуктивних сил, ускладнення суспільної організації і піднесення культури спричинило масові міграційні процеси, підвищення темпів господарсько-культурної взаємодії між окремими народами й цілими їх групами.

На формування сучасної етнічної картини світу істотно вплинуло так зване велике переселення народів, яке відбувалося в IV–IX ст. у Європі, і освоєння ними майже усього Балканського півострова. У I–II ст. до н. е. германські племена із прабатьківських земель — Східної Прибалтики, Південної Швеції, узбережжя та островів Балтійського моря — переміщаються у Центральну і Північну Європу і відбувається поступове їх проникнення на Британські острови, де раніше жили кельти. Формування романських народів здійснювалося внаслідок змішання латинізованого населення різних провінцій колишньої Римської імперії з варварськими племенами, які свого часу зуміли підкорити "вічне місто" Рим. Наприкінці IV ст. у Європу переселилися гуни і заснували у басейні Дунаю велике державне утворення з етнічно змішаним населенням. У Східну Європу слідом за гунами прийшли інші тюркські племена — хазари, авари, болгари, печеніги, половці та ін. Важливу роль в етногенезі чувашів і татар відіграла одна з груп болгар, яка з'явилась у місцях їх поселення, інша, перейшовши в 679 р. Дунай, розчинилася на південь від нього серед слов'ян, передавши свою назву болгарському народові. У VIII–IX ст. з Південного Уралу на Середній Дунай переселилися угорці (мадяри), за мовою споріднені з уграми Західного Сибіру — хантами та мансі.

Масові переселення тюркських народів відбувалися у Південному Сибіру, Центральній і Середній Азії, де у другій половині I тис. н. е. утворилися племінні об'єднання і держави, що приходили на зміну одна одній. З VI — початку VII ст. почалися арабські завоювання, що супроводжувалися розселенням арабів у країнах Передньої Азії та Північної Африки та асиміляцією ними місцевого населення.

На Сході і Південно-Східній Азії у I і на початку II тис. завершується етнічна, а разом з тим і державна консолідація корейців і

японців. Китайці поступово освоюють південну частину від гірського хребта Циньліна, де змішуються з різними народами і розпадаються на місцеві групи, які дуже різняться одна від одної. В Індокитаї етнічні території в'єтнамців, бірманців розширюються за рахунок кхмерів та індонезійців. Із Суматри розселяються малайці, які освоюють Малакку, а потім розповсюджуються майже на всій Індонезії, взаємодіючи із спорідненими з ними іншими групами індонезійців і утворюючи при цьому нові етноси.

У першій половині II тис. н. е. на етнічну історію Азії та Європи значно вплинули завоювання монголів, які підкорили інші, переважно тюркські народи, які у XIII ст. увійшли до складу імперії Чингізхана та його наступників. Наслідком цих етнічних процесів стало виникнення різноманітних груп татар у Сибіру, басейнах Волги та Ками, у Криму, а також формування нових етносів у Центральній, Середній та Передній Азії, на Кавказі та у Східній Європі.

Услід за монголо-татарами на Кавказ і в Малу Азію, а трохи пізніше й на Балканський півострів проникають нові групи тюркських народів — огузи, споріднені з сучасними середньоазіатськими туркменами; вони змішалися з місцевим населенням і відіграли істотну роль у формуванні нових етносів, зокрема азербайджанців і турків-османців, які знищили в XV ст. Візантію. Приблизно одночасно завершилося розселення племен, що говорили мовами банту, зі східних і центральних районів Африканського континенту по всій його південній половині. До кінця XV ст. в Азії, Європі та в Африці сформувалися майже всі існуючі тепер тут етноси.

В етнічній історії всього світу велике значення мали Великі географічні відкриття і тісно пов'язане з цим переселення великих мас європейців у XVI–XIX ст. в Америку, Австралію, Океанію та Південну Африку. У цих грандіозних міграціях провідну роль відіграли спочатку іспанці і португальці, а пізніше голландці, французи і особливо англійці.

До найважливіших етнічних процесів XVI — початку XX ст. належить розселення росіян та інших народів (українців, білорусів, татар, мордви та ін.) у Сибір, частково — на Кавказ та Середню Азію.

Український вчений Г. Щокін, розглядаючи етногенез народів світу, наголошує, що у процесі первісного розселення людства на Землі утворюються найдавніші історико-культурні спільності, які упродовж багатьох тисячоліть становлять певні історичні реальності. На відміну від господарсько-культурних типів історико-етнографічні області завжди об'єднують народи, які, хоч і різняться часто рівнем і напрямком соціально-економічного розвитку, розселені на суміжних територіях і реально пов'язані між собою.

В енциклопедичній літературі зазначається: території, на яких у населення внаслідок спільності історичної долі, соціального й економічного розвитку, а також у результаті взаємовпливу формуються схожі культурно-побутові особливості, називаються історико-культурними областями.

У світовому просторі у процесі складних соціальних змін, зауважує Г. Щокін, сформувалась ієрархічна система історико-культурних провінцій, областей і регіонів, основною одиницею якої є область. Групу областей можна об'єднати у більші провінції. Вирізняють шістнадцять історико-культурних провінцій.

1. Західно-центральноєвропейська провінція поділяється на області північноєвропейську, приатлантичну, центральноєвропейську і середземноморську, де сформувалися спільні європейські форми культури. Майже все населення належить до європеоїдної раси і говорить індоєвропейськими мовами.

2. Східноєвропейська провінція об'єднує області: центральну, північну (російсько-білоруську), прибалтійську, волго-камську, південно-західну. Вона охоплює Східно-Європейську рівнину від узбережжя Північного Льодовитого океану до берегів Чорного і Каспійського морів і гір Кавказу. Населення належить в основному до європеоїдної раси і говорить індоєвропейськими мовами (росіяни, українці, білоруси, литовці, латиші, молдавани), а також мовами фінно-угорської (естонці, карели, комі, мордва, удмурти та ін.) групи уральської сім'ї і тюркськими мовами алтайської сім'ї (татари, чуваші та ін.).

3. Кавказька провінція, розташована на південь від Східно-Європейської рівнини між Чорним і Каспійським морями, охоплює різноманітні ландшафти Кавказьких гірських систем, передгір'їв і гірських долин і поділяється на дві області — північнокавказьку і закавказьку. Населення в ос-

новному належить до перехідних і південних груп великої європеоїдної раси, вирізняється розмаїтістю етнічного і мовного складу (до картвельських мов належить грузинська, північнокавказькими говорять народи Дагестану й абхазо-адизькі народи (абхази, кабардинці, адигейці та ін.; осетини і вірмени — індоєвропейськими, азербайджанці, карачаївці, балкарці, кулики та ін. — тюркськими).

4. Середньоазіатсько-казахстанська провінція охоплює посушливі рівнини на схід від Каспійського моря, пустелі та високі гірські системи Тянь-Шаню і Паміру. Поділяється на південно-західну (Туркменія), південно-східну (Узбекистан і Таджикистан) і північну (Киргизія і Казахстан) області. Населення характеризується змішуванням європеоїдної і монголоїдної рас. Більшість населення говорить тюркськими мовами.

5. Сибірська провінція охоплює на Півночі Азії величезні простори тайги, тундри і сухого степу від Уралу до Тихого океану. Об'єднує області ямало-таймирську, західносибірську, алтає-саянську, східносибірську, камчатсько-чукотську, амуро-сахалінську. Корінні народи, що жили тут, належать до континентальної та арктичної рас великої монголоїдної раси. Вони говорять тюркськими (якути, тувинці, алтайці, сибірські татари та ін.), монгольськими (буряти), тунгусо-маньчжурськими (евенки, евени та ін.) мовами алтайської сім'ї, фінно-угорськими (ханти, мансі), самодійськими (ненці, селькупи та ін.) мовами уральської сім'ї; мовами чукотсько-камчатської (чукчі, коряки, ітельмени) та ескімосо-алеутської сімей.

6. Центральноазіатська провінція охоплює пустелі помірного поясу (Гобі, Такла-Макан). Народи, що тут живуть, належать в основному до континентальної раси великої монголоїдної раси і говорять мовами алтайської (монголи, уйгури та ін.) і сино-тибетської (тибетці, китайці та ін.) сімей.

7. Східно-азіатська провінція охоплює рівнини Китаю, півострів Корея і Японські острови. Переважають представники тихоокеанської раси великої монголоїдної раси; більшість становлять народи сино-тибетської сім'ї (китайці, хуей та ін.), японці, корейці, на півдні — тайські і австро-азіатські народи.

8. Південно-східноазіатська провінція охоплює півострів Індокитай, острови Індонезії і Філіппіни. Складається з областей західноіндокитайської і східноіндокитайської, західноіндонезійської і східноіндонезійської, філіппінської. Населення переважно належить до південноазіатської перехідної раси, в окремих групах виражені давні австралоїдні риси. Говорять в основному мовами австронезійської та австроазіатської сімей.

9. Південноазіатська провінція охоплює нагір'я Декана, низовинні долини Інду, Гангу, Гімалайські і Бірмано-Ассамські гори, острів Шрі-Ланка. На півночі переважають різні групи південних європеоїдів, на північному сході — монголоїди, на півдні — представники південноіндійської та веддоїдної рас, у центрі — змішане європеоїдно-австралоїдне населення; давні негроїдні та австралоїдні расові риси збереглися в андаманців, веддів Шрі-Ланки і невеликих народів Центральної Індії. На півночі поширені мови індоєвропейської сім'ї (індоарійська та іранська групи), на півдні — дравідійської сім'ї (телугу, тамільська та ін.) на північному сході — австроазіатські та сино-тибетські мови.

10. Південно-західноазіатська провінція охоплює посушливі нагір'я і поділяється на малоазіатську, ірано-афганську, месопотамо-сирійську та аравійську області. Більшість населення належить до південних європеоїдів, говорить іранськими (перси, курди, афганці, таджики та ін.), тюркськими (турки, азербайджанці, туркмени та ін.) і семітськими (араби) мовами.

11. Північноафриканська провінція розміщена на Середземноморському узбережжі, субтропічній зоні пустелі Сахара і оаз від Єгипту до Магрибу. Вирізняють області: Єгипетську, Магрибську, Суданську. Народи цієї провінції (переважно араби, а також бербери) пов'язані з південно-західноазіатською провінцією, становлячи частину арабського світу. Належать в основному до південних груп великої європеоїдної раси і говорять діалектами арабської мови.

12. Африканська тропічна провінція охоплює екваторіальні райони континенту з тропічними лісами, вологими і сухими саванами. Вирізняють області західноафриканську, західно-центральну тропічну, східноафриканську, південноафриканську, мадагаскарську острівну. Антропологічний склад населення представлений різними групами великої негроїдної раси: негрською, негрилльською, бушменською, змішаними ефіопською, судан-

ською та ін. Мови утворюють нігеро-кордофанську, ніло-сахарську, афразійську і койсанську сім'ї; малагасійці говорять австронезійськими мовами.

13. Північноамериканська провінція охоплює Аляску, арктичну тундру і тайгу, ліси і прерії, субтропіки на березі Атлантики. Вирізняють області арктичну, канадську, власне північноамериканську. До європейської колонізації тут жили лише індіанські, на півночі — ескімоські народи. Більшість населення належить до перехідних форм великої європеоїдної раси; нащадки африканських рабів — негри і мулати; індіанці належать до американської раси великої монголоїдної раси і до змішаних форм.

14. Латиноамериканська провінція охоплює всю Південну і Центральну Америку і об'єднує карибську, мезоамериканську, андійську, амазонську, пампаську і вогняноземельну області. Внаслідок колонізації континенту переважно прибульцями з країн Піренейського півострова та їх змішування з корінним індіанським населенням значно поширилися іспанська і португальська мови, а також багато елементів "іберійської" культури. Расовий склад населення сформувався внаслідок змішування американоїдної та європеоїдної, а також негроїдної (Карибський архіпелаг, атлантичне узбережжя Бразилії) рас.

15. Австралійська провінція охоплює континент Австралію і острів Тасманію. На початок XX ст. сформувалися різні історико-культурні області. Англо-австралійська — виникла внаслідок колоніального захоплення земель і винищення аборигенів, її населенню притаманна висока європейська культура; в аборигено-австралійській корінне населення належить до особливого типу великої австралоїдної раси; англо-австралійці — європеоїди.

16. Океанійська провінція складається з трьох областей: Меланезії (папуаси та меланезійці), Мікронезії і Полінезії (маорі та полінезійці). Папуаси та меланезійці належать до особливого типу великої австралоїдної раси; полінезійці та мікронезійці — до змішаних рас. Говорять мовами західно- і східно-австронезійських груп, папуаські мови утворюють власні численні сім'ї.

Що ж до збільшення кількості населення в історичному контексті, то більшість дослідників поділяє точку зору, що на I тис. народонаселення світу сягало 300 млн чол., а до 1500 р. збільшилось до 425 млн. Межі освоєної суші значно розширились, слабозаселеними були лише Північна Америка й Австралія, а також величезні території вологих тропічних лісів Африки і Південної Америки.

У XVII ст. темпи приросту народонаселення світу помітно збільшуються. На демографічних процесах позначились швидке зростання промисловості, піднесення сільського господарства, успіхи медицини у ряді західноєвропейських країн (кінець XVI–XVIII ст.). Різке збільшення кількості населення спостерігається з другої половини XVIII ст.

З 1500 по 1900 р. народонаселення світу збільшилося майже в 4 рази. У 1650 р. воно досягло 550 млн чол. (збільшилося на 22 % за 150 років), до 1800 р. — 905 млн чол. (збільшилося на 65 % за такий же період) і до 1900 р. — 1630 млн (збільшилося майже на 80 % за 100 років). Особливо прискорене підвищення темпів приросту населення характерне для другої половини XIX ст. (понад 6 % за рік, у 3 рази вище, ніж у XVI–XVIII ст.), що пояснюється зниженням смертності у промислово розвинених країнах Західної Європи.

Загалом на початок XX ст. сучасна етнічна картина світу в основних рисах сформувалася.

У XX ст. динаміка збільшення кількості населення характеризується ще більшою інтенсивністю. Так, кількість населення світу 1 млрд була досягнута приблизно в 1820 р.; 2 млрд — в 1927 р. (через 107 років); 3 млрд — в 1959 р. (через 32 роки); 4 млрд — в 1974 р. (через 14 років); 5 млрд — в 1987 р. (через 13 років); 6 млрд — у 1999 р. (через 12 років). На кінець XX ст. дві країни мали населення понад 1млрд чол.: Китай — 1,2 млрд та Індія — 1 млрд, а сім країн мають понад 100 млн чоловік (США, Індонезія, Росія, Бразилія, Японія, Нігерія, Пакистан).

Усього в світі нині нараховується 225 держав, що мають постійне населення і є суверенними. Проте їх населення розподілене дуже неоднорідно. У згаданих вище державах проживає понад 60 % населення світу. Водночас у 62 великих і середніх державах (із населенням понад 10 млн чол. у кожній) зосереджено майже 95 % усього населення Землі. І нарешті, у світі нараховується 38 карликових країн (з кількістю

жителів менше 100 тис. чол.), в яких разом проживає близько 1 млн чол.

Внаслідок тривалого самостійного розвитку народів, їх існування в різних природно-географічних, господарських і соціальних умовах виникла етнічна різноманітність етноспільнот, які відрізняються одна від одної рівнем суспільного розвитку, культури, расовими ознаками і кількістю населення.

Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — К., 2002. — Т. 1; *Народы* мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1988; *Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г.* Этнология: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001; *Тавалов Г. Т.* Этнология: Учеб. для вузов. — М., 2002; *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 2002.

О. Антонюк

Етнічна меншина — самоусвідомлювана група громадян держави, яка є кількісною меншістю і для членів якої характерні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення. У міжнародному законодавстві немає чіткого розмежування між поняттями "етнічна меншина" і "національна меншина". Аналіз різних джерел дає підстави визначити їхню спорідненість, а не тотожність (див.: *Національна меншина*).

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

О. Антонюк

Етнічна психологія — наука, що вивчає психологічні особливості індивіда або групи, які безпосередньо пов'язані з етнічною або культурною належністю і виявляються на свідомому та несвідомому рівнях. Е. п. досліджує суть змін в ідентичності, її природу з метою формування позитивної етнічної ідентичності та етнічної толерантності — двох основних "китів", на яких власне тримається внутрішній світ людини та світ соціальної реальності, що оточує її. До Е. п. зараховують кроскультурну психологію (метод глибокого розуміння та пояснення психологічної сутності етнічності в житті людини (індивіда) та суспільства у порівняльному поясненні цих явищ).

Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000.

М. Головатий

Етнічна самоідентифікація — акт усвідомлення своєї належності до певної етнічної групи. Вважається, що самоідентифікація — це наступний етап усвідомлення свого етнічного "Я" після того як людина усвідомила свою відмінність від інших — "Вони". Внаслідок такого подвійного процесу свідомості та самосвідомості виникає етноідентифікаційний поділ за ознаками: "ми — вони".

Е. с. — тривалий процес формування етнічного "Я-образу", початком якого є родина, мова спілкування та спосіб життя того оточення, в якому відбувається природна соціалізація особистості. З часом кількість ідентифікаційних елементів збільшується за рахунок освіти та життєвого досвіду. З'являється часовий вимір Е. с., пов'язаний з історичним минулим, культурною пам'яттю тощо. Процес Е. с. має специфіку у суспільствах з поліетнічним складом населення, а також у змішаних сім'ях, де батьки належать до різних етнічних спільнот. У таких випадках питання щодо обрання Е. с. — батьківської чи материнської — як правило розв'язується залежно від конкретних обставин, а саме: якою є мова та культура одного з батьків — домінуючою чи регресивною, державно-офіційною чи належить до категорії мови та культури меншин тощо. Багато чого тут залежить від самих батьків: як вони ставляться до власної етнічності — з пошаною, байдуже чи зневажливо. Отже, у разі змішаного шлюбу у дитини виникає кілька сценаріїв розвитку Е. с. — від моноетнічної до біетнічної. Реалізація того чи того сценарію залежить також від суспільної атмосфери, рівня толерантності щодо етнічних проблем, відсутності етноцентризму та ксенофобії, що значною мірою полегшує Е. с. шляхом вільного самовизначення.

Е. с. потрібно відрізняти від національної ідентичності. Остання пов'язана не так з поняттям народу, етносу, як з країною проживання, державою, тобто цей вид самоідентифкації асоціюється з поняттями тери-

торії та громадянства і належить до політичних ідентифікаторів незалежно від етнічного походження. Так, за даними останнього всеукраїнського перепису (2001 р.), нині в Україні проживають громадяни, які за своїм походженням представляють 134 етнічні спільноти. Кожен із них має власну Е. с., проте як представники української політичної нації вони є українцями і в цьому аспекті їхня Е. с. не збігається з національною, в основі своїй громадянсько-політичною і територіальною. Якщо Е. с. має часову вісь і тяжіє до історизму, то національна — просторову, на основі якої формується таке поняття і явище, як територіальний патріотизм. У цьому сенсі досить показовою є ситуація з Е. с. громадян США. Попри те, що вони є країною емігрантів, тобто сформованою з представників різних народів, її громадяни вважають себе насамперед американцями. Проте зрозуміло, що це поняття характеризує не етнічну, а державно-територіальну та громадянсько-правову належність тих, хто є громадянами цієї країни. Водночас, як засвідчує досвід кількавікового співіснування в одній суспільно-політичній системі США, вона не стала "плавильним казаном", у якому етнічний матеріал перетворився на єдине американське тіло. Соціологічні та етнологічні опитування засвідчують, що у США поряд з національною ідентичністю існує також і Е. с. Щоправда, останнім часом усе чіткіше окреслюється тенденція до превалювання в американській самосвідомості, за винятком недавніх емігрантів і тих, хто ще не встиг асимілюватися, національної самоідентичності як американців без акценту на расове чи етнічне походження.

Згідно із Законом України "Про громадянство України" та іншими підзаконними актами в Україні діє принцип "крові", тобто особи, народжені від українців у будь-якій країні, за бажанням можуть набути українське громадянство, вийшовши з громадянства іншої країни. У цьому, як видно, певну роль відіграє і Е. с.

Нині спостерігається тенденція до деінституціоналізації Е. с., тобто вилучення її з реєстру офіційних документів, що посвідчують особу. Так, в Україні з паспортів вилучено графу, яка засвідчує національність людини.

Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А. В. Смирнова и др. — М., 2004; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД. — К., 2002; *Майборода О. М.* Проблема формування нової ідентичності української нації // Етноси України. Альманах. — Вип. 1. — К., 2000; *Семененко И. С.* Трансформация критериев самоидентификации в социокультурном и политическом пространстве: западная парадигма и российский контекст // Полис. — 2000. — № 3; *Макєєв С.* Соціологічний аналіз ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3; *Тавадов Г. Т.* Этническая самоидентификация // Этнология. Словарь-справочник. — М., 1998; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. — К., 1998; *Малахов В. С.* Неудобства с идентичностью // Вопр. филос. — 1998. — № 2; *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности. — К., 1996.

Л. Шкляр

Етнічні процеси — сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної і матеріальної культури, мові, соціальній структурі, самосвідомості тощо, які відбуваються в процесі історичного розвитку людства.

Ці зміни зумовлюють принципові зрушення у бутті етносу як суб'єкта суспільно-політичних відносин і спричинюються багатьма факторами — історичними, соціально-економічними, політичними, соціально-структурними, духовно-культурними.

До історичних факторів належать такі явища, як, по-перше, сам плин історичних подій, під впливом яких формувалися взаємовідносини між етнічними групами; по-друге, особливості їх історико-соціального становлення. Етноси у процесі історичної взаємодії між собою мали різний характер стосунків і в часи міжетнічної напруги нерідко на поверхню спливають саме негативні явища минулого: завоювання, насильницьке приєднання, депортація тощо, що позначається на політичній поведінці етнічних спільностей у сучасних умовах.

Соціально-економічний фактор лежить в основі розмежування типів етнічних спільностей за основними стадіями їх історичного розвитку, пов'язаного із зміною суспільно-історичних формацій — від первісних племен до сучасних націй. Наприклад, у Ра-

дянському Союзі взаємодіяли народи, які можна було зарахувати і до розвинених, індустріальних, урбанізованих, і до тих, яких називають слабоурбанізованими й слабоіндустріальними. Тобто одні етноси усвідомлювали себе як розвинені, самодостатні, інші — як ті, що потребують підтримки.

Серед політичних факторів можна назвати такі основні явища, що впливають на стан формування етнічних спільнот та їх взаємодію: принципи і форми державного облаштування, характер політичного устрою, тип державної етнополітики.

Важливе місце серед факторів, що ґрунтовно впливають на Е. п., належить групі соціально-структурних чинників. Найсуттєвіші з них: взаємозв'язок соціальної та етнічної стратифікації; вплив соціально-структурних змін; етнічний фактор у соціальній мобільності.

Суттєві зміни різних елементів культури етнічних спільнот зумовлюють культурні фактори. Особливе значення в цьому контексті має розвиток освітянської та інформаційної сфери суспільства. Так, соціокультурні трансформації різних компонентів культури, зокрема мовно-культурні і етномовні процеси, призводять до зміни розмовної і письмової мови, поширення двомовності і повного переходу на мову іншого народу (тобто мовна асиміляція); витіснення традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими, промисловими виробами тощо.

У динамічному контексті Е. п. розвиваються у двох напрямах — етноеволюційному та етнотрансформаційному. Перший з них — етноеволюційний процес — є синтезом багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, економічно-господарських, природно-географічних, екологічних тощо), які зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу (або окремих його частин), але не зачіпають самого їхнього етнічного існування, не спричиняють руйнування в цілому етнічної системи. Другі — етнотрансформаційні процеси — навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів. Вони відбуваються здебільшого внаслідок взаємодії етнічних спільнот або їх частин, що виражається у зміні основної ознаки всього етносу або його частини — етнічної самосвідомості. Такі процеси протікають повільно, але їх результати досить значні.

З огляду на переважання відцентрової тенденції в етнополітиці Е. п. поділяють на дві основні типологічні групи: етнооб'єднувальні та етнороз'єднувальні; у кожній з них розвиток може бути і етноеволюційним, і етнотрансформаційним, а також змішаним — еволюційно-трансформаційним.

Етнооб'єднувальні етнічні процеси характеризуються зближенням або й злиттям окремих етносів, внаслідок чого утворюються більші етнічні спільності, для яких може бути притаманна нова етнічна самосвідомість й інша етнічна самоназва (етнонім).

Вирізняють такі етнооб'єднувальні процеси, як консолідація, міжетнічна інтеграція, етногенетична фіксація тощо. Під етногенетичною фіксацією слід розуміти дію різних етносів або їхніх частин, у результаті якої виникає нова етнічна спільність, що відрізняється від тієї, яка була характерна для взаємодіючих етнічних спільнот.

Крім етнооб'єднувальних процесів для всіх періодів історії людства були властиві і етнороз'єднувальні процеси — тобто поділ колись цілісного етносу на кілька самостійних або відокремлення від нього лише певної частини (субетносу). Останні відбуваються в основному у трьох формах — етнічної парціації, етнічної сепарації та етнічної дисперсіації.

За етнічної парціації відбувається поділ єдиного етносу на кілька більш-менш рівних частин, причому жоден з нових етносів не ототожнюється із старим етносом. Під етнічною сепарацією розуміють відокремлення від будь-якого етносу його частини (можливо, порівняно невеликої), котра з часом перетворюється у самостійний етнос. Вона зумовлюється різними причинами: переселенням будь-якої групи вихідного етносу, поділом етнічної території державними кордонами, поширенням на частину етносу іноетнічного впливу тощо.

Етнічна дисперсіація, на відміну від двох зазначених форм, означає відокремлення від первинного етносу порівняно невеликих етнічних груп і розселення їх на позаетнічній території. Основним фактором цього процесу є міграція.

Ефективність етнічної політики в остаточному підсумку залежить насамперед від відповідності її принципів стану етнонаціональної ситуації як у державі, так і поза її межами, вміння офіційної влади врахо-

вувати та гармонізувати етнонаціональні інтереси на всіх рівнях.

Важливе місце в етнополітичних процесах належить проблемі державно-правових форм об'єднання етносів. Загальновизнаним стало положення про те, що демократична етнополітика має будуватися на визнанні невід'ємного права кожного етносу на самовизначення. "Усі народи мають право на самовизначення. За силою цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток", — проголошує ст. 1 "Міжнародного пакту про громадянські та політичні права". З цього та інших міжнародних документів випливає право кожного етносу на створення власної держави або ж на певне виокремлення у межах складного державного утворення.

Цей принцип ґрунтується на демократії та ідеях гуманізму і взаємозв'язку національних і громадянських прав. Однак процеси реалізації цього права зазвичай складні, суперечливі, оскільки зачіпають інтереси різноманітних суб'єктів етнополітики. Реалізація права на самовизначення потребує наявності певних внутрішньонаціональних і зовнішніх умов.

Міжнародна підтримка етносів, які ведуть боротьбу за відокремлення і створення незалежної держави, може бути лише тоді, коли народ має власну територію компактного проживання, спроможний економічно забезпечити свою життєдіяльність, не висуває територіальних та інших претензій до сусідніх етносів, гарантує політико-правове забезпечення прав національних меншин, які опиняться на території майбутньої нової держави.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К., 2001; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ред. кол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Ш. Чілачави. — К., 2004.

О. Антонюк

Етнічність — сукупність характерних рис матеріальної і духовної культури, що відрізняють одну етнічну групу від іншої. Засновниками теорії етнічності вважаються французький філософ, історик Е. Ренан та "австромарксисти" К. Реннер й О. Бауер, які наприкінці XIX — на початку XX ст. започаткували суб'єктивістський напрямок націології, тобто психологічні концепції нації. Найбільшу роль у становленні сучасних концепцій етнічності відіграли їхні ідеї: "нація — велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю та моральною свідомістю; міфологізована національна самосвідомість та історична пам'ять народу — один з основних націо- та етноутворюючих чинників" (Е. Ренан); "нація — сукупність людей, спільністю долі з'єднаних у спільність характеру" (О. Бауер); австрійський вчений обґрунтував визначальну роль національного почуття в бутті людини, про спадкову передачу багатьох етнічних ознак. За К. Реннером, нація є соціально-психологічною спільністю — "спілкою людей, що однаково думають і говорять", "культурна група, не зв'язана із землею"; етнічна ідентифікація індивідів, на його думку, — головна причина утворення нації.

У науковий вжиток термін "Е." запровадив американський учений Д. Рісмен у 1953 р. Услід за ним поняття і концепцію Е. розробляли Н. Глейзер і Д. Мойніхен у 60-х роках. Особливо цінною є праця цих авторів "Етнічність: теорія і досвід", що з'явилася в 1975 р. на основі аналізу расових і національних рухів у США. Етнічна належність у ній розглядається як більш фундаментальна порівняно з іншими соціальними вимірами людського буття.

У науці термін "Е." почали активно використовувати з початку 70-х років XX ст. у зв'язку з активізацією етнічних процесів у світі, збільшенням поліетнічності держав, загостренням міжетнічних відносин не тільки в країнах "третього світу", а й в індустріально розвинених країнах Заходу. Це спричинило виникнення багатьох теорій етнічності, що пояснюють природу і сутність "етнічності", етнічної ідентичності.

Носіями Е. є мова, культура (насамперед такі її компоненти, для яких притаманні традиційність і стійкість), психіка, звичаї, обряди, народне мистецтво, релігія, норми поведінки тощо.

Якісні етнічні характеристики людини або групи людей виявляються у побуті, куль-

турі, поведінці й загалом у ментальності, які й вирізняють їх з-поміж інших.

У сучасній науковій і довідковій літературі інтерпретації поняття Е., як і сутність цього явища, не є однозначними та загальноприйнятими. Поширені такі варіанти використання поняття "Е.": а) як аналогу дефініції етнічна група, національна меншина; б) як поняття, яким позначають культурну своєрідність, етнопсихологічну самобутність групи людей; в) як синонім етнічної чи національної самосвідомості, самоідентифікації індивідів і груп.

Виконуючи функції об'єднання і розмежування етносів, Е. постає як результат спільної історичної практики кількох поколінь людей, втіленої у специфічних матеріальних і духовних атрибутах цієї спільності і зафіксованої у свідомості її членів.

Етнічні явища тісно пов'язані із соціально-економічними факторами, якими вони в остаточному підсумку й зумовлені.

Вілков В. Ю. Концепції етнічності: ідейно-теоретичні передумови, сутність і типологія // Вісник Київськ. нац. у-ту ім. Т. Шевченка. — 2003. — № 59–61; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.

О. Антонюк

Етногенез (від лат. *ethnos* — народ та *genesis* — походження) — процес виникнення та еволюція етнічних спільнот — від племінних утворень до народностей і націй. На сьогодні немає єдиної усталеної теорії етногенезу. Натомість є кілька конкуруючих концепцій та гіпотез щодо Е. Вони відрізняються методологічними підходами, теоретичними принципами аналізу та категорійно-понятійним апаратом — пізнавальним інструментарієм дослідження. Найпоширеніші соціологічна та природнича (біосферна) концепції Е. В межах соціологічної концепції можна виокремити класичну марксистську парадигму Е. та відгалуження від неї.

Марксистський підхід жорстко обумовив Е. рушійними силами соціогенезу, в основі якого — розвиток продуктивних сил, який в остаточному підсумку приводить до якісних змін способу виробництва, а отже, і до появи нових формацій. Згідно з цією парадигмою процеси Е. детерміновані матеріальним виробництвом, рівень розвитку якого визначає тип історичних спільностей людей. Так, первіснообщинній формації відповідає родоплемінна організація етносу; рабовласницькій — народність; феодальній — національність; буржуазній — нації; комуністичній — інтернаціональна спільність трудящих. Таким чином, кожній стадії історичного процесу — суспільно-економічній формації — відповідає свій тип етнічної спільності. Виходячи із суто формальних ознак, ця концепція приваблює простотою і логічністю побудови. Проте постає низка проблем, які важко, а то й не можливо інтерпретувати в рамках цієї концепції. Зокрема, вона суперечить численним емпіричним фактам, які свідчать про те, що існують народи з тисячолітньою історією, для яких не були властиві певні стадії формаційного розвитку. Так, слов'яни взагалі не знали рабства у його класичному варіанті, характерному для античної цивілізації Середземномор'я, тоді як такі народи з давньою історією, як євреї чи цигани, не знайомі з класичними відносинами, характерними для середньовічного феодалізму західноєвропейського типу. Викликає запитання і проблема, чи справді народи та нації як спільноти раз і назавжди відійдуть колись у минуле, втративши такі атрибути етнічності, як мова, культура, етнічна чи національна самосвідомість тощо. З огляду на те, що марксизм — не лише теорія, а й певна політична практика, що втілилася насамперед у тоталітарні режими влади, то його слід розглядати ще й як певний різновид технології "розв'язання" національних проблем у тих країнах, де такі режими функціонували упродовж десятиліть. Досвід показав, що ця практика і технології керувалися принципом "політичної доцільності", внаслідок чого етнічна чи національна самобутність народів приносилися в жертву ідеології пролетарського, а потім і соціалістичного інтернаціоналізму. Не лише ідейна, а й фізична боротьба з націоналізмом, політика депортацій та репресій — ось приклади того, як тоталітарна доктрина, побудована на марксистській догмі, втілювалася у життя.

Як теоретична парадигма суспільного пізнання марксизм справив глибокий вплив на радянське суспільствознавство в цілому і теорію Е. зокрема. Класичними у цьому значенні стали дослідження таких радянських істориків та етнологів, як С. Арутюнов, В. Бромлей, Ю. Семенов, М. Чебоксаров та інші, яким належить продовження соціологічної традиції дослідження процесів Е., але з деякими відступами від догматичного

марксизму. Зокрема, у працях згаданих дослідників зазначалося, що етнічні спільності в процесі функціонування і розвитку набувають сталих ознак, які підтримуються особливостями господарського типу, інформаційних зв'язків, що виникають при цьому, і на ґрунті яких виникає особлива система відносин, яку було визначено терміном "етносоціальний організм" (ЕСО) — особливого типу етнічні спільноти, які сформувалися як автономні утворення на основі територіальної, соціальної, а в багатьох випадках і політичної спільності. Упровадження в науковий вжиток ЕСО було пов'язано з необхідністю поєднати соціальні утворення — класи та етнонаціональні — етнічні спільноти. Тому ЕСО розглядається фахівцями як синтез взаємопов'язаних соціальних та етнічних процесів, які при цьому мають і певні особливості.

В Україні за радянських часів спроби досліджувати проблеми Е. на матеріалах історії формування і розвитку українського народу робилися К. Гуслистим, але були покритиковані представниками офіційного марксизму, а праці вченого вилучені з наукового вжитку. В сучасних умовах теоретико-методологічні та історичні аспекти Е. загалом та українського зокрема досліджуються у працях М. Брайчевського, Я. Дашкевича, Л. Залізняка, П. Толочка, В. Моці, Ю. Павленка, І. Онищенко, Ю. Петрова, М. Степика, О. Шморгуна та ін.

На відміну від соціологічної концепції Е. існує природнича, автором якої є Л. Гумільов. Його підхід базується на концепції пасіонарності — ефекті енергетичного походження, що має генетичну основу і, згідно з припущеннями Гумільова, передається статевим шляхом. Збільшення або надлишок цієї енергії спричинюється до так званого пасіонарного вибуху, з яким асоціюється експансія етносів у зовнішній світ та підкорення ними сусідніх етносів і нових ландшафтів. Внаслідок змішування генетичного матеріалу виникають передумови для нового пасіонарного поштовху — нового витка Е. За схемою Гумільова Е. має стадійний характер, тривалість циклу дорівнює 1200–1500 років. Кожній фазі Е. відповідає певний стан пасіонарної напруги у такій послідовності: поштовх — піднесення — перегрів — занепад — згасання. Отже, оскільки пасіонарність є ефектом енергії живої речовини біосферного походження, у процесі зародження якої певну роль відіграє і сонячне випромінювання, є підстави вважати таку гіпотезу природничо-науковою.

Для концепції Е., запропонованої Гумільовим, характерно те, що етнос тут виступає головною, але не єдиною спільнотою, яка діє на історичній арені та освоює життєвий простір. Оскільки Е. — це такий природний в основі своїй процес, який виявляється і в продуктах соціальної та культурної активності народів, то він прямо стосується і культури та цивілізації, характеризуючи їх як певні прояви пасіонарності на етапах занепаду і згасання креативної енергії. Остання трансформується у духовну творчість, мистецтво, інші продукти, які символізують реліктовий стан пасіонарності. Крім етносу на історичній арені діють також суперетноси — спільності, що виникають у межах держав — імперій та субетноси — реліктові групи етносів, що розпалися, але збереглися у вигляді етнічних фрагментів. На основі цієї концепції виокремлюють три головні історичні типи Е.: перший — палеоетногенез — формування етносів різних метаетнічних спільнот, тобто груп етносів, які сформувалися у процесі тривалої культурної їх взаємодії чи політичних зв'язків. Виокремлюються етномовні, етнорасові, етнокультурні та етнополітичні форми палеоетногенезу; другий тип — мезаетногенез — поява етносів типу народностей, які перебувають на стадії розвитку між племенами та націями. Ця фаза Е. історично збігається з появою ранньокласових держав, на основі яких у подальшому сформувалися переважно сучасні нації розвинених держав; неогенез (третій тип) — Е. Нового та Новітнього часу, що відбувається на території країн Африки, Америки, Океанії, Азії, в яких беруть участь як представники етносів, що склалися раніше, насамперед європейські переселенці, так і місцевих етнічних спільнот, які перебувають на різних стадіях Е.

Сучасні уявлення про Е., які ґрунтуються на методології плюралізму, враховують здобутки різних концепцій, напрямів та підходів. Однією з продуктивних концепцій можна вважати ту, що намагається поєднати теоретико-методологічні засади соціологічної і природничо-наукової парадигм.

Отже, Е. доцільно розглядати як процес становлення, формування і розвитку сталих людських спільнот, якими є народи (етноси), що характеризуються певними ознаками ра-

сової спорідненості, наступністю господарських та культурно-побутових традицій, мови, вірувань та психології. Потрібно зауважити, що дослідження Е. охоплює як пізнання загальних закономірностей і тенденцій розвитку етнічних спільнот, так і особливостей становлення окремих народів (етносів). Існує думка, що Е. — процес постійний, відкритий і незавершений. Проте таку гіпотезу не слід узагальнювати і доводити до абсолюту. Найімовірніше Е. як перманентний процес стосується великих за кількістю народів, зокрема тих, які створили держави імперського типу, чия мова, культура і традиції значною мірою характеризують й інші народи, які входять до складу таких держав. Власне, тут діє такий механізм Е., як природна, а інколи й штучна асиміляція, за рахунок якої і відбуваються процеси Е.

Для пояснення механізмів Е. досить продуктивним є цивілізаційний підхід. Згідно з ним Е. у період аграрної, індустріальної чи постіндустріальної цивілізацій істотно змінюється. Насамперед тіснішими стають контакти із зовнішнім світом, інтенсифікуються обмінні та інформаційні процеси, відбувається урбанізація середовища проживання етносів тощо. За рахунок цього включаються такі механізми Е., як модернізація традицій, побуту та культури, способу та стилю життя цілих соціальних груп, які стають носіями інноваційних технологій життя. Останнє змінює стереотип поведінки етносу, який, за визначенням Гумільова, є критерієм, за яким один етнос відрізняється від іншого. Особливо відчутним цей вплив стає в добу глобалізації, яка уніфікує систему комунікацій і значною мірою сприяє деетнізації цілих сфер суспільного життя.

Отже, цілком слушною є думка сучасних фахівців, які вважають, що дослідження етногенезу потребує комплексного підходу, оскільки використання лише однієї науки — археології, лінгвістики, етнології чи антропології не дає адекватного обсягу інформації для всебічного аналізу процесів Е. Системний підхід, помножений на конкретність знань про предмет дослідження, передбачає використання сукупності чинників, задіяних в Е: як історичних, соціальних і духовно-культурних, так і географічних, екологічних та біологічних.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989; *Шкляр Л. Є.* Етногенез: Мала енциклопедія етнодержавознавства. / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1996; *Життя* етносу: Соціокультурні нариси / За ред. Б. В. Попова — К., 1997; Этнология и политика: Хрестоматия / Под ред. Прасаускаса. — М., 2003; *Онищенко І. Г.* Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз). — К., 1997; *Глушко К., Попок А.* Етногенез: Етносоціологія: терміни та поняття: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. В. Б. Євтух. — К., 2003.

Л. Шкляр

Етногеографія — наукова дисципліна, яка сформувалася на перетині етнографії з географією. Термін "Е." запровадив у науковій вжиток у 1920-х роках В. Г. Богораз. Е. вивчає географічне розташування народів, їх кількість, особливості розселення, територіальні відносини між народами під впливом різних факторів — політичних, економічних, соціальних, природних тощо. Основні розділи Е. — етнічна картографія та етнічна демографія.

Етнічний довідник: У 3 ч. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.

М. Головатий

Етнографія (від грецьк. *ethnos* — народ і *grapho* — пишу) — суспільствознавча наука про народи (етноси), інші етнічні утворення світу, яка вивчає їхнє походження (етногенез), склад, розселення, а також їхню матеріальну і духовну культуру, особливості психології і поведінки тощо.

О. Антонюк

Етнодемографія — наукова дисципліна, що сформувалася на стику етнології і демографії і вивчає особливості природного відтворення етносів і кількісну їх динаміку.

О. Антонюк

Етнодержавознавство — відносно самостійний напрям у державознавстві як правовій науці, предметом аналізу якого є участь націй та народів у процесах державотворення, звільнення від чужого панування на засадах права на самовизначення. Е. — такий підхід до вивчення національно-політичних рухів та процесів, в основі яких перебуває державницька ідея, прагнення того чи того народу утвердити себе як самостійна, незалежна держава, спираючись на історичні національні традиції держав-

ності та національні ідеали свободи, добра і справедливості.

Термін "Е." запроваджений в науковий вжиток порівняно недавно і сприймається науковою спільнотою неоднозначно. Головний закид, що його висловлюють опоненти цього напряму теоретико-політологічних досліджень, полягає в тому, що корінь цього слова "етно" досить промовисто натякає на етнічну винятковість чи домінанту певного етносу щодо державності. Відтак, ніби проводиться етнічна демаркація між етносами, одні з яких мають привілейоване право на власну (етнічно "чисту") державність, тоді як всі інші потрапляють у розряд другорядних категорій. Ще один закид полягає у тому, що Е. безпосередньо асоціюється з такими негативними проявами етніцизму, як етнократія — влада однієї етнічної групи над іншими, яка передається за етнічною належністю та відповідними ознаками.

Проте такі звинувачення, хоча частково й справедливі, але не зовсім коректні. Якщо виходити з означення етносу як особливого виду спільності людей, що утворилася історично, характеристиками якого є мова, звичаї, обряди, норми поведінки, релігія та самосвідомість, а державу розглядати як спосіб політико-юридичної самоорганізації нації, то Е. слід трактувати як теорію, що поєднує етнонаціональний та державотворчий підходи, в єдиній системі координат. Предметом Е. є зміни, що відбуваються в політико-правовій сфері етнічного буття, внаслідок яких етноси — нації та народи перетворюються з об'єкта етно- та геополітики на його повноправний суб'єкт. Предметом Е. є вивчення тенденцій та закономірностей становлення, формування і розвитку державотворчих процесів шляхом національного самовизначення, спираючись на відповідний принцип міжнародного права. Як науковий напрям, що утворився на межі таких наук, як етнологія та етнополітологія, Е. досліджує етнічну сферу насамперед під кутом зору етнічних та національних прав і свобод, які реалізуються у певний спосіб державності — від автономних утворень до суверенних держав. Особливий акцент Е. робить на трансформаційних процесах етнополітичного розвитку, коли залежні та підлеглі нації і народи стають незалежними і самостійними суб'єктами міжнародного права. Йдеться про політико-правовий аналіз зміни у статусі етносів, завдяки яким вони з етнічної меншини перетворюються на титульні етноси, у такий спосіб формуючи етнополітичний організм на новому етнонаціональному ґрунті. До предметного кола Е. потрібно також зарахувати вивчення соціально-політичних механізмів та ідейно-теоретичних засад національно-визвольних рухів, метою яких є досягнення національної свободи і політичної незалежності для конкретного народу. Важливою ділянкою Е. є вивчення місця та ролі етнонаціональних еліт у процесах національного самовизначення, адже без наявності сильної і консолідованої на національній ідеї еліти досягти бажаної мети неможливо. У цьому аспекті Е. підхід більше орієнтований на дослідження національних і патріотичних ідей та ідеологій, включаючи й такі, як націоналізм. Попри те, що ідейні засади державотворення на національному ґрунті — спільний об'єкт для багатьох суспільно-гуманітарних наук, лише Е. розглядає націотворчі процеси у єдності історичного, правового, етнологічного та політологічного знання. З огляду на це предмет Е. можна визначити ще як дослідження сфери реалізації (та спроб такої реалізації) національної ідеї на певному етапі інонаціонального становлення і розвитку у формі політико-правової системи — державності.

Як науковий напрямок Е. вибудовує власну методологію дослідження шляхом синтезу різних теоретичних принципів та підходів аналізу. Крім філософських та загальнонаукових засад пізнання, серед яких — принципи системного та структурно-функціонального аналізу, синергетики тощо, Е. послуговується низкою методів, які є специфічними для галузей наук, що безпосередньо вивчають етнонаціональні явища і процеси, такі як етнополітологія та етнологія. До таких методів потрібно зарахувати: "метод державології" (Р. Лащенко, Ю. Римаренко), "історіологічний" (Карєв, І. Варзар), "модернізаційного виклику" (В. Горбатенко, О. Майборода), "етнокомунікативний" (О. Картунов), "націогенезу" (Я. Дашкевич, І. Онищенко), "етносоціоніки" (В. Каганець), "етноконфліктології" (О. Марховська) та ін. До специфічних методів Е. належать: методи "державницького пріоритету", "геополітичного впливу", "міжнародної кон'юнктури" та ін.

Крім методів теоретичного аналізу, Е. спирається на певні принципи аналізу, серед яких провідними є: "право націй на

самовизначення", "територіальної цілісності країн" та ін. У методологічному плані Е. важливу роль відіграють закономірності, серед яких: "закон нерівномірного розвитку народів" (Т. Нарін, І. Уоллерстайн), "залізний закон етнічності" (У. Самнер), "ланцюгової реакції" та "циклічного характеру етнополітичного розвитку" (О. Картунов). Важливу евристичну роль відіграють і певні тенденції, тісно пов'язані з етнодержавотворенням: "політизація етнічності" (Дж. Ротшильд), "дезінтеграція колоніальних імперій" та "суверенізація етнічностей" тощо.

Отже, Е. — це напрям наукових досліджень, де поєднуються етнічні, політичні та правові аспекти становлення і розвитку національних держав як етнополітичних організмів — суб'єктів міжнародного права, а також вивчення трансформацій всередині самих держав з урахуванням національних, територіальних, регіональних тощо чинників, які впливають на формування національно-державного устрою країни.

Бочковський О. Вступ до націології: Курс лекцій. — Мюнхен, 1992; *Варзар І.* Політична етнологія як наука. — К., 1994; *Марітен Ж.* Нація, політичне суспільство, держава, консерватизм. — К., 1998; Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: У 2 кн. / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1997; Основи етндержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1997; *Картунов О.* Вступ до етнополітології. — К., 1999; *Кафрський В.* Нація і держава. Культура, ідеологія, духовність. — Івано-Франківськ, 1999; *Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К., 2001.

Л. Шкляр

Етнократологія (*ethnocratology*, від грецьк. *ethnos* — плем'я, народ, *kratos* — влада і *logos* — слово, вчення) — фактично нове вчення, наука про владу, яке сформувалося недавно. Е. досліджує складні і суперечливі процеси взаємодії різноманітних етносів, які намагаються або мають за мету встановлення свого політичного впливу над іншими, досягнути їх підпорядкування. Ідеалом такої взаємодії є утвердження цивілізованого рівноправного зв'язку народів і рас, які прагнуть інтеграції, співробітництва, координації своєї соціальної діяльності за допомогою розумного і ефективного використання можливостей влади, владних структур.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000.

М. Головатий

Етнокультурна політика — напрям державної діяльності і невіддільна складова офіційної культурної політики в Україні, спрямованої на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму (етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу). Цим українська держава, будуючи демократичне суспільство, обрала шлях полікультурного розвитку суспільства і закріпила його в Основному Законі.

Е. п. України характеризується рядом аспектів: по-перше, в умовах незалежності закладаються такі основи етнополітики, які б надали процесам національно-культурного відродження невідворотного поступу, еволюційного, а не вибухового характеру, аби люди різної етнічної належності не сприймали свої етнічні інтереси як суперечливі або ворожі один одному; по-друге, важливо, щоб громадяни України були впевнені у захищеності власних етнічних прав та інтересів з боку державних і політичних інститутів української держави. Саме це дає змогу зберігати в українському суспільстві міжетнічну злагоду, національну довіру і політичну стабільність, протидіяти руйнівним силам сепаратизму, консолідувати зусилля для розбудови суверенної України.

Від самопочуття українців залежить етнокультурний розвиток усіх національних меншин та міжетнічна злагода в суспільстві. У цілому повернення українській духовно-культурній етнічності належного місця у розвитку суспільства є процесом складним і специфічним. Суть його така: заходами держави, громадських організацій, творчих колективів, засобів масової інформації, діяльністю широкого загалу інтелігенції тощо важливо домагатися звільнення української етнічності від деформацій минулого, повернення звичаям, обрядам, традиціям українців природної незаідеологізованої функції відтворення світосприймання — складової й невід'ємної частини їхньої ментальності, що відрізняє українців від інших народів;

відродження й утвердження української етнічності повинно відбуватися толерантно, гідно сприйматися представниками інших етносів, передусім які живуть поруч; розвиваючи духовно-культурну сферу, держава повинна забезпечувати політкультурний розвиток суспільства, у якому проживає, крім українців, ще й іноетнічне населення; перед Україною стоїть завдання забезпечити формування в українців нової, ширшої за суто етнічну національної ідентичності, не знищуючи у ній того позитивного, що було за "старих часів".

Цей важливий напрямок консолідації та розвитку української нації нині переживає реформування, що зокрема зумовлено: а) змінами в соціально-політичному устрої держави, суспільній свідомості, переходом до ринкових відносин, необхідністю запровадження якісно нових принципів організації роботи щодо задоволення духовних запитів суспільства; б) тривалою економічною кризою, що зумовлює скорочення асигнувань на потреби культури.

На сучасному етапі держава, її Основний Закон, загалом уся політико-правова база в Україні реально гарантують свободу мистецької творчості, широкий доступ громадян до всього комплексу культурних надбань народу, збереження історичної і культурної спадщини. Указами Президента України провідним закладам культури надано статус національних із забезпеченням необхідних умов для їх успішної творчої діяльності. Значну увагу питанням відродження та розвитку культури приділено Програмою уряду України. З метою сприяння митцям та виконавцям України, талановитій творчій молоді встановлено іменні стипендії Президента України та стипендії видатним діячам культури.

Культурна діяльність в Україні спрямована на реалізацію у повному обсязі вимог Конституції щодо консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури, мови, гарантій свободи культурної, художньої творчості, збереження культурної спадщини.

Стратегічним завданням у культурній діяльності є піднесення ролі культурно-мистецької сфери у державотворчих процесах, формуванні структур громадянського суспільства, єдиного духовного простору, утвердженні гуманістичних цінностей, високої моралі, національної свідомості та патріотизму, подолання негативних явищ та сприяння позитивним тенденціям у духовній сфері суспільного буття України. Держава насамперед відповідає за створення правових, фінансово-господарських, творчих, адміністративно-управлінських умов з метою збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного, демократичного суспільства, основи формування цілісної культурно-національної ідентичності. Ця політика ґрунтується на таких засадничих принципах: самоцінності та незалежності культури і мистецтва в усіх їх численних проявах; необхідності відродження, збереження й розвитку основних духовних осередків, які забезпечують еталонний рівень культури, її належне місце у світовому культурному просторі, є головним фактором у формуванні високих естетичних і етичних критеріїв українського суспільства; творенні єдиного загальнонаціонального інформаційно-культурного простору як одного з найважливіших консолідуючих чинників у справі розбудови української держави; збереженні та модернізації культурної інфраструктури з переходом на нові форми роботи в умовах ринкової економіки; забезпеченні державної підтримки та сприятливого господарського режиму для культурно-мистецьких організацій, об'єднань окремих митців, незалежно від підпорядкування чи форми власності; забезпеченні активного функціонування української мови в усіх сферах культурного життя держави; збереженні національної культурної спадщини (рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, музеїв, заповідників, бібліотечних і архівних фондів) як основи національної культури; піклуванні про подальший розвиток традиційних культур як українців, так і представників інших етносів, які живуть в Україні.

В умовах масштабних політико-економічних реформ держава повинна, по-перше, забезпечити структурне реформування культурної сфери. По-друге, створити єдину національну культурну систему задля збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей з одночасною модернізацією культурного життя суспільства.

Зусилля суб'єктів етнокультурного процесу у реформуванні культурно-мистецької галузі українського суспільства зосереджені на таких основних напрямах. Насамперед на

створенні нової правової бази для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідала б сучасним світовим вимогам та українським особливостям. Нині ухвалено низку галузевих законодавчих актів, починаючи з Основ законодавства України про культуру і аж до законів про бібліотеки і бібліотечну справу; про музеї та музейну справу; творчі спілки; кінематографію; благодійництво; вивезення і ввезення культурних цінностей. Реалізується конституційна гарантія свободи совісті. В Україні йде процес повернення віруючим культових споруд, відродження і будівництва нових храмів. Робляться також вагомі кроки у справі реформування системи організації культурного життя, визначено пріоритети державної політики в галузі, здійснено суттєві зрушення у збереженні й підтримці центрів духовного життя, розроблено Концептуальні напрями розвитку української культури, якими акцентовано увагу на тому, що культура українського соціуму є важливий чинник системи національної безпеки. Зокрема, вона відіграє вирішальне значення у протистоянні таким негативним проявам, як культ насильства, політичний екстремізм, ксенофобія, злочинність та моральна деградація, особливо серед молоді. І нарешті, зосереджено увагу на реорганізації майнових та фінансово-господарчих взаємин у культурній сфері з метою приведення їх у відповідність до загальних напрямків суспільно-економічних реформ; заохоченні становлення й зміцнення мережі недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (творчих спілок, фундацій, професійних гільдій, виконавчих колективів тощо), які забезпечують здоровий розвиток культури через розмаїття творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування, через множинність каналів її підтримки суспільством і державою.

Особливо багато уваги в Україні приділяється виробленню ефективної державної мовної політики, що можливо лише на основі постійного всебічного аналізу та об'єктивної оцінки реальної мовної ситуації в країні.

Із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес українського мовного відродження, мовної реабілітації громадян України. Цьому сприяло конституційне закріплення державності української мови та здійснення ряду заходів Президента України і Кабінету Міністрів України, спрямованих на піднесення престижу та іміджу української мови у суспільному житті. Головні завдання, які визначено в них, передусім спрямовані на: аналіз стану і тенденцій розширення сфери функціонування української мови в контексті етномовної ситуації в різних регіонах України; пошук можливостей державної і недержавної фінансової та матеріальної підтримки розвитку української мови в умовах ринкової економіки; вдосконалення системи підготовки спеціалістів — представників національних меншин з метою поліпшення їх знань з української мови; визначення основних шляхів створення умов для нормального функціонування української мови та розвитку її як державної, творчо використавши для цього досвід інших країн; вдосконалення законодавства у мовній сфері та розроблення нормативно-правових актів, що регулювали б застосування української мови в усіх галузях суспільного життя України; комплектування фондів наукових, масових і технічних бібліотек українською літературою та спеціалізованою літературою з української мови; впорядкування діяльності архівів і збільшення каналів користування різними видами інформації українською мовою; створення системи україномовної документації для використання у господарсько-економічній діяльності суб'єктів права власності та об'єднань громадян.

Особливою сферою діяльності української держави є піклування про відродження, збереження й розвиток поряд з українською культурою культур національних меншин, що живуть в Україні, і на цій основі — про забезпечення етнокультурного багатства, подальшого підвищення ролі духовно-культурної сфери у суспільстві.

Духовно-культурне відродження етнічних спільнот в Україні здійснюється на концептуальних засадах, які базуються на демократичному законодавстві, міжнародних правових актах та внутрішньому законодавстві з питань міжетнічних та міжнаціональних відносин. Суть їх полягає у такому: свобода вибору кожною етнічною групою свого шляху в процесах державотворення; усвідомлення нею власного унікального місця у соціокультурному середовищі; створення суб'єктами державотворення реальних можливостей для духовного взаємозбагачення національностей.

Реалізація прав національних меншин в Україні здійснюється відповідно до принципу верховенства міжнародних стандартів та вітчизняного законодавства. Виважена етнокультурна політика дала змогу забезпечити громадянський мир у державі, здійснювати постійний пошук шляхів запобігання конфліктам на міжетнічній основі. Така державницька позиція цілком відповідає принциповим засадам міжнародної етнополітики, вимогам норм міжнародно-правових документів, у яких поряд з основними засадами прав національних меншин окреслюються права, що стосуються збереження й розвитку їх духовно-культурної сфери, зокрема права: пов'язані з використанням мови, свободи користування нею у приватному порядку і публічно; вільного самовираження, отримання і поширення інформації та ідей за допомогою власних інформаційних засобів; користування мовою меншості у відносинах з владою, зокрема в судах, якщо меншість становить значну частину населення в окремих регіонах або в масштабах країни; навчання за наявності умов викладання рідною мовою в державних школах; створення власних навчальних закладів на власні кошти із здійсненням контролю за навчальними планами; відновлення, де це необхідно, споконвічних географічних найменувань мовою меншин, а також на використання мови корінного населення на дорожніх і вуличних знаках і вивісках.

На сучасному етапі задоволення культурно-мистецьких потреб іноетнічних громадян здійснюється згідно з Комплексними заходами щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 року (затверджені віце-прем'єр-міністром України 30 січня 2002 р. № 1246/96). У них визначено такі завдання: розширення державної підтримки друкованих видань та телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяльність національно-культурних товариств; організація збільшення часу мовлення мовами національних меншин України; надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань із регіональною сферою розповсюдження; створення в краєзнавчих музеях, що розташовані в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин України, які проживають на відповідній території; надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають та пропагують культуру, традиції, звичаї та обряди національних меншин України, залучення таких колективів до участі в реалізації регіональних та загальнодержавних програм культурного розвитку; поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання навчальних предметів здійснюється мовами національних меншин.

Президент України зобов'язав розробити та здійснити заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію, вжити заходів щодо прискорення прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнонаціональної політики України, законів з питань поліпшення умов розвитку та застосування мов в Україні, а також з питань вдосконалення законодавства про національні меншини України. Президент звернув увагу державних адміністрацій, разом з відповідними органами місцевого самоврядування, на необхідність розглянути можливість безоплатного надання будівель і споруд, що перебувають у державній та комунальній власності, для проведення національно-культурними товариствами культурологічних, освітніх, науково-просвітницьких та інших заходів.

Стратегічні завдання, сформульовані Президентом, конкретизувалися у зазначених комплексних заходах Кабінету Міністрів України, до реалізації яких залучені органи виконавчої влади, державні адміністрації, громадські організації національних меншин.

Антонюк О. В. Полікультурність як об'єктивний чинник консолідації українського суспільства // Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 8. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000; *Євтух В. Б.* Державна етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997; *Леонова А. О.* Органи виконавчої влади України і сучасна етнокультурна політика. Нові підходи, проблеми // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 1.

О. Антонюк

Етнологія (від грецьк. *ethnos* — народ і *logos* — поняття, вчення) — вчення, предметом якого є вивчення процесів формуван-

ня і розвитку різноманітних етнічних груп, їх ідентичності, форм їх культурної самоорганізації, закономірностей їх колективної поведінки і взаємодії; вчення про етногенез (виникнення та зникнення) народів.

О. Антонюк

Етнопедагогіка — галузь педагогіки, яка розкриває погляди народу на мету, завдання, форми, методи і засоби навчання і виховання в дусі національних виховних традицій. Це історично складена система народних знань і умінь у справі навчання і виховання підростаючих поколінь, яка є невід'ємною частиною національної духовності. Поняття "народна педагогіка" та "етнопедагогіка" збігаються, однак перше частіше використовують у літературі на означення донаукових педагогічних знань і тих, що існували й існують поза теоріями і науковими системами і випливають з живого досвіду підготовки до життя підростаючих поколінь; друге ж переважно вказує на національну самобутність, етнічну специфіку й оригінальність традиційних педагогічних знань. Термін "народна педагогіка" запровадив у науковий вжиток в Україні О. Духнович. Якщо терміном "народна педагогіка" оперують здебільшого з метою порівняння традиційно народних знань з науковими, то термін "етнопедагогіка" підкреслює локальні особливості цих знань.

Етнопедагогічні знання знайшли свій вияв у народних виховних традиціях, фольклорних творах, звичаях і обрядах, ритуалах і святах, якими супроводжуються події в житті дітей і молоді, їхніх іграх, досвіді національного виховання.

Цінність етнопедагогіки в її органічній єдності з укладом життя народу, його історією, культурними і побутовими традиціями, ідеї та засоби народної педагогіки, порівняно з багатьма засобами, ідеями наукової педагогіки, глибше і повніше втілюють у собі національну духовність, тобто національну психологію, філософію, світогляд, ідеологію та ін. Саме тому етнопедагогіка становить основу національної системи виховання.

Основними навчально-виховними засобами Е. є рідна мова, усна народна творчість (фольклор), національна міфологія і символіка, народне мистецтво, національні традиції, звичаї і обряди, народні ігри та іграшки тощо. Ці засоби виховання, що ввібрали в себе досвід тисячолітнього буття народу, як коріння для повноцінного розвитку родинного, громадянського виховання, педагогічної науки, всієї системи національного виховання.

Українська Е. складається з розділів: народне дитинознавство, народна дидактика, народна виховна практика (її основа — батьківська педагогіка) і народна педагогічна деонтологія.

Українська Е. виросла з виховних традицій слов'янського світу; її генетичну основу становить народна педагогіка Київської Русі. Своїм корінням вона сягає сивої давнини — дородового суспільства, в якому формувались традиції громадянського виховання і особливої ролі літніх людей у ньому; материнського роду, де на перший план у вихованні виступає жінка-мати; патріархального ладу, коли у вихованні посилюється роль чоловіка; періоду класового розшарування і закріплення головних виховних функцій за сім'єю. Усі ці моменти розвитку Е. знайшли своє відображення в її традиційних формах і засобах, а також у вітчизняній педагогічній термінології.

У добу Київської Русі сформувалися народні виховні ідеали, головними серед яких були: сповнений власної людської гідності трудівник — селянин — орач і мужній захисник своєї Вітчизни, що зафіксовано в давньоруських билинах або старинах.

Народна педагогіка у цей період високо цінує християнську доброчесність та освіченість.

Традиції етнопедагогіки Київської Русі видозмінювалися разом з розвитком українського етносу в подальші епохи. Перейшовши із загальнонародної виховної системи у зв'язку з класовим розшаруванням давньоруського суспільства в нижчі верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, виховні традиції українського народу утверджувалися в нових поколіннях.

Упродовж історичного розвитку українського народу зміни у вихованні молодих поколінь виявлялись у нових традиціях, ідеалах. У них знайшли своє відображення литовське, польське панування, турецько-татарська навала, доба національно-визвольних змагань і Запорізької Січі, занепад української державності й боротьба за її утвердження у XIX–XX ст. Формувалася ментальність українського народу, зміцнювалася його національна самосвідо-

мість, створювались нові виховні ідеали. Виховний ідеал — це досконала особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає суть його прагнень.

Таким загальнонаціональним ідеалом на довгі часи стає запорізький козак — лицар честі й мужній захисник незалежності Батьківщини. У ньому народ втілив своє споконвічне прагнення до волі, своє розуміння національної гідності українця. Він є уособленням народного розуміння фізичної витривалості, чоловічої вроди, а також високих моральних якостей — поваги до старших, співчуття до покривджених, почуття справедливості, товариськості, душевної щедрості й тонкого гумору. Козацька система виховання, козацький вишкіл, що існували у Запорозькій Січі, поширювались по Україні, ставали набутком усіх молодих поколінь нашого народу. Не було і нема вищої оцінки для нашої молоді, ніж оцінка "козак". Цей ідеал і нині допомагає молодому поколінню усвідомити державотворчі інтереси нашого народу, спонукає до активної діяльності в ім'я України.

Виховання волелюбства і прагнення до соціальної справедливості посідало в народній педагогіці одне з провідних місць. У XVIII–XIX ст. ця ідея, поряд з ідеалом козака, пов'язується з ідеалами гайдамаки і опришка, зокрема з ватажком гайдамацького руху на Поділлі Устимом Кармелюком і ватажком опришківського руху в Карпатах Олексою Довбушем.

У XX ст. в українській Е. сформувався ще один ідеал борця за самостійність і незалежність держави. Це — січовий стрілець, що в народній традиції тісно пов'язується з ідеалом козака. Жертовність найкращої частини українського козацтва, покладена на вівтар нашої державності, є могутнім стимулом до подолання душевної апатії, національного нігілізму, для пробудження державотворчої активності сучасної української молоді.

Поряд з цими ідеалами, що витворювались в результаті конкретних історичних подій, в українській Е. є ще один сталий ідеал — господар. Сформований на основі хліборобського устрою життя, цей ідеал завжди відображав інтереси всього українського народу; з ним пов'язувалися надії на творче вдосконалення людини через працю. Господар — це порядок і лад у всьому, достаток, гідне людини життя, дотримання народних хліборобських традицій, спостережливість і кмітливість, стабільність і впевненість у завтрашньому дні, забезпечена старість і щаслива доля дітей.

В українській Е. чітко простежуються головні принципи, або засадничі ідеї, виховання: природовідповідність, культуровідповідність, народність виховання, його трудовий характер, зв'язок виховання з життям, єдність виховного й освітнього елементів у єдиному педагогічному процесі.

Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994; Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 1993; *Стельмахович М. Г.* Народна педагогіка. — К., 1996; *Сявавко Є. І.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. — К., 1974; Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів, 1994; *Вишневський О.* Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. — Львів, 1996; *Медвідь Ф. М.* Виховання української еліти в системі національної освіти: гуманітарні засади // Мандрівець. Видання "Наукових записок Національного університету "Києво-Могилянська Академія". — Тернопіль, 2001. — № 1–2; *Білоус В. Т., Медвідь Ф. М.* Національне виховання студентської молоді: теоретико-методологічні засади / Всебічний розвиток особистості студента: Матеріали наук.-практ. конф.; За ред. акад. АПН України Д. О. Тхоржевського. — Ірпінь, 2001.

Ф. Медвідь

Етнополітика — система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів.

Е. — цілеспрямована діяльність щодо регулювання взаємовідносин між державою, партіями, громадськими організаціями та етнічними спільностями, яка закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави.

Як науковий термін "Е." була запроваджена у зарубіжне суспільствознавство наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст.

західними політологами, що було спричинено етнічним ренесансом, який охопив фактично всі країни Європи й Америки.

Е. виокремлюється у два відносно самостійних, але не взаємовиключних види діяльності: політична участь і політичне функціонування.

Перший вид діяльності передбачає участь етнічних спільнот у політичному житті суспільства; їх можливе політичне структурування та прояв і реалізацію інтересів основних суб'єктів етнополітики навколо питань поділу влади, соціальних і матеріальних благ, збереження і розвитку власної ідентичності; особливості політичної поведінки етнічних спільностей. Це зокрема участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, зборах тощо.

Політичне функціонування розглядається як професійна політична діяльність, спрямована, по-перше, на формування політико-правової бази (наукових, ідеологічних, політико-партійних засад) Е.; по-друге, на створення різноманітних політичних інститутів, що діють в управлінській сфері етнополітичних процесів; по-третє, на розробку та впровадження державою (її структурами) заходів регулювання і вдосконалення міжнаціональних (міжетнічних) відносин в етнополітичному організмі. Сюди належить парламентська, державно-управлінська, муніципально-управлінська діяльність, етнополітичний менеджмент. Ці аспекти політичного функціонування тісно взаємопов'язані, оскільки через удосконалення системи політичних інститутів на основі чіткого визначення їхньої правової компетенції забезпечується високий рівень ефективності управління етнонаціональною сферою суспільства.

Е. характеризується метою, змістом, спрямованістю, формами, методами здійснення, результатами.

Метою Е. може бути національна консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах суспільства незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; міжетнічна інтеграція; зближення націй; національне відособлення; обстоювання етнічної "чистоти"; захист національного від впливу інонаціонального; здобуття національного суверенітету тощо.

За змістом Е. буває гуманістичною, інтернаціоналістською, антигуманною, націоналістичною, великодержавно-шовіністичною.

За спрямованістю Е. можна визначити як демократичну, миротворчу, прогресивну, антидемократичну, тоталітарну, руйнівну, реакційну.

Реалізація Е. може здійснюватись такими формами і методами: насильством, толерантністю, репресіями тощо.

Результатами Е. можуть бути злагода, єднання, співробітництво, дружба, напруга, конфронтаційність, конфліктність, недовіра, неприязнь, етнічна війна.

За суспільним спрямуванням етнополітична діяльність може бути інноваційною (націленою на впровадження нових етнополітичних інститутів), стабілізуючою (зорієнтованою на збереження всього цінного, недопущення деструктивних змін у взаємовідносинах між суб'єктами, між суб'єктами і об'єктами етнополітики), консервативною (спрямованою на збереження старих інститутів і форм міжетнічної взаємодії), реакційною (зацікавленою у вирішенні етнічних проблем репресивними засобами).

У розробці Е. необхідно враховувати певні визначальні принципи (особливості, способи створення, правила поведінки), покладені в її основу.

Політика в етнонаціональній сфері повинна насамперед узгоджуватися з економічною, соціальною, культурно-освітньою, демографічною та іншими видами державної політики, у комплексі з якими вона може бути успішно реалізованою і дати конкретні позитивні результати.

Державна політика не матиме успіху, якщо не ґрунтуватиметься на принципі рівності прав і свобод людини, незалежно від її національності, мови, ставлення до релігії, належності до соціальних груп і громадських об'єднань.

Важливими принципами ефективної демократичної етнополітики є також: визначення національних прав особи невіддільною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод; дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб титульної нації, національних (етнічних) меншин, корінних народів; право кожного громадянина визначати і вказувати свою національну

належність; заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками національної, мовної, соціальної, релігійної належності; своєчасне і мирне вирішення суперечностей і конфліктів шляхом розробки і реалізації погоджувальних процедур; заборона громадських об'єднань і організацій, а також пропаганди й агітації, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі; захист прав та інтересів громадян за межами держави їх проживання згідно з нормами міжнародного права; підтримка власних діаспор у зарубіжних країнах з метою збереження і розвитку рідної мови, культури і національних традицій, зміцнення їхніх зв'язків з Батьківщиною.

Необхідною принциповою основою дієвої етнополітики є її наукова обґрунтованість, що передбачає врахування у процесі її формування закономірностей і тенденцій розвитку міжнаціональних відносин, науково-експертне опрацювання питань, пов'язаних із сферою її регулювання.

У практичній реалізації Е. потрібно дотримуватися принципу диференційованого підходу, враховувати: природнокліматичні умови, соціально-історичні особливості формування етнічних спільнот, їх державності, демографічні та міграційні процеси, етнічний склад населення, співвідношення титульних і не титульних національностей, конфесійну характеристику, особливості національної психології, рівень національної, етнічної самосвідомості тощо.

Розробка Е. будь-якої держави повинна ґрунтуватись на таких двох принципових засадах: власному історичному досвіді (позитивному й негативному) та загальновизнаній міжнародній практиці регулювання міжетнічних відносин.

Е., як і будь-яка політика, структурно повинна будуватися з різних часових і просторових елементів, етапів реалізації, пріоритетів.

В етнополітиці потрібно розрізняти стратегічні, розраховані на тривалий період цілі і завдання, що вимагають концептуального підходу, програмового забезпечення, та завдання й цілі поточного моменту (тактичні), що випливають з нинішньої ситуації та спрямовані на втілення в життя перших.

У процесі здійснення Е. її суб'єкти можуть ставити відмінні за змістом цілі і завдання, які зумовлюють різноманітні форми етнополітичної діяльності в багатонаціональній (поліетнічній) державі.

З боку центральної, панівної етнічної спільноти та підпорядкованих їй офіційних органів влади можуть реалізовуватись такі види етнополітичної поведінки:

1. Дотримування принципу етнічного плюралізму як теоретичного напряму і такої, що базується на ньому, практичної політики у етнонаціональній сфері в поліетнічному (багатонаціональному) суспільстві, сутністю якого є визнання рівності і самоцінності кожної етнічної спільності, її права на збереження своєї самобутності, на вільний і всебічний розвиток. На засадах плюралізму держава однаково виражає, охороняє, забезпечує реалізацію інтересів, поважає і підтримує права усіх етнічних груп як на індивідуальному, так і на груповому рівні.

2. Провадження політики, спрямованої на міжетнічну інтеграцію, яка передбачає зближення етносів-автохтонів та іноетнічних груп, що живуть поряд з ними, з метою створення єдиної для усіх них поліетнічної держави-нації. Цей процес, по-перше, не веде до їх злиття в єдине ціле і в ньому немає насильництва. По-друге, інтеграція, як правило, відбувається як органічне з'єднання етнонаціональних об'єднань тому, що вона ґрунтується на їх тривалому за історичним часом та близькосусідському у географічному просторі співіснуванні, не обтяженому історично укоріненою, перманентною міжетнічною ворожнечею. По-третє, результатом інтеграції є виникнення певної культурної, духовної, соціально-економічної спільності (при збереженні основних етнічних рис її структурних етнокомпонентів). По-четверте, причинами до активної міжетнічної інтеграції є різні фактори (виникнення спільної зовнішньої небезпеки, доцільність об'єднання зусиль для вирішення історично назрілих спільних внутрішніх проблем). По-п'яте, інтегрування не обов'язково повинно здійснюватись між генетично близькими етносами (Швейцарія, Бельгія).

3. Реалізація у суспільстві політики національно-культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії в місцях компактного проживання етнічних груп.

4. Федералізація держави, тобто провадження політики задоволення потреб та вимог етнічних груп щодо їхнього суверенного федеративного статусу з метою не допустити виходу зі складу державного утворення.

5. Здійснення шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції чи примусової депортації політики усунення з політичної арени етнічної спільноти, яка виступає або може у перспективі виступати ініціатором загрозливого виклику офіційній владі.

6. Депортація (вигнання, примусове виселення) центральною владою етнічних груп з місця їх постійного компактного проживання і подальшого розселення в дисперсному стані, щоб не допустити можливої політичної консолідації цих суб'єктів етнополітики. За часів сталінської диктатури в 1940-х роках в СРСР, на підставі сфальсифікованих звинувачень, з місць свого історичного або постійного мешкання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, Інгушетії тощо. З території сучасної України в той період були депортовані кримські татари (близько 200 тис.), поляки, болгари, вірмени, греки, німці.

7. Колонізація території етнічної спільноти (може бути внутрішньою чи зовнішньою) представниками панівної нації, іншою державою з метою руйнування суспільного ладу аборигенів, зміни на власну користь етнодемографічного балансу в регіоні.

8. Здійснення політики сегрегації як однієї з крайніх форм етнічної і расової дискримінації, обмеження у правах через етнічну або расову належність. Розрізняють інституціальну (створення спеціальних відділень для "чорних" або "кольорових" паралельних установ) та територіальну (поселення етнічних спільностей на спеціально відведених територіях, резерваціях, гетто) сегрегацію.

Що ж стосується етнополітичної поведінки етнічних груп, які найчастіше виступають головними суб'єктами загострення етнополітичної ситуації в державі, то її основними формами можуть бути:

1. Добровільна етнічна асиміляція, у процесі якої етноси або відокремлені від нього невеликі групи, які опинилися в іноетнічному середовищі, сприймають мову і культуру іншого етносу, як правило, більшого, поступово з ним змішуються і зараховують себе до цього етносу.

2. Добровільна етнічна акультуризація, у процесі якої внаслідок взаємовпливів етнічних культур відбувається сприйняття однією з культур (частіше тією, що менше розвинена, втім, є й випадки протилежного впливу) елементів іншої. Цей процес є результатом контактів між культурами, сприяє значному поширенню культурних явищ і зазвичай веде до часткової або повної асиміляції.

3. Боротьба за досягнення автономного чи федеративного статусу. Прикладом такої поведінки може бути діяльність української інтелігенції із середини XIX — початку XX ст. Зокрема, від засновників та активних діячів Кирило-Мефодіївського братства через М. Драгоманова і до М. Грушевського та його однодумців український політичний рух розвивався під гаслами федералізму і автономії.

4. Сепаратизм — боротьба етнічної спільноти за вихід зі складу державного утворення й створення незалежної держави.

5. Іредентизм — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах. Наприклад, іредентизм був характерний для ідеології німецького націоналізму після Другої світової війни, був складовою ідеології українського національно-визвольного руху до 1939 р. На сучасному етапі він характерний для корейців, китайців.

6. Добровільна міграція, суть якої полягає у переміщенні етнічних груп як у межах однієї держави, так і за межі країн, коли інші види етнополітичної поведінки не принесли успіху. Остання — зовнішня включає еміграцію і імміграцію, які спричиняються такими факторами, як відмінність соціально-економічних і політичних умов життя в країнах-донорах і країнах-реципієнтах.

7. Консолідація — один із видів об'єднувальних процесів, що передбачають злиття близьких за мовою і культурою народів або частин етносів у більшу етнічну спільність чи включення у вже сформований етнос близької йому етнічної групи. Як правило, етнічна консолідація відбувається завдяки досягненню злагоди між різними соціальними групами і етносоціальними спільностями.

Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999; *Бебик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. — 2-ге вид., стереотип. — К., 2001; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності: Навч. посіб. — К., 2002; *Марченко Г. И.* Методологические подходы к исследованию этнополитических явлений // Вестн. Моск. у-та. Сер. 12. Политические нау-

ки. — 1995. — № 1, 2; Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1999.

О. Антонюк

Етнополітика незалежної України — діяльність держави та її органів в етнополітичній та етнонаціональній сферах з метою відродження, забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум — політичну націю, ядром якої є народ, що дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної, міжнаціональної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів.

Досвід періоду існування незалежної Української держави дає змогу проаналізувати і узагальнити основні положення її Е. На формування Е. України впливають передусім історичні здобутки, яких вона досягла за період свого незалежного існування: світ визнав Україну як самостійну, демократичну державу. Вона стала повноправним членом міжнародної спільноти, все більше долає свій відрив від Європи, долучається до загальноєвропейського процесу; перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в добрі і злагоді з усіма державами, розвиваючи з ними усі зв'язки, не керуючись ідеологічними постулатами. Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їхнього етнічного походження, та міжнаціональна злагода стали наріжним каменем її внутрішньої і зовнішньої політики; значно підвищився рівень політичних свобод у країні, забезпечено політичну, економічну, ідеологічну, культурну різноманітність у її розвитку; відкрито широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які розселені на теренах колишнього СРСР і по всій планеті.

Потреба у формуванні українською державою власної етнополітики обумовлена такими об'єктивними чинниками: незалежним існуванням України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави; поліетнічним складом населення; активізацією етнополітичного процесу, широкою включеністю у нього структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, національних меншин; необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних і гармонійних відносин між етнічними групами; незавершеністю процесів консолідації української нації; важливістю подолання політичних, соціально-психологічних, культурно-мовних, інших наслідків деформації етнонаціональної сфери у минулому; співробітництвом та зв'язками з українською діаспорою та вихідцями з України, — особами іноетнічного походження; трансформацією в українське суспільство депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну; наявністю інтенсивних, зокрема зовнішніх міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуації в державі.

Засади, теоретико-методологічні підходи до трактування особливостей етнополітичного процесу, що відбувається в Україні, містяться в законодавчій базі, створеній з метою регулювання міжнаціональних та міжетнічних відносин. Періодизацію та характеристику розвитку впродовж незалежності України її правового поля, яке охоплює етнополітичні і етнокультурні відносини, запропонував М. Шульга, який вирізняє, зокрема, чотири етапи у розвитку цього процесу. Перший — ігнорування законами України наявності такої сфери суспільних відносин, як національно-етнічні. Цей етап тривав до 1989 р. Другий етап розпочався в 1989 р., коли був прийнятий Закон про мови в Українській РСР, і тривав по 1 грудня 1991 р. Характерно, що саме в цей період приймались правові документи, які декларували національним меншинам максимум прав. Пізніші правові акти не тільки не збільшували ці права, а іноді навіть скорочували їх. Це пояснюється тим, що за цей період відбувся розпад СРСР і проголошено незалежність України. Політичні сили, які лідирували в Україні, були зацікавлені у підтримці курсу на проголошення незалежної держави усіма етнічними групами. В цей період, у сфері національних відносин при-

ймались головно не закони, а декларації, які мають політико-правовий, а не нормативно-правовий характер. На третьому етапі були прийняті закони "Про національні меншини в Україні", "Про освіту" та деякі інші, які мають стосунок до національних меншин, норм використання їхніх мов. Четвертий етап розвитку етнополітики Української держави розпочинається з прийняттям Конституції України і триває дотепер.

Від Декларації про державний суверенітет до Основного Закону Україна пройшла шлях, на якому визначились базові етнополітичні засади державотворення. Особливо важливе значення для розроблення й реалізації державної етнополітики мають окремі положення нової Конституції. Зокрема, у її преамбулі зазначається, що українське державотворення, яке має свою багатовікову історію, відбувається на основі здійсненого права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який утворюють громадяни України всіх національностей. Це словосполучення увібрало в себе весь зміст поліетнічного складу населення України і дає можливість трактувати його як політичний термін. Україна обрала шлях формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, який дав назву державі, й інших етнічних груп, які проживають на території України. Конституція, визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні Український народ, водночас визначила структурні етнокомпоненти українського суспільства — українську націю, національні меншини та корінні народи. Останній етнокомпонент запроваджено у правове поле вперше. На законодавчому рівні також вперше у Конституції зафіксовано, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Політика держави у сфері регулювання міжетнічних відносин ґрунтується на таких загальних засадах, як: ідеї демократичного устрою держави; визнанні пріоритету права й верховенства закону; існуванні єдиного громадянства; врахуванні взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини; праві кожного громадянина вільно визначати свою національну належність; визнанні правової рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах; політичній, економічній та ідеологічній різноманітності; дотриманні принципів: а) національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні; б) поліетнічного та полікультурного плюралізму; збереженні генофонду українського народу; взаємодії і взаємовпливу політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві; захисті суверенітету й територіальної цілісності держави; рівноправності та взаємовигідному співробітництві з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері.

Найвищою метою етнополітики України є створення оптимальних умов для гармонійного та перспективного розвитку у складі держави усіх компонентів етнонаціональної структури українського суспільства — української нації, національних меншин, корінних народів.

Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується підвищенням ролі національного фактора в суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, що впливають на стан розвитку держави: підвищення національної самосвідомості етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізація ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх специфічних запитів і потреб; політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та міжетнічною стабільністю; консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів та формування політичної нації; інтеграція в українське суспільство осіб, які були незаконно депортовані за національною ознакою; активний полікультурний розвиток етнічних груп; наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сфери життєдіяльності суспільства.

Державна етнополітика ґрунтується на визнанні закономірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного фактора з економічними, соціально-політичними й правовими процесами.

Основними пріоритетами державної етнополітики є: забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян незалежно від їхньої національності в усіх сферах матеріального й духовного життя, у здійсненні етнополітики, державного

управління; створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження; розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови; створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, корінних народів; зміцнення духовної єдності українського суспільства; відновлення прав депортованих осіб, не припускаючись при цьому нових дискримінаційних утисків за етнічними ознаками; розширення співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які проживають за її межами; утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп; попередження будь-яких проявів сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави; зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками; захист прав біженців та іммігрантів.

Реалізація пріоритетів державної етнополітики зумовлює потребу визначення для об'єктів і суб'єктів етнополітичного організму таких основних завдань.

У політико-правовій сфері: розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства у галузі регулювання міжнаціональних відносин; створення механізмів попередження конфліктів у міжнаціональних та міжетнічних відносинах; відпрацювання ефективного механізму управління міжнаціональними відносинами по вертикалі з урахуванням специфіки всіх рівнів влади та широким залученням представників етнічних груп до участі у державотворчих процесах; створення розгалуженої державної структури міграційної служби.

У соціально-економічній сфері: формування ринкової економіки, яка з урахуванням регіональних, географічних особливостей реально впливає на стабілізацію етнополітичних процесів; створення соціально-економічних підвалин реалізації духовно-культурних потреб і запитів етнічних груп; розроблення державних, регіональних програм соціально-економічного розвитку, зорієнтованих передусім на збереження основ життєдіяльності етнічних груп; сприяння розвиткові традиційних форм господарської діяльності та різноманітних форм власності з урахуванням національної специфіки етнічних груп; залучення на основі спонсорської і благодійницької діяльності українських та зарубіжних підприємницьких кіл до програм допомоги співвітчизникам, що повертаються в Україну; матеріальна підтримка вирішення проблем депортованих; залучення капіталів етнічних українців зарубіжних країн для розвитку національної економіки.

У духовно-культурній сфері: формування атмосфери взаємодії і взаєморозуміння та міжетнічної злагоди між усіма етнокомпонентами українського суспільства — українською нацією, корінними народами і національними меншинами; збереження історичної, духовно-культурної спадщини усіх етнічних груп, що живуть в Україні; забезпечення полікультурного розвитку українського суспільства; формування духовно-культурної єдності українського народу; забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку, використання і захист російської, інших мов національних меншин; розширення гуманітарного співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; забезпечення гарантій недопущення екстремізму, шовінізму, національної та релігійної нетерпимості; забезпечення свободи вибору кожною етнічною групою свого шляху у загальноцивілізаційному процесі; регулювання регіональних демографічних проблем задля збереження популяцій різних національних груп.

У зовнішньополітичній сфері: участь у роботі міжнародних інституцій з метою вдосконалення національного законодавства з питань етнополітики та використання міжнародного досвіду у цій галузі; використання у міжнародній політиці інтеграційних тенденцій для вирішення проблем соціально-економічного розвитку держави в цілому та її окремих регіонів з урахуванням національного фактора; співпраця з міжнародними організаціями щодо забезпечення прав зарубіжних українців; вирішення проблем депортованих; ініціювання переговорів та консультацій з метою поліпшення становища осіб, що належать до національних

меншин; розроблення концепції співробітництва прикордонних регіонів України з сусідніми регіонами інших країн; розширення співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями з проблем іммігрантів та біженців; постійне співробітництво з державами щодо запобігання та розв'язання міжнаціонального напруження.

Важливими складовими державної етнополітики є такі два її аспекти, як постійний аналіз і вивчення ситуації у міжнаціональній сфері та залучення науковців до осмислення етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних та етнодержавознавчих проблем розвитку України. Перший аспект передбачає необхідність здійснення систематичних діагностик (соціологічних моніторингів) самопочуття етнічних груп в Україні, тенденцій міжетнічних процесів з метою прийняття державними органами своєчасних рішень, спрямованих на зниження суспільно небезпечного перенапруження у цій сфері. Другий аспект пов'язаний з активною співпрацею державних органів з ученими. Без ґрунтовних наукових розробок неможливо в сучасних умовах формувати етнополітику держави, ефективно впливати на етнополітичні процеси в суспільстві, приймати важливі управлінські рішення.

Державна етнополітика України також має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп.

Вирішення етнополітичних проблем України потребує значних зовнішньополітичних зусиль держави. Не випадково найсерйозніші ускладнення в цій сфері Україна має саме в прикордонних регіонах. Укладання дво- і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів з сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що живуть в Україні.

Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. — К., 1999; *Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. — 1999. — № 3 і 4; Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1997; *Шульга Н. А.* Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конф. // Фонд поддержки русской культуры в Украине. — К., 1999.

О. Антонюк

Етнополітичний конфлікт — незбігання, зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних (національних) меншин, корінних народів, етнонаціональних організацій, об'єднань, рухів, громадських організацій, політичних партій) між собою та з інтересами й цілями держави, її органів в етнополітичній сфері. Е. к. характеризується більшим рівнем, масштабом, гостротою, сферою виникнення, труднощами врегулювання. Науковці, зокрема американський політолог В. Хеслі, називають п'ять основоположних теоретичних підходів, які застосовуються дослідниками при аналізі і оцінці виникнення етнічних ідентичностей і розвитку націоналістичних рухів, що призводять до Е. к. Неомарксистський підхід трактує активізацію національного руху як реакцію на нерівномірність економічного розвитку в умовах капіталізму. За цих обставин, вважають ідеологи цього підходу, відбувається процвітання центрів торгівлі й промисловості, водночас периферійні райони залишаються відсталими. Прагнучи підняття населення периферійних районів на політичну протидію щораз більшій експлуатації, національні лідери звертаються до гасел популізму та культурного відродження, протиставляючи їх панівній ідеології. Оскільки у більшості суспільств етнічні розбіжності впливають на поділ праці, класові антагонізми набувають етнічної форми. Позитивним у неомарксистському підході є те, що він показує важливість економічного фактора у розумінні етнічності та націоналізму. Прихильники усіх варіантів модернізаційного підходу виходять з того, що процес модернізації змінює суспільства таким чином, що змінюється і природа етнічних ідентичностей. Модернізація, як правило, веде до загострення конкуренції за використання ринкових можливостей і доступ до певних галузей діяльності, що нерідко і породжує міжетнічну й регіональну ворожнечу (тут модернізаційний підхід зближується з неомарксистським). Культурно-плюра-

лістичний підхід базується на постулаті про те, що міжетнічний конфлікт виникає тоді, коли групи із взаємно незбіжними цілями (наприклад, з відмінними цінностями або соціальними структурами) намагаються співіснувати в єдиному суспільстві. Групи створюють закриті соціокультурні одиниці, але оскільки вони об'єднані в одній державі, вони повинні періодично взаємодіяти на спільних для всіх ринках і в спільній для всіх політичній системі. Така взаємодія в межах єдиної політико-економічної сфери призводить до того, що одна з груп починає панувати над іншими. Нерівноправність впливу разом із примусовою асиміляцією викликає в остаточному підсумку спротив з боку підкореної групи. Статусно-груповий підхід розглядає етнічні групи як розширені родинні клестери, функції яких аналогічні тим, які виконують сімейні узи й обов'язки. Відчуття "особливості" посилює згуртованість групи і сприяє збереженню її статусу. Тому націонал-сепаратистські групи, як правило, висувають на перший план саме ті характеристики групи, які відрізняють її від інших. Останній, раціоналістичний підхід базується на тому постулаті, що, вибираючи модель поведінки, етнонаціональні групи співвідносять потенційні втрати і здобутки такої поведінки.

Виокремлюють два підходи до аналізу причин, сутності й еволюції етнополітичних конфліктів. Перший, соціологічний підхід причини конфліктів пояснює на основі аналізу етнічних параметрів основних соціальних груп і схем, а також взаємозв'язку і взаємовпливу соціальної стратифікації суспільства і поділу праці з етнічними характеристиками регіону, який переживає етнополітичну напруженість. Другий — політологічний підхід — основну увагу приділяє трактуванню ролі національних еліт у мобілізації почуттів в умовах міжетнічної напруженості та їх ескалації до рівня відкритого конфлікту. Тут науковці досліджують питання про владу, доступ до ресурсів тощо, аналізують також соціально-психологічні механізми етнополітичних конфліктів.

Вирізняють головні і другорядні причини виникнення Е. к. Найпоширенішою причиною є етнотериторіальні спори та претензії. Це зумовлено становленням об'єктивної поліетнічності складу населення більшості сучасних держав, що супроводжувалося боротьбою за території проживання. Конфлікти цього типу нерідко виникають також під час реабілітаційних процесів щодо раніше репресованих етнічних спільностей (осетино-інгушський, декларованими причинами якого стали територіальні спори навколо Пригорного району і частини Владикавказу, що перейшли до Північної Осетії після депортації інгушів). Інші конфлікти етнотериторіального характеру виникли у процесі відновлення територіальної автономії (кримські татари в Україні, німці Поволжя в Російській Федерації). Е. к. особливо небезпечні тоді, коли приводом для них є прагнення етнічної спільноти створити незалежну державу (Абхазія, Чечня, Придністров'я). Складними у розв'язанні є також конфлікти, основою яких є домагання народів, розділених у минулому, до возз'єднання із сусідньою "материнською" державою. Це конфлікти в Нагорному Карабаху, національний рух лезгинів в Азербайджані, російський рух у Криму тощо. До цієї групи конфліктів належать і ті, що ґрунтуються на територіальних претензіях однієї держави на частину території іншої. Зокрема, домагання Естонії та Латвії приєднати до себе деякі території Псковської області Росії, які заселені росіянами, але в 30-ті роки входили до складу цих країн. Для українського суверенітету небезпечними є, наприклад, територіальні претензії, які висувають до України певні політичні кола таких держав, як Польща, Румунія, Угорщина, Словаччина, Туреччина.

Причиною Е. к. є боротьба етнічної групи за відродження і розвиток власних духовно-культурних цінностей. Особливо загострюється ця проблема у процесі руйнації чи реформування старої системи цінностей, коли етнокомпоненти суспільства намагаються досягти рівноправного становища. Нерідко причиною напруженості виступає прагнення етнічної групи захиститися в нових умовах із збереженням своїх етнічних вартостей. На перший план у цьому зв'язку висуваються визначальні складові етнічної культури — мова, релігія, історичні події, святині етносу. Умовно цей процес можна розділити на дві стадії. Протягом першої, яка характерна фактично для всіх етнічних спільнот колишнього СРСР, відбувається символізація, міфологізація етнічно-культурних ознак. Після цього настає друга стадія, коли сформовані у середовищі етнічних груп міфи і символи підхоплюються політичною елітою, активно поширюються засобами масо-

вої інформації, внаслідок чого набувають вже ознак масового політичного міфу. Завдяки цьому етнічний міф стає гаслом політичної боротьби. До ескалації Е. к. ведуть і такі два економічні фактори, як конкурентна боротьба за ресурси та власність і зміни в системі поділу праці. Перший з них пов'язаний з тим, що наявність природних ресурсів може впливати на стан міжетнічних відносин, сприяти їх загостренню. Найціннішими з них є земля та надра. Боротьба етнічних груп за володіння ними, тобто "ресурсні" конфлікти, мають особливо небезпечний характер. У Російській Федерації, зокрема, вони в основному спричинюються до протистояння інтересів місцевих етнічних еліт із федеральним центром. Прикладом цього може слугувати війна у Чечні, наслідки якої відчуває не тільки пострадянський простір, а й увесь світ. Фактором економічного характеру є також проблема змін у системі поділу праці між етнічними групами, що породжує націоналізм, спрямований на збереження або підвищення власного прожиткового рівня. Наприклад, це особливо чітко виявилося в колишній Югославії: населення Словенії та Хорватії відчувало себе експлуатованим іншими націями Югославії. Жителі Словенії зокрема стверджували (й не без підстав), що з їхнього високорозвиненого регіону постійно перекачуються ресурси у промислово відсталі республіки, причому без певної політичної компенсації.

Причиною Е. к. може бути порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп. Так, у деяких країнах Латинської Америки, в Сенегалі, Алжирі, Мадагаскарі існування етнічних або мовних меншин взагалі не має визначення у внутрішньому законодавстві. Окрему позицію займає така європейська держава, як Франція. Вона, наприклад, не підтримує ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка має універсальне значення для визначення прав національних меншин. Під час підписання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 7 травня 1999 р. Франція офіційно заявила, що вважає метою цього договору "не визнання чи захист меншин, а сприяння європейській культурній спадщині". У процесі модернізації суспільств та інтелектуалізації етносів у їхньому середовищі формується інтелектуальна еліта, яка прагне змінити як політичний статус етнічної території, так і обсяг власних повноважень. Такі конфлікти науковці називають статусними.

Найчастіше цей тип конфліктів виникає у перехідних суспільствах і є ефективним способом спрямування соціального вибуху у потік міжетнічної боротьби. Така ситуація спостерігалася в 70-х роках XX ст. у Європі, коли змінювався соціально-економічний стан валлонів і фламандців у Бельгії; у Канаді, коли франкоканадці стали наздоганяти за соціальним та економічним потенціалом англоканадців. Ці ж процеси були характерні в другій половині 80-х — на початку 90-х років і для колишніх республік СРСР. Детонатором виникнення етнополітичних конфліктів виступають також історичні події негативного характеру, які відкладаються в історичній пам'яті однієї або контактуючих спільнот (загарбання чи включення якоїсь етнічної спільноти до складу іншої; штучне розмежування етнічних спільнот; несправедливе національне облаштування; вимушене переселення "робочої сили"; депортації народів тощо).

Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання // Політичні читання. — 1994. — № 2; Политология: Учеб. пособие для техн. ин-тов / Под ред. М. А. Василика. — СПб., 2000; *Хеслі В. Л.* Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. — 1996. — № 6.

О. Антонюк

Етнополітичний менеджмент (керування, управління) — специфічний вид діяльності держави, її інститутів, суспільно-політичних організацій, спрямованої на управління етнонаціональною сферою з метою досягнення певних цілей. У вітчизняній суспільно-політичній літературі вперше термін "етнополітичний менеджмент" з'явився в "Етнічному довіднику", де зокрема зазначено: "етнополітичний менеджмент є складовою частиною системи державного менеджменту (управління), що здійснює контрольно-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин".

Е. м. передбачає, по-перше, з'ясування об'єктивних закономірностей, тенденцій розвитку етносів, міжнаціональних і міжетнічних відносин та розроблення на цій основі оптимальної соціальної політики в етнонаціональній сфері; по-друге, комплексний підхід до аналізу етнонаціональних проблем, врахування усіх сторін етнонаціо-

нальних відносин: політичних, соціальних, економічних, культурних, мовних, психологічних тощо; по-третє, цілеспрямоване керівництво етнополітикою, що включає планування, регулювання і контроль; по-четверте, диференційований підхід до здійснення етнополітики з урахуванням етнонаціональних аспектів, природно-кліматичних умов, соціально-історичних особливостей формування та існування етносів, етнічних груп тощо; по-п'яте, охоплення усіх рівнів та форм міжетнічної взаємодії, включаючи міжособистісні відносини; по-шосте, своєчасне виявлення і подолання суперечностей та перешкод на шляху інтегративного розвитку етнонаціональної сфери; по-сьоме, визначення і впровадження заходів щодо стабільності, міцності і подальшого удосконалення усього механізму функціонування етнополітики; по-восьме, використання національного та світового досвідів врегулювання міжетнічних відносин, розв'язання етнонаціональних проблем.

Враховуючи особливу делікатність та своєрідність міжнаціональних, міжетнічних відносин, необхідно під час здійснення управлінських функцій виявляти особливу чутливість і виваженість у питаннях, які стосуються інтересів кожного етносу, національних почуттів людей.

Здійснення Е. м. у кожній поліетнічній державі має характерні особливості, які зумовлені специфікою прояву національного фактора в усіх галузях суспільного життя, й потребує цілеспрямованого впливу владних структур на всі сфери життєдіяльності етносуб'єктів на різних рівнях регулювання: на загальнодержавному, що передбачає розробку стратегічних концептуальних засад державної етнополітики, політико-правове закріплення її основ, формування загальнонаціональних програм її реалізації; у відносинах між центром та регіонами, які в умовах поліетнізму включають в себе етнонаціональні аспекти; у відносинах між регіонами, де відбуваються узгодження їх інтересів, розв'язання суперечностей; у регулюванні міжетнічних процесів усередині регіонів; на початковому рівні регулювання міжетнічних відносин — колективах (трудових, навчальних, військових тощо), які, як правило, є поліетнічними.

Державна етнополітика визначає мету, основні завдання та напрями Е. м., який виступає основним засобом її реалізації. У демократичному суспільстві вищою метою етнополітичного менеджменту є створення згідно із законами і тенденціями, що існують в етнополітичній сфері, системи оптимального розвитку і зміцнення етноспільнот, своєчасного розв'язання проблем та суперечностей, що виникають у міжетнічних відносинах. Головними функціями Е. м. є: планування, визначення цілей та завдань етнополітичних дій, розробка програм діяльності відповідно до інтересів усіх етнокомпонентів країни. Це дає уявлення про сучасний стан, напрями необхідного та вірогідного етнополітичного розвитку, а також найефективніші способи вирішення поставлених завдань; організаційно-регулятивна функція визначає організаційну побудову етнооб'єкта управління, його внутрішню структурну ієрархію, конкретні завдання, повноваження та відповідальність підрозділів або окремих людей, забезпечує їх вплив та організацій на етнополітичний процес, участь етносуб'єктів у політичних подіях і політичному житті; інструментальна функція, суть якої полягає у розробці певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного етнополітичного результату з урахуванням науково-теоретичних (економічних, правових, соціологічних та інших) розробок та різноманітних факторів (етнокультурних, етнопсихологічних), які впливають на реалізацію державної етнополітики; виховна функція сприяє вихованню людей у дусі поваги до національної гідності кожного, високої культури міжетнічного спілкування, непримиренності до проявів шовінізму, націонал-радикалізму, екстремізму тощо; інтегративна функція, яка спрямована на зближення і налагодження співпраці між етноспільнотами на основі спільності їх етноінтересів та цілей; прогностична функція включає в себе розробку превентивних засобів з попередження можливих ускладнень та загострення етнонаціональної ситуації в країні, регіоні; функція розв'язання міжетнічних суперечностей, розробка ефективних шляхів та методів врегулювання міжетнічних конфліктів; світоглядна функція сприяє об'єктивній оцінці співвідношення загальнолюдських, державних, національних, групових, особистих інтересів, визначенню власного місця людини в етнополітичному житті суспільства; прогностична функція допомагає осмислити основні тенденції розвитку етнополітичних процесів, ймовірності подій, своєчасне коригування етнополітики; контрольна функція дає змогу здійснювати перевірку виконання сформованих і затверджених планів,

визначених у них заходів на всіх рівнях управлінської системи.

В енциклопедичній літературі розкривається механізм розробки і конструювання технології "етнополітичного менеджменту". Він складається з ряду послідовних етапів. Творчий — пов'язаний з визначенням мети, об'єкта технологізації, розщеплення об'єкта на складові та з'ясуванням соціальних зв'язків. Методичний — вибір методів, засобів отримання інформації, її обробки, аналізу, принципів її трансформації у конкретні висновки та рекомендації. Процедурний — організація практичної діяльності з розробки управлінської технології.

Разом усе це становить систему розробки соціальних технологій, яка включає в себе ряд процедур, кожна з яких є сукупністю конкретних операцій: діагностика реального стану етнонаціональної сфери, виявлення больових точок, уточнення актуальних проблем розвитку, цілей, завдань; розробка можливих варіантів досягнення мети, аналіз альтернатив; вибір рішення на основі побудови імітаційних моделей, опитування суспільної думки, проведення соціологічного експерименту тощо; визначення оптимально необхідних операцій, що забезпечують регулювання етнонаціонального процесу; підготовка сценарію дій та його затвердження (визначення форм взаємодії об'єкта та суб'єкта технологізацій, ступеня використання методів управління та суб'єктивних умов реалізації технологій); визначення потреби у правовому, політичному забезпеченні кожного з етапів розробки та засвоєння соціальної технології; контроль за процесом реалізації програми (форми та методи діагностики на проміжних етапах її засвоєння).

Етнічний довідник: У 3 ч. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія. — К., 1998.

О. Антонюк

Етнополітичний організм — поняття, яким означують людську спільність, що проживає у межах одного територіально-адміністративного утворення — держави. Е. о. є переважно поліетнічним і складається з титульної етнічної спільності й національних (етнічних) меншин або ж невеликих груп вихідців з того чи іншого етносу.

О. Антонюк

Етнополітичні конфлікти (динаміка і типологія) — для будь-якого Е. к. характерна стадіальна динаміка розвитку. Перша, передконфліктна стадія (виникнення гострих суперечностей) є латентною (прихованою) і має дві фази. Початкова фаза супроводжується нагромадженням невдоволення через глибокі розбіжності інтересів, цінностей етносуб'єктів конфліктної ситуації. Вона характеризується такими основними рисами: 1) зростання егоцентризму (крайня форма індивідуалізму та егоїзму); 2) посилення функціонування в суспільстві негативних стереотипів та приписування людям інших національностей невластивих їм рис та вчинків; 3) зниження соціальної та етнічної толерантності; 4) наростання соціальної напруженості, агресивності; 5) небажання пошуків компромісних рішень конфліктної ситуації. Друга фаза починається з інциденту, коли одна із сторін починає діяти, зачіпаючи інтереси іншої сторони. На цій фазі формується психологічна готовність конфліктуючих сторін до боротьби. Наступна конфліктна стадія визначається зміною первинного суперництва відкритим протиборством конфліктуючих сторін, лінія поведінки яких може бути такою: досягнення своїх цілей за рахунок іншої сторони, що зазвичай доводить конфлікт до кризової ситуації (війни, революції, партизанські війни, тероризм); внаслідок взаємних поступок відбувається зниження рівня напруженості, переведення конфліктної ситуації в більш приховану форму; пошук шляхів повного розв'язання конфлікту.

Третя стадія — врегулювання етноконфліктної ситуації. Вона характеризується тим, що на ній, по-перше, відбувається зміна об'єктивної і суб'єктивної ситуації і здійснюється пошук компромісу, при якому перебудовується свідомість — образ ворога перетворюється на "образ партнера", а психологічна установка до боротьби — на орієнтацію до співпраці. По-друге, на цій стадії досягається консенсус, тобто взаємна згода щодо припинення конфлікту. Етнополітичні конфлікти проявляються у різних формах: міжетнічна напруженість, протистояння, конфронтація, національно-визвольний рух, міжнаціона-

льна криза, воєнна конфронтація і протиборство.

За характером дії конфліктуючих сторін Е. к. можна класифікувати як ненасильницькі і насильницькі. До ненасильницьких форм належать мітинги, демонстрації, пікети, акції громадянської непокори, голодування, прийняття інституціональних рішень. В останніх конфліктах, коли у суперечність заходять норми конституції, законодавства, які реалізують інтереси конфліктуючих сторін, головними дійовими особами є владні структури, політичні партії й об'єднання, громадські рухи. Насильницькі конфлікти відбуваються у вигляді відкритих зіткнень за участю регулярних військ, а також бойових дій озброєних ополченців, що нерідко супроводжуються жертвами. Етнополітичні конфлікти можна класифікувати за основними цілями та змістом вимог, які висувають конфліктуючі сторони. Таку типологію конфліктів запропонувала в 1992–1993 рр. російська дослідниця Л. Дробижева. Ґрунтуючись на аналізі досвіду кінця 80-х — початку 90-х років, вона вирізняє такі типи конфліктів. Перший тип — статусні інституціональні конфлікти в союзних республіках, які переросли у боротьбу за незалежність. У процесі розвитку національних рухів в Естонії, Литві, Латвії, Вірменії, Україні, Грузії, Молдові етнонаціональні вимоги перетворились у вимоги державної незалежності. Основною формою конфліктів цього типу була інституціональна. Другий тип конфліктів — статусні конфлікти в союзних й автономних областях, які виникли в результаті боротьби за підвищення статусу республіки або його отримання. Це характерно для частини колишніх союзних республік, що бажали конфедеративного рівня відносин. Наприклад, про це заявляло керівництво Казахстану, а також окремих колишніх автономій, які прагнули піднятися до рівня союзних республік, зокрема Татарстану. Конфлікт завершився підписанням Договору між державними органами Російської Федерації і державними органами Татарстану, який містить елементи як федеративних, так і конфедеративних відносин. До цього типу конфліктів Л. Дробижева зараховує етнонаціональні рухи за створення власних національних утворень, наприклад, інгушів у Чечено-Інгушетії, ногайців і лезгинів у Дагестані, балкарців у Кабардино-Балкарії. Автономістські вимоги висувались елітою Башкортостану, Туви, таджиками Узбекистану, узбеками Киргизстану, киргизами Горного Бадахшану в Узбекистані. Третій тип конфліктів — етнотериторіальні. Четвертий тип — конфлікти міжгрупові (міжобщинні). До цього типу можна зарахувати конфлікти, які були в Якутії (1986 р.), в Туві (1990 р.), а також російсько-естонський в Естонії, російсько-латиський у Латвії, російсько-молдавський у Молдавії. Масові міжгрупові насильницькі зіткнення спостерігалися в Азербайджані, Вірменії, Киргизстані, Узбекистані.

Російські політологи Е. Паїн і А. Попов пропонують іншу типологізацію конфліктів. По-перше, це конфлікти стереотипів, тобто та стадія конфлікту, коли етнічні групи ще чітко не усвідомили причин суперечностей, але щодо опонента створюють негативний образ "недружелюбного сусіда" "небажаної групи". По-друге, це "конфлікти ідей", характерною рисою яких є висунення тих чи інших претензій. По-третє, це конфлікти дії, до яких вчені зараховують мітинги, демонстрації, пікети, прийняття інституціональних рішень, аж до відкритих зіткнень.

Класифікують етнополітичні конфлікти за особливостями суб'єктів супротивних сторін. У цьому разі вирізняють конфлікти між етнічною групою і державою (Абхазія і Нагорний Карабах до створення самопроголошених держав) і конфлікти між етнічними групами (погроми турків-месхетинців у Фергані, конфлікт між киргизами і узбеками в Ошській області).

Можна поділити етнополітичні конфлікти за сферами проявів та причинами виникнення: етнотериторіальні, етноекономічні, етноісторичні, етнокультурні, етноюридичні, етнопсихологічні, ентноідеологічні.

Науковці всі етнополітичні конфлікти на пострадянському просторі поділяють на такі основні типи: територіальні конфлікти, нерідко тісно пов'язані із возз'єднанням роздрібнених етносів, джерелом яких виступають внутрішньополітичні, здебільшого і озброєні зіткнення між урядом і національно-визвольним рухом або сепаратистським угрупованням, що має військово-політичну підтримку сусідньої держави (Нагорний Карабах, Південна Осетія, північно-східні регіони Казахстану, Південний Дагестан та ін.); конфлікти, породжені прагненням етнічної меншості реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення (Абхазія, Придністров'я); конфлікти, пов'язані з відновлен-

ням територіальних прав депортованих народів (між осетинами та інгушами за Пригорний район, кримськими татарами й іншими етнічними групами Криму); конфлікти, в основі яких лежать претензії тієї чи іншої держави на частину території сусідньої держави; конфлікти, джерелами яких є наслідки довільних територіальних змін, здійснених у радянський період (проблеми Криму, територіальні врегулювання у Закавказзі і Середній Азії); конфлікти, породжені багаторічним перебуванням депортованих народів на території інших республік (турки-месхетинці в Узбекистані, чеченці в Казахстані та ін.); конфлікти, пов'язані з абсолютизацією і протиставленням принципів права народів на самовизначення і територіальною цілісністю держав, з прагненням легітимізації соціально-політичного верховенства "корінної" ("титульної") нації певної держави або національно-державного утворення над іншими народами; конфлікти, в яких за лінгвістичними дискусіями (про державну мову) нерідко приховуються глибокі суперечності між різними національними групами.

Дробижева Л. М. Этнополитические конфликты. Причины и типология (конец 80-х — начало 90-х гг.) // Россия сегодня. Трудные поиски свободы. — М., 1993; Политология: Учеб. пособие для техн. и-тов / Под ред. М. А. Василика. — СПб., 2000.

О. Антонюк

Етнополітичні конфлікти (форми, способи регулювання) — врегулювання етнополітичних конфліктів — процес складний і потребує пошуку нового, компромісного для всіх конфліктуючих сторін балансу інтересів, що задовольняли б супротивників. Багатоаспектний характер етнополітичних конфліктів зумовлює різноманітність шляхів їх розв'язання. Вчені-етноконфліктологи здебільшого сходяться на таких етапах вирішення конфліктів. Перший етап — прийняття стратегічних рішень, спрямованих на попередження та нейтралізацію кризових явищ у міжнаціональних і міжетнічних відносинах на основі попереднього створення правових, політичних, соціально-економічних тощо умов з метою їх цивілізаційного розвитку. Загальнодержавними найважливішими діями щодо запобігання етнополітичним конфліктам можуть бути: створення політико-правової бази, зорієнтованої на забезпечення рівності прав громадян; забезпечення етнонаціональним меншинам доступу до політичного впливу в усіх сферах суспільного життя; періодична модернізація механізму державного регулювання етнонаціональних процесів на різних рівнях; вирішення проблем облаштування та соціальної адаптації осіб, які повертаються з місць депортації; розв'язання нагальних соціальних потреб біженців і мігрантів; створення інформаційної системи моніторингу прогнозування й оцінки розвитку етнополітичних та міжетнічних проблем, розробка інструментарію їх попередження та ін.; уникнення вирішення міжетнічних суперечностей за допомогою силових методів. На ескалацію етнополітичного конфлікту визначальний вплив мають "конфліктогенні фактори": поліетнізм усього людства та більшості держав світу; існування різноманітних форм етносоціальної організації народів (від розвинених націй до невеликих народностей та етнічних груп); недостатність правового захисту етнонаціональних меншин у поліетнічних державах; відсутність державних гарантій у забезпеченні і задоволенні етнічних потреб і запитів; міграційні та еміграційні процеси; формування та протистояння політичних чи громадських рухів за етнічною ознакою тощо.

Другий етап розв'язання етнополітичного конфлікту передбачає здійснення заходів, спрямованих на його врегулювання, шляхом як силового, політичного, економічного впливу на його учасників, так і засобами дипломатичних переговорів. Серед них ефективними можуть бути такі заходи: надання національно-культурної, національно-територіальної, національно-персональної автономії тим етносам, які цього домагаються чи потребують; здійснення соціально-економічної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня відсталих регіонів, народів та етнічних груп; розширення та удосконалення культурної інфраструктури з урахуванням потреб етнокомпонентів поліетнічного суспільства; збільшення квот в органах влади для представників конфліктуючих сторін; залучення третьої сторони, так званого третейського судді (міжнародної організації, держави чи групи держав); залучення громадськості. Під час проведення дипломатичних переговорів сучасна конфліктологія передбачає ряд дієвих засобів

розв'язання етнополітичного конфлікту: у центр переговорного процесу повинні ставитись ті питання, що спричинили конфлікт; супротивні сторони конфлікту повинні прагнути до усунення психологічного і соціального напруження, демонструючи взаємну повагу один до одного; учасники конфліктуючих сторін повинні створити атмосферу відкритого рівноправного обміну думками, публічного обговорення взаємно незручних питань; конфліктуючі сторони повинні прагнути до компромісу, який передбачає взаємні поступки або поступки слабшій стороні або тій стороні, яка зуміла обґрунтовано довести свої вимоги тому, хто добровільно відмовився від частини власних вимог. Під час третього етапу розв'язання етнополітичного конфлікту приймаються рішення, пов'язані з одноразовими діями, спрямованими на недопущення розростання етнополітичного конфлікту. Їхній спектр може бути найрізноманітніший: нейтралізація "бойовиків"; охорона життєво важливих об'єктів; організація прийому та розміщення біженців; відновлення зруйнованих комунікацій; посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи; запровадження надзвичайного стану на території, яка втягнута в конфлікт; розпуск незаконних збройних формувань; заборона окремих організацій тощо. Усі способи врегулювання етнополітичних конфліктів можна звести до трьох варіантів. По-перше, повна перемога однієї сторони над іншою, тобто вирішення конфліктної ситуації з позицій сили. По-друге, поразка конфліктуючих сторін, коли жодна з них не здобула помітної перемоги над іншою. У цьому разі супротивні сторони змушені для врегулювання конфліктної ситуації звертатися до посередників ("третейського судді"), шукати компромісне вирішення проблеми, яке зазвичай лише тимчасово задовольняє дві сторони. По-третє, можливий і такий варіант розв'язання конфлікту, коли досягнуто консенсусу між супротивними сторонами у вигляді угоди з основних питань і встановлення конструктивної взаємодії.

Євтух В. Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. — К., 2002; *Здравомыслов А. Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997; Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. — М., 1997; *Котигоренко В.* Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. — 2002. — № 1; *Маруховська О. О.* Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво // Віче. — 1998. — № 1.

О. Антонюк

Етнополітологія — наука, яка вивчає політичну суб'єктність (шляхи і способи участі у політичному житті суспільства) етнонаціональних утворень (етносів, націй, національних (етнічних) меншин тощо); їх взаємовідносини між собою, з державою та її органами. Е. як академічна наука та навчальна дисципліна здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнополітики (практичної політики держави щодо регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин).

Е. як нова наука виникла на початку 70-х років XX ст. і веде свій початок від праць американських вчених М. Паренті, Дж. Ротшильда, що були опубліковані наприкінці 60-х років минулого століття. Становлення Е. стало науковою реакцією на загострення національного питання у всесвітньому масштабі. А оскільки у світі фактично не існує однонаціональних країн, етнічні процеси стали важливими для всіх суспільств.

Це виявилося, зокрема, в Канаді (особлива позиція французьких жителів провінції Квебек), у Чехословаччині, Туреччині, Іраку, багатьох багатоплемінних державах Африки. Етнічна напруженість спостерігалася навіть у таких державах, як Бельгія та Іспанія, які здавна вважалися у цьому плані стабільними. У поєднанні з релігійними ці процеси негативно позначилися на громадсько-політичному житті і призвели до трагічних подій у Північній Ірландії, в Пенджабі (Індія), у Югославії.

Етнічні проблеми, необхідність дієвої реакції на них набули глобального характеру. Наприклад, за даними Д. Райта, у війнах та збройних конфліктах 1984–1998 рр. питома вага етнічного фактора становила половину (15 із 30), тоді як за увесь період Нового часу (з 1496 по 1983 р.) тільки 86 із 240 війн характеризувалися тією чи іншою етнічною нетерпимістю. Це засвідчує, що у перспективі відсоток етнічних збройних конфліктів збільшуватиметься.

Підтвердженням цієї тенденції стали події у Казахстані; у Нагорному Карабаху; у Грузії; в країнах Балтії; на Північному Кавказі. Активним суб'єктом процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, стали раніше депортовані народи, стосовно яких здійснюється реабілітаційна політика.

Е. належить до наук, які осмислюють, з одного боку, етнічну, а з іншого — політичну дійсність. За змістовим аспектом вона діалектично об'єднує (синтезує) дві важливі суспільствознавчі науки: етнологію (науку про етноси) і політологію (науку про політику).

Крім того, Е. тісно пов'язана з етнографією — наукою про народи (етноси) світу, яка концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва; етноархеологією — накою, що вивчає матеріальну культуру народів; етнічною демографією — наукою, що досліджує проблеми відтворення етносів, — етнічної специфіки народжуваності, смертності, сім'ї тощо; етнічною психологією — наукою, що зосереджена на вивченні етнічної особливості психіки людей, етнічного характеру, закономірностей формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів; етносоціологією — наукою, що здійснює порівняльний аналіз різних етнічних груп та їх класифікацію, досліджує важливі явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін у культурі, зокрема мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків; етнічною історією — наукою, яка розглядає розвиток етносу від часів свого виникнення до нинішнього стану (етногенез); етнолінгвістикою — наукою, що осмислює взаємовідносини етносів і мови, вплив мови на етнічний розвиток; етнічною антропологією — наукою, яка вивчає біологічні особливості людини.

Існує також тісний взаємозв'язок між Е. і етноекологією (вивчає взаємовідносини етносів з природним і тваринним світом) та етноекономікою (наукою, що досліджує економічну діяльність етносів, їх господарську специфікацію, етнічні особливості праці, зайнятості тощо).

Дослідженням етнічних особливостей мистецтва займається етномистецтвознавство, виховання — етнопедагогіка, лікування — етномедицина.

Зазначені науки мають важливе значення для розвитку та функціонування Е., оскільки формують її інформаційно-джерельну базу, створюють основу для теоретичних висновків та узагальнень.

Засновники Е. її предметну сферу пов'язували з тією частиною суспільної діяльності, яка охоплює взаємодію етносів і політики, вплив етнічних спільностей людей на їх політичну поведінку і політику загалом. Зокрема, М. Паренті під предметом Е. розумів аналіз взаємозв'язку етнічної ідентифікації і політичного вибору. Дж. Ротшильд предмет Е. визначав як політичний зріз, політичний зміст етнічної дійсності. Головне питання етнополітології за П. Ван ден Бергом — це взаємовідносини держави з етнічними групами, маючи на увазі при цьому політичні феномени етнічної природи або етнічного забарвлення, що спостерігаються у політичних системах різних країн світу.

Антонюк О. Етнополітологія як наука та її зв'язок з етнополітикою // Персонал. — 2004. — № 1; *Абдулатипов Р. Г.* Этнополитология. — СПб., 2004; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999; *Марченко Г. И.* Этнополитология как наука // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3/6; *Садохин А. П.* Этнология: Учебник. — М., 2000; *Тощенко Ж. Г.* Социология: Общий курс. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2001.

О. Антонюк

Етнополітологія (методологічні засади) — наукова теорія, що досліджує етнічні явища у їх діалектичному взаємозв'язку з політикою. Теоретичні підходи Е. опираються на різні методологічні принципи. Їхня специфіка визначається характером інтерпретації етнічної природи, а саме є відповіддю на питання: про долю та історичне буття етнічного; про основи етнічності; про моно- чи багатофакторну природу етнічних феноменів; про асиміляцію; про причини і наслідки етнічних конфліктів тощо.

На основі цих орієнтацій сформувалися різноманітні підходи, які об'єднують позиції окремих вчених.

Теорії і концепції етнічності західної думки можна звести до трьох основних методологічних підходів: примордіалізм, інструменталізм (він ще відомий під назвою ситуаціонізм) та конструктивізм.

У теоріях примордіалістського підходу виокремлюють два напрями: соціобіологічний та еволюційно-історичний. Прихильники першого напряму розглядають етнічність як об'єктивну визначальну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства. Цей феномен вони пояснюють за допомогою еволюційних ідей як явище, детерміноване генетичними і географічними факторами, трактуючи етнічність як "розширену родинну групу" або як "розширену форму родинного відбору і зв'язку".

Теоретики другого — еволюційно-історичного напрямку примордіалістського підходу розглядають етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з властивими для них рисами — мовою, культурою, ідентичністю, які відрізняють їх від інших груп.

До 60–70-х років XX ст. у світовій науці примордіалістський підхід, головне його другий напрямок, домінував, а в радянському суспільствознавстві був фактично єдиним до початку 90-х років.

Найбільш науково обґрунтованою у радянській науці була теорія етносу. Головним здобутком радянської методології у вивченні людського суспільства, у тому числі етногенезису, є історизм, тобто осмислення соціальних явищ у їх тривалому розвитку.

Вагоме місце в цих дослідженнях займають праці П. Кушнера, зокрема у його монографії "Етнічні території та етнічні кордони" акцентується увага на значенні територіальної взаємодії етнічних спільнот для процесів їх формування та розвитку, а також визначалася роль національної (етнічної) самосвідомості як етнічного визначника. Для розрізнення народів він пропонував звертати увагу на мову, а також форми житла, одягу, кулінарію та інші елементи матеріальної культури. На думку вченого, значно складніше використовувати для цієї мети відмінності в галузі соціального ладу і явища духовної культури.

Загалом П. Кушнер стояв на тому, що об'єктивні елементи культури і суб'єктивна етнічна самосвідомість є рівнозначними індикаторами належності людей до етнічної спільності, а місце кожного з них у визначенні етнічної належності населення залежить від конкретних обставин. Дослідник виступав проти єдиного, придатного для будь-яких умов рецепту визначення етнічної належності людей.

З-поміж засновників теорії етносу потрібно назвати С. Токарева, який у своїй праці "Проблемы типологии этнических общностей" звертає увагу на те, що жодна з ознак етносу, а саме: мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичні об'єднання, культурні особливості, релігія не обов'язково повинні бути притаманні кожному етносові.

У розробці теорії етносу провідна роль належить Ю. Бромлею, який визначав етноси як усталені сукупності людей, які характеризуються певними власними етнічними властивостями (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, закріпленою у самоназві). Ці властивості формуються лише за відповідних умов — територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових.

Соціобіологічний напрямок примордіалістського підходу в російській суспільствознавчій літературі представлено концепцією, сформульованою Л. Гумільовим. Автор розглядав етнос як природний, біологічний феномен, джерелом розвитку якого є пасіонарний поштовх. Якщо у своїх ранніх працях Л. Гумільов трактував етнос як біологічну одиницю, то у 80-х роках XX ст. запропонував вважати визначальними у його формуванні і розвитку такі чинники, як ландшафт, клімат тощо. Із змінною ландшафту, зазначав Л. Гумільов, етнос втрачає свою природу й зникає.

До примордіалістського напряму належать і такі відомі українські вчені, як В. Наулко, А. Пономарьов та інші, які створили ґрунтовні праці з актуальних проблем етнонаціонального розвитку українського суспільства.

У середині 70-х років XX ст. як реакція на неспроможність примордіалізму обґрунтувати причини посилення національних рухів у сучасному світі в західній науці виникає інша інтерпретація етнічності, згідно з якою вона розглядається як інструмент, що використовується політиками для досягнення своїх інтересів. Такий підхід дістав назву інструменталізму, або ситуаціонізму.

Таке розуміння етнічності характерне переважно для політологічних досліджень міжетнічних відносин і сформувалося воно в основному в межах політології та соціології. На відміну від примордіалістів творці інстру-

менталістського підходу (Олзак, Нейгел, Дж. Бентлі та ін.) орієнтуються не на пошук об'єктивних основ етнічності (вони приймають існування етносу як факт, даність), а на виявлення функцій, які виконують етнічні спільноти. Ґрунтуючись на функціоналізмі і прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються для досягнення певної вигоди і здобуття влади. У цьому контексті етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Велике поширення у сучасній науці дістав третій — конструктивістський підхід до розуміння етнічної спільності, який визначає нації, етноси як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженій мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

Творці конструктивістської парадигми етнічності (Ф. Барт, Б. Андерсон, Р. Бурдьє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін.) виступають проти історико-культурної реальності етносу, який, за їх твердженням, є якоюсь науковою абстракцією. Вони не визнають примордіалістської складової у теорії етносу, тобто, на думку конструктивістів, етнічні ознаки (мова, традиційна культура, етнічна самосвідомість), що виступають у примордіалістів ідентифікаторами етносу як структури, не мають виключно етнічної належності, а мають загальносоціальний характер і залежать від політичної, соціально-економічної ситуації, у якій опиняється людина.

Етнічність, за конструктивістами, є процесом конструювання уявних спільностей, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про спільне походження та спільне історичне минуле.

Представником конструктивістського підходу в Росії є відомий вчений В. Тишков, на переконання якого "нація — це внутрішньогрупова дефініція і їй неможливо надати чітку наукову чи конституційну форму". Це ж стосується ще більш містичної категорії "етнос". Дослідник Д. Драгунський також вважає етнос фізично неіснуючим і розуміє під ним довільний вибір особою референтної групи.

У конструктивістському підході необхідно звернути увагу на те, що його прихильники, незважаючи на інтерпретацію етнонації як соціального конструкту, визнають її існування в реальності, яка здатна впливати на поведінку людей, мобілізовувати їх на досягнення певних цілей. У процесі залучення членів етнічної групи до колективних дій на вирішення політичних, соціально-економічних завдань ключову роль вони відводять еліті, лідерам, які нерідко дбають про власні цілі, не завжди обстоюють інтереси народу.

Кожен із розглянутих методологічних підходів щодо розуміння етнічності має як сильні позиції, так і слабкі. Однак дедалі очевиднішим стає те, що осмислення такої складної і різнобічної наукової проблеми, якою є природа етнічного феномену, в межах однієї методологічної моделі неможливе. У зв'язку з цим російський вчений А. Садохін зазначає, що наявні підходи до етнічності не мають взаємовиключного характеру, тому перспективним способом дослідження проблеми етнічності найближчим часом напевне буде інтеграція їхніх найбільш важливих аспектів та створення когерентної теорії етнічності. Далі автор наголошує, що, на думку багатьох етнологів, ядром такого синтезу здатний стати конструктивістський підхід, оскільки він має багато важливих переваг: по-перше, у теоріях цього підходу фокусується увага на відносному характері і ситуативній залежності етнічності, що дає змогу вивчати цей феномен на різних "рівнях" і "зрізах"; по-друге, усі теорії конструктивістського підходу практично однаково трактують проблему ролі спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, що можна використати як вихідну основу при створенні різних теорій; по-третє, за період посткомуністичного розвитку світу виявлено досить велику кількість фактів зміни етнічності, що саме по собі дає унікальну можливість для інтеграції поглядів конструктивістів й інструменталістів.

Враховуючи специфіку дослідження етнополітичних процесів у суспільстві, в основі яких лежать тісно взаємозв'язані етнічні і політичні явища, а центральне місце займає етнічний фактор, для вчених у методологічному контексті важливого значення у примордіалізмі, інструменталізмі та конструктивізмі набувають такі теоретичні засади: 1) визнання прихильниками усіх підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності з метою і самовиділення групи, і виокремлення її іншими; 2) обґрунтування примордіалістами

існування етнічності як об'єктивної даності, одвічної характеристики людства, реальності етнічної сфери; застосування історичного підходу, зокрема фундатором радянської теорії етносу Ю. Бромлеєм, у з'ясуванні генезису і розвитку етносу в цілому; 3) впровадження теоретиками інструменталістської концепції підходів різних соціально-психологічних теорій у пояснення феномену етнічності як ефективного засобу подолання відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживацьких цінностей і прагматизму, відновлення етнічної рівноправності; 4) обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності, політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

Саме врахування цих аспектів у методологічних підходах до розуміння етнічного феномену, які сформувались у західній науці, вважається визначальним в об'єктивному і комплексному осмисленні процесу формування етнополітики в Україні, яка повинна базуватися на широкому використанні теоретичних доробок як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належить до примордіалістської парадигми.

Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология: Учеб. пособие. — М., 1998; *Гумилев Л. Н., Иванов К. П.* Этнические процессы: два подхода к изучению // Социс. — 1992. — № 1; *Кушнер П. И.* Этнические территории и этнические границы // Труды Института этнографии. Нов. серия. 15. — М., 1951; *Садохин Э. П.* Этнология: Учебник. — М., 2000; *Токарев С. А.* Проблемы типологии этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопр. философии. — 1964. — № 11.

О. Антонюк

Етнопсихологія — наукова дисципліна, яка виникла на стику етнології і психології і вивчає етнічні особливості психіки людей, етнічний характер закономірності формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів тощо.

О. Антонюк

Етнорегіональна структура України — структура розселення етносів та субетносів, що населяють територію України загалом, її окремі області, історичні місцевості. Визначається власне етносами, закономірностями їх розселення, соціально-політичною та економічною роллю, яку вони відіграють, та співвідношенням з іншими етносами.

Що стосується титульної нації — українців, то вже у XIX ст. сформувалось уявлення про п'ять етнографічних районів, що певною мірою різняться культурно-побутовими ознаками: Поділля, Покуття, Галичина, Закарпаття та Слобожанщина. Нині Україну прийнято поділяти на шість історико-етнографічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь. Однак потрібно зазначити, що між етнографічними районами України не існує чітких меж, тому такий поділ має досить умовний характер.

Окрім титульної нації в Україні нині живуть представники близько 100 національностей. Така багатонаціональність сформувалася внаслідок бурхливих історичних та етнополітичних процесів, які відбувалися на її території упродовж століть. Тривалий та всеохоплюючий вплив на Е. с. України мала колонізація її земель з боку Речі Посполитої (Польщі), котра супроводжувалась ополяченням українського населення, тобто добровільним або примусовим переходом його в лоно польської мови та культури. Після Люблінської унії (1569 р.) українські землі (Волинь, Східне Поділля, Київщина і частина Лівобережжя) були включені до Польщі. Таким чином, понад половину польсько-литовської держави становили українські землі, однак з 7,5 млн населення цих земель українці становили лише 2 млн.

Не менш тривалий та значний вплив на етнічну структуру України здійснювала Росія. З моменту укладення Переяславського договору (1654 р.) в Україні з'явилося чимало росіян, хоча їх ніколи не було так багато, як поляків. Після заволодіння Російською імперією Півднем України і Кримом посилилась російська колонізація цих земель, урядом були впроваджені так звані слобідські поселення. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. царський уряд почав залучати до переселення в Україну іноземців. У 1762–1763 рр. Катерина II видала укази, в яких на вигідних умовах запрошувала іноземців переселятися до Російської імперії, зокрема й в Україну. Ці колоністи сприяли перетворенню на землеробські диких, незасвоєних сте-

пових земель. Після руйнації Запорозької Січі (1775 р.) близько половини запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решту передано німецьким та сербським колоністам. На той час у межах України проживало близько 500 тис. осіб німецького походження. У XIX ст. в Україні розпочинається бурхливий розвиток промисловості, який у свою чергу дав поштовх новим змінам в Е. с. України. Будівництво нових міст — промислових центрів та розвиток існуючих (Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін.) супроводжувався значною міграцією росіян з центральних губерній Росії, де спостерігався надлишок робочої сили, на південь і схід України, де переважна більшість з них залишалась жити (питома вага росіян в Україні на початку XX ст. становила близько 12 %). Столипінська аграрна реформа призвела до значної міграції українського селянства до Сибіру і на Далекій Схід. Це також змінило етнорегіональне співвідношення в Україні не на користь українців.

Значні зміни Е. с. України відбулися в період між двома світовими війнами. На Західноукраїнські землі (в Галичину і Волинь) у 1920–1938 рр. з Польщі переселилася значна кількість хліборобів-колоністів. У 20-х роках відбувалася румунізація Південної Буковини і Південної Бессарабії. В східній та центральній Україні громадянська війна та голодомори 1920–1930 років призвели до значних людських втрат серед місцевого населення, і передусім титульної нації — українців. Для компенсації цих втрат, а також для потреб промисловості, яка у міжвоєнний період продовжувала активно розвиватись, у ці регіони переселялись значні масиви людей з усього СРСР, і передусім з Росії. Тоді ж спостерігалися епізоди переселення на Херсонщину узбеків з метою розведення бавовни, а також поселення канадських українців на Одещині, але вони не мали значних обсягів і з початком колективізації припинились.

Дуже помітні зміни Е. с. України відбувались під час і після Другої світової війни. Унаслідок політики геноциду та депортацій, яку застосовували обидві воюючі сторони, в Україні значно скоротилася кількість євреїв, етнічні німці та кримські татари зазнали депортацій. Польське і українське населення західноукраїнських земель зазнало втрат внаслідок етнічних зіткнень та депортацій. Людські втрати серед українського населення знов компенсувалися за рахунок міграції населення з інших республік СРСР. Крім того, міжреспубліканська міграція, яка до війни відбувалась або природно, або відповідно до потреб економіки, після війни дістала ідеологічне підґрунтя і почала визначатися та регулюватися на державному рівні. У сфері етнополітики радянська влада проголосила за мету побудову “нової історичної спільноті людей — радянського народу”, і міжреспубліканській міграції у цьому процесі визначалася важлива роль. Українці поряд з росіянами були найбільш міграційно активними народами СРСР. Значну кількість фахівців-українців відправляли на будівництва та промислові підприємства Сибіру, Далекого Сходу та Середньої Азії. Абітурієнти з України зараховувалися до вузів РРФСР, а у вищих навчальних закладах України пільги при вступі мали вихідці з інших республік. Випускники освітніх закладів за розподілом їхали працювати в інші республіки і переважно залишались там жити. Водночас завдяки так званим оргнаборам в Україну переїжджали великі масиви робітників та службовців з усього СРСР, і передусім з Росії.

Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності відбулася нова хвиля етнорегіональних змін в Україні, хоча і не така драматична, як попередні.

На відміну від багатьох інших республік колишнього СРСР, Україні вдалось уникнути етнополітичних конфліктів і пройти шлях здобуття незалежності без значного загострення внутрішньополітичного становища. Завдяки цьому Е. с. України принципово не змінилася, хоча кількісні показники окремих етносів, що населяють Україну, змінилися переважно в бік зменшення.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні живуть представники 130 національностей та народностей. Домінує в Україні один з найчисленніших етносів Європи, корінна національність держави — українці. На дату перепису (5 грудня 2001 р.) кількість українців становила 37 млн 541,7 тис. осіб, або 77,8 % усього населення України. Загальна кількість представників субетносів українського народу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), які постійно проживають в Україні, становила 32,4 тис. осіб. Основним місцем їх проживання були дві західні облас-

ті — Закарпатська (10,2 тис. осіб, або 31,5 % усієї кількості) та Івано-Франківська (21,5 тис., або 66,3 %). Незначна їх кількість живе також у Тернопільській (364 особи, або 1,1 %) та Львівській (196 осіб, або 0,6 %) областях. В інших 23 областях їх загалом налічувалось 179 осіб. Найбільшу за кількістю групу серед населення названих вище субетносів становили гуцули (21,4 тис. або 66 %) та русини (10,2 тис. або 31,4 %). Лемки нараховували 672 особи, бойки — 131 особу, литвини — 22 особи, поліщуки — 9 осіб.

Рідною мовою гуцули, лемки та бойки визнають переважно українську мову (99,9 %, 95,4 %, 86,3 %), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66,0 %) і лише третина з них (31,0 %) — українській. Серед бойків налічується 10,7 % осіб, для яких рідною є мова своєї етнографічної групи.

Крім українців в Україні проживає 10,7 млн представників національностей та народностей інших державних формувань, що становить 22,2 % її населення. Серед цієї групи найбільшою за кількістю та (77,8 %) та другою після українців є росіяни. Згідно з даними перепису їх кількість становила 8 млн 334,1 тис. осіб. Росіяни розселені по території України досить нерівномірно. Крім Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, де частка росіян становить відповідно 58,3 % і 71,6 % усіх жителів, найбільша їх кількість спостерігається у Донецькій (14,2 % від усієї кількості), Луганській (11,9 %), Харківській (8,9 %), Дніпропетровській (7,5 %), Одеській (6,1 %), та Запорізькій (5,7 %) областях. Питома вага росіян щодо всього населення в цих регіонах також висока і коливається від 17,6 % у Дніпропетровській до 39,0 % — у Луганській області. Загалом на зазначених територіях живе 54,3 % (5,2 млн) всіх українських росіян, а з урахуванням Автономної Республіки Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,7 % (6,6 млн). Серед інших областей тільки у Миколаївський, Херсонській, Сумській, Полтавській та Київській кількість росіян перевищує 100 тис. осіб у кожній, а їх частка дорівнює 14–6 %, в решті областей як абсолютна, так і відносна кількість росіян серед населення цих регіонів незначна і коливається від 1,2 % у Тернопільській до 3,6 % у Львівській області.

На третє місце за кількістю, яке раніше займали євреї, вийшли білоруси (275,8 тис. осіб). Вони розселені по території України досить рівномірно і живуть, як і росіяни, в усіх без винятку областях. Проте найбільше їх у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській областях, у Криму та м. Києві (56 % від загальної кількості).

Кількість євреїв порівняно з 1989 р. скоротилась на 382,7 тис. осіб (78,7 %) і становила за даними перепису 2001 р. 103,6 тис. осіб. Внаслідок цього за кількістю євреї перемістилися з третього на десяте місце, а їх частка щодо всього населення України знизилась з 0,9 до 0,2 %. Головною причиною зменшення кількості євреїв став їх від'їзд на постійне проживання до інших країн, який особливо посилився у середині 90-х років у результаті лібералізації правил виїзду.

П'яте місце за кількістю посідають кримські татари. Проти попереднього перепису їх кількість збільшилася у 5,3 разу і налічувала 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх кількість становила 46,8 тис. осіб). Питома вага представників цього етносу серед населення України збільшилася з 0,1 до 0,5 %. Таке інтенсивне збільшення кількості кримських татар стало наслідком їх повернення до України з місць депортації, яке розпочалося ще в середині 80-х років і особливо набуло масовості наприкінці 90-х років.

З-поміж представників інших національностей найчисленнішими, незважаючи на зменшення їх кількості у міжпереписний період, залишаються болгари (204,6 тис., або 0,4 % всіх жителів України), угорці (156,6 тис., або 0,3 %), поляки (144,1 тис., або 0,3 %), греки (91,5 тис., або 0,2 %), німці (33,3 тис., або 0,1 %). Абсолютна кількість румун в означений період збільшилася на 12,0 % і становила 151,0 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення України не змінилась і залишилась на рівні 1989 р. — 0,3 %.

Загалом упродовж 90-х років серед найчисленніших національностей, що живуть в Україні, абсолютне збільшення кількості осіб було притаманне (окрім українців) тільки кримським татарам, румунам, вірменам, грузинам та азербайджанцям: кількість азербайджанців в Україні збільшилася в 1,2 разу, грузинів — в 1,5 разу, вірмен — в 1,8 разу. Збільшення кількості цих етносів було пов'язано з напливом біженців з держав Кавказу внаслідок етнічних

конфліктів, які спалахнули там після розпаду СРСР.

Політологічний енциклопедичний словник — К., 1997; *Пєтков С. В.* Правові основи формування багатонаціонального складу населення України. — Сімферополь, 2001; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. — К., 2003; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1996.

В. Семко

Етнос — особливий вид спільності людей, яка утворилася внаслідок природного розвитку людей на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Ця біосоціальна спільнота формується і розвивається об'єктивним історичним шляхом (не залежить від волі окремих людей) і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. В етнічному розумінні в наукових працях замість терміна "етнос" нерідко використовується поняття "народ" як тотожне першому.

Серед науковців існують різні погляди щодо визначення цього терміна та його теорії. Значний внесок у розробку теорії Е. у 20-х роках XX ст. зробив російський вчений С. М. Широкогоров. За його визначенням "етнос є групою людей, які говорять однією мовою, визнає своє спільне походження, володіє комплексом звичаїв, способом життя, збережених і освячених традицією, які відрізняють її від інших таких груп". Таке розуміння етносу у С. М. Широкогорова збігається з розглядом його як біологічної системи. Широке звернення до проблеми Е. спостерігалося у 60-х роках минулого століття; в науковий вжиток вчені запроваджують значну кількість нових понять, велике поширення дістав, зокрема в англомовній літературі, термін "етнічність" (див.: *Етнічність*).

У сучасній суспільствознавчій науці залежно від предмета дослідження і методологічного підходу сформувалося кілька теорій Е.

По-перше, дуалістична теорія Е. академіка Ю. Бромлея, якого правомірно вважають фундатором радянської етнологічної школи. Він визнає Е. як спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично сформувалася на певній території і має спільні, досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності та відмінності від інших таких утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану у самоназві (етнонімі). Водночас Ю. Бромлей виокремлює ті характеристики, які розглядаються переважно як умов формування та існування власне етнічних елементів (природно-географо-територіальні, соціально-економічні, державно-правові тощо). Саме ці чинники визначають дуалістичну природу будь-якого Е. і розглядаються у двох значеннях — вузькому і широкому. У першому значенні Е., за Ю. Бромлеєм, названий етнікосом і включає в себе власне етнічні характеристики. У широкому розумінні Е. був означений вченим як етносоціальний організм, у якому поєднано власні етнічні елементи з умовами його виникнення і функціонування. Визначальним у теорії Ю. Бромлея є соціально-детермінована природа Е. — спільності людей, які об'єднані одним етнічним походженням і на цій базі існують як структура у межах державних чи територіальних (анклавних) кордонів.

По-друге, продовженням розвитку біологічної теорії Е. можна вважати оригінальну, але й найдискусійнішу теорію Л. Гумільова, що стала відомою у науці як пасіонарна теорія етносу. Основний акцент у цій концепції автор робить на ідеї, що Е. — фізична реальність, обрамлена в соціальну оболонку. Історію людства Л. Гумільов розглядає як послідовну ланку численних етногенезів, причиною яких є пасіонарні поштовхи — своєрідні мікромутації, які зумовлюють появу особливо енергійних та діяльних людей — пасіонаріїв, здатних поглинати енергію з навколишнього середовища, а отже, визначати можливості розвитку самого Е. Джерела цих мутаційних процесів заховані у біосферних явищах Землі.

По-третє, заслуговує на увагу інформаційна теорія Е., яку запропонував М. Чебоксаров з групою дослідників. Вона ґрунтується на уявленні, що у всякому соціальному утворенні (у тому числі й в етносі), як і в суспільстві загалом, усталено циркулюють інформаційні потоки, що мають власні генератори (джерела) і реципієнтів (тих, хто їх сприймає). Це дає підставу зробити припущення, що в межах усталених соціальних спільностей, особливо етносів, потоки повідомлень інтенсивніші і насиченіші, ніж поза ними.

Аналіз зазначених теорій Е., інших концептуальних підходів до трактування цього

поняття дають підстави зазначити, що Е. являє собою біосоціальну спільність людей, для якої характерні такі етнодиференціюючі ознаки: спільна історична територія, мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, етнонім (самоназва). Важливим елементом Е. є спільна історична територія, де відбувався процес його становлення і розвитку. При цьому слід врахувати те, що для етнічної ідентифікації більше значення має символічний зв'язок з територією, ніж реальний факт проживання на ній.

Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973; *Гумилев Л. Н., Иванов К. П.* Этнические процессы: два подхода к изучению // Социс. — 1992. — № 1, 3; *Чебоксаров Н. Н.* Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография. — 1967. — № 4.

О. Антонюк

Етносоціологія — наукова дисципліна, яка виникла на стику етнології і соціології і займається порівняльним дослідженням соціальних проблем життєдіяльності етносів (вивчає генезис, сутність, функції, загальні закономірності й тенденції розвитку етнічних спільностей, міжетнічні (міжнаціональні) відносини тощо).

О. Антонюк

Етноцентризм (від грецьк. *ethnos* — народ і лат. *centrum* — зосередження) — система поглядів, у якій життєдіяльність інших народів розглядається через призму культури, традиційних установок і ціннісних орієнтацій власного етносу (як еталону) і яка вважає "свій" етнос кращим від інших.

О. Антонюк

Ефективність влади (*efficiency of power*, лат. *effectus* — виконання, від *efficio* — дію, виконую) — важливий показник практичної результативності діяльності влади, її корисного впливу на співгромадян, на поліпшення економічного, соціального, культурного, духовного розвитку суспільства. Е. в. — це орієнтир, мета, певний ідеал як для влади, так і для громадян, населення.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Ешелони влади (*echelons of power; governmental echelons*, від фр. *echelon* — ступінь) — своєрідна характеристика розміщення органів влади у її піраміді, відповідній ієрархічній структурі. Йдеться про послідовність розміщення органів влади, координацію, субординацію їх дії і взаємодії, про горизонтальні і вертикальні зв'язки між владними структурами тощо.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Є

Євразійство — найпотужніша і найвпливовіша течія російської геополітичної думки. Її основним завданням було обстоювання самобутніх засад російської історії та культури, розробка нових поглядів на російську та світову історію. Представники Є. розглядали Росію як особливий етнографічний та культурний світ, який займає серединний простір Азії та Європи. Є. ставило за мету осмислити перспективи спільного розвитку народів, що населяють цей регіон, а також виявити засади і причини формування євразійської спільноти. Основна відмінність Є. від інших напрямів цивілізаційного самоутвердження полягає насамперед у визнанні існування євразійської цивілізації як засобу взаємодії різних етнічних та конфесійних спільностей у межах особливого континентального простору, обмеженого природними рубежами.

Найбільш ранніми ідейними джерелами Є. вважаються "послання старця Філофея", в яких старець Єлизарового монастиря Філофей вперше назвав Росію "Третім Римом", після того як у 1453 р. остаточно впав Константинополь і Русь, на його думку, залишилась єдиною великою православною країною, яка стала охоронницею східнохристиянської традиції. Месіанська ідея високого історичного призначення, що була сформульована Філофеєм у XVI ст., дістала розвиток у російському історіософському мисленні XIX ст., насамперед у руслі слов'янофільства (А. Хомяков, І. Кіреєвський, С. Аксаков та ін.), яке безпосередньо вплинуло на формування геополітичних поглядів євразійців.

Передумовою Є. був релігійний провіденціалізм російського мислителя першої половини XIX ст. П. Чаадаєва, котрий вважав, що Росія, перебуваючи між Заходом та Сходом, мала поєднати "обидва великих начала духовної природи", але не зробила цього і залишилася поза часом і поза межами двох цивілізацій. Надалі ідею Є. розвивав російський філософ В. Соловйов, який вважав Росію "третім світом", покликаним синтезувати все, що властиве для Західного та Східного світів, подолати їхню історичну обмеженість, щоб досягти "позитивної загальної єдності". З культурологічних позицій цю тему розвивав М. Бердяєв, котрий дуже критично ставився до крайнощів західницької і слов'янофільської концепції Є. і засуджував "ідолопоклонство перед Європою".

Важливий внесок у розробку геополітичних засад Є. зробив В. Семенов-Тянь-Шанський — розробник нової антропогеографічної парадигми у розвитку політичної географії Росії, яка на початку XX ст. прийшла на зміну державоописовій парадигмі що переживала кризу із середини XIX ст., Семеновим-Тянь-Шанським була створена широка, логічно завершена політико-географічна концепція з яскраво вираженим історико-геополітичним і російсько-центричним "креном".

Євразійський рух виник у середовищі російської післяреволюційної еміграції на початку 1920-х років, період його становлення й поширення охоплює 1921–1926 рр. Зародилось Є. в Софії, але невдовзі його центр перемістився до Праги і потім у Берлін. У 1921 р. в Софії вийшов перший євразійський збірник "Исход к Востоку. Предчувствия и свершения", а в 1922 р. — другий збірник "На путях. Утверждения евразийцев", де стисло викладались основні принципи Є.

Засновниками Є. були лінгвіст та філолог М. Трубецькой (1890–1938), географ та економіст П. Савицький (1895–1968), православний богослов, згодом священик Г. Флоровський (1893–1979) і мистецтвознавець П. Сувчинський (1892–1985). У євразійському русі на різних етапах його існування брали участь філософ Л. Карсавін (1882– 1952), історик Г. Вернадський (1887–1973), правознавець М. Алексєєв (1879–1964) та ін.

Розквіт руху євразійців пов'язаний з виданням "Евразийского современника", а пізніше, в 1926 р., — програмного документа "Евразийство. Опыт систематического изложения", більша частина якого написана П. Савицьким, беззаперечним лідером та ідеологом Є., засновником російської геополітики як науки.

Основна ідея П. Савицького полягає в тому, що Росія являє собою особливе цивілізаційне утворення, яке визначається через поняття "серединності". "Серединність" Росії для П. Савицького є основою її історичної ідентичності, Росія, на його думку, не частина Європи і не продовження Азії. Росія — це самодостатній світ, самостійна і особлива духовно-історична й геополітична реальність, котру Савицький називає "Євразією". Це поняття відображає не суто географічний материк або континент, це, за П. Савицьким, ідея, яка відображена в російському просторі і російській культурі. Росію П. Савицький розуміє геополітично не як національну державу, а як особливий тип цивілізації, що сформувався на основі кількох складових — арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва, православної традиції. Усе разом створює унікальне, "серединне" утворення, що є синтезом світової історії. "Великоросів" П. Савицький вважає не просто відгалуженням східних слов'ян, а особливим імперським етнічним утворенням, в якому поєднуються слов'янський і тюркський "субстрати". Звідси П. Савицький виводить ще одне важливе поняття Є. — "Туран". Туран — одна з основних категорій Є., означає Північно-Східні області євразійського континенту, степові простори Євразії. Звернення до Турану як цивілізаційної орієнтації було революційним і скандальним для багатьох російських націоналістів. Так, П. Савицький виправдовував татаро-монгольське ярмо, завдяки якому "Росія здобула свою геополітичну незалежність і зберегла свою духовну незалежність від агресивного романо-германського світу". Таке ставлення до тюркського світу було покликане різко відокремити Росію-Євразію від Європи і її історичної долі, обґрунтувати етнічну унікальність росіян. "Без татарщини не було б Росії" — ця теза зі статті П. Савицького "Степ та осілість" стала ключовою формулою євразійства. Іншим фундаментальним поняттям Є. є "місцерозвиток", термін, запроваджений до наукового вжитку також П. Савицьким. Цей термін — точний аналог поняття "простір" у загальній геополітичній теорії. Через поняття місцерозвитку євразійці йшли від необхідності аналітично досліджувати історичні феномени. Апеляція до "місцерозвитку" та до "географічного індивідуума" дала змогу євразійцям уникнути занадто конкретних рецептів щодо національних, расових, релігійних, культурних, мовних та ідеологічних проблем. На думку євразійців, геополітична єдність, яку відчували усі жителі Євразії, "набувала нової мови", яку не можна було пояснити аналітичними концепціями західного раціоналізму.

Іншим важливим аспектом теорії П. Савицького є принцип "ідеократії". Відповідно до цього принципу євразійська держава повинна будуватися, відштовхуючись від споконвічного духовного імпульсу з верху до низу. Відповідно вся її структура повинна будуватись згідно з апріорною Ідеєю і на чолі цієї структури повинен стояти особливий клас "духовних вождів".

На другому етапі своєї історії (1926–1929 рр.) центр Є. перемістився у Париж, де продовжували виходити "Евразийские хроники" і починає видаватися газета "Евразия". Видання цієї газети стало організаційним оформленням "лівого" крила Є. Паризький центр Є., головним теоретиком якого був Л. Карсавін, орієнтувався на ідейно-політичне зближення й співробітництво з радянською владою, яке Н. Трубецькой та П. Савицький назвали "самоліквідаторством".

Водночас, внаслідок розколу в середовищі євразійців, виникла течія так званих зміновіхівців, друкованими органами яких були журнал "Зміна віх" (1921–1922 рр.) та газета "Напередодні" (1922–1924 рр.). Зміновіхівство, теоретиками і керівниками якого були Ю. Ключніков, М. Устрялов, О. Бобрищев-Пушкін, свідчило про остаточний поворот частини євразійців і загалом певної частини післяреволюційної еміграції, передусім інтелігенції, від боротьби з радянською владою до її визнання. Загалом ідейним базисом усіх євразійців було гасло "Ради без комуністів" у тій чи іншій інтерпретації. Але, як показав час, це гасло виявилося неспроможним та безпідставним, як і сподівання на те, що неп стане початком повернення до капіталістичних відносин у Росії. У тридцяті роки Є. як рух перестав існувати.

На той час ідеї Є. не здобули багато прихильників у європейських наукових колах. Певним винятком були праці М. Вебера, присвячені порівняльному аналізові економічних систем європейської та китайської цивілізацій. До певної міри цього питання торкався О. Шпенглер, який передбачав неминучу загибель західноєвропейської цивілізації.

Післявоєнне відродження Є. пов'язано насамперед з працями видатного історика, етнолога, філософа, сина відомого поета Миколи Гумільова — Л. Гумільова (1912–1992), значний вплив на якого мав П. Савицький. Вони познайомились, перебуваючи в сибірських таборах, куди П. Савицький потрапив після звільнення Праги радянськими військами (він був засуджений на 10 років таборів, у 1956 р. реабілітований, повернувся до Праги, де помер через 12 років). У таборі Л. Гумільов став учнем П. Савицького.

Власне геополітичних питань у своїх працях він не торкався. Як зазначав Г. Вернадський, Л. Гумільов підходив до проблем становлення і розвитку етносів з позицій природничих, а не тільки гуманітарних наук. Доктрина Л. Гумільова спиралася на висновки історії, географії та природознавства. Л. Гумільов вважав, що відмінності одного етносу від іншого полягають не в "способі виробництва", "культурі" чи "рівні освіти", а в стереотипах поведінки, які людина засвоює в перші роки життя від батьків, ровесників, а потім використовує все життя. Хоча Л. Гумільов і був далекий від геополітики та Є. як такого, він також вважав, що для Росії євразійська єдність важливіша і бажаніша, ніж союз із Заходом: "Тюрки і монголи можуть бути справжніми приятелями, а англійці, французи й німці… можуть бути лише хитромудрими експлуататорами".

Головним досягненням теорії Л. Гумільова є те, що він на величезному історичному матеріалі виявив однотипну послідовну зміну фаз найбільш стабільних людських спільнот, які він визначав як етнічні — від початкового об'єднання людей на основі їх спільного прагнення дотримуватися певних ідеалів до перетворення цих спільнот у нестійкій конгломерат "безідейних егоїстів".

Сам Л. Гумільов не формулював геополітичних висновків на підставі власної картини світу. Це робили його послідовники в період послаблення (а потім і скасування) марксистської ідеології та цензури. Цей напрям дістав назву неоєвразійства, яке у свою чергу містить кілька течій. Не всі вони успадкували ідеї Л. Гумільова, але загалом його вплив на неоєвразійство досить значний.

Неоєвразійство стало вельми популярним у пострадянській Росії на тлі ідеологічного вакууму, який настав після краху марксистсько-ленінської ідеології. Перший і найбільш розвинений основний напрям неоєвразійства являє собою закінчену і багатовимірну ідеологію, яку сформулювали деякі російські політичні кола національної опозиції, які протистояли ліберальним реформам у період 1990–1994 рр., зокрема група дослідників і авторів, що об'єднались навколо газети "День" (пізніше "Завтра") і журналу "Елементи: євразійський огляд". Це неоєвразійство ґрунтується на ідеях П. Савицького, Г. Вернадського, М. Трубецького, а також ідеолога російського націонал-більшовизму М. Устрялова (1890–1938 рр.)

Аналіз історичної спадщини євразійців визнається представниками цієї течії неоєвразійства вельми актуальним і застосовним до сьогодення. Теза національної ідеократії імперського континентального масштабу протиставляється одночасно і ліберальному західництву, і вузькоетнічному націоналізму. Росія представниками цієї течії вбачається як вісь геополітичного "великого простору", її етнічна місія однозначно ототожнюється з будівництвом імперії.

На соціально-політичному рівні цей напрямок прагне до "євразійського соціалізму", вважаючи ліберальну економіку характерною ознакою "атлантистського табору". Радянський період російської історії розглядається як модерністська форма традиційного російського національного прагнення до планетарної експансії. Спадщина Л. Гумільова цією течією сприймається, але при цьому його теорія пасіонарності поєднується з вченням про "циркуляцію еліт" італійського соціолога В. Парето. Ідеї традиціоналістів — "криза сучасного світу", "деградація Заходу", "десакралізація цивілізації" — є важливим компонентом неоєвразійства, вони доповнюють і розвивають ті моменти, які у представників Є. були розвинені лише інтуїтивно та фрагментарно.

Друга велика течія неоєвразійства охоплює ісламські країни — особливо Іран та Індію як найважливішого стратегічного союзника. Ідея континентального російсько-ісламського альянсу лежить в основі антиатлантистської стратегії. На доктринальному рівні цей альянс обґрунтовується традиційним характером російської та ісламської цивілізацій, що об'єднує їх у протистоянні антитрадиційному, світсько-прагматичному Заходу.

І нарешті, неоєвразійство дослідників "Дня" і особливо "Елементів…" відображає радикально антизахідну точку зору, яка поєднується з усіма іншими альтернативними геополітичними проектами — від європейського націонал-більшовизму до ісламського фундаменталізму (або, на думку деяких авторів "ісламського соціалізму") аж до національно-визвольних рухів у всіх країнах третього світу.

Ще одним своєрідним різновидом неоєвразійства слід вважати праці О. Дугіна та публікації московського видавництва "Арктогея", які загалом повторюють основні теоретичні установки євразійців та неоєвразійців, але при цьому балансують на межі академізму та окультизму. В них чітко простежується примат язичницького (натуралістичного) начала над парадигмою християнської духовності, яка тією чи іншою мірою характерна для всіх євразійців та неоєвразійців. Окремі дослідники вважають ідейним базисом цього різновиду неоєвразійства європейське неоязичництво.

Інші різновиди неоєвразійства менш послідовні і являють собою адаптацію усього комплексу згаданих вище ідей до політичної дійсності, що постійно змінюється. Прикладами таких течій можуть бути прагматичне економічне "євразійство", яке покликане відновити економічну взаємодію колишніх республік СРСР (проект президента Казахстану Н. Назарбаєва); експансіоністські тези В. Жириновського; риторичні заклики до "євразійської спільноті" задля збереження єдності росіян і національних меншин (здебільшого тюрків і мусульман) у складі Російської Федерації (проекти деяких діячів уряду Б. Єльцина) або виключно історичний інтерес до спадщини П. Савицького, М. Трубецького та ін.

Євразійська тематика категорично не сприймається значною частиною російської політичної еліти, яка віддає перевагу західному варіанту розвитку Росії.

Останнім часом на тлі інтеграційних процесів глобалізації та бурхливого розвитку неоіндустріальних країн Східної Азії інтерес до Є. посилився. Про небезпеку політичного й культурного наступу мусульманських та конфуціанських народів на "християнський масив" писали С. Гантінгтон і З. Бжезинський. Американський політолог Ф. Фукуяма, навпаки, проголошує "тріумф західного лібералізму" в Азії, зокрема в Китаї, вважає, що це зніме питання щодо "загрози зі Сходу".

Серед представників української політичної думки, що цікавились євразійською проблематикою, найбільш відомим був І. Лисяк-Рудницький, у працях якого з позицій державницької школи розглядалися особливості геополітичного й соціокультурного становища України "між Сходом і Заходом".

Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997; *Нартов Н. А.* Геополитика: Учеб. для вузов. — М., 1999; *Тихонравов Ю. В.* Геополитика. — М., 1998; *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — 4-е изд. — М., 2000; *Ерасов Б. С.* Социокультурные и геополитические принципы евразийства // Полис. — 2000. — № 5.

В. Семко

Євробарометр — репрезентативне опитування населення, яке проводиться двічі на рік починаючи з 1973 р. з метою визначення громадської думки стосовно держав — членів ЄС. Таке опитування проводиться за дорученням Генерального управління інформації на основі рішення Комісії ЄС (з 1993 р. — Європейська комісія).

М. Головатий

Єврокомунізм — течія у комуністичних партіях Західної Європи в середині 70-х — у 80-х роках, що сповідувала демократичний шлях завоювання влади і проголошувала будівництво соціалізму на цих засадах. Термін запроваджений журналістом Ф. Барб'єрі в журналі "Джіорнале нуово" у червні 1975 р. Витоки Є. починаються з ідеї Грамші про єдиний фронт проти фашизму, а також із заяв Тольятті про неможливість брати радянську модель як взірець на шляху до соціалізму і про майбутню поліцентричність комуністичної системи.

Найвиразніше Є. виявився в підходах компартій Італії, Іспанії і Франції. 15 жовтня 1975 р. лідери цих партій прийняли спільну заяву у зв'язку з крахом диктатур у Португалії і Греції і кризою франкістського режиму в Іспанії. У цій заяві зазначалось, що з тогочасною кризою капіталістичної системи вимальовується нова перспектива соціалізму, для досягнення якого необхідно об'єднати всі прогресивні сили при збереженні ними повної автономії. Акцентування ролі національних елементів визначило курс Є. всереди-

ні світового комуністичного руху. Є. не ставив під сумнів значення Жовтневої революції 1917 р., але не визнавав таким, що відповідає умовам розвинених індустріальних країн, шлях до соціалізму за зразком держав Східної Європи. Єврокомуністи заперечували досвід побудови соціалізму через диктатуру пролетаріату і наполягали на збереженні структур парламентської демократії, розвиток якої відкриває дорогу до соціалізму. Наголошувалося на важливості також принципу багатопартійності, самостійності профспілок, свободи віросповідання тощо. Відзначаючи важливість "міжнародної солідарності" у робочому русі, Є. відхиляв "пролетарський інтернаціоналізм", що передбачав керівну роль КПРС. У цілому обстоювалася теза про поліцентричність комуністичного руху. Критикувалися порушення прав людини у соціалістичних країнах: засуджувалася інтервенція країн Варшавського Договору в Чехословаччину (1968 р.), а також запровадження воєнного стану і заборона профспілки "Солідарність" у Польщі (1981 р.). Прихильники Є. визначили стратегічний характер своїх установок, розраховуючи на залучення союзників з немонополістичних кіл для подолання ідеологічної гегемонії буржуазії. Тільки після досягнення антимонополістичної демократії, вважали вони, робітничий клас може утвердити себе в ролі керівної сили і посісти місце ідейного гегемона, не вдаючись до насильства. Компартія Франції вела пошук союзу тільки із соціалістами і радикальними республіканцями, а в соціологічному зрізі обмежувалася опорою на робітників промисловості. Компартії Італії й Іспанії припускали союзи на ширшій основі, із включенням різних фракцій робітничого руху, представників середніх верств і партій, що представляють християнські верстви населення: у цілому вони йшли далі своїх французьких однодумців. Єврокомуністичні тенденції були зустрінуті з великою стурбованістю з боку КПРС. Критика Є., особливо книги Карильо "Єврокомунізм і держава" (1977 р.), не забарилася і відбулася під гаслом викриття сучасного ревізіонізму.

Є. був свідченням кризи ідеології і політичної практики комуністичного руху, наростання внутрішніх розбіжностей. Він став нагальною потребою у процесі пристосування компартій до західноєвропейських реалій і коригуванням принципів марксизму-ленінізму. Політику реформ М. Горбачова прихильники Є. сприйняли як запізніле визнання власної правоти.

Garrillo S. Eurocommunism and the Static. — L., 1977; *Goode S.* Eurocommunism. — N. Y., 1980; The Politics of Eurocommunism; socialism in transition. — Boston, 1980; *National* Communism in Western Europe / Ed. by H. Machin. — L., N. Y., 1983; *Keemann K.* Pluralisicher Kommunismus? — Stuttg., 1984; Carr *B.* Mexican communism, 1968–1983. Eurocommunism in the Americas? San Diego; Eurocommunism to Eurosocialism. — N. Y., 1987; *Рубби А.* Мир Берлингуэра. — М., 1995; Политическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Європеїзм — система цінностей, спільність культури, історичної долі народів країн Європейського континенту. У Є. вирізняють два взаємозалежних, але відносно самостійних начала. Одне характеризується спільністю історичного розвитку, матеріальної і духовної культури, що беруть початок з античної цивілізації. Інше спільне джерело — загальні риси сучасного суспільного та державного ладу. Є. увібрав у себе породжені в античну епоху демократію, її теорію (Платон, Аристотель) і практику (Перикл); вчення про людину і її свободу (Сократ, Епікур); християнство, яке виникло в I ст. н. е. у східній провінції Римської імперії, а в IV ст., незважаючи на гоніння, переборовши язичництво, набуло статусу офіційної релігії, що стала згодом світовою. Античний спосіб виробництва поряд з азіатським заклав основи подальшої еволюції матеріального життя суспільства на Європейському і Азіатському континентах.

Є. зберіг і розвинув усе цінне, що дала наступним поколінням багатоукладна антична економіка: державну, суспільну (колективну) та приватну власність; ринкове господарство, різноманітні форми організації виробництва, в тому числі кооперацію; кредитно-фінансову систему; організацію грошового обігу; функціонування банків; досвід розвитку мануфактур з детальним поділом праці і багато іншого. Цей досвід був сприйнятий з природним і необхідним коригуванням у середні віки й особливо в Новий час, коли відроджувалися міста, почали швидко розвиватися капіталістичні мануфактури; внутрішня та зовнішня торгівля; торговий, позичковий, іпотечний, а потім і промисловий капітал. На відміну від більшості

країн Сходу, де протягом століть і навіть тисячоліть функціонували замкнуті традиційні суспільства з деспотичними режимами, античне рабовласництво спромоглося до певного плюралізму своїх політичних форм. Вже в IV ст. до н. е. Аристотель у праці "Політика" виокремлює шість форм державності: монархію, аристократію, політію, демократію, олігархію і тиранію. Він також формулює головний критерій політичного режиму: ступінь корисності державного устрою для суспільства. В "Політиці" була висунута геніальна ідея про розмежування держави і громадянського суспільства, творчо розвинена згодом у працях Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, Дж. Мілля. Розробки цієї ідеї мислителями нового часу утвердили в Є. окремі напрямки в теорії і практиці держави й суспільства, ліберальної демократії, республіканізму і парламентаризму, законодавства, прав і свобод громадянина, багатопартійності тощо. Ці проблеми не втратили своєї актуальності і на рубежі XX–XXI ст.

Сучасний Є. спирається на досвід минулого і виходить з нових реалій Старого світу. Враховуючи, що Європа в XX ст. стала вогнищем двох світових воєн, що потрясли континент і світову цивілізацію в цілому, а також епіцентром "холодної війни" і розколу, європейська ідея і модель суспільного та державного розвитку базуються насамперед на збереженні і зміцненні світу, створенні ефективної загальноєвропейської системи безпеки. Інша основа сучасного Є. — всебічна економічна і політична інтеграція західноєвропейських країн відповідно до принципу, сформульованого ще Шарлем де Голлем: від "Європи батьківщин до батьківщини Європа" — загальноєвропейська ідентичність в усіх основних сферах суспільного і державного життя. Нарешті, великою проблемою для сучасної Європи є визначення її політики щодо США, з якими вона пов'язана стратегічними вимірами, перебуваючи в одному воєнно-політичному блоці НАТО, і щодо Сходу континенту — Росії та України, без яких немає Великої Європи і справжньої безпеки для континенту.

Котенев А. А. Мир единый и многообразный. — М., 1995; *Кудряченко А. І.* Європейські перспективи України в епоху глобалізації // Трибуна. — 2003 — № 5–6; *Кудряченко А. І.* Європейська інтеграція: концепція та реалії // Спостерігач. — 1996. — № 25.

А. Кудряченко

Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) — створена в 1960 р. як об'єднання європейських країн, що не входили до Європейського Економічного Співтовариства, яке функціонує на принципах зони вільної торгівлі, тобто між країнами-членами немає торгових обмежень. Водночас щодо країн, які не входили в цю асоціацію, кожна держава встановлювала власні обмеження. Спочатку ЄАВТ утворили 7 країн: Австрія, Великобританія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція і Швейцарія. У 1961 р. до ЄАВТ приєдналася Фінляндія, а в 1970 р. — Ісландія. У 1973 р. Великобританія і Данія вийшли з асоціації і вступили до Європейського Співтовариства. У подальшому до Європейського Співтовариства вступили також Австрія, Португалія, Фінляндія, Ісландія і Швеція.

Kaplan J., Sheininger S. The European payments Union. — Oxf., 1989; International Monetary Systems in Historical Perspective. Keis J. / Ed. MacMillan, 1995; *Шагалов Г., Пресняков И., Фаминский И.* Регулирование внешнеэкономических связей — М., 1997.

А. Кудряченко

Європейська валютна система (ЄВС) — міждержавна валютно-кредитна система країн — членів ЄС, головною метою якої є забезпечення стабільності курсів їх валют. Створена у 1979 р. ЄВС мала на меті формування зони європейської стабільності з власною валютою ЕКЮ і передбачала режим спільного коливання валютних курсів країн — членів ЄС (так звана суперзмія). Створювалася поступово і охоплювала п'ять основних етапів: Зона вільної торгівлі (відсутність мита на торгівлю всередині угруповання); Митний союз (відсутність мита на торгівлю всередині угруповання, спільний митний тариф); Спільний ринок (відсутність мита на торгівлю всередині угруповання, спільний митний тариф, вільний рух капіталу, послуг, робочої сили); Економічний Союз (відсутність мита на торгівлю всередині угруповання, спільний митний тариф, вільний рух капіталу, послуг, робочої сили, гармонізація економіч-

ної політики); повна інтеграція — Економічний та валютний союз (відсутність мита на торгівлю всередині угруповання, спільний митний тариф, вільний рух капіталу, послуг, робочої сили, гармонізація економічної політики, спільна валюта, єдина грошова політика). Головним елементом ЄВС була європейська валютна одиниця (ЕКЮ), яка була лише розрахунковою одиницею і не мала матеріальної форми (банкноти, монети). Функції емісії ЕКЮ і міжнародного валютного регулювання були покладені на Європейський фонд валютного співтовариства. Успішне функціонування Європейської валютної системи створило необхідні умови для формування економічного та валютного союзу ЄС. Важливим етапом формування ЄВС стало заснування у 1994 р. Європейського валютного інституту для розробки правил і процедур створення Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ) і запровадження в обіг єдиної європейської валюти євро. Виконання завдань і функцій, покладених на ЄСЦБ, забезпечує Європейський центральний банк (ЄЦБ), який почав існувати з 1 липня 1998 р. Штаб-квартира банку розташована у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Статутний капітал ЄЦБ становить 5 млрд євро. Частка кожного національного центрального банку у формуванні капіталу визначається двома чинниками: обсягом внутрішнього валового продукту і кількістю населення в країні. Причому ці два чинники однаково впливають на обсяги внеску до статутного капіталу. Для координації монетарної політики між країнами зони євро та іншими країнами ЄС (Велика Британія, Швеція, Данія, Греція) створено Загальну Раду. Вона складається з президента ЄЦБ, віце-президента та голів національних центральних банків країн — учасниць ЄС. Щорічно ЄЦБ направляє звіт про діяльність ЄСЦБ Європейському парламенту, Комісії і Раді Міністрів. 25 березня 1998 р. Європейська комісія рекомендувала 11 державам запровадити спільну валюту, а 2 травня у Брюсселі Європейська рада прийняла остаточне рішення щодо 11 країн, які будуть членами Союзу: Австрія, Бельгія, Фінляндія, Франція, Іспанія, Голландія, Ірландія, Люксембург, Німеччина, Португалія та Італія. 1 січня 2001 р. Греція стала дванадцятим членом ЄВС. 31 грудня 1998 р. було визначено курси валют держав ЄВС щодо євро, а 1 січня 1999 р. євро стало легальним платіжним засобом на території держав — членів ЄВС. З 1 січня 2002 р. в обіг були запроваджені банкноти та монети євро, яке уже 1 березня 2002 р. стало єдиним легальним засобом оплати у валютному союзі. Серед позитивних наслідків утворення ЄВС можна виокремити: ліквідацію витрат на обмін валют, великі заощадження; усунення курсового ризику в діяльності підприємств та банків; поліпшення планування виробництва, розвиток виробництва в масштабах усього європейського ринку; прозорість цін, посилення конкуренції; поглиблення спеціалізації економік окремих держав-членів; злиття національних ринків капіталів у єдиний європейський ринок; перетворення євро на валюту, здатну успішно конкурувати з доларом; прискорення темпів економічного зростання у державах-членах.

О. Кордун

Європейська інтеграція (від лат. *integratio* — поповнення, відновлення) — процес поступової уніфікації та зрощування національних економік європейських держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя та обмеженими можливостями внутрішніх ринків.

Одним з характерних аспектів політичного і економічного життя Західної Європи після Другої світової війни став розвиток у цьому регіоні інтеграційних процесів. Причинами виникнення інтеграційних тенденцій капіталістичних країн Європи наприкінці 1940-х років були: наявний ступінь інтеграції в торговій, аграрній і митній політиці; негативне ставлення до американського долара як до світової валюти, невигідної для Європи, і стратегічні плани створення власної валюти; негативне ставлення після Другої світової війни до воєнних союзів і прагнення економічного об'єднання на противагу військовому; спільна політика стосовно країн, що розвиваються. Інтеграційні процеси в Європі розвивалися за такими напрямами: інтеграція (інтернаціоналізація) капіталу, його вихід за національні кордони; інтеграція виробництв через монополізацію і версифікацію; виокремлення трьох основних світових інтегративних центрів — американського, європейського і азіатського (з орієнтацією на Японію як лідера).

У перші роки після закінчення Другої світової війни реалізація в Західній Європі американського так званого плану Маршалла сприяла створенню Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) та Європейського платіжного союзу, які дали поштовх післявоєнним інтеграційним процесам як в економічній, так і в політичній сферах. Створення у квітні 1949 р. НАТО ініціювало створення того ж року Ради Європи. Важливим етапом у розвитку Є. і. було утворення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а також майже одночасно в 1958 р. Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом) і укладення Римського Договору про створення Європейського економічного товариства (ЄЕТ) в складі Франції, ФРН, Італії та країн Бенілюксу. У 1960 р. Великобританія створює і очолює інше економічне угруповання — Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ) в складі Данії, Австрії, Норвегії, Португалії, Швеції і Швейцарії.

Незважаючи на суттєву відмінність цілей і завдань, обидва угруповання — ЄЕТ і ЄАВТ — досить тісно співробітничали між собою, що привело в 1984 р. до майже повної лібералізації торгівлі між ними. Згідно з Брюссельським договором (1965 р.) відбулося злиття в 1967 р. керівних органів ЄЕТ та ЄАВТ і Євроатому і створення єдиних органів Європейського економічного товариства (ЄЕТ): Ради Міністрів, Комісії європейських товариств (КЄТ), Європейського парламенту і суду з відповідними функціями. Важливим етапом у взаємовідносинах між ЄЕТ і ЄАВТ стали переговори в Люксембурзі (жовтень 1991 р.), а також угода, укладена у травні 1992 р. в місті Порту (Португалія), в результаті якої країни — члени ЄАВТ підключалися до процесу створення "єдиного європейського економічного простору", до єдиного ринку без кордонів (без злиття структур ЄЕТ і ЄАВТ). Згодом сталися серйозні зміни в складі угруповань. На початку 90-х років ЄЕТ налічувало вже 12 країн-членів. До неї влилися Великобританія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія і Португалія. А до ЄАВТ на зміну тим, що вибули, вступили Фінляндія, Ісландія і Ліхтенштейн. На зустрічі членів держав та урядів 12 країн — членів ЄЕТ в місті Маастрихті (грудень 1991 р.) були укладені угоди, які набрали чинності в листопаді 1993 р., про створення політичного та валютно-фінансового союзу. Так, замість ЄЕТ утворився Європейський Союз (ЄС), в якому збереглися ті основні органи, що були в ЄЕТ, але з'явилися й нові, передбачалося розширення компетенції та збільшення кількості депутатів Європарламенту, впровадження в 1999 р. єдиної валюти. З 1 січня 1993 р. в рамках "єдиного європейського економічного простору" на території, де проживає 380 млн чоловік, було створено гігантський "суперринок", на який припадало 42 % світової торгівлі і 5,7 трильйона доларів щорічного ВНП. Так реалізувалося рішення Ради Європи (1985 р.), що було викладене в Єдиному європейському акті про його створення. Таким чином, ЄС узяв курс на практичне перетворення економічного угруповання з елементами політичного співробітництва, яким воно є нині, у справжній союз з ознаками напівконфедеративного і напівфедеративного устрою. У перспективі — спільні паспорти і ліквідація прикордонних шлагбаумів, як це передбачено Шенгенською угодою (1985 р.), що набрала чинності з березня 1995 р. З 1995 р. ЄС нараховував у своєму складі 15 держав, а з травня 2004 р. — 25 держав.

Отже, Є. і. поступово набуває значення загальноєвропейського процесу. Після проголошення незалежності Україна також виявила інтерес і бажання приєднатися до цього процесу. З іншого боку, Україна становить значний інтерес для країн Західної Європи, зумовлений не тільки її геополітичним становищем, а й економічними інтересами. У травні 1994 р. у Києві було парафовано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС. Це був перший такий документ у відносинах ЄС з державами — членами СНД. З ратифікацією цієї угоди зазначений документ став базовим у розвитку взаємовідносин нашої держави з ЄС. Відтоді цей процес розвивається по наростаючій, хоча й не так, як передбачав раніше Київ. У практику відносин Україна — ЄС запроваджено проведення самітів, влітку 2004 р. відбувся вже сьомий такий захід, Євросоюз у грудні 1999 р. прийняв спільну декларацію про відносини з Україною. З травня 2004 р. наша держава є безпосереднім сусідом ЄС і прагне до асоційованого членства та в подальшому стати повноправним членом цього потужного інтеграційного об'єднання. З 1995 р. Україна ввійшла до складу Ради Європи й інтеграційні процеси

почали охоплювати політичну сферу. Нині ЄС є важливим торгово-економічним партнером України, держави Євросоюзу посідають провідні позиції серед зарубіжних інвесторів за обсягом інвестицій у нашу вітчизняну економіку.

Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. — М., 1986; *Кудряченко А. І.* Європейська інтеграція. Концепції та реалії // Спостерігач. — К., 1996. — № 25; *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001; Європейський Союз: Словник-довідник. — К., 2001; Европа вчера, сегодня, завтра. — М., 2002.

А. Кудряченко

Європейська політика — сукупність інституціональних умов, процесів і цільового змісту політичних дій, які покликані впливати на курс і зміст європейської інтеграції (Європейське Співтовариство). У вужчому значенні Є. п. передбачає або політику Європейської комісії та інших установ ЄС, спрямовану на європейську інтеграцію, або політику окремих держав — членів ЄС, що стосується проекту європейської інтеграції.

М. Головатий

Європейська політика сусідства — стратегія, яка визначає принципи та методологію регіональної співпраці ЄС зі своїми сусідами, передусім у таких сферах, як соціально-економічний розвиток, торгівля та енергетика. Є. п. с. визначає конкретні умови, на яких Європейський Союз працюватиме зі своїми сусідами, щоб "поділитися з ними перевагами свого розширення". У документі запропоновано також європейський механізм сусідства (ЄМС), впровадження якого відбуватиметься починаючи з 2007 р. За допомогою ЄМС надаватиметься фінансування для підтримки заходів з обох сторін зовнішнього кордону ЄС у рамках транскордонних програм та регіональних проектів із залученням кількох країн-партнерів.

О. Кордун

Європейська політика України — зовнішньополітична стратегія нашої держави, спрямована на інтеграцію до європейських структур; цілісний процес взаємодії України з європейськими державами та організаціями, її входження в європейські структури; системна трансформація внутрішніх економічних, політичних та соціокультурних реалій згідно з європейськими нормами і традиціями. Уся новітня історія України характеризується прагненням здійснення послідовної Є. п. Уже в постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин" уряду було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. У січні 1992 р. Україна вступила до ОБСЄ, а у червні 1992 р. підписала договір СТАРТ-1 і Лісабонський протокол, погодившись ліквідувати у найкоротший термін свої стратегічні озброєння далекої дії. Інституалізація Є. п. як стратегічного напряму зовнішньополітичного курсу була здійснена "Основними напрямами зовнішньої політики України" у липні 1993 р. У цьому документі визначається, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в європейських співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах. Етапним стало визначення напрямів внутрішніх трансформацій та зовнішніх орієнтацій України відповідно до вимог ЄС в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, підписаною в 1994 р. Україна розпочала адаптацію до нормативів ЄС власного законодавства, соціальної політики, захисту прав людини, культурно-освітньої та науково-технічної сфер, охорони здоров'я, довкілля тощо. Активізувались відносини України з НАТО ("Партнерство заради миру"), співробітництво з країнами Дунайського регіону та Центральної Європи, Вишеградської групи та СОТ. Указ Президента України "Про затвердження стратегії інтеграції України до ЄС" (1998 р.) надав нового імпульсу проведення Україною Є. п. Основні положення Є. п. України на сучасному етапі викладені у посланні Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки" (2002 р.). Складовими Є. п. України є вирішення низки завдань у внутрішньополітичній (демократичні та ринкові перетворення, адаптація законодавства до європейських стандартів, формування громадянського суспільства, подолання бідності, здійснення пенсійної реформи, утвердження екологічно без-

печного способу виробництва і життя, розвиток освіти, науки і культури тощо) та зовнішньополітичній сферах (налагодження партнерства і співробітництва з країнами-членами і кандидатами в члени Європейського Союзу, організація спільних виробництв, інтеграція України у світову торговельну систему, насамперед шляхом забезпечення вступу до Світової організації торгівлі; нарощування експортного потенціалу та поліпшення структури зовнішньої торгівлі; питання облаштування кордону і прикордонного співробітництва, двосторонніх торгово-економічних відносин, культурного співробітництва тощо). Важливим засобом реалізації цих завдань є співпраця України з державами Центрально-Східної Європи, які нещодавно стали членами ЄС або є кандидатами на вступ до цієї європейської структури. Означена співпраця дасть змогу інтенсифікувати участь України у євроінтеграційних процесах з урахуванням трансформаційного досвіду інших країн Центрально-Східної Європи; здійснити "м'яке входження" України у європейські інтеграційні процеси: напрацювати нові моделі господарювання, освоїти прийняті в Європі форми міждержавних взаємин, культурного обміну, туризму, здійснити низку перетворень всередині держави згідно з нормами, за якими здійснюються аналогічні процеси в Європі і в світі. Робота з приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів повинна мати загальнодержавний характер. Необхідною передумовою реалізації ефективної європейської політики України має стати скоординована робота як законодавчої, так і виконавчої влади із залученням до цього процесу провідних українських науковців. Пріоритетність Є. п. України зумовлена об'єктивними обставинами, насамперед геополітичним становищем, спрямованістю національної культурно-історичної традиції, ментальністю титульної нації, характером розвитку виробництва, політичних процесів і культури.

Кучма Л. Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2002; *Андрущенко Т. В.* Європейський вибір України: стан, проблеми, перспективи реалізації // Трибуна. — 2002. — № 7–8.

О. Кордун

Європейська соціальна хартія — європейський договір, що захищає основні соціальні та економічні права громадян країн, що приєдналися до Хартії. Підписана в 1961 в Турині, набрала чинності в 1965 р. Є. с. х. є документом — відповідником Європейської конвенції з прав людини в царині захисту соціальних та економічних прав. Є. с. х. є дієвим регіональним міжнародно-правовим механізмом захисту соціальних та економічних прав людини, який створив юридичну основу функціонування Європейської регіональної системи захисту соціальних та економічних прав людини. Є. с. х. забезпечує нині захист соціальних та економічних прав людини на національних територіях більшості європейських держав, які ратифікували чи іншим способом висловили згоду на обов'язковість для них цього міжнародно-правового документа. Хартія та Додатковий протокол до неї (1988 р.) гарантують такі права, як право на працю та на професійну підготовку, право на справедливі умови праці та на справедливу винагороду, забезпечують свободу профспілок, право на соціальну та медичну допомогу, на захист здоров'я, а також право на соціальне забезпечення. У квітні 1996 р. у Комітет Міністрів Ради Європи схвалив її нову редакцію під назвою "Переглянута Є. с. х.". Новий варіант Є. с. х. був підписаний в Страсбурзі 3 травня 1996 р. і набрав чинності 1 червня 1999 р. після її ратифікації першими чотирма державами. Переглянута Хартія 1996 р. посилює принцип рівноправності жінок, закріплює право інвалідів на індивідуальну соціальну інтеграцію, на особисту незалежність і участь у громадському житті та визначає деякі інші права, такі як належні умови проживання, посилення захисту дітей та молоді, захист від бідності та соціального відчуження тощо. За застосуванням Хартії здійснюється контроль на міжнародному рівні. За даними на квітень 2003 р. з 45 держав — членів Ради Європи Європейську соціальну хартію 1961 р. підписали 11 і ратифікували 18, а Переглянуту Європейську соціальну хартію 1996 р. підписали 32 та ратифікували 15 країн — членів Ради Європи. Таким чином, Є. с. х. підписана 43 і ратифікована 33 країнами, що дає підстави говорити про створення та функціонування на її основі авторитетного і ефективного європейського регіонального міжнародно-правового механізму захисту соціальних та

економічних прав людини. Особливістю згаданого механізму є його еволюційний та гнучкий характер, який дає змогу здійснювати захист регламентованих Хартією соціальних та економічних прав з урахуванням еволюційних процесів, що відбуваються в суспільному середовищі, соціально-економічних змін і особливостей економічного і соціального рівня розвитку європейських держав та потреб окремих індивідів. Гнучкість механізму визначається можливістю вибіркового (часткового, поетапного) приєднання до зобов'язань за Є. с. х., що відрізняє її від інших міжнародно-правових документів в галузі захисту прав людини, відкриваючи можливості та перспективи для приєднання до Хартії і таким чином інтеграції до Європейської регіональної системи захисту соціальних та економічних прав людини держав з різним рівнем соціального та економічного розвитку. Чинне законодавство України у соціальній сфері відповідає основним положенням Переглянутої Є. с. х. 1996 р., що дає змогу на сучасному етапі приєднатися до мінімальної кількості статей і пунктів Є. с. х. (19 статей або 72 пункти), і можливість Україні ратифікувати цей міжнародно-правовий документ. Проте ратифікація Є. с. х. згідно з постановою Верховної Ради України "Про підготовку до ратифікації Верховною Радою України Європейської соціальної хартії" від 5 листопада 1997 р. № 620/97-ВР, а також Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 потребує попередньої адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, встановлених у Хартії. Першочерговими заходами для здійснення такого приєднання має стати забезпечення прийнятих зобов'язань на практиці, передусім вдосконалення наявних механізмів захисту соціальних та економічних прав людини в Україні.

Сидоренко Н. С. Переглянута Європейська соціальна хартія 1996 р. як результат реформування Європейської регіональної системи захисту соціальних та економічних прав людини // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. — Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2003. — Вип. 58; *Феськов М. М.* Юридичний механізм адаптації законодавства України до Європейської соціальної хартії (переглянутої): окремі питання // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ України. — 2000. — № 3.

О. Кордун

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) — міжнародний акт, ухвалений Радою Європи 1992 р. на підтримку мов тих національно-етнічних груп, яким без цільової програми підтримки загрожує повна асиміляція та зникнення у майбутньому. Європейська мовна хартія набула чинності 1 березня 1998 р. Станом на початок 2004 р. її підписали 29 європейських держав, 18 з яких її ратифікували. Провідною ідеєю цього загальноєвропейського документа є підтримка розмаїтості мовних культур як самобутніх компонентів європейської цивілізації. Вимоги та положення Хартії не поширюються на діалекти державних мов та мов мігрантів. Хартія передбачає, що держави — члени РЄ, які добровільно взяли на себе обов'язки виконувати акти РЄ, цілеспрямованих кроків у напрямку підтримки регіональних мов або мов меншин, що передбачає: фінансову підтримку розвиткові та функціонуванню відповідних мов у суспільному житті, створення умов для викладання і вивчення відповідних мов у дошкільних, середніх та вищих навчальних закладах, а також забезпечення умов для отримання початкової, середньої і вищої освіти цими мовами. У Хартії йдеться також про можливість вільного використання суб'єктами регіональних мов або мов меншин у судових та інших органах державної влади, а також послуговуватися ними при підписанні деяких документів міжнародного характеру. Важливим застереженням Хартії є положення, згідно з яким розвиток регіональних мов або мов меншин не повинен здійснюватися на шкоду для офіційних мов, знання та вивчення яких носіями регіональних мов або мов меншин є обов'язковими.

В Україні Європейська хартія регіональних мов або мов меншин набула чинності з травня 2003 р. Проте шлях до її ратифікації був ускладнений політичним загостренням навколо цього питання. Ставши членом РЄ у 1995 р., Україна взяла зобов'язання ратифікувати і мовну Хартію. Перша спроба її ратифікації була зроблена 24 грудня 1999 р., коли Верховна Рада України більшістю голосів ухвалила Закон

України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.". Проте Конституційний Суд України 12 липня 2000 р., розглянувши подання 54 народних депутатів України щодо конституційності Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р." визнав його таким, що не відповідає Основному Закону держави. 17 травня 2001 р. група народних депутатів внесла на розгляд ВР України проект постанови "Про забезпечення виконання зобов'язань України перед Радою Європи", де серед іншого зазначалося: враховуючи необхідність збереження курсу на європейську інтеграцію України та з метою виконання Рекомендацій № 1513 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26.04.01 щодо виконання зобов'язань, взятих Україною перед РЄ, Верховна Рада мусить повернутися до питання про ратифікацію мовної Хартії. Зазначена постанова загострила протистояння у парламенті, у такий спосіб вкотре політизувавши мовне питання. Відтак замість консолідації суспільства вона стала додатковим подразником для загострення відносин по лінії "влада і опозиція". Якщо прихильники влади обстоювали позицію про те, що ратифікація Хартії створить правові засади рівноправного функціонування державної мови та мов меншин, виб'є ґрунт з-під ніг тих, хто спекулює на статусі російської мови в Україні, то опозиція наголошувала на тому, що реалізація вимог Хартії важким тягарем ляже на державний бюджет, зашкодить політичній консолідації української нації, а по суті, деякі мови, насамперед, російську, поставить у привілейоване становище.

Враховуючи, що своїм стратегічним курсом Україна проголосила шлях на європейську інтеграцію, а також те, що мовна Хартія представниками європейської еліти розглядається як один із тестів на демократичність у сфері мовно-культурної політики, було прийнято рішення повернутися до питання її ратифікації. Наприкінці 2002 р. Президент України виніс це питання на розгляд Верховної Ради України, яка й здійснила її ратифікацію у травні 2003 р. Положення Хартії застосовуються до таких мов національних меншин України, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська.

Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. — К., 2000; *Хартія* розколу. Мовне питання: європейський стандарт на українському ґрунті // День. — 2000. — 28 листоп.

Л. Шкляр

Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) — на момент створення являло собою міждержавну організацію шести західноєвропейських країн: Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Створене для об'єднання національних господарств країн-учасниць у єдиний Спільний ринок. Договір про заснування ЄЕС підписано у березні 1957 р. у Римі і почав діяти з 1 січня 1958 р. ЄЕС було новим явищем у розвитку сучасних капіталістичних держав і відображало властиву об'єктивну тенденцію до інтернаціоналізації господарських відносин і капіталу, до ліквідації вузьких національних кордонів. В основі утворення ЄЕС лежала спроба країн Західної Європи розширити ринки збуту і територіальну сферу своєї діяльності для створення сприятливих умов швидкого і безкризисного розвитку виробничих сил країн-учасниць. Утворення ЄЕС крім економічних мало і політичні завдання — об'єднання західноєвропейських країн задля досягнення на основі Спільного ринку "всебічного розвитку, стабільності, якнайшвидшого підвищення рівня життя і тісніших зв'язків між державами, які воно поєднує". Спільний ринок передбачав інтеграцію національних ринків країн-учасниць шляхом поступового усунення всіх обмежень у торгівлі між ними; запровадження загального митного тарифу в торгівлі з третіми країнами; усунення перешкод для вільного пересування "осіб, капіталів і послуг"; здійснення спільної політики в галузі транспорту і сільського господарства; створення валюти, союзу; розробку принципів узгодження економічної політики країн-учасниць; встановлення однакових правил конкуренції; зближення законодавств країн-учасниць. Втілювати в життя ці принципи планувалося поступово, протягом так званого перехідного періоду в 12 років. Крім "шістки" у ЄЕС на правах "асоційованих" членів беруть участь Гре-

ція і Туреччина, умови приєднання яких передбачають триваліші терміни зниження митних тарифів між ними і "шісткою" (до 22 років). ЄЕС має ряд конвенцій про асоціацію з 9 країнами Африки, в основному колишніми колоніальними володіннями Франції і Бельгії. Приєднання до співтовариства розвинених економічно країн створює передумови для їх подальшої економічної інтеграції. Штаб-квартира ЄЕС розташована у Брюсселі; керівні органи — Рада, Комісія (Комісія європейських співтовариств), Асамблея (Європейський парламент), Суд. До складу вищого органу ЄЕС — Ради — входять по одному представнику від кожної країни-учасниці (звичайно міністри економіки, фінансів або торгівлі). Головний виконавчий орган — Комісія — складалася з 9 членів, яких призначали на 4-річний термін уряди країн, що входять до співтовариства. У рамках ЄЕС функціонують кредитні установи, які фінансують окремі заходи, пов'язані із здійсненням загальної економічної і соціальної політики, — Європейський інвестиційний банк, Європейський фонд розвитку та ін. ЄЕС є стержнем системи європейських співтовариств, що об'єднують країни Західної Європи. Ця система крім ЄЕС включає також Європейське об'єднання вугілля і сталі і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом). Останні виступають власне як галузеві об'єднання і з липня 1967 р. їх діяльність спрямовується тими ж органами, що і ЄЕС. Пізніше до країн так званого Спільного ринку у 1973 р. увійшли Великобританія, Данія, Ірландія; у 1981 р. — Греція; у 1986 р. — Іспанія і Португалія. У 1985 р. приймається програма створення до 1992 р. єдиного внутрішнього ринку країн ЄЕС. З 1987 р. політичне співтовариство країн ЄЕС здійснюється на договірній основі, передбачається розробка і здійснення спільної європейської зовнішньої політики. У 90-х роках настає нова фаза зближення країн — членів ЄЕС. 1 листопада 1993 р. на базі трьох європейських співтовариств — Європейського Економічного Співтовариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі та Європейського співтовариства з атомної енергії — почав діяти Європейський Союз (ЄС). У 1995 р. до ЄС ввійшли ще три держави. З травня 2004 р. до Євросоюзу ввійшли ще десять країн і в його складі нині 25 держав континенту. ЄС за сукупним валовим продуктом й обсягом зовнішньої торгівлі перевершує як США, так і Японію (див. також: *Європейський Союз*).

Бор М. З. История мировой экономики. — М., 1998; *Спиридонов И. А.* Мировая экономика. — М., 1998; Європейський Союз. Консолідовані договори. — К., 1999; *Кудряченко А. І.* Європейська інтеграція: концепції та реалії. Спостерігач. — К., 1996. — № 25; *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001; Європейський Союз: Словник-довідник. — К., 2001; Европа вчера, сегодня, завтра. — М., 2002; Bulletin of European Union. Suplement. 2004/ 05. — Luxembourg, 2004.

А. Кудряченко

Європейський аграрний ринок — основу такого ринку становлять принципи вільного обігу товарів усередині співтовариства, преференції продуктам, виробленим в ЄС, перед ввезеними з третіх країн, спільного фінансування, яке здійснюється через "Європейський фонд розвитку і гарантійної підтримки сільського господарства". На частку цього фонду припадає 2/3 бюджету ЄС. Тут найчастіше йдеться про виділення коштів для підтримки цін на аграрну продукцію; справді, ідея ринкового порядку саме і полягає в тому, щоб підтримувати ціни за допомогою протекціоністських закупівель і субсидій і захищати у такий спосіб доходи сільських виробників. По суті система регулювання, гарантій і підвищення цін, затверджена Радою ЄС, спричинила перевиробництво в аграрному секторі, за що Є. а. р. останнім часом зазнає критики.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Європейський економічний простір — підписаний 3 травня договір ЄС і державами — членами Європейської асоціації вільної торгівлі (за винятком Швейцарії), який набув чинності 1 січня 1993 р. Мета договору — створення спільного внутрішньоєвропейського ринку з вільною торгівлею. З вільного ринку при цьому виключається продукція сільського господарства і деякі інші товари.

М. Головатий

Європейський консорціум політичних досліджень (ЕСРК) — заснований у 1970 р. об'єднанням більш як 100 політологічними дослідними інститутами Західної Європи з метою сприяння здійсненню міжнародних порівняльних досліджень і зміцненню міжнародних наукових контактів. Е. к. п. д. випускає спеціальний журнал "European Jounal of Political Research", організовує щорічні "Майстерні" та здійснює програму обмінів молодими вченими різних країн насамперед у галузі політичних наук.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Європейський парламент — один з вищих органів Європейського Союзу. До 1979 р. складався з парламентаріїв, яких призначали національні законодавчі органи країн — членів Європейського Співтовариства. У червні 1979 р. у країнах Спільного ринку, тобто державах Європейського Співтовариства, були проведені перші загальні прямі вибори до Є. п. Розподіл мандатів відображав кількість населення держав — членів Європейського Співтовариства: Німеччина, Франція, Італія і Великобританія кожна мали по 81 місцю в Є. п., а Іспанія — 60, Нідерланди — 25, Бельгія, Греція, Португалія — по 24, Данія — 16, Люксембург — 6, Ірландія — 15 депутатів. Є. п. обирається терміном на 5 років, протягом яких депутати об'єднуються не за принципом країн, а на основі партійної належності. В Є. п. діють 10 депутатських об'єднань, найбільш представницькі — соціалістична фракція (лейбористи Великобританії, соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції та ін.) та фракція політичних партій консервативного спрямування.

Незважаючи на володіння урочистим титулом "носія волі народів Європи", Є. п. не досяг ще рівня компетенції сучасних національних або федеративних держав. Його участь у законодавчому процесі ще досить обмежена. Найбільше виражена функція політичного спостереження за регулюючою діяльністю вищих виконавчих органів Європейського Союзу (ЄС) — Європейської ради, Ради ЄС і Комісії. Є. п. вносить рекомендації із загальнополітичних питань в органи ЄС, затверджує або відхиляє (але не змінює) бюджет Європейського Співтовариства, розглядає річні звіти Комісії ЄС. Не призначає і не звільнює з посади керівників вищих органів ЄС. Є. п. відіграє роль однієї із складових архітектури західноєвропейської інтеграції, що відповідає насамперед за зближення членів ЄС у сфері міждержавних політичних відносин. Тут обговорюються головні проблеми щодо співвідношення повноважень Співтовариства й держав-членів, що визначає ступінь і масштаби суперництва інститутів і структур, яке відображає європейське мислення і різноманітні національно-консервативні ідеології (сесії відбуваються у Страсбурзі, Франція, секретаріат розміщений у Люксембурзі). Нові обрії в діяльності Є. п. відкрилися після підписання в м. Маастрихт (Нідерланди) Договору (1992 р.) про перетворення Європейського Співтовариства в економічний, валютний і політичний союз країн-членів. До порядку денного ЄС включено проблеми воєнно-політичної інтеграції, узгодження зовнішньополітичної діяльності країн-членів; імміграційної, прикордонної і митної політики; правової взаємодопомоги та ін.

Розуміння щораз більшої інтегруючої ролі Є. п. породжує ініціативу щодо розширення повноважень, надання йому статусу наднаціональної інституції. Курс, взятий у Маастрихті на створення політичного союзу демократичних держав — Сполучених Штатів Європи, передбачає також створення демократичної спільноти громадян, що легітимізують демократію через парламент, який у такому разі повинен мати право законодавчої ініціативи. Є. п. бере активну участь у розширенні ЄС (Австрія, Швеція, Фінляндія, Норвегія), в укладенні угод про асоціацію з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Румунією та ін. Є. п. сприяв розгляду заявок про вступ (Туреччина, Кіпр, Мальта і країни ЦСЄ) та подальшому розширенню ЄС за рахунок держав Центрально-Східної Європи з травня 2004 р. Є. п. відіграє важливу роль також у підготовці проекту конституції Євросоюзу протягом останніх років.

В сучасних умовах посилення євроінтеграції Є. п. має повноваження на участь у прийнятті відповідних рішень з багатьох питань. Згідно з процедурою для схвалення запланованого правового акта необхідна спільна згода Ради ЄС та Є. п., причому парла-

мент може самостійно допустити його прийняття. Окрім того, Є. п. формує бюджет разом із Радою ЄС. Посилилася роль Є. п. щодо призначення на посади. З 1994 р. Є. п. бере участь у процедурі призначення представників Єврокомісії, а з осені 2004 р. кадрові питання вирішуються новим складом євродепутатів.

Значна роль Є. п. і в налагодженні постійного діалогу з країнами пострадянського простору, зокрема й з Україною, та реалізації ідеї "европейського економічного простору". Угода про партнерство і співробітництво визначили шляхи поглиблення зв'язків між ЄС і Україною у 1994 р., в тому числі і на рівні парламентів.

З 1994 р. вибори до Є. п. відбуваються за прямого голосування виборців країн — членів ЄС. Протягом 10–13 червня 2004 р. у 25 країнах Євросоюзу 350 млн населення, що має право голосу, обирали 732 депутатів до Є. п. Це були наймасштабніші вибори на континенті за останні 25 років. Водночас це був тест на перевірку того, чи поділяє населення як 15 старих, так і 10 нових країн-членів інтеграційну політику своїх урядів. Майже в усіх країнах, де відбувалися вибори, була досить низька участь у голосуванні виборців: у середньому трохи вище 40 %, у Нідерландах і Великобританії вона становила близько 40 %, а в нових країнах-членах не більше 30 %, у Польщі і Словаччині менше 20 %, рекорд виборчої активності виявився на Мальті — 82 %.

Загальний підсумок виборів підтвердив, що перше місце у консерваторів — Європейська народна партія отримала 272 місця, європейські соціалісти — 201 мандат, третє місце у Європейської партії лібералів — 66 місць, на четвертому місці — "зелені" — 44 мандати. Лише правлячим партіям Іспанії, Греції, Фінляндії, Швеції та Люксембурга вдалося домогтися перемоги на цих виборах. Правлячим партіям інших держав ЄС не вдалося переконати своїх громадян на користь підтримки власної євро-політики. Водночас потрібно зауважити, що така реакція населення країн — членів ЄС здебільшого є відвертою реакцією на ті проблеми, які характерні для їх внутрішньо-економічного становища. А це помітний економічний спад та посилення безробіття у багатьох країнах Євросоюзу. Переконливим є той факт, що з приходом до Є. п. значної кількості євроскептиків він стане більш поляризованим і стриманішим у здійсненні далекосяжних проектів з боку правлячих партій у провідних державах ЄС, які нині схильні до істотного поглиблення євроінтеграції.

Топорнин Б. Н. Европейские сообщества: право и институты. — М., 1992; *Шанаев В. Н.* Особенности экономического развития Западной Европы. — М., 1993; *Маклаков В. В.* Парламенты стран — членов Европейского Союза. — М., 1995.

А. Кудряченко.

Європейський Союз (ЄС) — найвпливовіша регіональна міжнародна політична організація. Процес створення ЄС започаткований заявою Роберта Шумана (у післявоєнні роки — міністр закордонних справ Франції), проголошеною ним 9 травня 1950 р., в якій було запропоновано об'єднати вугільну і сталеливарну промисловість Франції і ФРН. Пропозиція Р. Шумана була реалізована в 1951 р. — згідно з Паризьким договором шість європейських держав — Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург і Нідерланди — підписали Угоду про Європейське об'єднання з вугілля і сталі. У 1957 р. згідно з Римським договором ці шість європейських держав підписали Угоду про Європейське Економічне Співтовариство і Угоду про Європейське співтовариство з атомної енергії. Угоди були спрямовані на створення митного союзу і злам внутрішніх торгових бар'єрів всередині Співтовариства, а також на розвиток ядерної енергії в мирних цілях. У 1967 р. відбулося об'єднання виконавчих органів трьох співтовариств в одну структуру — ЄС. До початку сучасного етапу розширення ЄС провів одинадцять успішних переговорів про вступ, результатом дев'яти з яких було прийняття до його складу нових членів. Перше розширення відбулося в 1973 р., коли членства в організації набули Данія, Ірландія і Велика Британія; під час другого, в 1981 р., єдиною країною, що вступала, була Греція; третє розширення, так зване іберійське, або середземноморське, завершилося вступом Португалії та Іспанії; четверте, в 1995 р., завершилось приєднанням до Євросоюзу Австрії, Швеції і Фінляндії. Фактично лише четверте розширення було здійснено із застосуванням діючих нині правових норм щодо членства в ЄС, які містить Маастрихтський договір про Європейський

Союз, що набув чинності в листопаді 1993 р. Членами Є. С. стали: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція. 1 травня 2004 р. до ЄС було прийнято десять нових членів. Ними стали Естонія, Кіпр (лише південна грецька частина), Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія. Тепер до ЄС входять 25 країн.

Відповідно до Маастрихтського договору 1992 р. європейське політичне співробітництво як ключовий напрям діяльності Союзу було закріплене Угодою про ЄС; визначено рамки функціонування єдиної європейської валюти. Процедуру вступу нових членів до ЄС було розроблено в процесі розширень. Вона передбачає п'ять послідовних етапів: подання заяви про членство, підготовку висновку (Avis), початок переговорів, укладення договору і власне вступ і включає такі стадії: подання до Ради Європейського Союзу заяви про членство; звернення Ради до Європейської комісії з проханням підготувати Висновок щодо заяви; вручення Комісією Раді Висновку; рішення Ради (одноголосне) щодо початку переговорів про вступ; початок переговорів між державами-членами і державою-заявником; ухвалення Радою (одноголосне) за пропозицією Комісії спільної позиції на переговорах з державою-претендентом на вступ; укладання окремої угоди між ЄС і державою, що вступає, стосовно проекту договору про вступ; подання договору про вступ до Ради і до Європарламенту; підготовка Комісією висновку щодо договору про вступ; надання згоди (абсолютною більшістю) Європарламентом; схвалення договору Радою (одноголосне); укладення договору між Євросоюзом і країною, що вступає; ратифікація договору сторонами; набуття договором чинності з визначеної сторонами дати.

Процес розвитку процедури вступу до ЄС зумовив створення політико-правового механізму співробітництва, який базується на таких основних принципах: принцип визнання державою-кандидатом acquis communautaire; принцип практичної спрямованості переговорів; принцип застосування додаткових політичних інструментів; принцип адаптації до інституційної структури Союзу; принцип узгодження позицій держав-кандидатів на вступ. За час існування ЄС постійно удосконалює власну структуру керівних органів. Виконавчим органом Союзу є Європейська комісія, двадцять членів якої (по два представники від кожної з п'яти великих країн — членів ЄС — Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії й Іспанії і по одному від кожної з десяти малих країн — Бельгії, Данії, Греції, Ірландії, Люксембургу, Нідерландів, Австрії, Португалії, Фінляндії і Швеції) призначаються на п'ятирічний термін національними урядами цих країн. Склад Комісії затверджується Європейським парламентом. Комісія діє автономно у різних галузях політики: аграрній, торговій, конкурентній, транспортній, регіональній тощо; має власний виконавчий апарат; управляє бюджетним процесом; здійснює керівництво різними фондами і програмами ЄС; відіграє головну роль у забезпеченні його повсякденної діяльності, спрямованої на виконання основних договорів; виступає із законодавчими ініціативами; в разі порушення законодавства ЄС вдається до санкцій, зокрема звертається до Європейського суду. Основними робочими мовами Комісії є англійська, французька та німецька. Всі офіційні документи перекладаються і публікуються одинадцятьма європейськими мовами: датською, голландською, англійською, французькою, німецькою, грецькою, італійською, португальською, іспанською, фінською та шведською. Штаб-квартира Європейської комісії розміщується в Брюсселі (Бельгія). Основним органом ЄС з прийняття рішень є Рада Міністрів, котра періодично, залежно від питань, що розглядаються, змінює власну назву і склад (Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів економіки, Рада міністрів сільського господарства, Рада міністрів фінансів тощо). Рішення, що приймають міністри країн ЄС, у складі Ради Міністрів ЄС, не можуть змінюватися в окремих країнах. Рада Міністрів скликається двічі на рік (зазвичай у червні та грудні) на рівні глав держав та урядів. Це засідання називається Радою Європейського Союзу (Європейською радою) і воно проходить у державі, представник якої на час його проведення головує в Європейській Раді. Згідно з договорами про ЄС, рішення Ради Міністрів приймаються або одноголосно, або кваліфікованою більшістю голосів залежно від напрямів політики, які розглядаються. Раду Міністрів ЄС очолює Президентство, яке регулярно змінюється.

Президентство Європейського Союзу переходить від однієї країни — члена ЄС до іншої кожні шість місяців: з січня до червня, з липня до грудня. Представники поточного, минулого та наступного Президентства певний час становило "трійку ЄС". Після набуття чинності Амстердамським договором влітку 1999 р. "трійка ЄС" була модифікована і включає чотирьох представників: від головуючої в ЄС держави, наступної головуючої в ЄС держави, а також Європейської комісії та Генерального секретаря Ради ЄС Роль Президентства постійно підвищується, тому що сфери відповідальності ЄС розширюються і поглиблюються. Обов'язками Президентства передбачені: організація та головування на зустрічах; розробка прийнятних компромісів та пошук практичного вирішення проблем, які належать до компетенції ЄС; забезпечення послідовності та постійності процесу прийняття рішень. Важливе місце у діяльності ЄС належить Європейському парламенту як представницькій асамблеї країн — членів ЄС, що має законодавчі та наглядові повноваження. До компетенції Європарламенту входить: схвалення, відхилення, внесення змін у законодавство ЄС; схвалення призначень до Комісії європейських спільнот; ухвалення разом з Радою ЄС рішень з бюджетних питань; схвалення угод з державами — не членами ЄС, постановка питань перед Комісією та Радою; прийняття петицій від громадян; призначення захисника прав людини.

Європейський парламент має право розпуску Європейської комісії. У разі прийняття до ЄС нових членів потрібна його згода. Угода про асоційоване членство в ЄС і торгові домовленості з третіми країнами повинні бути також схвалені Європарламентом. Європарламент призначає омбудсмена, наділеного правом приймати до розгляду скарги, що стосуються інститутів або органів ЄС, а також направляти звіти Парламенту. У структурі Європарламенту діють профільні законодавчі комітети: зовнішні справи та безпека; сільське господарство, риболовство та розвиток села; транспорт і туризм; довкілля, охорона здоров'я і захист споживача; економічні й фінансові проблеми, індустріальна політика; дослідження, технологічний розвиток і енергія; культура, молодь, освіта, засоби масової інформації; розвиток і співпраця; зовнішньоекономічні відносини; внутрішні справи і громадянські свободи; юридичні питання і права громадян; бюджетні питання; соціальні проблеми, зайнятість і ділове середовище; регіональна політика, стосунки з регіональною та місцевими владами; інституціональні питання; права жінок; петиції. Крім того, створюються тимчасові комітети. Європарламент проводить пленарні засідання в Страсбурзі (Франція) і Брюсселі (Бельгія), працює у сесійному режимі, переважно один тиждень щомісяця. Місцем перебування є Страсбург, більшість комітетів розташована у Брюсселі, секретаріат — у Люксембурзі. Керівні органи Європарламенту складаються з голови (обирається на 2,5 роки), його заступників, квесторів, на яких покладаються адміністративні та фінансові справи. Зазначені посадові особи утворюють Президію. Судовим органом ЄС вищої інстанції є Європейський суд, який проводить свої засідання в Люксембурзі. Головною функцією Суду є регулювання розбіжностей між державами — членами ЄС і самим ЄС; між інститутами ЄС; між ЄС і фізичними або юридичними особами, включаючи співробітників його структур. Суд дає висновки з міжнародних угод; виносить попередні судові рішення у справах, які передані на його розгляд національними судами. Відповідно до Маастрихтського договору Європейському суду надано право накладати штрафи на країни — члени ЄС, які не виконують його рішення.

До складу Європейського суду входять судді (по одному від кожної з країн — членів ЄС) і 9 юридичних радників. Судді призначаються на 6-річний термін, який може бути продовжений. Ротація половини складу суддів відбувається кожні три роки. Призначення генеральних адвокатів здійснюється таким самим способом. Судовими органами ЄС є також Суд юстиції і Суд аудиторів. Суд аудиторів формується з представників платників податків, відповідальних за перевірку того, що ЄС використовує свої гроші відповідно до бюджетних правил та положень і лише на ті цілі, на які вони були виділені. З метою проведення аудиторської перевірки бюджету ЄС в 1977 р. було створено Рахункову палату. З 1958 р. у структурі ЄС функціонує Європейський інвестиційний банк, діяльність якого спрямована на фінансове сприяння збалансованому і стійкому розвитку Спільного ринку в інтересах ЄС Банк надає позики і гарантії під

проекти, що становлять інтерес для Союзу в цілому і для кількох держав-членів, які за своїм масштабом не можуть бути цілком профінансовані за рахунок власних ресурсів країн — членів ЄС Валютну політику країн — членів ЄС визначає Європейський Центробанк, який утворено у 1998 р. внаслідок кооперації банків 11 країн — членів ЄС, що входять до так званої єврозони (Австрія, Бельгія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція). Консультативним органом ЄС є Економічний і соціальний комітет, що здійснює спостереження за функціонуванням єдиного внутрішнього ринку країн — членів ЄС Консультативним органом Ради Міністрів і Європейської комісії є Комітет регіонів, який функціонує з 1994 р.

Абетка української політики: Довідник. Вип. 5 / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002.

О. Антонюк

Європейський суд — судовий орган вищої інстанції країн — членів ЄС, головним завданням якого є забезпечення дотримання права в процесі тлумачення і застосування договорів Європейського Співтовариства. Є одним із найстарших органів, передбачених ще Договором про створення ЄСВіС (1951 р.). Є. с. функціонує на підставі положень ст. 220–245 [164–188] Договору про створення Європейського Співтовариства та Статуту і внутрішнього Регламенту, прийнятих згідно зі ст. 245[188] ДЄС. В Амстердамському договорі сферу повноважень Є. с. було поширено також на такі важливі галузі, як здійснення спільної політики в галузі безпеки і міжнародних відносин та діяльність Європейської ради, зокрема в сфері співробітництва органів юстиції і поліції в кримінальних справах. До складу Є. с. призначаються двадцять п'ять суддів (по одному від кожної країни-учасниці) та генеральні адвокати терміном на шість років. Зі свого складу судді обирають голову строком на три роки. Кожні три роки відбувається часткова заміна генеральних адвокатів і суддів. Члени Є. с. не представляють у ньому своїх країн. Суд є органом цілком незалежним від країн — членів Євросоюзу та інших спільних органів. Є. с. регулює розбіжності між державами-членами; між державами-членами і самим Європейським Союзом; між інститутами ЄС; між ЄС і фізичними або юридичними особами, включаючи співробітників його органів. Суд дає висновки щодо міжнародних угод; він також виносить попередні ухвали у справах, переданих йому національними судами. До повноважень Є. с. належить розгляд юридичних спорів у разі: 1) порушення державою-членом договірних зобов'язань; 2) неправомірних дій Ради і Єврокомісії; 3) бездіяльності органів співтовариства всупереч договору; 4) процедури попереднього розгляду. Діяльність Європейського суду створює основи для правової стабільності всіх країн — членів Європейського Союзу і забезпечує реальне дотримання рішень, ухвалених будь-коли органами співтовариств, навіть якщо інколи це робиться всупереч волі, намірам чи інтересам окремих країн-членів. Рішення суду обов'язкові насамперед для учасників судового процесу. Системою Співтовариства не передбачено поділу гілок судової влади. Таким чином, виконуючи різноманітні функції, Європейський суд водночас є і конституційним, й адміністративним, і цивільним, й арбітражним судом, третейським судом з тлумачення і застосування всієї сукупності права Співтовариства, а також експертною інстанцією. Важливим повноваженням суду є тлумачення права Співтовариства, а також оцінка відповідності юридично зобов'язальних актів вторинного права первинному праву (договорам ЄС). Є. с. розглядає також скасування рішень суду першої інстанції. Він також приймає рішення щодо міжнародно-правових угод Співтовариства з третіми країнами чи міжнародними організаціями. Розміщується Є. с. у Люксембурзі.

О. Кордун

Європейський суд з прав людини — постійно діючий двопалатний судовий орган, заснований відповідно до Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.) з тим, щоб забезпечити дотримання державами-учасницями їхніх зобов'язань. Розпочав свою діяльність 21 січня 1959 р. Нині учасниками Конвенції є 40 держав, 16 з яких розташовані у Східній Європі, зокрема й Україна. На підставі Конвенції спочатку були створені такі контрольні органи Ради Європи, як Європейська комісія з прав громадян і Суд, які діяли пе-

ріодично. У зв'язку з тим, що кількість держав — членів Ради Європи і кількість індивідуальних заяв збільшувалася, а процедура прийняття заяв була складною, Комісія і Суд, функції яких дублювалися, не могли забезпечити дотримання "розумних строків" розгляду заяв. Тому виникла необхідність реформувати контрольні органи. До кінця 1998 р. Комісія припинила своє існування. З 1 листопада 1998 р. (після набрання чинності Протоколом № 11 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод) Є. с. з п. л. діє на постійній основі. Як визначено у ст. 19 Конвенції (в редакції Протоколу № 11), Суд створено "для забезпечення виконання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї". Є. с. з п. л. складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості держав — членів Ради Європи; серед членів Суду не може бути двох громадян тієї самої держави. Судді обираються Консультативною Асамблеєю строком на дев'ять років із списку осіб, висунутих державами — членами Ради Європи. Вони можуть бути переобрані. Судді Є. с. з п. л. є цілком незалежними під час здійснення своїх повноважень. Упродовж строку своїх повноважень вони мають утримуватись від зобов'язань, що є несумісними з вимогами незалежності, неупередженості та недоторканності, які є обов'язковими вимогами цього органу. Відповідно до Європейської Конвенція з прав людини, Є. с. з п. л. встановлює свої власні правила і визначає свою процедуру. Перші Правила Суду, які було прийнято в 1959 р., були повністю переглянуті 24 листопада 1982 р. і набрали чинності з 1 січня 1983 р. Юрисдикція Є. с. з п. л. поширюється на всі справи, що пов'язані з тлумаченням та застосуванням Європейської Конвенції з прав людини. Але така юрисдикція може здійснюватись лише щодо тих держав, які або вже оголосили про визнання її обов'язковою ipso facto, або дали згоду на розгляд окремих справ, які були передані до Суду. Суд приймає заяви від будь-якої особи. Цей перелік значно ширший, ніж у національному законодавстві країн — членів Ради Європи. Наприклад, таке право передбачене також за неповнолітніми, особами, що перебувають на нелегальному становищі, психічно хворими тощо. Заяви приймаються також від груп осіб і неурядових організацій. За загальним правилом процедура спочатку відбувається у письмовому вигляді, але судове слухання є відкритим. Суд може прийняти питання до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права. До того ж справа може бути прийнята Є. с. з п. л. до розгляду лише впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення. Сторонами в справі виступають заінтересована держава або заінтересовані держави, а також окремі особи, які подали свої скарги до Є. с. з п. л. на підставі Протоколу № 9. Суд вирішує всі спірні питання відповідно до своєї юрисдикції. Якщо рішення приймається більшістю голосів, то в цьому разі Суд виносить остаточне рішення, яке заінтересована держава має обов'язково виконувати. Нагляд за виконанням рішення здійснює Комітет міністрів ЄС. За роки практичної діяльності Є. с. з п. л. виробив низку істотних принципів, зокрема: недопущення екстрадиції (чи виселення) якої-небудь особи в країну, де вона може бути піддана катуванням чи нелюдському поводженню, несумісному зі ст. 3 Європейської конвенції; непорушність права на життя, що захищається в ст. 2 Конвенції, права не піддаватися катуванням, гарантоване ст. 3 Конвенції тощо. Україна визнала юрисдикцію Є. с. з п. л. як декларативно (у вигляді права на звертання громадян за захистом своїх порушених прав і свобод до відповідних міжнародних судових органів (ст. 55 Конституції), так і нормативно, коли прийняла Закон від 17 липня 1997 р. "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.", 1-го Протоколу і протоколів № 2, 4, 7, 11 до Конвенції. Відповідно до цього Закону, Україна визнала всі зобов'язання, передбачені цими міжнародно-правовими актами. Зокрема, щодо визнання на своїй території обов'язкової (без спеціальної угоди) юрисдикції Є. с. з п. л. у всіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції (ст. 46 Конвенції). Крім того, згідно з цим законом, Україна зобов'язується виконувати рішення Суду у будь-якій справі, у якій вона є стороною. Текст Конвенції офіційно був опублікований в Україні 10 січня 2001 р. Станом на початок 2004 р. проти України було винесено 7 рішень. З них 6 стосуються умов утримання осіб, засуджених до довічного ув'язнення. За цими рішеннями уряд Украї-

ни виплатив кожному заявнику суму, що відповідає сукупності їх пенсій за інвалідністю та відшкодування збитків на загальну суму 14000 євро: чотирьом заявникам по 1 тис. євро моральної шкоди, двом — по 2 тис. євро і всім шести по 1 тис. євро судових витрат. Ще одним рішенням Є. с. з п. л. було визнано порушення Україною ст. 6 (право на справедливий судовий розгляд) та ст. 1 Протоколу 1 Конвенції (право на вільне володіння своїм майном). Відсутність закону щодо виконання рішень Є. с. з п. л. у жодному разі не є перешкодою для виконання Україною своїх зобов'язань, взятих після підписання Конвенції з прав та основних свобод людини. Вивчення і застосування практики Є. с. з п. л. суддями України набуває дедалі ширших масштабів. Останніми роками активізувався процес застосування Конвенції при розгляді справ у судах України. Допомога у вчиненні дій, спрямованих на захист прав та свобод, викладених у Конвенції, надається громадянам шляхом опублікування відповідної інформації про роботу Є. с. з п. л. і розгляд конкретних справ, зокрема в журналах "Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі", "Вісник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини", "Вісник Верховного Суду України", "Право України" та інших виданнях.

Буроменський М. Звернення до Європейського суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства / Харківська правозахисна група. — Х., 2000; Європейський суд з прав людини: організація, процедура, правила звернення / М-во юстиції України. — К., 2000; *Мармазов В. Є., Пушкар П. В.* Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини: Навч.-практ. посіб. / За ред. М. В. Оніщука — К., 2001; *Бессарабов В. Г.* Европейский суд по правам человека. — М., 2004; *Туманов А.* Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. — М., 2001; *Буткевич В. Г., Маляренко В. Т.* Європейський суд з прав людини та українське судочинство: питання взаємодії // Вісник Верховного суду України. — 2004. — № 4 (44); *Тамм А. Є., Ріяка В. О.* Роль Ради Європи у забезпеченні прав людини на сучасному етапі: Навч. посіб. — Х., 2002.

О. Кордун

Європейського дому ідея — політична концепція, що перебуває у стадії постійної розробки, визначає утвердження на Європейському континенті надійної системи безпеки життя народів на основі розуміння спільності їх долі. Ідея європейської спільності неодноразово висувалася в історії політичної думки. Так, французький політичний діяч П. Дюбуа ще на початку XIV ст. звертав увагу на можливість створення союзу європейських держав. На початку XV ст. польський юрист П. Волотвович проголосив ідею мирного співіснування між усіма європейськими народами. У 1623 р. англійський політичний діяч У. Пенн у своїй праці "До теперішнього і майбутнього миру в Європі" висунув ідею створення Європи від Атлантики до Уралу з єдиним парламентом (представництво, пропорційне до населення кожної із європейських країн). Мислителі наступних часів також зверталися до Є. д. і., так чи інакше зосереджувались на потребі реорганізації європейської спільноти, необхідності для всіх європейських народів докласти зусиль і засобів для створення єдиного європейського простору при збереженні національної незалежності. Названі ідеї продовжують впливати на динаміку суспільно-політичного розвитку Європи. Саме на ідею європейської спільності, висунутої в різні часи, спирається концепція "єдиного європейського дому", згідно з якою весь накопичений морально-гуманістичний потенціал може бути використаний на благо всіх європейських народів. Ця ідея спрямована на створення європейської системи безпеки невоєнними методами, на розвиток співробітництва в усіх сферах діяльності, на формування загальноєвропейської свідомості. Відомі політики нашого часу (Ш. де Голль, В. Брандт, Г. Вільсон) мислили категоріями відмови від стереотипів "холодної війни", створення "Європи від Атлантики до Уралу", стверджуючи, що формула Клаузевіца "війна є продовження політики іншими засобами" відповідає більше воєнно-стратегічним реаліям. Провісниками нового європейського мислення стали історичні документи Гельсінкського заключного акта НБСЄ та ін.

Щодо поняття Є. д. і. існує дві точки зору: згідно з однією Є. д. і. відображає абстрактне прагнення до єдності й безпеки; згідно з іншою "європейський дім" являє собою сукупність взаємодіючих чинників (економічних, воєнно-політичних, екологічних, гу-

маністичних, геополітичних). Багато західних політологів (Ж. Мінк, А. Тираскольські, Ж.-М. Дайє, П. Мейсснер, П. Шеффер) розглядають ідею Є. д. і. як алегорію, яка стосується багатьох економічних, політичних проблем. Е. Еплер вважає, що це поняття відповідає довгостроковим інтересам Західної Європи, що ця концепція привела до взаємного відкриття суспільно-політичних систем, означає кінець розколу Європи, що європейська спільність повинна існувати всупереч ідеологічним розбіжностям. Г. Алмонд розглядав Є. д. і. з виміру загальнолюдських цінностей: "вільний дім — це такий дім, де існує вільна комунікація між жителями окремих квартир, а поки цього немає, не може бути і мови про таку спільність". Представники малих і середніх народів вважають, що ідею європейського дому слід приймати з великим застереженням, тому що логіка зверхності все одно виявить себе. Американські політологи (З. Бжезинський, Г. Кіссінджер, С. Венс) вважають, що це призведе до відриву Західної Європи від США, в ній може бути завуальована ідея нової політики щодо Німеччини.

Радикальні перетворення в Центральній і Східній Європі, розпад Радянського Союзу й виникнення нових незалежних держав кардинально змінили геополітичну ситуацію. Нові реалії поставили на порядок денний питання про необхідність переходу від однієї соціально-економічної моделі до якісно нової з метою адекватного політичним реаліям вирішення проблем міжнародної безпеки. Є. д. і. активно розробляється Європейським Союзом, Радою Європи, Європейським парламентом та іншими європейськими структурами. Вже сьогодні набуває нової якості європейська спільнота держав і народів, коли набирає нових вимірів співпраця у галузі безпеки, культури, захисту прав людини, охорони навколишнього середовища тощо. Всі ці позитивні тенденції розвиватимуться й далі.

А. Кудряченко

Євроцентризм — вихідне положення численних наукових і суспільно-політичних напрямів думки, концепцій, доктрин; досить поширена думка про авангардну роль євроатлантичної техногенної цивілізації у світовому розвитку; центральний пункт лапласівсько-ньютонівської механістичної наукової картини світу, яка безроздільно панувала до недавнього часу, розглядала фундаментальні природні і соціальні процеси як суворо детерміновані й оборотні. У прогресистській концепції історичного руху вперед і нагору, від поганого до кращого, від нижчого до вищого, від недосконалого до досконалого Європа і породжена нею цивілізація почали розглядатися як парадигмальні орієнтири розвитку для решти світу. Вестернізація, тобто оволодіння формами і засобами суспільств, розвитку, породженими євроатлантичною (західною) цивілізацією, спочатку сприймалася як спосіб вирішення всіх складних проблем людства. Розвиток науки довів спрощеність і помилковість концепцій загальної детермінантності і оборотності, оскільки було доведено, що в природі істотну роль відіграє реальна оборотність, пов'язана з соціально-історичними процесами. Ще наприкінці XIX — на початку XX ст. багато видатних вчених поставили недвозначний діагноз кризи західної цивілізації — "занепад Європи" (О. Шпенглер), зів'янення "творчих сил західної культури" (П. Сорокін). Під кінець XX ст. переконаність у неприйнятності Є. для аналізу процесів і перспектив світового розвитку в науковому середовищі посилилася. Починаються спроби створення постнеокласичної наукової картини світу.

Гаджиев К. С. Размышления о конце евроцентрического мира. — М., 1993; *Степин К. С., Кузнецова Л. Ф.* Научная картина мира и культура техногенной цивилизации. — М., 1994; Европа вчера, сегодня, завтра. — М., 2002; Политологическая энциклопедия. — М., 2003

А. Кудряченко

Євтух Володимир Борисович (нар. 1948) — кандидат історичних наук (1975 р.), доктор історичних наук (1989 р.), заслужений діяч науки і техніки України (1998 р.). Народився 14 липня 1948 р. у смт Зарічне Рівненської області. Навчання в школі — 1955–1966 рр.; навчання в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка — 1966–1971 рр.; навчання в аспірантурі Інституту історії НАН України — 1971–1974 рр.; стипендія IREX (США) — травень — червень 1991 р.; стажування в Центрі міжнародної безпеки та роззброєння Стенфордського університету (США) —

травень 1995 р. Трудова діяльність: декан факультету соціології та психології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка — з 2001 р.; професор соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка — з 2001 р.; завідувач кафедри загальної соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка — з 2003 р.; Надзвичайний та Повноважний Посол України в Італійській Республіці, Мальті (за сумісництвом), Республіці Сан-Марино (за сумісництвом) — 1997–2000 рр.; голова Державного комітету України у справах національностей та міграції — 1996–1997 рр.; міністр України у справах національностей та міграції — 1995–1996 рр.; керівник Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України — 1991–2001 р.; заступник директора з міжнародних зв'язків Інституту соціології НАН України — 1991–1995 рр.; Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн НАН України — молодший, старший, провідний науковий співробітник — 1990–1991 рр.; завідувач відділу етнополітики і прогнозування Центру національних відносин АН УРСР Інституту історії АН УРСР — 1978–1990 рр.; Інститут історії — молодший науковий співробітник — 1974–1978 рр.; за сумісництвом — доцент кафедри міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка — 1978–1990 рр. В. Б. Євтух є автором близько 350 праць, у тому числі 8 монографій, 40 публікацій у зарубіжних виданнях. Читав лекції в Дюссельдорфському, Мюнхенському, Рурському, Трірському університетах, Колегіумі Схід — Захід (Німеччина); університеті Міннесоти, Нью-Йоркському міському університеті, університеті Айови, Центрі безпеки та співробітництва Стенфордського університету (США); університеті м. Касабланки (Марокко).

Лауреат премії ім. Тараса Шевченка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (2004 р.).

Нагороджений: Орденом Нестора Літописця Української православної церкви (1997 р.); пам'ятною медаллю Держави Ватикан з нагоди VIII річниці Понтифікату Павла II (1999 р.); Грамотою архієпископа Запорізького і Мелітопольського Української православної церкви (2004 р.); Грамотою Італійського відділення ЮНІСЕФ (1999 р.); відзнакою регіонального відділення Олімпійського комітету Італії (1999 р.).

Визнаний Людиною року (Оксфордський бібліографічний центр). Обраний Почесним громадянином штату Місьйонес (Аргентинська Республіка) (1997 р.), міст Апостолес (Аргентина, 1997 р.) та Помеція (Італія, 1999 р.).

В. Б. Євтух має дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посланника другого класу (1999 р.); І ранг державного службовця (1996 р.).

Володіє німецькою, англійською, італійською, французькою й новогрецькою мовами.

Л. Шкляр

Єдина профспілка — добровільне об'єднання кількох профспілок однієї країни в організацію з єдиним членством. Такий громадсько-правовий заклад полегшує координацію спільних дій найманих працівників на ринку праці і робить їх рівноправною стороною в системі соціального партнерства. Одне з найважливіших завдань Є. п. — укладання колективних трудових договорів. Класичним прикладом Є. п. є Австрійське об'єднання профспілок (АОП), яке одразу після звільнення країни від німецького фашизму почало будуватися за "блоковим" принципом. АОП об'єднало три блоки — соціалістичний, демохристиянський та комуністичний. АОП відрізняється від багатьох профспілкових об'єднань інших демократичних країн своєю надпартійною організацією та сильною централізацією. Політичні течії представлені у вигляді фракцій. АОП об'єднує близько 60 % всіх осіб найманої праці. До його складу входять 14 галузевих профспілок, які у свою чергу поділяються на секції, групи та підгрупи за професійною ознакою. В Італії також існує єдиний профспілковий орган — Федерація трьох конфедерацій. Надмірний плюралізм у профспілковому русі суттєво утруднює діяльність профспілок, наприклад, у Великобританії, Франції. В Україні профспілковий рух репрезентують понад 80 всеукраїнських профспілок і профоб'єднань загальною кількістю понад 16 млн.

Труд за рубежом. — 2003. — № 2; *Осовий Г.* Тривале протистояння. Стан та перспективи розвитку соціального партнерства в

Україні // Профспілки України. — 2002. — № 1; Профспілки України. — 2003. — № 1–3; Австрия. Факты и цифры. — Вена, 1992.

Т. Ляшенко

Єдиний фронт — висунуте в 1921 р. комуністичним Інтернаціоналом гасло, спрямоване на кооперацію сил і дій комуністів із соціалістами і соціал-демократами. Керівництво в Є. ф. комуністи планували залишити за собою. Є. ф. задумувався задля того, щоб спробувати подолати певні організаційні та ідеологічні розбіжності всередині робочого руху. Крім того, теоретики, які обґрунтували і висунули ідею Є. ф., планували послабити соціалістів і соціал-демократів, посилюючи позиції комуністичних партій.

М. Головатий

Єдність (міждержавна, соціальна, класова, політична та ін.) — поняття, що характеризує значний обсяг і високий рівень взаємоузгоджених позицій, зв'язків між суб'єктами суспільних відносин на основі вирішення ними конкретних проблем співробітництва і взаємодії.

М. Головатий

Єдність влади (*uniti of power*) — цілісність, згуртованість, взаємний зв'язок людей, що перебувають при владі, органів влади. Є. в. практично є запорукою стійкості і міцності її вертикальних і горизонтальних зв'язків.

М. Головатий

Єдність дій — гасло, що закликає до спільних дій (акцій) політичні угруповання, які належать переважно до лівого табору.

М. Головатий

Єллінек Георг (1851–1911) — відомий німецький мислитель, правник, автор численних творів з державознавства, теорії права, серед яких — "Система суб'єктивного відкритого права", "Загальне вчення про державу" та ін. Вважав, що держава — це явище суб'єктивної свідомості, її треба вивчати як особливе суспільне утворення, як правовий феномен. Намагався психологічно інтерпретувати право. Держава, на думку Є. — це поєднання трьох чинників: населення, території, влади і творять державу вольові відносини панування, які має населення цієї території. Такі відносини зосереджуються навколо певної спільної мети, солідарності спільних інтересів. Усе це реалізується у державній організації, яку Є. називав "союзом". Тому держава — це "панування союзної єдності осілих людей". Держава стоїть над інтересами окремих людей, груп, хоча й вона обмежена власними законами.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Єресі (від старогрецьк. *hairesis* — відбір, переконання, осягання) — релігійні вчення, відмінні від офіційної релігійної доктрини; свідоме протистояння офіційно визнаній релігійній організації. У різні часи термін "Є." наповнювався різним смисловим змістом. В епоху античності він означав "учення", "школу", а в епоху панування християнства в середньовічній Європі означав "псевдовчення", "зло". Тодішня церква називає Є. будь-яке вчення, світобачення, дію, які йшли врозріз із церковними догматами і приписами. Є. диференціюють за соціальною базою, наприклад, селянські (апостольські брати, таборити, лалларди), бюргерські (альбігойці, катари), за ідейним змістом та мірою радикальності до заперечення ортодоксії виокремлюють антринітарні Є., що сягають своїм корінням аріанства, несторіанства, монофізитства; дуалістичні, що опираються на маніхейство, містико-пантеїстичні, з якої походила ідея рівності станів, непотрібності церкви у справі спасіння. Основні аргументи представники Є. черпали, як правило, з Біблії. Об'єктами критики найчастіше були інститут церкви й духовенство. Єретиків часто карали смертю. Для боротьби з ними були створені спеціальні ордени, а з XIII ст. — суди інквізиції (від лат. *inquisitio* — розшук), що діяли майже в усіх католицьких країнах протягом століть, ведучи таємне стеження, застосовуючи різноманітні тортури, конфіскацію майна засуджених тощо. Під назвою Конгрегація св. Канцелярії інквізиція проіснувала до 1965 р., коли була перетворена в Конгрегацію віровчення, яка здійснює ряд попередніх функцій інквізиції, але іншими методами. Очолювали Є., як правило, видатні особистості, інтелектуали, неординарно думаючі, сміливі, вольові й почасти самовпевнені люди. Вимагаючи від панівної церкви

справедливості, рівності, толерантності, самі нерідко стосовно неї були нетерпимі.

История инквизиции. — М., 2004; *Кернс Э.* Дорогами христианства: История церкви. — М., 1992; *Кюнг Г.* Великие христианские мыслители. — СПб., 2000; *Ткач М. И.* Тайны католических монашеских орденов. — М., 2003.

А. Черній

Ж

Жадоба влади (*thirst for power*) — надто сильне бажання мати владу, непереборність у її досягненні, що, як правило, спричиняє зловживання владою, порушення конституції, законів, встановленого будь-де порядку.

М. Головатий

Жандармерія (фр. *gendarmerie;* англ. *gendarmery)* — поліція, що має військову організацію і виконує охоронні функції всередині країни і в армії (польова Ж. і військова поліція). Ж. як вид поліцейських військ була створена у Франції в 1791 р., пізніше — в інших країнах. В Росії, наприклад, корпус жандармів у 1827–1917 рр. виконував роль політичної поліції.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Женевські конвенції — узагальнена назва багатьох міжнародно-правових договорів, які було укладено в Женеві. Перша Ж. к. була укладена в 1864 р. і передбачала полегшення стану солдат, поранених на полі бою. В 1899 р. ця конвенція поширилася на морську війну, а в 1906 р. і в 1929 р. була значно розширена у змістовому плані. 12 серпня 1949 р. було укладено чотири Ж. к., які також стосувалися долі і стану поранених і хворих військовослужбовців. Перший додатковий протокол 1977 р. стосувався пристосування гуманітарного воєнного права до нових умов. Ж. к. ратифіковані майже всіма державами.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Житлова політика — спеціальні інституціональні рамкові умови, процеси і програмові ініціативи соціального характеру, які спрямовані на врегулювання проблем і питань забезпечення громадян житлом, будівництво нового житла, турботу про житловий фонд, забезпечення правового статусу людей, що володіють, знімають, наймають житло тощо. В кожній країні насамперед існує державна Ж. п. Так, в індустріально розвинених країнах Заходу розмежувальна лінія проходить між прихильниками переважно ринкової житлової політики (лібералізація ринку житла і обмеження державного втручання в житлову проблему) і тими, хто вважає, що поряд з ринковим сектором житла слід також розширювати спеціальний ринок житла. Останній повинен контролюватися державою і використовуватися на спеціальні соціальні потреби.

М. Головатий

Жіноче питання — певне, специфічне коло проблем, які безпосередньо пов'язані зі статевою та іншою нерівністю жінок у суспільстві, державі, і дискусії, які ведуться з метою пошуку шляхів розв'язання цього питання. Фактично в усіх країнах права жінок декларативно порівнянні з правами чоловіків, однак реально — в отриманні освіти, професії, роботи, суспільно-політичній, іншій діяльності — жінки відчувають суттєві труднощі, перешкоди, а іноді й дії дискримінаційного характеру.

М. Головатий

Жіночий рух — соціальні рухи (від перших, що виникли у XVIII ст. до сучасних) за політичну, соціальну, культурну рівність жінок з чоловіками. Фактично Ж. р. бере свій початок від Великої французької революції (у 1791 р. була складена перша "Декларація прав жінки і громадянки"). Після революції 1848 року в США, Великобританії, а потім і в Німеччині головним мобілізуючим мотивом Ж. р. була боротьба за активне і пасивне виборче право. Пізніше Ж. р. розколовся на буржуазний і пролетарсько-соціалістичний, але боротьба за виборчі права була і залишається головною метою Ж. р. У країнах, де існували й існують авторитарні режими, Ж. р. або йде на спад, або деформується. Після Дру-

гої світової війни Ж. р. у багатьох країнах, особливо високоіндустріально розвинених, спричинив формування соціального руху, що дістав назву "фемінізм". Останнім часом найбільш радикальне крило феміністичного руху стверджує, що суспільство і сім'я, мовляв, є засобом обмеження, пригноблення жінки, серйозною перешкодою для розвитку її творчих сил, реалізації суспільно-політичного потенціалу. Ідеологи радикального фемінізму причину дискримінації жінки в суспільстві вбачають у поділі жінок і чоловіків на біологічні класи, в основі чого лежить репродуктивна функція жінки. Аби подолати цю дискримінацію, вони пропонують визнати всю сексуальну сферу сферою політики. Існують також і менш радикальні концепції фемінізму, зокрема так званого культурного фемінізму, основою якого є вимога створити особливу "жіночу" культуру, або концепції "гуманістичного фемінізму", що виключають насилля між людьми взагалі.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Про* становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. — К., 2001; Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики (соціологія, політика, педагогіка, економіка). — 1(4). — 2002.

М. Головатий

Жовта преса — загальна назва низькопробної, вульгарної преси. Так називають друковані видання, які подають дешеві сенсації, легковажні, неперевірені факти і явища і до того ж невибагливі у виборі засобів подання інформації.

М. Головатий

Журавський Віталій Станіславович (8.05.1955, м. Володарськ-Волинський Житомирської обл.) — український політолог і правознавець, доктор політичних наук з 1996 р., доктор юридичних наук з 2002 р., професор з 1999 р., академік УАПН. Заслужений діяч науки і техніки України з 2000 р. Закінчив у 1980 р. факультет журналістики, в 1982 р. — філософський факультет Київського державного університету, а в 1993 р. — юридичний факультет Київського міжнародного університету. У 1998–2002 рр. — народний депутат України, перший заступник голови Комітету з питань культури і духовності ВР України. З 2002 р. — державний секретар Міністерства освіти і науки України, з 2003 до 2005 р. перший заступник міністра освіти і науки України — керівник апарату Міністерства. Одночасно — головний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за сумісництвом (з 2002 р.). Автор ряду законопроектів з питань реформування правової, політичної і економічної систем, соціального захисту населення, культури. Член Спілки юристів України, член Національної спілки журналістів України.

Досліджує проблеми теорії та історії права, конституційного права, політичної думки. Основні праці: "Політико-законодавча діяльність" (1999); "Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)" (1999); "Методологічні проблеми дослідження політичної системи" (2000); "Конституційно-правовий статус народних депутатів та їх парламентських об'єднань" (2000); "Парламент України: шляхи розвитку і вдосконалення функцій" (2001); "Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект" (2001); "Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми)" (2002); "Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту" (2002); "Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні" (2002); "Конституційне право України" (підруч. для студ. вищ. навч. закл.) (2002, у співавт.); "Філософія права" (підруч. для юрид. спеціальностей вищ. навч. закл.) (2003, у співавт.); "Болонський процес: головні принципи входження в європейський простір вищої освіти" (2003, у співавт.); "Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні" (підруч. для студ. вищ. навч. закл.) (2003, у співавт.).

І. Кресіна

Журі (фр. *jury*, англ. *jury*; *judges*, від лат. *juro* — присягаю) — 1) склад присяжних, суд присяжних у Франції, Великобританії, США і деяких інших країнах; 2) група спеціалістів, визначених для того, щоб вирішити питання про присудження премій, нагород на конкурсах, фестивалях, виставках, спортивних змаганнях тощо.

М. Головатий

Журналіст — творчий працівник, який професійно збирає, одержує, створює і займається підготовкою інформації для засобів масової інформації та діє на підставі трудових чи інших договірних відносин з їхніми редакціями або займається такою діяльністю за їх уповноваженням.

Москаленко А. З. Вступ до журналістики. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

З

Заангажованість політична (від фр. *engager* — наймати, запрошувати) — змушеність представника неполітичної сфери (науки, мистецтва, освіти тощо) діяти в руслі певної ідеологічної доктрини, політичного курсу або навіть обслуговувати суто партійні цілі й інтереси. Взагалі поняття "ангажемент" означає контракт, укладений з артистом або театральною трупою про здійснення вистав на певних умовах і у визначені строки.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Заборона (*prohibition, ban*) — заборона будь-чого; визначення (в тому числі офіційне) будь-чого суспільно недопустимим, шкідливим, не дозволеним для використання. Крайня З. — оголошення поза законом. Використовуються і такі поняття, як "заборонена зона", "заборонений плід" тощо.

М. Головатий

Завоювання (*conquest*) — 1) процес і результат воєнних дій (завершення війни шляхом розгрому армії ворожої держави); 2) образна характеристика досягнутого, завойованого, придбаного, яке дісталося нелегко (наприклад З. влади).

М. Головатий

Загальна декларація прав людини — прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. "як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави для того, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, постійно маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав — членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією". Відтоді у багатьох країнах цей день відзначається як День прав людини. Декларацією визначаються основні права і свободи людини, що підлягають загальному дотримуванню.

З. д. п. л. містить преамбулу і 30 статей, в яких викладаються основні права людини і свободи, на які мають право всі чоловіки і жінки в світі без будь-якої різниці. У ст. 1 сформульовано філософські постулати, на яких ґрунтується Декларація. Вона зазначає: "Усі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах. Вони наділені розумом та совістю і повинні діяти один щодо одного в дусі братерства". Ця стаття констатує основні постулати Декларації: 1) право на свободу і рівність є невід'ємним правом людини, якого вона не може бути позбавлена; 2) оскільки людина має розум і совість, вона відрізняється від інших істот на Землі і саме тому має право на певні права і свободи, якими не користуються інші істоти. Далі у ст. 2 проголошується основний принцип рівності й відсутності дискримінації щодо користування правами людини і основними свободами "незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища". У ст. 3, першому основоположному положенні Декларації, проголошується право на життя, свободу і особисту недоторканність — право, яке має життєво важливе значення для користування всіма іншими правами. По суті ця стаття є вступною до ст. 4–21, у яких викладаються інші громадянські і політичні права: на свободу від рабства і підневільного стану; свободу від катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, виду поводження і покарання; право на повсюдне визнання правосуб'єктності; право на ефективне відновлення в правах; свободу від безпідставного арешту, затримання або вигнання; право на справедливий і гласний розгляд незалежним і неупередженим судом; право вважатися невинним, доки вина не буде встановлена; свободу від безпідставного втручання в особисте та сімейне життя; безпідставних посягань на недоторканність житла чи кореспонденції; свободу пересувань

та вибору місця проживання; право на притулок; право на громадянство; право брати шлюб і створювати сім'ю; право володіти майном; свободу думки, совісті та релігії; свободу переконань та їх вираження; право на свободу мирних зібрань і асоціацій; право брати участь в управлінні країною та право рівного доступу до державної служби. Друге основне положення Декларації, яке міститься у ст. 22 і сутність якого полягає в тому, що "кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав в економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави", є вступним до ст. 23–27, де зафіксовано економічні, соціальні і культурні права, на які має право кожна людина як "член суспільства". Зокрема, це: право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття; право на рівну оплату за рівну працю; право на справедливу і задовільну винагороду; право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів; право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку; право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини; право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом; право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного; право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами; право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є. У завершальних статтях (ст. 28–30) визнається, що кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, і зауважуються обов'язки кожної людини перед суспільством. Стаття 29 наголошує, що "при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві", і додає, що здійснення цих прав і свобод у жодному разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30 попереджає, що жодна держава, група осіб чи окрема особа не можуть претендувати на право відповідно до цієї Декларації "займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації". З. д. п. л. стала критерієм для визначення ступеня поважання і дотримання міжнародних норм, що стосуються прав людини.

О. Антонюк

Загальне виборче право — один із принципів демократичного виборчого права, яким визначається право громадян обирати і бути обраними до представницьких органів влади. З. в. п. не є універсальною категорією, а має певні обмеження. Насамперед це обмеження за віком, які у кожній країні мають специфічний характер. Наприклад, в Україні право обирати мають лише ті громадяни країни, яким на день голосування виповнилося 18 років. Друге обмеження стосується психічного стану особи. Якщо суд визнає таку особу недієздатною, то вона позбавляється права обирати.

З. в. п. — право без цензів, які визначалися у минулому майновим, освітнім та соціальним статусом особи. Воно передбачає рівність прав чоловіків і жінок, а також однакову силу голосу того, хто бере участь у виборах. З. в. п. — історичне завоювання демократії, яке закріпилося у конституціях більшості країн лише у XX ст. Принцип З. в. п. передбачає відсутність прямих чи непрямих пільг або обмежень виборчого права грома-

дян залежно від походження, соціального та майнового стану, расової чи національної належності, статі, освіти, мови, конфесійної належності, політичних переконань, виду і характеру занять, що не передбачені законом.

Принцип З. в. п. означає рівне право громадян країни на участь у формуванні органів влади, обирати своїх представників (активне право) та бути обраним (пасивне право). У кожній країні цей принцип реалізується по-різному залежно від виду виборів. Так, народним депутатом України, згідно із Законом "Про вибори народних депутатів", може бути обрана особа, якій на день виборів виповнилося 21 рік, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх 5 років. Народним депутатом не може бути обрана особа, яка скоїла умисний злочин та має не погашену і не зняту в установленому законом порядку судимість. Обмеження дії принципу З. в. п. в частині пасивного права стосуються і певного кола службовців, а саме: військовослужбовці ЗС України, Прикордонних військ, Управління державної охорони, військ Цивільної оборони, СБУ, інших законних військових формувань, крім осіб, що несуть строкову або альтернативну (невійськову) службу, особи рядового і начальницького складу органів МВС України, судді і прокурори, а також державні службовці можуть реалізувати своє пасивне виборче право лише у разі подання до відповідної виборчої комісії заяви про особисте зобов'язання припинити виконання службових повноважень на період виборчої кампанії.

Згідно зі ст. 103 Конституції України президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг віку 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 років та володіє державною мовою. Термін обрання на цю посаду не повинен перевищувати два строки підряд. Щоправда, як свідчить практика, зокрема й України, у разі внесення суттєвих змін до конституції чи ухвалення нової виникають розбіжності щодо кількості термінів перебування. Тлумачення щодо цього покладаються на Конституційний Суд України.

Щодо обрання депутатів сільської, селищної, міської, районної в містах, районної та обласної рад, а також сільської та селищної рад, то міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 18 років, постійно проживає на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. — К.: Центральна виборча комісія, 2001.

Л. Шкляр

Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі — документ, який було прийнято на міжнародному форумі за участю 33 держав Європи, а також США і Канади, що проводився з метою прийняття узгоджених рішень, спрямованих на воєнно-політичну розрядку, зміцнення міжнародного миру і розвиток європейської взаємодії в інтересах економічного і соціального прогресу. Підписанню Заключного акта передувала величезна робота дипломатів усіх країн-учасниць. У 1973 р. в Гельсінкі (Фінляндія) міністри закордонних справ визначили мету Наради, сформулювали основи європейської безпеки і принципи відносин між державами Європи. Потім протягом майже двох років тривала підготовка проектів підсумкових документів. З 30 липня по 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі відбувся завершальний етап — зустріч керівників 35 держав і підписання Заключного акта Наради. Він складався з 5 частин. Перша містила Декларацію принципів, якими держави-учасниці повинні керуватися у взаємовідносинах, і Документ про заходи зміцнення довіри і деякі аспекти безпеки і роззброєння. У другій частині було визначено основні напрями співробітництва в галузі економіки, науки, техніки й навколишнього середовища. Третя частина присвячена проблемам безпеки і співробітництва в Середземномор'ї. Питання співробітництва в гуманітарній сфері висвітлено в четвертій частині. П'ята частина називалася "Подальші кроки після Наради". Домовленості на Нараді були досягнуті за загальної згоди на основі врахування думок та інтересів всіх учасників, тобто на принципі консенсусу, який і в XXI ст. залишається однією з найважливіших засад співробітництва європейських держав. Нарада визначила такі принципи європейського міжнародного співробітництва і взаємовідносин: суверенна рівність, повага прав, властивих для суве-

ренітету; незастосування сили або погрози силою; непорушність кордонів, територіальної цілісності; мирне врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи; повага прав людини й основних свобод; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між державами; виконання міжнародно-правових зобов'язань. Загалом Нарада і зокрема Заключний акт заклали фундамент нової системи безпеки в Європі й істотно вплинули на розвиток міжнародних відносин. Багатостороннє співробітництво, започатковане в Гельсінкі, було продовжено на подальших зустрічах представників, а пізніше і глав держав-учасниць. З 1 січня 1995 р. регулярні Наради з безпеки і співробітництва в Європі перетворені в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі зі своїм статутом і міжнародно-правовою базою (нині до ОБСЄ входять 55 держав континенту, Північної Америки й Азії, у тому числі Україна та 11 інших країн СНД).

Заключний акт Наради по безпеці і співробітництву в Європі, Гельсінкі, 30 липня — 1 серпня 1975. — К., 1987; От Хельсинки до Будапешта: История НБСЕ/ ОБСЕ в документах, 1973–1994. — М., 1996. — Т. 1–3; Международное право в документах. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2002; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Закон Божий — 1) назва сукупності основних принципів і віровчень; 2) навчальна дисципліна в духовних і деяких інших навчальних закладах.

М. Головатий

Закон Вагнера — закон збільшення державних витрат.

М. Головатий

Закон дванадцяти таблиць — одна з найдавніших пам'яток писемності, перше свідчення римського права. Текст було написано на камені в 451–450 рр. до н. е., але у 387 р. до н. е. в результаті нападу галів на Рим його було знищено. З. д. т. відіграв велику роль у розвитку судової влади, а також цивільного, кримінального і процесуального права.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Закон джунглів — термін, що використовується для означення, характеристики повного безправ'я, насилля, порушення, нехтування загальноприйнятих норм, у тому числі і в політиці, політичній діяльності.

М. Головатий

Закон і порядок — висловлювання, яке символізує консервативну, а в тенденції — авторитарну вихідну позицію, прихильники якої розглядають збереження "закону і порядку" як важливий найперший громадянський обов'язок, потребу, об'єктивну необхідність. У зв'язку з цим у суспільстві, як правило, мало розвинена терпимість до можливих відхилень від думок, точок зору, позицій більшості або окремих груп, громадян.

М. Головатий

Закон про вибори — закон, відповідно до якого регулюється проведення виборів. Як правило, особливі закони про вибори видаються лише для обрання представницьких органів. Коли йдеться про вибори одних державних органів (наприклад, уряду) іншими (наприклад, парламентом), то, як правило, такі вибори регламентуються конституцією. Закон про вибори найчастіше є ввідним законом до існуючих статей конституції.

М. Головатий

Закон "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" — основний нормативний акт (прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 1993 р.), в якому визначено основні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства та держави. Відповідно до міжнародних зобов'язань, Конституції України визначено основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді. Вперше визначено терміни "молодь", "молоді громадяни" (громадяни України віком від 15 до 28 років), "неповнолітні" (громадяни України віком до 18 років), "перше робоче місце", "молода сім'я" (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 28 років або неповна сім'я, в якій вік матері (батька) не перевищує 28 років), "соціальні

служби для молоді" (спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді). Містить п'ять розділів, шістнадцять статей. Закріплює основні принципи соціального становлення та розвитку молоді, серед яких найважливіше значення мають принципи: безпосередньої участі молоді у формуванні й реалізації політики та програм, що стосуються суспільства загалом та молоді зокрема; доступності для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівності правових гарантій; відповідальності держави за створення умов для саморозвитку і самореалізації молоді; єдності зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, установ та громадян у справі соціального становлення та розвитку молоді; відповідальності кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за дотримання Конституції, законодавства України тощо. Визначено державні і місцеві органи управління молодіжною політикою, центральним з яких є Міністерство України у справах молоді і спорту, що спільно з іншими міністерствами та центральними органами державної виконавчої влади України здійснює реалізацію державної політики у питаннях соціального становлення та розвитку молоді. Міністерство України у справах молоді і спорту спільно з іншими центральними органами державної виконавчої влади, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами державної виконавчої влади для практичної допомоги молоді у розв'язанні її проблем створює спеціальні служби для молоді (соціальні служби для молоді); надають молодим людям різноманітну допомогу, займаються реалізацією проектів і програм, проведенням заходів. Законом визначено механізм надання молоді першого робочого місця (ст. 7), вирішення житлових проблем молоді (ст. 10), гарантії молодим громадянам стосовно здобуття освіти, охорони здоров'я, фізичного розвитку. Вперше в нормативному законодавстві України визначається правовий статус молодіжних громадських організацій (ст. 14), гарантії їх діяльності (ст. 15). В Законі зокрема встановлено, що молодіжні громадські організації — це об'єднання молодих громадян, обов'язковою статутною вимогою яких є припинення членства в них при досягненні певного віку, а також Міністерству України у справах молоді і спорту, місцевим органам державної виконавчої влади надано право здійснювати фінансування програм і проектів молодіжних громадських організацій, що сприяють соціальному становленню та розвитку молоді, реалізації її соціально корисних ініціатив.

Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь. — К., 1997; *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999; *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). — К., 2001.

М. Головатий

Закони Ману — одна з найдавніших пам'яток суспільно-політичної і правової думки Індії (близько II ст. до н. е.). В З. М. відображено основні концепції брахманізму. Письмово З. М. оформлені на основі давніших джерел — Вед (на санскр. "веди" означає знання). Вони захищають ідеї поділу суспільства на варни (стани), їх нерівність, обстоюють керівне становище брахманів (перецiв). Згідно із З. М., навіть цар, попри його божественний статус, має поважати брахманів, діяти за їх порадами і підказками, вчитися у них знанню Вед і "вихідному мистецтву керівництва".

М. Головатий

Закони Хаммурапі — збірник законів Хаммурапі, царя Вавилону, датований XVIII ст. до н. е. Ця збірка є несистематичним опрацюванням діючого законодавства Вавилону, тому назвати її "кодексом" можна лише у відносному розумінні. Це не що інше, як узагальнення випадків із судової практики давньовавилонського цивільного і кримінального прав. Норми давньовавилонського права формулювались так само, як і вирішення певного випадку, казусу. Тому така форма викладу називалась казуальною.

З. Х. складалися з 282 статей. З них повністю збереглися 247. Деякі статті вдалося поновити за документами бібліотеки ассирійського царя Ашшурбаніпала. Автори З. Х. намагались групувати статті за їх змістом, але великої відмінності між кримінальним, цивільним чи процесуальним правом у Законах немає. У З. Х. не згадуються окремі релігійні і державні злочини і покарання за них. Головним джерелом кодексу були судові рішення самого Хаммурапі й вищих судів загалом.

Документ починається словами: "За велінням Шамаша, великого судді небес і зем-

лі, хай сяє моя справедливість у країні, за словом Мардука, мого владики, і не знайдеться ніхто, хто б скасував мої приписи".

З. Х. свідчать про велику господарську активність давньовавилонського суспільства: продаж землі та будівель, оренда земель (ланів і садів), наймання биків для роботи в полі, застава майна в угодах найму — грошового і натурального — детально регламентується в кодексі. Для найпоширеніших угод, наприклад купівлі-продажу, передбачалися "гарантії": продаж повинен відбуватися в присутності свідків, передбачалася смертна кара за продаж чужої власності без відома власника. Враховуючи обмеженість земельних ресурсів у Давньому Вавилоні, умови оренди були дуже тяжкими. Позичка грошей становила до 20 % річних.

Згідно із З. Х., в сім'ї головував чоловік. Йому належало право розпоряджатися жінкою і дітьми. Жінку, яка "ганьбить" чоловіка, дозволялося вигнати з дому. Спадок ділився порівну між дітьми незалежно від їх статі. Батько мав право відмовити сину в спадщині тільки за рішенням суду.

Кримінальне право в З. Х. характеризувалося великою суворістю. Смертю каралось: оманливе звинувачення іншої людини в злочині, крадіжка майна храмів та палаців, а також перепродаж цього майна, приховування рабів, викрадення дитини.

У З. Х . діяв давній принцип відповідальності без провини. Наприклад, якщо після ремонту або будівництва нового дому господарі його гинули в руїнах, будівельників страчували. Якщо загинули діти господарів, то смертна кара очікувала і дітей будівельників. Крадіжка худоби каралася значним штрафом, що в 10–30 разів перевищував вартість вкраденого. Проте людина, що мала вищий соціальний статус, платила штраф менший у кілька разів.

Історичне і політичне значення З. Х. полягає в тому, що Хаммурапі об'єднав кілька народів у державу, намагався дати їм єдине законодавство, яке діяло тривалий час.

Законы Хаммурапи, царя Вавилона // Вестник древней истории. — 1952. — № 3; Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. М. Черниловского. — М., 1996; *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права. — М., 1996.

Р. Марутян

Законність (*legality, lawtullness, legitimacy*) — дотримання законів, положень, внаслідок чого забезпечується розумний, передбачуваний, самобутній і водночас цілеспрямований і такий, що відповідним чином контролюється, рух, плин суспільного життя.

М. Головатий

Законодавча ініціатива — офіційне внесення законопроекту до законодавчого органу згідно із встановленою процедурою; перша стадія законодавчого процесу. Передбачає зобов'язання відповідного законодавчого органу розглянути цей законопроект на своєму засіданні. Визначення органів і осіб, які мають право З. і., як правило, здійснюється актом найвищої юридичної сили — конституцією. Коло суб'єктів права З. і. пов'язане з формою державного правління, прийнятою в країні. Домінуючу роль у реалізації права З. і. у більшості країн світу відіграє уряд, реалізуючи "урядову ініціативу". Проте у державах з парламентарними формами правління, а також "змішаними" формами правління коло суб'єктів цього права ширше, ніж у президентських республіках.

У президентських республіках суб'єктами права З. і. визнані лише парламентарії. Наприклад, у палатах Конгресу США заборонено колективну законодавчу ініціативу, хоча ніхто не може перешкодити кільком конгресменам або сенаторам запропонувати аналогічні законопроекти. Представники ж виконавчої влади в цих державах такого права формально позбавлені, що трактується як реалізація принципу поділу влад. Натомість у Великобританії білль (законопроект) може бути внесений до парламенту тільки його членом. Навіть міністр, коли пропонує білль, формально виступає як член парламенту.

У деяких країнах суб'єктами права З. і. є депутати і уряд (Франція), постійні комітети парламенту (Австрія, Естонія, Латвія, Словаччина, Угорщина, Японія), парламентські фракції (в Естонії та Португалії), представницькі органи місцевого самоврядування (Чехія), Генеральний прокурор (Бразилія). У багатьох країнах (Австрія, Іспанія, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Словенія) існує народна З. і., коли суб'єктом З. і. є виборці у певній кількості (у Латвії 1/10 частина виборців, у Македонії 10 тис. осіб, у Словені не менше 5 тис. виборців).

У постсоціалістичних країнах ЦСЄ і колишнього СРСР це право належить переважно президентам. В Україні, відповідно до ст. 93 Конституції України, право З. і. належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України. Законопроекти, які вносяться Президентом України у порядку З. і. до Верховної Ради України і визнаються як невідкладні, розглядаються позачергово.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Законодавчі збори — назва однопалатного парламенту в Сальвадорі, а також законодавчої влади в ряді суб'єктів, наприклад, Російської Федерації (Кабардино-Балкарія, Красноярський край, Нижньогородська область тощо).

М. Головатий

Законослухняність — здатність, спроможність людини (особистості) поважно, шанобливо ставитися до існуючих рішень, настанов, відповідних імперативів влади, дотримуватися їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати свої громадянські, суспільні обов'язки.

М. Головатий

Закрите суспільство — поняття, що використовується для визначення типу суспільства, яке характеризується тенденціями до впровадження контролю в усіх галузях життя і обмеження усіх форм внутрішньої автономії. Оскільки цей контроль здійснюється з одного центру, то суспільство перетворюється на завершену одиницю, що тяжіє до автономного існування в усіх сферах — економічній, політичній, культурній. Це призводить до обмеження будь-яких контактів із зовнішнім світом, для якого таке суспільство виявляється "непрозорим". Суспільство такого типу уникає будь-яких спільних дій з іншими, намагається бути осторонь глобальних процесів і відтак є "закритим". Проте оскільки сучасний світ є цілісним, характеризується глобальними процесами і будь-які його частини виявляються включеними до цього цілого (скажімо, біржова криза у Південно-Східній Азії може позначатися на економіках Західної Європи), а природа З. с. зумовлена тяжінням до тотального контролю, в тому числі над ресурсами, то воно може виявляти себе у зовнішній агресії як спробі досягти цього контролю. Поняття з'явилося у новітню епоху для опису суспільств, які намагалися уникнути глобальних процесів сучасного світу. Одним з класичних прикладів З. с. вважається СРСР. Термін набув поширення після появи праці англійського вченого К. Поппера "Відкрите суспільство та його вороги" ("Open society and its enemies", 1943), на якій, у свою чергу, позначився вплив трактату французького філософа А. Бергсона "Два джерела моралі і релігії" ("Les deux sources de la morale et de la religion", 1932).

Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994.

Е. Щербенко

"Залізний закон олігархії" — сформульований німецьким соціологом Робертом Міхельсом (1876–1936) постулат, відповідно до якого існування суспільства нерозривно пов'язане з утворенням громадських організацій і партій, а їх керівники, політичні еліти прагнуть до домінування. Партії створюються як засіб досягнення певної суспільної мети, проте згодом вони самі стають метою для себе, прагнуть задовольнити переважно свої власні потреби та інтереси, відчужуються від суспільної верстви, для репрезентування інтересів якої вони й були створені. Хто говорить "організація", той насправді говорить "олігархія". Партійні організації готують вибори й ведуть боротьбу за обрання своїх кандидатів, формулюють політичні програми, прагнуть впливати на законодавство та уряд, розпоряджатися фінансами. Такі функції, а також необхідність управляти великими організаціями потребують освіченої й кваліфікованої керівної верстви. Але демократія буває обтяжливою для політичних професіоналів, які схиляються до влади еліти, вождів або політичної олігархії — управління невеликої групи людей. "Початок утворення професій-

ного керівництва означає початок кінця демократії". Це призводить до внутрішнього розшарування організації: її керівництво дбає про осібні, групові інтереси, відділяється від основної маси, вони опиняються в різних соціальних умовах, контроль "верхів" з боку більшості стає неможливим. До цього додається розподіл посад і привілеїв, фактична незмінюваність лідерів, що призводить до переродження організації. Доктринальні ідеали й програмні цілі підміняються інтересами управлінського апарату, наміри правлячої еліти перетворюються на завдання цілої організації, через що вона втрачає характер громадського руху.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

С. Рябов

Запит — один з видів звернення органу державної влади, депутатів, уповноважених посад і службових осіб, громадян або об'єднань громадян до органів державної влади, їхніх посадових осіб з вимогою дати у визначений строк необхідну інформацію. В Україні запит як вид звернення застосовується відповідно до законодавчо визначеної процедури. Суб'єктами З. є органи державної влади, їхні посадові особи, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, громадяни України або їхні об'єднання, адвокати. З. може бути колективним або індивідуальним. З. подається лише у письмовій формі і адресується відповідному державному органу або його посадовій особі. Об'єктом З. є інформація про події, дії органів влади, стан справ у відповідній сфері суспільних відносин, а також інформація про особу. Мета З. — отримати інформацію у визначені законом строки у встановленому порядку. Органи, до яких адресовано З., зобов'язані надати інформацію, що стосується їх діяльності, письмово, усно, по телефону або через публічні виступи своїх посадових осіб. Суб'єктом З. є юридичні та фізичні особи. З. юридичних осіб випливає з їх компетенції, а З. громадян — з їх правового статусу. Органи державної влади та об'єднання громадян мають право подати З. у межах своїх повноважень і на їх виконання до відповідного органу законодавчої, виконавчої та судової влади, посадовим особам, які зобов'язані надавати інформацію, що стосується їх діяльності. Громадянин також має право звернутися до органів державної влади з вимогою надати йому будь-який офіційний документ незалежно від того, стосується цей документ його особисто чи ні, крім випадків обмеження доступу до інформації, передбачених законом. З. подається відповідно до визначеної законодавством процедури. В ньому зазначається прізвище, ім'я, по батькові громадянина, який подає З., письмова чи усна інформація, яка його цікавить, адреса, за якою він бажає отримати відповідь. Як правило, у більшості країн світу не підлягають обов'язковому наданню для ознайомлення офіційні документи, які містять інформацію, що становить державну таємницю, конфіденційну інформацію про оперативну і слідчу роботу органів дізнання, прокуратури, суду, спецслужб, органів правопорядку у випадках, коли розголошення інформації може зашкодити оперативним заходам, розслідуванню чи дізнанню, порушити право людини на справедливий і об'єктивний суд і розгляд справи, створити загрозу життю та здоров'ю будь-якої особи. Також не надається інформація, що стосується особистого життя громадян.

Як правило, законодавство встановлює термін розгляду З., процедуру відмови у задоволенні З. та порядок оскарження рішення про відмову надати інформацію. У відмові зазначається прізвище посадової особи державної установи, що відмовляє у задоволенні З., дата відмови, мотивована причина відмови. Відмову про задоволення З. можна оскаржити до органу вищого рівня. Якщо на скаргу, подану до органу вищого рівня, дається негативна відповідь, запитувач має право оскаржити цю відмову до суду і обов'язок доводити законність відмови чи відстрочення задоволення З. покладається на відповідача — державну установу. Необґрунтована відмова у наданні можливості ознайомитися з офіційними документами або порушення визначеного строку її надходження без поважних причин передбачають дисциплінарну або іншу відповідальність посадових осіб у порядку, встановленому законами. Як правило, запитувачі мають право робити виписки з наданих їм для ознайомлення офіційних документів, фотографувати їх, записувати текс на магнітну плівку, знімати копії тощо.

Інформація, отримана в результаті З., може бути підставою підтвердження фактів, що мають юридичне значення.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Запорозька Січ — українська військова організація, автономне утворення у межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Російської імперії, що існувала в XVI–XVIII ст. і охоплювала повністю або частково територію сучасних Миколаївської, Луганської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької, Харківської та Донецької областей. З. С. було створено вихідцями з різних станів українського суспільства — як результат прагнення Великого князівства Литовського, а пізніше — Речі Посполитої забезпечити охорону своїх південно-східних кордонів, з одного боку, і як наслідок еволюції соціально-економічних і політичних відносин на українських землях — з іншого.

Низове (що постійно або тимчасово перебувало у Нижній Наддніпрянщині) козацтво вперше фіксується джерелами наприкінці XV ст. З початку XVI ст. низові козацькі загони активно наймаються представниками місцевої адміністрації Наддніпрянщини для оборони прикордонних земель від татарських набігів.

У 1550-х роках під керівництвом канівського старости князя Д. Вишневецького (Байди) було збудовано перше достовірно відоме постійне укріплення — мурований замок на дніпровському острові Мала Хортиця, який заведено вважати першою Запорозькою Січчю, а сам акт — організаційним початком запорозького козацтва. Наступні січі — Томаківська (до 1593 р.), Базавлуцька (1593–1638 рр.), Микитинська (1638–1652 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.), Кам'янська (1709–1711, 1730–1734 рр.), Олешківська (1711–1728 рр.), Покровська (Нова) (1734–1775 рр.).

Із військово-організаційними заходами короля Речі Посполитої Стефана Баторія у 1570-х роках пов'язана поява реєстрового козацтва та початок його виокремлення в самостійну професійно-станову групу на противагу низовому козацтву. Землі, на яких розміщувалися запорозькі козаки, вважалися нейтральними, існування З. С. не регламентувалося законом. Переселення й перебування на цих землях підданих Речі Посполитої заборонялося (конституція вального сейму від 19.04.1590, ухвала Віленського сейму у липні 1593 р. та ін.). У першій половині XVII ст. на З. С. постійно перебувала залога реєстрового козацтва. 1635 року для контролю над З. С. збудовано фортецю Кодак. З. С. стала осередком козацтва, що не потрапляло до реєстру (випищиків). Відповідно кількість запорозького (нереєстрового) козацтва змінювалася залежно від меж реєстру. Постійна військова небезпека унеможливлювала активне господарське освоєння земель регіону. Позбавлене платні, запорозьке козацтво поряд із товарною промисловою діяльністю (рибна ловля та полювання, соляні промисли, бджільництво тощо) та скотарством активно займається військовим найманством та грабіжницькими походами на землі васалів Оттоманської Порти. Особливості соціальних джерел формування З. С. (значна кількість особисто залежних селян-утікачів), законодавча неврегульованість її існування сприяють утвердженню серед запорожців антиурядових позицій та роблять З. С. центром соціального і політичного незадоволення в українському суспільстві. З. С. бере активну участь у козацьких повстаннях першої половини XVII ст. та Визвольній війні 1648–1654 рр.

У 1654 р., присягнувши на вірність царю, запорожці переходять особисто у царське підданство. Проте питання про державну належність їх території не регламентувалося. Андрусівський договір 30 січня 1667 р. між Річчю Посполитою та Російською державою визнав подвійне підданство запорозьких козаків. Бахчисарайський договір 13 січня 1681 р. Кримського ханства та Російської держави визнав запорозьких козаків царськими підданими. Першим документом, що визнав існування З. С. як територіальної структури, став "Вічний мир" 26 квітня 1686 р. між Річчю Посполитою та Російською державою. Згідно з ним З. С. визнавалася частиною царської держави,

окреслювався частина кордонів З. С. З 1688 р. Московська держава починає будувати на землях запорозького козацтва фортеці.

У Речі Посполитій до 1648 р. гетьман (старший) реєстрового козацтва нерідко був і кошовим З. С. Засновник Гетьманщини Б. Хмельницький був обраний гетьманом на З. С. У Гетьманщині, що успадкувала від З. С. назву "Військо Запорозьке", З. С. претендувала протягом кількох десятиліть на роль центру влади та намагалася демократичним або насильницьким шляхом утвердити владу обраних нею гетьманів. Уперше цей конфлікт виявився у 1650 р. Дії З. С., незадоволеної обранням у 1657 р. І. Виговського гетьманом без її участі, стали початком громадянської війни у Гетьманщині. Обраними насамперед запорозьким козацтвом стали гетьмани І. Брюховецький, М. Ханенко та ін.

Утвердження російської влади у регіоні, претензії гетьмана Лівобережної України І. Мазепи на суворе підпорядкування З. С. своїй владі, активна колонізація земель у південних лівобережних полках, норми міжнародних договорів, особливості внутрішньої та зовнішньої політики царської держави та умови російсько-турецької війни поставили З. С. з 1680-х років в опозицію до Московської держави та Гетьманщини. У 1700-х роках З. С. заходить у прямий конфлікт з царським та гетьманським урядами.

У листопаді 1708 р. З. С. приєдналася до союзу гетьмана І. Мазепи з шведським королем Карлом XII та вступила у війну проти Російської держави. 14 травня 1709 р. російські війська захопили та знищили січову фортецю. Влітку 1709 р. запорозькі козаки емігрували в межі Кримського ханства та Молдавського князівства. Мазепинська еміграція за участю запорозьких представників уклала військовий союз з Кримським ханством 23 січня 1711 р. та договір про васалітет з Оттоманською Портою 5 березня 1712 р. За Прутським 1711 р. та іншими договорами Оттоманської Порти з Російською державою землі З. С. було приєднано до володінь Порти. Статус З. С. в Оттоманській Порті можна окреслити як васальний від Кримського ханства. Після 1708 р. відбувається активне землеробське освоєння земель З. С., з'являється значна кількість слобід, заселених селянами ("військовими підданими") і підпорядкованими З. С.

Російська держава оголосила амністію для запорожців, що поверталися у межі держави, і ставила поза законом решту (26.05.1709), було заборонено торгівлю із З. С. (22.04.1725). Грамотою імператриці Анни Іоанівни від 31 серпня 1733 р. проголошено амністію усьому запорозькому козацтву. У березні 1734 р. Росія прийняла запорозьке козацтво у своє підданство. Бєлградський 1739 р. та інші договори визнали землі З. С. частиною Російської імперії. У 1734–1750 та 1764–1775 рр. З. С. була підпорядкована Київському генерал-губернатору, у 1750–1764 рр. — гетьману. З 1730-х років територія З. С. неухильно зменшувалася внаслідок утворення російським урядом тут колоній з іммігрантів (1752 р. — Новосербії, 1753 р. — Слов'яно-Сербії), побудови фортець тощо.

З. С. формувалася на добровільних засадах з чоловіків за умови православного віровизнання, знання української мови та після випробувального терміну. З. С. поділялася на січових (безшлюбних) та сімейних козаків. В організаційному плані в мирний час З. С. поділялася на 38 куренів на чолі з виборними курінними отаманами. Під час військових та поліційних операцій З. С. організовувалася в полки.

Найвищим органом влади З. С. була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (1 січня, на Великдень та 1 жовтня), а також залежно від бажання запорожців (у XVIII ст. регулярні військові ради відбувалися лише 1 січня). На раді відбувалися вибори кошового отамана та військової старшини, розподілялися землі, проголошувалися війна чи мир, вирішувалися найважливіші судові справи. Рішення приймалися шляхом досягнення згоди, що часто супроводжувалося насильством. Крім того, існували ще й оперативні ради кошового отамана, військової старшини та курінних отаманів, а також паланкові збори, що вирішували переважно господарські справи сімейного козацтва. Землі З. С. розподілялися (до 1730-х років) між паланками на основі жеребу на один рік.

На чолі З. С. стояв кошовий отаман, що поєднував виконавчу, судову та військову влади, а у військовий час мав диктаторські повноваження. Проте його рішення контролювалися старшиною та військовою радою. До військової старшини належали: військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Рангом нижче були військові службовці — довбиш, пушкар, толмач, кантаржей,

шафар, канцеляристи, шкільні отамани, булавничий, бунчужний, хорунжий.

Територіально З. С. поділялася на паланки — області з власним самоврядуванням. До 1768 р. їх було 5, опісля — 8, у 1770-х — гіпотетично 10. Щорічно на основі жеребу землі паланок отримували курені. Виборну старшину куренів становили полковник, осавул, писар, підосавулій та підписарій.

Судівництво здійснювалося на основі правового звичаю. Судила вся військова старшина, а також певні справи — відповідний паланковий полковник або курінний отаман. Застосовувалися смертні вироки, тілесні покарання, ув'язнення, штрафи, конфіскація майна.

5 червня 1775 р. З. С. була окупована російськими військами і капітулювала. Маніфестом імператриці Катерини II 3 серпня 1775 р. було проголошено ліквідацію З. С. Запорозькі козаки утворили Задунайську Січ у межах Османської імперії (1775–1828 рр.), Чорноморське (1784–1792 рр.), Кубанське (1792–1921 рр.), Азовське (1832–1864 рр.) та інші військові утворення, де зберігали свою організаційну та управлінську структури.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 1, 2. — К., 1998; *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков: В 2 т. — Владимир, 1903; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 1–3. — К., 1990–1991; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994; *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994; *Телегін Д.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — К., 1991; *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3.

О. Кресін

Засоби масової інформації — засоби поширення друкованої, аудіовізуальної, електронної інформації. До друкованих З. м. і. (преси) належать періодичні (і такі, що подовжуються) видання, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року — газети, журнали, бюлетені тощо і разові видання з визначеним тиражем. Аудіовізуальними, електронними З. м. і. є радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис, інтернет тощо. Монополізація загальнодержавних і регіональних З. м. і. в Україні заборонена.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Застава — 1) у цивільному праві — спосіб забезпечення виконання зобов'язань, передбачений Цивільним кодексом України. Відповідно до Закону України "Про заставу" (1992 р.) кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставодавцем) забезпеченого З. зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна з перевагами перед іншими кредиторами. З. повинна забезпечити виконання основного зобов'язання. Дійсність З. залежить від дійсності основного зобов'язання.

З. може забезпечувати дійсну вимогу, що випливає із закону чи договору, а також вимоги, які можуть виникнути в майбутньому, за умови, якщо є угода сторін про розмір забезпечення З. таких вимог. За рахунок заставленого майна заставодержатель має право задовольнити свої вимоги у повному обсязі, який визначається на момент фактичного задоволення, включаючи відсотки, відшкодування шкоди, неустойку, компенсаційні витрати, пов'язані зі зверненням стягнення на заставлене майно, якщо інше не передбачено договором про З.

Сторонами договору З. можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Заставодавцем може бути як сам боржник за основним зобов'язанням, так і третя особа (майновий поручитель).

Предметом договору З. може бути майно, яке, відповідно до законодавства України, може бути відчужене заставодавцем і на яке може бути звернене стягнення. За загальним правилом договір З. укладається у письмовій формі. Якщо предметом З. є нерухоме майно, транспортні засоби, господарські об'єкти, договір З. має посвідчуватися нотаріально.

В Україні існують такі види З.: іпотека — З. нерухомого майна, в тому числі землі, згідно з якою земля та(або) майно, що становлять предмет З., залишаються у заставодавця або третьої особи (майнового поручителя); заклад — З. рухомого майна, то-

варів в обороті або у переробці, майнових прав, цінних паперів, згідно з якою майно, що є предметом З., передається заставодавцем у володіння заставодержателя З. у ломбарді і оформляється видачею заставного квитка;

2) у кримінально-процесуальному праві — внесення на депозит органу попереднього розслідування або суду підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, іншою фізичною чи юридичною особами грошей чи передача їм інших матеріальних цінностей з метою забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, виконання ними зобов'язання не відлучатися з місця постійного проживання або з місця тимчасового перебування без дозволу слідчого чи суду, явки за викликом до органу розслідування і суду. Є одним із запобіжних заходів (п. 3^1 ст. 149, ст. 154^1 Кримінально-процесуального кодексу України).

За своїм змістом З. є менш суворим заходом, ніж тримання під вартою, але більш суворим, ніж усі інші заходи, передбачені КПК, оскільки невиконання підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним зобов'язань, покладених на нього у зв'язку із застосуванням З., може призвести не тільки до зміни запобіжного заходу на тримання під вартою, а й до майнових втрат для нього самого чи інших осіб.

Застосування З. (замість тримання під вартою) до осіб, обвинувачених у вчиненні тяжких насильницьких злочинів, рецидивістів, осіб, які раніше намагалися ухилитися від правосуддя, повинно мати винятковий характер. Орган, що застосовує цей запобіжний захід, встановлює розмір застави з урахуванням обставин справи.

Мінімальний розмір З. становить: щодо особи, обвинуваченої у вчиненні тяжкого злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років, — одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; щодо особи, обвинуваченої у вчиненні іншого тяжкого злочину чи раніше судимої особи, — п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; щодо інших осіб — п'ятдесят неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У всіх випадках розмір З. не може бути меншим від розміру цивільного позову, обґрунтованого достатніми доказами.

Предметом З. можуть бути гроші чи інші матеріальні цінності — будь-яке майно, що перебуває у цивільному обігу, належить заставодавцю на праві власності й може бути ним відчужене, в тому числі іноземна валюта, цінні папери тощо. Органи попереднього слідства й суди не можуть приймати З. від державних підприємств, установ і організацій.

Приймаючи як З. майно, особа, котра проводить дізнання, слідчий, прокурор, суд повинні встановити: чи є підозрюваний, обвинувачений чи підсудний як заставодавець власником майна; яка вартість останнього; як забезпечити його зберігання; чи не виникнуть труднощі або цивільно-правові спори у разі вирішення питання про звернення майна в дохід держави чи на користь цивільного позивача.

З. звертається у дохід держави, якщо особа, стосовно якої обрано запобіжний захід, порушує взяті на себе зобов'язання. Вона також може бути звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень (це, однак, не поширюється на З., внесену іншими фізичними чи юридичними особами; в цьому разі заставодавець несе лише матеріальну відповідальність за дії особи, яка притягується до відповідальності, а покладення на нього інших обов'язків законом не передбачено). До виникнення підстав для звернення З. у дохід держави заставодавець може відмовитися від узятих на себе зобов'язань. У цьому разі З. повертається лише після обрання нового запобіжного заходу. Про обрання запобіжного заходу у вигляді З. виноситься мотивована постанова (а судом — ухвала). Складається також протокол про прийняття З. Питання про повернення З. вирішує суд при розгляді справи, якщо вона надійшла до суду, або орган дізнання, слідчий, прокурор у разі закриття ними кримінальної справи.

Пилипчик П. П. Питання застосування в слідчій та судовій практиці запобіжного заходу у вигляді застави // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 3(9); *Донченко Ю.* Актуальні проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді застави // Право України. — 1999. — № 3; *Азімов Ч. Н., Музика А. А.* Застава // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 1999. — Т. 2.

Ф. Медвідь

Захист прав національних меншин — аналіз змісту міжнародних докумен-

тів, прийнятих ООН, НБСЄ/ОБСЄ, Радою Європи, рядом регіональних міжнародних організацій, політико-правової системи країн Європи свідчить, що вони акумулюють в собі найновіші теоретичні і політико-правові підходи до вирішення політичних, етнокультурних, освітніх, мовних проблем поліетнічних суспільств та передовий практичний досвід демократичних держав у сфері захисту прав національних меншин. Світова спільнота протягом повоєнних років виробила систему міжнародно-правових регуляторів гарантій та захисту прав національних меншин, які ґрунтуються на таких загальновизнаних методологічних підходах: питання належності особи до національної меншини є питанням суто індивідуального вибору, який не повинен обмежуватися будь-якими додатковими критеріями; права національних меншин, які входять до їхнього правового статусу, є індивідуальними, а не колективними правами; права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини, громадянських прав і свобод у державах; права національних меншин істотно відмінні від прав народів, у тому числі прав корінних народів. Міжнародне право категорично відмовляє меншинам у праві на самовизначення; ефективне конституційно-правове забезпечення прав національних меншин можливе лише за умови, коли статус їх надається лише громадянам держави, в якій вони мешкають; специфічні права національних меншин (тобто права, відмінні від прав більшості інших громадян) — це їх права у тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група (збереження ідентичності, традицій, мови, культурної спадщини). Відпрацьовано на міжнародному рівні основні категорії прав національних меншин: I. Право на існування, яке включає два аспекти: право на фізичне існування та право на збереження своєї ідентичності (захист національних меншин від будь-яких спроб примусової асиміляції тощо). II. Заборона дискримінації осіб, які належать до національних меншин. III. Право на рівну участь у державотворенні. IV. Право на вільне збереження, вияв і розвиток культурної самобутності: а) права, пов'язані з використанням мови: право користуватися мовою національної меншини приватно і публічно; право на використання мови національної меншини у спілкуванні з державними установами; право на використання мови національної меншини на досудовій стадії кримінального процесу; право національних меншин вивчати рідну мову, а також здійснювати навчально-виховний процес мовою меншини в школі та дошкільних установах. Ці зобов'язання мають виконуватись і в державних, і в приватних школах; право національних меншин на створення власних навчальних закладів у рамках правової системи своєї держави, на свої кошти зі здійсненням контролю за навчальними планами; право на використання свого прізвища та імені мовою меншини; право на написання топонімів, вивісок, написів, іншої інформації мовою національних меншин; б) право на вільне самовиявлення, отримання і поширення інформації, ідей за допомогою власних інформаційних засобів, гарантія доступу до засобів масової інформації; в) релігійні права, право на створення власних релігійних установ і свобода від вивчення релігії, відмінної від власних переконань. V. Право особи належати чи не належати до етнічної групи. VI. Політичні права: право на створення власних громадських організацій та участь у міжнародних організаціях; можливість для національних меншин впливати на прийняття державних рішень стосовно них або самим приймати такі рішення. Представництво членів національної меншини в органах влади; право підтримувати зв'язки з іншими представниками груп, в тому числі з тими, які перебувають за кордоном; право залишати свою країну і повертатися до неї; свобода думки відповідно до своїх філософських, політичних, релігійних й інших переконань. VII. Право на отримання фінансової допомоги. VIII. Право на ефективні засоби юридичного захисту стосовно спеціальних прав національних меншин.

Абашидзе А. Х. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. — М., 1996; Права людини в Україні: Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. Вип. 21. Права меншин. — К., 1998.

О. Антонюк

Західна українська діаспора — процес створення З. у. д. був зумовлений в основному соціально-економічними та політичними факторами і поділяється на три хвилі переселенського руху. Перша —

з другої половини XIX ст. до початку Першої світової війни. Масова еміграція українців у цей період була спрямована насамперед до Північної та Південної Америки. Вона охопила переважно західні регіони, що входили до складу Австро-Угорщини. Це була справді трудова еміграція, викликана в основному соціально-економічними мотивами. Низький життєвий рівень трударів, масове безземелля спонукало селян до масової міграції в Америку, де були не тільки вільні землі, а й сприятливі соціально-економічні умови для їх освоєння. Загалом за 1877– 1914 рр. із західноукраїнського краю, що перебував під пануванням Австро-Угорської імперії, виїхало за океан майже 500 тис. українців, у тому числі до США близько 350 тис., Канади — 100 тис., Бразилії та Аргентини — майже 50 тис.

Друга хвиля припадає на період між двома світовими війнами і зумовлюється як соціально-економічними, так і політичними причинами з переважанням перших. Події, пов'язані з Першою світовою війною, поразкою в 1918–1920 рр. урядів Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії призвели до появи першого великого потоку української політичної еміграції. Майже 30 тис. емігрантів з України виїхало до Польщі. Інша частина поселилася в Австрії, Румунії, Німеччині, Югославії. У міжвоєнний період із західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, продовжується від'їзд українців за океан. До Канади, зокрема, прибуло понад 70 тис., Аргентини — майже 50 тис., США — 75 тис.

Третій період емігрантської хвилі українства припадає на час після Другої світової війни. Вона була викликана переважно політичними мотивами. За підрахунками дослідників у воєнні та повоєнні роки загальна кількість українських емігрантів (переважно із західної та центральної частини України) становила 260–300 тис. чол., у тому числі у країнах Північної Америки осіло 150–170 тис., Південної Америки — 35–40 тис., Західної Європи — 65–75 тис., Австралії — 25–30 тис. чол. Це були переважно молоді люди, інтелігенція, примусово вивезені з України на роботу в Німеччину, які пам'ятали сталінські репресії, військовополонені, учасники військових формувань, які не захотіли повернутися на Батьківщину.

Сьогодні зарубіжні українці є повноправними громадянами кількох десятків країн різних континентів, де в умовах багатоетнічного оточення зберігають у своєму середовищі рідну мову, народні звичаї, культурні, мистецькі, побутові традиції, тобто свою національну самобутність. Значна увага приділяється організації українського шкільництва. Велику роботу у напрямі фінансування і тематичного спрямування українських шкіл здійснюють численні громадські організації і товариства. Зокрема, у США на утриманні українських громад перебувають українські школи трьох типів: українські католицькі школи, суботні школи українознавства та недільні школи українознавства, де вивчаються переважно релігійні предмети, українська мова, історія, культура. В Канаді також створена широка мережа громадських шкіл, відомих під назвою "рідні школи", в яких викладається українська мова, література і культура. Це в основному суботні або вечірні школи, утримувані різними українськими церквами, організаціями і розраховані на учнів початкових класів. Щодо учнів середньої школи, то їм ті ж установи у великих містах організовують вивчення програм, що називаються "курсами українознавства". Такі курси здебільшого визнаються провінційними міністерствами культури і тому їхні випускники, отримуючи диплом з української мови, можуть його використати для закінчення як середньої школи, так і вступу до вищих навчальних закладів. У західних та північних районах Польщі, де зосереджена переважна більшість українців, функціонують рідні школи. Певна система організації українського шкільництва існує і в інших країнах.

У період після Другої світової війни українці зарубіжної діаспори відіграють помітну роль у громадсько-політичному житті, створюють численні асоціації й організації. Приміром, у Канаді кілька наших земляків виконували обов'язки міністрів різних канадських урядів, п'ятеро були сенаторами, а 6 жовтня 1989 р. 24-м генерал-губернатором Канади був обраний Роман Гнатишин. Діяльність багатьох суспільно-політичних формувань координує створений 7 листопада 1940 р. Комітет українців Канади (КУК), який нині об'єднує 25–30 організацій. У Торонто розміщена штаб-квартира Світового конгресу українців

(СКУ), до якого входять майже 140 організацій з усіх країн. Серед наймасовіших організацій українців у США, в які вони об'єднані, є УНС (Український Народний Союз), Організація оборони чотирьох свобод України — ООЧСУ, Лемко-Союз, (Український конгресовий комітет Америки). Найбільшими українськими професійними об'єднаннями у Сполучених Штатах Америки є Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українських правників (юристів), Асоціація діячів української культури, "Фонд допомоги дітям Чорнобиля", Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ) тощо.

Значних успіхів досягли зарубіжні українці в дослідженні актуальних наукових проблем українознавства і народознавства. Провідним науковим центром діаспори західноєвропейського регіону вважається Мюнхенський Український вільний університет. В Аугсбурзі успішно діє Українська вільна академія наук (УВАН). У Франції — Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке протягом багатьох років видає фундаментальну серію "Енциклопедія українознавства". Крім Європи, НТШ має нині філії в США, Канаді та Австралії. Заслуженим авторитетом у Сполучених Штатах Америки користується, наприклад, Український науковий інститут Гарвардського університету — один з відомих наукових закладів світу, де досліджують історію України. В 1976 р. при Альбертському вищому навчальному закладі було засновано Канадський інститут українських студій (КІУС). Другий центр українознавства заснований у березні 1979 р. при Торонтському університеті.

З часу здобуття Україною незалежності зарубіжні українці щораз більше прагнуть встановити постійні економічні, культурні й наукові зв'язки зі своєю Батьківщиною, спрямовують зусилля на допомогу Україні налагодити контакти з іншими державами, увійти до економічних, фінансових, культурологічних структур світової спільноти. Основні завдання західної української діаспори, які постали перед нею після проголошення незалежності України, можна визначити так: 1) збереження національної ідентичності; 2) сприяння утвердженню міжнародного авторитету України; 3) допомога східній діаспорі; 4) розвиток духовно-культурних зв'язків з історичною батьківщиною. Про це постійно ведеться розмова на всесвітніх форумах українців, які систематично проводяться в Києві. На них репрезентуються українські товариства, релігійні конфесії, об'єднання й спілки з-поза меж України. Так, перший Всесвітній форум українців відбувся 21–24 серпня 1992 р. в Києві у Палаці культури "Україна", в роботі якого взяли участь представники українських культурних товариств, об'єднань, громад та спілок, релігійних конфесій від 26 країн світу, а також делегації з усіх областей України. Всього — 750 осіб. Серед учасників Форуму були Президент України Леонід Кравчук та Голова Верховної Ради України Іван Плющ. Форум, який проходив на високому емоційному піднесенні, без перебільшення став святом єднання українців світу. Основою виступу Президента України на Форумі стала теза про необхідність єднання навколо молодої Української держави задля її становлення та розвитку, зростання міжнародного авторитету. "Узгоджені й динамічні дії державних і громадсько-політичних інститутів України з діаспорою допоможуть створити нашій державі належний імідж, показати її як велику силу прогресу і стабільності в Європі та світі. А це приведе до посилення міжнародного авторитету України, значних економічних здобутків", — зазначив у своєму виступі Президент України.

На пленарних засіданнях Форуму розглядалися питання співпраці світового українства, підтримки українських громад у всіх регіонах їхнього проживання. Крім того, працювали вісім секцій та п'ять "круглих столів".

За підсумками роботи Форуму були прийняті Резолюція і такі звернення: "До світового українства", "Про Чорнобильську трагедію", "До Генерального секретаря ООН, глав держав і парламентаріїв усіх країн, політичних і релігійних діячів, світової громадськості", заява щодо подій у Боснії і Герцеговині та Придністров'ї, "Маніфест політичних партій, рухів, об'єднань, угруповань, громадських організацій України, екзильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства з нагоди перших роковин Української держави".

Важливим результатом Форуму стало створення його постійно діючого органу — Української Всесвітньої Координаційної Ради (УВКР) з центром у Києві. До складу

УВКР увійшло 42 особи — по 14 осіб від України, східної та західної української діаспори. Його повноваження були чинними до другого Всесвітнього форуму українців, що відбувся у 1997 р. в Україні.

Поглиблюються взаємозв'язки між науковцями у різних сферах знань. Зокрема відкинуто огульно-"викривальний" підхід до західної історичної науки. Постійно примножується духовний потенціал нашого суспільства тим багатством, що було створене за кордоном. Останніми роками в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації україністів, Світової федерації українських лікарських товариств, симпозіуми "Голодомор-33" тощо. Створено Міжнародну школу україністики для підготовки молодих політологів, здійснюється обмін студентами вищих навчальних закладів, стажування науковців тощо.

Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Ю. І. Макар та ін. — К., 1991; *Заставний Ф.* Українська зарубіжна діаспора // Дзвін. — 1991. — № 8; Роде наш прекрасний: Матеріали Всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 року. — К., 1993; *У співпраці* та єднанні увійдемо у XXI століття: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців / А. Попок, Л. Константинеску, М. Нестерчук. — К., 1998.

О. Антонюк

Західноєвропейський Союз (ЗЄС) — європейський військово-політичний союз. Включає 10 держав Європи: Бельгію, Великобританію, Грецію, Іспанію, Італію, Люксембург, Нідерланди, Німеччину, Португалію і Францію. Ісландія, Норвегія та Туреччина, а також Чеська Республіка, Угорщина та Польща (з 23 березня 1999 р.) мають статус асоційованих членів; Данія та Ірландія, а з 1 січня 1995 р. — Австрія, Фінляндія та Швеція є спостерігачами ЗЄС. ЗЄС має свою Раду та Секретаріат, які в січні 1993 р. були переведені з Лондона до Брюсселя, та розташовану в Парижі Парламентську асамблею. ЗЄС бере свій початок від Брюссельського договору 17 березня 1948 р. про співпрацю в економічній, соціальній і культурній галузях та колективну самооборону, який підписали Бельгія, Великобританія, Люксембург, Нідерланди та Франція. З підписанням Північноатлантичного договору в 1949 р. відповідальність за військові справи Організації Брюссельського договору, або Західного Союзу, перейшла до Північноатлантичного альянсу (НАТО). За Паризькими домовленостями 1954 р. Федеративна Республіка Німеччина й Італія приєднались до Брюссельського договору і організацію перейменували на Західноєвропейський Союз. Останній продовжує існувати задля виконання умов і завдань, закладених у Паризьких домовленостях. Після закінчення "холодної війни" відкрилася можливість для "другого народження" ЗЄС, але вже у новій якості. На засіданні Європейської ради, яке відбулося 9–10 грудня 1991 р. в Маастрихті, було ухвалено низку рішень щодо спільної зовнішньої політики і політики в галузі безпеки Європейського Союзу. Було продекларовано, що Західноєвропейський союз розвиватиметься як оборонний компонент Європейського Союзу і водночас як європейська опора НАТО. Сьогодні вже зроблено певні кроки для того, щоб ЗЄС став дієвим інструментом європейців для проведення миротворчих та гуманітарних операцій. Напрямками подальшого розвитку ЗЄС є зміна філософії цієї організації та перетворення її на самостійний компонент системи європейської безпеки, подолання "натоцентристської" її моделі. Адже незважаючи на формальну самостійність ЗЄС, в цій організації зберігається значна залежність від НАТО (а отже й США), що значно зменшує здатність ЗЄС оперативно діяти у кризових ситуаціях. До завдань, які має вирішити Союз найближчим часом, належать: подолання розриву між щораз більшою вагою об'єднаної Європи і слабким арсеналом засобів, який не дає їй можливості відігравати провідну роль у врегулюванні кризових ситуацій на континенті; вдосконалення механізму досягнення консенсусу в процесі ухвалення рішень стосовно конкретних дій; створення нової комбінованої та кооперативної архітектури європейської безпеки на основі вже існуючих механізмів безпеки — ОБСЄ, ЄС, НАТО, ЗЄС, РЄАП і Ради Європи. В умовах поступового скорочення присутності США в Європі ЗЄС має з часом перебрати на себе функції координатора миротворчих зусиль на континенті. Йдеться не тільки про розширення можливостей Союзу щодо використання сил і засобів НАТО, зокрема Міжнаціональних оперативних сил, а й про підпорядкування йому спеціальних сил швидкого реагування, сформованих за принципом багатонаціональних підрозділів, зокрема Єврокорпусу, ЄВРОФОР, ЄВРОМАРФОР, британсько-

нідерландської та іспано-італійської бригади морської піхоти тощо, а також залучити на постійній основі багатонаціональні миротворчі з'єднання, що створюються в регіоні Центральної і Східної Європи, зокрема українсько-польський миротворчий батальйон. Важливим чинником реформування ЗЄС могла б стати активізація процесу поширення безпеки на Схід, що супроводжується відповідним розширенням європейських структур. З подальшим поглибленням процесів європейської інтеграції критерії членства в ЗЄС мають бути переглянуті в бік їх лібералізації. У цьому контексті не виключена й зміна назви організації, оскільки нинішня вже давно не відповідає ні її новому статусу, ні новим завданням, що стоять перед Союзом. Адже після закінчення блокового протистояння ЗЄС уже не є союзом західноєвропейських країн у чистому вигляді, а і з залученням центрально- і східноєвропейських держав до процесів європейської інтеграції він безумовно буде змушений просуватися на Схід. Україна вбачає у розвиткові всебічної співпраці із Західноєвропейським Союзом важливий елемент системи європейської безпеки, підтримує постійний контакт з його Секретаріатом та Парламентською асамблеєю. Останнім часом з боку Союзу також висловлюється зацікавленість у розвитку практичної співпраці з Україною. Важливим кроком у цьому напрямі є підписаний 30 червня 1997 р. Документ про співробітництво в галузі авіаційно-транспортних перевезень між Україною і ЗЄС. До цього слід додати також прийнятий наприкінці червня 1999 р. Робочий план політичного діалогу та практичного співробітництва між Західноєвропейським Союзом та Українською державою. На нинішньому етапі Україна робить наголос на поглибленні практичної взаємодії із ЗЄС, наповненні конкретним змістом уже досягнутих домовленостей з тим, щоб на цій основі долучитися до подальшого структурування СЄПБО.

Олійник О. ЗЄС — не НАТО, але також просувається на Схід // Уряд. кур'єр. — 1998. — 18 квітня.

О. Кордун

Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) — українське державне утворення, яке виникло 13 листопада 1918 р. на місці проголошеної трьома тижнями раніше Української Держави. Це утворення було зафіксоване в ухваленому того ж дня Українською Національною Радою в Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії.

Після того, як Австро-Угорська імперія розвалилась остаточно, на її колишніх теренах з'явилась незалежна Австрійська республіка (12 листопада), Західно-Українська Народна Республіка (13 листопада), Чехословацька республіка (14 листопада), Угорська республіка (16 листопада), Королівство сербів, хорватів і словенів (1 грудня). Частина земель колишньої Австро-Угорщини увійшла до відродженої в цей час Польщі, а також до Румунії та Італії. ЗУНР стала одним із перших державних утворень на території колишньої імперії.

Основний Закон від 13 листопада — це документ, який складався з п'яти артикулів. У першому з них закріплювалась назва нової держави, у другому — її кордони, у третьому — державна суверенність, у четвертому — державний устрій, у п'ятому — герб. Територія ЗУНР охоплювала землі, населені переважно українцями і означені на етнографічній карті Австро-Угорської імперії, складеної у Відні в 1855 р. бароном Карлом Чернігом, тобто кордони ЗУНР включали краї і округи Східної Галичини до р. Сян з Лемківщиною на Низьких Бескидах, що на заході від неї, відповідні комітати Північно-Західної Буковини зі Стороженцем, Чернівцями і Серетом з містами Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош. Ці землі і справді становили історичну етнографічну українську область в Австро-Угорщині.

Єдиним джерелом державної влади ЗУНР проголошувався народ, який на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного права незалежно від статі, національності і віросповідання мав обрати у майбутньому Установчі збори ЗУНР, а до цього реалізовувати свою волю через Національну Раду як законодавчий і Державний секретаріат як виконавчий орган. Гербом ЗУНР був Золотий лев на синьому тлі, обернений у правий бік.

Прагнення українського народу до об'єднання усіх українських земель в єдину державу, а також скрутне військово-політичне становище ЗУНР, яка одразу після свого створення зазнала агресії з боку Польщі при по-

літичній підтримці останньої країнами Антанти, вилилось у проголошення злуки УНР та ЗУНР. Цій події передувало підписання В. Винниченком, П. Андрієвським, Ф. Швецем та С. Петлюрою, з одного боку, і Л. Цегельським та О. Левицьким — з іншого Передвступного договору між УНР і ЗУНР "Про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю". Це відбулося у Фастові 1 грудня 1918 р. Згідно з названим документом ЗУНР заявляла про свій намір "відмовитись від незалежності і увійти з усією територією і населенням як складова частина державної цілості в УНР, а остання — про свій намір прийняти територію і населення ЗУНР до свого складу та створити у найкоротший термін неподільну державну одиницю". Водночас повноважні представники Ради державних секретарів ЗУНР "з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними і соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення" зазначали в названому документі право ЗУНР на територіальну автономію, межі котрої мали встановити у майбутньому компетентні законодавчі та виконавчі органи обох республік.

Згідно із законом від 4 січня 1919 р. Українська Національна Рада обрала з середовища своїх членів Виділ з 9 осіб (десятим був Президент Ради Є. Петрушевич, а його заступником вважався найстарший з 9 членів Виділу), до компетенції якого входило формування уряду, призначення найвищих урядових та військових осіб, оприлюднення законів, право амністії і помилування. Скликав засідання Виділу, який виконував функції колективного голови ЗУНР, Президент або його заступник. Рішення приймались більшістю голосів, а в разі їх рівності перевага віддавалась голосу Президента. Повноважним вважалося засідання Виділу в присутності не менш як 6 членів. За деякими джерелами, крім Виділу, існувала ще й президія Національної Ради у складі Президента, чотирьох його заступників, двох секретарів і заступника секретаря. За два тижні до початку роботи Паризької мирної конференції, на який мала розглядатись доля країн переможеного Четверного союзу, у тому числі і земель колишньої Австро-Угорщини, Українська Національна Рада згідно з ідеями, висловленими у фастівському договорі, на урочистому засіданні у Станіславі 3 січня 1919 р. одноголосно вирішила з'єднати ЗУНР і УНР "в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку" і доручити Державному секретареві негайно розпочати переговори з Київським урядом з цього приводу. У цьому рішенні зазначалося, що до скликання установчих зборів об'єднаної республіки законодавча влада на території ЗУНР здійснюється Національною Радою, а виконавча — Державним секретаріатом. Цей документ, який був підписаний членами президії Української Національної Ради Л. Бачинським і С. Левицьким та членом Ради державних секретарів І. Голубовичем і державним секретарем, управителем закордонних справ Л. Цегельським, 16 січня 1919 р. разом з урочистою депутацією, складеною з представників усіх державних чинників і верств населення Західної України та окремою державною комісією ЗУНР, було відправлено до Києва. В Києві, на Софійському майдані 22 січня 1919 р. відбувся акт творення єдиної соборної України, який скріплювався спеціальним Універсалом УНР. Злука здійснювалась на умовах, зазначених у фастівському договорі від 1 грудня 1918 р. та Станіславському рішенні Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. Наддністрянщина (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянщина повинні були стати частинами єдиної самостійної Великої України. Але у зв'язку із загарбанням Північної Буковини і Закарпаття румунами, чехами кордони ЗУНР охоплювали фактично лише Східну Галичину. Державної самостійності українським буковинцям і закарпатцям досягти тоді так і не вдалося, хоча на багатьох вічах та всенародних зборах наприкінці 1918 — на початку 1919 р. і ті й інші чітко висловлювали свою волю до національного і державного самовизначення та приєднання до соборної України.

Панібудьласка В. Ф., Семко В. Л. Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 1; Політологічний енциклопедичний словник — К., 1997.

В. Семко

Заява про участь у виборах — публічне оприлюднення суб'єктом виборчого процесу (партією, блоком, кандидатом) на-

мірів балотуватись, є фактично елементом виборчої кампанії. В деяких випадках, коли це передбачено законом, заява про участь у виборах є обов'язковою вимогою і документально підтверджується в установленому порядку.

Законодавство України про місцеве самоврядування. Збірник законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та. ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Збройні сили — збройні силові формування, які є основним структурним елементом військової могутності держави. З. с. створюються і утримуються державою для забезпечення територіальної недоторканності та внутрішнього порядку держави. Сучасне поняття "З. с." включає армії (сухопутні війська, флот, військово-повітряні сили та протиповітряну оборону), внутрішні війська, прикордонну варту, службу безпеки, національну гвардію. Іноді поняття "армія" помилково ототожнюють з поняттям "З. с.", проте це різні поняття. З. с. можуть включати в себе народне ополчення, воєнізовані громадські організації, тому вони є не тільки державною інституцією, а й належать до громадських структур. З. с. є одночасно об'єктом і суб'єктом політики. З. с. — потужний і небезпечний інструмент політики, оскільки, за певних умов, вони можуть перетворитися в небезпечну наддержавну силу (див. також: *Воєнна диктатура*).

Андресюк Б. П. Реформування Збройних Сил України на сучасному етапі: Виступи, інтерв'ю, статті. — К., 2002; *Ананьїн В. А.* Філософсько-соціологічні проблеми миру, війни та армії: Навч. посіб. / Київський військовий ін-т управління та зв'язку. — К., 1996; *Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф.* Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. — К., 2003; *Баранівський В. Ф.* Демократизація Збройних Сил України. — К., 2001.

А. Панібудьласка

Звичай — стереотипна форма соціальної регуляції поведінки людей, яка постійно відтворюється за певних обставин. З. виникає разом з людським суспільством і є основною формою соціального регулювання поведінки членів громади за родового ладу. З. служить засобом залучення людей до соціального і культурного досвіду та передачі його від покоління до покоління, регламентує відносини між людьми, підтримує згуртованість у різних спільнотах. В основі З. лежать елементи суспільної необхідності, які на початкових етапах роблять його близькою до реальних потреб людей формою регулювання їхніх дій. Унаслідок багаторазового повторення З. закріплюється у побуті і свідомості окремої соціальної групи чи всього суспільства. Дотримання З. забезпечується засобами громадського, впливу на порушника (позбавлення вогню, води, їжі, вигнання з роду, страта тощо) або схваленням заходів, застосованих до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста). З поділом суспільства на класи і виникненням держави З. може стати звичаєм правовим, дотримання якого забезпечується державним примусом. За своєю природою З. консервативний і закріплює лише те, що склалося у результаті тривалої суспільної практики, відображаючи як загальні моральні, духовні цінності народу, так і значною мірою забобони, расову і релігійну нетолерантність, вимоги, нав'язані правлячими верствами. Основний принцип звичаю — роби так, як роблять усі. На відміну від інших соціальних регуляторів, З. не містить можливості вибору варіанта поведінки, вимоги його безальтернативні та безапеляційні. Термін "звичай" часто ототожнюють з поняттями "традиція" і "обряд". На відміну від традиції, З. діє лише у певних сферах суспільного життя і є виявом неухильного дотримання також зразків минулого. Обряд є лише різновидом З., символом певних суспільних відносин, тоді як З. може бути і засобом практичного перетворення та використання різних об'єктів.

Українське народознавство: Навч. посіб./ За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів, 1994.

Ф. Медвідь

Звичаї влади (*customs of power*) — загальноприйняті порядки, традиційно встановлені правила суспільної поведінки влади, владних структур, реалізація здійснюва-

ного ними курсу, спілкування представників влади з населенням і між собою.

М. Головатий

Згода (*consent, assent*; *acoord, concord)* — дозвіл, позитивна відповідь на те чи інше прохання, пропозицію; збіг точок зору, узгодження позицій, рішень тощо, в тому числі в політиці, політичній діяльності.

М. Головатий

Зенон Елейський (бл. 490 — бл. 430 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник елейської школи, засновник діалектики як правності в тлумаченні суперечностей або мистецтва порушувати питання і шукати на них відповіді (за свідченням Аристотеля). Один із найсамобутніших учнів Парменіда й продовжувачів його вчення про незмінну сутність істинного буття (його єдність) й ілюзорність усіх змін і відмінностей, що сприймаються чуттєво. За Зеноном, істина сущого виявна тільки на рівні мислення, чуттєвий же досвід веде до вияву множинності речей, їх різноманіття і змінності між даними досвіду, з одного боку, та їх раціональним осмисленням в думці — з іншого, була виражена Зеноном у формі так званих апорій (грецьк. *aporia* — безвихідне становище, непорозуміння — форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх рефлексією в думці) щодо спростування руху, множинності, чуттєвого сприйняття. Загальновідомі чотири апорії З. Е., спрямовані проти можливості руху: "Дихотомія" (поділ навпіл), "Ахіллес та черепаха", "Стріла, що летить", "Стадій". У них доводилася незбагненність мислення і буття — його неіснування. Так, апорія "Ахіллес" фіксує, що всупереч чуттєвому досвіду найшвидший ніколи не наздожене найповільнішого. Ахіллес не наздожене черепахи, оскільки поки він пробіжить відстань, яка їх розділяє, вона все ж встигне проповзти деякий відрізок, коли ж він його пробігатиме, вона знову трохи відповзе і так буде завжди. В апоріях З. Е. йдеться про співвідношення скінченних і нескінченних величин. Труднощі цього співвідношення особливо виявні тоді, коли маємо справу з *неперервними* величинами, неперервність яких робить їх подільними до нескінченності. Такими величинами є час, простір і рух. Причиною парадоксів З. Е. є те, що він, оперуючи перервними величинами, прагнув відтворити з них неперервні величини. А це справді неможливо, оскільки простір — це не сума точок, а час — це не сума моментів, рух — це не сума простих переходів від точки до точки: таким був результат міркувань Зенона. Точки і моменти можна лише інтегрувати, а не додавати. Апорії З. Е. були початком дослідів про співвідношення цілого і частини, скінченних і нескінченних частин, вони суттєво вплинули на розвиток доказового мислення й розробку логічних процедур доведення.

Античные философы. Свидетельства, фрагменты, тексты. — К., 1955; *Асмус В. Ф.* Античная философия. — М., 1976; *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979; *Татаркевич В.* Історія філософії: Антична і середньовічна філософія. — Львів, 1997; *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии. — М., 1991.

А. Черній

З'їзд (*congress, conference, convention*) — зібрання представників тих чи інших політичних організацій, партій, груп населення або їх повноважних представників з метою спроби дійти спільної думки в певному питанні, сформулювати таку думку, досягти домовленості, ухвалити спільне рішення, прийняти резолюції, інші документи, які б стали керівництвом до дії багатьох людей. З. політичних партій, об'єднань, рухів, як правило, проводяться згідно з порядком і особливостями, які обумовлені програмами, статусами, іншими документами таких організацій (йдеться про терміни, порядок та регламент проведення З., їх повноваження тощо).

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993.

С. Рябов

Зіньківський Василь (1881–1962) — російсько-український мислитель, богослов, священик. Закінчив Київський університет, пізніше працював у ньому професором, був міністром віросповідань за гетьмана Скоропадського (1918 р.). У 1919 р. емігрував за кордон, з 1926 р. проживав у Франції. Був репресований фашистами, в 1942 р. прийняв

сан священика. Автор багатьох наукових творів, зокрема "Російські мислителі і Європа", "Історія російської філософії", "Основи християнської філософії", "Апологетика" та ін. Ключем до вивчення російської філософії вважав проблему секуляризму (звільнення усіх сфер суспільного і особистого життя з-під впливу релігії і церкви).

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Злука УНР та ЗУНР — об'єднання двох суверенних українських держав в одну — Українську Народну Республіку (УНР). Урочистий Акт злуки (об'єднання) був проголошений Директорією 22 січня 1919 р. на Софійському майдані Києва. Йому передували попередній договір, який був укладений 1 грудня 1918 р. у Фастові між УНР і ЗУНР, а також ухвала Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. про злуку з УНР.

У попередньому договорі, який був підписаний повноважними представниками обох українських держав, було заявлено про їх твердий намір у найкоротший час об'єднатися в єдину неподільну державу. При цьому ЗУНР повинна була увійти з усією своєю територією й населенням як складова частина УНР з правом територіальної автономії, межі якої, а також детальні умови злуки обох держав мала визначити окрема спільна комісія уже в процесі здійснення об'єднання. В ухвалі Українська Національна Рада урочисто проголосила з'єднання УНР та ЗУНР в одну, соборну, суверенну народну республіку, затвердила попередній договір про злуку двох республік і доручила Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з урядом УНР з метою його реалізації.

Об'єднання УНР та ЗУНР в одну державу внаслідок певних обставин не було доведено до кінця. Головна з них — скрутне становище, в якому незабаром опинилася Директорія та її уряд, які були змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Серед державних діячів ЗУНР також не було одностайного прагнення до негайного повного об'єднання. На вимогу представників ЗУНР Директорія погодилась на те, щоб до скликання Всеукраїнських установчих зборів адміністративні та законодавчі функції в Західній Україні велися самостійно, а фактичне з'єднання було здійснено пізніше. Такий самий партикуляризм був поширений також на військову і зовнішньополітичну сфери.

Вкрай несприятливо склалося і зовнішньополітичне становище. Разом з наступом радянських військ на УНР зі Сходу, на Заході ЗУНР не змогла витримати натиску польської армії. Держави Антанти, які передусім прагнули до створення єдиного фронту проти більшовицької Росії і в цьому покладали великі надії на Польщу, відмовили в допомозі ЗУНР і відкрито заявили, що всі суперечки, зокрема територіальні, повинні вирішуватись на користь Польщі.

Практично ухвала Української Національної Ради від 3 січня й акт Директорії від 22 січня 1919 р. лише декларували здійснення державного об'єднання в майбутньому. До того часу встановлювався тісний державний зв'язок між двома українськими державами, близький до конфедерального, з окремими урядами і військовими силами. Ця організаційна окремішність зберігалася навіть тоді, коли територію ЗУНР було остаточно окуповано польською армією, а уряд її разом із залишками армії опинився на теренах, підконтрольних безпосередньо Директорії. Крім того, ситуація у стосунках УНР — ЗУНР загострювалася в міру дедалі більшого зосередження влади і там, і там в одних руках. Самозваний диктатор УНР С. Петлюра не бажав ділити владу з легітимним диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, не визнавав його "уповновласненої" посади і всіляко прагнув повністю підпорядкувати собі Галичину. Це викликало відповідну реакцію. До того ж численні поразки восени 1919 р. переслідували і ту, й іншу сторони. Спочатку Є. Петрушевич, а за ним і С. Петлюра втекли за кордон. Соборна Україна припинила своє існування.

Незважаючи на це день 22 січня 1919 р. назавжди залишиться в історії України як день Соборності України. Це був один з вирішальних і найдраматичніших моментів в історії українського народу. Злука УНР і ЗУНР — подія великого ідейного і політичного значення. День, коли відбувся Акт злуки УНР та ЗУНР, Указом Президента України від 21 січня 1999 р. був встановлений як офіційне свято, що

відзначається щорічно 22 січня — День Соборності України.

Панібудьласка В. Ф., Семко В. Л. Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 1; *Красівський О.* ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918–1919 рр.) // Львів. — 1999; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім В. М. Корецького. — К., 1996.

В. Семко

Змішана виборча система — різновид виборчої системи, яка включає елементи мажоритарної та пропорційної виборчої систем. Потреба у З. в. с. з'являється у країнах, де відбувається пошук і становлення виборчих систем, або там, де необхідно досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого на коаліційній основі уряду. Іноді така система є перехідною від мажоритарної до пропорційної виборчої системи і застосовується з метою активізації та консолідації політичних партій — головних учасників виборчого процесу за пропорційною виборчою системою. З. в. с. нині діє як у країнах з усталеними демократичними традиціями — Італії, ФРН, так і в нових демократіях та незалежних державах — Литві, Польщі, Угорщині, Україні, Російській Федерації та ін.

Найпростішим різновидом З. в. с. є вибори до однопалатного парламенту, коли кількість виборчих округів ділиться пополам. Внаслідок цього одна половина депутатів обирається за окремими мажоритарними округами, а друга половина — за партійними списками у єдиному загальнонаціональному округу.

У країнах з двопалатною структурою поділ відбувається за палатним принципом: 50 % депутатів нижньої палати обирається за мажоритарним принципом, а 50 % — за партійними списками до верхньої палати. Саме так відбуваються вибори до законодавчого органу Німеччини. Натомість у таких країнах, як Австралія, Італія, Польща З. в. с. діє за принципом структурного змішування: одна палата парламенту повністю обирається за мажоритарною системою, інша — за пропорційною. Різновидом принципу лінійного змішування можна вважати виборчу систему Угорщини, де третина місць належить депутатам, обраним за мажоритарним системою, а решта — за партійними списками. У Російській Федерації третина нижньої палати Державної Думи обирається за пропорційною системою виборів, а дві третини — за мажоритарною.

В Україні до 1998 р. вибори відбувалися за мажоритарною виборчою системою. Починаючи з 1998 р. до 2002 р. вибори до Верховної Ради України проходили за З. в. с. У 2004 р. сталися чергові зміни до виборчого закону, згідно з яким відтепер вибори до законодавчого органу влади в нашій країні відбуваються за пропорційною виборчою системою. При цьому внесено зміни до прохідного бар'єра для політичних партій і виборчих блоків партій. Віднині він становить 3 % для партій і 6 % для виборчих блоків.

Погорілко В. Ф. Змішана виборча система: Юридична енциклопедія. — Т. II. — К., 1999.

Л. Шкляр

Змішана форма державного правління — різновид форми державного правління (способу організації влади), для якого притаманні риси кількох класичних форм державного правління. Для повнішого розкриття суті і політичного значення терміна потрібно назвати ті риси, які синтезувалися в змішаній формі державного правління. Наприклад, з таких відомих форм державного правління, як монархія (влада передається у спадок); республіка (влада є виборною); анархія (влада не структурована або означає безпорядок); охлократія (влада натовпу); геронтократія (влада за віковим принципом — влада старійшин); олігархія (влада обмеженого кола людей, як правило тих, хто матеріальними ресурсами впливає на політику); плутократія (влада багатих); тимократія (влада і права розподіляються за майновою ознакою); технократія (влада базується на функціонально-технічних рішеннях і особливу роль відіграє індустріальний розвиток, який впливає на політичну систему); інфократія (у реалізації влади домінує значення інформаційних технологій); автократія (влада належить одній особі); бонапартизм (влада базується на військовій підтримці та балансі політичних сил); теократія (влада облаштована на релігійних принципах); диктатура (влада необмежена, може мати риси тиранії); тиранія (влада базується на жорстокості, має

риси диктатури); етатизм (влада активно втручається в економічне, суспільне, духовне життя); патерналізм (влада є покровителем — реалізовує патронат над різними сферами суспільного життя); бюрократія (влада базується на системі апарату чиновників); ідеократія (влада, яка базується на культивуванні залежності суспільства від ідеології) та інших можна виокремити різноманітні поєднання (змішані форми): олігархічна республіка, теократична монархія та ін. Вирізняють також таку форму державного правління, як поліархія (влада, що базується на багатоукладності), тобто співзвучна певною мірою із суттю змішаної форми правління. Потрібно зазначити, що такі форми правління, як монархія і республіка є найпоширенішими. Інші форми правління часто використовують у словосполученні з названими, щоб повніше охарактеризувати наявну форму правління. Форма державного правління в кожному конкретному випадку і на різних історичних етапах має специфічні риси. Якщо індивідуальні риси форми правління виходять за межі одного визначення, використовують уточнення або визначення її як змішаної з тими, що найбільше відповідають її параметрам.

Р. Балабан

Знання про політику — система теорій, концепцій, які використовуються людьми для пояснення політики і якими вони керуються у політичній практиці. Розрізняють такі рівні політичного знання: емпіричний або масовий (рівень повсякденного життєвого досвіду людей, буденної свідомості); нормативний (рівень практично-політичної взаємодії); фундаментальний (рівень глибинного осягнення й вираження в поняттях сутності процесів та явищ буття). Політичні знання рівня масової свідомості — це знання, які використовуються людьми в їхньому повсякденному суспільному бутті, зміст яких становить інформація про влаштування держави й суспільства загалом, про існуючу політичну систему, головні конституційні та законодавчі регламенти суспільно-політичного процесу, права й обов'язки громадянина та держави, умови їх здійснення й захисту. Нормативний рівень здебільшого становлять прагматично зорієнтовані знання, які мають переважно прикладне значення, покликані організувати практику суспільної взаємодії, надати їй оптимального характеру, уможливити досягнення поставленої політичної мети. Це знання про те, як зробити свою політику. Ними користуються професійні політики. Саме цю галузь знання часто й називають власне політологією. Її складовими є, зокрема, інформація про архітектуру й спосіб функціонування політичних систем, державних структур, процедурні та правові норми політичного процесу в конкретному суспільстві, оптимальні способи й технології здійснення суспільної взаємодії, розв'язання конфліктів, важелі впливу на центри прийняття рішень та на процеси їх здійснення, прийоми добору кадрів і виховання лідерів, управлінські технології, методики організації та здійснення громадських заходів, формування громадської думки тощо. Сюди ж додамо знання законів, норм і регламентів, окремих процедур, участь у них та вплив на них, знання структури державних установ та політичних організацій і їхніх підрозділів, характеру їх підпорядкування — всього того, що є нормативною базою суспільно-політичної взаємодії. Складовою такого політичного знання є інформація про розстановку сил на політичній арені, можливих противників і прибічників якоїсь позиції, їхню соціальну базу, пріоритети, якими вони керуються, чинники впливу, що є в їхньому розпорядженні (політичні, ідеологічні, матеріально-фінансові тощо). Фундаментальні знання про політику — це глибинні теоретичні узагальнення, виявлення загальнозначущих закономірностей, пояснення політичних універсалій, уявлення людей про загальну картину політичного світу, про те, що може виправдовувати примус і підпорядкування у суспільній взаємодії, у людському спілкуванні, що робить прийнятним обмеження свободи індивідів засобами влади, заради чого тільки й варто приєднатися до політичних змагань.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993.

С. Рябов

Зовнішня політика — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими країна-

ми та інституціями згідно з потребами, принципами і цілями її внутрішньої політики. Дипломатія є основним засобом здійснення зовнішньої політики як у двосторонніх, так і в багатосторонніх відносинах. Загальновизнаними нормами і принципами З. п., які закріплені в Статуті ООН та підтвердженні в її резолюціях, Гельсінкському Заключному акті, інших міжнародних документах, є принципи рівноправності, поваги прав людини, невтручання у внутрішні справи іншої держави, незастосування сили чи погрози силою, вирішення суперечок мирними засобами тощо.

Визначення оптимальних шляхів досягнення зовнішньополітичних цілей, а також координацію зовнішньополітичних заходів, підготовку та виконання зовнішньополітичних акцій здійснює зовнішньополітичне відомство відповідної держави. Для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей найефективнішим шляхом кожна країна через своє зовнішньополітичне відомство здійснює систематичне збирання, обробку й аналіз відповідної інформації. Історія виробила низку різних засобів, форм і методів впливу держави на інші країни, а також систему міжнародних відносин загалом. Дипломатичні засоби забезпечують безпосередній інформаційний вплив на уряд іншої держави. Вплив може здійснюватись також засобами зовнішньополітичної пропаганди, економічними засобами, каналами зовнішньоторговельного обміну, економічно-фінансової допомоги, науково-технічного співробітництва, здійснення різних проектів допомоги, трансферних операцій тощо. В арсеналі економічних засобів тиску, як і в попередні епохи, нині залишаються ембарго на торгівлю та економічна блокада. Ці заходи здатні примусити уряд держави, до якої вони застосовуються, змінити свою позицію з того чи іншого зовнішньополітичного питання. Практика сучасної зовнішньополітичної діяльності кожної держави потребує ґрунтовного опрацювання комплексу теоретичних і прикладних проблем, які пов'язані з розвитком усієї системи міжнародних відносин, з метою щонайповнішого використання міжнародного становища для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей згідно з національними інтересами держави. Здійснення цієї роботи покладається на відомство закордонних справ та закордонні дипломатичні представництва держави.

Наголосимо, що суть концепції та самої З. п. України викладено в "Основних напрямках зовнішньої політики України", затверджених ВРУ в липні 1993 р. Це зокрема рівноправність, добровільність спілок, взаємоповага, невтручання у внутрішні справи інших країн, невикористання сили або погрози силою, дотримання прав людини. Україна прагне співробітництва, але уникає залежності від інших держав, забезпечує власну безпеку через безпеку інших, проголошує пріоритет права у зовнішній політиці та безумовне виконання міжнародних зобов'язань, засуджує "подвійні стандарти" в міжнародних відносинах, готова використати власні військові сили у разі агресії проти неї. Нині найважливішим завданням МЗС України є необхідність активізувати та прагматизувати зовнішню політику, пристосувати її до сьогодення, деідеологізувати, сприяти інтеграції та дотримуватися курсу, який відповідає національним інтересам. Цей курс полягає в тому, щоб захистити народ від зовнішнього вторгнення та забезпечити територіальну цілісність, сприяти розвитку вітчизняної економіки і зміцненню взаємовигідних відносин з іншими країнами. За час незалежного розвитку у З. п. України визначалися відповідні пріоритети: на входження у євроатлантичний простір, розвиток регіонального співробітництва та визначення стратегічних партнерів, а також створення єдиного економічного простору разом з Білорусією, Росією і Казахстаном та ін. (див. також: *Дипломатія*).

Зленко А. Дипломатія і політика. — Х., 2003; *Кудряченко А.* Зовнішня політика України — втілення стратегічних пріоритетів // Політична система України: особливості становлення і тенденції розвитку. — К., 2002; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX ст. у постатях. — К., 2001.

А. Кудряченко

Зовнішньоекономічна політика — політика, що здійснюється державою або відповідним колом держав у сфері економічних відносин з іншими країнами або їх об'єднаннями, спрямована на забезпечення найбільш сприятливих умов включення економіки країни до світогосподарських відносин. З. п. становить складний комплекс політико-економічних відносин в окремих сферах, що стосуються

зовнішньоекономічної діяльності: експорту та імпорту товарів, послуг, робіт (експортна та імпортна політика), іноземних інвестицій (інвестиційна політика), грошових відносин (валютна політика), науково-технічних відносин, міжнародної промислової кооперації, міжнародної трудової міграції тощо.

З. п. може базуватися як на засадах свободи торгівлі, так і протекціонізму, а також на різних комбінаціях названих принципів. Політика свободи торгівлі означає невтручання держави в зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів економічної діяльності (підприємств, організацій), відсутність або наявність мінімальних обмежень для розвитку таких зв'язків, відмову від державної підтримки суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності цієї країни в конкуренції з іноземними фірмами. Протилежні засади З. п. — протекціонізм — передбачає активний захист національних товаровиробників у їх конкуренції з іноземними постачальниками товарів, надання суб'єктам зовнішньополітичної діяльності країни вагомої державної підтримки за рахунок митних, податкових, кредитних, страхових та інших пільг. На практиці зазвичай відбуваються різноманітні комбінації цих засад та особливих підходів тих чи інших держав і їх об'єднань стосовно зовнішньоекономічної політики. На її формування та здійснення суттєво впливають конкретні умови та стан світогосподарських відносин.

А. Кудряченко

Золотий запас — державний фонд золота в зливках і монетах, який зберігається в центральному емісійному банку або казначействі держави. Використовується як резерв у міжнародних розрахунках, є одним із засобів забезпечення стабільності валют.

Р. Чорней

Зони вільної торгівлі (торгівлі без мита) — економічний простір, утворений в результаті домовленості декількох держав, у межах якого торгівля країн-учасниць такої домовленості не обкладається митом і не підлягає іншим обмеженням.

М. Головатий

Зони, вільні від ядерної зброї — місцевість (території), на яких не виробляється і на яких не базується ядерна зброя. Кордони, межі З. в. я. з. визначаються різними угодами, домовленостями з позицій політики роззброєння. Зокрема, на підставі міжнародних угод З. в. я. з. оголошено Антарктиду (1959 р.), космічний простір (1966 р.) Латинську Америку (1967 р.), Південну частину Тихого океану (1955 р.).

М. Головатий

Зрілість влади (*maturiti of power*) — стан високого і прогресивного рівня розвитку влади, що дає їй змогу твердо, надійно і впевнено функціонувати, самореалізовуватися, впевнено керувати усім суспільством, долати труднощі і практично уникати помилок.

М. Головатий

І

Ідеал — за гносеологічною та соціальними функціями — це специфічний тип мети, який визначається інтересами держав, націй, класів, верств, партій або окремими суспільствознавцями (як правило, утопічний ідеал). Це синтез часткових ідеалів (економічного, політичного, морального, правового тощо), коли у системній формі створюється спосіб досконалого суспільного життя.

І. виникає внаслідок невдоволеності певних верств населення існуючим суспільним ладом і позиціонується у просторі та часі. Перші утопії (Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли) розташовувалися на загиблому материку, невідомому острові. Часовими координатами І. є минуле або майбутнє. В античності і в середні віки І. вбачали в минулому (золотий вік, рай). Золотий вік має повернутися і в майбутньому, але не в чистому вигляді, а поряд з пеклом. Рішуча зміна уявлень про І., переорієнтація тільки на майбутнє відбувається в Новий час — період розвитку капіталізму і теорії прогресу як його відображення. Ідеальний стан суспільства такий, у якому усунуто негативні риси реального суспільного буття, немає суперечностей між людьми, насамперед класових: гноблення, експлуатації людини людиною, майнової нерівності, виникає суспільство братерства, свободи, рівності людей. Зміст І. — цілком позитивний, виконує певну світоглядну функцію. І. реалізується частково, тією мірою, як це уможливлює природа людини, суспільства. В ідеалі людина здатна на більше, ніж насправді. Бо людина — двоїста і суперечлива істота, носій добра і зла, позитивного і негативного. А в І. наявні лише позитивні риси, добро. Тому реалізація І. відбувається лише частково, завжди певним чином деформується під впливом реальних негативних рис людини. Якщо ж його неможливо реалізувати, то це — утопія. Розбіжність між ними буває різною, аж до зречення. Тоді І. — цілком утопічний. У Європі Нового часу існувало два типи І. — капіталізму та соціалізму. Капіталізм здійснився у розвинених країнах. Спроба ж побудувати соціалізм поряд з капіталізмом виявилася утопією. Проте подальший розвиток самого капіталізму шляхом соціально-демократичних реформ став реальним втіленням основних рис соціалістичних ідей. В історії феномену І. вирізняють два етапи: "розквіт ідеалу" та "занепад". Так, у XX ст. відбувається зміна у співвідношенні капіталістичного і соціалістичного І., що зумовлено впливом трьох факторів: 1) розвинені країни реалізували І. наскільки це можливо зробити на Землі, тому в них великі І. відсутні; 2) у "відсталих" країнах немає підстав для сподівань, отже і для І.; 3) для повного втілення І. потрібне уявлення про межі прогресу або регресу. "Перехідні країни" коливаються між бажанням реалізувати ідеали розвинених країн і обмеженими можливостями наздоганяючої модернізації. І тут можливий шлях до фундаменталізму, який скерований у минуле.

На основі суспільного І. формуються ідеали соціальних груп, верств, особистостей, які можуть досить суттєво відрізнятися від І., визначеного суспільством і закріпленого в конституції країни.

Г. Дашутін

Ідеал політичний — уявлення класу, партії, соціальної групи, еліти, особи про досконалість політичного устрою суспільства. В ньому відображаються корінні інтереси, завдання політичних суб'єктів, що стосуються основ їх життєдіяльності — характеру власності і відносин соціальних спільнот з приводу власності; ставлення політичного суб'єкта до держави і політичної влади, до перспектив їх розвитку за умови, що клас, група, партія в цій державі стають панівними; відносин між націями, народностями, іншими етнічними групами; проблеми створення і використання рівних умов політичного, духовного, фізичного розвитку особистості тощо.

Найважливішими характеристиками наукового політичного ідеалу є: по-перше, властива для нього особливість випереджуючого відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу; по-друге, політичний ідеал активно впливає на прогресивний розвиток суспільних відносин, на свідомість і

світогляд людей, є критерієм оцінки їх політичної діяльності.

Політичні ідеали є одночасно метою і засобом досягнення мети. Ідеал-мета й ідеал-засіб збігаються у своїй об'єктивній основі. Вони дають картину майбутнього і водночас виступають мотивами та стимулами діяльності людей на наближення цього майбутнього. Основою життєвості політичних ідеалів є їх відповідність дійсності, коли суб'єктивна діяльність людей щодо реалізації ідеалів не суперечить їх об'єктивному змісту. Ці ідеали відповідають дійсності, але не тотожні їй.

Ідеали не можуть не випереджувати дійсність, оскільки виступають специфічним її відображенням у формі ідеального. В них у концентрованій формі відображені перспективи прогресивного розвитку суспільства, дається прообраз суспільного устрою майбутнього. Це — результат пошуку суспільної думки, яка знаходить у сучасному паростки нового, прогресивного, націлена в майбутнє. Нерідко ідеали мають форму творчої уяви, мрії.

Методологічна і світоглядна цінність поняття "політичний ідеал" проявляється як у пізнанні, так і в перетворенні дійсності. Політичний ідеал, ставши надбанням програми партій, суспільних рухів, утворює програмний стрижень політичної ідеології. Однак не слід вважати, що ідеал політичного розвитку реалізується без конфліктів, суперечностей. Часто реалізація ідеалу супроводжується жорсткою боротьбою не лише із супротивниками того шляху розвитку, який обґрунтовується ідеалом, а й з пасивною, консервативною позицією тих, хто не бажає перетворень через вузькоегоїстичні інтереси мафії, паразитичних груп бюрократії тощо. В ідеалі політична ідеологія повинна давати модель поєднання стійкого політичного порядку як найпершої умови задовільного функціонування правової держави, з безперервним удосконаленням механізмів влади, демократії. Будь-який перекіс у цій нестійкій рівновазі обертається негативними наслідками для обох складників динамічної системи. Прагнення зберегти незмінність політичних структур, заперечення багатогранності їх негативних та позитивних рис призводить до різноманітних конфліктів у політичному житті. Взагалі небезпечні як перманентна перебудова механізмів влади на основі надуманих схем, пророцтв, відірваних від життя, так і спроби "налаштувати" демократію без меж, ігнорувати досвід самоуправління. Такі крайнощі ведуть до волюнтаризму, псевдодемократії і, нарешті, до політичної пасивності мас.

Соціальний прогрес у політичній сфері суспільства є таким лише тоді, коли підпорядкований ідеям, ідеалам суспільного гуманізму, демократії, гласності, відповідальності. Міра ж гуманізації будь-якої політичної ідеї, ідеалу визначається досягнутими з їх допомогою свободами, розвиненістю самоуправління, духовним розкріпаченням людей, самореалізацією особистості на основі збігу інтересів суспільства та особистості, і в остаточному підсумку матеріальним і духовним благополуччям населення країни. Який би прекрасний ідеал не висувався, як би не зачаровував він людей, якщо його реалізація не вплине на поліпшення умов життя, то його приваблива сила швидко слабне і він здатний навіть гасити активність людей, кидати тінь на щирість намірів політичних сил, які його висунули.

Політичні ідеали впливають на інші ідеали у сфері економіки, моральності, права, мистецтва і тим самим сприяють або перешкоджають впливу політичної ідеології на інші форми ідеології.

Г. Дашутін

Ідеалізм (фр. *idealisme*, від грецьк. *idea* — ідея) — загальне означення філософських вчень, яке стверджує, що дух, свідомість, мислення, психічне первинне, а матерія, природа, фізичне вторинне, похідне. Основні форми ідеалізму об'єктивний і суб'єктивний. Перший стверджує про існування духовної першооснови поза і незалежно від людської свідомості, другий або заперечує наявність будь-якої реальності поза свідомістю суб'єкта, або розглядає її як щось таке, що повністю визначається його активністю. Розрізняють різноманітні форми І. залежно від того, як розуміють духовну першооснову: як світовий розум (панлогізм) або світову волю (волюнтаризм), як єдину духовну субстанцію (ідеалістичний монізм) або безліч духовних першоелементів (плюралізм), як розумний, логічний початок (ідеалістичний раціоналізм), що осягається як чуттєве розмаїття відчуттів (ідеалізм і сенсуалізм, феноменалізм), як незакономірний, алогічний початок, що може бути об'єктом наукового пізнання (ірраціоналізм). Найвідоміші представники об'єктивного ідеа-

лізму: в античній філософії Платон, Греблі, Прокл; в Новий час — Г. Лейбніц, Ф. Шеллінг, Г. Гегель. Суб'єктивний ідеалізм найяскравіше виражений у вченнях Дж. Берклі, Д. Юма, раннього Й. Фіхте (XVIII ст.). В побутовому значенні "ідеаліст" (від слова "ідеал") часто означає безкорислива людина, що прагне до піднесеної мети.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.

Т. Самойленко

Ідеальполітика (від нім. *Idealpolitik*) — альтернатива силової концепції "політичного реалізму" (нім. *Realpolitik*). Її могутньою гілкою є лібералізм, що сягає корінням кантіанської ідеї про мирну взаємодію і наближення "вічного миру" завдяки моральному удосконаленню. Інтенсивне оформлення І. в цілісну систему відбувалося після Першої світової війни, з результатів якої багато політиків і дослідників переконалися в катастрофічній уразливості силових механізмів у міжнародних відносинах, які сповідували представники "реальполітики". Ключовими моментами нового підходу стало зведення морального фактора і політики ідеалів в одну з визначальних домінант міжнародних відносин, а також створення з метою обмеження силового суперництва в ім'я національних інтересів колективних інститутів. Нарощування теоретичного і політичного потенціалів І. пов'язане з іменем американського президента В. Вільсона, який був рішучим прихильником переведення міжнародної політики з хиткої рівноваги сил на рейки самовизначення й колективної безпеки націй. Він не тільки виклав своє моральне кредо в знаменитих "Чотирнадцяти пунктах", а й став ініціатором створення міжнародного органу для проведення нової зовнішньої політики — Ліги Націй. Вільсон вважав, що зовнішня політика повинна відображати ті самі моральні принципи, які лежать в основі етики особистих взаємовідносин. Держава не має права вимагати для себе особливих моральних норм. Витоки ж "вільсіанства" лежать у посланні (грудень 1913 р.) "Про політику країни". В ньому Вільсон заявив, що опорою міжнародного порядку повинні стати загальність права, а не рівновага сил, взаємна довіра націй, а не національне самоутвердження за будь-яку ціну.

Концепція І. виявилася уразливою через багато чинників. Політика, що базується тільки на ідеалах і моральних переконаннях без підкріплення політикою, а в ряді випадків і воєнною силою, уразлива неефективністю; повне підпорядкування політики етиці веде до ірраціоналізму, не відповідає внутрішньо притаманним законам політики; нехтування понять "інтереси" і "сила" під приводом боротьби з гіпертрофованим тлумаченням, як правило, призводить до інших крайнощів — до відриву від конкретних реалій міжнародного життя; політика в ім'я ідеалів, і продиктована ідеалами, може призводити і часто призводила до лицемірства; глобальне втручання під гаслом "в ім'я ідеалів" без вироблення чітких критеріїв вибору у певних ситуаціях може трансформуватися в національний ізоляціонізм тощо.

Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1997; *Моргентау Г.* Международная политика // Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. 4. — М., 1997; Теория международных отношений на рубеже столетий / Ред. К. Бус и С. Смит. — М., 2002; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Ідеологічний апарат держави — термін, який став широко відомим завдяки Л. Альтюссеру і означає один із засобів, завдяки яким певний клас, велика соціальна група забезпечує своє владарювання. Основною функцією І. а. д., який включає також релігійні інституції, інститути освіти, засоби комунікації (особливо ЗМІ), профспілки, політичні партії тощо, є інкорпорування всіх класів суспільства у сферу тієї ідеології, яка власне є домінуючою.

Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. кол.: М. Безсонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. — К., 2002; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; *Гаджиев К. С.* Политологическая наука. — М., 1997; *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2000.

М. Головатий

Ідеологія (від грецьк. *idea* — поняття, ідея і *logos* — учення) — система переконань та ідей, поглядів на суспільство та його політичне життя, яка відображає ідеали,

світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій та громадських рухів, а також охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення. Інколи І. розглядають як систему взаємодіючих символів і структур, як своєрідну реакцію на соціальне напруження у суспільстві, а тому трактують її як симптом та ліки (фрейдизм). Вперше термін "І." запровадив у науковий вжиток французький філософ Д. де Трасі (кінець XVIII ст. — початок XIX ст.), який визначив її як науку про ідеї, їх виникнення та функціонування. Процес формування І. як теорії має кілька етапів. Першим кроком на цьому шляху були теоретичні пошуки мислителів Нового часу. Епоха французьких просвітителів показала великий вплив і мобілізаційний потенціал І. на політичні події XVIII–XX ст. І. підготувала та очолювала всі революції нової і новітньої історії. Проте у середині XX ст. на Заході з'явилася концепція "кінця І.", так звана теорія деідеологізації (Д. Белл, З. Бжезинсьий, Р. Бейлі, Ф. Фукуяма). Ці ідеї тривали не довгий час і почався процес відродження теорії І., реідеологізації. Існує декілька сучасних концепцій І., зокрема: 1) "розширювана" (Т. Парсонс) — трактує І. як систему цінностей конкретного суспільства, яка виступає як універсальні орієнтації соціально-політичної діяльності; 2) "директивна" (марксизм) вважає І. одним із різновидів наукового знання, який у системній формі науково обґрунтовує прагнення соціальних класів до політичної влади; 3) "культурологічна" (М. Вебер, К. Мангейм) яка вважає І. важливим елементом не тільки політичної, а й загальної культури. Історичний досвід політичного життя підтверджує, що І. є системою переконань, яка закономірно виходить на політичну сцену в часи скрутних криз суспільства і здатна порушувати стан соціальної аномалії у кризових умовах. По-друге, вона є системою цінностей, яка має рису віри й тому має особливо великий орієнтаційний потенціал. Кожна І. має власні функції: орієнтаційну (основні уявлення про суспільство, соціальний прогрес, людину і владу; система сенсів та орієнтацій людської діяльності), мобілізаційну (пропонування ідеалу досконалішого суспільства, мотивація політичної діяльності та мобілізація суспільства), інтегративну (наділення сенсом та надання значущості політичним подіям), амортизаційну (ослаблення соціального напруження в критичних ситуаціях, надихання владних політичних сил після поразки до нових активних дій), висловлення й захисту інтересів соціально-політичних угруповань (партій, рухів, об'єднань та ін.). І. глибоко взаємопов'язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети, спрямовує політику. У комплексному вигляді структурні складники політичної І. (ідеал, гіпотеза, концепція, теорія, гасло) становлять політичну програму діяльності суб'єктів політичного процесу, а політична програма — це пропонований план діяльності класу, соціальної групи, партії, уряду, політичного блоку, регіональних громадських організацій, світових спільнот тощо. У політичній програмі теоретично обґрунтовуються основні позиції суб'єкта політичного процесу в усіх сферах суспільного життя, визначається послідовність його дій, шлях і цілі пропонованих політичних перетворень, їх засоби, методи діяльності тощо. Політична наука визначає типологію сучасних політичних І. залежно від тих ідей, на яких вони ґрунтуються. І. не можна розглядати поза соціальною практикою, в тому числі й поза управлінням суспільством у цілому, тому що будь-яка ідеологія безпосередньо впливає на суспільно-політичну практику.

Головні І. сучасності виникали і формувалися протягом останніх п'ятисот років людської цивілізації. Кожна з них розробляла проекти побудови найкращого суспільного життя. Проте нові соціально-економічні та суспільно-політичні реалії сприяли появі нових ідеологічних течій, підґрунтям яких ставали новітні ідеологеми сучасного життя. До найпоширеніших і впливових І. належать: лібералізм, консерватизм, комунізм, соціал-демократизм та фашизм. Деякі науковці додають до цього списку фемінізм, комунітаризм, націоналізм, анархізм, технократизм, екстремізм, анархо-синдикалізм, расизм, але це вже скоріше різновиди тієї чи іншої головної І. Так, дуже незначна відмінність існує між фашизмом, радикальним націоналізмом, расизмом та екстремізмом. Політичні І. формуються на основі певних соціально-економічних відносин і мають за мету активізацію суб'єктивного чинника. Плюралізм ідейно-політичних течій, підходів, методологічних принципів, терпимість до інакодумства є запорукою ста-

більності будь-якого політичного ладу. Сучасна політична думка все більше окреслює контури майбутньої планетарної І. гуманізму, яка може мати перспективу.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; *Макаренко В. П.* Главные идеологии современности. — Ростов н/Д, 2000; *Михальченко Н. И.* Марксистская политическая идеология. — К., 1991; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997. Політологія / За ред. проф. Ф. М. Кирилюка. — К., 2004; *Тощенко Ж. Т.* Идеологические отношения. — М., 1988.

А. Пахарєв

Ідеологія буржуазна — система форм суспільної свідомості, що водночас виступають як свідомо визначені форми духовного життя і є формою буржуазної класової свідомості й самосвідомості. В І. б. зосереджена система цінностей буржуазії на спосіб організації економічного, політичного і духовного життя суспільства, яка відображає корінні інтереси цього класу, його позиції до іншого класу і до перспектив суспільного розвитку. В І. б. можна виокремити різні її форми за формами суспільного життя (політична, економічна, правова, моральна, естетична тощо); за політичними партіями й рухами (ліберальна, християнсько-демократична, консервативна та ін.). Термін "ідеологія" запровадив французький філософ Дестют де Трасі ("Елементи ідеології", 1800–1815, Париж) для характеристики вчення про ідеї, які дають змогу встановити тверді основи для політики, етики, права тощо.

Тривалий період одні суспільствознавці вважали І. б. достатньо реалістичною й конструктивною, інші (К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Мангейм) — ілюзорним знанням, треті — поєднанням реального й ілюзорного. На сучасному етапі до І. б. встановився системний підхід: чим прогресивніший історичний суб'єкт, тим більше І. б. включає позитивних знань; чим реакційніший історичний суб'єкт, тим ілюзорніша І. б. Прогресивні сили суспільства завжди спрямовані в майбутнє, тому їхня І. б. мобілізує на прогресивну трансформацію суспільства. Протилежно впливає на людей І. б. соціального суб'єкта, що втратив або вичерпав свою історичну перспективу. Його інтереси починають суперечити загальним інтересам суспільства. Тому такі суб'єкти намагаються засобами ідеології приховувати свою безперспективність, змушені викривлено відображати соціальну дійсність, що призводить до масового створення міфів. Сучасна І. б., спираючись на інформаційні технології, володіє поширеною індустрією впливу на свідомість людей. Ця індустрія може бути використана реакційною І. б. (шовінізм, расизм, фанатизм) як засіб маніпулювання поведінкою мас, що порушує суспільну злагоду, провокує національні, релігійні, групові конфлікти.

М. Михальченко

Ідеологія марксистсько-ленінська — історична форма ідеології, яка претендує на відображення свідомості й самосвідомості робітничого класу (пролетаріату) у науковій формі. Суспільна свідомість у марксизмі-ленінізмі розглядається як відображення суспільного буття, а І. м.-л. є формою класової свідомості й самосвідомості, в якій у системному вигляді викладено теорії, ідеї, погляди, ідеали, де відображено корінні інтереси робітничого класу, його практичні позиції щодо інших класів, а також його програма на майбутнє. Теорію у свідомість пролетарської маси повинні вносити вихідці з інших верств населення. Здебільшого це повинні бути ті представники буржуазії, які розірвали зв'язки із своїм класом і теоретично дійшли тих самих висновків, до яких робітничий клас прийшов практично. Найглибшу єдність класова свідомість пролетаріату мала з марксистською соціальною філософією, яка завдяки цьому не тільки ввійшла у свідомість пролетарських мас на правах складового елемента, а й постала у вигляді домінантної теоретичної (ідеології) константи, своєрідної духовної зброї пролетаріату в боротьбі за втілення в життя своїх класових прагнень та інтересів.

Проголосивши себе єдиним виразником корінних інтересів пролетаріату, марксизм-ленінізм узяв на себе колосальну відповідальність за теоретичне обґрунтування цілей і завдань, шляхів і засобів, які пролетарська маса мала реалізувати. Упроваджуючи своє вчення у свідомість пролетаріату, марксизм-ленінізм поступово перетворився на його класову самосвідомість, став ідеологією. Змістовими були тези про історичну місію пролетаріату, класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, революцію як локомо-

тив історії, диктатуру пролетаріату як основний засіб революційного переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Саме завдяки марксистсько-ленінським теоретичним та ідеологічним конструкціям пролетарська свідомість набула конфронтаційної якості, особливо у варіанті ленінізму-сталінізму. Він характеризувався не тільки класовою нетерпимістю і навіть жорстокістю, а й вишуканим єзуїтством, репресивністю. Милосердя, жалісливість, співчуття полишили пролетарську свідомість. Гуманізм та людяність перетворилися на свою протилежність. Моральність втратила загальний характер.

Пролетарська класова свідомість постала як конфронтаційна, руйнівна, репресивна свідомість. Вона втратила здатність до саморефлексії, самоконтролю, самозречення, а згодом перетворилася на тоталітарно-диктаторське мислення. Власне відбулося те, про що писав свого часу М. Бакунін: якщо у якійсь країні переможе марксизм, то це буде страшна трагедія.

Конфронтаційна свідомість завжди намагається знайти ворога. Вона не може жити без боротьби, подолання, нищення й руйнування. "Хто не з нами — той проти нас", "Якщо ворог не роззброюється — його знищують", "Ліквідуємо куркульство як клас", "Звільнимо країну під ворогів народу", "Нейтралізуємо сталіністів або противників перебудови" — знайомі гасла більш як сімдесятирічного розвитку соціалістичних країн. Саме конфронтаційна свідомість галасливо підтримувала страту М. Бухаріна і репресії мільйонів чесних комуністів і безпартійних. А до того і сам М. Бухарін розбурхував таку свідомість. Саме вона злораділа з приводу критики незрозумілих для неї генетики, кібернетики, соціології і сприяла утвердженню в науці "лисенківщини". Під час "хрущовської відлиги" конфронтаційна свідомість вимагала справедливого засудження сталіністів. Останнім часом вона виявляла лідерів застою, антиреформістські елементи й боролася з ними, втікаючи від реальних справ.

Суттєвою вадою марксистсько-ленінської пролетарської ідеології була також наявність у ній значної частки утопізму. Як відомо, утопічний соціалізм є однією з трьох основних засад формування марксистської теорії. Вважалося, що марксизм подолав утопізм, перетворив соціологію з утопії на науку. Історія цього не підтвердила. Марксизм-ленінізм завжди містив утопічний пласт уявлень, гіпотез, прогнозів, періодично відтворював їх у політичних програмах, трансформував у систему класової свідомості трудящих, а через неї — у систему соціальних технологій.

Утопізм завжди підточував реальні орієнтири. На їх місце він висував ілюзію. Вона спотворювала історію, тенденційно інтерпретувала дійсність, розмивала обриси майбутнього. Майже завжди пролетарська свідомість була утопічною свідомістю. Спочатку вона обдурювала себе ілюзією всесвітньо-історичної місії пролетаріату, пізніше розбурхувала всесвітню пролетарську революцію, нарешті — заспокоювала можливістю перемоги соціалізму й досягнення його розвиненого стану в одній окремо взятій країні.

Більшовицький соціалізм — це ілюзія. Він ніколи не мав (і не знав) суспільної власності, завжди користувався експлуатованою працею, порушував права людини, постійно репродукував насильство й соціальну несправедливість, проте завжди звеличував себе у своїй свідомості, в офіційних творах науки, ідеології, мистецтва. Прості ж люди страждали від тиску відчуженої праці, ідеологічного дурману й соціальної несвободи.

Класова свідомість у своїй викристалізуваній формі І. м.-л. завжди є ілюзорною і конфронтаційною. Вона породжує несправедливість, колективний егоїзм і не може бути визначальною домінантою суспільного розвитку, хоча з її вимогами, безумовно, треба рахуватися, доки вона існує. До того ж немає істотного значення, про яку класову свідомість (пролетарську чи буржуазну) йдеться, хоча частка утопізму чи конфронтаційності, звичайно, може бути різною.

М. Михальченко

Ідеологія політична — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичну дійсність з позицій певних суб'єктів політичної діяльності. Поняття політичної ідеології було впроваджене у науковий вжиток у 1803 р. французьким ученим Дестютом де Трасі.

Політичні ідеології виступають важливим компонентом політичної свідомості, а отже, сфера функціонування ідеологій належить до духовної складової політичного життя. Складовими політичних ідеологій є політичні теорії та ідеї, суспільно-політичні ідеали, суспільно-політичні цінності, кон-

цепції політичного розвитку, політичні програми, політичні символи тощо.

Функції політичних ідеологій: пізнавальна, мобілізаційна, нормативно-регулююча, контрольна, політичної соціалізації тощо.

За Ф. Кирилюком, політична ідеологія має різні рівні реалізації: теоретико-концептуальний, програмно-політичний, практичний. Важливою особливістю політичної ідеології є те, що вона містить не лише знання про політичний світ, а й ставлення, оцінку людей. Така оцінка формується залежно від інтересів носіїв ідеології.

Роль та місце ідеологій, зокрема на нинішньому етапі політичного розвитку, розкривається через аналіз категорій: суб'єкт ідеологічної діяльності, об'єкт ідеологічної діяльності, носій політичної ідеології.

Суб'єктом ідеологічної діяльності виступає спеціальна верства людей — інтелігенція (політики, учені тощо), однією з функцій якої є виробництво політичних ідеологій.

Об'єкт ідеологічної діяльності — світ політичного, суспільство в цілому, тобто сфера, на яку спрямована реформуюча діяльність суб'єктів політики.

Носіями ідеології є суб'єкти політичної діяльності: соціальні групи, класи, громадські об'єднання, політичні партії, конфесійні спільноти, населення окремих регіонів, держави. Відповідно виокремлюються різні типи ідеологій: буржуазна, робітничого класу, селянська тощо; комуністична, соціалістична, ліберальна, консервативна, фашистська; націоналізм, інтернаціоналізм; релігійні ідеології тощо.

Як писав К. Маркс, ідеологія виступає хибною свідомістю. При цьому він керувався тим, що, по-перше, суб'єкт і об'єкт ідеологічної діяльності не збігаються між собою, по-друге, носій ідеології обмежений власними інтересами, по-третє, ідеологічна діяльність спрямована на перетворюючі форми людських відносин, переважно на речову складову політичного світу. Отже, оскільки ідеологія містить оціночний момент, вона не є наукою, хоча в основі її формування можуть бути, зокрема, досягнення різних наук.

Політичні ідеології характеризуються мінливістю, вони еволюціонують разом із зміною політичного світу, який відображають. Ця еволюція значно прискорюється в періоди радикальних змін у житті суспільства. В ці періоди, внаслідок демонтажу попередньої соціальної структури, різко зменшується соціальна дистанція між суб'єктом, об'єктом політичної діяльності та носіями ідеології (тобто те, що дало К. Марксу підставу говорити про "хибну свідомість"), а політичні ідеології, які були властиві для попереднього сталого етапу суспільного розвитку, значною мірою не задовольняють потреб індивідів у поясненні політичного світу. Це може породжувати ілюзію про крах ідеологій, проявом чого в Україні та деяких інших державах на рубежі 1980–1990-х років стала вимога деідеологізації суспільно-політичного життя. Сьогодні ці реалії накладаються на різкий прогрес науки, що посилює цю ілюзію. Поступове долання суспільної кризи і становлення нових форм суспільних зв'язків спричинюється до народження нових ідеологій і так званої реідеологізації суспільно-політичного життя. Формами такої реідеологізації можуть бути: поява абсолютно нових політичних ідеологій (наприклад, сьогодні ідеології технократизму, збереження навколишнього середовища тощо), крах окремих попередніх політичних ідеологій (наприклад, фашистської), інтеграція цінностей різних попередніх ідеологій (наприклад, певне сприйняття сучасними лібералами та консерваторами ідеї соціального захисту, з іншого боку, переймання соціал-демократів проблемами свободи індивіда).

Тому співвідношення ваги різних політичних ідеологій залежить від характеру соціальних зв'язків. Домінування тих чи інших ідеологій визначається ступенем домінування різних соціальних груп (класів) у суспільстві, зокрема політичному житті. Це породжує так звану державну (або навіть наддержавну) ідеологію, яка відображає ступінь компромісності у відносинах різних соціальних груп.

Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — К., 2002; *Лісовий В.* Культура — ідеологія — політика. — К., 1997; *Войтович Р.* Ідеологія, технологія та стиль у державному управлінні: Навч.-метод. посіб. — К., 2003; *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997; Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука: Тези доп. на

Всеукраїнській наук.-теор. конф., присвяченій 10-річчю незалежності України, 31 травня 2001 р. — Запоріжжя, 2001; *Недюха М.* Системний аналіз історичних типів європейської ідеології. — Ірпінь, 2001; *Заздравнова О.* Ідеологія в еволюціонуючому соціумі: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Харківський військовий ун-т. — Х., 2002; *Таран В.* Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). — Запоріжжя, 2000; *Колодій А.* Політичний спектр: про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософ. і соціол. думка — 1995. — № 9–10; *Випперман В.* Европейский фашизм в сравнении: 1922–1982. — Новосибирск, 2000; *Перегудов С.* Западная социал-демократия на рубеже веков// МЭиМО. — 2000. — № 6, 7; *Заблоцький В.* Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. — Донецьк, 2001.

Є. Перегуда

Ідея європейська — поняття "Європа" несе в собі не тільки географічне, а й історичне, соціокультурне, релігійне і політичне навантаження, зміст. Воно існує давно, а протягом останніх сторіч означає щось більше, ніж просто географічний вираз. На думку дослідників, Європа асоціювалася з ідеєю волі в часи античності, з ідеєю християнського миру в середні віки і Новий час і з цивілізацією з XVIII ст. Вперше поняття "Європа" набуло специфічного змісту або звучання в контексті конфронтації греків з персами. Очевидно, вже з V ст. до н. е. давньогрецькі автори почали пов'язувати концепції Європи й Азії з розходженнями в мові, культурі, способі життя, системі правління тощо. Проте було б перебільшенням стверджувати про існування вже в ті часи ідеї європейської ідентичності; вона являє собою порівняно новий феномен. Думка щодо єдності Європи формувалася протягом багатьох століть. Поступово утверджувалося почуття європейської ідентичності, що, зокрема, виявилося у виникненні і використанні слова "европейськість". Ідентифікація Європи від Атлантичного узбережжя до Східної Європи відбувалася на основі двох універсальних опор — Римсько-католицької церкви і Священної Римської імперії. Їм не було бодай якоїсь реальної альтернативи. У XVII ст. в дусі Просвітництва Європу вперше почали ототожнювати з цивілізацією. З цього часу почали формуватися ідеї переваги Європи над іншими регіонами і європейських народів — над іншими народами. Вони діставали дедалі чіткіші обриси в міру прогресу європейської науки, техніки й економіки, а також нарощування географічних відкриттів, подорожей і, нарешті, колоніальних завоювань. Розроблялися параметри і критерії передової європейської цивілізації, що протиставлялася відсталим варварським незахідним суспільствам. Утверджувалась думка, що світова історія досягла свого вищого ступеня розвитку в європейській цивілізації. Почали визрівати проекти політичного об'єднання Європи. У 30-х роках XIX ст. Дж. Мадзіні висунув ідею Сполучених Штатів Європи. На Паризькому конгресі європейських пацифістів у 1849 р. В. Гюго надав їй широкої популярності. У 1876 р., коли серби повстали проти турецького панування, В. Гюго знову виступив з обґрунтуванням створення європейської федерації. Водночас звертає на себе увагу той факт, що друга половина XIX — початок XX ст. стали періодом не тільки безмежної віри в перевагу європейської цивілізації, а й агресивного націоналізму, який по суті підривав переконаність у належності всіх європейських народів до єдиної європейської спільноти із спільною долею. Апогеєм цього процесу стала Перша світова війна; європейські народи вступили в смертельне протиборство один з одним. Проекти політичного об'єднання Європи і далі мали певну популярність. Вони знайшли відображення в поглядах чеського філософа, майбутнього президента Чехословацької Республіки Т. Масарика на створення "Нової Європи", що складається з вільних і незалежних народів. Думка про можливість та бажаність досягнення єдності європейських країн і народів була в найбільш розгорнутій формі розроблена графом Куденхове-Каллергі в книзі "Пан-Європа" (1923 р.). Її головна ідея — об'єднана Європа, яка, створивши певний "пан'європейський союз", може стати якимсь самостійним політичним і економічним утворенням, що протистоїть тимчасово Радянському Союзові, Великобританії і США, — знайшла позитивний відгук у провідних політичних і громадських діячів 20–30-х років XX ст. Наприкінці 1924 р. було обнародувано маніфест пан'європеїзму. У 1926 р. у Відні зібрався 1-й пан'європейський конгрес, на якому було проголошено створення Пан'єв-

ропейського союзу. Подальший конструктивний розвиток цієї ідеї почався після Другої світової війни. Її матеріальним втіленням стало створення в 1957 р. економічного співтовариства "Спільний ринок", що трансформувався у 80–90-х роках у Європейський Союз (див. також: *Європейський Союз, Ідея європейського дому*).

Метаморфозы Европы. — М., 1992; *Бор М. З.* История мировой экономики. — М., 1998; Европа вчера, сегодня, завтра. — М., 2002; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Ієрарх (від грецьк. *hieros* — священний і *arche* — влада), — церковний, вищий священнослужитель, у православ'ї — архієрей (єпископ, архієпископ, митрополит).

Е. Базовкін

Ієрархія (грецьк. *hierarchia*, від *hieros* — священний та *arche* — влада) — структурне розташування елементів у певній системі в порядку підпорядкованості. Термін виник у V ст. в працях Псевдо-Діонісія Ареопагіта для характеристики церковних організаційних стосунків. Термін "І." дуже поширений в науковій літературі й набуває специфічного змісту в різних сферах наукового знання про неорганічну, органічну природу, про суспільне буття. Широко використовують цей термін і в філософській та богословській літературі. Розрізняють І. військову, церковну (підпорядкованість у системі ступенів священства в церкві), богословську (І. божественних істот), у логіці використовують поняття "І. логічних систем", "І. предикатів" та ін. Юридична наука оперує категорією І. для вивчення констеляції правових норм чи інститутів, у лінгвістиці І. маркує рівні мови як системи тощо. В політології цим терміном означують численні форми підпорядкованості в системі владних відносин — "І. структурних рівнів інституційної влади", "І. елементів політичної системи суспільства" "І. мотивів політичної поведінки".

Категорія І. відіграє важливу системоутворюючу роль в побудові наукових чи філософських концепцій. За її допомогою автор демонструє свої уявлення про належний чи фактичний стан речей у тій або іншій сфері дійсності, справедливість чи несправедливість суспільного устрою. Так, неоплатоніки Плотін (204–207), Порфирій (234–305), розмірковуючи над сутнісними характеристиками світу, говорили про І. буття, а англійський історик Т. Карлейль (1795–1881), намагаючись виявити роль особистості в сучасному йому суспільстві, запропонував конструкт І. героїв, що змінювали один одного в історії: боги давнього світу, пророки, патріархи, поети, сучасний йому "клас капітанів і командирів над людьми". В суспільній думці XX ст. проблема природи соціальної І. витрактовується по-різному. Представники течії структурного функціоналізму Р. Мертон (1910–2003), Т. Парсонс (1902–1979) вважають, що виникнення І. в суспільному організмі викликане глибинними потребами забезпечення суспільної стабільності, інституалізації соціальних відносин. Прихильники теорії конфлікту М. Вебер (1864–1920), Р. Дарендорф (1929) твердять, що І. породжена боротьбою різних соціальних груп і є результатом перемоги одних над іншими або продуктом компромісу між ними.

Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности. — М., 1966; *Смелзер Н.* Социология. — М., 1994.

Я. Ятченко

Ізоляціонізм (політичний) (фр. *isolation* — відділення, відокремлення) — специфічний тип поведінки політичного суб'єкта, який орієнтований на обмеження і згортання його зовнішніх зв'язків і відносин. І. часто спостерігається у торговельних санкціях, посиленні, обмеженні візового режиму, військовій або інформаційній блокаді, згортанні культурних контактів тощо.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Іларіон (рік народження і смерті невідомі) — давньоруський церковний діяч, видатний філософ, письменник. Літописи засвідчують, що за Ярослава Мудрого був священиком при церкві Святих апостолів у Берестові. У 1051 р. за наказом Ярослава Мудрого у Києві зібралися єпископи і без дозволу візантійського патріарха обрали "Іларіона-русина" митрополитом. На цій посаді він перебував до 1055 р., а потім вступив до Печерського монастиря під ім'ям Никона, названого Великим. Між 1037 і

1050 р. створив видатний філософсько-історичний твір "Слово про закон і благодать", в якому прославив прихід Христа на землю задля порятунку людства. І. протиставляв Новий Завіт Старому Завіту, який мав підготувати людей до приходу Христа. Прославляє діяння Володимира Великого, що зумів зібрати Русь воєдино, протиставляє Русь Християнську, охрещену Великим Князем, Русі поганській: "...вже не ідолослужебниками називаємося, а християнами..." І. руйнує традиційне уявлення про спільність долі України з Новгородом, бо веде князівську династію не від Рюрика та Олега, а від "давнього Ігоря". Прославляє Київську Русь, що відома в усьому світі, "про яку чути в усіх кінцях землі". Порівнює Володимира з імператором Костянтином Великим, що "підкорив Богові грецьку і римську державу". Закінчується "Слово..." великою патетичною молитвою.

Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Кліо: події і люди української історії. — К., 1999.

М. Головатий

Ільїн Іван Олександрович (1883–1954) — російський мислитель, політолог, правник, теоретик релігії і культури, публіцист. Після закінчення Московського університету викладав у ньому, був репресований, засуджений до смертної кари, в 1922 р. — висланий з радянської Росії. Жив і викладав у Берліні, Лондоні, редагував журнал "Русский колокол". У 1938 р. гестапо наклало арешт на всі його друковані праці, заборонило публічно виступати. Він переїхав до Цюриха, де й помер. Найвідоміші з багатьох праць І.: "Поняття права і сили", "Духовний сенс війни", "Про суть правосвідомості", "Шляхи духовного оновлення", триптих "Я вдивляюся в життя", "Про монархію" та ін. Сформулював своє бачення суті та особливостей правової держави, революції і нового справедливого соціального ладу. Вважав, що "кожен правлячий устрій повинен удосконалювати закони за законами", тобто поліпшувати порядок, не порушуючи його. В роки революції І. виступав як захисник принципів академічних свобод, не виправдовуючи застосування примусу і сили, допускав їх лише у чітко зумовлених обставинах, коли решта засобів фактично вже вичерпана. І. гостро поставив питання моральності використання державної влади для припинення соціального та морального зла. Розуміючи необхідність ліквідації царизму, все ж вихід із ситуації вбачав у духовному оновленні російського суспільства, очікуючи, що новий світ повернеться до традицій Сократа і Аристотеля. Вихідними пунктами суспільного оновлення за І. має бути християнство, сім'я. І. розглядав монархію як ідеальний тип правової держави.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Імідж політичний (від лат. *imago* — образ, вид) — образ суб'єкта політичної діяльності, який здійснює когнітивний та емоційно-психологічний вплив на інших політичних суб'єктів та громадян. Головний товар, що пропонується на політичному ринку. Становить комплекс символів, значущих для політичної свідомості. Уособлює в собі потреби індивідів.

І. п. формується як організованими політичними силами (у тому числі державою, окремими органами державної влади, політичними партіями), так і окремими державними і політичними діячами.

В сучасній політиці конкуренція значною мірою відбувається у сфері формування І. п. Збільшення залежності політичного впливу від І. п. пов'язане з демократизацією політичної діяльністю, зокрема поширенням політичної інформації серед широких кіл суспільства, що зумовлюється прогресом технологій політичної комунікації. Метою формування І. п. є поліпшення позицій у сфері боротьби за владні ресурси, консолідація громадян та політичних сил навколо носія того чи іншого І. п. На думку деяких політтехнологів, І. п. повинен бути зрозумілим для громадян (з метою ідентифікації політичної сили / політика), типовим для їх соціального середовища і водночас дистанційованим від останнього.

Отже, метою формування І. п. є встановлення комунікації між суб'єктами політичної діяльності, зокрема між певною політичною силою та громадянами України. І. п. цілеспрямовано формується суб'єктами політичної діяльності. Водночас слід зазначити, що І. п. політсуб'єкта, який склався реально, не завжди відповідає тим намірам, які має за мету цей суб'єкт. Тому ефективність іміджевої політики політичних сил зумов-

люється, зокрема, такими чинниками: а) наявністю ресурсів донесення до інших політсуб'єктів та громадян того І. п., формування якого відповідний суб'єкт домагається; б) настроями, очікуваннями громадян, загальним станом політичної свідомості, які можуть бути сприятливими/несприятливими для сприйняття відповідного І. п.; в) існуванням попередньої комунікації між суб'єктом політичної діяльності та цільовою аудиторією; г) діями політичних конкурентів, які можуть перешкоджати формуванню позитивного І. п. цього політичного суб'єкта.

Джерелами формування І. п. виступають: діяльність політичної сили (окремого політика), заяви, документи, рішення, позиція стосовно актуальних проблем суспільного розвитку, висвітлення цієї діяльності у засобах масової комунікації, інтерпретація її політичними опонентами.

Враховуючи це, істотною є дихотомія так званих штучного і змістового формування І. п. Ситуація, коли існує розрив між реальною діяльністю політичних суб'єктів та рівнем уявлень громадян про них, веде до створення загроз як для окремих політичних сил (коли ці уявлення відрізняються у позитивний бік від реальної діяльності, можливою стає перспектива різкого розчарування результатами цієї діяльності і стрімкого падіння авторитету політсуб'єкта), так і для демократичного розвитку суспільства в цілому, оскільки, зокрема, процес формування ідеологій переміщується до сфери іміджмейкінгу, що створює перешкоди на шляху консолідації суспільства. Подолання такої ситуації відбувається завдяки зміні "правил гри", наприклад, виборчого законодавства, що відбувається нині в Україні.

Дернер А. Политика как развлекательный жанр // Государственная информационная политика. Реферативный бюллетень. — 2001. — № 3(39); *Пищева Т. Н.* Затрудненное общение (Барьеры в восприятии образов политиков) // Полис. — 2002. — № 5; *Почепцов Г.* Имиджелогия: теория и практика. — К., 1998; Його ж. Имиджмейкер. Паблик рилейшнз для политиков и бизнесменов. — К., 1995; Його ж. Символы в политической рекламе. — К., 1997; Його ж. Имидж: от фараона до президента. — К., 1997; *Його ж.* Имидж и выборы. — К., 1997.

Є. Перегуда

Іміджмейкер — у перекладі з англійської означає робити образ, відповідно іміджмейкер — особа, яка цілеспрямовано формує, коригує (створює) імідж. Вирізняють імідж політика, політичної організації, установи, в міжнародних відносинах — держави, в економічній сфері — імідж підприємства, торгової марки. Також формування іміджу може стосуватися певних рішень, дій, програм, політики тощо. Діяльність з формування іміджу та донесення його до споживача визначається як PR (паблік рилейшнз). Якщо образ створений з метою зруйнувати існуючий позитивний імідж з використанням заборонених, неправдивих, аморальних засобів — таку діяльність визначають як "чорний" або "сірий PR". Виокремлюють формування іміджу: штучного, коли сформоване уявлення (образ) не відповідає реальному стану речей; адекватного, коли імідж відображає відповідні риси об'єкта; технологічного, або синтетичного — коли із сукупного набору характеристик виокремлюються і висвітлюються тільки певні, максимально підібрані для формування необхідного іміджу. Таким чином, завданням іміджмейкера є, по-перше, будівництво образу (уявлення), що здійснюється в інформаційному форматі символами, а по-друге, донесення образу (інформації) до споживача. Таким чином, професія іміджмейкера є суміжною — вона охоплює ряд наук і таких окремих галузей, як психологія, культурологія, соціологія, знання про суспільні комунікації тощо. Важливу роль у роботі іміджмейкера відіграє психологія, в тому числі прогнозування сприйняття образу. Умовно кажучи, образ "гарна людина" не означатиме, що в суспільній свідомості цей образ сприйматиметься саме таким. Він може бути доведений до споживача опосередкованими символами, що прямо не пов'язані з конструктом "гарна людина", але сприйматиметься саме таким. Теоретичні знання, а відтак науковий напрям у політології з питань дослідження формування образу (уявлення) називається іміджелогією.

В умовах посилення конкурентності та технологічності політичних процесів збільшується попит на специфічних вузькофахових спеціалістів, у тому числі іміджмейкерів. Водночас робота з формування іміджу виконувалась в різні історичні періоди, різними засобами: письменниками при дворі, глашатаями, пропагандистами, лекторами та

ін. Гравюри на монетах портретів чи подій, обрання символів для герба держави, форма для військовослужбовців та багато іншого, що реалізовувалося в усі часи — теж робота з формування іміджу, хоча, власне, іміджмейкерство формально виникло у середині XX ст.

Почепцов Г. Г. Имиджелогия. — М.; К., 2002.; *Лукашев А., Пониделко А.* Черный PR как способ овладения властью, или Бомба для имиджмейкера. — СПб., 2002.

Р. Балабан

Імміграція (лат. *immigratio* — вселення) — 1) прибуття до певної країни чи залишення тієї або іншої країни у встановленому законами порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання; 2) сукупність іноземців, які оселилися у певній країні на постійне проживання.

Історично І. в окремих випадках відігравала важливу роль у заселенні деяких частин світу. Це сприяло, наприклад, формуванню поліетнічних спільнот Австралії, Канади, США, Бразилії, Мексики та ін. Частково аналогічний процес у минулому відбувався і на етнічних українських землях, куди іммігрували росіяни, поляки, євреї, німці, болгари, представники інших етносів.

Питання імміграції в Україну регулюються Конституцією, Законом "Про імміграцію" (7.06.2001), законами "Про громадянство України" (1991 р., зі змінами і доповненнями від 28.01.1993, 14.10.1994 і 16.04.1997), "Про національні меншини в Україні" (1992 р.), "Про біженців" (1993 р.), "Про правовий статус іноземців" (1994 р.), "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" (1994 р.), а також Декларацією прав національностей України (1991 р.).

Дозвіл на імміграцію в Україну надається згідно із законом "Про імміграцію" в межах відповідної квоти. Квота імміграції встановлюється Кабінетом Міністрів України у визначеному ним порядку за категоріями іммігрантів: 1) діячі науки та культури, імміграція яких відповідає інтересам України; 2) висококваліфіковані спеціалісти і робітники, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України; 3) особи, які здійснили іноземну інвестицію в економіку України іноземною конвертованою валютою на суму не менше 100 (ста) тисяч доларів США, зареєстровану у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; 4) особи, які є повнорідними братами чи сестрами, дідом чи бабою, онуком чи онукою громадян України; 5) особи, які раніше перебували в громадянстві України; 6) батьки, чоловік (дружина) іммігранта та його неповнолітні діти; 7) особи, які безперервно прожили на території України протягом трьох років з дня надання їм статусу біженців в Україні чи притулку в Україні, а також їхні батьки, чоловіки (дружини) та неповнолітні діти, які проживають разом з ними.

Дозвіл на імміграцію поза квотою імміграції надається: 1) одному з подружжя, якщо другий з подружжя, з яким він перебуває у шлюбі понад два роки, є громадянином України; 2) дітям і батькам, які є опікунами чи піклувальниками громадян України або перебувають під опікою чи піклуванням громадян України; 3) особам, які мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням; 4) особам, імміграція яких становить державний інтерес для України.

За певних умов дозвіл на імміграцію може бути скасований органом, який його видав.

Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. — К., 1998.

В. Панібудьласка

Імперативний мандат (від лат. *imperativus* — владний, наказовий) — 1) у юридичних термінах — це договір, згідно з яким одна сторона (уповноважений) зобов'язується виконати одну або кілька дій в інтересах іншої сторони (довірителя), форма взаємовідносин обраних депутатів представницького органу державної влади, керівного виборчого органу політичної партії, обраних посадових осіб і тих, хто брав безпосередню участь у виборах; 2) мандат депутата парламенту або іншого представницького органу влади, який характеризується тим, що депутат зв'язаний наказами виборців і у своїй діяльності відповідальний перед ними. І. м. передбачає можливість відкликання депутатів, які не виконують наказів виборців або власні передвиборні обіцянки, виявляють некомпетентність, вчинили моральні проступки, несумісні із статусом депутата. У сучасних демократичних державах застосовується рідко. Найчастіше

І. м. наділяються депутати, які призначаються на посаду депутата або які є депутатами "за посадою". Своєрідною формою І. м. є юридична заборона депутатові, який балотувався за списком політичної партії, на перехід у фракцію, сформовану іншою політичною партією або блоком. Перехід в іншу фракцію автоматично означає для депутата втрату депутатського мандата. У сучасних демократичних державах І. м. застосовується щодо депутатів представницьких органів самоврядування.

В Україні тип депутатського мандата Конституцією чітко не визначений. Конституція не передбачає відкликання народного депутата виборцями. Проте Законом "Про вибори народних депутатів України" (2004 р.) запроваджено пропорційну виборчу систему і зафіксовано положення про заборону переходу депутата, обраного за партійними списками, із фракції у фракцію. Щодо депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та депутатів представницьких органів місцевого самоврядування І. м. отримав законодавче закріплення, що передбачає процедуру відкликання депутата виборцями.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Імперіалізм — найчастіше так називають монополітичну стадію розвитку капіталізму, тобто коли капіталізм досягає такого ступеня свого розвитку, що складається з панування монополій і фінансового капіталізму, експорт капіталізму набуває надто великого значення і починається переділ світу між транснаціональними корпораціями, між найбільшими капіталістичними країнами. І. робить економічно можливим підкуп верхніх прошарків пролетаріату (Ленін, "Імперіалізм як вища стадія капіталізму").

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; Философский энциклопедический словарь. — 2-е изд. — М., 1989.

М. Головатий

Імперія (від лат. *imperium* — влада, держава) — своєрідна форма державного устрою, яка характеризується багатонаціональним складом населення та жорстким централізмом управління територіями. І. має кілька вимірів: а) її можна розглядати як форму правління, на чолі якої стоїть одноосібний монарх-правитель; б) як країну, що має колоніальні володіння — території підлеглих держав, приєднаних здебільшого шляхом загарбницьких війн, підкупу або шахрайства.

Явище, а відповідно і поняття І. історично змінювалося. Так, у часи Стародавнього Риму термін "І." означав високу владу певної категорії посадових осіб — консулів та преторів. Пізніше цей термін поширився на державу загалом. І. володіють також специфічними рисами залежно від цивілізації та історичного етапу розвитку, тобто йдеться про соціальну основу І., її економічну систему та технологічну структуру. З огляду на це важко порівнювати, наприклад, І. античного зразка, що базувалася на рабоволодінні, наприклад, з Британською І. XIX–XX ст. як явища індустріальної цивілізації, соціальний ґрунт якої становив клас родовитої аристократії та буржуазії. Разом з тим для І. всіх часів властиві спільні риси, які характеризують їх як певний тип територіально-політичного устрою. У цьому відношенні І. характеризуються такими рисами, як: експансіонізм у зовнішній політиці; великодержавність — у внутрішній; асиметрія у відносинах між центром та периферією; багатонаціональний склад населення; прагнення політичними засобами асимілювати етнічно близькі народи, як-от: англійці — шотландців та валлійців, росіяни — українців та білорусів та ін.

І. бувають континентальними та заморськими. Типовим прикладом перших у середні віки були арабський Халіфат та імперія турків-сельджуків. У Новий час цю традицію продовжила Росія зразка XVIII — початку XX ст., колоніальну спадщину якої успадкував і Радянський Союз, а також Австро-Угорська та Османська (Оттоманська) І. Натомість типовими заморськими І. були Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Португалія, Франція та ін.

Проте, незважаючи на форми правління, цивілізаційні особливості розвитку та характер територіального оформлення — "континентальність — заморськість", їх агресивна сутність і політична реакційність від цього не міняється. Саме цим можна пояснити, чому жодна із світових І. нині не збереглася.

У літературі точаться дискусії щодо того, чи була Росія І. колоніального типу і чи був СРСР "радянською І.". Головний аргумент тих, хто вважає, що Росія не була колоніальною імперією, зводиться до того, що нібито переважна більшість підлеглих територій та народів, які їх населяли, добровільно увійшли до складу Російської держави. Наскільки справді "добровільним" було таке входження — сказати важко, адже ніхто референдумів з цього питання не проводив. Можна лише стверджувати, що для багатьох народів, особливо, з давньою історією, як наприклад Вірменія, Грузія, Україна та інші, ця "добровільність" була вимушеною зовнішніми обставинами, коли виникала альтернатива меншого зла. Проте й за таких обставин були ті, хто висловлював незгоду, протестував. Побутує ще одна міфологема, нібито Росія відрізнялася від західних колоніальних держав релігійною та національною терпимістю, внаслідок чого жоден етнос не був витіснений із своєї території і не зник. Насправді ж це далеко не так. Так, релігійна атмосфера царського режиму характеризувалася певною віротерпимістю, але слід враховувати, що на ті часи існувала державна релігія — православ'я, яка мала всі необхідні переваги над іншими. До того ж співвідношення між адептами православної віри та прихильниками інших конфесій було явно на користь перших. Що ж стосується "національної політики" Російської І., то вона не витримує жодної критики. Досить згадати війну горців Кавказу середини XIX ст. під орудою Шаміля, щоб переконатися у хибності твердження щодо національної терпимості. Наприкінці XVIII ст. кримські греки, заохочувані царською політикою колонізації вільних земель, опинилися на узбережжі Азовського моря в районі сучасного Маріуполя, але так і не змогли повернутися назад, до Криму. Їм цього не дозволили царські війська. З XIX ст. розпочинається вимушена еміграція кримських татар з Криму, за століття їх кількість досягла кількасот тисяч. Таким чином, питання, була Російська І. колоніальною чи ні — скоріше риторичне.

І нарешті, чи був СРСР І. Звичайно, він не був І. класичного західного типу, але для нього були властиві деякі ознаки звичайної І. Насамперед — це надмірна централізація управління, політика асиміляції неросійських народів, орієнтація на моногосподарський тип економіки республік з метою "раціонального" поділу праці тощо. Якби СРСР не мав ознак І., то найімовірніше він зберігся б як державне утворення федеративного чи конфедеративного типу, але цього не сталося. Водночас для нього були властиві і деякі риси "людського обличчя", що можна віднести на рахунок загальносвітової тенденції до пом'якшення політичних режимів, особливо після сталінського правління. До того ж заохочувана владою політика інтернаціональної єдності радянських народів, інтенсифікація спілкування, наявність єдиної офіційної мови — російської давали свої плоди у вигляді зближення народів на побутовому рівні, пізнання історичних культур і традицій один одного, що не могло не сприяти гуманізації міжнаціональних відносин в І. радянського типу.

Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К., 2000.

Л. Шкляр

Імпічмент (від англ. *impeachment* — звинувачення) — термін, що означає особливий порядок і встановлену законом відповідну процедуру притягнення до відповідальності за грубі порушення конституції чи закону вищих посадових осіб під час виконання ними одержаних внаслідок виборів повноважень. На сучасному етапі більшість демократичних країн світу мають процедуру І., згідно з якою одна з палат парламенту (частіше нижня) формулює звинувачення і порушує справу, а друга (верхня) або приймає остаточне рішення, або ж передає справу на розгляд судових органів.

Загальновідомо, що витоки І. як конституційної процедури звинувачення вищих державних осіб лежать в англійському конституційному праві. Для процедури І. за англійським зразком притаманне те, що весь процес притягнення урядовця до відповідальності відбувається в межах парламенту. Так, нижня палата порушує справу, а верхня приймає остаточне рішення щодо подальшої долі урядо-

вця. Дещо відрізняється процедура І. у США. За Конституцією США нижня палата (Сенат) виступає у ролі слідчого і обвинувача. Поширена практика парламентського розслідування. Від імені Конгресу діють спеціально утворені та постійні комітети. Але вони займаються лише збиранням інформації та фактів, які потім передають на розгляд до палати, що ініціювала необхідність створення слідчого органу. Верхня палата Конгресу (Палата представників) виступає у ролі суддів. Проте на цьому процес І. та відповідні дії державних органів не завершуються. Якщо в діях посадової особи наявний склад злочину, то справа далі передається до Конституційного Суду. Американська модель проведення І. запроваджена також такими державами, як Бельгія, Ісландія, Нідерланди, ФРН, Італія, Австрія та країнами Північної і Центральної Америки. Окремо потрібно розглянути процедуру І. у Франції, політичний устрій якої розглядається як взірець президентсько-парламентського правління. Згідно зі ст. 63 Конституції Франції у разі притягнення до відповідальності президента або ж членів уряду звинувачення висуваються обома палатами парламенту, що мають винести ідентичні рішення. Сама ж суть справи виноситься на розгляд спеціально створеного Вищого Суду для вирішення таких питань. Французька модель І. запозичена також деякими країнами — Грецією, Данією, Фінляндією та ін.

Конституція України, як і основні закони інших країн молодої демократії, також передбачає імпічмент Президента в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування передбачається, що Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію. До складу останньої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії мають розглядатися на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Конституційною вимогою є те, що рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її повного складу. Чинним це рішення парламенту стає у разі перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Варто зазначити, що на пострадянських теренах, і взагалі серед країн молодої демократії, вперше у Литві в порядку імпічменту весною 2004 р. парламентом республіки у відставку було відправлено президента Литви Роландаса Паксаса. Цей державний діяч був звинувачений у співпраці з російськими спецслужбами та кримінальними структурами. Мало того, Р. Паксасу було відмовлено у можливості кандидувати на посаду президента країни у наступних дострокових виборах президента Литви (див. також: *Президент, Президент України*).

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002; *День.* — 2004. — 15–18 квітня.

А. Кудряченко

Імплементація (від лат. *impleo* — виконувати, наповняти) — виконання, здійснення державами міжнародних правових норм. Передбачає втілення зобов'язань, узятих державами в міжнародних договорах, у норми внутрішнього національного законодавства; сприяє зближенню міжнародного і внутрідержавного права, успішнішому подоланню істотних між ними невідповідностей і прогалин. Кожна держава сама визначає методи і засоби І. міжнародних договорів, також може передбачатися необхідність проведення І. договірними сторонами.

А. Кудряченко

Імунітет (від лат. *immunitas* — звільнення від будь-чого) — сукупність прав та привілеїв, якими закон наділяє певну особу (організацію, представництво будь-якої держави) з метою здійснення ними своєї політичної діяльності. Вирізняють депутатський та дипломатичний імунітети. Депутатський передбачає: 1) свободу слова та голосування. Депутат не може бути притягнутий до відповідальності за висловлювання в па-

рламенті, прийняті політичні рішення, в тому числі і з закінченням строку повноважень; 2) депутатську недоторканність, згідно з якою депутата не можна заарештовувати, обшукувати, крім випадків, передбачених законом. Принцип недоторканності має обмежений характер: діє тільки впродовж усього строку депутатських повноважень (Німеччина, Іспанія, Італія), тільки в період парламентських сесій (Японія) або на час прямування на сесію і з неї (США). Дипломатичний імунітет — привілеї, які надаються представницьким установам іноземних держав для можливості ефективно виконувати передбачені міжнародним правом функції без контролю з боку влади держави, в якій вони перебувають.

Зонова Т. В. Современная модель дипломатии: Истоки становления и перспективы развития: Учеб. пособие. — М., 2003; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001; *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2000.

Г. Щедрова

Імунітет дипломатичний — поняття, що охоплює сукупність прав і привілеїв, які надаються дипломатичним представництвам іноземних держав і їхнім співробітникам: недоторканність особистості, службових приміщень, житла і власності, непідсудність судами держави перебування, звільнення від податків, від митного огляду, свобода спілкування й повідомлень зі своїм урядом, право вивішувати прапор і герб на будинку представництва та ін. І. д. надається дипломатичним представництвам іноземних держав або органам міжнародних організацій для можливості ефективно здійснювати передбачені міжнародним правом функції без контролю з боку влади держави перебування, як це випливає з принципу суверенної рівності держав. Обсяг І. д. встановлений Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., Віденською конвенцією про консульські зносини 1963 р., Віденською конвенцією про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. та іншими документами.

Федоров Л. Дипломат и консул. — М., 1965; *Демин Ю. Г.* Статус дипломатических представительств и их персонала. — М., 1995; *Гуменюк Б. І., Щерба О. В.* Основні засади дипломатичної служби. — К., 2003.

А. Кудряченко

Імунітет президентський (від лат. *immunitas, immunitatis* — звільнення, свобода) — встановлена законом недоторканність президента як глави держави. І. п. означає, що президент не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований, поки перебуває на цій посаді (президента). Недоторканність знімається з президента тільки разом з усуненням його з посади з ініціативи парламенту в порядку імпічменту або аналогічної процедури. У ряді країн (наприклад, Франція) президент може бути підданий спеціальному суду тільки в разі скоєння ним державної зради. Після усунення з поста президент притягується до кримінальної відповідальності у звичайному порядку. В Україні згідно з Конституцією (ч. 1 ст. 105) Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

М. Головатий

Інавгурація (від англ. *inauguration* — вступ на посаду, від лат. *inauguro* — перетворювати в) — урочистий акт вступу на посаду глави держави або посвячення в сан; урочиста процедура відкриття пам'ятника, виставки, національного свята тощо. У Стародавньому Римі — акт введення на посаду будь-якої особи, надання певному населеному пункту особливого значення (наприклад, ритуального). Здійснювався авгурами (колегією священиків), супроводжувався релігійними ритуальними діями. В сучасному значенні використовується для визначення офіційної церемонії прийняття влади з боку новообраного президента. Наприклад, інавгурація першого президента США відбулася 30 квітня 1789 р. Акт вступу на посаду супроводжується складанням присяги, яку зазвичай приймає голова Верховного Суду на засіданні парламенту (Італія, США, Німеччина), інавгураційною промовою, святковими парадами (США). Приведення до присяги Президента України здійснює голова Конституційного суду України. На урочистому засідання Верховної Ради України він

складає присягу, яка за змістом і формою є по суті присягою народові України. В ній Президент України зобов'язується боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо народу, обстоювати права і свободи громадян.

Коментар до Конституцій України / Ред. кол. В. Ф. Опришко (голова) та ін. — К., 1996; *Зонова Т. В.* Современная модель дипломатии: Истоки становления и перспективы развития: Учеб. пособие. — М., 2003; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Щедрова

Інвеститура уряду (лат. *investio* — одягаю, наділяю) — винесення парламентом (нижньою палатою) вотуму недовіри новосформованому уряду. Рішення про І. у. приймається парламентом абсолютною більшістю голосів на основі поданих формально призначених главою держави прем'єр-міністром складу уряду і програми його діяльності. І. у. відбувається в країнах з парламентарними та деякими змішаними формами державного правління. В одних країнах І. у. відбувається тільки у нижній палаті парламенту (Великобританія). У Бельгії, Італії, Румунії довіру уряду має висловлювати кожна з палат. В Угорщині главу уряду обирає парламент за пропозицією президента, що означає і прийняття парламентом урядової програми. Тільки після І. у. відбувається остаточне призначення уряду актом глави держави і він вважається таким, що приступив до виконання своїх обов'язків.

Демидов А. И., Малько А. В. Политология в вопросах и ответах: Учеб.-метод. пособие. — М., 1998; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політична система України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2002; *Кислий Павло, Вайз Чайз.* Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. — К., 2000.

М. Головатий

Індивідуалізм — напрям думок, почуттів і бажань, які поціновують життя, статус окремої людини як важливішу, суттєвішу субстанцію, ніж життя груп, великих асоціацій, суспільства. Різновидом І. є етико-політичний І., який розглядає індивіда як самомету, а у щасті, всебічному розвитку особистості вбачає кінцеву мету; при цьому суспільство і держава характеризуються як допоміжні засоби для досягнення індивідом своїх цілей.

М. Головатий

Індоктринація — насильницьке нав'язування особистості (групі, народу) мети, цінностей, ідеологій у будь-який спосіб певними суб'єктами або інститутами влади. І. тісно пов'язана з маніпулюванням політичним.

М. Головатий

Індустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, що має складну систему поділу праці і характеризується розвиненою роллю науково-технічної діяльності, машинним виробництвом, масовим виробництвом товарів на широкий ринок, механізацією і автоматизацією виробництва та управління, загальнонаціональним ринком. Запроваджений французьким соціалістом-утопістом А. Сен-Сімоном для означення промислового суспільства, що приходить на зміну аграрному, "традиційному", малорозвиненому типу суспільства. Пізніше термін І. с. широко використовується в рамках соціального еволюціонізму класиками соціології О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, Ф. Тьоннісом та іншими для характеристики поступального суспільного розвитку. В 50–60 роках XX ст. у контексті теорії індустріального суспільства Р. Арона, У. Ростоу, Дж. Гелбрейта та інших поняття І. с. набуло сучасної інтерпретації. До основних принципів І. с. зараховують: приватну власність як основу економічного зростання, особисту свободу і захист соціального порядку, бізнес, як рушій соціального прогресу, менеджеризм, плюралістичну демократію, відсутність антагонізму соціальних конфліктів, які існують в межах загального консенсусу. Наслідком дії названих принципів є: висока розвиненість засобів транспорту і комунікацій, високий ступінь мобільності й урбанізації, якісні зрушення в структурі національного споживання, розумне поєднання свободи та інтересів індивіда із загальними соціокультурними нормами та цінностями, розширення виборчих прав населення, широке застосування досягнень науки, поступова раціоналізація суспільного життя. У теорії розвитку суспільства Д. Белла,

З. Бжезинського, А. Тоффлера, А. Турена (70-ті роки XX ст.) І. с. трактується перехідним етапом до більш розвиненого "постіндустріального" суспільства, що з'явилося в результаті структурних змін в економіці і культурі найбільш розвинених країн світу.

Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 1969; *Капитонов Э. А.* Социология XX века. История и технология. — Ростов н/Д, 1996; *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996; *Чеховий Ю.* Математична модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3.

О. Авдєєнко

Інновація (від лат. *innovatio*) — нововведення, відновлення, оновлення, зміни) — в суспільних науках нововведення, оновлення. Поняття "І." недавно увійшло у політичне життя і часто розуміється як щось певною мірою нове, яке використовується в політиці, політичному процесі та діяльності.

М. Головатий

Іноземець (іноземні громадяни) — людина, що перебуває на території чужої держави і не є її громадянином. Іноземні громадяни (*foreing citizens*) — особи, що не є громадянами цієї держави і мають підтвердження своєї належності до громадянства іншої держави.

М. Головатий

Інститут публічного права — термін, що використовується в сфері публічного права для позначення суспільно-правових адміністративних інститутів, які слугують використанню певних завдань, що стосуються загальних інтересів (наприклад, радіо, телебачення). Залежно від рівня правового забезпечення І. п. п. поділяють на: правоспроможні (що є самостійними з правового погляду і опосередковано беруть участь у державному адмініструванні); частково правоспроможні (що є безпосередньою складовою системи державної адміністрації); неправоспроможні (наприклад, школа, виправний заклад тощо).

Скрипник О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: Монографія. — К., 2000; *Ребкало В. А., Шкляр Л. Є.* Політичні інститути в процесі реформування системи влади. — К., 2003; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Інститут соціальний (від лат. *institutum* — усталення, установлення, установа) — комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм і санкцій, установок і ролей, які забезпечують стійку регламентацію, стабільне функціонування та соціальне регулювання поведінки великих груп людей. І. с. передбачає також розвинений соціальний контроль за ефективністю виконання зазначених норм, принципів і правил, так само як і за застосуванням спеціальних засобів впливу — прищеплення, переконання та виховання різноманітних форм примусу та тиску, схвалення та осуду. Завдяки І. с. форми поведінки приводяться у відповідність до прийнятих зразків, норм і стандартів.

Виникнення І. с. пов'язується з біологічною слабкістю людини, її залежністю від природних і соціальних сил, перевагами співробітництва й розподілу праці порівняно з індивідуальними зусиллями, а також винятковою здатністю людей встановлювати взаємовідносини шляхом символічної комунікації. Спочатку це були стихійно утворювані форми регламентації, контролю, впорядкування діяльності людей, які з часом набули ознак соціальності, втілилися в різноманітні форми співжиття та засоби його забезпечення, конституювались у відповідних закладах і установах.

Формування І. с. об'єктивно зумовлено потребами розвитку суспільства, поділом праці, диференціацією та регулюванням специфічних форм людської діяльності і сфер суспільних відносин — економічних, політичних, сімейних, освітніх, наукових, релігійних тощо, їх організацією в систему ролей і статусів. В І. с. втілюються, опредметнюються, наповнюються реальним змістом суспільні відносини.

Проблематика І. с. розробляється та висвітлюється в межах інституціональної (О. Конт, Г. Спенсер, Т. Веблен, Е. Дюркгейм, М. Вебер, С. Ліпсет, Дж. Ландберг, П. Блау, Ч. Міллс) та структурно-функціональної (Б. Малиновський, А. Р. Редкліфф-Браун, Т. Парсонс, Р. Мертон), марксистської (К. Маркс) і феноменологічної (Л. Уорд, У. Гамільтон, Дж. Хоманс) традицій.

До найхарактерніших ознак соціальних інститутів, попри парадигмальну специфіку їх визначення, можна зарахувати: а) наявність певного кола суб'єктів, характер відносин між якими можна визначити як стабільний або такий, що надає стійкості, врегульованості; б) структурну єдність суб'єктів, яка дає змогу їх формалізувати як певну організацію; в) наявність специфічних соціальних норм, правил і процедур, які регулюють поведінку великих груп людей; г) виконання певних соціальних функцій як засобу функціонування й інтеграції в систему соціальних відносин, забезпечення її динамічної стійкості.

Внутрішня структура І. с. за змістом вихідних елементів є однотипною.

Типологію І. с. можна здійснювати за різними критеріями: рівнем (мега-, макро-, мезо-, мікро-, міні-, наноінститути) і масштабом поширення (глобальні, країнові, регіональні, локальні), сферою функціонування (економічні, політичні), соціальною ієрархією (станово-кастові, бюрократичні, демократичні) тощо. І. с. різняться також функціонально-цільовим призначенням, засобами регуляції, будовою та способом впливу — офіційні і неофіційні, формальні і неформальні.

Системна взаємодія І. с. забезпечує управління, організацію і регулювання соціальних відносин, їх закріплення та відтворення відповідно до чинного законодавства, Конституції країни. Ціннісне, нормативно-правове та морально-етичне наповнення змісту діяльності І. с., функціональні повноваження, розподіл соціальних ролей, структуризація мотивів та поведінки великих груп людей забезпечує соціалізацію індивідів, спадкоємність соціального досвіду, утверджує культуру толерантності та громадянського консенсусу.

Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер Избр. произведения. — М., 1995; *Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П.* Соціальний розвиток. — К., 2001; Інститут соціальний // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998; История социологии в Западной Европе и США. — М., 1993; *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок. — М., 2000; *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М., 1997; *Best M. H.* The New Competition. Institutions of Industrial Restructuring. — Politi Press, 2002.

М. Лукашевич, М. Недюха

Інститути політичні — установи, здатні приймати політичні рішення і втілювати їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадського життя. Сукупність таких інститутів, що здійснюють владу і управління суспільством, становить політичну систему тієї чи іншої країни. Центральним елементом політичної системи є держава. Держава — це інституціоналізована форма політики, в якій зосереджені провідні суспільні інтереси. Отже, з інституційного підходу держава — це головна інституція суверенної влади, яка в рамках правових норм і на певній території здійснює управління суспільними процесами. Правові норми та політичні рішення становлять ті необхідні зв'язки між політичними інститутами, які упорядковують їх сукупність у політичній системі суспільства. До політичних інститутів, що перебувають між державою і громадянським суспільством, належать політичні партії.

Важливу інституційну роль у демократичному суспільстві відіграють також профспілки, громадські організації, церква, засоби масової інформації, банківські установи тощо. Не будучи політичними інститутами у прямому розумінні, вони здатні суттєво впливати на політичні процеси в суспільстві і тим самим відігравати роль політичного учасника подій.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, О. В. Клинченко, О. В. Кононенко, В. Г. Кремень та ін.; Редкол.: Ф. М. Рудич (гол.). — К., 1998; *В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр.* Політичні інститути в процесі реформування системи влади. — К., 2003; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. / За ред. Ф. М. Рудича. — К., 2002.

Л. Шкляр

Інституціоналізація — процес формалізації, впорядкування політичних явищ, рухів. Полягає в утворенні та розвитку організованих установ, становленні певної структури політичних відносин, ієрархізації політичної влади. Один з найсуттєвіших еле-

ментів процесуальної підсистеми політичної системи.

Політичні інститути виконують важливі функції — організаційні, регулятивні, управлінські, виховні тощо. Вони забезпечують відтворення та регулювання політичної діяльності, посилюють зв'язки та внутрішньогрупову згуртованість, здійснюють контроль політичної поведінки учасників. Отже, рівень І. визначається ступенем диференціації і спеціалізації ролей та функцій політичних структур.

Найважливіші політичні інститути — держава, політичні партії, армія тощо, неполітичні організації, які здійснюють вплив на розвиток політичної сфери, — громадські об'єднання, засоби масової комунікації, церква тощо. Дедалі більше розмаїття політичних інститутів зумовлюється тенденцією зміщення політичної влади, яку досліджує О. Тоффлер і яка посилюється в процесі поділу праці, диференціації сфери політичного управління. Крім того, до політичних інститутів належать політичні право, традиції, мораль тощо.

Отже, І. є наслідком процесів самоорганізації у політичних системах. Ускладнення систем веде до зменшення ролі стихійного начала в їх функціонуванні і зростання ролі свідомого управління функціонуванням систем. Становлення політичних інститутів неможливе без цілеспрямованих дій учасників політичних подій. Тому І. є по суті рухом від стихійності до керованості політичного процесу.

Це зумовлює як збільшення ролі наук, які досліджують сферу політичного управління, — юридичної науки, політології, соціології тощо, так і інтеграцію цих наук і становлення науки управління, яка, на думку В. Цвєткова, є "організаційною наукою, що вивчає організаційний аспект управління".

Організаційний аспект І. не повинен затіняти проблему змістового наповнення цього процесу. Неврахування цього чинника веде, зокрема, до неефективних дій політичних управлінців. Прикладом цього може бути рішення керівництва Компартії Радянського Союзу на початку 1960-х років про поділ регіональних комітетів партії на промислові та сільськогосподарські, який не відповідав завданням розвитку країни і був незабаром скасований. Отже, ефективність управлінських, зокрема організаційних рішень базується на тому факті, що політичні інститути представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних.

І. не є прямолінійним процесом. Етапність її розвитку визначається зокрема зміною соціальних та політичних систем. Сучасний період у розвитку політичних систем України та інших країн світу характеризується переходом до індустріально-інформаційного суспільства, розривом старих форм соціальних зв'язків. Внаслідок цього відбувається криза традиційних політичних інститутів. Мірою становлення нових форм зв'язків відбуватиметься кристалізація соціально-політичних інтересів, яка й зумовлюватиме новий процес І. Вона відбуватиметься у формі становлення нових політичних інститутів або адаптації традиційних інститутів до нових умов. З огляду на ці реалії В. Цвєтков робить висновок про те, що "політизація й посилення соціологічного аспекту характерні для сучасного стану юридичної науки". В перехідний період вакуум формальних політичних інститутів компенсується збільшенням ваги неформальних.

З іншого боку, на думку соціологів, процес І. не завершується формальним створенням організації і передбачає поступове формування певної ідеології, традицій, які "надають цілям і самій організації характеру суспільної місії". На основі організаційної ідеології створюються зразки поведінки членів організації, її імідж. Таким чином, політичні ідеології, традиції, право, мораль тощо стосуються вищого рівня І. політичної системи. Отже, для сучасного трансформаційного періоду, як вважає частина учених, визначення критеріїв політичної демократії є суто інституціональною проблемою.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К., 2000; *Цвєтков В., Кресіна І., Коваленко А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. — К., 2003; *Кирдина С.* Институциональные матрицы и развитие России. — М., 2000; *Клямкин И.* Институциональные изменения назрели // Полис. — 1999. — № 4.

Є. Перегуда

Інструменталізм — теоретичний підхід, представники якого, базуючись на функціоналізмі і прагматизмі, визнають існування етносу як факт, даність, вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які

створюються для досягнення певної вигоди і отримання влади; етнічність — ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

О. Антонюк

Інтеграція — процес взаємодії між різними етнічними спільностями у поліетнічній (багатонаціональній) державі, на основі чого вони зближуються, об'єднуються і створюють політичну націю, формуючи при цьому почуття спільного громадянства, державного патріотизму та зберігаючи свої етнічні властивості й власну етнічну свідомість.

О. Антонюк

Інтеграція політична (від лат. *integratio* — відновлення, об'єднання у ціле) — сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам. І. п. — наслідок і форма прояву інтернаціоналізації всього суспільного життя — однієї з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного вирішення глобальних проблем сучасності тощо. І. п. являє собою складне і суперечливе явище, яке торує собі шлях у протистоянні різних соціально-політичних сил, партій та держав. Країни, які беруть участь в інтеграційних процесах, частково передають окремі свої повноваження спеціально створюваним інтернаціональним (міждержавним або наддержавним) політичним інститутам, іншим транснаціональним структурам.

Інтеграційні процеси відбуваються в усіх регіонах світу, але найповніше та найінтенсивніше — в Західній і вже останніми роками також і в Центрально-Східній Європі. Так, у 50-х роках XX ст. в Західній Європі були створені міждержавні співтовариства: Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейське Економічне Співтовариство та Євроатом. На початок 80-х років сформувалось якісно нове, досконаліше утворення — Європейський Союз. У 1985 р. була створена Європейська рада глав держав та урядів, яка прийняла важливий документ — Єдиний європейський акт, що прискорив інтеграцію держав — членів співтовариства у сфері економіки, соціальної політики, фінансів, наукових досліджень, технології, екології, а також зовнішньої політики (включаючи економічні й політичні аспекти безпеки). Єдиний європейський акт дещо розширив компетенцію наднаціональних органів Співтовариства (Комісії та Європейського парламенту) і сприяв просуванню держав — членів Співтовариства до створення об'єднання федеративного чи конфедеративного типу. Що стосується Східної Європи, то тут у 1959 р. було створено Раду Економічної Взаємодопомоги, у рамках якої розвивалися процеси І. п. через посередництво економічних взаємин СРСР та інших країн колишнього соціалістичного табору. У зв'язку з докорінними змінами, що сталися в цих країнах, РЕВ припинила своє існування. Однією з форм І. п. є військово-політична інтеграція, в результаті якої відбувається об'єднання військових і політичних структур держав — учасниць блоку. У 1949 р. була створена Північноатлантична оборонна організація (НАТО), у 1955 р. — Організація Варшавського Договору (ОВД). Утворення цих та інших військових союзів було наслідком напруженості у сфері міжнародних відносин у період так званої холодної війни, відсутності надійного інструменту підтримки миру і безпеки народів. У сучасних умовах спроби залучення військових союзів до вирішення регіональних конфліктів (наприклад, НАТО в Югославії) здебільшого не виправдовують себе, бо такі спроби можуть бути використані для задоволення власних інтересів партнерів щодо цих військових союзів.

І. п. передбачає в сучасних умовах наявність достатньо високого рівня відносин між політичними одиницями; поглиблення усвідомлення спільності потреб, інтересів, цінностей; наявність тенденцій до зближення, об'єднання різних елементів політичних відносин і зв'язків. Це особливо наочно виявляється у Європейському Союзі в останнє десятиріччя. Згідно з Маастрихтським договором 1992 р. з 1993 р. Європейське Співтовариство перетворено у Європейський Союз 12 держав-членів, з 1995 р. — вже 15 країн Європи, а з квітня 2004 р. до нього ввійшли ще 10 країн Центрально-Східної Європи. В ЄС встановлено єдине європейське громадянство, готується до прийняття конституція Євросоюзу. Держави ЄС з 2002 р. мають спіль-

ну валюту — євро, вони сповідують засади "Європа без кордонів", тобто єдиного простору, де вільно пересуваються товари, послуги, капітали та люди. Країни — члени Євросоюзу координують поміж собою діяльність у галузі міжнародних відносин, безпеки, внутрішньої політики, у правовій і нормотворчій сферах, а також у галузі екології, боротьби з порушеннями прав людини, з наркобізнесом, зі злочинністю. Україна з 1996 р. розвиває взаємовідносини з цим об'єднанням на основі відповідної угоди, а з моменту останнього розширення, тобто з квітня 2004 р. стала безпосереднім сусідом ЄС. Наша держава провадить політику на розвиток і поглиблення всього спектра відносин з Євросоюзом, особливо в політичній та економічній сферах.

Глобальні інтеграційні процеси зумовили створення наприкінці Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй (ООН). ООН неодноразово доводила свій незмінний конструктивізм у розв'язанні різних міжнародних проблем. У перспективі, за сприятливих умов і раціонального та цивілізованого розвитку політичної ситуації в світі, ООН може стати моделлю і прообразом майбутнього світового уряду (див. також: *ЄС, ООН, НАТО*).

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002; Политологическая энциклопедия. — М., 2003; *Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О.* Геополітика. — К., 2004.

А. Кудряченко

Інтелігенція (від лат. *intelligens* (*intelligentis*) — розуміючий, розумний) — суспільний прошарок людей, які мають спеціальні знання в галузі науки і культури і професійно займаються переважно розумовою, творчою працею. Творча І. — один з важливих інтелектуальних потенціалів будь-якої держави, суспільства.

М. Головатий

Інтервенція (пізньолат. *interventio* — вторгнення, втручання) — насильницьке втручання однієї або кількох держав у справи іншої (інших) держав або у їх відносини з іншими державами. І. може бути спрямована проти територіальної цілісності держави, її політичної незалежності. Розрізняють І.: збройну, економічну, дипломатичну. Збройна І. називається ще агресією. Крім того, виокремлюють І.: індивідуальну і колективну (залежно від кількості її учасників); відкриту і приховану (замасковану). Міжнародне право забороняє І. у всіх її видах і формах. Статут ООН забороняє І. і розглядає її як міжнародне правопорушення і навіть як злочин.

Политология: Словарь-справочник / Василик М. А., М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Інтерес національний — система відносин, яка поєднує в собі потреби функціонування і розвитку нації-народу як єдиного організму. Основу І. н. становлять потреби суспільства, необхідні для його розвитку і функціонування, захист народу від загроз з боку іншої держави (держав), а також підтримання соціального миру, порядку і злагоди всередині країни. До корінних І. н. зараховують питання цілісності і культурної ідентичності, безпеки нації-народу, контроль над використанням важливих природних ресурсів. Найважливіші системоутворюючі фактори І. н.: збереження культури, науки і освіти, їх носіїв, території, на якій вони живуть і працюють (функціонують).

Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002; *Оссовський В. Л.* Стан громадської думки в Україні: case stady // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Колективна монографія / За ред. М. О. Шульги. — К., 1999; Українське суспільство: Моніторинг — 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. — К., 2000; Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2001. — Ч. 1. — Кн. 2.

М. Головатий

Інтереси (від лат. *interest* — має значення, важливо) — реальна причина, рушійний фактор соціальних дій, які формують мотиви й стимули, ідеї та емоції соціальних суб'єктів — індивідів, соціальних груп, класів. І., як і потреба, — практичне виявлення необхідності. І. відображає безпосередніше, ніж потреба, практичне ставлення людей до умов свого існування і

розвитку, є основною визначеністю подій. І. виступає як об'єктивне ставлення соціального суб'єкта до суспільних умов, що відображає спрямованість позиції і поведінки при обранні чи створенні умов задоволення своїх потреб, для реалізації мети подій. Існують різні класифікації І.: за ознаками спільності (індивідуальні, групові, суспільні); за спрямуванням на сфери діяльності (економічні, політичні, духовні); за характером суб'єкта (національні, державні, партійні); за можливістю здійснення (реальні, уявні); за ставленням до об'єктивних тенденцій суспільного розвитку (прогресивні, реакційні, консервативні). Можливі інші класифікації, якщо взяти інші критерії: корінні та некорінні, перспективні та поточні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні тощо. І. формує зацікавленість у діях, соціальні настанови суб'єктів на реалізацію їх інтересів. Необхідною ланкою механізму реалізації І. є спонукання суб'єкта до діяльності (мотиви й стимули). Мотив — це внутрішнє визначення діяльності суб'єкта, орієнтоване на реалізацію інтересів. Стимул — це зовнішнє, безпосереднє визначення діяльності суб'єкта, орієнтоване на реалізацію власних інтересів. І. класів, верств, партій, індивідів у політичній сфері фіксують їх ставлення до умов політичного буття, вимоги до влади створити відповідні умови існування та розвитку. Вимоги створення певних умов існування, змін у системі взаємин між різними верствами, громадянами в суспільстві, вимоги певних політичних дій держави, партій, профспілок, політичних еліт, індивідів відображаються в політичних ідеологіях. Іншими словами, виникнення певних політичних уявлень, ідей, теорій та принципів зумовлене політичним і економічним розвитком суспільства на конкретному історичному етапі, політичними інтересами соціальних суб'єктів.

М. Михальченко

Інтернування (фр. *interner* — оселяти, від лат. *internus* — внутрішній) — 1) примусове затримання і роззброєння владою нейтральної держави військових формувань воюючої держави у разі переходу їх на її територію; 2) позбавлення свободи пересування і виходу з меж воюючої держави цивільних осіб, кораблів.

М. Головатий

Інтерпеляція (з лат. *interpellatio* — переривання промови, позов, вимога) — форма парламентського контролю, яка застосовується у країнах з парламентською, рідше змішаною формою державного правління. Це особлива форма депутатського запиту, яка формується як вимога групи депутатів парламенту, звернена до уряду в цілому чи до окремих його членів надати роз'яснення з приводу певного суспільно значущого питання або урядової політики загалом. Процедура внесення І.: вноситься на пленарному засіданні парламенту, під нею підписується велика група депутатів, встановлюються жорсткі строки її подання та обговорення. Текст І. заздалегідь розсилається депутатам та уряду. Як правило, І. супроводжується пояснювальною запискою (меморандумом), де зазначаються причини появи І. і пропонується термін, протягом якого уряд має відповісти. Відповідь на І. підписує глава уряду або міністр, до якого І. спрямована. Наслідком І. є парламентське обговорення і прийняття рішення шляхом голосування. Наслідком дебатів може бути також постановка питання про довіру уряду. Незадовільна оцінка парламентом інформації, яка надійшла у відповідь, висловлення недовіри або осуду дій можуть викликати відставку міністра чи уряду в цілому. Також наслідком заслуховування відповіді на І. може бути створення слідчої комісії. Уряд, своєю чергою, діючи через главу держави, може розпустити парламент з призначенням дати нових виборів. І. може слугувати дієвим засобом контролю за діяльністю уряду з боку опозиції. Внесення І. у двопалатних парламентах практикується, як правило, лише в нижніх палатах.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996. — 624 с.; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Інтерпол — міжнародна організація кримінальної поліції (*International Criminal*

Police Organization — Interpol). І. було створено у 1956 р. з метою організації боротьби проти будь-яких проявів злочинності, в тому числі мафіозних структур на міжнародному рівні. Членами І. нині є понад 180 країн світу.

М. Головатий

Інфократія — влада інформації. У зв'язку із збільшенням ролі інформації у сучасному житті висловлюються думки, що процес інформатизації суспільств посилює авторитарні тенденції і навіть веде до диктатури. За умов створення великих баз даних, розвитку комп'ютерних мереж тощо справді виникає можливість маніпулювання свідомістю великої кількості людей. Крім того, сформована владна еліта в такій ситуації може виявитися своєрідною "інфократією", джерелом влади, яка не є заслугою перед народом, а лише великою можливістю використовувати інформацію.

Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків, 1997.

М. Головатий

Інформатика — наука, що вивчає загальні властивості інформації, а також закономірності її створення, перетворення, передавання й використання в різних галузях діяльності людини.

Словник іншомовних слів. — К., 2000.

Ю. Бондар

Інформаційна безпека — стан захищеності інформаційного простору, який забезпечує його формування і розвиток в інтересах громадян, організацій і держави в цілому, захист від неправомірного зовнішнього і внутрішнього втручання; стан інформаційної інфраструктури, процесів, за яких інформація використовується суворо за призначенням і не впливає негативно на інформаційну чи інші системи як самої держави, так і інших країн при її використанні.

Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К.; 2004; *Чернов А. А.* Становление глобального информационного общества. Проблемы и перспективы. — М., 2003.

Ю. Бондар

Інформаційна війна — протиборство з використанням інформаційних технологій, систем, ЗМІ. Зумовлює інформаційний вплив на системи управління супротивника, його політичне та військове керівництво і суспільство в цілому, інформаційну інфраструктуру для досягнення поставленої мети як правило за відсутності прямого військового протистояння і за одночасних заходів із захисту свого інформаційного простору від аналогічних дій супротивника.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; *Чернов А. А.* Становление глобального информационного общества. Проблемы и перспективы. — М., 2003.

Ю. Бондар

Інформаційна діяльність — одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Одержання інформації — набуття, придбання та накопичення документованої або оприлюдненої інформації.

Використання інформації — задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави.

Поширення інформації — розповсюдження, оприлюднення, реалізація у встановленому законом порядку документованої або публічно оголошуваної інформації.

Зберігання інформації — забезпечення належного стану інформації та її матеріальних носіїв.

Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Інформаційна зброя — комплекс технічних та інших засобів, методів і технологій для встановлення контролю над інформаційними ресурсами потенційного супротивника, втручання у роботу його систем управління та інформаційних мереж, систем зв'язку тощо з метою виведення їх з ладу, спотворення чи спрямоване введення спеціальної інформації, поширення ви-

гідної інформації та дезінформації у системі формування громадської думки і ухвалення рішень тощо.

Чернов А. А. Становление глобального информационного общества. Проблемы и перспективы. — М., 2003.

Ю. Бондар

Інформаційна мережа — мережа, за допомогою якої здійснюється доступ до віддалених баз даних і зв'язок між користувачами, споживачами інформації за допомогою наземних, безпроводових, космічних чи інших каналів зв'язку.

Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К., 2004; Словник іншомовних слів. — К., 2000.

Ю. Бондар

Інформаційне суспільство (від лат. *information society*) — своєрідний суспільний організм, що формується нині в багатьох розвинених країнах і в основі якого лежить раціональне використання інформатики та інформації в усіх основних сферах життя. За усіх позитивів, особливо для країн, які за рахунок інтенсивного розвитку і використання інформації фактично вступили у так звану інформаційну еру, І. с. має все ж і багато проблем, несе певні загрози, в тому числі — якщо не буде створено міжнародне інформаційне право — може сприяти появі так званої інформаційної диктатури, розпалюванню інформаційних війн тощо. У зв'язку зі створенням І. с. з'явилася і І. с. теорія як футурологічний різновид доктрини "постіндустріального суспільства" (Д. Белл, О. Тоффлер, Є. Масуда та ін.). В основі такої теорії покладена думка, що сучасний науково-технічний переворот у продуктивних силах суспільства і матеріальних основах його життя приведе, мовляв, до глобальної інформатизації та комп'ютеризації суспільного життя, викличе необхідність створення планетарних інформаційно-технологічних систем. Згадана теорія має в собі частку технократичного оптимізму, в ній майже не аналізуються соціально-культурні, політичні, правові, етичні передумови і підстави переходу від індустріального до інформаційного суспільства.

Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків, 1997; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Інформаційний суверенітет — володіння і розпорядження національними інформаційними ресурсами, які включають усю належну державі інформаційну інфраструктуру, інформацію — незалежно від змісту, форми, часу і місця її створення. І. с. забезпечується виключним правом держави на формування і здійснення національної інформаційної політики, власності на інформаційні ресурси, сформовані за державний кошт, створенням національних систем інформації, встановленням режиму доступу інших держав до інформаційних ресурсів України.

Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К., 2004; Словник іншомовних слів. — К., 2000; Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Інформаційний тероризм — використання інформаційних технологій, засобів масової комунікації, поширення інформації з метою цільового впливу на вибраний об'єкт, його дискредитації.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004.

Ю. Бондар

Інформація (від лат. *informatio* — роз'яснення) — документовані або публічно оголошені повідомлення, відомості про події та явища в суспільстві, державі, навколишньому світі, які людина сприймає безпосередньо або за допомогою спеціальних пристроїв, зокрема через мережі мовлення та зв'язку, пресу. Відповідно до чинного законодавства І. може бути відкритою та з обмеженим доступом (конфіденційна і таємна). Розрізняють також І. статистичну, масову, правову, про особу, довідково-енциклопедичного характеру тощо.

Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К., 2004; Словник іншомовних слів. — К., 2000; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Іредентизм — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах.

О. Антонюк

Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis* — позарозумовий) — 1) філософська течія другої половини XIX — початку XX ст.; 2) загальна назва для позначення ряду філософських напрямів та шкіл, представники яких заперечують раціонально-логічне освоєння дійсності, креативні можливості людського розуму. Як окрема філософська течія І. сформувався під впливом гегелівської діалектики, особливо в творчості А. Шопенгауера (1788–1860), С. К'єркегора (1813–1855). В останнього І. витворює власну термінологію, способи експлікації думки — алегорії, образи-поняття, символи. Особливого розвитку набули ці засоби в творчості Ф. Ніцше (1844–1900), в представників "філософії життя" (А. Бергсон, В. Дільтей, О. Шпенглер, Г. Зіммель). І. істотно вплинув на філософію, літературу, мистецтво епохи романтизму. Популярність І. в цей час була викликана реакцією на суперечності в розвиткові буржуазного суспільства і раціоналізму як його духовно-теоретичної бази. Товарне виробництво спродукувало ті економічні й соціальні сили, подолати негативні вияви яких воно саме виявилось безсилим. І. по-своєму виявив спробу людини вирватись за межі конкретно-історичної форми раціональності, яка тоді сприймалась за раціональність як таку. У виникненні й утвердженні І. помітну роль відіграють загальні суперечності самого пізнавального акту, процесів взаємодії людей із світом і поміж собою: парадоксальне впадання людини в залежність від продуктів власної діяльності; щоденне спостереження "нерозумної", "нелогічної" мотивації вчинків інших людей і своїх власних; видима абсурдність розвитку тих або інших природних і суспільних явищ; фіксування того очевидного факту, що результат навіть розумного обґрунтування і скоординованих зусиль людей надто часто виявляється не тим, яким мав би бути і на який сподівались учасники дії. І. схоплює істотну особливість духовно-практичного освоєння дійсності; раціональне пізнання не здатне проникнути в усі приховані механізми й переходи складних явищ дійсності. Саме під впливом постійного протистояння раціоналізму й І. суспільна думка дійшла висновку, що раціональна та ірраціональна складові є двоєдиною дійсністю мисленнєвої діяльності людини. Творчі акти, які пронизують все людське життя, іманентно утримують у собі ірраціональний "залишок". І. трактує такі акти, як спонтанний позараціональний процес. Доводячи цю особливість пізнавального процесу до абсолюту, окремі представники І. визнають одвічну хаотичність і нерозумність світу, яка є об'єктивною підосновою людського життя. Тому І., ігноруючи раціональні основи людської діяльності, виводить на просценіум історієтворчої діяльності такі фактори, як воля, віра, інтуїція, інстинкт. Деякі філософи (М. Бердяєв, Л. Шестов) вбачали в ірраціональній природі діяльності глибинне джерело творчості, свободи і відповідальності людини. З факту закинутості людини в чужий для неї, абсурдний, ірраціональний світ французький філософ А. Камю (1913–1960) виводив необхідність свободи і відповідальності людини. Ірраціональну волю Д. Донцов (1883–1973) вважав глибинним джерелом незнищенності прагнення української нації до політичної й духовної самостійності.

У сучасній філософії класичні характеристики раціоналізму й І. втрачають колишню визначеність і антагонізм. Дійсність постає у вигляді складного й суперечливого синтезу зраціоналізованої й недетермінованої даності. Процес пізнання також визначається як такий, що поєднує в собі раціональне та позараціональне начала, де ні розум, ні позарозумовий чинник не можуть претендувати на абсолютність. Те саме стосується й сфери емоційних переживань.

Бердяев Н. Истина и откровение. — СПб., 1996; *Донцов Д.* Від містики до політики. — Торонто, 1957; *Кьеркегор С.* Страх и трепет. — М., 1993.

В. Ятченко

Іслам (араб., букв. — віддання себе Богу, Божій волі, покірність) — мусульманство, одна з трьох світових релігій поряд з буддизмом і християнством. Виник у Хіджазі на початку VII ст. серед арабських племен Західної Аравії, в умовах розкладу патріархально-родового ладу і початку формування класового суспільства. Швидко поширився внаслідок військової експансії арабів від Гангу на Сході до південних кордонів Галлії на Заході. Сучасний іслам

поширений в основному в країнах Азії й Африки, відіграючи істотну роль у їхньому політичному і соціокультурному житті. Кількість послідовників ісламу, за різними даними, становить від 450 до 800 млн чоловік. Більшість мусульман (90 %) — суніти, які є представниками ортодоксального напрямку в ісламі, 10 % становлять шиїти. Засновник ісламу — Мухаммед (570–632) з роду хашимітів мекканского племені курейш. До Мухаммеда арабам були вже відомі монотеїстичні релігії — іудаїзм і християнство; як самостійна форма монотеїзму в Аравії оформляється ханіфізм. Під безпосереднім впливом цих релігій у 610–614 рр. почалася релігійна проповідь Мухаммеда. Після переселення в 622 р. з невеликою групою послідовників з Мекки в Медину (так звана хиджра, яка пізніше стала точкою відліку для мусульманського літочислення, що ведеться за місячним календарем), Мухаммед виступає вже не тільки як проповідник, а й як правитель, що диктує послідовникам норми поведінки в різних сферах життя. Загалом у Мухаммеда цілком "земні" риси процвітаючого вождя і практичного законодавця уживаються з релігійним екстазом і цьому відповідає внутрішній склад І., що не знає (принаймні, за винятком суфізму) прагнення перебороти чи перетворити людську природу, а спрямований на упорядкування й освячення життєвих даностей.

Основне джерело мусульманського віровчення — Коран, що розуміється як передвічне, несотворенне "слово боже", одкровення, яке бог, що говорить у Корані від першої особи, нібито продиктував слово в слово пророку Мухаммеду, який виступає лише як пасивний передавач (на відміну від християнства І. не робить відмінності між поняттями "богодуховність" і "одкровення"). Інше джерело мусульманського віровчення — "суна" (іноді перекладається як "традиція"), точніше — "суна ан-набі" (спосіб життя і діяння пророка). Суна складається із зібрання текстів — "хадисів", що містять приписувані Мухаммеду висловлювання, кожне з який складається з двох частин: "матн" — власне текст і "існад" — перелік передавачів цього тексту, які у неперервному ланцюгу спадкоємства засвідчують його справжність.

Один з найважливіших принципів ісламу — суворий монотеїзм, що дістає в ісламі абсолютний і безумовний характер. Мухаммед у Корані покликаний відновити в первісній чистоті віру в єдиного бога, частково забуту і перекручену іудеями і християнами. Утвердження єдності і єдиності бога, заклики не додавати йому нікого у "співтовариші" часто повторюються в Корані. Спрямовані вони насамперед проти старих політеїстичних вірувань аравійських арабів, але також і проти християнських догматів — "Трійці", "боговтілення" і "воскресіння". Водночас в І. багато запозичено з християнства й іудаїзму, поряд з якими він може бути визначений як авраамітична релігія: сповідуючи "єдиного, сущого і живого бога", І. бере свій початок від Авраама.

Найважливіші поняття мусульманської релігії — "іслам", "дин", "іман". І. у широкому розумінні став позначати увесь світ, у межах якого встановилися і діють закони Корану. Таким є зміст і традиції поняття "дар аль-іслам" (світ ісламу), протиставленого "дар аль-харб" (територія війни, що теоретично підлягає перетворенню в "дар аль-іслам" за допомогою "джихаду" — священної війни). Класичний іслам у принципі не проводить національних розмежувань, визнаючи три статуси існування людини: як "правовірної", як "захищуваної" ("ахл аль-зимма" — іудеї і християни в мусульманському світі, вони ж "ахл аль-кітаб", тобто люди Книги, держателі Письма) і як багатобожник, що має бути навернений у мусульманство, або знищений. Кожна віросповідна група в "дар аль-ісламі" об'єднувалася в окрему громаду (умму). Умма — це етнічна, мовна або релігійна спільність людей, що стає об'єктом божественного плану порятунку (кожній уммі посилається свій пророк); водночас умма — це і форма соціальної організації людей, що утворює, таким чином, своєрідне релігійно-політичне тіло. Мусульманська громада ("аль-умма аль-ісламійа) теоретично об'єднує всіх мусульман світу незалежно від їх етнічної і культурної належності. Прототипом її завжди служила мединська громада пророка ("умма ан-набі' "), яка дотепер залишається для багатьох мусульман ідеалом соціально-політичної організації людей, згуртованих єдиною вірою.

Державність у ранньому І. мислилася як свого роду егалітарна світська теократія, у межах якої авторитет у законодавчій галузі ("амр") має тільки Коран; авторитет у сфері права ("фікх") — кожен віруючий, котрий знає і вміє тлумачити приписи Корану; ви-

конавча влада (“хукм”), одночасно цивільна і релігійна, належить одному богу і може здійснюватися тільки через халіфа (султана) — проводиря мусульманської громади, її релігійної, адміністративної і військової глави, під керівництвом якого громада дає клятву слухняності богу (“бай’а”).

В І. немає церкви як інституту, немає в точному розумінні слова і духівництва, оскільки іслам не визнає посередника між богом і людиною: богослужіння в принципі може здійснювати будь-який член умми. Належність до умми — основа самосвідомості мусульманина: у ній і через неї він усвідомлює себе віруючим (“му’мін”) і відданим богу (“муслім”).

“Дин” — божественний закон, що веде людей до порятунку, — має на увазі насамперед обов’язки, які бог приписав людині (свого роду “закон божий”). Мусульманські теологи включають у “дин” три елементи: “п’ять стовпів ісламу”, віру (“іман”) і благі справи (“іхсан”). “П’ять стовпів І.” становлять: 1) сповідування єдинобожжя (“таухид”) і пророчої місії Мухаммеда; 2) щоденна п’ятиразова молитва (“салат”); 3) піст (“саум”) раз на рік у місяць рамадан; 4) добровільна очисна милостиня (“закат”); 5) паломництво (бодай раз у житті) в Мекку (“хадж”).

“Іман” (віра) розуміється передусім як “свідчення” про об’єкт своєї віри. У Корані насамперед свідчить про себе бог; відповідь віруючого — це ніби повернуте свідчення. Просте вимовляння в присутності навіть двох мусульман формули “Немає божества, крім бога, і Мухаммед — посланець божий”, позначене словом “свідчу”, робить іновірця мусульманином. В І. вирізняють чотири основних предмети віри: 1) у єдиного бога; 2) у його посланців і письмо (Коран називає п’ять пророків-посланців (“расул”): Ноя, з яким бог відновив “союз”; Авраама — першого “мумина” (що вірує в єдиного бога); Мойсея, якому бог дав Тору для “синів ізраїлевих”; Ісуса, через якого бог повідомив християнам Євангеліє; нарешті, Мухаммеда — “знак пророків”, що завершує ланцюг пророцтва) 3) в ангелів; 4) у воскресіння після смерті і судний день.

У цілому “дин” — це частина більш загального поняття “іслам”, що являє собою нерозривну єдність віри, релігії, державно-правових законів (установлень) і певних форм культури. Диференціація мирської і духовної сфер вкрай аморфна в І.; у принципі для нього чуже характерне для християнства розрізнення понять “божого” і “кесарева”, що виявляється як у середньовічних теологів, так і в мусульман-реформаторів першої половини XX ст. (наприклад, у Рашида Ріди, який вважав, що “іслам однаковою мірою є духовним началом і соціально-політичним ідеалом”) і у відомому девізі сучасних “братів-мусульман”: “іслам — це релігія і держава”.

Іслам глибоко позначився на культурі тих країн, де він поширився. Вже в Мединській державі зароджуються три основні ісламські дисципліни: 1) наука про читання (“кира’ат”) і тлумачення (“тафсир”) Корану; 2) наука про хадисів, 3) правознавство (“фікх”), у рамках якого в сунізмі утворюються чотири офіційних юридичних напрями (“мазхаба”): малікитський, ханіфітський, шафіїтський і ханбалитський. З коранічних приписів і заборон утворився канонічний закон — шаріат, який залишається одним із джерел законодавства багатьох мусульманських країн. З “тафсиру”, під безсумнівним впливом близькосхідної християнської думки, розвивається мусульманське богослов’я (“калам”), усередині якого формуються різні школи. Сприйняття античної філософської спадщини (аристотелізм, неоплатонізм) сприяло розвитку раціоналістичних тенденцій у мусульманській теології (мутазиліти, ашари), у подальшому (IX–XII ст.) — виникненню і розквіту арабської філософії (аль-Кінді, аль-Фарабі, Ібн Сіна, Ібн Рушд). Водночас з’являється містичний напрям: суфізм, що спочатку протистояв як ортодоксальній теології, так і східному аристотелізму, і в XI–XII ст. — синтезований аль-Газалі з ортодоксальною догматикою ашаритів. Як свого роду прикладні науки розвиваються граматика, астрономія, математика. Розвиток усіх цих дисциплін відбувся в процесі контактів І. з іншими східними культурами.

В історії ісламської культури виокремлюють такі основні періоди: арабський, перський і тюркський. Після битви під Сиффіні в 657 р. між прихильниками 4-го “праведного халіфа” Алі (зятя Мухаммеда) і омейяда Муавії І. розпався на три основні напрямки, пов’язані з вирішенням питання щодо верховної влади в І.: “ахл ассуна” (буквально “люди традиції”, суніти), вважали, що каліф повинен бути вихідцем з племені

курейш; шиїти (від "ши'ат Алі" — партія Алі) твердили, що верховна влада може належати тільки прямим нащадкам Алі; хариджити вважали, що главою умми може бути обраний будь-який її член.

Центральною догмою шиїтів став культ імама — авторитетного вчителя (з "дому Алі"), безгрішного, непогрішимого у справах віри, що володіє таємним знанням; імамом його робить не бажання людини, а внутрішній характер його природи — присутність у його істоті божественно-світлової субстанції. Без імама і його керівництва неможливий порятунок віруючих: "Той, хто вмирає, не знаючи істинного імама свого часу, умирає смертю безбожника". Авторитет імамів шиїти протиставляють "одностайній думці релігійних авторитетів" (іджма') сунітів, езотеричний зміст "одкровення" (батин), доступний тільки "посвяченим", — екзотеричному (захир).

Своєї кульмінації шиїтське віровчення досягає в навчанні про "прихованого імама": останній з "видимих імамів" (різний у різних шиїтських сектах: в ісмаїлітів — 7-й, в імамитів — 12-й) не вмер, а перейшов у стан "гайба", тобто з волі бога був вилучений і схований від людей, продовжуючи в цьому прихованому стані керувати життям віруючих, у "кінці світу" він з'явиться в ролі свого роду месії (махді) і наповнить світ правдою і справедливістю. Таким чином, світогляд шиїзму глибоко есхатологічний і має яскраво виражений профетичний характер; у цілому — це своєрідна спроба ввести в І. персоніфікованого посередника між богом і людиною (тенденція, особливо характерна для крайніх ісмаїлітських сект, що обожнювали Алі і його нащадків, які розвинули чужі для ортодоксального ісламу ідеї "інкарнації" (хулул) і метемпсихозу (танасух). Віровчення і догматика крайніх шиїтів (алавітів, друзів, алі-ілахи, карматів, хуруфитів) мають синкретичний характер, містять пережитки давніх астральних культів, елементи індуїзму, зороастризму, східного християнства і маніхейства.

Своєрідний розвиток ідеї ісмаїлітів дістали в новий час у шейхі, бабітів і бехаїтів — шиїтських течій, що виникли в XIX ст. у Персії. Засновники двох останніх — Сейїд Алі Мухаммед (Баб) і Мірза Хусейн Алі (Бехаулла), вірні махдистським традиціям шиїзму, водночас спробували виступити як засновники нового віровчення, покликаного згуртувати людство.

В лоні ортодоксального І. у середині XVIII ст. виникає релігійний політичний рух ваххабітів (за ім'ям засновника — Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба), які відкидали "нововведення", що з'явилися в І. у процесі його історичного розвитку і контактів з іншими релігійними системами (культ святих, віру в чудеса, дервішство тощо). Ваххабізм вплинув на арабське мусульманське реформаторство другої половини XIX — початку XX ст. (аль-Афгані, М. Абдо, Р. Ріда); "реформація" мислилася як очищення І. від історичних перекручень і нашарувань через повернення до мединського прообразу.

У XIX–XX ст., багато в чому як реакція на соціально-політичний і культурний вплив Заходу, виникають релігійно-політичні ідеології, що базуються на ісламських цінностях (панісламізм, фундаменталізм, реформаторство тощо). Однак модерністські інтерпретації І. зустрічали, як правило, жорсткий опір з боку професійних теологів. У період піднесення національно-визвольного руху в багатьох країнах Азії й Африки традиційні ісламські цінності й ідеї своєрідно засвоювалися й інтерпретувалися ідеологами націоналізму. У сучасних умовах І. відіграє істотну роль як в ідеології, так і в політиці і соціальному житті цих країн (у більшості з них І. — державна релігія, а шаріат — основне джерело законодавства). Будучи дієвою політичною силою, І., однак, далеко неоднозначний за своїм соціальним змістом й історичною роллю, що пов'язано з різними соціально-класовими позиціями і цілями його прихильників.

На початку XXI ст. починається нова хвиля активізації соціально-політичних сил під прапорами ісламу зокрема в арабських країнах і у світі загалом. Вона виявляється в різних формах: від створення воєнізованих формувань, що здійснювали (здійснюють) бойові дії в Афганістані, у Чечні, у протистоянні військовій окупації Іраку, а також у здійсненні широких соціально-економічних перетворень.

Мовлана М. У. Большая исламская научная энциклопедия. — Нефтечела: Азербайджан, 2002.

В. Храмов

Ісламський фундаменталізм — у мусульманських країнах релігійно-політична течія, пов'язана з поверненням до основ іс-

ламу. Здійснюється на основі апеляції до існуючих у ісламі зрівнювальних і патріархально-демократичних положень (мовляв, іслам охоплює усі сторони життя суспільства). Посилення І. ф. в середині XX ст. відбувалося з наростанням суперечностей, які виникли в процесі вибору окремими мусульманськими країнами шляхів свого розвитку. Сучасний І. ф. не сприймає "неісламські" і насамперед світські форми ідеології. Його соціальну опору становлять ремісники, дрібні торгівці, частина селянства, місцева біднота, які мають помітні проблеми соціального забезпечення, підтримки. Останнім часом І. ф. набуває дедалі більшого негативного спрямування, під його прикриттям нині діє багато різних організації, зокрема й терористичного характеру, усілякі банди, в тому числі й банди найманців, злочинців.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Істеблішмент (від англ. *establishment* — встановлення, установа) — суспільно-політичні кола, які здійснюють вплив на політичне, економічне, соціальне, духовне життя суспільства. Поняття І. багато в чому близьке до поняття політичної еліти, однак, на відміну від останнього, характеризується більшою термінологічною чіткістю, оскільки визначається через сукупність організаційних ознак. До складу І. входять керівники органів державної влади, лідери політичних партій, впливових громадських організацій, впливові регіональні лідери. З іншого боку, поняття І. вужче за поняття політичного класу, оскільки репрезентує частину цього класу. Представники І. багато в чому формують суспільну думку з широкого кола актуальних проблем внутрішньополітичного та міжнародного розвитку. Водночас саме поняття І. безпосередньо пов'язано із становленням політичного класу, тобто верстви професійних державних управлінців та політичних діячів. Тому діяльність різних представників І. може бути оцінена якісно, а саме з точки зору ефективності здійснення політичного управління, реалізації актуальних завдань, які стоять перед країною. Сьогодні для І. властива наявність не лише формальних зв'язків, які регламентують відносини між особами, що займають ті чи інші державні та політичні посади, а й сукупність неформальних ознак, зокрема корпоративна етика, мораль, навіть родинні зв'язки тощо. Однією з найсуттєвіших проблем перехідного періоду є становлення закритого від інших соціальних верств І., відсутність "соціального ліфта", який став би джерелом інтелектуального поповнення існуючого І. Наслідками перетворення І. на закриту систему можуть стати не лише відсутність комунікації у суспільстві, а й деградація самого І., а також різке загострення соціального протистояння. Прискорення глобалізаційних процесів призвело до формування регіональних та світового І., до якого входять керівники держав, урядів, лідери світового бізнесу.

Приходько С. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці XX ст. — К., 1999; *Регіональні* та національні еліти: хто формує політику: Матеріали Міжнар. наук. конф., Чернівці, 6–7 грудня 2001 р. — Чернівці, 2002; *Якубовський О., Приходченко Л.* Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. — Одеса, 2001.

Є. Перегуда

Істон Девід (нар. 1917) — американський політолог. Став відомим і популярним передусім у зв'язку з адаптацією і використанням принципів і методів системного аналізу до вивчення функціонування політичних систем, а також завдяки дослідженням феномену "політична соціалізація". Політичну систему розглядав як таку, що повністю і динамічно змінюється і її існування залежить саме від цих змін, а також від взаємодії різних складових такої системи. За допомогою кібернетичних принципів вимірювання показників на "вході" і "виході" системи намагався прогнозувати розвиток політичних систем. На "вході" — це запити і потреби громадян, на "виході" — рішення і дії влади. Найвідоміші праці "Політична система" (1953), "Концептуальна структура для політичного аналізу" (1965), "Аналіз політичної структури" (1990).

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Історизм — принцип підходу до предмета дослідження як до такого, що зміню-

ється в часі, розвивається, — "піднесення історії до принципу" (К. Мангейм). Термін "І." розуміється як універсальний метод "наук про дух", запроваджений у загальний вжиток В. Дільтеєм наприкінці XIX ст. Однак у ширшому значенні, як протиставлення ідеалістичній метафізиці, термін І. використовується для характеристики матеріалістичних соціально-філософських поглядів видатних французьких просвітницьких діячів XVIII ст. Дж. Віко, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, які висунули ідею суспільного прогресу як поступального розвитку людства щаблями досконалості. Вихідна для просвітителів ідея природничо-історичних законів стала філософською основою доктрини природних прав людини. У XVIII — першій половині XIX ст. принцип І. розвивався переважно у формі філософії історії як великомасштабного, універсального огляду історичного процесу на доповнення до емпіризму подієвих оповідних (описових) хронік. Видатну роль у розвитку філософії історії середини XIX ст. відіграє німецька класична філософія, якій належить ідея об'єктивності історичних закономірностей, реалізованих у цілеспрямованій людській діяльності. Так, Гегель пов'язує історичний прогрес з реалізацією ідеї волі, з досягненням якої (у Прусській конституційній монархії, як вважав Гегель) історичний розвиток закінчується: політичний ідеал Гегеля підноситься над принципом І. Вважаючи, що матерія лише видозмінюється в просторі, він звужував застосування принципу І. до аналізу духовних утворень. Обмеженість гегелівського І. як зверненого в минуле стає об'єктом критики у філософсько-історичних концепціях молодогегельянців (брати Бауери, М. Штірнер та ін.). В обстановці посилення антиметафізичних настроїв у західноєвропейській філософії XIX ст. історики намагаються обпертися на історичні факти як на фундамент "позитивної" історичної науки. Аналогом природничо-наукових "фактів спостереження" в історії стають історичні тексти, документальні свідчення про одиничні події життя людей. Формування історії як наукової дисципліни пов'язано з реабілітацією випадкового в історичному розвитку. Антиметафізична спрямованість позитивістської орієнтованої історії реалізується в спрямованості до "критики історичних джерел" як засобові очищення від метафізичних забобонів і досягнення об'єктивності історичного знання (Й. Дройзен. А. Моммзен, Ф. Міньє). Блискучим зразком "позитивної" історичної науки став опис А. де Токвілем системи американської демократії. Як опозиція догматиці класичного раціоналізму термін І. використовується в Німеччині представниками "романтичної" (Й. Гердер, Ф. Шлегель) та історичної шкіл (Ф. Савіньї, Я. Букхарт, Р. Нібур), а також Тюбінгенської школи теології. Історичний матеріалізм К. Маркса — новий великий етап у розвитку західноєвропейського І. У Маркса І. охоплює сфери природи, суспільства і людського пізнання, має матеріалістичний характер, тобто співвідносить історичний прогрес з розвитком матеріальних основ життя суспільства. Полемічно загострюючи значення принципу І. у науковому пізнанні, Маркс стверджував, що існує "єдина справжня наука про людину" — історія, історія природи й історія діяльності людей, тісно пов'язані між собою. Розгляд передмета в його саморусі і розвитку, а також у діалектичному зв'язку з іншими явищами здатен, за твердженням Маркса, забезпечити об'єктивність і всебічний характер наукового дослідження. Маркс поглиблює гегелівське діалектичне розуміння джерела розвитку як єдності і боротьби протилежностей. На відміну від гегелівської ідеї примирення суперечностей в основі Маркс висуває тезу про наявність таких типів протилежностей, боротьба яких неминуче приводить до якісних перетворень основи, що їх породила. Спираючись на праці французьких істориків епохи Реставрації, Маркс аналізує антагоністичні суперечності сучасного йому капіталізму і висуває концепцію класової боротьби як рушійної сили розвитку суспільства. У постгегелівській самосвідомості європейської культури, коли духовне начало вважалося втіленням людської діяльності ("дух часу", "дух народу", "воля", "праця", "дух європейської культури"), поняття "І." характеризує установку на вивчення процесу зміни культури як форми людського буття. Процес історичного пізнання у В. Дільтея виявляється як розуміюче переживання людиною тотальності історичного досвіду, тому основою історичного методу в нього стає описова психологія, завданням — розуміння цілісної життєвої активності, життєвої практики. Дільтеївська критика історичного розуму спрямована проти

схематизованого раціоналізму абстрактного гносеологічного суб'єкта, відірваного від контексту дослідної практики. Однак культурно-історичне навантаження І. таїть небезпеку суб'єктивних оцінок, нігілізм, про що справедливо зауважував Ф. Ніцше, "Розуміючу" традицію в розвитку принципу І. успадковує М. Вебер. Він зосередив увагу на взаємодії мотивів людської поведінки і самих людських дій. Але, на відміну від Дільтея, вважав, що завданням історика є не осмислення людських переживань, а раціональна реконструкція змісту людської діяльності у наукових поняттях. Акцент на суб'єктивній активності, характерний для дільтеївського І., Вебер вважав головною перешкодою його перетворення в загальнозначущий науковий метод. Вебер був переконаний, що розуміння змісту історії і суспільних подій самим вченим не повинно позначатися на змісті викладацької роботи в аудиторії, за межами якої викладач, науковець має право висловлювати свою думку як приватна особа. Концепції циклічного розвитку цивілізацій (О. Шпенглер, А. Тойнбі), що кидають виклик лінійному прогресизму новоєвропейського І., відображають уявлення про геополітичне розмаїття і відкидають схему глобального історичного процесу як універсалізації досвіду Західної Європи.

Сучасний І., збагачений уявленнями про геополітичне розмаїття й цінності цивілізаційного досвіду незаперечення культур, протистоїть уявленням про "кінець історії" (Ф. Фукуяма), що розуміється як завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як "вселюдської" форми політичного облаштування суспільства. Головне твердження про нерівномірний, стохастичний характер соціальної динаміки і "негарантованість" історії сучасної версії І. протистоїть спрощеному детермінізмові в розумінні взаємозв'язку соціальних явищ, вірі в "залізні закони історичної необхідності й неминучості" як виправдання тоталітарної практики фашистського і комуністичного режимів (історицизм К. Поппера).

Блок М. Апология истории. — М., 1973; *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. — М., 1990; *Тойнби А.* Постижение истории. — М., 1991; *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. — М., 1997.

А. Кудряченко

Історицизм — течія західноєвропейської філософсько-історичної думки кінця XIX — першої половини XX ст., що розглядала сукупність методологічних і гносеологічних проблем історичного знання і соціального теоретизування. Основоположником напрямку І. вважається засновник школи "історії духу" у німецькій філософії історії В. Дільтей, який провів грань між світом природи і життєвим світом людини і порушив питання про природу і межі історичних знань. Неокантіанський методологізм Г. Ріккерта і В. Віндельбанда логічно довів цю думку до прямого протиставлення історії і природознавства за способом дослідження дійсності і за характером досліджуваних об'єктів. Неогегельянський варіант І. розробляли Б. Кроче, Р. Коллінгвуд та інші автори. У цілому І. залишався одним з напрямів у рамках філософії історії і культури і був популярний лише в досить вузьких академічних колах. Широку популярність І. здобув завдяки розгорнутій критиці історицистського стилю мислення і відповідної методології, що нібито лягли в основу тоталітарного типу мислення і тоталітарних ідеологій, у працях своїх наукових опонентів, і насамперед К. Поппера. До прихильників І. Поппер зараховував ряд мислителів від Геракліта, Аристотеля і Платона до Гегеля, Маркса і безпосередніх творців тоталітарних ідеологій XX ст. Поппер визначає основну мету будь-якої історицистської доктрини як можливість довгострокових і непогрішимих історичних пророкувань, а основними рисами історицистського світогляду розглядає холізм, впевненість в існуванні якихось непорушних законів розвитку і віру у фатальну зумовленість цими законами характеру і напряму суспільно-історичного розвитку. Такий напрям суспільно-політичної і філософської думки він характеризував як орієнтацію на відкриття якихось загальних і абсолютних у своїй істинності законів розвитку історії і людського суспільства, які, на думку прихильників І., спроможні "дати можливість пророкувати щодо визначеної людині долі". В усіх проявах І. безпосередньо пов'язаний з "міфом приречення", а побудовані на його основі філософські системи і соціальні доктрини являють собою різновид історичного пророкування, соціального одкровення, а не наукового передбачення. Оскільки уявлення про необхідність вивчення реальних "тенде-

нцій" розвитку соціально-історичного процесу підмінюється тут постулатом "усвідомленої необхідності", це неминуче веде до різних форм догматизму, сліпої віри в авторитет і в остаточному підсумку підготовляє ґрунт для поширення тоталітарних ідеологій, які базуються на історицистських принципах. Результатом стає обмеження критичних здібностей людини, неможливість раціонального обговорення соціальних проблем, тотальна регламентація поведінки індивідів відповідно до уявлення про функціонування загальних універсальних законів та абсолютної мети розвитку. Висновки досліджень Поппера привернули загальну увагу до проблематики І. і, крім іншого, певною мірою вплинули на формування в 50-х роках концепції тоталітаризму в західній політології.

Поппер К. Открытое общество и его враги. — М., 1992; *Поппер К.* Нищета историцизма. — М., 1993; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Історична пам'ять — найважливіший компонент духовної сфери етнічної спільноти, що дає змогу підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність історичного досвіду, передавати накопичене багатство етнічних (національних) цінностей наступним поколінням. В І. п. вирізняють загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні (національні) групи) та особистісний рівні, яким відповідно відповідає колективна, групова й індивідуальна форми І. п.

Для І. п. як наукової категорії притаманні такі ознаки: постійний розвиток, вибірковість, наступність, персоніфікований характер, можливість набуття парадоксальних виявів.

У механізмі формування І. п. провідне місце належить: 1) соціальному досвіду відповідної спільноти; 2) етнічним стереотипам аксіологічного (ціннісного) забарвлення, за допомогою яких створюється узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, сформований історичною практикою міжетнічних стосунків. Етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Серед етностереотипів розрізняють автостереотипи (думки, судження, оцінки стосовно власної етнічної групи) та гетеростереотипи (сукупність оціночних суджень щодо інших етносів); 3) історичній традиції, яка уособлює сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізми спадковості (ієрархію стереотипів, культурних канонів, політичних і господарських форм, світоглядної системи, що характерні для певного етносу); 4) емоційному компоненту (до І. п. імплементуються історичні події, факти, явища тощо, що викликали найбільше емоційне напруження — великі досягнення та втрати, перемоги та поразки); 5) історичній науці, яка здійснює на І. п. раціоналізуючий вплив.

Науковці виокремлюють такі типи І. п.: а) безпосередню, яка характеризується як коротка історична пам'ять, що притаманна учасникам та свідкам історичних подій. Її характерними ознаками є нестійкість, неусталеність, обмеженість часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією; б) наукову, яку імплементовано до наукової думки і відзначено як змістовою стороною, обсягом, так і зворотним потужним впливом на масову свідомість; в) міфологічну, як історичний аспект, який міститься у легендах і міфах; г) постійно відтворювану історичну пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфології, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо.

Як своєрідний духовний потенціал етнічної спільноти І. п. є не тільки інтелектуальним і емоційним відображенням подій минулого, а й водночас як звернена до досвіду сьогодення та майбутнього етносу, країни, держави.

І. п. як фундаментальна властивість людини і людського суспільства відтворювати минуле особливо актуалізується і активізується в переломні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає серйозних, суворих випробувань. Підвищену увагу українців до минулого, до своїх коренів можна розглядати як запізнілу реакцію на тривале ігнорування їхньої національної своєрідності в умовах тоталітаризму та потреби нинішнього часу, коли в українському соціумі відбувається трансформація духовних цінностей, соціальних інститутів і моральних регуляторів поведінки, формується нова

соціально-економічна і політична системи суспільства.

Историческая память: преемственность и трансформации ("круглый стол") // Социс. — 2002. — № 8; *Масненко В. В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5; *Полянський В. С.* Историческая память в этническом самосознании народов // Социс. — 1999. — № 3.

О. Антонюк

Історична самосвідомість — духовне надбання етносу, складова його національної самосвідомості. Включає в себе як знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. В сукупності вони (це знання і ставлення) стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В історичній самосвідомості фактично віддзеркалена актуалізована історична пам'ять, якою керується народ на шляху свого державотворення. В 70-х — першій половині 80-х років науковці помітили своєрідний етнічний парадокс. Він полягав у тому, що особливості етнічної культури стиралися, а етнічна самосвідомість людей посилювалася. Численні соціологічні дослідження, проведені вченими, дали їм змогу пояснити це явище. Справа в тому, що національна самосвідомість етносу живиться і підтримується не тільки елементами своєї традиційно-побутової культури та національно особливими рисами професійної культури, а й такими важливими джерелами, як уявлення про територію свого проживання та історична пам'ять. У процесі досліджень, що їх у серпні 1992 р. проводив відділ етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України у різних регіонах республіки, українці, відповідаючи на запитання "Що саме, на вашу думку, найбільше об'єднує вас із людьми своєї національності?", насамперед зазначали мову. На друге за значенням місце вони поставили спільні із своїм народом звичаї, обряди, пісні і на третє — історію.

Національні почуття українців, що ґрунтуються на їх історичній пам'яті, піднесли патріотичні настрої та розбудили національну гідність громадян України, сприяли ширшому залученню їх до соціальної, політичної, економічної, культурологічної діяльності, що стало виявом їхньої історичної самосвідомості. На відміну від індивідуальної самосвідомості І. с. на теоретичному рівні існує не як продукт індивідуального життєвого досвіду, а передусім як загальновизнаний духовний компонент, доступний і зрозумілий для переважної частини членів етнічної спільноти, відображений в офіційних документах, засобах масової інформації, літературі тощо.

В умовах здобуття Україною державної незалежності та усвідомлення її громадянами місця своєї країни в сучасному цивілізованому світі І. с. стає найважливішим елементом національної самосвідомості українців, основою національної ідентифікації, стимулюючим фактором, який разом з культурною та мовною традиціями не тільки зберігає цілісність українського етносу, а й сприяє побудові самостійної демократичної держави. І. с., крім того, забезпечує зв'язок, спадкоємність поколінь, наступність суспільного розвитку народу, створює підґрунтя для співробітництва людей у різних сферах суспільного життя.

Особливе місце у науковому обґрунтуванні ролі і значення історичних фактів, подій і діячів у контексті національного відродження належить інтелігенції. Її діяльність, як і благородні зусилля, спрямовані на розвиток історичних знань та донесення їх до мільйонів людей, сприяє консолідації суспільства. Для того щоб І. с. стала справді масовою, вона має бути достатньою мірою поширеною серед усіх соціальних верств етносу. Це можливо лише за певних умов, а саме: коли освіта стає загальнодоступною та коли забезпечується широка участь засобів масової інформації, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до народу його національної ідеї, об'єктивного історичного минулого.

Антонюк О. В. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11/12; *Дробижева Л. М.* Историческое самосознание как часть национального самосознания народов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. — М., 1990; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998.

О. Антонюк

Історична школа права — напрям правової думки Німеччини XVIII–XIX ст. Найбільш відомими представниками є Г. Гуго (1764–1844 рр.), Ф. Савіньї (1779–1861 рр.), Г. Пухта (1789–1846 рр.), теоретики приватного або цивільного права. Джерелом школи стала критика теорії природного права з її схематичними революційними висновками про невідчужуваність права людини. Безглуздо пропагувати і тим більше пропонувати штучно сконструйовані правові системи, тому що вони йдуть не від історії і не від народного духу і не можуть бути життєвими, навіть якщо насаджуються силою. Право виникає й існує природним шляхом, насамперед у формі звичаєвого права. Воно — результат не спеціальної законотворчості, діяльності законодавця, а продукт народного духу, народної свідомості. Виникнення права І. ш. п. порівнювала з виникненням мови, правил гри, які утворюються протягом тривалого часу внаслідок досягнення згоди щодо спірних питань і ухвалення прийнятного рішення. Юристи, законодавці можуть у кращому разі допомогти упорядкувати право. Законодавець може тільки доповнити право, але не змінити його, тим більше ґрунтовно. Законодавці, юристи лише впливають на дійсне право. Основний висновок І. ш. п. зводився до критики віри в оновлюючу роль закону і законодавства. Право саме поступово розгортає усі свої риси, закладені від національного. Воно проходить через звичаєве, або природне, право *naturliches Recht*), через повчальне право (*gelehrtes Recht*), через кодифікацію німецького права. Вчені-юристи висловлюють народну правосвідомість. Представники І. ш. п. критикували прихильників створення єдиного для роздробленої Німеччини цивільного кодексу за ігнорування ролі історичного минулого, його впливу на ідеалізацію нового законодавства і його кодифікацію. Вони висували тезу про те, що "право має свою історію", незалежну від волі законодавця, виробляється духом народу. Головна проблема вчених і законодавця полягає у відкритті "загального переконання народу" (Савіньї) або "народного переконання" (Пухта) у відображенні його в ідеальному законодавстві, яке і було б позитивним правом на вічні часи.

У період існування І. ш. п. як течії ставлення до неї було різним. Оцінювався насамперед політичний бік І. ш. п., крайній консерватизм її висновків. Одна з різко негативних оцінок належить Марксу. Критикуючи раціоналізм просвітителів, прихильники І. ш. п. не побачили в ньому позитивного у зверненні до розуму, його здатності бути джерелом відновлення і розвитку, того, що теорія природного права не була суцільною вигадкою. Вона виражала і національні потреби в утвердженні нового права. Із запереченням міфологічності ідеї суспільного договору були відкинуті ідеї лібералізму, конституціоналізму. Протиставлений просвітницьким ідеям історизм виключав якісні зміни, обстоював стійкість народного духу, допускав лише повніше розгортання закладених у праві рис народного духу і тому став виправданням усього існуючого, наклавши табу на інноваційну правотворчість. У підсумку І. ш. п. стверджувала, що "підлість сьогоднішнього дня виправдовується підлістю вчорашнього, яка оголошує бунтівним усякий крик кріпаків проти батога, якщо тільки цей батіг — старий, успадкований, історичний батіг" (Маркс). Водночас І. ш. п. дала світовій науці цінний досвідний урок, пов'язавши право з культурою конкретного суспільства, особливостями національного способу життя. І. ш. п. утвердила традицію критичного ставлення до правових інновацій, їх аналіз через сформовані правові відносини.

Маркс К. Философский манифест исторической школы права // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1; *Маркс К.* К критике гегелевской философии права. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1; История политических и правовых учений. — М., 1996; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Історичний компроміс — ядро європейської програми Італійської комуністичної партії (ІКП). І. к. проголошує відмову від швидкої і беззастережної радикальної зміни держави, економіки і суспільства, заміняючи його союзом з реформативними некомуністичними силами. Останнім ступенем його здійснення має бути міцний урядовий союз між трьома великими політичними течіями Італії (комуністи, християнські демократи, соціалісти).

М. Головатий

Історичний матеріалізм — соціально-філософська теорія суспільного буття, що досліджує закономірності, джерела та рушійні сили розвитку; розроблена в руслі марксизму на основі принципів діалектичного матеріалізму. Кінцеву причину і вирішальну рушійну силу історичних подій теорія вбачає в економічному розвитку суспільства, в змінах способів виробництва й обміну, в поділі суспільства на протилежні класи і боротьбі класів між собою. Ця теорія названа Ф. Енгельсом "І. м.". Основні положення І. м.: виробництво матеріальних благ, що здійснюється людьми заради задоволення своїх потреб, визначає можливості людини у перетворенні нею природи, становить основу розвитку суспільства. На основі (базисі) виникають певні відносини між людьми (соціальні відносини), які породжують певні ідеологічні форми життєдіяльності — надбудову (ідеї, установки, переконання, відносини), що усвідомлюються й визначаються людьми. Матеріальне виробництво зумовлює формування соціальної структури суспільства, його політичну організацію. Кожна історична епоха характеризується наявністю певного кола індивідів, певних виробничих сил і виробничих відносин. Це ті природно-історичні передумови, що дані як реальні умови життєдіяльності людей і визначають весь історичний процес розвитку суспільства. Люди не вільні вибирати ці передумови власного існування, однак можуть їх змінювати активною діяльністю. Отже, об'єктивні умови (соціальна необхідність) розглядаються як передумови творчо-перетворювальної діяльності (свободи). Завдяки людській діяльності відбувається історичний розвиток (зміна суспільства). Зміна різних епох в історії виявляється як закономірний процес зміни способів виробництва. В основі змін способів виробництва перебувають суперечності, які постійно виникають між рівнем виробничих сил і певними виробничими відносинами. Ці суперечності розв'язуються соціальною революцією, що є вищою формою боротьби класів, які виступають носіями певних виробничих відносин. До влади приходить клас — носій нових виробничих відносин. Система суспільних відносин, зумовлена існуючими засобами виробництва матеріальних благ, утворює певний тип суспільства — суспільно-економічну формацію. Завдяки соціальній революції відбувається перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Зміна формацій — об'єктивний закономірний процес зміни прогресуючих від однієї епохи до інших типів суспільства (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне). У процесах переходу втілюється механізм дії об'єктивних законів історії, що виявляється через діяльність мас, класів, їхніх організацій, інститутів. Різноманітність суспільних відносин і форм діяльності визначає ступінь свободи окремої людини, історичні типи особистості та суть самої людини як сукупності всіх суспільних відносин. Основні теоретичні положення І. м. розкриваються через систему категорій, яка базується на матеріалістичних принципах (суспільне буття і суспільна свідомість, матеріальні та ідеологічні відносини, базис і надбудова, об'єктивні умови і суб'єктивний фактор, суспільно-економічна формація та ін.).

І. м. містить частину категорій, принципів соціального пізнання, які мають загальнонаукове значення і пізнавальну цінність, якщо класовий аспект не перебільшується, а теорія суспільно-економічних формацій використовується виважено до тих регіонів Європи, де справді існували ці формації.

М. Михальченко

Історія політична (від. грецьк. *historia* — розповідь про минуле, пізнане; знання) — невід'ємна складова загальної історії, що вивчає політичні погляди і відповідні їм державні та політичні структури, всю політичну надбудову суспільства як у національних межах, так і у світовому вимірі в процесі їхнього поступального розвитку. Як окрема наука політична історія остаточно утвердилася у другій половині XIX ст. Своєї класичної форми вона набула в німецькій історичній школі. Увага І. п. до політичної сфери була тоді пов'язана з підвищенням рівня національної самосвідомості в межах європейських національних держав. За таких умов І. п. була покликана відігравати консолідуючу роль. "Історія без політики, — наголошував німецький дослідник А. Шлецер, — це просто чернечі хроніки". Виходячи з цього, представники німецької історичної школи основним предметом дослідження обрали державу і націю. На їх основі вони сформулювали проблеми традиції та наступності як чинників, які й забезпечують стабільність

розвитку держави-нації. Політика у творчості німецьких істориків тривалий час займала місце домінанти у визначенні форм історичного детермінізму як системи причиново-наслідкових зв'язків у межах соціально-історичного розвитку.

Для дослідників політичної сфери суспільства, тобто для І. п., саме історія практично повністю перебуває в зоні особливої уваги, оскільки вивчає реальні історичні процеси й різноманітні погляди на них різних людей. Вона є надзвичайно важливою для політології, насамперед для вивчення політичних подій минулого, аналізу генезису сучасної політики, її зумовленості подіями і процесами минулого. Історія сприяє використанню генетичного і функціонально-генетичних пояснень у дослідженні політичних подій і явищ, що є дуже суттєвим для політології. Головними проблемами предметного поля І. п. є процеси розвитку і функціонування різних політичних сил, пов'язаних з владою і державою, доля й окремі питання яких вирішуються в процесі реформ, революцій, воєн. Предмет І. п. становлять конкретно-історичні прояви закономірностей розвитку і функціонування всієї політичної надбудови суспільства. Як наукова дисципліна, І. п. особливу увагу надає дослідженню політичних систем та їх структурних компонентів (політичних режимів, партій, громадсько-політичних організацій). Йдеться про суб'єктивні чинники політичного розвитку суспільства, які мають волю, свідомість і здатність впливати на конкретну ситуацію. Залежно від інтересів і рівня свідомості людей у суспільстві формуються державні органи, політичні партії, громадські рухи та інші інституції.

В І. п. людства дедалі більшу роль відіграють різноманітні міжнародні структури, зокрема ООН, військово-політичні блоки, профспілкові і міжпартійні об'єднання. Зрештою, саме політичні структури відображають особисті, класові, національні й загальнолюдські інтереси. Політичні структури, з одного боку, відносно самостійні і мають свою історію, а з іншого — відіграють важливу роль в усіх політичних подіях. Обидва аспекти взаємопов'язані і потребують комплексного вивчення.

Наукові пошуки І. п. мають незаперечне значення для підвищення обґрунтованості висновків політичних теорій, прогнозів, рекомендацій, для утвердження тенденцій до поєднання традицій і суспільно-політичних новацій, для підвищення політичної культури всього населення. Останніми роками звернення вітчизняних дослідників до І. п. набуває щораз більшої актуальності, а як наукова дисципліна вона все ширше впроваджується у навчальний процес у вищих навчальних закладах країни. Знаковим у цьому зв'язку став вихід друком шеститомного видання "Політична історія України. XX століття", підготовленого Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — 2-е изд. — М., 1994; *Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г.* Історія політичних і правових вчень. — К., 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003; Політична історія України. XX століття: У 6 т. — К., 2002–2003.

А. Кудряченко

"Історія Русів" — політичний трактат невідомого автора кінця XVIII ст. Трактат підготовлений з позицій лібералізму — інтелектуальної та моральної течії, яка передусім визнає політичні та економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу та рівність серед рівних, існування невід'ємних природних прав індивіда, суспільно-договірний характер держави, верховенство права у суспільних відносинах тощо.

На думку автора "І. Р.", створивши власну Давньокиївську державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І лише через те, що польські королі почали позбавляти українців прав і "вольностей", переслідувати православну віру, козаки повстали. Слова про природні права людини у творі виголошує сам Б. Хмельницький. "Всі народи, — говорить він, — що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічне життя своє, свободу і власність, і навіть найнижчі на землі тварини боронитимуть становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги... Пощо ж нам, браття, бути нечулими волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті і ганебному невільництві... Поляки вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого".

Автор політичного трактату доводить, що тиранське, насильницьке правління в Україні ніколи не було тривалим і довгочасним, бо народ умів боронити свою свободу від кривдників, руїнників. Він виходить з рівності народів, гостро виступає проти національної чванливості, презирливості до “полячишків”, “татаришків”, “чубів”, “хохльонків” тощо. В “І. Р.” засуджується багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадництво української шляхти. “Історія” сповнена поваги до простолюдинів, кріпаків, рядового козацтва. Цей твір має велике значення для укорінення національної свідомості. Саме тому “І. Р.”, іноді не без підстав, називають “Декларацією прав української нації”.

История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2000; Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій: Навч. посіб. / В. В. Мадіссон. — М., 1996; *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навч. посіб. — К., 1994.

Р. Марутян

К

Кабе Етьєн (1788–1856) — представник французького утопічного комунізму. Народився в сім'ї ремісника. Адвокат, учасник революційної організації карбонаріїв, член палати депутатів (1831 р.), емігрував у Бельгію, потім в Англію. Як проповідник ідеї "реформаторського комунізму" вів жорстку полеміку з прибічниками "революційного комунізму". Основні твори: "Подорож до Ікарії" (1840) "Ікарійський альманах" (1852). Отримавши у Техасі безкоштовно земельну ділянку, К. с групою однодумців поїхав в Америку, де намагався реалізувати свою утопію в життя.

З теоретичного погляду К. є послідовником Бабефа. К. — теоретик рівності і братства. Його мета — перемога демократії й християнства. К. виступав за усуспільнення праці і її засобів, рухомого і нерухомого майна, благ, предметів споживання, які всі разом утворюють соціальний капітал. Комунізм для К. — асоціація, створена на основі рівності, братерства і єдності, знищення аристократії і всіх привілеїв, ліквідації соціальної нерівності. К. Маркс характеризував К. як "найпопулярнішого, хоча і найповерховішого представника комунізму".

К. вважав, що власність повинна зберігатися, але мати тимчасовий (50 років) характер. Ідеалом політичного устрою для К. була республіка із загальним виборчим правом. Однак правління Ікарії більше нагадувало диктатуру. Після смерті К. в 1856 р. община проіснувала до 1888 р., але всередині неї точилися жорсткі сутички та розкол.

Волгин В. Н. Французский утопический коммунизм. — М., 1960; *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 2. — М., 1980.

Р. Марутян

Каденція (італ. *cadenza* — падаю, закінчуюсь (кадансі)) — сукупність подій, фактів будь-якого політичного процесу (явища), які надають йому характеру більшої чи меншої закінченості. В цьому сенсі політичного процесу може виступати прийняття політичного рішення, виникнення політичної партії, завершення соціально-економічних, політичних реформ. У свою чергу К. політичного рішення може стати голосування.

Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учеб. для студ. вузов. — М., 2000; Категории политической науки: Учебник / Под ред. А. Ю. Мельвиль. — М., 2002.

Г. Щедрова

Кадрова політика — стратегія і тактика держави у роботі з кадрами, політичний курс формування та раціонального використання кадрового потенціалу. До К. п. належить система цілей, завдань, пріоритетів і принципів діяльності держави у регулюванні кадрових процесів і відносин. К. п. — це головна державна лінія з добору керівних працівників, їх розстановки, виховання, постійного забезпечення теоретичними знаннями і практичними навичками. Вона має включати в себе основні вимоги до кадрів, принципи організації з персоналом управління та критерії його оцінки. К. п. визначає місце і роль кадрів у суспільстві, найважливіші напрями і принципи роботи державних структур з кадрами, шляхи вдосконалення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Засобом реалізації К. п. виступає кадрова робота. К. п. більше співвідноситься з функцією управління, кадрова робота — з трансформацією загальних теоретико-політичних підходів у персональні рішення і конкретику, пов'язану з усім ланцюгом формування кадрового корпусу (вивчення, підбір, висунення, переміщення, навчання різних категорій кадрів). К. п. стосується всіх сфер життя і у своєму загальному вигляді спрямована на ефективне використання кадрового фактору в організаційно-управлінському процесі, забезпечення впорядкування суспільства.

До цілей і завдань К. п. належить: забезпечення високого професіоналізму управлінського процесу, укомплектування всіх ділянок кваліфікованими, активними, сумлінними працівниками; виховання і підготовка кадрів на сучасному вітчизняному та світовому досвіді

державного і місцевого управління; створення сприятливих умов і гарантій для виявлення кожним працівником своїх здібностей, реалізації позитивних інтересів і особистих планів, всебічно стимулюючи його професійне зростання і службове підвищення. Розробка і реалізація К. п. здійснюється на основі принципів, які є своєрідними механізмами формування і працездатності кадрового потенціалу. До принципів К. п. належать: 1) підбір кадрів за їхніми професійними, діловими та моральними якостями, тобто за вимогами до професійної компетентності; 2) рівні можливості для всіх громадян займати керівні пости та працювати на державній службі відповідно до здібностей і професійної підготовки, без будь-якої дискримінації за статтю, віком, конфесійною належністю тощо; 3) демократичні механізми і процедури висування кадрів — альтернативність, змагальність, гласність тощо; 4) систематичне оновлення кадрів і спадкоємність керівництва згідно з вимогами: а) нові кадри повинні перевершувати попередні за рівнем професіоналізму; б) забезпечення розумного поєднання досвідчених і молодих кадрів; 5) контроль і підзвітність кадрів; 6) законність, тобто формування кадрів на засадах права та чинних державних законодавчих актів; 7) гуманізм, повага до особистості керівника та службовця (гарантований розвиток ініціативи, таланту, професійних навичок, творчих здібностей, максимальне задоволення інформаційних потреб; створення умов і можливостей для професійного і посадового зростання відповідно до особистих заслуг; об'єктивна оцінка службово-трудових успіхів; достатній матеріальний і соціальний захист); 8) політична нейтральність — рівноправ'я керівних кадрів незалежно від ідеологічних поглядів.

У роботі з кадрами надзвичайно великої ваги набувають питання нормативно-правового забезпечення реалізації К. п. як гаранту її ефективності та завершеності. Структуру нормативно-правової бази К. п. становлять: конституційні положення, підзаконні нормативно-правові акти, накази й розпорядження органів виконавчої влади, різні інструкції тощо. Але ефективність нормативно-правового забезпечення реалізації К. п. залежить від механізмів, які впроваджують законодавчо-нормативну базу в управлінську практику. Серед них: оптимізації кадрової діяльності; організаційного забезпечення, науково-інформаційного забезпечення; навчально-методичного забезпечення.

В Україні за роки незалежності сформувалася певна система К. п., але проблема кадрів залишається надзвичайно актуальною. Державі дуже потрібна нова ефективна К. п., яка відповідала б потребам суспільного розвитку, була адекватною демократичному устрою країни. Необхідність нової К. п. зумовлена: 1) змістом тих радикальних перетворень, які відбуваються в сферах державотворення, економіки, формування інститутів громадянського суспільства; 2) масштабністю і динамізмом формування органів державної влади і місцевого самоврядування; 3) новими вимогами, які висувають ринкові відносини, перехід до різноманітних форм власності, багатоукладної економіки; 4) необхідністю підвищення авторитету влади, подолання відчуження суспільства від влади, а чиновників від народу; 5) потребою відбору керівних кадрів не за принципом вірності будь-якому лідеру, а за принципом служіння інтересам справи; 6) потребою інтенсифікації професійного навчання кадрового корпусу; 7) пошуком нової моделі суспільного і державного управління; 8) оновленням стилю, змісту та організаційних заходів роботи з кадрами; 9) підвищенням політичної культури та економічної кваліфікації господарських керівників; 10) слабкістю наукових розробок кадрової проблеми; 11) потребою подолання суттєвих недоліків роботи з керівними кадрами, що нагромадилися за роки незалежності: нестабільність та часта реорганізація державних установ, низький престиж і авторитет багатьох державних інститутів, слабкість нормативно-правової бази, відсутність дійового контролю і відповідальності чиновників за неякісну і недобросовісну роботу, відсутність об'єктивних технологій кадрової роботи, корумпованість владних структур, відсутність справедливої та гнучкої системи оплати праці, відчутність пережитків минулої політичної системи. Таким чином, в Україні гостро потрібні нові прогресивні технології К. п., які мають стати основою творення нової соціально-політичної системи.

Конституція України. — К., 1997; *Закон* України "Про державну службу". — К., 1995; Положення про роботу з кадрами в центральних і місцевих органах державної виконавчої влади // Вісник державної служби. — 1995. — № 2; *Воронько О. А.* Керівні кадри: державна політика та система управління. — К., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К.,

2003; *Щёкин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000; *Якубовський О. П., Приходченко Л. Л.* Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. — Одеса, 2001.

А. Пахарєв

Казус беллі (лат. *casus belli* — ситуація, привід для війни) — 1) безпосередній формальний привід для оголошення війни і початку воєнних дій; 2) дія або ситуація, яка може бути розцінена як акт проголошення війни. В минулому К. б. був законною підставою для початку воєнних дій, слугував виправданням війни і цілям приховання її справжніх причин. Напад Японії на американську військову базу Перл-Харбор у 1941 р., наприклад, став приводом для вступу США у Другу світову війну.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Кампанелла Томмазо (1568–1639) — італійський філософ-утопіст, поет, політичний діяч. Брав активну участь у боротьбі за визволення Італії від іспанського поневолення. Під час 27-літнього перебування у в'язниці (обвинувачувався в єресі, у змові проти іспанського панування) створив багато творів з політики, філософії, медицини, астрології, утопічний твір про ідеальну державу "Місто Сонця"(1601 р.). В цьому творі К. змальовує життя міста як ідеалу, що ґрунтується на спільній власності, праці і який розглядає як реальну політичну програму, пропонуючи її для реалізації можновладцям різних країн. Утопії К. являють собою програму загальних соціальних перетворень на основі усуспільнення майна. Він вважав джерелом людського лиха егоїзм, бачив можливість його викорінювання за допомогою зрівняння членів суспільства буквально в усіх відношеннях: загальні їдальні, будинки, спальні і ліжка, однакові одяг і прикраси. В ідеальній комуністичній громаді Міста Сонця скасовано власність і родину, діти виховуються державою. К. писав про мешканців Міста Сонця, що вони "ніколи нікому не заподіюють насильства", війну оголошують лише тим, хто хотів би піддати їхнє місто "насильству, образі, розбоєві"; вони готові взяти в руки зброю не тільки для захисту від зовнішніх нападів, а й від внутрішніх ворогів свободи. Убити тирана — почесно. Вигнати поганого монарха — людяно. В описаній К. державі передбачено механізм для ведення війни. Крім верховного правителя — Сонця, або Метафізика, є ще три співправителі: Міць (Пон), Мудрість (Сін) та Любов (Мор). У віданні першого — перебуває все, що стосується війни і миру: військове мистецтво, верховне військове командування. Він керує військовими посадами, солдатами, завідує постачанням, укріпленнями, облогами, військовими машинами, майстернями та їх персоналом.

Відповідно Мудрість (Сін) відає вільними мистецтвами, ремеслами, різними науками. Мор (Любов) — керує дітонародженням, вихованням дітей, сільським господарством тощо. К. писав, що "усі справи їх республіки обговорюються цими чотирма особами, і до думки Метафізика приєднуються за взаємною згодою усі інші..." К. наголошував, що у державі існує також ще багато посадовців, що опікуються конкретними справами, що ці "посадові особи змінюються з волі народу". Не змінюються лише четверо найвищих, якщо з власної волі не передадуть посаду мудрішому. К. наголошує на тому, що у державі панує правосуддя, що народ бере участь в управлінні справами Міста Сонця. К. зауважував велике значення духовного єднання для життя суспільства, ідеї всесвітнього єднання в одній монархії, яка спроможна позбавити людство війн, голоду та різних епідемій, що час від часу загрожували йому.

Кампанелла Т. Город Солнца. — М.-Л., 1947; *Кампанелла Т.* Місто Сонця. — К., 1988; *Ципко А.* Идея социализма. — М., 1978; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Кампанія політична — система заходів, які здійснюються суб'єктом політичної дії протягом певного проміжку часу задля досягнення певної політичної мети або створення передумов для її досягнення. Кампанії різняться: а) характером мети — виборчі, рекламні, зовнішньополітичні, протестні, лобістські; б) періодом проведення К. п. — коротко-, середньо- і довготерміно-

ві; в) цільовою аудиторією, на яку спрямовані дії організатора К. п. — загальнонаціональні, регіональні, локальні, міжнародні.

Суб'єктом К. п. можуть бути: держава, окремі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські та громадсько-політичні об'єднання, міжнародні політичні організації. Об'єктом впливу К. п. можуть бути: громадяни окремої країни або населення кількох країн, окремі професійні, вікові та інші соціальні групи, населення окремих регіонів країни, населених пунктів, окремі посадові особи. Предметом ведення К. п. можуть бути: діяльність ініціатора кампанії, рішення органів влади, інших політичних суб'єктів, проекти законів та інших законодавчих і нормативних актів, політичні гасла, ідеї тощо.

Остаточною метою К. п. є встановлення комунікації суб'єкта політичної дії — ініціатора кампанії — з цільовою аудиторією, яка виступає об'єктом впливу в процесі К. п., консолідація певних соціальних або політичних груп навколо певної політичної сили. Водночас паралельно з цим може ставитися мета ослаблення авторитету політичного конкурента.

Особливістю К. п. є те, що вона розгортається в певному соціально-політичному просторі. Тому ступінь її успіху визначається: а) відповідністю поставленої мети актуальним потребам, настроям цільової аудиторії; б) адекватністю вибраних засобів як особливостям об'єкта впливу, так і меті кампанії; в) наявністю ресурсів, які ініціатор може задіяти для проведення К. п.

Для проведення К. п. можуть застосовуватися такі методи: агітація, переговори, мітинги, роз'яснення, реклама тощо.

Посилення ролі К. п. у політичній діяльності пов'язане з багатьма факторами, зокрема: демократизацією політики, залученням до політики ширших верств населення; інтенсивним розвитком комунікативної підсистеми політичної системи, збільшенням ваги політичних іміджів як основного товару на політичному ринку; прогресом політичних технологій. Наслідком технологізації політичної діяльності є ускладнення структури суб'єкта К. п., в якій можуть бути виокремлені як політична сила — ініціатор К. п., так і її безпосередній організатор. Це дає змогу не лише активно задіювати в процесі К. п. міфи, які існують у межах цільової аудиторії, на які спрямована кампанія, а й діяти в напрямі цільового формування нових політичних міфів.

Водночас, технологічний бік К. п. не повинен применшувати ролі її змістових чинників, до яких, крім предмета кампанії, потрібно зарахувати деякі інші аспекти, зокрема впевненість цільової аудиторії у реальності досягнення її мети. Тому ще однією передумовою успішної К. п. є здатність суб'єкта К. п. реалізувати поставлені цілі. Неврахування цього аспекту може призвести до провалу кампанії. Так, прикладом невдалої К. п. може бути кампанія наприкінці 1990-х років однієї з політичних партій України, в ході якої було висунуто гасло зниження ставки податку на додану вартість до 10 %. Тому досягнення реальної мети К. п. — консолідацію громадян навколо певної політичної сили — не слід плутати з тимчасовим підвищенням політичного рейтингу ініціатора кампанії.

Навпаки, прикладом вдалої К. п. може бути кампанія, яка була організована Народним рухом України наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, наслідком якої стала значна популяризація в Україні ідеї державної незалежності.

Одним з найважливіших та наймасштабніших видів К. п. є кампанія з виборів органів національної влади. В ній беруть участь одразу більшість суб'єктів політичного життя країни: держава (метою якої є підвищення ступеня легітимації органів влади), політичні партії та їх блоки (дії яких спрямовані на проведення їх кандидатів до складу органів влади), громадські об'єднання та рухи (намагаються привернути увагу політикуму та громадськості до проблем, які є предметом їх діяльності), міжнародні та іноземні політичні організації й установи (зацікавлені у відповідності виборчої кампанії загальноприйнятим міжнародним стандартам, а отже, у збереженні впливу на органи влади відповідної держави) тощо.

Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001; Реалії політичного фінансування в Україні: Матеріали "круглого столу", 29 квітня 2002 року / Проект "Аналіз фінансування виборчої кампанії". — К., 2002; Підготовка і проведення виборчих кампаній / Міжнародний республіканський ін-т. — К., 2002.

Є. Перегуда

Камю Альбер (*Albert Camus*) (07.11.1913, Мондові, Алжир — 04.01.1960, Вільблевен, Франція) — французький філософ-екзистенціаліст, письменник, публіцист, драматург, лауреат Нобелівської премії (1957). Народився в Алжирі в сім'ї сільськогосподарських працівників. Тут же здобув освіту (закінчив французький ліцей та університет) і почав свою творчу діяльність. З 1940 р. жив і працював у Франції. У роки Другої світової війни — учасник руху Опору у Франції, редактор (разом з Ж. П. Сартром) підпільного органу Опору — газети "Комба" ("Боротьба").

Як мислитель екзистенційного напряму К. пройшов шлях від нігілістичної "філософії абсурду" до моралістичного гуманізму. Відправна посилка світогляду Камю — трагічне переживання "смерті бога" в XX ст., яка означала для нього втрату метафізичного сенсу буття й життя людини. Спричинена занепадом християнства "боговтрата" знайшла втілення в агностичній епістемології К. (яка ґрунтувалась на прагненні до свідомо недосяжної останньої істини-благодаті), в його філософії історії (яка відкидала провіденціалізм і будь-які вчення про поступальне становлення людства), в онтології, що набула вигляду скептичної антителеології, а також у філософії творчості, яку К. розумів як вічне сперечання художника-митця з недосконалістю земного "творіння".

Етика К., що посідає центральне місце в його філософствуванні, близька до французької моралістики XVI–XVIII ст. На думку мислителя, досвід людського існування, який неминуче завершується смертю, призводить мислячу особистість до відкриття "абсурду" як остаточної правди свого існування на землі. Але ця істина має не обезброювати, а навпаки — спонукати мужньо і гідно продовжувати жити всупереч вселенському "хаосу".

К. — творець оригінального варіанта екзистенційної філософії, так званої філософії абсурду, вважав, що життя, позбавлене раціонального сенсу, є абсолютним, але ще не є приводом для відчаю або трагізму. Карамазівську тезу, "якщо Бога немає, то все дозволено" (Камю зазнав великого впливу Достоєвського) філософ тлумачить дещо своєрідно: "Все дозволено не означає, що ніщо не заборонено". Звичайно, можна ліквідувати чуму так само, як і топити печі крематоріїв, бо обидві форми діяльності "дозволені" внаслідок своєї "однакової абсурдності". Але "однакова абсурдність" зазначених альтернатив є такою лише при "раціональному" підході. Проте існує й інший — моральний (екзистенційний, але раціональний за природою) критерій, з позицій якого альтернативи далеко не рівноцінні.

Теза "абсурдності" життя, проголошена К. у "Міфі про Сізіфа" (1942), конкретизується вже на сторінках роману "Чума" (1942), герой якого щоденно й педантично лікує людей в охопленому епідемією чуми місті, чітко усвідомлюючи марність своєї діяльності. Необхідність (моральна) виконувати обов'язки всупереч їх "абсурдності", з погляду раціонального "здорового глузду", ще чіткіше проголошується в "Листах до німецького друга" (1944). Такий екзистенційно-романтичний "бунт" проти прагматично-раціональної повсякденності найвиразніше виявлений в есе "Бунтівна людина" (1931), в якому зроблено детальний аналіз ідеї бунту проти несправедливості людської долі. Ця праця багато в чому співзвучна світоглядному умонастрою Лесі Українки ("Contra spem spero").

Досліджуючи проблеми сенсу буття загалом, сенсу життя людини, її свободи і прав, К. дійшов висновку, що світом керує якийсь сенс, а шлях до його пізнання полягає через розкриття суті бунту. Усвідомлення людини як людини, на його думку, приходить разом із бунтом. Останній розглядається як "справа людини, котра знає і твердо усвідомлює свої права". К. виокремлював метафізичний та історичний бунт. Метафізичний бунт розглядав як повстання людини проти своєї долі і проти світового порядку. На його думку, "послідовний метафізичний бунт у прямому розумінні цього слова виникає лише наприкінці XVIII ст.", хоча перші його зразки можна простежити ще в "епоху Прометея". Спочатку вільнодумство ставить під сумнів Бога і висуває на перший план проблему справедливості. Але "якщо заперечуєш Бога, треба вбити короля", його представника на землі. Раніше, скидаючи монарха, не заперечували самі принципи правління.

Спочатку К. проголошував єдиною достовірною цінністю повноту тілесного єднання з природою, а всі громадянські, духовні, моральні цінності заперечував і викривав. Але його участь у Русі Опору вплинула на

переосмислення власного попереднього гасла "нічого не заборонено" й спонукала до захисту тези щодо розуміння певних обов'язків кожного перед "іншими" — ближніми й дальніми. У своїй філософії обов'язку К. намагався обґрунтувати певне "праведництво без бога", яке спирається на заповіді християнського милосердя й протистоїть моральним вчинкам, зумовленим соціально-історичними чинниками. Тим самим К. відмежувався від ніцшеанства й відкрито виступив проти марксистської революційної моралі, віддаючи перевагу жертовності тих, хто "історії не робить, а переживає її напасті".

К. не ставив перед собою мети створити нову етичну систему. Вивести етичні цінності з бунту неможливо, але завжди зрозуміло, проти чого він спрямований. "Я ненавиджу тільки катів" — ось найкоротше й найточніше визначення соціальної й моральної позиції К.

Найбільш відомими працями А. Камю вважаються: повість "Сторонній" (1942), філософське есе "Міф про Сізіфа" (1942), роман-притча "Чума" (1942), "Листи до німецького друга" (1944), "Бунтівна людина" (1951), повість "Падіння" (1956), книга розповідей "Вигнання і царство" (1957), а також "Шведські промови" (1958), проголошені з нагоди вручення видатному мислителю Нобелівської премії в 1957 р.

Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. — М., 1990; *Руткевич А.* Философия А. Камю / А. Камю. Бунтующий человек. — М., 1990; *Фокин С. Л.* Альбер Камю. Роман. Философия. Жизнь. — СПб., 1999; Современный экзистенциализм. — М., 1966; *Буткевич А. М.* От Фрейда к Хайдеггеру. — М., 1985; Проблема человека в западной философии. — М., 1988; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К., 2002; Политологический словарь (http:// www. home. ricor.ru/ 1_9/slovar.html); Социологический словарь / Сост О. М. Абрамова, А. Н. Рыжов; Ред. Л. Г. Судас (http:// www.chem.msu/su/rus/teaching/ sociology/sozslov.html)/.

Г. Калінічева

Кандидат (*candidate*, від лат. *candidatus* — одягнутий у біле, в Стародавньому Римі — білу тогу) — 1) особа, яка висувається для обрання до державного чи громадського органу, для призначення на будь-яку посаду чи для прийняття у будь-яку організацію; 2) К. наук у Росії, Україні, інших країнах як перший науковий ступінь і особа, що її має.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

М. Головатий

Кандидат у депутати — громадянин, який реалізує пасивне виборче право — балотується на виборах, зареєстрований в установленому порядку як кандидат у депутати. Із середовища кандидатів обирається, методом голосування, депутат. Сучасне демократичне виборче право не допускає станового, майнового, релігійного, інших обмежень щодо кандидата в депутати. Прийняті (необхідні) обмеження є такими: за віком, зокрема встановлюється мінімальний, а в окремих випадках і максимальний можливий вік; ценз осілості, зокрема обов'язковий термін проживання в країні. Однією з обов'язкових вимог є відповідне громадянство.

Законодавство України про місцеве самоврядування: Збірник законодавчих актів. — К., 2001; *Юридична* енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Канетті Еліас (нар. 1905) — німецько-англійський мислитель, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1981 р.). Народився у Болгарії, вчився у Цюриху, Франкфурті-на-Майні, у Відні. Автор твору "Маса і влада". Вважав, що в основі формування людей у масу лежить своєрідний "страх перед дотиком", оскільки людина просто уникає контактів з подібними до себе. Перебуваючи в масі, людина почуває себе рівною з іншими, живе з ними єдиним поривом. Інстинктивне об'єднання індивідів у масу призводить до формування "абстрактної маси". Маса живе за законами, відмінними від тих, які притаманні окремій людині.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Канонізація (від грецьк. *kanonizo* — узаконюю) — 1) у католицькій і православній церквах акт зарахування певної особи до сонму святих; 2) (перен.) перетворення в непорушне, обов'язкове правило, норму, канон; узаконення.

Е. Базовкін

Кант (Kant) **Іммануїл** (22.04.1724 — 12.02.1804) — німецький філософ, засновник німецької класичної філософії і політичної думки, теоретик агностицизму і апріоризму, непізнаних "речей у собі", системи етики, стрижнем якої є апріорний моральний закон — категоричний імператив. Народився і прожив усе життя в Кьонігсберзі (нині Калінінград), де закінчив університет (1745 р.), а потім працював у ньому доцентом (1755–1770 рр.) і професором філософії (1770–1796 рр.). Соціальні та політологічні ідеї викладені у творах: "Критика чистого розуму" (1781), "Критика практичного розуму" (1788), "Критика здатності судження" (1790), "Про основоположення метафізики звичаїв", "Пролегомени", "Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору", "Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані" (1784), "До вічного миру" (1795), "Метафізичні засади вчення про право" тощо.

К. виклав основи німецької школи суспільного договору, досліджував проблеми природних прав людини, правової держави, нормативізму, громадянського суспільства, свободи особистості, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі і держави, поділу влади, мистецтва політичного управління народом, питання зовнішньої політики.

Вихідний принцип соціально-політичної філософії К. — принцип свободи, що досліджується у двох аспектах — морально-етичному та філософсько-історичному. Людина, за К., — двоїста, суперечлива істота: поєднує в собі розум і чуттєвість. Як істота розумна вона мусить виконувати загальні моральні закони, як чуттєва — прагне до особистої мети і власного щастя. Як істота емпірична вона підпорядковується закону причинності і не може бути вільною. Як "річ у собі" людина цілковито вільна і діє згідно із законом свободи, моральним законом — категоричним імперативом, який виступає у Канта основним законом розуму і подається у трьох формах: 1) моральний закон вимагає діяти всупереч особистим нахилам, керуючись загальним і необхідним обов'язком; 2) людина є абсолютною цінністю і метою сама по собі, а не засобом для інших людей; 3) суспільство, яке складається з таких осіб, є "царством мети", реалізація практичного, тобто морального розуму. Оскільки такій реалізації суперечать особисті інтереси, то потрібні духовні зусилля, щоб їх подолати. Наявність таких зусиль є ознакою наявності свободи волі як основної особливості людини.

Мислитель виводить правила категоричного імперативу: 1) "поводься лише згідно з такою максимою, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом"; 2) "поводься так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-якого іншого також як до мети і ніколи не стався до нього лише як до засобу". Іншими словами, за К., людина може бути засобом тільки для досягнення власної мети, а сама по собі є абсолютною метою, втіленням гідності, чистої свободи волі, волі у собі і для себе, незалежно від походження, суспільного статусу, втіленням чеснот, тобто вічних моральних правил, які є загальноприйнятими і загальнообов'язковими для всіх часів і народів, багато з яких стають загальновизнаними законами.

К. вважав, що метою людства має бути розвиток і здійснення свободи громадян, рівності й справедливості, створення процвітаючого громадянського суспільства, тобто досягнення всезагального правового громадянського стану. Мету громадянського суспільства К. вбачає у щасті громадян, втіленні принципу самоцінності кожної особистості, а мету держави — в торжестві ідеї права і пріоритеті норм закону. Категоричний імператив вимагає, щоб держава стала виключно правовою організацією, де влада належить суверенному народу. Але, проголосивши принцип суверенітету, К. водночас зазначає, що він не є прибічником справді широкої демократії. На підтвердження своєї позиції він пропонує диференціювати всіх громадян на активних і пасивних (позбавлених виборчого права). До категорії останніх він зараховує тих, хто змушений здобувати собі засоби існування, лише виконуючи розпорядження інших, тобто соціальні низи.

За К., право не залежить від суспільних відносин і ґрунтується на природному всезагальному законі свободи, що постає як загальнообов'язковий для всіх моральний за-

кон, який детермінується внутрішнім регулятором — моральним обов'язком. Керуючись ним, люди спрямовуватимуть свої дії в межах моральної поведінки. Якщо ж особа керується у своїх вчинках іншими мотивами або нормами, то такі дії вже будуть не моральними, а легальними, тобто підпорядкованими праву, яке поділяється на природне і позитивне, публічне і приватне. Найсуттєвіша відмінність права від моралі — примус, який застосовується державою для відновлення порушеної справедливості. Справжнє ж призначення права — надійно гарантувати моралі той соціальний простір, в якому б вона мала можливість себе нормально виявити, в якому можна було б без перешкод реалізовувати свободу індивіда. Саме в цьому полягає сутність кантівської ідеї про моральне підґрунтя права.

Суперечність обов'язку і схильності розв'язується, за К., у нескінченному прогресі. Але людина — скінченна істота, тому потрібна більша арена для здійснення свободи. Такою ареною є всесвітня історія як розвиток суспільства — "царства мети". Історія сповнена суперечностей. Люди прагнуть до особистої мети, певного "плану природи". К. розкриває основні риси механізму соціально-історичного розвитку. Соціальна історія має закономірний характер, її призначення — розвиток усіх задатків людини. Ці задатки всебічно розкриваються не в індивіді, бо час його життя короткий, а в роді, внаслідок передачі досвіду від покоління до покоління.

Своєрідність людини — в розумі і діяльності, праці, а всі здобутки — "плоди її рук". Завдяки праці утворюється поступальний хід історії. Засобом, яким здійснюється розвиток усіх задатків, є соціальний антагонізм, "недоброзичливе спілкування людей", їхня схильність вступати в співробітництво, пов'язане з постійним опором, що загрожує суспільству роз'єднанням. Цей антагонізм притаманний природі людини: без спілкування людина не може розвинути здібності, але при цьому вона виходить з власних потреб, а не з потреб інших. Отже, здійснюється рух від грубості до культури — соціальної цінності людини. Для її розвитку потрібен особливий тип суспільства — правове громадянське суспільство, де можна поєднати власну свободу зі свободою всіх людей. Таке суспільство передбачає правові відносини і між усіма державами, ідея громадянства поширюється К. на все людство. Основна риса ідеального ладу — унеможливлення війн, гостинність, вічний мир між народами. Внутрішніми умовами К. вважав республіканський устрій у кожній державі, свободу і рівність, загальнообов'язковість законів, а не примх окремих осіб. Зовнішня умова — федералізм держав, вільних та рівноправних. Соціально-історичні ідеї К. зберігають свою теоретичну і практичну актуальність і в умовах сьогодення.

Форми політичного правління К. поділяє на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні й республіканські, віддаючи перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії за наявності "короля з великим злетом душі, котрий вміє загнуздати себе справедливістю". Демократія для мислителя — "дуже складна" форма політичного правління. Перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але виключно за умов мирного реформування і дарування народу Основного закону самим монархом.

Мислитель вважав, що поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову повинен здійснюватись за принципом взаємопідтримки і координації владних гілок, а не за принципами стримувань і противаг. Мирне реформування має здійснювати не законодавча, а виконавча влада. Найголовніший обов'язок державної влади, за К., полягає в охороні приватної власності громадян.

К. розумів, що процес історичного розвитку призводить до необхідності змінювати політико-юридичні інститути. Але здійснювати такі зміни, на його думку, потрібно не поспішаючи, повільними реформами зверху, унеможливлюючи збройну боротьбу, яка небезпечна для народу і країни тим, що може призвести до хаосу анархії і злочинів. Канта з повним правом можна вважати одним із ранніх і типових ідеологів соціального реформізму.

У сфері міжнародної політики К. обґрунтовував принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності виключно оборонних війн, недопустимості застосування жорстоких засобів ведення бойових дій, гуманного поводження з військовополоненими, шпигунства, таємних вбивств, пограбування мирного населення тощо. Мислитель, виходячи з права народів на "вічний мир", висував ідеї

нейтралітету, обґрунтовував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах, підтримував міжнародний розвиток торговельних і культурних зв'язків.

К. висуває проект встановлення "вічного миру". Але досягти його можна лише у віддаленому майбутньому за умови створення федерації самостійних рівноправних держав, побудованих за республіканським типом. На переконання філософа, створення такого космополітичного союзу врешті-решт неминуче. Запорукою цього мають слугувати просвітництво і виховання народів, розсудливість і добра воля правителів, а також економічні, комерційні, культурні й духовні потреби націй.

Асмус В. Ф. Иммануил Кант. — М., 1973; *Баскин Ю. Я.* Кант. — М., 1984; *Гулыга А. В.* Кант. — М., 1977; *Длугач Т. Б.* И. Кант: от ранних произведений к "Критике чистого разума". — М., 1990; Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М., 1991; История политических и правових учений / Под. ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1996; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф.Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К., 2002;

Г. Калінічева

Канцлерська демократія — термін використовується для визначення системи правління, яка характерна для деяких держав з парламентською системою правління, зокрема для Німеччини, Австрії та інших країн, де провідна роль в уряді належить його главі — канцлеру. Так, у цих країнах партія, яка перемагає на федеральних виборах, ініціює створення коаліційного уряду з політичним партнером, що сповідує споріднені або досить близькі засадничі принципи і підходи до вирішення актуальних питань соціально-економічного розвитку. Утворенню такого уряду передує розробка і підписання коаліційної угоди двох (або й більше) партій. Важливим є і таке положення, що менша партія має досить відчутний вплив на домінуючого партнера по коаліції, вона не втрачає свого політичного профілю і прагне, як і її партнер, реалізовувати свою передвиборну програму, положення коаліційної угоди тощо. Тут виборчі програми, коаліційна угода — це документи, які завжди в полі зору як правлячих, так і опозиційних політичних сил. Через те, що періодично відбуваються земельні вибори, урядові партії змушені дбати про своє реноме. Адже збій на федеральному рівні відразу ж позначається на земельних виборах, на результатах виборів до Європарламенту тощо.

За системи так званої канцлерської демократії головною дійовою особою уряду, політичною постаттю країни є федеральний канцлер. Йому належить "директивна компетентність": саме він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави, він несе за цю політику відповідальність. Чималий досвід саме такої демократії, скажімо, у ФРН сприяв і тому, що ці засади урядово-політичної системи навіть не піддавалися сумнівам у процесі входження земель колишньої НДР до складу й на конституційних принципах Західної Німеччини.

Відповідності до конституційних положень канцлером стає лідер політичної партії, яка перемогла на федеральних виборах, якого формально, тобто офіційно, призначає президент. Показовою у цьому відношенні є практика формування урядового кабінету. Члени уряду призначаються федеральним президентом саме за пропозицією канцлера. Згідно з буквою закону члени уряду не повинні бути обов'язково членами парламенту, але за існуючою практикою вони здебільшого завжди є такими.

Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед парламентом. Але суттєвим є положення, що канцлер і загалом уряд спираються на парламентську більшість. Тому провести своє рішення, наполягти на власному підході уряд завжди має можливість. Виходячи з цього нескладно спрогнозувати прийняття того чи іншого рішення німецьким або австрійським парламентом з питань, законопроектів, які ініціює уряд.

Варте уваги також положення про зміцнення позиції глави і всього уряду ФРН завдяки конструктивного вотуму недовіри. Згідно з конституційними положеннями та вимогами, він означає, що скинути канцлера не так просто. Для цього новий кандидат на цю посаду має спиратися на нову парламентську більшість. Інакше федеральний канцлер залишиться на своєму посту. Наголосимо, що цим положенням автори основного закону втілили висновки з досвіду першої

демократичної практики Німеччини, що зазнала невдачі. В період Веймарської республіки, тобто в 20-ті роки XX ст., постійно утворювалися парламентські більшості, які мали на меті повалити владу глави уряду. Водночас ті ж самі партії ніяк не могли домовитися про те, хто ж повинен очолити новий уряд. Це призводило до тривалої нестабільності й до частої зміни урядового кабінету. Конструктивний вотум недовіри, навпаки, постає гарантом стабільності. Протягом півстолітньої історії ФРН до нього вдавалися лише двічі: у 1972 р., коли ХДС/ХСС зробили невдалу спробу скинути В. Брандта, а в друге через 10 років у 1982 р., коли Г. Коль — цього разу успішно, замінив на посту тогочасного канцлера Г. Шмідта. Положення про конструктивний вотум недовіри досить актуальний для вітчизняної практики, особливо з огляду на потреби майбутньої реформи політичної системи.

Федеральний уряд за К. д. працює на засадах колегіальності, але кожен міністр несе особисту відповідальність за свою сферу, за відповідну ділянку. Однак федеральний міністр не може бути звільнений парламентом, а тільки федеральним канцлером. Парламент має право лише не схвалювати діяльність того чи іншого міністра або ж вимагати його відставки. Право приймати кадрове рішення залишається конституційною прерогативою канцлера. Все це також є гарантією того, що уряд загалом більш упевнено може виконувати свої функції.

Незважаючи на розбіжності в позиціях міністрів, рішення ухвалюються від імені всього уряду, згідно з принципом колегіальності. Тільки так, згідно з Основним законом, забезпечується єдність політики уряду. Щоправда, дійсність і конституційна норма тут різко розходяться: у спірних випадках рішення приймає спочатку і здебільшого сам глава уряду. Після цього своє вагоме слово повинна також сказати фракція його партії у парламенті й, звичайно, партнер по коаліції. Останній у таких випадках намагається показати свій характер, свою значущість.

Demokratie in der Bundesrepublik Deutschland. — Bonn, 1995; *Die Demokratie* der Bundesrepublik Deutschland. — Berlin, 2002; *Die politischen* Parteien in Deutschland, 1999. — Meunchen, 2001; *Порівняльний* аналіз політичних структур України і Австрії. — Львів, 1996; *Нові* політичні виміри об'єднаної Німеччини // Трибуна. — 2002. — № 9–10.

А. Кудряченко

Капіталізм (від нім. *Kapital* — гроші, що використовуються для отримання прибутку) — економічна система, за якої основні засоби виробництва (земля, підприємства) перебувають у приватній власності й використовуються для отримання прибутку їх власниками. К., що утворився в часи так званої індустріальної революції, головним чином асоціюється з вільним підприємництвом, стихією ринку та жорсткою конкуренцією, хоча у сучасних капіталістичних суспільствах спостерігаються елементи державного регулювання економіки, здійснюються заходи щодо підтримки вітчизняних підприємств, виробників, ведеться боротьба проти надмірної монополізації виробництва.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Капіталізм державний — безпосередня участь держави в економіці країни. Основним виявом К. д. є державна власність на промислові, транспортні, банківські підприємства, земельні, лісові та інші угіддя. К. д. формується на ранній стадії розвитку капіталізму, коли ще недостатньо нагромаджений приватний капітал. При К. д. держава в багатьох країнах володіє залізницями, портами, каналами. Крім того, К. д. є складовою багатоукладної економіки країни. Він є важливим і помітним засобом державного регулювання економіки, структурної перебудови господарства на його шляху переходу від аграрного до індустріального суспільства.

Економічний словник-довідник / За ред С. В. Мочерного. — К., 1995.

М. Головатий

Капіталізм державно-монополістичний — посилення економічної ролі держави, її об'єднання з економічною силою монополій в один механізм з метою пристосування до потреб продуктивних сих, збагачення монополій і утримання в залежності широких верств на-

селення. К. д.-м. виникає в результаті посилення монополізації економіки, суттєвого ускладнення господарського життя, соціально-економічної ситуації. Особливо помітний цей процес у періоди світових війн та глибоких економічних криз. К. д.-м., з одного боку, ілюструє відповідне пристосування економічної системи капіталізму до нових умов, а з другого — породжує нові проблеми: майнову нерівність, суперечність між транснаціональними корпораціями, між молодими державами. Основну суть К. д.-м. становлять: державна власність, яку монополії використовують у своїх інтересах; державне регулювання економіки; мілітаризація економіки; національні форми економічної інтеграції.

Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. — К., 1995.

М. Головатий

Карбонарії (італ. *carbonari* — вуглярі) — члени таємного товариства, яке існувало в Італії в першій половині XIX ст. і вело боротьбу проти іноземного гноблення. Організації К. були також у Франції, інших країнах.

М. Головатий

Карлайль Томас (1795–1881) — англійський історик і соціальний критик. Син каменяра, закінчив Единбурзький університет. Автор низки праць з історії та соціальної критики, зокрема: "Герої та культ героїв" (1840); "Минуле і сьогодення" (1843); "Листи і промови Олівера Кромвеля" (1845), "Сучасні памфлети" (1850), "Історія Фрідріха Великого" (1858–1865). Політичні позиції і судження К. стосуються таких основних моментів: наголошення на всеперемагаючій божественній справедливості як єдиному й остаточному мірилі успішної людської діяльності, її впливі на людину через інстинктивні моральні засади суспільства і потребі в батьківському і харизматичному керівництві ("шануванні героїв") для зосередження інстинктів мас у єдиному фокусі і надання їм можливості проявлятися в житті. К. вважав себе радикалом, захоплювався героїчними політичними лідерами, був, власне, своєрідним і самобутнім політичним романтиком.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Карликова держава — певною мірою нейтрально-описова і зневажлива назва держави, яка займає маленьку територію, має невелике населення і надто низький суверенітет. На міжнародній арені інтереси такої держави, як правило, представляють і захищають сильні (сильна) держави, найчастіше — сусідні, що пов'язані з К. д. митним, валютним союзом тощо. Наприклад, К. д. Андорра, інтереси якої представляє Франція, або Ліхтенштейн, інтереси якого представляє Швейцарія. К. д. є і Ватикан, який у 1929 р. за Латеранським договором став самостійною державою і тому у списку К. д. займає особливе місце.

М. Головатий

Кармазіна Марія Степанівна (нар. 1959) — український політолог, доктор політичних наук, професор. У 1985 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині — Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Перші наукові дослідження були здійснені ще у студентські роки і були присвячені вивченню історико-політичних процесів в Україні у пореволюційні часи. Після послаблення ідеологічного тиску на розвиток історичної науки та відмови від жорсткої регламентації методологічних підходів до аналізу історико-політичної проблематики, що сталося під час горбачовської "перебудови", М. С. Кармазіна виявила інтерес до складного процесу трансформації політичної системи в умовах щораз більшого більшовицького панування на початку XX ст. Під керівництвом відомого українського вченого — доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького вона береться за дослідження процесу становлення, умов та наслідків функціонування у 20–30-ті роки XX ст. такого елемента громадянського суспільства, як добровільні товариства. Підсумком наукового пошуку цього етапу наукової роботи став захист кандидатської дисертації у галузі історичних наук у 1989 р.

Понад десять років М. С. Кармазіна присвятила викладацькій роботі в Київському національному торгово-економічному університеті (КНТЕУ), де пройшла шлях від асистента до професора кафедри філософських і соціальних наук, читала курси лекцій з історії України та політології, а крім

того — спецкурс, присвячений етапам становлення громадянського суспільства в Україні в XX ст. Викладацьку працю поєднувала з науково-дослідною.

У 1996–1999 рр. М. С. Кармазіна проводила наукові дослідження у цільовій докторантурі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Всебічна підтримка з боку академіка НАН України І. Ф. Кураса, докторів історичних наук, професорів Ю. І. Шаповала (безпосереднього наукового консультанта дисертантки) та Л. П. Нагорної сприяла активній пошуковій роботі, наслідком якої стала поява монографічного дослідження — "Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття)" (К., 1998). У 1999 р. М. С. Кармазіна захистила докторську дисертацію із спеціальності "теорія та історія політичної науки".

У дисертації, як і в подальших дослідженнях (зокрема в монографії "Леся Українка" (К.: Альтернативи, 2003 р.), у колективній праці "Політична історія України. XX ст.": У 6 т. (Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002; т. 1, співавтори: Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна), М. С. Кармазіна обстоює ідею нормальності українського історико-політичного процесу, суть якої полягає в такому: різномасштабні проблеми, які довелося розв'язувати українському народу на своєму історичному шляху, не є чимось винятковим, тим, що не вписується у європейський політичний контекст (якщо розуміти його не лінійно, а як множинність історико-політичних ритмів). Звідси — оптимістичний погляд на перспективи української нації в майбутньому.

На сучасному етапі серед пріоритетних наукових інтересів М. С. Кармазіної — проблеми, пов'язані зі становленням наприкінці XX — на початку XXI ст. інститутів національної державності в умовах перехідного етапу становлення і розвитку політичної системи, характерними рисами якої є несталість форм правління та невизначеність політичного режиму, суперечливість соціально-політичних, економічних процесів розвитку в державі приватно-корпоративного капіталу. Окрему увагу М. С. Кармазіна приділяє запровадженню у вітчизняну політичну науку методологічного інструментарію, адекватного для аналізу зазначених процесів.

М. С. Кармазіна має вчені звання професора (2002 р.), старшого наукового співробітника (2003 р.). З 2004 р. є членом-кореспондентом Української академії політичних наук (УАПН). Працює на посаді головного наукового співробітника в ІПіЕНД НАН України, поєднуючи науково-дослідну роботу з науково-педагогічною, викладаючи у Національному університеті "Києво-Могилянська академія". М. С. Кармазіна є членом докторської спеціалізованої вченої ради у галузі політичних наук в ІПіЕНД НАН України та членом експертної ради ВАК України у галузі філософських, соціологічних та політичних наук.

Л. Шкляр

Кармеліти — католицький чернечий орден, заснований в другій половині XII ст. в Палестині на горі Кармель під час хрестових походів.

М. Головатий

Карпатська Україна — українське державне утворення на Закарпатті, важлива віха в історії українського державотворення XX ст. Проголошена 14 березня 1939 р. у м. Хуст.

Спроби самовизначення К. У. почалися з 1918 р. в період визвольних змагань українського народу. Слідом за проголошенням Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у Львові 1 листопада 1918 р. українське населення Закарпаття висловилося за об'єднання зі східними землями України в єдину соборну Українську державу. З'їзди відбулися у Любовні 8 листопада 1918 р., у Сваляві 8 грудня 1918 р., у Сегеді 18 грудня 1918 р. Собор усіх русинів, які жили в Угорщині, що відбувся в Хусті 21 січня 1919 р., прийняв ухвалу про злуку з Українською Народною Республікою (УНР).

22 січня 1919 р. всі землі України, включно з К. У., добровільно ввійшли до складу соборної України (Злука УНР і ЗУНР). Проте, об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу внаслідок певних обставин не було завершене. Поразка визвольних змагань, окупація Польщею західноукраїнських земель, Румунією — Буковини призвели до ізоляції Закарпаття від основної частини України.

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Проте празький уряд всіляко зволікав з виконанням власних обіцянок, посилаючись на незрілість закар-

патців до самостійного державного життя. Перший етап автономії розпочався 8 жовтня 1938 р. зі створення в Ужгороді Національної Ради Підкарпатської Русі. До її складу увійшли представники всіх політичних сил краю. Прага дала згоду на обрання першого автономного уряду закарпатців. Його очолив А. Бродій — лідер русофілів, який згодом був звинувачений у співробітництві з угорською розвідкою заради відриву Закарпаття від Чехословаччини. Майбутній президент К. У. Августин Волошин обійняв у новому уряді посаду державного секретаря, а після арешту попереднього глави уряду був призначений прем'єр-міністром. А. Волошин — глибокий науковець, теолог, видавець, літератор, лідер товариства "Просвіта", один з організаторів Християнської народної партії, від якої обирався до чехословацького парламенту, мав великий авторитет у Карпатському краї.

Очолюваний А. Волошиним уряд діяв у надзвичайно складних міжнародних умовах, наближалась Друга світова війна. На міста і села К. У. постійно чинились напади з боку угорських і польських терористів, активізувалася діяльність проугорської "п'ятої колони"; українців грабували, убивали. Відомі розгули терористів у селі Копань, у Виноградівському та Міжгірському районах. Українські загони самооборони не мали достатніх навичок та зброї, щоб протистояти нападникам.

2 листопада 1938 р. у Відні (Віденський арбітраж) так звані арбітри — міністри закордонних справ Німеччини та Італії, скориставшись слабкістю Чехословаччини, ухвалили рішення про передачу південної частини Закарпаття зі столицею Ужгородом, містами Мукачевим та Береговим (загальна площа 12400 кв. км, 1100 тисяч населення) Угорщині. З приводу цього грабіжницького акту у заяві А. Волошина та маніфесті Української Народної Ради "Український народе Підкарпаття!" зазначалося: "Представники нашої влади змушені були прийняти цю умову, бо несила наша боротися з світовими державами". В названих документах містилося звернення до українців зберігати спокій й "засукати рукави" та посилити працю з розбудови національного державного життя зі столицею в Хусті.

Уряд К. У. вжив ряд конкретних заходів щодо зміцнення української державності. Проводилася українізація адміністрації, системи освіти, видавничої справи; набув прискорення процес створення збройних сил краю. Січові загони, які почали формуватися ще з початку 30-х років як звичайні протипожежні та культурно-просвітницькі товариства, було реорганізовано на нових засадах. 9 листопада 1938 р. у Хусті відбулися установчі збори Організації Народної Оборони "Карпатська Січ" (ОНОКС). Січові відділи були підпорядковані Головній Команді. Головним комендантом було обрано Д. Климпуша. До Карпатської Січі вступали добровольці, зокрема й такі, що нелегально прибули із Західної України та інших земель. Військовий штаб Карпатської Січі очолювали полковник М. Аркас, потім полковник Г. Стефанів. До його складу увійшов майбутній командарм УПА Р. Шухевич. До військового будівництва залучалися колишні генерали Української Галицької Армії В. Курманович і В. Петрів. Координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні був поет і науковець О. Кандиба (Ольжич).

Дослідники Карпатської Січі розходяться щодо кількісного складу січовиків. Вважається, що загальна кількість так званих дійсних членів Січі, тих, хто брав участь у боях з угорським військом, не перевищувала 2 тисяч.

Наприкінці січня 1939 р. розпочалася підготовка до виборів до регіонального парламенту — Сойму. Список кандидатів у посли (депутати) до Сойму К. У. (32 особи) формував центральний провід політичної партії під назвою "Українське Національне Об'єднання" (УНО). Свого часу А. Волошин ніби погодився з рішенням празького уряду про розпуск політичних партій, яких у 30-ті роки діяло понад три десятки, але дав дозвіл на створення УНО. Вибори проводились на основі виборчого закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території Закарпаття, але обиралася вже нова українська влада. Із 92,5 % населення, що брало участь у виборах, 92,4 проголосувало за УНО, яке очолював А. Волошин.

Скликання Сойму весь час відтягувалося урядом Чехословаччини, нарешті була визначена дата — 15 березня 1939 р.

14 березня 1939 р. А. Волошин проголосив самостійність К. У., про що сповістив міністра закордонних справ Німеччини. Представникові при уряді Чехословаччини доручалося "виконати акти незалежності в

Празі". Перший Сойм К. У. прийняв історичні документи: 1. К. У. є незалежна держава. 2. Назва Держави є Карпатська Україна. 3. К. У. є республіка з президентом, вибраним Соймом К. У. на чолі. 4. Державна мова К.У. є українська мова. 5. Барви Державного прапора К. У. є синя і жовта, причому барва синя — горішня, а жовта — долішня. 6. Державним Гербом К. У. є дотеперішній краєвий Герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. 7. Державний Гімн К. У. "Ще не вмерла Україна". 8. Цей закон зобов'язує зараз його прийняти. Таємним голосуванням був обраний президент К. У. За А. Волошина проголосували всі посли (депутати).

Таким чином, закарпатські українці продемонстрували державницьку зрілість та готовність влитися до великої української нації. Безперечно, на проголошення К. У. вплинули зовнішні фактори: державний розпад Чехословаччини, проголошення самостійності Словаччини, вторгнення угорських військ на територію К. У. Однак немає жодних підстав вивищувати фактори міжнародного характеру та/чи обмежуватися ними.

Нова українська держава — Карпатська Україна — проіснувала менше доби, її окупували угорські війська. Армія К. У. Карпатська Січ лише реорганізовувалася в регулярну: відповідний наказ А. Волошина від 15 березня 1939 р. не зміг вплинути навіть на визнання її під охороною Женевської конвенції стосовно полонених. Через те репресії хортистів проти карпатських січовиків були грубим порушенням міжнародних угод.

Після визволення Закарпаття від фашистів край возз'єднався з Радянською Україною. Проте тогочасне радянське керівництво не визнало К. У., мало того, розпочалися гоніння на її активістів. Після капітуляції гітлерівської Німеччини у травні 1945 р. співробітники "Смершу" заарештували А. Волошина у Празі і вивезли до Москви, де проти нього висунули стандартне звинувачення в українському буржуазному націоналізмі. Після численних допитів здоров'я А. Волошина різко погіршилося, він помер 19 липня 1945 р. в Бутирці. Лише в умовах незалежної України президенту К. У. посмертно було присвоєно звання "Герой України".

Відсутність юридичного визнання та юридичних наслідків проголошення К. У. не применшує політичної ваги цієї події. К. У. знаменувала собою завершення своєрідного переходу у свідомості українського населення Карпатського краю від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Безумовно виваженою видається оцінка проголошення К. У. з огляду на відзначення її 65-річчя директором НДІ карпатознавства професором М. Вегешом як історичної події "в житті не тільки закарпатських українців, а й усього українського народу. Це була друга, після 21 січня 1919 р. — Акта Злуки УНР і ЗУНР, спроба заявити перед цілим світом про самодостатність української нації".

В цьому контексті "проблема русинів" у Закарпатті, що мусується сьогодні прихильниками політичного русинізму, видається надуманою, призначення якої, як засвідчує історичний досвід, — розділяти і асимілювати. Історія державного утворення К. У., яку "русиністи" намагаються "посвоєму" використати, не дає жодних підстав для нагнітання сепаратистських настроїв, міжнаціональної напруженості в Закарпатському регіоні України.

Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України // Дзеркало тижня. — 2004. — 13 берез.; *Мала* енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. — Львів, 1995; *Стерчо Т.* Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринт. видання. — Львів, 1994.

С. Стеценко

Карт-бланш (фр. *carte blanche*) — 1) чистий бланк, підписаний будь-ким і такий, що дає право іншій особі заповнювати його текстом; 2) повна свобода дій, необмежені повноваження, надані якійсь особі.

М. Головатий

Картунов Олексій Васильович (30.03.1940, с. Ново-Романівка Арзгірського р-ну Ставропольського краю Російської Федерації) — український історик-міжнародник, політолог та етнополітолог, кандидат історичних наук з 1976 р., доктор політичних наук з 1996 р., професор з 1998 р., академік Української Академії політичних наук з 1999 р. Закінчив у 1967 р. історичний факуль-

тет (відділення міжнародних відносин) Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1967–1969 рр. працював науковим співробітником-консультантом відділу наукових зв'язків із зарубіжними організаціями Президії Академії наук України. У 1969–1977 рр. — аспірант, молодший науковий співробітник Інституту історії АН України. 1977–1987 рр. — старший викладач, доцент кафедри філософії Київського торговельно-економічного інституту. 1987–1991 рр. — доцент Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка. 1991–1996 рр. — завідувач кафедри історії України та політології Донбаської державної машинобудівної академії. У 1996 р. захистив в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України докторську дисертацію "Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз". У 1996–2003 рр. — завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права "КРОК". З 2003 р. — завідувач кафедри міжнародної інформації цього ж Університету. Працював в університетах Великобританії, Польщі, Російської Федерації, США, ФРН, Чехії та інших держав.

Автор численних наукових публікацій українською, російською, англійською, німецькою та іншими мовами з проблем всесвітньої історії, політології, етнополітології, міжнародних відносин, методології наукових досліджень тощо. Основні праці: "Этнонациональные отношения в политической жизни общества" (1991); "Основы этнополитологии. Конспект лекций по спецкурсу" (1992); "Західні концепції етнічності та етнополітичних процесів" (1996); "Вступ до етнополітології" (1999) та ін. Співавтор праць: "Основы политологии": Курс лекций (1991); "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії" (1993); "Абетка етнополітолога" (1995); "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (за ред. Ю. І. Римаренка) (1996); "Політологічний енциклопедичний словник" (1997); "Основи етнодержавознавства" (1997); "Націоналізм як суспільний феномен" (1997); "Міграційні процеси у сучасному світі" (за ред. Ю. І. Римаренка) (1998); "Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз" (1998); "Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду" (2000); "Енциклопедія етнокультурознавства" (2001); "Политическая конфликтология перед новыми вызовами" (2001); "Політологія" (за ред. Ю. Кулагіна, В. Полуріза) (2002) та ін.

І. Кресіна

Катехізис (від грецьк. *katechesis* — навчання, настанова) — короткий дохідливий виклад основ християнської віри й моралі переважно у формі запитань і відповідей. К., як правило, призначений для початкового релігійного навчання віруючих. Він містить стислий і водночас доступний виклад текстів Святого Письма — Біблії, зокрема сутності Символу віри, Десяти заповідей Господніх, окремі молитви, може містити також літургійні й релігійні пісні, ілюстрації на біблійні сюжети тощо. Одним із перших вважається К., написаний Августином Авреліємм (IV–V ст.). Існують православні, католицькі протестантські К., в яких відображено як загальні віросповідні принципи християнства, так і відповідні догматичні, культові особливості кожної з конфесій. У православних доволі популярним є К., складений митрополитом Філаретом (Дроздовим). Для католиків авторитетним є "Римський катехізис", затверджений ще Вселенським Тридентським собором (1545–1563 рр.). У протестантів особливо шанованим є "Малий катехізис" (1529 р.) М. Лютера. За всієї їхньої специфічної особливості кожний структурно й смислово включає три частини: істини про Бога, Ісуса Христа і Церкву; морально-етичні настанови й повчання; шляхи і засоби одержання Господньої благодаті.

Академічне релігієзнавство. — К, 2000; *Гараджа В. И.* Религиоведение. — М., 1998; *Малерб М.* Религии человечества. — М., 1997; Церковно-исторический справочник. — СПб., 1999.

А. Черній

Католикос (від грецьк. *katholikos* — загальний, вселенський) — вищий церковний титул глави Вірменської апостольської церкви (запроваджений у IV ст.) і титул глави Грузинської православної церкви — патріарха Грузії (запроваджений у 487 р.).

Академічне релігієзнавство. — К., 2000; *Гаюк І.* Вірменська церква в Україні. — Львів,

2002; Церковно-исторический справочник. — СПб., 1999; *Филиппович Л.* Етнологія релігії. — К., 2000.

А. Черній

Католицизм (від грецьк. *katholikos* — загальний, вселенський) — один з основних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Як самостійне віровчення і церковна організація сформувався у 1054 р., після розколу християнства. Джерела віровчення — Святе Письмо (Біблія), переказі Святих отців церкви, постанови соборів католицької церкви, енцикліки римських пап. Найважливіший віросповідний документ — "Сповідання католицької віри", ухвалений Тридентським собором (1545–1563 рр.). К. має ряд особливостей у віровченні, культі й структурі релігійної організації. Право тлумачити Біблію у К. визначається за віронавчальною владою церкви на чолі з Папою Римським. Нікео-Константинопольський Символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів К. доповнив у 589 р. додатком про сходження Святого Духа "і від Сина" (лат. filiogue). Католики вірять в існування, крім раю і пекла, ще й чистилища — особливого місця, де душі померлих очищуються від гріхів, після чого дістають право на переселення в рай. Особливе шанування в К. має Богородиця, зокрема проголошено догмати про непорочне зачаття Діви Марії, вільної від первородного гріха (1854 р.), про її тілесне вознесіння на небо (1950 р.). На першому Ватиканському соборі (1869–1870 рр.) затверджено догмати про непогрішимість (безпомилковість навчительства) Папи. Як і православ'я, К. визнає сім таїнств, які необхідні людині для спасіння душі, але вони відправляються своєрідно. Так, таїнство хрещення здійснюється і через занурення, і через обливання водою. Конфірмація (таїнство миропомазання) виконується, коли дитині виповнюється 7–12 років, і обов'язково єпископом. Таїнство євхаристії відправляється на прісному хлібі, при цьому лише духовенство може причащатися хлібом і вином, миряни ж — лише хлібом. Для всіх церковнослужителів К. запроваджено обов'язкову безшлюбність — целібат. Віруючі католики об'єднуються в парафії (душпастирські осередки), що формують деканати, об'єднані в патріархати, префектури, місії, абатства, дієцезії, архідієцезії. Останні утворюють національну католицьку церкву, очолювану архієпископом. Головою Римської католицької церкви є Папа, з 1978 до 2005 р. — Іоан Павло II.

К. — єдина релігія, що має не лише централізовану систему управління, а й свою суверенну державу — Ватикан, якою також керує Папа, а допомагає йому Свята колегія, яка складається з кардиналів. Окрім Римської католицької церкви, до К. належать також 13 уніатських церков та 14 старокатолицьких церкви. К. — найпоширеніший напрям у християнстві, об'єднуючи понад 800 млн хрещених Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії. Найпоширеніший К. в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Польщі тощо. В Україні К. поширюється швидкими темпами після проголошення її незалежності в 1991 р. В Україні налічується близько 6 млн віруючих-католиків, здебільшого греко-католицької церкви, яка відновила свою структуру, створивши 17 єпархій, 78 монастирів. У своєму управлінні та організаційній діяльності Українська греко-католицька церква керується Кодексом канонів східних церков (1991 р.) та партикулярним правом, її очолюють верховний архієпископ та Синод єпископів. Нинішнім лідером УГКЦ є кардинал Любомир Гузар.

Григулевич И. Р. Папство. Век XX. — М., 2003; Католицизм. — К., 2001; *Керров В. Л.* Вселенские соборы и разделение церквей. — М., 1998; *Стахів М.* Христова Церква в Україні. — Львів, 1993.

А. Черній

Кваліфікована більшість — визначена законом більшість голосів членів парламенту чи іншого представницького органу влади, необхідна для прийняття певного рішення. К. б. визначається 2/3 або 3/5 (інколи) голосів від присутніх на засіданні або, частіше, від конституційного складу представницького органу влади. Також термін К. б. використовується як офіційно встановлена при голосуванні перевага голосів, необхідна для прийняття рішення з питань, які ставляться на голосування. У деяких країнах поняття К. б. не застосовується, а рішення приймаються простою більшістю (Великобританія) або більшістю від присутніх членів парламенту (Ізраїль).

В Україні К. б. — це більшість, яка становить 2/3 від конституційного складу Верховної Ради (300 голосів). В Україні К. б. приймаються рішення, які стосуються зміни

Конституції України, подолання вето Президента України при повторному розгляді парламентом поверненого законопроекту, висловленні недовіри голові місцевої державної адміністрації, прийнятті Великого державного герба України та Державного гімну України. Лише у разі прийняття Верховною Радою рішення щодо звинувачення Президента України у скоєнні ним державної зради або іншого злочину необхідна К. б. у 3/4 від конституційного складу Верховної Ради України.

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; *Журавський В.* Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; Конституційне законодавство України. — К., 2000; Очерки парламентского права: Зарубежный опыт. — М., 1993; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Кейнс Джон Мейнард (1883–1946) — англійський економіст. Праця К. "Загальна теорія зайнятості, прибутків і грошей" (1936), у якій він виправдовував дефіцитне витрачання як засіб стимулювання зайнятості, зробила революцію в економіці. У 1944 р. він став одним із співзасновників Міжнародного валютного фонду.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.

Т. Самойленко

Київської Русі політична думка — Київське князівство, що виникло у середній течії Дніпра на межі VIII–IX ст., стало політичним осередком величезної імперії — Руської (Київської) держави східних слов'ян — пращурів українства. У IX–XII ст. у Київській Русі сформувалося феодальне суспільство. Почали розвиватися держава і право, політичні погляди, наука, література, філософія тощо. Важливу роль у цьому процесі, як і в усьому житті, відігравало християнство, що сприяло розвиткові духовного життя, економічних і культурних зв'язків Київської Русі з Візантією та іншими європейськими країнами. Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого Київського князя, самостійності й незалежності Русі тощо.

У X–XII ст. з'явилися перші літературні твори: "Слово", "Повчання", "Проповіді". Один із найдавніших документів руської писемності, у якому зроблено спробу обґрунтувати ідеї об'єднання удільних князівств навколо престолу великого Київського князя, — "Слово про закон і благодать" (XI ст.) київського митрополита Іларіона. Автор цього твору виступив проти рабського становища суспільства, за мир і злагоду між народами, які всі рівні між собою, за політичну самостійність Київської Русі і закликав підпорядковуватися благодаті, тобто євангельським істинам, що скасовують рабство, звеличують свободу людини, роблять церкву вірною служницею держави та релігії. Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління: тут влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності і сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалась у руках мудрого правителя, який би пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Суспільно-політичними ідеями були сповнені й літописи. У "Повісті минулих літ" (XII ст.) монаха Києво-Печерської лаври Нестора подаються відомості про діяльність князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, народні повстання у Київській Русі. Одним із найважливіших питань політичного характеру у "Повісті..." є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Велику цінність становить "Руська правда" Ярослава Мудрого (1019–1054), сина Володимира Великого, хрестителя Київської Русі — перший вітчизняний звід законів, який служив становленню і дотриманню відповідного порядку у суспільстві. Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід'ємність власності. "Руська правда" регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Запроваджені нею закони тривалий час регулю-

вали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство. У "Правді Ярославичів", складеній уже після смерті Ярослава в 1072 р. у Вишгороді, на думку Михайла Грушевського, була віддзеркалена юридична практика, яка викристалізувалася ще за життя великого князя. Він був справжнім провідником просвіти у державі.

Талановитим світським письменником у Київській Русі був внук Ярослава Мудрого князь Володимир Мономах (1053–1125), який залишив нащадкам один із найвизначніших літературних творів — "Повчання дітям" (XII ст.). Автор застерігав своїх синів князів не тільки не чинити самим, а й заборонити "служивим" творити беззаконня. Князь як державний муж є носієм закону і законності. На цьому ґрунтується його діяльність, у цьому сила його князівської влади. Мономах повчав, що князь повинен бути для своїх підлеглих не тільки справедливим згідно із законом, а й гуманним, милосердним, а тому він має зобов'язати і своїх "служивих отроків" дотримуватися закону, вимог милосердя, щоб вони не злодіяли, не кривдили людей, бо це підриває авторитет держави, князя й самих "служивих". Інакше на них чекає прокляття народу і небесне покарання. Автор "Повчання" наголошував, що князь як воєначальник має володіти військовою ситуацією, добре знати військову справу. Великий князь закликає своїх синів бути мужніми в усіх випадках життя, не боятися смерті, якщо йдеться про правду і справедливість. Отже, поряд з моральними думками в "Повчанні" містилися практичні настанови щодо управління державою та керівництва підданими, ведення війни, самовідданої праці. Політичний зміст твору Мономаха полягає в ідеї єднання землі Руської. Помер Володимир Мономах, доживши до 72 років, 19 травня 1125 р. і був похований у Святій Софії Київській. Більше князів такого рівня в Київській Русі не було.

Важливе значення у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало "Слово о полку Ігоревім" (XII ст.). Зокрема тут проводиться ідея політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби. Розповідаючи про похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку, невідомий автор "Слова..." у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців "собі слави шукати", а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Ці мотиви визначали ідейну спрямованість "Слова". Того часу Київська Русь зазнавала щоразу відчутніших нападів половців, татар, німців-хрестоносців, які її істотно ослаблювали. У процесі усвідомлення великої небезпеки зовнішньої навали і необхідності об'єднання усіх сил для боротьби з нею сформувалась ідея єдності руських земель.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Две Руси. — К., 2004.

Ф. Рудич

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) — перша в Україні таємна організація політичного спрямування, що виникла в грудні 1845 — січні 1846 р. в Києві й проіснувала до березня 1847 р. Соціальною базою товариства стала різночинна інтелігенція, яка була тісно пов'язана з Харківським та Київським університетами. Його засновниками були: історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, професор М. Гулак, етнограф О. Маркович, вчитель В. Білозерський. До К.-М. т. близько стояв Т. Шевченко, народний філософ, поет, хоча членом його не був. Усіх їх об'єднувала "всеслов'янська ідея — ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів, що виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини України. К.-М. т. основні ідеологічні принципи сформулювало у "Законі Божому" (Книзі буття українського народу), а шляхи й засоби досягнення мети — у "Статуті слов'янського товариства св. Кирила й Мефодія". У політичній доктрині товариства розроблялись такі визначальні політичні ідеї: створення сильної федерації слов'янських республік; ліквідація самодержавства і кріпосного права; усунення релігійної дискримінації і національного гніту; формування умов для розвитку національної культури, освіти, мови. На політичних поглядах членів К.-М. т. позначилася програма Товариства Об'єднаних Слов'ян. Проте було й нове,

а саме: ідея месіанізму українського народу. "Голос України, — писав М. Костомаров, що звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світі слов'янському... І встане Слов'янщина... і Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янськім..."

Товариством визначалася кінцева мета створення слов'янської демократичної федерації на чолі з Україною і столицею в Києві на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. До складу федерації мали ввійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Об'єднання слов'янських народів розглядалося не як їх злиття з втратою національних особливостей, а як союз слов'янських демократичних держав-республік, що засновується на федеративних засадах. Об'єднавшись, "кожне слов'янське плем'я матиме свою самостійність..., управління народне й дотримування рівності співгромадян". Принцип християнської релігії визначався як основа суспільно-державного устрою, тобто "управління", а також законодавства, права власності й освіти усіх слов'ян. В республіках передбачалися рівноправність усіх віросповідань, обов'язковість навчання народу, скасування кріпосного права й тілесних покарань тощо. Вища законодавча влада передавалася двопалатному сейму, виконавча — президентові. У "Книзі буття українського народу" яка зветься ще "Автобіографією", автором якої є М. Костомаров, дається характеристика внутрішньої структури федеративної республіки: "В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони й права, рівність ваги, міри, монети, відсутність митниць, свобода торгівлі, всезагальне знищення кріпосного права й рабства в будь-якому вигляді, єдина центральна влада, що завідує зносинами поза союзом, військом і флотом, але певна автономія кожної частини щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства й освіти". Реалізацію цієї програми К.-М. т. планувало виключно шляхом реформ, мирної пропаганди, виховання молоді, літературної діяльності. Окрему позицію з цього питання займав Т. Шевченко. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему й самодержавний лад, Т. Шевченко виступав за революційні методи, включаючи повалення царизму, тобто за соціальну революцію.

Значення К.-М. т. полягає в тому, що, по-перше, воно засвідчило першу спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; по-друге, започаткувало національно-політичне мислення українців; по-третє, привернуло увагу царизму до потенційної небезпеки щораз вищої їх національної свідомості; по-четверте, дало поштовх до розгортання цілеспрямованої політичної боротьби української інтелігенції із самодержавством за визволення українського народу і здобуття Україною національної незалежності.

Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / Упоряд. І. І. Глизь. — К., 1991; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. (АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії, Центр. держ. істор. арх.) / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. — К., 1990.

О. Антонюк

Кирилюк Федір Михайлович (нар. 1944) — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії політичних наук. Народився на Вінниччині. Закінчив філософський факультет Київського університету, завідує в ньому кафедрою політології. Автор численних навчальних посібників, навчальних програм, планів семінарських занять з нормативних та спеціальних курсів політології. Серед індивідуальних праць Ф. М. Кирилюка з політології помітно вирізняються такі: "Стародавня політологія" (К., 2001); "Політологія Ренесансу" (К., 2001); "Практикум з політології" (К., 2001); Ковш О. Г. (у співавт.) "Западноевропейские соціально-политические учения XIX века" (К., 1991); "Психология и политика" (у співавт.) (К., 1993) та ін.

У пошуках істини: Короткий нарис життя і творчості заслуженого діяча науки і техніки України, доктора філософських наук, професора, академіка Української академії політичних наук Кирилюка Федора Михайловича. — К., 2004.

М. Головатий

Китаю Стародавнього політична думка — зародження політичної думки тісно пов'язане зі змінами цивілізаційних формацій, зокрема переростання у IV–III тис. до н. е. первісних суспільств у рабовласницькі

державні утворення. Саме в цей час мислителі почали замислюватися над методами і засобами здобуття, збереження і зміцнення державної влади, над походженням і значенням права, держави, а згодом і політики в житті суспільства. Ранні уявлення протягом 2,5–3 тис. років подолали шлях від міфологічних до раціонально-логічних форм світорозуміння, з часом набули ознак теоретичного знання і збагатилися ідеями провідних мислителів, свідків кардинальних історичних перетворень. Вагомий внесок у процес кристалізації політичних теорій рабовласницької епохи зробили мислителі Стародавнього Китаю, які чи не найпершими в історії політичних вчень почали відходити від міфічного світорозуміння, божественних настанов, переводячи політичні доктрини на раціональний ґрунт, земну основу, хоча і в китайців Небо "контролює" всі події у Піднебесній і проводиться стрижнева ідея про тянь-мін — право Неба на відкликання мандату володаря і передачу його більш гідному. Саме такі протополітологічні вчення характерні для книги історії "Шуцзін", найдавніші частини якої сягають у XIV–XI ст. до н. е., і книги пісень "Шицзін" (XI–VI ст. до н. е.).

У Давньому Китаї політична думка досягла розквіту в другій половині I тис. до н. е. Батьком давньокитайської політичної думки можна вважати Чхоу-гуна (XI–X ст. до н. е.), який розробив формулу зміни династій. За його вченням, мандат володаря Небо надає тому, хто втілює у своїй особі найбільшу кількість де (чеснота, благодать, справедливість). Правитель уже сам надає владу наступникам доти, поки в них не вичерпається. Тоді Небо знову втручається у Піднебесну, вибирає мудреця, сповненого де, і цикл починається знову. Першими ознаками втрати де є аморальність правителя, зневажливе ставлення до підданих, порушення норм справедливості.

Найпомітніший серед китайських мислителів — великий мораліст Конфуцій (Кунцзи, Кун Цю, Кун Чжунні, Кун Фуцзи, 551–479 до н. е.), вчення якого назвали конфуціанство.

Найдавнішим зібранням його афоризмів є трактат "Лунь юй" ("Бесіди і роздуми"), складений у V ст. до н. е. учнями Конфуція, яких налічувалось ще за його життя близько 3 тис. Чільне місце у ньому посідає правитель-мудрець, який втілює досконалі знання ритуалу, культури, демонструє поважність, м'якість і поступливість, вірність і відданість, повагу до старших, освіченість, чесноти, любов до людей і сумлінність, завжди дотримується справедливості, істини, вірного шляху. Головне для нього — турбота про благо підданих, яких треба спершу нагодувати, а потім навчити, виховати у високій моральності. Концепція Конфуція містить засади "правильного державного управління", конкретні поради правителям щодо завоювання довіри народу, мистецтва комунікації; обґрунтовує стрижневі принципи управління суспільством, забезпечення всезагального щастя. Вважаючи людей рівноправними від природи, Конфуцій ніколи не був демократом. Він вчив, що трудящих треба відмежовувати від панівної верстви, а жінок ставив значно нижче за чоловіків. Він критикував політичне управління за допомогою писаних законів, натомість надавав перевагу управлінню на основі вдосконалення людської природи, а покарання закликав замінити вихованням. Трактат "Лунь юй" протягом багатьох віків вважався основним предметом у китайських школах, який учням треба було визубрювати напам'ять. Настанови Конфуція у подальшому виявились найвпливовішими у китайському суспільстві, а його вчення з II ст. до н. е. до 913 р. н. е. було офіційною ідеологією Китаю. З XI–XII ст. конфуціанство існує у вигляді "неоконфуціанства". На початку нової ери в Китаї формується релігійна система, в основі якої лежала віра в духів, культ предків і героїв, а головним чином — культ Конфуція. У V–III ст. до н. е. за наказом імператора Конфуція було канонізовано, нова релігійна система визнана державною релігією. Держава і релігія, таким чином, злились у Китаї з духовним і матеріальним життям народу в єдину систему, яка припинила своє існування разом з монархічним ладом, поваленим революцією у 1911 р.

Другу течію політичної думки у давньому Китаї — моїзм — заснував Мо-цзи (479–400 рр. до н. е.) з однойменним трактатом (IV ст. до н. е.). Найбільшими його досягненнями є: чітке обґрунтування теорії суспільного договору, виникнення держави; висунення ідеї федеративного устрою, визначення принципів державного управління; практичні пропозиції щодо побудови жорсткої адміністративної структури, концепція поєднання заохочення і покарання як могутнього важеля державного адміністрування; політична доктрина "всезагальної рівновелико-

сті", тобто казарменого рівноправ'я; започаткування егалітаризму у соціально-політичних відносинах.

Провідником третьої течії — легізму (фацзя) — став Шан Ян (400–338 рр. до н. е.) з трактатом "Шан цзюнь шу" (IV ст. до н. е.). Держава в його уявленні постає як абсолютна інституція, найвища мета і вінець діяльності людини, велетенська безжалісна машина примусу, а право, закон — як найліпший засіб досягнення такої мети. Основні риси закону — верховенство, універсальність, жорсткість, обов'язковість для всіх. Основні методи побудови деспотичної держави: матеріальне стимулювання приватних власників, спрямованість їх на землеробство і скасування другорядних занять; метод "зрівняння майна"; метод нагород і покарань, де перевага віддається покаранням і причому жорстоким покаранням.

Четверта течія давньокитайської політичної думки — даосизм. Його постулати викладені у трактаті "Дао-децзін" (III ст. до н. е.), авторство якого приписують напівлегендарному Лао-цзи (640-? до н. е.). У цьому вченні Дао — найвищий безликий абсолют, як Брахма в індійців. Держава, суспільство і людина — природна частина Дао і Космосу. Всі вони підпорядковуються законам вічності. Цивілізація і всі її надбання — це штучні утворення, що протистоять природному і підривають природний порядок. Ось чому істинна мудрість — це затворництво, певна відмова від усього штучного. Держава повинна бути маленькою, державою-селом, а народ — безграмотним, неписьменним, недоумкуватим, що дасть змогу зробити основними методами державного управління "мудрість простоти", засновану не на знаннях, а на інтуїції, та "недіяння", тобто інертність адміністрації, створення розумним і проникливим правителем умов для стабільного природного розвитку суспільства без штучного підштовхування природних процесів активністю провідників держави.

Вчення про технологію влади, умови мудрого правління, мистецтво адміністрування, критерії вибору на державні посади, контроль над чиновниками розробляв близький до легістів Шень Бу-хай (400–337 рр. до н. е.). Унікальним у його вченні є узагальнення всієї практики державного управління, найдетальніший виклад і класифікація багатотисячної ієрархічно-бюрократичної системи за посадами, функціями, фахом, родом діяльності — від тлумача снів і керівника чаклунів до міністра.

Проповідь аполітичності, вільнодумства, себелюбства, засудження держави з усіма її атрибутами і цивілізації взагалі, піднесення гедонізму і егоїзму, заклики до того, щоб брати від реального, а не потойбічного життя всі радощі і насолоди, характерні для доктрини близьких до даосизму Ян Чжу (414–334 рр. до н. е.) та Чжуан-цзи (369–286 рр. до н. е.). Неперевершене значення має трактат "Гуань-цзи" (IV–II ст. до н. е.), якому належить пріоритетна ідея централізованого контролю над економічним життям держави та економічного регулювання. Своєрідним синтезатором легізму, конфуціанства, моїзму і даосизму, тобто принципів сили і авторитету державної влади, мистецтва адміністративного управління, верховенства закону, гуманізму і справедливості, самовдосконалення, взаємної користі, недіяння тощо виступив Хань Фей (280–233 рр. до н. е.), який створив на цій основі оригінальну філософію права і здійснив спробу перетворити оновлений легізм у провідну течію давньокитайської політичної думки. Та надії його не виправдались: надзвичайна жорстокість правлячого режиму царства й імперії Цінь (III ст. до н. е.) назавжди підірвала авторитет легізму і він уже ніколи не відроджувався у китайських політичних доктринах.

Антология мировой политической мысли / Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Ред.-сост. Л. Н. Алисова, Д. Т. Жовтун. — М., 1997. — Т. 1; Ранние формы политической организации: от первобытности до государственности. — М., 1995.

О. Бабкіна

Кібернетика (політична) (*cubernetics*, від грецьк. *kybernetike* — мистецтво водити кораблі) — наука про динамічні, саморегульовані і самозорганізовані системи. В 1948 р. американський математик Н. Вінер створену ним науку назвав К., хоча ще Платон (IV ст. до н.е.) користувався поняттям "К.", позначаючи таким чином мистецтво державного управління як мистецтво свого роду керування "державним кораблем".

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Клас (від лат. *classis* — розряд, клас) — 1) велика соціальна група, яка відрізняється від інших критеріями доступу до суспільного багатства, влади, соціального престижу; 2) поширене марксистське поняття, яке служить ключем до розуміння структури суспільства і природи політики і влади (центральним поняттям вважалося поняття "робітничий клас"); 3) у систематизації, будь-якій типології так називають об'єднання явищ, подій, періодів, предметів, які мають спільні ознаки.

Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків, 1997; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Класифікація етносів — поділ етносів світу у змістові групи залежно від тих чи інших характеристик, параметрів (критеріїв) цього виду людей. Критерії класифікації виходять із сукупності антропологічних ознак, спільного проживання на одній або кількох територіях, типу етнічної спільності, загальних особливостей побуту і культури, спільної історичної долі, мовної спорідненості тощо. Згідно з цим підходом усі народи можна розмежувати за такими головними класифікаціями: географічною, расовою (антропологічною), етнічною, мовною (лінгвістичною), релігійною.

1. Географічна класифікація. Цей вид класифікації (його ще називають ареальним) враховує факт географічного сусідства народів, що відображає спільний характер їх проживання в межах будь-якої певної, насамперед величезної території. Така спільність простежується передусім у різних елементах матеріальної і духовної культури. Г. к. використовується для виокремлення умовних географічних регіонів, у яких розселені різні народи світу: "народи Півночі", "народи Кавказу", "народи Океанії" тощо. Втім, таке групування народів можливе лише у тому разі, коли географічний принцип класифікації збігається з етнічним, і широко застосовується через те, що дає змогу охоплювати величезні зони, в межах яких спостерігається його відносне узгодження з етнічним принципом. Слабкою стороною географічного принципу є те, що він не дає вичерпної етнологічної характеристики народів про їх походження; про їхнє формування та господарський і культурний спосіб життя; про рівень соціально-економічного розвитку. Тому географічна класифікація має допоміжний характер і використовується лише в разі збігу з групуванням народів за іншими критеріями, тобто у рамках великих регіонів.

2. Расова (антропологічна) класифікація. Ця класифікація ґрунтується не на культурній, а на біологічній, генетичній спорідненості між різними етнічними спільностями. В основі расової класифікації лежить принцип поділу народів за расами. Одним із засновників цієї класифікації є відомий французький мандрівник-вчений Ф. Берньє, якому належить також авторство самого терміна "раса". Спільним для всіх класифікацій XX ст. є втілення принципу ієрархічного підпорядкування при групуванні расових типів і вирішення питання щодо кількості основних рас. Існують різні погляди — від гіпотези про два основні расові стовбури (її автором є англійський вчений Т. Гекслі, 1870) до гіпотези про 15 самостійних рас. Між цими крайніми поглядами лежить широкий спектр гіпотез, згідно з якими передбачається наявність трьох, чотирьох і п'яти основних расових стовбурів. Науковці серед рас сучасних людей, що належать до одного виду Homo sapiens, насамперед виокремлюють найбільші підрозділи, що їх зазвичай називають великими расами. Це європеоїдна (євразійська), монголоїдна (азіатсько-американська) і негро-австралоїдна (екваторіальна). Багато дослідників замість єдиної екваторіальної раси виокремлюють дві самостійні раси — негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську). Думку про існування чотирьох великих рас вважають нині найбільш обґрунтованою. У зоні контактів великих рас існує ряд перехідних (утворених у давні часи) і змішаних (утворених у новий час) рас. Змішування рас триває багато тисячоліть і являє собою безперервний і все більш прискорений процес. Між расами, на відміну від етносів, мов і релігій, дуже важко встановити будь-які точні межі. Расові відмінності зазвичай добре помітні у далеко розміщених одна від одної груп людей і майже не розрізняються у поряд розміщених. За приблизними підрахунками, європеоїди (переважна частина населення Європи і Австралії, велика частина населення Америки, Африки на Північ від Сахари, Передньої Азії

й Індостану) становить 42,3 % усього народонаселення світу; монголоїди разом з расовими типами південноазіатської групи (Східна, Центральна і Південно-Східна Азія, Північно-Східна Азія) — близько 36 %; негроїди (Африка на південь від Сахари) — 7,4 %; австралоїди (Океанія, деякі групи населення Південної і Південно-Східної Азії) — 0,3 %. На частку змішаних і перехідних форм припадає близько 14 % народонаселення світу. Раси людини — це територіальні групи людей, які склались історично й поєднані спільністю походження, що виявляється у спільності другорядних щодо сутності людини зовнішніх спадкових фізичних ознак (колір шкіри, очей, волосся, ступінь виступання вилиць, носа, товщина губ, зріст, проріз очей тощо).

Осмислюючи проблеми расової класифікації людства, науковці звертають увагу на ряд аспектів. По-перше, за основними видовими, фізіологічними й психологічними особливостями людство єдине. Підтвердженням цього є те, що життєво важливі ознаки людини — структура мозку, особливості, пов'язані із прямоходінням, будова руки, будова голосових зв'язок, зоровий та слуховий апарати та ін. — не мають расових відмінностей. По-друге, расові відмінності не належать до біологічно важливих особливостей будови людського тіла і проявляються у порівняно невеликій кількості ознак. По-третє, ці відмінності сформувались не в процесі еволюції, а саме внаслідок пристосування до різних умов географічного середовища. Звідси випливає висновок, що всі раси однаково здатні до культурного розвитку. По-четверте, духовно-культурне прогресування людства приводить до зменшення ролі біологічного фактора у його розвитку. По-п'яте, класифікація людей на раси не збігається з поділом їх за етнографічними та мовними ознаками. Представників однієї раси можна зустріти серед різних націй, етносів, мовних сімей і, навпаки, до складу націй, етносу, мовної сім'ї входять представники різних рас. По-шосте, біологічна і соціокультурна повноцінність усіх рас і змішаних груп доводить наукову безпідставність концепцій існування "вищих" і "нижчих" рас, які слугують обґрунтуванню расизму на практиці.

3. Етнічна класифікація. У сучасному світі більшість науковців сходяться на тому, що нараховується понад 2 тис. різних народів за національним складом, хоча в літературі можна знайти й іншу цифру — близько 5 тис. Чисельність народів коливається у широких межах — від багатомільйонних (за даними 1992 р., китайці (хань) — 1120 млн, американці США — 205 млн, бенгальці — 200 млн, бразильці –160 млн, росіяни — 150 млн, японці — 123 млн) до кількох сотень або навіть десятків чоловік (андаманці-мінкопії в Індії, тоала в Індонезії, ботокуди у Бразилії, алакалуфи і ямана в Аргентині і Чилі). 321 народ, чисельність кожного з яких понад 1 млн чоловік, становить 96,2 % усього населення Землі; втім, 79 найбільших народів, чисельністю понад 10 млн чоловік кожний, утворюють майже 4/5 населення світу.

Групування народів за їх чисельністю (1992 р.)

Чисельність народів млн чол.	Кількість народів	Загальна чисельність групи, млн чол.	% до загальної чисельності населення світу
Понад 100	7	2075	37,9
50–100	12	890	16,2
25–50	17	580	10,6
10–25	43	825	15,1
5–10	52	480	8,8
1–5	190	421	7,6
менше 1	—	209	3,8
Разом	—	5480	100,0

Більшість країн світу — багатонаціональні. В окремих країнах проживає від декількох десятків до сотень народів (Росія, Індія, Індонезія, Китай, Пакистан, Іран та ін.). Однонаціональні країни порівняно рідкісні (Японія, Корея, Бангладеш), деякі країни Європи (Португалія), Аравійського півострова. Багато народів (курди, белуджі, бенгальці, панджабці в Азії, фульбе, малінке в Африці та ін.) проживають у межах двох і більше держав.

4. Мовна (лінгвістична) класифікація. Загальновизнаною вважається мовна (лінгвістична) класифікація народів, згідно з якою вони групуються за принципом мовної близькості. З огляду на те, що етноси і мови часто збігаються, мовна класифікація становить одну з основ виокремлення етнічних спільностей і встановлення їх походження. Ця система використовує генеалогічну шкалу мов, за якою вони об'єднуються

в сім'ї за ознакою спорідненості, що встановлюється при порівнянні словникового фонду та граматики. Мовні сім'ї поділяються на групи та підгрупи. Найпоширеніша у світі індоєвропейська мовна сім'я.

До основних мовних сімей світу належать: дравідійська (Азія, Європа); алтайська (Азія, Східна Європа); нігеро-кордофанська (Африка); ніло-сахарська (Африка); китайсько-тибетська (Азія); тайська (Азія); австроазіатська (Азія); австронезійська, папуаська (Азія, Австралія, Океанія); індіанська (Америка).

Усе населення світу (5,7 млрд чол.) розмовляє від 2500 до 5000 мовами (точну цифру встановити неможливо тому, що відмінність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна). Серед них найбільше поширені 19 мов. Ними володіють 2/3 всієї кількості населення. Кількість людей, що розмовляють цими мовами, на початок 1990 р.: 1) китайська (понад 1 млрд 200 млн чол.); 2) англійська (420 млн чол.); 3) хінді і урду (320 млн чол.); 4) іспанська (300 млн чол.); 5) російська (250 млн чол.); 6) бенгальська (170 млн чол.); 7) індонезійська (170 млн чол.); 8) арабська (170 млн чол.); 9) португальська (150 млн чол.); 10) японська (120 млн чол.); 11) німецька (100 млн чол.); 12) французька (100 млн чол.); 13) пенджабська (82 млн чол.); 14) італійська (70 млн чол.); 15) корейська (65 млн чол.); 16) телугу (63 млн чол.); 17) маратха (57 млн чол.); 18) тамільська (52 млн чол.); 19) українська (45 млн чол.).

Державна мова переважно визначається офіційно за найчисленнішою нацією. У колишніх колоніях статус державної мови має мова метрополії (Франція, Великобританія, Португалія).

а) Усього в Європі проживає понад 60 народів, які на 9/10 належать до трьох основних груп індоєвропейської мовної сім'ї — германської, романської та слов'янської (див. схему).

Структура індоєвропейської мовної сім'ї

1) слов'янська група	2) германська група	3) романська група
4) індоарійська група	5) кельтська група	6) албанська група
7) грецька група		

Території, де проживають народи цих груп:

1) слов'янська група займає Центральну, Південно-Східну та Східну Європу; територію заселяють росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, чорногорці, словенці, македонці, болгари. Генетично із слов'янською групою пов'язана летто-литовська група, до якої належать литовці і латиші;

2) до германської мовної групи належать австрійці, німці, германошвейцарці, голландці, фламандці, люксембуржці, ельзасці, а також народи, які спілкуються англійською мовою (англійці та шотландці). Більша кількість представників кельтської групи також перейшла до спілкування англійською та французькою мовами (ірландці, бретонці, уельсвці). Крім того, до складу цієї мовної групи належать датчани, ісландці, шведи, норвежці та фарерці.

Представники германської мовної сім'ї займають Центральну, Західну та Північну Європу;

3) до романської групи належать італійці, французи, швейцарці, іспанці, португальці, менш численні: італо- та франкошвейцарці, корсиканці, валлони, каталонці, галісійці, румуни, молдавани.

Повсюдно в Європі живуть євреї, мова яких належить до індоарійської групи.

Зустрічаються в Європі так звані відокремлені мови, ними спілкуються греки, албанці, представники народності басків (північ Піренейського півострова в Іспанії). На Мальті в Середземному морі живуть мальтійці, які розмовляють на діалекті арабської мови, що належить до семітсько-хамітської сім'ї.

Тюркомовне населення Європи (алтайська мовна сім'я) представлене турками, чувашами, татарами, башкирами, гагаузами.

До складу фінно-угорської групи уральської мовної сім'ї належать фіни, саамі та угорці.

б) Понад 1000 народів земної кулі проживають в Азії. Вони перебувають на різних ступенях етнічного розвитку і належать до багатьох мовних сімей та груп: як найбільш численних (китайці, бенгальці, японці та хіндустанці), так і численних племен з кількістю кількасот чоловік.

На відміну від європейських країн, азіатські народи розмовляють мовами 18 сімей. Це найрозмаїтіший в етнічному відношенні

регіон світу. Найчисленніші мовні сім'ї Азії: китайсько-тибетська (Східна Азія), індоєвропейська (північна частина Південної Азії, Іран, Афганістан), австронезійська (Індокитай); численні, але досить ізольовані мовні групи, яким надається статус сімей, — це японці і корейці.

в) Етнолінгвістичний склад населення Африки також досить складний, він налічує близько 300–500 етносів. Майже половина населення континенту належить до нігеро-кордофанської сім'ї, більш як третина — до афразійської, ще частина — до ніло-сахарської, койсанської сімей і лише 1 % населення спілкується мовами індоєвропейської сім'ї.

На історію формування етнічного складу населення Африки вплинули масові переселення народів VII–XI ст. та в епоху середньовіччя. Колоніальний режим загальмував розвиток народів цього материка. Після здобуття країнами Африки політичної незалежності в їх етнокультурному розвитку розпочався новий етап міжетнічної інтеграції не тільки споріднених народів, а й народів, які різняться мовою, культурою, рівнем соціально-економічного розвитку. В Африці можна зустріти всі види етнічних спільностей, від багатомільйонних націй (єгиптяни, алжирці, марокканці) до невеликих кочових племен, які і сьогодні мають родовий устрій. Сучасні африканці все частіше називають себе не за належністю до певної етнічної спільності, а за назвою своєї держави — нігерійцями, конголезцями тощо.

г) Етнолінгвістичний склад народів Америки має особливі історичні риси. До приходу європейців основна частина корінного американського населення була розселена в гірських областях південної Мексики і Анд (цивілізації ацтеків, інків). Більшу ж частину території як Північної, так і Південної Америки заселяли нечисленні племена. Така етнічна розрізненість спричинилася до їх винищення у процесі завоювання європейцями та внаслідок поширення великої кількості інфекційних хвороб. Лише найчисленніші народи змогли зберегти свою самобутність та етнічну територію (індіанці Мексики, басейнів Амазонки, Оріноко, крайньої Півночі Американського континенту).

Можна виокремити основні чинники, які вплинули на формування сучасного етнолінгвістичного складу населення Америки: європейська колонізація Америки; ввезення рабів з Африки; корінне населення Американського континенту.

На сьогодні більшість країн Америки багатонаціональні. Понад 100 народів розселені в США та Бразилії, понад 50 — в Канаді, Мексиці та Аргентині, понад 25 — в Чилі, Колумбії, Перу, Болівії, Венесуелі. Досить розмаїтий лінгвістичний склад Американського континенту. Народи Північної і Центральної Америки спілкуються мовами 14 мовних сімей, а Південної — мовами 4 мовних сімей.

Переважна частина населення розмовляє мовами романської та германської груп індоєвропейської сім'ї (87 %).

д) Сучасне населення Австралії та Океанії складається з двох груп: аборигенів та нащадків вихідців з Європи. Народи Австралії та Океанії спілкуються мовами 5 мовних сімей: індоєвропейської, австронезійської, мовами папуаських народів, австралійських (аборигенних) народів та окремої мовної групи — японців. Внаслідок відособленості материка австралійські корінні мови досить споріднені між собою, але зовсім відрізняються від інших мов світу. Те ж саме можна сказати і про папуаську мову народів Океанії.

Народи австронезійської мовної сім'ї в історико-культурному відношенні поділяють на полінезійців (Схід і Південь Океанії), меланезійців (від о. Нова Гвінея до островів Фіджі) та мікронезійців (Маріанські, Каролінські та Маршаллові острови).

Переважну частину населення Австралії, Нової Зеландії та Гавайських островів становлять нащадки переселенців з інших регіонів світу.

Понад 80 % населення Австралії — англоавстралійці, інша частина поділена між англоновозеландцями та франкомеланезійцями.

5. Конфесійна класифікація. Серед етноутворюючих чинників важливе місце належить релігії (від лат. *religio* — набожність, святощі, предмет культу). Існує два визначення сутності релігії як історичного явища і форми культури: теологічне і світське. Теологи під релігією розуміють те, що пов'язує людину з Богом: "Святе Письмо", культ та інші догмати, тобто це віра в реальне існування надприродного. Світське трактування релігії містить у собі систему філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних знань та ґрунтується на історіософії й раціоналістичному підході, позбавленому

ознак ідеологізованих і містифікованих теорій. Розглядаючи релігійну (конфесійну) структуру народонаселення світу, необхідно враховувати ряд аспектів. По-перше, під час етнографічного й історичного описів етнічних спільнот обов'язково зазначають релігійну належність віруючих, оскільки релігія значно впливає на численні елементи матеріальної і духовної культури народів. По-друге, хоча з виникненням світових релігій етнічні межі, як правило, перестали збігатися з релігійними, релігія навіть в економічно розвинених країнах, де рівень виробництва, культури і освіти високий, відіграє значну роль.

До світових релігій належать: буддизм, християнство й іслам. Одна з найдавніших релігій світу — буддизм — утвердилася в Індії понад 2,5 тис. років тому. Сповідує буддизм насамперед високі етичні норми (гідність людини, поведінка в суспільстві тощо).

Християнство як світова релігія тісно пов'язане з іудаїзмом. Воно зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії, на території сучасного Ізраїлю, за глибокої кризи рабовласницького ладу. Християнство поділяється на три головні гілки: православ'я, католицизм і протестантизм (останній складається з багатьох течій і сект — лютеранство, кальвінізм, англіканство, баптизм, методизм та ін.).

На Аравійському півострові на початку VII ст. виник іслам, що вважається наймолодшою релігією світу (у перекладі з арабської слово "іслам" означає "покірність"). Тих, хто сповідує цю релігію, називають відданими (з араб. — мусульманами, звідси друга назва ісламу — мусульманство). В Європі ця релігія дістала назву "магометанство" за зміненим іменем засновника Мухаммеда (Магомета). Батьківщиною ісламу є м. Хідксоз (між Синайським півостровом і Мексикою). Двома основними гілками ісламу є сунізм і шиїзм.

До основних релігійних форм належать також ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм та місцеві традиційні релігії. Кожна форма характеризується певними рисами. Основні з них розподіляються за континентами таким чином: більшість населення Європи сповідує виключно християнство і його різновиди (католицизм, протестантство, православ'я). У кожній країні Європи зосереджені всі види християнської релігії, але окремі її регіони характеризуються переважанням одного з трьох видів. Так, католики зосереджені здебільшого в країнах Південної, Західної і Східної Європи; протестанти — в центральній, північній і західній частинах, а православні — на південному сході; Азія — осередок всіх світових і великих релігій. Це іслам, буддизм і ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, християнство. Мусульманство, що сповідує іслам, охоплює більшість країн за територією. Його сповідують в Індонезії, Росії, країнах Середньої Азії, Афганістані, Пакистані, Індії, Бангладеш та ін. Буддизм і ламаїзм охоплює більшу кількість населення (Китай, Монголія, Японія, Росія). Індуїзм характерний для Південної Азії, в основному Індії і країн, розташованих поблизу неї (Непал, Шрі-Ланка). Конфуціанство зустрічається в Китаї, а синтоїзм — в Японії. Лише на Філіппінах, Кіпрі, в Лівані, Ізраїлі, частково Індонезії сповідують християнство; Африка поділена ніби на дві частини екватором і за релігією. Іслам сповідується переважно в північній, а протестантство — в південній частині.

У наведеній далі таблиці подано дані про кількість послідовників основних релігій світу, які поділяються на таких, що вірують в одне головне божество (монотеїстична група), і таких, що сприймають "пантеон" богів (політеїстична група).

Монотеїстичні, млн чол.	Політеїстичні, млн чол.
Християнство — 1800, у тому числі католиків — 1000, протестантів — 165	Індуїзм — 720
Мусульманство (іслам) — 900 (із них сунітів — 800, шиїтів — 100)	Буддизм — 300
Конфуціанство — 180	Синтоїзм — 90

Алексеев В. П. География человеческих рас. — М., 1974; Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М., 2002; Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликьян. Ред. коллегия: А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко, Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. — М., 1994.

О. Антонюк

Класова боротьба — марксистсько-ленінське поняття, що відображає переконання про вирішальну роль класових конфліктів у розвитку антагоністичних класових суспільств, було одним з вказівних у більшовицькій та радянській ідеології. К. б. про-

голошувалась основною рушійною силою суспільного прогресу — від часів розпаду первісного ладу до повної ліквідації експлуататорських класів (капіталісти, буржуазія тощо) та перемоги соціалізму в усьому світі. Пропагувалась думка, що з утвердженням ідеї К. б. відкрився шлях до розуміння закономірності розвитку класового суспільства, адже з'явилася можливість узагальнювати дії окремих осіб, вводячи кожну людину в систему класових відносин, нівелюючи її як особистість. Джерелом К. б. визначались суперечності між класами однієї формації (за феодалізму — між феодалами та селянами, за капіталізму — між буржуазією та робітничим класом), а також між класами старої та нової формації (феодали — буржуазія). К. б. проголошувалася властивою для всіх формацій. Маркс та Енгельс стверджували, що в усі часи експлуататори та їх жертви перебували в постійному антагонізмі, "вели безперервну, приховану або явну боротьбу, яка завжди закінчувалася революційною перебудовою всього суспільного ладу або загальною загибеллю класів, що її вели". Успіх в К. б., згідно з марксизмом-ленінізмом, можливий тільки у революційних класів, яким свого часу була буржуазія, а після її приходу до влади — робітничий клас. Історичні переваги робітничого класу як борця пояснювалися його начебто великою організованістю, здатністю до об'єднання, а отже — доведення К. б. до міжнародних масштабів. З появою ленінізму ідея К. б. пронизала всю ідеологію й тактику революційної більшовицької партії. У розвитку К. б. робітничого класу і солідарних з ним мас та у встановленні в її результаті диктатури пролетаріату вбачався єдино правильний шлях боротьби проти капіталізму. Розуміння шляху до соціалізму як повномасштабної К. б., яка б охоплювала всі сфери життя, визначало радикалізм тактики ленінської партії на всіх етапах її існування. Винятковість історичної ролі робітничого класу вбачалася в тому, що, з одного боку, стверджувалося, що класові інтереси робітничого класу збігаються з інтересами усіх трудящих. З іншого боку — робітничому класу приписувалась особлива місія в класовій боротьбі: робітничий клас може досягти свого визволення лише після того, як ліквідує будь-яку експлуатацію. Теорія класової боротьби протиставлялась теорії та практиці соціального партнерства. За Дж. К. Гелбрейтом, сучасне підприємство (корпорація), з його новою організацією виробництва та політикою стосовно працівників, є посередником у відносинах між працею та капіталом. Поява нового типу економічної та соціальної організації — великої корпорації з її новими цілями (економічне зростання, а не прибуток), новим керівництвом (влада спеціалістів, що виходить від знання, а не від власності), докорінно змінює соціальні стосунки всередині корпорації. Якщо раніше за будь-якої спроби солідаризуватися з цілями працедавця людина ризикувала стати об'єктом презирства та вважалася, б у профспілці штрейкбрехером, то тепер стосунки керівництва та працівників значно поліпшилися внаслідок певної тотожності інтересів. Підвищення заробітної плати, надання комплексу соціальних гарантій — основа сучасного цивілізованого підприємства, яке здатне звести до мінімуму причини зіткнення інтересів. За словами Р. Арона, сучасний період — перший в історії, коли не міць, а продуктивність праці стає джерелом багатства. Спільна зацікавленість у зростанні виробництва є найважливішим фактором зближення соціальних груп. У зв'язку з цим змінюється сам характер боротьби між класами. Р. Арон визнає, що К. б. — це реальний факт життя, але її зміст більше не відповідає Марксовому. В основі сучасної "класової боротьби" лежить "суперництво, закономірне й неминуче при розподілі колективних ресурсів. Мета боротьби, за Ароном, не захоплення політичної влади, не зміна статусу власності, а перерозподіл благ. Таким чином, у період розвитку робітничі організації та в більш загальному плані представники різноманітних соціальних груп не можуть не визнавати, що врегулювання, компроміс дають кращі результати, ніж боротьба. Сучасне суспільство складається з багатьох соціальних прошарків, страт, інтереси яких повинні представляти відповідні суспільні організації (зацікавлені групи, групи тиску). Такі організації, постійно контактуючи із законодавчими та урядовими органами, справляють на них тиск з метою прийняття бажаних заходів або відмови від небажаних. Але на відміну від політичних партій "групи за інтересами" ніколи не мають на увазі перебрання влади до своїх рук. Така група тиску може впливати на правлячі кола, партії та окремих парламентаріїв лише зі спе-

ціальних питань, що її цікавлять. До груп за інтересами належать різноманітні громадські організації. Найважливішими серед них вважаються професійні спілки та підприємницькі об'єднання, метою яких є додержання суспільного миру шляхом досягнення домовленостей та консенсусу.

Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 4; *Уильямсон О. И.* Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая" контрактация. — СПб., 1996; *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. — М., 1969; *Aron R.* La lutte des classes. Nouvelles lecons sur les societes industrielles. — Paris, 1964.

Т. Ляшенко

Клерикалізм (від лат. *clericalis* — церковний) — активна соціально-політична церковна позиція щодо посилення релігійного впливу на всі сфери суспільного життя, з одного боку, а з другого — втручання держави у церковне життя. Історично К. сформувався в умовах зміцнення влади християнської церкви. У католицизмі К. проявив себе через намагання римської курії підпорядкувати собі світську владу у Західній Європі, а у православ'ї — зверхністю візантійського імператора над Константинопольським патріархом. Особлива активність К. проявилась з XIX ст., коли на арені політичного життя з'явилась комуністична ідеологія з її відкрито ворожим ставленням до релігії та церкви. Аби зберегти своє провідне місце в суспільному житті, прихильники К., не обмежуючись церковними структурами, почали створювати свої політичні партії, молодіжні, жіночі профспілкові організації тощо. У XX ст. з'являються й набувають розвитку так звані політичні теології, які з різних позицій ("лівих", "правих", "поміркованих") прагнули дати політичний вимір віри, життя церкви і віруючих. Серед "лівих" відомі християнські варіанти "теології революції", "теології визволення", "екологічної теології" тощо. До "правих" різновидів "політичної теології" належать різні фундаменталістські рухи в різних конфесіях, до "поміркованих" — так звані горизонтальні теології й теології "родового відмінка", які мають справу з осмисленням збереження довкілля, проблемами соціального розвитку, природою комунікацій тощо. Останнім часом у політології набуває поширення поняття так званого позитивного клерикалізму для характеристики конструктивної ролі тих чи інших церковних кіл у вирішенні нагальних й актуальних політичних завдань. Позитивний політичний вибір конкретних церков і віруючих є основою для політичного діалогу віруючих і невіруючих, релігійних і нерелігійних інститутів, визначає принципи політики партій і рухів щодо релігії і церкви, політики церков і релігійних рухів у питаннях суспільно-політичного життя.

Академічне релігієзнавство. — К., 2000; *Гараджа В. И.* Религиоведение. — М., 1998; *Доусон К.* Религия и культура. — СПб., 2000; *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. — М., 2001.

А. Черній

Клієнтелізм політичний (лат. *cliens* — слухняний) — система неформальних зв'язків між індивідами та групами, що займають нерівні соціальні позиції, на основі взаємного обміну благами, в яких патрон (з вищим статусом) використовує свій авторитет та ресурси для захисту інтересів свого клієнта в обмін на лояльність та різні послуги.

Клієнтелізм може практикуватися на всіх рівнях, але найчастіше зустрічається на локальному. Бідність, відсутність професійної бюрократії та політична неграмотність населення — головні причини відповідної політики.

До сутнісних рис клієнтелізму належать: нерівність суб'єктів, що вступають у зв'язок задля захисту своїх інтересів та задоволення потреб; надання двостороннім стосункам форми фаворитизму, патронажу, що зовні може видаватися як форма захисту простої людини; зв'язок між патроном та клієнтом на підставі особистих зобов'язань або общинної солідарності; боротьба за контроль над політичними та економічними ресурсами як справжня мета патрона; використання патроном незаконних форм контролю за рухом ресурсів; партикуляризм інтересів; недотримання громадянських прав і активна або пасивна протидія їх застосуванню; існування політичної культури залежності, коли широкий загал мовчить і все покриває.

Клієнтелізм стоїть на перешкоді прогресу того суспільства, де він панує. Стосунки

такого типу сприяють створенню паралельних тіньових структур, перешкоджають незалежності громадян та вільному розвитку і функціонуванню громадянського суспільства. Клієнтелізм має паразитарну природу, бо зосереджується на розподілі, а не на виробництві суспільного багатства; для нього властива соціальна і політична неефективність; він призводить до поширення цинізму, який роз'їдає суспільну мораль.

Clapham C. Private Patronage and Public Power: Political Clientelism in Modern state. — London: Pinter, 1982; *Eisenstadt S. N., Lemarchand R.* Political Clientelism, Patronage and Development. — Beverly Hills: Sage, 1981; Політологія / За ред. А. Колодій. — К., 2000; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — 2001.

О. Полішкарова

Князєв Володимир Миколайович (нар. 1946) — український філософ. Заслужений діяч науки і техніки України. Працює проректором Української Академії державного управління при Президентові України. Має понад 100 наукових праць, у тому числі такі відомі, як "Людина і технології", "Соціальна технологія і управління політичними процесами в Україні", "Закон і технологія", "Закон і хаос", "Філософія. Короткий курс лекцій" та ін. Основні наукові інтереси — філософія, соціальна філософія, філософія науки і техніки, теорія державного управління.

М. Головатий

Коаліція (від лат. *coalitio, coalitus* — об'єднаний) — угода кількох політичних партій про спільну діяльність; союз (об'єднання) громадських організацій і держав, що орієнтуються на досягнення балансу політичних сил і пов'язаний з реалізацією корінних політичних цілей та інтересів. Близьким до поняття "К." є термін "політичний блок" (англ. *block* — попереджати, затримувати), що є угодою, об'єднанням партій, виборчих структур, держав. Політичні блоки створюються для прийняття важливих політичних рішень, основоположних законів і конституції країни. Вони формуються і як воєнно-політичні союзи держав для захисту своєї сторони (антигітлерівська коаліція держав, 1939–1945 рр.) або нападу на інші держави. К., як правило, формуються на добровільних засадах внаслідок відповідних об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх причин та обставин. Умови їхнього формування — згода стосовно обраного курсу і засобів його реалізації. Розрізняють К. виборчі, парламентські та урядові. Виборча К. — угода політичних партій про спільне висування кандидатів на парламентських, президентських і місцевих виборах. Парламентська К. — угода політичних партій про спільні дії в парламенті. Найчастіше К. — це угода кількох політичних партій про створення уряду на коаліційній основі. Парламентська й урядова К. часто (але не завжди) переплетені між собою, оскільки мета першої — формування коаліційного уряду (звідси термін "урядова коаліція"). Коаліційний уряд — звичайне явище в парламентських республіках при багатопартійній системі. Посада прем'єр-міністра і провідні місця в коаліційному уряді посідає партія, що має найбільшу фракцію в парламенті. Може виникнути ситуація (хоча це буває рідше), коли не найбільші партійні фракції, об'єднавши зусилля, формують парламентську більшість і відповідно коаліційний уряд в обхід найбільшої партійної фракції. Рідше зустрічається так звана велика К., коли уряд формують дві найбільші політичні партії, представлені в парламенті. Коаліційні уряди менш стійкі, ніж однопартійні, вони часто можуть змінювати один одного, що призводить до політичної нестабільності. Водночас варто мати на увазі, що "менші" політичні партнери зазвичай можуть претендувати на більш потужний вплив з огляду на те, що вони є вельми суттєвою складовою, доважкою сформованої більшості. Уряди, члени якого належать до різних партій, але беруть участь у роботі уряду як окремі особи, а не в результаті міжпартійної угоди, не є коаліційними. Такий уряд ближчий до поняття безпартійного уряду. Конституція України не виключає можливості утворення коаліційного уряду на партійній основі.

Алисова Л. Н. Взаимодействие политических партий как фактор реформирования общества. — М., 1997; Политическая энциклопедия — М., 2003; Конституція України. — К., 1996; Die Demokratie der Bundesrepublik Deutschland. — Berlin, 2002; Die politischen Parteien in Deutschland, 1999. — Meunchen, 2001.

А. Кудряченко

Коаліція антигітлерівська — військово-політичний союз держав і народів, що боролися під час Другої світової війни проти

агресивного блоку Німеччини, Італії і Японії і їхніх сателітів. До кінця війни до неї входило понад 50 держав. Провідну роль у коаліції посідали її організатори — СРСР, Великобританія і США. Потреби колективної відсічі фашистським агресорам перетворили К. а. у закономірне явище, продиктоване самим життям. Етапи становлення цього союзного об'єднання щонайбезпосередніше пов'язані з нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. 22 липня 1941 р. у Москві була підписана "Угода між урядами СРСР і Великобританії про спільні дії у війні проти Німеччини", що поклало початок документальному закріпленню формування коаліції. У липні 1941 р. СРСР запропонував урядам Чехословаччини і Польщі, що перебували у вигнанні в Лондоні, укласти угоди про спільну боротьбу із спільним ворогом, що і було реалізовано 18–20 липня. В серпні 1941 р., уклавши так звану Атлантичну хартію з Великобританією, Сполучені Штати практично перейшли межу, що відокремлювала їх від участі у світовій війні. У вересні 1941 р. СРСР вступив у контакт із Національним комітетом Вільної Франції, запропонувавши надати допомогу у відновленні її незалежності. Цього ж місяця в Лондоні відбулася міжсоюзна конференція за участю СРСР, Бельгії, Чехословаччини, Греції, Польщі, Голландії, Норвегії, Югославії, Люксембургу і Вільної Франції, що висловили згоду з принципами Атлантичної хартії і висловилися за концентрацію воєнних та економічних ресурсів для найшвидшого звільнення народів Європи. 29 червня — 1 жовтня 1941 р. у Москві відбулася конференція представників СРСР, Великобританії і США, де була досягнута домовленість з питань воєнного постачання. В січні 1942 р. у Вашингтоні представниками 26 держав К. а. була підписана Декларація Об'єднаних Націй. Згідно з нею країни, що її підписали, зобов'язувалися використовувати усі свої воєнні та інші ресурси для боротьби проти блоку фашистських країн-агресорів і не укладати з ними сепаратного перемир'я або миру. 26 травня 1942 р. у Лондоні був укладений радянсько-британський договір про союз у війні проти фашистської Німеччини, який передбачав також співробітництво між двома країнами й у повоєнний період. За радянсько-американською угодою від 2 червня 1942 р. США зобов'язувалися продовжувати постачати СРСР оборонні матеріали, а уряд СРСР — сприяти зміцненню оборони США, домовившись про принципи взаємної допомоги у веденні війни проти Німеччини і Японії. Підписанням цього документа, що формально не був союзним договором, завершився процес договірного оформлення ядра К. а. Сфера співробітництва СРСР, Великобританії, США та інших держав К. а. під час війни була досить широкою: вони знайшли спільну основу для організації і координації спільних дій проти Німеччини, а потім і проти Японії; домовилися щодо умов, на яких дію американського закону про ленд-ліз було поширено і на СРСР; виробили загальну політику щодо виведення з війни Італії, Угорщини, Румунії, Фінляндії — союзників Німеччини; дійшли єдності в підтримці національно-визвольної боротьби народів окупованих гітлерівцями європейських країн; виробили основні принципи ООН як всесвітньої організації із забезпечення колективної безпеки; погодили принципи повоєнного мирного врегулювання тощо. Вирішенню цих завдань була підпорядкована діяльність союзників на конференціях міністрів і керівників провідних держав К. а. (Московська конференція 1943 р., Тегеранська конференція 1943 р., Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р. Берлінська (Потсдамська) конференція 1945 р.). Тісне ділове співробітництво великих держав з найважливіших проблем воєнного і політичного характеру не обходилося без труднощів, зіткнення інтересів, розбіжностей, які нерідко набували гострого характеру. Це стосувалося і реально сповідуваних ними цілей ведення війни, і питань щодо відкриття другого фронту в Європі, і питань встановлення міцного демократичного повоєнного миру та ін. У міру наближення остаточної перемоги К. а. віддавала перевагу різним цілям: спочатку мета СРСР — ліквідація німецького агресора і допомога у звільненні поневолених народів; Великобританії — збереження і зміцнення світових позицій за рахунок розгрому основного конкурента; США — поширення у світі чотирьох свобод (свободи слова, віросповідання, свободи від нестатку і свободи від страху), що ввійшли пізніше в Атлантичну хартію. Ці засади з часом стали наповнятися або підмінюватися геополітичними компонентами і розрахунками, у зв'язку з чим розходження між союзниками почали

поглиблюватися. Сталін і Черчілль виявилися прихильниками контролю над територіями, передоручивши формування вигляду післявоєнного світу авангардам своїх армій. Рузвельт не відмовлявся від ідеї "4 поліцейських" (домінування у світі США, СРСР, Великобританії і Китаю), але водночас дедалі упевненіше в політичній боротьбі почали домінувати такі американські переваги, як величезна армія, гігантське промислове виробництво, мережа воєнних баз на інших континентах тощо. Втім, К. а. зуміла забезпечити перемогу над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією, продемонструвавши широкі можливості демократичного співробітництва більшості держав світу. Вона припинила своє існування з початком так званої холодної війни.

Бережков В. М. Путь к Потсдаму. — М., 1979; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1978–1980. — Т. 1–6; История дипломатии в 6 томах. — М. 1987; Переписка Переседателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1989. — Т. 1–2; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Коваленко Анатолій Андрійович — доктор політичних наук (з 2003 р.), професор (з 2004 р.).

Народився 26.05.1955 р. у селі Стара Гута Середино-Будського району Сумської області. В 1972 р. закінчив середню школу, у 1977 р. — Київський інженерно-будівельний інститут. Працював інженером-будівельником. З 1986 р. — заступник голови виконкому Печерської районної ради народних депутатів, перший заступник голови виконавчого комітету Печерської районної ради народних депутатів, перший заступник глави Печерської районної державної адміністрації, представник Президента України у Печерському районі, голова Печерської районної ради народних депутатів, голова Печерської районної державної адміністрації.

У 1995 р. був обраний народним депутатом України 13 скликання.

У 1997 р. захистив кандидатську дисертацію, кандидат юридичних наук. У 2003 р. захистив докторську дисертацію, доктор політичних наук.

З 1997 до 2001 р. — доцент кафедри політології (за сумісництвом) Київського національного університету культури і мистецтв. З 2002 до 2003 р. — доцент, а з 2003 р. — професор кафедри політичних наук (за сумісництвом) Київського національного університету будівництва і архітектури. З 2004 р. — провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології (за сумісництвом) Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

З 1997 р. — президент Громадського фонду Святого Андрія Первозванного, з 2003 р. — голова Сумського земляцтва у м. Києві.

Автор понад 50 наукових праць, у тому числі п'яти наукових монографій.

Досліджує проблеми становлення і функціонування виконавчої влади в Україні та інших державах, розвитку громадянського суспільства, місцевого самоврядування, здійснення докорінних суспільних перетворень в українському суспільстві на перехідному етапі.

І. Кресіна

Козацтво (тюрк. — волоцюга, вигнанець) — 1) особисто вільні люди, що перебували поза становою структурою суспільства — у Середній Азії (XIII–XVIII ст.) та Східній Європі (у XV–XVI ст.); 2) люди, що займалися сезонним промислом або розбоєм у степах Північного Причорномор'я та на Чорному морі (XV–XVIII ст.); 3) наймані загони, що несли військову, прикордонну, гарнізонну, охоронну службу, виконували поліцейські функції у володіннях великих землевласників у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій та в степах Північного Причорномор'я (XV–XVIII ст.); 4) військово-територіальні корпорації у нейтральних або автономних регіонах (Запорозька Січ та Всевелике Військо Донське у ранній період свого розвитку та ін.) — у XV–XVIII ст.; 5) військовозобов'язаний стан вільних землевласників у Російській державі у XV–XVIII ст. (городове козацтво у Гетьманщині у 1654–1784 рр., слобідські козацькі полки в 1651–1765 рр. та ін.); 6) спеціальні іррегулярні та регулярні військові формування, категорія населення у Кримському ханстві, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Російській

державі, Союзі Радянських Соціалістичних Республік, Російській Федерації, Україні (1917–1920 та з 1991 р.) — у XV–XX ст.; військовослужбовці спеціальних частин армії Німеччини та Російської Визвольної Армії у 1941–1945 рр. Соціально-функціональні аналоги козацтва існували в багатьох державах та регіонах у XV–XIX ст., зокрема в Угорському королівстві та Трансільванському князівстві (секеї, гайдуки та ін.), у хорватських державних утвореннях (граничари) та ін. Деякі історики та представники низки російських емігрантських організацій вважали, що козацтво (зокрема донське та кубанське) у результаті своєї еволюції набуло сталих етнополітичних рис і є окремою нацією.

Слово "козак" вперше зафіксовано наприкінці XIII ст. у кипчацькій мові зі значенням "сторож", "вартовий". Визначальний фактор появи козацтва як масштабного соціального явища — наявність нейтральних або таких територій. на яких не було сталої адміністрації та значного землеробського населення зокрема на порубіжжі між мусульманськими та християнськими державами у Східній Європі та Середній Азії. Воно формувалося з різного за соціальним статусом населення порубіжних країн і групувалося на основі власних потреб та єдиного віровизнання (насамперед православ'я та сунітського ісламу). З середини XVI ст. козацьке населення стало постійним і почало об'єднуватися у відносно сталі колективи, з'явилися укріплені осередки козацтва. Активно формувалися великі організації козацтва з етнічним домінуванням — Запорозька Січ (українським) та Всевелике Військо Донське (російським). З другої половини XVI ст. частина козацтва залучалася на основі найму до виконання різних завдань центральною та регіональною адміністрацією Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, що супроводжувалося появою правового регулювання функціонування козацтва як професійно-станового прошарку. Тоді ж були унормовані економічні підвалини козацтва — землеволодіння або спадкове землекористування за умови проходження козаками військової служби, іноді — також натуральне та матеріальне утримання. Виробилася система станових привілеїв соціально-економічного та політичного (зокрема самоврядування та ін.) характеру. У 1640–1670-х роках відбулося активне формування автономних державних утворень на традиційних землях козацького розселення (Запорозька Січ, Всевелике Військо Донське, Гетьманщина), що поступово (до 1730-х років) увійшли до складу Російської держави (Російської імперії). Формою правління у них була козацька станова демократія з елементами представництва інших станів. У XVIII — на початку XIX ст. політичну автономію цих утворень було поступово ліквідовано, відбулися реформи козацтва, головним змістом яких стали часткова або повна ліквідація станового самоврядування, позбавлення козацьких формувань юрисдикції над територією їх розташування, часткове набуття козацтвом регулярного характеру. На території колишньої Гетьманщини козацтво було ліквідоване як стан з нобілітацією козацької старшини та перетворенням значної кількості рядового козацтва на окрему категорію державних селян (із збереженням назви "козаки"). На Правобережній Україні козацтво як стан було ліквідоване наприкінці XVII ст.

У Кримському ханстві козацтво існувало як окреме військове формування, що насамперед займалося прикордонною службою. Підрозділи татарського козацтва (так звані липки) також становили окрему станово-професійну групу та частину армії Великого князівства Литовського. У 1797 р. їх було перетворено на регулярні підрозділи російської армії.

Українське козацтво — добровільні військові наймані загони у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському з кінця XV ст. (вперше згадано в 1492 р.) до 1569 р.; військовозобов'язаний стан особисто вільних людей у Речі Посполитій (1570–1714 рр.), Російській державі (1654–1783 рр.); члени військово-територіальної автономної організації у Південному Подніпров'ї — Запорозькій Січі (XVI ст. — 1775 р.) та військових організацій (Січей), утворених вихідцями з неї (1775–1920 рр.); стан особисто вільних сільських виробників у Російській державі (1783–1917 рр.); добровільні міліційно-військові формування в українських державних утвореннях у 1917–1921 рр. (Вільне козацтво).

Соціально українське козацтво у XVI ст. складалося переважно з представників боярського та міщанського станів з помітними іноетнічними домішками. Початковий

період формування українського козацтва як стану пов'язаний з його найманням до збройних загонів ("почтів") на службі у представників місцевої адміністрації у першій чверті XVI ст. Ці загони використовувалися для охорони кордону та військових походів.

У 1550-х роках князь Дмитро Вишневецький (прізвисько Байда) із загоном козаків заснував замок на дніпровському острові Хортиці, який вважається першою Запорозькою Січчю та організаційним початком запорозького козацтва.

Набуття українським козацтвом масштабного характеру пов'язане з вливанням до нього у другій половині XVI — першій половині XVII ст. напівшляхетських військових прошарків українського суспільства (кінні слуги, бояри-шляхта, панцирні бояри) та міщанства.

У 1568 р. король і великий князь Жигмонт Август намагався вирішити проблему наявності некерованої козацької маси, запропонувавши козакам служити при прикордонних замках. Такий почет (1570–1575 рр.) діяв на чолі з Я. Бадовським, який, отже, може вважатися першим гетьманом КУ.

У Речі Посполитій становище українського козацтва регламентували насамперед конституції вального сейму, положення яких могли попередньо узгоджуватися в угодах комісій королівських уповноважених з козацтвом (Житомирська 1614 р., Вільшанська 1617 р., Роставицька 1619 р., Куруківська 1625 р., Переяславська 1630 р.).

Ці документи визначили статус частини українського козацтва, кількісно обмеженої реєстрами (1578 р. — 500 осіб; 1583 р. — 600; 1590, 1596, 1617 р. — 1 тис.; 1619 р. — 3 тис.; 1625 р. — 6 тис.; 1630 р. — 8 тис.; 1635 р. — 7 тис, 1638 р. — 6 тис.), як: а) окремого суспільного стану особисто вільних людей, що за умови військової служби звільнялися разом із родинами від податків (окрім селян приватних маєтків); б) окремого роду військ під командою старшого (гетьмана), що підпорядковувався коронному гетьману (до 1590 р. — черкаському старості) і отримував платню від держави, розміщувався на наданій йому території (спочатку обмежена придніпровською смугою між м. Трахтемирів (зараз — село Переяслав-Хмельницького району Київської обл.) і м. Чигирин (зараз — районний центр у Черкаській обл.), згодом також у державних маєтностях (королівщинах) Київського воєводства. Українське козацтво було зобов'язане нести прикордонну службу, виконувало інші військові та поліцейські завдання. Воно мало окреме станове судівництво, яке здійснювалося гетьманом. У перших десятиліттях XVII ст. розпочалося творення КУ на державних землях Придніпров'я територіальних адміністративних одиниць за мобілізаційним принципом — полків з власними автономними управлінням та судівництвом (вперше визнано юридично у 1625 р. — 6 полків: Черкаський, Канівський, Корсунський, Чигиринський, Білоцерківський — на Правобережній Україні та Переяславський — на Лівобережжі), усталилася структура козацтва (поділ на полки та сотні), система безпосередньої демократії — козацька рада, виборність військової старшини. Залоги реєстрового українського козацтва розміщувалися також у нижній течії Дніпра, співпрацюючи із запорозьким козацтвом. Українське козацтво у складі війська Речі Посполитої взяло участь у війнах проти Російської держави (1581, 1632–1634 рр. та ін.), Оттоманської Порти (1621 р. та ін.), у походах претендентів на російський трон у 1614–1618 рр. та ін. Запорозьке козацтво у Речі Посполитій залишалося поза законом.

Як до початку офіційного запровадження реєстрів, так і пізніше українське козацтво провадило несанкціоновані державою військові операції, спрямовані проти Оттоманської Порти та її васалів, а також брало участь у війнах на боці інших держав у складі найманих загонів, втручалося у династичну боротьбу у Молдавському князівстві, у кримсько-турецькі відносини та ін.

У 1591–1593 рр. під керівництвом К. Косинського, у 1596 р. — С. Наливайка та Г. Лободи, у 1630 р. — Т. Федоровича (Трясила), у 1637 р. — П. Бута (Павлюка), у 1638 р. — Я. Остряниці (Острянина) та Д. Гуні відбулися збройні повстання українського козацтва проти утисків магнатів, політики місцевої та центральної адміністрації.

З легітимацією, територіальною розбудовою та під впливом православних ієрархів інтенсивно формувалася свідомість українського козацтва як законного представника "руського народу" (білорусів та українців). У 1620 р. за підтримки українського козацтва була відновлена православна ієрархія у Речі Посполитій. Зрівняння в правах з

католицькою православної і ліквідація греко-католицької ієрархії стало однією з постійних (поряд із становими) вимог українського козацтва. Значною мірою це зробило його центром тяжіння православного населення Речі Посполитої.

Під час Визвольної війни 1648–1654 рр. самовільне покозачення охопило більшість населення Наддніпрянщини. Гетьманська влада визнала козацькі права лише за реєстровцями, з можливістю поповнення з особисто вільних станів; вступ до нього приватновласницьких та монастирських селян заборонявся. Принципи козацького землеволодіння залишилися практично незмінними.

Переяславський договір 1654 р. підтвердив чинність привілеїв Речі Посполитої на землі та козацьке судівництво, встановив 60-тисячний реєстр, вільне обрання гетьмана, затвердив станові права козацьких родин, визначив розміри грошового та натурального утримання рядового козацтва, старшини та гетьмана.

У Гетьманщині, форму правління якої можна визначити як козацьку станову диктатуру, українське козацтво стало єдиним політичним суб'єктом. Українське козацтво в Гетьманщині зберегло попередню організаційну структуру. Це було відображено також в адміністративному устрої (курені (десятки) — сотні — полки). Цивільна влада зосередилася у руках відповідних козацьких урядників. Запорозька Січ залишилася фактично незалежною, номінально підпорядковуючись безпосередньо гетьману.

Основними документами, що регламентували статус КУ в царській державі, були так звані гетьманські статті, що затверджувалися при обранні гетьманів у 1659, 1665, 1669, 1672, 1687 р.; укази імператорів та акти Малоросійської та Воєнної колегій. Українське козацтво зобов'язувалося брати участь у всіх війнах Росії; його землеволодіння було спадковим і звільнялося від податків. З 1783 р. українське козацтво почало платити подушний податок нарівні з міщанами. З 1709 р. верховне військове командування над українським козацтвом перейшло від гетьмана до російських воєначальників. У 1659 р. було заборонено козацтво на білоруських землях.

У другій половині XVII ст. у межах українського козацтва виокремився новий прошарок із шляхетським соціально-правовим статусом — значне військове товариство. Указом Правління гетьманського уряду 1735 р. українське козацтво було поділено на виборних (панцирні слуги) та підпомічників (путні слуги). Виборні відбували військову службу і зберігали попередні козацькі станові привілеї. Підпомічники сплачували податки, були зобов'язані виконувати доручення адміністрації. Козаки, що втратили землю і наймалися на роботу до приватних осіб, отримали назву підсусідків і з середини XVIII ст. платили подушний податок, зберігаючи частину козацьких привілеїв.

У 1779–1782 рр. на Лівобережній Україні було ліквідовано полковий територіально-адміністративний устрій, козацька старшина втратила цивільну владу, рядове козацтво в судовому відношенні було зрівняно з державними селянами, усі невійськові інституції та посади українського козацтва ліквідовано. У 1783 р. козацтво на Лівобережній Україні було реорганізовано у 10 регулярних кавалерійських полків, у 1786–1795 рр. запроваджено міжстановий військовий призов. У 1782 р. більшість козаків було переведено у селянський стан. За рештою було визнане право на індивідуальне землеволодіння і торгівлю. З 1669 по 1775 р. у Гетьманщині існувало наймане (охоче) козацьке військо з поліцейськими функціями.

На Правобережній Україні згідно із конституціями сейму, розробленими на основі Гадяцького 1658 р., Слободищенського 1660 р., Острозького 1670 р. договорів, за українським козацтвом визнавалися спадкові станові права, неоподатковувані індивідуальне землеволодіння, промисли й торгівля, станові самоврядування й суд; автономна територія та цивільна влада козацьких урядників визнавалися лише у конституціях 1659–1660 рр. та 1684–1699 рр. У 1699 р. конституцією сейму козацтво на території Речі Посполитої скасовувалося, а натомість було визнане Росією найманим (охочим). Більшість правобережного козацтва підтримала П. Орлика і за це у 1711–1714 рр. було насильно виселене на Лівобережну Україну та в Росію, частина переведена у стан приватновласницьких кріпосних селян; невелика частина козаків відступила на територію Молдавії.

Козаками також називалися приватні загони (надворні міліції) великих землевласників на Правобережній Україні у XVII–XVIII ст. (до 1648 р. — також на Лівобереж-

ній Україні). Вони становили почесну варту пана, виконували функції домініальної поліції, за бажанням пана приєднувалися до військ Речі Посполитої під час війни.

Українська козацька колонізація степового прикордоння Російської держави розпочалася у XVII ст. Здебільшого українське козацтво тут займало зовсім неокультурені або покинуті землі. Масове переселення почалося у 1651 р. Основними документами, що регламентували існування українського козацтва в регіоні, були царські жалувані грамоти осадчим міст та полкам. Вони встановлювали право вільної займанщини землі, вільного вибору старшини, неоподатковуваних промислів та торгівлі. На Слобідську Україну був перенесений полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій українського козацтва. Першим утворився Острогозький полк (1652 р.), потім — Харківський (з 1659 р. чи 1660 р.), Балаклійський (у 1669–1677 рр.), Ізюмський (1685 р.), Охтирський (з 1650-х років), Сумський (1658 р.). Вибір полковника затверджувався російським урядом. Полки підпорядковувалися Білгородському воєводі, мали військову, адміністративну, судову владу, розпоряджалися земельними пожалуваннями. До 1688 р. вище керівництво слобідськими полками здійснював Розрядний приказ, пізніше — приказ Великої Росії. У 1700 р. українське слобідське козацтво поділено на виборних (компанійських) козаків (3500 осіб) та підпомічників. Останні мали забезпечувати у походах виборних та регулярну армію, виконувати державні роботи та несли варту в містах, були звільнені від податків. У 1714 р. із слобідського козацтва виділено нову напівшляхетську верству підпрапорних. У 1732 р. слобідські полки перетворено на регулярні армійські підрозділи, згодом це скасовано. До українського слобідського козацтва влилися румунські (з 1711 р.), сербські та калмицькі поселенці. У 1765 р. слобідські полки було перетворено на регулярні підрозділи, козаків переведено до стану військових обивателів, поширено імперську адміністративну систему. У 1780-х роках більшість козаків злилася з станом державних селян, інші отримали міщанський статус, старшина та підпрапорні — дворянство.

У XVIII–XX ст. низка козацьких військових організацій українського та російського етнічного походження існувала поза межами традиційного розселення — в Оттоманській Порті (Туреччині) та Австро-Угорській імперії. Поступово більшість із них перемістилася до Російської імперії і була перетворена на регулярні військові підрозділи. Остання з емігрантських козацьких військових організацій — так звані некрасовці — існує нині у Туреччині.

Протягом кінця XVIII — початку XX ст. відбувалося активне формування та переформування козацьких частин російської армії (на 1917 р. у Російській імперії налічувалося 12 великих козацьких військових формувань). У 1917–1920 рр. в українських державних утвореннях формується та юридично оформлюється козацтво як низка військово-територіальних організацій та окремий стан. У 1920 р. на території РСФРР та УСРР козацтво як стан було ліквідоване.

Під час Другої світової війни назву "козацьких" мала низка кавалерійських частин армії СРСР, окремі підрозділи у складі армії Німеччини. Переважна більшість військовослужбовців козацьких підрозділів німецької армії після 1945 р. була видана до СРСР та репресована.

З 1917 р. в еміграції, насамперед у Центральній та Західній Європі, існують російські та українські козацькі громадсько-політичні організації.

Протягом 1980–1990-х років відбулося активне формування козацьких громадсько-політичних та культурологічних організацій, парамілітарних формувань в Україні, Російській Федерації, Молдавії. В сучасній, Україні козацькі організації мають статус об'єднань громадян. Указ Президента України № 14/95 від 4.01.1995 рекомендує державним органам сприяти козацьким організаціям в отриманні приміщень, в культурних, виховних та господарських ініціативах (див. також: *Запорозька Січ*).

Головинский П. Слободские казачьи полки. — СПб., 1864; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996; *Антонович В.* Последние времена козачества на правой стороне Днепра // В. Антонович Моя сповідь. — К., 1995; *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the hetmanate. Vv. 1–2. — Cambridge,1978; *Щербак В.* Формування козацького стану в Україні. — К., 1997; *Казин В. Х.* Казачьи войска. — СПб., 1912; Архів

Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 1, 2. — К., 1998; *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков: В 2 т. — Владимир, 1903; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1–3. — К., 1990–1991; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994; *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994; *Телегін Д.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — К., 1991; *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. — К., 1956; *Быкадоров И.* История Казачества. — Прага, 1930; Трагедия Казачества. — Прага, 1933; *Броневский В.* История Донского Войска. — Т. 1. — СПб., 1834; *Леп'явко С. А.* Угорські аналоги українського козацтва // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1997; *Бачинська О.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. — Одеса, 1998; *Бачинський А. Д., Бачинська О. А.* Козацтво на півдні України. — Одеса, 1995; *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. — Одеса, 1994.

О. Кресін

Козацько-гетьманської доби політична думка — умовно цей період охоплює час з перших десятиліть XVII до кінця XVIII ст. Серед видатних політичних мислителів цього часу слід згадати П. Могилу, Ю. Немирича, Т. Софоновича, І. Гізеля, Г. Грабянку, С. Величка, П. Орлика, С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Я. Козельського, Г. Полетику, анонімного автора "Історії Русів".

У світській українській політичній думці у другій половині XVII — XVIII ст. розвивалися абсолютистська та аристократично-демократична (за конституційну монархію та розвиток парламентаризму) течії політичної думки. Центральною для обох течій була ідея договірного походження держави. Компонентами договірної держави у правосвідомості української старшини виступають монарх та "вільний народ". Але й сам "вільний народ" у документах конституційного значення, насамперед у договорах з царським урядом, виступає не як одна, а як кілька договірних сторін — станів. Тому ці договори є не тільки договором станів з монархом, а й договором станів з гетьманом, закріпленим монархом.

Українські автори цього періоду визнають монарха єдиним легітимним главою держави. Монарх є представником і провідником волі Бога на Землі. Монарх набуває певних якостей Бога — постає як абстрагований від усіх земних належностей, незацікавлений арбітр та суддя щодо підданих. Лише укладені легітимними монархами міжнародні акти визнаються законними. Водночас у переважній більшості пам'яток видно, що влада монарха суттєво обмежена не лише природними законами, а й земними писаними актами та звичаєвими нормами ("натуральними законами"), що випливають з природи людини. Писані пам'ятки цього періоду містять різке засудження намагання територіальних суб'єктів проголосити суверенітет поза владою того чи іншого монарха ("нейтральство"). Вони вважають це виявом людської гордині, за яку Бог карає усе населення відповідної території.

Українські автори того часу визнавали умовне і безумовне підданство монарху. Безумовне підданство охоплює населення територій, які увійшли до володінь суверена недоговірним чином, тобто тих, на які він має спадкові права ("природні" піддані), та завойованих. Безумовні піддані отримують певні права як акт доброї волі монарха і можуть їх втратити за бажанням останнього.

Добровільне визнання підданства супроводжується укладанням певних договірних умов із сувереном, що мають взаємозобов'язуючий характер. На умовне підданство може претендувати "вільний народ" — територіальна міжстанова корпорація, що виробила власні державні структури, зокрема власну систему адміністрації, збереження якої залишається його привілеєм і не має підлягати скасуванню чи зміні з боку монарха навіть у результаті збройного підкорення цього народу. Усі ці характеристики розкриваються як станові права мешканців території, насамперед знаті-лицарства. Форма законного здійснення влади монарха над "вільним народом" найчастіше визначається як "протекція" — на противагу "тиранії" як нехтуванню сувереном прав народу.

Головними обов'язками таких становотериторіальних суб'єктів щодо монарха називали покірність та військову службу, серед монарших обов'язків щодо "вільного народу" — захист від ворогів, збереження

цілісності його території та станових прав населення. Серед останніх вирізняють зокрема непорушність системи територіального самоврядування. Суверен не мав права розміщувати тут свої війська та поширювати сюди юрисдикцію своєї адміністрації, зокрема й фінансової. Повністю заперечувалося чи обмежувалося авторами право монарха на розпорядження земельними наданнями без попереднього подання станів відповідної території. Присяга монарха дотримуватися перелічених прав була первинною, лише після цього мали присягати представники "вільного народу". Порушення норм договорів якоюсь із сторін вважалося "зрадою" — дією проти людських та божих законів.

Порушення договірних принципів взаємовідносин з боку монарха вважалося достатнім для відмови "народу" від покори монарху. Проте більшість пам'яток обстоюють мирний шлях відновлення порушених договірних положень — переговори монарха з підданими. Як форми виявлення непокори пам'ятки називають вихід з підданства з обранням іншого монарха, звернення за посередництвом у відносинах із сувереном до інших монархів, військові дії.

Отже, українські політична і правова свідомість та думка другої половини XVII — початку XVIII ст. загалом зберегли ідеї про форму правління від попереднього періоду. Водночас вільне тлумачення соціального змісту лицарської верстви та форми правових відносин з царським урядом дали змогу примирити ці ідеї з новими, не зовсім відповідними їм реаліями. Безперечним ідеалом української думки у цей період виступає не незалежність від іноземних династій, а якомога повніша реалізація станових прав. Саме в руслі здійснення цих прав розвивається ідея автономного самоврядування і державності. Як і українські автори попереднього періоду, населення Війська Запорозького вважало формою реалізації свободи добровільне підданство.

Другою важливою для політичної та правової думки, а також державотворчої практики Війська Запорозького була проблема принципів формування, структури, повноважень та взаємодії органів влади автономії. У цей період конституційні ідеї населення Наддніпрянщини найповніше втілилися у договірних документах Війська Запорозького з царським урядом, і насамперед у так званих "гетьманських статтях". Наявна загальна тенденція "гетьманських статей" до обмеження повноважень гетьманської влади щодо старшини не мала наслідком розширення повноважень старшини щодо гетьмана. Зміна норм договорів Війська Запорозького з царським урядом призводила до збільшення повноважень останнього щодо регламентації повноважень гілок влади в українській автономії. Суперечність між політичними силами, аристократичною та абсолютистською ідеями у Війську Запорозькому залишалася нерозв'язаною та призводила до обмеження автономії останнього, добровільно передаючи вирішення проблеми на розсуд царя. Практика ж вирішення питання про співвідношення органів влади в українській автономії була різною і визначалася реальним співвідношенням сил та впливів більше, ніж якимись писаними чи навіть звичаєвими нормами.

Більшість гетьманів другої половини XVII — XVIII ст. виявляли абсолютистські наміри. Протилежні ідеї підтримувалися Запорозькою Січчю, що виступала з гаслами повернення до практики скликання загальних козацьких ("чорних") рад. Тільки такі ради забезпечували запорожцям широку, інколи визначальну участь у вирішенні владних питань у Війську Запорозькому. Між цими природними полюсами перебувала генеральна старшина та представники регіональної влади — полковники, що, загалом виступаючи з гаслами обмеження гетьманської влади, визначали свої позиції у кожному конкретному випадку залежно від своєї родинно-кланової належності та інших чинників.

Поширеною у цей час своєрідною, потворною формою виразу політичних ідей старшини, проявом боротьби аристократії з абсолютизмом стали чолобитні та доноси. Наприклад, чолобитна старшини на Івана Самойловича в 1687 р. містить звинувачення його у самодержавних нахилах, а також корупції. Це, на думку авторів — генеральних старшин, свідчило про порушення гетьманом вольностей Війська Запорозького.

Подальшого розвитку такі ідеї набули у літописному творі С. Величка. Автор виступав за обмеження повноважень гетьмана на користь представницького органу — козацької ради (генеральної старшини і полковників), наголошував на тому, що гетьмани порушили "старожитній гетьманський уклад" та старе козацьке право як сукупність зви-

чаєвих норм, що визначали принципи станової демократії.

Менше відображена у пам'ятках ідея посилення гетьманської влади. Вона дістала відображення, зокрема, у листі Івана Мазепи на Запорозьку Січ у 1693 р. та у приписуваній йому ж "Думі". У ній висловлена теза про безумовне підкорення ("послушенство") як характеристику бажаних відносин підлеглих з гетьманом, непідконтрольність влади останнього населенню. Висловлюється скепсис щодо здатності мас до активного політичного життя, виходячи з відмінності вроджених здібностей; недостатній авторитет влади призводить до трагічних для держави наслідків. Ідеї посилення гетьманської (а згодом — царської) влади та набуття нею абсолютних рис були обґрунтовані Ф. Прокоповичем та Г. Грабянкою.

Ще однією проблемою української політичної та правової думки другої половини XVII — початку XVIII ст. було визначення параметрів існування Запорозької Січі. У ширшому розумінні це можна розглядати також як проблему територіального устрою української автономії. Незадоволення Запорожжя ігноруванням його політичних амбіцій спричинило криваві конфлікти з Гетьманщиною, починаючи з гетьманування Б. Хмельницького. У них Січ, зокрема, наполягала на своїй участі в обранні гетьмана, претендувала на окремі відносини з царським урядом. Конфлікт між Січчю та Військом Запорозьким мав характер боротьби за політичне домінування на землях Наддніпрянщини і мало залежав від суб'єктивного чинника.

Склалося самоусвідомлення Запорозької Січі як автономного політико-територіального утворення — як регіональна особливість у межах української політичної та правової культури та думки. Можна говорити про формування трьох поглядів на правову природу Запорозької Січі, що на теоретичному рівні визначилися також як ідея територіального устрою української автономії — як унітарного (Б. Хмельницький, І. Мазепа, Г. Грабянка), федеративного (С. Величко) та конфедеративного (К. Гордієнко) утворення.

Найдетальніше питання політичної влади в Україні у XVII–XVIII ст. були відображені під час так званої Бендерської комісії (судовий процес за спадок І. Мазепи у 1709 р.) та у "Пактах і конституціях..." 1710 р.

Згідно з позицією старшини, викладеною під час "Бендерської комісії", гетьман отримує владу з рук старшини. Усі посади, окрім генеральної старшини, є виборними. У виборах кандидатів на посади беруть участь усі козаки. Натомість племінник І. Мазепи А. Войнаровський висунув тезу про природність монархічної влади, її необмеженість та непідзвітність станам, тотожність і невідокремленість публічної та приватної власності у руках гетьмана.

У "Пактах…" 1710 р. було зроблено значний крок на шляху від середньовічного персоналізованого (додаток до особи суверена) до новочасного інституціоналізованого поняття про державу. Присутній у документі категоріально, монарх фактично виведений з політичної системи Війська Запорозького, залишається лише гарантом її незмінності, але не чинником її регулювання. "Пакти…" розподілили владні повноваження, які до цього часу належали царю, між органами влади Війська Запорозького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного та правового процесів. У цьому документі втілена також ідея про багатостанову політичну суб'єктність, що було кроком до новочасної ідеї про всестановість влади. У "Пактах…" вперше у козацький час були закладені основи інституту парламентаризму в Україні. "Пакти…" 1710 р. вперше відрегулювали проблеми державного устрою Війська Запорозького, створивши умови для інтеграції до нього Запорозької Січі.

Кухта Б. З історії української політичної думки. — К., 1994; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2002; *Кресін О.* Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII — початку XVIII ст. // Держава і право. — Вип. 12. — К., 2001.

О. Кресін

Козельський Яків Павлович (1728, або 1726, або 1729 — після 1795) — український і російський філософ, правознавець, просвітитель-демократ, вчений-енциклопедист. 1744–1750 рр. — навчався в семінарії при Київській академії, потім два роки в гімназії при

Російській академії наук у Санкт-Петербурзі, звідки в 1752 р. був переведений до складу студентів Академічного університету; 1757–1766 рр. — на військовій службі; 1766–1770 рр. — секретар Сенату; 1770–1778 рр. — член Малоросійської колегії у Глухові, з 1791 р. — статський радник, інспектор гімназії для "чужоземних одновірців" при Санкт-Петербурзькому артилерійському та інженерному шляхетському корпусах.

К. — послідовник французького сенсуалізму, прихильник ідей школи природного права і теорії суспільного договору. Політичним ідеалом К. було демократичне суспільство, що базується на приватній власності, здобутій особистою працею. Вчений поділяв загальну філософію на теоретичну (логіку та метафізику) та практичну, або матеріальну (юриспруденцію і політику). Юриспруденція — це "знання всіх можливих прав або правностей", а політика — це "наука, яка запроваджує праведні наміри найздібніших (політиків) у дійство". К. розрізняв право і закон, юриспруденцію як знання права, легіспруденцію — як знання законів. Поділяв право на природне, "встановлене у самій природі людини"; громадське, "встановлене для спокійного життя і постійного благополуччя громадян"; всесвітнє, або "право народів", тобто міжнародне право. Природні права індивіда для нього — це право людини на любов до ближнього, право людей бути любими, право людини задовольняти потреби в їжі, тобто всі права, які не є корисними і не завдають шкоди іншим, але необхідні для підтримання життя людини. Водночас вчений називає права індивіда божественними, бо вони створюються самим Богом, і вічними, бо вони не можуть бути відторгненими ні у минулому, ні у майбутньому, і необхідними, бо без них людина приречена на страждання, і об'єктивними, бо вони залежать не від особи, а від Бога. К. виступає проти економічної нерівності людей, проти кріпацтва як грубого порушення природних прав людини, за регламентацію кріпацької праці, за справедливість в оподаткуванні, за зміцнення трудової власності. Закони держави повинні відповідати не тільки природному праву, а й принциповим положенням суспільного договору. Вчений протиставляв природне право людей Російській абсолютній монархії, її несправедливим законам, визнавав природне право на самозахист з боку пригноблених, захищав право народів на мир. Одним з перших в імператорській Росії К. підняв прапор боротьби за свободу друку. Він навіть досить різко критикував Вольтера за зверхнє ставлення до англійських міщан, що захоплювалися читанням газет. Така зверхність, на думку вченого, була викликана тим, що Вольтер привласнив собі "привілеї на політику", а також тим, що "любов цього недосконалого політика до високорозумності подолала у ньому любов до людства". Видатний просвітитель-гуманіст розуміє право чи правність як синонім справедливості. Слід зазначити, що таке теоретичне обґрунтування широкого кола прав і свобод людини було здійснене українським мислителем за 20 і більше років до появи американської і французької конституцій, до оприлюднення французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. і американського Білля про права 1791 р.

Свої основні правові і політичні ідеї К. виклав у працях періоду 1765–1793 рр., а саме: "Философические предложения, сочиненные надворным советником и правительственного сената секретарем Я. Козельским в Санкт-Петербурге" (1768); "Рассуждения двух индейцев Калана и Ибрагима о человеческом познании" (1788); "Предисловие и перевод Истории датской, сочиненной г-ном Голбергом" (1765–1766); "Предисловие к переводу книги Мозера "Государь и министр" (1766); "Статья о философии и частях ее из французской энциклопедии" (1770); "История славетных государей и великих генералов, с рассуждениями о их поступках и делах, собранная Шофиным из сочинений Роллена, Кревиера и др.".

Антология мировой политической мысли / Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Ред.-сост. Л. Н. Алисова, Д. Т. Жовтун. — М., 1997. — Т. 1; Ранние формы политической организации: от первобытности до государственности. — М., 1995.

О. Бабкіна

Кокус (анг. *coucus*) — неофіційні, часто закриті збори (нарада) членів політичної партії або фракції для висування кандидатів на вибори, обговорення політичної лінії. К. — назва, наприклад, закритих зборів членів Демократичної партії США в кожній з палат Конгресу США. Збори проводяться

на початку кожної сесії для обговорення політичних та організаційних питань. Рішення К. є обов'язковим для членів партії. Однак депутати можуть і відступати від них, якщо зміст таких рішень прямо суперечить їхнім передвиборним заявам.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Колективізм (від лат. *collectivus* — збірний, нагромаджений) — теорія, за якою суспільний уклад формується на основі суб'єктності колективу (трудового, навчального, творчого та ін.), що характеризується наданням колективу особливого статусу у суспільному житті, політичних, економічних та юридичних прав, специфічних повноважень, в тому числі домінування чи панування колективної власності, колективного управління тощо. Так, за часів СРСР пропагувався та впроваджувався в практику колективізм. Трудовий колектив, зокрема, мав право висувати кандидатів на вибори, певні судові повноваження, формально поширена була колективна власність, працював інститут колективної відповідальності, пропагандою та іншими заходами формувався культ колективу. Ідея колективізму проголошувалась як один з ключових принципів взаємовідносин людей в соціалістичному суспільстві, ключовою рисою соціалістичного способу життя, основною вимогою комуністичної моралі тощо. Під ідеєю колективізму, насамперед колективного господарювання, в СРСР в 1930–1932 рр. була проведена масова колективізація сільських господарств. Це привело, з одного боку, до укрупнення господарств та можливості централізованого управління, а з іншого —до численних жертв через методи, якими ця політика реалізовувалась. Політика колективізації різною мірою та аспектах впроваджувалась під патронатом Радянського Союзу в країнах соціалістичного табору і відповідно мала різні наслідки. Колективізм передбачає не тільки пріоритетну цінність колективу як такого, а й порозуміння та взаємодопомогу. Тому існує дві течії в сприйнятті і трактуванні К. З одного боку, колектив як надідея та самоціль з придушенням всього індивідуального та особистого, а з іншого — колектив — це об'єднання особистостей, де цінністю є приватні якості та інтереси. Елементи ідеї К., зокрема колективного господарювання, зустрічаються в працях утопістів Ш. Фур'є, Р. Оуена, О. Герцена, М. Добролюбова. Проблематика колективного існування, виробництва, власності та інше — досліджується в різних аспектах і сьогодні вченими соціологами, соціопсихологами, культурологами, економістами виходячи з тієї позиції, що незалежно від інших обставин — колектив є природною формою співіснування людини.

Колективізм, як правило, не виступає самостійною доктриною. Ідеї К. можуть бути використані в ідеологемах різних політичних течій і можуть бути реалізовані як в поміркованій, так і радикальній формі, що відповідно дасть різні суспільно-політичні наслідки.

Ідеї колективізму можуть використовуватись не тільки як політична теорія та практика. В економічній сфері деякі комерційні компанії використовують ідеї К. в рамках власної структури з метою досягнення певних цілей. Така практика — культивування ідей К. — поширена в Японії, що супроводжується культом власного трудового колективу, колективним патріотизмом, забезпечує, зокрема, низьку плинність кадрів в індустріальних країнах. Таким чином досягається відданість справі тощо.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3; Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. — Л., 1987; Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории / М. А. Вылцан, В. П. Данилов и др. — М., 1982.

Р. Балабан

Колективної безпеки принцип — співробітництво держав з метою спільної боротьби проти агресії. Основні ознаки К. б. п.: зобов'язання учасників договору надавати взаємну допомогу жертві агресії; співробітництво держав з підтримання міжнародного миру, відведення загрози агресії; дотримання всіма учасниками принципів мирного співіснування; надання допомоги в боротьбі проти будь-якої агресії, як зовнішньої, так і здійснюваної учасником до-

говору проти іншого учасника; відкритий характер системи, тобто доступність її для всіх держав; існування механізму введення в дію у разі необхідності системи колективних заходів з підтримання або відновлення миру. Сучасна концепція К. б. п. виходить з того, що всі держави вважають першочерговою метою підтримання миру. Для надання К. б. п. дієвості необхідно усвідомити загрозу миру як загрозу безпеці всіх членів міжнародної спільноти. Головні елементи К. б. п.: статутні правові основи, механізм втілення в життя рішень ООН, засоби та методи врегулювання конфліктів. Першою спробою створити універсальну міжнародну організацію для підтримання миру була Ліга Націй (1919 р.), а пізніше було створено ООН на якісно нових засадах, діяльність якої спрямована на виключення з практики міжнародних відносин використання сили, тиску, погроз, виконання правових норм та принципів міжнародного життя. К. б. п. відрізняється від колективної оборони, яка передбачає взаємний захист від зовнішнього нападу.

Бруз В. С. ООН: врегулювання міжнародних конфліктів. — К., 1995; *Бейлс А. Дж. К.* Европейская безопасность после 11 сентября 2001 года // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 6; Современный глобальный капитализм. — М., 2003; Кратко об ООН. — М., 2002; Организация Объединенных Наций: Вопросы и ответы. — М., 2002.

Г. Щедрова

Колінгвуд Робін Джордж (1889–1943) — британський філософ, історик, археолог. В 1913 р. самостійно здійснив археологічні розкопки римського форту в Емблсайді і тоді ж здобув науковий ступінь. Від 1935 до 1941 р. — професор метафізичної філософії в Оксфордському університеті, де свого часу навчався. Перебував під впливом філософських учень Платона, Гегеля, Бекона, Локка, Кроче, Гюма тощо. У центрі його наукових пошуків — співвідношення філософії та історії, або їх *approchement* (зближення). Історія, твердив К., забезпечує філософію даними, а філософія надає історії методи. Завдяки єднанню історії з філософією, їх взаємодії, наголошував філософ, історія вперше стає по-справжньому раціональною, а філософія вперше осягає цю раціональність не як простий акт віри, а внаслідок того факту, що історія повинна бути раціональною, як того хоче від неї філософія, оскільки остання зробила її такою. К. розглядає історію в її філософському розумінні як трансцендентальний концепт. Він вперше розробляє загальновідому концепцію "інкапсуляції" або повторного "програвання" колишнього мислення (історичних осіб) у теперішньому мисленні історика та вчення про те, що вся історія — історія думки. Звідси його висновок, що історія має розглядатись як *noeseos noesis* (акт мислення про акт мислення), що має усунути обмеженість історичного пізнання, відійти від тенденції підходити до минулого у спрощеному варіанті: окремо від суб'єкта історичної дії та пізнання. Ця обставина, гадав К., допоможе усвідомити те, що говорити про суще поза духом немає підстав, оскільки будь-який предмет пізнання є продуктом конструктивної діяльності людини як істоти мислячої й духовної.

Дух, в інтерпретації К., — самодостатній процес творчого мислення. Особливого тлумачення надавав часу. Єдиною реальністю, стверджував К., є теперішнє, але воно складається з двох ідеальних елементів: минулого (необхідність) і майбутнього (можливість). Хоча минуле й майбутнє як такі є ідеальними, вони є, відповідно, "тим, що живе в теперішньому" й "тим, що в теперішньому зароджується". Вони, за К., цілковито реальні й насправді якраз і є тим самим теперішнім. Сутність і функції філософії розглядав дещо дуалістично, з одного боку, як спосіб систематизації різноманітного змісту людського знання, а з другого — як засіб з'ясування абсолютних передумов людського мислення та форм їх виявлення в різні періоди історії.

Основні твори: "Начерк філософського методу" (1933); "Основи мистецтва" (1938;) "Автобіографія" (1939); "Начерк метафізики" (1940); "Новий Левіафан" (1942); "Ідея історії" (1946).

Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — К., 1996; *Габозов И. Р.* Введение в философию истории. — М., 1992; *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії. — К., 1996; *Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А.* Філософія. — К., 2005;

А. Черній

Колоніалізм (від лат. *colonia* — поселення) — панування більш розвинених країн (метрополій) над залежними від них і розташованими, як правило, поза їх межами.

Політичну основу К. становило примусове позбавлення населення колоній можливостей реалізувати свої суверенні права, які узурпувалися метрополіями. З погляду механізму цього процесу можна виокремити: К. збройний — підкорення силою, шляхом колоніальних воєн (Англія — в Індії, Бірмі; Франція — в Алжирі, В'єтнамі, на Мадагаскарі та ін.) та К. договірний — примусове нав'язування нерівноправних угод про визнання васальної залежності, встановлення протекторату та ін. (Англією — окремим індійським князівствам, князівствам басейну Персидської затоки; Францією — Марокко, Тунісу та ін.). Збройний та договірний К. нерідко поєднувалися, доповнюючи один одного. Особливою формою був переселенський К. — переселення окремих верств населення метрополій до колоній (грецькі колонії у Північному Причорномор'ї, англійські — у Північній Америці, Австралії та ін.).

К. зародився у часи існування Стародавніх Греції та Риму. Під час "хрестових походів" володіння на Близькому Сході здобули Генуя, Венеція та інші держави. Становлення К. як світової системи почалося у період первісного накопичення капіталу в європейських країнах. У міру подальшого розвитку капіталізму до колоніальної експансії вдаються найрозвиненіші на той час країни (Іспанія, Португалія, Англія, Голландія, Франція, Німеччина), внаслідок чого наприкінці XIX ст. світ був остаточно поділений між провідними колоніальними державами. Площа найбільшої тоді колоніальної імперії — Британської — становила 32,5 млн кв. км, а власне Англії — лише 309,8 тис. кв. км — менш як 1 %.

За політичним режимом колонії поділялись на несамоврядні, у яких влада здійснювалась колоніальною адміністрацією або безпосередньо ("французька" модель), або із залученням представників місцевої верхівки із суто дорадчими функціями ("англійська" модель), та самоврядні, у яких населення, обрані ним посадові особи та політичні структури мали обмежені повноваження, головним чином у внутрішній політиці. Самостійність ряду країн (Афганістану, Китаю, Туреччини та ін.) формально не скасовувалась, але за допомогою кабальних угод суттєво обмежувалась, і вони перебували у становищі напівколоніальної залежності.

Спонукальними мотивами К. були прагнення правлячої верхівки та владних структур метрополій до розширення сфери панування, отримання прибутків від експлуатації населення та природних ресурсів колоній, зміцнення військово-стратегічних позицій. К. гальмував суспільний розвиток колоній, прирікав їх населення на відсталість, зубожіння та безправ'я. Це породжувало опір населення колоній, розгортання національно-визвольного руху, під тиском якого в середині другої половини XX ст. систему "традиційного" К. було зруйновано. Однак відчутні прояви непрямого, неоколоніального панування розвинених країн над колишніми колоніями зберігаються донині.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

В. Семко

Колонізація України — процес заселення та подальшого освоєння незаселених, окраїнних українських земель, що здійснювався кількома хвилями й заходами різних форм української держави або сусідніми державами.

Після занепаду Київської Русі її землі були поділені на удільні князівства або загарбані сусідами. У XIV–XVI ст. величезні території захопила Литовська держава, яка до певної міри була продовжувачем традицій Київської Русі, її суспільного устрою та культури. Однак процес заселення теренів України (що на початку XV ст. досяг Чорного моря), зведення укріплених ліній та відновлення суспільно-політичного життя під час литовської доби лише з певними застереженнями можна віднести до процесу К. У.

Тривалий та всеохоплюючий вплив на долю України мала колонізація її земель з боку Речі Посполитої (Польщі). Цей процес болісно позначився на долі наших предків і відобразився в ополяченні українського населення, тобто в добровільному і примусовому переході його в лоно польської мови та культури. Рушіями до просування польського королівства на схід були три основні суспільно-політичні сили: магнати Південно-Східної Польщі, католицька церква та заможні міщани. Перші споді-

валися розширити свої володіння за рахунок українських та білоруських земель, другі прагнули збільшити свою паству, треті воліли прибрати до своїх рук важливі торговельні шляхи в Галичині та далі на схід. Після Люблінської унії (1569 р.) українські землі — Волинь, Східне Поділля, Київщина і частина Лівобережжя були включені до Польщі. Понад половину польсько-литовської держави становили українські землі, однак із 7,5 млн населення українці становили лише 2 млн, тоді як поляки — половину населення, займаючи лише четверту частину території України. Польська шляхта активно домагається в уряду грамот на так звані пусті землі, внаслідок чого в Україні виростали величезні латифундії. У період польської К. У. значно поширюється і католицька пропаганда, відбувається процес швидкої денаціоналізації й вищих верств населення українських земель. Тому досить тривалий час не було кому уособлювати політичне керівництво, сприяти розвитку церкви, культури і освіти, тобто всього того, що відображає етнополітичну самобутність суспільства. Однак українське населення чинило постійний опір К. У., що й вилилось врешті-решт у визвольну боротьбу українського народу за часів Б. Хмельницького.

К. У. здійснювала і Росія. З моменту укладення Переяславського договору (1654 р.) в Україні з'явилося чимало росіян, хоча їх ніколи не було так багато, як поляків. На відміну від Польщі царський уряд уникав конфліктів з українським населенням. Після заволодіння Російською імперією півднем України і Кримом посилюється колонізація цих земель, впроваджуються урядом так звані слобідські поселення. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. царський уряд залучає до процесу К. У. іноземних переселенців. У 1762–1763 рр. цариця Катерина II видала укази, в яких на вигідних умовах запрошувала іноземців переселятися до Російської імперії, в тому числі й в Україну. Іноземні колоністи — німці, голландці, швейцарці, болгари, серби, греки поступово перетворили дикі степи в урожайні землеробські райони. Після руйнації Запорозької Січі (1775 р.) близько половини запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решту передано німецьким і сербським колоністам. Характерними і порівняно результативними були колонії німецьких переселенців (у межах території України проживало в той час близько 500 тис. людей німецького походження). У XIX ст. значну увагу було приділено й промисловій К. У., що сприяло створенню нових і розширенню існуючих міст на Півдні. Найважливіші з них стали: Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін. Характерною особливістю К. У. Росією була цілеспрямована русифікація населення, насамперед українського дворянства (питома вага власне росіян в Україні початку XX ст. становила лише близько 12 %). Інші К. У. практикували окупаційні режими на західноукраїнських землях між двома світовими війнами, які мали за мету денаціоналізувати українське населення. Так, у 1920–1938 рр. до Галичини і Волині з корінної Польщі переселилася вельми значна кількість хліборобів-колоністів. На 1 січня 1939 р. в українській Галичині мешкали 73,2 тис. польських колоністів, на Волині — 30 тис. У 20-ті роки намагалися румунізувати українське населення Південної Буковини і Південної Бессарабії румуни. У цей час спостерігалися й окремі, незначні колонізаційні рухи в Україні, насамперед переселення на Херсонщину узбеків з метою розведення бавовни, а також поселення канадських українців на Одещині. Але з початком колективізації цей рух припинився. Дуже помітними колонізаційні рухи були після Другої світової війни. До Криму, після депортації кримських татар, масово переселяли росіян з центральних та нечорноземних областей Російської Федерації, до південних областей України — мешканців західноукраїнських областей, зокрема лемків, внаслідок післявоєнних репатріаційних угод між Польщею і колишнім СРСР.

А. Кудряченко

Комісія виборча — орган у виборчому процесі, що організовує і здійснює формальну частину виборчого процесу, реєструє кандидатів, організовує і проводить голосування, виконує підрахунки голосів. Для забезпечення неупередженого ставлення виборчої комісії до виборчого процесу та кандидатів у депутати передбачається принцип формування комісії з представників конкуруючих політичних сил, у тому числі представників кандидатів у депутати. Також для забезпечення прозорості діяльності комісії передбачається інститут спостерігачів та доступ засобів ма-

сової інформації до висвітлення роботи комісії.

Виборча комісія створюється на відповідній території, де відбуваються вибори та проходить виборчий процес. Зокрема дільнична виборча комісія діє на території відповідної дільниці, аналогічно окружна — на території округу, куди входить кілька дільничних комісій. Наступний рівень — територіальна виборча комісія, до якої входять окружні. Піраміду очолює Центральна виборча комісія (ЦВК), яка діє в масштабі всієї країни. Виборче законодавство може передбачати й іншу організаційну структуру виборчих комісій, розширені або звужені повноваження, порядок формування тощо.

Законодавство України про місцеве самоврядування: Збірник законодавчих актів. — К., 2001; *Юридична* енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Комісія делегованих виборців — 1) загалом — комісія обраних електорів (лат. *electore* — вибирати) або делегованих виборців, яка відповідає за вибори претендента на вищу політичну посаду; 2) комісія німецького бундестагу, яка відповідає за обрання половини від 16 суддів до Федерального конституційного суду. Другу половину обирає бундесрат.

М. Головатий

Компроміс (від лат. *compromissum*) — угода на основі взаємних поступок між представниками різних інтересів і думок. Може досягатися у вигляді письмових або усних домовленостей між суб'єктами політичної діяльності. Результатом досягнення К. стає ухвалення політичних рішень, уникнення політичної конфронтації, подолання політичної кризи.

Існування К. стає можливим і необхідним внаслідок демократизації політичного життя, збільшення політичного плюралізму. Несприйняття ідеї досягнення К. веде до радикалізації суб'єкта політичної дії незалежно від поглядів стосовно актуальних проблем політичного розвитку та, можливо, ізоляції його від процесу прийняття політичних рішень. Тому здатність до К. стає умовою життєдіяльності політичних сил. Роль К. підвищується залежно від рівня фрагментації політичного простору.

Структура К. включає: суб'єктів політичної діяльності; об'єкт, до якого докладають зусилля політичні сили, що прагнуть компромісу, а саме політичні відносини між ними; предмет К., в ролі якого виступають угоди, політичні рішення, політичні норми, які інституціоналізуються внаслідок К. тощо; шлях досягнення К. (форма діалогу між політичними силами — відкритого або таємного).

Обов'язковою умовою досягнення К. є визнання права протилежної сторони на власну політичну позицію. Таке визнання стає наслідком неможливості розв'язання політичного конфлікту шляхом протистояння. Отже, рівноправний К. стає можливим у відносинах політичних сил, які приблизно рівні за своїм політичним впливом і не здатні внаслідок сильної конкуренції до швидкого досягнення політичних цілей. Тому К. виступає водночас і єдиним можливим шляхом поступового їх досягнення. Проте, з іншого боку, це призводить до істотної зміни цих цілей. Як писав німецький соціал-демократ Е. Бернштейн на зламі XIX та XX ст., не лише мета визначає засоби її досягнення, а й останні змінюють саму мету.

В процесі досягнення К. важливим стає встановлення санкцій за ухилення від вимог К., тобто укладеної між політичними суб'єктами угоди.

Наслідком досягнення К. стає подальший розвиток політичних норм, традицій, юридичних положень, які вже не забезпечують політичну стабільність. Таким чином, К. — це одна з форм інституціоналізації політичного процесу. Зокрема, Конституційну угоду, укладену у 1995 р. між Президентом та Верховною Радою України, Голова ВР О. Мороз називав "політико-юридичним компромісом". В рамках транзитологічних підходів вважається, що досягнення К., або пакту політичних еліт, є одним з найважливіших моментів становлення демократичної політичної системи.

Водночас істотним гальмом розвитку демократії у перехідних країнах, зокрема в Україні, може бути схильність політиків до кулуарних форм досягнення компромісу, що робить незрозумілими для громадян особливості політичного процесу в Україні.

Скотт Д. Г. Конфликты, пути их преодоления. — К., 1991. *Фишер Р., Эртель Д.* Подготов-

ка к переговорам. — М., 1996. *Здравомыслов А.* Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. — 2-е изд., доп. — М., 1995.

Є. Перегуда

Комунізм (від лат. *communis* — суспільний, спільний) — сукупність доктрин та політичних рухів, які ставлять за мету створити суспільство соціальної справедливості та свободи особистості на основі усуспільнення засобів виробництва та ліквідації експлуатації людини людиною; утопічне вчення про революційну зміну капіталізму устроєм, де немає приватної власності та матеріальної зацікавленості, інституту права та держави, поділу праці та соціального відчуження; в марксистській концепції — суспільно-економічна формація, яка включає дві фази: нижчу — соціалізм, вищу — повний К. Як самостійна течія виникає в епоху Відродження, розвивається й оновлюється в XIX ст., в XX ст. стає ідеологією в СРСР. Розробкою принципів рівності, всезагальності та обов'язковості праці займались Т. Мор, Т. Кампанелла, встановлення суспільства справедливості — Р. Оуен, критеріїв забезпечення ефективності всезагальності праці — А. Сен-Сімон. Утопісти-комуністи XVIII–XIX ст. вважали К. необхідним та закономірним явищем. Один із різновидів К. — марксистський К. (марксизм). Згідно з марксистським комунізмом К. виникає на базі високого рівня промислового виробництва, як результат руху більшості (робітничого класу). К — не державне управління, а суспільне самоврядування. Дещо відкоригувати комуністичні принципи запропонував Ленін. Запровадив поняття "розумних потреб". У комуністичному суспільстві люди повинні бути культурними, з високим рівнем свідомості. Принципи К.: всезагальність праці, ліквідація приватної власності, встановлення диктатури суспільства справедливості, повна рівність, можливість задоволення потреб, встановлення принципу всестороннього розвитку особистості, який повинен бути забезпечений відмовою від гонитви за матеріальними благами, творчим підходом до праці, розвитком індивідуальності, заміною державного управління самоврядуванням, адміністрування — авторитетом суспільної думки. В кінці встановлення К. передбачає повну соціальну рівність, яка буде доповнена злиттям націй. За радянських часів вчення про К. не розвивалось, а пропагувалося і відігравало роль ідеологічного стимулу для самовідданої праці під керівництвом КПРС, коригувалося під впливом змін у політичному курсі. Відсутність необхідних умов зумовила утопічність К.

Зиновьев А. Коммунизм как реальность. — М., 1994; *Келле В.* Коммунизм и гуманизм. — М., 1962; *Безансон А.* Бедствие века. Коммунизм, нацизм и уникальность. — М., 2000; *Райко Р.* Либерализм, марксизм и государство // От плана к рынку: будущее посткоммунистических республик. — М., 1993.

Г. Щедрова

Комунікація (від лат. *communico* — спілкуюся з кимсь) — спілкування, передача інформації, процес інформування широких мас із використанням технічних засобів, засобів масової комунікації (преси, радіо, телебачення тощо).

Зв'язки з громадськістю. Як їх встановлювати і підтримувати. — К., 1998; Словник іншомовних слів. — К., 2000.

Ю. Бондар

Комунікація політична (від лат. *communicatio* — повідомлення, передача, бесіда, розмова) — форма спілкування у сфері політичної діяльності, яка встановлена на основі обміну інформацією. К. п. впливає на процес формування громадської думки, сприяє соціалізації громадян, структурує політичний простір. З її розвитком пов'язане таке явище, як "відкритість" влади, яка полягає у доступності громадян до інформації, яка становить суспільний інтерес, стосується особистих інтересів індивідів; систематичному інформуванні громадян про рішення, які ухвалені або які передбачається ухвалити; здійсненні громадянами контролю за діяльністю державних органів, політичних організацій, посадових осіб тощо. На початку XX ст. з'являється термін "масова К. п.", яка забезпечує трансляцію інформації між політичною та соціальною системами.

Засоби К. п. — засоби масової інформації, голосування, функціонування політичних організацій, соціологічні опитування, інтернет, інтерактивне телебачення, неофіційні контакти, інші комунікативні ситуації.

Теоретиками К. п. були К. Дейч, У. Ліпман, Г. Алмонд, Д. Коулмен, Ю. Маккуел, П. Лазерсфельд, Г. Лассуелл, Д. Батлер, Д. Каванах та ін. Вони, зокрема, запровадили в науковий вжиток класичну схему здійснення комунікації: комунікатор — повідомлення — канал чи засіб передачі — реципієнт. Предметами дослідження К. п. є: засоби комутації; норми та інститути трансляції повідомлень; форми обробки текстів, організація дискурсу тощо.

Пізніше ця схема була скоригована з урахуванням відкриття дволанкової структури передачі інформації. Вплив на реципієнта здійснює не так саме повідомлення, як його інтерпретація найближчим оточенням реципієнта, представниками його референтної групи. Сформувався напрям наукових досліджень, в рамках якого науковці вивчали ступінь ефективності масової інформації залежно від складу аудиторії та партійних ідентичностей.

На дослідження К. п. інтенсивно вплинуло ще одне відкриття — явища двостороннього зв'язку, який забезпечують засоби К. п. Це дало змогу Н. Луману висунути альтернативну загальноприйнятій, так звану двосторонню концепцію влади, згідно з якою не лише формально владарюючий здійснює вплив на формально підвладного, а й останній опосередковано впливає на дії можновладців.

Останні дослідження К. п. проводилися в рамках теорії встановлення порядку денного, конструкціоністського та деяких інших підходів. Ці дослідження значною мірою базуються на наукових відкриттях початку XX ст., а саме винайденні другої (крім речовини) форми матерії — поля (зокрема, інформаційного). На початку 1970-х років М. Маккоумз та Д. Шоу доходять висновку, що засоби масової інформації не віддзеркалюють об'єктивну реальність, а конструюють власну. Це призводить до необхідності аналізу ЗМІ як соціального інституту, оскільки вони перетворюються на самостійного суб'єкта К. п. разом з державою, політичними партіями тощо. С. Хілгартнер та Ч. Боск роблять висновок, що медіареальність формується під впливом як власних норм та правил ЗМІ (при цьому послаблюється їх вплив на урядову політику), так і взаємодії їх з агентами просування соціальних проблем (при цьому лише ретранслюються пріоритети, вже встановлені політичними колами).

Таким чином, сучасні дослідження свідчать, що вплив ЗМІ пов'язаний не так з умінням переконувати, як сформувати критерії, за якими громадськість прийматиме рішення. На думку О. Соловйова, розвиток К. п. веде до становлення маркетингових форм організації дискурсу (політична реклама, PR, інформаційний лобізм), які не збігаються з немаркетинговими формами (пропаганда і агітація) і формують абсолютно нові, неідеологічні способи символізації політичних об'єктів. Це сприяє формуванню нової політичної альтернативи — медіакратії.

Отже, як наслідок прогресу комунікаційних технологій, К. п. веде до демократизації політичних процесів і водночас породжує засоби подолання політичної демократії. Особливості сучасного розвитку України зумовлюються значимістю ідеологічних і позаідеологічних способів символізації для різних верств населення, що ускладнює процес встановлення К. п.

Московичи С. Век толп. — М., 1996; *Cotteret J.-M.* Gouvernants et gouverneÿs: La coommunication politique. — Paris, 1973; *Denton R. E., Woodvard G. C.* Political Communication in America. — N. Y., 1990; *McNair B.* An Introduction to Political Communication. — N.Y., 1995; *Sinne K.* Communication: Mass Political Behavior // Political Communication Issues and Strategies for Research. — 1975. — Vol. 4.; Политическая коммуникация в постсоветской России: Проблемы формирования и парадигмы развития: Материалы секции "Политическая коммуникация" Третьего всероссийского конгресса политологов. 28–29 апреля 2003 г. — М., 2003; *Дьякова Е.* Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу // Полис. — 2003. — № 3; *Соловьев А.* Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации // Полис. — 2002. — № 3; *Конецкая В. П.* Социология коммуникации. — М., 1997; *Бебик В. М., Сидоренко О. І.* Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К., 1996; *Олексієнко Н. Д.* Медіатизація політичних процесів у посткомуністичних країнах // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 1999. — № 14. — Ч. ІІ.

Є. Перегуда

Комюніке (фр. *communique*) — 1) офіційне повідомлення про події міжна-

родного характеру; 2) офіційне урядове повідомлення про міжнародні переговори, домовленості, досягнуті між державами, про важливі події внутрішнього життя (з'їзди, конференції, наради тощо), про хід воєнних дій; 3) іноді назва офіційного документа міжнародного характеру.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Конвенція (від лат. *conventio* — договір, домовленість) — міжнародний договір з будь-якого спеціального питання (наприклад, К. з охорони авторських прав).

М. Головатий

Конвенція про захист прав і основних свобод людини — європейський договір міжнародно-правового характеру. К. було підписано 4 листопада 1950 р. в Римі, вона набрала чинності у 1953 р. На її основі було створено два незалежні органи: Європейську комісію з прав людини (1954) та Європейський суд з прав людини (1959). Вони повинні були стежити за дотриманням прав людини, що гарантувалися К. У статтях К. визначено основні права та свободи людини і громадянина, зокрема право на життя, право не бути підданим катуванню, не триматися в рабстві або в підневільному стані, не бути присилуваним до примусової праці, право на свободу та особисту недоторканність, на справедливий судовий розгляд, право не бути покараним без закону, право на повагу до особистого і сімейного життя, право на одруження, на свободу думки, совісті і віросповідання, свободу вираження поглядів, свободу мирних зборів та об'єднання, право на ефективний засіб судового захисту; здійснення зазначених прав і свобод гарантується без будь-якої дискримінації. К. є інструментом міжнародного захисту політичних та громадянських прав людини й громадянина. Вона є фактично першою вдалою спробою забезпечити певні права та свободи, що були визначені в прийнятій ООН в 1948 р. Загальній Декларації прав людини. Її документами-попередниками є також англійська Magna Carta (Велика Хартія вільностей) від 1215 р., в якій було визначено право на справедливий та неупереджений судовий розгляд, Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки від 1776 р. і Декларація прав людини та громадянина, яку було прийнято у Франції в 1789 р. Відтак, Конвенція стала моделлю для інших систем у різних частинах світу, зокрема, для Американської конвенції з прав людини. Держави — члени Ради Європи підписали також протоколи до К.: Перший протокол (20 березня 1952 р.) передбачає право мирно володіти своїм майном, право на освіту, на вільні вибори; Протокол № 2 (6 травня 1963 р.) надав Європейському суду з прав людини повноваження робити консультативні висновки; Протокол № 4 (16 вересня 1963 р.) гарантував право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання, заборону ув'язнення за борг, заборону вислання своїх громадян і колективного вислання іноземців; Протокол № 6 (28 квітня 1983 р.) про скасування смертної кари; Протокол № 7 (22 листопада 1984 р.) гарантував право на оскарження вироку у кримінальних справах, на відшкодування за судову помилку, право не бути притягнутим до відповідальності або покараним двічі, рівноправність чоловіка та жінки, що перебувають у шлюбі; Протокол № 11 (11 травня 1994 р.) передбачав перебудову контрольного механізму, створеного К., і заміну Європейської комісії з прав людини та Суду новим постійним Судом. К. встановила єдиний механізм постійного і незалежного контролю у Європі, який забезпечує дотримання державами широкого спектра основних прав (переважно громадянських та політичних). Значимість К. полягає не тільки в обсязі прав, які вона забезпечує, але також і в тому механізмі захисту, який було встановлено в Страсбурзі для розгляду можливих випадків порушення К. та для нагляду за дотриманням державами їхніх зобов'язань за К. Держави, що є сторонами К., зобов'язані забезпечувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, — незалежно від статі, раси, національності, етнічного походження тощо — можливість користуватися правами і свободами, які захищає Європейська конвенція з прав людини. Історичним та безпрецедентним кроком у міжнародному праві є згода суверенних держав дозволити наднаціональному суду здійснювати перегляд рішень національних судів та зобов'язання держав виконувати його рішення. Держави висловили також своє переконання в тому,

що окрема держава не повинна самостійно вирішувати питання про забезпечення прав людини та основних свобод з позицій національної політики. Особливе значення в застосуванні судом норм К. і протоколів до неї мають прецеденти, що склалися в практиці застосування таких норм Комісією та Європейським судом з прав людини.

Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, 11 до неї 17 липня 1997 р., а протокол № 6 — 22 лютого 2000 р. і, відповідно до ст. 9 Конституції України, Конвенція та протоколи стали частиною нашого національного законодавства.

Гомиен Д. Путеводитель по Европейской Конвенции о защите прав человека / Совет Европы. — Брюссель, 2001.

О. Кордун

Конвергенція етнічна (від лат. *convergere (convergo)* — сходжусь, наближаюсь) — виникнення в різних місцях незалежно один від одного схожих або однакових культурних явищ під впливом загальних законів суспільного розвитку.

О. Антонюк

Конгломерат — об'єднання різнорідних частин. Застосовується до визначення форми територіального устрою поряд з такими відомими формами, як унітарна, федеративна, конфедеративна. Конгломерат є великим за територією державним об'єднанням різнорідних за історико-культурним розвитком земель. Прикладом такого об'єднання може бути Арабський Халіфат (VII–IX ст.), до якого увійшли землі Південно-Західної Європи, Північної Африки, Сходу. Ці землі населяли народи з різними мовами, культурним спадком, віросповіданням тощо. На місцевий суспільно-політичний уклад, традиції накладалася загальна політична система Халіфату, яка використовувала як місцевих правителів і традиції, так і привносила власні риси. Специфічним для конгломерату земель Арабського Халіфату стало відносно швидке його утворення, що пов'язано з арабськими завоюваннями, і подальший швидкий розпад. Великі державні утворення типу імперій мають риси конгломерату. Останнє визначення використовується, щоб підкреслити існування відцентрових сил, те, що землі, які входять до імперії, слабо поєднані. Відомо, що в період становлення імперії, за наявності сильної влади, міцних об'єднавчих тенденцій, роздрібненість і розрізненість проявляються меншою мірою і, навпаки, в добу занепаду, ослаблення централізованої влади те, що землі слабо поєднані, фактично самостійні — проявляється сильніше. Термін "К." не використовується для позначення державних об'єднань типу Європейського Союзу, передусім, щоб не надати певного негативного звучання, хоча формально відповідні ознаки (велике об'єднання різнорідних земель) наявні.

Термін "К." може використовуватись щодо інших суб'єктів, щоб підкреслити ознаку поєднання різнорідних частин, зокрема коли йдеться про політичне об'єднання чи блок, до якого увійшли учасники різні за структурою, формою організації, ідеологічними орієнтирами тощо — такий блок можна назвати К. політичних сил.

В економіці термін "К." використовується для визначення компанії, що об'єднує самостійні різногалузеві, різнопрофільні підприємства або здійснює політику диверсифікації діяльності шляхом придбання таких підприємств.

Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М., 1989; Довідник підприємця. — К., 1992.

Р. Балабан

Конечни Фелікс (1862–1949) — польський історик і культуролог, який запропонував нову, особливу науку про цивілізації. Основна проблема цієї науки — виникнення і сутність розмаїття та відмінностей цивілізацій. Згідно з К., цивілізація — це особливий стан групового життя, яке може бути охарактеризоване з різних сторін. Насамперед внутрішнє життя цивілізації визначається двома фундаментальними категоріями — Благо (Мораль) та Істина, а зовнішнє — категоріями Здоров'я та Благополуччя. Крім того, життя цивілізації ґрунтується на категорії Красоти. І саме конфігурація названих п'яти категорій встановлює устрій життя та своєрідність цивілізацій як особливої форми організації колективності людей. Необмеженість способів зв'язку між категоріями — факторами колективного життя відповідає, за К., необмеженій кількості цивілізацій. Конечни розумів цивілізацію не як історичну реальність, а як

певний абстракт. Реаліями ж є лише частини цивілізації, які К. називав культурами (наприклад, за його класифікацією, християнсько-латинська цивілізація є абстракт, але реально існують її відмінності — англійська, французька, польська та інші культури). Проте цивілізації не можуть схрещуватись і давати творчий синтез, можливий тільки синтез культур у межах однієї цивілізації. Водночас можливі просторові, тобто механічні накладення цивілізацій. У цьому разі між ними як між антагоністичними організмами виникає боротьба. При цьому історичний досвід підтверджує завжди і всюди перемогу нижчої цивілізації. Вища цивілізація може зберегти себе, за К., лише за умови жорсткої ізоляції від носіїв нижчої цивілізації.

Солонин Ю. Цивилизация и понимание истории (К оценке "Науки о цивилизации" Феликса Конечны) // Вестн. С.-Петербург. ун-та. — 1993. — Сер. 6. — Вып. 1 (№ 6); *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Конкурентна політика (від лат. *concurro* — стикаюсь, суперничаю) — економічний метод державного управління, який на сучасному етапі передбачає здійснення комплексу заходів щодо формування ефективного конкурентного середовища, зменшення частки монопольного сектору в економіці, вдосконалення правил конкуренції, впровадження сучасних методів державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, зменшення частки монопольного сектору у внутрішньому валовому продукті, а також метод захисту і підтримки конкуренції, розвитку її інституційного забезпечення.

В. Малиновський

Консенсусу принцип (лат. *consensus* — згода, спільна думка) — прийняття рішення або тексту договору на основі спільної згоди учасників форуму без формального голосування, якщо проти цього не виступає жоден з його учасників. П. к. ґрунтується на врахуванні думок кожної із сторін, визначенні в їхніх позиціях того спільного, що здатне їх об'єднати, тому його застосування потребує тривалої, ретельної роботи стосовно з'ясування, вивчення і погодження позицій сторін. К. п. передбачає згоду сторін з усіх істотних позицій, одностайне прийняття рішень усіма учасниками наради, конференції тощо.

Політична наука виокремлює дві групи країн, які характеризуються докорінно відмінними консенсусними традиціями. До першої належать англосаксонські країни (Велика Британія, США, північноєвропейські країни), де сформувалася відносно однорідна громадянська культура і традиції ненасильницького розв'язання суперечностей через мажоритарне врядування, коли офіційний курс визначається переважно лише найвпливовішими силами, більшістю. У таких країнах К. п. виявляється опосередковано, переважно у вигляді різноманітних формальних і неформальних механізмів захисту прав меншості, правил парламентського етикету, які потребують консенсусного спілкування, що, зрештою, забезпечує визнання меншістю волі більшості та повагу більшості до позиції меншості.

Інша група країн представлена так званими гетерогенними, або плюральними, суспільствами і до неї належить більшість країн світу. Населення цих країн є вкрай неоднорідним за переконаннями, де традиції досягнення консенсусу нерозвинені. Тому ці країни застосовують окремі "консенсусні механізми" — "співсоціумні" або консенсусні системи врядування, які дають можливість реально залучати всі суспільні групи до управління державою та налагодження дієвого діалогу між ними у процесі здійснення владних повноважень. Найбільше розвинені вони в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії. Консенсусний характер правління забезпечується тут завдяки коаліційності органів влади, пропорційному представництву в них груп і меншин суспільства, високій організованості та структурованості групових інтересів і широкій автономії сегментів соціуму. К. п. застосовується деякими країнами у парламентській практиці. Так, у Генеральних Кортесах (парламенті) Іспанії регламентом передбачена можливість приймати рішення через П. к. за пропозицією палати, якщо опозиція його не заперечує.

К. п. є одним з основних принципів прийняття рішень або текстів договорів на міжнародних конференціях, нарадах та у міжнародних організаціях на основі спільної згоди їх учасників. У період "холодної війни" протистояння ядерних наддержав робило волюнтаризм надто небезпечним, що сприяло посиленню політичної відповідаль-

ності та активізації пошуку взаємоприйнятних рішень. Нинішнє розширення контактів між державами і явище глобалізації закономірно збільшує конфліктогенність людського світу. Через те К. п. завдяки пошуку "точок дотику" між суб'єктами конфлікту дає змогу забезпечити високий рівень узгодженості і взаєморозуміння як у внутрішньому, так і в міжнародному житті, сприяє пошуку найбільш прийнятного рішення для всіх суб'єктів переговорного процесу. К. п. як спосіб досягнення домовленостей домінує у ряді органів ООН та міжнародних конференцій, які проводяться в межах ООН.

Запрудский Ю. Г., Симонов В. В. Социальные и политические конфликты. — М., 1996; *Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А.* Политическая конфликтология. — М., 2002; *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии. — М., 1997; Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. — Чернівці, 1993.

Г. Зеленько

Консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — виник як реакція феодально-аристократичної еліти на Французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст. Прихильники консерватизму (до речі, цей термін уперше використав французький письменник Ф. Шатобріан) виступили за пріоритет наступності перед новаціями, визнання непорушності природного порядку, моральних принципів, що лежать в основі сім'ї, релігії і власності. Консерватизм виявляється у двох основних формах: як апологія традиційних феодальних цінностей і дворянських привілеїв і як ностальгія за втраченим соціальним статусом. В Україні ідеї консерватизму відстоював В. Липинський, який доводив необхідність саме монархічного ладу для України, обґрунтовував його правомірність.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Політологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К., 2001; Філософія політики. — К., 2003.

Ф. Рудич

Консолідація етнічна (від лат. *consolido* — зміцнювати, ущільнювати) — вид об'єднувальних етнічних процесів. Розрізняють міжетнічну консолідацію (злиття кількох споріднених за мовою та культурою раніше самостійних етносів у нове, більше за розмірами етнічне утворення) та внутрішньоетнічну консолідацію (внутрішнє згуртування етнічної спільності у процесі нівелювання відмінностей між наявними в ній групами).

О. Антонюк

Конституція Пилипа Орлика (Бендерська) — пам'ятка української політико-правової думки XVIII ст., документ, що мав регламентувати основні питання державного будівництва у Війську Запорозькому після його унезалежнення внаслідок війни коаліції держав з Росією. Вона була ухвалена емігрантською козацькою радою в м. Бендери (Молдавія) 5 квітня 1710 р. при обранні гетьманом П. Орлика. Повна назва — "Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким". К. П. О. відома у латинському та українському (за змістом дещо скороченому) варіантах. Основним автором К. П. О. був П. Орлик, хоча участь брала також емігрантська старшина, положення документа узгоджувалися із старшиною, що залишилася в Україні.

К. П. О. складається з преамбули та 16 статей. У преамбулі викладено цілком нове на той час бачення українського етногенезу та державотворення — український хазарський міф. Зміст цього ідеологічного концепту полягає в доведенні того, що українська державна історія та українське православ'я давніші від російських.

У документі використовуються три назви Української держави — Україна, Мала Русь та Військо Запорозьке. Її західний кордон (із Річчю Посполитою) визначено по р. Случ з посиланням на договір Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою (Зборівський договір 1649 р.). Решту кордонів точно не зазначено, а лише є посилання на відповідні міжнародні угоди.

Серед пріоритетів зовнішньої політики наголошується на необхідності мати шведську протекцію (гарантію незалежності та територіальної цілісності від союзної держави — без встановлення нерівних взаємовідносин) і встановити міцний мир та

військовий союз з Кримським ханством. Це обґрунтовується етногенетичними інтерпретаціями та політичною необхідністю.

Основною темою документа є реформування системи формування та функціонування влади. Остання не розкрита повністю, накреслено тільки її зміни (порівняно з відповідною практикою). Невирішеним остаточно залишається питання про форму правління за К. П. О. Окремі вчені визначають її як станову виборну гетьманську монархію парламентського типу, проте зміст документа дає підстави говорити про республіку.

Законодавча влада за К. П. О. представлена парламентом — Генеральною Радою, що складається з генеральної старшини (до її складу додавалася ще одна особа — генеральний підскарбій), цивільних полковників, генеральних радників (делегатів від полків), полкової старшини, сотників та представників від Запорозької Січі. Генеральна Рада повинна була мати три щорічні сесії — в січні (на Різдво Христове), в квітні (на Великдень) та в жовтні (на Покрову). Вона ухвалювала закони, приймала звіти гетьмана про роботу, обирала генеральну старшину за поданням гетьмана. Питання на розгляд парламенту виносив гетьман. Вперше до складу парламенту входять виборні представники від полків (як територіальних одиниць) та Запоріжжя. Норми їх представництва не встановлені. У виборності генеральної старшини, полковників, звітності гетьмана, регулярності сесійної роботи Генеральної Ради К. П. О. йде за звичаєвою політичною практикою Запорозької Січі.

Між сесіями парламенту його повноваження виконував гетьман разом із радою генеральної старшини. Вони уособлювали центральну виконавчу владу. Через виборність старшина потрапляла в більш незалежне щодо гетьмана становище. Гетьман позбавлявся права розпоряджатися державною скарбницею та землями, карати винних, вести самостійну зовнішню політику. Так само він не міг проводити власної кадрової політики та створювати підпорядковану собі адміністрацію. За свою службу на термін її виконання він отримував рангові маєтності з чітко визначеними прибутками. Отже, його влада суттєво звужувалася.

Місцева адміністрація була представлена виборними цивільними полковниками та полковою старшиною, сотниками та сотенною старшиною. Полковник обирався всім полком і затверджувався гетьманом. Посади цивільних полковників, часте використання замість слова “полк” слова “повіт” свідчать про намір авторів створити поряд із мобілізаційним цивільний територіальний устрій та відділити військові посади від цивільних. Положення про те, що полкових підскарбіїв (новозапроваджених полкових старшин) мають обирати два стани — козаки й “простий люд” (селяни та міщани), є важливим кроком до впровадження загального виборчого права (для чоловіків).

К. П. О. приділяє увагу також судівництву. Формулювання, подане в ній, можна розуміти як відокремлення Генерального суду від гетьманської влади. Отже, К. П. О. є кроком до поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Встановлюється територіальна недоторканність Запорозької Січі, що свідчить про конституювання її як автономії в межах Війська Запорозького.

Українська церква мала вийти з-під підпорядкування Московському патріарху і підпорядковуватися Константинопольському патріарху. Висловлено намір не допускати поширення в державі неправославних конфесій. Багато уваги приділено соціально-економічному та культурно-освітнім питанням, міському самоврядуванню.

К. П. О. не була реалізована, бо в державі, формально створеній за Прутським (1711 р.) та турецько-українськими (1711–1712) договорами, що проіснувала до 1714 р., присутність козацтва була фрагментарною і лише у формі військових експедицій. Втім, формальні дані дали підстави деяким вченим твердити про чинність К. П. О. на Правобережній Україні в 1711–1714 р., що не має достатнього документального підтвердження.

Василенко Н. Конституция П. Орлика //Уч. записки Ин-та истории РАНИОН. Т. IV. — М., 1929; *Мельник Л.* Конституція 1710 р. П. Орлика // Вісник Київ. ун-ту Іст.-філол. науки. — 1991. — Вип. 2.; Перша Конституція України гетьмана П. Орлика. 1710 р. / Пер. з латин. та приміт. М. Трофимука. — К., 1994; *Лукашевич О. А., Манжул К. В.* “Конституція” П. Орлика — історично-правова пам`ятка XVIII ст. — Харків, 1996; *Субтельний О.* Мазепинці. — К., 1994; *Кресін О.* Політико-правова

спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. — К., 2002.

О. Кресін

Конституція України (1996 р.) — Основний Закон незалежної Української держави, в якому закріплено основні права, свободи і обов'язки громадян України, її суспільно-політичний та державний устрій. К. У. прийнята 28 червня 1996 р. Верховною Радою України. Вона складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів. За К. Україна є суверенною, незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою — республікою (ст. 5). Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює таку владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Відповідно до ст. 6 К. У. державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Усе суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної різноманітності. Найвищою соціальною цінністю в Україні К. У. визнано людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпеку життя і діяльності. К. У. визначає суть та повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади, обумовлює статус інституту президентства, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судових і прокурорських органів, визначає статус і роль місцевого самоврядування. У К. У. 1996 р. ширше і повніше, ніж у К. У. 1978 р., закріплено права і свободи громадян, зокрема політичні. Згідно зі ст. 36 К. У. громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення різноманітних потреб за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. З прийняттям у 1990 р. Декларації про державний суверенітет та відповідно до К. У. Україна самостійно здійснює і регулює свою соціально-економічну політику, керуючись певними правовими нормами як внутрішнього, так і міжнародного законодавства. К. У. закріплює територіальний устрій України і правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. В розділі 1 "Загальні засади" Україну визначено як соціальну державу. К. У. (ст. 18) визначено загальний підхід до зовнішньої політики держави, яка має бути спрямована на забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримки мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма членами міжнародної спільноти за загальними принципами міжнародного права.

Абетка української політики: Довідник // Авт.-упоряд.: М. Фоменко (кер. кол.), Л. Баденко, О. Воробйов та ін. — К., 1997. — Вип. 3; *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. — К., 2000; *Слюсаренко А. Г., Фоменко М. В.* Історія української конституції. — К., 1993; *Кислий Павло, Вайз Чарльз.* Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. — К., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Орієнтири виборця 2002. Довідник / В. Замніус, Д. Ковриженко, Д. Котляр та ін. — К., 2002.

М. Головатий

Конституція УНР (1918 р.) — Основний Закон Української Народної Республіки, прийнятий 29 квітня 1918 р. Його зміст значною мірою обумовили попередні законодавчі акти, прийняті Українською Центральною Радою. До прийняття К. УНР значення конституційних актів мали фактично універсали Центральної Ради та низка окремих законів, прийнятих нею. Більшість згаданих документів було зібрано спеціальною комісією в один конституційний документ — К. УНР. К. УНР складалася з 83 статей та 8 розділів. У ній стверджувалося, що УНР є "державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною", що суверенне право в УНР належить народові України і це право він здійснює через Всенародні збори. Хоча К. УНР не визначала конкретно кордонів України, вона стверджувала, що територія України "неподільна". Основними громадянськими і політичними правами в Україні могли користуватися всі громадяни, без поділу за статтю, національністю тощо. Верховним органом влади визначалися Всенародні збори. Вищу виконавчу владу в УНР виконувала Рада на-

родних міністрів. Найвищим органом судової влади визначався Генеральний Суд УНР. Загалом К. УНР утверджувала принцип парламентарної демократії з переважанням законодавчої влади над виконавчою. Практичному здійсненню К. УНР перешкодив гетьманський переворот. Грамота гетьмана П. Скоропадського про перебрання ним влади і оголошений закон про тимчасовий устрій України з 29 квітня 1918 року скасували К. УНР, залишивши її фактично документом морально-політичного характеру. Ухвалений і такий, що не набрав чинності, проект К. УНР, або як його назвали "Статут про державний устрій, права і вільності УНР", підготовлений на зразок кращих демократичних конституцій Європи та США, залишився в історії України одним з найважливіших історико-правових документів доби Української держави 1917–1918 рр.

Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 3. — Львів, 1994; *Слюсаренко А. Г., Фоменко М. В.* Історія Української конституції. — К., 1993; Політичний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Конструктивізм — теорія, представники якої визнають етнічні спільності певними інтелектуальними конструкціями науковців, політиків, яким завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженій мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

О. Антонюк

Конструктивність у політиці (від лат. *constructio* — побудова) — вимоги щодо оптимізації політичного процесу, теорій, програм; специфічна характеристика раціональної політики. Поняття "К. у п." характеризує ефективність політики і влади, політичної ідеології, свідчить про діяльність і результативність політичних програм влади й опозиційних сил. Конструктивність політичної системи полягає у її відповідності базовим цінностям суспільства, ідеологічним позиціям тощо. Багато хто з дослідників зводить К. у п. до політичних технологій, ототожнюючи ефективність та К. у п., яку розуміють як підтримку громадянами існуючого режиму, конституційного порядку, прийнятих владою рішень. З технократичного погляду К. у п. визначається як співвідношення цінності постановки завдань та успішності їх вирішення ("вхід" — "вихід": масштаби постановки та результати здійснення).

Державне управління.: Навч. посіб. / За ред. А. Ф. Мельник. — К., 2003; *Вайс К.* Оцінювання. — К., 2000; *Бебик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001. *Пушкарева Г. В.* Политический менеджмент: Учеб. пособие. — М., 2002.

Г. Щедрова

Контент-аналіз (від англ. *content*; нім. *Content*; фр. *analyse du contenu*) — переведення у кількісні показники масової текстової (або записаної на плівку) інформації. З огляду на сказане виокремлюють два типи одиниць тексту: смислові (якісні одиниці аналізу) і кількісні (одиниці обліку). Відмінності між двома школами К.-а. полягають у протилежностях світоглядних принципів, підходів до виокремлення якостей, одиниць тексту. Переважає думка, що головною смисловою одиницею К.-а. повинен бути не символ або окреме поняття, а соціальна ідея, певна соціально значима тема. Вона може бути виражена в різних символах і залежно від конкретної соціальної ситуації діставати різні емпіричні індикатори в тексті.

У дослідженнях масових комунікацій, де К.-а. застосовується найчастіше, вирізняють такі смислові одиниці: а) поняття, виражені в словах і окремих термінах: наприклад, за частотою використання понять, пов'язаних з наукою, можна визначити, якою мірою джерело інформації орієнтоване на наукові знання; б) тему, виражену в цілих смислових абзацах, частинах текстів, статтях, радіо- і телепередачах тощо: за тематикою можна визначити спрямованість інтересів, ціннісні орієнтації людей, їхні психологічні установки; в) імена історичних діячів, політиків, воєначальників, видатних осіб, учених, дослідників: наприклад, за кількістю посилань на окремих авторів неважко визначити значимість певної наукової ідеї (це може бути також показником, який називають індексом цитування), підвищення або падіння авторитету певної концепції; г) цілісну суспільну подію, офіційний документ, факт, твір, випадок тощо

теж можна взяти за одиницю аналізу. Частота або тривалість згадування рішення є свідченням його суспільно-політичної і соціальної важливості.

К.-а. дедалі ширше застосовується в соціологічних дослідженнях. Його використовують не тільки для вивчення ефективності пропаганди, а й для аналізу всіляких офіційних і неофіційних документів. Він незамінний при обробці даних, отриманих за допомогою масових інтерв'ю або за відповідями на відкриті питання анкетного опитування. К.-а. застосовують також у соціальній педагогіці для вивчення ефективності усної пропаганди, виховання словом, широко використовують у роботі міжнародних інформаційних агентств, у ЗМІ, в міжнародних наукових центрах, що займаються проблемами війни і миру, тощо.

А. Кудряченко

Контркультура — поняття, що використовується для позначення соціокультурних установок, які протистоять фундаментальним принципам, що панують у конкретній культурі. Часто поняття "К." ототожнюють з молодіжною субкультурою 60-х років, субкультурою певної лівоекстремістської спрямованості, що почала формуватися на початку 60-х років серед західноєвропейської та північноамериканської молоді. Така культура претендувала на новизну, характеризувалася критичним ставленням дітей, молоді до "культури батьків". Значною мірою К. називають культурні явища, що певною мірою протистоять офіційній культурі, але не є цілковито негативним, ворожим явищем — з часом воно може ставати культурою. Теоретики К. (Г. Маркузе, Ж. П. Сартр, Т. Роззак) критикували існуючу (офіційну) культуру, вважаючи, що вона обмежує волю, свободу, індивідуальність особистості, руйнує таку індивідуальність, вони намагалися "підірвати" культуру зсередини за допомогою іншої музики, танців, тілесного контакту тощо. У такому протистоянні "офіційної" культури і К. вони вважали за необхідне розвивати вільну дію людини аж до порушення нею громадського порядку. К. має багато яскравих проявів, як-от: "рок-культура", яка справді є особливим видом культури, суспільним явищем. К. часто претендує на унікальність, всеохопність, універсальність як реакція на дії, прояви, кризу традиційної культури в певні переломні історичні періоди в житті людства.

Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. — К., 2002; Історія світової культури. — 2-ге вид. — К., 1999; Кумиры западной поп- и рок-музыки. — К., 1994; *Корінний М. М., Шевченко В. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.

М. Головатий

Контроль громадський (фр. *controle* — перевірка, нагляд) — один з видів суспільного контролю, який здійснюють об'єднання громадян та самі громадяни за дотриманням вимог Конституції та чинного законодавства України державними органами, кооперативними і громадськими організаціями, підприємствами й установами, посадовими особами. Основним методом К. г. є перевірка діяльності та виконання ухвалених рішень, дотримання вимог чинного законодавства. Вона може здійснюватися самостійно або разом з органами державного контролю. За результатами перевірок на підставі складених при цьому протоколів та актів К. г. інформує відповідні державні органи про виявлені порушення, вносить пропозиції щодо притягнення правопорушників до відповідальності. Діяльність об'єктів К. г. регламентується Законом "Про об'єднання громадян", їх статутними та програмними документами. Всеукраїнська громадська організація "Громадський контроль" була створена у 2000 р. з ініціативи відомого громадського діяча і політика В. Волги. До складу правління організації ввійшли громадські та профспілкові діячі А. Шибіко, М. Заріцький, О. Іваненко, О. Чешков, В. Плітін, О. Шандрюк, З. Дума, С. Кириченко. Київське міське відділення очолив М. Заріцький, Київське обласне відділення — О. Донець. Основними завданнями, задекларованими у програмних документах ВГО "Громадський контроль", є: контроль за діями органів державної влади і органів місцевого самоврядування та спонукання їхніх посадових та службових осіб, депутатів усіх рівнів до виконання ними свого основного обов'язку щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини й громадянина; здійснення громадського контролю за обліком громадян, які потребують

поліпшення житлових умов, за встановленням черговості на одержання житлової площі, а також за її розподілом у будинках державного й громадського житлового фонду; здійснення громадського контролю за виконанням законодавчих актів України у сфері житлово-комунального господарства, транспорту та зв'язку; здійснення громадського контролю за використанням і охороною земель, їх приватизацією та продажем, за дотриманням законності у справі приватизації житла, державного й комунального майна; здійснення громадської екологічної експертизи та участь у процесі екологічної експертизи; спонукання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, депутатів усіх рівнів до здійснення своєї діяльності лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; спонукання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб до виконання своїх обов'язків щодо забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу; правова підтримка членів об'єднання шляхом роз'яснення законів та нормативних документів діючого законодавства України, представництво їхніх інтересів в органах державної, законодавчої, виконавчої та судової влад, органах місцевого самоврядування.

У своїй діяльності ВГО "Громадський контроль" використовує досвід колишнього народного контролю СРСР. Народний контроль СРСР, як відомо, був системою органів, в яких об'єднувалися державний контроль і контроль трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях. Органи народного контролю в СРСР цілком і повністю підпорядковувались КПРС, працювали на державному фінансуванні і тільки члени низових організацій — народні контролери — працювали на громадських засадах. На відміну від народного контролю СРСР, усі члени ВГО "Громадський контроль" працюють на громадських засадах, в ньому представлень майже всі політичні партії України. Відділення "Громадського контролю" активно діють у всіх областях України, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, в більшості міст обласного підпорядкування та районів України.

Закон України "Про об'єднання громадян"; Наш маніфест. — К., 2002; Статут та Програма діяльності ВГО "Громадський контроль". — К., 2001.

М. Заріцький, А. Тороп

Контрреволюція (фр. *contre-revolution*) — політичний процес, зворотний революції. З позицій соціальних сил, що відштовхнуті революцією, К. — поновлення, встановлення справедливості, а з позицій революціонерів — це регресивний, зворотний (назад) рух.

М. Головатий

Конфесія (від лат. *confessio* — визнання, сповідування) — релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ й організаційну структуру. Поняття "К." не тотожне поняттю "віросповідання", оскільки реально церкви одного віросповідання можуть належати до різних конфесій. В Україні, за офіційною статистикою, на початку XXI ст. діяли релігійні організації 105 конфесій. Традиційно найвпливовішою К. в Україні є православ'я, яке сьогодні репрезентують Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква та православна церква Московського патріархату. Доволі розгалуженими є Українська греко-католицька церква, церкви протестантського спрямування: євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови. Існують нехристиянські рухи, орієнтальні течії, синтетичні релігії, саєнтологічні течії, езотеричні об'єднання, неоязичництво тощо. Одне слово, в українському суспільстві утверджується конфесійний плюралізм: не тільки християни, а й представники інших віровчень — іудаїзму, ісламу, етно- та неорелігій — прагнуть будувати свої відносини на принципах релігійної толерантності.

Академічне релігієзнавство. — К., 2000; Історія релігії в Україні. — К., 1999; Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні. — К., 2001; *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні. — К., 1993; Релігія і політика в сучасній Україні. — К., 2000.

А. Черній

Конфлікт етнічний — ситуація протиборства і конфронтації в системі стосунків між двома або кількома етнічними спільнотами, належними до них групами та індивідами, що зумовлена несумісністю об'єктивних або суб'єктивних (іноді позірних) інтересів, цілей і цінностей та виникає на різних рівнях суспільного і політичного життя, здійснюється із застосуванням будь-яких доступних і прийнятних для сторін засобів і способів. Часто К. е. мають ідеологічне обґрунтування і моральне виправдання, що у свою чергу зумовлено розходженням ціннісних орієнтацій суб'єктів етносоціальних процесів, слабкістю практичних позицій абстрактних ідеалів гуманістичної моралі, суперечливістю норм міжнародного права. Позитивна чи негативна оцінка ролі К. е. залежить також від теоретичного бачення характеру і спрямованості розвитку людства, політичних і етнічних симпатій дослідників, об'єктивності і повноти інформації про події в системі міжетнічних відносин. К. е. супроводжують всю історію людського суспільства, яка багато в чому сама є процесом виникнення і зникнення, боротьби один з одним, і всередині різних типів етнічних утворень (племена, народності, нації тощо) і форм етнічності. Етнічна самосвідомість, соціально- психологічні механізми сприйняття себе та інших на основі протиставлення "ми" (свої) і "вони" (чужі) — одні з найдавніших фундаментальних у людській психіці. Як складова частина і форма прояву суперечностей у соціально-економічному, політичному і духовному житті суспільства, діяльності суб'єктів соціально-історичного процесу К. е. являють собою багатопланове, багатофункціональне, історично рухливе явище. У цьому аспекті вони, з одного боку, стають постійними наслідками розвитку суспільства, з іншого — є його причинами, як, наприклад, у сучасну епоху боротьба націй за самовизначення і створення незалежних національних держав. К. е., як і соціальний конфлікт загалом, має складну структуру, яку можна подати в різних вимірах. З погляду основних детермінант виникнення конфліктної ситуації виокремлюють: передумови, безпосередні причини і приводи, ініціаторів, учасників, зацікавлені сторони конфліктної протидії. Стадіями розгортання міжетнічної суперечності, як правило, є: зародження і визрівання конфліктної ситуації, які супроводжуються усвідомленням цілей і необхідності боротьби за них; власне конфлікт, що характеризується безпосередньою діяльністю його учасників, спрямованою на досягнення поставлених цілей; стадія вирішення конфлікту, яка настає або в разі досягнення раніше поставленої мети, або відмови від неї шляхом примирення сторін, взаємних поступок (часто є згодою погодитися на менше, ніж те, що вимагалося спочатку, наприклад, на територіальну автономію замість національної державності), або завершується повною перемогою однієї зі сторін міжетнічного конфлікту, що усуває суперечності і робить конфлікт неможливим. Крайня форма конфлікту — етнічні чистки і геноцид (наприклад, знищення народності майя чи індіанців в Америці, події в процесі розпаду СФРЮ тощо). У К. е. вирізняють мікрорівень — міжособистісні відносини, взаємини між етнічними меншинами в державі, з державою і її органами, а також макрорівень, тобто національний, що охоплює життєдіяльність національної більшості в межах території держави або в міждержавних відносинах. Сфери міжетнічних конфліктних відносин не менш різноманітні — це вирішення побутових проблем, а також геополітичних і цивілізаційних. Залежно від використовуваних засобів К. е. поділяються на мирні і військові, на етнічні та етнополітичні. Етнополітичні конфлікти виникають тоді, коли реалізація інтересів етнічних утворень здійснюється шляхом тиску на інститути політичної влади і їхніх представників з метою прийняття ними необхідного для реалізації цих інтересів рішення або шляхом використання політико-правових інститутів і засобів легітимного (законного) і нелегітимного насильства в інтересах однієї із сторін міжетнічного протиборства. За ступенями посилення емоційної напруженості у взаєминах сторін К. е. зазвичай виокремлюють етнічне дистанціювання, неприязнь, ворожість, конфронтацію. Однією із специфічних властивостей етнічних конфліктів порівняно з більшістю інших, котрі неминуче відбуваються в соціумі, є те, що вони можуть відроджуватися неодноразово. Той самий К. е., будучи вирішеним в одних історичних умовах, може виникати в нових. Така особливість К. е. порівняно, наприклад, з конфліктами між класами, першопричиною яких є економічні інтереси, зумовлена тим, що конфлікти між етнічними

спільнотами не мають жорсткої прив'язки до певної системи соціальних відносин, характеру потреб. Крім того, етнічність, етнічна належність, реальна або уявна, навіть нав'язана, дуже динамічний феномен. А тому К. е. можуть породжуватися навіть ілюзорними причинами, морфологізованою національною самосвідомістю, націоналістичною пропагандою. Переконливим підтвердженням цього є так званий етнічний ренесанс і політизація етнічності, що спостерігаються в сучасних західних демократичних державах (Бельгія, Канада та ін.) починаючи з другої половини XX ст. Причинами міжетнічних конфліктів у сучасному світі є: нерівний доступ представників різних етнічних груп до економічних, політичних та інформаційних ресурсів; етнічний поділ праці і соціальних статусів у суспільстві; активна міграція населення; культурно-мовна дискримінація етнічних меншин, порушення політичних прав і обмеження громадянських свобод їхніх представників; асиміляторська політика держави в інтересах національної більшості; суперечності у системі правових норм, насамперед у рамках співвідношення прав людини, права народу на самовизначення і непорушності міжнародно визнаних державних кордонів; міжконфесійні суперечності; територіальні спори і домагання; політична культура, сформована під впливом націоналістичної пропаганди і етнофобських міфів; історична несправедливість і образи за минулі "національні приниження"; активність націоналістично орієнтованих лідерів, політичних партій та організацій. Загостренню етнічних конфліктів сприяють швидка економічна модернізація, погіршення соціально-економічних умов життя населення, глобалізація, політична нестабільність і боротьба різних за етнічною належністю еліт за політичну владу в державі, збройні конфлікти, тероризм, неправомірне втручання у внутрішні справи країн з боку інших держав і міжнародних організацій, зміни адміністративно-територіальної підпорядкованості і належності етнічних спільнот. За характером результатів свідомо створені чи такі, що стихійно виникли, етнічні конфлікти здійснюють взаємозалежні негативні (деструктивні) і позитивні функції. Перші з них добре відомі. Вони мають антидемократичні наслідки, призводять до порушення соціально-політичної стабільності, насильницького перерозподілу влади, руйнування державної цілісності, етнічного ізоляціонізму і дискримінації, людських жертв. До позитивних функцій К. е. можна зарахувати насамперед: вирішення соціально-економічних, політичних і правових проблем в інтересах етнічних спільностей та їх представників; інтеграцію і політичну мобілізацію представників етнічної спільності, що забезпечує її перетворення в суб'єкт соціально-політичних відносин; удосконалення етнонаціональної політики держави; створення нових етнополітичних інститутів і систем у формі національних держав, національно-територіальних автономій; удосконалення і гуманізацію права (у тому числі міжнародного); оптимізацію діяльності міжнародних (ООН, ОБСЄ, РЄ та ін.) і правозахисних організацій; розвиток культури міжнаціонального спілкування тощо. У Новий час з безлічі різноманітних етнічних конфліктів за своїми масштабами, тривалістю, соціально-політичними наслідками, кількістю учасників, які являють собою особливі історичні тенденції і стійкі форми політичної діяльності, з ідеологічним забезпеченням і програмами, виокремлюють: етнічний сепаратизм, національно-визвольні рухи; антиколоніальну боротьбу; національні рухи, які спрямовані на перетворення етнічної спільності в політичну націю (демократичну національну державу). В незалежній Україні етнополітична ситуація не характеризується наявністю масштабних, гострих, таких, що загрожують соціально-політичній стабільності та цілісності держави, конфліктів. Хоча новітня історія української незалежної держави супроводжувалася етнополітичною напруженістю. Найбільш резонансними її проявами стали вимоги підвищення статусу російської мови (до офіційної або державної), сепаратистські настрої та активність етнічних громад в АРК, Закарпатті.

Дробижева Л. И. Этнополитические конфликты. Причины и типология. — М., 1993; *Євтух В. Б., Трощанський В. П., Галушко К. Ю. та ін.* Етносоціологія: терміни та поняття: Навч. посіб. — К., 2003; *Євтух В. Б.* Проблеми етносоціального розвитку: український і світовий контекст. — К., 2001; *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / Пер. з англ. Р. Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; Наук. ред І. Лизогуб. — Харків, 2001; Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чер-

нявская. — Мн., 1998; *Хобсбаум Э. Дж.* Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Нации и национализм. — М., 2002.

В. Вілков

Конфлікт політичний — надмірне загострення взаємовідносин сторін у політиці або їх зіткнення, пов'язане з відмінностями їх становища в суспільстві. Сутність К. п. легше уявити, пізнати, розуміючи, що таке конфлікт загалом. К. п. — це зіткнення проблемних або таких, що не збігаються, інтересів, дій, поглядів окремих особистостей, представників політичних партій і громадських організацій, об'єднань, етнічних, соціальних груп, держав та їх органів. Найважливіші складові К. п.: сторони, що конфліктують; зона розбіжностей між конфліктуючими сторонами; мотиви конфлікту; дії. К. п. розрізняють за суб'єктами рівнем конфліктних відносин; об'єктом. К. п. можуть виникати навмисно (з чиєїсь ініціативи) і на основі існуючих суперечностей. Розрізняють такі види суперечностей: що сформувалися в результаті соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей; зумовлені неприйняттям політики тих, хто реально має владу. Не всі суперечності, у тому числі політичні, спричинюють конфлікти. Щоб виник конфлікт, суперечності мають бути кимсь усвідомлені, а поведінка відповідно вмотивована. Окремі дослідники об'єктивне існування конфліктів пояснюють довготривалою нерівноправністю становища, в якому перебувають соціальні групи суспільства. Конфлікти поділяють також на рольові та соціальні. Рольовий конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це внутрішній конфлікт особистості, пов'язаний з необхідністю людини поперемінно, а то й одночасно виконувати різноманітні ролі. Наприклад, протягом дня чоловік може виконувати ролі батька, сина, керівника, підлеглого, пішохода, водія, коханця та ін. Звичайно, такий калейдоскоп соціальних ролей змушує людину мобілізувати власні фізичні й психологічні можливості. Соціальні конфлікти пов'язані із зіткненням інтересів людей і можуть призводити до серйозних суперечностей. Водночас соціальні конфлікти мають не лише дезінтегруючі, руйнівні наслідки, а й сприяють стабілізації, інноваційній діяльності. Соціальні конфлікти розмежовують за соціальним рівнем сторін, що конфліктують, поділяючи їх на загальносоціальні, або макрорівневі (класові, етнічні, соціально-професійні), міжгрупові (між формальними та неформальними підрозділами в організаціях), міжособові, внутрішньоособистісні, або рольові, та ін. Людина постійно перебуває у різноманітних конфліктах — внутрішньоособистісних, міжособових, групових, службових, політичних, міжнаціональних, міжнародних та ін. Отже, завжди існує потреба вміти врегульовувати конфлікти, особливо в нестабільних суспільствах. І хоча протилежностями конфлікту є злагода, єднання, згуртованість, мир, конфлікти — норма життя людини. Психологія конфліктів значною мірою розвивається на базі психології особистості, особистостей, причетних до конкретного конфлікту. Оскільки конфлікти завжди пов'язані із зіткненням інтересів і поглядів людей, то в їх зародженні, розвитку розв'язанні величезну роль відіграє психологічний фактор. К. п. можуть бути зумовлені об'єктивними та суб'єктивними причинами. Серед суспільних конфліктів виокремлюють політичні та економічні. Їх вивчали і вивчають Р. Дарендорф, К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Макк, Р. Снайдер, К. Кучер, Г. Зіммель, К. Маркс, Р. Преторіус, Е. Дюркгейм, Дж. Рекс, Т. Парсонс, В. Овчинникова, А. Здравомислов, В. Семенов, А. Романюк, Ю. Запрудський, В. Іванов та ін. К. п. є насамперед формою взаємовідносин окремих особистостей, партій, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав, окремих політиків, громадських діячів з приводу відносин влади. К. п. можна також поділяти на такі, що стосуються всього політичного простору (наприклад, між гілками влади), і на конфлікти усередині владних структур, коли сторони воюють за перерозподіл влади або розширення владних повноважень. Джерелом К. п. є конкуренція, суперництво, антагонізм, ворожість у сферах економіки, політики, політичних інтересів. Незалежно від характеру всі К. п. тією чи іншою мірою стосуються влади, владних інтересів. Одним із показників можливого К. п., а то й політичної кризи є політична напруженість. Для неї властиве поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя або існуючим соціальним устроєм загалом. Така ситуація характерна напередодні системної кризи, коли активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, відбуваються мітинги, маніфестації, організуються пікети, посилюється міграція тощо. Це можуть бути передумови системної або несистемної,

локальної, регіональної та іншої кризи. У суспільстві завжди є системні і несистемні К. п. Системні К. п. стосуються базових підвалин та принципів існування суспільства. Здебільшого ці конфлікти відіграють дезінтегруючу роль. Несистемні К. п. основних підвалин суспільства не торкаються і дезінтегруючої ролі не відіграють. Політологи розрізняють три основних типи К. п.: інтересів, цінностей, ідентифікації. Конфлікти інтересів, як правило, спостерігаються у високорозвинених, стабільних країнах, де час від часу перерозподіляється власність, капітали тощо. Вважають, що розв'язувати такі конфлікти легше, ніж інші. Конфлікти цінностей, або ціннісні конфлікти, навпаки, характерні для держав нестабільних, з нестійким державним устроєм. Ці конфлікти розвиваються навколо таких цінностей, як свобода, рівність, автономія, справедливість тощо, для уточнення їх розуміння та реалізації в життя. Конфлікт ідентифікації настає тоді, коли суб'єкт політичного процесу намагається ототожнювати себе з відповідною соціальною групою. Такий політичний конфлікт був, зокрема, в Росії під час штурму Білого дому, коли різні соціальні групи намагалися довести, яка з них найдемократичніша, "найнародніша". Досить поширеними є К. п. між різними гілками влади, партіями, рухами, громадськими об'єднаннями, окремими політичними лідерами, між фракціями і групами у парламентах, апаратами уряду і президента, між місцевою і центральною владами, між різними класами, соціальними групами. Це природно і особливо характерно для нестабільних суспільств, що перебувають у так званому перехідному стані від однієї системи соціально-економічних, політичних відносин до іншої, оскільки саме в них надто помітно виявляється відмінність і навіть різка протилежність інтересів і потреб усіх соціальних і політичних суб'єктів. Залежно від кількості учасників (сторін) К. п. можуть бути двосторонніми (двоскладовими) і багатосторонніми (багатоскладовими). К. п. поділяють також на антагоністичні і неантагоністичні, явні, приховані, тобто латентні. За рівнем розгортання К.п. поділяють на внутрішньоособистісні, міжособові, індивідуально-групові, внутрішньогрупові, міжгрупові, організаційні, класові, міжнаціональні, міждержавні. Внутрішньоособистісними називають конфлікти між "хочу!", "повинен!" і "розумно!". Людина завжди є носієм певної свідомості, поглядів, які не є сталими. Вони змінюються під впливом найрізноманітніших обставин. При цьому нормальний розвиток особистості пов'язаний із розумінням відмінності між реальною та ідеальною метою, в результаті чого і виникає внутрішній конфлікт. Він особливо характерний для політичних діячів високого рівня, які орієнтуються не лише на сьогоденну, реальну мету, а й на так звану велику, або ідеальну, мету, намагаючись якомога швидше утвердитися. Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, спричиняють і міжособові, оскільки людина, не знаходячи відповіді на запитання, що її хвилюють, не дістаючи схвалення і підтримки своєї позиції іншими, намагається досягти цього саме за рахунок міжособових конфліктів. Міжособові конфлікти в політиці мають певні особливості. У житті кожної людини таких конфліктів багато. Міжособові конфлікти характеризуються, з одного боку, змістом, тобто тим, що становить предмет різних поглядів конфліктуючих. У політиці найголовніше — політичні погляди, оцінки, ідеали, ідеології. З другого боку, конфлікт має психологічну основу, пов'язану з особливостями конфліктуючих як особистостей. Це визначає манеру, стиль поведінки конфліктуючих сторін. Міжособові конфлікти нерідко переростають у групові, коли конфліктуючі сторони у різний спосіб доповнюються прихильниками, однодумцями. Міжорганізаційні конфлікти в політиці виникають як зіткнення окремих партій, громадських організацій, об'єднань, великих груп. Останні мають доленосне значення для цілих націй, народів, оскільки у великі групи люди об'єднуються на основі спільного соціального становища, місця проживання, спільних інтересів, громадянства чи підданства, національності тощо. Розвиток К. п. фактично один і той самий: передконфліктна ситуація, власне конфлікт (інцидент), ескалація конфлікту (коли відбуваються певні його акти), кульмінація (найбільше загострення конфлікту), завершення конфлікту. Існують два основних варіанти розкриття суті політичних конфліктів — гласний і негласний. У першому випадку суть політичних конфліктів розкривається відкрито — через пресу, радіо, телебачення, мітинги, зібрання, засідання парламенту тощо. Гласний варіант розкриття властивий демократичному суспільству. Гласно розв'язуються конфлікти у процесі обміну думками, дискусій, вивчення громадської думки та ін. Негласне розкриття суті К. п. відбува-

ється таємно, коаліційно, на рівні групи і тому, як правило, конфлікт залишається нерозв'язаним, суперечності неусунутими, згоди між сторонами, що конфліктують, не досягнуто. Тимчасово зменшується тільки гострота конфлікту. К. п. розв'язуються переважно двома способами — силовим та переговорним. Другий спосіб складніший, потребує великої практичної підготовки тих, хто готує, організовує, веде переговорний процес, але саме цей спосіб найбільш перспективний і плідний. Розрізняють два основних методи ведення переговорів — позиційний торг і принципові переговори, або переговори по суті. Переговори як позиційний торг характеризуються спробою розв'язати конфлікт, досягти домовленості шляхом певних поступок сторін. Такі переговори здебільшого малоефективні і до розв'язання конфлікту фактично не приводять. Складніші і результативніші — принципові переговори, або переговори по суті. Вони потребують розмежування між учасникам переговорів та предметом переговорів, зосередження на інтересах, а не на позиціях сторін, окреслення кола можливостей перед тим, як вирішувати, що робити. У результаті таких переговорів найчастіше сторонам вдається зберегти особисту позицію, власні погляди. В ідеальному варіанті підсумок таких переговорів має вигляд як "перемога — перемога". Існують три способи дій, у результаті яких сторони, що конфліктують, можуть спробувати вийти з К. п., розв'язати його. Це насилля, роз'єднання і примирення.

Абизов В. Є. Процес підготовки та прийняття політичного рішення: Автореф. дис. ... канд. пол. наук. — К., 1993; *Бердяев Н.* Философия неравенства. — Париж, 1990; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Головатий М. Ф.* Професія політик. — К., 2000; *Зимичев А.* Психология политической борьбы. — К., 1992; Конфликтология / Под. ред. А. С. Кармина. — СПб., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Скотт Дж. Гр.* Конфликты: пути их преодоления. — К., 1991.

М. Головатий

Конформізм (лат. *conformis* — відповідний, схожий, подібний) — соціально-психологічна установка особи чи соціальної групи на некритичне сприйняття і наслідування готових стандартів у поведінці, копіювання існуючих думок і стереотипів, пасивне сприйняття пануючих політичних, моральних, педагогічних та інших порядків та ідей. До елементів конформістської поведінки належать стандартність, пристосуванство, знівельованість індивідуальності. К. не належить до природних рис людини, а є продуктом суспільних стосунків, свідомої позиції. Чинниками, що формують К., можуть бути страх, небажання виділятися з оточенням, вплив пропаганди, фетишизація політичного чи духовного лідера тощо. Ступінь конформності великою мірою залежить від суб'єктивних характеристик особистості — рівня інтелекту, самооцінки, самоповаги та здатності до самонавіювання, а також від рівня довіри особи до об'єкта, який диктує норми поведінки. Великого значення тут набуває фактор реальної підпорядкованості індивіда або соціальної групи тому інститутові чи окремій особі, які нав'язують умови розуміння ситуації й моделі поведінки в ній. Вагомим чинником поширеності К. в суспільстві є налаштованість громадської думки на схвалення або, навпаки, засудження самостійності особистості, наявність чи відсутність санкцій з боку суспільства в разі намагання особистості самоутвердитися. Нарешті, слід враховувати елемент особистої заінтересованості індивіда в підпорядкуванні чи несприйнятті чинних норм. Тому зовнішні конформні реакції ще не означають внутрішньої готовності людини до культивування пристосовницьких стандартів поведінки.

К. є соціально-психологічною основою авторитаризму та тоталітаризму. В цій якості у XX ст. його глибоко вивчали політологи, філософи, соціологи, психологи. У зв'язку з пануванням авторитаристського політичного режиму і формуванням авторитарного типу особистості та одновимірної людини К. досліджували Е. Фромм (1900–1980), Г. Маркузе (1898–1979), Т. Адорно (1903– 1969). К. як соціально-духовну складову тоталітаризму вивчала Х. Арендт (1906–1975).

Науковці розрізняють К. та конформні реакції людини. Суть конформних реакцій полягає у засвоєнні й перетворенні індивідом у власні внутрішні спонуки (інтеріоризація) соціальних норм, світоглядних установок. Це є неодмінно умовою соціалізації особистості, яка аж ніяк не тотожна К. Деякі автори (Н. Смелзер) вважають К. різно-

видом девіантної поведінки. В сучасних умовах духовною основою К. дедалі частіше стає тотальне панування масової культури.

Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — К., 2002; *Кон И. С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М., 1984; Психологическая теория коллектива. — М., 1979; *Смелзер Н.* Социология. — М., 1994.

В. Ятченко

Конфуцій (Кун Фуцзи, Кун Чжунні; 552/551 — 479 рр. до н. е.) — китайський філософ, педагог, політичний діяч. Створив етико-політичне вчення, яке пізніше дістало назву конфуціанство і яке протягом тисячоліть справляло величезний вплив на соціальний і духовний розвиток Китаю та (дещо меншою мірою) ряду країн, які в різні часи підпадали під вплив китайської держави і китайської культури. Погляди К. викладені в збірнику "Лунь юй" ("Судження та бесіди"), до якого входять висловлювання К. та його учнів. Традиційно К. вважається автором ще кількох творів.

Вчення К. антропоцентричне, основний його пафос — роздуми про людину, її призначення й обов'язки. В центрі вчення — поняття "жень" (гуманізм). Це — джерело й прикінцева мета морального самовдосконалення людини. Суть такого вдосконалення — любов і повага до старших за віком і за соціальним становищем, перетворення людиною цих почуттів у власну внутрішню етико-психологічну орієнтацію. Водночас "жень" означає моральний закон, що регулює сімейні стосунки людей. К. вибудовував своє вчення як етико-політичну та філософську підоснову панування аристократії в суспільстві. Соціальне управління, на переконання К., мусить здійснюватися не з допомогою економічного примусу чи адміністративно-правових важелів, а виключно шляхом застосування моральних норм. Небо як вища законостворююча сила посилає людям знання, і та людина, котра ці знання засвоїла й перетворила в норми своєї поведінки, стає "досконаломудрою" і має право на високий соціальний статус, на управління. Правитель мусить впливати на маси особистим прикладом. Ті ж, хто виявився нездатним до такого засвоєння, мусять посідати низький соціальний щабель і у всьому підпорядковуватися "досконаломудрим". Кожен член суспільства повинен чітко знати своє місце в суспільстві, поводитися суворо відповідно до свого статусу і постійно вправлятись у самовдосконаленні. Порядок у суспільстві підтримується також шляхом сумлінного дотримування давніх традицій, обрядів та ритуалів, пошанування предків, культу імператора. Велику роль у засвоєнні моральних норм відіграють поезія та музика. Стосунки в сім'ї є зменшеною моделлю стосунків у державі: глава сім'ї — як і імператор у державі — мусить бути суворим, але справедливим правителем, піклуватися про добробут і порядок у родині. Члени сім'ї — як і народ — повинні боятися свого господаря і у всьому виявляти послух та схвалення його дій.

Державна ідеологія в Китаї сформувала і всіляко підтримувала культ К. як духовного батька нації. Католицька церква долучила К. до лику святих.

Древнекитайская философия: В 2 ч. — М., 1972–1973; Конфуций: жизнь, учение, мысли, изречения, афоризмы. — Минск, 2003; *Лукьянов А. Е.* Лао-Цзы и Конфуций: философия Дао. — М., 2000; *Переломов Л. С.* Конфуций: жизнь, учение, судьба. — М., 1993.

В. Ятченко

Концесія (від лат. *concessio* — дозвіл, відступлення) — договір або угода про передачу на певних умовах ділянки землі, певних об'єктів, що належить державі, муніципалітетам, в експлуатацію великим національним або зарубіжним капіталістичним монополіям.

М. Головатий

Кооптація (від лат. *cooptatio* — довибори, дообрання) — уведення до складу виборного колегіального органу нових членів чи кандидатів за його власним рішенням без проведення додаткових виборів.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Р. Чорней

Коран — "священна" книга мусульман, яка за твердженням ісламського духовенства є "богодухновенною", тобто продиктованого самим Аллахом, а відтак містить вічні істини, обов'язкові для усіх віруючих. За мусульманськими уявленнями оригінал К. зберігається над троном

Аллаха. Написаний К. арабською мовою і складається з 114 глав (сур). В ньому відображено мусульманські уявлення про світ: численні перекази про майбутнє людства — страшний суд, воскресіння мертвих тощо; різні приписи щодо поведінки віруючих, сімейні і суспільні відносини; міфи і легенди.

М. Головатий

Кордон (державний) — офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку поширюється влада певної держави, її верховенство й суверенітет. Перетинання цієї межі має політико-правовий сенс, означає зміну юрисдикції особи, майна, коштів. Кордони можуть бути визначені стихійно, спонтанно, як відображення існуючих природних рубежів (річки, гірські пасма, пустелі тощо); їх демаркація може бути також наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають встановлені примусово внаслідок військового або іншого тиску однієї держави на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міжнародних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним. Таке було досить поширеним за колоніальної доби, коли численні колонії й підлеглі території, приміром Великобританії, Франції, Іспанії чи Португалії, були розташовані на значній відстані від їхніх метрополій. Та й нині один з американських штатів — Аляска — не має безпосередньої межі з рештою території США, так само і Калінінградська область Росії. Перетинання державного кордону громадянином іншої країни є не просто приватним переміщенням у просторі, а має певне формальне, політико-правове значення. У цій ситуації людина підпадає під юрисдикцію держави, на територію якої вступає, і зобов'язана дотримуватися встановлених у ній законів, а в разі порушення їх може бути притягнута до відповідальності. Оскільки перетинання державного кордону може бути пов'язане з проблемами контрабанди, тероризму, міграції й натуралізації тощо, держава зосереджує значні зусилля на охороні кордону й дотриманні прикордонного (візового та митного) режиму. Збереження недоторканності кордонів є важливою функцією держави. У вітчизняній практиці ця функція здійснюється силами й підрозділами органів державної безпеки.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Корпоративізм (пізньолат. *corporatio* — об'єднання, співтовариство) — система прийняття рішень та представництва інтересів через обмежену кількість жорстко визначених, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що монополізують представництво відповідних сфер суспільного життя за згоди держави в обмін на її участь у підборі лідерів та призначенні керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог.

Термін "К." має кілька значень і відображає стосунки між державою і політичною владою у сфері економічної політики. Прихильники К. прагнуть зменшити конфронтацію та розглядають його як середній шлях у класових війнах.

Можна назвати два фактори, що призвели до появи К. у Західній Європі, — релігійний та національний. Спочатку католицька церква виступила проти війни класів і закликала до соціальної гармонії. В 1891 р. Папа Лев XIII, стурбований становищем робітничого класу, видав енцикліку, в якій наголошував, що власники великих капіталів і трудящі є взаємозалежними і повинні співпрацювати під егідою та в ім'я цінностей католицизму. Держава повинна санкціонувати діяльність таких соціальних груп, як профспілки та асоціації працедавців, і створювати організаційні умови для їх взаємодії. Ідеалом були керований капіталізм, обмежений католицькими принципами, і держава, яка симпатизує католицькій церкві. Окремі елементи католицької соціальної теорії можна нині знайти в політиці Євросоюзу.

Інший напрямок, звідки корпоративізм дістав підтримку, — це націоналізм. Націоналісти хочуть, щоб нація була єдиною, а не розділеною класовим або ідеологічним конфліктом. Цей підхід демонструють праві партії, зокрема британські консерватори та французькі голлісти. У міжвоєнний період католицькі країни (Італія, Іспанія, Португалія), в яких було встановлено фашистські режими, схвалили існування тристоронніх ко-

мітетів з представників працедавців, профспілок та держави, за допомогою яких передбачалося здійснювати соціальну та економічну політику. Фактично цей корпоративізм був обманом і всі рішення приймала фашистська держава.

Після Другої світової війни розпочалася ера неокорпоративізму — переговорів та угод між працедавцями, профспілками та демократичними урядами з питань економічної політики.

Перегудов С. Организованные интересы и государство: смена парадигм // Полис. — 1994. — № 2.; *Шмиттер Ф.* Неокорпоративизм // Полис. — 1997. — № 2.; *Williamson P.* Varieties of Corporatism: A Conceptual Discussion. London: Macmillan, 1985; *Cawson A.* Corporatism and Political Theory. — Oxford: Blackwell, 1986; *Bealy F.* The Blackwell Dictionary of Political Science. — Oxford: Blackwell Publiahers, 1999.

О. Полішкарова

Космополітизм (від грецьк. *cosmopolitis* — громадянин світу) — теорія, що проповідує байдуже ставлення до вітчизни свого народу, обстоює необхідність заміни національного громадянства світовим; ідеологія відмови від національної культури, патріотизму, національних інтересів і традицій.

О. Антонюк

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — історик, письменник, етнограф, суспільно-політичний діяч, один з фундаторів новітньої української політології. Залишив величезну наукову спадщину з політичної історії України: "Богдан Хмельницький", "Руїна", "Мазепа", "Мазепинці", "Гетьманство Виговського", "Гетьманство Юрія Хмельницького", "Павло Полуботок", та ін. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (тепер — Воронезька обл.). Початкову освіту здобув у Воронезькій гімназії. У 1833–1837 рр. навчався у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Знайомство з такими видатними діячами науки і культури, як І. Срезневський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, сприяло формуванню світогляду К. та прагненню вивчати історію. Під впливом творів М. Гоголя К. починає літературну діяльність. У 1838 р. під псевдонімом Ієремія Галка він видає свій перший драматичний твір "Сава Чалий", написаний українською мовою. Наступного року виходять збірки віршів "Українські балади", "Вітка" та ін. У 1844 р. К. присуджують ступінь магістра за дисертаційне дослідження "Об историческом значении русской народной поэзии". Після захисту магістерської дисертації працював учителем гімназії у Рівному та в Києві. У Києві він знайомиться з представниками української інтелігенції — М. Гулаком, В. Білозерським, П. Кулішом. У 1846–1847 рр. — ад'юнкт кафедри російської історії Університету Святого Володимира. У 1845–1847 рр. — один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмних документів, зокрема "Книги буття українського народу". "Закон Божий" (Книга буття українського народу), яка називається ще "Автобіографією", — програма Кирило-Мефодіївського братства. Саме "Закон Божий" поєднував романтичні ідеї з радикальними політичними і соціальними ідеями та християнськими цінностями. Кирило-Мефодіївське товариство передбачало створення слов'янських демократичних держав-республік, об'єднаних на принципах федеральності у слов'янський союз. У всіх республіках передбачалися рівноправність усіх віросповідань, обов'язковість навчання народу, скасування кріпосного права і тілесних покарань тощо. Федеративна держава К. мала управлятись обраним на чотири роки президентом і конгресом, утримувати невелике спільне військо, запровадити однакову грошову систему, здійснювати загальне керівництво зовнішніми відносинами. К. також були написані "Уставні правила", "Брати великоросіяне і поляки", "Брати українці", в яких висловлювалися ідеї українського національного відродження, демократії, месіанізму та панславізму. У 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене. Після арешту (1847 р.) і річного ув'язнення у Петропавловській фортеці К. перебував на засланні у Саратові (червень 1848 — грудень 1855 р.). В 1859 р. повертається до Петербурга, де був обраний професором Петербурзького університету на кафедрі російської історії. В 1861–1862 рр. бере участь у виданні журналу

"Основа". В останній період життя поринає в інтенсивну і плідну наукову діяльність. У 1860–1885 рр. — член Археографічної комісії. У квітні 1864 р. здобуває ступінь доктора російської історії в Університеті Святого Володимира. У 1874 р. обирається членом-кореспондентом Петербурзької АН, у 1884 р. — почесним членом Університету Святого Володимира. Помер у Петербурзі, похований на Волковому кладовищі. К. — основоположник народницького напряму в українській історіографії. У своїх творах він узагальнює проблему самостійності українського історичного процесу, який був втіленням волелюбного характеру українського народу. Особливе місце у спадщині мислителя посідають наукові праці, що побачили світ у 1861–1862 рр.: "Черты южнорусской истории", "Две русские народности", "О федеративном начале древней Руси", в яких він відстоював самостійність української нації, її культурно-історичні традиції і духовні цінності. Зокрема, в статті "Две русские народности" на основі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних визначає типологічні риси українського і російського народів, розкриває історично сформовані відмінності між національними характерами представників цих народів. Порівнюючи та аналізуючи ці дані, К. намагався виявити національно самобутнє, притаманне тільки тому чи іншому народові в системі історично зумовлених поглядів, ідеалів, побуту та звичаїв. З огляду на те, що національний характер людини визначає суспільний і державний лад, К. писав, що українці завжди схильні до особистої свободи. Останнє спонукало їх до утворення "добровільних товариств", які захищали права особистості і свободи індивідів. У своєму доробку "Историческое значение южнорусского народного песенного творчества" автор звеличує козацтво як вияв національного духу, що демонструє безкласовість українського суспільства. Універсальною силою історії К. вважає народні маси, їх свідомість: чим свідоміший народ, тим швидше він знайде самого себе і шляхом самореалізації звільниться. Політичні ідеї К. спрямовані на те, аби кожна народність зберегла свої особливості і самореалізувалася як історичний суб'єкт. Таким чином, демократично-народницька парадигма К. в цілому ґрунтується на таких ідеях: визнання української етнокультурної ідентичності; створення самостійної української республіки в межах федерації слов'янських народів; федерального устрою України; утвердження суспільного ладу на засадах правової і соціальної рівності; утвердження українських демократичних традицій.

Політологія / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна. — К.; 2002; Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. — Рівне, 1992.; Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова. — К.; Донецк, 2001.; Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997.

Т. Самойленко

Кратологія — наука про владу. Як одна з найважливіших соціальних і політичних наук, К. є вченням про владу, насамперед політичну, її численні та різноманітні види, сфери та вияви. Предметом К. є феномен влади в усьому її розмаїтті. К. вивчає об'єктивні закономірності владної діяльності, досліджує основні чинники її походження, функціонування та розвитку, типи, види та специфіку влади, її суб'єкти та об'єкти, джерела і носії, цілі, функції, системи, структури, механізми, норми і принципи, а також сутність і особливості поділу влади, її взаємодію з іншими сферами життя.

К. є цілісною системою знань, яка охоплює загальну кратологію, історію влади, філософію влади, теоретичну, практичну, прикладну та порівняльну кратології, соціологію влади, логіку влади, педагогіку і технологію влади, етику влади, спеціальні кратології та багато інших галузей знання.

Основні функції К. — пізнавальна (гносеологічна), когнітивна, інформаційна, регулятивна, прогностична, виховна та ін.

Найближчими до К. науками та галузями знань є право (насамперед державне), правознавство, політологія.

Халипов В. Ф. Власть. Основы кратологии. — М., 1995; *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. — М., 1999; *Халипов В. Ф., Халипова Е. В.* Власть. Политика. Государственная служба: Словарь. — М., 1996; Философия власти / Гаджиев К. С., Ильин В. В., Панарин А. С., Рябов А. В. — М., 1993; Философия политики. — М., 1993.

І. Кресіна

Кремень Василь Григорович (нар. 1947) — український філософ, педагог, політолог, лауреат міжнародної премії ім. Г. Сковороди. Закінчив Київський державний університет. Викладав у Київському університеті, працював у партійних органах, Інституті стратегічних досліджень, Адміністрації Президента України. Обіймав посаду міністра освіти і науки України. Автор понад 100 наукових праць у галузі філософії, політології, педагогіки. Обирався Президентом Академії педагогічних наук України, академік НАН України, академік АПН України.

М. Головатий

Кресіна Ірина Олексіївна (нар. 1952, Київ) — український політолог, історик, державознавець, доктор політичних наук з 1999 р., доцент з 1995 р., професор з 2001 р. У 1974 р. закінчила філологічний факультет Київського університету. Після закінчення університету працювала вчителем. У 1975–1992 рр. — науковий редактор, завідувач відділу у правлінні товариства "Знання" України. У 1992–1995 рр. — доцент кафедри українознавства Київського інституту сухопутних військ. У 1995–1998 рр. — докторант кафедри політологічних наук Київського національного університету будівництва і архітектури. З 1999 р. — завідувач Центру з організаційно-методичного забезпечення видання "Юридичної енциклопедії" Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вчений секретар Науково-експертної ради за фаховим напрямом "Історія. Політологія" Міністерства освіти і науки України (з 1991).

Досліджує проблеми етнополітології та етнодержавознавства, національних відносин і етнополітики. Основні праці: "Гетьман Пилип Орлик та його Конституція" (1993, у співавт.), "Абетка етнополітолога" (1996, у співавт.), "Національні процеси в Україні: історія і сучасність" (у 2 т., 1997, у співавт.), "Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах" (1997, у співавт.), "Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси" (1998), "Сучасні абриси української національної ідеї" (1998), "Етнос. Нація. Держава" (2000), "Парламентські вибори в Україні", "Суспільна трансформація і державне управління в Україні" (2003), "Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз" (2004) (у співавт.)

В. Горбатенко

Криза влади (англ. *crisis of power*, від грецьк. *krisis* — рішення, результат, поворотний пункт) — 1) різкий поворот у розвитку влади і її долі, важкий перехідний стан; 2) різке загострення труднощів у діяльності того чи іншого правителя, системи або органів влади, що потребує кадрових змін: на рівні уряду або його частини, на рівні парламенту — його розпуску і переобрання тощо. К. в. — один з найбільших проявів потрясінь, змін, тупикових ситуацій загалом у політичному житті суспільства, держави. Явище, породжене практикою формування спільного життя людей ще у стародавньому світі, відображено в зафіксованих ще Платоном, Аристотелем та іншими мислителями фактах виникнення і катастроф сотень держав, ламання доль численних правителів, володарів і самих народів. К. в. супроводжують всю історію людства, особливо його політико-правову історію, і відображаються у численних повчаннях, доктринах, концепціях. Вони знайшли своє втілення у великій кількості політичних процесів і потрясінь у XX ст.: війнах, революціях, поваленні законних урядів і правителів, їхніх стратах тощо. К. в. стали багатоплановими і відображені в науці як кризи монархії, кризи державності, кризи держав, кризи конституційності, кризи парламентські, урядові кризи, кризи фактично кожної з гілок влади. Шляхи вирішення К. в. різноманітні — від заміни певних осіб до зміни політичної системи, державного ладу, політичного режиму.

Алисова Л. Н. Взаимодействие политических партий как фактор реформирования общества. — М., 1997; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Политологическая энциклопедия — М., 2003; *Конституція* України. — К., 1996.

А. Кудряченко

Криза політична (від грецьк. *krisis* — перелом, важке перехідне становище, результат) — особливий стан у розвитку і функціонуванні політичної системи суспільства, і насамперед її державних структур, який характеризується нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості всіма сферами життя суспільства, наростанням соціально-політичної активності мас. К. п. у своєму розвитку проходить такі етапи: передкризовий стан сус-

пільства або його політичної системи, коли соціальні суперечності вже неможливо розв'язати шляхом компромісів; виникнення кризи, що означає нездатність влади вирішувати проблеми політичними методами, характерними для нормального функціонування політичної системи; розвиток і загострення кризи — виявляються в розпаді існуючих політичних структур, що веде до анархії або розмивання центру влади. Загострення кризи може стати початком її розв'язання шляхом уникнення конфліктних ситуацій, а також подальшим її розвитком, що супроводжується наростанням можливості політичної катастрофи. Зазвичай К. п. є поворотним пунктом у розвитку суспільства і з цього боку вона має позитивний вимір, даючи початок новому етапові в розвитку суспільства і його політичної системи. К. п., як правило, є похідною від суперечностей і конфліктів у соціально-економічній, культурній, національно-етнічній сферах життєдіяльності, не розв'язаних внаслідок різних причин звичайними методами політичного управління суспільством. Важливого значення у цьому зв'язку набуває типологія суперечностей суспільства, розвитку і пов'язаних з ними конфліктів, які призводять до криз. Такі суперечності можна поділити на функціональні, структурні і системні. Перша група суперечностей зводиться до функціонального розладу суспільно-політичних механізмів суспільства, невідповідності форм і методів діяльності інститутів державних органів влади зміненим зовнішнім і внутрішнім умовам життя. Для подолання цих суперечностей зазвичай досить реформ зі зміни й удосконалення існуючих механізмів. Як правило, такі суперечності не потребують зміни форм державного ладу. Коли ж влада неспроможна реформувати суспільство, функціональні суперечності можуть перетворюватися в структурні, тобто спричинюватися до подальшого поглиблення К. п. Розвиток структурних суперечностей означає, що форми державного ладу не відповідають соціально-економічним та іншим умовам життя суспільства. Починається структурна криза влади, її легітимності. Об'єктивно це означає, що на цьому етапі можливості розвитку в рамках цієї організації вичерпано і визріли умови для переходу на нову якісну стадію. Структурні суперечності переростають у кризу, яка у політиці виражається повною або частковою втратою правлячими колами можливості справитися з суперечностями, вирішувати проблеми суспільства. Структурні кризи супроводжуються бурхливими соціальними потрясіннями, але можуть протікати і досить мирно. Для того аби їх розв'язати, необхідні структурні реформи в політиці, економіці та інших сферах суспільного життя. Ці реформи означають глибокі перетворення політичних, економічних і соціальних взаємовідносин, якісне оновлення політичної системи суспільства. Саме так відбувалася еволюція буржуазних країн від стадії вільної конкуренції до державно-монополістичного етапу і далі — через неоконсервативну революцію — до сучасних форм постіндустріального розвитку. Системні суперечності означають, що основні елементи суспільства зайшли у взаємну невідповідність, що їх вже неможливо подолати в рамках існуючої політичної системи. Вони вирішуються тільки через зміни — революційним або ненасильницьким шляхом. Системна К. п. — це прихований або явний параліч державно-політичної структури, втрата правлячими колами стратегічної ініціативи розвитку суспільства. Зазвичай на цій стадії К. п. виникає революційна ситуація, відбувається повна втрата владою своєї легітимності; у політичну боротьбу вступають нові соціальні суб'єкти політичного процесу. Породжуються К. п. найчастіше відставанням держави й інших політичних інститутів від усвідомлення назріваючих або вже назрілих проблем суспільства.

Алисова Л. Н. Взаимодействие политических партий как фактор реформирования общества. — М., 1997; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. — К., 2001; Политологическая энциклопедия — М., 2003; Конституція України. — К., 1996.

А. Кудряченко

Критичне мислення — здатність особистості долати в собі певну схильність до однозначно-догматичного сприйняття світу, вміння аналізувати ту чи іншу проблему з різних сторін, користуватися інформацією з різни джерел, сторін, відокремлюючи об'єктивний факт від суб'єктивної думки про нього, логічної умови від будь-якого упередження, припущення, забобону. Це вміння людини адекватно визначати причини й передумови наявних в її

житті проблем, готовність докласти зусиль для їх практичного (а не лише риторичного) подолання.

М. Головатий

Кропоткін Петро Олексійович (1842–1921) — російський революціонер-анархіст, вчений. Походив з князівського роду. Закінчив Пажеський корпус, навчався у Петербурзькому університеті, був членом І Інтернаціоналу. Вважав державу штучним утворенням задля того, щоб примушувати людей на неї працювати. Акцентував увагу на тому, що людство довго жило без писаних законів, керуючись лише звичаями, традиціями. Вважав, що прогрес людства зумовлений взаємною допомогою та солідарністю людей. Заперечував регулюючу функцію держави, пропагуючи бездержавне суспільство як асоціацію вільно об'єднаних комун, виробничих громад, де немає жодного зовнішнього, штучного примусу людей. Життя такого суспільства, за К., регулюється спільною злагодою і мораллю. Задля встановлення такого суспільства закликав силою скинути владу, знищити державний апарат, експропріювати суспільні багатства. К. заперечував і особисту власність, і власність на засоби виробництва. Схвально сприйняв Жовтневу революцію, хоча пізніше критикував її, особливо за "червоний терор". Найвідоміші праці: "Етика", "Сучасна наука і анархізм", "Нотатки революціонера".

М. Головатий

Круглашов Анатолій Миколайович (нар. 1962) — доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та соціології Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. Народився у м. Кременчук Полтавської області. Закінчив Чернівецький державний університет за спеціальністю історія. У 1994 році захистив кандидатську дисертацію зі всесвітньої історії на тему "Ідейно-теоретичні позиції Російської секції Міжнародного товариства робітників (1870–1873 рр.)". У 2002 р. захистив докторську дисертацію на тему "Політичні ідеї Михайла Драгоманова". З 1999 р. — завідувач кафедри політології та соціології ЧНУ. Сфера наукових інтересів: історія української та російської політичної думки, політична історія Східної Європи, процеси європейської інтеграції та участь у них України, посткомуністичні трансформації країн Центральної та Східної Європи, проблеми регіоналізму та етнополітики.

М. Головатий

Ксенофобія (від грецьк. *xenos* — чужий і *phobos* — страх) — недоброзичливе ставлення до іноземців і до всього чужого — мови, способу життя, стилю мислення тощо.

О. Антонюк

Кудряченко Андрій Іванович (нар. 1954) — доктор історичних наук, професор, дійсний член (академік) Міжнародної Кадрової Академії. Після закінчення історичного факультету Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ у 1978–1987 рр. працював на звільненій комсомольській роботі: у Кіровоградському обкомі ЛКСМ України, першим секретарем Голованівського райкому комсомолу, керівником лекторської групи ЦК ЛКСМ України. Захистивши кандидатську дисертацію, з 1987 до 1996 р. працював в системі Національної академії наук України науковим, старшим науковим і провідним науковим співробітником. В 1995 р. захистив докторську дисертацію, з 1997 р. — професор. У 1997 р. — в апараті Адміністрації Президента України: працював головним науковим консультантом Управління внутрішньої політики. У 1997–2000 рр. працював радником-посланником Посольства України у Федеративній Республіці Німеччина, м. Бонн, м. Берлін. Працював директором Інституту соціальних наук Міжрегіональної Академії управління персоналом. Має понад 150 наукових праць з проблем повоєнного облаштування Європи, зокрема Німеччини, України, з питань політичних перетворень у нашій державі. Автор і співавтор кількох монографій, зокрема "Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини у 1970–1991 рр.", "Політична система сучасної України", "Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти", "Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи" та ін. Також є співавтором кількох підручників: з політології, геополітики та політичної історії України в XX ст., які рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Друкувався за кордоном — в Австрії, Німеччині, Польщі та Росії.

А. Кудряченко — член Всеукраїнської спілки краєзнавців, член редколегії журналів “Президент”, “Людина і політика”, “Діалог”, “Трибуна”.

Ф. Рудич

Культ особи — сліпе поклоніння перед авторитетом будь-якого діяча, надмірне перебільшення його справжніх заслуг, фетишизація історичної особистості. Теоретичну основу К. о. становить ідеалістичний і волюнтаристський погляд на історію, відповідно до якого хід історії визначається не об’єктивними законами, не діяльністю народів, а бажаннями, волею та діяльністю окремих політичних діячів, вождів. Молодогегельянці (А. Руге, Б. Бауер), заперечуючи релігійні мотиви вчення Гегеля, наголошували на вирішальній ролі особистісного, суб’єктивного чинника в історії (на противагу гегелівському світовому духу). Прихильники волюнтаризму розглядають волю індивіда як найвищий принцип буття, як споконвічну і первинну основу світового процесу і, зокрема, — людської діяльності. Марксизм узгоджує роль особистості з історичною діяльністю народних мас. Основоположники марксизму засуджували К. о. і марновірне поклоніння перед авторитетами. Досвід навіть найгеніальнішого керівника, стверджували вони, не може замінити колективного досвіду мільйонів людей. Розгорнутий аналіз проблем К. о. дав Г. Плеханов. У праці “До питання про особистість в історії” він розвінчав суб’єктивно-ідеалістичні і волюнтаристські “концепції про героїв — діячів історії”. Народ, уся нація повинна бути героєм історії, а не особистість, стверджував він. Парадоксом новітньої історії стало те, що в СРСР проявилася одна з найбільш крайніх форм К. о., і це в державі, яка намагалася реалізувати на практиці марксистське вчення. Культ вождя комуністичної партії і керівника СРСР Й. Сталіна, який почався у 30-ті роки XX ст., супроводжувався утвердженням у суспільстві беззастережної віри в його непогрішимість, геніальність, винятковість. Вся ідеологічна міць держави нагнітала атмосферу загального поклоніння вождю і водночас страху перед ним. Уся система влади в державі була підпорядкована його волі. Абсолютна влада вождя, регламентація й уніфікація всього суспільного життя, панування єдиної ідеології, що дістала статус абсолютної істини, встановлення Й. Сталіним особистого контролю над засобами переконання і політичного насильства сформували в країні жорсткий політичний режим, що характеризувався деспотизмом, придушенням будь-якого вільнодумства, утвердженням псевдодемократичної легітимності “суверенітету мас”, орієнтацією на “ідеальне майбутнє”. Особистість, конкретна людина розглядалася як слухняний “гвинтик” у механізмі державної машини, що скеровується Й. Сталіним. У суспільно-політичних засадах спостерігалися догматично-схоластичне теоретизування і коментаторство, розрив між теоретичними постулатами і реальним життям. Незважаючи на декларування надзвичайної стійкості політичного режиму, за К. о. він насправді, як правило, нестабільний. Це проявляється після зміни лідера, що пов’язано як з персоніфікацією режиму, так і з відсутністю легітимного механізму наступності і передачі влади. Практично відразу ж після смерті Й. Сталіна у 1953 р. почалися зміни в суспільно-політичному житті країни, а в 1956 р. на XX з’їзді КПРС, який ухвалив постанову про К. о. Й. Сталіна, відбулося його публічне розвінчання. К. о. проявився і в інших соціалістичних країнах (у Китаї — Мао Цзедуна, у Північній Кореї — Кім Ір Сена). Сліпе поклоніння перед авторитетом політичного лідера, вождя проявляється в різні епохи, у різних соціально-політичних системах. Після проголошення в 1979 р. в Ірані ісламської революції на чолі з її духовним лідером аятолою Р. Хомейні був утверджений його К. о. з ореолом святості і непогрішимості. У країнах із розвиненою системою демократичних інститутів влади встановлення К. о. вкрай ускладнено, практично неможливо. Певну основу він знаходить в укладі життя в тих країнах, для яких властиве традиційне шанування авторитету лідера нації. Тож не випадково після розпаду СРСР у ряді колишніх союзних республік, що стали на шлях самостійного державного розвитку, почали виявлятися риси становлення К. о. їхніх лідерів. До поняття К. о. дотичний, а інколи й невіддільний від нього термін “волюнтаризм”, який використовують для характеристики соціально-політичної практики, коли ігноруються об’єктивні закони історичного процесу і орієнтований на суб’єктивні побажання політичного лідера. Як волюнтаристське було охарактеризоване правління голови Ради

Міністрів СРСР, першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, який керував комуністичною партією та радянською державою у 1953–1964 рр.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 34; *Плеханов Г. В.* Соч. — М.; Л., 1923–27 — Т. 8; *Улан Л.* Сталин. — Нью-Йорк, 1972; *Троцкий Л.* Преданная революция. — М., 1991; О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процеси 30–50-х годов. — М., 1992; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Культура влади — форма соціальних відносин, яка характеризується здатністю впливати на характер і напрямок діяльності та поведінку людей, соціальних груп і класів за допомогою таких економічних, ідеологічних і організаційно-правових механізмів, як обмеження примусу і перехід до застосування переконання у керівництві, впливу та контролю за допомогою авторитету і традицій. У широкому розумінні К. в. є синонімом громадянської культури, що відображає діяльність індивідуумів як самостійних суб'єктів влади, які використовують державні та суспільні інститути для захисту своїх громадянських прав та свобод. К. в. являє собою діалектичну сукупність думок, ідей, переконань, емоцій, вчинків, дій, змісту та якості цінностей, традицій і норм, які регулюють суспільні відносини в країні та відносини з іншими країнами. К. в. має бути структурованою, базуватися на законі й авторитеті громадян, суспільства, правової держави. Ефективність її здійснення залежить від правильних рішень, засобів їх реалізації. Вона спирається на суспільні сили, які усвідомлюють, чого вони хочуть, і вміють поєднувати свої бажання з інтересами суспільства. К. в. свідчить про співвідношення й зміну прав та обов'язків різних соціальних суб'єктів, які наділені економічними, політичними, духовними та іншими можливостями впливу та владою при визначенні цілей розвитку всього суспільства загалом (наприклад, переважають в суспільстві в той чи інший період заходи економічного саморегулювання суспільних процесів чи домінує примусова сила політичних інститутів). К. в. не протиставляє себе суспільству, не нав'язує своїх поглядів, які заходять у суперечність з думкою суспільства, а пристосовує форму висловлення до всього живого, творчого, що є в суспільстві. Влада усвідомлює, що вона повинна забезпечити життєві потреби тієї соціальної групи, на яку вона спирається, але не може цього робити у такій формі та масштабах, які викличуть серйозні порушення інтересів інших суспільних груп. Отже, К. в. значною мірою зумовлена тим, що їй треба враховувати всю сукупність групових інтересів.

К. в. завжди характеризує баланс владних прав та їх реальне втілення у діяльності держави і громадянина, груп, які контролюють економічні (промислові лобі) чи духовні (ЗМІ) ресурси та ін. К. в. повинна забезпечувати законні права громадян, їхні конституційні свободи завжди і в усьому; ставитись до права як до основи суспільних відносин і самій уміти підкорятися праву; виконувати господарсько-будівничі функції. Отже, К. в. залежить від того, в чиїх інтересах здійснюється влада, хто, як і якими методами її здійснює.

Политическая культура: теория и национальные модели. — М., 1994; *Каримов Д. А.* Культура и техника законотворчества. — М., 1996; *Нагорна Л. Н.* Політична культура українського народу. — К., 1998.

О. Бабкіна

Культурна політика (державна) — сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності, зі збереження, розвитку і поширення культури, а також комплекс дій, спрямованих на досягнення культурних цілей.

О. Антонюк

Курас Іван Федорович (нар. 1939) — український вчений-історик, політолог, державний діяч. Доктор історичних наук, професор, академік НАН України (Відділення історії, філософії і права, спеціальність політологія, 1995 р.), віце-президент НАН України (з листопада 1998). Народився в с. Немирівське Балтського району Одеської області. Закінчив Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова (1962 р.). У 1962–1964 рр. — науковий співробітник Кіровоградського обласного архіву, з 1964–1967 рр. — аспірант Київського державного

університету ім. Т. Г. Шевченка, з 1970–1972 рр. — старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України, з 1972–1983 рр. — інструктор, консультант, завідувач сектору відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України, з 1983–1991 рр. — заступник директора Інституту політичних досліджень при ЦК Компартії України. З грудня 1991 рр. — директор Інституту національних відносин і політології НАН України (з 1996 р. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). У 1988–1993 рр. — академік-секретар Відділення історії, філософії і права АН України, член Президії АН України. Автор понад 200 праць з питань політичної історії України та етнології. У 1994–1997 рр. — віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики.

Заслужений діяч науки і техніки України (1998 р.). Нагороджений орденом Дружби народів, орденом "Великий Хрест" (1997, Італія), орденом князя Гедимінаса IV ст. (1998, Литва), орденом Ярослава Мудрого V ст. (1999), орденом Ярослава Мудрого IV ст. (2003). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999 р.).

Іван Курас // Золота книга української еліти. — К., 2001. — Т. 6; Курас Іван Федорович // Імена України: Бібліографічний щорічник. — К., 1999; Курас Іван Федорович // Хто є хто в Україні? — К., 1999; Курас Іван Федорович // Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва. — К., 2000. — Т. 2.

Ю. Шаповал, Л. Шкляр

Куріальна виборча система (від лат. *curialis* — такий, що належить до курії — певної соціальної групи (прошарку, стану, класу)) — виборча система, що базується на виборах за куріями. Згідно з К. в. с., соціальні групи (прошарок), які належать до однієї курії, мають однакові виборчі права, а члени різних курій мають різні виборчі права. Скажімо, курія кількістю 50 000 осіб обирає 10 депутатів і курія кількістю 5 000 теж обирає 10 депутатів до того самого виборного органу. Таким чином, у першому випадку обирається один депутат від 5 тисяч виборців, а в другому один депутат від 500 осіб. Таким чином, як бачимо з наведеного прикладу, голоси мають різну вагу. Відтак за куріальної виборчої системи не існує загального рівного виборчого права, а соціальна нерівність (відмінність) зафіксована і регламентована законом. У широкому розумінні термін поширюється на всі системи нерівних виборів. Куріальні вибори були поширені до становлення прямого рівного виборчого права. У Пруссії виборці поділялися на три нерівні за кількістю курії, що платили 1/3 податків кожна та обирали 1/3 депутатів (система була скасована в 1918 р.); в царській Росії за куріальною системою, а саме станові вибори, обиралися міські думи та чотири Державні Думи. В Індії куріальна система виборів існувала до 1951 р., тут поділ був за національною, релігійною, майновою та професійною ознаками.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Курс політичний — довготривале спрямування діяльності політичних інститутів відповідно до одного або кількох політичних завдань. К. п. оформлюється у вигляді політичних декларацій, політичних платформ чи програм, конституцій, які і є основою політичної діяльності держави, політичних партій, організацій, рухів, інших суб'єктів політики. К. п. держави визначається залежно від характеру її політичної системи, особливостей державних структур, кількості і характеру діяльності політичних партій. Якщо в державі діє одна політична партія і вона є правлячою, К. п. цієї партії стає К. п. держави, за багатопартійної системи К. п. визначає партія, яка здобула перемогу на виборах, або партії, які утворюють певну коаліцію. К. п. має відображати, формуватися згідно з потребами суспільного розвитку і прогресу, політичною культурою суспільства, основними інтересами і потребами його громадян, тоді такий курс буде максимально результативним.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Л

Лабріола Антоніо (1843–1904) — італійський філософ-марксист. Народився на півдні Італії, навчався у Неаполітанському університеті. Основні твори: "В пам'ять про Комуністичний маніфест" (1895), "Про історичний матеріалізм" (1896), "Бесіди про соціалізм та філософію" (листи до Сореля, 1897). Гостро критикував усі незрілі детерміністичні прочитання будь-ким К. Маркса. Розрізняв вчення, дослідження про світ природи і світ людини, наголошуючи на тому, що світ людини є продуктом свідомого перетворення природного світу за допомогою людської праці з метою створення штучного середовища. Доводив, що марксизм є суто практичною філософією. Праці Л. значно вплинули на формування світогляду А. Грамші.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Лассаль Фердинанд (1825–1864) — відомий німецький політичний діяч, мислитель. Вивчав філософію у Вроцлаві, Берліні. У 1848–1849 рр. розпочав політичну діяльність, об'єднався з революційною групою, яка гуртувалася навколо "Нової Рейнської газети". Виступав за об'єднання Німеччини "згори" (підтримував Бісмарка) — під керівництвом Пруссії. Обстоював ідею створення самостійної робітничої партії, був одним із засновників і керівників "Загального німецького робітничого союзу". Відвідав Італію з метою підтримати національно-визвольну боротьбу загонів Гарібальді. Загинув у поєдинку. Автор наукових праць: "Філософія Геракліта Темного" (1858), "Системи набутих прав" (1861) та ін. Вважав, що держава становить позакласову організацію усього суспільства, служить загальному благу. Заперечував необхідність пролетарської революції, негативно ставився до страйкового руху, відводив головну роль державі в реалізації "демократичного контролю", моральному вдосконаленню особистості, опіці над свободами і правами людини.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Лассуелл Гарольд Дуайт (1902–1978) — американський політолог. Використовуючи методи психоаналізу, соціальної психології, вивчав політику як поведінку відповідних суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Вважав владу атрибутом конкретних суспільних відносин, вивчав роль масових комунікацій в оформленні й відтворенні символіки політичної влади. Політична влада, на думку Л., — це орган самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. У спільній з А. Каплан праці "Влада і суспільство" Л. наводить таке лаконічне визначення влади: "Влада — це участь у прийнятті рішень". Ще у 30-ті роки запровадив поняття так званої гарнізонної держави, тобто репресивного режиму.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Лебон Гюстав (1841–1931) — французький антрополог, археолог, доктор медицини, соціальний психолог. Основоположник ідеї нерівності рас, расового детермінізму. Автор книги "Психологія натовпу". Суспільство, за його визначенням, поділяється на еліту і натовп, а суспільний прогрес цілком залежить від творчості інтелектуальної еліти. Вважав, що розвиток промисловості, збільшення кількості населення, розвиток засобів масової інформації спричинили зміну "ери еліти" на "еру мас". Стверджував, що великі маси (натовп) керуються лише підсвідомими інстинктами. Людьми у натовпі керує не розум, а закон "духовної єдності натовпу". Натовп не мислить, а відчуває. Прогнозував песимістичну і незворотну "еру натовпу".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

"Левіафан" — класична праця Томаса Гоббса (1588–1679), що відіграла важливу роль у розвитку філософської та політичної

думки у Європі в XVII–XIX ст. (у біблійній міфології "Левіафан" — величезне морське чудище). У книзі, що вийшла друком у Лондоні в 1651 р. англійською мовою, викладено основні принципи філософії Гоббса і його вчення про державу, проблеми її походження та соціальну сутність. У праці висвітлено питання природи влади, взаємин громадян з правителями, принципи політичного і суспільного життя, соціальної психології, моралі, релігії тощо.

Твір має чотири частини. У першій — "Про людину" викладається вчення про людину, яка є об'єктом Левіафану, розглядається психологічна теорія утворення і розвитку людського знання, акцентується увага на тлумаченні пристрастей, звичаїв і релігійних вірувань людей. У другій — "Про державу" розкривається процес утворення суспільства й визначальна роль і місце в цьому процесі держави. Аналізуються роль, функції та завдання держави, форми державного правління. Гоббс показує суспільство, державу як організм, що має різні органи, які, як і органи людини, функціонують — народжують, старіють та помирають. У третій — "Про християнську державу" розкривається суть християнської держави. Показуючи місце і роль церкви в структурі такої держави, критично аналізуючи Біблію, Гоббс на основі аналізу текстів із Святого Письма ставить за мету довести необґрунтованість претензій будь-якої церкви на владу. В четвертій — "Про царство темряви" зазнає критики схоластична філософія та церква, яка є причиною всілякого зла і нещастя, причиною бід держави, зокрема виникнення громадянських війн. Гоббс показує безпідставність втручання церкви у внутрішні справи держави. Отже, праця Гоббса присвячена переважно теорії держави та боротьбі з католицькою церквою, що претендує на право контролю над державною владою і втручання в її справи.

Зміст "Левіафану" визначає гоббсівська версія договірної держави, згідно з якою держава виникає внаслідок добровільної угоди людей щодо утворення соціального інституту, який має бути гарантом "спільного блага", приборкувачем ворожнечі, механізмом забезпечення "самозбереження громадян". Гоббс вважав, що поведінка людини є проявом войовничих, егоїстичних, природжених схильностей, прагнень володіти благами і владою. На його думку, "природжена жадоба" і неможливість її задовольнити породжує ситуацію "війни всіх проти всіх", зумовлює агресивну активність і перманентну суспільну нестабільність. Бажання позбутися страху за своє життя, розв'язати конфлікт інстинктів самозбереження і егоїстичних пристрастей змушує людей переходити від "природного стану" до суспільного життя. Тим самим відбувається акт самовідчуження людини від власної природної сутності, делегування свободи громадян штучному і раціональному утворенню — державі.

Теорія держави Гоббса ґрунтується на теорії права та моралі. Основи держави полягають в розумному прагненні до самозбереження та безпеки. Немає на землі влади, вищої від державної, і немає нікого, хто б міг притягнути цю владу до відповідальності за її дії, бо з моменту утворення держава володіє всіма без винятку правами всіх людей, що входять до неї. "Єдине право на землі є державний закон, а державний закон ніщо інше, як виражена зовнішнім чином воля державної влади". Мета держави — скасувати природний стан людини, коли "людина для людини вовк", і утвердити порядок, за яким "людина людині — Бог", тобто коли людям забезпечена безпека.

Для того щоб зберегти такий стан безпеки, державна влада має керуватися певними правилами. Перше правило — "меч справедливості", тобто право карати порушників закону; друге — "меч війни", право оголошення війни і укладення миру; третє — право суду, який би здійснював принцип справедливості; четверте — право встановлювати закони про власність, які б визначали, що кому належить; п'яте — право встановлювати підлеглі органи; шосте — забороняти шкідливі вчення, що ведуть до порушення миру. Всі інші правила можуть бути логічно виведені із згаданих.

Заперечуючи принцип поділу влади, Т. Гоббс наполягає на її єдності в усіх функціях, проголошує непідзвітність правителя громадянам, зобов'язання підлеглих визнавати себе відповідальними за будь-які дії влади. Єдність держави, суспільства, народу — центральна ідея "Левіафану". Вона не тільки унеможливлює принцип народного суверенітету, а й рішуче його заперечує. За Гоббсом держава — "Левіафан" — цей "смертний бог" — поширює свої дії на всі сфери людського буття.

"Левіафан" — не тільки ґрунтовний політологічний трактат, а й помітний соціально-філософський, соціально-психологічний і етичний твір. Він містить глибокі роздуми про роль економічних факторів у суспільному житті, в ньому започаткована теорія трудової вартості, дається характеристика суспільної ролі грошей тощо. Особливої уваги варті погляди Т. Гоббса на соціальні функції держави, піклування про непрацездатних і знедолених членів суспільства. Сформульовані Гоббсом 19 "природних законів" (правил людського співжиття, суспільних регуляторів-нормативів) стали надбанням теорії соціальної культури. "Золоте правило" загальнолюдського максиму, за Гоббсом, — "не робити іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено стосовно тебе". Проте, перетворюючи моральні (природні) закони на громадянські, Т. Гоббс ототожнює мораль з політикою, підпорядковуючи її завданню державної доцільності. Тому образ держави "Левіафан" став загальним для характеристики антигуманних, тоталітарних режимів.

Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. — М., 1989; Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М., 1997; История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1996; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989.

Г. Калінічева

Легалізація (*legalization*, від лат. *legalis* — законний) — 1) узаконення, надання юридичної сили будь-якому акту, дії; 2) перехід (повернення) організації (партії), що діє у підпіллі, на легальне становище; 3) підтвердження достовірності підписів на документах.

М. Головатий

Легальність (від лат. *lex* — закон) — дозволеність, відповідність певних політичних явищ чи подій чинним законам, їх прийнятність попри те, що вони можуть комусь не подобатися. З формального погляду Л. визначена М. Вебером як дотримання певних процедурних правил, що стосуються формування і виконання власних рішень з боку держави.

М. Головатий

Легіслатура (від лат. *legislator* — той, хто пропонує законопроект) — 1) визначення законодавчого органу. В цьому значенні Л. України — Верховна Рада України. Цей термін широко використовується у законодавстві Канади, наприклад, Л. Онтаріо, Л. Квебека; 2) синонім поняття "скликання", тобто строк повноважень або фактичний період діяльності законодавчого органу. Складові поняття Л.: строк повноважень депутатів, чергові та позачергові сесії, внутрішня організація.

Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект: Монографія. — К., 2001; *Кислий П., Вайз Ч.* Становлення парламентаризму в Україні на тлі світового досвіду. — К., 2000; *Георгіца А. З.* Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 2001.

Г. Щедрова

Легітимація (від лат. *legitimus* — законний, правомірний) — процедура суспільного визнання будь-якої дії особи, підтвердження, визнання законності влади, повноважень владних структур, наприклад, легітимна влада, легітимний парламент, легітимна партія; характеристика політичного режиму (системи), яка включає два компоненти: 1) уявлення суспільства (частини суспільства) про законність певного порядку в країні; 2) усвідомлення з боку правлячих кіл свого права на владу. Л. політичного явища не означає його юридичної оформленості законності. Л. не має юридичних функцій, не є правовим процесом. Л. утверджує політику та владу, пояснює і виправдовує політичні рішення, створення політичних структур, їх зміну, становлення, застосування насильницьких методів. Л. є інструментом влади, суспільного контролю та одним з найдієвіших засобів політичної організації суспільства. Наприклад, за теократії Л. влади базується на її сакралізації, на вірі в її походження від Бога. Криза Л. (делегітимація) — порушення консенсусу у відносинах влади і суспільства, коли сус-

пільство не визнає прав влади на керівну роль.

Головченко В. Порівняльна політологія: Курс лекцій. — К., 2002; *Соловьев А. И.* Политология: Политическая теория, политические технологии: Учеб. для студ. вузов. — М., 2000; *Білоус А.* Політико-правові системи: Світ і Україна. — К., 1997; *Мишин В. М.* Механизм ответственности власти. — Днепропетровск, 2001.

Г. Щедрова

Легітимність (від лат. *legitimus* — законний, правомірний, належний, справедливий) — здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади. Категорія "Л." увійшла до понятійного апарату політичної науки завдяки працям М. Вебера, який запозичив цей термін із галузі правознавства з метою типологізації названих видів панування. Легітимність явищ політичного життя не означає їх законності, що оформлена юридично, але відзначається фактичною значущістю для життя керованих соціальних мас і реально позначається на їх поведінці.

Л. політики, влади, політичних заходів не збігається з нормативною Л., яка характеризується формальною відповідністю законам країни (легальністю). Здобуття Л. (легітимація) передбачає з боку влади заходи щодо пояснення загального контексту політичних рішень та дій, пропаганди їх привабливості, правильності та фактичної безальтернативності, отримання довіри населення до існуючого режиму, підтримки й участі у генерованому цим режимом політичному процесі. Л. досягається шляхом аргументованого звернення правлячих кіл, які пояснюють чи виправдовують свою політику (а також форму власної організації та функціонування), до якихось змістових цінностей морального або матеріального порядку, традицій та звичаїв, правових норм, справжніх або надуманих інтересів народу, мотивів афектації тощо. Отже, легітимність — засіб узаконення певного типу панування, що ґрунтується на вірі у фактичну та юридичну "правильність" дій існуючого режиму.

За класифікацією М. Вебера існує три види легітимності: 1) традиційна, яка формується на основі усталених звичаїв, традицій, норм культури; 2) харизматична, емоційно-вольова та емоційно-містична; 3) раціональна, що базується на апеляції до чинних законів, які з формального погляду являють собою нормативне відображення розумних міркувань. У сучасних умовах жоден з цих видів сам собою не може задовольнити вимог повноцінного розвитку політичного процесу.

Тому, залежно від конкретних потреб режиму, відбувається взаємодоповнення раціональних та ірраціональних засобів Л. або їх синтез, якому поміркована влада намагається надати органічних форм. Л. — невід'ємна умова існування та здійснення політики і влади, зміцнення життєздатності суспільно-політичних структур, досягнення інтегральної єдності, цілісності та ефективності політичної системи суспільства.

Легітимність — ознака цивілізованої влади, визнання громадянським суспільством її правомірності. Якщо в країні визнається право носія влади диктувати норми поведінки іншим індивідам, то така влада фактично є легітимною. Легітимність політичної влади є результатом відповідної еволюції суспільства. У нестабільних, перехідних суспільствах, де норми поведінки громадян нестійкі, легітимність недостатня або неможлива.

Виокремлюють три рівні легітимності влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

Щодо сутнісної характеристики поняття "Л." існують різні думки. Так, представники ліберально-демократичного напряму характеризують Л. влади з точки зору законності здобуття (досягнення) влади. Захисники прагматичної точки зору стверджують, що легітимною є така влада, яка здатна забезпечити стабільний розвиток суспільства, мир, злагоду незалежно від того, яким шляхом вона здобута.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии. — М., 1992; *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996; *Каретті Е.* Маса і влада. — К., 2001; *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч.

посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Политологический словарь (http:// www.home.ricor.ru/1_9/slovar.html).

Г. Калінічева

Лейбніц Готфрід Вільгельм (01.07.1646, Лейпциг — 14.11.1716, Ганновер) — німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик і винахідник, юрист, історик, мовознавець, енциклопедист. Родина мала багату сімейну бібліотеку (дід і батько були мислителі — професори), завдяки якій Лейбніц ще замолоду багато що вивчив самостійно. Вивчав філософію та право у Лейпцигському університеті, математику в Йєнському. Завершуючи Лейпцигський філософський факультет, захистив дисертацію (1666 р.) "Про комбінаторне мистецтво", а наприкінці того ж року в Альтдорфі — дисертацію на ступінь доктора права. В 1672–1676 рр. жив у Парижі. З 1976 р. служив у ганноверських герцогів: спочатку придворним бібліотекарем, згодом — герцогським історіографом і таємним радником юстиції. Основні праці з філософії — "Міркування про метафізику" (1685 р.), "Нова система природи" (1695), "Нові спроби про людський розум" (1704), "Теодицея" (1710), "Монадологія" (1714).

Створюючи власну філософську систему, Л. намагався здійснити синтез досягнень античної, середньовічної та "нової філософії". Внаслідок творчого переосмислення на основі методології ідей Платона й Аристотеля, Августина та Фоми Аквінського, Декарта, Гоббса й Спінози система Л., що оформилась у 1685 р. і була підсумком двадцятирічної еволюції, увійшла в історію світової філософської думки як завершення європейської філософії XVII ст. і попередниця німецької класичної філософії. Основними імперативами раціоналістичної за своїм характером методології Л. постають універсальність і чітка доказовість філософських міркувань. Вихідними, апріорними методологічними засадами, що уможливлюють дотримання означених імперативів, мислитель визначив такі принципи буття і, відповідно, мислення: 1) несуперечність усілякого можливого або мислимого буття, відображена законом суперечності; 2) первинність можливого щодо реального і можливість незліченної множини суперечливих "світів"; 3) необхідне обґрунтування існування саме наявного світу (події), виражене за допомогою закону достатньої підстави через тлумачення цього світу як найдосконалішого з можливих; 4) оптимальність (досконалість) існуючого світу як достатня обґрунтованість його існування, яку розуміли як "гармонію сутності та існування", тобто оптимальність відносин між розмаїттям існуючих речей і дій природи та їх упорядкованістю; мінімум засобів за максимальної результативності тощо.

Лейбніц розрізняв світ умозбагненний, або світ істинно сущого (метафізична реальність), і світ чуттєвий (феноменальний). Реальний світ, за Л., складається з нескінченних психічних діяльних субстанцій, неподільних першоелементів — монад, між якими панують відносини установленої гармонії. Гармонія (взаємно рівнозначна відповідність) між монадами споконвіку встановлена богом, коли той обрав для існування цей "найкращий з усіх можливих світів". Дії монад взаємопов'язані і зумовлені. Світ фізичний, як вважав Лейбніц, існує тільки як недосконале чуттєве відображення істинного світу монад, як сукупність феноменів на зразок таких, як матерія, рух, час, простір, взаємодія і як феномен людини, що прагне пізнати об'єктивний світ.

Щоправда, справжній світ монад осягається людиною опосередковано через означені феномени тією мірою, якою вони спричинені одиницями справжнього буття, монадами і є в цьому сенсі "добре обґрунтованими", тобто постають як фіксація існування монад як субстанційних сутностей у людському пізнанні. А що сутність суміщається з існуванням лише в богові, то пізнання людиною сутностей відбувається як пригадування, феномени постають переважно як індикатори, а не автентичні вияви сутностей.

У теорії пізнання Л. намагався знайти компромісну позицію між раціоналізмом Декарта та емпіризмом і сенсуалізмом Локка. Наголошуючи на тому, що без чуттєвого пізнання не була б можливою інтелектуальна діяльність, він водночас категорично заперечував проти вчення Локка про душу як "чисту дошку" (tabula rasa), а з формулою сенсуалізму "немає нічого в розумінні, чого раніше не було в почуттях" вчений погоджується лише з поправкою: "Крім самого розуму". Лейбніц вказував на природжену здатність розуму пізнавати ідеї та істини. Серед ідей він називає найвищі категорії —

"Я", "тотожність", "буття", "сприйняття", серед істин — всезагальні і необхідні істини логіки, математики й етики. Як зазначає філософ, ця природжена здатність не надається в готовому вигляді, а існує лише як схильність, задаток.

Втім, людська душа знає все лише потенційно. Реалізація ж цієї потенції потребує чималих пізнавальних зусиль, завдяки яким можливі знання набувають статусу справжніх, істинних і вірогідних. Останні ж Л. поділяв за їх джерелом і пізнавальним значенням на необхідні істини розуму та виняткові істини факту. Великого значення Л. надавав імовірнісним знанням, наголошуючи, відповідно, на розбудові теорії ймовірності й теорії ігор.

Чималий внесок зробив Л. у логіку — вперше сформулював закон достатньої підстави, дав визначення закону тотожності, яке визнається коректним і сучасною логікою, поглибив методи аналізу й синтезу, розробив класифікацію визначень, започаткував деякі підходи, властиві для сучасної математичної логіки.

У вченні про людину Лейбніц займав позицію між тлумаченням свободи як необхідності, якої людина свідомо дотримується, пізнавши її. Він зауважує складність цього поняття, яке неоднозначно використовується, так само як і поняття необхідності (особливо у застосуванні його до людської діяльності). Свобода може бути виключно юридичною, а може бути і фактичною, коли враховується вся складність обставин людської діяльності. При цьому свобода людини, по суті є "свободою її дій" і "вона має свої ступені і різновиди", вважає вчений. До того ж вільною діяльністю він вважає лише ту, в якій людина постає виключно як духовна істота.

Інший аспект вчення Л. про свободу — стримуюча роль розуму над пристрастями. Філософ зауважував нерозривність розуму і свободи в цьому сенсі і вважав, що "до щастя нас ведуть розум і воля, а почуття і потяг призводять лише до задоволення". Висновком щодо цього аспекту свободи можна вважати тезу вченого про те, що "детермінуватися розумом до кращого — це й означає найбільшу свободу".

Встановлену гармонію стосовно людини і її суспільного життя Л. називає *теодицеєю*, тобто боговиправданням. Сутність теодицеї зводилася до зняття з бога відповідальності за те різноманітне зло, яке переповнює людський світ. Соціальна проекція лейбніцевської теодицеї, яка набула у XVIII ст. популярності, резюмувалася в широковідомому нині висловлюванні "Все до кращого в цьому найкращому із світів". Існуючий світ Л. вважав найкращим з можливих, таким, що ґрунтується на гармонії існування й сутності, оптимальності відношень між розмаїттям процесів і речей та їх впорядкованості, максимумі результатів за мінімуму засобів тощо. Зло ж розглядається Л. або ж як своєрідний епіфеномен і навіть одна із складових означеної гармонії, засіб запобігання більшому злу або досягнення більшого блага, або ж — як наслідок недосконалості, скінченності самих людей.

У своїй соціальній філософії Л., приділяючи багато уваги юридичним питанням, не пішов далі загальних положень.

Чимало думок Л., поширенню яких сприяли Вольф та його школа, були розвинені в німецькій класичній філософії. У XX ст. ідеї "монадології" виявилися затребуваними у морфології історії Шпенглера, феноменології Гуссерля, організацистичному холізмі Уайтхеда, персоналізмі тощо.

Лейбніц Г. В. Сочинения: В 4 т. — М., 1982; *Соколов В. В.* Философский синтез Готфрида Лейбница / Там само. — Т. 1; *Нарский И. С.* Лейбниц. — М., 1972; *Майоров Г. Г.* Теоретическая философия Готфрида Вильгельма Лейбница. — М., 1973; Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М., 1989; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002

Г. Калінічева

Лейборизм (від англ. *labor* — праця) — ідеологія і політика робітничих партій в окремих країнах (Великобританія, Нова Зеландія, Австралія та ін.), що ґрунтується на прагненні до гармонізації класових інтересів у суспільстві.

М. Головатий

Лексикон (*lexicon*, від грецьк. *lexikon*) — словник; запас слів, понять, висловлювань, типовий для тієї чи іншої сфери діяльності (економічної, політичної, духовної, соціальної тощо).

М. Головатий

Ленінізм — одна з найвпливовіших політичних теорій у новітній історії людства, марксистське вчення про політичний розвиток суспільства в епоху імперіалізму. Дотримуючись марксистських законів класової боротьби і соціалістичної революції з установленням диктатури пролетаріату, Ленін сформулював свої теоретико-концептуальні положення відповідно до нових політичних умов, які змінили характер і обличчя капіталістичного ладу на початку XX ст. Таким чином, Л. правомірно називають марксизмом епохи імперіалізму, який сформувався в ідейно-теоретичній боротьбі з опортунізмом, тобто з відмовлянням від революційних положень марксистської теорії. Ленін, на основі глибокого аналізу змін у житті провідних капіталістичних країн, запропонував нову систему суспільних та економічних відносин, в якій розкрито економічну і політичну сутність зрілого капіталізму, або імперіалізму (в сучасному політичному лексиконі часто називається "глобалізацією"). Ленін виокремив п'ять основних економічних ознак імперіалізму: 1) виникнення і розвиток монополій на основі концентрації виробництва (нині — ще й транснаціональні корпорації); 2) формування фінансового капіталу (нині — міжнародні банківські структури); 3) переважне значення вивезення капіталу (інвестиційна політика); 4) економічний поділ світу між потужними капіталістичними союзами; 5) завершення територіального поділу світу між імперіалістичними державами і боротьба за його перерозподіл (у нинішніх умовах — неоколоніалізм, запекла боротьба за сировину та енергетичні ресурси). Розвиток імперіалізму супроводжується гострими соціально-економічними кризами, які призводять до локальних і світових війн, а також наростанням визвольної боротьби у колоніях і напівколоніях. Спираючись на економічні висновки Маркса, Ленін сформулював закон нерівномірності економічного і політичного розвитку країн у період імперіалізму, дав аналіз загальної кризи капіталізму під час Першої світової війни і посилення революційної ситуації.

Ленін розвинув далі і обґрунтував ряд нових положень марксистської філософії: про матеріалістичну діалектику, про єдність і боротьбу протилежностей, про закономірності суспільного розвитку в період імперіалізму та соціальних революцій, про дві фази комуністичного суспільства та ін. Він дав розгорнуту критику неокантіанства, махізму, емпіріокритицизму, а також вульгарного матеріалізму. Виходячи із закону нерівномірності розвитку країн в імперіалістичну епоху, Ленін зробив висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох державах і навіть в одній окремо взятій капіталістичній країні та неможливість одночасної перемоги пролетаріату в усьому світі. Він розробив теорію переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, наукову стратегію і тактику пролетаріату в революційній боротьбі. Л. як політична теорія основою революційної боротьби вважає диктатуру пролетаріату, яка може бути встановлена зусиллями міцної, дисциплінованої політичної партії авангардного типу. Ленін обґрунтував ідею союзу робітників і селян під керівництвом промислового пролетаріату; чіткіше визначив шляхи і засоби боротьби за владу, віддаючи беззаперечний пріоритет збройному повстанню; створив теорію революційної ситуації; обґрунтував завдання і програмну діяльність революційного уряду у формі рад як органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства; висунув нові тактичні політичні гасла, які треба застосовувати напередодні повстання і постійно змінювати залежно від обставин, відповідно до діалектики; відкинув концепції національно-культурної автономії і довів, з одного боку, необхідність надання націям права на самовизначення — від створення федерацій до повного відокремлення у вигляді самостійних держав, а з іншого — необхідність боротьби за усунення національних перешкод і побудови життя на принципах пролетарського інтернаціоналізму; сформулював тактику перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську, війну соціал-демократів воюючих країн проти власної буржуазії; теоретично узагальнив практику підпільної революційної боротьби; розробив план побудови соціалістичного суспільства, захисту держави від зовнішньої агресії і внутрішньої контрреволюції; в доктрині нової економічної політики розробив тактику політичних компромісів, тимчасових відступів від стратегічних рубежів; довів можливість творення соціалістичної держави на будь-яких засадах: унітаризму, автономії, федералізму і конфедералізму; сформулював принципи створення радянського державно-

го апарату; висловив припущення, що перехід від капіталізму до соціалізму дасть велику кількість різноманітних політичних форм; зробив внесок у концептуальну скарбницю світового конституціоналізму у вигляді його нових теоретичних засад, реалізованих у перших радянських конституціях, Декларації прав трудящого та експлуатованого народу, Декларації прав народів Росії та ін.; акцентував не на проголошенні формальних прав і свобод людини і громадянина, а на матеріальних гарантіях їх реального забезпечення; розпочав принципову боротьбу проти радянського бюрократизму у державному апараті й партійної пихатості у керівних органах більшовицької верхівки.

Л. як революційна теорія став практично політичною реальністю у жовтні 1917 р. В умовах гострої кризи, викликаної світовою війною і вкрай тяжким соціально-економічним та внутрішньополітичним становищем Російської імперії, більшовицька партія на чолі з Леніним здійснила революційний переворот і встановила соціалістичну республіку. Вдалий досвід більшовиків дістав широку підтримку світових лівих політичних сил, що сприяло різкому збільшенню кількості комуністичних партій, які об'єдналися на засадах Л. у Комуністичний Інтернаціонал.

Подальша доля Л. не може в історичному плані оцінюватися однозначно. З одного боку, на ідеях Л. було побудовано міцну світову державу, яка пройшла крізь страхіття громадянської війни, економічну блокаду 20–30-х років, певну політичну ізоляцію і постійні зовнішні загрози, створила власну могутню індустрію, подолала культурну відсталість, сформувала збройні сили, які відіграли вирішальну роль у перемозі над фашизмом у Другій світовій війні, сприяла розвалу світової колоніальної системи, самостійно подолала наслідки німецької окупації і відродила економічний потенціал держави, досягла науково-технічних височінь, стала піонером в освоєнні космосу. З другого — з ідейно-політичними положеннями Л. пов'язана жорстока внутрішньополітична боротьба за владу після смерті Леніна, переможцем у якій вийшов Сталін. Під гаслами Л., але у зовсім інших історичних умовах, запроваджувався жорстокий політичний терор, у процесі якого загинула й абсолютна більшість соратників Леніна. З часом політична практика довела суперечливість чи помилковість окремих теоретичних засад Л.: штучне підхльостування історичного процесу, гіперболізація класової боротьби; відмова від доктрини парламентаризму, концепції розподілу влади; надмірне перебільшення гасел революційної доцільності та правосвідомості; повне підпорядкування особистого — колективному, особи — державі, національного — соціальному; безпідставне очікування світової соціалістичної революції тощо. Авторитет Л. був також суттєво підірваний в умовах розвалу Радянського Союзу і світової системи соціалізму, який стався наприкінці XX ст. Основними рушійними силами цього процесу виступили не антикомуністичні кола та рухи, не народні маси, а внутрішні владно-керівні й державні структури та їх лідери. Відтак є потреба вивчати Л. у його первісному вигляді: не як політичну ідеологію, а як складову частину загальнолюдської гуманістичної науки і політичної культури, хоча на засадах модернізованого неоленінізму сьогодні будуються ідейно-теоретичні програми комуністичних та інших лівих партій, а також ідеологія соціалістичних держав.

Кедров Б. М. Из лаборатории ленинской мысли. — М., 1972; *Лацис О. Р.* Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. — М., 1990; *Рачков П. В.* Единое революционное учение. — М., 1990; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

А. Пахарєв, А. Кудряченко

Липа Юрій Іванович (1900–1944) — народився в Одесі, в сім'ї відомого громадського і політичного діяча, письменника Івана Липи (псевдонім Петро Шелест та ін.), активного діяча українського відродження, засновника таємного товариства "Братство Тарасівців". Письменник і публіцист, лікар за фахом.

Літературну діяльність розпочав з 1917 р. як організатор української видавничої справи (заснував видавництво "Народний Стяг"), потім пішов добровольцем до армії УНР. В 1919–1920 рр. проживав у Кам'янці-Подільському, тодішньому політичному й культурному центрі, де продовжував навчання в університеті й займався літературною та видавничою діяльністю.

Друкувати поезії почав з 1919 р. Зокрема відомі його збірки: "Світлість" (1925),

"Суворість" (1931), "Вірую" (1938); роман у прозі "Козаки в Московії" (1931); тритомний збірник оповідань "Нотатник" (1936–1937 і 1955) і збірник есеїв "Бій за українську літературу"(1935).

З 1920 р. жив у Польщі і Галичині, студіював медицину у Познанському університеті (1929 р.) і навчався у Вищій школі політичних наук у Варшаві, заснував літературне об'єднання "Сонцесвіт". З 1928 до 1943 р. жив у Варшаві, навчався в університеті та працював лікарем. Разом з поетом Є. Маланюком заснував групу українських письменників "Танк". У 1943 р. Л. переселяється з Варшави до Яворова під Львовом, рідного міста своєї дружини, відкинувши думку про еміграцію на Захід. Займався літературною і публіцистичною працею, часто надавав медичну допомогу пораненим воїнам УПА в лісі. 21 серпня 1944 р. був убитий енкаведистами в селі коло Яворова. Лікарські твори Л. багато разів перевидавалися: "Фітотерапія" (1933), "Ліки під ногами" (1943).

Ю. Липа належить до плеяди найвизначніших ідеологів та історіософів України XX ст. Його книги справили потужний вплив на формування української суспільно-політичної думки міжвоєнного періоду, сприяли глибинному впливу на суспільну свідомість, формуванню українського "Вірую" та народженню нового типу української людини, який можна назвати донцовським.

Ю. Липа написав чимало творів на історичну та політичну тематику, серед них і такі ґрунтовні, як "Українська доба" (1936), "Українська раса" (1937). Але основну частину його творчого доробку становить історіософська трилогія "Призначення України" (1938), "Чорноморська доктрина" (1940), "Розподіл Росії" (1941), у якій накреслено шляхи формування українського етносу, його історичну долю, доцільні напрямки експансії та основні геополітичні небезпеки, створено оригінальну геополітичну доктрину України. Якщо "Призначення України" всебічно обґрунтовує "Чорноморську доктрину", то геополітичне дослідження Л. "Чорноморська доктрина" глибше визначає перспективи України як лідера країн басейну Чорного моря.

Ю. Липа заперечував дилему "Схід — Захід" для України. "Визначення напрямної на схід чи захід — це, передусім, нищення власного характеру, духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпросторилась, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Бугом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих повітря". Геополітична вісь "Південь — Північ", як вісь українських земель, проявилась як у княжій, так і козацькій добі. Таку українську вісь Л. протиставляє відповідним осям Польщі й Росії.

Л. виходить з гідрогеографічної концепції геополітики, вважаючи, що стрижнем, навколо якого формується ядро етнічної території, а відтак етнічні звичаї, традиції, світогляд, тип культури тощо (тобто все те, що ми зазвичай підводимо під поняття "менталітет"), є річкові басейни: "Річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови і релігії".

Нація (або раса у термінології Л.) поєднує етнобіологічні та соціоісторичні чинники: "Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети укриті і явні (як звичаї, мова...), а також антропобіологічні риси становлять виразну цілісність упродовж часу (історії)". Для будь-якої раси є обов'язковими: "одність організації", "одність історії", "одність будуччини". Визначальною рисою раси є "існування в якійсь суспільній збірності своєрідного почуття солідарності, зв'язане з окресленою територію. Воно не зв'язане ані з мовою, ані з біологічною спільністю крови, лишень у найбільш сильнім своїм вияві зв'язане з поняттям власної, своєрідної місії.

Власний терен, власна місія і почування нехіті до чужих — ось що є найпевніше в окреслені слова "нація"!"

Призначення України, винесене Л. у назву своєї основної праці, полягає у формуванні і очоленні "по світі англо-саксонськім, римськім, германськім" "світу четвертої великої раси в Європі, понтійської, української раси". Ера її має настати в міру виконання однієї геополітичної місії, покладеної на українську расу через її високу моральність і гуманність у ставленні до сусідів (зокрема, це відсутність імперіалістичних домагань до будь-кого з них). Українська раса має освоїти (насамперед духовно) простір між Балтикою, Уралом, Кавказом та Чорним морем. Створення такого простору, "моральної осі" уможливить вільний розвиток та поступ будь-якій, малій чи великій, расі. Стати запорукою такого розвитку — це і є призначення України.

Майбутню роль України, яка за своїм покликанням "вимагає великости" й "великодержавного світогляду", Л. пов'язує з великими змінами на європейській карті. До них належить втрата Росією України, Кавказу й відродження Казанської держави, що забезпечило би чорноморським країнам як свободу розвитку, так і свободу торгівлі з Далеким Сходом.

Блискуче викладена балто-чорноморська доктрина України Л., виписані геополітичні характеристики українських територій, історико-психологічні особливості української ментальності, що сприяло усвідомленню українцями свого місця у світі, зробили його однією з найпопулярніших постатей свого часу як у Галичині, так і на еміграції.

Демонтажу внутрішнього малоросійства, успадкованого від попередніх поколінь комплексу національної меншовартості як пересічного українця, так і правлячої верстви, і формуванню української структури духу — цій місії була присвячена вся творчість Л., — і поета, і письменника, й історіософа.

Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992; *Гринів О.* Передбачення глобального масштабу // Липа Ю. Розподіл Росії. — Львів, 1995.

Ф. Медвідь

Липинський В'ячеслав (1882–1931) — український історик, політолог, громадсько-політичний діяч, випускник філософського факультету Краківського університету. Був організатором Української демократично-хліборобської партії, послом гетьманського уряду та УНР у Відні, одним із засновників "Українського Союзу хліборобів-державників". Сформулював і обґрунтував доктрину українського консерватизму. Вважав, що для України була б найприйнятнішою спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Влада гетьмана має бути обмежена двома законодавчими палатами: нижчою — з'їздом рад поодиноких земель і вищою — Трудовою Радою держави. Липинський визначив основні підвалини української монархічної державності, особливо політичного режиму влади, яку назвав класократією. Це було своєрідним запереченням республіканської парламентської демократії. Суть класократії — у пануванні активної меншості — аристократії. Липинський пропонував обирати аристократію з різноманітних класів — хліборобського, промислового, купецького і фінансового, комунікативного, інтелігенції тощо. Дбав і наполягав на інтенсивній пропаганді консервативної ідеології, на підтримці хлібороба-власника. Головною умовою відновлення української державності вважав єдність і солідарність. Пропонував утворити міждержавний союз трьох Русей: Московської, Білоруської, Української. Найвідоміші твори: "Україна на переломі", "Листи до братів-хліборобів".

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Литвин Володимир Михайлович (нар. 1956) — доктор історичних наук, професор (1996 р.), академік НАНУ (Відділення історії, філософії та права, новітня історія України, 2003), академік АПрНУ (2000). Голова Верховної Ради України (з 28.05.2002).

Народився в с. Слобода-Романівська Новоград-Волинського району Житомирської області. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1973–1978 рр.); аспірант (1980–1984 рр.); докторант (1992–1994 рр.). У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Діяльність Комуністичної партії України з вдосконалення підготовки викладачів суспільних дисциплін (1966–1975 рр.)"; докторську дисертацію "Політична арена України: Дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 90-х років)" (захистив у 1995 р.).

Член-кореспондент НАНУ (1997 р.). Заслужений діяч науки і техніки України (1998 р.). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999 р. за серію монографій "Українська фалеристика та боністика").

Автор понад 270 наукових праць, зокрема книг: "Політична арена України: дійові особи та виконавці" (1994), "Украина: политика, политики, власть" (1997), "Україна на межі тисячоліть (1991–2000)" (2000), "Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.)" (2001), "Україна: хроніка поступу (1991–2001)" (2001), "Вимір

історією" (2002), "Тисяча років сусідства і взаємодії" (2002).

О. Шуба

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — політична ідеологія, яка базується на вимогах забезпечення свободи особистості, громадянських та політичних прав індивіда, дотримання принципів парламентаризму, вільного підприємництва та обмеження сфери діяльності держави.

Термін "Л." увійшов до широкого вжитку в 30–40 роках XIX ст., коли в ряді країн Західної Європи з'явилися політичні партії "лібералів". Однак світоглядними коренями Л. є римське право, ідеї автономії та самоцінності особистості, індивідуальної свободи, космополітизм, гуманізм. Фундаментальні ідеологічні засади Л. сформувалися в епоху буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Ідеологія раннього Л. відігравала прогресивну роль, тому що в ній було сформульовано основні принципи нового суспільного устрою, який прийшов на зміну феодалізму. Прихильники Л. вимагали обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу і допущення вихідців з третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв дворянства і духовенства. Ідеологи буржуазних революцій зробили суттєвий внесок у розробку і втілення в практику парламент. устрою. Пізніше багато ідей, витриманих у дусі концепції "правової держави" — конституційного правління, яке базується на поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову; забезпечення основних політичних прав громадян, включаючи свободу слова, друку, віросповідань, проведення зборів тощо — увійшли до ідейно-політичного арсеналу Л.

Ринкова економіка сприяла формуванню середнього стану (купців, підприємців, управлінців, інтелігенції) з різночинців, тобто не дворян; інституцій соціального спрямування і різної політичної орієнтації, незалежних від держави. Внаслідок тривалої еволюції названих чинників сформувалися цінності сучасного Л. як системи соціально-економічних та політичних поглядів, яка захищає свободи та права особи, приватну власність, демократію, громадянське суспільство, договірний характер державної влади, вільну конкуренцію тощо. Л. виходить з положення, що світ підпорядковується законам, які нам не підвладні. Тому природним принципом поведінки людини повинні бути здоровий глузд, адаптація до обставин і вимог суспільства. Л. від самого початку не був тотожним егоїзму, аморальності, відходу від участі у виконанні суспільних завдань. Він звертався до високоморальної особи, яка діє виважено, поєднує свої інтереси з інтересами соціального цілого й несе за нього відповідальність. Основу політичної програми Л., яка найбільш концентровано виражена у вченнях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля, Т. Джефферсона, А. Сміта, становлять спосіб дій, який ґрунтується на особистій ініціативі й свободі вибору, готовність до сприйняття нових ідей і водночас заперечення диктату ідеологій, політики, влади. Такий "спонтанний порядок", на думку деяких вчених (Гі Сорман), спроможний забезпечити саморегулювання суспільного організму краще за будь-які плани. Елементами спонтанного порядку є окремі господарства як індивідів, так і організацій, якими керують свідомо. Розвиток приватного права полягає значною мірою у наданні можливості для створення добровільних асоціацій, які не мають примусової влади. Важливий постулат Л. — встановлення балансу між сферами суспільних та особистих інтересів. Вважається, що Л. — це не ідеологічна догма, а "проект суспільства", який може бути адаптований до місцевих історичних, національних і культурних умов.

У XIX–XX ст. ідеї Л. розвивалися у філософській, соціологічній та політичній думці Б. Констана, І. Бентама, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, К. Поппера, Ф. Хайєка та ін. Згідно з ліберальним ідеалом, мета створення держави — збереження і захист природних прав людини, відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. У суспільстві віддається пріоритет громадянським свободам над політичними, юридичними та моральними нормами. Вплив держави конституційно обмежений, вона не повинна втручатися в економічне життя суспільства. Для політичного стилю Л. властиві прагматизм, меркантилізм, раціоналізм. Спосіб політичних відносин — пошуки і досягнення консенсусу; засоби поліп-

шення суспільних умов — реформування, філантропія, добродійність.

У XX ст. поряд з традиційним Л. сформувалися течії, які намагалися поєднати його основні цінності то з більш "державницькими" уявленнями, то з більш соціально-орієнтованими ідеями, а то і з прямо протилежними поглядами, що повністю заперечували соціальну спрямованість діяльності держави. У другій половині XX ст. розвиток Л. спричинився до появи його "етатистського" різновиду — неолібералізму — з характерним для нього посиленням державно-монополістичного регулювання економіки, інституціоналізацією нових форм державного втручання в суспільне життя.

Більшість партій — прихильників Л. — об'єднані в Ліберальний інтернаціонал, створений у 1947 р. Партіями-засновниками прийнято "Маніфест лібералів". У Європарламенті ці партії (понад 30) мають п'яту за кількістю фракцію.

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997; *Бова А.* Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода нація. — 1997. — № 6.

О. Бабкіна

Лібертаризм (від англ. *liberty* — свобода) — ідейно-політична течія, яка заявляє, що є прямою спадкоємницею класичної ліберальної традиції, яка "абсолютно помилково поціновується як консерватизм". З питань, які стосуються державно-політичної системи співвідношення економічних, соціальних і політичних аспектів, взаємовідносин індивіда, держави і суспільства, прихильники Л. займають позиції більш праві не лише від лібералів, а й від консерваторів. Вони є правими радикалами, тому що обстоюють зміну основ державно-монополістичного капіталізму і встановлення принципів індивідуалізму і необмеженої конкуренції в усіх сферах суспільства. Ідея прихильників Л. — ринкова стихія вільного підприємництва. Вільний ринок вони розглядають як матеріальне втілення свободи. Лібертаристи висувають, з одного боку, вимоги "держави-мінімуму", намагаються виступати від імені "демократії споживачів", захищати дрібних власників, а з другого — критикують демократію, вважаючи її чи не найголовнішим інфляційним фактором.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Лідер політичний (від англ. — *leader* — ведучий, керівник) — авторитетний член організації, групи, суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях, це володар, який використовує будь-які засоби для наведення громадського порядку й збереження свого панування. У наші дні Л. п. є партійним вождем, головою громадсько-політичної організації чи руху, який веде боротьбу за політичну владу у суспільстві або вже здобув її. Термін "лідер", згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), виник у XIII ст.

Наукове дослідження феномену Л. п. має давню історію. Науково-політичні праці Каутільї, Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона та інших античних мислителів створювалися на основі дій та біографій політичних діячів стародавнього світу. Осмислити важливе соціальне явище політичного панування особи намагалися Геродот, Саллюстій, Тит Лівій, Тацит, Плутарх, Светоній та інші античні історики, які бачили в національних героях, монархах і полководцях єдиних творців історії. Значний внесок у дослідження політичного володарювання зробив італійський політичний мислитель епохи Відродження Нікколо Макіавеллі, який сформулював основні функції Л. п.: забезпечення громадського порядку й стабільності у суспільстві; взаємозв'язок різних інтересів; мобілізація народу на розв'язання загальнонаціональних завдань. Макіавеллі першим визначив положення, на яких базується лідерська влада: 1) всебічна підтримка з боку соратників; 2) знання підлеглими цілей і прагнень лідера та здатність їх здійснювати; 3) володар повинен володіти неухильною волею та виживанням; 4) володар — завжди взірець мудрості й справедливості для своїх прихильників. Подальші наукові погляди на проблему персональної політичної влади висвітлено в трактатах Т. Гоббса, Дж. Локка, французьких просвітителів, Т. Карлейля, Р. Емерсона,

Ф. Ніцше, Г. Тарда, теоретиків марксизму, Г. Лебона, З. Фрейда, О. Шпенглера та ін. Вагомий внесок у наукову розробку проблеми Л. п. зробив Макс Вебер. У XX ст. спостерігався справжній науковий бум із всебічного теоретико-методологічного дослідження феномену Л. п. і політичного лідерства загалом. Серед численних дослідників цієї проблеми Ж. Блондель, Б. Басс, С. Джибб, Р. Стогділл, Ф. Фідлер, М. Херманн, К. Ходжкінсон та ін. Поширюється науково-дослідна робота з розробки проблем політичного лідерства на пострадянському просторі, зокрема й в Україні.

Важливе значення в теоретичній розробці проблеми Л. п. мають особисті якості лідера, притаманні тільки йому здібності та можливості розв'язувати складні проблеми. У сучасних наукових працях особистісні риси Л. п. подаються у вигляді наукового узагальнення, в якому найбільш характерними властивостями є: 1) моральна зрілість і сила власного характеру; 2) вплив на найближче оточення; 3) цілісність внутрішнього світогляду; 4) підприємливість та соціальна сміливість; 5) проникливість; 6) незалежність від шкідливих нахилів; 7) сила волі й мистецтво керувати власною поведінкою; 8) відсутність рефлексії та нервової напруженості. Проте ці морально-психологічні якості можуть бути лише основою для формування рис соціально-політичної спрямованості. До соціально-політичних якісних характеристик Л. п. належать: гострий розум, політична ерудиція та інтуїція; тверда політична воля, здатність брати на себе відповідальність; енергійність; організаторський талант та ораторські здібності; компетентність, всебічна інформованість; здатність викликати у людей довіру, завойовувати симпатії співвітчизників; зовнішня привабливість, фотогенічність. Американський політолог М. Херманн запропонував власну концепцію лідерських прикмет-рис: політична переконаність; політичний стиль; політичні мотиви; реакція на тиск та стресові ситуації; біографічні дані.

У політичній науці визначено основні функції Л. п.: 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас; 2) знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; 3) соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві; 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; 6) легітимація політичного ладу. Але здійснення лідером своїх функцій перед суспільством залежить від ряду умов та факторів, серед яких: надійна підтримка політичної організації, яка висунула лідера; позиція засобів масової інформації, які формують та ефективно впливають на громадську думку; наявність висококваліфікованого і активно діючого кола однодумців, які утворюють його політичну команду послідовників; внутрішня та зовнішня ситуація, в якій відбувається лідерство. Таким чином, успіх Л. п. залежить від великої кількості внутрішніх і зовнішніх умов, але, безперечно, провідне місце серед них займають професіоналізм, відданість та соціальна активність команди однодумців. Проблемі взаємовідносин лідера і його політичного оточення присвячено багато політологічної літератури, яка становить самостійну наукову частину теорії Л. п.

Якісні риси і соціально-політичні функції є визначальними для типологізації лідерської діяльності. Згідно з численними концепціями типологізації Л. п., вирізняють таких лідерів: правлячих та опозиційних; революціонерів, реформаторів і консерваторів; формальних і неформальних; кризових і рутинних; великих і малих; пролетарських, буржуазних, дрібнобуржуазних; загальнонаціональних і регіональних та ін. Найбільшої популярності у політичній науці набула концепція типологій Л. п. М. Вебера, в основу якої покладено типи суспільного правління. Вебер вирізняє: традиційних лідерів (вождь племені, князь, монарх); рутинних лідерів (президент, глава уряду, які обрані демократичним шляхом); харизматичних лідерів, як з'являються в умовах революції, гострої кризи та в інших неординарних ситуаціях. Серед відомих дослідників типології політичних лідерів англійський політолог К. Ходжкінсон, у концепції якого лідери визначаються як: кар'єристи; політики; техніки; поети. Американський політолог М. Херманн визначає такі типи Л. п.: "центр", "комівояжер", "маріонетка", "пожежник". Французький учений Е. Де Боно називає 14 типів Л. п.: організатор, охоронець інформації, слідопит, дослідник,

генератор ідей, синтезатор, реактор, роз'яснювач, комунікатор, продавець ідей, організатор власної групи, дипломат, провідний, виконавець. Типології Л. п. пов'язані з аналізом лідерського стилю керівництва.

У перехідних політичних системах, до яких належить і сучасна Україна, потрібні Л. п. загальнонаціонального масштабу, котрі володіють: 1) здатністю персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду; 2) готовністю виходити за межі бюрократичних процедур у прийнятті рішень в екстремальних ситуаціях; 3) мистецтвом створювати принципово нову модель поведінки і мислення, яка тиражувалась би в усьому суспільстві; 4) вмінням формулювати нові творчі цілі, евристичні програми та ідеології в умовах, коли втрачено старі орієнтири, суспільство розколоте, в ньому панують апатія і розгубленість; 5) здатністю пов'язувати актуальні інтереси з історією країни, традиціями сучасного та попередніх поколінь; 6) вмінням вселяти нації віру та оптимізм, допомагати їм долати невпевненість, комплекс вини та неповноцінності.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; *Кудряшова Е. В.* Лидеры и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. — Архангельск, 1996; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры: Монография. — К., 2001; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях. — К., 1999.

А. Пахарєв

Лідерство політичне — 1) механізм групової інтеграції, який об'єднує дії навколо особи чи певного угруповання, які відіграють роль керівника; 2) процес взаємодії угруповання авторитетних людей, котрі наділені реальною владою і здійснюють легітимний вплив на суспільство або окрему його частину на основі добровільно отриманих політико-владних повноважень і прав значної частини громадян. Тип Л. п. пов'язаний з природою суспільно-політичного ладу, характером лідерського угруповання і конкретно-історичною ситуацією у суспільстві. Політичний термін "лідерство" виник лише на початку XIX ст., хоча термін "лідер" був відомий на багато століть раніше. Проблема Л. п. привертала до себе увагу протягом усієї людської цивілізації. Вона була у полі зору Геродота, Плутарха, Светонія, багатьох філософів, Макіавеллі, мислителів епохи Відродження, французьких просвітителів, теоретиків марксизму. Волюнтаристське розуміння Л. п. у суспільствознавстві розвивали Т. Карлейль і Р. Емерсон. Для Ф. Ніцше прагнення до лідерського панування — прояв "творчого інстинкту", а лідер має право третирувати мораль — зброю слабких. Для Г. Тарда Л. п. визначається наслідуванням прихильниками лідера як основним законом соціального життя. За З. Фрейдом, придушене лібідо може переходити до прагнення Л. п. А. Адлер стверджує, що прагнення до Л. п. — певна компенсація почуття неповноцінності особи. Більшість дослідників Л. п. спираються на типологію авторитету, розроблену М. Вебером. У сучасній політичній науці проблема Л. п. досліджувалася західними науковцями Р. Стогділлом, К. Джиббом, Б. Бассом, Ж. Блонделем, К. Ходжкінсоном та ін. Посилюється увага до проблеми Л. п. науковців-дослідників на пострадянському просторі.

У сучасній політології Л. п. не має однозначного тлумачення, хоча в численних концепціях воно трактується як загальний феномен. Найвдалішою є класифікація Л. п., запропонована Р. Стогділлом у праці "Керівництво з лідерства", де він об'єднав усі означення цього феномену в 11 груп. Згідно з цією класифікацією Л. п. позначається як: 1) центр групових процесів, коли лідерство є суттю вищості одного чи кількох індивідів над іншими членами групи, яке виявляється в процесі керівництва ними; 2) виявлення особистісних рис, коли наявний односторонній вплив; 3) мистецтво досягнення згоди, коли під час управління досягається максимальне співробітництво за мінімальних розбіжностей; 4) дія і поведінка, коли лідерська поведінка виступає своєрідною координацією в управлінні; 5) інструмент досягнення мети або результату, коли лідер згуртовує однодумців і мотивує їх рух до результату; 6) взаємодія, коли наявний ефект групових дій, а завдання виконуються не тому, що так треба, а за бажанням; 7) уміння переконувати, коли управління здійснюється за допомогою сили переконання та спонукання, мистецтва знання людської природи; 8) здійснення впливу, коли лідер словом

впливає на поведінку свого оточення або мас, спонукаючи їх до досягнення певного результату; 9) відносини влади, коли лідер чинить максимальний тиск на послідовників за мінімального їх опору; 10) диференціація ролей, коли кожний член організації та суспільства займає певне місце у системі соціально-політичних відносин, а лідер повинен домагатися досягнення взаємного впливу; 11) ініціація або запровадження структури, коли управління визначається як активний процес, що породжує та підтримує рольову структуру, а роль лідера посилюється у процесі структурування взаємовідносин між людьми та їх діяльністю. Таким чином, Л. п. багатолике — це процес, який відбувається в різних соціально-політичних колективах і в суспільстві загалом. Л. п. тісно пов'язане з політичною ситуацією, в якій відбувається цей процес. До основних характеристик ситуації належать: а) структура міжособистісних відносин усередині політичної організації; б) властивості, притаманні цій організації; в) риси тієї культури чи структури, до якої належать члени організації; г) внутрішні та зовнішні умови, за яких організація існує; д) реакція кожного члена організації на цінності та відносини, які вони створюють. Наукові дослідження світової і вітчизняної політології дають змогу зробити висновки: 1) взаємозв'язок, взаємодія і взаємовпливовість основних елементів лідерства (лідер, послідовники, середовище і завдання) є обов'язковою потребою; 2) лідерство не може бути лише набором особистих якостей та здібностей керівників, а є особливим видом міжособистісних відносин; 3) лідерство пов'язане з роллю, яку виконують представники керівництва у певній суспільно-політичній системі; 4) з лідерством асоціюються лише свідомі та навмисні впливи; 5) процес лідерства має динамічний характер. Для кожної історичної епохи, кожного етапу суспільного розвитку, як і для кожної політичної системи й політичного режиму, властиві свої особливості й методи формування Л. п. Триває цей процес і в політичному житті сучасної України.

Ашин Г. К. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2; *Кудряшова Е. В.* Лидер и лидерство. — Архангельск, 1996; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001; *Пахарєв А. Д.* Політичне лідерство в Україні. Пострадянська доба // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. — Вип. 5. — К., 1998.; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.

А. Пахарєв

Лімітроф — а) прикордонна живильна область між імперіями, цивілізаціями; б) прикордонні (білякордонні) області, що повинні були утримувати військо, яке стояло на кордонах; в) держави, які є "санітарним кордоном" між ворожими блоками, державами.

Сьогодні Україна є Л. для Росії та Європи, проміжним, міжцивілізаційним простором між західною й російсько-євразійською цивілізацією. До того ж Л. з подвійною оцінкою. Європа (натовська) вважає східні кордони України лінією розлому між Європою та Росією (Росія з тюркськими анклавами і є окремою російсько-євразійською цивілізацією). А Росія вважає західні кордони України лінією розлому між НАТО й СНДівським простором, позначаючи останній як зону своїх особливих інтересів.

Лімітрофним називається проміжне цивілізаційне положення й стан. Якщо народ Л. не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то самовизначення цього народу у формі незалежної держави залишається проблематичним, як і створення своєї локальної цивілізації. Така ситуація була однозначно жорсткою в епоху "холодної війни" між НАТО і Варшавським Договором. Тепер, коли США почали претендувати на роль одноособовою світового арбітра, діапазон маневру лімітрофів Європи, у тому числі й України, розширився, оскільки Росія через програш у "холодній війні", розпад СРСР і нинішні внутрішні негаразди, "слабкі місця" влади не може диктувати своєї волі сусіднім лімітрофам. Навпаки, вторгнення в Чечню призвело до того, що всередині Росії створено лімітроф, який став зоною суперництва Росії і мусульманського світу.

Україна є Л. у трьох значеннях. У геополітичному вона справді опинилася між НАТО і Росією. В економічному — між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу і хаотичною, грабіжницько-експлуатованою новим панів-

ним класом економікою Росії. У духовно-моральному — між тоталітарним, моноідеологічним і лжеморальним минулим та невизначеним, навіть невідомим майбутнім, яке функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопартійну, правову, демократичну державу, основу якої ще тільки закладено. Усі три значення характеризують межовий, перехідний характер держави і суспільства.

М. Михальченко

Лінія конфлікту — термін, що означає кордони (межу), які розділяють супротивників і захисників спірної позиції. Широко використовується в соціологічних дослідженнях виборів і однозначних рухів (соціальні Л. к.). Л. к. розділяють класи, конфесії або етнічні меншини, інтереси яких представляють різні політичні партії, інші суб'єкти політики.

М. Головатий

Лісовий Василь Семенович (нар. 1937) — український філософ, політолог, культуролог. Колишній політв'язень. Відмінник освіти України. Закінчив Київський державний університет. Викладав філософію, працював в Інституті філософії НАНУ. Широковідомі його праці "Карл Поппер. Злиденність історицизму", "Культура — ідеологія — політика" та ін. Основні наукові інтереси — політична філософія, політична ідеологія, суспільно-політичні ідеї в Україні XX ст.

М. Головатий

Літопис Г. Грабянки ("Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с поляки...") — пам'ятка української історичної та політико-правової думки XVIII ст. Складений 1710 року старшиною Гадяцького полку Г. Грабянкою. Прозовий твір з літописними елементами. Викладає події до листопада 1708 р. Найпопулярніший в Україні твір історичної тематики у XVIII ст. Оригінал Л. Г. не зберігся. Відомий у понад 50 списках. Здебільшого входив до рукописних збірників разом з документами українського та зарубіжного походження (переважно — документами відносин Війська Запорозького з Російською державою та міжнародними договорами). Вперше опублікований у 1793 р.

Автор літопису — прихильник необмеженої монархії. Монарх є намісником Бога на землі. У поглядах на роль монарха у державі автору притаманний антропологізм. З іншого боку, автор визнає невідчужуваність і безумовну цінність прав (власне, станових прав) підданих. На його погляд, успішність державного будівництва залежить від справедливості, правових основ відносин монарха з підданими. Іншим суб'єктом у відносинах з монархом є "землі" — територіальні міжстанові корпорації. "Земля" зберігає незмінними свої права навіть у разі завоювання. У разі порушення монархом прав "земель" останні можуть виявляти різні форми протесту, зокрема й збройний опір центральній владі та присягти разом із своєю "землею" іншому монарху. Відповідь монарха у таких випадках повинна мати насамперед правовий характер і ставити за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть бути інші монархи. Міжнародна політика здійснюється монархами, а союзи між монархом та підданими іншого монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від етнічної, національної і станової належності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими тільки на основі справедливості. Автор неодноразово виступає проти виявів превалювання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у державному управлінні сприяє розвитку анархічних тенденцій та виявів насильства, порушенню прав громадян, недотриманню міжнародних договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, за Л. Г., скоріше не обмежуватися, а коригуватися згідно з порадами органів станового представництва. Л. Г. розвиває популярну в українському суспільстві XVII–XVIII ст. категорію "вільний народ". Згідно з автором, це народ, що виробив власні державні структури, зокрема власну систему адміністрації, збереження якої залишається його привілеєм і не має може скасовуватися чи змінюватися монарх навіть у результаті збройного підкорення цього народу. Такі принципи взаємовідносин фіксуються у привілеях монарха. Порушення таких принципів з боку монарха є достатнім для відмови народу (під народом тут слід розуміти територіальну міжстанову корпорацію) від покори монарху. Найбільшою загрозою державотворенню автор вважає міждержавні та громадянські війни.

У питаннях українського державотворення Г. Грабянка займає виразну автономістичну позицію. Він засуджує незалежницькі прагнення гетьманів, вважаючи їх проявами гордині, кару за що Бог накладає на Військо Запорозьке. Водночас він засуджує спроби держав (Речі Посполитої та Російської держави) обмежити українську автономію. Права українців як "вільного народу", за Л. Г., полягають у повній автономії у формуванні та діяльності адміністрації на чолі з гетьманом, що підпорядковується безпосередньо монарху. Гетьман, що обирається радою старшин, здобуває законну владу лише після його затвердження монархом. Автор засуджує форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до анархії та насилля, скептично оцінює здатність мас приймати політичні рішення. Він — прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Автор загалом негативно оцінює роль Запорозької Січі в українському державотворенні після 1648 р.

Територію українського державотворення XVII–XVIII ст. Л. Г. обмежує Середньою Наддніпрянщиною — відповідно до Зборівського договору 1649 р. та меж поширення козацького адміністративного устрою. Для нього українське державотворення ґрунтується насамперед не на етнічному та релігійному, а на суспільному самовизначенні. Автор звертає увагу на міграції українського населення та зміни його етнічного ареалу, але не виявляє ідеї етнічної соборності. Загалом позитивно автор оцінює Андрусівське перемир'я 1667 р. та "Вічний мир" 1686 р. як такі, що сприяли припиненню громадянської війни та спрямуванню Речі Посполитої, Російської держави та українського козацтва на боротьбу проти мусульманських сусідів.

Серед геополітичних ідей Л. Г. найвиразніше виокремлена ідея єднання християнських держав проти мусульманської загрози. На думку автора, стратегією Кримського ханства було зіткнення та послаблення християнських держав з метою повного або часткового відновлення Золотої Орди. Саме у боротьбі проти ісламу Л. Г. вбачає основну зовнішньополітичну ідею козацтва. Головними причинами переходу українців у російське підданство автор називає релігійні утиски та неможливість вирішити соціальні проблеми (визнання прав козацького стану за масами покозачених) у Речі Посполитій.

У Л. Г. подається у вигляді повних текстів, переказу та розлогих цитувань понад 15 документів українського державотворення 1632 — кінця XVII ст., жоден з яких не є автентичним. Деякі з них (Зборівський договір 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р., "Переяславський договір 1654 р. "у редакції 1659 р., Гадяцький договір 1658 р. (один із ранніх варіантів) та ін.) побудовані на інтерпретації справжніх документів та відображають правосвідомість автора. Інші (наприклад, матеріали дискусії Б. Хмельницького з Мегмед Гіреєм IV 1654 р.) є художньою підробкою, введеною для надання достовірності авторським ідеям.

Л. Г. викладає нову для свого часу історико-політичну теорію українського хозаризму, що спрямована на обґрунтування етнічної окремішності українців, стародавності козацтва та його державності. Основна мета теорії — доведення права українців на збереження автономного суспільно-політичного устрою у Російській державі.

Л. Г. став основою пізніших пам'яток української історичної та політико-правової думки (зокрема "Розмови Великоросії з Малоросією..." С. Дівовича 1762 р., "Героїчних віршів" Іоанна 1784 р., "Історії Русів" та ін.), а також творів французьких і німецьких авторів, присвячених Україні, значною мірою вплинув на розвиток української історіографії XIX ст.

Hrygorij Hrabjanka's The Great war of Bohdan Xmelnyc'kyj. — Cambridge,1994; Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992; *Апанович Е.* Рукописная светская книга 18 в. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983; *Грушевский М.* Об украинской историографии 18 века. Несколько соображений // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. Сер. 12. — 1934. — № 3; *Наріжний С.* "Действія презельной брани". Літопис Григорія Грабянки // Праці історико-філол. т-ва в Празі. — 1939. — № 2; *Кресін О.* Орлик, Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996.

О. Кресін

Літопис С. Величка — найбільший український історико-літературний твір XVIII ст., написаний колишнім військовим канцеляристом Самійлом Васильовичем Величком у 1720-х роках. Складається з

двох самостійних частин: “Сказание о войне козацкой с поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...” (1648–1659 рр.) та “Повествование летописное о малороссийских и частично других событиях...” (1660–1700 рр.)). Охоплює події 1648–1700 рр. в Україні та європейських країнах, проте згадує й раніші та пізніші (до 1725 р.). Зберігся оригінал та один список Л. В. Вперше виданий у чотирьох томах у 1848–1864 рр. Автор Л. В. використав значну кількість опублікованих та рукописних документів, літературних джерел та преси.

С. Величко — прихильник монархії, обмеженої станово-представницькими органами. Певним орієнтиром для нього є політико-правовий устрій Речі Посполитої. Монарх, на його думку, є намісником Бога на Землі і має відповідні якості: справедливість та милосердя до підданих. Відносини монарха з підданими, об’єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються при обранні монарха, містять права та обов’язки сторін і затверджуються взаємною присягою. Порушення таких договірних відносин з боку короля звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, включно перехід — особистий або, за рішенням станів (насамперед дворянства) певної території, колективний разом із територією — у протекцію до іншого монарха. Українська нація для автора — насамперед соціально-політичний організм, уособлюється у шляхті та козацтві. Козацтво через свою військову службу з охорони Речі Посполитої від зовнішніх ворогів (насамперед Оттоманської Порти та Кримського ханства) здобуло спадкові станові права, рівні з шляхетськими. Тому основним змістом подій 1648–1654 рр. для С. Величка є рішення козацтва на чолі з Б. Хмельницьким як станової корпорації українських земель, про вихід з протекції польського монарха — короля та прийняття протекції іншого монарха — московського царя — разом із своєю територією — Україною (її Л. В. обмежує Середньою Наддніпрянщиною). Таку політичну націю — козацтво — Л. В. виокремлює як функціональний елемент з “руського” етносу, який охоплює українські та білоруські землі (що перебували у межах Речі Посполитої до 1648 р.).

Л. В. не вважає, що Визвольна війна середини XVII ст. призвела до зміни соціальної організації українського суспільства, вважаючи її традиційною. Система адміністрації Війська Запорозького для автора повністю відповідає традиційному козацькому самоврядуванню. Загалом автор не бачить альтернатив перебуванню України під владою того чи іншого монарха — при безумовному дотриманні прав українських станів, до яких включає право на самоврядування та використання податкових коштів на місцеві потреби. Основним обов’язком України (як території, підконтрольної козацькому стану) щодо суверена — монарха С. Величко вважає військову службу, захист від зовнішніх ворогів. Автор розглядає Переяславський договір 1654 р. як вічний. Державно-правові відносини Війська Запорозького з Російською державою в інтерпретації Л. В. загалом відповідають конституційній моделі тогочасної Речі Посполитої і визначаються як “союз і протекція”. Автор засуджує звуження автономних прав Війська Запорозького царським урядом, проте вважає, що питання їх відновлення слід вирішувати шляхом не повстання, а відповідного аргументованого звернення до монарха — царя.

Політику незалежності України (у Л. В. — “нейтралізм”) автор вважає тимчасовою, що має закінчуватися вибором станами того чи іншого монарха. Тривале провадження такої політики, на думку Л. В., нелегітимне і навіть згубне для України. Таку політику у Війську Запорозькому Л. В. приписує тільки П. Дорошенку. Більшу прихильність автор виявляє щодо тогочасної концепції “вільного народу”, що мала автономістичний зміст. Не відмовляючись від ідеї соборності “руських” (українських та білоруських) та “українських” (Середня Наддніпрянщина) земель, автор вважає політику соборності у тогочасних умовах нездійсненною і закликає відмовитися від неї задля запобігання громадянській війни та іноземному втручанню, збереженню автономії частин України під владою різних монархів.

Гетьманський ранг Л. В. прирівнює до князівського. Автор виступає за обмеження повноважень гетьмана, зокрема у фінансовій сфері, на користь представницького органу — козацької ради (генеральної старшини та полковників). Зокрема, автор обґрунтовує необхідність відділення “військового”(що належить до Війська Запорозького) та гетьманського скарбів, скасування непідзвітного контролю гетьмана над першим. Вирішення та-

кої ситуації Л. В. вбачає у запровадженні посади генерального військового підскарбія, підзвітного козацькій раді. Свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів С. Величко непрямо висловив через включення до Л. В. видатної пам'ятки української політико-правової думки — анонімного вірша кінця XVII ст. "Ей, Іване, поповичу-гетьмане".

Найбільшою загрозою існуванню Війська Запорозького Л. В. вважає громадянську війну, що спричиняється негативними рисами у ментальності українців — честолюбстві, користолюбством, невіглаством та простодушністю, схильністю до розбрату тощо, які автор засуджує, а також орієнтаціями населення на різних монархів. Автор приділяє значну увагу темам патріотизму, етнічного та релігійного відступництва.

Л. В. розділяє божественне і природне (або натуральне) право, обстоює невіддільність прав людини, наданих Богом (природних), та натуральних (що випливають з природи живої істоти) прав. Земні закони мають відповідати природному праву. Саме з позиції зору прагнення козацтва відновити порушені польським народом природні права людини Л. В. розглядає Визвольну війну середини XVII ст.

Л. В. приділяє значну увагу місцю Запорозької Січі в українському політичному процесі. У ньому найповніше розкрита політико-правова ідеологія Запорозької Січі початку XVIII ст. Січ постає як самостійний політичний організм, що разом із Військом Запорозьким підпорядковується гетьману, зберігаючи, проте, повну автономію. Гетьман як керівник цих двох автономних утворень має обов'язково виконувати політичну волю Запорозької Січі, виразниками якої є запорозька рада та кошовий отаман. Рішення Запорозької Січі є авторитетнішими, ніж Війська Запорозького, бо вона є давнішим утворенням, що поклало початок городовому козацтву. Запорозька Січ у разі незадоволення гетьманом її потреб або в разі незгоди з його політикою може визнати над собою владу іншого гетьмана або обрати власного, не пов'язаного з Військом Запорозьким. Для Запорозької Січі гетьман є посередником у її відносинах з монархом.

Л. В. містить оригінальний варіант сарматизму — теорії походження українців та поляків від давнього народу сарматів. Автор використовує цей виклад для підкреслення давності українців, їх етнічної та державної першості порівняно з поляками, справедливості Визвольної війни середини XVII ст. та легітимності особливих козацьких станових прав.

Л. В. є найбільшою українською збіркою автентичних документів, інкорпорованих у цілісний твір. Водночас він є одним з наймасштабніших у тогочасній українській історії літературі прикладів фальшування, і насамперед свідомого, документів. Загалом у повному обсязі та детальному переказі Л. В. містить понад 210 справжніх та неавтентичних документів, що датовані 1638–1700 рр. Більшість з них є важливими джерелами для вивчення історії українських держави, права та політико-правової думки. З майже 100 документів, датованих до 1690 р., більша половина не є автентичними і є або фальшивими або викладеними із значним спотворенням тексту. Повністю сфальшоване листування, пов'язане із Запорозькою Січчю до 1687 р. Після 1690 р. (коли С. Величко вступив на службу до генерального писаря В. Кочубея і дістав доступ до документації Війська Запорозького) Л. В. є переважно збірником документів з невеликими коментарями. Документи, датовані 1690 р. та пізніші, є достовірними і переважно коректно поданими. Л. В. містить також значну кількість уривків та повних текстів наукових і літературних творів.

С. Величко. Літопис. — К., 1991. — Т. 1, 2; *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII ст. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983; *Дзира Я.* Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — 1971. — Вип. 4; *Клепацький П. Г.* Літопис Самійла Величка. — Полтава, 1926; *Герасименко Н. О.* Історичні події 1648–1657 рр. в Україні у висвітленні С. Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. — К., 1995.

О. Кресін

Лобі (від англ. *lobby* — майданчик для прогулянок, хол) — термін використовувався для означення майданчика для прогулянок у монастирі у XVI ст. Сторіччя згодом так само почали називати місце для прогулянок в палаті громад у Великій Британії. Нове значення терміна прийшло у XIX ст. із США, коли ним почали називати "купівлю" голосів у коридорах конгресу. У

сучасній інтерпретації Л. — це група осіб в органах влади, які відстоюють інтереси певної сили, групи, інституту. Інтереси можуть мати як економічний, так і політичний характер, але прямо не пов'язаний з ідеологією. Своїх представників-захисників можуть мати профспілки, інші рухи, промислово-фінансові групи, іноземні країни. Лобі може "представляти" регіони тощо. Методами діяльності Л. є організація пропаганди, слухань, обговорень, підготовка проектів рішень, розробка законопроектів, апеляція до громадськості, формування громадської думки. Як методи можуть використовуватися незаконні і непублічні дії — підкуп, шантаж, тощо. Лобі може бути порівняно сталим і тимчасовим, створеним для прийняття конкретного рішення. Функціонування Л. може не регламентуватися законом, його діяльність може не афішуватися. Країни, що прагнуть діяльність Л. зробити прозорою, приймають відповідні закони. Пряма заборона Л. не призводить до знищення феномену та інституту, а тільки утаємничує діяльність. Діяльність Л. вважається негативною тоді коли воно є вузькоклановим і закритим інститутом, вдається до антизаконних дій. Натомість демократичний уклад передбачає наявність Л., його прозорої діяльності. Сприяє обмеженню кланового (закритого) характеру Л., тобто надає рівні можливості доступу до органів влади та представників влади, перешкоджає діяльності, що підпадає під категорію корупції. Для таких цілей існує практика, коли зацікавлені сторони можуть безпосередньо зв'язатися для роз'яснень (висловлення позиції) щодо тих чи інших питань з представниками влади, навіть з президентом, як це є у США. Практика, поширена у європейських країнах, в тому числі в Україні — прямі ефіри посадових осіб, "гарячі телефонні лінії" — теж сприяє прозорості та відкритому доступу, обмеженню закритості влади. Особи, що здійснюють зв'язок групи тиску з Л. або безпосередньо формують його (методом збирання потенційних прихильників), називаються лобістами. Вони можуть належати до Л. або бути поза ним.

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Лобізм (від англ. *lobby* — коридор, майданчик для прогулянок, кулуари) — діяльність, спрямована на здійснення впливу на органи влади з метою прийняття ними рішень на користь певних осіб, груп тиску, тощо. Вплив на членів органів влади може здійснюватись як публічними заходами, так і зокрема формуванням громадської думки, що здійснює потужний вплив як публічний (відкритий) тиск, або підкупом, що здійснює вплив, але є корупційною дією.

Лобізм виникає там, де є органи, які здатні ухвалювати певні рішення. Це означає, що навколо цих органів можуть бути ті, хто зацікавлений вплинути на прийняття рішення.

Вважається, що за часів СРСР не було інституту Л. Він засуджувався як буржуазне явище. Тим часом в умовах розподільчої економіки великі підприємства змушені були мати тих, хто міг "вибивати" в "центру" матеріали тощо. Така діяльність прямо підпадає під визначення Л. Таким чином, непублічна діяльність лобістів не означає, що явища не існує. Окремі країни на сучасному етапі намагаються регламентувати лобістську діяльність, зокрема регламентацією лобістських структур, регламентацією їх фінансової діяльності тощо. Так, Конгрес США в 1995 р. прийняв "Акт про регулювання лобіювання".

В українській політиці лобізм де-факто присутній на всіх рівнях влади. Один з проявів лобізму є просування власних депутатів підприємницькими структурами. Разом з тим лобізм в Україні як явище і як процес не набув належного висвітлення та відповідної регламентації.

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Локаут (англ. *lock-out,* букв. зачиняти двері перед будь-ким) — звільнення з ініціативи роботодавця працівників у зв'язку з колективним трудовим спором і оголошен-

ням ними страйку, а також через ліквідацію або реорганізацію підприємства.

М. Головатий

Локк Джон (1632–1704) — англійський філософ, політик, основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму. Критикуючи вчення Т. Гоббса про абсолютний, необмежений характер державної влади, Л. стверджував, що основним обов'язком держави, що виникла на основі договору, є дотримання "природного права", захист особистої свободи і приватної власності громадян. На думку Л., держава отримує від людей саме стільки влади, скільки необхідно для досягнення головної мети політичного співтовариства — реалізації своєї громадянської ідеї і насамперед права володіти власністю. Однією з найпопулярніших і широковідомих праць є "Два трактати про державне правління" (1690).

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — 2-ге вид., перероб. і допов. — Львів, 1997.

М. Головатий

Ломейські конвенції — угоди про співробітництво між ЄС і державами Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону (АКТ), укладені в 1975, 1979, 1984 і 1989 роках. Згідно з Л. к. кожні п'ять років фіксувалися заходи щодо надання допомоги у розвитку, які складалися з фінансової, технічної допомоги, торгових преференцій, розвитку економічної структури, сприяння індивідуалізації і допомоги в стабілізації прибутків від торгівлі сировиною.

М. Головатий

Лондонський клуб — неформальна міжнародна організація, яка об'єднує велику групу комерційних банків-кредиторів.

М. Головатий

Лоялісти — так називали у другій половині XVIII ст. частину колоністів Південної Америки, які були вірнопідданськи налаштовані до королівської влади в метрополії, дотримувалися монархічних поглядів і виступали проти відділення північноамериканських колоній від Великобританії, великих землевласників — плантаторів-рабовласників, торговельної буржуазії, англійських урядових чиновників, духовенства.

М. Головатий

Лояльність (від англ. *loyal* — вірний) — вірність, прихильність політичного суб'єкта цілям, нормам і цінностям, які проголошувалися владою, політичними інститутами та ідеологіями. Л. може бути справжньою (дієвою) і формальною, коли вірність, прихильність існує вербально (на словах) і реальними діями не підтверджується.

М. Головатий

Люмпени, люмпен-пролетаріат (від нім. *Lumpen* — лахміття) — декласована і деморалізована частина робочих та інших верств населення, які перебувають на соціальному дні (жебраки, злиденні, бродяги, бомжі, кримінальні злочинці та інші паразитарні елементи), що змирились зі своїм становищем і не здатні зазвичай самостійно боротися за його зміну.

У Давньому Римі Л. називали нащадків збіднілих і розорених індивідуальних виробників сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів, чия продукція не була конкурентоспроможною через широке використання в економіці дешевої рабської праці.

Характерною ознакою Л. є відсутність бажання працювати, соціально-економічний паразитизм, спрощені до мінімуму потреби ("хліба і видовищ"), які можуть трансформуватися у високі соціальні вимоги. Кількість Л. збільшується в кризові періоди суспільного розвитку, особливо під впливом економічних криз, посилення безробіття, злиденності (пауперизм), соціально-політичної аномії тощо. На формування люмпен-пролетаріату впливають також правовий нігілізм, соціальна незахищеність, зниження рівня культури, писемності і моралі, політичної участі, обмеження прав і свобод (що особливо відчутно позначається на інтелігенції).

Як свідчить історичний досвід, через невизначеність своєї соціально-політичної орієнтації Л. можуть підтримувати будь-які соціально-політичні сили: від лівацьких і анархічних до фашистських, стати джерелом або резервом авторитарної і тоталітарної ідеології та політики. На основі цього поняття виникло кілька близьких за значенням термінів: "люмпен-інтелігенція", "люмпен-авангард",

"люмпен-маса". В сучасній науці термін "люмпени" з його оціночно-емоціональним забарвленням поступово витіснився поняттям "маргінальні верстви".

Политология: Словарь-справочник — М., 2000; Политология: Краткий словарь / Под ред. Коновалова В. И. — Ростов н/Д, 2001; *Тадевосян Э. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. — М., 1996; Политологический словарь (http://www.home.ricor. ru/1_9/slovar.html); Социологический словарь / Сост. О. М. Абрамова, А. Н. Рыжов; Ред. проф. Л. Г. Судас.

Г. Калінічева

Люстрація (від лат. *lustratio* — очищення через жертвоприношення) — 1) релігійно-магічні обряди, пов'язані з уявленнями про їх очисну силу і порятунок з їх допомогою від хвороб та інших напастей; 2) принцип, який увійшов у сучасну політичну практику ряду країн і пов'язаний із заходами, спрямованими на беззастережне виключення з активного державного життя і діяльності осіб, які займали в минулому керівні посади в тих чи інших партійно-державних системах.

У країнах ЦСЄ (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія) існує особлива процедура перевірки осіб, які займають відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх належності (в минулому) до керівництва комуністичних партій, служб державної безпеки чи співпраці з цими службами. Л. здійснюється на основі спеціальних законів (прийняті у 1990–93 рр.), як правило, особливими органами (наприклад, в Угорщині — це комітети, які обираються парламентом у складі трьох суддів). Якщо у процесі Л. встановлюються факти співпраці з тоталітарним режимом, особі надається вибір між добровільною відставкою (зі збереженням таємниці виявлених фактів) і примусовою відставкою (з публічним оприлюдненням компрометуючої інформації).

Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики. — Чернівці, 1998; Конституционное право зарубежных стран. — М., 1999; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

М

Маблі (*Mably*) **Габріель Бонно де** (1709–1785) — французький політичний мислитель, утопічний комуніст, дипломат, історик. Виходець із дворянської родини, навчався в Єзуїтському коледжі і семінарії, але від духовної кар'єри відмовився. У 1742–1746 рр. перебував на дипломатичній службі, потім залишив її і присвятив себе заняттям наукою. В основі поглядів М. на суспільство лежали теорії суспільного договору й природного права. Полемізуючи з фізіократами, М. доводив, що приватна власність не є елементом природного порядку, а виникла з волі людей, які не зуміли передбачити наслідків її встановлення. Вона — основне джерело всіх нещасть людства. Люди, які звикли до власності, вважав М., розуміють, що їх власність збільшиться, якщо держава розшириться за рахунок своїх сусідів. Це спричиняє загальні війни. І навпаки, у громадян, які не мають своєї власності, живуть суспільним майном і в рівності між собою, немає причин порушувати спокій своїх сусідів. М. наївно вірив, що після запровадження суспільної власності в кожного народу відпаде потреба у веденні загарбницьких воєн, а скромне життя при спільності майна створює доброчинних і щасливих людей. Оцінюючи тодішню обстановку, він вважав, що, хоча "система спільного майна" відповідає принципам раціональності, відновити її в суспільстві, поділеному на багатих і бідних, без насильства неможливо. Пропаганда комуністичного ладу не може мати успіху. Багаті не хочуть "ладу усуспільнення", народ же забитий, у нього відсутній "принцип рівності". М. виправдовував революцію і громадянську війну, якщо вони будуть спрямовані проти насильства і деспотизму. Отже, М. відкидав віру філософів XVIII ст. у всесилля розуму і підійшов до думки про залежність поглядів і поведінки людей від їх майнового становища. Дипломатична служба М. наклала відбиток на його наукові пошуки. У 1757 р. вийшла друком його праця "Принципи дипломатії", де автор засуджує зовнішню і внутрішню політику європейських монархій, грабіжницькі війни та гноблення підданих. Він вимагає встановлення дипломатії на принципах відмови від таємних договорів, встановлення добрих відносин із сусідами, усунення або запобігання назріваючим конфліктам мирним шляхом. Твори М. сприяли ідеологічній підготовці Великої французької революції. Він був добре відомий і в Росії. Низку його творів наприкінці XVIII — на початку XIX ст. було перекладено російською мовою.

Мабли. Об изучении истории: о том, как написать историю. — М., 1993; *Сафонов С. С.* Исторические взгляды Мабли // Французский ежегодник. — 1971; *Волгин В. П.* Французский утопический социализм. — М., 1969; *Каплан А. Б.* Революционно-демократическая идеология и утопический социализм во Франции XVIII века. — М., 1989; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Магдебурзьке право — система норм феодального права, за якими міста звільняли від управління і суду феодалів та регулювали питання їх самоврядування. Закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників, встановлювало порядок обрання і функції органів міського самоврядування, регулювало питання торгівлі, опіки, успадкування, визначало покарання за окремі види злочинів. Вперше виникло у німецькому місті Магдебурзі, населення якого ще у XIII ст. домоглося певних привілеїв і автономії в управлінні міськими справами. Згодом його перейняли багато міст Німеччини, Чехії, Польщі, Литви, України та Білорусі. Основними джерелами М. п. були збірники "Саксонське зерцало" та "Вхбільд". В Україні М. п. спочатку поширилося на міста Закарпатської України, що належали Угорщині (з 1329 р.— Хуст). З переходом українських земель під владу Польщі і Литви М. п. надавали королі або великі князі у формі так званих жалуваних грамот. Першими містами, що одержали М. п., були Володимир-Волинський (перед 1324 р.), Сянік (1339), Львів (перед 1352 р.). Польський король Казимир дозволив тут самоврядування через міську раду

з бургомістром на чолі й суд, що не залежав від монарха. Протягом XV–XVII ст. це право дістала більшість міст України: Глухів, Берестечко, Брацлав, Ніжин, Новгород-Сіверський, Переяслав, Рівне, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. У Києві, в якому М. п. діяло з 1494 р., було створено орган самоврядування міста — магістрат, який відав адміністративно-господарськими, фінансовими, поліцейськими, судовими справами, здійснював забудову міста, мав свої збройні сили. Керували магістратом виборні війт і бургомістр, шість радників і шість засідателів. Спочатку М. п. стосувалося лише німецької громади, але згодом було поширене на все населення міста. Воно надавалося окремим містам спеціальним привілеєм від місцевої адміністрації. М. п. визначало систему самоврядування, порядок її формування і функції, передбачало утворення і закріплювало повноваження судів у містах, регулювало питання діяльності цехів та купецьких об'єднань, а також питання власності, оподаткування і торгівлі, спадкування, опіки, вирішення суперечок, призначення покарань за скоєні злочини у містах тощо. Міщанство виокремлювалося у суспільний стан, що мав свої станові органи самоуправління. Адміністративним і судовим органом самоврядування у містах з М. п. був магістрат, який обирався городянами та, як правило, складався з війта (очолював магістрат), його помічників (бургомістрів) і двох колегій — ради (райці, ратмани, радники) й лави (лавники, засідателі). Судову компетенцію мали і рада, і лава. Суд лавників здебільшого розглядав кримінальні та окремі цивільні справи, а рада виступала як судова колегія в адміністративних і складних цивільних справах. Магістратською канцелярією відав міський писар. Устрій міст Литовсько-Руської держави не був однаковим: деякі міста мали повне М. п.; інші — неповне і тільки частково запроваджували управління за магдебурзьким зразком. Лише кілька українських міст (Львів, Київ, Кам'янець) користувалися М. п. у повному обсязі Після возз'єднання України з Росією у 1654 р. значна частина міст Лівобережної України (Борзна, Козелець, Кролевець, Лубни, Миргород та ін.) втратили М. п. і перейшли у розряд ратушних. Це право було збережене тільки за так званими привілейованими містами, які визначалися такими здебільшого царською адміністрацією. На Гетьманщині ним користувалися Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Остер, Козелець, Погар, Почеп, Новгород-Сіверський і Полтава. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у зв'язку з ліквідацією автономії України самоврядування міст почало занепадати. Царським указом 1831 р. М. п. в Україні було скасовано для всіх міст, за винятком Києва, а в 1835 р. — і в Києві.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Українське державотворення: Слов.-довід. — К., 1997; Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2002; Київ. Енциклопедичний довідник. — К., 1981.

Т. Самойленко

Мажоритарна виборча система (фр. *majorite* — більшість) — один із різновидів виборчих систем. Особливістю М. в. с. є голосування по одномандатному виборчому округу та визнання переможцем того із кандидатів, який одержав більшість голосів виборців. На сьогодні за цією виборчою системою відбуваються вибори майже у 80 країнах світу. Вважається, що М. в. с. є оптимальною для країн з так званою двопартійною системою, де за владу реально змагаються лише дві партії. Це підтверджується виборчою практикою таких країн, як Великобританія та США. М. в. с. існує у вигляді абсолютної та відносної більшості. Перша передбачає, що переможцем є той кандидат, який набрав 50 % плюс один голос виборців, що взяли участь у голосуванні. Істотною вадою цієї системи є те, що реалізація її можливостей значною мірою залежить від активності виборців. З досвіду відомо, що у разі низької явки виборців на виборчі дільниці, особливо під час другого чи наступних турів голосування досягти бажаного результату практично неможливо. Тому М. в. с. відносної більшості певною мірою розв'язує цю проблему, оскільки, як правило, не залежить від порогу явки чи граничної кількості голосів, поданих за кандидата-переможця. За цієї системи членом парламенту стає той кандидат, який набрав просту більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. М. в. с. абсолютної більшості сьогодні діє у Франції, а віднос-

ної — у Великобританії. В Україні до парламентських виборів 1994 р. спочатку діяла М. в. с. абсолютної більшості, а з 1994 по 1998 р. — відносної більшості.

Погоріло В. Ф. Мажоритарна виборча система // Юридична енциклопедія. — К., 2001.

Л. Шкляр

Мазепа Іван Степанович (20.03.1639, с. Мазепинці Білоцерківського повіту — 22.09.1709, м. Бендери; дати неточні) — князь (з 1707 р.), гетьман Війська Запорозького (з 1687 р.). Походив з українського шляхетського роду. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі, в єзуїтській колегії у Варшаві, в університетах Німеччини, Італії, Франції. До 1656 р. обіймав посаду камергера короля Речі Посполитої. З 1659 р. виконував дипломатичні доручення короля в Україні: у 1659 р. їздив з посланням до І. Виговського, у 1660 р. — до Ю. Хмельницького, у 1663 р. вів переговори з П. Тетерею. В 1663 р. повернувся до родинного маєтку. В 1669 р. отримав від короля почесну посаду чернігівського підчашого. Наприкінці 1669 р. став ротмістром надвірної хоругви гетьмана П. Дорошенка, згодом став генеральним писарем. Виконував дипломатичні доручення гетьмана у Кримському ханстві. В 1674 р. перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича: виконував особисті доручення, керував вихованням його синів. Згодом обійняв посаду генерального осавула. 25 липня 1687 р. обраний гетьманом. 24 жовтня 1708 р. проголосив вихід Війська Запорозького з-під влади Російської держави та перейшов до військового табору шведського короля Карла XII. Після поразки шведсько-українського союзу в Полтавській битві 27 червня 1709 р. разом зі своїм урядом, запорозьким та частиною реєстрового козацтва утворив українську політичну еміграцію у межах Османської імперії. Нагороджений орденами Св. Андрія (Російська держава) та Білого орла (Річ Посполита).

При обранні разом із полковниками та старшиною уклав з царськими представниками Коломацькі статті. Здійснював активне реформування соціальної, фінансової, військової та освітньої сфер.

У 1692 р. розпочав ревізію землеволодіння, спрямовану на відновлення системи службового землекористування та збільшення надходження податкових коштів до скарбу Війська Запорозького. Здійснював заходи щодо впорядкування станової структури суспільства. Сприяв створенню спадкового привілейованого стану (бунчукові, військові та значкові товариші). В 1690 р. здійснив перегляд службової придатності та перепис козаків. У 1691 р. підтвердив невідчужуваність службового землекористування та станові права козацтва. В 1692 та 1701 р. обмежив податки та повинності селян, запровадив можливість їх прямої апеляції до гетьмана з позовами проти приватних власників чи користувачів маєтностей. У 1701 р. перевів у селянський стан козацьких підсусідків. Зробив спробу перекласти частину повинностей на користь Війська Запорозького з селянства на землевласників та землекористувачів. Обмежував використання селянства та міщанства на військові потреби царського уряду. Здійснював політику, спрямовану на збільшення регулярної найманої армії.

Протягом 1692–1695 рр. проводив податковий експеримент щодо заміни відкупних платежів з виробництва та торгівлі алкоголем (оренд) іншими формами оподаткування. Результатом експерименту стало збереження оренд у обмеженому вигляді, запровадження часткового контролю населення над здійсненням непрямого оподаткування. Визнав часткову децентралізацію використання податкових коштів. Здійснював заходи щодо заміни натуральних державних повинностей податками.

З 1704 р. здійснював заходи щодо господарського освоєння та відновлення адміністрації Війська Запорозького на Правобережній Україні. Здійснював політику впорядкування відносин Війська Запорозького та Запорозької Січі за допомогою прямого підпорядкування останньої гетьману.

Спрямовував значну частину скарбу Війська Запорозького на розвиток освіти і культури, підтримку православної церкви у Війську Запорозькому та поза його межами.

Визнав і застосував пряме волевиявлення населення для вирішення питань зміни податкової системи Війська Запорозького. У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 13 квітня 1692 р. порушив питання про обмеження функцій царського уряду стосовно формування системи влади у Війську Запорозькому. Зокрема, юрисдикцію над гетьманом Війська Запорозького повинен був мати тільки Генеральний суд, що виносив рішен-

ня про його відставку або покарання. Цар міг робити подання до Генерального суду в цих питаннях та затверджував судові вироки. Одночасно гетьман відмовлявся від будь-яких претензій на особисту юрисдикцію та кадрову політику у Війську Запорозькому.

Чільне місце у висловлюваннях, публічних виступах (зокрема, промові 24 жовтня 1708 р.), документах (листі до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. тощо) М. займає тема розвитку української державності. Центральною для нього була концепція "вільного народу" — безперервного історичного державотворення та вільного волевиявлення українців, котрі як територіальна міжстанова корпорація після падіння Київської Русі зберігали автономію, входячи через конституційні договори до складу інших держав. Порушення таких договірних умов української автономії з урядами певних держав вважав правомірною причиною виходу з відповідних державних утворень.

На думку М., умовою розвитку державотворення є об'єднання усіх політичних сил Війська Запорозького навколо гетьмана. Перешкодою на цьому шляху він вважав різновекторність зовнішньополітичних орієнтацій, регіоналізм та сервілізм, поширені в українському суспільстві, політизованість та відсутність ідеї єдиновладдя серед української еліти. Основною історичною перешкодою розвитку українського державотворення М. вважав громадянську війну із залученням зовнішніх союзників, а передумовою сталого розвитку — мир.

Основною причиною виходу свого уряду з-під царської влади проголосив порушення останньою принципів українсько-російських договорів: неспроможність Російської держави забезпечити військовий захист території Війська Запорозького, самочинне збільшення її адміністративної присутності в українській автономії, порушення владної вертикалі в останній, плани щодо реорганізації її соціального та політико-адміністративного устрою і примусового переселення українців.

Дипломатія М. була спрямована на забезпечення мирного та автономного розвитку, економічних інтересів Війська Запорозького; захист релігійних і культурних прав українського населення Речі Посполитої. М. входив у дипломатичні відносини з урядами та угрупованнями знаті Речі Посполитої, Кримського ханства, Шведського королівства, Молдавського князівства, Всевеликого війська Донського та ін.

8 жовтня 1709 р. між урядом М., Запорозькою Січчю та Шведським королівством було укладено тристоронню угоду, оригінал та достовірний зміст якої невідомі. Окремі дослідники припускають, що протягом 1707–1709 рр. М. уклав також інші договори із Шведським королівством та Річчю Посполитою (С. Лещинським).

Костомаров М. Мазепа і мазепинці. — Львів, 1895; *Оглоблин О.* Гетьман І. Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, 1960; *Борщак І.* Іван Мазепа // Мазепа. Орлик. Войнаровський. — Львів, 1991; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. — К., 2002; *Мацьків Т.* Гетьман І. Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — К., 1995; З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. — К.,1996; Мазепа: Збірник. — Вип. 1, 2. — Варшава, 1938.

О. Кресін

Макіавеллі Нікколо ді Бернардо (1469–1527) — італійський філософ, політичний і громадський діяч, письменник, історик, військовий теоретик, фундатор політичної теорії Нового часу, започаткував процес виокремлення науки про політику в самостійну галузь. Народився у Флоренції в сім'ї юриста. Походив із давньої, але збіднілої патриціанської сім'ї. В 27 років став секретарем Синьйорії Флорентійської Республіки, тобто другим канцлером, повноваження якого зосереджуються на внутрішніх проблемах держави. Цю посаду він незмінно обіймав 14 років. Виконував також важливі дипломатичні доручення. Після політичного перевороту, який повернув владу сім'ї Медичі, М. звинуватили в участі у заколоті й заточили до в'язниці. Його було звільнено завдяки амністії, оголошеній у зв'язку з обранням на папський престол Лева X. Висланий до провінції, займається літературною і науковою творчістю, написав такі праці, як "Государ", "Історія Флоренції", "Міркування на І декаду Тита Лівія" та ін.

Макіавеллі був першим, хто втілив у політичне знання основну ідею епохи Ренесансу: "Людина, а не бог, є центром всесвіту". Репутацію теоретика політики він отримав, по-перше, через свій " науковий метод", по-друге, завдяки доктрині мора-

льної доцільності, яка зумовила появу терміна "макіавеллізм", по-третє, завдяки розробленій ним теорії політичного республіканізму. В основі методу М. — прагматичний й утилітарний підхід до політики: політична наука має осягати дійсний стан речей, а не розглядати уявні ситуації.

Мислитель відокремив владу від моралі, релігії і філософії, утверджуючи державу як авторитетну систему цінностей. Він ввів до наукового обігу поняття "stato" — держава, яку він розглядав не як форму державного устрою — монархію, аристократію, демократію тощо, а як специфічно організовану політичну владу. М. одним з перших обґрунтував теорію державотворення на основі концепції "природи людини", (егоїстичної за суттю і спрямованої на самозбереження). Особистим інтересам окремих осіб протистоять не тільки інтереси інших людей, а й сили природи, панування випадковостей.

Центральне місце в філософії М. займає ідея постійного круговороту подій, який протікає від хаосу зовнішніх обставин до свідомо визначеного людиною впливу на обставини, а потім зовнішні обставини знову відтворюють хаос подій стосовно мети, бажань і мрій людини. Боротьба між людьми за реалізацію своїх інтересів повною мірою виявляється у примноженні власності — гаранта тимчасового підкорення обставин індивіду. Обставини, які дають змогу людям реалізовувати свої наміри щодо окремих осіб, іноді можуть бути сприятливими. Збіг сприятливих обставин М. називає "фортуною". Диференціація сприятливих і несприятливих обставин у свідомості дає можливість людині самій втручатися в "закони" фортуни, створювати тимчасові умови для виникнення сприятливих обставин.

Протиставивши теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд, розуміючи силу як основу права, а поняття " держава" як загальний політичний стан суспільства, М. у вченнях про людину виходить з єдиної і незмінної природи для всіх часів і народів, природи, яка втілює в особі злобність, жадібність, брехливість, малодушність, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість у потребах і бажаннях тощо. Такі негативні природні якості людини і необхідність їх насильного приборкування й зумовили появу держави як інституту примусу й управління.

Макіавеллі відокремлює політику від теологічних і релігійних уявлень, розглядаючи її як результат людської діяльності зі створення сприятливих для себе обставин. У політиці виявляється свобода людської волі в межах законів фортуни. Політику визначає не Бог або мораль, а конкретні обставини людського життя. Політична діяльність видатних особистостей визначається лише егоїстичними інтересами, корисливістю, бажанням збагатитися, фортуною.

На думку М., держава — це найвищий вияв людського духу, а служіння державі — це зміст, мета і щастя людини. В трактаті "Государ" він зазначив, що існує лише єдина мета, яка виправдовує аморальні засоби, — це утворення і захист держави, оскільки тільки вона гарантує порядок і мир. У зв'язку з цим він велику увагу приділяв особі государя, вважаючи його основним суб'єктом політики. Государ, стверджує М., має бути в очах людей співчутливим, вірним своєму слову, людяним, відвертим, благочестивим, але внутрішньо зберігати готовність виявити й протилежні якості, якщо це буде потрібно. Варто розуміти, що государ, особливо новий, не може виконувати все те, за що людей вважають доброчесними, оскільки заради збереження держави він часто змушений йти проти свого слова, проти милосердя і доброти. Тобто він має бути готовим за необхідності не цуратися зла, а по можливості не віддалятися від добра. Самовпевненість, сміливість і гнучкість — від цих якостей, на думку М., залежить успіх політика.

Оскільки зазначені якості в одній людині зустрічаються вкрай рідко, М. робить висновок, що республіки мають перевагу перед монархіями, бо республіки пропонують значно ширший спектр характерів, які можуть адаптуватися в мінливих обставинах. Одноосібна влада, на його думку, необхідна при утворенні й реформуванні держави, а республіканське правління є найкращим для підтримки державної влади. Мрія філософа — сильна республіка, яка гарантує своїм громадянам не лише розквіт свободи, а й рівність, пом'якшення різних майнових відмінностей. Лише свобода і рівність, на думку італійського мислителя, можуть розвивати здібності особистості, втілювати у ній любов до загального блага і необхідні громадянські чесноти. Його ідеал державного устрою — сильна, жорстко централізована

республіка, де володарюють представники народу, молодої буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини від природи, повинен бути "лисом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків". Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби ("мета виправдовує засоби"), у тому числі аморальність, нечесність, жорстокість, погрози, демагогію, наклепи, підступність, хитрість, віроломство та ін. Лише тоді республіка стане справді могутньою, виправдає своє покликання, коли правитель відкине закони і принципи моралі та встановить правову авторитарну диктатуру.

Розглядаючи процеси створення сприятливих обставин засобами політики, М. дає загальну характеристику властивостям політичного діяча, який може домогтися успіху. На думку філософа, політик не повинен бути обмежений штучними умовами: правом, релігією, власними уявленнями, обіцянками, а має керуватися лише відображенням реальних фактів, створювати умови для виникнення сприятливих обставин власного існування, нав'язувати світу свій порядок. Для нього існує лише один закон — фортуна. Тому політик повинен мати свою власну мораль, а не релігійну, щоб приборкувати стихію людських дій, які зумовлені їхнім природним егоїзмом. Ця суспільно-політична теорія М. найкраще окреслюється тезою: "людина — сама творець своєї долі".

Сповідуючи вищеназвані ідеали, флорентійський мислитель водночас не відгороджується від традицій своїх земляків — гуманістів. Він неодноразово вказує на полярність інтересів бідних і багатих, говорить про справедливість і досконалий державний устрій, який повинен забезпечити політичну свободу людини, демократичне міське самоврядування. Хоча його іменем названо політику, яка ґрунтується на культі грубої сили й нехтуванні моральних норм — "макіавеллізм", сам філософ ніколи не закликав до порушення законів, до політичної аморальності і насильства. Справжня сутність учення Макіавеллі постає з його власних слів: "У моїй оповіді ніколи не було ані прагнення приховати безчесну справу під благодійною личиною, ані навести тінь на похвальне діяння".

Макиавелли Н. Государь. — М., 1990; *Макиавелли Н.* Рассуждения о I декаде Тита Ливия. — М.:, 1996; О военном искусстве. — М., 1939; История Флоренции. — М., 1987; Флорентійські хроніки. — К., 1998; Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М., 1997 — Т. 1; *Юсим М. А.* Этика Макиавелли. — М., 1990; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю Семигина. — М., 2003; История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1996; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна— К., 1997;

Г. Калінічева

Макіавеллізм (від прізвища Н. Макіавеллі) — 1) тип політичної діяльності, яка будується на принципі "мета виправдовує засоби" й використовує для досягнення поставленої мети віроломність, нехтування законів моралі і права; 2) політичне узагальнення, яке уособлює безпринципність, готовність застосувати будь-які заходи і засоби задля реалізації наміченого.

Макіавеллі розумів політику як боротьбу за досягнення, здійснення та збереження влади. Відповідно влада повинна належати тим, хто зумів її захопити у процесі вільного змагання. У творі "Государ" Макіавеллі, звертаючись до Лоренцо Медичі, змалював в особі Чезаре Борджіа правителя, який нехтував законами моралі та релігії під час боротьби за владу. Основним критерієм оцінки діяння владаря стала могутність держави, а її досягнення виправдовувало будь-які методи та засоби. Після виходу цього твору ім'я Макіавеллі стало загальним, а макіавеллізмом назвали політику, що характеризується відсутністю чесності та справедливості, спрямовану тільки на успіх. На думку Макіавеллі, встановлення величі держави було завданням не тільки її володарів, а й усіх громадян.

Для одіозного тлумачення поняття "макіавеллізм" сам автор не давав жодних підстав. Принцип "засоби виправдовуються метою" стосовно Макіавеллі виникне історично пізніше. Принцип сформульовано єзуїтами внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення мислителя. Керуючись релігійними переконаннями, вони вилучили з концепції Макіавеллі вчення про фортуну, замінивши його вченням про дію в су-

спільстві прихованої вищої божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Тому волевиявлення володаря завжди виправдане вищим сенсом, який людина (навіть сам володар) неспроможна усвідомити і зрозуміти. Суспільство, народ є маріонетками провидіння, тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Тобто, основним засобом досягнення успіху в політиці проголошується мораль сили.

З теоретичних позицій поняття "макіавеллізм" пов'язане зі співвідношенням політики і моралі, мети і засобів. З огляду на мораль, слідування обов'язку означає відповідність політики певним, в ідеалі — найвищим моральним критеріям. Обов'язок у політиці — це отримання бажаних результатів, тому перед політиком постає дилема Макіавеллі: або виконання політичного обов'язку, тобто досягнення політичних цілей будь-якими, в тому числі й аморальними засобами, або дотримання моральних цінностей ціною політичних результатів. Іншими словами, припустимо, що ці результати можуть бути отримані без порушень моральних чеснот (цю думку Макіавеллі обстоював у зв'язку з необхідністю влади забезпечувати суспільний порядок й вирішувати політичні завдання). Більш того, політика не стає морально бездоганною, якщо справа обмежується лише її відповідністю моральним нормам і не дає політичних результатів, тобто не виконується політичний обов'язок, адже в політиці існує два обов'язки. При дотриманні одного з них не стають політиком, при виконанні іншого — не залишається місця для моралі. Якщо слідувати обом принципам одночасно неможливо, то між ними неминуче постає вибір, і політик найчастіше обирає саме політику. Тоді виконання політичного обов'язку стає моральним і етично обґрунтованим, вважає Макіавеллі.

У сучасній політології терміном "макіавеллізм" позначають цинічну, аморальну політичну практику, побудовану на волюнтаристській основі неконтрольованого використання влади, законом для якої визнається лише кінцевий успіх — незалежно від конкретного шляху досягнення. Широке використання М. мало місце в теоріях і практиці фашизму. Теоретичну розробку М. у філософії на принципах атеїзму здійснено в концепції еволюціонізму Ф. Ніцше і в філософії культури О. Шпенглера.

Макиавелли Н. Государь. — М., 1990; Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М., 1997. — Т.1. ; *Юсим М. А.* Этика Макиавелли. — М., 1990; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю Семигина. — М., 2003; История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1996; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К., 2002.

Г. Калінічева

Малоросійство — свідомісний феномен, властивий представникам української вищої верстви в Російській імперії, а згодом — і частині української радянської інтелігенції. Виник на ґрунті знищення царським самодержавством наприкінці XVIII — на початку XIX ст. української автономії, інститутів управління, характерних для гетьманського часу, і наступною денаціоналізацією та русифікацією української еліти Лівобережжя в умовах поширення російської мови та панування російської культури.

Імперські інтелектуальні кола докладали зусиль для створення та поширення "концепції Малоросії". Її суть, на думку З. Когута, не тільки в засвоєнні в післяполтавський період самого терміна "Малоросія" та наданні йому міжнародного звучання, а й у прийнятті українською світською елітою концепції "славено-роського народу" як своєрідної єдності між Україною й Росією, а також у розробці теорії договірних відносин між українською шляхтою й царем. Сприйнявши ідею М., українська шляхта одержувала можливість захищати політичне і суспільне становище "Малоросії", брати участь у суспільно-політичному житті імперії, тим самим виявляючи лояльність до царської династії. Десятки визначних представників українства (серед яких, наприклад, Ф. Прокопович, С. Яворський, Д. Туптало, В. Капніст, Н. Кукольник, Г. Квітка, Є. Гребінка, М. Гнєдич, М. Гоголь, М. Остроградський та ін.) на хвилі малоросійства були в свій спосіб поглинуті імперським центром і стали його, а не України, репрезентантами, хоча етнічна свідомість декого з "колишніх україн-

ців" усе ж залишалася українською. Не дарма М. Гоголь у листі до М. Максимовича закликав приятеля: "…Киньмо Кацапію та їдьмо до нашого Києва… для кого ми працюємо?"

Обстоюючи ідею про те, що "українців… нема ні на землі, ні під землею", влада вдалася до низки жорстких заходів. Відтак своєрідними віхами на шляху "приборкання" України стали розгром Кирило-Мефодіївського товариства (діяло у 1845–1847 рр.), закриття недільних шкіл (яких у 1859–1961 рр. у південноросійських губерніях було відкрито більше сотні), погром громад (зокрема Полтавської та Чернігівської), припинення друку "Чернігівського листка", що видавався Л. Глібовим, згодом — "Киевского телеграфа". Було згорнуто діяльність київської філії Географічного товариства.

У середині — другій половині XIX ст. знищення українства та вкорінення в свідомість малоросійства здійснювалося й в інший спосіб: імперія вдається до безпрецедентних заходів, спрямованих на витіснення із вжитку, занепад і зникнення української мови — у 1863 р. на світ з'явився горезвісний Валуєвський циркуляр, а у 1876 р. — царський Емський указ. За таких умов доля кількісно нечисленної свідомої української інтелігенції (тих, які, як М. Драгоманов, говорили: "Ми хоч і народилися "від підданих" російського імператора", але не є "русскій"… Ми — українець…") була нелегкою. П. Чубинський, наприклад, був засланий в Архангельськ, О. Кониський — до Вологди, Я. Шульгин та родина Ф. Вовка потрапили до Єнісейська, П. Грабовський "пройшов" Ташкент, Оренбург, Балаганськ Іркутської губернії, Вілюйськ, Якутськ. На еміграцію в Женеву, а затим у Болгарію виїхав після звільнення з Київського університету М. Драгоманов. За іншими "неистинно русскими" поліція встановлювала таємний нагляд.

Наприкінці XIX ст. стараннями імперії "Малоросію" трактували як вияв "химерного російського провінціалізму". "Малоросами, — як зазначав згодом М. Грушевський, — називали всяких людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було і до України, і до українського життя. А Українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати".

Рефлектуючи над суттю "химерного етносу" — малоросів — в обіймах "російського спрута" (у виразах М. Грушевського), представники української інтелектуальної еліти впродовж XIX–XX ст. (починаючи від Т. Шевченка, М. Старицького, Лесі Українки, О. Єфремова, М. Хвильового до І. Дзюби, В. Стуса, Є. Сверстюка, а також Є. Маланюка та Ю. Шереха) докладали зусиль до подолання свідомісної кризи українства, розуміючи, що вивільнення із "лабет малоросійства", емансипація від російської нації можливі лише за умов політичного унезалежнення України та створення української державності.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991; *Маланюк Є.* Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1995; *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — К., 1992; *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998; *Когут З.* Зустріч із Росією: культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновітній Україні // Сучасність. — 1996. — № 9.

М. Кармазіна

Мандат (від лат. *mandatum* — доручення) — доручення, надане повноваження бути представником. Термін може використовуватись як визначення правовідносин, пов'язаних з представництвом, або безпосередньо як назва документа, що підтверджує зазначені повноваження.

Виокремлюють кілька видів мандатів, що різняться системою правовідносин та залежності обраної особи від виборців. Зокрема, імперативний М. і вільний М.

Імперативний М. передбачає пряму залежність депутата від виборців, виконання наказів, можливість відкликання, а по суті представництво не всього народу (всього загалу виборців), а лише округу, від якого балотувався кандидат у депутати і переміг. Імперативний М. був характерний для доби феодалізму і станового представництва, коли за суттю та формою передбачалося представництво не народу, а певного стану. Також імперативний М. був характерний для політичної системи радянського взірця (СРСР і країн соціалістичного табору), формально депутати представляли весь народ, але згідно з доктриною пануючої ідеології народ як такий був вершителем прямого управління, носієм найвищих прав і повноважень, то-

му зберігалось право відкликати депутатів як "слуг народу". Наявність імперативного М. може бути формальним, суто правовим статусом у разі малоймовірності та формального існування інституту відкликання депутатів. Разом з тим імперативний М. передбачає функцію депутатів не стільки як законотворців та законодавців, скільки як виконавців господарських потреб округу. Іншими словами, до політичного статусу депутата додається господарська функція. Останнє більш природно для функцій депутатів місцевих рад і місцевого самоврядування. Формально, за умов імперативного М. можливий правовий казус, коли групи виборців дадуть накази своїм депутатам, що суперечитимуть одне одному і виконання одного унеможливить виконання іншого. За такої ситуації невідомо, за яким принципом чи критерієм обрати наказ для виконання і на підставі чого не виконувати інший. Для повноцінного функціонування імперативного М. необхідна висока політична свідомість і організованість виборців, за відсутності яких фактично втрачається суть такого М. Також можливе існування небезпеки використання інституту відкликання депутата як політичної технології боротьби опонентів з обраним депутатом, що перетворить ситуацію на кампанію з відкликання, а відтак, на своєрідну політичну кризу, що теж підмінятиме сутність принципу імперативного М.

Вільний М. регламентує статус депутата як представника всього народу, робить незалежним від волі окремих виборців у період дії мандата. Разом з тим такий статус не означає повної відсутності залежності депутата від виборців. Вона може бути у вигляді механізму політичної відповідальності, коли при публічній (прозорій) діяльності депутата на наступних виборах виборці можуть орієнтуватись при голосуванні на результати попередньої діяльності. У разі пропорційної системи розподілу мандатів і відповідно голосування за партії та їх блоки потенційно зникає можливість імперативного М. і де-факто постає (функціонує) вільний М.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Мандатна комісія — одна з постійних або тимчасових комісій у парламентах ряду країн, яка створюється на початку роботи першої сесії. До компетенції М. к. входять перевірка повноважень депутатів і подання на розгляд парламенту пропозицій про визнання повноважень окремих депутатів і визнання виборів по відповідному виборчому округу недійсними. У такому разі може проводитися додаткова перевірка повноважень депутатів. В Україні порядок формування і роботи тимчасової М. к. Верховної Ради України визначається Регламентом Верховної Ради України (ст. 2.2.6–2.2.8, 2.2.10–2.2.11).

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Слов.-довід. — К., 2003.

М. Головатий

Маніпулювання політичне (фр. *manipulation*, від лат. *manipulus* — жменя) — система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість із метою нав'язати певні ідеї, цінності; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку для спрямування їх у заданому напрямку. Здійснюється за допомогою різноманітних засобів масової інформації — преси, радіо, телебачення, кіно, реклами, комп'ютерної техніки тощо. Технологічно М. п. багато запозичило від маніпулювання взагалі як виду психологічного впливу, досконале здійснення якого призводить до прихованого спонукання в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями. Маніпуляції взагалі, а також М. п. досліджували Г. Франк і К. Фабер (у працях "Маніпульована людина", "Маніпульоване суспільство"), Ч. Міллс ("Владна еліта"), Д. Рісмен ("Одинокий натовп"), Г. Маркузе ("Одновимірна людина"), Г. Шишков "Управлінське омасовлення", Г. Шиллер ("Маніпулятори свідомості") та ін. М. п. досліджується у двох напрямках: апологетичному (М. п. розглядається як необхідний засіб управління свідомістю) і соціально-критичному (М. п. класифікується як принципово нове сприйняття дійсності). Обидва напрямки мають сенс, особливо в умовах принципово нової ролі засобів масової інформації у формуванні масової свідомості. Технологія М. п. здійснюється завдяки такому: впровадженню у свідомість під виглядом об'єктивної інформації несправжнього, однак бажаного змісту; впливу на бо-

льові точки суспільної свідомості, які спричиняють страх, тривогу, ненависть; реалізації певних прихованих цілей, досягнення яких комунікант пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції. Серед М. п. виокремлюють також концепцію "великого міста", або глобального впливу, теорію "соціальної цілісності" та ін. М. п. є двох видів — міжособистісне і масове, що мають відповідні засоби і технології, завдяки яким досягають своєї мети. Для здійснення міжособистісних маніпуляцій, у тому числі і М. п., важливо знати тип і особливості особистості, оскільки саме з їх урахуванням і чиниться вплив на людину, а щоб маніпулювати групою людей, особливо великою, необхідно досконально знати її загальні характеристики, вразливі місця. Історія знає достатньо маніпуляторів — психологічно сильних або просто неординарних особистостей, які вміло впливали не лише на одиниці, а й на великі групи людей завдяки особистісним якостям, уміло використаним технологіям обробки громадської думки у власних або корпоративних інтересах. Наполеон, А. Гітлер, Й. Сталін, М. Горбачов, десятки інших політиків досконало володіли технологією формування громадської думки за рахунок як власних рис, якостей, здібностей, умінь, так і своїх підлеглих, а також за допомогою різноманітних засобів масової інформації. М. п. найбільше використовують з метою досягнення влади, її реалізації та утримання. Мета будь-якого маніпулятора чи групи маніпуляторів — підпорядкувати власній волі іншу людину чи групу людей. Маніпуляції в політиці — не що інше, як спекуляція на людських емоціях і почуттях. Звідси релігійні війни, глибокі національні сутички і конфлікти, фанатизм, екстремізм, тероризм та інші явища, основою яких є передусім вторгнення в глибинні почуття не лише окремих людей, а й цілих народів і націй. Завдяки засобам масової інформації створюються і ефективно використовуються як елементи М. п. різноманітні іміджі, образи, умовні формули і штампи, стереотипи поведінки, подаються заздалегідь заготовлені відповіді на запитання, що хвилюють багатьох. Маніпулятивний арсенал зокрема засобів масової інформації добре відомий: навмисне перекручування реального стану речей шляхом замовчування одних фактів і нав'язування інших; публікація нереальних (брехливих) повідомлень; пробудження в аудиторії негативних емоцій за допомогою візуальних засобів або словесних образів тощо. М. п. має багато спільного з політичною демагогією як формою свідомого обдурювання широких мас, спекуляції на реально існуючих труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях громадян. В арсеналі політичного демагога поширені такі засоби, як перекручування дійсності, популізм, підтасовування фактів, виголошення безвідповідальних заяв, обіцянок, облудні присягання, визначення винних, ворогів, боротьба з якими нібито поліпшить існуюче становище, тощо. Політичний демагог — найчастіше ще й користолюбець, авантюрист, а то і просто брехун, людина безвідповідальна і нечесна. Політична демагогія традиційно найбільш поширюється в період соціально-економічної нестабільності у суспільстві.

Авторханов А. Технология власти. — М., 1991; *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996; *Бебик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник — К., 1997; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. — М., 1997; *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1896; *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции или покорение толпы. — М., 1999.

М. Головатий

Маніфест (фр. *manifeste*, від лат. *manifestus* — явний, очевидний) —1) письмове урочисте звернення офіційної влади до населення з приводу якоїсь визначної, помітної події, може містити законодавчі норми або повідомляти про ухвалення важливих рішень; 2) письмове звернення громадських організацій (наприклад, політичних партій), окремих груп, прошарків до населення з викладом своїх політичних поглядів, програм, намірів. У такому разі це і акт впливу, тиску на ту чи іншу владу, політичну силу, на окремі гілки влади і навіть політичних, громадських діячів.

Халипов В. Ф. Кратологический словарь. — М., 1997; *Рябов С. Г.* Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Маніфестація (фр. *manifestation*, від лат. *manifestatio* — вияв, виявлення) — публічний масовий виступ для вираження, проголошення людьми своєї прихильності

якійсь ідеї або, навпаки, з метою її заперечення, протесту з приводу якоїсь події, діяльності органів влади, політичних сил, окремих політиків. М. здійснюється в формі зосередження достатньо великої групи людей в окремому місці, піднесенням знамен, транспарантів, скандуванням гасел, закликів, виголошенням промов, звернень тощо.

Халипов В. Ф. Кратологический словарь. — М., 1997; *Рябов С. Г.* Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Маргінальність (від лат. *margo* — кордон, край, межа) — стан людини або групи людей, які відірвані від природного етнокультурного середовища і способу життя і які, не прийнявши нового, перебувають у проміжному стані; етнокультурна одночасна належність до двох етнічних культур, що породжує подвійну етнічну самосвідомість.

О. Антонюк

Маркетинг політичний — комплекс заходів (реклама, сейлз промоушн, PR, спонсоринг тощо), спрямованих на виявлення та демонстрацію різноманітним соціальним та національним групам виборців насамперед тих якостей та достоїнств претендентів на лідерство, до яких ці групи виявляють інтерес. Мета М. п. — зростання популярності клієнта (особи, партії, групи, руху тощо), збільшення кількості його прихильників, забезпечення отримання голосів чи публічної підтримки.

Котлер Ф. Основы маркетинга. — М., 1990; *Музыкант В. Л.* Теория и практика современной рекламы. — М., 1998; *Bird D.* Commonsense Direct-Marketing. — London, 1989; *Rapp S. T. Collins.* Maximarketing: The New Direction in Advertising, Promotion and Marketing Strategy. — N.-Y, 1987.

М. Кармазіна

Маркс Карл (1818–1883) — німецький мислитель, економіст, громадсько-політичний діяч. Навчався у Боннському, Берлінському університетах. Жив у Парижі, Брюсселі, брав участь в організація "Союз справедливих", "Союз комуністів". Співпрацював з Ф. Енгельсом, який довгі роки його фінансово підтримував. Основна політична ідея, яку М. запозичив в О. Тьєррі, була ідея про вирішальну роль класової боротьби в історичному процесі. Спрощував історичний процес до такого: або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії. Класову боротьбу передусім пов'язував з роллю в ній пролетаріату. Пролетаріат має ліквідувати експлуатацію, здійснивши соціалістичну революцію, і навіть з часом ліквідувати класи. М. фактично звів суть держави до диктатури певного класу. Для виконання своєї історичної ролі пролетаріат, на думку М., має здійснити політичну революцію, зламати державну машину. М. повторив ідею Й. Фіхте щодо відмирання держави взагалі після того, як держава диктатури пролетаріату виконає свої основні функції. Щоб виконати свою роль, пролетаріат, вважав він, має утворити свою партію. Чітко розробленої політичної концепції М. загалом не залишив, його ідеї містяться у багатьох працях. Основні праці: "Капітал", "Маніфест Комуністичної партії", "Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р. ", "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта", "Критика Готської програми", "Громадянська війна у Франції".

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997.

М. Головатий

Марксизм — впливова течія суспільно-політичної думки у новітній історії людства. М. мав три джерела і три складові. До джерел належать класична німецька філософія, англійська політична економія, французький утопічний соціалізм. Відповідно до них були сформульовані три складові М. — діалектична матеріалістична філософія, політична економія та комунізм. Основоположники М. — К. Маркс (1818–1883) та Ф. Енгельс (1820–1895) — німецькі політичні мислителі та громадсько-політичні діячі. Варто зазначити, що М. не мав якоїсь однієї закінченої й всебічно розробленої теоретичної політичної концепції, він розвивався й від-

штовхувався від тих реальних подій та нагальних проблем суспільного розвитку, що побутували у XIX ст. Основні філософсько-політологічні праці: "До критики гегелівської філософії права" (1844), "Нариси до критики політичної економії" (1844), "Святе сімейство" (1845), "Тези про Фейєрбаха" (1845), "Німецька ідеологія" (1846), "Злиденність філософії" (1847), "Маніфест Комуністичної партії" (1848), "Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.", "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта" (1851), "До критики політичної економії" (1859), "Капітал" (1867–1894), Громадянська війна у Франції" (1871), "Діалектика природи" (1873–1882), "Критика Готської програми" (1875), "Анти-Дюринг" (1878), "Походження сім'ї, приватної власності і держави" (1884), "Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії" (1886) та ін. М. ґрунтується на таких засадничих політичних ідеях: істинне народовладдя можливе виключно за умов подолання приватної власності на основні засоби виробництва, їх усуспільнення та знищення всіх інших видів відчуження; досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості; побудова нового суспільно-політичного та економічного ладу на соціалістичних принципах досягається мирними засобами або у результаті збройного повстання народу. Згідно з теорією М. основною умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших державах континенту, є диктатура пролетаріату; авангардом робітничого класу має бути комуністична партія, яка ставить за мету організацію його класової боротьби, керівництво нею, завоювання політичної влади.

Марксизм виходить із того, що визначальними у суспільно-політичному розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, соціального буття, класова боротьба тощо. Робітничий клас і його партія, за якими майбутнє суспільного розвитку, у своїй діяльності повинні керуватися не девізом "Усі люди — брати", а гаслом "Пролетарі всіх країн, об'єднуйтесь!", тобто принципом пролетарського інтернаціоналізму. Ця теорія стверджує, що не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи; державні та правові відносини можуть бути зрозумілими не з самих себе, а з матеріальних відносин, не закон — фундамент для суспільства, а суспільство — фундамент для закону; громадянське суспільство — це сама людина в її суспільних відносинах, воно складається не з окремих індивідів, а відображає гаму зв'язків і відносин, у яких індивіди перебувають щодо одне одного, анатомія громадян, суспільства перебуває у політичній аномії. М. визначає провідну роль держави — механізму економічно наймогутнішого класу, який з її допомогою стає і політично пануючим. Однак держава не є силою, ззовні нав'язаною суспільству, вона є продукт суспільства на відомому ступені розвитку і прагне весь час стати над цим суспільством; право — це узаконена воля правлячого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада — організоване насилля одного класу для придушення іншого. М. однозначно стверджує, що буржуазний конституціоналізм, буржуазний парламентаризм, як і загальне виборче право — формальні, урізані, а часом і фіктивні, а тому непридатні для побудови нового суспільства; одне з основних завдань народної революції — зламати буржуазну державну машину і налаштувати її за типом Паризької Комуни (держава — комуна), поєднавши в одному органі функції законодавчої і виконавчої влади. Теорія М. виходить із того, що пролетаріат не задовольняється рівністю перед законом, бо потребує рівності у сфері громадянських, економічних та політичних прав, але не дрібнобуржуазних "зрівнялівок". За теорією М. центральне питання будь-якої революції — питання про владу, революція є локомотивом історії, найвищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною, повстання є революційне мистецтво, поваливши будь-яку стару владу, революціонери не можуть спиратись на старі закони, вони творять нові революційні закони.

Марксизм стверджує, що творцем історії є народ, а не герої чи видатні особистості; що комуністична суспільно-економічна формація складається з двох фаз — соціалізму і комунізму. М. вирізняє в процесі побудови нового суспільного ладу дві фази, два відмінні історичні етапи: соціалізм та вищу фазу — комунізм. Перехідний етап від капіталізму до нового суспільства не може бути нічим іншим, як диктатурою пролетаріату. В комуністичному суспільстві, згідно з теорією М., не буде приватної власності, екс-

плуатації людини людиною, держава і право поступово відімруть, поступившись громадському самоуправлінню не людьми, а речами і виробничими процесами в умовах централізованої економіки. В новому суспільстві, як стверджує М., класи будуть знищені, згодом зникатимуть національні відмінності, протилежність між розумовою і фізичною працею, містом і селом, праця стане першою потребою життя, запанує повна соціальна рівність і принцип "кожний — за здібностями, кожному — за потребами!", людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

Основоположники марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс значну увагу приділяли Україні: високо оцінювали роль Запорозької Січі, селянський рух напередодні реформи 1861 р., чітко відокремлювали українську націю від інших народів, вважали її поневоленою нацією, бачили небезпеку в тому, що тогочасне українство не здатне до власного державотворення й, скоріше за все, може розчинитися у слов'янських народах — росіянах і поляках. Ідеї марксизму в Україні поширювали й пропагували М. Зібер, С. Подолинський, І. Фесенко, М. Павлик, І. Франко, Л. Українка, Б. Кістяківський, Є. Заславський, С. Булгаков, М. Ратнер, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський, Ю. Бачинський, Л. Юркевич та ін.

Марксизм у XX ст. був значно трансформований В. Леніним, який надав йому "російського забарвлення", а згодом був спотворений Й. Сталіним і перетворений разом з ленінізмом з науки в ідеологію, у своєрідну релігійну догму. На сході і заході, півночі і півдні М. тлумачили по-різному, на його фундаменті виникло безліч партій і організацій, рухів і течій. Почасти під його прикриттям пропагують погляди, які не мають нічого спільного з класичним М. Вульгаризовані псевдомарксистами уявлення про соціалізм, державу, власність призвели до кризи і трагедії М. І, хоча сьогодні по-іншому оцінюють питання про власність, владу, революції і реформи як основні у досягненні соціалістичного і комуністичного ідеалів, європейська філософська й політична думка високо шанує досягнення тогочасної теорії М., погляди Маркса та Енгельса. Їх імена називають у перших рядах поруч з М. Вебером, Е. Дюркгеймом та іншими мислителями, які вивчали суспільно-політичні та економічні детермінанти людського розвитку і суспільно-економічного прогресу.

Марксизм як філософська система досить органічно увійшов у духовну спадщину та надбання сучасної цивілізації. Неомарксистами вважали і вважають себе чимало прогресивних мислителів Заходу.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Хто є хто в європейській та американській науці: Малий політологічний слов. — Львів, 1997; Политология: Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Марксизм-ленінізм — розвинене В. Леніним і втілене практично у теорію світового комунізму вчення Маркса — Енгельса — Леніна, основна мета якого — обґрунтувати та забезпечити практичне використання політики більшовиків, а затим КПРС в умовах дореволюційної, а потім — післяреволюційної аграрної Росії. М.-л. став революційною догмою, обов'язковою доктриною для реалізації Комуністичного Інтернаціоналу. В його основі — керівна, спрямовуюча роль і сила Комуністичної партії як авангарду пролетаріату, організатора революційного руху та революційних перетворень у суспільстві на засадах демократичного централізму. М.-л. передбачав, що після так званого перехідного періоду на вищій, комуністичній фазі розвитку соціалізму держава мала відмерти, однак трудящі маси все ж потребуватимуть партійного керівництва. Оскільки після Першої світової війни очікувана світова революція, як прогнозувалося теоретиками М.-л., не відбулася, радянське партійне керівництво оголосило про перемогу комуністичної ідеї і побудову комунізму в окремо взятій державі. До розпаду СРСР, переходу Російської Федерації, інших країн — колишніх республік СРСР на засади багатопартійності, М.-л. був офіційною доктриною, що панувала в СРСР.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Маркузе Герберт (*Herbert Marcuse*) (1898–1979) — німецько-американський філософ і соціолог, представник франк-

фуртської школи неомарксизму. Докторську дисертацію захистив у Фрайбурзькому університеті. Деякий час працював у Франкфуртському університеті соціальних досліджень. У 1934 р. емігрував із Німеччини до США. З 1942 до 1950 р. працював на уряд США в різних розвідувальних організаціях (у роки війни співробітничав з інформаційними органами американської розвідки, займаючись антифашистською контрпропагандою). В 50-х роках працював у Російському інституті при Колумбійському університеті та Російському центрі при Гарвардському університеті експертом з "радянського марксизму". Професор Брандейського (1954–1965) та Каліфорнійського (Берклі, з 1965 р.) університетів.

Формування поглядів М. відбувалося під впливом ідей Маркса, а також Гегеля, Фрейда, Хайдеггера, в якого він працював якийсь час асистентом. З другої половини 30-х років працював над створенням власної версії "критичної теорії суспільства", яку розробляли представники франкфуртської школи. На відміну від Хайдеггера і Адорно, він намагався, хоча не завжди послідовно і вдало, пов'язати власну теорію з політичною практикою.

У 1941 р. вийшла друком його праця "Розум і революція", в якій М. проаналізував генезис ідей Г. Гегеля та К. Маркса, сучасних йому мислителів. На думку біографів, зазначена праця сприяла популяризації їхньої творчої спадщини. У 1956 р. було опубліковано працю " Ерос і цивілізація", присвячену аналізу процесу становлення репресивної цивілізації. Критичному дослідженню Радянського Союзу присвячено книгу "Радянський марксизм" (1958). У творі " Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустріального суспільства" (1964) філософ підкреслював, що основою саморегулювання цього суспільства були вже не репресії, а система потреб, орієнтованих на споживання.

На думку М., розвиток науки і культури дав змогу панівному класу капіталістичного суспільства сформувати через механізми потреб новий тип "одновимірної людини" з атрофованим соціально-критичним ставленням до суспільства і в такий спосіб "стримувати й запобігати соціальним змінам". Використовуючи технологічну раціональність і досягнення науки, суспільство забезпечувало високий стандарт життя своїм членам, внаслідок чого воно прив'язувало всіх своїх громадян до існуючого ладу. Тим самим індивіда позбавляли основи, яка забезпечувала його автономію, його здатність протистояти цілому.

Включаючись під впливом нав'язуваних "хибних" потреб у споживацькі перегони, робітничий клас розвинених капіталістичних країн інтегрується в соціальне ціле і втрачає свій революційний потенціал. За таких умов революційна ініціатива в межах розвинутого суспільства переходить, згідно з ідеями М., до "аутсайдерів" (переслідуваних національних меншин, безробітних, люмпенів), а також до радикальних верств студентства і гуманітарної інтелігенції, які виступають у ролі політичних лідерів. У світовому масштабі носіями революційної ініціативи стають "бідні" країни, які протистоять імперіалізму і соціалістичним країнам, що здійснюють "колабораціоністську" політику.

Розглядаючи інститути демократії як інструмент ненасильницького придушення опозиції, М. наполягав на радикальній відмові від легальних форм боротьби як "парламентської гри", заперечував здатність політичних партій (передусім комуністичних і соціалістичних), що діють у межах "істеблішменту", відігравати роль революційного авангарду.

Філософсько-соціальна еволюція М. відбувалася під впливом "лівого" марксизму, що інтерпретувався в дусі неогегельянства 20-х років. Під керівництвом одного з основоположників німецької екзистенційної філософії Хайдеггера займався проблематикою "історичності", тлумачачи на основі власної версії "хайдеггер-марксизму" філософію Гегеля. У другій половині 30-х років М. досить абстрактно виклав свою версію критичної теорії — "критичну теорію суспільства", близьку запропонованій Хоркхаймером. Намагався обґрунтувати ідею "подолання філософії" на основі редукції діалектики до понять політичної економії. У 50-х роках у зв'язку із загальним захопленням фрейдо-марксистською версією неофрейдизму, характерним для франкфуртської школи, М. доповнює політекономічну редукцію логіко-діалектичних понять "глибинно-психологічною". На основі такого тлумачення версії неофрейдизму М. перетворює критичну теорію суспільства на лівофрейдист-

ську філософію історії взагалі і соціальної філософії сучасного індустріального суспільства зокрема. На противагу праворадикально орієнтованим представникам антропологічного напрямку в німецькій соціальній філософії й соціології, що мала вирішальний вплив на франкфуртців, М. виступає з ліворадикальною версією теорії "індустріального суспільства", спираючись на "фрейдо-марксистські" передумови, вперше сформульовані "лівими" сюрреалістами. За М., сучасне "індустріальне" або "капіталістичне" суспільство забезпечує лояльність своїх функціонерів (ними ж придушених і гноблених), формуючи у них відповідну "структуру захоплень", "вітальних потреб", що не виходить за соціокультурні межі суспільства. Тому революція проти такого суспільства могла б стати успішною лише в тому разі, якби вона стосувалась "антропологічної структури" людських потреб: соціальна революція перетворилась би на "антропологічну", насамперед сексуальну, оскільки основою всіх захоплень і потягів тут, у дусі Фрейда, вважаються сексуальні ваблення. Переклавши свою критичну теорію суспільства на філософсько-антропологічну мову фрейдівських категорій, М. потім протягом тривалого періоду намагається вирішити одне й те саме питання: чи можлива революція в "посткапіталістичному" суспільстві, що створило у своїх функціонерів, повністю відповідних йому, "одновимірну структуру" ваблень. Проблему, що стала нагальною на Заході в 60-х роках внаслідок суспільного піднесення, М. вирішує у творах "Одновимірна людина" (1964), "Есе про визволення" (1969). Основні надії М. покладає на початкові еротичні ваблення, придушені "індустріальним суспільством", тобто на "сексуальну революцію". Комплекс ідей сексуальної революції в "індустріальному суспільстві" забезпечив М. величезну популярність у другій половині 60-х років серед "нових лівих" екстремістів, які ставили за мету "тотальну революційну війну" проти "посткапіталістичного суспільства", його репресивної культури й "авторитарної особи".

Пізніше вплив М. у лівих колах, зокрема на ліворадикальну соціологію, різко зменшився.

Маркузе Г. Одномерный человек. Исследования идеологии развитого индустриального общества. — М., 1994; Эрос и цивилизация. — К., 1995; Разум и революция. Гегель и становление социальной теории. — СПб., 2000; *Уоддис Дж.* "Новые" теории революции. Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе. — М., 1975; *Штейгервальд Р.* "Третий путь Герберта Маркузе". — М., 1971; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. — Львів, 1997; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002; Политология: Словарь-справочник. — М., 2000; Политология: Краткий словарь / Под ред. Коновалова В. И. — Ростов-н/Д, 2001; *Тадевосян Э. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. — М., 1996.

Г. Калінічева

Мартов (Цедербаум) **Юлій Йосипович** (1873–1923) — політичний діяч, один із засновників російської соціал-демократичної партії, ідеолог та лідер меншовизму. Член Петербурзького "Союзу боротьби за звільнення робітничого класу" (1891–1895). Редактор "Соціалістичного вісника" — центрального органу соціал-демократичної партії (меншовиків). Був головою меншовицької фракції РСДРП, членом Петербурзької Ради. Після поразки революції 1905–1907 рр. говорив про можливість нової буржуазно-демократичної революції. В період Першої світової війни вважав невідворотними громадянську війну та ліквідацію капіталізму. За політичними поглядами М. — марксист і соціаліст. Виступав проти воєнних дій, за здійснення демократичних реформ, запропонував створити коаліцію всіх соціалістичних партій. Захищав ідею класової боротьби пролетаріату за західноєвропейським зразком, проти заміни демократії рад на абсолютизм бюрократії. Критикував більшовизм, який, на його думку, призводив до підміни самостійного руху робітничих мас орієнтацією на послух політичним вождям, диктатурі партії. "Диктатуру пролетаріату" розумів як владу пролетарської більшості, яка не сумісна з особистою диктатурою, виключає "політичний тероризм", базується на самоврядуванні. Визнаючи необхідність боротьби з більшовизмом, М. пропонував іти мирним еволюційним шляхом з вико-

ристанням демократичного оформлення опозиційних елементів у більшовицькій партії.

Письма П. Б. Аксельрода и Ю. О. Мартова. — Т. 1. — Берлин, 1924; Мартов и его близкие: Сб. — Нью-Йорк, 1959; *Алексеева Т. А.* Современные политические теории. — М., 2001; Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.

Г. Щедрова

Масове суспільство — модель суспільства, що відображає процес перетворення людини в масу і пов'язується з утвердженням стандартів і цінностей ринку (достаток, індивідуальний успіх, благополуччя сім'ї, комфорт, стабільність, порядок тощо) як самодостатніх зразків, що їх розробляє, рекламує і пропонує масова культура. Характеризується високим рівнем індустріального або постіндустріального розвитку, усталеними механізмами соціальної стратифікації, втратою традиційних засобів ідентифікації (етнічних, релігійних, кастових, соціально-групових, класових, особистісних) і утвердженням нових (індивід ідентифікує себе з існуванням, яке йому нав'язується, і знаходить у цьому джерело власного розвитку і задоволення), домінуванням масової культури. Особливістю М. с. є також та обставина, що соціально маркіроване (престижне) споживання виконує насамперед ідентифікаційну й орієнтувальну функції.

Масовому суспільстві властиві, за Г. Маркузе, тотальний контроль за людиною в усіх формах її життєдіяльності, формування стандартних, хибних потреб, одновимірної моделі мислення і поведінки, "одновимірної людини" як відчуженого суб'єкта, що насолоджується власним відчуженням.

Теоретичними джерелами виникнення М. с. можна вважати погляди Ф. Ніцше, а також Буркхарда, Г. Лебона і Г. Тарда, які обґрунтували концепцію психології мас.

У 40–60 роках XX ст. виникають консервативний (Х. Ортега-і-Гассет), ліберальний (К. Мангейм, Е. Фромм, Д. Рісмен) і ліворадикальний (Ч. Райт Міллс, Г. Маркузе) варіанти, які в 70-х роках, завдяки зусиллям Д. Белла, Г. Блумера і Е. А. Шилза, набувають сучасного вигляду. Пріоритети модернізації М. с., за Е. А. Шилзом, полягають у включенні мас у процеси виробництва, споживання, культурного життя, у засвоєнні норм і цінностей, їх інтеграції в систему соціальних інститутів.

Критики теорії справа (Т. С. Еліот) вбачають у М. с. загрозу елітарним формам традиційної культури, втрату соціально-політичних традицій управління суспільством.

Ліві теоретики, зокрема представники франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас, М. Хоркхаймер), наголошували на можливостях М. с. як маніпулятивного засобу інкорпорації робітничого класу в капіталізм.

Неокласичні інтерпретації М. с. полягають у трансформації "керованої маси" в "контрольовану масу", переході від "шизоїдного" типу масифікації (безпосередня фізична близькість людей, що втягнуті в соціальні проекти і експерименти, жорстка ієрархічна структура, особиста ідентифікація з позицією лідера (авторитарність), сприйняття оточуючих за принципом контрастного протиставлення "своїх" і "чужих" тощо) (Ж. Делез, Ф. Гватарі) до стратегії "м'якої спокуси" (Ж. Бодріяр), або "машин бажання" (Ж. Делез). "Контрольована маса", на відміну від "керованої", створюється здебільшого за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (преси, радіо, ТБ, реклами, Інтернет) і не передбачає обов'язкового особистого контакту індивідів, виходить з "добровільного вибору", "свободи дії" у межах запропонованої перспективи.

В Україні М. С. є нестабільним, перехідним, поєднує відповіді на виклики глобалізації й інформатизації зі спробами ідентифікуватися відповідно до усталених традицій, звичаїв, менталітету тощо, що продукує песимістичні настрої, призводить до соціально-культурних конфліктів, аритмії, соціальної напруги.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1993; *Делез Ж., Гватари Ф.* Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип. — М., 1990; *Маркузе Г.* Одномерный человек. — М., 1994; Массовая культура России конца XX века / Под ред. В. Е. Васильева, Е. Г. Соколова. — СПб., 2001; Массовое общество // Большой толковый социологический словарь. — Т. 1. — М., 1999; *Московичи С.* Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М., 1998; *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Вопросы философии. — 1989. — № 3, 4; *Ортега-и-Гассет Х.* Дегуманизация общества. — М., 1991; *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М., 1990; *Хе-*

веши М. А. Толпа, массы, политика: историко-философский очерк. — М., 2001; *Baudrillard J.* Seduction. — N. Y., 1990.

М. Лукашевич, М. Недюха

Масонство в Україні — виникло у середині XVIII ст., поширившись переважно в містах і містечках безпосередньо із Західної Європи (Франції, Німеччини) або Росії чи Польщі. Серед перших відомих лож "вільних каменярів" (назва, що закріпилась за масонством з огляду на його коріння, яке найімовірніше сягає середньовічної корпорації каменярів-будівельників) — ложа, що виникла в 1742 р. на Волині в селі Вишнівці. У другій половині XVIII — на початку XIX ст. "королівське мистецтво" (як називали масонерію в Західній Європі після вступу до ордену в XVII ст. Вільгельма III Оранського) в Україні поширюється й відповідно збільшується кількість лож: в Києві запрацювала ложа "Безсмертя" та "Трьох колон", а згодом — "З'єднані слов'яни", у Кременчуці — "Мінерва", "Марс", "Добрий пастир", у Житомирі — "Розвіяний морок" та "Схід Житомирський", у Львові — "Трьох богинь", в Одесі — "Понт Евксинський", "Друзі природи", "Три царства природи", у Полтаві — "Любов до Істини", Кам'янці — "Озиріс до пломеніючої зорі" та "Пломеніюча зоря" і ін. Деякі з названих лож були підпорядковані "Великому Сходу Польському", інші — петербурзькій "Астреї". Відкривалися на території України й філії російських лож (наприклад, відділення петербурзької ложі "Вмираючий Сфінкс" у Харкові) та польських таємних організацій (наприклад, "Патріотичного товариства", ложі "Тамплієрів").

З масонським рухом XVIII — початку XIX ст. пов'язані імена Г. Сковороди, С. Гамалії, М. Антоновського, М. Ковалинського, О. Кириловича, В. Лукашевича, П. Гулака-Артемовського, О. Перовського, С. Кочубея, І. Котляревського та ін.

Обстоюючи ідеал, втілений у тріаді "свобода, рівність, братерство", та відкидаючи національну специфіку країн свого побутування, західноєвропейське масонство пропагувало ідеї космополітизму й створення "всесвітнього братства". Космополітичні настанови виявилися привабливими і для українських масонів. Однак у дещо трансформованому вигляді: масони-українці ратували за слов'янську єдність у рамках загальнослов'янського федеративного організму й виступали проти національного та політичного утисків. Активно цікавлячись політикою, члени масонських лож в Україні підтримували зв'язки з декабристами (або й самі були в декабристських лавах). Проте для інших представників масонерії пріоритетною була релігійна чи просвітницька діяльність.

У 1822 р. царським указом масонські ложі в Росії було заборонено: влада не могла залишатися байдужою до посилення їх впливу на дворянство, до культивування в інтелектуальних колах опозиційних до самодержавства настроїв. "Брати" (як називали масони одне одного) йдуть у підпілля.

У наступні десятиліття масонські ідейні та організаційні набутки активно сприймають немасонські за своєю суттю організації. Зокрема, Кирило-Мефодіївське братство, що діяло у 1845–1847 рр., громадівські організації, що почали виникати на українських землях з кінця 50-х років XIX ст. У другій половині XIX — на початку XX ст. українську масонерію уособлювали такі визначні постаті, як М. Драгоманов, М. Грушевський.

Політизація української національної свідомості на межі XIX–XX ст. зумовила активізацію масонського руху. У 90-х роках XIX ст. у Києві почала діяти ложа "Св. Володимира рівноапостольного", у Полтаві — "Любов і вірність". На початку XX ст. свою діяльність розпочинають такі ложі, як "Кирило-Мефодій" (Полтава), "Північне сяйво" (Київ), "Шевченко" (Харків), "Братерство" (Чернігів). З 1900 р. (після першого Українського масонського конгресу, на якому були представлені масони Києва, Житомира, Кам'янця-Подільського, Одеси і Полтави) розгортається процес об'єднання масонських лож України в єдину організацію — Велику ложу України. Прикметним є те, що з формуванням і виходом впродовж другої половини XIX ст. на історичну арену української національної інтелігенції як окремої соціальної верстви членами масонських лож дедалі більше стають літератори, історики, юристи, лікарі та ін.

Попри наявність лише обмеженої, до того ж суперечливої інформації, яку залишили по собі українські масони, можна стверджувати, що основні масонські ідеали — ко-

смополітизму, свободи, рівності тощо — на початку XX ст. залишалися незмінними. Врахування цього моменту є необхідним при аналізі ідейного спектра української політичної думки. Тільки він допомагає зрозуміти причини присутності космополітичних ідей, приміром, у прибічників націоналістичного ідеалу — Т. Зіньківського, М. Міхновського і, зрештою, С. Рудницького (ідейних спадкоємців згаданого М. Драгоманова), а також осягнути підстави відкидання національного і тяжіння до інтернаціонального в інших представників політизованого сегмента українського інтелігентського середовища.

Соціалісти і ліберали, демократи і націоналісти приєднувалися до масонів, не лише перейнявшись ідеалами останніх, а й вбачаючи в масонерії засіб задоволення власних кар'єрних амбіцій, спосіб акцентування власної моральної чи інтелектуальної переваги над іншими, відтак ідейно-політичні переконання особистості залишалися принципово незмінними. Попри це на початку XX ст. масонство сформулювало ідею, яка була сприйнята членами лож, — боротьба з абсолютизмом, здійснення демократичних перетворень у Російській імперії, розв'язання національного питання.

Поштовхом до активізації масонського руху в Україні став царський маніфест 17 жовтня 1905 р. Відтак у другій половині 900-х — 10-х роках XX ст. на українських землях (насамперед у Києві та Одесі) запрацювали "майстерні", відкриті "майстрами" масонських лож у Петербурзі та Москві, які, в свою чергу, були засновані емісарами Великого Сходу Франції.

У Києві, за різними даними, на початку XX ст. діяло від семи до двох десятків лож. Серед них — "Київська зоря", від якої відділилася "Правда", а від останньої — "Єднання". Від "Єднання", в свою чергу, відділилася ложа "Федерація". Членами згаданих "майстерень" були: І. Лучицький, Ф. Штейнгель, А. В'язлов, І. Полторацький, В. Косинський, Ф. Матушевський, В. Лозинський, С. Єфремов, Д. Григорович-Барський, О. Корчак-Чепурківський, М. Грушевський. Крім названих, у Києві діяли ложі "Зоря", членами якої, зокрема, були В. Науменко, В. Затонський, "Нарцис" (серед її членів — П. Скоропадський), "Істина" та ін.

Щодо інших міст України, то є відомості про діяльність лож "вільних каменярів" в Одесі, Харкові, Катеринославі, Вінниці, Полтаві, Бердичеві. За національним складом ложі були досить строкаті: "братами" були українці, росіяни, поляки, євреї. Нових членів у "майстерню" приймали за рекомендацією когось із "братів". Бралась до уваги потенційна "корисність" кандидата для "королівського мистецтва" (місце та посада, яку обіймав, інтелектуальний багаж, доступ до бюджетних коштів, політичні вподобання тощо) та його особисті риси — здібності до збереження таємниці "братів", дотримання жорсткої конспірації в діяльності, готовність до взаємодопомоги та протекціоністської підтримки "братів" на усіх можливих рівнях та у всіх сферах. Адепт підлягав проходженню певної процедури вступу, перевірці "вільними каменярами". Посвячувати в "учнів" мали право три представники Верховної ради (найвищого керівного органу у Великому Сході народів Росії). Особливістю еволюції масонерії в Російській імперії стало те, що в ложі, крім "братів", почали приймати "сестер". Кількісно ложі були невеликими — близько 7–14 членів, які мали статус або "учня", або вищий ступінь втаємничення — "майстра". Уособленням керівництва ложі були венерабль (голова на засіданнях), спостерігач (заступник венерабля), оратор (слідкував за дотриманням "братами" статуту), скарбник (відав фінансами) та секретар. "Брати" ложі були знайомі лише між собою, і тільки венерабль знав і мав зв'язки із секретарем Верховної ради. Члени ложі вважалися "приспаними" (виведеними із ложі) у випадку, коли хотіли увійти до іншої ложі, або ж сама ложа, не вдовольняючись поведінкою "брата", могла сама його "приспати" на будь-який термін.

У поле зору масонів потрапляли організації, діяльність яких була пов'язана із захопленням теософією, окультизмом тощо. "Брати" часто очолювали ці за своєю суттю немасонські організації, ідейно впливаючи на їх членів.

Українське масонство на початку XX ст. було більш політизованим, ніж російське. Ідея політичного унезалежнення України стала однією з провідних його ідей. З урахуванням цього, свою осібну позицію мали українські масони й стосовно бажаного фіналу Першої світової війни: росіяни ратували за перемогу у війні, українці — за поразку Росії.

Усвідомлюючи майбутнє сходження російського абсолютизму з історичної арени, масони Росії на своїх зборах у 1916 р. (представниками від України були О. Зарубін, С. Чебаков, Ф. Штейнгель) ухвалили, як свідчив втаємничений, "заздалегідь підготуватися як у центрі, так і на місцях до того, щоб після падіння самодержавства керівні пости в органах влади посіли члени масонських лож, близькі до них і залежні від масонів… Завдання було захопити керівництво в свої руки й не залишитися внаслідок революційних подій осторонь". Більше того, масони готувалися до державного перевороту в Росії. Однак Лютнева революція 1917 р. призвела до зняття завдання з порядку денного. В Росії членами новопосталого Тимчасового уряду стали такі представники масонерії, як О. Керенський, М. Родзянко, Г. Львов, М. Чхеїдзе, М. Некрасов, С. Шидловський, М. Терещенко та ін. Новостворену Центральну Раду очолив М. Грушевський, а членами стали С. Єфремов, О. Зарубін, В. Леонтович. Російських масонів збентежила можливість розвалу Росії й особливо можливість відокремлення України. Колізії, що виникали в стосунках між членами Тимчасового уряду і Центральної Ради, не можна збагнути поза, так би мовити, "масонським контекстом". Як і стосунки між М. Грушевським, С. Петлюрою, П. Скоропадським та іншими діячами, що перебували в центрі політичних подій у роки Української революції 1917–1920 рр.

Після проголошення Центральною Радою державної незалежності України масони подбали про створення осібної від загальноросійської національної масонської організації ("З'єднані слов'яни", згодом перейменованої у "Св. Андрія Первозванного"), на чолі якої став С. Моркотун, затим — С. Петлюра. Проте мінливість політичних реалій зумовила ідейну розінтегрованість "братів" на території України. У 1919 р. частина масонів емігрувала. Із встановленням радянської влади умови для діяльності таємних організацій "вільних каменярів" стали вкрай несприятливими. Проте, за непідтвердженими даними, масонський рух проіснував майже до кінця 20-х років XX ст.

На сучасному етапі відомості про діяльність масонів в Україні досить суперечливі, а джерела надходження інформації — недостатньо вагомі (вторинні). Проте співставлення наявної різноманітної інформації дає змогу зробити висновок про організаційне піднесення українського масонства наприкінці XIX — на початку XX ст.

Амбелен Р. Драмы и секреты истории / Пер. с фр. — М., 1992; *Андреев Д.* Русская периодическая печать начала XX века о масонстве // Вестник Московского университета. — Серия 8. История. — 1992. — № 1; *Антонович М.* До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2; *Башилов Б.* История русского масонства. — М., 1992–1995; *Белінг Д.* "...Я був учасником масонської ложі в Києві..." // Генеза. — 1997. — № 1; *Вишняускас А.* Вільні мулярі в Україні // Просвіта. — 1992. — Вип. 31/90; *Грушевський М.* Автобіографія. — К., 1926; *Гузар Л.* Українські масони // Універсум. — 1994. — Січень-лютий; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — Львів, 1923. — Ч. 1–4; *Єфремов С.* Масонство на Україні // Наше минуле. — 1918. — Ч. 3; *Керенский А.* Россия на историческом повороте: Мемуары. — М., 1996; *Крижановська О. О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). — К., 1998; *Мартос Б. С.* Грушевський, яким я його знав // Укр. історик. — 1966. — № 1–2; *Мартос Б. С.* Перші кроки Центральної Ради // Укр. історик. — 1973. — № 3–4; *Міяковський В.* Список осіб, причетних до справ про таємні товариства // Україна. — 1925. — № 6. — Кн. 15; *Ніковський А.* Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Генеза. — 1996. — № 1; *Николаевский Б. И.* Русские масоны и революция. — М., 1990; *Петрів Р.* Масони, хто ж вони? — Івано-Франківськ, 1992; Політична історія України XX століття: У 6 т. — К., 2002; Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.; Л., 1930; *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992; *Солдатенко В., Веденєєв Д.* Українські масони в добу революції // Діалог. — 2003. — № 2; *Чикаленко Є.* Спогади. 1861–1907. — Нью-Йорк, 1955; *Чикаленко Є.* Щоденники (1907–1917 рр.). — Львів, 1931.

М. Кармазіна

Мафія (італ. *maf(f)ia*) — 1) таємне товариство в Сицилії, яке виникло на початку XIX ст. і терористичними методами домагалося досягнення своїх інтересів; 2) організована злочинність; 3) у політиці — незаконний, злочинний вплив на окремих осіб,

державні та громадські установи і організації з тим, щоб досягти поставлених перед собою цілей.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Меморандум (від лат. *memorandum* — те, що треба пам'ятати) — спеціальний дипломатичний термін, який означає письмову фіксацію заяви, зробленої в усній формі; 1) нотатка для пам'яті; 2) у міжнародних відносинах записка з викладом питань, які є предметом дипломатичних бесід; 3) дипломатичний документ, який може додаватися до ноти, обґрунтовуючи її зміст, або вручатися як самостійний документ без підпису.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Менеджер (англ. *manager*, від *manage* — керувати) — працівник, який організовує виконання стратегічних завдань, поставлених керівником чи керівництвом, і який має повноваження вирішувати тактичні питання щодо них. Термін "менеджер" вживається у тому разі, коли коло обов'язків менеджера не охоплює кола обов'язків керівника, директора, завідувача, начальника тощо. Як синоніми до терміна "менеджер" рекомендується вживати питомо українські і ті, що давно стали українськими, слова: розпорядник, заступник, управник, адміністратор, управитель тощо. Поняття М. вживається у англійській з минулого століття. До українського лексикону зазначене поняття в його сучасному розумінні увійшло з переходом країни до ринкової економіки. За нинішніх умов професія М. передбачає такі навички та якості: вміння володіти собою, розвинені розумові здібності; чітко визначена особиста мета; нахил до постійного самовдосконалення; навички вирішувати різноманітні проблеми; винахідливість та здібність до інновацій; вміння впливати на оточення; знання сучасних управлінських підходів; здібність керувати; уміння навчати та розвивати підлеглих, формувати ефективні групи.

Протокол № 1 науково-технічної комісії з питань термінології при Держстандарті України щодо застосування слова "менеджер" від 1.03.2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна — К., 1997; Бізнес-менеджмент. — К., 2002.

Т. Самойленко

Менеджмент політичний (від англ. *management*) — керівництво, управління політичною системою, організацією, процесом, явищем. На принципи, засоби, мету М. п. впливає форма правління та форма державного устрою, структура політичної системи (організації, процесу), інтереси та структура фінансово-політичних груп, ідеологічні орієнтири, рівень політичної культури та політичної свідомості членів суспільства, соціально-економічна структура останнього та ін. Серед провідних зовнішніх чинників, що зумовлюють структуру та характер М. п., — глобалізаційні процеси.

Успіху сучасного М. п. сприяє розуміння суспільно-політичних систем як систем відкритих, нелінійних, нерівноважних, що функціонують у нелінійному відкритому середовищі; знання принципів та механізмів самоорганізації систем, врахування дії різних за природою детермінант.

Василенко М. Менеджмент у контексті інноваційної моделі розвитку // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1; *Вудкок М., Френсис Д.* Раскрепощенный менеджер. — М., 1991; *Rosenbloom D. L.* The Election Men. Professional Campaign Managers and American Democracy. — N.-Y.,1973; *Sasse C. A. Hagy, T. Kahn, J. Brinkley.* Life Skills: Personal and Home Management. — Glencoe Publishing Company, 1987.

М. Кармазіна

Ментальність етносу — відносно цілісна сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-смислових утворень і "своєрідних правил життя", які є специфічним відображенням дійсності і зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації

тощо в певному географічному і культурно-історичному середовищі.

О. Антонюк

Меншовизм — ідеї меншовиків, фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії, що сформувалася на з'їзді РСДРП у 1903 р., який знаменував початок розколу партії на "твердих" марксистів" — "більшовиків" під проводом Леніна (1870–1922) і "м'яких" — меншовиків, що їх очолили Ю. Мартов та Аксельрод (від російських слів "більшість" і "меншість"). Основні суперечки на з'їзді точилися навколо питання про обов'язки члена партії. В умовах самодержавного гніту більшовики ратували за очолювану професійними революціонерами централізовану партію, яка вестиме роботу в підпіллі. Меншовики віддавали перевагу структурі, що об'єднуватиметься на основі менш жорстких принципів і матиме широку підтримку в масах. Але незабаром ця незгода стосовно принципів організації вилилась у глибшу розбіжність політичної стратегії двох груп. Більшовики були переконані в тому, що в боротьбі проти самодержавства РСДРП повинна не співпрацювати з ліберальною буржуазією, а діяти цілком незалежно. Меншовики схилялися до того, що ліберальна буржуазія посідає чільну позицію в політичній боротьбі і що роль РСДРП має обмежуватися зміцненням її політичної сили та вираженням інтересів пролетаріату. А пролетаріат опиниться в центрі політичної боротьби лише після завершення періоду індустріального розвитку під орудою демократичного уряду. Отже, меншовики виступали за створення партії відкритого типу і, як видається, стояли ближче до класичного марксизму, ніж їх противники, оскільки розуміли, що соціалістична революція потребує подальшої індустріалізації Росії.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. — К., 2000; Українське державотворення: Слов.-довід. — К., 1997.

Т. Самойленко

Меритократія (від лат. *meritus* — гідний і грецьк. *kratos* — влада; букв. — влада найбільш обдарованих) — одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, основою якої є принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління. Прибічники М. виходять з того, що в умовах НТР управляти повинні особи, які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідає потребам НТР. Відмінними від М. концепціями є "принцип приписування", згідно з яким у минулому до влади приходили завдяки шляхетному походженню або наявності капіталу, та демократії — правління за допомогою організованої більшості.

Ідея М., на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму — "рівності можливостей". Засновником концепції М. є англійський соціолог М. Янг, який у формі технократичної утопії виклав її ідеї в праці "Піднесення меритократії: 1870–2033" (1958). На думку М. Янга, капіталізм поступово трансформується у суспільство, в якому існує принцип висунення на керівні посади з усіх верств суспільства найбільш обдарованих і здібних людей. Ідеї Янга знайшли свій подальший розвиток в американській і західноєвропейській соціологічній та політологічній думці (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, З. Бжезинський, Р. Арон та ін.), особливо в теорії постіндустріального суспільства, сформульованій американським соціологом Д. Беллом. Концепція М. виправдовує політичні й економічні привілеї "нової інтелектуальної еліти", яка робить найбільший внесок у добробут усього суспільства. Однак, як зазначають автори концепції М., ця форма правління може також бути джерелом нових соціальних нерівностей.

Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1959; *Дай Томас Р., Зиглер Хармон Л.* Демократия для элиты. — М., 1984.

Р. Марутян

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торговець, купець) — 1) перша школа буржуазної політичної економії; 2) економічна доктрина періоду раннього капіталізму, яка ґрунтується на принципі широкомасштабного державного втручання в економіку з метою стимулювання господарського розвитку й посилення державної могутності.

Історично доба панування М. в економічній думці й економічній політиці західноєвропейських країн датується періодом приблизно з середини XVI ст. до середини XVIII ст. Для раннього М. (остання третина XV — середина XVI ст., основні представ-

ники: У. Стаффорд (Англія), Г. Скаруффі (Італія)) характерна теорія грошового балансу, яка обґрунтовувала політику, спрямовану на збільшення грошового багатства виключно законодавчим шляхом. Основним елементом пізнього М., який набув поширення у XVII ст., є система активного торговельного балансу. Основні представники пізнього М.: Т. Мен (Англія), А. Серра (Італія), А. Монкретьєн (Франція) висували такий принцип: купувати дешевше, продавати дорожче.

Політика М., яка полягала в активному протекціонізмі й підтримці експансії торговельного капіталу, заохоченні розвитку національної промисловості (особливо мануфактурної), слугувала економічним компонентом стратегії створення національних держав, об'єктивно сприяючи реалізації принципів державної єдності. Найбільшою мірою вплив ідей і політики М. на процеси становлення централізованих держав виявився в Англії, Франції та Іспанії. Його характерною ознакою є розгляд економічної мети у нерозривному зв'язку із завданнями підтримки і нарощування політичної й військової могутності держави.

Видатні представники меркантилізму (Ж.-Б. Кольбер, Дж. Чайлд) висували тезу про те, що нагромадження багатства є ключовим фактором зростання державного впливу, який, у свою чергу, забезпечує захист інтересів національної промисловості і торгівлі. Активна роль держави в досягненні цих завдань пояснювалась тим, що приватні інтереси суб'єктів господарювання і суспільні потреби у цілому могли не збігатися.

У сучасній економічній науці існує точка зору, згідно з якою приріст багатства й зміцнення держави розглядались представниками М. як два рівноцінні пріоритети, що перебувають у взаємній залежності і взаємній гармонії. При цьому увага приділялась розподілу зростаючого багатства між державною скарбницею й представниками торгової еліти, а підвищення добробуту населення не належало до безпосередніх завдань економічного розвитку і державної політики. Водночас наголошувалось, що промисловий і торговельний прогрес сприяють зростанню зайнятості і тим самим полегшують становище широких верств суспільства.

Серед необхідних передумов нарощування багатства країни і державної могутності називались: 1) побудова централізованої держави (через створення ефективного управлінського апарату й подолання партикуляристських тенденцій); 2) формування єдиного внутрішнього ринку (шляхом ліквідації внутрішніх митниць, уніфікації грошового обігу, запровадження єдиної системи міри і ваги); 3) заохочення розвитку національної економіки насамперед за допомогою здійснення протекціоністського курсу у зовнішньоекономічній політиці. При цьому ступінь пріоритетності поставлених завдань визначався особливостями економічного і політичного розвитку різних держав протягом зазначеного періоду. Так, у Німеччині після Тридцятирічної війни найголовніше завдання полягало у формуванні централізованих державних утворень, у Франції аж до революції 1789 р. ключовим завданням було створення єдиного економічного простору, тоді як в Англії традиційно пріоритети віддавались питанням державної підтримки комерційної діяльності.

Домінуванню ідей М. у державній політиці сприяв консенсус, що його було досягнуто між державною владою, зацікавленою в акумулюванні матеріальних ресурсів для створення і консолідації адміністративних органів, а також для здійснення зовнішньополітичної діяльності і військових інтеракцій, і між представниками торговельних кіл, які розраховували на державну підтримку. Активна роль останніх в лобіюванні заходів державної економічної політики дала підставу багатьом критикам М. (починаючи з А. Сміта) інтерпретувати його як систему державного втручання в економічні процеси, сутність якого полягає у наданні одним економічним суб'єктам (передусім виробникам і комерсантам) специфічних привілеїв за рахунок зниження добробуту інших членів суспільства (споживачів).

У зовнішньоторговельній сфері найважливішим пріоритетом М. визначалось забезпечення позитивного сальдо торговельного балансу й залучення в країну дорогоцінних металів. Для досягнення цієї мети здійснювалась політика заохочення більшості типів експорту (крім експорту продукції, використання якої могло б стимулювати розвиток країн-конкурентів) і обмеження імпорту (крім імпорту сировини і товарів, призначених для реекспорту), а в країнах, які здійснювали морську торгівлю, — політика створення потужного торговельного флоту.

Усупереч поширеній думці, М. не ототожнював дорогоцінні метали з багатством. Збільшення кількості дорогоцінних металів у країні розглядалось зазвичай як констатація приросту багатства або умова його збільшення (Ж. де Малін, Т. Ман, Дж. Чайлд).

Для пізнього М. (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) характерним є перенесення акцентів з проблем накопичення дорогоцінних металів на проблему грошового обігу. Передбачалось, що притік дорогоцінних металів у країну сприяє активізації торгівлі, зниженню процентних ставок, приводить до зростання виробництва й зайнятості.

Серед інших пріоритетів економічної політики М. варто наголосити на такому: 1) заохоченні імміграції й зростання населення в цілому для збільшення трудових й військових ресурсів країни; 2) максимально повному використанні виробничих ресурсів, які існували в країні, особливо робочої сили; 3) підтримці низького рівня заробітної плати в інтересах мінімізації витрат виробництва й спонукання робітників до інтенсивної праці; 4) субсидуванні торговельних і промислових компаній й наданні їм виключних привілеїв у зовнішньоторговельній діяльності; 5) боротьбі за захоплення колоній з метою забезпечення монопольного доступу до джерел сировини й "колоніальних" товарів, а також до ринків збуту. При цьому захоплення й утримання колоній розглядалось переважно як суто комерційний захід, доцільність якого визначалась співвідношенням пов'язаних з ним витрат і вигод. (Саме цим пояснюється позиція багатьох представників пізнього М. в Англії, які підтримували надання незалежності північноамериканським колоніям, в яких витрати на підтримку британської адміністрації перевищували потенційну користь від збереження контролю над відповідними територіями.)

З другої половини XVIII ст. вплив ідей М. зменшився. Насамперед це стосувалось галузі зовнішньоторговельної політики, в якій почала переважати доктрина вільної торгівлі. Еволюція в бік ідей вільної торгівлі спостерігалась у межах самого меркантилізму (найбільшою мірою це характерно для його англійських представників — Н. Барбона, Д. Норта, Дж. Такера), що дає змогу інтерпретувати його як специфічну доктрину стимулювання економічного розвитку, слідування якій втрачає сенс після досягнення промисловістю певного ступеня зрілості.

Незважаючи на загальне падіння популярності М., багато його принципів (захист внутрішнього ринку й субсидування національних виробників) зберегли свою актуальність для країн, що реалізують стратегію наздоганяючого господарського розвитку. В XX ст. інтерес до ідей М. відроджувався в періоди світових економічних криз і зниження господарської кон'юнктури, коли використання протекціоністських заходів відносно національних виробників ставало одним з пріоритетів державної політики (так відбувалось, зокрема, в часи Великої депресії 30-х років, в роки криз першої половини 70-х і початку 80-х років XX ст.).

Неомеркантилістичний напрям в економічній і політичній літературі, який був започаткований у США в середині 70-х років, акцентує увагу на політиці стимулювання експорту з метою захоплення світового лідерства у виробництві високотехнологічної продукції, забезпеченні зростання зайнятості й розширенні ринків збуту для національної промисловості. При цьому масштаб ринків розглядається як ключовий фактор, що визначає можливості запровадження прогресивних технологій і зростання ефективності використання ресурсів, зайнятих у відповідних галузях економіки. Водночас висувається теза про необхідність захисту стагнуючих галузей від іноземної конкуренції для надання їм можливостей здійснити технологічне переоснащення й підвищити конкурентоспроможність.

Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003; *Ядгаров Я. С.* История экономических учений. — М., 1996.

Г. Калінічева

Мерріам Чарльз Едвард (1874–1953) — американський політолог, один із засновників сучасної політичної науки. З 1923 по 1940 р. очолював відділення політичної науки у Чиказькому університеті, де існувала відома школа політичних досліджень. М. працював над розвитком біхевіористичного підходу до вивчення явищ політичного життя, наполягав на

глибокому міждисциплінарному підході до вивчення політичних явищ і процесів, на використанні кількісних методів та тісному зв'язку політичної науки з дійсністю. Його внесок у вивчення феноменів політичної влади і демократії досить значний. Найвідоміші наукові праці: "Американська партійна система" (1922, спільно з Г. Госнеллом), "Нові аспекти політики" (1925), "Політична влада: її структура і сфера дії" (1934), "Що таке демократія?" (1941).

М. Головатий

Месіанізм — 1) в іудаїзмі і християнстві віра у пришестя Месії; 2) віра в особливу роль, месію будь-якого народу (у цьому розумінні часто і використовується термін "месіанство").

М. Головатий

Методи етнополітологічних досліджень. Етнополітологія як наукова теорія ґрунтується на певній методиці, під якою слід розуміти арсенал наукових методів вивчення й аналізу функціонування етнополітичної сфери суспільства.

Сам метод як категорія у широкому розумінні слова означає спосіб пізнання, а "науковий метод" являє собою теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб.

У вужчому значенні поняття "метод науки" розглядається як сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію суб'єкта (тобто вченого) з об'єктом, що пізнається, для досягнення дослідницьких цілей та вирішення завдань.

Науковці, які осмислюють етнополітичні явища і процеси, активно використовують увесь широкий арсенал методів з інших суспільних наук. Умовно методи етнополітології можна поділити на такі групи:

1. Загальнологічні: аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання. Вони є універсальним інструментарієм осмислення етнополітичних явищ і процесів, суб'єктів і об'єктів етнополітики.

2. Теоретичні: системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-функціональний.

3. Емпіричні (біхевіористичні): безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв'ю тощо.

Серед основних об'єктивно-методологічних принципів дослідження етнополітичних явищ найважливіше місце посідає системний підхід. Як загальнонауковий метод дослідження, особливого поширення він набув у другій половині XX ст. і посів одне з провідних місць у науковому пізнанні. Передумовою його проникнення у науку став перехід до нового типу наукових завдань. Передусім у цілому ряді галузей науки, у тому числі й гуманітарної, центральне місце зайняли проблеми організації та функціонування складних об'єктів. По-друге, сучасне наукове пізнання висунуло в центр вивчення такі системи, межі і склад яких не завжди чітко простежуються й потребують спеціальних досліджень у кожному окремому випадку.

Центральним поняттям системного підходу є певний ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. Оскільки одну й ту саму систему можна досліджувати з різних точок зору, системний підхід передбачає виокремлення насамперед певного системоутворюючого параметра, що зумовлює пошук сукупності елементів, мережу зв'язків і відношень між ними — її структуру. З огляду на те, що система завжди перебуває в певному середовищі, то системний підхід повинен фіксувати її зв'язки і відносини з оточенням. Тому другою вимогою цього підходу є потреба врахування того фактора, що будь-яка система є підсистемою іншої, більшої системи, і навпаки — виокремлювати в ній менші підсистеми (елементи), які в іншому дослідницькому контексті самі розглядаються як системи.

Застосування системного підходу дає змогу розглянути процес формування етнополітичної доктрини в Україні як цілісної складноорганізованої системи заходів держави, спрямованих на забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними.

З позицій методологічних принципів системного підходу етнополітика виступає як структурний механізм, що включає в себе політику держави щодо: 1) української нації; 2) національних меншин, які є складовими

українського суспільства; 3) української діаспори, яка перебуває за межами України та пов'язана з ядром українського етносу; 4) осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну; 5) адаптації репатріантів в український соціум.

Завдяки системному підходу процес формування державної політики України щодо регулювання міжетнічних і міжнаціональних відносин можливо розглядати як невіддільну складову (підсистему) усієї державотворчої парадигми, тісно пов'язаної з її іншими галузями.

За допомогою системного підходу дослідження пріоритетів й основних параметрів етнополітичного процесу в Україні виходить за межі політичної сфери й розкриває можливість розглянути цей процес у ширшому контексті із активним використанням матеріалів інших наук — історії, правознавства, філософії, соціології.

Ключова роль в осмисленні етнополітичної сфери суспільства належить історичному підходу, який передбачає вивчення етнополітичних явищ у їх послідовно-часовому розвитку, а також виявлення взаємозв'язку минулого, сьогодення й майбутнього. Цей підхід набув поширення і застосування у західній та вітчизняній етнополітологічній науці. Він є одним з найвідоміших і "найстаріших" в етнології. Як принцип підходу до дійсності, що змінюється у часі та розвивається, він був висунутий і розроблявся у філософських системах Ф. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Сен-Сімона, О. Герцена та ін.

Саме на цьому підході базується примордіалістська концепція етнічності, а також теорія етносу. Визначаючи роль історичного методу в етнографії, Ю. Бромлей писав, що він необхідний "не тільки для розгляду змін, які відбуваються з окремими компонентами її об'єкта, а й для з'ясування генезису і розвитку етносу в цілому. З цим дослідницьким аспектом пов'язаний один із найважливіших напрямків етнографічної науки — етнічна історія; в межах даного напрямку вивчення окремих компонентів етносу у кінцевому рахунку підпорядковане з'ясуванню його динаміки як цілісної системи. Головне завдання розробки проблем етнічної історії — дослідження усіх видів етнічних процесів, у тому числі етносоціальних".

Історичний підхід до аналізу етнічних та етнополітичних процесів передбачає врахування двох аспектів: по-перше, розгляд цих процесів протягом усієї історії людства та окремих його етносів; по-друге, вивчення їх на конкретно-історичному етапі власного розвитку.

У сучасних умовах, коли особливої актуалізації набули проблеми осмислення етнічного контексту у людській культурі і колективній психології, націобудівництва, причин етнонаціоналізму, взаємозв'язку етногенезису і державного будівництва, значення історичного підходу як методологічного методу значно зросло.

Необхідність застосування такого підходу у вивченні концептуальних засад формування етнополітики в Україні пояснюється насамперед тим, що у власній історії України, особливо починаючи з другої половини XIX ст. накопичився великий історичний досвід (позитивний і негативний), який неможливо обминути не лише з теоретичної точки зору, а й з практичного боку.

Також важливо звернути увагу на те, що вивчення цього досвіду набуває надзвичайної цінності у контексті його зіставлення з міжнародним досвідом вирішення етнополітичних проблем, нагромадженим передусім західним світом.

У межах такого співставлення відкривається широка можливість осмислення ступеня взаємопроникнення і взаємозв'язку вітчизняного історичного досвіду з досвідом, нагромадженим світовим співтовариством.

За допомогою історичного підходу етнополітика в Україні розглядається як у ретроспективі, так і в різні конкретно-історичні періоди існування українського суспільства, а також досліджується еволюційний шлях становлення поліетнічного складу населення, виникнення і розвиток на території держави української нації як титульної, національних меншин. Цей підхід дає змогу виявити проблеми і основні пріоритети в етнополітичному процесі на різних історичних етапах, простежити внутрішні тенденції і системні зв'язки між етнокомпонентами українського суспільства в нових історичних умовах.

Застосування історичного методу сприяє осмисленню процесу становлення полікультурного українського соціуму; специфіку культурної взаємодії на різних історичних етапах між українцями як титульним етносом та іноетнічним населенням; чинників збереження етнічними групами в умовах

глобальної універсалізації та стандартизації самобутньої матриці етнокультурного розвитку; проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин й шляхів їх подолання.

Провідне місце у етнополітичних дослідженнях належить порівняльному (компаративному) методу. Його важливість пояснюється насамперед тим, що він дає змогу звільнитися від етноцентризму — світоглядного принципу, представники якого вважають той етнос, до якого вони належать, таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими етносами. По-друге, завдяки цьому методу є можливість максимально використати різноманітність етнополітичного досвіду з метою знаходження оптимальних моделей для порівняння з реальним станом українського поліетнічного суспільства, що потребує власної концепції етнополітики.

Серед політологів цей метод цінується як перспективний за багатство методологічного інструментарію порівняльного аналізу політичних, у тому числі й етнополітичних явищ, які ґрунтуються на принципах подібності й відмінності, дедуктивних теоретичних моделях політичних інститутів й індуктивних методах їх верифікації за допомогою діахроно-історичного та синхронно-емпіричного способів нагромадження даних.

В Україні порівняльний метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи порівняльної політології. На сучасному етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані українським вченим Ф. Рудичем та іншими дослідниками на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Завдяки цьому методу їм вдалося осягнути політичну систему України в її цілісності, розглянути її складові: державні структури, механізм взаємодії гілок влади, основні засади функціонування органів місцевого самоврядування, тенденції становлення партійної та виборчої систем, формування інститутів правової держави і громадянського суспільства. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показано трансформацію політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи.

Застосування у дослідженні етнополітики у зазначеному ракурсі порівняльного методу забезпечує: по-перше, можливість здійснити компаративний аналіз відповідності законодавства України в етнополітичній сфері міжнародно-правовим нормам; по-друге, вироблення пропозицій щодо шляхів гармонізації вітчизняного правового поля з міжнародним механізмом захисту прав національних меншин та прискореного процесу входження України до єдиного міжнародного правового простору; по-третє, з'ясування загального і особливого в конституційно-правовому статусі етнічних груп як в Україні, так і в інших європейських державах; по-четверте, осмислення власного шляху етнополітичного розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найбільш прийнятних для нинішнього державотворчого етапу елементів існуючих у сучасному світі структур, систем, підходів у вирішенні етнонаціональних проблем.

В осмисленні етнополітичних процесів велике значення має діалектичний метод, який дає змогу визначити внутрішні суперечності етнополітики як джерела її саморозвитку та рушійну силу етнополітичних змін в українському поліетнічному соціумі. Цей підхід дає можливість проаналізувати етнічний, національний та державотворчий процеси в Україні у їхній діалектичній єдності і взаємозумовленості, виявити основні тенденції, пріоритети в етнополітиці, розглянути їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами.

Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1997; Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В. І. Волович, В. Г. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під ред. В. І. Воловича. — К., 1998; Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М., 1983.

О. Антонюк

Методологія політичних наук — сукупність підходів, принципів, теорій та концептуальних засад пізнання політичної сфери суспільних відносин. М. п. н. включає як гносеологію, так і аксіологію політичного знання, оскільки одним із визначальних аспектів політичного аналізу є дослідження політичних інтересів, що передбачає ціннісне ставлення до предмета досліджен-

ня. Як і будь-яка інша наукова галузь, політологія має власну методологію та методи дослідження, своєрідний поняттєвий апарат. Суспільно-політична реальність характеризується динамізмом, спричиняючись діями людей, інтереси яких не збігаються, сфера політичних відносин, як правило, має конфліктний характер. У сфері політичного буття важливу роль відіграють принципи випадковості та зворотного зв'язку, а події, що розгортаються, можуть мати і зворотний характер. Центром політичної науки є політичні процеси, події і явища, а також інститути, норми та поведінка учасників (акторів) політичного процесу. Цими характеристиками та особливостями сфери політики значною мірою визначається методологія її дослідження.

З методологією будь-якої науки найтісніше пов'язані методи дослідження — технічні прийоми, засоби та інструменти аналізу. Протягом XX ст. арсенал методів політичної науки постійно збагачувався. Якщо впродовж першої половини століття домінували описово-аналітичні методи, за допомогою яких вивчалися інституційні, нормативно-правові та державно-владні відносини, що було зумовлено близькістю політології та правознавства, то починаючи з середини XX ст. методичний арсенал політології розширився за рахунок досягнень як суспільних, так і природничих наук. Щодо перших, то значний вплив на розвиток політичної науки справили досягнення в галузі соціології та психології, зокрема соціальної та етнопсихології. Завдяки здобуткам соціології політична наука одержала інструменти вимірювання фактів, що вкрай важливо під час вивчення виборчих процесів, а також метод конвент-аналізу, за допомогою якого з'явилася можливість кількісної обробки змісту різних джерел інформації, зокрема стосовно програм політичних партій і рухів, а також засобів масової інформації в цілому. Що ж до впливу психології на методичний потенціал політичної науки, то тут особливо вражаючою виявилася роль біхевіоризму або біхевіористського аналізу.

Метод біхевіоризму в політиці. Ґрунтуючись на положенні позитивізму щодо об'єктивності як незалежному від суб'єктивних оцінок судженні, біхевіоризм у політології акцентував увагу на дослідженні політичної поведінки як окремого індивіда, так і соціальної, професійної, демографічної чи етнічної групи. В політичній науці біхевіоризм як метод покликаний визначити реальні параметри та чинники політичної поведінки на масовому рівні та, відповідно, політичні процеси разом з функціонуванням політичних систем. Отже, якщо традиційна політична наука обмежувалася лише аналізом формально-юридичних та інституційно-державних структур, залишаючи за рамками дослідження людину та соціальні групи, то біхевіоризм акцентував увагу на поведінкових аспектах політики, наблизивши її до того, що з часом було названо політичною антропологією. В межах біхевіористського аналізу досить поширеними стали опитування громадської думки з найважливіших питань політики. Відтак одержані результати давали можливість не інтуїтивно, а спираючись на узагальнені результати, робити висновки щодо стану суспільних настроїв, очікувань, настанов тощо. Спираючись на інструментарій вимірювання суб'єктивних параметрів політичної поведінки, західна політична наука досягла значних успіхів у дослідженні механізмів функціонування і розвитку політичних систем та інститутів, партій, рівнів та гілок влади, виборчих процесів, результатів голосування тощо. Особливістю біхевіоризму як підходу є положення про неприпустимість у політології принципів та прийомів аксіології. Ця вимога ґрунтується на тому, що його прихильники вважають правильними лише факти, які перевірені експериментально або ж доведені за допомогою формально-логічних чи математичних методів і процедур. А тому і політична наука як така, на думку біхевіористів, мусить позбутися у своїх висновках морально-етичних оцінок та суджень. Вона повинна описувати та аналізувати учасників політичного процесу, не вдаючись до філософії та будь-якої умоглядної теорії. Ця методологія аналізу укорінилася спочатку у США, де вона досягла свого апогею у 50–60-х роках, а потім поширилася і в інших країнах Заходу.

Системний підхід у політичній науці. Починаючи з кінця 40-х років XX ст. у суспільних науках, у тому числі й політології, починають використовувати метод системного аналізу, розроблений спочатку в надрах природничих наук. Провідниками системного аналізу в політичну науку стали К. Ерроу, Д. Блек, Дж. Б'юкенен, але особливий внесок у його популяризацію зроби-

ли Г. Алмонд, К. Дейч, Д. Істон. Сутність цього підходу в інтерпретації його адептів полягала у такому. Політика вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісність у взаємодії з навколишнім середовищем. Для політичної системи таким середовищем є громадянське суспільство та економіка. Системний підхід передбачає стандартизацію та уніфікацію наукових понять, а також знань про політичні явища та процеси. Виявом такої універсальності є вимога системного підходу розглядати об'єкти аналізу у трьох вимірах, а саме: 1) як певну структуру; 2) функцію; 3) становлення і розвиток. Це ж стосується і системного підходу в політичній науці. Політологи можуть вибирати системними різні аспекти системного аналізу, одержуючи внаслідок цього різні результати. Наприклад, один із авторів структурно-функціонального аналізу Т. Парсонс, досліджуючи політико-соціальні системи, акцентував увагу здебільшого на взаємодії між структурою та функціями складових елементів системи, тоді як інший представник системного підходу Д. Істон, навпаки, переважне значення надавав дослідженням зворотних зв'язків між результатами політики, підтримкою громадянами політичної системи та вимогами щодо неї. Для цього він використовував поняття "вхід" і "вихід", де на "вході" політичної системи вирішальну роль відігравали такі компоненти, як політична соціалізація, визначення інтересів та їх присутність у політиці, політична комунікація тощо. На "виході" ж системи одержують певні правила і закони, програми, політичні стратегії, їх здійснення на практиці та контроль за дотриманням. Запровадження принципів системного підходу в політичну науку значно збагатило її теоретико-методологічний та методичний інструментарій, давши можливість досліджувати політичну дійсність у її багатоскладовості та взаємному переплетенні. Важливо те, що політика у цьому разі розглядається не як щось замкнене саме на собі, а як елемент соціальної системи у взаємодії з іншими її аспектами, що дає можливість простежити зворотний зв'язок між соціумом і політико-соціальною та політичною системами.

Політико-культурний метод у політиці є доповненням до класичних методів формально-юридичного аналізу державно-правових інститутів і політичних систем, які абстрагуються від поведінкових, мотиваційних та національно-культурних і цивілізаційних вимірів політики. Одним із фундаторів цього методу в політичній науці є Г. Алмонд. Він запропонував розмежовувати два рівні дослідження політичної системи: інституційний та орієнтаційний. Перший вивчає інституційну структуру політичної системи, а другий — орієнтири людей стосовно цієї системи та її інституційні елементи. Орієнтаційний рівень політичної системи включає пізнавальні (когнітивні), емоційні (афективні) та ціннісні (аксіологічні) компоненти загалом, які, на думку Г. Алмонда, становлять політичну культуру. Важливість і цінність цього інструменту політичної науки полягає в тому, що дає можливість визначити, чому однакові за формою соціально-політичні інститути залежно від країни діють по-різному. На думку фахівців, цей метод дає змогу проникнути в глибинну сутність політичної свідомості і позасвідомого, зокрема колективного, зафіксованого у національних міфах, традиціях, уявленнях. На думку російського політолога К. Гаджиєва, перевагою політико-культурного підходу є те, що він поєднує в собі соціологію, соціокультурологію, національну психологію та найновіші методи дослідження соціальних і політичних установок людей в єдиний міждисциплінарний підхід. Це дає можливість краще зрозуміти механізми та закономірності, згідно з якими відбуваються політичні процеси. Це має особливе значення, оскільки однією з найважливіших проблем, якою займається політична наука, є політична культура, а остання включає в себе різного роду орієнтири, установки, стереотипи, міфи тощо.

Метод міждисциплінарного аналізу в політиці. Доцільність цього методу зумовлена тим, що політологія як наука поєднує у собі інструментарій багатьох суспільно-гуманітарних наук. Це один із традиційних методів, який почав застосовуватися з появою політології як самостійної галузі знань про політичну дійсність, починаючи з XIX ст. у рамках формально-юридичного, історичного та порівняльного аналізу. Приблизно у цей же час у політологію починають активно проникати і цілий ряд понять, вироблених у рамках природничо-наукової методології. Серед них такі, як "прогрес", "еволюція", "організм", "порядок" тощо. Згодом, на початку XX ст., завдяки зусил-

лям Дж. Уоллеса, Г. Ласкі, Г. Ласуелла в політичну науку проникають методи і поняття із сфери загальної та експериментальної психології, психоаналізу, емпіричної соціології, економіки, антропології та ін. Дедалі частіше політологи використовують і методи точних наук — математики і статистики, а пізніше — кібернетики та інформатики. В результаті такого комплексного охоплення явищ політичного порядку політична наука опинилася на перехресті міждисциплінарного синтезу, що стало характерним явищем для суспільно-гуманітарних наук, починаючи з другої половини XX ст. У зв'язку з використанням цього методу для спеціалізованих завдань політичної науки особливого значення набуває метод інтерпретації одержаних результатів, зміст якого значною мірою зумовлений світоглядними засадами дослідника, а також його ідеологічними уподобаннями. Відтак, міждисциплінарний метод відкриває двері у політичну науку аксіології, яку слід розглядати не як вияв суб'єктивізму та підміну наукового погляду на політичну дійсність, а як спосіб оцінити ті чи ті результати з позицій добра чи зла — граничних диспозицій людського буття в аспекті моральних принципів та вибору.

В арсенал методичних засобів політичної науки входять також традиційні наукові методи — спостереження, досвід, збирання, аналіз і обробка інформації. Вони є необхідною сировиною для застосування суто теоретичних методів, таких, що ґрунтуються на використанні різних ідей, концепцій, теорій, які дають можливість виявити світоглядні, концептуальні та ціннісні аспекти політичної реальності.

Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000; Політологія: історія та методологія / Андрущенко В. П., Антоненко В. Г. та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюка. — К., 2000; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. — 2-е вид., випр. і допов. / За заг. ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Оніщенко та ін. — К., 2001; *Іщенко М. П.* Методологічні основи розвитку політології / НТШ. — Черкаси, 2002; *Рудич Ф. М.* Наука про політику: сучасний стан і тенденції розвитку // Віче. — 2002. — № 5.

Л. Шкляр

Метрополія (від грецьк. *meter* — мати і *polis* — місто) — держава, яка підпорядковує собі інші, економічно залежні держави, перетворюючи їх на колонії. У Стародавній Греції метрополією назвали поліс, жителі якого засновували поселення в інших землях.

Рябов С. Політологія: словник понять і термінів". — К., 2001; Енциклопедія "Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри". — К., 1998.

Т. Самойленко

Мирного співіснування принцип — один з основоположних принципів міжнародного права, до яких зокрема належать: принцип суверенної рівності держав; принцип рівноправності народів та їхнього права самостійно визначати свою долю; принцип незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах; принцип непорушності державних кордонів; принцип територіальної цілісності держав; принцип мирного врегулювання суперечок; принцип невтручання у внутрішні справи держав; принцип сумлінного виконання зобов'язань з міжнародного права та за угодами; принцип загальної поваги прав людини й основних свобод. Поряд з іншими принципами сучасного міжнародного життя М. с. п. становить найважливіший імператив існування людства, його дотримання у міжнародних, міждержавних відносинах робить можливим усунути війни з життя суспільства. Закріплення М. с. п. у міжнародному праві та практиці пов'язується з розвитком Руху неприєднання після Другої світової війни. У 1955 р. у місті Бандунг (Індонезія) проходила конференція незалежних країн Азії та Африки. То був перший етап підготовки утворення Руху неприєднання. На цій конференції незалежні країни визнали 5 принципів мирного співіснування, що в історії міжнародних відносин отримали назву "принципи панча шила" ("панча шила" в перекладі означає "5 принципів"). Вперше ці принципи були сформульовані в договорі між Індією та КНР у 1954 р. Відповідно до М. с. п. держави зобов'язані берегти міжнародний мир, виявляти терпимість одна до одної і співпрацювати між собою, визнавати право народів жити у безпечному, справедливому, демократичному світі, де немає місця насильству і гнобленню народів у будь-якій формі.

О. Кордун

Мислення політичне — це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об'єктивної дійсності в їх історичних, часових зв'язках і відносинах. М. п. пов'язане передусім з пізнанням реалій, що разом становлять політичне життя в усій його різноманітності. Як і будь-яке інше мислення, М. п. щонайтісніше пов'язане з мовою — основним знаряддям формування та способом існування думки (думок). М. п. уможливлює наукове пізнання всього, що зумовлює політику, її існування, пізнання суті та особливостей політичних явищ і процесів, дає змогу не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особистості, її навичок, здібностей, політичної культури. М. п. політика розвивається і формується під час безпосередньої активної пізнавальної діяльності, під впливом і на основі всього досягнутого людством у процесі його історичного розвитку. У психології, політичній психології активно дискутуються питання щодо типу М. п. як певного способу використання індивідом інформації для отримання певних результатів. Американський учений Ш. Розенберг наголошує на існуванні трьох типів політичного мислення: послідовно-ситуаційного, лінійного та систематизованого. Послідовно-ситуаційне мислення акцентує увагу на тому, що політична реальність — це нібито певна послідовність та узгодженість подій, явищ, ситуацій. Людям (політикам) з таким типом мислення важко абстрагуватися, узагальнювати, відшукувати певні аналогії. Лінійне мислення властиве тим, хто пов'язує певну політичну подію з якоюсь основою, а решту вважає похідними від першої. Таке мислення є досить аналітичним. Систематизоване М. п. притаманне тим, хто вважає, що політика будується на системі певних взаємин, явищ, процесів, подій. М. п. властиві практично такі ж самі розумові дії і операції, як і будь-якому іншому мисленню, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація. Те ж саме стосується і форм мислення, оскільки результати процесу мислення (думки), як відомо, існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять. Індивідуальні особливості М. п. зумовлені характером життя людини-політика, особливостями діяльності, типом нервової діяльності, співвідношенням першої та другої сигнальних систем. Основними індивідуальними особливостями М. п. є самостійність, критичність, глибина, гнучкість, широта, швидкість, творчість. Зазначені індивідуальні особливості М. п. розвиваються і вдосконалюються лише в процесі постійної розумової та практичної діяльності людини. Будь-яка політична дія є результатом почуттєвого сприйняття, відповідного осмислення конкретних ситуацій, явищ, вчинків найрізноманітніших суб'єктів політики. Аналізуючи політичні події, явища, процеси, політик постійно повинен розглядати їх не лише у сутнісному стані, а й стосовно психології окремих суб'єктів. Синтезуючи політичні явища, політик ставить собі за мету визначити логіку їх розвитку, спрогнозувати перебіг подій, усвідомити, кому і якою мірою ті чи інші дії потрібні й вигідні. У М. п. своєрідно виявляються абстрагування та конкретизація, оскільки будь-які дії мають бути перекладені на мову політики з огляду на політичні ідеї, цілі, погляди, позиції, інтереси. Політичний аналіз передбачає, по-перше, вивчення взаємодії структур, що діють у політиці, а по-друге, встановлення зв'язків і особливостей, розвиток і використання яких можуть забезпечити найбільший ефект у політиці. Своєрідною функцією процесу М. п. є політична ідеалізація. Для ідеальних побудов, прогнозів у політиці потрібні раціональні, виважені підстави, фундамент для таких прогнозів. За інших обставин політична ідеалізація є елементарним фантазуванням, прожектерством. Обережно політик має використовувати і різноманітні аналогії у процесі політичного мислення, оскільки такий шлях пошуку істини, прийняття політичного рішення спрощений, нерезультативний. Аналогія не може бути достатнім аргументом при прийнятті політичного рішення, оскільки ідеально схожих політичних процесів практично не існує. В політичній діяльності досить поширеним є моделювання як розумове уявлення про щось більш-менш конкретне (програми партій, рухів, державні плани, економічні моделі тощо). Політичне моделювання досить предметне і широко застосовується в політичній діяльності. У процесі політичної діяльності, як і будь-якої іншої розумової діяльності, людина наштовхується на різноманітні соціально-психологічні бар'єри, намагається їх подолати. Насамперед це соціально-психологічні бар'єри діяльності та спілкування. Так, досягнення, здобуття но-

вих, більш ґрунтовних знань потребує твердості, цілеспрямованості, працелюбності, щоб примусити себе засвоїти нову, складнішу інформацію.

Бурдье П. Социология политики. — М., 1993; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Дилигенский Г. Г.* Человек в современном мире // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. — М., 1990; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; *Юнг К. Г.* Аналитическая психология. — К., 1994.

М. Головатий

Митниця — спеціально обладнана зона, визначена на митному кордоні країни, державні службовці якої забезпечують дотримання законодавства про імпорт, експорт, транзит товарів та контролюють перевезення вантажів (у тому числі багажу і поштових відправлень) через державний кордон, перевіряють митні документи, стягують мито та інші збори. Завдання і функції М. визначаються митним кодексом — законодавчим актом, який регулює організацію та діяльність митних органів (служб) тих чи інших країн; законами про митну справу; митними тарифами; а також положеннями міжнародних конвенцій з митних питань Всесвітньої митної організації. М. здійснює такі функції: перевіряє виконання митних законів країни і митних правил; обліковує імпортні і експортні товари; приймає вантажі на тимчасове зберігання; вилучає вироби, ввезення і вивезення яких заборонено або обмежено; бореться з контрабандою; проводить огляд вантажів; стягує мито і збори, а також штрафи (інколи конфісковує вантажі за порушення встановлених правил); контролює дотримання митних формальностей (подання в митницю необхідних документів, зокрема митної декларації, рахунків, посвідчення про проходження товарів, імпортної чи експортної ліцензії, санітарного і ветеринарного свідоцтв). На М. перевіряють вантажі та особисті речі пасажирів чи перевізника, які перетинають (переміщуються) державний кордон країни, встановлюють належність документів та особистість власника, визначають асортимент, вид та обсяги для стягнення з власника митного податку. Митний податок на певні групи товарів стягується відповідно до положень митного тарифу, який є переліком товарів, що оподатковуються, із зазначенням розмірів ставок митного податку. Зазначені вище дії та деякі інші обов'язкові формальності називають митним доглядом. Сучасні М. умовно поділяються на прикордонні та внутрішні. Вони розміщуються: у пунктах пропуску на державному кордоні; у морських і річкових портах, міжнародних аеропортах, на залізничних станціях; у великих центрах країни. М. має свої складські приміщення, в яких можуть зберігатися промислові вироби та товари для їх пропуску в країну чи вивезення за кордон, а також у разі тимчасового їх затримання для з'ясування обставин, пов'язаних з дооформленням документів тощо.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Енциклопедія "Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри". — К., 1998.

Т. Самойленко

Михальченко Микола Іванович (нар. 1942) — український політолог, культуролог, публіцист. Президент Академії політичних наук України. Закінчив Київський державний університет. Працював в Інституті філософії НАНУ, адміністрації президента України. Автор понад 200 наукових праць, з яких широке визнання дістали "Марксистська політична ідеологія", "Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна" (у співавторстві), "Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору" (у співавторстві), "Сучасна соціальна філософія" (у співавторстві) та ін.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Міжнародна асоціація політичної науки (МАПН) (англ. *International Political Science Association — IPSA*) — громадсько-політична організація, створена в 1949 р. під егідою ЮНЕСКО з ініціативи п'яти національних асоціацій політичних наук (американської, британської, канадської, французької, англійської). Її мета — сприяння розвитку і поширенню по-

літичних наук шляхом налагодження співробітництва вчених різних країн, стимулювання наукових досліджень у цій галузі в міжнародних масштабах, організація міжнародних конгресів і "круглих столів", поширення наукової інформації з питань політики і забезпечення необхідними документами. МАПН формується на основі таких принципів її членства: колективне — національні і регіональні асоціації, що визнані МАПН як представницькі (вони направляють своїх представників у раду, яка збирається кожні три роки і обирає виконавчий комітет); індивідуальне — для тих, хто професійно займається політичною наукою або цікавиться нею; асоціативне — науково-дослідні інститути, бібліотеки, факультети університетів та інших організацій.

МАПН має консультативний статус у рамках Економічної і Соціальної Ради ООН та ЮНЕСКО, входить до Міжнародної Ради соціальних наук. Членом МАПН може бути національна асоціація політичних наук, мета і завдання якої відповідають принципам і завданням МАПН, яка має достатню кількість членів, публікацій і наукових досліджень у галузі політичних наук. Асоціація видає журнал "Political abstract" (збірка стислих рефератів-анотацій, статей, опублікованих у різних країнах з проблематики політичних наук), "International Bibliography of Political Science", журнал "Participation" ("Участь").

Штаб-квартира Асоціації розміщена в Парижі, а її секретаріат — на факультеті політичних наук університету Осло (Норвегія). Конгреси МАПН проводяться один раз на три роки і складаються з трьох частин: сесії з основної проблеми, визначеної програмовим комітетом; сесії дослідних комітетів і засідання групи дослідження. Періодично проводяться засідання Виконкому і Програмового комітету МАПН, форуми регіональних асоціацій політичних наук, тематичні міжнародні конференції, засідання постійних комітетів і дослідних груп. Офіційні мови МАПН — англійська і французька.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Політологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К., 2001.

О. Бабкіна

Міжнародна Кадрова Академія (МКА) — велика, представницька міжнародна громадська організація, створена в Україні (Київ) в 1996 р., президентом є Г. В. Щокін — відомий учений, організатор науки, освіти, управлінець. МКА об'єднує у своїх рядах понад тисячу колективних і індивідуальних членів майже з 60 країн світу всіх континентів (громадські, виробничі організації; навчальні, наукові, науково-дослідні заклади і установи; державні, політичні, громадські діячі; вчені, військові, священнослужителі; керівники і працівники навчальних закладів тощо). Основні завдання та напрямки діяльності МКА: активізація людського фактора, розробка і реалізація ефективних форм і методів кадрової політики, створення наукових концепцій, підходів і організаційних моделей освітньої діяльності відповідно до світових стандартів; підвищення освітнього рівня націй, забезпечення підприємств, установ, організацій кваліфікованими кадрами, професійна, наукова, загальнокультурна підготовка громадян України та інших країн, сприяння професійному науковому зростанню громадян, присудженню вчених ступенів і звань; акредитаційна діяльність, започаткування та присвоєння академічних нагород; проведення рейтингів навчальних закладів; створення відкритих університетів і навчальних центрів; видавнича, науково-дослідна діяльність тощо. МКА була ініціатором і співучасником створення низки громадських організацій (Асоціація управління кадрами, Спілка менеджерів України, Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України тощо), проведення різноманітних міжнародних наукових конференції ("Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу", "Православні духовні цінності і сучасність" та ін.), організації рейтингу вузів України "Софія Київська" та ін. На рахунку МКА багато важливих політичних ініціатив, участь у численних міжнародних форумах, конференціях, виставках, "круглих столах". Сотні відомих людей усього світу удостоєні високих нагород МКА за свою громадську, наукову, навчальну діяльність: орден "За развитие науки и образования", "Орден почета", золоті медалі "За заслуги в образовании", "За достижения в науке", "За эффективное управление", академічні знаки Почесного академіка, доктора, професора. Серед лауреатів високих нагород МКА:

Аскар Акаєв (Киргизстан), Гейдар Алієв (Азербайджан), Петру Лучинські (Молдова), громадські, політичні, державні діячі, вчені з багатьох країн світу. МКА тісно співпрацює із посольствами багатьох країн в Україні, з Українським фондом культури, Українською спілкою промисловців і підприємців, сотнями промислових підприємств і установ, вузами, науковими та іншими установами. Спільно з Міжрегіональною Академією управління персоналом МКА розробила і реалізовує низку освітніх проектів, основним з яких є "Президентський університет" (м. Київ). Представництва МКА відкрито в областях України, в ряді країн Європи та Америки.

500 персоналий и организаций Международной Кадровой Академии: Справочник / Авт.-сост. В. Е. Коломиец. — 4-е изд., доп. — К., 2000; Отчет о деятельности Международной Кадровой Академии (1996–2000 гг.). — К., 2001; *Щекин Г. В.* Культурное разнообразие: пути и препятствия: Тез. докл. в Центре им. Заеда при Лиге Арабских государств (Абу-Даби, 2 окт. 2002 г.). — К., 2002.

М. Головатий

Міжнародне право — це сукупність юридичних принципів і норм, які регулюють відносини між націями, державами, міжнародними організаціями, специфічними політико-територіальними одиницями у політичній, економічній, культурній та інших галузях суспільного життя. Виникнення М. п. пов'язане з процесом становлення державності. Протягом усієї історії людства це право не тільки розвивалося під впливом постійно змінюваних економічних та інших міжнародних відносин, а й відповідним чином впливало на ці відносини. При цьому роль М. п. постійно зростає. З його допомогою держави встановлюють загальноприйняті стандарти поведінки, воно є засобом міжнародного співробітництва у різних сферах суспільного життя. Особливість системи М. п. полягає у тому, що вона не входить до будь-якої національної системи права і не включає норм національного права. Водночас ці дві самостійні системи не існують ізольовано одна від одної. Національні правові системи справляють вплив на нормотворення у М. п., а останнє є важливим у сучасних умовах чинником формування національного законодавства, зокрема за допомогою імплементації норм М. п. у це законодавство. У багатьох державах, у тому числі і в Україні, ратифіковані міжнародні договори визнаються частиною національного законодавства, а у разі розбіжностей між положеннями національного закону і міжнародного договору діють норми останнього (примат М. п.). М. п. поділяється на публічне й приватне. Публічне М. п. регулює відносини між націями, між державами, між міжнародними організаціями, між державами і міжнародними організаціями. Міжнародне приватне право регулює цивільні сімейно-шлюбні і трудові відносини передусім між фізичними і юридичними особами. Публічне і приватне М. п. взаємопов'язані між собою. Обидва вони у широкому значенні регулюють міжнародні відносини. Але за діючою доктриною приватне М. п. не повинно суперечити принципам публічного М. п. Ще одна особливість М. п. полягає у характері нормотворення цієї правової системи. Встановлення взаємозв'язку прав і обов'язків суверенних суб'єктів тут здійснюється у результаті добровільного волевиявлення при укладенні міжнародних договорів та інших угод. Це свідчить про те, що М. п. має узгоджувальний, координуючий характер. Йому не властиві притаманні національному законодавству елементи субординації. Систему М. п. складає об'єктивно існуюча і внутрішньо узгоджена цілісність її елементів: загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (договірних і звичаєвих), рішень, рекомендацій і резолюцій міжнародних організацій, рішень міжнародних судових органів, а також інститутів М. п. (міжнародного визнання, правонаступництва, міжнародної відповідальності тощо). У галузевому аспекті структуру М. п. складають його галузі — дипломатичного права, міжнародного економічного, морського, космічного права, права навколишнього середовища тощо. Кожна галузь — це відносно самостійна система, яка є підсистемою єдиної системи М. п. До особливостей М. п. належить також те, що воно не заперечується спеціальним наддержавним механізмом примусу. У разі необхідності держави самі колективно забезпечують підтримання міжнародного правопорядку, в тому числі шляхом індивідуального або колективного примусу, межі якого визначено у М. п. Прогресивний розвиток М. п. пов'язаний з його

змінами та оновленням, що досягається за допомогою офіційної і неофіційної кодифікації. Офіційна кодифікація реалізується у формі договорів. Особливе місце у кодифікаційному процесі належить ООН, у рамках якої з 1947 р. діє Комісія міжнародного права ООН.

Международное право. — М., 1994; Международное частное право. — К., 1993. — Кн. 1–2; *Тимченко Л. Д.* Международное право. — Х., 2004; *Дмитрієв А. І., Муравйов В. І.* Міжнародне публічне право. — К., 2000; *Шемшученко Ю. С.* Міжнародне право // Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 2001. — Т. 3.

Ф. Медвідь

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. — основоположний міжнародно-правовий документ у галузі міжнародного захисту громадянських (особистих) і політичних прав і свобод людини. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у резолюції 2200 А (XXI) від 16 грудня 1966 р., набрав чинності 23 березня 1976 р., через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря ООН 35-ї ратифікаційної грамоти чи документа про приєднання, як це передбачено в ст. 49. Україна ратифікувала документ у 1973 р. За структурою складається з преамбули, 3 частин, 53 статей і 2 Факультативних протоколів. У преамбулі Пакту вказується на зобов'язання держав відповідно до принципів, проголошених Статутом ООН, заохочувати права людини, нагадується про те, що кожна окрема людина повинна домагатися заохочення і дотримання цих правил, також визначається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нестатків, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими і політичними правами. У ст. 1 зафіксовано, що усі "народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток... Для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права". Відповідно до Пакту, кожна держава-учасниця зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини (п. 1 ст. 2). У ст. 3 підтверджується рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими у цьому Пакті. Пакт відзначає, що у разі надзвичайного стану в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно проголошується, держави-учасниці можуть вживати заходів, відступаючи від своїх зобов'язань за цим документом, тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є сумісними з іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження (п. 1 ст. 4). Ст. 5 констатує гарантії від порушення чи безпідставного обмеження будь-якого права людини чи будь-якої із основних свобод, а також від неправильного тлумачення якогось положення Пакту з метою виправдання порушення якогось права чи свободи в більшій мірі, ніж це передбачається в цьому документі. Вона також перешкоджає обмеженню з боку держав щодо вже існуючих прав на їхніх територіях під тим приводом, що в Пакті не визнаються такі права або визнаються в меншому обсязі.

Більша частина визначальних положень документа присвячена захисту традиційних громадянських (особистих) і політичних прав, які сформульовані у Загальній декларації прав людини 1948 р. і закріплені в Пакті. Зокрема, ст. 6–27 передбачають захист права на життя (ст. 6) і стверджують, що ніхто не повинен зазнавати катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, виду поводження чи покарання (ст. 7), що ніхто не повинен утримуватися в рабстві; що рабство і работоргівля забороняються, що ніхто не повинен утримуватися в підневільному стані або за-

знавати примусу до підневільної праці (ст. 8), що ніхто не повинен зазнавати безпідставного арешту або утримуватися під охороною (ст. 9), що з усіма особами, позбавленими волі, треба поводитися гуманно (ст. 10), що ніхто не повинен позбавлятися волі тільки на тій підставі, що людина неспроможна виконувати якісь договірні зобов'язання (ст. 11).

Пакт проголошує свободу пересування і свободу вибору місця проживання (ст. 12) та обмеження, які повинні бути встановлені стосовно висилки іноземців, які на законних підставах перебувають на території якоїсь держави-учасниці (ст. 13). Його статті містять досить детальні положення про рівність перед судами і трибуналами та про гарантії в кримінальному і цивільному процесах (ст. 14). Вони також передбачають заборону ретроактивного застосування кримінального законодавства (ст. 15), встановлюють право кожної людини, де б вона не перебувала, на визнання її правосуб'єктності (ст. 16) і фіксують заборону безпідставного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя людини, безпідставного чи незаконного посягання на недоторканність її житла чи таємницю її кореспонденції (ст. 17). Окрім цього статті передбачають захист права на свободу думки, совісті й релігії (ст. 18) та права дотримуватися своїх думок і на вільне їх вираження (ст. 19). Проголошують заборону будь-якої пропаганди війни і всіляких виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства (ст. 20). Визнають право на мирні збори (ст. 21) і право на свободу асоціацій (ст. 22). Вони визнають також право чоловіків і жінок, які досягли шлюбного віку, брати шлюб та створювати сім'ю і принцип рівності прав і обов'язків подружжя стосовно шлюбу під час подружнього життя та при розриванні шлюбу (ст. 23). Вони встановлюють заходи щодо захисту прав дітей (ст. 24) і визнають право кожного громадянина брати участь у державних справах своєї країни (ст. 25). Вони зазначають, що всі люди рівні перед законом і мають право на законний рівний захист (ст. 26). Вони передбачають заходи щодо захисту осіб, які належать до таких етнічних, релігійних чи мовних меншин, які можуть існувати на території держав-учасниць Пакту (ст. 27). Ст. 28 констатує, що для контролю за виконанням положень Пакту створюється Комітет прав людини, до складу якого входять 18 членів. У ст. 29–45 визначені порядок його формування і функціонування. Перший Факультативний протокол до Пакту був прийнятий одночасно з Пактом і набув чинності 23 березня 1976 р., а для України — 25 жовтня 1991 р. Цей документ надав можливість Комітету прав людини, створеному відповідно до положень Пакту, отримувати і розглядати повідомлення осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень якихось із прав, викладених у Пакті. Відповідно до ст. 1 Протоколу держава-учасниця Пакту, яка стає учасницею Протоколу, визнає компетенцію Комітету прав людини отримувати і розглядати повідомлення від підпорядкованих її юрисдикції осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення цією державою якихось прав, викладених у Пакті. Особи, які стверджують це і які вичерпали всі можливі внутрішні засоби правового захисту, можуть подавати на розгляд Комітету письмове повідомлення (ст. 2). Повідомлення, які Комітет визнає прийнятними (крім ст. 2, умови визнання прийнятності викладено в ст. 3 і 5), доводяться до відома держави, яка бере участь у Протоколі і яка, як стверджується, порушує якесь положення Пакту. Ця держава повинна протягом шести місяців подати Комітету письмові пояснення чи заяви, які роз'яснюють це питання, і повідомити про будь-які заходи, якщо вони мали місце і були вжиті цією державою (ст. 4). Комітет прав людини розглядає прийняті повідомлення на закритих засіданнях з урахуванням усіх письмових даних, поданих йому окремою особою і зацікавленою державою-учасницею. Після цього він повідомляє свої міркування державі-учасниці та особі (ст. 5). Короткий звіт про його діяльність відповідно до Факультативного протоколу включається в доповідь, яку він щороку подає Генеральній Асамблеї через Економічну і Соціальну Раду (ст. 6). 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла другий Факультативний протокол Пакту, згідно з яким держави, які погодилися його підписати, відмовляються від застосування смертної кари (набув чинності у 1991 р.)

О. Антонюк

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права — основоположний міжнародно-правовий доку-

мент у галузі міжнародного захисту економічних, соціальних і культурних прав та основних свобод людини. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції 2200 А (XXI) від 16 грудня 1996 р., набрав чинності 3 січня 1976 р., через три місяці від дня депонування у Генерального секретаря ООН 35-ї ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, як це передбачено ст. 27. Ратифікований Україною у 1973 р. Пакт складається з преамбули та 31 статті. У його преамбулі, як і в преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, звертається увага на зобов'язання держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй заохочувати права людини, нагадується про те, що кожна окрема людина повинна домагатися заохочення і дотримання цих прав, також визнається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особистості, яка користується громадянською і політичною свободою та свободою від страху і нестатків, може бути втілений у життя тільки тоді, коли будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватись своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими і політичними правами. Також автентичним у двох пактах є положення, викладене у ст. 1, де зазначено, що право на самовизначення є загальним, і міститься заклик до всіх держав заохочувати здійснення і поважання цього права. В обох Пактах говориться, що "всі народи мають право на самовизначення", і додається, що "на підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток". У ст. 3 підтверджується рівне для чоловіків і жінок право користування всіма правами людини і пропонується державам здійснювати цей принцип практично. Ст. 5 передбачає гарантії від порушення чи безпідставного обмеження будь-якого права людини чи будь-якої із основних свобод. У ст. 6–15 визнається "право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і держави зроблять належні кроки до забезпечення цього права" (ст. 6); "право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема: a) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим: I) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; II) задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту; b) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; c) однакову для всіх можливість просування в роботі на більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; d) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, так само, як і винагороду за святкові дні" (ст. 7); "право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил і відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачено законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших" (ст. 8); "право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування" (ст. 9); право сімей, матерів, дітей і підлітків на якнайширшу охорону і допомогу (ст. 10); "право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя... та... основне право кожної людини на свободу від голоду", для цього держави "повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б включали проведення конкретних програм, для того, щоб: a) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів, і b) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн як імпортуючих, так і експортуючих харчові продукти" (ст. 11); "право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я... Заходи, яких повинні вжити держави-

учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для: a) забезпечення скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності і здорового розвитку дитини; b) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості; c) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними; d) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби" (ст. 12); "право кожної людини на освіту", держави-учасниці Пакту "погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод... освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру" (ст. 13–14); "право кожної людини на: a) участь у культурному житті; b) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування; c) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є" (ст. 15).

Контроль за реалізацією положень Пакту був покладений безпосередньо на Економічну і Соціальну Раду ООН. Держави повинні періодично подавати до Ради доповіді про виконання ними положень цього документа через Генерального секретаря ООН (ст. 15–25). 28 травня 1985 р. Рада створила Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, до складу якого увійшло 18 незалежних експертів, які призначаються державами-учасницями. Основним завданням Комітету є поглиблений ретельний контроль за дотриманням основних положень Пакту, їх імплементації в національні законодавства держав-учасниць. Функціонує Комітет з 1987 р. у м. Женева (Швейцарія) і щороку надає доповіді Раді про хід виконання державами-учасницями положень Пакту.

О. Антонюк

Міжнародний тероризм (від лат. *terror* — страх, залякування) — політика і тактика терору. Тероризм можна охарактеризувати як прагнення відповідних угруповань досягти політичних або будь-яких інших цілей за допомогою насильницьких методів: убивств, захоплення заручників, диверсійних актів.

Аналітики вирізняють низку напрямів терористичного руху — лівий, ультраправий, націоналістичний. Лівий тероризм, найвідоміші представники якого діяли в Європі і Латинській Америці: німецька "Фракція Червоної армії", італійські "Червоні бригади", латиноамериканські "Сендеро Луміносо". Ультраправий тероризм: у ФРН, наприклад, у 90-х роках XX ст. діяло до 75 праворадикальних (у тому числі неофашистських груп), сумнозвісний "ку-клус-клан" у США, південноамериканські "Ескадрони смерті". Вирізняють ще й націоналістичний тероризм, який ставить за мету створення власної моноетнічної держави будь-якими, в тому числі силовими методами.

На початку 90-х років XX ст. намітились нові тенденції розвитку терористичного руху: різко пішов на спад лівий тероризм, який після розпаду Радянського Союзу залишився без організаційної і фінансової підтримки, зменшилась небезпека ультраправих і націоналістичних терористичних угруповань. Проте останнім часом активізувався ісламський тероризм. Його ідеологія формувалася окремими релігійними організаціями Саудівської Аравії, Судану, Пакистану, Афганістану і базується на постулатах ісламського фундаменталізму. За останні 25 років ісламські терористи здійснили найбільше диверсійних актів і вбивств. М. т. вважають закономірним наслідком поділу світу на багатих і бідних, крайньою формою протесту злиденного і знедоленого Півдня проти сильної і процвітаючої Півночі. "Золотий мільярд" становить здебільшого біле населення, що живе переважно в демократичних і благополучних країнах. Решта п'ять мільярдів — третій світ, який відчуває ненависть і заздрість до білої цивілізації. І поки існує такий розрив, існуватиме, на переконання фахівців, і тероризм. Тероризм в усьому світі є однією з основних загроз національній і міжнародній безпеці. Наукові центри з проблем тероризму функціонують у США, Європі, Росії, Ізраїлі. Ще до вересневих подій у США 2001 р. Конгрес цієї країни ініціював програму боротьби з тероризмом, бюджет якої становить 20 млрд. дол. на рік.

Рубежем XX і XXI ст. стали терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні, спрямовані на злам базових символів американської, точніше, західної цивілізації: політичного — Білий Дім, військового — Пентагон, фінансового — Всесвітній торговельний центр. Пізніше мерія Нью-Йорка підрахує, що під уламками будинків загинуло близько 3 тис. осіб, 6 тис. осіб були поранені. Матеріальні втрати становлять 100 млрд. дол. Такої трагедії Сполучені Штати ще не знали.

У здійсненні терористичних актів 11 вересня 2001 р. спецслужби США звинуватили терористичну організацію "Аль Каїда", очолювану Усамою бен Ладеном. Міжнародне розслідування, проведене американським журналом "Тайм", підтверджує: "Аль Каїда" має свою мережу в 40 країнах світу, її діяльність глобальніша за своїми масштабами і безжалісніша за своєю ідеологією, ніж це могли уявити собі найприскіпливіші експерти".

Трагічні події вересня 2001 р. сколихнули не тільки Америку, а й увесь світ. Якщо з історичної точки зору порівняти дві події — розпад Радянського Союзу і терористичні акти в США, то остання бачиться не менш значущою. Аналітики розцінюють це по-різному, але не залишається жодних сумнівів, що 11 вересня 2001 р. увійде у світову історію як початок нової фази зіткнення західної та ісламської цивілізацій — фази початку збройних дій.

США зіткнулися з терором нового порядку — ідеологічним, а тому безкомпромісним. Події у США концентрують найгостріші суперечності сучасного світу. Про них уже багато сказано і написано: зіткнення цивілізацій, конфлікт ісламу і модернізації, Північ — Південь, багаті — бідні. Однак залишаються без уваги морально-етичні аспекти цієї проблеми, яка полягає в тому, чи зможуть Сполучені Штати Америки узгоджувати свої інтереси з інтересами світу в такий спосіб, як вони роблять це відносно своїх громадян. Проте до останнього часу немає впевненості, що США діятимуть саме так.

Військова операція Сполучених Штатів проти Іраку у Перській затоці навесні 2003 р. з усією силою актуалізувала дискусію про модель світового устрою: світ буде однополюсним, в якому панує одна наддержава, що здійснює односторонні силові дії, обходячи норми міжнародного права, чи багатополюсним, таким, що ґрунтується на найширшому, багаторівневому співробітництві та міжнародних законах.

В основу концепції багатополюсного світоустрою, яка протистоїть однополюсній системі, мають бути покладені, на думку її авторів, такі основні принципи. По-перше, новий світоустрій має бути багатополярним, відображаючи реальне існування в світі різних центрів впливу. До таких центрів можна віднести насамперед Сполучені Штати Америки, Європейський Союз, Росію, Китай та Індію. Це, в свою чергу, потребуватиме серйозних зусиль з гармонізації інтересів цих центрів і визначення загальної стратегії розв'язання міжнародних проблем. По-друге, новий світоустрій повинен ґрунтуватися на найширшому багатосторонньому співробітництві. Передумовою цього є необхідність тісної координації діяльності різноманітних міжнародних структур. Схематично це можна уявити у вигляді піраміди, верхівкою якої є ООН та її Рада Безпеки — орган, що несе основну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Наступний рівень — численні регіональні організації, потім — щільна тканина двосторонніх відносин. І, нарешті, основа і своєрідний цементуючий матеріал усієї конструкції міжнародних відносин — міжнародне право. Сполучені Штати Америки — демократична країна, і для багатьох її політиків та громадськості агресивна політика, здатна викликати порушення норм міжнародного права і людські жертви, є неприйнятною.

Міжнародний тероризм як глобальну загрозу необхідно зупинити будь-що. Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатися як першочергове завдання сил безпеки, зокрема європейських. Але традиційна реакція — миттєве покарання винних, яка виправдана на початковому етапі, швидше не розв'яже проблему, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих стосовно США. Тому оптимальним для Сполучених Штатів вбачається інший шлях — починати зміни з самих себе: вдосконалювати демократичні принципи, якими вони керуються щодо своїх громадян і які останнім часом "пробуксовують", і зі справжніми демократичними принципами підходити до світу. Такий підхід передбачає визнання самодостатності та винятковості кожної цивілізації, перехід від світу біполяр-

ного до світу багатополярного, багатокольорового. Якщо США виберуть такий шлях, світ уникне третьої світової війни, а Сполучені Штати збережуть лідируючі позиції, але вже в іншій якості — як найбільш розвинена і впливова держава, що відіграє важливу роль у забезпеченні економічного прогресу та політичної стабільності на земній кулі.

Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. П. Храмов. — К., 2004; *Рудич Ф.* Рік після трагедії. Уроки і корективи // Віче. — 2002. — № 9; *Рудич Ф.* Перська затока: Війну виграно, а мир? // Віче. — 2003. — № 10.

Ф. Рудич

Міжнародні відносини — специфічна галузь суспільних відносин; сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між основними суб'єктами світової спільноти; поводження держав на міжнародній арені. В західній політології прийнято усі визначення М. в. зводити до двох вимірів: 1) коли вони подаються як різновид людської діяльності, за якої між особами більш як однієї держави відбувається соціальна взаємодія; 2) коли вони виступають у вигляді конфлікту або співпраці на міжнародній арені поміж різними інститутами — державами, міжнародними урядовими і неурядовими органами, організаціями, об'єднаннями, рухами. Зі зростанням в останнє десятиріччя кількості суб'єктів, що діють на міжнародній арені і постійно збільшують свій вплив на весь процес глобального розвитку, можна обґрунтовано розрізняти традиційне розуміння відносин між країнами і широке трактування М. в., що включає не тільки зв'язки держав, а ще і діяльність транснаціональних за своєю природою органів і організацій (транснаціональні корпорації і банки, екологічні рухи тощо). М. в. у вузькому розумінні нерідко визначають як сферу дипломатії: міжурядові контакти і способи, за допомогою яких вони здійснюються; сукупність прийомів, методів і технологій здійснення дипломатичної діяльності; процеси і процедури, за допомогою яких передається інформація від одного уряду до іншого. Зовнішньополітичні відомства як спеціальні органи держав, що виступають від їхнього імені на міжнародній арені, використовують й реалізовують у своїй діяльності дипломатію як мистецтво переконання; техніку примусу; процедуру врегулювання; технологію письмового оформлення домовленостей, оскільки лише в такому разі вони стають надійним свідченням прийнятих сторонами на себе міжнародних зобов'язань. Дипломатія як наука і мистецтво організації і регулювання М. в. покликана знаходити злагоду у світі нескінченних розбіжностей і перетворювати конструктивне і можливе на дійсне. М. в. у їхньому широкому розумінні іноді називають "постміжнародними", вони приходять на зміну міждержавним відносинам, що домінували раніше, і відображають зміни, характерні для сучасного міжнародного життя: тенденцію глобалізації М. в. відповідно до принципу глобалізації локального і локалізації глобального; зростання кількості факторів М. в., які ще більшою мірою диверсифікують структуру центрів впливу і сил, які нерідко діють анонімно; ускладнення світу і зростання кількості протиріч, що породили нове покоління цивілізаційних конфліктів; модифікацію засобів і методів міжнародної діяльності, пов'язаних зі зміною ролі держави в історичному процесі; збільшення масштабів взаємозв'язків між внутрішньою і зовнішньою політикою сучасних держав тощо. Ускладнення сучасних М. в. зумовлене розширенням зовнішніх взаємозв'язків держави: якщо ще недавно вони починалися і практично закінчувалися у відносинах держава — держава, то зараз до них додалися міжнародна громадська думка, транснаціональні корпорації і банки та інші інституції. При всьому цьому провідну роль у М. в., як і раніше, відіграє держава, що закріплено в міжнародному праві. М. в. характеризуються специфічними формами політики, включаючи силу, баланс, гегемонію, взаємозалежність, війну і мир. Дослідження М. в. включає вивчення типових процесів і шляхів поводження в різних історичних контекстах, припускає аналіз і пояснення причин і природи війни, кризи або союзу. Одні з перших політологічних праць з М. в. являють собою поради політичним діячам з управління державою. Періодизація, виділення основного змісту і характеру, типологізація М. в. залежать від підходів, що застосовуються вченими-міжнародниками різних наукових шкіл і напрямків. Школа політичного ідеалізму (Ф. Вітторіа, Г. Гро-

цій, І. Кант), основна посилка якої — переконання у можливості покінчити з війнами і збройними конфліктами за допомогою правового врегулювання, демократизації М. в., встановлення в них норм моральності і справедливості. Звідси теза про необхідність створення світового уряду, який діяв би на основі детально розробленої світової конституції. Апелюючи не до сущого, а до належного, адепти цієї школи підтримують спроби формування світового порядку, що відповідає загальним інтересам усього людства. Школа політичного реалізму (Г. Моргентау, Р. Арон, Г. Кіссинджер і ін.) та її прихильники розглядають М. в. крізь призму "поняття інтересу, вираженого в терміні сила". В основі міжнародної діяльності держав, на їхню думку, лежить прагнення до збільшення своєї сили та впливу. Внаслідок боротьби за максимальне задоволення національних інтересів вони сприяють установленню на світовій арені рівноваги сил, яка є єдино реальним способом забезпечення і збереження миру. Політичні реалісти розглядають взаємодію держав як хаотичний і здебільшого силовий процес. Сформована в останні роки концепція неореалізму визнає, що взаємодія державних і недержавних факторів трохи впорядковує хаотичність у міжнародних відносинах. Школа транснаціоналізму, що об'єднує теорії інтеграції (Д. Мітрані), взаємозалежності (Е. Хаас, Д. Моурс, Р. Кеохан, Дж. Най) та інші, висунула ідею, згідно з якою державна парадигма М. в. повинна бути відкинута, оскільки держава витісняється з центру міжнародного спілкування, що перетворюється з "інтернаціонального" (міжнародного, міждержавного) на "транснаціональний", тобто здійснюється без і поза участю держави. Транснаціоналізм сприяв усвідомленню низки нових явищ у М. в. (посилення ролі малих країн і приватних суб'єктів, проникнення процесів модернізації, урбанізації і сучасних засобів комунікації в країни, що розвиваються, і зміну їхньої ролі в М. в., скорочення можливостей великих держав контролювати більшість сфер світової політики). Школа неомарксизму (П. Баран, П. Суїзі, І. Уолерштайн) ідеєю про цілісність світового співтовариства об'єднує ряд неоднорідних концепцій і теорій. Вихідним пунктом концептуальних побудов тут є асиметричність взаємозалежності сучасного світу, реальна залежність слаборозвинених країн від індустріально розвинених держав, експлуатація і пограбування перших останніми. Базуючись на деяких тезах класичного марксизму, неомарксисти представляють простір М. в. у вигляді глобальної імперії, периферія якої і зараз, після отримання політичної незалежності, залишається під гнітом центра. Вони вважають, що для периферійних країн інтеграція до світового ринку обертається збільшенням залежності від високорозвинених держав. Школа геополітики, що розвиває свій підхід до М. в., виходить із установлення залежності зовнішньої політики держав від реальних географічних факторів, їхнього місця розташування і належності до "морського" або "континентального" світу, що перебувають у постійному історичному протиборстві, яке визначає основний зміст і характер М. в. на кожному етапі їхнього розвитку. З середини 50-х років XX ст. у пізнання й інтерпретацію М. в. могутньо вторгається системна теорія, із евристичними можливостями якої пов'язують погляди усіх наукових шкіл і напрямків, у ній шукають шляхи до успіху політики-практики. Системний підхід дав змогу показати залежність поводження держав на світовій арені від сформованої ними міжнародної системи, зв'язок частоти і характеру міждержавних конфліктів з її структурними характеристиками, необхідність обліку системоутворюючих факторів у дипломатичній роботі. Уже сама ідея про існування системних законів у М. в. дає можливість розглядати міжнародні системи як результат прийняття рядом держав певного політичного, економічного, ідеологічного статус-кво на загальнопланетарному, регіональному або субрегіональному рівні. За такої точки зору кожна система є не чим іншим, як неформальною інституціоналізацією співвідношення сил між державами відповідно до просторово-часового контексту. Зникнення на початку 90-х років XX ст. біполярної системи М. в. визначило перехідний характер функціонуючої сьогодні конфігурації світових політичних сил. З теоретичної точки зору нова система М. в. може складатися трьома шляхами: як біполярно-антагоністична модель, де місце СРСР посяде Китай; як однополюсно-авторитарна модель, де США з власної волі або вимушено стануть займатися облаштуванням світу, виходячи із своїх національних інтересів; як неконфронтаційна демократична система,

відносини в якій будуть регулюватися буквою і духом установлення міжнародного права і принципами справедливості. Сучасні М. в. демонструють зі всією очевидністю, що катастрофа біполярного світу поставила під сумнів наддержавність як історичне явище з її гегемоністсько-глобалістичними прагненнями; що сучасний поліцентризм М. в. має тенденцію до зміни своєї структури, яка "вибудовується" горизонтально на відміну від вертикальної ієрархічної побудови колишніх моделей світового порядку; що сила міжнародного права починає на рівних конкурувати з правом сили; що міжнародна безпека державно-організованого світу поступово трансформується у внутрішню безпеку людства тощо.

Международные отношения как объект изучения. — М., 1993; Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1994; *Некоторые* вопросы теории международных отношений: В 2 ч. — М., 1995; *Цыганков П. А.* Международные отношения. — М., 1996; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП) — найбільший (50 тис. студентів у 2004 р.) гуманітарно-економічний недержавний вищий заклад освіти України, що впродовж 1999–2004 рр. за рейтингом ВНЗ "Софія Київська" визнається найкращим недержавним вузом та найкращим вузом управління. МАУП засновано в 1989 р. Г. В. Щокіним — знаним вченим — суспільствознавцем, управлінцем, психологом. Академія готує фахівців за 22 спеціальностями та 54 спеціалізаціями. Академію акредитовано за всіма ліцензованими спеціальностями. У складі МАУП діють: Президентський університет (м. Київ); Всеукраїнський університет (інститути, філії та відділення в усіх регіонах України); Міжнародний відкритий університет (зарубіжні філії). Випускники Академії отримують дипломи про вищу освіту державного та міжнародного зразка з присвоєнням кваліфікації молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста та магістра. В Академії істотне місце з-поміж економіко-управлінських, правових спеціальностей посідає підготовка фахівців із соціології, психології, соціальної роботи та політології. Тут працює 5 докторів і 4 кандидати політичних наук, створено відповідні кафедри і готуються спеціалісти-політологи з таких напрямків та спеціалізацій: політичний маркетинг та державне управління; політичне лідерство та зв'язки з громадськістю; політологія міжнародних відносин. Ведеться підготовка докторів філософії з політології, здійснюється велика робота з підвищення рівня політологічної науки загалом, вивчення політичного процесу, властивого світу і Україні. Серед широкого кола досліджень, що здійснюють такі відомі фахівці, як О. Антонюк, В. Бебик, О. Бабкіна, В. Бабкін, М. Головатий, Д. Ткач, Г. Щокін та інші, помітно вирізняються три великі міжнародні проекти (наукові конференції, виставки, видання, презентації тощо): "Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу", "Православні духовні цінності і сучасність", "Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу". Помітними стали такі ґрунтовні індивідуальні і колективні монографічні видання, які побачили світ у МАУП лише останнім часом: "Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого; Авт. передм. Л. М. Кравчук. — К., 2000; Проблеми та перспективи Української реформації: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, В. Г. Куценко, М. Ф. Головатий та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К., 2001; Новітня Україна, 1991–2001: Роздуми видатних сучасників: Кол. моногр. / М. М. Амосов, Володимир (В. М. Сабодан), Л. І. Грач та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К., 2001; Щёкин Г. В. Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000; Щокін Г. В. Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 4 т. Т 1. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — К., 2002; Україна в сучасному геополітичному просторі: методичний і прикладний аспекти: Кол. моногр. / За ред. Ф. М. Рудича. — К., 2002 (видання МАУП спільно з Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень); Щёкин Г. В. Диалог цивилизаций: новые принципы организации мира: Докл. на Всемир. конф. 24 мая 2002 г. — К., 2002; Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля. — К., 2003; Концепція стратегії розвитку України у XXI столітті: консервативна модель / Авт. колектив: Г. В. Щокін (кер.), О. В. Бабкіна, В. М. Бебик та ін. — К., 2003; Пірен М. І. Конфліктологія. — К., 2003; Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспіро-

логії. — К., 2003; Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: Моногр. — К., 2003; Геополітика: Підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К., 2004; Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. — К., 2004 та ін. Основна наукова політологічна тематика, що розробляється в МАУП, пов'язана з проблемами політичних систем, політичного лідерства та управління, геополітики, політичних менеджменту, маркетингу, управління, філософії політики, соціології політики, соціальних аспектів політики, політичної конфліктології, політичної прогностики тощо. Значна частина політологічних праць друкується у періодичному збірнику МАУП "Наукові праці МАУП", у спеціальних виданнях МАУП — журналі "Персонал" та міжнародних виданнях.

Щёкин Г. Как эффективно управлять людьми: психология кадрового менеджмента: Научно-практическое пособие. — К., 1999; *Щёкин Г. В.* МАУП: некоторие итоги // Персонал. — 2001. — № 3; Віват Академія! /За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К., 2004.

Р. Щокін

Мілітаризація (від лат. *militaris* — військовий від *miles* — солдат) — підпорядкування економічного, політичного, громадського життя та ідеології цілям підготовки агресивних воєн; перенесення форм і методів військової організації в сферу цивільних відносин, поширення військових законів, військової дисципліни на економіку країни, воєнізація промисловості, створення воєнної економіки в мирний час. М. зазвичай супроводжується гонкою озброєнь, придушенням демократичних рухів, активізацією реакційних сил, а часто і встановленням воєнної диктатури.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

А. Панібудьласка

Мілітаризм (від лат. *militaris* — військовий) — переважання воєнних ціннісних уявлень, способів мислення та поведінки у невоєнних сферах політики і суспільства. Ознаками М. є переважання мілітарної сфери порівняно з іншими сферами політики, позитивна оцінка війни (досягнення поставленої мети засобами збройного насильства), засвоєння командної ієрархії, подібної до армійської, в економічному житті та соціальних відносинах, привілейоване становище військових. М. виникає переважно як продукт синдрому внутрішньополітичної або зовнішньополітичної загрози. М. спотворює економіку країни, розорює її населення та становить постійну небезпеку для сусідніх держав. Сучасні дослідники проблеми М. наголошують на структурному зрощенні між армією та економічними інтересами, дослідженнями у сфері воєнних технологій та воєнно-політичними лобі розвинених країн і наполягають на розширенні поняття М., оскільки традиційний підхід до нього в сучасних умовах не відповідає потребам аналізу розвинених індустріальних систем.

Большой толковый социологический словарь (Collins): Пер. с англ. — М., 1999. — Т. 1.

А. Панібудьласка

Міністерство (від лат. *ministro* — служу, управляю) — головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади, очолюваний міністром, основним завданням якого є розробка та реалізація державної політики у відповідному секторі державного управління. М. є двох видів: галузеві (наприклад, культури і мистецтв, освіти і науки, охорони здоров'я) та функціональні (наприклад, закордонних справ, фінансів, юстиції). М. здійснює керівництво відповідним народногосподарським комплексом (наприклад, міністерство транспорту) чи розробку пропозицій щодо стратегії соціально-економічного розвитку держави та формує організаційно-економічний механізм її здійснення (наприклад, міністерство економіки).

В. Малиновський

Міністр (від лат. *minister* — слуга) в Україні — 1) посадова особа, яка очолює міністерство; 2) політичний діяч (політик), який за посадою є членом Кабінету Міністрів України. Зміст роботи М. полягає у політичному керівництві в певному секторі державного управління. М. призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України, а звільняється з посади безпосередньо за рішенням глави держави. За характером повноважень, порядком призначення та звільнення

з посади М. є політичною фігурою і не належить до категорії державних службовців. М. здійснює такі повноваження: 1) керує міністерством, несе персональну відповідальність перед Президентом і Кабінетом Міністрів за розроблення і реалізацію державної політики у відповідній сфері державного управління та за виконання міністерством своїх завдань і функцій; 2) спрямовує і координує як член Кабінету Міністрів України здійснення центральними органами виконавчої влади заходів з питань, віднесених до його відання, визначає на виконання вимог законодавства в межах наданих йому повноважень політичні пріоритети та стратегічні напрями роботи міністерства, шляхи досягнення поставлених цілей; 3) подає в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України проекти законів, актів Президента та Уряду, розробником яких є міністерство; 4) затверджує програми і плани роботи міністерства; 5) підписує нормативно-правові акти міністерства; 6) приймає рішення про розподіл бюджетних коштів, головним розпорядником яких є міністерство, та затверджує звіт про виконання цих рішень; 7) погоджує проекти законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів з питань, що належать до компетенції міністерства; 8) вносить Кабінету Міністрів пропозиції щодо утворення, реорганізації, ліквідації у складі міністерства урядових органів державного управління та подання про призначення на посади та звільнення з посад їх керівників; 9) погоджує пропозиції щодо: призначення на посади першого заступника і заступників М. та розподілу обов'язків між ними; структури, граничної чисельності працівників, штатного розпису, кошторису видатків урядових органів державного управління, утворених у складі міністерства; утворення, реорганізації, ліквідації підприємств, затвердження їх положень (статутів), заступника та заступників, яких призначає на посади за поданням Прем'єр-міністра та припиняє їх повноваження на цих посадах Президент України. Перші заступники М. належать до числа керівників відповідних міністерств і є державними службовцями. Посади перших заступників М. відповідно до Указу Президента України від 25 березня 2003 р. "Про заходи щодо вдосконалення взаємодії органів виконавчої влади з Верховною Радою України" носять назву перших заступників М. у зв'язках в Верховною Радою України.

В. Малиновський

Міністр без портфеля — в окремих країнах член уряду, який не очолює безпосередньо міністерство або інший центральний орган виконавчої влади, а виконує окремі доручення глави уряду. Це здебільшого політичні діячі, які можуть забезпечити підтримку уряду з боку своїх парламентських фракцій. Іноді М. б. п. — політичний радник уряду. М. б. п. є посадовою особою і має право вирішального голосу на засіданнях уряду. В Україні до цієї категорії умовно можна віднести міністра Кабінету Міністрів України та міністра України у зв'язках з Верховною Радою України.

В. Малиновський

Міністр Кабінету Міністрів України — член Кабінету Міністрів України, який очолює секретаріат Кабінету міністрів України. М. К. М. У. забезпечує діяльність уряду, Прем'єр-міністра, першого віце-прем'єр-міністра та віце-прем'єр-міністрів, затверджує за погодженням з прем'єр-міністром та Міністерством фінансів штатний розпис і кошторис видатків секретаріату, розпоряджається бюджетними коштами, передбаченими на утримання секретаріату, відповідно до законодавства призначає на посади та звільняє з посад його працівників. М. К. М. У. призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за поданням Прем'єр-міністра України.

В. Малиновський

Місто-держава — держава, територія якої обмежується лише одним містом, а в окремих випадках ближніми областями; самостійні держави, форма соціально-економічної і політичної організації суспільства і панування у Стародавній Греції і Стародавньому Римі (поліс). Жителі М.-д. — повноцінні громадяни (члени суспільства), що мають право власності, в тому числі на землю, і політичні права. За формою влада в М.-д. (полісі) була різною: олігархія, демократія та ін.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Мітинг (*meeting*) — масові збори з метою обговорення політичних та інших питань, що цікавлять людей. М. — явище далеко не стороннє для влади, владних структур, різних політичних сил. Саме з М. у історії часто починалися процеси, що спричинялися до гострої політичної боротьби.

М. Головатий

Міфи політичні — 1) реакція на неможливість раціонально пояснити радикальні суспільно-політичні, соціальні зміни, що відбуваються в житті соціуму; 2) символічна мовна форма політичної культури, що фактично має ті самі цілі, що й ритуал; 3) драматичне, символічно сконструйоване представлення реальності, що сприймається на віру. В міфи, в тому числі і М. п., люди взагалі вірять, оскільки це дає змогу зрозуміти невідоме, маловідоме, бажане (удаване). Їх використовують і з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, наприклад, на підтримку непопулярних політичних рішень окремих політичних діячів, груп, партій, політичних режимів. Основні типи М. п.: головні або провідні, за структурою "ми і вони"; героїчні; псевдоміфи. Головні або провідні М. п. дають змогу у той чи інший спосіб формувати, спрямовувати колективну, загальнонародну свідомість. До них належать міфи про окремі нації (наприклад, про великі переваги американської нації), держави, політичні устрої, режими, форми правління. Є чимало міфів про унікальність окремих політиків — державних, громадських діячів або ж президентських форм правління чи, скажімо, народовладдя. М. п. за структурою "ми і вони" створюють і використовують виключно з метою виокремлення якихось структур, їх протиставлення. Наприклад, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску надто часто використовують міфи "ми і вони" під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки з єдиною метою — подати себе у виграшному вигляді, кращій ситуації, ніж їх супротивники. Героїчні М. п. пов'язані насамперед із конкретними людьми — політичними, державними діячами, лідерами, непересічними особистостями, що видаються загалу взірцями для наслідування. Псевдоміфи — це міфи сучасної, тимчасової, короткотривалої дії. Скажімо, у період виборів надто багато політиків формують і поширюють думку, що "лише вони і тільки вони спроможні вивести країну з кризи", "покінчити з казнокрадством, корупцією і тіньовою економікою", "вирішити проблему безробіття" та ін. Конструюють М. п. суб'єкти політичного процесу; а поширюються вони фактично всіма засобами інформації з урахуванням того, що психологічні міфи надто сприйнятливі людьми і потребують чимало зусиль для спростування, деміфологізації.

Амелин В. Н. Социология политики. — М., 1982; *Гобозов И. А.* Философия политики. — М., 1998; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1896; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик и др. — М., 2000.

М. Головатий

Міхельс Роберт (1876–1936) — німецький історик, економіст, соціолог. Вважається одним із засновників політичної соціології. Найпопулярніша праця — "Соціологія політичної партії в умовах демократії" (1911). Діяльність партій, у тому числі німецьких соціал-демократів, італійських анархо-синдикалістів М. вивчав і аналізував критично, вважаючи, що вона призводить до певної олігархізації. Те ж саме стосується лідерів (вождів) партій, які спочатку є творенням мас, а потім стають над масами, над народом. Складним є ставлення М. до демократії. Спочатку він був палким прихильником демократичного ідеалу, а пізніше поступово почав розчаровуватися у ньому. М. зазначав, що з розширенням, збільшенням партії, її апарату, збільшенням матеріальних засад та засобів інформації демократія з партії поступово витискується, зникає.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Міхновський Микола (1873–1924) — визначний громадсько-політичний діяч, теоретик українського націоналізму, один із активних речників самостійницької течії українського національного руху кінця XIX — першої чверті XX ст. Народився у с. Турівці (тепер Яготинського р-ну Київської обл.). Під час навчання на юридичному факультеті Київського університету став співорганізатором Братства тарасівців. Як адвокат брав участь у резонансних політичних

судових процесах. Написав програмовий документ першого періоду діяльності Революційної української партії (РУП) — "Самостійна Україна", автор проекту конституції України, був одним із засновників самостійницької Української народної партії (УНП), членом Центральної Ради. На початку 1917 р. розпочав активну діяльність зі створення українського війська всупереч позиції керівників Центральної Ради. Вбачаючи загрозу поразки української революції через пасивні й непослідовні дії Центральної Ради, М. став ініціатором повстання у липні 1917 р. українських військових частин, метою якого було проголосити самостійну Українську державу, однак викриття планів повстання призвело до його невдачі й відправлення М. на румунський фронт. Пізньої осені 1917 р. повертається з вислання, займається політичною діяльністю. Після встановлення радянської влади М. виїхав на Кубань, де працював у системі кооперації та освіти. Навесні 1924 р. повернувся до Києва, зазнав переслідування нових властей, 3 травня 1924 р. М. було знайдено повішеним.

В основу своєї політичної програми М. поклав засаду самостійності України (під такою назвою вийшла друком у 1900 р. його брошура). Свою програму він почав із твердження, що кінець XIX ст. характеризується боротьбою поневолених націй за своє національне і політичне визволення. Цілком слушно він зазначав, що світове національне питання стає однією з основних проблем міжнародної політики тогочасних держав, яке їм не під силу вирішити з огляду на незацікавленість у зміні власних державних кордонів в інтересах поневолених народів. Кожна нація, як наголошував М., прагне до самостійної держави, тому що тільки власна національна держава може дати етносу всебічний духовний розвиток і матеріальний добробут, до того ж ствердження індивідуальності особи можливе тільки в такій державі. Тож М. робить висновок, що "державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин". Досягти цього можна лише в результаті переможної збройної боротьби з поневолювачем. Тому українцям, наголошував М., як окремій поневоленій нації теж потрібно вести боротьбу, яка має завершитися утвердженням "одної, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ".

Боротьба дасть змогу українцям ліквідувати несприятливе політичне і національне становище, в якому перебувають, "коли українцеві не вільно признаватися до своєї національності і коли любити Вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником" з погляду властей держави-поневолювача. Немає інших методів, як зазначає М., щоб знищити існуюче нелегітимне володіння Росією українськими землями, що базується на праві сили, яке з'явилося після порушення російською стороною договору 1654 р. Завдяки боротьбі українці зможуть поновити історичне право на власну землю, ліквідувати політику російських властей, спрямовану на асиміляцію українського народу, знищення його мови, культури. Тож М. заявляв, що "ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято від нас теж силою".

Міхновський рішуче закликав до боротьби за визволення всіх українських етнічних земель від чужинців-гнобителів (або ворогів-чужинців). Тобто прагнув усунути іноземний політичний контроль та витіснити іноземний колонізаційний елемент, що був антиукраїнськи налаштованим й обіймав усі ключові посади в адміністрації, економіці, освіті тощо. Саме в цьому сенсі та з огляду на той важкий національний і політичний стан, в якому перебували українці, М. написав "Десять заповідей УНП", тому їх потрібно сприймати саме з урахуванням тогочасних реалій. Виступаючи за деколонізацію України та повернення законних прав українцям як господарям цієї землі (належного місця в політичному, культурному та економічному житті власної країни), М. не виступав за усунення всіх інших етносів з української території. "Ми боремося проти чужоземців не тому, що вони чужоземці, а тому, що вони експлуататори". Отже, всі представники інших етносів, що виступають проти українського законодавства, тобто не є лояльними до влади, мали постати перед вибором — залишити українські землі або змінити свою позицію.

У розробленому М. проекті конституції України та програмі УНП безпосередньо вказувалось на наявність в Українській державі іноетнічного населення, що матиме рівні права та обов'язки з українцями. "Самостійна Україна буде республікою вільних людей, вільних від гніту і експлуатації". Поряд з державною українською мовою в

Українській державі будуть розвиватися та використовуватися державними органами і мови національних меншин. З огляду на це висловлене М. гасло "Україна для українців" пояснювалося як створення української національної держави на власній етнічній території, тобто держави українського етносу, в якій він отримає законне право на самовизначення і вже надалі власною волею і розумом буде творити своє майбутнє поряд з іншими державами, підтримуючи мир і порядок як на власній території, так і у світі. Існуючі інші тлумачення цього виразу, що з'явилися за життя М. та існують сьогодні, є не чим іншим, як його фальшуванням, підміною змісту тощо. Воно звучить "Україна для українців", але в жодному разі не "Україна тільки для українців". Це різні поняття, що мають кардинально протилежний зміст, а тому поєднувати їх неприпустимо.

У запропонованому проекті конституції України М. заклав принцип побудови вільної непідлеглої самостійної Української держави як спілки дев'яти самоуправних земель, утворених на основі своїх природних особливостей та окремішності. Це — Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Гайова Україна (Полісся), Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна. Українська держава мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом у складі ради представників (депутатів) і сенату. В Українській державі мали існувати три гілки влади — виконавча, законодавча і судова. Виконавчу владу обіймав президент, котрого обирав би весь народ через усенародне волевиявлення. Президент призначав міністрів, був головнокомандувачем війська і флоту. У спеціальному розділі проекту проголошувалися права людини: свобода віри та її публічного виявлення, свобода слова й друку, національності, переконань, зборів, таємниця листування та ін.

У конституційному проекті, як і в програмі УНП, передбачалась націоналізація землі, за винятком ділянок під будівлями, що здійснювалась за таким принципом: у власників-українців земля викуповувалася, у чужинців — відбиралася без відшкодування. Це було зумовлено тим, що переважна більшість українського земельного фонду не належала українцям, у яких землю забирали силою. Після націоналізації земля ставала власністю українського народу, кожен представник якого міг брати стільки землі, скільки зможе власноручно без наймита обробити.

У зазначених документах розглядалося також і робітниче питання. Передбачалося таке: запровадження 8-годинного робочого дня, скороченого робочого дня на шкідливих виробництвах, охорони праці підлітків і жінок, встановлення мінімуму заробітної плати; безплатної медичної допомоги, інспекції праці; створення профспілок, третейських судів на виробництві, які мають розглядати конфлікти між робітниками і підприємцями; організація страхових кас тощо.

Закликаючи до боротьби з поневолювачами, М. констатував національну індиферентність української нації, основною причиною чого вважав брак націоналізму (себто національної свідомості). Для подолання цього М. пропонував наслідувати традиції поневолених народів Заходу в їхньому поступі шляхом націоналізму, через піднесення масової національної самосвідомості народу до здобуття національної держави. Лідерами цього мала стати власна інтелігенція нового покоління, що вірила у свої сили і національні. Вона мала цілковито віддати себе боротьбі задля утвердження великого ідеалу — відновлення "одної, єдиної, неподільної, вільної, самостійної України".

З огляду на те, що початок XX ст. відзначався загальною фетишизацією соціалізму, програма УНП, розроблена М., відображає соціалістичні ідеї. Однак соціалізм УНП разюче відрізнявся від соціалізму російських більшовиків і меншовиків і навіть українських соціал-демократів своїм національним спрямуванням. Необхідною передумовою глибоких соціально-економічних перетворень у суспільстві, а у кінцевому рахунку — досягнення соціалістичного ідеалу програма УНП вважала здобуття Української держави — "республіки українських робочих людей".

Було також відкинуто марксистський лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", виходячи з того, що "робітничий рух нині вступив у нову фазу свого розвою: він став із космополітичного національним". Марксистському заклику М. протиставляє свій: "Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного признання своїх на-

ціональних прав". М. попереджував, що становище робітників України не поліпшиться після перемоги в Росії пролетаріату. Також слушним було його зауваження стосовно ймовірності загрози від демократії пануючої нації. "Коли ж демократія пануючих націй виб'ється на свободу, коли вона запанує, коли вона прийде до влади державної, тоді сподіватися на співчуття до знедолених націй можна ще менше". Політичний прогноз М. став реальністю під час революційних подій 1917–1920 рр. в Україні.

Ставлення до особи М. було і залишається неоднозначним з огляду на те, що від самого початку своєї політичної діяльності він піддав жорсткій критиці усталений світ лояльного українофільства, постійно і наполегливо відстоював ідеї, які більшість не сприймала. Його участь у суспільно-політичному житті України була досить активною. Він започаткував політичну традицію, яка вже ніколи не переривалася — традицію новітнього українського самостійництва, і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу самостійності конкретними справами.

Андріївський М. Микола Міхновський // Визвольний шлях. — 1974. — № 6; *Курас І. Ф., Турчанко Ф. Г, Геращенко Т. С.* М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9–10; *Міхновський М. І.* Самостійна Україна. — К., 2003; Націоналізм: Антологія. — К., 2000; Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій початку XX ст. — Тернопіль, 1991.

В. Деревінський

Мобілізація політична — комплекс заходів, що забезпечують готовність політичних сил, особливо політичних партій, громадських організацій, об'єднань, партійних коаліцій до конкретних суспільно-політичних дій, акцій, політичної боротьби.

М. Головатий

Мовна політика — політика, що її здійснює держава стосовно мовного режиму у суспільствах з поліетнічним складом населення. Ця політика залежить від характеру політичної влади, форми правління та державного устрою, історичних традицій, наявності територій з компактним проживанням етнічних меншин тощо. В державах з демократичною формою правління М. п. будується з урахуванням інтересів усіх етнічних груп — як титульного етносу, так і етнічних меншин. Відповідний курс держави фіксується на конституційному рівні та в інших законодавчих актах країни. В Україні М. п. держави визначається Конституцією, ст. 10 якої проголошує: "Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом". З урахуванням регіональних особливостей країни, з наявністю місць компактного проживання національних меншин законодавством передбачається право разом з державною мовою використовувати й мови тієї чи тієї національної меншини.

Л. Шкляр

Модус вівенді (лат. *modus vivendi* — спосіб співіснування) — тимчасова, звичайно короткострокова угода про врегулювання міжнародних проблем (частіше економічних, політичних і рідше воєнних), сукупність умов, що визначають тимчасові відносини двох сторін. Застосовується як вихід зі складних ситуацій, коли обставини не дають змоги укласти між сторонами постійний і тривалий договір, але в розрахунку, що він буде підписаний у майбутньому. Значення М. в. велике в повсякденній дипломатичній практиці й особливо в умовах збройного конфлікту, коли виникає гостра необхідність хоча б частково заповнити правовий вакуум. М. в. означає також фактичний стан відносин, визнаний зацікавленими сторонами. Документ, що встановлює М. в., може являти собою договір (угоду, конвенцію) за підписом сторін. Найчастіше М. в. встановлюється у формі обміну нотами.

А. Кудряченко

Молодіжна політика — 1) система ідей, теоретичних положень про місце і роль молоді, молодого покоління в суспільстві; 2) практична діяльність суб'єктів такої політики; 3) частина політики держави із соціалізації молодих громадян і відтворення трудових ресурсів. Молодіжна державна політи-

ка не тотожна молодіжній політиці взагалі, бо держава не має можливості (і потреби) поширювати свій вплив на всі суб'єкти молодіжної політики. Суб'єктами М. п. є держава, її органи виконавчої влади, політичні партії, громадські організації й об'єднання, профспілки, соціальні інститути (науки, освіти, культури тощо), окремі громадяни, інші структури політичної системи суспільства. Отже, більш об'ємно і диференційовано молодіжна державна політика — це пріоритетний і специфічний напрям у діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення і розвитку молоді, її самореалізації в особистих та суспільних інтересах; механізм взаємовідносин держави з молоддю щодо реалізації її інтересів, запитів, потреб. Метою державної молодіжної політики насамперед є забезпечення: справжньої рівності прав і обов'язків, соціальної перспективи молоді поряд з іншими соціальними групами (але не за їхній рахунок); соціального захисту молоді, розв'язання різноманітних соціально-економічних проблем молоді, створення для юнаків і дівчат необхідних стартових можливостей для влаштування власного життя, адаптації в ньому; підтримки і стимулювання основних суспільно-корисних ініціатив молоді, її організації, рухів; активної участі молоді, молодіжних організацій і об'єднань у державних і громадських справах, вирішенні власних проблем. Оскільки молодь — невіддільна частина будь-якого суспільства, а вік молодої людини лише тимчасовий, перехідний стан, М. п. будується і реалізується з урахуванням взаємозалежності, спадковості поколінь. Серед багатьох моделей молодіжної державної політики виокремлюють дві основні. Перша ("модель Швеції") характеризується досить активним втручанням держави у відносини суспільства і молоді. Друга ("неоконсервативна модель США") характеризується недостатнім втручанням держави у справи молоді, підтримкою соціально незахищених і "неблагополучних" груп молоді. Більшість європейських країн, у тому числі і Україна, здійснюють М. п., яка є поєднанням обох моделей. Ця політика базується на таких основних принципах: 1) принцип участі (суб'єктами розробки і практичної реалізації М. п. є сама молодь, її організації та об'єднання); 2) принцип представництва (молодь входить до складу владних структур, політичних партій, об'єднань, організацій інших суб'єктів політичного процесу, політичної системи суспільства); 3) принцип гарантій (надання державою молодим громадянам необхідного мінімуму соціальних послуг і гарантій щодо здобуття освіти, фізичного і духовного розвитку, професійної підготовки та зайнятості, самореалізації у всіх сферах суспільного життя); 4) принцип соціальної компенсації (правовий і соціальний захист молодих людей, які за власним соціальним статусом, станом здоров'я, підготовленістю до життя неспроможні подбати про себе (діти з неповних і багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо); 5) принцип пріоритету (підтримка і реалізація найважливіших молодіжних програм, проектів, заходів, що розв'язують найгостріші проблеми молоді). М. п. у державі є реальною і результативною за умови високої довіри молоді, допомоги їй у "життєвому старті"; виховання (формування ціннісних орієнтацій і світогляду). Виховання при цьому розглядається не як проста передача молоді від старших певного досвіду, знань, умінь, навичок тощо, а як складна взаємодія поколінь, їх взаємні кроки назустріч одне одному. Основними сферами реалізації М. п. у будь-якій країні є соціально-економічна, політична, духовна та сімейно-побутова. Об'єктивним і суб'єктивним фактором М. п., обов'язковою умовою поступального розвитку суспільства є сама молодь, молодіжний рух. Базисними документами світового масштабу щодо визначення суті та практичних завдань М. п. загалом і молодіжної державної політики зокрема є Загальна декларація прав людини, затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Конвенція про права дитини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. та інші, які ратифіковані і Україною. Турбота про молодь була проголошена ООН з моменту її створення. В 1965 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну Декларацію про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами. В липні 1970 р. в ООН було проведено Всесвітню Асамблею, а в 1985 р. під егідою ООН було проведено Міжнародний рік молоді під девізом "Участь. Розвиток. Мир." Чимало проблем сучасної молоді розглянуто і вирішено Комісією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Вперше термін "молодіжна політика" в колишньому СРСР, в Укра-

їні з'явився в документах КПРС, КП України в 1986–1988 рр. Молодіжну державну політику у новітній Україні було започатковано Декларацією "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" (Закон України від 15 грудня 1992 р.) та Законом України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (5 лютого 1993 р.). Згодом її було деталізовано у низці наступних законів України: "Про освіту", "Про зайнятість населення", "Про фізичну культуру і спорт", "Про альтернативну (невійськову) службу", "Про молодіжні (дитячі) громадські організації", "Про туризм", "Про об'єднання громадян", "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про загальний військовий обов'язок і військову службу", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" тощо. Основні права й обов'язки молоді, як і інших громадян України, закріплено Конституцією України (ст. 53). Основними функціями молодіжної державної політики в Україні є: створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді; реалізація проблем, запитів, інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства; координація зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об'єднань, рухів, різноманітних соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді; соціальний захист тих груп молоді, котрі неспроможні самостійно вирішувати власні проблеми чи, бодай полегшити власне життя. В Україні така політика спрямована на: створення сприятливих умов для реалізації потенційних можливостей молоді у навчанні, праці, різноманітній суспільно корисній діяльності; розвиток основних політичних, економічних, правових і соціальних гарантій для реалізації молоддю своїх прав і свобод; надання молоді певних соціальних гарантій стосовно здобуття освіти, отримання професії, розвитку самостійності, активності і підприємництва; розвиток молодіжної ініціативи, молодіжного руху, широке залучення молоді до участі у громадсько-політичному житті. Молодіжна державна політика в Україні здійснюється в основному у двох напрямах: соціально-економічному і політичному. Перший охоплює основні сфери життєдіяльності молодої людини — навчання, професійна підготовка і праця, побут, дозвілля, тобто все, що сприяє соціалізації особи. Другий пов'язаний з формуванням громадянської позиції, розвитком активності молодих людей, їх ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі. Відтак, М. п. спрямована, з одного боку, на відтворення робочої сили, робочих рук, а з іншого — на громадянську соціалізацію особи, її розвиток і самореалізацію. М. п. враховує два рівні: найближчі цілі і орієнтири у реалізації та самореалізації молоді і більш відділені, перспективні, розраховані на тривалий час. Важливим засобом реалізації молодіжної державної політики є загальнонаціональні, державні та регіональні програми: "Діти України", "Планування сім'ї", "Молодь", "Національна програма боротьби із захворюванням на СНІД у 1998–2000 роках", "Національна програма протидії наркоманії у 1998–2000 роках", "Національний план дій на 1997–2000 роки щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві", "Освіта, професійна підготовка і адаптація молоді", "Милосердя", "Соціальна адаптація молоді", "Молода сім'я", "Житло" та ін. М. п. будується з урахуванням специфіки, потреб окремих категорій молоді, її вікових груп, регіональних умов і особливостей, з урахуванням характеру взаємин не лише між молоддю та іншими соціальними групами, а й між самими групами молоді. В ряді країн розробкою і практичним здійсненням молодіжної політики займаються спеціально створені державні заклади — міністерства, комітети у справах молоді, різноманітні комісії. В новітній Україні в окремі роки цим безпосередньо займалися Міністерство України у справах сім'ї та молоді, Державний комітет у справах молоді, спорту та туризму, Державний комітет у справах сім'ї та молоді. Організаційний механізм М. п. в Україні складається з системи спеціальних державних органів, служб, які мають забезпечувати безпосередньо її реалізацію, — це насамперед соціальні служби для молоді. Практичну координацію усіх питань реалізації М. п. забезпечують національна Рада з питань молодіжної політики при Президентові України, комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту.

Конституція України. — К., 1996; Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні": Закон України від 15 грудня 1992 р.// Діти, молодь і закон: Зб. документів. — К., 1994. — Ч. 1; Закон України "Про

сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р. // Законодавство України про сім'ю, шлюб та молодь. — К., 1997; Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: Аналітична доповідь // Поточ. арх. Укр. ін-ту соц. досл. — К., 1998; *Головаха Е. И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. — К., 1998; *Головатый Н. Ф.* Социология молодежи. — К., 1999; *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції. — Вінниця, 2000.

М. Головатий

Молодіжний рух — один з компонентів суспільно-політичної системи, представлений організованими у відповідний спосіб молодіжними структурами, діяльність яких спрямована на реалізацію інтересів молоді, на утвердження своєї специфічності і власної ролі у суспільстві. Єдиного визначення поняття М. р. не існує. У колишньому СРСР М. р. повністю ідентифікувався з діяльністю однієї організації — Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді. Є точки зору, що М. р. — це вся сукупність молодіжних організацій; неформальні молодіжні організації; різноманітний прояв і реалізація ініціатив молоді тощо. Джерела зародження М. р. в Україні сягають XI–XII ст., коли, за даними літописів, зокрема Іпатіївського, з'являються так звані церковні братства, "братчини" (Полоцьк). У XVI–XVIII ст. братства поширюються, набуваючи характеру національно-релігійних організацій українських православних міщан, ведуть боротьбу проти політики соціальних і релігійних утисків, яку здійснюють шляхетська Польща та католицька церква в Україні. Зокрема, на основі Київської братської школи у 1632 р. було створено Києво-Могилянську колегію (з 1701 р. — Києво-Могилянська академія). Іноді братства для молоді мали і окремі так звані молодечі чи младенческіе братства (в Острозькій, нині Рівненська, області у XVI ст. було створено "Юнацьке братство"), в 1620 р. в Київській братській школі виникло студентське братство, при церковній школі в Тернополі в 1668 р. утворилося "Братство Благочестивих і Благородних Младенцов в місті Тернополі обитающих" та ін. Таємні гуртки молоді чи так звані масонські ложі виникають у XIX ст. Наприклад, членами Полтавської ложі "Любов до істини" (заснована у 1818 р.) були здебільшого молоді люди — студенти, літератори, митці, вихідці із старовинних козацько-старшинських родів. У 20-х роках XIX ст. виникають таємні гуртки, громади і товариства — Малоросійське таємне товариство або Товариство визволення України (Полтавщина), Товариство Об'єднаних Слов'ян (Новоград-Волинський), Південне Товариство (Тульчин), Народницька організація "Земля і воля" (Петербург, 1876 р.), "Народна воля" (українці — О. Желябов, М. Морозов, М. Кибальчич, С. Петровська — правнучка гетьмана К. Розумовського та ін.). На зламі XIX–XX ст. починається другий період розвитку українського молодіжного руху (студентські спілки, гуртки, комітети, організації, громади). В 1900 р. у Харкові було засновано Революційну українську партію (РУП), в якій зростали і набували досвіду С. Петлюра, В. Винниченко, А. Левицький, Д. Антонович та інші відомі громадські, політичні діячі. М. р. набуває інтенсивного розвитку після революції 1917 р. та громадянської війни: молодіжні організації комуністичної, соціалістичної орієнтації; молодіжні організації, побудовані на національній ідеології; рух учнівської молоді; релігійні організації, неполітичні молодіжні об'єднання. Поступово в інтересах комуністично-більшовицької ідеології фактично до кінця 90-х років XX ст. монопольну позицію в дитячому та молодіжному русі займають Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна та Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді. 21 вересня 1991 р. на черговому з'їзді було прийнято рішення про припинення діяльності одного з найбільших загонів ВЛКСМ — Ленінської комуністичної спілки молоді України. Український М. р. існував і існує за межами України (в діаспорі). Першим молодіжним об'єднанням було Українське Академічне Товариство "Січ" (створене студентами у Відні в 1868 р.). Найбільшими українськими молодіжними організаціями в діаспорі є Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС), "Пласт", Спілка Української Молоді (СУМ). Альтернативні ЛКСМУ молодіжні організації як неформальні виникають в Україні на рубежі 80–90-х років: "Данко", "Громада", "Перебудова", "Червона гвоздика", "Комуна" (Київ), "Шанс", "Квітень" (Харків) та ін. Виникають суспільно-політичні клуби (Український культурологічний клуб — березень 1992 р.), Гельсінська

спілка (липень 1988 р.), "Товариство Лева" (Львів, 1987), "Спадщина", Студентське товариство Київського університету "Громада"(1988 р.), Львівське "студентське братство"(1989 р.), Товариства "Січ", "Сокіл", "Просвіта", "Пласт" та ін. За даними Держкомспортмолодьтуризму та інших джерел, на початок 2002 р. в Україні діяло понад 80 всеукраїнських і понад 300 обласних, 2054 міських та районних дитячих і молодіжних громадських організацій і об'єднань. Найчисленнішими з них були Український національний комітет молодіжних організацій, Спілка піонерських організацій України, Асоціація профспілкових організацій студентів України, Молодіжна морська ліга України, Асоціація молодих підприємців України, Асоціація МЖК України, Всеукраїнська асоціація "Укрмолодьжитло", Ленінська Комуністична Спілка України, Соціалістичний Конгрес молоді, Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання "Сузір'я", Українська скаутська організація "Пласт", Асоціація скаутів України, Народно-демократична ліга молоді та ін. Типологізація молодіжних організацій здійснюється за такими критеріями: особливості соціальної бази; специфіка генезису (процесу виникнення і розвитку); організаційні принципи і структура; основні функції; місце в суспільстві; особливості впливу на суспільні процеси. Типологізація М. р. здійснюється з урахуванням таких факторів: етнічна, расова належність їх учасників; стать учасників (наприклад, жіночі організації); регіональні, регіонально-культурні особливості; вік учасників, членів організації (діти, підлітки, молодь); професійні особливості учасників (студенти, підприємці, діячі культури, літератури, мистецтва тощо); стан здоров'я членів організації (наприклад, організації інвалідів). М. р. класифікують також за ідеологічними ознаками: соціалістичні (революційно-соціалістичні і соціал-реформістські); комуністичні (ортодоксально-комуністичні, комуністичні, демократичні); ліберальні; анархістські; консервативні; традиціоналістські; фашистські та ін. Можлива класифікація М. р. за релігійними ознаками: релігійні (як ідейно-толерантні, так і налаштовані радикально, фанатико-фундаменталістські); атеїстичні (серед них можуть бути войовниче атеїстично налаштовані, нетерпимі); світські (коли вважається, що ставлення до релігії є не політичним, а суто особистим для кожного окремо взятого громадянина). Молодіжні організації поділяють на малочисельні та масові; а також за особливостями членства (індивідуальне, колективне, змішане); ступенем структуризації (аморфні, чітко і жорстко структуровані); ступенем демократичності (демократичні та недемократичні, авторитарні, автократичні); ступенем відкритості (легальні, напівлегальні, нелегальні); основними сферами діяльності (політичні, культурологічні, освітянські, господарські, дозвільні, оздоровчі тощо); ставленням до соціально-економічних, політичних відносин у суспільстві (ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, праві, ультраправі); ступенем впливу на молодь (надто впливові, впливові, маловпливові, такі, що практично не мають впливу); ставленням до історичного розвитку певного суспільства, його політичної системи (прогресивні, консервативні, реакційні); ступенем впливу на існуючі в суспільстві соціальні відносини (революційні, реформістські, консервативно-стабілізаційні, контрреволюційні). Окремо вирізняють М. р. дитячий. В Україні це Спілка піонерських організацій України (СПоУ), Спілка піонерських організацій Києва (СПоК), Асоціація молодіжних пошукових об'єднань "Обеліск", Асоціація гайдів України, Українська скаутська організація "Пласт", Українське дитячо-юнацьке об'єднання "Січ" та ін. Основні функції молодіжних організацій: організаційна (не лише об'єднання в організацію, а й навчання вмінню жити в колективі, спілкуванню, вмінню узгоджувати свої інтереси і потреби з інтересами і потребами інших, групи, колективу); виховна (організація вчить доброго і поганого, виховує, не нівелюючи інтереси і якості окремо взятої молодої людини); комунікативна (безпосереднє спілкування людей, що входять в організацію, збагачення досвідом, практикою спілкування в колективі, групі); господарська (участь одноосібно, в групі, організації у створенні матеріальної бази як організації, так і усього суспільства). Молодіжні організації проходять чотири основні стадії свого виникнення та існування: номінальна (молоді люди щойно утворили організацію і міжособистісні зв'язки в ній ще надто слабкі); стадія формування (в організації з'являються мікрогрупи, виникають взаємні симпатії й антипатії, налагоджуються міжособистісні зв'язки); консолідуюча (визначаються лідери, ядро організації, функції конк-

ретних її представників); завершальна (остаточне формування організації або, навпаки, її розпад). Основним показником ефективності діяльності молодіжної організації є те, наскільки вона дає змогу (сприяє) своїм членам самореалізовуватися, впливати на різноманітні процеси державного будівництва і розвитку. Молодіжні організації в сучасній Україні були ініціаторами й організаторами численних соціально помітних і важливих акцій, таких, як студентські голодування 1990 р., Конгрес Української молоді "Молодь за соціальний прогрес і злагоду у суспільстві" (1997 р.), Перший Всеукраїнський форум молоді "Молодь — за майбутнє України" (1999 р.) та ін. Молодіжні організації є своєрідними посередниками між державою, державними органами і молоддю, важливим інститутом соціалізації молоді, реалізації її інтересів і потреб. На основі положень законів України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" та "Про молодіжні та дитячі громадські організації" в Україні забезпечується співпраця органів державної влади з молодіжними організаціями. Її координує Національна рада з питань молодіжної політики при Президентові України — консультативно-дорадчий орган, покликаний сприяти постійному вдосконаленню державної молодіжної політики, забезпечувати її ефективну практичну реалізацію, а також всеукраїнські громадські організації "Молодіжний парламент України", Спілка громадських організацій "Молодіжний парламент України", Українська спілка молодих депутатів, Всеукраїнська громадська молодіжна організація Асоціація "молодих депутатів України", Асоціація інтернів Верховної Ради України та ін.

Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні": Закон України від 15 грудня 1992 р. // Діти, молодь і закон: Зб. док. — К., 1994. — Ч. 1; Закон України "Про молодіжні і дитячі громадські об'єднання" від 1 грудня 1998 р. // Урядовий кур'єр. — 1998. — 30 грудня; *Головатий М. Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К., 1993; *Головенько В. А., Корнієвський О. А.* Український молодіжний рух: історія та сьогодення. — К., 1994; *Корнієвський О. А., Якушик В. М.* Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997; Международное молодежное движение: вопросы теории и методологии. — М., 1988; Сучасний молодіжний рух в Україні: Довідник. — К., 1997.

М. Головатий

Монархія (від грецьк. *monarchia* — єдиновладдя, влада одного) — форма державного правління (або держава, в якій панує така форма правління), за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави на основі особливих привілеїв або видатних здібностей, які приписуються цій особі. На противагу диктатурі М. за своєю суттю не є необмеженим пануванням, що базується на силі та свавіллі. Монарх користується владою за власним правом, яке не делеговане йому жодною іншою владою, і по суті є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його іменем здійснюється правосуддя; на міжнародній арені представляє державу.

Монархія — одна з найдавніших форм державного правління і у початковому вигляді зародилася як М. рабовласницька, що існувала переважно у формі деспотії і характеризувалася повним свавіллям влади і безправністю підданих.

У XIII–XVII ст. у більшості держав Європи існувала М. станова, коли поряд з існуванням інституту монарха стани брали безпосередню участь у багатьох сферах здійснення державної влади через наявність станово-представницьких зборів, які виконували дорадчі, фінансові, а інколи й законодавчі функції (Генеральні штати у Франції, Кортеси в Іспанії, Земський собор у Росії), визначали податки.

Поряд з М. становою у XV ст. в Європі зародилася М. абсолютна — держава, де влада, легітимована за принципом "милості Божої", цілком належала імператору.

У результаті буржуазних революцій в Європі М. абсолютна трансформувалася в М. конституційну (обмежену), за якої влада глави держави (монарха) здійснюється у межах, встановлених конституцією, і обмежена парламентом, який має бюджетні і законодавчі повноваження. Як сучасну форму демократії виокремлюють М. парламентську, коли монарх виконує лише представницьку функцію глави держави, а уряд обирається парламентом. У свою чергу М. конституційні поділяються на представницькі, або дуалістичні, і парламентські.

У представницьких М. монарх є главою виконавчої влади і наділений правом відхиляти закони, видавати укази, що мають силу закону, тощо. У сучасних дуалістичних М. конституціями передбачено політичну відповідальність уряду водночас перед парламентом і монархом, який, як правило, наділений правом розпускати парламент. Вважається, що дуалістична М. перехідна від абсолютної до парламентської. У М. конституційній монарх набуває і передає владу у порядку престолонаслідування, але цю процедуру визначено конституцією.

У парламентській М. монарх реалізує владу через уряд, який несе політичну відповідальність лише перед парламентом. Влада монарха не поширюється на парламент, також значно обмежено можливості впливу на уряд. Уряд формується партією, яка перемогла на парламентських виборах, політично відповідальний перед парламентом і фактично управляє країною.

Найбільш рідкісною формою М. у сучасному світі є М. теократична, держава, в якій духовенство зосереджує у своїх руках духовну і світську владу, і влада передається виключно в середовищі духовенства на основі виборів представниками найвищого духовенства (Ватикан і Саудівська Аравія).

Залежно від способу формування інституту монарха розрізняють М. спадкові і М. виборні. У спадковій М. посада монарха (престол) передається на основі чітко зафіксованої процедури послідовно всередині певного дворянського роду — династії, тобто у порядку престолонаслідування (можливо, лише по чоловічій або жіночій лінії). У сучасному світі спадковою є М. в Бельгії, Данії, Об'єднаному королівстві Великобританія, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Нідерландах, Норвегії, Швеції та Іспанії (у 1975 р. була відроджена як спадкова М.).

У виборній М. монарха обирають на зібранні дворян, при М. теократичній монарха обирають представники вищого духовенства. У сучасних конституційних М. допускається можливість обрання парламентом серед претендентів на трон монарха у тому разі, коли прямих спадкоємців і претендентів немає. Зокрема, така процедура прийнята у Великобританії, Іспанії, Бельгії та ін.

История средних веков: Учебник / Под ред. С. Сказкина. — М., 1977. — Т. 2. Конституционное право зарубежных стран. — М., 1999; Сравнительное конституционное право. — М., 1996; *Чудаков М.* Конституционное право зарубежных стран. — Минск, 2001.

Г. Зеленько

Мондіалізм (від фр. *monde* — світ) — концепція, що обґрунтовує ідею, необхідність і шляхи створення всесвітньої держави. Як громадський рух М. сформував у 1949 р. в Парижі свій інститут — міжнародну реєстрацію громадян світу (IRWC). Прихильники М. стверджують, що для вирішення глобальних проблем, що існують у світі, необхідна "свідома і поступова" передача влади від суверенних держав до глобальних структур управління світовою спільнотою. Течій у М. багато — від надто радикальних, які стверджують, що незабаром настане епоха "паралічу національних держав", до тих, згідно з якими вимагають створення світового парламенту. М. виступає за те, щоб набагато більше повноважень у розв'язанні загальносвітових проблем мали різноманітні міжнародні організації і структури.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Моніторинг політичний — 1) у вузькому розумінні — спеціально організована система спостереження за змінами у стані суб'єктів та явищ політичної системи; 2) у широкому розумінні — також результати спостереження. Основна мета проведення М. п. — надати матеріал для виконання суб'єктом політичної дії оцінювання, контролю та прогнозу поточної політичної ситуації, різних видів політичного аналізу (ситуаційний, стратегічний, ціннісний), розробки тактики і коригування стратегії ведення політичної діяльності, здійснення окремих кроків на політичній арені, прийняття політичних рішень.

За рівнем пізнання М. п. належить до емпіричного аналізу, хоча, звичайно, в процесі його здійснення використовуються елементи теоретичного аналізу, зокрема при відборі методики здійснення М. п., побудові теоретичних моделей тощо. Зростання ролі М. п. пов'язано з ускладненням суспільно-політичних процесів, існуванням складних політичних систем, зростанням нестійкості соціальних систем,

політичних ризиків, збільшенням кризових ситуацій, різким збільшенням інформаційних потоків.

Ініціатором проведення М. п. можуть бути держава й окремі органи влади та органи місцевого самоврядування, організовані політичні сили, громадські організації, окремі політичні діячі. Види М. п. розрізняють за: а) об'єктом моніторингу; б) часом проведення М. п.; в) технологією здійснення.

Об'єктом М. п. є дії політичних сил або органів влади, динаміка політичних орієнтацій населення, діяльність неурядових організацій, дії суб'єктів міжнародної політики тощо. Об'єктами вивчення можуть бути рішення, які приймають органи влади, місцевого самоврядування, політичні та громадські організації, а також заяви окремих державних і політичних лідерів, результати соціологічних опитувань, матеріали засобів масової інформації, підсумки проведення виборів. Окремо слід зазначити такий популярний останнім часом напрям М. п., як вивчення політичних чуток, зокрема тих, які свідомо поширюють політичні опоненти.

Моніторинг політичний може здійснюватися постійно або ситуативно. У другому випадку такий моніторинг, як правило, пов'язаний з підготовкою тієї чи іншої політичної сили, органу влади або місцевого самоврядування до проведення політичної кампанії.

За технологіями і методами здійснення М. п. вирізняють, зокрема, пошуковий аналіз (вивчення окремої політичної події за допомогою проведення інтерв'ю, анкетування, контент-аналізу документів) та описовий аналіз (аналіз значущої політичної події, наприклад, виборів, передбачає створення попередніх моделей, у тому числі виокремлення електоральних груп, груп кандидатів у депутати тощо). Часто другий вид М. п. здійснюється спільними зусиллями представників різних наукових дисциплін — політології, соціології, економічної науки, юриспруденції тощо.

Водночас завданням М. п. служить не лише опис подій, заяв, настроїв тощо, а й встановлення ступеня повторюваності подій, взаємозв'язку між окремими фактами політичного життя. Під час проведення М. п. використовують підходи (або їх елементи) таких видів аналізу, як системний, проблемний, статистичний, аксіологічний. Застосовуються такі методи здійснення М. п.: порівняльний; агрегування; класифікаційний; ранжування; середнього і відхилень від нього; моделювання; екстраполяції; відбору тощо.

Узагальнено можна виокремити такі етапи проведення М. п.: попередній опис досліджуваної проблеми або політичної реальності; розробка параметрів, за якими здійснюється моніторинг; визначення джерел отримання інформації; виконання досліджень; узагальнення отриманих даних, виявлення взаємозв'язків.

Особливістю проведення М. п. останніми роками стала професіоналізація цієї діяльності, внаслідок чого М. п. здійснюється як у рамках самих політичних сил, органів державної влади та місцевого самоврядування, так і спеціалізованими установами. За роки державної незалежності в Україні сформувалася мережа таких установ, до яких належать різноманітні соціологічні служби, інформаційно-аналітичні центри, інформаційні агентства.

Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р. Аналіз політики: Концепції і практика. — К., 1998; *Плотинский Ю.* Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. — М., 1998; *Сурмин Ю.* Методология анализа ситуаций. — К., 1999; *Ядов В.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. — Самара, 1995.

Є. Перегуда

Монтеск'є Шарль Луї, Шарль де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є (1689–1755) — французький філософ права й історії. Відмовившись від формалістичного мислення про право, спробував пояснити закони, політичне життя різних країн і народів саме виходячи із природних та історичних умов. Порівнюючи дві конституції — англійську (вважав найпрогресивнішою) і французьку (вважав найрегресивнішою), продовжував і підтримував думку Дж. Локка щодо доцільності поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Найвідоміші праці: "Про дух законів", "Перські листи".

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Мор (*More*) **Томас** (1478–1535) — англійський гуманіст, письменник, державний

діяч (канцлер Англії в 1529–1532 рр.), один з основоположників утопічного соціалізму, друг Еразма Роттердамського. Будучи католиком, відмовився присягати королеві як "верховному главі" англіканської церкви, після чого його обвинуватили у державній зраді і стратили. Був канонізований католицькою церквою в 1935 р. У творі "Утопія" (1516) описав ідеальний лад фантастичного острова Утопія (назву дав сам М.) В "Утопії" вперше в історії людства зображено суспільство, де ліквідовано приватну (і навіть особисту) власність, усуспільнено виробництво і побут та впроваджено рівність споживання. За логікою автора виходило, що при справедливому соціальному ладі і суспільній власності на засоби виробництва загарбницьких воєн не повинно бути. Грабіжницьку війну М. назвав "діянням воістину звірячим". Жителі країни Утопія вели тільки справедливі війни, відстоюючи свою волю або підтримуючи народ, який зазнавав тиранії. Високі моральні якості утопійців давали змогу їм зрозуміти таке: народи, що воюють проти них, "йдуть на війну не з власної волі, а гнані божевіллям государів". Автор "Утопії" критикував правителів, які більше переймаються тим, як законними і незаконними шляхами загарбати собі нові царства, ніж тим, як слід управляти ними. Перешкодою на шляху до справедливого мирного життя постає, на думку М., приватна власність, тому її варто ліквідувати. Ще однією причиною воєн він вважав релігію. В Утопії дозволяється існування будь-якої релігії. Навертати у свою релігію дозволялося тільки "спокійно і розсудливо, за допомогою відповідних доводів, не злобуючи при цьому проти інших релігій... Якщо ж справа дійде до заворушень і боротьби зі зброєю в руках, то навіть найкраща і найсвятіша релігія загине..." В "Утопії" автор у формі діалогу намагається відповісти на найболючіші питання свого часу. Хоча М. не мислив собі досягнення свого ідеалу за допомогою революції (він не був прихильником народних рухів, вбачаючи в них лише руйнівне начало, анархію), його твір справляв на читачів революціонізуючий вплив протягом трьох наступних століть. Чимало поколінь прихильників його ідей як альтернативи гнобленню і безправ'ю черпали в "Утопії" натхнення як щодо внутрішньої перебудови державної системи, так і стосовно встановлення справедливих відносин між народами. Праця М. справила великий вплив як на реформаторів, так і на представників різних революційних течій наступних сторіч. Зазначимо, що зображені на гербі держави Утопії символи плідної і мирної праці (серп, молот, колосся) було використано при розробці герба СРСР.

А. Кудряченко

Мораторій (*moratorium*, від лат. *moratorius* — такий, що затримує, уповільнює) — відстрочка, затримка набуття чинності, початку виконання якогось договору, рішення, закону, зобов'язань або вимог, відкладання певних дій до закінчення якихось надзвичайних подій.

М. Головатий

Мореллі (*Morelly*) — представник французького утопічного комунізму XVIII ст., абат. Свої погляди ґрунтовно виклав у праці "Базиліада" (1753) і трактаті "Кодекс природи, або Дійсний дух її законів" (1755, вийшло анонімно). Свої уявлення про комуністичне суспільство М. викладав у формі законодавчих проектів. Він сформулював три "основні і священні" закони, з виданням яких, на його думку, має розпочатися перебудова суспільства. Перший з них скасовує приватну власність як джерело соціального зла. Другий забезпечує усім громадянам право на працю і гарантує отримання від суспільства коштів, достатніх для достойного існування. Третій зобов'язує кожного громадянина займатися суспільно корисною працею згідно зі своїми силами, обдаруванням і віком. М. вважав, що комунізму буде досягнуто не в окремих невеликих суспільствах, а в масштабі цілої країни з централізованим обліком і розподілом праці та її продукту. Такій державі нема чого вести загарбницькі війни, у неї відсутні грабіжницькі інстинкти. Майже невідомий сучасникам М. справив значний вплив на формування поглядів Г. Бабефа, а також французьких утопічних соціалістів першої половини XIX ст.

Морелли. Кодекс природы, или Истинный дух законов. — М.; Л., 1923; 1956; *Волгин В. П.* Революционно-демократическая идеология и утопический социализм во Франции XVIII века. — М., 1989; *Волгин В. П.* Французский утопический коммунизм. — М., 1979; *Волгин В. П.* Коммунистическая теория Морелли // Морелли. Кодекс природы, или Истинный дух ее за-

конов. — М.; Л., 1956; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Моска Гаетано (1858–1941) — відомий італійський соціолог і політолог, один з фундаторів теорії еліт. Найвідоміші праці: "Теорія урядів і парламентська система", "Сучасні конституції", "Основи політичної науки", "Історія політичних доктрин". Пройшов у своїй науковій творчості еволюцію від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. Був автором ідеї нового політичного класу, точного визначення якому не дав. На його думку, це клас менший, ніж робітничий, селянський, однак саме він бере на себе управління суспільством, завдяки чому користується і певними привілеями. Саме такий клас Моска, Парето та інші і назвали елітою. Така правляча меншість, на думку М., має постійно оновлюватися, інакше неминучі консерватизм і застій. М. працював також над розробкою системи моральних, ділових та інших критеріїв, що зумовлюють належність до такої еліти як правлячої меншості у суспільстві.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Мотиви політичні (фр. *motif*, від лат. *motus* — рух) — усвідомлена спонука (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлених політичними потребами та інтересами політичних суб'єктів і верств, еліт та особистостей. Термін М. п. використовується і для визначення різних явищ і суб'єктивних станів, що викликають активність політичного суб'єкта. М. п. заохочують і збуджують, гальмують і пригнічують ті чи інші види політичної активності, можуть приводити до її розширення і звуження, збагачення і збіднення, посилення й пригнічення. Структура М. п. різноманітна: матеріальні і духовні, первинні й вторинні, теоретичні і практичні, природні й штучні, розумні й хибні, прості й складні, конструктивні й деконструктивні, ідеологічні й психологічні тощо. В політичних науках існують різні концепції, які пояснюють механізми впливу М. п. на діяльність людей.

Механізмом і процесом реалізації М. п. є мотивація як: 1) сукупність тривких мотивів і конкретно закріплених у життєвому досвіді людини її певних потреб; 2) процес актуалізації певного мотиву та його функціонування — внутрішнього потягу до діяльності певної спрямованості; 3) внутрішній психологічний та психофізіологічний процес, що безпосередньо зумовлює таку діяльність людини, здійснює її активацію та орієнтацію. Загалом мотив здійснюється як процес забезпечення пріоритетності діяльності, що є однією з можливих заданих обставин (зовнішніх та внутрішніх).

Проте мотив не є однорідним процесом, що одноманітно пронизує увесь поведінковий акт. На його різних фазах мотив виявляється як якісно різний процес, що виконує специфічно відмінну функцію щодо внутрішньої регуляції діяльності. Передусім мотив визначає пріоритетний варіант сприйняття поведінкової ситуації й переважання одного з можливих змістів її осмислення. Також від мотиву залежить орієнтація свідомості на вироблення й постановку мети, адекватної цьому мотиву за таких обставин. Мотив зумовлює також вибір особистісних потенцій (навичок, умінь, знань, здібностей), що застосовуються у діяльності, й, нарешті, інтенсивність та наполегливість у здійсненні діяльності задля досягнення поставленої мети.

Мотив як процес актуалізації та функціонування М. п. необхідно відрізняти від умотивування — процесу відображення мотивів у свідомості їх суб'єкта та їх висловлення ним у його мотивуваннях (уявленнях про свої мотиви). Для адекватної ідентифікації та виміру, з одного боку, мотивів, що належать до емотивної підсистеми диспозицій, а з іншого — мотивувань, що належать завжди до когнітивної підсистеми диспозицій, у політологічних і соціологічних дослідженнях застосовуються суттєво різні, специфічні методичні засоби.

М. Михальченко

Муніципалітет (від лат. *municipium* — самоврядна одиниця) — це одиниця соціально-територіальної структури суспільства, зазвичай місто та його околиці, що має єдину систему управління. М. опікується справами місцевого значення, управління здійснюється виборними органами, які уповноважені представляти населення певної адміністративно-територіальної одиниці.

Термін вживається у двох значеннях: як принцип самоврядування, що сформувався в період Римської республіки та імперії в провінціях міст, жителі яких отримали римське громадянство і право здійснювати місцеві ініціативи в сфері управління та господарювання, а також для позначення установи, що управляє муніципальною одиницею.

Відмінними ознаками муніципального управління є його виборність і відносна самостійність у вирішенні питань місцевого значення (наявність власного виконавчого апарату, матеріальної бази у вигляді муніципальної власності, права встановлювати та стягувати податки, видавати нормативні акти). В політичному плані муніципальна влада постійно прагне до розширення своєї автономії.

Политологический словарь / Под ред. В. И. Астаховой и проф. М. И. Панова. — Х., 1997; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Біленчук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В.* Місцеве самоврядування. Муніципальне право. — К., 2000; *Колодій А. М., Олійник А. Ю.* Державне будівництво та місцеве самоврядування: Навч. посіб. — К., 2001; Муніципальне право України: Підручник. — К., 2001.

О. Полішкарова

Мутації влади (*mutation of power*, від лат. *mutatio* — зміна) — зміни, що виникають і закріплюються в організації влади в різних країнах за одного й того самого типу (виду) влади. Вони формують історично індивідуальний, по-своєму неповторний образ влади і можновладців, збагачують їх елементами новизни, але іноді спричиняють і переродження конкретного виду влади, його послаблення, а то і загибель.

М. Головатий

Н

Нагорна Лариса Панасівна (14.06.1932, м. Київ) — дослідник політичної історії України, етнополітолог. Доктор історичних наук (1975), професор, лауреат премії ім. Д. Мануїльського (1987). Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1955), аспірантуру кафедри історії України КДУ (1958). У 1959–1963 рр. — редактор, заступник головного редактора Політвидаву України. У 1965–1967 рр. — заступник головного редактора "Українського історичного журналу". У 1963–1991 рр. — старший науковий співробітник, завідуюча сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, з 1992 р. — провідний, з 2000 р. — головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Автор близько 400 друкованих праць.

Сфера наукових інтересів Л. Нагорної — етнічна і політична історія, історія політичної думки, політична культурологія. Предмет дослідницького пошуку — поглиблений аналіз орієнтаційної сфери політичної системи України, ідентифікаційного простору, розробка теоретичних проблем етнополітології. Проблеми політичної культури та національної ідентичності досліджуються Л. Нагорною як у ретроспективному, так і в сучасному вимірі. Особлива увага фокусується на аналізі сегментованості українського соціуму, фрагментованості політичної культури, феномені подвійної ідентичності в Україні, регіональних особливостях ментальності, проблемах полікультурності та двомовності. У руслі конструктивістських підходів розглянуто моделі самовизначення України, що пропонувалися різними політичними силами впродовж XX ст., запропоновано нове бачення теоретичних і методологічних проблем національних відносин, націоналізму, еволюції національної ідеї, формування політичної нації. Застосування у працях Л. Нагорної методу дискурс-аналізу складних політичних явищ прокладає шлях до виділення в окремий науковий напрям політичної лінгвістики як сфери дослідження усієї сукупності політико-мовних відносин.

Основні наукові праці: Многонациональное советское государство (М., 1972, у співавторстві); Осуществление ленинской национальной политики в СССР (К., 1987, у співавторстві); Українська ідея. Історичний нарис (К., 1995, у співавторстві); Етнополітичний розвиток України: Досвід, проблеми, перспективи (К., 1997, у співавторстві); Основи етнодержавознавства (К., 1997, у співавторстві); Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії (К., 1998); Нація і держава (К.; Донецьк, 1998, у співавторстві); Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? (К., 2002, у співавторстві); Національна ідентичність в Україні (К., 2002); Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т.1 (К., 2002, у співавторстві).

М. Кармазіна

Надзвичайний стан — особливий правовий стан державі, який запроваджується на певний період у зв'язку з винятковими обставинами і допускає застосування особливих заходів для підтримання порядку. Н. с. запроваджується на всій території країни або в окремих її регіонах. Він передбачає особливий правовий режим діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, громадських об'єднань. Н. с. допускає окремі обмеження прав і свобод громадян держави, іноземних громадян, осіб без громадянства, прав організацій та громадських об'єднань, а також покладення на них додаткових обов'язків.

Запровадження Н. с. — тимчасовий захід, застосовуваний виключно для безпеки громадян і захисту конституційного ладу, його метою є ліквідація причин, що послужили підставою для його введення. Н. с. запроваджується лише за наявності обставин, які являють собою безпосередню загрозу життю і безпеці населення та конституційному ладу держави, і усунення яких неможливе без застосування надзвичайних заходів. До таких обставин належать: 1) спроби на-

сильницької зміни конституційного ладу, захоплення влади, збройний заколот, масові безпорядки, терористичні акти, блокування або захоплення особливо важливих об'єктів чи окремих територій, підготовка та діяльність незаконних збройних формувань, міжнаціональні, міжконфесійні та регіональні конфлікти, які супроводжуються насильницькими діями та створюють безпосередню загрозу життю і безпеці громадян, нормальній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру, надзвичайні екологічні ситуації, в тому числі епідемії і епізоотії, які виникли в результаті аварій, небезпечних природних явищ, катастроф, стихійного лиха, що спричинили (чи можуть спричинити) людські жертви, завдання шкоди здоров'ю людини і природному середовищу, значні матеріальні втрати і потребують проведення масштабних аварійно-рятувальних робіт.

Надзвичайний стан на всій території або в окремих регіонах запроваджується рішенням Президента держави згідно з Конституцією України (ст. 106) з негайним повідомленням Верховній Раді, яка затверджує це рішення.

БСЭ; Конституція України. — К., 1996.

Л. Циндровська

Найманці — озброєні громадяни якоїсь країни, що беруть участь у бойових діях на території іншої держави на боці однієї зі сторін конфлікту без належних легітимних підстав. Міжнародними угодами й законами багатьох країн найманство кваліфікується як злочин і на найманців у разі потрапляння їх у полон статус військовополонених не поширюється. Н. вважаються злочинцями. Серед Н. є як ті, хто вважає себе "борцями за ідею", так і ті, хто хоче на цьому заробити.

М. Головатий

Народ у широкому розумінні слова — суб'єкт історії; сукупність класів і соціальних груп суспільства; все населення держави або країни; форма національної та етнічної єдності.

О. Антонюк

Народи корінні — чітко зафіксована міжнародно-правова категорія, що увійшла у практику через дві конвенції Міжнародної організації праці (МОП): Конвенцію (1957 р. № 107) про корінне населення та інше, що веде племінний спосіб життя, і Конвенцію (1989 р. № 169) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних державах.

У міжнародно-правовій практиці поняття "корінний народ" поширюється на: а) народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні і економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями або традиціями, або спеціальним законодавством; б) народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні, зважаючи на те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна країна, у період її завоювання або колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового становища, зберігають деякі або всі "свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути". Тобто для корінних народів, на відміну від національних (етнічних) меншин, характерне те, що вони, по-перше, є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна держава, у період її завоювання або колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і, по-друге, ведуть племінний спосіб життя. Тому спеціалісти з проблем корінних народів і обмежують чисельність корінних народів близько 300 млн. чоловік.

Конвенция 169. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах // Конвенции и рекомендации, принятые Международной Организацией Труда. — Т. 2. — 1957–1990. — Женева, 1991; Права людини: Викл. фактів № 9: Права корінних народів. — Харків, 1994.

О. Антонюк

Народна дипломатія (фр. *diplomatie*) — участь народу у вирішенні питань, пов'язаних з міжнародним співробітництвом. Н. д. здебільшого реалізовується у таких формах: масових демократичних рухів, конференцій, маніфестацій, форумів, неофіційних зустрічей з екологічної, антивоєнної проблематики. Дипломатія набуває саме народного характеру у зв'язку з тим, що нова

цивілізація не може утвердитись сама по собі, для цього потрібні узгоджені й цілеспрямовані зусилля всього людства, перехід до нового політичного мислення, коли замість безкомпромісної, ідеологічно послідовної конфронтації дедалі більше цінується здатність діяти відповідно до вимог здорового глузду, схильність до відвертого і чесного обговорення та вирішення нагальних проблем, готовність до взаємної відповідальності та взаємодопомоги.

Водночас дієва реалізація можливостей активнішої участі широких народних мас у розв'язанні життєво важливих для всього людства проблем є результатом процесу демократизації міжнародних відносин, пріоритету загальнолюдських цінностей, підвищення рівня політичної культури народів усієї планети.

А. Кудряченко

Народна конституція — конституція, яку було прийнято на всенародному референдумі або представницьким зібранням, установою (парламентом, установчими зборами) тощо.

М. Головатий

Народний депутат України — народний представник у парламенті — Верховній Раді України, який має мандат, депутатські повноваження та статус депутата. У Конституції України словосполучення "депутатський мандат" вперше вжито у ст. 78. Із змісту другої та третьої частини цієї статті видно, що депутатський мандат є частиною іншого, ширшого поняття — "представницький мандат", яке обов'язково пов'язане з обранням особи на посаду Н. д. У. Цим відображається той факт, що ця особа обрана на виборну державну посаду громадянами-виборцями всієї України або певного виборчого округу і є представником народу (нації) у представницькому органі законодавчої влади. Отже, депутатський мандат народного депутата України — це виражена та зафіксована в установленому порядку воля народу на представництво певною особою його інтересів у парламенті — Верховній Раді України і здійснення цією особою повноважень народного депутата України.

Визнання виборчою комісією певного кандидата обраним народним депутатом України, по суті, є засвідченням появи у цього кандидата депутатського мандата. Саме мандат, в якому втілюється воля виборців, зумовлює перетворення звичайного громадянина на парламентарія. І саме з моменту такого перетворення всі громадяни, організації, державні органи мають сприймати обраного кандидата не як приватну особу, а як народного депутата України.

Наслідком наявності в особи депутатського мандата є поява у цієї особи статусу депутата. І хоча мандат та окремі елементи статусу депутата з'являються у кандидата, визнаного обраним, водночас очевидно, що у цьому разі первинний характер має саме мандат, а статус депутата стає закономірним результатом отримання мандата.

Термін "статус депутата" тлумачиться порізному. Зокрема у преамбулі нової редакції Закону України "Про статус народного депутата України", прийнятої парламентом 13 липня 2000 р., поняття "статус народного депутата України" ототожнюється із словами "права, обов'язки і відповідальність", а правові та соціальні гарантії здійснення народним депутатом України своїх депутатських повноважень виводяться за межі цього поняття.

Така інтерпретація статусу тієї чи іншої особи не є чимось надзвичайним. Як правильно зазначається в юридичній літературі, зміст такого поняття, як правовий статус особистості, найчастіше зводять до самих лише прав і свобод, рідше — до прав, обов'язків особи та їх гарантій. У випадках, коли йдеться про такий специфічний різновид правового статусу особистості, як статус депутата, розуміння його змісту як сукупності прав, обов'язків Н. д. У. та гарантій їх здійснення видається близьким до оптимального. Адже відмінність народного депутата України та пересічного громадянина полягає в тому, що, крім звичайної сукупності прав, обов'язків і гарантій, які має кожна приватна особа, для народного депутата України передбачені специфічні, властиві лише цій посаді права, обов'язки та гарантії, користуючись якими, депутат має виконувати свої політичні та соціальні завдання.

Разом з тим статус народного депутата не вичерпується його специфічними правами, обов'язками та їх гарантіями. Надзвичайно важливим елементом статусу депутата є також встановлені Конституцією і законом вимоги щодо несумісності депутатської діяльності з певними видами політичної, громадської, біз-

несової та трудової діяльності. Ці обмеження, не передбачені для пересічного громадянина, навряд чи можна включити до розряду обов'язків народного депутата — за характером їх формулювання у законодавчих актах вони явно є не обов'язковими, а заборонами. У разі їх порушення закономірним наслідком є санкція, яка у ст. 81 Конституції України названа "достроковим припиненням повноважень народного депутата України" і за своєю сутністю є достроковою втратою депутатського мандата.

Таким чином, існує таке визначення статусу депутата: статус народного депутата України — це передбачені законодавчими актами для народного депутата України специфічні права, обов'язки, гарантії діяльності та юридичні обмеження, необхідні для реалізації депутатського мандата.

Важливе теоретичне та практичне значення для розуміння специфіки статусу депутата має також і поняття "повноваження народного депутата України", яке вживається у кількох нормах Конституції України та багатьох статтях Закону України "Про статус народного депутата України". Адже лише після набуття депутатських повноважень відповідно до частини шостої ст. 79 Конституції України народний депутат може приступити до практичного виконання тих функцій, задля яких він був обраний народом. Без наявності відповідних повноважень, достатніх для виконання завдань, які стоять перед представником народу в органі законодавчої влади, саме існування посади народного депутата, а також існування всього парламенту, основною дійовою особою якого є депутат, перетворюється на фікцію.

Під депутатськими повноваженнями слід розуміти сукупність прав та обов'язків, передбачених законом для Н. д. У. У законодавчих формулюваннях постійно зазначається, що депутат "здійснює" свої повноваження, отже, вони є чимось таким, для реалізації чого необхідно здійснити певні дії. Саме таку властивість мають як конкретні права депутата, так і його обов'язки. Водночас наявність у депутата передбачених законом гарантій не потребує якихось дій із його боку. Співвідношення статусу депутата і його повноважень є важливою (можна сказати — найважливішою) складовою його статусу, проте статус депутата не зводиться до самих лише повноважень.

Відразу після обрання на Н. д. У. поширюються відповідні правові гарантії, які можна умовно розподілити на три категорії: 1) гарантії, пов'язані з отриманням депутатського мандата, типовим прикладом яких є гарантія депутатської недоторканності; 2) гарантії, пов'язані із здійсненням депутатських повноважень, наприклад, гарантії щодо оплати праці депутата та його відпустки; 3) гарантії, що починають діяти після припинення дії депутатського мандата (збереження для особи, обраної депутатом, її попереднього місця роботи або ж умов медичного обслуговування).

Гарантії другої категорії починають діяти не відразу, а лише після початку виконання депутатом своїх повноважень, а гарантії третьої категорії — лише після того, як Н. д. У. знову став приватною особою.

Основний елемент статусу депутата — депутатські повноваження — з'являються у депутата не відразу, а лише через певний час після обрання. Ст. 79 Конституції України, крім обрання, висуває ще одну необхідну для початку здійснення депутатських повноважень умову — складання депутатом присяги на вірність Україні.

Г. Дашутін

Народний суверенітет — ідея, що стала найвищим досягненням у рамках різноманітних теорій суспільного договору, розроблюваних представниками західної політичної думки XVII–XVIII ст. — Т. Гоббсом, Б. Спінозою, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Ідея Н. с. не була новою. Вона з'явилась на ґрунті рефлексій про причини виникнення держави та про природу прав людини, які держава не може коригувати чи відчужувати. Адже держава — результат домовленості між людьми. Такий погляд на державу був поширений ще з ведійських часів і знайшов закріплення в концепціях стародавніх аріїв. По-своєму він тлумачився в буддизмі (трактат "Дігха Нікайя"), у вченні давньокитайського мислителя Мо-Цзи, грецьких софістів та епікурейців, у Платона. В епоху Середньовіччя Августин Блаженний та Фома Аквінський стали тими християнськими мислителями, які сприйняли ідею суспільного договору. Попри це, до Нового часу жоден мислитель не порушував питання про можливість розірвання суспільного договору за ініціативою народу у тому разі, якщо владар (як уособлення держави) не викону-

вав покладені на нього обов'язки. На такий революційний, так би мовити, висновок виявилися спроможними зрештою мислителі нової епохи — епохи буржуазних революцій, які заговорили про вимоги до державної влади, про її критерії та межі, про співвідношення свободи людини і повноваження державної влади. Зокрема, про суверенітет народу як наслідок суспільного договору вперше заговорив Б. Спіноза, а найбільш яскраво і обґрунтовано цю ідею було розвинуто Дж. Локком та Ж.-Ж. Руссо. Зокрема, Ж.-Ж. Руссо (в праці "Суспільний договір або принципи політичного права") зазначав, що народ є найвищим суддею щодо влади. Тільки народ наділений правом встановлювати ту чи іншу форму правління і тільки він може її змінити. В разі обмеження державою прав народу останній може піднятися на повстання, повалити узурпаторів і встановити владу, яка відповідатиме його волі. "Якщо ж народ просто підкорюється, — стверджував Ж.-Ж. Руссо, — він знищує себе і перестає бути народом".

Гроций Г. О праве войны и мира. — М., 1956; *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат. — М., 1935; *Гоббс Т.* О гражданине // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. — Т.1. — М., 1989; История политических учений. Вып. 2 / Под ред. проф. О. В. Мартышина. — М., 1996; *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения. — Т.3. — М., 1988; *Монтескье Ш.* О духе законов // Монтескье Ш. Избранные произведения. — М., 1956; *Руссо Ж.-Ж.* Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1990; *Руссо Ж.-Ж.* Общественный договор или принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1990.

М. Кармазіна

Народництво — ідейна течія і громадський рух, один з провідних напрямів радикалізму у пореформеній Росії. Н. являє собою широкий спектр різних течій — від революційно-демократичного до помірно-ліберального і навіть консервативного. В 70-х роках XIX ст. вирішальне значення мало революційне ("діюче") Н. Основні програмні положення народників зводилися до такого: 1) ліквідація залишків кріпацтва в економічному, соціальному і політичному устрої Росії революційним шляхом; 2) основною рушійною силою революції має бути селянство; 3) селянська революція не лише знищить самодержавство і залишки кріпацького ладу, а й відкриє шлях до соціалізму і не допустить утвердження в Росії капіталізму; 4) базисом соціалізму стане селянська поземельна община; 5) організуючою силою селянської революції буде "революційна партія" (малася на увазі революційна організація народників). Н. — це своєрідна реакція інтелігенції на процеси модернізації, що розпочалися в Росії, це був протест проти настання індустріальної епохи, яка несла трудовому людству обезземелення, безробіття, панування товарно-грошових відносин, капіталістичну конкуренцію й експлуатацію. Н. не було єдиним ідейно, його діяльність могла набути революційної, реформаторської або іншої спрямованості, що в поєднанні і не дало Н. можливості виробити цілісну доктрину, програму, стратегію і тактику своєї діяльності.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Народність — історичний тип етносу, характерний для того етапу його становлення, що, як правило, припадав на середньовіччя, тобто на період існування феодального суспільства.

О. Антонюк

Науково-технічна політика — організаційна діяльність у сфері науки і виробництва, яка полягає у визначенні критеріїв, принципів, цілей наукової та науково-технологічної діяльності. Важливим завданням науково-технічної політики є формування системи пріоритетів планування наукової та техніко-технологічної діяльності, порядку використання науково-технічного потенціалу та відповідних фінансових ресурсів. Основна мета Н.-т. п. — організація ефективного і прогресивного функціонування науки і виробництва. Ефективність розвитку науки оцінюється за різними критеріями, відповідно до основних функцій науки. Основна функція науки — гносеологічна, тобто вироблення нових знань для суспільства. Друга функція — забезпечення техніко-технологічного розвитку виробництва для забезпечення функціонування суспільства відповідно до сучасних вимог. Проте розви-

ток виробництва базується ще на винахідницькій діяльності, певною мірою пов'язаній з науковою діяльністю, та на емпіричних дослідженнях, необхідних для визначення і артикуляції потреб суспільства. Як і в політиці загалом, в Н.-т. п. важливе місце посідає вплив на неї суб'єктів політики в боротьбі за власні інтереси, поставлені цілі і завдання.

Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Пріоритети воєнно-технічної політики України і основні напрями її реалізації / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень. — Д., 1997. — (Воєнна безпека; Вип. 7).

А. Панібудьласка

Наумкіна Світлана Михайлівна (нар. 1953, м. Сальськ Ростовської обл.) — доктор політичних наук, професор. Закінчила у 1976 р. Ростовський педагогічний інститут, факультет іноземних мов, відділення англійської мови, історії та права. З 1976 р. живе і працює в м. Одесі. У 1976–1984 рр. викладала англійську мову і суспільствознавство в середній школі. У 1984–1986 р. навчалась в аспірантурі Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. У 1986 р. достроково захистила кандидатську дисертацію з проблем соціальної філософії. З 1986 р. — викладач Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського (зараз — Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського). У 1996 р. захистила докторську дисертацію на тему "Соціально-політична ефективність управлінської діяльності (теоретико-методологічний аспект)" в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. В 1999 р. отримала звання професора й очолила кафедру політичних наук Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.

З 1999 р. — член-кореспондент, а з 2002 р. — академік Української академії політичних наук.

Нагороджена знаком "Відмінник освіти України".

Викладає курси і спецкурси: "Загальна політологія", "Зарубіжна сучасна політологія", "Основи демократії" та ін.

Має понад 200 наукових публікацій, серед них 3 монографії. Коло наукових інтересів — ефективність управлінської діяльності, політична еліта як суб'єкт суспільних перетворень, "хвилі" демократизації та їх наслідки тощо.

В. Горбатенко

Нацизм (націонал-соціалізм) (від назви Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (НСДАП), 1919–1945) — радикальна реакційна політична ідеологія і практика тоталітарного панування та зовнішньої агресії, що сформувалася на основі німецького фашизму. Н. виник як правоконсервативна реакція певних верств німецького суспільства на результати Першої світової війни 1914–1918 рр. та кризові процеси в країні у післявоєнний період. Н. виробив особливий тип нацистської ідеології, що являв собою конгломерат ідей державного соціалізму, етатизму, націоналізму, расизму, мілітаризму. Ідеологія Н. реалізовувалася у практиці всеохоплюючої партійно-державної диктатури в Німеччині у 1933–1945 рр. Головним натхненником нацистської ідеології і політики був А. Гітлер, який у книжці "Mein Kampf" ("Моя боротьба") обґрунтовував ідеї зверхності арійської раси (насамперед німців) над іншими народами, проповідував культ сили, ненависть до інших народів, закликав німецький народ до боротьби за розширення "життєвого простору". У суспільно-політичній практиці нацисти широко застосовували різноманітні антиправові засоби, включаючи кривавий терор проти політичних противників. Розв'язавши Другу світову війну 1939–1945 рр., вони грубо порушували міжнародно-правові норми ведення війни: жорстоко розправлялися з мирним населенням, застосовували геноцид щодо євреїв, слов'ян та інших "неарійських" народів.

Після розгрому нацистської Німеччини націонал-соціалістські організації були оголошені поза законом, а керівні органи нацистської Німеччини на Нюрнберзькому процесі були визнані злочинними організаціями.

Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991; *Галкин А.* Фашизм — его сущность, корни, признаки и формы правления // Политические исследования. — 1995. — № 2.

В. Горбатенко

Націоналізм — ідейно-політичний і психологічний феномен, в основі якого розуміння нації як джерела і передумови свободи, добробуту людини та національної держави як гаранта самореалізації та самоствердження нації, гармонії і процвітання індивіда, нації і людства в цілому. Н., як правило, розглядається у трьох основних значеннях: 1) почуття (колективне і/або особисте), форма вияву свідомості нації (або народу, що прагне до національного самоствердження), соціально-психологічний стан, в основі якого розуміння самобутності нації; однозначна ідентифікація особою чи групою себе з цією нацією; 2) світогляд, доктрина, ідеологія як систематизоване уявлення про роль, місце і призначення нації у цивілізованому розвитку та геополітичному просторі, про збіг національного і політичного чинників у світовому розвитку, про національну державу як ідеальну, безальтернативну форму самовизначення та самореалізації нації; 3) політична програма і суспільно-політичний рух, в основі якого національне визволення, політична суверенізація, прагнення створити національну державу.

У спеціальній літературі вирізняють чимало типологій Н.: 1) гуманістичний, традиційний, інтегративний; 2) "західний" (раціональний) і "східний" ("органічний", "містичний"); 3) індивідуалістично-ліберальний, громадянський і авторитарно-колективістський, етнічний; 4) за чотирма фазами — "інтеграційний" (1815–1971), "підривний" (1871–1900), "агресивний" (1900–1939), "сучасний" (з 1945); 5) історичний і вторинний; 6) гегемоністський, партикулярний, маргінальний, національних меншин; 7) рухи меншин, визвольні рухи, рухи за відродження, етнічні, автономістсько-сепаратистські, антиколоніальні, нативістичні (побудовані на кровній спорідненості, ксенофобії, прагненні зберегти єдність у боротьбі із зовнішньою експансією); 8) етноцентричний, поліцентричний; 9) початковий, розвинутий; 10) успішний, невдалий, поточний; 11) громадянсько-територіальний (видами якого є антиколоніальний та інтеграційний) та етнічно-генеалогічний (види — сепаратистський, діаспорний, іредентистський, глобалістський ("пан"-рух); 12) Н. пригноблених народів, іредентистський, запобіжний, престижницький; 13) свідомий, підсвідомий; 14) державний, уніфікаційний, іредентистський, автономістський, сепаратистський; 15) ситуативно сепаратистський, коли національну територію делімітовано (Н. автохтонів (Англія, Франція, Іспанія), Н. європейських переселенців (Канада, Венесуела), позаєвропейський реформаторський (Японія, Туреччина, Китай), фашистський (міжвоєнна Німеччина, Італія, Румунія), анти- чи постколоніальний (Лівія, В'єтнам), та коли потрібна чи бажана територіальна реорганізація; історично сепаратистський (Ірландія, Бельгія, Норвегія у XIX–XX ст.), уніфікаційний (Італія, Німеччина, Польща у XIX–XX ст.), постколоніальний сепаратистський та уніфікаційний (Бангладеш, Сомалі у XX ст.), старий державно-сепаратистський (Шотландія, Каталонія, Квебек у XIX–XX ст.).

Процес політизації етносу й становлення модерної нації (відродження) проходить, як правило, три фази (за М. Грохом): а) "наукове зацікавлення", тобто формування національною інтелігенцією історичного, соціально-психологічного підґрунтя національного відродження; б) патріотична агітація, "збирання" носіїв етнічності, формулювання ідеологічних засад та національної свідомості; в) висунення нацією (народом, етносом) політичних вимог і розгортання масового національного руху з метою політичного конституювання нації і створення національної держави.

У XIX–XX ст. Н. був впливовою об'єднуючою силою у боротьбі за національне визволення в Європі, а згодом — в Африці, Азії і Латинській Америці. При цьому супроводжувався ідеєю національної зверхності й національної винятковості, набував крайніх форм (націонал-соціалізм, расизм, шовінізм). У сучасних умовах Н. нерідко є джерелом гострих внутрішніх суперечностей і міждержавних конфліктів.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999; Политическая наука. Вып. 1. Нация и национализм. — М., 1999; *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780. — СПб., 1998; *Геллнер Э.* Нации и национализм. — М., 1991; Национализм и формирование наций. — М., 1994; *Hroch M.* Social preconditions of Nation Revival in Europe. — Cambridge, 1985; *Kohn H.* The idea of nationalism. — New York, 1967; *Smith A. D.* Theories of Nationalism. — Z., 1983; *Kedourie E.* Nationalism. — L., 1960; *Snyder L.* Encyclopedia of Nationalism. — New York, 1990;

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998; Федерализм. Энциклопедия. — М., 2000.

І. Кресіна

Національна безпека — явище, яке у сучасному загальному визначенні характеризує якісний стан властивостей системи "особистість — суспільство — держава — природа", що забезпечує гармонійну взаємодію складових і підтримання оптимальних умов її існування і розвитку. У Законі України "Про основи національної безпеки України", ухваленому Верховною Радою, цей термін вживається у такому значенні: "національна безпека — захищеність життєво важливих інтересів людини і громадян, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам" (ст. 1). Захищеність людини, громадянина, народу, держави забезпечується відповідною діяльністю, яка зменшує або відвертає ймовірні загрози і підвищує захисні, мобілізаційні функції у період небезпеки чи загроз. В основі цієї діяльності лежить обстоювання і реалізація національного інтересу певної країни — глобального, всеохоплюючого інтегрального інтересу, втілення якого уможливлює здійснення життєво важливих приватних, групових і суспільних інтересів переважної більшості громадян. Зважаючи на виняткову значущість Н. б., її концепція у багатьох країнах виробляється і схвалюється національним законодавчим органом і відображається у всіх напрямах внутрішньої і зовнішньої політики. Для реалізації концепції Н. б. Президент України відповідно з розробленим законом затверджує Стратегію національної безпеки і Воєнну доктрину України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи військового будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Для реалізації політики національної безпеки в країні створюється спеціальний орган з найвищих посадових осіб і керівників силових міністерств і відомств (в Україні — Рада національної безпеки і оборони), очолюваний главою держави чи виконавчої влади. Рада національної безпеки і оборони України на основі Конституції країни та закону визначає першочергові завдання у сфері Н. б., пріоритети і стратегію реагування на загрози, що з'являються (воєнні, політичні, економічні, соціальні, інформаційні, гуманітарні, екологічні, стихійні, терористичні та ін.), стратегію запобігання ймовірним загрозам, дає доручення відповідним відомствам, що й забезпечують відповідні напрями — складові Н. б.

Структурно Н. б. складається із змісту інтересів кожного її елемента. Для окремих громадян Н. б. — це їх невідчужувані права і свободи, для суспільства — збереження і примноження матеріальних і духовних цінностей, для держави — внутрішня стабільність, надійна обороноздатність, суверенність, незалежність, національна і територіальна цілісність. Отже, Н. б. є своєрідним синтезом інтересів і потреб усіх соціальних суб'єктів. Фактори Н. б., як правило, поділяють на дві групи — воєнні і невоєнні. До першої групи належать: стан збройних сил держави і ступінь їхньої боєготовності; наявність можливих театрів воєнних дій, стан стратегії, резервів і мобілізаційних можливостей; кількість військових союзників і участь у військово-політичних союзах; можливості стратегії, розгортання і професіоналізм особового складу збройних сил; розміри військових витрат, стан військової науки і характер воєнної доктрини. Другу групу факторів Н. б. становлять: природно-економічні умови країни; геополітичне становище і геостратегічна інфраструктура; соціальні фактори (життєвий рівень населення; культурні, етнічні, демографічні характеристики; рівень суспільної стабільності, дисципліни і правопорядку); стан інформаційної безпеки держави; рівень державної безпеки; людський фактор. До останнього часу панівною світовою тенденцією було максимальне використання в цілях Н. б. воєнних факторів, зокрема за рахунок гонки озброєнь. За нинішніх умов їхня роль залишається високою, але водночас остаточно виявилась абсурдність забезпечення Н. б. тільки за рахунок гонки озброєнь, насильницьких способів вирішення національних і міжнародних конфліктів. В умовах зростання взаємопов'язаності і взаємозалежності окремих держав, при збереженні багатьох глобальних загроз Н. б. поступово перетворюється на складову загальної безпеки, зусиль усіх народів щодо збереження ми-

ру, демократизації, демілітаризації й гуманізації сучасних міжнародних відносин. Результатом існування та розвитку Н. б. є створення системи національної безпеки.

Система Н. б. з позиції синергетики постає як відкрита нелінійна динамічна система. Поки ще відсутня цілісна теорія, здатна пояснити зародження, існування та розвиток, можливі трансформації системи Н. б., виникнення джерел загроз системі, їх передбачення та нейтралізацію.

Слід зазначити, що проблема побудови системи Н. б. належить сьогодні до найактуальніших питань державної політики, політичної та військової наук. В роки незалежності України прийнято державні рішення з питань національної безпеки. Правову основу Н. б. становлять Конституція України, закони, інші нормативно-правові акти, а також визнані Україною міжнародні договори та угоди.

Національна безпека має інтегральний характер. Її забезпечення досягається об'єднаними зусиллями державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, спрямованими на реалізацію державної політики Н. б., основи якої визначені у Законі України "Про основи національної безпеки України". Її втілення в життя полягає у реалізації національних інтересів.

Серед державних органів у цій галузі слід зазначити насамперед такі: Верховна Рада, Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина та Верховний Головнокомандувач Збройних сил України; Рада національної безпеки і оборони України як координуючий орган з питань національної безпеки і оборони при Президенті України; Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, що вживає заходів для забезпечення обороноздатності, Н. б. України, громадянського порядку та боротьби зі злочинністю. Важливі функції у забезпеченні Н. б. виконують також Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, Генеральна прокуратура України, Національний банк України, міністерства і відомства.

Оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів забезпечує військова організація держави — Збройні сили України, Служба безпеки України, внутрішні війська, органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикордонні війська України тощо.

Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 року № 649-IV // Уряд. кур'єр. — 2003. — 30 липня. — № 139; *Ліпкан В. А.* Теоретичні основи та елементи національної безпеки. — К., 2003.

В. Храмов

Національна ідея — 1) політичний проект майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку; 2) певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини — державотворця і співгромадянина; 3) система ціннісних орієнтирів, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, усіх народів (М. Жулинський); 4) форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі. Н. і. — категорія історична, філософська, політична, етнічна. Це явище рухливе, динамічне і певною мірою мінливе, що відображає загальний інтерес, загальні потреби всієї нації, нею визнається й усвідомлюється завдяки і через власні історію, культуру, традиції. Значною мірою Н. і., її сутність зумовлені національним інтересом. Формування Н. і. якнайтісніше пов'язане з національною психологією ("національний характер", "національна свідомість" і т. ін.). Н. і. стосується всіх сфер життя суспільства — економічної, політичної, духовної, культурної тощо. Національну ідею як ступінь усвідомлення нацією, народом власної значущості, сили, ваги, потреби в тому, щоб її поважали і з нею рахувалися інші, розглядали і розглядають наші видатні попередники і сучасники Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський, Г. Сковорода, М. Костомаров, М. Грушевський, П. Донцов, П. Юркевич, Д. Бортнянський, Т. Зінківський, Д. Чижевський, Ю. Римаренко, С. Вовканич, І. Кресіна та ін. Практична реалізація Н. і. лежить у площині насамперед формування національної самосвідомості членів національно-етнічної спільноти, формування політичної культури громадян, здійснення національної політики в державі загалом. Національна самосвідомість є ядром національної свідомості, інди-

відуалізованою формою, яка відображає ступінь засвоєння людиною елементів загальнонаціональної свідомості. Вона передбачає розвиток особливого роду самопочуттів, серед яких важливіше значення має почуття безпосередньої причетності до долі свого народу, своєї країни, любов до Батьківщини, до національних історії, культури, традицій тощо. Національна самосвідомість може відігравати і позитивну, і негативну роль (егоцентризм, крайній націоналізм, шовінізм тощо). Національна політика має узгоджуватися з необхідністю вирішення проблем і суперечностей, пов'язаних з міжнаціональними відносинами, що стосуються розвитку не лише окремих національних меншин, а й етносу загалом. Основним об'єднуючим чинником у процесі творення України як суверенної, демократичної правової держави є ідея України — Вітчизни для усіх громадян, що пов'язали власну долю з українською землею.

Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства // Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999; *Журавский В.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К., 1995; Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. — К., 1996; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Моногр. — К., 1998; Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Другої всеукраїнської наук. конф. 3–14 листоп. 1997 р. — К., 1997; Проблеми та перспективи української реформації: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий та ін. — К., 2001; Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін. — К., 2000.

М. Головатий

Національна політика в УРСР (радянський період) — особливе місце серед етнополітичних процесів, що відбувались у цей період в Україні, займають процеси у 20–30-х роках XX ст. Це був складний і суперечливий час, який дав і позитивний досвід у здійсненні державної політики у сфері міжнаціональних та міжетнічних відносин (20-ті роки), і сталінську репресивну національну політику 30-х років. У 20-ті роки Україна вступила із складною ситуацією у міжетнічних відносинах, спричиненою подіями Першої світової та Громадянської воєн, що відбулися на її теренах. Під час Першої світової війни жорстких економічних утисків з боку царського уряду передусім зазнало німецьке населення, яке пізніше потрапило під білогвардійські й махновські погроми. Потім, у роки Громадянської війни, греки, які активно підтримали махновський рух, разом з українцями брали участь у діях махновців проти німецьких колоністів. Цього ж часу зазнало погромів, пограбувань і переслідувань єврейське населення, яке проживало у містах і в землеробських поселенських колоніях. Дослідники наводять на підтвердження цього такі приклади. У районі діяльності махновських формувань (Гуляйпільський повіт) було знищено єврейські землеробські колонії Трудолюбівка і Нечаївка. Житловий фонд єврейських селищ на півдні України було зруйновано на 80 відсотків. Перед політичним керівництвом України постало завдання виправити стан справ, що склався внаслідок цих негативних явищ, намітити відповідно до потреб часу необхідну державну національну політику, налагодити мирну міжетнічну взаємодію в українському суспільстві. Згідно з рішеннями X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) Комуністична партія і уряд України здійснювали державну політику у міжнаціональній галузі двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин.

Новий напрям і зміст національної політики випливали із проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Цей курс був зумовлений такими факторами: падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах, пов'язаних з переходом до НЕПу, лібералізацією суспільства; зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах і суто практичної складності управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення; погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалась політикою коренізації продемонструвати відмінність своєї національної політики від імперської політики Росії і у разі ймовірних невдач перекласти відповідальність на республіканське керівництво. Суть офіційно проголошеної XII з'їздом РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) політики коренізації полягала в

тому, щоб залучити до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцеві кадри, врахувати національні фактори при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цією метою було збільшено прийом до партії представників місцевого населення, розширювалися суспільні функції національних мов, створювалась розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, газет та журналів, культосвітніх закладів тощо. Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У з українізації (на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським) та Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем). Основна роль в українізації відводилась Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках відповідно очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник. Поряд з українізацією у 20-х роках державна політика у галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських, адміністративних, культурно-освітянських, наукових установ. Передусім у структурі органів державної влади було сформовано спеціальні органи, що проводили роботу серед національних меншин. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ. Подальше зростання обсягу та ускладнення завдань роботи зумовило створення в квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральної Комісії у справах національних меншин (ЦКНМ). Комісія від самого початку своєї діяльності займалася розробкою змін в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виокремлення звичайних районів (25–45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. — для національних районів і з 1000 до 500 чол. — при утворенні національних рад. Державна політика у міжетнічній сфері 20-х років загалом позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі Української СРР до 1930 р. було утворено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищні), 12 чеські, 4 білоруські і 3 албанські. Особливим напрямом роботи з іноетнічною частиною населення були такі: подолання його економічної відсталості, залучення до сфери матеріального виробництва, зміна соціальної структури національних груп.

Однак з кінця 20-х — початку 30-х років у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням у СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватись сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах "казарменого соціалізму," призвела до практичного відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин у СРСР, що було завуальовано ідеологічною доктриною "дружби народів". Новий курс у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, в згортанні політики українізації, а з іншого — в докорінній зміні роботи з нацменшинами. Показовими у цьому плані є зміст роботи та рішення листопадового (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У. На цьому пленумі гострій критиці був підданий народний комісар освіти М. Скрипник. Якщо на червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У М. Скрипника розвінчували за його "помилки" у проведенні українізації, то на об'єднаному листопадовому (1933 р.) мова вже йшла про його "націоналістичний" ухил. Зокрема, на пленумі говорилось, що в Україні "виняткову вагу мало викриття та розгром націоналістичного ухилу Скрипника, ухилу, що змикався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини й панської Польщі, які намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу". Поряд із звинуваченнями в українському "націоналізмі" на пленумі пролунали заяви й про "фашистів" із середовища національних меншин.

В Україні під тиском з Москви партійні органи ухвалили цілу низку рішень, на підставі яких здійснювалась спочатку "чистка", а потім ліквідація навчальних закладів, у яких

викладання велося мовами національних меншин (як осередків "буржуазно-націоналістичного впливу").

Приймалися і реалізовувалися рішення щодо закриття й реорганізації національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет та журналів. У контексті суспільної командно-адміністративної політики здійснювалася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць як таких, що не виправдали себе. З огляду на це було прийнято ряд постанов партійними й адміністративними органами (постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про Мархлевський та Пулинський райони" (17 серпня 1935 р.); постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради" (16 лютого 1938 р.); постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад" (7 квітня 1938 р.) тощо. Наприкінці 1930-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

Партійно-державне керівництво України, виконуючи настанови Москви, нав'язувало масовій свідомості думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей — потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати у будь-який спосіб. Наслідком такої політики стали репресивні акції щодо іноетнічного населення: звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною належністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, повстанських організацій, які складалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших "націоналістів". Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги", в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6–7 тис. таких господарств, "головним чином за кордони України". Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були "спецпоселення" у Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР. У 1933–1934 рр. репресивними органами в Україні було "викрито" контрреволюційні організації "Союз визволення України", "Польська організація військова", "Національний Союз німців на Україні". На стані національної сфери цього періоду позначилась передусім політика офіційної влади, яка здійснювалась в атмосфері підозрілості та упередженості стосовно всіх, хто належав у минулому до "дрібнобуржуазних", "націоналістичних", "не більшовицьких" партій, які діяли в Україні. Намагання відшукати "націоналістів", "фашистів" у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно "ворогів народу" у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами проведення внутрішньої політики. Репресії щодо "націоналістів" серед населення, в тому числі і представників національних меншин, пов'язувались із "міжнародним фактором". Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв'язку з погіршенням політичних відносин з Німеччиною та Польщею викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин.

У 1939 і 1940 р. відбулися важливі історичні події. До складу України увійшли західноукраїнські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою якнайшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало здійснювати в західних областях заходи щодо "українізації" та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято ряд постанов про відкриття польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин тощо. Однак у руслі великодержавницького шовіністичного курсу сталінського режиму національній політиці, яка здійснювалася в західноукраїнському регіоні, як і в цілому в Україні, були властиві подвійні стандарти. Політичні рішення, оцінки, теоретичні висновки, що давалися в офіційних документах, засобах масової інформації, докорінно відрізнялись від подій, явищ і процесів, що реально відбувалися на місцях. Репресивні акції, здійснювані на західноукраїнських землях проти національних меншин, нерідко набували такого розмаху та громадського розголосу, що вищі партійні та державні органи змушені були втручатися і вносити певні корективи у боротьбу з "націоналістами" та "фашистами" у середовищі іноетнічного населення.

Під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом жорстоким реп-

ресіям піддавався інтелектуальний потенціал українського народу та частина комуністів, що виступали на захист національних інтересів. Значних депортацій зазнали українці під час розкуркулювань та розгрому національно-визвольного руху у західних областях України. Наприкінці 30–40-х років були проведені масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їх постійного проживання, в тому числі і за межі України.

У наступних 1950–1970-х роках в УРСР, як і в інших республіках, командно-адміністративна система ігнорувала потреби національного розвитку, під гаслами "пролетарського інтернаціоналізму", "розквіту і зближення націй у СРСР", "формування нової історичної спільності "радянський народ" здійснювалась політика русифікації та денаціоналізації етнічних груп, велася рішуча боротьба з виявами "українського буржуазного націоналізму". Значної шкоди завдала хибна теза про "вирішення" національного питання в СРСР. Ще у 1935 р. відомий у ті часи радянський партійний і державний діяч А. Андрєєв проголосив, що "національне питання в нашій країні можна вважати остаточно вирішеним". Суть справи полягала не тільки у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку і загалом у СРСР, і в республіках. У контексті цього висновку будь-яка заява чи згадка щодо національних проблем слугувала приводом для негайних звинувачень у буржуазному націоналізмі і жорстоко переслідувалась. На офіційному рівні визнавалась наявність тільки двох тенденцій — розквіт і зближення націй. Тому політика була зорієнтована лише на форсування міжнаціонального зближення. Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувались під гаслом "інтернаціоналістської допомоги" та злиття націй, суттєво змінювали в ряді регіонів співвідношення корінного і осілого населення, прирікали нації і народності на втрату національної самобутності, а національні меншини — на асиміляцію, врешті-решт згубно позначились на міжетнічних відносинах, на соціально-економічному розвитку регіонів, нерідко викликали опір місцевих жителів, що виявлявся у різних формах. Такі дії, як і інші, зокрема зумовили активізацію певних процесів серед лемків, гуцулів, русинів, кримських татар, інших етнічних спільнот. У другій половині 80-х років у СРСР внаслідок глибоких змін у його внутрішній та зовнішній політиці розпочався етнічний ренесанс, що став одним із факторів розвалу СРСР. Цей етнічний ренесанс був передусім зумовлений низкою зовнішніх і внутрішніх причин, які мали місце в розвитку міжнародного співтовариства після Другої світової війни: посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; розвиток торговельно-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція, інформаційний вибух; зростання гетерогенності (етнічної мозаїчності) людства; поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції тощо.

У науковій літературі визначені також основні внутрішні причини етнічного відродження народів колишнього СРСР, зокрема українського: перебудова, демократизація, гласність; реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, їхніх національних героїв, культурних діячів; активна діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій; вплив зарубіжних діаспор, які довгий час були штучно ізольовані від своїх "матірних" націй; спротив усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації; зародження нового (критичного) етнополітичного мислення тощо. Вплив цих чинників на внутрішньополітичне життя в СРСР значно посилився після припинення "холодної війни". Тогочасне партійне керівництво зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану радянську систему. Розпочаті зверху перебудовні процеси шляхом гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило всі регіони, в тому числі й Україну. У суспільно-політичному житті офіційний дозвіл отримала широка критика сталінської національної політики, наслідків її здійснення, що поставило під громадський сумнів усі теоретичні постулати, на яких ґрунтувалась радянська національна теорія. Це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, а й, зрештою, для вираження відкритого невдоволення, що довго нагромаджувалось і всіляко придушувалося, а також до дедалі зростаючих вимог доко-

рінних змін у внутрішній і зовнішній політиці.

Реформаторська частина керівної Комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої політичні позиції, зробила ставку на ті громадські сили, які раніше не допускались до політичної діяльності. Це посилило процес об'єднання невдоволених діючим політичним режимом і надало їм нових форм самовираження та самоорганізації. У республіках, у тому числі й Україні, почалась реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їхніх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо.

Примітним, зокрема, є те, що такий розвиток етнополітичних процесів у СРСР спрогнозував видатний український громадський і державний діяч, один із активних діячів Української революції 1917–1920 рр. В. Винниченко. Проживаючи в еміграції у Франції, він написав у 1949 р. "Заповіт борцям за визволення", в якому зазначив таке: "Советський Союз так чи інакше розвалиться, що цьому розвалові будуть сприяти "зовнішні чинники", що вони, ці чинники, матимуть, до певної міри силу вирішувати долю підсоветських народів. І з другого боку… є численні вороги української державности, які будуть напружувати всі свої сили, щоб її скасувати, щоб схилити на це "чинники", щоб роздерти Україну і шматками її торгуватись на інтернаціональному торжищі". Українська державність "за цього відтинку історії (тобто радянського періоду. — О. А.), — писав В. Винниченко, — не є задовільна для нас. Так, — вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволять ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів".

На території України, в інших республіках СРСР почали утворюватись і розгорнули активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, яким передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури. Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.

Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. — 1999. — № 3, 4; *Винниченко В. К.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991; Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Відп. ред. І. Курас. — К., 1997.

О. Антонюк

Національна телекомпанія, Національна радіокомпанія — державні телерадіоорганізації, що ведуть мовлення на загальнонаціональних каналах мовлення і підзвітні Верховній Раді України та Президенту України. Загальнонаціональний канал мовлення це канал, що транслює теле- та радіопрограми на більш як половину областей України.

Україна: інформація і свобода слова: Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Національний інформаційний простір — сукупність засобів масової інформації, інформаційних ресурсів, інформаційно-технічних виробничих комплексів, організацій для збереження і поширення інформації, органів захисту, охорони належної державі інформації тощо; простір, де здійснюються інформаційні процеси, на які поширюється юрисдикція держави із забезпечення її інформаційного суверенітету.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; *Кормич Б. А.* Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К., 2004; Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997.

Ю. Бондар

Національний університет "Києво-Могилянська академія" (КМА, НУКМА) — перший вищий навчальний заклад, видатний осередок української, східнослов'янської, загальнослов'янської культури, освіти, науки й суспільно-політичної думки України XVII–XIX ст. Заснований Петром

Могилою у результаті злиття Київської братської школи (1615 р.) і школи Києво-Печерської лаври (1631 р.). Як колегія у 1701 р. одержав статус і права академії. У 1817 р. за царським наказом припинив свою діяльність. У 1991 р. розпорядженням голови Верховної Ради України відроджений на своїй історичній території як незалежний вищий навчальний заклад України — міжнародний університет "Києво-Могилянська Академія". 19 травня 1994 р. навчальному закладу указом Президента України надано статус Національного (НУКМА). Протягом майже півтора століття у КМА здобули освіту вихідці із багатьох земель і представники різних суспільних верств, які поширювали знання в масах, ставали творцями літературних, мистецьких, історичних, філософських творів. У стінах Києво-Могилянської академії творила плеяда видатних представників гуманістичної думки: Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Щербацький, Й. Конович-Горбацький. Професорами Києво-Могилянської академії були: Л. Баранович, І. Галятовський, І. Кроковський, Д. Тупкало (Ростовський), М. Козачинський, Г. Кониський. Вихованцями Києво-Могилянської академії були гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик. І. Мазепа дбав про розвиток освіти і при ньому чи не вперше академії надається державна підтримка. П. Орлик розробив одну з перших в Європі демократичну конституцію, шістнадцять статей якої передбачали встановлення національного суверенітету Української держави, забезпечення прав людини, демократичні засади, яких ще не знали європейські країни. Конституція передбачала поділ влади між гетьманом як вищою виконавчою владою, генеральною радою — як вищою представницькою владою і генеральним суддею. Хоча прерогативи органів влади не були чітко визначені, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципу поділу влади. Професори Києво-Могилянської академії пов'язували суспільно-політичні ідеали із поширенням освіти, вбачали в цьому критерій суспільно-політичного розвитку. Про вплив у східнослов'янському світі Києво-Могилянської академії може свідчити той факт, що протягом 1703–1774 рр. із 22 ректорів Московської слов'яно-греко-латинської академії 15 були вихованцями цієї академії, а серед 27 професорів філософії було 20 українців. Серед випускників академії багато імен, які вписані в історію культури східнослов'янських народів: історики І. Гізель, М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, лексикограф Є. Славинецький; письменники С. Полоцький, М. Смотрицький, Г. Кониський, В. Григорович-Барський; філософ Г. Сковорода та ін. В умовах незалежної України відновлення НУКМА має на меті розвиток системи вищої освіти з урахуванням досягнень у цій галузі найрозвиненіших країн світу, організації підготовки фахівців світового рівня в умовах економічної і політичної незалежності України.

Політологія / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997.

Т. Самойленко

Національний характер — це сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), властивих національній спільноті на певному етапі розвитку, які втілюються в її ціннісному ставленні до оточуючого світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Національний характер — це своєрідне, специфічне сполучення загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації, що виявляються в ціннісному ставленні до навколишнього світу. Н. х. є провідним елементом у структурі національної психології, впливає на зміст усіх її елементів. Категорію Н. х. вперше ввели у науковий обіг в XVIII ст. І. Кант та Д. Юм. Цим поняттям оперували також Г. Гегель, Й. Гердер, К. Гельвецій та інші мислителі. Для позначення специфічних психологічних властивостей етносу Лазарус і Штейнгаль вживали поняття "дух народу". Фундаментальна праця В. Вундта "Психологія народів" присвячена специфічним особливостям глибинних шарів психологічного життя різних людських спільнот. Українські мислителі теж звертались до особливостей української національної ментальності, психології та етнопсихології (М. Костомаров, В. Липинський, В. Щербаківський, Ю. Липа, Д. Чижевський, І. Мірчук, Б. Крупницький, О. Потебня, Я. Ярема, П. Федченко). Проблемам національного характеру в межах етнопсихології на українському ґрунті присвячено роботи

О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, В. Яніва, М. Шлемкевича та ін. Проблема дослідження Н. х. є комплексною, потребує спільних зусиль філософів, соціологів, політологів, істориків, етнографів. У минулому проблемі Н. х. у гуманітарному знанні майже не приділялося уваги, що завдало шкоди теорії і практиці міжнаціональних відносин. На формування рис Н. х. важливий вплив мають такі фактори: соціальні, економічні, історичні, географічні. Зі зміною обставин змінюються і риси Н. х. Проте зміна їх відбувається не так швидко. Окремі риси Н. х. є консервативними, і зміна їх відбувається поступово. Потрібен такий методологічний підхід до виявлення суті Н. х., який би об'єктивно розкривав зміст феномену. Нерідко при аналізі Н. х. оцінюють чисто кількісно, перелічуючи ті чи інші риси, властивості Н. х., твердячи, наприклад, що один народ терплячий, інший хоробрий, працелюбний. За такого підходу відбувається протиставлення одного народу іншому. Відомо, що працьовитість є загальнолюдською рисою, але в силу різних обставин у різноманітних народів формуються неоднакові ціннісні установки до праці, набуваючи певних рис Н. х. (позитивних чи негативних). Доброта, щедрість, задушевність, гумор, працьовитість — усе це риси українського національного характеру, але водночас це і загальнолюдські цінності, просякнуті національним буттям українського народу і відображені в його культурі. В культурі народу, традиціях, звичаях та обрядах розкривається суть Н. х.

Гнатенко П. І. Національний характер. — Д., 1992; Гнатенко П. І. Український національний характер. — К., 1994; *Медвідь Ф. М.* Національна самосвідомість: деякі питання становлення // Национальная психология: Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции. — Д., 1992; *Медвідь Ф. М.* Український етнос: екологічні реалії і перспективи // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. — Львів, 2000.

Ф. Медвідь

Національні меншини — національності, що становлять за кількістю меншину порівняно з основною масою населення певної території. Формувались у процесі історичного розвитку держав під впливом цілої низки чинників. Американський дослідник Р. Олівер зазначає серед них такі. По-перше, здійснювана протягом багатьох століть міграція європейців та їх поселення на інших континентах, що супроводжувалось утисками місцевого населення. По-друге, насильницька міграція африканського населення на Американський континент у період работоргівлі у XVII–XIX ст. По-третє, завезення в період колоніалізму державами робочої сили в ті місця, де вона була необхідною. По-четверте, масова міграція з бідних країн у багаті під час економічного піднесення у 50–60-х роках XX ст. По-п'яте, розпад Австро-Угорської, Оттоманської імперій тощо, що спричинило виникнення нових держав. На думку німецького вченого Ф. Гекмана, в основі утворення національних меншин лежать три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище у суспільстві; в) політичні орієнтації. Відповідно до цього, за Ф. Гекманом, національні меншини є п'яти типів: 1. Національні меншини, що сформувалися внаслідок виникнення націй держав (національних держав), для яких важливою умовою було збігання державної самоорганізації й етнічної належності їхнього населення. "Острівки", що уособлювали відмінну етнічність у рамках утворення національних держав, і були національними меншинами. 2. Регіональні меншини (групи населення), які з різних причин усупереч уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність. 3. Мігранський тип меншин, який має два різновиди — поселенський та заробітчанський. Перший утворюють іммігранти, які прибувають з метою працевлаштування. 4. Колоніальний тип національних меншин. Це нащадки стародавнього населення завойованих і заселених колоністами територій, які у процесі пограбування, винищення і витіснення позбавлялися успадкованої ними економічної основи життя і соціальну структуру та культуру яких було майже знищено, 5. І, нарешті, нові національні меншини, утворення яких пов'язане із становленням нових національних держав внаслідок чисто колоніального поділу територій і встановлення кордонів без урахування етнічної специфіки.

До зазначених факторів, які наводять Р. Олівер та Ф. Гекман, слід додати й те, що виникнення національних меншин відбувалось також під впливом взаємодії різноманітних етносів у процесі становлення й розши-

рення суверенних держав. Загалом сформувався мозаїчний у національному плані світ, де проблема меншин набула універсального характеру і постає фактично перед кожною державою, регіоном, а в окремих із них — надзвичайно гостро. Нині у світі практично неможливо віднайти країну, в якій би все населення розмовляло однією мовою, сповідувало єдину релігію, мало однакові культурні традиції та цінності.

Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы: Материалы конференции. — К., 1997; Права людини в Україні / Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини: Вип. 21. Права меншин. — К., 1998.

О. Антонюк

Національно-культурна автономія — форма самоорганізації етнічних груп для збереження та розвитку їх самобутньої культури і забезпечення відповідних прав. На відміну від національно-територіальної Н.-к. а. встановлюється не на певній території компактного проживання етнічної групи, а як екстериторіальна форма, пов'язана з дисперсним розселенням етнічного масиву.

Національно-культурна автономія реалізується через такі організаційні форми, як етнокультурні товариства, центри, земляцтва, громадські ради та об'єднання. У Бельгії Н.-к. а. здійснюється через особливі співтовариства (фламандське, валлонське, німецьке), які є одним з двох видів суб'єктів бельгійської федерації. У Фінляндії, де проживає частина шведів, утворено шведську народну асамблею (75 членів), Саамський парламент (25 членів). Саамський парламент утворений у 1992 р. у Норвегії у результаті виборів. Ради різних національних меншин існують при уряді Австрії, Угорщини. В окремих країнах запроваджено фіксовані норми представництва малих розрізнених етнічних груп у парламенті. Відтак Н.-к. а. може включати, крім питань культури, реалізацію владних функцій: участь представників меншин у діяльності центральних органів держави.

В Україні у 20-х — на початку 30-х років у рамках здійснення політики "українізації" було створено 8 російських національних районів, 7 німецьких, по 3 — грецьких, болгарських, єврейських та 1 польський, до складу яких входило понад 300 національних сільських рад. Функціонувало 3579 національних шкіл, що охоплювали 400 тис. учнів різних національностей, з них 1539 російських шкіл, 786 єврейських, 628 німецьких, 381 польська, 121 молдавська, 73 болгарських, 16 грецьких, 15 чеських, 10 вірменських, 8 татарських і 2 ассирійські школи. Існувало 4 єврейські педагогічні технікуми, 2 російські, 2 німецькі, польський та болгарський. Діяли Одеський німецький, Миколаївський російський та Київський польський педагогічні інститути.

У демократичних поліетнічних державах Н.-к. а. дістає легітимність і законодавче закріплення. Так, у РФ прийнято закон "Про національно-культурну автономію" (1996). Питання реалізації Н.-к. а. в Україні регулюються Конституцією України, Законом України "Про національні меншини в Україні" (1992). У ст. 6 цього закону закріплено положення про те, що "держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом". В Україні діє понад 450 громадських об'єднань етнокультурного характеру.

Етнічний довідник. — К., 1996; Етнічні меншини в Східній і Центральній Європі. — К., 1994; Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи. — К., 1994; Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. — К., 1993; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Національні меншини України: Інф. довід. — К., 1995.

І. Кресіна

Національно-культурні товариства — громадські добровільні об'єднання, які створюються у місцях проживання іноетнічного населення. Процес організаційного оформлення Н.-к. т. в Україні розпочався напри-

кінці 80-х років XX ст. в умовах здійснення нової етнонаціональної політики і продовжується в наш час. На 1 січня 2004 р. в Україні зареєстровано 1067 товариств національно-культурного спрямування, 33 із них мають всеукраїнський статус, 322 — обласний, 628 — міський, 84 — районний статус.

Утворили власні етнічні громадські організації азербайджанці, ассирійці, албанці, болгари, башкири, білоруси, буряти, вірмени, греки, грузини, гагаузи, дагестанці, естонці, євреї, інгуші, казахи, караїми, корейці, кримські татари, курди, киргизи, кримчани, литовці, молдавани, месхетинські турки, німці, осетини, поляки, росіяни, румуни, словаки, татари, угорці, узбеки, комі-перм'яки, цигани, чехи, чеченці.

До всеукраїнських Н.-к. т. належать об'єднання, діяльність яких, виходячи з характеру їхніх статутних завдань, поширюється на територію всієї України або більшості її областей, і які мають у них свої відділення. Місцевими Н.-к. т. є об'єднання, сфера впливу яких поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці або кількох з них.

Для більшості товариств характерний високий ступінь етнічної солідарності та згуртованості, великий потенціал для відродження своєї історії, мови, звичаїв, традицій, збереження пам'яток традиційної самобутньої культури. Н.-к. т. нерідко виступають у формі асоціацій, спілок, культурних центрів, земляцтв, громад, клубів та ін. Зокрема, у м. Києві створені Ассирійська асоціація України, Азербайджанський громадсько-культурний центр України, Товариство литовської культури ім. Майроніса, Німецьке культурологічне товариство "Валентайн", Демократична спілка угорців України, Чеська національна рада України.

Основними об'єднаннями громадських організацій національних меншин України є: Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України, м. Київ; Асоціація національно-культурних об'єднань, м. Київ; Рада представників національних громадських організацій України при Державному комітеті України у справах національностей та міграції, м. Київ; Рада національних товариств України, м. Київ; Конгрес національних громад, м. Київ; Асоціація національно-культурних і культурно-освітніх об'єднань Одеської області, м. Одеса; Конфедерація національних товариств західних областей України, м. Львів; Міська рада національних товариств, м. Харків; Обласна рада національних товариств, м. Миколаїв; Асоціація громадських об'єднань національних меншин м. Севастополя, Автономної Республіки Крим тощо.

Національно-культурні товариства функціонують відповідно до своїх статутів і користуються правами юридичних осіб. Діяльність культурологічних об'єднань спрямована на розвиток міжнаціональних відносин; захист національних інтересів громадян; відродження та розвиток національних культур; задоволення духовних запитів іноетнічного населення. Вони беруть участь у проведенні громадських культурних заходів, створюють національні клуби і будинки культури, дискусійні клуби, здійснюють книговидавничу діяльність, випускають газети і журнали, сприяють пошуку і збереженню національних культурно-історичних цінностей, встановлюють зв'язки і співпрацюють з державними і громадськими організаціями України і зарубіжних країн.

За ініціативою Н.-к. т. повертають національним громадам будинки, культові споруди, побудовані колись на їхні кошти, відкривають школи, факультативні групи, курси, де молодь вивчає національні мови, створюють теле- і радіопередачі мовами національних груп населення. Матеріальні засоби громадських об'єднань національних меншин формуються із членських внесків, коштів, виділених у державному та місцевому бюджетах, добровільних пожертвувань, надходжень від проведення відповідно до статутів культурно-масових заходів; прибутків від господарсько-виробничої діяльності; інших не заборонених законом джерел.

З метою сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин України, координації діяльності органів виконавчої влади у цій сфері у вересні 2001 р. було прийнято Розпорядження Президента України "Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств", у якому визначено такі завдання: Кабінету Міністрів України: 1) затвердити у двомісячний строк комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 р., передбачивши, зокрема: розширення державної підтримки друкованих видань та телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяль-

ність національно-культурних товариств, та організацій збільшення часу мовлення мовами національних меншин України, а також надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань із регіональною сферою розповсюдження; створення в краєзнавчих музеях, що розташовані в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин України, які проживають на відповідній території; надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають та пропагують культуру, традиції, звичаї та обряди національних меншин України; поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання навчальних предметів здійснюється мовами національних меншин України, а також забезпечення таких навчальних закладів відповідними підручниками, посібниками, методичною літературою; організацію всеукраїнського конкурсу "Кращі книжки — дітям України" за участю письменників-представників національних меншин України; створення в м. Києві центру розвитку культури національних меншин України; 2) розробити та здійснити заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію; 3) опрацювати питання щодо створення мережі позашкільних навчальних закладів, які б забезпечили задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин України; 4) вжити заходів до прискорення прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнонаціональної політики України, законів з питань поліпшення умов розвитку та застосування мов в Україні, а також з питань вдосконалення законодавства про національні меншини України тощо.

Європейський орієнтир етнонаціональної політики України: Матеріали до першої доповіді про виконання Україною Рамкової конвенції Ради Європи про Захист національних меншин // Бюлетень Державного комітету України у справах національностей та міграції. — 1999. — № 3; Захист прав національних меншин в Україні: Зб. нормат.-правових актів. — К., 2003.

О. Антонюк

Національно-персональна автономія — форма організації життя малочисельних народів та національних меншин на основі поєднання інтересів особи, нації та держави. Вперше ідея цієї автономії дістала теоретичне обґрунтування в працях австрійських соціал-демократів К. Реннера і О. Бауера. Вони вважали, що джерелом і носієм національних прав мають бути не території, а самі нації (національні союзи, утворені на основі добровільної особистої, тобто персональної, заяви громадян). Реальні права етнічних груп та національних меншин, незалежно від їх чисельності та проживання на певній компактній території, можуть бути забезпечені лише у випадку, якщо національні, сформовані за межами територіальних союзів, стануть суб'єктом, а не об'єктом права, будуть захищати свої національно-культурні, мовні й релігійні інтереси.

Персональну належність громадян до певного національного колективу повинен визначати інститут так званого кадастру (перепису), що складається на основі особистих заяв повнолітніх громадян. Кадастри є підставою створення національних союзів із статусом колективної юридичної особи, які зобов'язані турбуватися про задоволення культурних потреб нації, через свій культурно-національний парламент приймаючи закони у межах чинної в цій державі конституції та реалізуючи їх через своє міністерство, без впливу держави.

Ідея Н.-п. а. була поширена в Австро-Угорщині, царській Росії. Вона ж була використана Українською Центральною Радою для вирішення проблеми національних меншин в Україні. У вересні 1917 р. у Києві за сприяння УЦР відбувся з'їзд народів Росії. Він проголосив право всіх народів, що живуть в Україні, "на об'єднання націй у публічно-правовий союз, який би охоплював його членів на всій території держави".

У листопаді 1917 р. Третім Універсалом Української Центральної Ради було проголошено Н.-п. а. для російської, єврейської та польської національних меншин. 09.I.1918 р. Центральна Рада прийняла Закон про національно-персональну автономію. Він відрізнявся від австрійського варіанта, оскільки стосувався "неукраїнських" меншин і не дав змоги українцям, що проживали поза межами України (Кубань, Сибір, Далекий Схід), підтримувати зв'язки з Центральною Радою.

У подальшому ідея Н.-п. а. не отримала практичної реалізації і зрештою була витіснена поняттям національно-культурної автономії.

Нам І. Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994; *Міграційні* процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. — К., 1998.

І. Кресіна

Національно-територіальна автономія — форма організації життя національних меншин, що проживають компактно і не мають на території певної країни своїх національних державних утворень. Адміністративними формами Н.-т. а. є національні райони, національні селища, національні сільські населені пункти. Вони створюються за погодженням з представницькими органами республік, країв, областей, на території яких вони утворюються і функціонують.

Специфічні національні інтереси (економічні, екологічні, культурні) представляє місцева влада в територіальних та федеративних органах влади. У 20–30-х роках XX ст. у практиці радянського національно-державного будівництва широко використовувалися не лише великі автономні національно-територіальні утворення (республіки, області, округи), а й національні райони та національні сільради. III з'їзд Рад (1925) прийняв рішення, згідно з яким у разі значної чисельності національних меншин утворювалися окремі ради з використанням мов цих меншин і організовувалися школи, інші навчальні заклади рідною мовою. У 20-х роках у країні було створено десятки національних районів. А після прийняття 20 грудня 1930 р. постанови Президії ВЦВК СРСР "Про організацію національних об'єднань у районах розселення малих народів Півночі" цей процес посилився. Так, у РСФРР поряд з 8 національними округами було утворено, зокрема, 17 евенкійських районів, у 1932 р. — ще 2 такі райони — у складі Далекосхідного краю. На середину 30-х років у СРСР було 270 національних районів (у РСФРР — понад 120, в УСРР — 12, у тому числі 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський) і близько 2 тис. національних сільрад. Це позитивно вплинуло на процес збереження і вираження національної самобутності малочисельних народів та національних меншин, зокрема шляхом організації та функціонування державної влади й управління, суду, навчальних закладів, культурно-освітніх установ рідною мовою.

У середині 30-х років внаслідок деформацій у національній політиці форми національно-територіального устрою перестали існувати. У сучасний період Н.-т. а. утворюються на територіях, що характеризуються певною економічною цілісністю, особливостями національного складу і побуту. Це відбувається у двох формах — політичній та адміністративній. Політична Н.-т. а. пов'язана з утворенням автономних республік як особливих національних держав. Адміністративна Н.-т. а. існує у вигляді автономних областей, національних округів тощо. Автономна Республіка Крим є втіленням ідеї адміністративної Н.-т. а.

Национальные отношения. — М., 1997; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. — К., 1998.

І. Кресіна

Нація (від лат. *natio* — рід, плем'я) — спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами й обов'язками, культурою і традиціями.

Конституюючими чинниками Н. є територія, держава (або прагнення і воля до неї), національна свідомість (усвідомлення ідентичності, соціальної, культурної окремішності поліетнічної, як правило, спільноти). Важливі, але не визначальні ознаки Н. — особливий менталітет і характер, історична пам'ять і міфологія, духовні й політичні традиції, мова, економіко-господарські, побутові відмінності.

Латинське слово "natio" означає родову спільність. Французька академія наук, зокрема, у 1694 р. визначила Н. як сукупність жителів однієї і тієї ж держави, країни, що живуть за одними законами й використовують одну й ту ж мову. Пізніше поняття Н. набуло більш політичного значення. Французькі просвітителі сформулювали територіально-політичну концепцію Н. як групи людей, що живуть на одній

території та підпорядковуються єдиним законам і одним правителям (урядам). Таке тлумачення Н. пов'язане з історичними особливостями західноєвропейських країн (Англії, Франції, Іспанії), де кордони держав не збігалися з межами етнічними та мовними, проте політична єдність у межах держави врешті сприяла етнічному та культурному зближенню і формуванню сучасних Н.

У 1861 р. англійський вчений Дж. С. Мілль визначив Н. як самоврядування і громадянство. На противагу цій концепції у Німеччині була сформульована (Й. Гердер, Ф. Шлейєрмахер) етнічна концепція Н., що базувалася на визнанні пріоритету етнокультурних чинників у формуванні Н. щодо політичних. Згодом ця концепція була використана в марксистських тлумаченнях Н. Зокрема, слідом за К. Каутським Й. Сталін у 1913 р. визначав Н. як стійку спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який виявляється у спільності культури.

Ф. Майнеке у 1907 р. у праці "Світова буржуазія і національна держава" назвав два типи Н. — державну і культурну. Ця дихотомія зберігається як визначальна у методології дослідження Н. і в сучасний період. При цьому національно-державне тлумачення Н. дістало назву західної концепції, культурно-національне — середньоєвропейської або східноєвропейської.

За Конституцією України держава сприяє консолідації та розвитку української Н., її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин в Україні (ст. 11). Основний Закон також передбачає рівність конституційних прав громадян незалежно від їх етнічного походження (ст. 24).

Геллнер Э. Нации и национализм. — М., 1991; Национализм и формирование наций. — М., 1994; *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. — СПб., 1998; *Старосольський В.* Теорія нації. — К., 1998; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології. — К., 1999; *Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К., 2001; *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999; *Альтерматт У.* Этнонационализм в Европе. — М., 2000.

І. Кресіна

Невтручання держави концепція (*laissezfaire*) — доктрина, згідно з якою держава має якомога менше втручатися в економічну сферу, обмежуючи свою роль захистом особи і власності, справами національної оборони і забезпеченням функціонування певних суспільних благ, таких, як дороги і порти. Цю доктрину, яка виходить з того припущення, що економічна діяльність, здійснювана без втручання держави, спричинятиметься до максимізації прибутку кожного, вперше було висунуто французькими фізіократами. Вона отримала підтвердження в основних працях з класичної політичної економії, хоча, звісно, і не без застережень. Зауваження Дж. С. Мілля ("Коротше кажучи, концепція laissez-faire повинна застосовуватися повсюдно, кожне відхилення від неї, якщо тільки воно не надає великих благ, є певним злом") є підсумком усього вищесказаного. Сучасні речники цієї доктрини, її прихильники належать до табору лібералів.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

"Негативне рекламування" — метод виборчої пропаганди, що полягає у прагненні до взаємної дискредитації суперників політичних змагань, до розвінчання позитивного іміджу опонента. Цей метод набув поширення в політичній практиці США, де з 70-х років застосовувався під час президентських виборів, а у 80-х роках поступово поширився на вибори до сенату і до законодавчих зборів штатів. Елементи "негативного рекламування" були присутні у виборчій кампанії 1994 р. в Україні. Це явище називають прикметою кінця "ери ідеалізму" в політиці — часів, коли виборцям пропонували енергійних, беззастережно позитивних, поважних громадських діячів. Фахівці прогнозують значний несприятливий вплив "негативного рекламування" на загальний політичний процес через те, що воно зокрема спричиняє падіння інтересу громадян до виборів, ускладнює мобілізацію мас на прийняття якогось відповідального рішення. Очевидно, несприятливими можуть бути його наслідки й за

вітчизняних умов, коли демократія перебуває в стадії становлення.

С. Рябов

Недійсні вибори — вибори, які відповідно до діючого закону не можуть бути визнані такими, що відбулись, або дійсними. Тобто результати виборів нелегітимні, не можуть бути визнані, що у відповідному порядку зафіксовано та про що прийнято рішення. Основними причинами для визнання виборів недійсними є порушення виборчого законодавства в частині, що впливає на результат голосування, в тому числі фальсифікація результатів голосування або невиконання обов'язкових вимог.

Разом з тим порушення виборчого законодавства в процесі проведення виборчої кампанії можуть бути такими, що фактично впливають на результати виборів, але формально не можуть бути оцінені або доведені як порушення, що суттєво вплинули на результат. Так, порушення фінансування виборчої кампанії за рахунок використання готівкових коштів часто зустрічається у політичній практиці, але реально є таким, яке складно довести. Також можливе дублювання виборчої кампанії кандидата, на яку накладається рекламна кампанія певної юридичної особи (бізнес-структури, благодійного фонду та інше), таким чином від імені останньої може відбуватись матеріальне заохочення виборців з натяком на кандидата, а формально сам кандидат як не витрачає кошти, так і не підкуповує виборців. Ці та інші порушення у виборчому процесі можуть мати характер таких, які важко довести. Тому для функціонування прозорості та демократичності виборів у частині адекватного визнання виборів недійсними, окрім формальної регламентації виборчого процесу, необхідний відповідний незалежний судовий механізм та зрештою громадська свідомість.

Разом з тим механізм визнання виборів недійсними має бути присутній як застереження. Фактична відсутність такого інституту реально забезпечила б дозвіл на прямі порушення. Цей механізм має бути зваженим, щоб легкість його застосування не призвела до паралічу виборчого процесу в принципі.

Проте механізм визнання виборів недійсними інколи використовується в такий спосіб, щоб перешкодити перемозі лідера. Ефективність роботи механізму визнання виборів недійсними забезпечується не тільки формальними правовими елементами. Для цього також необхідна прозорість виборчого процесу, конкурентне політичне середовище, плюралізм і свобода ЗМІ, громадська свідомість.

Окрім порушень виборчого законодавства як умови визнання виборів недійсними, є варіант, коли вимоги виборчого регламенту не виконано. Зокрема, відома практика, коли використовується бар'єр активності — необхідна обов'язкова кількість виборців, що взяли участь у голосуванні, як обов'язкова умова визнання виборів дійсними. Так, у виборчих законах радянського періоду та законах перших виборів незалежної України було зафіксовано, що вибори вважаються такими, що відбулись, коли в них взяло участь більш як 50 % виборців. В окремих випадках (округах) складалося так, що необхідна кількість виборців не брала участі у виборах, таким чином без порушень, за формальною ознакою вибори були такими, що не відбулись, не дійсними.

Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Закон України "Про вибори народних депутатів України": Наук.-практ. комент. — К., 1998; Законодавство України про місцеве самоврядування: Зб. законодавчих актів. — К., 2001.

Р. Балабан

Незастосування сили принцип — один з основних принців міжнародного права, вимога, зафіксована в Статуті ООН, згідно з якою "всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою та її застосування як проти територіальної недоторканності й політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином". Сьогодні співвідношення сил у світі вже не вимірюють самою лише військовою могутністю країн, зросло значення несилових — політичних, економічних та ідеологічних чинників міжнародної взаємодії.

Статут ООН визнає правомірність застосування сили тільки у двох випадках: з метою самооборони, якщо відбувся збройний напад на державу (ст. 51), та за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози миру, будь-якого порушення миру та акту агресії (ст. 39 і 42). Агресивну війну оголошено міжнародним злочином, який тягне за со-

бою міжнародну правову відповідальність держав і міжнародну кримінальну відповідальність осіб.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Нейтралізація (від лат. *neutralis* — не належний ні тому, ні іншому) — це відповідна політика, яка спрямована на те, щоб певні класи, стани, соціальні групи або держави не втягувалися в боротьбу з іншими класами, станами, групами, державами; проголошення певною державою стану нейтралітету або встановлення нейтрального становища певної території.

Поняття Н. досить часто застосовується в міжнародному праві щодо тієї чи іншої території. Н. території — це встановлення згідно з відповідною міжнародною угодою такого статусу, яким забороняється перетворювати певну територію на театр воєнних дій або використовувати її як базу для ведення воєнних дій в інших районах земної кулі. Як правило, на такій частині території держава має право утримувати лише збройні сили, які необхідні для її самооборони, вона не зобов'язана дотримуватись правил нейтралітету стосовно воюючих країн. Однак окремі правила нейтралітету застосовуються на тій частині території країни, що підлягає безпосередньо статусу Н., зокрема, забороняється прохід іноземних збройних сил. Н. нерідко поєднується з демілітаризацією. Наприклад, міжнародно-правовий режим Антарктики визначається безстроковим Договором про Антарктику, підписаним у 1959 р. (набув чинності у 1961 р.), що передбачає водночас її демілітаризацію і Н., встановлює, що Антарктика використовується тільки в мирних цілях, забороняє будь-які ядерні вибухи чи захоронення на її просторах ядерних відходів і радіоактивних матеріалів. Договором передбачено "заморозити" вирішення питань про територіальні претензії в Антарктиці, оскільки вона перебуває в загальному і рівному користуванні всіх держав світу, закріплено принцип свободи наукових досліджень. Важливе значення має також Н. міжнародних каналів, проток. Скажімо, згідно з договором між Аргентиною та Чилі від 1881 р. назавжди підлягає Н. Магелланова протока.

А. Кудряченко

Нейтралізм (від англ. *neutralism*) — у політичній публіцистиці й іноді навіть у політологічній літературі цим терміном найчастіше не зовсім правомірно іменується політика нейтралітету, послідовно застосована низкою країн Європи і світу. Це поняття в західній політології точно не визначено. Проте в англомовній літературі Н. прийнято чітко відокремлювати, з одного боку, від політики нейтралітету, з іншого — від політики ізоляції. В широкому розумінні термін Н. характеризує політику, що її здійснюють держави — учасники руху неприєднання. У вужчому розумінні в умовах біполярного світового порядку так називали політику, орієнтовану на формальну неучасть у будь-яких військово-політичних блоках за участю й очевидного домінування наддержав. Політика Н. не передбачає проголошення повного нейтралітету тієї чи іншої держави. Вона, на відміну від політики нейтралітету, застосовуваної країнами з нейтральним статусом, не виключає залучення в ті або інші регіони, блоки і союзи, в активну роботу різних міжнародних інститутів і організацій, навіть у глобальне протистояння, а також участі в тих або інших міжнародних конфліктах.

Bruittard Ph., Djaliti M.-R. The Third World and International Relations. — L., 1986; *Алимов Ю. И.* Неприсоединение: история, теория, проблемы. — М., 1990.

А. Кудряченко

Нейтралітет — позиція безсторонності, зайнята третіми державами стосовно воюючих сторін і визнана воюючими сторонами, причому така позиція створює права й обов'язки у відносинах між безсторонніми державами і воюючими країнами. Розрізняють постійний Н., загальний і частковий Н., добровільний і договірний Н., збройний Н., доброзичливий Н., абсолютний тощо. Під постійним Н. розуміють такий міжнародно-правовий статус держави, відповідно до якого вона зобов'язується у випадку війни не вступати в неї на стороні будь-якої воюючої держави і не надавати воюючим прямої допомоги. Інші країни зобов'язані поважати постійно нейтральну державу. У мирний час постійно нейтральна країна не повинна вступати у військові союзи і блоки. Н. не практикувався в античні часи. У середні віки становище змінилося лише в тому, що в пізнє середньовіччя воюючі не примушували треті

сторони робити вибір. Юридичних обов'язків і прав, пов'язаних з Н., не існувало. Держава могла стверджувати, що вона не бере участі у війні, незважаючи на те, що надавала в розпорядження однієї з воюючих сторін кошти, війська й інші види допомоги. В часи Г. Гроція Н. був визнаний міжнародно-правовим інститутом, але перебував лише на початковій стадії розвитку. Тільки у XVIII ст. теорія і практика міжнародного права виробили єдину точку зору, згідно з якою нейтральні держави зобов'язані зберігати позицію безсторонності, а воюючі — поважати недоторканність нейтральних територій. Проте не вважалося порушенням Н. надання певної підтримки відповідно до раніше підписаних договорів. Тобто нейтральна держава могла посилати на допомогу воюючій стороні війська і пропускати її війська через свою територію. Кожна воююча сторона могла використовувати ресурси нейтральних держав. Постійний Н. може бути договірним і декларативним. Статусом договірного постійного Н. користується Швейцарія, Н. якої був проголошений Декларацією Віденського конгресу від 20 листопада 1815 р. Статусом декларативного постійного Н. користується Австрія, Н. якої був проголошений Федеральним конституційним законом про Н. від 26 жовтня 1955 р. Одним з останніх прикладів постійної нейтральної держави, Н. якої ґрунтується на законі, є Туркменистан. Загальним Н. є Н. держави, жодна частина території якої не оголошена нейтралізованою в силу договору. Основні відмінності між загальним і частковим Н. полягають у можливості нейтралізації частини території держави. Добровільним Н. є Н. держави, який не ґрунтується на її зобов'язанні залишатися нейтральною під час будь-якої війни. І навпаки, Н. держави у силу договору, що зобов'язує утримуватися від участі у війні, є договірним. Доброзичливий, абсолютний і недосконалий Н. існували як види Н. у XVIII та XIX ст. Сучасне міжнародне право не виключає невіддільного права постійно нейтральної держави на самозахист від агресії відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Постійно нейтральні держави мають право на членство в універсальних і регіональних міжнародних організаціях, основна мета яких полягає в забезпеченні міжнародного миру і безпеки.

Нальде Я. Постянно нейтральное государство. — СПб., 1905; *Оппенгейм Л.* Международное право. — М., 1950; *Алимов Ю.* Неприсоединение: история, теория, проблемы. — М., 1990; *Кудряченко А. І.* Доля нейтралітету // Політика і час. — 1993. — № 11; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Нейтралітет збройний — поняття, впроваджене Росією, яке означає право нейтральних держав захищати силою зброї свободу морської торгівлі з воюючими державами під час війни. Під Н. з. також розуміють ситуацію, коли нейтральна країна вживає заходів військового характеру для захисту свого нейтралітету від можливих або ймовірних спроб використання її нейтральної території однією із воюючих сторін. Так, нейтралітет Швейцарії під час франко-прусської війни був Н. з. Першим виявом Н. з. стала практика періоду війни 1780 р. між Великобританією, з одного боку, та її північноамериканськими колоніями, Францією й Іспанією — з іншого. Росія звернулася до Великобританії, Франції й Іспанії з декларацією, в якій вона проголошувала 5 принципів: 1) нейтральним судам повинно бути дозволено плавання з порту в порт і вздовж берегів воюючих сторін; 2) ворожі вантажі на нейтральних судах, за виключенням контрабанди, не підлягають захопленню воюючими сторонами; 3) щодо контрабанди у всіх випадках варто керуватися ст. 10 і 11 Договору Росії з Великобританією від 1766 р.; 4) порт повинен вважатися блокованим тільки в тому разі, якщо здійснюється блокада воюючою державою з розташуванням кораблів, тобто існує небезпека для нейтральних судів, що входять у порт; 5) ці принципи слід застосовувати в судових позовах. Інший Н. з. стосується періоду війни між Францією, з одного боку, і Росією і Великобританією — з іншого. Вищезгадані 5 принципів були доповнені новим принципом, відповідно до якого воюючі сторони не повинні мати права огляду й обшуку у випадку, якщо командир військового корабля, під конвоєм якого випливають торговельні судна, заявить, що супроводжувальні судна не перевозять контрабанду.

Нальде Я. Постоянно нейтральное государство. — СПб., 1905; *Оппенгейм Л.* Международное право. — М., 1950; *Алимов Ю.* Неприсоединение: история, теория, проблемы. — М., 1990; *Кудряченко А. І.* Доля нейтралітету // Політи-

ка і час. — 1993. — № 11; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Ненасильницькі дії — специфічні форми політичного впливу, політичної боротьби й участі громадян, які здійснюються без застосування фізичного примусу і насильства. Н. д. — це не пасивна бездіяльність, не спроба уникнути конфлікту або не зважати на нього, це ненасильницька діяльність. Н. д. є методом політичної боротьби тих, хто не визнає насильства, але й не бажає бути пасивним, мириться з існуванням проблем у своєму житті. Коли не вдається домогтися змін у позиції й діяльності опонента за допомогою переговорів і домовленостей, застосовують заходи ненасильницького примусу. До таких заходів належать різноманітні санкції, ембарго, блокади, страйки, демонстрації, тобто все, що уможливлює політичний і економічний вплив на іншу силу, яка протистоїть у конфлікті. Н. д. можуть бути застосовані як для розв'язання внутрішніх конфліктів у суспільстві, боротьби проти режиму, так і для протидії іноземній окупації.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Неоконсерватизм (від грецьк. *neos* — новий і лат. *conservo* — зберігати, охороняти) — різновид консервативної ідеології, що пристосував її традиційні цінності та цілі до реалій пізньоіндустріального та постіндустріального розвитку. Ця доктрина захищає ідеї досягнення єдності людини та природи, піднесення морального обличчя особистості, гармонії внутрішнього та зовнішнього світу людини. Н. робить наголос на захисті "людських якостей" в умовах нової технологічної стадії розвитку індустріального суспільства, визначає пріоритети для формування політики майбутнього.

Неоконсерватизм сформувався у другій половині 70-х років XX ст. як ідейно-політична відповідь на нові соціально-політичні явища та поширення ліворадикальних програм. Його засновники — Д. Белл, З. Бжезинський, М. Подгорець, Н. Крістолл та ін. Кредо "нового консерватизму" в економіці — заміна реформістської моделі розвитку монетаристською моделлю, орієнтованою на звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва. У соціальній сфері — гнучкіший ліберально-реформістський курс поступився місцем жорсткій економіці, "економічному реалізму", скороченню соціальних витрат, антиелітарним тенденціям. У політичній сфері спостерігається неоконсервативна переорієнтація щодо проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави, бюрократії в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв. Н. ставить завдання функціонального посилення політичної системи, пошуку ідей і підходів щодо створення гнучкіших структур влади, зміцнення "законності і порядку", забезпечення традиційних морально-політичних цінностей через розвиток інститутів громадянського суспільства і збалансованість відносин суспільства з природою.

Успіх неоконсерваторів багато в чому пов'язаний з усвідомленням ними необхідності технологічних, соціально-економічних і політичних змін у суспільстві постіндустріальної доби, а сам неоконсерватизм є відповіддю на вимоги технологічної революції та сучасної цивілізації. Н. виявився досить ефективним у багатьох аспектах: у ряді країн вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі промисловості; він дав людям ясну форму взаємовідносин між соціально відповідальним індивідом і політично стабільною державою, узгодивши раціональне ставлення до дійсності з моральними принципами; неоконсервативний курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення традиційного консерватизму, а й гуманістичні уявлення лібералізму, соціалізму й ряду інших соціально-політичних вчень. Водночас сучасні консерватори проти того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості. На їхню думку, суспільна мета постає як єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, не можна абсолютизувати громадську думку. Адже в сучасних державах її цілеспрямовано формують, нею маніпулюють. Відштовхуючись від ідейно-теоретичної бази Н., сучасні неоконсерватори шукають середній шлях між деструк-

тивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною державною регламентацією всіх сфер суспільного життя.

Неоконсерватори наголошують, що суспільство — складна органічна цілісність. А його частини настільки взаємопов'язані, що заміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід.

Неоконсервативної ідеології дотримуються великі політичні партії в провідних індустріальних країнах (республіканська в США, ліберально-консервативна в Японії, консервативна в Англії та ін.).

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997; *Бова А.* Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода нація. — 1997. — № 6.

О. Бабкіна

Неолібералізм (від грецьк. *neos* — новий і лат *liberalis* — вільний) — сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології і політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституціоналізації нових форм державного втручання в суспільне життя: "етатистський" різновид лібералізму зі збереженням вірності принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

Ідеологічне підґрунтя та основні принципи Н. були сформульовані у доктрині англійського економіста Дж. Кейнса, яка передбачала посилення економічної та соціальної ролі держави. Архаїчні принципи вільного ринку і вільної конкуренції, на думку прихильників цієї доктрини, перетворюються на злидні та безправ'я одних задля процвітання та панування інших. Реалізація кейнсіанських принципів покликана пом'якшити, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм.

Практичне втілення Н. дістав у політиці "нового курсу" Ф. Рузвельта, особливо в роки Другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено значною мірою науково-технічною революцією, яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти і науки, у підвищення кваліфікації робочої сили, в охорону здоров'я. В основу політичної програми Н. лягли такі ідеї: консенсус між тими, хто управляє, й тими, ким управляють; необхідність участі мас у політичному процесі, демократизація процедури прийняття управлінських рішень; плюралізм форм організації і здійснення державної влади. Завдяки теоретичним розробкам відомих неолібералів Р. Даля, Ч. Ліндблюма, Ф. Хайєка, Д. Ешера, Г. Олсона, формуються принципово нові уявлення про роль і функції держави. Місце ліберальної теорії "держави нічного сторожа" посідає ідея "держави добробуту", суть якої полягає в суттєвій зміні функцій і завдань, тобто втручання держави в економіку, що має на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції. При цьому основною метою державного регулювання вважається розширення класу власників і забезпечення їх розвитку, поєднання принципів індивідуальної свободи з рівністю. Державне регулювання соціального життя через величезні соціальні витрати і перерозподіл коштів через державний бюджет створювало певні соціально-політичні умови для збереження суспільного компромісу. Ідея "відповідальності держави" за добробут усіх громадян, що лежить в основі цієї концепції, принципово протистоїть ідеї ринкового регулювання відносин розподілу.

Неолібералізм є неоднорідною течією. "Праве" крило вважає, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, виступає за "мінімальну" державу, будучи в цьому солідарним з консерваторами. "Ліве" крило, поділяючи основні положення концепції "нового суспільства" Ф. Рузвельта, заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням. Основною вважають не суперечність між багатими та бідними, а між тими, хто намагається зберегти "індустріальне суспільство", і тими, хто хоче рухатися вперед. Серед теоретиків цього крила — Дж. Гелбрейт, відомий як автор теорії конвергенції, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних систем, а також Д. Белл, який сформулював основні засади концепції "постіндустріального суспільства".

В основі неоліберальних теорій фігурують не так проблеми власності, як проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення.

На сучасному етапі ліберальний рух налічує до 110 партій; 60 із них об'єднані в Ліберальний інтернаціонал, створений у 1947 р. В Україні лібералізм як політична доктрина представлений групою різноманітних ліберальних партій і рухів. Його прихильники виступають за формування вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвиток конкуренції.

Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997; *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: Эпоха формирования / Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1998.

О. Бабкіна

Непорушності державних кордонів принцип — полягає у міжнародно-правовому визнанні існуючих кордонів держав, у відмові від будь-яких зазіхань на ці кордони. Цей принцип є підставою для заперечення територіальної експансії у будь-якій формі. Його значення стає зрозумілим, коли згадати, що в минулому прагнення до захоплення чужих територій, до перекроювання державних кордонів, зазіхання на чужі території, війни між державами вважалися правомірними елементами державної політики. Проблема кордонів особливо значуща для Європейського континенту. Ось чому учасники Організації з безпеки і співробітництва в Європі у Декларації принципів Заключного акта (1975 р.) зазначили: "Держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так само і кордони всіх держав у Європі, і через це вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони".

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Непрямі вибори — реалізація виборів (органу чи посадових осіб) опосередковано, не безпосередньо виборцями. Це відбувається в такий спосіб, що виборці обирають колегію виборців, або спеціальний орган, яка здійснює наступний етап виборів органу чи посадових осіб. Цей механізм описує непрямі вибори, що складаються з двох етапів, але не виключається можливість багатоступеневих виборів. В умовах використання інституту непрямих виборів має місце феномен зростання похибки адекватності настроїв виборців кінцевому результату. У тому разі, коли виборці обирають депутатів місцевих рад, а останні, в свою чергу, обирають голову ради (це можна вважати непрямими двоступеневими виборами голови (приклад України)), забезпечується те, що голову підтримує більшість, формується певна узгодженість його з представницьким органом і певна залежність. Натомість відсутні пряма відповідальність і залежність голови від виборців. Більше того, виборці не ідентифікують свій вибір депутатів місцевих рад з подальшим обранням голови. Якщо ж голову обиратимуть безпосередньо, він матиме принципово вищу політичну вагу — рада у разі зміни політичної кон'юнктури не зможе зняти (переобрати) його. Існує принципова відмінність ситуації, за якої орган (колегія виборців) реалізовує етап непрямих виборів, і це є основним завданням, а потім колегія розпускається, і ситуації, коли вона продовжує свою роботу. У такий спосіб вибудовується політичний трикутник взаємодії. Відсутність однієї з ланок забезпечує перевагу іншій, натомість при їх збереженні працює механізм залежності тощо. Отже, наявність чи відсутність непрямих виборів забезпечує різні політичний темперамент органу та статус посадової особи. Багатоступеневі непрямі вибори використовуються при формуванні представницьких органів у КНР, у разі обрання депутатів верхньої палати Індії та Франції, президента США.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998.

Р. Балабан

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844–1900) — німецький філософ, мислитель. Автор праць "Так казав Заратустра", "По той бік добра і зла", "Як філософствують молотом", "Антихрист" та ін. Абсолютизував індивідуалізм. Вважав, що немає у світі вищої

волі, перед якою могла б схилитися воля людини. Передбачив багато важливих політичних подій у Європі та за її межами. Н. захоплювався ідеєю надлюдини. На його думку, це непересічна, вольова особистість, сила якої в її волі, дусі. Лише така людина спроможна підняти на боротьбу інших людей, стати взірцем, показати гідний приклад іншим у боротьбі за краще життя.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Нові ліві — загальний термін для визначення групи радикальних мислителів, які з кінця 1950-х і до початку 1970-х років прагнули реанімувати соціалістичну думку. Н. л. критикували "існуючий соціалізм" Східної Європи і відмежовувалися від комуністичних партій Заходу. Вони також поставили під сумнів ортодоксальне марксистське вчення про невідворотність економічної загибелі капіталізму, натомість зосередили увагу на ідеологічних та культурних чинниках, які заважали жертвам капіталізму усвідомити свої істинні потреби. Н. л. не мали нічого на кшталт конкретної політичної програми; анархічне спрямування їхньої думки виявлялося у їхній недовірі до конвенційної партійної політики, тож найліпше розглядати їх як соціальних критиків. Незважаючи на вищесказане, їм таки вдалося змінити соціалістичну думку — внести в порядок денний питання про особистісні (зокрема міжстатеві) стосунки, культурні зміни і цінність матеріального прогресу.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Нові праві — дещо нечіткий термін для позначення групи мислителів, які в 1970–1980-х роках протистояли ідеям і практиці соціал-демократії, реалізованої в існуючих державах Заходу, і соціалізму в тому його вигляді, що його було встановлено у Східній Європі. Їхні ідеологічні засади коливалися в широкому діапазоні між лібертаризмом і консерватизмом, але в деяких, якщо не в усіх аспектах вони поділяли курс на "згортання держави". Новаторство нових правих полягає не так у сутності їхніх ідей (багато з яких вони запозичили з ліберальних теорій XIX ст.), як у політичному контексті, в якому вони розгортаються.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Нового часу політична думка — ідеолого-правові концепції, теорії, програми мислителів Нового часу. У цей період сформувалися основні національні школи високорозвинутої політичної думки, вдосконалювалися актуальні й для сьогодення політичні ідеї. Мислителі Нового часу сформулювали кілька ідей, які сприяли розпаду феодалізму й стали фундаментом лібералізму. Спираючись на античну спадщину, ідеї природного права, суспільного договору, поняття правової особи і суб'єктивного права, різних законодавчих установ, провідники цих ідей стверджували, що інстинкт самозбереження є джерелом справедливості і моральності. Важливою була ідея, що основною функцією держави є охорона природних прав кожного громадянина.

Англійська політична думка найвищого злету сягнула у творчості філософа і природознавця Томаса Гоббса (1588–1679) — автора знаменитого "Левіафана" (1651). Цей твір був задуманий, як виправдання диктатури Кромвеля і як вимога підпорядкуватися новій владі. Для характеристики держави Гоббс не використав латинське слово civitas, англійське state, а вживав те, що застосовували тоді прибічники диктатора — common wealth, що перекладалося, як суспільне благо, та було еквівалентом латинського слова respublica. Левіафан — штучна людина, велика і могутня, яку створило суспільство. Гоббс змальовує його як просту модель, за допомогою якої відбувається пізнання дуже складного. Філософ по-новому підійшов до людини, цілком у дусі капіталізму, що розвивався, дотримуючись нових засад насамперед егоїзму, приватної власності та правила купівлі-продажу. Він наголошував на застосуванні примусу щодо тих, хто не має власності і змушений працювати. Водночас окремі ідеї Гоббса започаткували цілі напрямки у суспільних науках. У XX ст. його теорію мови та лінгвістичні істини використали неопозитивісти, а твердження, що багатство створюють не гроші, а праця, започаткувало нову політекономію.

Біля витоків ліберально-конституційного (ліберально-демократичного) напряму англійської політичної думки стояв лікар, мислитель Джон Локк (1632–1704). Серед його численних праць особливе значення мають "Листи про віротерпіння" (1689) та "Два трактати про правління" (1689–1690). У другому трактаті останньої книги Локк виклав свою концепцію походження держави, її структури та основних засад функціонування. Він вважав, що спочатку усі люди перебували у природному стані. Але бачення цього стану Локком суттєво відрізнялось від уявлень Гоббса. Це був стан миру, а не війни, первинний вид людського об'єднання, стан свободи та рівності. Його регулювало природне право, змістом якого був розум, що проголошував такі постулати: всі є рівними та незалежними, ніхто і нікому не повинен завдавати жодної шкоди в питаннях життя, свободи та майна. Від самого народження людині належало право на володіння та захист — свого життя та майна. Одночасно кожен мав право судити тих, хто ці права порушував. Держава, що утворюється внаслідок укладання суспільної угоди, отримує право карати тих, хто порушує природні права. Локк розглядав власність не лише як символ працьовитості особи, критерій її оцінки, а й як умову особистої свободи. Політичні погляди Локка заклали основні засади доктрини лібералізму і повною мірою були розвинуті вже у XVIII ст.

Внаслідок революційних подій в Англії та концептуальної діяльності політичних мислителів з'явилося два нормативні акти, які справили неабиякий вплив на політичну думку — Хабеас корпус акт 1679 р. та Білль про права 1689 р. Разом з Великою хартією вольностей 1215 р. вони становили хоч і несистематизовану, але першу в світі юридичну конституцію держави і донині вважаються частинами сучасної неписаної конституції Великобританії.

Вагомий внесок у розвиток доктрини аристократичного лібералізму зробив Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755). Його праця "Про дух законів" (1748 р.) стала наріжним каменем теорії лібералізму. Монтеск'є розглядав політичну владу здебільшого в її правовому аспекті і зазначав, що природа визначає закони, а людина досить часто порушує їх через своє незнання. Основними природними законами він називав мир, добування їжі, потребу в спілкуванні, життя в суспільстві. Згідно з ідеями Монтеск'є основне завдання держави — забезпечити людині політичні і громадянські свободи, що можливо лише за існування незалежних одна від одної гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. На думку вченого, над політичними громадянськими свободами індивіда нависає загроза не лише тоді, коли різні види влад узурпує один державний орган або особа, а й коли різні влади очолюють представники одного стану, однієї партії. Жодна з гілок влади не повинна володіти повноваженнями скасовувати рішення перших двох, але кожна може призупинити ухвалу, яка суперечить законові. Безперечною умовою дотримання законів і захисту гарантій громадян є принцип обмеженості всіх влад. Монтеск'є справедливо вважають засновником теорії правової держави, яку він розглядав з позиції географічної школи. Згідно з нею, найбільший вплив на правову систему конкретної країни справляє клімат, густота населення, економічний рівень країни, віросповідання. Вчений визначив три форми правління за допомогою двох понять — природи і принципу правління. Природа правління, за Монтеск'є, — це те, що робить його саме таким, яким воно є. Принцип правління визначається почуттями, якими керуються люди для гармонійного функціонування всередині того чи іншого типу правління. Природу кожного правління визначає кількість суб'єктів верховної влади — звідси республіка, монархія і деспотія.

Вагомий внесок у розвиток політичної думки Нового часу зробили представники німецької політичної науки, зокрема Іммануїл Кант (1724–1804) і Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831).

У своїх працях "Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору", "До вічного миру", "Метафізичні початки вчення про право" Кант виклав основи німецької школи суспільного договору, природних прав людини, правової держави, нормативізму, громадянського суспільства, свободи особистості, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі, права і держави, поділу влади, мистецтва політичного управління народом, зовнішньої політики. Кант наголошував, що основна відмінність тварини і людини полягає в зда-

тності останньої самостійно визначати власну поведінку, тоді як тварини залежать від зовнішніх чинників. Звідси його закон — "категоричний імператив", який стверджував, що індивід здатний бути "господарем самому собі" і тому не потребує зовнішньої опіки. Форми політичного правління Кант поділяє на деспотичні, автократичні, демократичні та республіканські, віддаючи перевагу автократії. Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову слід здійснювати на основі взаємної підтримки і координації владних гілок, а не на основі стримувань і противаг. У сфері міжнародної політики Кант обґрунтував принципи дотримання договорів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності оборонних війн, недопустимості застосування жорстоких засобів ведення бойових дій, поводження з військовополоненими, шпигунства, таємних вбивств, пограбування мирного населення тощо. Кант висунув ідеї нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах.

Гегель у своїх працях "Філософія права", "Філософія історії", "Філософія духу", "Феноменологія духу" розкрив основні положення свого політичного вчення. Воно ґрунтується на трьох аспектах діалектичного розвитку духу: суб'єктивний дух — об'єктивний дух — абсолютний дух. Гегель висунув власне бачення особистості, громадянського суспільства, держави, міжнародних політичних відносин. Історія, за Гегелем, має на меті еволюцію свободи особистості у громадянському суспільстві, внаслідок чого "світовий дух" починає уявляти себе абсолютно вільним, історія "стає прогресом" в усвідомленні свободи і поділяється на такі етапи: давньосхідний, коли народи знали, що свобода належить одному; давньогрецький і давньоримський, коли народи знали, що свобода належить групі людей; сучасний німецький, коли народи знають, що свобода належить усім. Громадянське суспільство, на думку Гегеля, це суспільство власників, до якого належать вільні індивіді, котрі взаємодіють між собою в процесі реалізації власних потреб та інтересів переважно в суспільно-економічній сфері. Громадянське суспільство поділяється на стани (корпорації), охоплює поліцію і судові установи. Держава за Гегелем — вінець розвитку моральності і продукт об'єктивного духу, а не суспільного договору. Вона передує сім'ї та громадянському суспільству, втілює їх єдність, усуває суперечності. Сутність держави — суверенітет, поділений між монархом і народом, що дає їй змогу безмежно панувати над собою і над громадянським суспільством. У зовнішній політиці Гегель відкидав кантівську ідею "вічного миру", яка, на його думку, "розбещує націю", виправдовував війни.

Ідеї Гегеля справили значний вплив на Карла Маркса (1818–1883) і Фрідріха Енгельса (1820–1895) — німецьких політичних мислителів, основоположників однієї з найвпливовіших течій політичної думки нового та новітнього часів — комуністичного радикалізму. Проаналізувавши динаміку розвитку та основні ознаки західноєвропейського капіталізму, вони сформулювали матеріалістичне розуміння історії, теорію додаткової вартості та політичну концепцію диктатури пролетаріату. Вони наголошували на виробничих відносинах, як на основних, що визначають комплекс суспільних відносин, а також стверджували, що в історії вирішальну роль відіграють народні маси, що капіталізм має перехідне значення, а тому його повинен змінити новий комуністичний лад, який є неминучим результатом революційного вирішення суперечностей капіталізму. Маркс та Енгельс виходили з того, що держава та право в розвитку суспільства є продуктом матеріальних відносин, що означало зовсім нову позицію щодо тодішніх теорій природного права та суспільного договору.

Погляди американських політичних ідеологів та просвітників Бенджаміна Франкліна (1706–1790), Томаса Пейна (1737–1809), Джорджа Вашингтона (1732–1799), Джона Адамса (1735–1826), Томаса Джефферсона (1743–1826), Джеймса Медісона (1751–1826), Александера Гамільтона (1757–1804) та інших формувалися під впливом французьких мислителів та революціонерів XVII–XVIII ст. Республіканськo-демократичну течію американської політичної думки представляли Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон, які сформулювали основні принципи американського конституціоналізму, політичну доктрину незалежності північноамериканських колоній, обґрунтували розуміння процесу політичної історії, рішуче заперечували рабовласниць-

ку систему, проголосили засади американського конфедералізму і демократизму, обстоювали своє бачення природних прав людини й суспільного договору, принципи всенародного суверенітету, всезагального виборчого права, миролюбної зовнішньої політики, наголошували на пріоритеті людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства — над державою.

Федералістичну течію в американській політичній думці представляли Дж. Адамс, Д. Медісон, А. Гамільтон та ін. Ідеальною формою правління вони вважали конституційну монархію, на шляху до встановлення якої демократична республіка була черговим етапом. Також вони обґрунтували доктрину політичного ізоляціонізму, надавали перевагу інтересам держави над інтересами людини, проповідували ідеї цензового виборчого права. Водночас вони виступали проти станового поділу суспільства та станових привілеїв, пропагували ідеї Монтеск'є про поділ влади і перенесення їх на американський ґрунт, розробили форми і методи політичного збалансування владних гілок, їх структури і компетенції, шляхи зміцнення центрального федерального уряду, принципів судочинства, захист інтересів і свобод великих підприємців, доводили необхідність пошуку політичного компромісу.

Отже, політична думка Нового часу, ввібравши в себе вчення попередньої історичної епохи, заклала підвалини новітньої політології. Мислителі Нового часу обґрунтували фундаментальні принципи та засади основних ідеолого-правових течій світової політології — лібералізму, консерватизму, комунізму, висвітлили проблему примирення держави й суспільства через політику.

Соколов В. В. Европейская философия XV–XVII веков. — М., 1984; Хто є хто в європейській та американській політології: Малий політологічний словник. — Львів, 1995.

О. Бабкіна

Номенклатура (лат. *nomenclatura* — перелік, список імен, від *nomenclare* — перераховувати поіменно) — перелік керівних посад, призначення і затвердження на які належить до компетенції вищих за рангом органів; коло посадових осіб, які заміщують ці посади чи перебувають у резерві для їх заміщення. Н. є синонімом понять того самого роду — "партократія", "каста", "бюрократія", "новий клас" тощо. Термін "номенклатура" походить із Стародавнього Риму, де "номенклатором" (від лат. *nomen* — ім'я) називали раба, який гучно оголошував імена гостей на офіційних зборах.

Номенклатура — явище, характерне для тоталітарних політичних систем XX ст. із суспільствами "закритого" типу, насамперед для радянської адміністративно-командної системи. Як цілісний соціальний феномен Н. виникла після Жовтневої революції 1917 р. в Росії, поступово зміцнивши і з часом узаконивши своє становище в СРСР. Початком організаційного закріплення Н. як монополістичного привілейованого прошарку ("класу") стало створення в 1920 р. у ЦК і губкомах РКП(б) обліково-розподільчих відділів, які в подальшому зосередили у своїх руках облік і розподіл відповідальних працівників практично в усіх галузях управління і господарства, знівелювавши таким чином принцип виборності, зафіксований у Статуті партії. Після XII з'їзду РКП(б) (1923 р.) призначення на найвищі посади зосередив у своїх руках Обліково-розподільчий відділ, який підпорядковувався безпосередньо Секретаріату ЦК РКП(б). Такі зміни призвели до "бюрократизації партії" (Л. Троцький), зумовили відрив апарату від низових партійних структур і рядових членів. У 1946 р. було розроблено і затверджено номенклатуру посад ЦК ВКП(б), у зв'язку з чим у роботу з керівними кадрами "вносилися плановість, систематичне вивчення і перевірка їх політичних та ділових якостей, забезпечувалося створення резерву для висування і суворий порядок у призначенні та звільненні номенклатурних працівників" (Історія КПРС. В 6 т. — Т. 5, кн. 2. — К., 1982. — С. 210). Утвердження Н. як панівного класу в основному завершилось після XIX з'їзду КПРС (1952 р.).

У процесі формування Н. відбір кадрів на основі "ділових якостей" поступово був витіснений відбором, що базувався на політичних ознаках, насамперед відданості "лінії партії". Такий підхід зберігся аж до кінця 80-х років і був визначений як один з пріоритетів на XXVII з'їзді КПРС (1986 р.). Н. утримувала монополію на владу і становила могутню правлячу силу, оскільки включала в себе не лише партійний апарат і державну бюрократію, а й військові структури та КДБ. Н. розрізнялася за трьома основними критеріями: 1) за партійним органом, який вклю-

чав певну особу в Н.; 2) за вищим за рангом органом, який санкціонував це включення; 3) за характером номенклатурної посади, наданої певній особі. Відповідно до цього Н. поділялася на основну і обліково-контрольну; штатну і виборну. Списки Н. належали до категорії секретних документів.

З початком перебудови (друга половина 80-х років) діяльність Н. одержала різку критику й засудження з боку громадськості СРСР та інших соціалістичних країн. На початку 90-х років, після ліквідації СРСР і розпаду так званого соціалістичного табору, Н. як організована сила втратила свою попередню роль, однак певна частина представників оновленої бюрократії постсоціалістичних країн продовжує зберігати свою владу і вплив у дещо змінених формах.

Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. — М., 1993; *Коткин С.* Номенклатура в бывшем СССР и сегодняшняя Россия // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 1998. — № 1 (22); *Пашин В. П., Свириденко Ю. П.* Кадры коммунистической номенклатуры. — М., 1998.

В. Горбатенко

Номінація (лат. *nominatio,* від *nomino* — називаю) — висування кандидата на виборну посаду.

М. Головатий

Нонконформізм (від лат. *non* — ні + *conformis* — подібний, відповідний) — 1) несприйняття загальновизнаного релігійного вчення, сектантство; 2) форма протесту (в тому числі політичного) проти усталених норм соціального життя. Термін "Н." поширився у 60-х роках XX ст. за Заході у зв'язку зі зростанням молодіжного руху ("нові ліві", хіпі тощо).

М. Головатий

Норми політичні (від лат. *norma* — правило, взірець, керівне начало) — правила, які регулюють відносини соціальних груп, класів, націй, політичних партій, громадських об'єднань, владних структур і спрямовані на завоювання, утримання та використання державної влади.

Нормативна підсистема є однією з найважливіших складових політичної системи. Н. п. є формою усвідомлення інтересів суб'єктів політики. При цьому вони відображають інтереси як окремих суб'єктів, так і усієї спільноти. Наприклад, норми внутрішньопартійної діяльності відображають індивідуальні і колективні інтереси членів цієї партії, норми парламентської діяльності — інтереси не лише окремих депутатів, а й їхніх виборців, уряду тощо.

За словами Л. Воронька, під нормою слід розуміти "діапазон моделей поведінки" в рамках існуючих імперативів. Ролі, які норма може відігравати, різноманітні, зокрема: еталон, ідеал; середній усталений показник поведінки; імператив; діапазон поведінки; різновид інформаційної моделі поведінки; зв'язок людини із світом тощо. Тож серед функцій політичних норм можна назвати регулятивну, виховну, ціннісно-орієнтовану.

За формою фіксації структура Н. п. складається, по-перше, з норм, які зафіксовані у законах, угодах, деклараціях, заявах, комюніке, резолюціях тощо. В новітній історії України це знайшло відображення, наприклад, під час підписання Конституційної угоди 1995 р., яку окремі тодішні політики охарактеризували як "політико-юридичний компроміс". По-друге, до неї входять неписані норми, правила гри. Значення останніх дуже велике у політичному процесі. Часто від них залежить навіть застосування певних юридичних процедур і законів. Тому, на думку окремих учених, Н. п. є набагато більш дієвими, ніж правові, оскільки більшою мірою спираються на існуючі у державі, національному політикумі, суспільстві загалом традиції ведення політичної діяльності. В умовах зламу однієї суспільно-політичної системи та несформованості нової неписані норми часто існують у вигляді усних домовленостей політичних діячів, організованих сил.

Крім того, Н. п. існують у вигляді політичних традицій, політичної моралі, політичної етики тощо.

За сферою регулювання Н. п. можуть поділятися на норми міжнародних політичних відносин, внутрішньополітичні норми, норми парламентської діяльності, норми участі у виборчому процесі, внутрішньопартійні норми тощо.

Норми політичні характеризуються політичною обов'язковістю. Тому їхнє функціонування передбачає існування певних санкцій, які застосовуються до порушників зазначених норм. Ці санкції якісно відмінні від санкцій, які передбачаються за порушен-

ня юридичних норм, проте вони можуть бути не менш дієвими. Водночас тенденцією останніх часів слід визнати юридичну інституціоналізацію Н. п. і відповідне закріплення юридичних санкцій. Наприклад, за суміщення посад міністра і депутата парламенту в деяких країнах, зокрема сьогоднішній Україні, передбачається звільнення з уряду.

Сьогодні в Україні спостерігається зростання ролі Н. п. як регуляторів процесу зміни політичних відносин. Нинішній етап становлення політичної системи України характеризується співіснуванням пострадянських та домодерних Н. п., з одного боку, та народженням нових Н. п., з іншого. При цьому окремі нові Н. п. відображають потяг України до становлення демократичної політичної системи, а інші — авторитарні цінності та установки суб'єктів української політики.

Воронько Л. Формування моральних відносин у середовищі управлінської еліти // Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: Моногр. / За ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. — К., 2003; Общая и прикладная политология: Учеб. пособие / Под общей ред. *В. И. Жукова, Б. И. Краснова.* — М., 1997; *Веденєєв В.* Політичні традиції як чинник сталості й наступності у функціонуванні та розвитку політичної системи: Автореф. дис... канд. політ. наук. — Д., 2003.

Є. Перегуда

Нувориш (від фр. *nouveau riche* — новий багач) — людина, яка швидко розбагатіла з сумнівних джерел доходів, зайнявши відповідне місце у вищих сферах суспільства; багатій-вискочка. Поява Н. — типове явище для постсоціалістичних, пострадянських країн, у тому числі для України. Воно є наслідком поспішного, не до кінця продуманого запровадження ринкових реформ у цих країнах, недостатньої боротьби з економічними злочинами і корупцією.

За рахунок нагромадження капіталу із сумнівних джерел доходів Н. заявили і значною мірою реалізували свої претензії на місце у політичній еліті суспільства. Частина Н. ("нових росіян", "нових українців" тощо) відверто демонструє культ наживи, користолюбства, аморальності, бездуховності, правового нігілізму. Для Н. властиві: визначення власної елітарності за зовнішніми ознаками, такими, як розмір капіталу чи зайняття престижних посад у державній ієрархії; вузькоегоїстичне ставлення до влади; прагнення до відтворення державної системи номенклатурних привілеїв; заперечення традиційної моралі й намагання створити штучну мораль, своєрідний сурогат кланової етики з легітимацією хабарництва, кар'єризму, інтриганства тощо.

Пастухов В. Б. От номенклатуры к буржуазии: "новые русские" // Политические исследования. — 1993. — № 2.

В. Горбатенко

Нунцій Папи Римського (від лат. *nuntius* — вісник) (папський легат) — представник Святого Престолу в ранзі посла. Н. функціонує в країні своєї акредитації як дуаєн дипломатичного корпусу.

М. Головатий

О

Об'єднання Німеччини — згідно з рішенням керівників трьох великих держав-переможниць у Другій світовій війні — СРСР, США і Великобританії на Потсдамській конференції 1945 р. було заявлено про те, що післявоєнне облаштування Німеччини повинно відбутися на демократичних і миролюбних засадах, виходячи з визнання її як єдиного політичного й економічного цілого. Однак усупереч основним рішенням Потсдамської конференції кожна із сторін: Радянський Союз — зі свого боку, та держави Заходу — США і Великобританія, а пізніше і Франція — з іншого, проводили кожна свою лінію, більше того, кожна із сторін по-своєму тлумачила демократичні засади облаштування та розвитку повоєнної Німеччини. Політична лінія держав-переможниць у відповідних окупаційних зонах переможеної Німеччини вилилася у курс на політичне та економічне розчленування цієї країни та розкол німецького народу.

Проблема державної єдності німецького народу перебувала у контексті проблем континенту та воєнно-політичного протистояння на Європейському континенті і у світі в цілому. Німецьке питання у вузькому плані — це проблема єдності німецької нації, а в широкому — це проблема місця і взаємовідносин Німеччини у повоєнній Європі та світі, що стало турботою не одного покоління. Кожен поворот у європейських відносинах двох наддержав — СРСР і США вельми відчутно позначався на німецькому питанні. Сам розкол Німеччини й наступне невизнання з боку ФРН НДР як іншої країни німецького народу відображали протиріччя і протиборство між двома соціальними системами. Більше того, німецька територія стала основним плацдармом їхнього прямого протистояння. Прорахунки обох сторін, обох блоків у німецькій політиці повоєнного періоду дорого коштували не одному поколінню європейців.

Для Радянського Союзу вступ ФРН до НАТО у 1955 р. і відповідно НДР до Організації Варшавського Договору поставили під сумнівів різні проекти возз'єднання Німеччини. Водночас уряд ФРН тривалий час претендував на одноосібне представництво всіх німців на міжнародній арені, з 1949 по 1969 р. ФРН всіляко протидіяла прийняттю НДР до ООН, навіть ціною власної відмови від вступу до цієї авторитетної міжнародної організації.

СРСР та НДР жорстко придушили невдоволення та демонстрації протесту робітників, інтелігенції та інших верств населення у 1953 р. Проте жодна з цих країн не могла ігнорувати об'єктивну тенденцію, що відображалася в прагненні німців до відновлення своєї національно-державної єдності. Дві держави — і ФРН, і НДР вели боротьбу за майбутнє німецького народу. Результати цієї боротьби значною мірою залежали від того, яка німецька держава виявить свою значно більшу життєздатність і тим самим справить вирішальний вплив на розвиток нації.

Вирішення німецької проблеми й умови досягнення єдності німецького народу багато в чому пов'язувалися із забезпеченням європейської безпеки. Саме тому соціально-ліберальний уряд ФРН пішов у 70-х роках на врегулювання німецько-німецьких відносин. Цьому сприяли Чотиристороння угода держав-переможниць у Другій світовій війні щодо Західного Берліна 1970 р., нова східна політика Бонна та Берлінський договір про засади взаємовідносин між двома німецькими державами 1972 р. й наступне міжнародне визнання цих країн.

Розв'язання німецького питання й подолання дводержавності повоєнної Німеччини багато в чому залежали від позицій держав-переможниць загалом та особливо від позиції Радянського Союзу. Відомі події в СРСР, пов'язані з горбачовською "перебудовою", вельми своєрідно позначилися на всіх країнах так званого соціалістичного табору, у тому числі і на НДР. Відновлення єдності Німеччини було об'єктивно невідворотним. Досить важливо й те, що в період розрядки було не лише врегульовано взаємовідносини поміж двома німецькими державами, а й досягнуто радикально відмінного від попередніх десятиріч становища на континенті й сприйняття як ФРН,

так і НДР. На шляху до возз'єднання німецька нація менш за все боролася з зовнішніми силами, навпаки, вона дедалі більше вдосконалювала саму себе. Німці НДР та ФРН своїм прагненням до миру і безпеки в Європі зробили можливим повернення власної державної єдності після тривалого шляху роз'єднання, каяття і спокути. Німецький народ, його найкращі представники зуміли переосмислити національні цінності і цілі, зважившись на радикальний розрив із багатьма віковими традиціями. Оновлення суспільства та відповідна політика ФРН і НДР уможливили зміну образу німців із ворога на союзників та партнерів, інтеграція ФРН у євроатлантичну спільноту не лише примирила німців з їхніми сусідами, а й зробила можливим конструктивний підхід до проблем Європи 90-х років XX ст.

Водночас процеси, що сприяли збереженню німецької національної спільноти, були постійною й вельми важливою умовою життя в обох німецьких державах. Прискорений розвиток вони отримали в період урегулювання німецько-німецьких відносин та в період з вересня 1987 р. — після державного візиту Е. Хонеккера до ФРН. У цей період щороку відбувалися кількамільйонні відвідування східних німців своїх рідних у ФРН та Західному Берліні, зростала кількість емігрантів із НДР до Західної Німеччини, економічне становище НДР спиралося на чималі кредити уряду ФРН, політичне керівництво екс-НДР не поділяло нових підходів СРСР. Було зрозуміло, що відновлення єдності німецької нації вже стоїть на порядку денному.

У той час об'єднання Німеччини, а саме — ФРН, НДР та Західного Берліна сприймали як досить спокійний і тривалий процес, обов'язковим етапом якого повинна була стати конфедерація. Однак політичні події в НДР восени 1989 — взимку 1990 р. змінили весь перебіг подальших подій. Знаковими подіями стали вимоги багатотисячних демонстрацій здійснити демократичні зміни й падіння 9 листопада Берлінського муру, а потім рух під гаслом: "Ми один народ". Прискорення виборів до Народної палати та перемога політичних сил, що прагнули негайного демонтажу тоталітарного режиму на східнонімецьких теренах, визначили долю НДР. Події розвивалися вельми бурхливо і стрімко.

Альтернатива форсованому об'єднанню, безумовно, існувала. Це, як заявляв тогочасний голова Ради міністрів НДР Х. Модров, "триваліший шлях стабілізації оновленої НДР через конфедерацію до єдності, цей шлях унеможливив би важкі випробування та негаразди тогочасного розвитку".

Зовнішньополітичні аспекти об'єднання Німеччини вирішувалися у форматі переговорів "2 + 4", тобто — ФРН і НДР та чотири держави-переможниці у Другій світовій війні: США, СРСР, Великобританія і Франція. Швидкість як переговорного процесу, так і вирішення проблем соціально-економічного розвитку східнонімецьких земель, їх політичного входження до ФРН визначали саме прагнення та устремління мільйонних мас східних німців. Водночас ці процеси відбувалися мирно, підводилася відповідна правова база. 23 серпня 1990 р. Народна палата НДР кваліфікованою більшістю прийняла рішення про приєднання НДР до ФРН. 31 серпня 1990 р. між НДР і ФРН був підписаний Договір про відновлення єдності Німеччини 20 вересня того ж року Народна палата НДР і Бундестаг ФРН ратифікували Договір про відновлення єдності Німеччини, а 3 жовтня 1990 р. у будинку Рейхстагу відбулася урочиста церемонія приєднання НДР до ФРН. З огляду на цілу низку причин возз'єднання Німеччини здійснювалося за західнонімецьким сценарієм і на засадах Основного Закону ФРН. Форсованому об'єднанню сприяла політика тогочасного уряду Західної Німеччини на чолі з федеральним канцлером Г. Колем, спільна позиція його у принципових питаннях з керівництвом США та інших союзників, а також відповідна політика радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим. Врегулюванню зовнішніх аспектів об'єднання німців сприяли: спільна заява ФРН і НДР про визнання остаточними кордонів Польщі й трансформація підходів СРСР щодо членства об'єднаної Німеччини у НАТО. В Москві 12 вересня 1990 р. було підписано Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини. Тим самим було досягнуто консенсусу поміж двома німецькими країнами та чотирма державами-переможницями.

Об'єднання Німеччини привело до нового становища й набуття якостей країни і нації. Зросла ФРН активно підтримала демократичні зміни у східноєвропейських країнах, у СНД й, зокрема, в Україні. Бонн і Бер-

лін виступають локомотивом інтеграційних процесів на континенті. Нове становище об'єднаної Німеччини потребує концентрації всіх сил і засобів державних структур для відновлення духовної та соціально-політичної єдності німецького народу. Без цього прогрес і подальше піднесення об'єднаної Німеччини неможливі. В роки відновленої державної єдності Німеччини спостерігається подальше зростання націоналізму й інших небезпечних виявів. Аналіз свідчить, що в об'єднаній Німеччині досить швидко мають взяти гору в економіці та в інших сферах позитивні тенденції. Це послужить загальному благу як цієї держави та її народу, так й інших країн та народів континенту.

Кузьмин И. Н. Германия едина? — М., 1993; *Кудряченко А. І.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991 рр.). — К.,1996; *Кудряченко А. І.* Відносини ФРН — НДР: від визнання до єднання. — К., 1994; Нові політичні виміри об'єднаної Німеччини // Трибуна. — 2002. — № 9–10; Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. — Bonn, 2002; *Modrow H.* Aufhbruch und Ende. — Hamburg, 1991; Dokumente der Widervereinigung Duetschlands. — Stuttgart, 1991; Dokumente zur Deutschland-politik. Deutsche Einheit. — Meunchen, 1998*; Ekkehard K.* "Wir sind das Volk". Die friedliche Revolution 1989. — 2000; *Krenz E.* Wenn Mauern fallen. Die friedliche Revolution. — Wien, 2000; *Teltschik H.* 329 Tage. Innenansichten der Einigung. — Berlin, 2003.

А. Кудряченко

Об'єкт політики — відносини соціальних груп із питань, що є життєво важливими для зазначених груп і суспільства загалом, а також відносини між ними та державними інституціями. У першому випадку йдеться про такі поняття, як власність, влада, морально-етичні норми, у другому — форми й методи реалізації економічної, суспільної, соціальної політики тощо.

В основі різнобічних інтересів соціальних суб'єктів лежать різні потреби: економічні, соціальні, психологічні тощо. Останні породжують прагнення реалізувати зазначені потреби використанням політичної влади. Кожна соціальна група намагається впливати на форми політичної влади, конкретні напрями й методи її діяльності, аби остання відображала інтереси саме цієї групи. Форма впливу може бути або безпосередньою, або через політичні партії, суспільні організації та рухи.

Зі сказаного випливає: об'єктом політики є насамперед влада. До неї прагнуть політичні сили, які відображають інтереси тих чи інших соціальних груп суспільства. Але якщо влада є самоціллю для певних політичних суб'єктів, це може спричинити серйозний конфлікт, оскільки суспільство не здатне нормально функціонувати, коли не враховуються інтереси інших політичних суб'єктів.

В окремі періоди історії боротьба за владу може виходити на перший план, однак після цього обов'язково настає період, коли сфера політики стає набагато ширшою й охоплює процеси функціонування та розвитку влади, впливу на економічні, соціальні, духовні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

В. Бебик

Оборонна політика — поняття, яке часто вживається у значенні "політика безпеки", однак відмінність його полягає в тому, що поняття О. п. орієнтує на військові (у власному значенні цього слова) аспекти політичної діяльності, які слугують цілям залякування та недопущення війни.

М. Головатий

Обскурантизм (від лат. *obscurans* (*obscurantis*) — той, що затемнює) — принципово вороже ставлення до освіти і науки.

М. Головатий

Обструкція (від лат. *obstructio* — перешкода) — навмисний зрив якого-небудь засідання, зборів як вид протесту, прийом боротьби (здебільшого парламентської); дії, демонстративно спрямовані на зрив чого-небудь.

Е. Базовкін

Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон) (2.01.1882, Брусилів на Київщині, тепер Житомирської обл. — 29.03.1972, Вінніпег, Канада) — видатний український вчений-богослов, енциклопедист, державний, культурний та церковний діяч, мовознавець, поліглот, перекладач Біблії та релігійної літератури. Після закінчення початкової шко-

ли (1896) навчався в Київській фельдшерській школі. У 1900–1903 рр. працював помічником лікаря, самостійно вивчав латинську та грецьку мови. Екстерном склав іспити на атестат зрілості в Острозькій класичній гімназії. З 1903 р. студент медичного факультету Київського університету св. Володимира, як вільний слухач відвідує заняття на історично-філологічному факультеті. Історія, література і мовознавство стають його улюбленими науками. В 1909 р. успішно захистив магістерську дисертацію про творчість видатного українського полеміста XVII ст. Й. Галятовського. О. вчителював у комерційній школі й слухав лекції на Вищих педагогічних курсах, викладав у гімназії (російську мову і літературу) та університеті (історію східнослов'янського наголосу). У 1917 р. Центральна Рада доручила йому викладати в Київському університеті курс історії української мови. Упродовж 1917–1918 рр. О. пише та видає посібники, методичні розробки, підручники для шкіл та самоосвіти ("Українське писання", "Українська граматика для навчання в народних школах", "Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатись української мови", "Вчімося рідної мови"). З 1917 р. О. береться також за переклад Біблії українською мовою. З 1918 р. — професор Київського університету. Разом з архієпископом Олексієм (Дородницею) в 1917 р. створює Всеукраїнську Церковну Раду, яка ініціювала проведення в січні 1919 р. Всеукраїнського Церковного Собору, покликаного вирішити долю Православної церкви в Україні. З доповіддю на Соборі "Відродження Української Церкви" виступив О. Гетьманський уряд призначає його головою комісії створення нових вищих шкіл. На цій посаді він організував українські державні університети в Києві та Кам'янці-Подільському, український історичний факультет (приватний) у Полтаві, викладав українську мову на Вищих жіночих курсах, у Духовній академії, в університетах. У 1918 р. виходить його праця "Українська Культура" (першим тиражем — 100 тис. прим., другим — спеціально для української армії.— 1 млн прим.). З липня 1918 р. О. — ректор Українського університету в Кам'янці-Подільському. У першому та другому урядах Директорії УНР він — міністр освіти і мистецтв УНР. Одним із перших заходів міністра був наказ про запровадження української мови "для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні". У січні 1919 р. уряд доручив О. скласти програму свята проголошення акта Соборності України. Він і визначив дату свята — 22 січня. У 1919 р. О. як міністр віросповідань видає наказ про повну українізацію церковного діловодства. З 1920 р. за дорученням С. Петлюри виконує обов'язки керівника державного апарату УНР. У державотворчій діяльності був патріотом-соборником, прагнув до співпраці (також у громадянській сфері) з різними суспільно-політичними напрямами, течіями, партіями, рухами. Поразка визвільних змагань українського народу привела О. до еміграції. Разом з урядом УНР він зупиняється у м. Тарнові (Польща). Тут засновує видавництво Української автокефальної церкви, а також бере участь у заснуванні українського народного університету та гімназії, українського пресового бюро тощо. Одночасно займається науково-дослідною роботою ("Українське Пересопницьке Євангеліє 1556 року" (Тарнів, 1921); "Мова українська була мовою Церкви" (Тарнів, 1921); "Мова церковнослов'янська у Литві й Польщі у 15–18 століттях" (Варшава, 1929 — польською мовою); "Українська літературна мова 16 ст. і український крехівський Апостол 1560 р." у 2 т. (Варшава, 1930)), підготовкою словників ("Український правописний словник", "Історичний словник української мови", "Словник мови Шевченка", "Словник місцевих слів", "Український стилістичний словник"). У 1924–1926 рр. О. викладав українську мову та літературу в учительській семінарії у Львові, а в 1926 р. став професором відділу православного богослов'я Варшавського університету, з якого був звільнений за "український націоналізм" під час "пацифікації" в 1932 р. У 1931 р. за працю "Українська літературна мова 16 ст. і український крехівський Апостол 1560 р." університет чеського міста Брно присудив О. науковий ступінь доктора філософії. В 1940 р. виходить праця "Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехізис для учителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства", що породжує нову галузь мовознавства — науки на межі лінгвософії, психолінгвістики, соціософії, етики, естетики, духовної культурології, політології. У 1940 р. О. прийняв чернечий постриг у Яблочинському монастирі, а у жовтні того ж року митрополит Діонісій за кілька днів висвятив його на диякона й ієромонаха, поставив архі-

мандритом, єпископом, архієпископом Холмсько-Підляським. Через 4 роки він був удостоєний сану митрополита (16 вересня 1944 р.). З квітня 1945 по вересень 1947 р. О. перебував у Лозанні (Швейцарія). На запрошення віруючих з Канади восени 1947 р. поселяється у Вінніпегу. Упродовж 1947–1951 рр. працює при парафії св. Покрови, налагоджує зв'язки між парафіями Української греко-православної церкви в Канаді, займається літературною та науковою працею. Надзвичайний собор УГПЦ у Канаді (Вінніпег, 8–9 серпня 1951 р.) обирає О. Першоієрархом Української греко-православної Церкви з титулом "митрополит Вінніпега і всієї Канади". О. розбудовує богословський факультет Манітобського університету, є його деканом протягом багатьох років. Одночасно домагається того, щоб факультет здобув паралельно автономний статус Колегії ім. апостола Андрія. Стараннями О. виникали літні та недільні школи для української молоді, він організував і очолив Науково-богословське товариство. У Канаді виходить низка його праць з історії церкви, української культури: "Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її" (1953), "Візантія й Україна"(1954), "Іконоборство" (1954), "Українська Церква за час Богдана Хмельницького" (1956), "Українська Церква за час руїни 1657–1687" (1956), "Преподобний Іов Почаївський" (1957), "Князь Костянтин Острозький і його культурна праця" (1958). Саме О. чітко визначив ті риси, які характеризують українське православ'я, а саме: демократизм, соборноправність, євангелістськість, побутовість. У його працях дістало обґрунтування питання мови церковно-релігійного життя, ролі церкви в культурному житті нації, християнського екуменізму. О. переклав українською мовою понад сорок богословських праць. О. також автор ряду літературних творів. Його науковий здобуток становить більше тисячі праць. Протягом багатьох років перекладав українською мовою Біблію. Повністю його переклад "Біблії або книг св. Письма Старого й Нового Заповіту" був опублікований Британським біблійним товариством у Лондоні у 1962 р.; передруковувався багато разів у 80–90-роках. Як бібліїст (перекладач, мовно-літературний дослідник біблійного тексту) О. здобув світове визнання, став почесним членом багатьох академій і наукових інституцій.

О. виклав систематизований курс історії культури українського народу, підкреслюючи її самобутність, спираючись на документальне обґрунтування її оригінальності, аналіз народної творчості, мови й літератури та шкільництва. Багато уваги приділив показові впливу української культури на російську, зокрема, внесок українських учених — М. Смотрицького, С. Яворського, Д. Туптала і Ф. Прокоповича. Спираючись на документальні дані, О. довів вплив української системи орфографії у Росії, навів факт закладання українцями Слов'яно-греко-латинської академії у Москві, забезпечення навчального процесу перевиданими українськими підручниками та катехізисами П. Могили і Ф. Прокоповича, показав вплив української музичної культури на розвиток російської (Д. Бортнянський, М. Березовський і А. Ведель). Не менш важливим був вплив української культури й на процес реалізації політичної влади в Росії (служба перекладачами у виконавчих органах влади, місіонерській справі).

Різнобічна спадщина О. свідчить про його великий внесок в українську науку, культуру, освіту, перекладацтво, у розвиток богословської думки. З 1992 р. Інститут філософії НАН України започаткував Огієнківські читання, утворено Всеукраїнське Огієнківське товариство, перевидаються твори вченого.

Качкан В. А. Етнокультурний пласт Івана Огієнка // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. — Ч. 1. — К., 1994; *Колодний А. М., Филипович Л. О.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. — Львів, 1996; *Пилявець П., Рибачук М.* Огієнко Іван Іванович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; *Тіменник З.* Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). — Львів, 1997; *Панько О. І.* Християнство в історії духовної культури українського народу: на матеріалах наукової спадщини І. Огієнка: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2003; *Медвідь А. М., Медвідь Ф. М.* Іван Огієнко про роль духовенства у збереженні рідної мови // Історія релігій в Україні: Матеріали XIV Міжнар. наук. конф. — Львів, 2004.

Ф. Медвідь, А. Медвідь

Однопалатна парламентська система — один із двох видів сучасної (після 1996 р.) структури законодавчого органу держави (інші види парламентів, що функ-

ціонували впродовж XX ст., — дво-, три-, чотирипалатні). За даними Міжпарламентського союзу, в останній чверті XX ст. на планеті відбулося зростання кількості однопалатних парламентів. Відтак за останні десятиліття частка двопалатних парламентів зменшилася з 46 % (26 із 56) у 1976 р. до 34 % (28 із 83) — у 1986 р. і 33 % (59 із 178) — у 1996 р., а кількість однопалатних відповідно зросла. Однопалатними стали, наприклад, парламенти в Новій Зеландії (1950), Данії (1953), Швеції (1969) та ін.

Питання визначення структури парламенту має певну складність. Так, у літературі Німецьку Федеральну раду (бундесрат) відносять зазвичай до других палат. Але Державну Раду Люксембургу і Національну Раду Словенії ряд дослідників не вважає за такі. Відповідно до німецької Конституції, парламент ФРН складається із однієї палати — Федерального парламенту (бундестагу), а бундесрат, який класифікують як другу палату парламенту, є органом представництва земель. Аналогічна ситуація — в Європейському Союзі. Проте в останньому випадку відповідний орган — Раду міністрів — не зараховують до других палат. До однопалатних відносять Норвезький стортинг, який після виборів розділяється на дві підпалати.

Однопалатні парламенти функціонують у державах з різною кількістю населення: населення Україні становить близько 48 млн чол., у Китаї, за офіційними даними, — понад 1 млрд 300 млн чол. Як правило, однопалатні парламенти функціонують в унітарних державах (наприклад, у Данії, Фінляндії, Ісландії, Ізраїлі, Португалії, Швеції, Естонії, Латвії, Литві та ін.), проте є й федеративні держави, в яких законодавчий орган — однопалатний (Коморські Острови, Сент-Кітс і Невіс, Федеративні Штати Мікронезії, Об'єднані Арабські Емірати). Формуються на основі прямих виборів. За кількістю членів однопалатні парламенти різняться: парламент Китаю є найбільшим (3000 осіб), парламент Ліхтенштейну — найменшим (15 осіб).

Правила роботи однопалатного парламенту обумовлюються, як правило, цілим рядом документів. Так, у Португалії діяльність парламенту — Асамблеї республіки — регламентується Конституцією, Органічним законом про Асамблею Республіки, Регламентом Асамблеї Республіки, законом про статус депутата. В Україні порядок діяльності Верховної Ради регулюється Конституцією України, Регламентом ВР України, законами: "Про постійні комісії Верховної Ради України", "Про статус народного депутата України", "Про поведінку народного депутата України (декларація про доходи)", "Про попередження корупції".

Однопалатні парламенти різняться структурою. Однак основними їхніми складовими є комітети, фракції, апарат, адміністративна, дослідна та контрольна служби; інститут омбудсмена.

Амеллер М. Парламенты. — М., 1967; *Березюк О.* Однопалатний парламент — недолік чи перевага // Право України. — 1997. — № 3; *Браун Т.* Порівняльне дослідження двопалатної та однопалатної систем у федеративних і унітарних державах // Вісник Програми сприяння парламентові України. — 1996. — № 3; *Кислий П., Вайс Ч.* Становлення парламентаризму в Україні на тлі світового досвіду. — К., 2000; *Котелевская И. В.* Современный парламент: парламент как институт государства // Государство и право. — 1997. — № 3; *Кривенко Л.* Розподіл влад і процесуальні права парламенту // Віче. — 1998. — № 3; *Решетников Ф.* Правовые системы стран мира. — М., 1993; *Свєтова С.* Практика парламентаризму. — К., 1997; *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993; *Энтин Л.* Разделение властей: опыт современных государств. — М., 1995.

М. Кармазіна

Однопартійний уряд — уряд, сформований із представників однієї політичної партії, яка за результатами виборів отримала абсолютну більшість парламентських місць. О. у. є типовим для країн із парламентською формою правління і двопартійною системою (Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія) або із партійною системою з домінуючою партією (Індія, Швеція, Японія). О. у. характерний і для президентських республік, у яких глава держави формує його в основному з представників своєї політичної партії чи тієї, що мала вирішальний вплив на його обрання. Іншим партіям відводиться роль опозиції. Така модель забезпечує максимальний рівень співпраці між урядом і парламентом.

В. Малиновський

Округ виборчий — територія, на якій здійснюється організація і проведення ви-

борів, підрахунок голосів, що відповідає волевиявленню виборців цієї території. О. в. не обов'язково відповідає адміністративно-територіальному поділу держави. За розміром він може бути відносно невеликим, регіональним і загальнодержавним. За кількістю мандатів, що розподіляються в окрузі, розрізняють — одномандатний (використовується за мажоритарної виборчої системи) та багатомандатний округ (використовується у разі пропорційної виборчої системи), який може бути регіональним або загальнодержавним. Для врахування голосів громадян, які перебувають за кордоном, може бути створений закордонний виборчий округ, або закордонні виборчі дільниці, що приєднані до виборчого округу в державі. Для забезпечення рівного виборчого права, що стосується голосування в одномандатних виборчих округах, їхній розмір встановлюється у такий спосіб, щоб кількість виборців у різних округах принципово не відрізнялась. У цьому разі можна досягнути того, щоб від однакової кількості виборців обирався один депутат. Первинною характеристикою розміру виборчого округу є кількість виборців.

Законодавство України про місцеве самоврядування: Зб. законодавчих актів. — К., 2001; Філософія політики: Короткий енциклопедичний слов. / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та. ін. — К., 2002; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 3.

Р. Балабан

Октроїрувана конституція (від фр. *octroyer* — дарувати) — конституція, створена без участі установчих зборів, парламенту чи іншого колегіального представницького органу країни, натомість "дарована" народу монархом або надана метрополією своїй колонії.

М. Головатий

Окупація (від лат. *occupatio* — загарбання) — у воєнній справі, в міжнародному праві тимчасове захоплення збройними силами території супротивника. Режим воєнної окупації регулюється 4-ю Гаазькою конвенцією 1907 р., Женевською конвенцією 1949 р. "Про захист цивільного населення", Гаазькою конвенцією 1954 р. "Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту".

Р. Чорней

Олігархія (грецьк. *oligarchia,* від *oligos* — нечисленний і *arche* — влада; влада небагатьох) — недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб, а також владна еліта, яка репрезентує й очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування невеликій елітній групі всієї системи влади відповідно до інтересів цієї групи, особливо тих, що стосуються нагромадження багатств і привілеїв. О. як цілісне явище зародилася в стародавньому суспільстві. Чітко виражені ознаки О. мала також влада в середньовічних містах. У подальшому О. переважно трансформувалася у своїх різноманітних елементах і виявах, властивих, зокрема, тоталітарним та авторитарним політичним режимам XX ст. З огляду на це термін "О." почали широко вживати як синонім певної правлячої еліти, яка застосовує у своєму правлінні елементи О. як форми державного правління.

Олігархія вперше описали й засудили у своїх працях Платон і Аристотель. Згідно з Аристотелем, О. є результатом викривлення такої форми правління, як аристократія. На початку XX ст. явище О. в контексті розвитку і панування політичних партій знайшло своє втілення в теоретичних підходах М. Острогорського, а також німецького мислителя Р. Міхельса (1876–1936), який розглядав О. як невіддільну форму управління соціальними організмами і вивів так званий "залізний закон олігархії" — закономірної і стійкої тенденції переходу від демократичного до ієрархічного устрою, виокремлення особливого професійного прошарку, що концентрує у своїх руках владу й управління. В сучасних наукових підходах розрізняють політичну, військову, банківську, фінансову, промислову, монополістичну та інші різновиди О. В характеристиках політичних режимів виокремлюють традиційні й сучасні олігархічні режими. Традиційним режимам властива концентрація влади в руках кількох могутніх сімейств. Влада традиційної О. часто спирається на військових (Гватемала, Нікарагуа до 1979 р.). Сучасні олігархічні режими характеризуються гегемонією компрадорської буржуазії (Камерун, Туніс). Олігархічні тенденції мають місце в постсоціалістичних країнах. Їх виникнення спричинили різкий перехід від планового до ринкового господарства і складні

процеси трансформації політичних і правових систем від авторитаризму до демократії. Наявність О. в тій чи іншій державі і вказує на корпоративний характер певного суспільства.

Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1958; *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии. Главы из книги // Диалог. — 1990. — № 3, 5, 7, 9, 11, 15, 18; *Медушевский А.Н.* Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. — 1993. — № 10; *Острогорский М. Я.* Демократия и политические партии. — М., 1997.

В. Горбатенко

Омбудсмен (швед. *ombudsman*, від *ombudo* — представник) — чиновник, що розглядає претензії громадян до урядових службовців; парламентський комісар (у багатьох країнах — це депутат парламенту), який уповноважений контролювати діяльність органів виконавчої влади у сфері дотриманням прав людини, законності у діяльності членів державного апарату.

Вперше інститут О. виник у Швеції у 1809 р. Шведський Риксдаг (парламент) у 1809 р. прийняв закон про правління, яким парламентові надавалося право обирати спеціального парламентського комісара (омбудсмена) для здійснення нагляду за дотриманням законодавства і з метою урівноважити широкі повноваження короля з парламентом.

Інститут О. як своєрідна форма парламентського контролю в інших країнах почав поширюватися з 20-х років XX ст. Нині він існує майже у 100 країнах і має різну назву: в Скандинавських країнах ця посадова особа називається омбудсменом, у Франції — медіатором, тобто посередником, у Великобританії — парламентським уповноваженим, у Польщі — уповноваженим з прав громадян. За всієї різноманітності організаційних форм їх об'єднують певні загальні риси: 1) діяльність О. спрямована на забезпечення законності у владних структурах; О. здійснюють перевірку відповідних установ і в разі необхідності можуть проводити розслідування та порушувати судові справи; 2) повноваження О. поширюються на всю діяльність центральних органів державної влади за винятком суто політичних питань та сфери міждержавних відносин; 3) О. не є органом влади, державного управління чи судовим органом, основна сфера його діяльності — забезпечення прав людини; 4) як правило, його обирає парламент; 5) О. незалежний при виконанні своїх функцій і має необхідні повноваження щодо розслідування відповідних справ, при встановленні правопорушень він звертається до відповідних інстанцій і домагається відновлення прав громадян; 6) з цією ж метою О. використовує й парламентські процедури; 7) через О. громадяни можуть звертатися до конституційного суду; 8) щороку О. подає доповідь парламентові про порушення прав громадян у країні.

У науково-теоретичному сенсі на сьогодні існує чотири підходи політологічного характеру до аналізу інституту О.: 1) аналіз національних інститутів О. у кожній окремій країні (А. Кубяк, Д. Денкович, І. Пух); 2) аналіз специфіки реалізації моделі О. в тих чи інших регіонах (Д. Хатгард, В. Авені); 3) вивчення історико-політичного аспекту інституту омбудсмена; 4) дослідження його як частини цілісної системи державних інститутів контролю у різних країнах (Р. Нугрен, В. Ландгер).

Вивчення теоретичних концепцій та практичних моделей функціонування О. в сучасному світі має безпосереднє практичне значення. Про це свідчать останні законодавчі новації в східноєвропейських країнах щодо спроб піднести інститут уповноваженого до рівня постійного та активного елемента політичної системи.

Конституцією України (ст. 101) передбачено створення нового конституційного органу — Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Основний Закон закріпив право особи звертатися за захистом її прав до Уповноваженого (ст. 55) і визначив, що він здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101). Відповідно до Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини", прийнятого Верховною Радою 23 лютого 1997 р., до функцій цієї посадової особи належить здійснення парламентського контролю з метою захисту, додержання й попередження порушень прав людини. Зазначений закон визначає статус відповідної посадової особи, який у цілому аналогічний статусу "традиційного" омбудсмена.

Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 ро-

ку. — К., 1997; Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20; *Карпачова Н.* Національна ідея: реальний захист прав і свобод людини // Голос України. — 2000. — 7 берез.; *Климович О.* Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) // Право України. — 2001. — № 1; *Тацій В.* Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4; Права человека /Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид. — К., 2001; Абетка українського політика: Довідник / М. Томенко (кер. авт. кол.). — К., 1997; Шляхи формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію (за матеріалами засідання "круглого столу" 11 квітня 2001 року, м. Харків): Наук. збірник. — Х., 2001.

Г. Калінічева

Оніщенко Ірина Григорівна — доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Європейського університету, шеф-директор Центру етнодержавознавчих студій "Парадигма нова". В 1982 р. закінчила історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, аспірантуру (1986 р.), докторантуру (1998 р.). Працювала в Київському автомобільно-дорожньому інституті (нині — Український транспортний університет) та Українсько-фінському інституті менеджменту та бізнесу (нині — Європейський університет). Провідний вчений у галузі етнодержавознавства — нового напряму наукових досліджень, нещодавно започаткованого в Україні. Тема докторської дисертації "Етнополітична парадигма українського націогенезу". Автор понад 100 друкованих праць (монографії, розділи в колективних монографіях, підручник, навчальні посібники, наукові та науково-методичні статті, видані в Україні та ряді інших країн). Серед найпопулярніших праць слід назвати монографію "Етно- та націогенез в Україні", а також навчальні посібники з основ етнодержавознавства та історії України. І. Оніщенко розробила типологізацію української етнополітичної, етнодержавницької думки, в основі якої — інтерпретація представниками різних шкіл понять "етнос" та "нація". Їй належить оригінальна схема синхронізації близьких, але не тотожних процесів етно- та націогенезу українців.

Важливу ділянку наукового доробку вченого становить аналіз геополітичних процесів в Європі, визначення місця та ролі в них України, а також сутності та форм євроінтеграційного виміру розвитку. О. входить до складу робочої групи Україна — НАТО, є експертом від України в Раді Європи з етнонаціональних відносин, членом редакційних рад фахових видань "Держава і право", "Нова парадигма", "Людина і політика" та інших, член спеціалізованих рад із захисту докторських дисертацій Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

С. Стеценко

Опозиція політична (від лат. *oppositio* — протиставлення) —1) протиставлення політичних поглядів і дій однієї групи осіб/організацій поглядам і діям іншої групи, переважно тієї, яка представлена у структурах державної влади; 2) група осіб/організацій, яка виключена з процесу прийняття рішень органами влади та виступає проти політичних поглядів і дій представників владних структур. Отже, поняттю "опозиція" властиві процесуальний та інституціональний аспекти.

Наявність О. п. є, як правило, атрибутом демократичної політичної системи та характеризує ступінь розвитку політичного плюралізму у суспільстві. Існування О. п. аргументується комплексом фундаментальних демократичних прав та свобод, серед них — право на участь в управлінні суспільством, на вільне висловлення своїх поглядів тощо. За відсутності О. п. нівелюється основна характеристика політичної демократії — виборний характер формування органів політичного управління.

Опозиційна поведінка формується на основі політизації ідентичності та політичної мобілізації. В основі О. п. лежить ставлення до влади соціальної групи, інтереси

якої представляє суб'єкт О. п. Активність опозиції залежить від ситуації у суспільстві загалом. Що вищий рівень недовіри населення до влади, то вища ця інтенсивність. Вимоги опозиційних організацій до влади відображаються у програмах партій/організацій, передвиборних платформах, заявах з трибуни парламенту, у мас-медіа тощо.

У сучасних політичних системах вироблено нормативні вимоги щодо діяльності опозиції та відносин між опозицією та владою. Як говорив французький філософ-екзистенціаліст А. Камю, демократія — це не влада більшості, а захист інтересів меншості. Сьогодні відносини влади і опозиції в багатьох країнах регулюються законодавчими актами, в яких, з одного боку, інституціоналізовано право опозиції на здійснення політичних дій, з іншого — передбачено комплекс вимог, які спрямовані на те, щоб пом'якшити суперечності влади й опозиції, запобігти дестабілізації суспільно-політичної ситуації.

Опозиція може бути латентною (прихованою) або маніфестованою (супроводжується конкретними діями). Перехід від латентної опозиції до маніфестованої отримав назву політичної мобілізації. Для того щоб такий перехід не призвів до негативних соціальних явищ, необхідний хоча б мінімальний рівень організації.

За різними критеріями О. п. може поділятися на масову та елітну (кулуарну); системну та позасистемну (остання не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні); конструктивну (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур); державницьку та антидержавницьку тощо.

Відносини влади та опозиції є однією з форм політичної комунікації у суспільстві. Тому О. п. не слід плутати з явищем ретритизму, тобто з уникненням комунікації з державою з боку широкого кола соціальних груп, що властиве пострадянським державам.

Особливості діяльності О. п. у сучасних умовах у різних країнах світу, розвитку відносин влади і опозиції зумовлюються початком становлення постіндустріального суспільства, який характеризується О. Тоффлером, зокрема, як "ера зміщення влади". Кінець ери біполярного політичного протистояння (не лише між країнами, а й усередині окремих країн) призводить або до "війни усіх проти усіх", або до загального миру. В цих умовах зростає значення взаємної відповідальності влади і опозиції, їх орієнтованості на мирне розв'язання політичних конфліктів.

Проблеми становлення О. п. в Україні пов'язані з відсутністю консенсусу політичних сил з приводу стратегічних перспектив реформування країни, збереженням впливу позасистемних, зокрема реваншистських, політичних сил, неадекватним відображенням політичних орієнтацій населення у сфері політичної конкуренції, відірваністю політичних сил, зокрема опозиційних, від інтересів населення. О. п., так само, як і владні структури, представлена пострадянськими елітами, схильна до конфронтаційності, ігнорування національних інтересів. Її трансформація в демократичну опозицію можлива лише за умов зміни фундаментальних правил політичної діяльності.

Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. — Х., 2002.; *Поршаков С.* Политическая оппозиция в странах Запада // МэиМО. — 1993. — № 3; *Михальченко М.* Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2002; *Бех В., Лукашевич М.* Морфогенетичний аспект формування та контури потенційного поля функціонування опозиції в Україні // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2002; *Болдижар М., Блецкан М.* Деякі принципи формування та діяльності опозиції // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2002; *Пархоменко Т.* Опозиція і опозиційність: сутність і політичний імідж // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2002; Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 1996.

Є. Перегуда

Опортунізм (фр. *opportunisme,* від лат. *opportunus* — зручний, вигідний) — політика угодовства, пристосування, ухилення від різкого протистояння; конформізм, безпринципність, співробітництво з ідейним противником. Термін "О." широко використовувався в ідейних спорах між комуністами і

соціал-демократами наприкінці XIX і у XX ст. Він особливо активно застосовувався для оціночних характеристик політики та лінії поведінки ідейних противників марксизму-ленінізму, спрямованої на ревізію догматично витлумачених теоретичних основ цього вчення. Представниками правого О., зокрема, вважалися Е. Бернштейн, К. Каутський, діячі 2-го Інтернаціоналу, російські меншовики як відступники від революційності у бік реформізму. До лівого О. зараховували троцькізм з його орієнтаціями на культ глобального насилля, гіперреволюційність, "світову пролетарську революцію" та інші різновиди так званого "лівого екстремізму".

Починаючи з 70-х років XX ст., разом із втратою гостроти протистояння між комуністами й соціал-демократами, О. як визначальна характеристика діяльності певних політичних сил та їх ідеологічних орієнтацій поступово втратив своє початкове значення.

Ленин В. И. Против ревизионизма: Сб. — М., 1958; *Ленин В. И.* Против догматизма, сектанства и "левого" оппортунизма: Сб. — М., 1964; Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. — М., 1961; *Фостер У. З.* История трех Интернационалов. — М., 1959; За сплоченность международного коммунистического движения: Док. и материалы. — 2-е изд. — М., 1964; Очерк теории социализма. — М., 1989.

В. Горбатенко

Організації міжнародні — це об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання військових конфліктів, протистояння. При диференційованому розгляді розрізняють О. м., які виступають за мир, роззброєння та безпеку; за дотримання громадянських прав; проти безробіття; подолання неписьменності; за демократію, розкріпачення жіноцтва; проти забруднення навколишнього середовища; проти расової та національної дискримінації, расизму та апартеїду, за рівноправність всіх націй та народностей; проти фашистських диктаторських та інших антидемократичних режимів тощо.

Особливе місце серед О. м. посідає Організація Об'єднаних Націй (ООН) з її спеціалізованими установами (ЮНЕСКО, ВООЗ, МБРР, МВФ, МОП та ін.). Усі інші О. м. поділяються на дві великі групи — міжурядові і неурядові. Серед міжурядових О. м. — Рух неприєднання, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК), Рада Європи та Європейський союз, НАТО, Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, Організація американських держав, Співдружність незалежних держав (СНД) та ін. До цієї групи О. м. належать і нещодавно створені — Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Організація Чорноморського економічного співробітництва, Вишеградська четвірка, Рада північноатлантичного співробітництва та ін.

До неурядових О. м. належать: Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична організація жінок, Всесвітня Рада миру, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна спілка студентів, Пагуошський рух, Гринпіс та ін. О. м. мають керівні органи (асамблея, конгрес) та виконавчі органи (секретаріат, штаб-квартира), кошти, відраховані на загальні потреби їх членами, і функціонерів — відповідний бюрократичний апарат. Рішення О. м. мають рекомендаційний характер, тобто не є обов'язковими і підлягають ратифікації національними парламентами або ухваленню відповідними органами національних громадських організацій. Однак невиконання рішень О. м. може зумовити певні санкції морально-політичного та фінансово-економічного характеру.

Законом України "Про об'єднання громадян" передбачається, що національні громадські організації та їх спілки можуть засновувати або вступати в міжнародні об'єднання громадян, підтримувати безпосередні міжнародні контакти.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003; Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1994.

А. Кудряченко

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ; до 1 січня 1995 р. — Нарада з безпеки та співробітництва в Європі — НБСЄ) — міжнародна регіональна організація. До її складу входять усі держави континенту, в тому числі всі країни СНД, а також США і Канада. Створена

за ініціативою колишніх соціалістичних країн. Попередні багатосторонні консультації відбувалися у Гельсінкі в листопаді 1972 — червні 1973 р. Перший етап наради (міністри іноземних справ 33 держав) проходив у Гельсінкі з 3 по 7 липня 1973 р. Другий етап (були представлені 35 держав) відбувся з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. у Женеві. Третій етап (представлені політичні і державні керівники 35 держав) проходив з 30 липня по 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. 1 серпня 1975 р. був підписаний Заключний акт, який став визначальним фактором забезпечення миру в Європі і основним засадничим документом ОБСЄ. У 1990 р. у Парижі було прийнято ще два важливі документи: Хартія для нової Європи і Додатковий документ до неї. ОБСЄ відіграє дедалі важливішу роль у розвитку позитивних змін на Європейському континенті, що пояснюється таким: вона — єдина інституційна структура, яка об'єднує всі держави євразійсько-атлантичного ареалу від Владивостока до Ванкувера; є єдиним місцем для діалогу і співробітництва з багатьох проблем (безпеки, економіки, прав людини тощо) і цим самим пов'язує між собою всі країни-учасниці; виступає єдиним інститутом, що створив і розвинув механізми нейтралізації конфліктів різного типу і способів управління ними на всьому величезному європейському просторі. ОБСЄ спрямовує зусилля усіх держав-учасниць на забезпечення безпеки на основі демократії, поваги прав та основних свобод людини, принципу верховенства права, ринкової економіки та справедливості. До 1990 р. у ОБСЄ були відсутні постійно діючі органи. Започаткували процес її інституалізації рішення, ухвалені на Паризькому саміті (1990 р.). Центральним директивним і керівним органом Організації є Рада Міністрів ОБСЄ, до компетенції якої належать розгляд актуальних питань міждержавних відносин, координація заходів ОБСЄ, підготовка зустрічей керівників країн і представників держав-учасниць, виконання визначених на цих зустрічах завдань та ухвалених рішень. Рада Міністрів скликається раз на рік або у разі загрози конфліктів. Головує на засіданнях представник приймаючої країни. Старша Рада є робочим органом Ради Міністрів, основні завдання якої такі: виконання її рішень, підготовка засідань, організація взаємовідносин з іншими міжнародними інституціями. Засідання Старшої ради скликаються на основі консультацій з країнами-учасницями. Постійна Рада ОБСЄ формується з постійних представників держав-учасниць. Пленарні засідання Постійної Ради проходять щочетверга у Відні. Орган призначений для політичних консультацій та ухвалення рішень з усіх питань поточної діяльності ОБСЄ. Парламентська Асамблея ОБСЄ створена у квітні 1991 р. на Мадридській конференції парламентаріїв країн-учасниць. Є самостійною структурою, в рамках якої обговорюються питання, пов'язані з діяльністю ОБСЄ, та ухвалюються резолюції, рекомендації. Керівний орган Асамблеї — Комітет глав делегацій, який має право приймати консенсусом рішення з питань членства в Асамблеї, правил та процедур її роботи, діяльності постійного секретаріату, порядку денного щорічних сесій. Основним засобом попередження та врегулювання конфліктних ситуацій ОБСЄ є місії як найефективніша форма її діяльності в контексті превентивної дипломатії та миротворчості. В ході місій налагоджується політичний діалог з конфліктуючими сторонами, визначаються та зменшуються джерела напруженості, створюються політичні передумови для врегулювання кризи на основі принципів і конкретних рішень. У 1992 р. було запроваджено пост Верховного комісара ОБСЄ з метою виявлення та можливого усунення напруженості в міжетнічних відносинах, вирішення проблем національних меншин. Основними формами роботи Верховного комісара є безпосередні особисті контакти із зацікавленими сторонами, консультації, проведення круглих столів, підготовка звітів Голові ОБСЄ. Центр запобігання конфліктам створений за рішенням Паризької наради ОБСЄ як орган Ради Міністрів і призначений для консультацій та співробітництва у військовій галузі, обміну інформацією, розвитку мережі зв'язку, здійснення контактів з питань небезпечних інцидентів військового характеру.

Абетка української політики: Довідник. Вип. 5 / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002.

О. Антонюк

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — найбільша й найважливіша міжнародна організація, створена у 1945 р. на

конференції в Сан-Франциско за ініціативою провідних держав антифашистської коаліції внаслідок розгрому сил агресії та фашизму в Другій світовій війні. Основи діяльності ООН розроблялися в ході Другої світової війни 1939–1945 рр. Найважливішими етапами її створення були: Московська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (1943 р.), Думбартон-Окс конференція (1944 р.), Кримська (Ялтинська) конференція (1945 р.), Сан-Франциська конференція (1945 р.). Статут ООН підписано 24 жовтня 1945 р. і цей день відзначається як День ООН. Статут був підписаний 51 країною, в тому числі Україною як однією з держав-засновниць ООН. Ця організація була створена для підтримки та зміцнення міжнародного миру і безпеки, розвитку дружніх відносин між державами, здійснення міжнародного співробітництва в економічній, соціальній, культурній та інших сферах, а також для захисту прав людини. ООН заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів, які взяли на себе зобов'язання вирішувати міжнародні суперечки мирними засобами, утримуватися від погрози силою або від її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави та інших дій, несумісних з цілями Об'єднаних Націй. Згідно зі Статутом, держави мають надавати сприяння ООН у всіх її діях й відмовляти у допомозі будь-якій державі, проти якої ООН застосувала дії превентивного чи примусового характеру. ООН закликала сприяти тому, щоб держави-нечлени Організації діяли так само, як і члени цієї організації відповідно до статутних вимог щодо підтримки міжнародного миру й безпеки. ООН не може втручатися у справи, які є компетенцією внутрішньої політики держави, проте цей принцип не виключає можливостей застосування примусових заходів проти тієї чи іншої держави на підставі Статуту. Демократичні принципи отримали свій розвиток у Декларації принципів, якими держави-учасниці керуються у взаємовідносинах й які є складовою Заключного акта Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.)

Відповідно до Статуту ООН питання прийняття нових членів вирішується на Генеральній Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки ООН. Прийом нових членів відбувається на добровільних засадах й лише із числа миролюбних держав, які поділяють принципи організації та добровільно зобов'язуються виконувати статутні вимоги та інші зобов'язання перед ООН. На початок XXI ст. у складі ООН налічувалося 185 держав-членів. Офіційні й робочі мови в ООН — англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька. Постійне місцезнаходження штаб-квартири ООН — Нью-Йорк (США); є відповідні відділення у Женеві та Відні.

Основними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжнародний суд, Секретаріат. Рада Безпеки несе основну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Вона складається з 15 (до 1965 р. із 11) держав-членів, у тому числі 5 постійних членів ("велика п'ятірка"): Великобританії, Китаю, РФ (до 1991 р. СРСР), США, Франції і 10 непостійних, які вибираються на основі ротації з урахуванням представництва найважливіших регіонів земної кулі. Кожний з постійних членів Ради має право вето. Секретаріат ООН, який складається з 1600 співробітників у Нью-Йорку в штаб-квартирі ООН та в її установах в інших містах (в основному у Женеві), очолює Генеральний секретар (з 1997 р. — Кофі Аннан). Першим Генеральним секретарем ООН був Трюгве Хальвдан Лі — норвезький дипломат. За цей час цю посаду обіймали сім видатних політичних діячів. Крім основних органів, система ООН включає численні агентства і спеціалізовані установи, з яких найважливіші такі: Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародна організація (бюро) праці, Продовольча і сільськогосподарська організація, Організація з питань освіти, науки та культури, Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітній поштовий союз та інші, а також ряд міжурядових організацій, включаючи Міжнародне агентство з атомної енергії, Генеральну угоду про тарифи і торгівлю (ГАТТ).

Своєю діяльністю ООН робить істотний внесок у зміцнення міжнародного миру та безпеки. ООН подала значну допомогу в звільненні багатьох країн і народів від колоніальної залежності. У рамках ООН чи під її егідою було розроблено та ухвалено багато ва-

жливих міжнародних угод щодо припинення локальних воєн, роззброєння, мирного врегулювання територіальних та інших конфліктів, міжнародного співробітництва в сфері економіки, культури, захисту довкілля. Близькосхідна криза 1956 р. поклала початок новій практиці в діяльності ООН — миротворчим операціям, використанню багатонаціональних збройних сил під командуванням ООН для підтримки контролю над ворогуючими сторонами чи співтовариствами з метою вирішення міжнародних конфліктів. Однак досвід миротворчих операцій ООН поряд з успіхами показав їхні обмежені можливості при ліквідації міжнаціональних і міждержавних конфліктів.

Згідно зі Статутом ООН Рада Безпеки має право застосовувати дії за допомогою військових підрозділів держав-членів ООН, які надали їх у розпорядження цієї авторитетної міжнародної організації. Раді Безпеки належить виключна компетенція у вирішенні всіх питань, пов'язаних зі створенням та функціонуванням збройних сил ООН. Рішення Ради Безпеки з усіх питань, крім процедурних, вважаються прийнятими, якщо за них подано не менше 9 голосів, за умови, що жоден із постійних членів Ради не проголосував проти. Адже постійні члени Ради Безпеки мають право вето.

Економічна і Соціальна рада ООН створена у 1946 р. Під керівництвом ГА ООН здійснює розподіл у сфері міжнародного й соціального співробітництва. Ця Рада керує діяльністю 6 функціональних і 5 регіональних комісій ООН, а також рядом постійних комітетів та експертних органів. Вельми характерним є той факт, що з 1947 р. діє Економічна комісія ООН для Європи (ЄЕК). Пріоритетними напрямами діяльності цього сектора, загалом ООН та ЄЕК зокрема є охорона навколишнього середовища, розвиток нових форм торгово-економічного і промислового співробітництва, а також транспорт, статистика, стандартизація, ряд напрямів науково-технічних зв'язків. Поряд з цією комісією слід назвати Економічну комісію ООН для країн Африки (ЕКА), для Західної Азії (ЕКЗА), для країн Латинської Америки і Карибського басейну та інші. Кожна із них проводить належну роботу у відповідному регіоні.

З 1945 р. діє Міжнародний суд — основний судовий орган ООН, що складається із 15 суддів, які обираються на 5 років, й кожні 3 роки оновлюється на одну третину. При ГА ООН створено інститут — Рада з питань опіки підопічними територіями. Всією поточною діяльністю ООН керує Секретаріат цієї міжнародної організації.

Діяльність ООН за 60 років її існування неодноразово піддавалася критиці як з боку представників СРСР, які в перші роки існування останньої вбачали у ній інструмент гегемонії Заходу, так і в наступні роки з боку США за її неефективність у вирішенні локальних конфліктів в країнах, що розвиваються, в Азії й Африці. ООН також критикують за її надмірний бюрократичний апарат (разом із спеціалізованими та іншими асоційованими організаціями — понад 25000 працівників наприкінці XX ст.). ООН відчуває серйозні фінансові труднощі у зв'язку з систематичними затримками виплати фінансових внесків з боку країн-учасниць, у тому числі великих держав.

Незважаючи на недоліки в діяльності ООН, вона залишається дійовою всесвітньою організацією суверенних держав зі збереження міжнародної безпеки та всебічного міждержавного співробітництва.

Вельми показово, що Україна у 1998–1999 рр. головувала на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН й цю місію виконував міністр закордонних справ України Г. Удовенко. Дещо пізніше наша держава була серед непостійних членів Ради Безпеки ООН.

Устав ООН и Статут Международного суда. — Нью-Йорк, 1948; Правила процедуры многосторонней дипломатии. — М., 1986; Basic facts about the United Nations. — U.N.N.Y., 1998; Основные факты об ООН. — М., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003; Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1994.

А. Кудряченко

Ордонанс (фр. *ordonnance* — постанова, розпорядження, від лат. *ordo* — порядок) — акт глави держави у Франції, Сенегалі, Алжирі та інших країнах, що належить до сфери законодавчої діяльності, але використовується у разі виняткових причин або в період, коли діяльність парламенту призупинено в результаті виняткових обставин.

М. Головатий

Орієнтація політична (фр. *orientation* — звернений на схід, від лат. *oriens* — схід) — певні уявлення політичних суб'єктів (соціальних груп, індивідів) про цілі й завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства загалом О. п. є складовою політичної культури суспільства (за визначенням Г. Пауелла й Г. Алмонда) як сукупності індивідуальних позицій, цінностей і настанов учасників цієї політичної системи, що становлять основу політичних дій і надають їм певного значення. Тривалість перехідного періоду, стійкість демократичного режиму визначаються домінуючими орієнтаціями основних груп населення, політичних суб'єктів. Згідно з Г. Пауеллом і Г. Алмондом, О. п. громадян поділяється на пізнавальні, оцінні й афективні орієнтації, тобто пов'язані зі знаннями, судженнями, почуттями протидії щодо політичних об'єктів, конформізму (нонконформізму). О. п. формується на основі історично й соціально вироблених моделей політичного життя певного суспільства, цілей і цінностей окремого індивіда, політичного режиму, особистої й групової поведінки у політиці. В основі уявлень про державний устрій, політичний режим перебувають права людини. Залежно від цього розрізняють такі орієнтації: демократичні (політичний плюралізм, широка політична участь); ліберальні (індивідуалізм, приватна власність, підприємництво); колективістські (суспільна власність на засоби виробництва, колективізм, рівність); фашистські (вождизм, антисемітизм, расизм); консервативні, націоналістичні. Окремі суб'єкти політичного процесу дотримуються орієнтації змішаного типу: ліберально-демократичні, християнськодемократичні, національно-демократичні, "центристські" тощо. Стосовно держави розрізняють О. п.: етатистські (держава інтерпретується як основний інтегруючий чинник суспільства) або анархістські (заперечення ролі держави як інтегруючого чинника суспільства). О. п. можуть мати масовий та індивідуальний характер.

Г. Дашутін

Оріховський Станіслав Станіславович (1513–1566) — український просвітитель. Загальну освіту здобув у Перемишлі, у 1526 –1542 рр. навчався в університетах Кракова, Відня, Віттенберга, Болоньї, Падуї, Риму. Три роки жив у сім'ї М. Лютера. З 1543 р. О. — парафіяльний священик у Перемишлі.

Автор численних праць канонічного, історико-філософського і правового характеру. Своє вчення про державу і право виклав у латиномовних творах "Відступництво Риму", "Про турецьку загрозу", "Розрив з Римом", "Напучення королю польському Сигізмунду-Августу", "Хроніки польські" (всі написані у 40-х — першій половині 50-х років XVI ст.), "Квінкункс, або Взірець польської корони", "Політія Польського королівства на кшталт аристотелівських політик", "Діалог, тобто Розмова стосовно екзекуції польської корони", "Про право природне" (всі написані в другій половині 50-х — 60-х роках XVI ст.) та ін. Умовно творчість О. можна поділити на два етапи: перший — приблизно до кінця 40-х років і другий — до кінця життя. На першому етапі творчості на О. помітний вплив справили ідеї реформації, на другому — він зайняв процерковні позиції. Найбільший інтерес для політичної теорії становлять, зокрема, два його твори: "Політія Польського королівства на кшталт аристотелівських політик" (1556), який залишився незакінченим, та "Польські діалоги політичні"(1563). У них О. подав своє бачення суті держави, форми правління, устрою та різних проблем політичної влади. Розробив низку порад королю щодо правління державою, зазначаючи, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права. О. вперше в Східній Європі розробив так звану піраміду влади в Польщі і чітко зайняв позиції (на відміну від поглядів у молоді роки) підпорядкування світської влади духовній. Починаючи з 1560 р. почав гостро критикувати іновірців у Польщі, запропонував (чи не вперше) ідею православної і католицької унії. Для творів О. був характерний темпераментний полемічний стиль як латинською, так і польською мовами. Концептуальне бачення сутності держави і права, їх походження і джерел, ідеального державного правління, змісту і форм влади, взаємовідносин церкви і держави в О. складалося під впливом учень давніх мислителів, гуманістів ренесансної доби, біблійних постулатів.

Ідеальною формою державного правління О. вважав станову монархію, обмежену

законом. Посада короля — виборна. Мета держави — задоволення безпеки та інтересів громадянина. Управління державою — "справа не для однієї людини", вона належить королю, сенату та суду. Король — лише "вуста закону", його слуга. Сенат об'єднує "найкращих людей благородного походження". Приниження ролі сенату, нехтування ним — шлях до тиранії. Закон є основою діяльності і незалежності суду.

С. Оріховський вважав, що управління державою — "найважча в світі справа". Тому він звертав увагу монарха на неприпустимість уподібнюватися бджолам і хапатися за все, оскільки у такому разі король перестане бути лідером, а перетвориться на "нещасного підданого нещасної держави". Монарх повинен оточити трон лицарями — людьми чесними, гідними, талановитими, не схильними до підлабузництва, інтриганства, дворушництва, лукавства. Просвітитель виходив з примату природного права перед законом. Закон для нього — "душа і розум держави". Але вище людських законів стоїть природне право як першооснова закону, запорука справжньої свободи, рівності і справедливості. Якщо людські закони суперечать природному праву, їх можна і потрібно змінювати чи скасовувати.

С. Оріховський, як він сам писав, був представником "руського народу в польській державі", усвідомлював себе українцем. Свої твори він часто підписував подвійним прізвищем (Оріховський-Роксолан, Оріховський-Русин). О. виступав проти міжнаціонального розбрату, справив істотний вплив на розвиток політико-правової думки, зокрема в Україні. Мав ораторський дар. Його промову "На похороні Сигізмунда I" було вміщено в антології "Промови славетних мужів", що вийшла друком у Венеції у 1559 р. (пізніше кілька разів перевидавалася у Венеції, Парижі, Кельні).

Сумцов Н. Ф. Станислав Ориховский // Киев. Старина. — 1888. — № 11; *Литвинов В. Д.* Проблема государства в трудах Ст. Ориховского// Отечеств. обществ. мысль эпохи средневековья. — К., 1988; *Сас П. М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження. Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // УІЖ. — 1991. — № 1; *Недзельська Н. І., Недзельський К. К.* Політичні погляди Станіслава Оріховського-Роксолана // Політологічний вісник. — 1993. — № 1; Українські гуманісти епохи Відродження. — Ч. 1–2. — К., 1995; *Гуренко М. М.* Проблеми прав і свобод людини у філософсько-правовій спадщині Станіслава Оріховського-Роксолана // Вісник Луган. ін-ту внутр. справ. — 2001. — № 1; *Мироненко О. М., Оріховський С. С.* // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 4.

Ф. Медвідь

Орлик Пилип (1672, с. Косуті на Віленщині — 1742) — гетьман Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714 — 1742). Ймовірно, освіту розпочав у єзуїтській школі у Литві, а потім навчався в Києво-Могилянській академії (закінчив у 1694 р.). Був кафедральним писарем у Київській метрополії. З 1700 р., завдяки повіреному філософу та письменнику Стефану Яворському, обіймає посаду канцеляриста Генеральної військової канцелярії. Хрещеним батьком сина Орлика Григора був гетьман І. Мазепа. В 1707 р. О. стає генеральним писарем Війська Запорозького й активно долучається до дипломатичної діяльності. Після смерті І. Мазепи в 1710 р. О. обирають гетьманом, проголошуючи у день обрання державну Конституцію, яка називалася "Пакт і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького", або так звану Конституцію Пилипа Орлика. О. робив усе, аби відновити і зміцнити самостійність української держави, дбав про створення задля цього спеціальної коаліції західних держав. Основною ідеєю Конституції Пилипа Орлика є повна незалежність України від Польщі та Росії з кордонами між Україною і Польщею по річці Случ (як за Богдана Хмельницького). Конституція визначала не лише незалежне становище Запорозької Січі від Польщі, а й права усіх верств населення України. Гетьман проголошувався главою Української держави. Поряд з ним мала діяти Генеральна старшинська Рада, яка б складалася із представників від кожного полку та відповідно обмежувала владу гетьмана, врегульовувала його відносини з народом. Конституція Пилипа Орлика вважається однією з найпрогресивніших, найдемократичніших серед тогочасних конституцій європейських країн. Характерно, що ту

конституцію зразу ж визнали уряди Швеції, Туреччини. 5 квітня 1710 р., коли О. став гетьманом, між ним як державцем і рештою козацтва, закинутого недолею на чужину, було укладено угоду з 16 пунктів. Згідно з цією угодою українські землі, віддані за різними угодами й пактами Польщі, мають відійти до гетьмана, всі невільники-українці після закінчення війни з Росією мають повернутися на батьківщину, Україну мали очистити від городків і фортець московських тощо. Будучи висококультурною, високоосвіченою (знав і листувався латинською, польською, французькою, тодішньою українською, або російською, мовами) особистістю, О. понад тридцять років вимушений був поневірятися по Європі, зазнавати злиднів, переслідувань агентів Петра I, його наступників і помер у Ясах, неподалік від Бендер.

Гетьмани України: Історичні портрети: Зб. / Упоряд. журн. "Україна". — К., 1991; *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України. — К., 1999.

М. Головатий

Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1955) — відомий іспанський філософ. Закінчив Мадридський університет. Глибоко вивчав проблеми людини, її творчої активності, взаємозв'язки людини і соціального світу, людини і суспільства. Суспільство поділяв на меншість і масу. До останньої відносив посередніх людей, які не хочуть зважати на інших. Суспільна сила, на його думку, в меншості людей, вибраних аристократів. Детально вивчив фашизм, що незаконно захоплює і реалізує владу, проблеми демократії, лібералізму. Найповніше погляди на державу та окремі з перелічених проблем викладені у праці "Бунт мас" (1930).

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Освітня політика — система заходів, здійснюваних державою в сфері освіти і спрямованих на забезпечення її розвитку як одного з ключових ресурсів модернізації суспільства. Таке значення освіти зумовлено тим, що на відміну від традиційного суспільства, яке залишається у цілому незмінним, і де життя регулюється, загалом кажучи, раз назавжди визначеними приписами, — у сучасному світі за природою його розвитку весь час з'являються нові реалії, для яких готових рішень немає, їх треба винаходити (це те, що починаючи з XIX ст. називається "питаннями", наприклад, "жіноче питання", "селянське питання", "робітниче питання" тощо). Виявляється, що коли не винайдені творче розв'язання цього питання, форма для інтеграції нових реалій у суспільну систему, то справа доходить до соціального вибуху, який може зруйнувати державу (як це протягом двох минулих століть відбулося у ряді країн). Отже, не можна лишати проблему на самоплив, треба знайти для неї оригінальне вирішення. При цьому самої наявності розумного розв'язання того чи іншого "питання" недостатньо: проблема полягає в тому, що реалізація запропонованого способу вирішення потребує ще й відповідної компетенції з боку громадян; а набуття такої компетенції і є власне освітою. Загалом освіта має подвійне значення. В сучасну епоху вона виступає як чинник технологічної модернізації (зростання частки наукоємних виробництв, збільшення віддачі від інвестицій в освіту, необхідність неперервної освіти для підтримання рівня конкурентоспроможності економіки тощо). Водночас від початку епохи виникнення всесвітніх явищ (всесвітня промисловість, всесвітній ринок, всесвітня література тощо), які постали на рубежі XVIII–XIX ст., освіту розуміють як феномен, що має загальноцивілізуючий вплив: за висловом одного з лібералів, що більше в суспільстві буде шкіл, то менше буде в'язниць. Отже, йдеться про набуття як фахових, так і громадянських компетенцій; вони однаково необхідні для реалізації і персонального, і суспільного потенціалу, а відтак, рівною мірою є предметом піклування в О. п.; розривати завдання фахової і громадянської освіти не можна. Сама сучасна освітня сфера є складним утворенням, яке потребує забезпечення низкою різного роду ресурсів: інформаційних, технічних, фінансових, правових, відтак — розбудови відповідних інфраструктур. Як наслідок, вирішення проблем у галузі освіти

пов'язано з широким комплексом заходів, які виходять за межі суто внутрішньоосвітніх (змін у мережі освіти, її закладах), і без їх виконання не може бути здійснено. Нарешті, слід зазначити необхідність координації діяльності різних суспільних груп (освітян, підприємців, політиків) для здійснення змін у системі освіти, що і виступає як О. п. Досвід показує, що без консенсусу еліт послідовна О. п. неможлива.

Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). — К., 2003; *Фініков Т. В.* Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна. — К., 2002; *Darrell R. Lewis, Darwin Hendel, Alexander Demyanchuk.* Private Higher Education in Transition Countries. — К., 2003.

Е. Щербенко

Основні вибори — назва виборчої кампанії в США, під час якої обирають не тільки членів палати представників, третину сенату, губернаторів штатів, як це відбувається на проміжних виборах, а ще й президента країни. Проводяться у перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року.

С. Рябов

Остракізм (грецьк. *ostrakismos*, від *ostrakon* — черепок) — у VI–V ст. до н. е. у Древніх Афінах, а також в Аргосі, Сіракузах та інших містах вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів (звичайно на 10 років). Кожен громадянин, який мав право голосу, писав на черепку ім'я того, хто небезпечний для народу і повинен бути вигнаний. У переносному значенні — вигнання, гоніння.

Е. Базовкін

Оуен Роберт (1771–1858) — англійський соціаліст. Найвідоміша праця О. — "Новий погляд на суспільство" (1812–1813). Він був переконаний у тому, що характер людини формується під впливом оточення, в якому вона живе і працює, а тому присвятив своє життя пропаганді цієї теорії і практичним експериментам, метою яких було показати життєздатність його ідей як основи для схем удосконалення суспільства. О. вважав основою соціалістичних перетворень невеличкі кооперативні об'єднання, де панують принципи демократичного самоуправління. Обмеження на розміри таких об'єднань О. визначив у праці "Звіт перед країною Ленарк" (1820). О. багато писав про значення праці як особливої творчої функції людини і попереджав своїх сучасників про загрози механізації, яка не звільнить людину для повноцінного життя, а швидше поневолить її. Він вірив, що запропонована ним система малої кооперації стане на заваді пануванню машин над людьми, оскільки вона ґрунтуватиметься на комунальній власності, передбачатиме контроль за основними засобами виробництва, ліквідацію грошей як засобу обміну і заміну їх вільним розподілом предметів першої необхідності відповідно до потреб. Спадщина О. має велике практичне значення. Його малі комуни були своєрідними альтернативними суспільствами в мініатюрі, крім того, він зробив значний внесок у розвиток кооперації та профспілкового руху.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000; Українське державотворення: Словник-довідник. — К., 1997.

Т. Самойленко

Охлократія (від грецьк. *ochlos* — натовп, чернь і *kratos* — влада) — панування, влада натовпу або політичних сил, які орієнтуються на безсистемні, провокативні дії, гасла й вимоги неорганізованої маси народу. Явище О. досліджував у своїх працях Аристотель. У праці "Політика" він визначав О. як один з негативних проявів демократії, коли влада опиняється в руках демагогів, які потурають емоціям і пристрастям натовпу, або ж переходить до повсталого народу, який внаслідок своєї непідготовленості й неорганізованості виявляється неспроможним до керівництва державою. Саме поняття "О." запровадив давньогрецький історик Полібій. Згідно з його вченням, О. означає переродження демократії, царство натовпу, що чинить насилля і беззаконня. Ж. Боден вважав О. причиною суспільних потрясінь і громадянських воєн. Про психологію натовпу в умовах О. і про тяжкі наслідки цієї форми правління писали Г. Тард і Г. Лебон. Розквіт "царства натовпу" вони прогнозували у зв'язку з реалізацією соціалістичної ідеї. Російський політичний мислитель І. Ільїн пов'язував О. з руйнуванням правосвідомості народу та традиційних основ його соціального буття.

Охлократія як різновид здійснення влади — рідкісне явище, що характеризується нестабільністю і виявляється переважно в кризових, перехідних умовах суспільно-державного розвитку, коли послаблюються попередні структури влади та механізми державно-правового регулювання суспільного життя, а нові, здатні встановити стійкий правопорядок, ще не склалися. Закони при цьому втрачають свою силу, а суспільно-політичне життя визначають мінливі примхи натовпу або тих, хто впливає на його настрої. Історичне втілення рис охлократичного правління вбачають у Великій французькій революції, революціях 1848 р., Паризькій комуні, Жовтневій революції 1917 р. у Росії та перших роках радянської влади. З нормалізацією становища в економічному і соціальному розвитку об'єктивна база для О., як правило, звужується, однак її рецидиви можливі в різних сферах суспільного життя на націоналістичному, релігійному, побутовому ґрунті.

У сучасних умовах О. виявляється переважно у популізмі, політичному авантюризмі, правовому нігілізмі, невиправданій примітивізації суспільних проблем представниками влади, правлячої еліти. Там, де потрібні спільні конструктивні й тривалі зусилля зі створення і зміцнення державних інститутів, правової системи, ефективних засобів захисту прав громадян, О. виявляє своє цілковите безсилля. О. — небезпечне політичне явище, здатне привести будь-яке суспільство до загальнонаціональної катастрофи. Держави і уряди оберігають себе від охлократичних тенденцій за допомогою розвитку форм представницької демократії, зміцнення механізмів забезпечення законності й правопорядку.

Ильин И. А. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948–1954 годов: В 2 т. — М., 1992 — Т. 1; *Лапицкий М. И.* К свободной демократии или демократической тирании. Разговаривая с Токвилем // Политические исследования. — 1992. — № 5–6; *Ортега-і-Гассет.* Бунт мас // Ортега-і-Гассет. Вибрані твори. — К., 1994; *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999.

В. Горбатенко

П

Паблік рилейшнз (від англ. *public relations* — відносини з публікою) — 1) мистецтво й наука аналізу тенденцій, передбачення їх наслідків, надання рекомендацій керівництву організацій і здійснення програм дій в інтересах організацій і громадськості; 2) функція управління, що сприяє налагодженню або підтримці взаємовигідних зв'язків між організацією і громадськістю, від якої залежить її успіх або невдача (С. Каптліб, А. Сентер, Г. Брум); 3) діяльність різноманітних урядових та інших організацій задля досягнення взаєморозуміння з громадськістю. Вперше офіційний вислів вжив президент США Т. Джефферсон, коли в 1807 р. у чернетці свого "Сьомого звернення до Конгресу" вписав паблік рилейшнз замість "стан думки". Мета П. р.: — встановлення двостороннього спілкування для виявлення загальних уявлень або спільних інтересів і досягнення взаєморозуміння, що ґрунтується на знанні і широкій інформованості; створення атмосфери довіри. П. р. є однією з важливих частин державної управлінської діяльності і покликані забезпечити відповідні контакти між людьми, тобто розширити канали, можливості спілкування, забезпечити широкий обмін інформацією.

Паблік рилейшнз займається розробкою сучасних комунікативних технологій, тобто спеціальних механізмів для спілкування, обміну думками і взаєморозуміння. Вважають, що загалом П. р. виконує три основні функції (В. Королько): 1) контроль думки і поведінки громадськості з метою задоволення потреб і інтересів передусім організації, від імені якої здійснюються акції П. р.; 2) реагування на громадськість (тобто організація враховує події, проблеми або поведінку інших і у відповідний спосіб реагує на них); 3) досягнення взаємовигідних відносин між усіма пов'язаними з організацією групами громадськості шляхом сприяння плідній взаємодії з ними.

Политологический словарь: В 2 ч. — М., 1994; *Королько В. Г.* Основи масово-інформаційної діяльності: Підручник / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов. — К., 1994; *Почепцов Г.* Паблик рилейшнз, или как успешно управлять общественным мнением. — М., 1998; *Ненов И. Г., Соколов В. Н.* Четвертая власть. — Одесса, 1997; *Бебик В. М., Сидоренко О. І.* Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К., 1996; PR у державних організаціях: Матеріали наук.-практ. семінару / В. В. Басалюков, В. М. Бебик, С. В. Куніцин та ін.; За заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина. — К., 2003.

М. Головатий

Палавер (англ. *palaver*) — термін, який в англомовних словниках має кілька значень: метушня, марні розмови, а також тривала нарада чи нескінченна мовленнєва дискусія в африканських племенах при розв'язанні нагальних питань, чи переговори між африканцями (будь-якими туземцями) та купцями. О. Гьофе звернув увагу на те, що і німецькою мовою слово "палавер" перекладається як "нескінченна балаканина". Таке тлумачення феномену П. за О. Гьофе містить в собі європоцентристське його розуміння, яке не вбачає в палавері доцільності, бо він, мовляв, не висуває на перше місце прийняття рішення. Тоді як західноєвропейський підхід у політиці завжди на передній край висуває проблему термінового прийняття рішення. Тому для прийняття рішень у короткий час у парламентах створюється більшість. При цьому не звертається увага на те, що "більшість" може приймати рішення похапцем, без належного їх обґрунтування. Саме європоцентристський підхід орієнтований на перемогу, а не на розумний консенсус.

У сучасній політично-правовій літературі (О. Гьофе, Б. Буго та інші) П. розглядається як форма народних зборів, що має тисячолітню традицію в Африці. П. — це форма демократії, але не в її європейському розумінні, де панує більшість над меншістю. П. передбачає досягнення загального консенсусу, він є консенсуальною демократією. Тому П. не передбачає регламенту для промовців та обмеження учасників. Усі рівні і мають можливість брати участь в обговоренні доти, доки не буде досягнуто згоди усіх.

В Африці П. скликається в екзистенційно важливих ситуаціях, наприклад, коли виникла загроза існуванню спільноти — раптова смерть вождя, розбійницький напад чи природна катастрофа. Може він скликатися і з якихось суто моральних питань (зневаги одного з членів спільноти тощо).

О. Гьофе вважає, що П. як консенсуальне правління мав місце і у давній Ісландії, щось подібне до нього було у германських народних зібраннях — динг або тинг (Ding bzw. Thing). Різновидом П. у слов'янських народів було, швидше за все, народне віче і козацькі ради. Щоправда, М. Грушевський та інші автори вважали досить-таки умовним застосування терміна "демократія" щодо правових процесів в Україні періоду Київської Русі. Дещо інша ситуація склалася за козацько-гетьманської доби. Дослідники цього періоду зазначають демократизм козацької спільноти. У війську Запорозькому Низовому не було феодальної власності на землю, всі органи управління були виборними і їхню діяльність контролювала Січова рада (колом), прийняття рішень здійснювалося не більшістю, а загальною згодою. Ці прикмети управління козацько-гетьманської доби співзвучні П. Але, мабуть, дослідники проблем історії демократії в Україні не знали терміна П. і тому ним не користувалися. Замість нього вони (Н. Яковенко) ведуть мову про відлуння на Січі "архаїчних норм і традицій", керування "стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом" тощо. Водночас треба зазначити, що на Січі опонентів могли ліквідовувати фізично, заборонявся допуск жінок до місць перебування козацького колективу, тому козацька демократія нагадувала "модель архаїчних корпоративних союзів та чоловічих воїнських братств, пов'язаних взаємною клятвою" (Н. Яковенко).

Ідея П. безумовно стосується функціонування традиційного суспільства. В індустріальному суспільстві з його урбанізованою культурою, формами спілкування, що стають дедалі більше опосередкованими, П. як форма демократії може мати сенс, швидше за все, в двох виявах: 1) на рівні місцевого самоврядування; 2) як право меншості та як побудова суспільних процесів на засадах "солідарності інтересів" (І. Франко).

New webster's Dictionary and Thesaurus of the English language. — USA, 1993; The Concise Oxford Dictionary of Current. — Oxford, 1995; *Гьофе Отфрід.* Розум і право. — К., 2003; *Bugo B.* Gibt is eine spezifisch afrikanische Ethik? Eine Anfrage an westliches. Denken // Stimmen der Zeit. — 1989. — № 114; *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1993. — Т. 3. До року 1340; *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997; Основи демократії. — К., 2002.

Н. Рижко

Панамериканізм (від грецьк. *pan* — все і англ. *american* — американський) — політична доктрина, в якій обстоюється історична, економічна, культурна спільність країн і народів Американського континенту. Основне політичне завдання П. від початку його виникнення — обґрунтувати претензії США початку XIX ст. на гегемонію в Західній півкулі. Відповідними гаслами цих претензій ("Америка для американців" та ін.) виправдовувалась боротьба проти європейських колоніальних держав. У 1832 р. президент США Дж. Монто проголосив доктрину, основною ідеєю якої стало заперечення втручання реакційних європейських держав у справи Американського континенту. Однак у подальшому ця доктрина стала підґрунтям гасла "Америка для США", що засвідчувало справжню, а не декларовану сутність П. Своєрідне тлумачення соціально-економічного розвитку Західної півкулі, патерналізм США у відстоюванні загальних інтересів, історичної долі країн Американського континенту використовувалися політичними силами Вашингтона з початку оформлення держави. А з початку XIX ст. для досягнення власної зверхності і вирішення питань залежності країн Латинської Америки у Західній півкулі було створено воєнно-політичний блок, підпорядкований США. Отже, гасла "єдності інтересів" використовувалися лише для прикриття інтервенції США на Кубу, в Мексику, на Гаїті та в інші латиноамериканські країни.

Схильність до П. сприяє маскуванню інтересів великого капіталу США, який використовує в своїх експансіоністських, а часто й агресивних цілях для свого неподільного панування в регіоні різні міжамериканські організації. З 1889 до 1948 р. періодично скликалися Панамериканські конференції, тобто наради країн цього континенту. У наступні десятиріччя Міжамериканські конфе-

ренції були вищим органом Організації американських держав, членами якої стали близько 30 країн. У 1962 р. під тиском США із організації виключили Республіку Кубу. Вищим органом Організації американських держав з 1970 р. є щорічна Генеральна асамблея міністрів закордонних справ, виконавчим органом — Постійна рада організації у Вашингтоні. Іншою організацією є Міжамериканський банк розвитку, заснований у 1960 р. для фінансування програм розвитку в країнах Латинської Америки. Визначальні позиції США уможливили використання цією державою зазначеної організації у своїх політичних цілях.

Національно-визвольні, прогресивні сили Латинської Америки виступали і виступають за рішучу боротьбу проти доктрини П. та її різноманітних модифікацій і різновидів.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К. 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Пангерманізм (від. грецьк. *pan* — усе і "германці" — застаріла назва німців) — у завершеному вигляді гранично шовіністична, войовнича доктрина (і відповідний політичний рух німецькомовного населення), що полягала у прагненні до об'єднання в одне державне утворення всіх німецьких країн, обґрунтовувала "законність" континентальної експансії і завоювання великих колоній Німеччини, підкорення всієї світової політики німецькій гегемонії.

Пангерманізм став відображенням прогресивного за своїм історичним змістом, але запізнілого процесу консолідації німецької нації, зумовив ще на початку XIX ст. появу різних об'єднувальних концепцій, в яких ідеалом слугувала "єдність народу і держави" (Е. Арндт). З утворенням Німецької імперії (1871) Австро-Угорщина схиляється на користь нової германської могутності, в середовищі австро-німецьких політиків швидко поширюється П. З'їзди австрійських німців, що проходили у Відні, започаткували ряд пангерманських утворень у Габсбурзькій імперії. Одночасно в Пруссії за часів правління О. Бісмарка переслідували поляків, датчан, інші народи, вели боротьбу з католицизмом і польською мовою. П. у Німеччині поширився в літературі, філософії, історії і публіцистичних виданнях, набув організаційних форм як політичний рух, утворилося чимало колоніальних товариств. Серед останніх особливо вирізнявся Пангерманський союз, який поширював свій вплив на всі німецькі володіння і всі німецькі області в інших державах, особливо на уряд і суспільство Німеччини.

Пангерманізм заперечував міжнародне право і виправдовував "політику сили", проповідував крайні націоналістичні і шовіністичні ідеї, расову теорію про нібито культурно-цивілізаційну перевагу німців, обґрунтовував піднесення німецької нації над усіма іншими народами. Пангерманісти широко використовували ідеалістичну філософію Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та інших мислителів, ідеї колоніальних політиків про "Велику Німеччину", "місію німецького народу", яка не може "обмежуватися горизонтом вузьких кордонів Німецької імперії". П. ставав дедалі більш войовничим, шовіністичним, загарбницьким і дедалі ширше опановував громадську свідомість. Він був однією з дієвих засад агресивної зовнішньої політики германського імперіалізму та фашизму (Перша і Друга світові війни). Його виявами були насильницьке приєднання Австрії до Німеччини (аншлюс у 1938 р.), інші акти загарбницької політики німецького фашизму. Окремі вияви П. мали місце в Західній Німеччині і Австрії в перші десятиріччя після Другої світової війни, а також у період досягнення державної єдності німецького народу в 1990 р. та у наступні роки.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Панібудьласка Володимир Федорович (нар. 1929) — український історик, політолог. Народився на Дніпропетровщині, в с. м. т. Петриківка, Петриківського району. По закінченні середньої школи вчився живопису в Дніпропетровському художньому училищі, потім у художньому інституті. Після закінчення Дніпропетровського університету (1954 р.) працював учителем історії у школі, а після закінчення у 1961 р. аспірантури Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка захистив дисертацію і отримав науко-

вий ступінь кандидата історичних наук. У 1976 р. став доктором історичних наук, згодом професором (1981 р). Багато років займається викладацькою, науковою роботою. В 1984 р. отримав звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки. Тривалий час досліджував проблеми історії СРСР, УРСР, проблеми міждержавних та міжнаціональних відносин, історії КПРС, КПУ, комсомолу, виховної роботи з молоддю тощо. В останні роки, особливо з 1991 р., почав активно розробляти політологічну тематику. Наукова діяльність П. сконцентрована навколо питань соборності України, консолідації українського суспільства, етнонаціональної історії України та політології. Основні праці П., написані ним у співтовариства: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник: В 2 т. / В. Ф. Панібудьласка, І. О. Кресіна та ін. — К., 1997; Політологія: Підручник / І. С. Дзюбко, І. О. Кресіна та ін. — К., 1998; Політологія: Навч.-метод. посіб. для семінар. та практ. занять / М. М. Гордієнко, І. О. Кресіна. — К., 1998; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія. — К., 1998; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях / І. С.Дзюбко, О. Д. Авдієнко та ін. — К., 1999.

М. Головатий

Панісламізм — релігійно-політична ідеологія і практика, в основу якої покладено концепцію єдності мусульман планети і необхідності їхнього згуртування в єдиній ісламській державі. Ідеї П., висунуті в 70-х роках XIX ст. турецьким просвітителем Н. Кемалем, отримали подальший розвиток у працях ісламського реформатора Джамала ад-діна аль-Афгані. Інші прихильники П. послідовно виступали за створення єдиної мусульманської держави, яка протистояла б західним державам. Гасла П. сприяли успішній боротьбі проти колоніалізму, активізації національно-визвольного руху народів Індії, Індонезії, Судану та інших країн. Перемога Жовтневої революції (1917 р.) у Росії стимулювала практику використання ідей П. для "боротьби проти комуністичної експансії". У свою чергу, гасла боротьби проти П. стали своєрідним приводом-виправданням великомасштабних репресій сталінського режиму проти мусульманських релігійних діячів, керівних кадрів і інтелігенції всіх республік СРСР. Після закінчення Другої світової війни гасла П. було використано в ході спроб створити ряд військово-політичних блоків мусульманських країн, що відповідають інтересам колоніальних держав. Після краху колоніальної системи на основі ідей П. створюється більш поміркована і гнучка концепція єднання мусульман світу — концепція ісламістської солідарності. Вона містить як ідеї суспільно-політичної інтеграції мусульман, так і ідеї ісламізму мусульманського суспільства. Рух ісламської солідарності, що охопив більшість країн мусульманського світу, одним із своїх завдань вбачає підтримку багатими державами бідних країн. Оскільки лідером руху є Організація "Ісламська конференція" (ОІК), то велика кількість статутних цілей і завдання цієї організації стали своєрідними цілями-гаслами руху. Серед них такі: координація дій мусульманських держав у міжнародних організаціях і захист гідності, незалежності і національних прав усіх мусульманських народів. Створені під егідою ОІК численні міжнародні мусульманські банківські, науково-технічні, дослідні, освітні, інформаційні установи сприяють реалізації завдань руху ісламської солідарності. Учасниками руху розроблено проекти формування ісламського спільного ринку й організації об'єднаних ісламських націй зі своєю радою безпеки. На сьогодні панісламістські рухи не наголошують на створенні ісламського халіфату, мова йде насамперед про єднання мусульман відносно Заходу (передусім США) і Ізраїлю. Ісламістські рухи на сьогодні з'являються як реакція соціальних груп, розчарованих провалами "світського націоналізму" або напругою, що її викликала політика модернізації. Основними ідеологічними і пропагандистськими центрами руху ісламської солідарності є Всесвітня ісламська ліга (зі штаб-квартирою в Мецці) і Всесвітній ісламський конгрес (зі штаб-квартирою у Карачі). В їхніх засобах масової інформації є чимало публікацій, що розвивають ідеї "єдиної ісламської нації", "єдиної ісламської держави", "ісламського халіфату", "Сполучених штатів ісламу" та ін. Їхні автори майбутнє мусульманського суспільства вбачають у єдиній ісламській державі або в конфедерації мусульманських країн. Надійними кроками на шляху до цієї мети розглядають започатковані в останні два десятиліття заходи для зміцнення пози-

цій ісламу в різних країнах світу, такі, як запровадження мусульманських законів у Пакистані, Ірані, Афганістані, підготовка до здійснення аналогічних заходів у ряді інших країн, входження в ОІК молодих держав Центральної Азії, а також Азербайджану, розгортання будівництва ісламських центрів, мечетей, мусульманських навчальних закладів у країнах Азії, Африки, Європи й Америки, бурхливе відродження ісламу в Росії. Поряд з доцентровими тенденціями в ісламському світі існує і низка факторів, що перешкоджають ісламській консолідації (наприклад, наявність в ісламі різних конфліктуючих між собою напрямів, насамперед сунізму і шиїзму). Гострою проблемою на шляху ісламського єднання є династичні, міждержавні, етнічні і клановоплемінні протиріччя, а також проблеми "розділених народів" (Курдистан, Белуджистан, конфлікти між Іраком і Іраном, Йорданією, Кувейтом, Сирією, між Туреччиною і Сирією, Лівією, Саудівською Аравією й Алжиром, Суданом і т. ін.).

Левин З. И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте. — М., 1972; *Степанянц М. Т.* Ислам в философской и общественно-политической жизни. — М., 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Панславізм (від грецьк. *pan* — усе і "слов'яни" — спільна назва цілого ряду східноєвропейських народів) — теорія всеслов'янської єдності в тій чи іншій формі й відповідний політичний рух. П. формувався як природний наслідок боротьби слов'янських народів за звільнення від турецького і австро-угорського панування. Першим свідомим представником П. був учений хорватського походження Ю. Крижанич, який певний час жив на території Росії в другій половині XVII ст. Проте як самостійний напрям суспільно-політичної думки П. оформився на рубежі XVIII–XIX ст. у західнослов'янських областях, що перебували під владою Австрійської та Османської імперій: Чехії, Хорватії, Сербії, а також Росії.

Теорія П. не мала стійкого і завершеного вигляду, окремі її представники на перший план висували різні її аспекти і часто суперечили одне одному в своїх політичних постулатах. Залежно від епохи і народу, які висували ідеї П., він набув своєрідних відтінків і спрямування: слов'янської взаємності і культурної спільності; федерації або конфедерації слов'янських народів, що пропонувалися окремими діячами українського, чеського і польського визвольних рухів; монархічної федерації під егідою царської Росії; протиставлення слов'янських народів усім іншим, яке обстоювали М. Костомаров та інші ідеологи П. в Росії. В першій чверті XIX ст. у Росії з'являються й панславістські проекти, які мали яскраво виражений революційно-демократичний характер й орієнтацію на створення широкої за складом учасників конфедерації слов'янських народів на основі ліквідації монархічних систем правління й встановлення ліберально-демократичних політичних режимів у всіх країнах-учасницях. Зокрема, декабристське Товариство об'єднаних слов'ян (1823 р.) як основну політичну мету задекларувало революційне звільнення всіх слов'янських народів та об'єднання їх у єдину демократичну республіканську федерацію. Передбачалось, що до її складу увійдуть Росія, Польща, Богемія, Моравія, Угорщина з Трансільванією, Сербія, Молдавія, Валахія, Болгарія, Далмація і Кроація (угорців та румун представники Товариства вважали відгалуженням слов'янства). Кожний із об'єднаних у федерацію слов'янських народів мав би власний конституційний устрій, особливу форму демократичного правління, що відповідала б національним традиціям, місцевим умовам та традиціям власного законодавства.

Ідеї тісної політичної співпраці і зближення слов'янських народів висувалися й представниками чеського національного руху у першій половині XIX ст. — Я. Колларом, П. Шафариком, Й. Добровським. Також їх сповідували і представники так званого іллірійського руху — просвітники хорват Л. Гай, серби і чорногорці. У останніх ці ідеї мали явно русофільський характер. Водночас ці течії відображали процес національного пробудження західних та південних слов'ян і прагнення їхніх культурних еліт до досягнення незалежності й були похідними становлення національних світоглядних засад.

У Росії ці прагнення сприймалися окремими консервативними мислителями та політичними діячами, що наслідували підходи М. Карамзіна й серйозно розглядали об'єднання всіх слов'янських народів під прово-

дом Російської імперії та створення "загальнослов'янського царства". В 30-х роках XIX ст. ідеї П. було взято на озброєння російським імператорським двором та консервативною суспільно-політичною думкою. В Російській імперії склалося уявлення щодо її природної відповідальності й покровительства всім слов'янам. Це серйозно вплинуло на формування російської зовнішньої політики й спричинило втягнення Росії у ряд воєнних конфліктів з Туреччиною та іншими європейськими державами. Ідеї П. були вельми популярними серед російської інтелігенції, яка надала їм ліберально-демократичний відтінок, а також розвивалися пізніми слов'янофілами. Це було пов'язано з тим, що у визвольній боротьбі проти турецького і австро-угорського панування слов'янські народи розраховували на допомогу і підтримку російського народу. Окремі ліберальні і реакційні діячі Росії пояснювали це тим, що, звільнившись від утисків Туреччини й Австро-Угорщини, слов'янські народи повинні об'єднатися під патронатом російського самодержавства. П. у Росії як ідеологія склався в зв'язку з поразкою в Кримській війні 1853–1856 рр. і під впливом придушення Польського повстання 1863–1866 рр. Відповідна реакція російського дворянства на ці події виявилась у поглядах М. Данилевського, В. Ламанського, М. Страхова, А. Кошелєва та інших громадських діячів, які стали ідеологами П. у Росії в цей період. Вони вважали, що об'єднання слов'янських народів під егідою царської Росії має привести до їх русифікації, сприяти піднесенню ролі російської мови у сфері культури і політики. Теоретичні твердження про самобутність історичного розвитку слов'янства слугували основою для політичних висновків про необхідність союзу всіх слов'янських народів на чолі з Росією, але без Польщі, яка через певні історичні обставини нібито втратила слов'янський характер і належить до Заходу.

Польські ж ідеологи П. висували ідею слов'янських сполучених штатів без Росії, під керівництвом Польщі. Загалом представники П. вирішували питання про звільнення й об'єднання слов'ян з націоналістичних позицій, розвивали ідеї активної підтримки визвольної боротьби південнослов'янських народів аж до захоплення Константинополя. Водночас П. був скомпрометований придушенням Росією польських повстань 1831 та 1863 р., скасуванням автономії Царства Польського в складі імперії, а також участю царизму в придушенні революцій 1848–1849 рр. у Центральній та Східній Європі. За цих умов, коли царизм Росії придушував революційний рух і відігравав роль "жандарма Європи", панславізму здебільшого надавався реакційний зміст.

Тому залишаючись тривалий період у сфері ідеологічних постулатів, П. лише з часом набув дещо більш визначеного політичного характеру. Це знайшло своє відображення у створенні "Слов'янської унії" у Віденському рейхсраті (1908 р.), "Балканського союзу", до якого увійшли і неслов'яни, а також у відповідних прагненнях слов'янофілів і кадетів, певної частини бюрократичних та військових кіл царської Росії до поширення П. На території Росії неодноразово здійснювалися заходи щодо популяризації ідей П. — це слов'янські з'їзди тощо.

Найбільший політичний вплив П. у Росії мав у 60–70-х роках XIX ст., особливо під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли він підштовхував царський уряд до активніших зовнішньополітичних дій. Деяке пожвавлення П. мав напередодні і під час Першої світової війни 1914–1918 рр. як відповідна реакція на посилення німецької експансії і діяльності Пангерманського союзу. Водночас П. на рубежі XIX–XX ст., його панславістські проекти вочевидь були відірваними від реальності. П. як політична течія зазнав поразки і зійшов з історичної сцени. Рецидиви його виявів відчутні на континенті в останні десять-п'ятнадцять років як результат рушійних змін 90-х років XX ст. і наступних трансформаційних перетворень у всіх слов'янських народів. Проте ідеї П. зазнали краху при зіткненні з реаліями розпаду всіх федерацій слов'янських народів — СРСР, Чехословаччини, Югославії, що існували наприкінці XX ст. Нині П. здебільшого обстоює підтримку культурних та інших зв'язків між слов'янськими народами і державами. Зокрема, в Росії, інших слов'янських нині незалежних державах періодично проводяться культурні та політичні заходи, що спрямовані на популяризацію ідей культурно-духовної єдності слов'янського світу.

Політологічниий енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна. — К., 1997; Политическая энциклопедия. — М., 2003;

Шафарик П. Славянские древности. — М., 1848; *Аксаков И. С.* Славянский вопрос. — М., 1886; *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. — СПб., 1996.

А. Кудряченко

Панчук Май Іванович (01.05. 1937 р., с. Попільня Попільнянського району Житомирської обл.) — дослідник політичної історії України, проблем етнології та етнополітології. Доктор історичних наук (1983), професор (1987). Заслужений діяч науки і техніки (1997). Академік Академії наук вищої школи та Української Академії політичних наук. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1960). До 1965 р. працював у Полтавському обкомі комсомолу. По закінченні аспірантури — в Київському технологічному інституті харчової промисловості. З 1969 р. — лектор ЦК КП України, з 1976 р. — старший науковий співробітник, завідувач сектора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 1991 р. працював головним науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. З 1992 р. очолював відділ національних меншин в Інституті національних відносин і політології НАНУ, а в 1994–1996 рр. був заступником директора з наукової роботи. У період з 15 липня 1996 по 27 липня 1998 р. — перший заступник та голова Вищої атестаційної комісії України. Нині — завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

Автор понад 400 публікацій. Співавтор навчальних посібників з історії України, політології для студентів вищих навчальних закладів. Підготував ряд праць з історії національно-визвольного і комуністичного руху в західноукраїнському регіоні, боротьби за соборну Українську державу ("Ідейно-організаційне зміцнення Компартії Західної України і посилення її впливу на маси" (1983), "Хотинське повстання" (1989), "В авангарді боротьби за возз'єднання" (1989)). Проблеми національного суверенітету України, національних відносин, етнології та етнополітики П. розглядає у працях "Національні відносини в Україні" (1994), "Національні меншини України в 20–30-х роках XX ст. Історико-картографічний атлас" (1996), "Український національний комунізм. Трагічні ілюзії" (1997), "Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект" (2000) та в інших публікаціях.

Під науковим керівництвом П. підготовлено та захищено 27 кандидатських і 5 докторських дисертацій.

М. Кармазіна

Папа Римський (*Pone*; лат. *papa* від грецьк. *pappas* — батько) — глава католицької церкви і держави Ватикан. П. Р. обирається на все життя колегією кардиналів (з 1889 р. завжди з кардиналів) таємним голосуванням.

М. Головатий

Папство (*papacy*) — керівництво католицькою церквою, релігійний центр, який очолює папа римський. П. складалося на основі римського єпископату. В V ст. римські єпископи присвоїли собі назву "папа", домоглися від римського імператора едикту про підпорядкування їм інших єпископів. У VIII ст. було створено Папську область (проіснувала до 1870 р.), яка поклала початок світської влади пап. З 1929 р. (за Лютеранськими угодами) папа римський стає главою держави Ватикан.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Папська курія (лат. *curia,* від *cum* — разом і *vir* — чоловік) — верховний правлячий орган папської влади, сукупність центральних установ такої влади.

М. Головатий

Парето Вільфредо (1848–1923) — італійський економіст, соціолог і політолог. Відомий як дослідник проблеми і основоположник теорії еліт. За визначенням П., люди різняться фізично, морально і інтелектуально. Елітою він вважав сукупність індивідів, що досягли великих результатів у будь-якій галузі, поділяв її на правлячу еліту і неправлячу. Владу в суспільстві має, на думку П., правляча еліта, яка, захопивши керівні висоти, не допускає появи талановитих людей, котрі загрожують її існуванню. Вважав, що існують два типи еліти, які по-

стійно змінюють один одного, — "леви" і "лисиці". Стабільна політична система характеризується перевагою еліти "левів", хоча там, де "левів" більше, суспільство схильне до застою. Еліта "лисиць", навпаки, забезпечує динамізм у розвитку суспільства. Основна праця П. — тритомник "Трактат із загальної соціології" (1916).

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Паритет (від лат. *paritas* — рівність) — 1) рівноцінність; співвідношення між валютами у золоті; 2) рівність, рівне співвідношення, однакове становище (сторін, учасників домовленостей).

М. Головатий

Парламентаризм (від англ. *parliament*, нім. *Parlament*, фр. *parlement* — парламент) — у широкому значенні слова це система державної влади, за якої вельми суттєва роль належить народному представництву (парламенту). П. у вузькому розумінні — це система владних відносин, за якої чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів і в якій провідну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький, законодавчий і контролюючий орган влади. Таким чином, П. являє собою широке за змістом поняття, що охоплює форму організації державної влади, конкретний спосіб управління державою, механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої і судової гілок влад, систему взаємодії держави і суспільства. П. формально властивий усім державам, в яких діють парламенти, в тому числі і при авторитарних (на сучасному етапі Іран, Ірак), і при тоталітарних (нацистська Німеччина, СРСР) режимах. Сучасний П. — невіддільна складова демократичного розвитку й правління, є реальністю лише в тій державі, де існує політична конкуренція, а парламент формується на засадах загальних, регулярних, таємних і вільних виборів.

Парламентаризм — це історично зумовлений наслідок суспільно-політичного розвитку, викликаний формуванням і становленням державності. Його передісторією можна вважати створення в Афінах Солоном у 594 р. до н. е. представницького колегіального органу — Ради чотирьохсот. Термін "П." сягає епохи феодалізму, коли виникли станово-представницькі установи (X ст. — ісландський альтинг; XII ст. — іспанські кортеси; XIII ст. — парламент в Англії; XIV ст. — генеральні штати у Франції та ін.). Парламенти набули поширення в ході та після буржуазно-демократичних революцій XIV–XVIII ст.

Батьківщиною П. вважається Великобританія — країна класичного парламентського правління. В основі теоретичного обґрунтування П. лежать принципи поділу влади, визнання провідної ролі законодавчої влади в державі (Дж. Локк), суверенітету парламенту (Е. Берк), запровадження загального виборчого права, на основі якого формується парламент, демократія (І. Бентам). Теорія П. набула розвитку в політичних поглядах Дж. Мілля, Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та ін. У XVIII ст. у Великобританії проходив процес становлення П. у сучасному розумінні. Наприкінці XVIII і в XIX ст. на принципах П. відбувалась державно-правова еволюція ряду країн Європи та Америки. Конкретні форми П. визначались національно-історичними і політичними умовами кожної країни. П. у тій чи іншій формі властивий кожній демократичній країні.

Сучасні форми і методи П. належать до фундаментальних надбань демократії та цивілізаційного розвитку. Засади П. нині найповніше втілюються в європейських республіках та конституційних монархіях, форму правління в яких можна розглядати як найбільш відповідну "ідеально-типовому" П. Дещо меншою мірою принципи П. реалізуються у парламентсько-президентських і президентсько-парламентських республіках: Фінляндія, Франція, Португалія. Деякою мірою вони присутні в політичних системах усіх сучасних демократичних держав, у тому числі і президентських республік. П. означає, що парламент призначає відповідальний перед ним уряд, який він може і відкликати. Уряд зазвичай формує лідер партії, яка одержала перемогу на парламентських виборах, має парламентську більшість у своєму активі, несе відповідальність перед парламентом. У парламентських республіках можливе поєднання посади члена уряду та депутата парламенту (у Великобританії, наприклад, прем'єр-міністр входить до палати громад). Парламент контролює діяльність уряду, може вимагати від уряду ре-

гулярних звітів про його діяльність, санкціонувати найважливіші його заходи (насамперед затверджувати програму уряду) й може висловити уряду вотум недовіри. Наслідком останнього є відставка уряду або розпуск парламенту та проведення дострокових парламентських виборів. До основних функцій парламенту належать поряд з контролем за урядом законотворчість, затвердження бюджету та представництво суспільних інтересів. Уряду при парламентській формі правління належить право законодавчої ініціативи, він має право (наприклад, у Великобританії та ФРН) накладати вето на прийняті парламентом закони. Главою держави є конституційний монарх — Великобританія, Бельгія, Швеція, Японія або президент — ФРН, Італія, Індія, в Канаді та Австралії главою держави формально є королева Великобританії, яка представлена генерал-губернатором. Глава держави символізує єдність нації й виконує здебільшого представницькі функції. В парламентських республіках можна виокремити такі різновиди виборів глави держави: 1) прямі загальні вибори — в Австрії, Ірландії, Ісландії, Сінгапурі; 2) багатоступінчасті вибори: а) президент обирається парламентом — у Греції, Угорщині, Ізраїлі, Швейцарії; б) президент обирається колегією, яка складається із депутатів парламенту та представників органів управління й місцевого самоуправління найбільших адміністративно-територіальних одиниць — в Італії; в) в окремих федеративних країнах президента обирає спеціальна колегія виборщиків — ФРН, Індія. Глава держави призначає прем'єр-міністра, канцлера, які зазвичай є лідерами партії, що перемогла на парламентських виборах. При коаліційному уряді главою уряду з тієї ж причини стає лідер найвпливовішої партії із блоку парламентської більшості.

З другої половини XX ст. спостерігається тенденція до посилення ролі уряду та зміцнення його повноважень за рахунок парламенту. З точки зору сучасних західних політологів, це викликано необхідністю забезпечення якісного, оперативного і професійного управління державними справами, посилення виконавчої влади. Вищезазначений перерозподіл владних повноважень зумовлений певними соціально-політичними інтересами. Виявом цього є взаємовідносини гілок влади в Україні та інших країнах СНД. П. сьогодні — це реальна арена протистояння, зіткнення і суперництва, з одного боку, а з іншого — подолання суперечностей, досягнення консенсусу, використання партіями трибуни парламенту для активної пропаганди своїх програм, здійснення ідеологічного впливу на населення, демократичної боротьби за владу. Водночас чимало західних політологів трактують П. як інститут з широким колом функцій загальнонаціонального представницького органу. Комплексне розуміння функцій парламенту стверджують американські дослідники, які інтегрують два елементи: стримування президента та захист громадян.

Аналіз поглядів на сучасну теоретичну модель парламенту і П. свідчить, що уявлення різних дослідників про його функції не завжди збігаються. Це стосується і поглядів щодо кількості його функцій, їх визначень, а також змісту окремих із них. Наприклад, є визначення щодо розуміння відповідних функцій у широкому та вузькому їх тлумаченні, є різне бачення змісту одних й тих самих видів діяльності. Однак досить чітко й рельєфно вимальовується основне, що об'єднує авторів: парламент здійснює представницьку функцію в широкому розумінні, яка включає й контроль над виконавчою гілкою влади.

Кудряченко А. І. Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму // Актуальні питання політології. Наукові праці МАУП. — 2003. — Вип. 5; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна. — К., 1997; *Hubner E.* Parlamentarismus und Regirungssysteme — Difinition und Abgrenzung // Beck R. Sachwoerterbuch der Politik. — Stutgart, 1996.

А. Кудряченко

Парламентарій — особа, яка є членом парламенту. Називають її в різних країнах неоднаково. Наприклад, у Великобританії членами парламенту називають тільки членів нижньої палати — палати громад. В США конгресмени — це не взагалі члени конгресу, а тільки члени палати представників. Депутатами також називаються зазвичай тільки члени нижніх палат. Члени верхніх палат у більшості країн — сенатори. Основне завдання П. — брати участь у законотворчості і здійсненні парламентом йо-

го функцій і повноважень. В інтересах якомога кращого виконання П. своїх завдань йому надають ряд необхідних прав. Він має право брати участь у роботі своєї палати та її органів, включаючи право на виступи, право присутності на засіданнях також і інших палат та їх органів, членом яких він не є, право на одержання необхідної інформації; право на утримання допоміжного персоналу. Він може пропонувати проекти рішень парламенту і його органів, хоча право законодавчої ініціативи в окремих країнах П. можуть здійснювати лише групами. У ряді країн П., що досягли відповідного віку і безперервно є членами парламенту визначену кількість років, одержують право на спеціальну пенсію, яка виплачується незалежно від пенсій з інших підстав. Найчастіше П. на політичній основі (партійна належність) формують об'єднання парламентаріїв, які називаються здебільшого фракціями (Німеччина, Росія, Україна), парламентськими партіями (Великобританія), парламентськими групами (Іспанія). Іноді вони являють собою блок двох або більшої кількості політичних об'єднань, а нерідко до них приєднуються і незалежні (безпартійні) П. У палатах багатьох парламентів створюються спеціальні органи, які об'єднують лідерів фракцій, для вирішення того чи іншого питання або підготовки рішення загальних справ палат. Об'єднання П. можуть ґрунтуватися і на неполітичній основі. У ряді парламентів, частіше у верхніх палатах, створюються територіальні парламентські групи. Вони координують діяльність представників регіонів в інтересах найкращого задоволення регіональних інтересів. Створюються також парламентські групи для підтримки двосторонніх зв'язків з парламентами інших країн.

Парламентарії у більшості демократичних держав мають законом закріплені права, в тому числі й депутатської недоторканності протягом усього терміну їхніх повноважень. Відповідні положення існують і в Україні, проте не вщухають політичні дискусії й баталії, зіткнення різних поглядів і підходів щодо позбавлення депутатської недоторканності та можливостей притягнення депутатів до відповідальності за ті чи інші провини або заподіяну шкоду у випадках, передбачених законодавством. На даному етапі П. у нашій державі не можуть бути затримані, заарештовані, піддані обшукові, крім випадків затримання на місці злочину. Питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності П. вирішуються нині в Україні в кожному конкретному випадку за поданням Генерального прокурора до Верховної Ради України.

Парламенты мира. — М., 1991; *Роберт Г. М.* Азы парламентской культуры. — М., 1992; Український парламентаризм: минуле і сучасне. — К., 1999; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Парламентська процедура — демократичне забезпечення в представницькому зібранні волевиявлення більшості і захисту прав меншості; заздалегідь установлений порядок колективного обговорення визначених питань на основі рівності, спільно вироблених і обов'язкових для всіх правил. Практичне застосування П. п. у більшості випадків відбувається за такими напрямками: загальна організація роботи; порядок денний; голосування; вибори посадових осіб; утворення комісій; пропозиції. Спільна організація роботи передбачає визначення стратегічної мети і тактичних завдань представницького органу, а також встановлення прав і обов'язків його членів і регламентацію правил щодо кворуму зборів, внесення виправлень тощо. Порядок денний повинен відповідати потребам конкретно взятого органу і максимально сприяти виконанню його основної мети і конкретних завдань. У більшості зібрань парламентських типів порядок денний має таку послідовність: відкриття зборів; оголошення протоколу; звіти постійних комісій; звіти спеціальних комісій; незакінчені справи, обговорення нових питань; різне; оголошення про перерву або про закриття засідання. Процедура голосування може бути усною (так, ні), підняттям рук, шляхом вставання, таємним голосуванням, шляхом поіменного опитування, із застосуванням технічних засобів. Виокремлюють два основні види голосування — відкрите (поіменне) і закрите (таємне). Кожен член певного зібрання у разі незгоди з оголошеними результатами голосування може вимагати повторного підрахунку голосів. Порядок виборів повноважних осіб передбачає: вибори і затвердження комісії з ви-

сунення кандидатур; подачу списків кандидатів; висування кандидатур з місця; голосування (як правило, таємне), підрахунок голосів; оголошення результатів голосування. Формування комісій відбувається залежно від їхнього статусу. Вибори постійних комісій, як правило, передбачаються заздалегідь у програмних документах.

Регламент роботи Верховної Ради України. — К., 1996; *Кречмер Г.* Фракції, партії в парламенті. — К., 1999; *Кудряченко А. І.* Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму // Наукові праці МАУП. — 2003. — Вип. № 5; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Партикуляризм (від лат. *particularis* — окремий, частковий) — принцип соціальної та політичної активності, зорієнтований насамперед на захист приватних і вузькогрупових інтересів, що виявляється у прагненні до відокремлення, у переслідуванні специфічних, особистих чи групових цілей і т. ін. Термін "П." походить від традицій римського права. Це прагнення до самостійності окремих частин держави або різних сфер суспільного життя, а також тенденція до автономізації особи, що спирається на приватний інтерес. За певних умов, на рівні внутрішньодержавних відносин, може призвести до децентралізації, руйнування господарських та соціальних зв'язків, політичної роздрібненості, що зрештою зводиться до сепаратизму, тобто повного відокремлення частини держави.

Водночас П. передбачає забезпечення юридичних прав особистості (прайвеси), її етнічної автономії, і в цьому розумінні він є важливою складовою, яка характеризує життя демократичних суспільств. П. може бути корисним в умовах насильницької уніфікації економічного, політичного, культурного, соціального життя.

Политологический словарь / Под ред. В. И. Астаховой и проф. М. И. Панова. — Х., 1997; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред и сост.: Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2001.

О. Полішкарова

Партійна система — наявність однієї і більше партій у політичній системі країни та відносини між партіями, з одного боку, та владою — з іншого. За цими ознаками П. с. буває однопартійною, двопартійною та багатопартійною. За характером міжпартійних відносин, ідеологічним спектром і ставленням до режиму влади існують П. с. такого виду: атомізовані; поміркованого плюралізму; поляризованого плюралізму. Для однопартійної П. с. характерним є монопольне правління однієї партії, яка по суті стає наддержавною політичною силою, що пронизує усі владні структури. Така П. с. насамперед характерна для тоталітарних режимів. Їх вирізняє й те, що такі системи не лише виключають наявність конкуруючих партій, а й опозиції всередині самої партії. Для такої системи єдність понад усе, в ім'я якої приноситься у жертву ініціатива, свобода поглядів і дискусій. Для цього типу партійного керівництва характерний вождизм. Така П. с. рано чи пізно зазнає внутрішньої ерозії, вона втрачає органічний зв'язок з масами, вироджується у замкнену корпорацію політико-бюрократичного типу. Прикладом такої П. с. може бути КПРС за часів Радянського Союзу, яка монопольно правила країною впродовж 70 років і врешті-решт втратила свої провідні позиції.

Двопартійна П. с. — це система, характерна для окремих країн західної демократії з усталеними традиціями парламентаризму, поділу влади, верховенства права. Діє у США та Великобританії. Між партіями, що конкурують за владу за такої системи, немає принципової відмінності в ідеологічних засадах. Натомість є розбіжності у тактичних цілях, у підходах до вирішення тих або тих проблем національного масштабу. Така система припускає жорсткий контроль однієї партії за іншою, принципову критику одна одної, що змушує конкурентів діяти відповідально, дотримуючись правил і принципів демократичної конкуренції.

Багатопартійна П. с. характеризується наявністю більше ніж двох партій. Саме у межах цієї системи виникають відносини атомізації, поміркованого чи поляризованого плюралізму. Атомізована П. с. характеризується наявністю значної кількості дрібних і, як правило, маловпливових партій. Тому така система не є стабільною і ніколи не залишається сталою впродовж тривалого періоду. Зазвичай такі системи з часом транс-

формуються у стабільні П. с. Прикладом цього процесу може бути Україна, яка протягом майже десяти років незалежності існувала в режимі атомізованої П. с. Після ухвалення закону про вибори на змішаній основі у 1997 р. розпочався рух у напрямку трансформації атомізованої П. с. у систему поляризованого плюралізму.

Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. — К., 2000; *Коломейцев В. Ф.* Политические партии в зеркале западной политологии // Государство и право. — 1995. — № 10; *Пуфлер Е.* Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика. — 1997. — № 1; *Примуш М.* Політичні партії як правовий інститут: Кваліфікаційна ознака політичної партії // Віче. — 2001. — № 5.

Л. Шкляр

Партія влади — правляча партія, партія, яка перебуває при владі. П. в. — це партія, що за певних умов парламентської форми правління і партійно-пропорційної виборчої системи отримала право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті. В політології, в політиці часто поняття "П. в." вживають у некоректному плані, як певне звинувачення колишнього (зокрема в Україні) компартійного істеблішменту чи прихованих центрів впливу на легальні структури врядування. Фактично ж П. в. — це цілком легальне і відкрите володіння якоюсь партією важелями державного врядування, здобуте на політичних змаганнях і насамперед у ході виборів.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Партія державна — єдина партія в однопартійній системі, що спирається на конституційно-правове оформлення своєї провідної ролі. П. д. або монополізує право політичних інститутів щодо прийняття ними рішень, або взагалі підміняє такі інститути, займає їхнє місце. В західному ліберальному розумінні П. д. і демократія є несумісними, оскільки за таких умов втрачається можливість міжпартійної конкуренції, вільного волевиявлення.

М. Головатий

Партія парламентська (партії парламентського типу) — партія, що зорієнтована на парламентську роботу, на функціонування в рамках парламентаризму (тобто самого парламенту, а також місцевих, комунальних, муніципальних, провінційних та інших представницьких органів); партія, що працює в парламенті або представлена фракцією в парламенті. З-поміж усіх функцій основною для П. п. є розробка стратегії виборчих кампаній, програм для виступу і участі у виборах, організація і забезпечення перемоги на виборах. Виокремлюють три основні типи П. п.: 1) класичні партії (наприклад, республіканська і демократична партії США, консервативна партія у Великобританії), які функціонують там, де високою і помітною є роль представницької системи; 2) партії, що розглядають парламентську роботу як один із напрямів своєї політичної діяльності. П. п. мають порівняно стійке членство і базуються здебільшого на трьох основах: партійна структура, депутатський корпус і профспілкові та інші масові організації; 3) комуністичні партії, які в минулому розглядали парламентську діяльність не інакше, як другорядну, оскільки їхня ідеологія існувала саме як державна ідеологія.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна. — К., 1997.

М. Головатий

Партія політична — добровільне об'єднання громадян, метою якого є легальна участь у боротьбі за владу. П. п. будується на певних організаційних засадах та ідеологічних цінностях, навколо яких гуртуються соціальні та професійні групи населення для участі у формуванні органів державної влади, управлінні державою через своїх представників. У суспільствах демократичного типу П. п. — один із провідних політичних інститутів, завдяки яким формується влада, здійснюється політичне управління суспільством.

Партія політична — політичне об'єднання, позиція якого виражає інтереси певної соціальної групи як під час боротьби за

владу, так і за умов її здійснення. П. п. як інститути, що беруть участь у політичних процесах, насамперед виборчих кампаніях, з'явилися ще в добу античної демократії. Існували вони і в часи пізнього середньовіччя та європейського ренесансу у містах-республіках. Але як політичні інститути сучасного типу вперше виникають в епоху ранніх буржуазних революцій. Такі П. п. мають характерні ознаки — особливу структуру та організацію, програму і мету діяльності. П. п. слід відрізняти від громадських організацій та суспільно-політичних рухів. Відмінність між П. п. та громадянським об'єднанням полягає у тому, що перша чітко орієнтована на досягнення політичної влади, тоді як метою діяльності другого є насамперед позаполітичні цілі і методи боротьби і діяльності. Що стосується суспільно-політичного руху, то його відмінність від П. п. полягає у тому, що він вирізняється організаційною аморфністю та неструктурованістю, ідеологічною строкатістю, тимчасовістю існування, яке значно коротше за час дії П. п., що може налічувати десятки, а то й сотні років існування.

Отже, П. п. має чітку ідеологію та програму, організаційну структуру, статут тощо. У діяльності будь-якої П. п. можна виокремити стратегічні і тактичні цілі. Якщо стратегічним завданням діяльності П. п. є боротьба за владу, то тактичними — позиціонування до влади і політичного режиму як такого залежно від статусу: провладної чи опозиційної сили; обстоювання самостійної політичної лінії з будь-яких питань суспільного та національного масштабу; діалог з потенційними виборцями. Основними функціями П. п. є: представництво певних груп суспільних інтересів у вигляді політичної доктрини; комунікативна функція — зв'язок між владою і народом; формуюча та соціалізуюча — підбір кадрів, що становлять управлінську та політичну еліту суспільства; просвітницько-виховна та інформаційна робота як серед членів партії, так і її симпатиків; креативна — виробництво політичних ідей, які трансформуються у партійну доктрину і політичну платформу; мобілізаційна — консолідація суспільно-політичних верств на досягнення певної політичної мети.

На сьогодні існує досить ґрунтовна теорія партійних систем, яка дає можливість класифікувати й групувати партії за різними критеріями та ознаками. За основу класифікації партій можуть братися ідеологічні орієнтири, структуроутворюючим чинником яких є ставлення до форм власності — приватної чи колективної. Це класичний поділ, згідно з яким П. п. поділяються на праві та ліві. Якщо праві — прихильники приватної власності, то ліві — колективної. З часом ця альтернатива була доповнена третім напрямом, який виступає за змішану форму власності — і приватну, і колективну. П. п., які обстоюють цей шлях, дістали умовну назву "центристських".

За ідеологічним критерієм П. п. поділяються на консервативні, ліберальні та соціал-демократичні. В цих рамках можна виокремити партії християнської чи іншої релігійної орієнтації, національної (патріотичної чи націоналістичної) тощо. За методами роботи — радикальні та помірковані, зокрема парламентські. Якщо перші не виключають силових методів боротьби, захоплення влади у результаті державного перевороту, то другі орієнтуються лише на парламентську діяльність. За правовим статусом та місцем у політичній системі П. п. бувають легальними та нелегальними.

Класифікація сучасних П. п. передбачає також їх поділ на кадрові і масові. Кадрові П. п. — це партії, які об'єднують незначну групу професійних політиків і спираються на фінансову підтримку бізнес-груп та заможних верств суспільства. Масові ж партії орієнтуються на якомога ширше представництво інтересів населення та їх залучення до участі в політичному житті країни. Фінансову основу таких партій становлять членські внески. Залежно від місця П. п. у поділі влади вирізняють правлячі та опозиційні партії. Правлячими є ті П. п., які безпосередньо беруть участь у розподілі урядових портфелів за рахунок свого представництва у парламенті, де така партія становить більшість або ж входить до коаліції (блоку) партій більшості. Це дає можливість такій партії здійснювати власну політику на державному рівні і нести відповідальність перед виборцями за її результати.

Таким чином, будучи породженням історичного та суспільно-політичного процесу, П. п. за багатовікову історію здійснила досить серйозну еволюцію у напрямку адаптації до політичних умов свого існування. Оскільки ці умови постійно змінюються, то й, відповідно, змінюються роль, статус, форми організації та функціонування П. п. Як показує історична практика діяльності П. п.,

вони не є панацеєю від тих проблем, що їх постійно висуває політичне життя перед суспільством, державою і людиною. Інакше й не може бути, адже П. п. за визначенням — це лише частина, яка представляє групові інтереси. Намагання ж виразити інтереси усього суспільства, як це мало місце за умов тоталітарних режимів, по суті руйнує саму ідею партії як політичного інституту. Вона зрощується з державою й у такий спосіб стає політико-владним інститутом, що панує над державою і суспільством. Такий досвід мала фашистська Італія, нацистська Німеччина, комуністична радянська система.

На сучасному етапі розвитку політичних систем концепція П. п. також переживає певну модернізацію. Є підстави вважати, що по мірі того, як змінюватиметься роль держави у суспільстві, яка із засобу панування перетворюватиметься на інструмент узгодження суспільних інтересів — економічних, соціальних, національно-культурних, регіональних тощо, змінюватиметься і характер П. п. Дедалі важливішою ставатиме роль інститутів громадянського суспільства, а П. п. як вершина піраміди цього суспільства, очевидно, дедалі більше рухатиметься у бік професіоналізації політичної діяльності, стаючи кадровими структурами, що спеціалізуються на виборчих технологіях, парламентській роботі та лобіюванні груп інтересів у представницькому та законодавчому органі влади.

Дюверже М. Политические партии. — М., 2000; Закон України "Про політичні партії в Україні" // Голос України. — 2001. — 12 трав.; Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідникове видання. — К., 2001.

Л. Шкляр

Партія-машина — це назва партій, що використовуються для організації виборчих кампаній (зборів для їх проведення, висунення кандидатів, ведення агітації на їхню підтримку тощо). Такі партії існують постійно, якщо вибори проводяться регулярно і часто. П.-м. не мають фіксованого членства, партійних квитків, обов'язкової сплати членських внесків, широкого керівництва, але функціонують за рахунок добровільних пожертвувань, спонсорування і навіть асигнувань з бюджету. Типовим прикладом П.-м. є республіканська і демократична партії США.

М. Головатий

Пасивне виборче право — право бути обраним. П. в. п. є частиною системи виборчого права. Його принципи фіксуються в конституції та виборчому законі країни. Реалізація виборчих прав і зокрема пасивного відбувається у виборчому процесі. Реалізація П. в. п. передбачає балотування — участь у виборах у якості кандидата на відповідну посаду; не виключає і не обмежує реалізацію активного виборчого права — права обирати. Сучасні демократичні принципи не обмежують П. в. п. за ознаками соціальної належності, раси, віросповідання, за доходами тощо. За демократичних умов існують традиційні обмеження П. в. п. — вік, громадянство, осілість, дієздатність. Також використовується обмеження стосовно посадових осіб, зокрема, не можна одноразово балотуватись та займати посаду у виборчій комісії, яка проводить ці вибори. Правила і порядок реалізації П. в. п. регламентує відповідний виборчий закон. В Україні це закони "Про вибори президента України", "Про вибори народних депутатів України, "Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів".

Реалізація виборчих прав, зокрема пасивного є добровільним рішенням. Громадянин визначається щодо балотування — реалізації П. в. п. згідно з переконаннями, бажанням брати участь у політичному житті у такий спосіб.

Певним обмеження в реалізації П. в. п. є використання пропорційної виборчої системи, коли кандидатом може стати особа за рішенням партійного органу, натомість при мажоритарній виборчій системі громадянин може реалізувати П. в. п. за власним рішенням.

Законодавство України про місцеве самоврядування: Зб. законодавчих актів. — К., 2001.

Р. Балабан

Пахарєв Анатолій Дмитрович (нар. 27.06.1937) — політолог, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, професор кафедри філософії і політології МАУП. У 1959 р. закінчив історичний факультет Воронезького державного університету. Після закінчення аспірантури захистив у 1970 р. кандидатську дисертацію і одержав науковий ступінь кандидата історичних наук. З березня 1977 р. має вчене звання доцента. Має до-

свід суспільно-політичної роботи. З 1964 р. займається науковою і науково-педагогічною діяльністю: викладач, старший викладач, доцент Донецького політехнічного інституту, завідувач кафедри Донецької консерваторії, доцент Київської вищої партійної школи, Інституту політології та соціального управління, Київського політехнічного інституту; старший, провідний, головний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, в якому у 2003 р. захистив докторську дисертацію на тему: "Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище".

Основні наукові інтереси: політологія, політичне лідерство, політичні еліти, політичні партії, політичні системи сучасності, історія політичної думки. Має близько 100 наукових і науково-методичних публікацій. Автор персональних монографій: Лидерство в политике. — К., 1998; Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001. Співавтор близько десяти наукових монографій, підручників і навчальних посібників з політології.

О. Антонюк

Пацифізм (від лат. *pacificus* — миротворний) — світогляд, який засуджує всілякі війни і вимагає миру на землі; 2) міжнародний антивоєнний рух, який сформувався в другій половині XIX ст. і виступає принципово проти будь-яких воєн, незалежно від їхнього характеру.

М. Головатий

Первинні вибори ("праймериз") — спосіб висування кандидатів на виборну посаду, який полягає у проведенні попереднього голосування по кандидатах тих, хто заявив про своє бажання балотуватися, відбираючи у такий спосіб реальних претендентів на обрання. Первинні вибори широко практикуються в США. Тут їх цінують за те, що вони дають змогу визначати, хто з претендентів зараз найпопулярніший серед населення, чию виборчу платформу підтримують виборці. За підсумками первинних виборів визначається по одному претенденту від кожної партії, які й продовжують боротьбу на виборах. Це дає змогу обмежити кількість кандидатів, що беруть участь у загальних виборах, коригувати стратегію партії, уточнювати тези виборчої пропаганди та аргументи агітації. Виявляючи рівень популярності кандидатів серед виборців, партія здійснює їхній відбір, уникає розпорошення сил. Звуження кола об'єктів вибору сприяє піднесенню ефективності виборів, їх оптимізації.

С. Рябов

Переяславська Рада 1654 року — Рада, скликана Б. Хмельницьким 8 (18) січня 1654 р. у м. Переяславі з представників козацької старшини, всіх міст України та її станів для прийняття рішення про перехід України у підданство Росії на умовах автономії. Пошуки допомоги у боротьбі проти шляхетської Польщі привели Б. Хмельницького до угоди з московським царем як найбільш імовірним союзником і протектором. Порівняно з іншими можливими спільниками — Туреччиною і Кримським ханством, Росія мала ту перевагу, що її з Україною об'єднували слов'янське етнічне походження, єдина православна віра (хоча і з підпорядкуванням різним патріархам), традиційна дружба між українськими і російськими козаками, інші багатоаспектні зв'язки, що свідчили про близькість історичних доль українського і російського народів. У 1651 р. російський уряд вирішив відкрито заявити про свою готовність прийняти Україну в підданство Росії. В лютому 1651 р. на Земському соборі в Москві було висловлено думку, що коли польський король продовжуватиме свою ворожу Росії політику, то Запорозьке військо і все населення України будуть прийняті у підданство Росії. Через два роки, 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві виніс одноголосне рішення про возз'єднання України з Росією. Наприкінці грудня 1653 р. до України прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Для вирішення питання про возз'єднання України з Росією було скликано народну Переяславську Раду. 8 (18) січня 1654 р. вранці в Переяславі відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною й полковниками, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя. Того ж дня на міському майдані було скликано Генеральну раду, на якій з промовою виступив Б. Хмельницький. Більшість учасників Переяславської Ради від імені всього українського народу висловилися за возз'єднання України з Росією. Б. Хмельницький і більшість його соратників тут-таки присяг-

нули на вірність цареві (відмовились від присяги митрополит Київський С. Косів, полковник І. Богун і дехто із старшин). З юридичної точки зору факт возз'єднання двох братніх народів унормувався не лише в усному рішенні Переяславської Ради, а й у відповідній ухвалі Земського собору від 1 жовтня 1653 р., у 23 прохальних пунктах Б. Хмельницького, затверджених царем у Березневих, або Московських, статтях від 21 березня 1654 р., монаршій грамоті Б. Хмельницькому з генеральною старшиною, з полковниками і всім Запорозьким військом від 27 березня 1654 р., царській жалувальній універсальній грамоті суддям, городничим і всій взагалі малоросійській шляхті від того ж 27 березня, царських грамотах міщанам м. Переяслава від 4 березня 1654 р. і м. Києва від 16 липня 1654 р. Саме ці документи можна вважати безперечною заслугою Б. Хмельницького у справі відстоювання прав і свобод жителів гетьманщини, бо завдяки йому особисто гетьман, панівна верхівка, еліта українського суспільства після переходу під протекторат Москви жодної з колишніх переваг у правовому становищі не втратили. Згідно зі статтями зберігалися військово-адміністративні органи управління на чолі з гетьманом, кількісний склад українського козацького війська визначався у розмірі 60 тис. осіб, залишалося чинним місцеве право. Разом з тим Березневі статті обмежували економічні й політичні права гетьманського управління, яке тепер було підпорядковане царському урядові. Таким чином, значення договору 1654 р. полягало в тому, що він засвідчував юридичну форму відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої; це було правове визначення Москвою внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності існуючих у ній державних інституцій і соціально-економічних відносин; цей договір відкривав перспективу в союзі з Росією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання всіх етнічних українських земель у кордонах національної держави.

Українське державотворення: Словник-довідник. — К., 1997; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна. — К., 1997; *Рафальський О. О.* "Переяславський договір України з Росією 1654 р.". — К., 2004.

Т. Самойленко

Перикл (490–429 до н. е.) — давньогрецький політик та полководець, в часи правління якого рабовласницька демократія досягла свого розквіту.

Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2002.

Т. Самойленко

Персона ґрата (англ. *persona grater,* лат. *persona grata,* букв. — приємна особа; бажана особа) — особа, кандидатура якої на посаду керівника дипломатичного представництва прийнятна для уряду певної країни, щоб затвердити її на своїй території як представника іншої держави. Ця особа отримує від іншої держави відповідну згоду (агреман). У країні перебування захищена дипломатичною недоторканністю (імунітетом). П. ґ. є також кожен інший дипломат, якому дозволений в'їзд (отримав в'їзну візу) у певну країну. Дипломатична посадова особа, позбавлена статусу П. ґ., стає персоною нон ґрата.

А. Кудряченко

Персона нон ґрата (англ. *persona non grater,* лат. *persona non grata*, букв. — небажана особа) — дипломатичний представник однієї країни, який у момент призначення на посаду не користується довірою уряду іншої держави або втратив цю довіру, працюючи в країні перебування. Форми вияву цього принципу — відмова уряду приймаючої країни дати згоду (агреман) на призначення особи керівником дипломатичного представництва й видати візу іншим дипломатичним працівникам; відкликання дипломатичного працівника, представленого державою; адміністративне виселення з країни перебування. Нерідко застосовується принцип "взаємного виселення" (особливо в тих випадках, коли висуваються обвинувачення у вчинках, які несумісні з дипломатичною діяльністю).

А. Кудряченко

Петиція (від лат. *petitio,* від *peto* — прошу) — письмове колективне звернення до органу державної влади. В окремих країнах

політичні партії чи групи виборців можуть висунути кандидата в депутати за допомогою подання петиції з пропозицією про це до відповідної окружної комісії.

С. Рябов

Петлюра Симон (10(23).05.1879, Полтава — 25.05.1926, Париж) — визначний український громадсько-політичний, військовий і державний діяч. Під час навчання у Полтавській духовній семінарії розпочинає політичну діяльність. Був членом таємного українського гуртка, брав участь у конференції Революційної Української партії і в роботі Всеукраїнського студентського з'їзду. В 1901 р. його виключили із старшого богословського класу семінарії за національні переконання. Згодом екстерном склав іспит за середню школу. Щоб уникнути арешту за революційно-націоналістичну діяльність, виїхав восени 1902 р. на Кубань, де працював учителем, архівістом. В Катеринодарі за участю П. було засновано філію РУП під назвою Чорноморська вільна громада, що розгорнула широку національно-культурну й революційну роботу по всій Кубані. У своєму помешканні П. організував таємну друкарню, що випускала антиурядові листівки. В грудні 1903 р. П. був заарештований, але, скориставшись звільненням з ув'язнення на поруки, виїхав до Києва, а згодом у Львів.

У Львові П. працює співредактором рупівських часописів "Селянин" і "Праця", встановлює контакти з І. Франком, М. Грушевським, В. Гнатюком, М. Ганкевичем, що сприяло поглибленню його суспільно-політичних і наукових інтересів. Тут він прослухав курс Підпільного Українського Університету. На конференції РУП, що відбулася у грудні 1904 р. у Львові, П. рішуче виступив проти злиття РУП з російськими соціал-демократами в єдину партію. Він обстоював позицію, що єдиним представником українського пролетаріату має бути тільки українська соціал-демократія. Таку саму позицію відстоював П. і на інших з'їздах РУП, а з її розколом став членом Центрального Комітету УСДРП.

Після амністії у 1905 р. П. повертається до Києва, невдовзі виїжджає в Петербург для редагування щомісячника УСДРП "Вільна Україна", однак уже з липня 1906 р. працює секретарем редакції газети "Рада" у Києві, а від літа 1907 до 1908 р. — співредактором легального часопису УСДРП "Слово".

З 1911 р. П. переїжджає у Москву, одружившись з Ольгою Більською. Від 1912 р. і до 1914 р. редагує журнал "Украинская жизнь", що фактично був єдиним українським (російськомовним) громадсько-політичним часописом у дореволюційній Росії. В журналі публікувалися М. Грушевський, Д. Донцов, С. Русова, Є. Єфремов, М. Горький. П. цілеспрямовано пропагує у цьому виданні ідею українського відродження, критикує великоросійські, шовіністичні погляди російських демократів. П. надрукував такі статті: "Скорочене" розвінчання українства п. Щоголевим" (1913), "До практичних завдань українства" (1914) та ін.

На початку Першої світової війни П. публікує в "Украинской жизни" маніфест-декларацію "Війна і українці" щодо ставлення українців до війни, де зазначалося, що українці мають вибрати сторону Росії і виконувати обов'язок перед цією державою. У статті наголошувалося, що українство має заявити про себе, аби не залишитися поза російськими інтересами, щоб згодом домагатися належних прав. У статті П. вбачає за доцільне орієнтуватися не лише на Росію, а й на інші країни Антанти як вельми реальних творців післявоєнного міжнародного політичного укладу.

З 1916 до березня 1917 р. П. працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств на Західному фронті. У квітні 1917 р. виступив з ініціативою та став організатором проведення в Мінську з'їзду солдатів-українців Західного фронту, на якому його було обрано головою Української фронтової ради.

Як голова фронтової ради був делегований для участі в роботі Національного конгресу, що скликався Центральною Радою у Києві 6–8 квітня 1917 р. На першому Всеукраїнському військовому з'їзді був обраний головою Українського військового комітету та кооптований до Центральної Ради, а при утворенні Генерального секретаріату — генеральним секретарем військових справ.

Будучи членом УСДРП, П. не міг виступати проти лінії партії щодо військової політики, яка полягала у відмові від створення української армії, але й не акцентував особливої уваги на недоцільності регулярної армії. Разом з тим він доклав чимало зусиль, щоб пом'якшити негативний вплив позиції

В. Винниченка на військове будівництво в Україні. Вже після Першого військового з'їзду П. досить чітко усвідомив потребу розбудови українського війська і обстоював позицію, що з огляду на тогочасну слабкість українських сил, творити українське військо треба поступово, прикриваючись загальноросійськими інтересами ведення війни, оборони держави.

Тому навесні 1917 р. П. виступав за українізацію існуючих російських військових частин та виділення українців в окремі військові частини, а згодом підтримав ідею створення національно-територіального війська, заповнення південно-західного фронту, що проходив по українській території, суто українськими військовими частинами.

Після більшовицького перевороту П. активно зайнявся розбудовою української армії, створив з Південно-західного і Румунського єдиний Український фронт, роззброював й усував з території України більшовизовані військові загони та придушував більшовицькі заколоти. Однак дії П. зі створення армії та активного опору більшовицькій агресії були розкритиковані українськими соціалістичними лідерами, тому 18 грудня 1917 р. П. залишає посаду генерального секретаря військових справ і виїжджає на Лівобережну Україну, де сформував Гайдамацький кіш Слобідської України. Бере участь у придушенні більшовицького повстання у Києві і визволенні його від більшовиків у березні 1918 р.

С. Петлюра вважав Берестецький мирний договір помилковим політичним рішенням, продовжував обстоювати ідею щодо необхідності підтримувати відносити з Антантою. З огляду на це після визволення України від більшовицьких військ прагнув відійти від політичної роботи, однак бере участь у діяльності Всеукраїнського союзу земств, ставши його головою. Після того як П., всупереч гетьманській політиці в земельному питанні, виступив у липні 1918 р. на засіданні Сільськогосподарського товариства проти збереження великої земельної власності, його було заарештовано.

У листопаді 1918 р. П. звільняють з ув'язнення, він стає одним з організаторів антигетьманського повстання, був обраний до складу Директорії УНР і очолив збройні сили УНР як Головний отаман. У лютому 1919 р. вийшов з УСДРП і став Головою Директорії УНР. На початку грудня 1919 р. виїхав до Варшави для організації військово-політичного союзу з Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативи у квітні 1920 р. був підписаний Варшавський договір. З листопада 1920 р. змушений виїхати в еміграцію, спочатку перебував у Польщі, потім жив у Австрії, Угорщині, Швейцарії. В жовтні 1924 р. оселився в Парижі, де організував видання тижневика "Тризуб" і продовжував виконувати обов'язки Голови і Головного отамана Директорії УНР. В результати вчиненого більшовицьким агентом терористичного акту П. загинув.

Своє перебування в еміграції П. вважав тимчасовим, тому діяльність спрямував на організацію боротьби за визволення України. Він твердив, що "головна передумова української державності лежить в самій українській нації, в її бажані виявити організовану силу і волю". Водночас зазначав, що, орієнтуючись на власні українські сили, потрібно мати підтримку і від зовнішніх сил. Тому прагнув налагоджувати зв'язки з урядами різних держав та створювати організацію, як консолідувала б зусилля поневолених радянським режимом народів (було створено організацію "Прометей"). П. зазначав, що недоцільно воювати з усіма окупантами українських земель одночасно, слід зосередитись на одному антирадянському напрямі. Наголошував, що після встановлення Української державності на Дніпрі і Чорному морі (територіальну і стратегічну базу Української держави потрібно спочатку створити на Великій Україні), незабаром вона стане реальністю і на інших теренах.

С. Петлюра зазначав, що українська еміграція зобов'язана підтримати боротьбу українського народу за допомогою міжнародної пропаганди справи українського соборного визволення та тісного організаційного єднання. З метою підготовки кадрів для майбутньої Української держави виступав за те, щоб українська молодь здобувала різноманітну освіту, тому брав участь у створенні українських культурних і науково-дослідних закладів за кордоном.

На його думку, лише уряд УНР, що керував збройною боротьбою української армії і безперервно захищав права народу на свою суверенну державу, мав моральне право говорити і виступати перед будь-ким від імені всього українського народу. Завдан-

нями закордонної політики уряду УНР П. визначав таке: поширювати інформацію про Україну та її культуру в світі, домагатися визнання екзильного українського уряду та надавати йому підтримку задля визволення України.

У листах до членів уряду УНР, політичних, військових діячів і господарників П. накреслював плани відбудови життя в Україні, подавав конкретні пропозиції щодо різних галузей державного будівництва, війська, майна, економіки, культури, освіти, міжнародних відносин. Виступав за відновлення української православної церкви та створення Київського патріархату. Він обстоював європейський вектор розвитку України. Намагався розбудувати самостійну, соборну, демократичну, правову республіку.

С. Петлюра став символом української державності, виявився з-поміж сучасників найбільш послідовним, самовідданим її творцем і оборонцем, а в 20-х роках став ключовою постаттю національно-визвольної боротьби. Недарма найбільші недруги української самостійної державності назвали визвольний процес України на початку XX ст. "петлюрівщиною".

Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. — К., 1993; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001; *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. — Х., 1992; Симон Петлюра в контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. — Фастів, 1999.

В. Деревінський

Питання національне — сукупність проблем, пов'язаних з ліквідацією національно-етнічного утиску, гноблення, диктату, зі встановленням рівноправних відносин між усіма етносами і створенням необхідних умов для їх вільного і всебічного розвитку. П. н. виявляється як у системі міжнаціональних, так і національно-державних (етнополітичних) відносин. При цьому воно передбачає вирішення складної гами економічних, правових, культурних та інших завдань, що виникають у процесі суспільного розвитку як всередині етносів, так і в їх взаємовідносинах між собою.

Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук. навч. посіб. — К., 1999.

М. Головатий

Підданство (*citizen-ship, nationality*) — 1) належність особи (осіб) до тієї чи іншої держави з монархічною системою правління; 2) те ж саме, що й громадянство, тобто належність до громадян (підданих).

М. Головатий

Піррова перемога — термін, що слугує символом невиправданих втрат під час воєнних зіткнень, політичних сутичок та інших видів протистояння. Походить від імені епірського царя Пірра (319–273 до н. е.) який воював на боці м. Тарент і здобув перемогу над римлянами в бою при Аускулумі (279 р. до н. е.). Цар не прислухався до слів свого радника Кінея, який говорив про необхідність дотримуватися політики миру і не продовжувати війни з римлянами. Пірр, виявивши самовпевненість після досягнутої раніше над тими ж римлянами перемоги при Гераклеї (280 р. до н. е.), вирушив на нову битву з ними. Перемога коштувала йому величезних і невиправданих жертв. З часом словосполучення "П. п." набуло узагальнюючого, символічного значення і стало широко вживатися в науковій і художній літературі, публіцистиці, у виступах політиків, парламентаріїв, дипломатів.

А. Кудряченко

Платон Афінський (427–347 до н. е.) — давньогрецький мислитель, учень Сократа. Походив зі знатного аристократичного афінського роду Кодридів, у молоді роки відвідав Кірену, Єгипет, Південну Італію і Сицилію, після смерті Сократа (399 р. до н. е.) переїхав до Мегари, а потім повернувся в Афіни, де заснував власну школу — Академію (387 р. до н. е.), яка проіснувала майже тисячу років і була закрита імператором Юстиніаном лише у 529 р. Із творів П. до нас дійшло 23 праці, з яких політологічний зміст мають "Держава", "Крітій", "Політика", "Закони" та ін. П. заклав основи політичної філософії, розробив концепцію ідеальної держави, яка може бути побудована за принципами його етичного вчення про уявлення душі. Душа складається з трьох елементів (розум, воля, чутливість), яким відповідають три чесноти — мудрість, му-

жність та стриманість. Ці етичні засади дали можливість П. сформулювати політичні принципи управління: солідарність, колективізм, рівність, які повинні спиратися на політичні знання, мистецтво володарювання, політичну ідеологію, державний устрій, політичну свободу та справедливі закони. Справедливість для П. — найвища чеснота, яка об'єднує мудрість, мужність і стриманість. В ідеальній державі П. ("Держава", "Закони") ідея суспільного блага оцінюється найвище, а державне управління базується на справедливості, яка забезпечує щастя кожній людині й суспільству загалом. Саме суспільство складається з трьох станів: філософів, які покликані керувати державою; воїнів — захисників держави; деміургів — землеробів, ремісників та купців. Раби і чужоземці не мають громадянських прав. Філософи і воїни звільняються від будь-яких матеріальних турбот, живуть на державному забезпеченні, позбавлені права мати сім'ю і приватну власність, а їхніх дітей, які не знають своїх батьків, виховує держава. Деміурги можуть мати приватну власність і сім'ю, хоча спосіб їхнього життя регулюється державою, якій вони постачають матеріальні блага, але не беруть участі у політичному житті. За своєю економічною сутністю держава П. — селянська, а її розміри не перевищують території звичайного поліса (кількість повноправних громадян — 5040 осіб). За політичним устроєм це рабовласницька держава, яка нагадує досолонівські Афіни або лікургівську Спарту. Фактично проект ідеальної держави П. не виходить за межі полісного ладу, в якому є народні збори (всі повноправні громадяни), виборна рада (360 осіб), виборні правителі (37 осіб), "нічні збори" (10 осіб).

У своїх політичних діалогах П. визначив 8 форм державного правління. Половина з них відповідає його утопічній ідеї ідеальної держави. Це "істинне правління"; законна монархія (царська влада); аристократія (законна влада небагатьох); законна демократія. Найкращою державною формою у П. є аристократія. До неправильних, перекручених типів державного правління П. відносить: тимократію (панування ненажерливих воїнів-честолюбців); олігархію (панування купки багатіїв); демократію без законів (влада бідноти); тиранію (влада диктатора, який приходить на зміну незаконній демократії). Загалом П. визначає політику як "царське мистецтво", що ґрунтується на знаннях і таланті правити людьми. У разі наявності того, хто володіє "царським мистецтвом", закони не потрібні (істинне правління). В усіх інших випадках треба керуватися як природними, так і писаними законами. Він порівнює політичне мистецтво з мистецтвом ткацького верстата, мистецтвом плести політичну тканину, яка поєднувала б мужніх, щасливих, виважених і дружніх однодумців. Закони повинні встановлюватися для загального блага і не можуть мати корпоративного характеру. Вони повинні обмежувати як владу правлячих, так і свободу підлеглих на основі суворої регламентації.

Основні політичні ідеї П. можна узагальнити так: було розроблено концепцію поліса, чотирьох стадій його розвитку та занепаду; обґрунтовано положення про людину як суспільну істоту; створено вчення про природний та суспільний поділ праці як основу суспільної стратифікації; обґрунтовано концепцію ідеальної держави, основними характерними ознаками якої є мужність, мудрість, самодостатність, справедливість і рівність; запропоновано модель державного устрою, в якій регламентація життя громадян набуває загального, тотального характеру; стверджувалося, що основою державного ладу повинні бути детальні й суворі закони та всебічна законослухняність громадян. Погляди П. на політику, державу та інші суспільні справи, хоча й є дещо утопічними, мають також позитивні риси, зокрема розуміння тісних і глибоких зв'язків між вільною особою та державною організацією. У цьому далекоглядність і наукове новаторство найвидатнішої особистості давнини.

Асмус В. Платон. — М., 1975; *Лосев А. Ф.* Жизненный и творческий путь Платона // Сочинения: В 3 т. — М., 1968; *Платон.* Сочинения: В 3 т. — М., 1968; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Політологія / За ред. проф. Ф. М. Кирилюка. — К., 2004.

А. Пахарєв

Плебісцитарний (від лат. *plebiscitum*, букв. — рішення народу) — політичне явище чи інституція, що породжені волевиявленням народу, тобто створені шляхом голосування на зборах, загальних виборах або референдумі.

С. Рябов

Плєханов Георгій Валентинович (1856–1918) — видатний політичний мислитель і публіцист Росії, перший російський марксист, один із фундаторів російської соціал-демократії. Народився у маломаєтній дворянській родині. У 1873 р. закінчив Воронезьку військову гімназію і вступив до Костянтинівського юнкерського училища у Петербурзі, але через рік відмовився від військової кар'єри і став студентом Петербурзького гірничого інституту. Вихований на визвольницьких ідеях О. Герцена, В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, у 1875 р. встановив зв'язки з революційними народниками, відігравав значну роль у їхній організації "Земля і воля", вів революційну пропаганду серед робітників Петербурга, після розколу цієї організації очолив "Чорний переділ" і виступив проти тактики політичних заколотів та індивідуального терору як засобів повалення самодержавства. У січні 1880 р. емігрував за кордон, де проживав у різних європейських країнах до 1917 р.

В еміграції П. переходить на ідейно-політичні позиції марксизму, налагоджує особисті контакти і зв'язки з лідерами європейського революційного руху Ф. Енгельсом, Ж. Гедом, К. Каутським, В. Лібкнехтом, Е. Бернштейном, П. Лафаргом, А. Бебелем, Ф. Мерінгом та ін. Він перекладає російською мовою "Маніфест Комуністичної партії" К. Маркса і Ф. Енгельса. З 1883 р. пориває з народництвом і стає блискучим теоретиком і сміливим пропагандистом наукового соціалізму. Восени 1883 р. заснував у Женеві першу російську марксистську організацію — Групу "Освобождение труда", яка поклала початок поширенню марксизму в Росії. Соратники П. — В. Засулич, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Ігнатов — у минулому революційні народники, які, переглянувши власні погляди і дії під впливом європейського соціалістичного руху, перейшли на марксистські позиції. Крім перекладів російською мовою робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, інших лідерів європейської соціал-демократії, Група повела ідейну боротьбу з народництвом. П. друкує книги "Соціалізм і політична боротьба" (1883), "Наші розходження" (1885), в яких розкриває ідеологічну та політичну бездоказовість поглядів лідерів народників П. Лаврова, П. Ткачова, М. Бакуніна, М. Михайловського та ін. П. першим у Росії розглянув питання про характер майбутньої російської революції як пролетарської, висунув перед російськими революціонерами завдання зі створення робітничої соціалістичної партії. У 1884–1888 рр. П. опублікував два проекти програми російської соціал-демократії. Виступав з промовою на установчому конгресі 2-го Інтернаціоналу в Парижі, висловивши впевненість у тому, що російська революція відбудеться як пролетарська. У 90-х роках XIX ст. П. стає одним із визнаних лідерів 2-го Інтернаціоналу, бере активну участь у засіданнях конгресу у Цюриху (1893), Амстердамі (1904), Копенгагені (1910).

У 90-х роках XIX ст. П. опублікував ряд значних теоретичних праць з наукового соціалізму. Серед них: "До шістдесятої річниці смерті Гегеля" (1891), "М. Г. Чернишевський" (1894), "До питання про розвиток моністичного погляду на історію" (1895), "Нариси з історії матеріалізму" (1896), "Про матеріалістичне розуміння історії" (1897), "До питання про роль особи в історії" (1898) та ін. У 1895 р. відбулося знайомство П. з В. Леніним, після чого було налагоджено зв'язки плехановської Групи з ленінським "Союзом боротьби за визволення робітничого класу". П. разом з Леніним вів ідейно-політичну боротьбу проти бернштейніанства, так званих "легальних марксистів" на чолі з П. Струве, "економістів". У 1900–1903 рр. П. бере участь у роботі ленінської газети "Искра". Разом з Леніним П. активно працює над створенням програми і статуту марксистської партії Росії, над скликанням та проведенням Другого з'їзду РСДРП, на якому його було обрано в керівні органи "Искры" і Раду партії. Після з'їзду П. від ленінців-більшовиків іде на примирення з меншовиками, а потім стає лідером меншовизму.

У роки першої російської революції (1905–1907 рр.) П. зайняв антибільшовицьку позицію, але під час столипінської реакції знову переходить на більшовицькі тактичні засади і рішуче виступає проти опортуністичних течій у лавах російської соціал-демократії: ліквідаторства, одзовізму, троцькізму та ін. Був створений партійний блок між більшовиками на чолі з Леніним і меншовиками-партійцями на чолі з П. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. П. стає на позиції оборони і захисту батьківщини, як і більша частина лідерів 2-го Ін-

тернаціоналу. Це знову призводить до розриву з більшовиками. Після Лютневої революції 1917 р. П. повертається до Росії. Він виступив проти ленінських Квітневих тез, які проголошували перехід буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. П. підтримує Тимчасовий уряд, негативно ставиться до жовтневих революційних подій, але категорично відмовляється від боротьби проти Радянської влади.

Г. Плєханов був надзвичайно працездатною людиною. Він енциклопедично освічений учений, дослідник у питаннях історії, економіки, соціології, філософії, політології, блискучий публіцист. На основі положень марксизму П. систематизовано викладав закони суспільного розвитку, рушійних сил історичного та політичного процесів. П. довів неспроможність теорії безкласовості російського суспільства. На противагу народникам, які стверджували, що основною революційною силою є селянство, П. першим вказав на історичну роль російського промислового пролетаріату у визвольному русі. Він першим у Росії висунув завдання створити пролетарську партію та ідею диктатури пролетаріату. П. зробив значний внесок у марксистську науку в питаннях про роль народних мас та особи в історії, про співвідношення економіки та ідеології, а також різних форм суспільної свідомості. П. виступав проти волюнтаризму та фаталізму в політиці, виявив антинауковий характер суб'єктивно-ідеалістичної соціології, обстоював свідомий фактор у діяльності народних мас, класів, політичних партій, видатних політичних лідерів. П. був першим політичним істориком російського визвольного та революційного руху, який за науковим методом розробив історію російської громадської думки, зібравши та систематизувавши величезний матеріал з давніх часів до кінця XVIII ст. ("Історія російської громадської думки" у 3-х томах). Він зробив глибокий аналіз соціально-політичних, філософських та економічних поглядів Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова, показав, що вся історія російської революційної думки — це спроба знайти таку програму дій, яка забезпечила б революціонерам співчуття та підтримку з боку народних мас. П. поклав початок вивченню історії російського робітничого руху і був його першим дослідником.

Багато робіт П. присвячено світовій історії та світовій політичній думці. Йому належить важлива роль у вивченні проблем нової історії Західної Європи, питань соціально-економічного та політичного розвитку європейських країн. У його працях вміщено критичний аналіз поглядів Гольбаха, Дідро, Гельвеція, Тьєррі, Гізо, Міньє, Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, Канта, Гегеля, Лассаля та інших мислителів і політичних діячів минулого й сучасного політичного процесу.

П. помер у травні 1918 р. від туберкульозу у фінському санаторії, похований на Волковому цвинтарі у Санкт-Петербурзі.

Плеханов Г. В. Избранные философские произведения: В 5 т. — М., 1956; *Митин М. Б.* Историческая роль Плеханова в русском и международном рабочем движении. — М., 1957; *Сидоров М. И.* Плеханов и вопросы истории русской революционно-демократической мысли XIX в. — М, 1957; *Кузнецов М. И.* Плеханов Георгий Валентинович // Советская историческая энциклопедия. — Т. 11. — М., 1968; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001.

А. Пахарєв

Плутократія (грецьк. *plutokratia,* від *plutos* — багатство і *kratoc* — влада) — 1) державно-політичний устрій, за якого політична влада формально або фактично належить найбагатшим членам суспільства, здебільшого представникам фінансового капіталу, банкірам; 2) панування багатіїв-олігархів, які, завдяки своєму фінансово-економічному становищу, активно й цілеспрямовано впливають на державні владні інституції, корегують у власних інтересах як внутрішню, так і зовнішню політику держави, тобто керують країною. Поняття "П." походить від імені бога Плутона — бога багатства в давньогрецькій міфології, якого зображали або у вигляді незрячого сивого мудреця, що нагороджував людей багатством, або у вигляді хлопчика, який тримає в руках ріг достатку. В сучасному суспільно-політичному житті П. є неодмінним і досить впливовим суб'єктом державно-політичного життя, який через власні фінансово-економічні важелі не лише доволі тривалий час контролює діяльність уряду, а й активно впливає на наслідки законотворчого процесу законодавчого органу тієї чи іншої держави. Неодмінна умова існування П. — наявність ко-

рупції (продажності державних, політичних, громадських діячів, зрощення державної влади із структурами організованої злочинності), яка набула поширення на планеті, але з різною мірою інтенсивності свого впливу. Влада П. постає реальною загрозою для нестабільних соціальних систем, які лише формуються і перебувають на початковому етапі впровадження і розвитку ринкової економіки й політичної демократії, тобто для більшості самостійних держав колишнього СРСР.

Аналіз політики: Концепції і практика. — К., 2000; *Білоус А.* Політико-правові системи: світ і Україна. — К., 2000; *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб., 2001; Демократія. Управління. Бюрократія. — К., 2001; *Луман Н.* Власть. — М., 2001.

А. Черній

Плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — основоположний принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у правовій, політичній, економічній, культурній та іншій діяльності. П. — один з найважливіших критеріїв демократизму і гуманізму в розвитку суспільства і держави, несумісний з ідеологічним монізмом, одержавленням соціального і політичного життя, монополізацією і централізацією влади й управління. Характерними ознаками розвинених форм П. є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода та ін. В економіці формою вияву П. є багатоманітність форм власності і правових норм її організації. У соціальній сфері — різноманітність соціальних інтересів й відповідна стратифікація суспільства; в культурно-духовній сфері — свобода дискусій, гласність, розмаїття точок зору й думок. У тісно пов'язаних між собою політичній та правовій сферах П. означає закономірний наслідок конституційно визначених прав і свобод людини і громадянина, таких, як свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право на участь в управлінні державними справами (ст. 34, 35, 36, 38 Конституції України). Найхарактернішою ознакою П. у політико-правовій сфері є багатопартійність. В Україні вона сформувалась зі здобуттям Україною національної незалежності й закріплена у ст. 37 Конституції України. Суттєвим доповненням партійно-політичного П. є різноманітність політичних рухів, виборчих об'єднань, профспілок, громадських організацій. Закріпивши конституційно принцип П., Конституція України разом з тим забороняє створення і діяльність політичних партій та інших громадських об'єднань, мета й дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу, порушення цілісності й національної безпеки держави, створення збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, національної і релігійної ворожнечі.

Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения. — М., 1911; *Юдин Ю. А.* Политические партии и право в современном государстве. — М., 1998.

В. Горбатенко

Плюральний вотум (від лат. *pluralis* — множинний і *votum* — бажання) — практика надання окремим категоріям населення більшої кількості голосів, ніж звичайним виборцям. Є вираженням нерівності виборчого права.

С. Рябов

Повстання (*upsining, revolt, insurrection*) — масовий виступ проти конкретної влади, існуючого ладу. Розрізняють збройне П., бунт, путч та ін.

М. Головатий

Повторне голосування (перебалотування) — голосування з того самого питання, з якого вже відбулось голосування, але з певних причин його результати є недійсними або такими, що не зафіксовані, тощо. Якщо процедура передбачає П. г., то рішення про його призначення приймається у визначеному порядку згідно з правилами і регламентом, відповідно до яких відбувалось голосування. У разі порушення встановленої процедури про призначення та проведення П. г. (призначене або проведене) воно є недійсним, а у випадку неможливості проведення П. г., відповідно до закону, можуть бути призначені повторні вибори, що не є тотожним П. г. Повторне голосування використовується в роботі колегіальних органів, у тому числі місцевих рад та Верховної Ради, на засіданнях і зборах як політичних, так і неполітичних організацій з приводу як вибо-

рів посадових осіб, так і прийняття рішень. В перелічених випадках реалізація П. г. не є складною. Натомість, повторне голосування на виборах є процесуально складнішим, враховуючи процедуру організації виборів. Воно передбачається на виборах до місцевих рад, Верховної Ради, голів сільських, селищних та міських рад, а також на виборах президента України. Призначається у тому разі, коли кандидати набрали однакову кількість голосів, що не дозволяє встановити першість (переможця на виборах). Порядок П. г. передбачено відповідним Законом. Така процедура стосується мажоритарних виборів. За пропорційного розподілу мандатів немає потреби у П. г. через неможливість встановити першість, оскільки між учасниками виборів (партіями та їх блоками) мандати розподіляються пропорційно. Тобто, здобувши однакову кількість голосів, партії та їх блоки отримають однакову кількість мандатів відповідно до принципу розподілу мандатів. Потрібно зазначити, що у виборчому процесі окремі виборці не можуть здійснити повторне голосування (переголосування). Коли вони голосують на виборах, а саме — опустили бюлетень у скриньку для голосування, але виявляють бажання переголосувати (повторно проголосувати), вони такого права не мають. Бо при таємному голосуванні відсутній механізм анулювання попереднього голосування окремого громадянина, а тому П. г. окремого виборця вплине на результат у принципі та створить нерівність виборчого права, оскільки при підрахунку голосів буде враховано усі бюлетені, а окремі виборці матимуть кілька голосів (бюлетенів). Аналогічно, неможливе переголосування окремих учасників зборів тощо. Отже, П. г. проводиться для всіх учасників, інше питання, що окремі учасники можуть не взяти у ньому участі або змінити своє рішення щодо теми голосування.

У разі, коли повторне голосування не передбачене або не можливе з певних причин, призначаються повторні вибори, якщо останні передбачені законом. П. г. є амортизаційним механізмом для зняття (розв'язання) певних процедурних безвихідних ситуацій.

Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Закон України "Про вибори народних депутатів України": Наук.-практ. комент. — К., 1998; Закон України "Про вибори Президента України" // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 14.

Р. Балабан

Повторні вибори — вибори, що відбуваються замість попередніх, які визнані недійсними або такими, що не відбулись. Проводяться в загальному порядку на тих же виборчих дільницях за раніше складеними списками виборців. Потрібно зазначити, що інститут повторних виборів є необхідною умовою на той випадок, коли за допомогою інших законних методів не вдається встановити результат проведених виборів. Разом з тим П. в. є обтяжливими як з точки зору політичного інституту, так і державного фінансування. Досвід показує, що активність електорату на П. в. падає. Тривалі передвиборні баталії у зв'язку з П. в. викликають негативні емоції у виборців не тільки щодо безпосередніх учасників виборчої кампанії, а й щодо політичної системи загалом. Негативне ставлення формується до різних інститутів політичної системи та процесів, що є неприйнятним по суті. Для ефективного функціонування механізму П. в. необхідні певні обмеження, зокрема мораторій на П. в., коли залишилося небагато часу до чергових виборів, а також застереження від того, щоб повторні вибори не перетворились на хронічні в окремих округах. Необхідно також виключити (або принаймні обмежити) зловживання з використання повторних виборів як технології-протидії певних сил і структур проти переможця виборчої кампанії чи певних результатів. В Україні відома практика, як виняток, повторних виборів в окремих округах. Із запровадженням загальнодержавного округу проведення П. в. стає економічно обтяжливим, оскільки в такому разі їх потрібно проводити по всій країні. Це також свідчитиме про наявну політичну кризу, особливо коли це стосуватиметься загальнодержавних виборів президента, Верховної Ради тощо. П. в. можуть використовуватись на місцевих виборах та виборах голів сільських, селищних, міських рад, а також на виборах посадових осіб.

Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Закон України "Про вибори народних депутатів України": Наук.-практ. комент. — К., 1998; Закон

України "Про вибори Президента України" // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 14.

Р. Балабан

Подвійне громадянство (англ. *double citizenship*) — одночасний стан перебування в громадянстві двох країн. Міжнародне право називає таких людей біпатридами (від лат. *bi* — дво... від *bis* — двічі і грецьк. *patris* (*patridos*) — батьківщина).

М. Головатий

Поділ влади — один з основних принципів демократичного політичного режиму, ефективного функціонування політичної системи в цілому, держави зокрема. Принцип П. в. як концепцію обґрунтували Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, дбаючи про те, щоб у суспільствах не з'являлася абсолютна або безконтрольна влада. П. в. як принцип передбачає чітке розмежування функцій політичної й економічної влади у конкретному суспільстві, законодавчої, виконавчої і судової влади держави, центральної і місцевої влади у самій державі. Принцип П. в. передбачає розподіл компетенції і функцій влади за владними вертикаллю і горизонталлю, всередині уряду. Важливе значення в усій системі П. в. має виокремлення в судовій владі зовнішнього контрольного органу — конституційного суду, який відіграє роль арбітра у відносинах між владами. Принцип П. в. забезпечує не лише єдність, а й певну самостійність кожної влади, дає змогу окремій з них і усім разом суворо виконувати свої функції, не втручаючись у діяльність інших гілок влади. При цьому основне призначення П. в. — забезпечити поділ за кількома суб'єктами і створити таку систему стримування і противаг, щоб жодна гілка влади не набула виключного, абсолютного значення в суспільстві. Принцип П. в. характерний сьогодні для всіх демократичних суспільств, був і є однією з найважливіших ознак правової держави.

Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. канд. філ. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К., 2002; *Скрипник О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2000.

М. Головатий

Позапарламентський спосіб утворення уряду — процедура формування уряду, властива президентським і президентсько-парламентським республікам, коли законодавчий орган не бере безпосередньої участі у процесі формування кабінету або його роль у цьому плані обмежена. Склад уряду може не залежати від розстановки партійно-політичних сил у парламенті. Склад уряду та його програма визначаються главою держави і мають отримати схвалення законодавчого органу.

В. Малиновський

Пойченко Анатолій Михайлович (нар. 6.03.1948) — український політолог, доктор політичних наук, професор, проректор Національної академії державного управління при Президентові України — директор Одеського регіонального інституту державного управління. У 1971 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. Мечникова. Після закінчення аспірантури Московського державного університету ім. Ломоносова захистив кандидатську дисертацію й одержав науковий ступінь кандидата філософських наук (1980). Має досвід суспільно-політичної роботи. З 1976 р. займається науковою і науково-педагогічною діяльністю: викладач, старший викладач, доцент Одеського політехнічного інституту; старший викладач, доцент, заступник завідувача кафедри, завідувач кафедри політології Інституту політології та соціального управління; старший, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; професор Академії державного управління при Президентові України. У 1996 р. захистив докторську дисертацію на тему: "Теорія політики і політична діяльність: проблеми взаємозв'язку, розробки і застосування інноваційних технологій у сучасній Україні" в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вчене звання професора кафедри політології і державного управління присвоєне у 2001 р.

Основні наукові інтереси: політологія, практична політологія, політична психологія, виборчі технології, державне управління. Має близько 100 наукових і науково-методичних публікацій. Автор персональних монографій: Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996; Конфлікти і політична діяльність. — К., 1996; Політичний процес в сучасній Україні. — К., 2001; співавтор ряду наукових монографій,

підручників і навчальних посібників з політології.

А. Пахарєв

Полеміка (фр. *polemique*, від грецьк. *polemikos* — ворожий, войовничий) — наукова суперечка, словесна війна, літературна перепалка.

М. Головатий

Полібій (бл. 200 — бл. 120 до н. е.) — давньогрецький історик та філософ, автор "Історії", яка складалася з 40 книг і охоплювала історичні події в Греції, Македонії, Малій Азії, Римі та інших країнах з 220 по 146 р. до н. е. У цій праці вперше було втілено ідею всесвітньої історії. В своїй "Історії" П. детально проаналізував зміну трьох основних форм державної влади, які він назвав царством, аристократією та демократією. Ці форми він вважав безумовно позитивними. П. запропонував й інші визначення влади: монархія (влада одного, який діє не по добрій волі народу, а на власний розсуд), олігархія (влада небагатьох, але не найкращих, тобто невеликої групи, яка захопила владу і діє в корисливих цілях), охлократія (влада стихійно діючої маси, натовпу). Отже, у П. трьом позитивним формам влади протистоять три формально аналогічні, але негативні. При цьому негативні форми влади пов'язані з позитивними за об'єктивним законом природи: кожна позитивна форма переходить з часом у негативну (спотвореною формою царства є монархія, аристократії — олігархія, демократії — охлократія). Таке ж співвідношення простежується не тільки всередині кожної пари формально однорідних видів влади, а й між формально різними видами: коли царство переходить у відповідну йому спотворену форму, тобто монархію, тоді на розвалинах останньої, в свою чергу, виростає аристократія; після виродження аристократії в олігархію з'являється демократія, яка також перероджується в охлократію; охлократія як період масового здичавіння та інстинктів натовпу закінчується встановленням влади самодержця. Таким, на думку П. є коловорот державного устрою, згідно з яким форми правління змінюються, переходять одна в одну та знову повертаються.

Гончаров В. Руководство для высшего управленческого персонала. — К., 1993; Краткая философская энциклопедия. — М., 1994; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Поліс (грецьк. *polis)* — місто-держава; форма соціально-економічної та політичної організації суспільства і держави у Стародавній Греції і Стародавньому Римі, яка склалася у VIII–VI ст. до н. е. П. являв собою велике місто з околицями. В таких містах територією приблизно 1000–2000 км^2 проживало від 5 до 10 тис. чол. Частина жителів міста були повноправними громадянами (мали земельні наділи), а інша частина (метеки, періеки, вільновідпущені, раби) громадянських прав не мали. Державна організація П. була різною: демократія, монархія, тиранія, олігархія. З соціальної точки зору П. був не що інше, як сукупність кількох груп людей, які вступили у договірні відносини, аби регулювати власне існування за допомогою схем, які не суперечили принципам релігії і моралі, а також нормам права, що базувалися на цих принципах. Спочатку за своєю природою П. був аристократичним і лідерство в ньому утримували різні клани знаті. З часом у різних містах відбувалася диференціація форм правління, хоча за усіх відмінностей у влаштуванні П. можна побачити й загальний момент: участь усіх повноправних громадян у прийнятті рішень. Відмінності були пов'язані з неоднаковою повнотою прав, якими користувалися громадяни П. Від П. швидше за все походить слово "політика", оскільки воно співвідносилося з усіма міськими справами, а потім і з роздумами щодо таких справ по суті — з політикою як такою. Суть П. детально пояснювали у своїх працях Платон, Аристотель, інші мислителі давнини, оскільки лише на території нинішньої Греції тоді розміщувалося десятки таких полісів.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Політизація етнічності і етнізація політики — процес трансформації інтересів етнічної спільноти, етнічних ідеалів і цінностей у мотиви і цілі політичної участі (або відмови від неї). Являє собою також різні

способи політичного тиску з метою прийняття органами державної влади рішень, необхідних для задоволення актуальних потреб етнічних утворень. Більш концентровано П. е. і е. п. виражається у ставленні до політичних явищ через призму інтересів етнічної спільноти і, навпаки у використанні інститутів політичної системи суспільства, засобів і методів політичної боротьби для їхньої реалізації. Сутність П. е. і е. п. — це перетворення етнічної спільноти суб'єкта політики (формування самосвідомості, політична мобілізація і діяльність) та участь у вирішенні етнічних проблем суб'єктами політичного процесу (інститути держави, партії, суспільно-політичні рухи, міжнародні організації, ЗМІ тощо). Різноманіття інтерпретацій сутності і виявів П. е. і е. п. зумовлено наявністю в науковій і повсякденній свідомості широкого спектра уявлень про політику і етнічність. Але якщо стосовно природи політики сформувалися досить визначені і загальноприйняті науковим співтовариством трактування, то термін і сутність феномену "етнічність" не мають однакового тлумачення. Найпоширенішими є такі варіанти: 1) застосування поняття "етнічність" для позначення етнічної групи, національної меншини; 2) використання терміна "етнічність" як поняття, яким позначають культурну і мовну своєрідність, етнопсихологічну самобутність групи людей; 3) вживання поняття "етнічність" як синоніма етнічної чи національної самосвідомості, самоідентифікації індивідів і груп. Загалом поняття "етнічність" означає як сукупність об'єктивних факторів виникнення й існування деякої групи людей з особливою культурою і цінностями, так і суб'єктивні фактори групової самоідентифікації, що поєднують індивідів у таку спільноту, яка відрізняє її від інших спільнот. Серед ознак колективної етнічної самоідентифікації найбільш значущі такі: мова, традиції, звичаї, раса, територія (держава) походження, віросповідання, менталітет, загальна історія. Поява в науковому побуті теорій етнічності, з їх категоріальним апаратом і пояснювальними схемами етнічних і етнополітичних процесів у сучасному світі, припадає на другу половину XX ст. Це пов'язано з потребою осмислення й адекватної політичної реакції на загрозу нового для західного суспільства явища, що одержало назву "етнічний ренесанс". Його політична сутність і загальний негативний вияв характеризуються відродженням етнічної самосвідомості (у формі етноцентризму, ксенофобії й етнофобії, націоналізму тощо), сплеском політичної активності етнічних груп і посиленням міжетнічних протиріч у рамках національно однорідних співтовариств, тобто давно сформованих національно однорідних політичних націй (демократичних національних держав). Причини і форми П. е. і е. п., які є взаємозалежними і взаємопроникними явищами, зумовлені складним і суперечливим комплексом державних і міжнародних трансформацій соціально-політичних і економічних, правових і духовних реалій життя людей. Економічна модернізація, ліберально-демократичне вдосконалення політичної системи західного суспільства, посилення соціальних функцій держави, глобалізація світового розвитку спричинили в універсальній системі розвитку цивілізації "одна нація — одна держава" серйозні протиріччя. За нових історичних умов всесвітня прогресивна тенденція розвитку суспільства, що склалася в межах західної цивілізації ще на початку XX ст., стала наприкінці XX ст. деякою мірою регресивною, політично консервативною. Вона перетворилася на стримуючий фактор державно-політичного оформлення та розвитку для багатьох національних і етнічних спільнот. Створення міжнародної нормативно-правової бази та інститутів як гарантів державно-територіальної цілісності, а також суто декларативне визнання права націй на самовизначення практично унеможливили, особливо для західного світу (за винятком федеративних утворень радянського типу — СФРЮ, Чехословаччина, СРСР), таку форму реалізації самовизначення національних і етнічних спільнот, як державно-політичне відокремлення або створення нових національних незалежних держав. За цих умов численні етнічні спільноти були об'єктивно змушені шукати інші форми самовизначення та використовувати існуючі в демократичній державі легітимні політичні методи та засоби, а в деяких випадках і нелегітимні, силові форми тиску та боротьби. Крім того, у другій половині XX ст. для розвинених країн Заходу набула практичної актуальності проблема, пов'язана із забезпеченням та реалізацією демократичним, політико-правовим шляхом прав і свобод багатьох етнічних меншин. Особливо це стосується питань вираження та захисту інтересів етнічних утворень, їх окремих представників і локальних груп у культурно-мовній сфері

(Бельгія, Канада, Іспанія тощо). Фактично багатовимірна сукупність етнічних інтересів в умовах розвиненої та прогресуючої західної демократичної держави увійшла в сферу практичної реалізації невіддільних прав і свобод особистості. В цьому контексті свою роль відіграло й інтенсивне економічне зростання. Соціально-економічний прогрес забезпечив високий життєвий рівень і соціальні гарантії більшості населення, завдяки чому було знято актуальність і першочерговість соціально-класових конфліктів, які раніше витісняли з політичного спектра інші, більш другорядні, життєві проблеми представників різних національних та етнічних груп. Такі другорядні конфлікти були своєрідним відкладеним соціально-політичним попитом, суть якого полягала в тому, що в умовах реалізованості основних життєво важливих соціально-економічних і політичних потреб у громадян розвинених країн з'явилась можливість перейти до нової стадії існування — боротися за реалізацію вже "вторинних" інтересів, зокрема духовно-культурних, суто етнічних. До певної міри процеси П. е. і е. п. у Західній Європі, США та Канаді стали відповіддю, реакцією "етнонаціонального захисту" на виклик політичної, економічної й інформаційної глобалізації світу. Однак впливовішим фактором вибуху етнічних почуттів як вияву та стимулу П. е. і е. п. була масштабна міграція з країн, що розвиваються. Інтенсивний міграційний потік з Азії, Африки, Латинської Америки, пострадянських країн почав відчутно змінювати етнодемографічний склад населення, особливо в Західній Європі та США. Емігранти, з одного боку, розмивали етнокультурну монолітність західних суспільств, змушуючи представників національної більшості відчувати і захищати свою етнічність, з іншого — активно заявляли свої "права" на збереження власної етнічності, вимагали поваги до неї від представників корінного етносу-нації, а також прагнули одержати для себе рівні соціальні можливості та гарантії. При цьому не слід скидати з рахунку і той факт, що переселенці нерідко опинялися в атмосфері упередженого, негативного, а то й ворожого, навіть дискримінаційного ставлення до себе з боку представників "етнічних домовласників". Етнічний ренесанс у формі яскраво вираженого прагнення до збереження етнічності, акцентування уваги на ролі етнічної належності індивіда та етнічних групових особливостях стали в умовах економічної модернізації суспільства другої половини XX ст. новою формою групового суперництва. По суті, П. е. і е. п. стали наслідком процесів соціально-економічної трансформації та міграції робочої сили, в умовах яких класова боротьба перейшла в сферу культурних розбіжностей, а звертання до етнічних коренів, усвідомлення значущості етнічної належності дало можливість використовувати етнічність для досягнення як матеріальних, так і духовних переваг. У середовищі етнічного розмежування соціально-економічних статусів та поділу праці темпи модернізації вплинули на механізми соціальної мобільності, виявилися в етнополітичних процесах. Умови швидкої модернізації і трансформації стимулювали етнічну солідарність. І вона, як ідейно-психологічний фактор групового самозахисту і боротьби за доступ до соціальних благ, активізувала П. е. і е. п. Таким чином, усупереч очікуванню і прогнозам багатьох дослідників, котрі безпосередньо або опосередковано впливали на державну політику, наслідком модернізації сучасного суспільства ставала не тенденція інтеграції численних етнічних утворень у соціокультурну систему етнічної (національної) більшості країн, а навпаки, тенденція етнічної дезінтеграції та поляризації. Модернізація не створювала громадянського миру, а породжувала систему багатополюсної міжетнічної напруги, ставала причиною відкритої міжетнічної конфронтації. Нові реалії суспільства другої половини XX ст., породжені процесами економічної трансформації і модернізації, а також подальша демократична еволюція політичної системи проявилися у характері формування соціальної ідентичності. Інтенсифікувався бурхливий процес розмивання раніше міцних соціально-класових меж, соціальної маргіналізації буття і свідомості, виникла криза традиційної соціальної ідентифікації особистості. Об'єктивно склалася така ситуація, коли однією з переважних соціально значущих складових, що реально фіксують та підтримують статус людини, залишилась в основному етнічність. А культурна та мовна належність, у якій одним зі стійких формотворчих чинників виступає етнічна неповторність і відмінності, перетворилася з другорядних детермінант процесу соціальної самоідентифікації особистості на домінуючу. У соціально-психологічному плані атмосфера кризи ідентичності підвищила значущість етнічної самосвідомості, а історично традиційний елемент соціалізації — ет-

нічність, став відігравати роль ефективного інструменту соціальної терапії, але вже як впливовіший порівняно з іншими фактор. Етнічна належність дала людині можливість уникати соціального знеособлювання, а відчуття етнічної належності забезпечило індивіду "психологічну підтримку", "почуття соціальної солідарності", "емоційні зв'язки" із соціальним середовищем. Більш того, П. е. і е. п. дали змогу соціально мобілізувати особистість, стимулювати та трансформувати її індивідуальний пошук власної значущості і належності "у вимоги поваги і політичної влади", а в деяких випадках і навпаки — через владу етнічної спільноти до підвищеного статусу індивіда. В сучасних процесах П. е. і е. п., поряд із факторами трансформації соціально-економічних і політичних засад сучасного суспільства, свій вплив зберегли і механізми "традиційності". Етнічність, особливо у зв'язку з релігією, залишилася стійкою інституціональною формою (наприклад, мусульманство), що визначає установки і поведінку індивідів, їх уподобання та переконання. Це стосується також і характеристики етнічної самосвідомості, яка, на відміну від інших видів соціально-групової самосвідомості в суспільстві, є традиційною формою світосприйняття. Тому цілком закономірно, що етнічна та етнорелігійна самосвідомість залишилися фундаментальною детермінантою у формуванні національної самосвідомості та її політичного виміру — національного ідеалу, який ідеологічно забезпечує формування політичної свідомості, політичну мобілізацію і групове самоствердження етнічної спільноти, впливає на процес державотворення, політику держави, тобто здійснює масштабну П. е. і е. п. Особлива роль серед факторів П. е. і е. п. як процесу перетворення етнічної спільноти в групу інтересів, і таку, що організаційно може набувати форми суспільно-політичного руху або партії, належить політичним лідерам. Лідер свідомо переводить настрої та інтереси представників етнічної спільноти у форму політично організованої дії, у зв'язку з чим здійснює соціально-політичні функції з вироблення ідеології та програми політичної боротьби за інтереси представників етнічної спільноти, забезпечує процес політичної мобілізації. Тому окремі західні дослідники для пояснення механізмів і інституціональних основ П. е. і е. п. навіть запропонували особливий термін — "політичні антрепренери етнічності". Такі "підприємці від етнічності", спираючись на стимулюючу емоційну силу національних почуттів, зробили політизацію етнічності вкрай вигідною для політики і політиків. Граючи на національних настроях, симпатіях до свого і підкреслюючи антипатію до чужого (іноземця, носія іншої етнічності), політичні лідери одержали спосіб швидко набирати популярність та посилювати політичний вплив на маси. Показовим щодо цього є електоральний успіх в останні роки правих націоналістичних партій у Західній і Східній Європі. Межа між політичними і неполітичними виявами етнічності досить умовна, чітких критеріїв для їх поділу, як і однозначних причин цих явищ не існує. І зумовлено це не тільки протиріччям тенденцій суспільного розвитку, а й тим, що навіть у найбільш демократичних суспільствах і правових державах здійснення процесу етнічного самовизначення, суверенізації життя етнічних спільнот як колективних утворень можливе тільки за допомогою політичних, а не правових механізмів.

Гекман Ф. Народ, нация, этническая группа и этническое меньшинство: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир. — 1990. — Вып. 19; Етнодержавознавство. Теоретико-методологичні засади. — К., 2001; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології. — К., 1999; *Нікітюк В. О.* Статус національних меншин. — К., 1996; *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994; Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. В. В. Попова. — К., 1998; *Хобсбаум Э. Дж.* Принцип этнической принадлежности и национализма в современной Европе // Нации и национализм. — М., 2002.

В. Вілков

Політика диктату — зразок розв'язання конфлікту засобами конфронтації, коли використовується політична й економічна могутність. Ознакою П. д. є воля до досягнення національно-державних цілей із погрозою силою та її демонстративним використанням.

М. Головатий

Політика і людина — взаємопов'язані категорії: політика породжена людиною, "людина політична" — об'єкт і суб'єкт політики. Сьогодні можна визначити кілька основних трактувань політики: 1) як відносини між класами з приводу влади (марксизм); 2) як панування через завоювання та використання влади; 3) як управління державою,

впорядкування суспільного життя; 4) як системи принципів і норм регулювання життя суспільства загалом, соціальних груп та індивідуумів. В усіх цих визначеннях у різних іпостасях присутня людина.

У політиці людина присутня як рядова особистість (представник народної маси, виборець тощо), як представник політичної еліти, як історична особистість. Найбільшу роль у політиці відіграє людина як історична та видатна особистість.

Історична особистість — це людина, яка залишила певний слід в історії життя народу і культури, держави і людства. Як правило, це державні або громадські діячі, політики, що очолюють певні суспільні рухи. Культуротворча діяльність історичної особистості може мати позитивний, негативний і суперечливий характер, завдяки чому вона залишає по собі світлу чи ганебну пам'ять, або ж таку, визначити яку однозначно не вдається жодному з наступних поколінь. Однак незалежно від цього людина як історична особистість не перестає бути відомою. Вона вже "ввійшла в історію". Ввійшовши ж, відіграє в ній далеко не останню роль. На неї рівняється молодь. Нею "залякують" заповзятливих реформаторів. Її долею застерігають тих, хто зневажливо ставиться до історії. Вона була і є, отже, до неї слід ставитись як належить. Усі історичні події творять люди — особистості, яких соціальна філософія й історична наука позначають поняттям "історична особистість". Суспільно великі, визнані справи здійснюються великими особистостями. Вони і входять в історію як видатні.

Видатна особистість завдяки своїм вчинкам, творчості, практичним справам отримала історично-позитивну суспільну оцінку, прискорила прогресивний рух об'єктивного суспільно-історичного процесу. Вона присвятила життя служінню загальнолюдським та національним інтересам, державі, народу. Видатні особистості відіграють велику роль у політиці, стають політичними лідерами країн, особливо в перехідні епохи або у часи історичних випробувань держав і народів.

Г. Дашутін

Політика й економіка — тісно взаємодіють між собою, використовують різні механізми взаємовпливу. В умовах, коли політика має примат над економікою (період революцій, докорінних реформ), вона може підштовхувати розвиток економіки, гальмувати його або давати простір для економічних перетворень.

Аналіз суспільного розвитку показує, що держава спочатку мало втручалася в економічне життя. Це була діяльність рабовласників, вільних громадян, феодалів, селян, купців, що ділилися своїми прибутками (у натуральній і грошовій формі) із державою. Але від епохи до епохи втручання держави в економіку посилюється, вона може навіть зробити всю економіку державною (тоталітарна держава).

Але можливе обережніше, зваженіше втручання в економічне життя, що не порушує процесів суспільного життя. Використання досягнень науково-технічного прогресу, наприклад, сприяє спеціалізації й концентрації виробництва. Це об'єктивно викликає потребу вдосконалити механізм державного регулювання виробництва.

Одна із широковідомих теорій державного регулювання економіки — "теорія повної зайнятості" Дж. Кейнса. Він першим почав розглядати державне втручання в економіку як об'єктивне, неминуче явище і розробив принципи, напрямки, конкретні форми й методи регулювання економіки, що включають оцінку стихійного ринкового механізму.

Дж. Кейнс вважав, що такі негативні явища капіталістичної економіки, як кризи, безробіття, нестійкість економічного зростання, неминучі в стихійній економіці, тому що дія "вічних" і "природних" психологічних законів породжує великі труднощі в реалізації продукції. Схильність людей до заощадження грошей приводить до швидшого зростання заощадженої частини національного доходу порівняно зі збільшенням усього доходу. У результаті попит на товари як особистого, так і виробничого призначення виявляється недостатнім, що спричиняє стагнацію виробництва, кризи, неповну зайнятість ресурсів, праці й капіталу, а це викликає необхідність державного втручання.

Президент Франції В. Жискар Д'Естен під час кризи 70-х років XX ст., характеризуючи можливості успішного державного регулювання економіки, також зазначав, що ліквідація безробіття на тривалий час перебуває в межах можливостей плюралістичної економіки західного типу.

Сучасний світовий досвід дає змогу зробити висновок: що на триваліший час і що далі відсторонюється держава від втручання в економіку, то гостріше й глобальніше постануть завдання, які потребують невідкладного розв'язання. Тому держава змушена повертатися до вирішення економічних завдань, застосовувати політичні засоби для стимулювання економічного зростання, виплати зарплат, конверсії виробництва тощо. Отже, сталий економічний розвиток із мрій перетвориться на реальність тільки за активної участі держави. В України немає іншого шляху. Сподівання, що ринок автоматично "вивезе" нас у передові країни, — марні.

Основним фактором успіху реформ, як показує світовий досвід, є політична послідовність владних структур. Так, у Китаї не засуджували стару систему, не піддавали анафемі будь-що відмінне від неї. Водночас поступово здійснювали корекцію мети і, відповідно, політичної ідеології, політичної тактики.

Керівництво Китаю здійснює поступову економічну модернізацію — спочатку лібералізувало одну-дві сфери економіки, а потім переходило до інших, не втрачаючи при цьому адміністративного контролю за напрямами реформи і зберігаючи поступовий характер змін. Це давало можливість знаходити на тій чи іншій стадії реформ найоптимальніші моделі ведення господарства, які, з одного боку, стимулювали ініціативу підприємницької діяльності, а з іншого — давали змогу державі активно впливати на економічні процеси.

На жаль, досвід Китаю в Україні проігноровано. Водночас було доведено, що жодна країна, яка стала на шлях незалежності й будівництва власної держави, ніколи не досягала успіхів, тільки копіюючи чужі досягнення. Навпаки, Японія, Німеччина, нові індустріальні держави значною мірою спиралися на власну економічну специфіку, історичні традиції, генетичні корені, культуру, не ігноруючи світовий досвід.

Програма ринкових перетворень пострадянських країн здійснювалася безсистемно й непослідовно. Якщо раніше всі інтереси підпорядковувалися державі, то з початком ринкових трансформацій насаджується діаметрально протилежний підхід — підпорядкувати всю їхню сукупність інтересам окремої людини. У такому разі змінюється суб'єкт, а насильство (підпорядкування) залишається. Вже настав час усвідомити, що сучасне суспільство можна побудувати тільки на поєднанні інтересів держави й особистості, на їхній гармонізації. Це шлях досягнення сталого економічного розвитку.

Основне місце в забезпеченні виходу економіки з кризи повинна посісти держава. Концепція різкого, обвального зменшення ролі держави в процесі реформування постсоціалістичного суспільства, звуження її тільки до вироблення "правил гри" виявилася помилковою.

Як показує аналіз думок багатьох українських, російських аналітиків, як і аналітиків інших країн СНД, відбувається інтенсивний перегляд позицій в оцінці взаємодії політики й економіки.

На основі аналізу досвіду розгортання реформ у постсоціалістичних країнах (здебільшого негативного) можна зробити певні висновки: 1) західні моделі реформ (у тому числі і кейнсіанська) малопридатні для постсоціалістичних економік; 2) перспективнішим є шлях створення національних моделей модернізації країн, де буде враховано специфіку взаємодії політики й економіки в кожній країні; 3) стратегія перетворень в економіці має збалансовано інтегрувати різні елементи багатоукладної економіки, у тому числі державної, колективної й приватної власності. Тобто мова може йти про соціально орієнтовану змішану економіку при значному ступені державного регулювання.

Національно-економічні інтереси перехідних країн потребують розробки й реалізації стратегій стабільного соціально-економічного розвитку як необхідної умови забезпечення політичної стабільності й політичних реформ. Загальновідомо, що без політичних реформ неможливо здійснити динамічне економічне реформування, а без економічних перетворень різко знижується політична активність народу, політичні реформи перетворюються на свою протилежність — безвладдя, анархію.

М. Михальченко

Політико-адміністративні функції управління — особлива сфера діяльності органів виконавчої влади, спрямована на вирішення завдань політико-адміністративного характеру, яка реалізується у формі державного управління за допомогою таких завдань: 1) оборона країни: утримання армії, мобілізаційна робота, участь військ у міжнародних миротворчих операціях; 2) націо-

нальна безпека; 3) охорона кордонів і митниця; 4) зовнішня політика: зовнішні зносини, представництво країни за кордоном, захист прав співвітчизників за межами країни, зовнішня економічна політика; 5) забезпечення правопорядку: охорона прав і свобод громадян, боротьба зі злочинністю тощо.

В. Малиновський

Політична безпека — комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики. Сутність П. б. полягає у наявності стійкого політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, що досягається формуванням стійкої політичної системи. Остання покликана забезпечувати баланс інтересів різних соціальних груп, який потребує правової держави, де правовий закон і чітка система його функціонування рівною мірою розмежовують і регулюють державну владу й народ. Саме в цьому сенсі система П. б. говорить про державу як гаранта права громадянина та людини на високу якість життя.

Збереження держав може бути піддане небезпеці як з боку зовнішньої, так і з боку внутрішніх загроз. Крайньою формою зовнішньої загрози є війна. Крайніми формами внутрішньої загрози є: громадянська війна, бунт, коливання, нестабільність. Ці загрози і задають основні координати П. б. До заходів збереження і забезпечення П. б. належить передусім створення політичних і соціально-економічних умов, що забезпечують функціонування демократичних інститутів, стійкий та інноваційний розвиток економіки і повну зайнятість населення, соціальну перспективу життя народу (рівні можливості доступу до медицини, освіти, досягнення в розвитку країни високих європейських стандартів тощо). До засобів забезпечення П. б. належать чітке (у рамках конституції) функціонування спеціалізованих органів, що унеможливлює різні внутрішні чи зовнішні агресивні дії проти існуючого політичного ладу, а також існування у державі потужних, толерантних та плюралістичних ЗМІ тощо. Дія цих та інших чинників П. б. поділяється на попереджувальну (профілактичну), тактичну та стратегічну. В усіх випадках стрижнем цієї діяльності є забезпечення політичної та соціально-економічної стабільності, національної та соціально-політичної злагоди, довіри з боку населення до суб'єктів державної влади, політичних партій та їх лідерів. Сучасна світова громадськість із занепокоєнням сприймає будь-які порушення П. б. в усіх куточках планети, оскільки це може непередбачено відгукнутися у світі, але водночас визнається право народу виступати проти того політичного режиму, що діє всупереч корінним інтересам свого народу.

Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 139; *Кремень В. Г., Зінько І. Ф., Головащенко С. І.* Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення. — К., 1998.

В. Храмов

Політична думка — активна, цілеспрямована, узагальнююча ідеальна діяльність у формі різноманітних понять, категорій, теорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків і відносин, форм і функцій, власне політики і влади, політичних процесів та інститутів, політичної ідеології і культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і цінностей, творення нових політичних ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього.

Політична думка сягає своїм корінням найдавніших часів, тобто IV–III тис. до н. е. Саме тоді розпочався інтенсивний процес переростання первісного суспільства у рабовласницькі державні утворення, а найінтелектуальніші представники людської спільноти стали замислюватися над мистецтвом керування державою та її населенням, сутністю устрою суспільства, місцем і призначенням людини у житті, методами і засобами завоювання, збереження і зміцнення державної влади, ефективним застосуванням з цією метою правових настанов, над походженням і значенням права, держави, а згодом і політики у долях суспільства. Спочатку виникає параполітологічна думка, яка долає шлях від міфологічних форм світорозуміння до раціонально-логічних, набуває дедалі більше ознак теоретичного знання і з оприлюдненням глибоких ідей Конфуція, Мо-цзи, Лао-цзи, Платона, Шан Яна, Аристотеля, Цицерона та інших геніальних мислителів перетворюється вже на політичну науку.

Естафету давніх у I тис. на Сході і на Заході підхоплюють переважно богослови. На межі I–II тис. з'являються ознаки перших політичних доктрин, народжених на українських землях. Та найстрімкіший злет П. д. спостерігається, починаючи з епохи Відродження, Нідерландської, Англійської, Американської і Великої французької революцій.

Протягом XVII–XX ст. внаслідок узагальнення попередніх теоретичних надбань людства, значного поповнення інтелектуальної скарбниці новим знанням було створено сучасну концептуальну політологію, основу функціонування суспільства, накопичено банк загальнолюдських і національних політологічних схем, доктрин, категорій, тобто апарат П. д. межі третього тисячоліття, яка виконує пізнавальні, критичні, інструментальні функції слугування політичній практиці, має власну методологію, власну предметну структуру, власний тип дослідження і власну емпіричну базу.

Алексеева Т. А. Современные политические теории. — М., 2000; *Дегтярев А. А.* Основы политической теории. — М., 1998; *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української соціально-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001; *Потульницький К. О.* Українська політологія. — К., 1996.

В. Храмов

Політична культура — 1) якісний склад політичного життя суспільства, що визначається історичними, соціально-економічними і політичними умовами і відображає рівень засвоєння суб'єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної дійсності; 2) сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення. Те, що називають нині П. к., свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Як категорія П. к. стала систематично вживатися в 50-х роках XX ст. Передвісником терміна "політична культура" був термін "національний характер", який трактувався як комплекс політичних, моральних, культурних та інших уявлень, що властиві окремій нації та закріплені в її національній культурі і традиціях. Після 60-х років С. Верба, Г. Алмонд, Т. Парсонс, Р. Такер, інші автори тісніше пов'язують сутність П. к. з традиціями, історичною пам'яттю, мотиваціями, цінностями, символами тощо. Існує кілька основних загальних підходів до трактування цього поняття. Перший: П. к. вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності. Другий: П. к. — це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки. Третій: П. к. являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості, у процесі їхньої суспільно-політичної діяльності. Четвертий: П. к. — об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою. П'ятий: вважають, що П. к. характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично. За таких різнобічних трактувань поняття "П. к." важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномену "П. к.". Існує кілька видів типології, і ще більше типів П. к. Так, американські політологи, зокрема С. Верба, виокремлюють три типи П. к.: патріархальну, підданську та активістську. Патріархальна характеризується відсутністю інтересу до політичного життя, розподілу і чіткого визначення політичних ролей у суспільстві. Підданська пов'язана з досить сильною орієнтацією на політичну систему, її діяльність, функціонування. Активістська культура характеризується помітним інтересом громадян до діяльності держави та різних суб'єктів політичного процесу, їх високою громадсько-політичною активністю.

Спрощено можна виокремити два основні підходи до визначення змісту поняття П. к., які, проте, часто об'єднують в єдине ціле. Згідно з першим підходом, П. к. розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної

діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів. Відповідно до другого підходу, у П. к. вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних тверджень. За структурою П. к. є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну структуру та особливості. П. к. охоплює такі аспекти: знання політики, фактів, зацікавленість ними; оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада; емоційний бік політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини); визнання у певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти. П. к. є підсистемою в глобальній культурі. Вона тісно пов'язана з усіма її складовими — економічною, релігійною, правовою, організаційною та іншими культурами. П. к. має свої суб'єкти і об'єкт. Суб'єкти П. к. — це індивіди; мала, середня, або велика група; регіон; держава; нація; партія; клас тощо. Об'єкт П. к.: політична система суспільства та її компоненти (політичний режим, соціальні інститути; організації; об'єднання; політичні партії тощо). П. к. — багатовимірне явище, що має своє коріння, історичні та психологічні засади й особливості. П. к. — складова політичної системи. При цьому П. к. впродовж певного історичного періоду модифікує, реально впливає на зміну політичної системи. Це означає, що її завжди можна визначати і характеризувати відповідно до рівня розвитку політичного життя. Розрізняють П. к. суспільства, суспільної групи і окремої особистості. Соціальні і психологічні особливості формування кожної з них мають певні відмінності. Так, індивідуальна П. к., окрім знань, емоційного сприйняття дійсності, багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини. Помітними характеристиками П. к. є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневість. Щодо останнього, то загалом можна погодитися з ученими, які виокремлюють у середньому чотири рівні такої культури: номінальні політичні знання та вміння їх використовувати у повсякденній суспільно корисній діяльності; наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, уміння їх реалізовувати в конкретній і активній політичній діяльності; П. к., притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу; П. к. людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо). Можна також виокремити такі види П. к., як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо. У житті суспільства П. к. виконує кілька важливих функцій. Пізнавальна функція: озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянинові) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну життєву, громадянську позицію. Фактично ця функція є основною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших. Ідентифікаційна функція полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти. Орієнтаційна функція характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній, соціальній, політичній системі. Виховна функція: сприяючи інтелектуальному розвитку людини, П. к. формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини. Регулююча функція П. к. проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень. Комунікативна функція: завдяки П. к. напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління. Інтегруюча функція: П. к. за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади. Функція соціалізації: сприяє відповідному засвоєнню норм — регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству. В демократичній П. к. ви-

окремлюють два основні види: консервативно-ліберальну і ліберально-демократичну. В автократичній П. к. також вирізняють два види культури — авторитарну (що не підтримує і не заохочує окрему людину і різні суспільні сили до активності у суспільно-політичній діяльності) і тоталітарну (коли існує культ вождів і лідерів, їхня роль штучно підтримується і пропагується). Взаємозв'язок політики і культури складний, неоднозначний. Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, у колишніх країнах соціалістичного табору наприкінці XX ст. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике значення. Історично раніше виникає культура взагалі, а потім, при поділі суспільства на класи, формується його політична організація, виникає політика, формується П. к. Оскільки політика і культура рівноправні, то між ними існують тісні взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність. Принципового значення набула проблема особливостей формування П. к. громадян з урахуванням специфіки їх ментальності. Ментальність українців має кілька системоутворюючих ознак: українцям притаманна інтровертність у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; для українців характерна кордоцентричність, яка виявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуротворчості і естетизмі життя. Поряд із переліченими особливостями українцям притаманні анархічний індивідуалізм, перевага чуттєвого над волею та інтелектом. Як народові українцям властиві такі риси П. к.: демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність і водночас схильність до анархізму, бунтів і міжусобної боротьби, намагання поставити особисті інтереси над загальнодержавними. Загалом, коли йдеться про особливості П. к. українців, то багато вчених схиляються до того, що за психологічним складом вони є народом західного, європейського типу, тоді як, скажімо, росіяни — східного, азіатського. Такий погляд на ментальність українців не є, однак, єдиним, сталим. Багато фахівців акцентують увагу на комплексах "меншовартості", "селянської психології" українства, "некласичності" української ментальності та ін. Таке різноманіття ознак і характеристик ментальності зумовлене багатьма об'єктивними історичними обставинами: постійною боротьбою України за волю і незалежність; розташуванням України між різними державами — політичними полюсами; багаторічним перебуванням під гнітом інших держав, коли тотальному нищенню піддавалися національні культура і духовність, а свідомість заповнювалася чужими цінностями, традиціями, нормами тощо. На свідомість кожного громадянина наприкінці XX ст. вплинули глобальні події, що розділили наше світосприймання на "до" і "після". Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як "нова радянська людина", "загальна рівність та братство", "торжество пролетарського інтернаціоналізму" та ін. Кожний громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибирати подальший шлях: повернутися до патерналістської моделі, в якій за нас робить вибір якийсь "старший брат", чи зробити рішучий крок до самостійного вибору подальшого життєвого шляху.

Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996; *Бебик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. — К., 1997; *Гаджиев К. С.* Политическая философия. — М., 1999; *Головатий М. Ф.* Професія політик. — К., 2000; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. — К., 1998.

М. Головатий

Політична нація — це сукупність громадян країни, які незалежно від їхнього соціального статусу, мови, віросповідання, походження та інших соціально-групових відмінностей мають рівні права і на основі демократичних інститутів політичної влади та форм політичної участі, законодавчо встановлених норм і процедур здійснюють державне самоврядування, мають політичний і юридичний суверенітет, поєднані почуттями солідарності та ідеологією патріотизму. П. н. як особливий тип утворення національної спільноти запропонував виокремити німецький історик Ф. Майнеке. У своїй праці "Світова буржуазія і національна держава" (1907) він дав їй назву "державна нація". За період, що минув відтоді, у політичній філософії та етнополітології для пояснення історичних умов, факторів, сутності, ідеології створення політичних націй було розроблено безліч

концепцій і підходів. З середини XX ст. найбільш універсальною, аргументованою і популярною в західному суспільствознавстві інтелектуальною течією став модернізм, що об'єднав досягнення багатьох наук у дослідженні генезису націй та розробив теоретичну модель процесу створення П. н. (Г. Алмод, П. Альтер, Р. Бендикс, Ю. Габермас, О. Дан, К. Дойч, Ш. Ейзенштадт, М. Манн, Л. Пай та багато інших). У сучасному науковому і популярному слововживанні синонімами поняття "П. н." часто служать такі: "національна держава", "нація-держава", "нація", "сучасна держава". Багато дослідників визнають, що політичну націю характеризує те, що це здебільшого ідеологічний конструкт, політологічний "ідеальний тип", який у практиці суспільно-політичного розвитку далекий від його повноцінного реального втілення. Саме поняття "П. н." від початку мало і зберігає своє базове безетнічне значення. Його подальша етніцистська корекція була зумовлена запровадженням назви громадянства як похідної від назви країни і держави, а також інтерпретацією патріотизму як націоналізму. Але при цьому кредо прихильників теорії політичної нації завжди залишається єдиним — визнання особливої націєутворюючої ролі держави, яка, будучи створена як політичний інститут у процесі демократичних перетворень у країні, потім активно і послідовно здійснює культурну, мовну, загалом етнічну уніфікацію населення, тобто політично забезпечує процес створення нації як етнокультурної спільноти та цілісності. Виникнення феномену П. н. являє собою першу з "тимчасових зон націоналізації" та історичних тенденцій утворення національних держав. Класично цей процес відбувався наприкінці XVII — у XVIII ст. у північній і західній Європі (Англія і Франція) внаслідок буржуазних революцій, а також у Нідерландах і США у результаті боротьби населення цих країн за політичну незалежність. Незважаючи на різну соціально-політичну природу перших "політичних націй" їх об'єднує формально загальний принцип утворення — "від держави до нації". Він протилежний іншому способу націєгенезу наступних "тимчасових зон націоналізування" у XIX–XX ст., представлених насамперед "культурними націями", тобто такими, що етнополітично розвивалися за принципом "від нації до держави" (наприклад, Німеччина, Італія). Загальними соціально-політичними детермінантами процесу формування П. н. у рамках монархічних територіально-державних утворень стали капіталістична модернізація феодального станового суспільства, становлення основ парламентаризму, поява територіального суверенітету, революційні демократичні перетворення інститутів державної влади. Всесвітньо-історичні, здебільшого економічні і соціально-політичні завдання суспільного розвитку в умовах слабкості культурномовних, етнічних ментальних основ соціальної інтеграції і політичної мобілізації мас населення визначили надетнічну природу громадянства і народовладдя, сприяли ототожненню феноменів і понять "народ", "нація", "держава" як політичного співтовариства громадян. Керівною ідеологією і політичним принципом служила ідея суверенітету народу як політичного і правового верховенства його волі, втіленої в повноваженнях і діяльності інститутів самоврядування на певній території. В епоху Просвітництва, а інколи і сьогодні, виходячи з зазначених формальних ознак П. н., як її прототипи визнаються навіть давньогрецькі поліси і давньоримська республіка. Історичний пріоритет у створенні теоретико-ідеологічних основ П. н. належить філософії держави західноєвропейського просвітництва XVII–XVIII ст. (Г. Гроцій, Дж. Локк, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та ін.). Характерною рисою стандартів її світоглядних та ідеологічних установок, порівняно з наступними трактуваннями народу/нації та національної держави, були лібералізм (у його просвітницькій інтерпретації й обмеженості), правовий егалітаризм, космополітизм, "республіканська" (за термінологією Ю. Габермаса), а не націоналістична, політична самосвідомість. Сутність народної/національної спільноти вбачалася в політичному співтоваристві рівних перед законом громадян. Джерелом легітимності державної влади і національного суверенітету визнавалися: представницьке правління (за допомогою парламенту, що обирається, і сформованого ним уряду), як вираження єдиної волі всього народу, утвореної актом "союзу", "угоди громадян", "суспільним договором" між безліччю окремих індивідів. Загалом феномени держави і нації інтерпретувалися на базі ідей концепції демократії Нового часу. Системоутворюючими у філософських і політико-правових проектах нації були положення

теорії природного права, суспільного договору і, частково, правової держави. Особливого значення в процесі становлення і розвитку П. н., а також в її теоретико-ідеологічному осмисленні набули дві ідеї: державного і народного суверенітетів. У XVII–XVIII ст. перша з них, визначивши за народом політичний, а за парламентом юридичний суверенітет, стала керівною в англійській (під її впливом, — і в американській) просвітницькій думці і конституційній практиці. Друга, що зблизила політично і юридично, а термінологічно ототожнила народний і національний суверенітети, вирізняє французьке просвітництво (особливо вчення Ж.- Ж. Руссо) і конституційні акти буржуазної революції у Франції. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на зміну демократичній ідеології загального громадянства і патріотизму як основи утворення П. н. і національної держави приходить ідеологія націоналізму, політичні міфи про єдине походження народу, спільність його історичної долі. У такому ідеологічному контексті націю стали інтерпретувати як створене елітами в умовах економічної модернізації політичне співтовариство етнічно близьких, національно уніфікованих громадян. У світовій політичній практиці загальноприйнятим стало правило "одна нація — одна держава". Ототожнення культурно-мовної спільності громадян з нацією, а вищої форми її політичного розвитку з державою, стимулювало сучасне розхоже розуміння П. н. уже як етнополітичної спільноти, що "володіє державою", "прагне створити або зберегти власну державу", "намагається самовизначитися в системі міждержавних відносин". У XX ст. еволюцію політичних націй характеризують протилежні тенденції. З одного боку, різні націоналістичні рухи викликали до життя тоталітарну практику національно-державного будівництва, породили націократичні тенденції в створенні і життєдіяльності політичних націй. У багатьох країнах ідеї громадянської рівності і республіканського патріотизму було істотно "підкориговано" вимогами до етнічної чистоти громадян і державних діячів, законодавчою регламентацією меж вживання національних мов, цензами осілості тощо. Політичні і соціальні права громадян були поставлені в безпосередню залежність від їхньої етнічної належності. Етатизація (одержавлення) однієї з націй у багатонаціональній державі призвела до дискримінації національних (етнічних) меншин. Монополізація політичної влади національною більшістю і в такий спосіб "присвоєння" функцій держави створювали передумови для утвердження системи етнічно орієнтованого контролю і розподілу матеріальних і духовних ресурсів. З іншого боку, сучасні процеси глобалізації активно руйнують національний суверенітет і територіально-політичну єдність громадян як основу будь-якої П. н. Глобалізація світової економіки і політики, інтенсивна міграція, зростання етнокультурної і релігійної диференціації населення більшості країн, посилення прямого впливу транснаціональних корпорацій, міжнародних політичних і військово-політичних організацій призводить до того, що демократичні "національні уряди" втрачають монополію на владу та її ресурси, а "нації-держави" перестають бути суверенною і цілісною територіально-політичною системою. При цьому, на думку окремих дослідників, етнічна ідентичність, її ренесанс набувають дедалі більшого значення порівняно з національно-державною ідентичністю. Унаслідок цього "за відсутності загальної культури" основа національної єдності стає "вразливою", а "переорієнтація групових лояльностей і форм масової ідентифікації призводить до руйнування сучасної держави" (С. Хантингтон) як оптимальної і єдино можливої форми П. н.

Манн М. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм, развитие, неугасание // Нации и национализм. — М., 2002; *Картунов О.* Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять // Віче. — 1996. — № 6; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред В. С. Крисаченка. — К., 2003; *Смит Э.* Национализм и модернизм: Критический обзор современных теории наций и национализма / Пер. с англ. А. В. Смирнов, Ю. М. Филиппова, Э. С. Загашвили и др. — М., 2004; *Хабермас Ю.* Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // Нации и национализм. — М., 2002; *Ян Э.* Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. — 2000. — № 1.

В. Вілков

Політична поведінка — це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (спільнот, груп, особистостей) на діяльність політичної

системи; взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики. П. п. визначається вибором мотивів у прийнятті рішень щодо політичних взаємовідносин, відбором засобів досягнення цілей, здатністю поєднати загальносуспільні інтереси з приватними, груповими. Характер П. п. значною мірою залежить від існуючих у суспільстві традицій легітимації, тобто обґрунтування правомірності, законності певних рішень і дій. Традиції легітимації трансформуються залежно від типу політичного режиму — від визнання правомірності будь-яких засобів для досягнення мети до усвідомлення необхідності співвідносити наміри одних політичних сил з інтересами і позиціями інших учасників політичної взаємодії, а рішення і дії ґрунтувати на невіддільних правах людини. Таким чином, конкретні форми П. п. індивідів залежно від пріоритетності способу легітимації можуть бути або екстремістськими, або конструктивними, спрямованими на досягнення взаємної згоди, суспільного консенсусу.

Політичну поведінку можна поділити на політичну участь (голосування, демонстрації, страйки, захоплення заручників та приміщень, політичний тероризм, діяльність політичних партій та груп інтересів) і абсентеїзм.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2001; Политическая теория и политическая практика: Словарь-справочник / Под ред. А. А. Миголатьева. — М., 1994; Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачева. — М., 1996; Политология: Учеб. пособие / Под ред. М. А. Василика. — СПб., 1997.

О. Полішкарова

Політична позиція (лат. *positio* — положення, розташування) — це ставлення суб'єктів політики до інших учасників політичного життя, їхньої політичної діяльності та до влади. Вона виражає: 1) їх точку зору, думку, розуміння питань політики і влади; 2) їх оцінку політичних явищ, подій, підхід до розв'язання проблем суспільного розвитку; 3) їх свідомий вибір способу дії, поведінки, діяльності у політичній системі та політичному житті.

У П. п. суб'єктів безпосередньо виявляються їх інтереси, які вони прагнуть реалізувати за допомогою таких засобів і шляхів, що видаються їм найефективнішими. П. п. оцінюється за різними критеріями: ідеологічним (комуністична, соціал-демократична, ліберальна, консервативна, радикальна); ставленням до соціального прогресу (революційна, контрреволюційна, прогресивна, реакційна, динамічна, застійна, оптимістична, песимістична); характером вимог і дій (поміркована, центристська, екстремістська, максималістська, агресивна, непримиренна, конфронтаційна, авантюристична).

Политологический словарь / Под ред. В. И. Астаховой и проф. М. И. Панова. — Х., 1997; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред и сост.: Ю. И. Аверьянов. — М., 1993; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2001; Политическая теория и политическая практика: Словарь-справочник / Под ред. А. А. Миголатьева. — М., 1994; Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В. П. Пугачева. — М., 1996.

О. Полішкарова

Політична праксеологія — власне термін "праксеологія" був запроваджений у рамках практичної соціології поляком Т. Котарбінським, який вивчав проблеми ефективності діяльності праці колективів, аналізував форми організації праці, взаємодію індивідів, індивіда і колективу в процесі виробництва.

Відтак під П. п. розумітимемо розділ політології, який досліджує проблеми ефективності функціонування політичної сфери суспільства в контексті політичного управління, що здійснюється через політичну діяльність суб'єктів політики (державних інститутів, політичних партій, окремих політиків тощо). Наприклад, розглядаючи функціонування політичної системи суспільства, можна вивчати проблеми її стабільності, забезпечення політичних прав і свобод громадян тощо. Досліджуючи виборче законодавство, потрібно звернути увагу на адекватність політичного волевиявлення реальній розстановці сил у парламенті і конкретній кількості депутатських мандатів, отриманих політичними партіями та блоками, що брали участь у виборчих перегонах.

Философский словарь. — М., 1963; *Stocman D. A.* The Triumph of Politic: Why the Reagan Revolution Failed. — N.Y., 1986.

В. Бебик

Політична психологія — 1) система проявів суспільної психології (свідомості), які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку у політичному житті суспільства; 2) наука, що вивчає психологічні аспекти політичного життя; 3) галузь психології, що вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації) політичного життя суспільства, які формуються і виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їхніх конкретних політичних діях (Г. Щокін). Формування П. п. як науки, наукової дисципліни базується насамперед на ідеях, концепціях таких видатних вчених, як Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Бетман, Г. Спенсер, А. Сміт, Т. Персон, Р. Мертон та ін. Предметом П. п. вважають психологічні компоненти політичної поведінки людини, дослідження і аналіз яких дає змогу застосувати психологічні знання для пояснення суті політики. Основні функції П. п. — пізнавальна, адаптивна, мотиваційна. П. п. можна розглядати у контексті трьох основних груп психічних явищ: психічних процесів; психічних станів; психічних властивостей. Саме тому П. п. має багато спільного, дотичного з психологією, соціальною психологією, соціальною філософією, політичною соціологією, іншими науками. Відомою є двовимірна модель П. п. (точка зору, наприклад, групи психологів на чолі з Т. Адорно), що зумовлена історико-традиційним існуванням дуалістичних партійно-політичних систем (республіканці і демократи у США, ліберали і консерватори в Англії, праві та ліві тощо) і не існує у "чистому" вигляді. Основними напрямами П. п. є біхевіористичний, когнітивістський, психобіографічний та психоісторичний. Психологи-біхевіористи предметом політичної психології вважають певні особливості політичної поведінки конкретної людини, політика, лідера, політичної групи, партії, організації тощо. Когнітивісти вивчають і досліджують закономірності ідеологічного процесу як складного, суперечливого і неоднозначного явища. Їх мета — на основі розвитку П. п. гуманізувати політичні відносини. Психологи-психоаналітики предмет політичної психології розглядають крізь призму насамперед підсвідомого. Основними об'єктами політико-психологічних досліджень у контексті П. п. є політична участь, політичне лідерство, політичні цінності та установки, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість. У П. п. використовують такі методи досліджень: спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертна оцінка, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів та ін. Більшість перелічених методів дослідження П. п. запозичила із соціального, клінічного, когнітивного та інших напрямів психології. Виокремлюють щонайменше шість основних особливостей П. п. як науково-прикладної дисципліни: 1. Формування політичної психології у процесі безпосередньої суспільно-політичної діяльності, активності громадян, їх практичної взаємодії між собою, з різними суб'єктами, інститутами влади. Тому вивчати й аналізувати політичну психологію можна саме з урахуванням цих обставин. 2. Відображення політичних подій і процесів, яке має фактично поверховий характер. П. п. не можна сприймати спрощено, однозначно, без відповідного осмислення. 3. Домінуюча роль чуттєвих, емоційних елементів свідомості, а не раціональних. Тому політичні процеси важко спрогнозувати, передбачити їх соціальне значення. 4. Швидка і чутлива реакція людини на зміну політичних умов, політичної ситуації. Така політична мобільність властива переважній більшості суб'єктів політики. 5. Неоднозначний вплив різних ідеологій на людей, а точніше, на формування, існування політичної психології у процесі зіткнення, боротьби ідеологій. Без такого зіткнення політичний процес взагалі неможливо уявити. 6. Відображення не перспективних, майбутніх, а насамперед сьогоденних, поточних інтересів і потреб людей. Тому політичні процеси, події завжди детерміновані в часі. Формами вияву П. п. є: політичні цінності, потреби, інтереси, прагнення, сподівання, воля; політичні відчуття, емоції, настрої, думки, забобони, ілюзії, міфи; звички, навички, традиції, вдача; навіювання, переконання, наслідування, чутки. В колишньому СРСР П. п. як наука фактично не існувала до 60-х років XX ст. У тоталітарних суспільствах, колишньому СРСР психологія взагалі, П. п. зокрема беззастережно захищала принцип класовості, класового підходу, стверджуючи, що навіть в індивідуальній своєрідності людини певною мірою проявляється загальнокласо-

ве, відшукувала спільне у психології та ідеології класів, обґрунтовувала історичний характер і динаміку так званої класової психології.

Аристотель. Политика // Сочинения: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4; *Асмолов А. Г.* Психология личности. — М., 1990; *Боден Ж.* Вступ до політології. — К., 1995; *Гофман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д, 1996; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Иванов В.* Политическая психология. — М., 1990; *Кирилюк Ф. М., Кремень В. Г., Ирхин Ю. В.* Психология и политика: Учеб. пособие. — К., 1993; *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1896; *Обозов Н. Н., Щёкин Г. В.* Психология работы с людьми. — 5-е изд., стереотип. — К., 1999; Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; Политическая психология: Учеб. пособие для вузов / Под общей ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. — М., 2001; *Уледов А. К.* Общественная психология и идеология. — М., 1985; *Юрьев А. М.* Введение в политическую психологию. — СПб., 1992.

М. Головатий

Політична свідомість — це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності. П. с. має складну і суперечливу структуру. За функціональним принципом класифікації в П. с. виокремлюють такі аспекти: політико-психологічний (почуття, настрої, наміри, мотиви, установки, переконання, воля та ін.); політико-ідеологічний (цінність, ідеал, ідея, концепція, доктрина, теорія, погляди тощо); політико-дійовий (свідомість консервативна, реформістська, радикальна, ліберальна та ін.). П. с. за суб'єктом класифікують на П. с. суспільства, нації, класу, групи, особистості, на П. с. масову, а також громадську думку. За ставленням до влади, владних структур є П. с.: автократична, демократична. Гносеологічно розрізняють П. с. емпіричну і теоретичну, буденну і наукову. До основних сфер П. с. належать такі: політична наука — політичні теорії, концепції, гіпотези; політична ідеологія — політичні цінності, ідеали, доктрини, гасла, програми; політична психологія — політичні відчуття, думки, настрої, воля, спрямованість тощо. П. с. є відображенням реалій буття. Вона тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури. Як одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства П. с. має певні особливості, умови виникнення та шляхи формування. Передумовою її формування є те, що людина починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас те, що вона неспроможна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. П. с. притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу, а то й необхідність впливати на владу. Для формування П. с. вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та осмислення їх, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, структури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до якої людина неформально належить. За змістом П. с. включає в себе певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття, а за специфікою вияву вона активно впливає на інші форми суспільної свідомості, має часто досить високий ступінь відображення соціально-класових інтересів. Розрізняють П. с. масову, групову, індивідуальну, буденну і науково-теоретичну. Перші три форми пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відображення дійсності. Виокремлюють також такі основні типи П. с.: державну та недержавну. Державний, або етатистський, тип П. с. ґрунтується на позиції, що найвищими, найважливішими є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс). Недержавний, або анархістський, тип П. с., навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу — експлуататором, ворогом свободи. Основні функції П. с.: пізнавальна — система знань про політичну дійсність загалом; оцінювальна — забезпечення і сприяння орієнтації у політичному житті на основі оцінювання політичних подій; регулятивна — орієнтування стосовно участі у політичному житті; інтегруюча — сприяння

об'єднанню окремих соціальних груп, суб'єктів політичного процесу на основі спільних ідей, цінностей, установок; прогностична — передбачення особливостей розвитку політичного процесу, подій; нормативна — створення загальноприйнятого образу майбутнього. П. с. має два рівні — ідеологічний та психологічний. П. с. можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відображають найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства. П. с. — це не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, яка безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи. П. с. формується у процесі пізнання суб'єктом певних політико-владних відносин, політичних інтересів, установок, цінностей, а також у процесі політичного виховання, формування політичної культури суб'єкта політики.

Гаєвський Б. А. Філософія політики: Навч. посіб. — К., 1993; *Гофман Л. Я, Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д, 1996; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия. — К., 1993; Общественное сознание и его формы / Общ. ред. и предисл. В. И. Толстых. — М., 1986; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна. — К., 1997.

М. Головатий

Політична система суспільства — сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому. П. с. с. включає в себе соціальний зміст влади, її носіїв, взаємодію з економічним ладом. Вона визначає інститути, організації через які реалізується влада в суспільстві й регулюються політичні відносини, а також принципи, норми і спрямованість діяльності інститутів політичної влади.

Політична система суспільства — це три взаємодіючі підсистеми: інституціональна, інформаційно-комунікативна, нормативно-регулятивна. Інституціональна підсистема складається з таких інститутів, як держава, політичні партії, групи інтересів. Провідним інститутом, в якому зосереджено максимальну політичну владу, є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, органами внутрішнього порядку, збройними силами. В демократичному суспільстві значну роль відіграють політичні партії і групи інтересів, які впливають на формування державних структур, політичний розвиток суспільства. Помітне, а в окремих країнах визначальне місце в політичному житті суспільства належить релігійним організаціям, церкві. Інформативно-комунікативна підсистема встановлює зв'язок між інститутами політичної системи, передбачає інформування влади (звіти підвідомчих установ, консультації із зацікавленими групами), а також засобів масової інформації. Якщо в демократичних суспільствах ЗМІ відносно незалежні, то в авторитарних і тоталітарних суспільствах вони повністю залежать від правлячої еліти. Нормативно-регулятивну підсистему утворюють різні норми, які визначають поведінку людей у політичному житті: їх участь у процесах висування вимог, перетворення останніх на рішення, здійснення цих рішень. Норми можна розподілити на норми-закони і норми-звички. І ті, й ті сприяють політичній взаємодії, запобіганню конфліктам чи хаосу в суспільстві. Норми-закони зумовлюють законодавчий процес, визначають (або не визначають залежно від режиму) права: голосу, свободи слова, утворення асоціацій та ін. Нормою-звичкою можна назвати участь громадян у політиці через політичні партії і групи.

До суб'єктів реалізації влади належать: індивіди — рядові громадяни, лідери політичних і громадських об'єднань, держав і наддержавних інституцій; соціальні спільноти — класові, етнічні, професійні, демографічні, територіальні, виробничі, представники тіньової економіки, а також політична еліта в наявних варіантах її функціонування; організації — політичні партії, об'єднання громадян, а також її формально не політизовані спільноти і рухи, які періодично змушені займатися політичною діяльністю; держави, державно-адміністративні і державно-етнічні утворення, міждержавні об'єднання, які обґрунтовано кваліфікуються як найбільш активні і впливові політичні суб'єкти. Найдинамічнішим елементом політичної

системи суспільства є властиві їй політичні відносини, тобто відносини політичних суб'єктів щодо набуття, використання і перерозподілу політичної влади. Зміст політичних відносин визначається значною кількістю об'єктивних і суб'єктивних чинників, структуру утворюють їх "горизонтальні" і "вертикальні" складові, а також політичні принципи, норми і процедури. Розрізняють політичні відносини співробітництва, компромісу, консенсусу, солідарності, суперництва, ворожнечі і конфлікту.

Вагомими є політичні партії, суспільні організації (професійні, творчі, оборонні, жіночі, молодіжні, ветеранські тощо), засоби масової інформації (періодичні видання, радіо, телебачення, преса, кіно, аудіо- і відеопродукція), які, маючи значні можливості впливу на суспільну свідомість, метафорично визначаються як "четверта влада". Загальним структурним елементом політичної системи суспільства є політична культура — сукупний показник рівня, характеру і змісту політичних знань, оцінок, навичок та дій громадян. Змістовно її утворюють: рівень, характер і зміст політичних знань, поглядів, оцінок, установок; політичні цінності, традиції, звичаї, почуття, норми і стереотипи; політична ідеологія; політична свідомість. Політичну культуру конкретного суспільства доповнюють політичні субкультури, детерміновані соціально-етнічними конфесіями, регіональними та іншими суб'єктивними відмінностями учасників політичного процесу.

Основні функції політичної системи суспільства: визначення мети, завдань, шляхів розвитку суспільства, розробка і здійснення конкретних програм його діяльності; визначення та розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів та становища соціальних спільнот; гармонізація, узгодження інтересів державних утворень, соціальних спільнот, індивідів; духовно-ідеологічна діяльність, формування політичної свідомості й політичної культури громадян або маніпулювання нею; забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки суспільства.

Найпоширенішим критерієм класифікації П. с. с. є відповідність ідеалів і цінностей суспільства тим формам, у яких воно організоване. Розрізняють чотири типи П. с. с.: англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну (або частково індустріальну) і тоталітарну. Характерні риси англо-американської системи — прагматизм, раціоналізм; її основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут і безпека. Цій політичній системі суспільства властиві чітко структурована багатопартійність, поділ влади і високий ступінь стабільності. Континентально-європейська П. с. с. вирізняється різноманітністю політичної культури, співіснуванням старих і нових культур. Їй властива наявність великої кількості політичних партій з різноманітними ідеологіями і традиціями. Політичні партії мають значний вплив у суспільстві. Доіндустріальна, або частково індустріальна, система — це поєднання значних цінностей, етнічних та релігійних традицій, невиразний поділ влади. Для неї характерні особистий авторитаризм, влада однієї партії, високий потенціал насильства. Політична участь громадян у державних справах обмежена. Тоталітарний тип П. с. с. вирізняється надзвичайною централізацією влади і високим ступенем насильства, заідеологізованістю. Ця система характеризується функціональною нестабільністю, засиллям бюрократії. Партії, армії, службі безпеки доводиться часто виконувати не властиві їм завдання.

Білоус А. О. Політично-правові системи: світ і Україна. — К., 2000; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 2002; Філософія політики. — К., 2003.

Ф. Рудич

Політична система України — сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних с формуванням і здійсненням влади та управління суспільством в Україні. Складовими елементами П. с. У. є політичні відносини між суб'єктами (елементами) системи; політична діяльність; політична організація українського суспільства (політичні інститути); політична свідомість і політична культура українського суспільства; політичні і правові норми, закріплені в законах України; засоби масової інформації.

На сучасному етапі розвитку України відбувається активний процес формування нової політичної системи в нашій країні. Складовими цього процесу є: утвердження принципів демократії та парламентаризму, політичного плюралізму; забезпечення прав і свобод громадян, поділ політичної влади

на законодавчу, виконавчу та судову; визначення засобів масової інформації важливим елементом політичної системи; формування системи самоврядування тощо. Крім того, докорінних змін потребує функціонування ринкової економіки в Україні, здійснення системи законодавчих та інших заходів, спрямованих насамперед на забезпечення соціального захисту населення.

Утворення нової політичної системи в нашому суспільстві відбувається складно і суперечливо. Після серпня 1991 р. почали складатися зовсім нові умови суспільного життя. Існуючі політичні інститути були неспроможні діяти ефективно, а нова політична система, покликана через відповідні інститути здійснювати управління суспільством, виробляється повільно.

Незалежна Україна обрала демократичний тип політичної системи суспільства, що й визначено в Конституції (Основному Законі) країни.

Україна відповідно до її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Україна є президентсько-парламентською республікою. Конституція України визначає президента як главу держави, який виступає від його імені. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Основним Законом визначається і гарантується самоврядування.

Отже, коли ми говоримо про модель державно-політичного устрою в сучасній Україні, то йдеться зрештою про устрій, де парламент приймає закони, президент є главою держави, прем'єр-міністр та його кабінет здійснюють виконавчу владу. Владні структури, насамперед законодавчі органи формуються за участю політичних партій. У такій державі чітко розподілено функції та повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Основним у ній є верховенство закону в усіх сферах суспільного життя. Йдеться про правову демократичну державу та громадянське суспільство. Проте це в ідеалі. Україні до такої моделі ще надто далеко. Політична історія людства переконливо свідчить: розвиток суспільства відбувається від тоталітарного через авторитарний до демократичного суспільного устрою. Процес цей характеризується припливами і відпливами, але домінуючою є тенденція послідовної демократизації суспільного життя. Перехід від авторитаризму до демократії дає змогу виокремити загальні закономірності та орієнтовні етапи цього процесу, пов'язані з проблемами, які потрібно вирішувати політичному керівництву в означених умовах та у відповідній послідовності, щоб перехід відбувся плавно і завершився встановленням ефективно діючого політичного режиму.

Метою реформування політичної системи суспільства має бути підвищення ефективності державних органів; основоположними принципами реформування — поглиблення демократичних засад управління; пріоритетними завданнями тут є національна безпека держави і забезпечення добробуту її громадян.

Першочерговою передумовою ефективної діяльності владних органів є визначення стратегії демократичного облаштування. Сутність проблеми полягає в практичному втіленні в життя відомого демократичного принципу, відповідно до якого, за визначенням Авраама Лінкольна, йдеться про владу народу, владу, що здійснюється народом, і владу в інтересах народу. Владні органи повинні перебувати під реальним, а не уявним контролем народу і спиратися у своїй діяльності на його довіру і підтримку. Владні структури повинні обиратися не для того, щоб їм підпорядковувалися (підпорядковуватися необхідно закону), а для того, щоб вони служили громадянам. Отже, йдеться про будівництво справді демократичної, правової, соціальної держави з авторитетним президентом, ефективно діючим парламентом, професійним висококваліфікованим урядом, незалежними судовими органами.

Наступною передумовою ефективної діяльності владних органів є підвищення правової і моральної відповідальності керівників цих органів за стан справ у галузі, якою вони керують. Одна з проблем тут — викорінення проявів корумпованості в державному апараті. Для боротьби з корупцією недостатньо, хоча і важливо, щоб вищі посадові особи держави були порядними людьми. Небезпека криється в їхньому оточенні. Тут непоодинокі випадки вияву хабарництва, коли не без користі віддають цілі галузі наближеним кланам, на свій розсуд роздають ліцензії, визначають податкові і

митні пільги. Але з беззаконням потрібно боротися з допомогою закону і тільки закону. Слід на загальнодержавному рівні привести у відповідність доходи, задекларовані посадовими особами, їх реальним прибуткам. Концептуальною основою нормативно-правових актів по боротьбі з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які б виключали можливість корупційних проявів.

Ефективність діяльності владних органів вирішальною мірою залежить від рівня компетентності тих, хто управляє. У владних структурах повинні працювати тільки професіонали, які бажають і здатні самовдосконалюватися. Слід провести атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають. Управлінська еліта покликана мати політичну культуру, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами по управлінню. Це стосується всіх гілок влади, але насамперед урядових структур. Слід врахувати, що економіка перехідного періоду має уряд з обмеженими юридичними і адміністративними можливостями. І це природно. Адже досвіду професійного впровадження ринкових реформ, необхідних управлінських навичок не мають ті, хто повинен це робити. В такій ситуації успіх справи визначається відбором до уряду, неодмінно за конкурсом, висококваліфікованих професіоналів, здатних діяти в умовах формування ринкових структур, керуючись розумом і порядністю, а не амбіціями і власною вигодою. Важливо на всіх рівнях здійснювати вибори посадових осіб, зокрема глав обласних і районних державних адміністрацій. Слід активно включити в процес державного управління молоду генерацію політиків і управлінців.

І, нарешті, ефективність діяльності владних органів вирішальною мірою залежить від публічності здійснюваної політики, її відкритості, прозорості. При цьому важливо забезпечити законодавче залучення представників політичної опозиції, засобів масової інформації до участі в діяльності владних інститутів, розробки, прийняття і відповідальності за реалізацію важливих державних законів. Запровадити постійні зустрічі (національна асамблея, круглий стіл) вищих посадових осіб держави, лідерів політичних партій, опозиційних рухів з обговорення і розв'язання конфліктних питань суспільного розвитку, визначення стратегії розвитку країни в політичній, економічній і міжнародній сферах. Цю стратегію повинні поділяти всі гілки влади, а разом з ними — підтримувати все суспільство.

У політичній сфері продуктивною вбачається модель соціально-правової держави, в основу політико-державної доктрини якої покладено громадянсько-правову ідею. За таких умов суб'єктом державотворення є політична нація, яка в Україні складається з українців, росіян, білорусів, румунів, угорців, євреїв, кримських татар, інших етнічних груп. Українці як корінне населення дають назву країні. Українська мова визначається державною. Така нація повинна і може складатись на загальних принципах соціально-правової держави і громадянського суспільства.

В економічній сфері більшість фахівців і вчених сходяться на моделі формування ринкової економіки у вигляді науково-технологічної доктрини, яка ґрунтується на інтелектуальному факторі, на розвитку науки і застосуванні новітніх технологій, відповідає світовим цивілізаційним тенденціям XXI ст. і спроможна забезпечити гідний рівень життя громадян. Кожна держава прагне сформулювати ідею, притаманну її громадянам і підтримувану ними, проект спільного життя громадян цієї держави. Формування національної ідеї — справа непроста. На це, можливо, підуть роки. Але вже сьогодні необхідно вирішувати життєві реальні проблеми, які б сприяли поліпшенню життя співвітчизників. Такою могла б стати проблема викорінення бідності. В майбутньому, коли бідність подолаємо, національною ідеєю могла б стати ідея соціального партнерства, яка забезпечувала б поступову рівновагу між демократичними інститутами і соціальною владою, взаємодією тих, хто дає роботу, і тих, хто отримує її, профспілок і владних структур. Про продуктивність ідеї соціального партнерства свідчить і досвід західноєвропейських країн, де цей інститут функціонує багато років.

У зовнішньополітичній сфері перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин визначені її зацікавленістю і прагненням однаковою мірою брати участь у житті євразійського і європейського регіонів і сприяти гармонізації відносин між ними. У

складній геополітичній ситуації незалежна Україна, яка перебуває на перехресті стратегічних інтересів незалежних держав, повинна керуватись концепцією "динамічної рівноваги сил", "активного нейтралітету", що орієнтує на встановлення дружніх відносин як з Росією та іншими державами, що виникли на території колишнього СРСР, так і з європейськими державами, іншими країнами світу. При цьому Україні необхідно вибудовувати свою, орієнтовану на власні національні інтереси, зовнішню політику, яка сприятиме тому, що наша держава стане впливовим фактором створення механізму оптимальної моделі безпеки сучасної України.

Безумовно, вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею стосовно реалізації поставленої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не здійсняться самі по собі. Потрібні рішучі дії владних структур (президента, Верховної Ради, уряду України), політичних партій, інститутів громадянського суспільства, спрямовані на те, щоб переломити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних процесів і зробити Україну політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, яка впевнено торує шлях у XXI ст.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 2002; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002; Філософія політики. — К., 2003.

Ф. Рудич

Політична теорія — 1) історія політичної думки (діяльність з дослідження праць класичних мислителів, відомих фахівців, що досліджували і досліджують різноманітні аспекти феномену політики, політичного життя тощо); 2) тлумачення понять (демократія, свобода, справедливість тощо); 3) формальне моделювання (конструювання формальних моделей політичних процесів); 4) теоретична політологія (більш теоретичний аспект звичайної політології). До 70-х років XX ст. вираз "теоретична політологія" був категоріальним терміном, що стосувався канонічних класичних текстів від Платона до Маркса і широкого кола тогочасних досліджень у таких галузях, як філософія, політологія та історія. Тобто П. т. спочатку (США) була розділом політології. Наприкінці 90-х років у США, пізніше — в Європі політологія виокремилася в самостійну суспільну науку, а П. т. свого часу також почала формуватися як певною мірою окрема наукова дисципліна, хоча і до сьогодні чіткого розподілу тут не існує.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000; *Crick B.* The American Science of Politic. — Berkelcy, 1959; What Should Political Theory Be Now? / Ed J. S. Nelson. — Albany; N.-Y., 1983.

М. Головатий

Політичне життя — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з політичною діяльністю й відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво влади у процесі політичного розвитку. П. ж. у різні епохи й у різних країнах відзначається різноманітністю й своєрідністю.

Виникнення П. ж. пов'язане з виникненням у суспільстві різних груп інтересів, насамперед майнових і владних. Структурування суспільства за соціальними інтересами породжує потребу у вираженні, погодженні та реалізації інтересів соціальних груп. Відмінність і навіть протилежність інтересів соціальних груп породжує потребу в особливому виді влади — політичній, державній владі, яка претендує (з успіхом) "на монополію легітимного фізичного насильства" (М. Вебер). Оскільки за цих умов, щоб бути реалізованими у загальній формі, інтереси соціальних груп повинні знайти своє відображення у законах та інших рішеннях політичної влади, то фокусом П. ж. є державна влада, її організація, боротьба за можливість впливати на рішення, які приймаються.

Як витвір економічного, соціального життя суспільства, П. ж. концентрує, інтегрує у собі всі суспільно значущі потреби та інтереси та є своєрідним завершенням суспільного життя. Цінність політичної влади полягає у тому, що вона дає змогу не тільки "підсилити", "поліпшити" або, навпаки, "послабити", "погіршити" перебіг подій у будь-якій сфері суспільного життя, а й докорінно змінити сам хід їхнього розвитку. При цьому за сучасних умов вплив політики, по-

літичної влади на всі сторони життя суспільства є особливо значним. Політична влада є основним інструментом розподілу у процесі виробництва та відтворення соціального життя суспільства. П. ж. є найбільш динамічною та мінливою сферою суспільного життя. Його динаміка зумовлена, по-перше, динамікою суспільно значущих потреб, інтересів, цінностей, які виходять на перший план суспільного життя, по-друге, прагненням політичних суб'єктів використовувати будь-яку можливість для зміцнення (якщо мова йде про суб'єктів, що перебувають при владі) або послаблення (опозиція) існуючої влади. П. ж., поєднуючи все поле політики, має суцільну, цілісну структуру. Воно включає діяльність політичних суб'єктів, політичні відносини, основні інституціональні структури влади, типи політичних систем, режимів, погляди, норми та принципи, які складаються у процесі людської діяльності, створюють єдину систему політичних процесів. Закономірністю П. ж. є зростання його ролі й значення у міру посилення людського виміру політики, демократизації й гуманізації соціальних підвалин суспільства, формування соціально-правової держави. За цих умов для П. ж. стають властивими політичний і соціальний плюралізм, поділ функцій влади й підпорядкування їх громадянському суспільству, активна творча діяльність політичних партій і громадсько-політичних об'єднань. П. ж. зазнає піднесень, спадів, застоїв, криз. У сучасній Україні при виході суспільства з політичної кризи П. ж. поступово нормалізується, набуває цивілізованих форм із національною специфікою, орієнтується на виконання міжнародних норм і стандартів, зокрема у сфері прав і свобод людини.

М. Михальченко

Політичне насилля — атрибут політичного життя, одна з крайніх форм отримання, збереження, зміцнення влади, панівного становища класом, суспільною групою, елітою, окремим політичним лідером, державою, іншими суб'єктами політики. Здійснюється фізичними, економічними, психологічними та іншими засобами. На відміну від фізичного, економічного, військового або психологічного насилля П. н. має системний, загальний характер, оскільки існуюча політична система завжди будь-що намагається зберегти владу, створену політичну систему від розпаду. Масштаби застосування П. н. зумовлені типом політичного режиму. І хоча до насилля вдаються за всіх режимів, але найбільш дієво та активно його використовують тоталітарний та авторитарний режими. Будь-який політичний режим намагається хоча б якоюсь мірою або й повністю обґрунтувати, виправдати, легалізувати насилля. П. н. буває прямим і прихованим. Пряме П. н. здійснюється за допомогою застосування сили (війна, військовий терор, політичні репресії), приховане — без застосування сили, але в результаті духовного, психологічного тиску, економічної блокади, політичного та іншого втручання. П. н. зумовлене різноплановістю, розбіжністю інтересів різних суб'єктів політики, політичного процесу. Якщо більш гуманними, цивілізованими способами подолати наявні неузгодження, суперечності не вдається, протилежні сторони вдаються до політичного насилля. П. н. класифікують за ступенем жорстокості, за способом обґрунтування, за ставленням суспільства до актів насилля. Його також класифікують за його суб'єктом як індивідуальне і колективне. П. н. поділяють на такі види: індивідуальне структуроване; індивідуальне неструктуроване; колективне структуроване; колективне неструктуроване. Структуроване П. н. використовують за умови більш-менш чітко встановлених правил, неструктуроване — хаотичніше, чиниться поза будь-якими правилами. Класичним зразком структурованого П. н. є феодальні відносини між феодалом і його підлеглими. Прикладів індивідуального структурованого П. н. багато, особливо там, де надмірну владу перебирають окремі політики, лідери політичних партій, громадських організацій, окремих соціальних груп. Колективне структуроване П. н. здебільшого здійснюється такими організованими і сильними інститутами, як армія, поліція, міліція та ін. Воно при цьому не просто легітимізується, а й санкціонується державою, її органами. Так, армія, як і поліція, міліція, спецпідрозділи, завжди має здебільшого державну символіку. Та й ієрархія підпорядкування в цих органах тримається аж ніяк не на демократичних засадах. Єдиним, мабуть, що може виправдати колективне структуроване насилля, є те, що воно покликане підтримувати стабільність державних інститутів, держави загалом. Неструктуроване колективне П. н. має на меті розхитати стабільність держав-

них органів, власне держави. Це бунти, страйки, повстання, масові безладдя, учасники яких ідентифікують себе не з державою, як при структурованому колективному насиллі, а з народом або з певною його частиною. Психологічно це виправдано, оскільки тоді можна виправдати найнедостойніші, аморальні дії і вчинки. Неструктуроване колективне П. н. спочатку виникає як хаотичне, спонтанне, кимсь спровоковане, але згодом, особливо після певних політичних перемог, поступово структурується, набуває продержавного забарвлення. Так, революційна армія з часом стає регулярною, поліція — народною тощо. Окремо розглядають такі форми П. н., як тероризм, масові вбивства, репресії, геноцид. Їх антигуманна, аморальна сутність загальновідома. П. н. властиве нестабільним, авторитарним, тоталітарним суспільствам і значно меншою мірою — демократичним. Це можна пояснити тим, що демократичні режими відкидають П. н. як засіб вирішення будь-яких проблем, оскільки люди з високим рівнем свідомості завжди можуть знайти спільну мову. В умовах авторитарного, тоталітарного режиму вважається, що люди просто не здатні діяти раціонально, сумлінно, з користю для себе та інших. Вони, мовляв, від природи несвідомі, тупі, агресивні, а тому над ними треба владарювати, підкоряти більшість волі меншості. Іноді, за будь-яких політичних режимів, П. н. виправдовують тим, що хтось (партія, організація, група) вважає себе месією. Наприклад, більшовики, комуністи, націонал-демократи вказували "правильний" шлях, яким мають іти всі, діяти так, як діють ті, хто не лише виправдовує, а й чинить насильство. У демократичному режимі, на відміну від інших політичних режимів, насилля зведено до нуля, оскільки життя суспільства організоване на основі чітких правових і моральних норм. Це, однак, не означає, що в демократичному суспільстві абсолютно немає або не може бути П. н., адже ідеального співвідношення інтересів, їх узгодження в такому суспільстві досягти фактично неможливо. Побудувати владу без насильства нікому і ніколи не вдавалося. П. н. часто є цілком виправданим. Яскравим прикладом цього є боротьба з тоталітарним режимом, який у власних інтересах щонайпотужніше використовував П. н. проти мільйонів власних громадян, не просто принижуючи, підкоряючи їх, а й позбавляючи життя. Насилля є виправданим методом політичної боротьби і діяльності в окремих випадках, але його необхідно ставити у досить жорсткі юридичні і моральні рамки, оскільки воно за будь-яких умов породжує атмосферу страху, нестабільність, принижує, дегуманізує особистість, робить її об'єктом політичних маніпуляцій. Насилля може здійснюватися згори (влада, держава, еліти, окремі політики — керівники держави) і знизу (громадяни, соціальні групи). Насилля згори найчастіше має на меті збереження і відновлення відносин владарювання і підпорядкування. У такому насиллі зацікавлені ті, хто має реальну владу. Класичними зразками П. н. є боротьба широких мас за свої права, свободу у будь-якому суспільстві. Мислителі-гуманісти вважали виправданим насилля з боку народу, який веде визвольні, справедливі війни за свої права, свободу, проти диктатури, гніту, тиранії. Найпоширенішою формою П. н. є диктатура, диктаторські режими. Особливим видом П. н., що супроводжується терором, масовими вбивствами, є геноцид. Він має місце за диктаторських тоталітарних режимів (голодомори, масове винищення еліт, свідомих громадян, противників режиму у колишньому СРСР, інших країнах — Іраку, Ефіопії, Філіппінах тощо).

Авторханов А. Технология власти. — М., 1991; *Бердяев Н.* Философия неравенства. — Париж, 1990; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Диксон Ч.* Конфликт. — СПб., 1997; *Зимичев А.* Психология политической борьбы. — К., 1992; *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Вопросы философии. — 1989. — № 3; *Скотт Дж. Гр.* Конфликты: путь их преодоления. — К., 1991.

М. Головатий

Політичне панування — це політична категорія, яка означає здатність конкретної соціальної групи поширювати дію правил, звичаїв і традицій на певному політичному просторі, в межах якого застосовується примус і насильство. Це насилля не є ані єдиним, ані нормативним засобом політики, воно є її специфічним засобом, і коли всі інші засоби є неефективними, насильство стає ultimatio (останнім засобом) політики. Таким чином, політику характеризує не тільки панування, а й те, що вона базується на примусі та насильстві. У цьому плані заслуговує на увагу, наприклад, не тільки гуманітарна риса західної цивілізації, а й її прихо-

вана, але стійка риса: постійне звернення до насильства.

Відповідно до М. Вебера, потрібно розрізняти три типи П. н.: традиційний, харизматичний і раціональний.

Традиційний тип П. п. ґрунтується на побутовій вірі в святість вікових традицій та в легітимність тих, хто покликаний здійснювати владу цими засобами. Головою держави тут має бути спадковий монарх, а традиційним політичним устроєм — монархія.

В основі харизматичного П. п. лежить дуже палке поклоніння конкретній, здібній за певними ознаками особистості або наказам, які вона надає. Найхарактернішою є особистість диктатора. Харизма — це грецьке слово, яке означає "милість", "дар" і сприйняте з термінології християнства. Харизма — це форма П. п., яка пориває з повсякденним політичним порядком, умовностями і тому є "революційною силою", типовою для епох, які пов'язані з традицією.

Раціональне П. п. базується на вірі в легальність порядків та права як характеристиці тих, хто має здійснювати панування в політичній системі, завдяки цій системі. Раціональне П. п. ґрунтується на існуванні права як сукупності абстрактних правил, обов'язкових для усіх, в тому числі і для вищого керівництва країни.

Інакше розуміє поняття "панування" К. Маркс. Він пов'язує панування з такими категоріями, як відчуження та експлуатація. Отже, його необхідно розуміти тільки в контексті цих понять. Термін "панування" Маркс замінив на термін "диктатура пролетаріату", тому що, на його думку, відчуження найбільш масштабне та відчутне для пролетаріату. Він розрізняє п'ять форм відчуження: відчуження через гроші, через релігію, через політику, через засоби комунікації та працю. Формам відчуження відповідає форма правління держави як інституту політичного панування соціально-класової групи.

П'єр Бурдьє продовжує традицію Маркса та розвиває його концепцію відчуження. Він стверджує, що панування тим ефективніше, чим більше воно утаємничене.

В сучасну епоху категоріальний статус отримує поняття "глобальне панування".

Бурдье П. Социология политики / Пер. с фр. — М., 1993; *Кола Д.* Политическая социология / Пер. с фр. — М., 2001; *Маркс К. и Энгельс Ф.* Избранные произведения в трех томах. — Т. 2. — М., 1985; *Панарин А.* Искушение глобализмом. — М., 2002.

В. Храмов

Політичний — поняття для визначення багатьох елементів політичного життя: політичний об'єкт, політичний суб'єкт, політичний процес тощо. Воно фактично охоплює увесь обсяг поняття "політика". Найчастіше використовується для характеристики політичного процесу життя країни, політичного простору життя тощо.

Цей термін найчастіше використовується при визначенні політичного класу. Поняття "політичний клас" стало поширеним у західних політичних науках. Ним визначають сукупність усіх, хто має будь-який стосунок до політичного життя в межах політичних партій, рухів, виборчих блоків, до формування законів в усіх сферах суспільства (законодавча влада), до змін в політичній системі, до контролю за виконанням законів (влада судова). За західною методологією політичних наук, політичний клас складають політичні діячі і активні політичні групи (актив політичних партій, громадських організацій), що відображають інтереси різних верств населення, зокрема, як правило, підприємницьких та політичних груп, які розвиваються на фундаменті власних економічних і політичних інтересів, пов'язаних з організацією політичного та економічного життя суспільства.

Г. Дашутін

Політичний простір — це мережа політичних полів, які забезпечують політичне керівництво на всіх рівнях суспільства та світу.

Політичне поле являє собою систему об'єктивних зв'язків політичних позицій соціальних суб'єктів. П. п. як категорія — це ідея без образу, що виражає порядок існування і послідовного здійснення явищ політичного світу.

Властивості П. п. поділяються на загальні і спеціальні. До них належать: загальність, атрибутивність, субстанціональність, початковість, фундаментальність. Множина спеціальних властивостей П. п. утворює метричні властивості. Вони описують простір з точки зору величини. Топологічні якісні параметри П. п. виражають властивості з позицій однорідності, ізотропності, розмірності, порядку, зв'язності, компактності, стійкості. При

цьому слід враховувати, що політичні структури — носійні конструкції політичного процесу — нерівномірно розподілені на земних площах; їх вісі симетрії різноспрямовані, різноплощинні.

Ідею внутрішньої доцільності, структурованості П. п., його стійкості виражає поняття "світопорядок". У фундаменті цього поняття лежить геополітика як наука.

К. Шмітт (німецький геополітик, XX ст.) стверджував тісний зв'язок культури з простором. Не тільки держава, а й уся соціальна реальність, у тому числі право, беруть початок із якісної організації простору. Шмітт розробив геополітичну теорію "великого простору". Вона розглядає процес розвитку держави як рух до привласнювання найбільшого територіального об'єму.

Розуміння П. п. залежить від того, в якому культурно-цивілізаційному контексті його розглядати — західному або східному. Залежно від тієї або іншої системи виокремлення типів цивілізацій (або культурних кругів) отримуємо відповідну кількість моделей П. п. Основними є два концепційно-просторові поняття — Схід та Захід. Просторовий індекс політичного Сходу дає підстави для його розуміння як політичного синоніма традиції, консерватизму. Симетричне йому "західне" ставлення до політичного взагалі орієнтоване на сприйняття П. п. як сфери прагматики, "чистої політики", "реальної політики", яка є антиподом "Idealpolitik", "ідеальної політики".

"Західне" розуміння П. п. базується на прогресизмі західного шляху розвитку та західної цивілізації із загальним еталоном, до якого мають рухатися усі регіони та народи світу. П. п. як політичне взагалі для Заходу — це модернізація, щось протилежне консерватизму. Це простір цінностей становлення та розвитку, оптимізації свободи і демократії, технологічного удосконалення системи влади, виборчої системи, захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення конституційного ладу і умов для функціонування відкритого громадянського суспільства, результативної і ефективної діяльності державних органів. Політика тут бачиться як інструмент перетворень і реформування суспільства та держави. Її сенс полягає в соціальній динаміці, в розвитку, в постійній зміні, але при збереженні рамкових цінностей — свобода та права індивіда, ринок, приватна власність.

Сьогодні і Схід, і Захід оперують здебільшого західними політичними концептуально-просторовими інструментами, які розглядаються як "універсальний еталон". Безумовно, в окремих випадках "східні" аспекти П. п. можуть штучним шляхом придушуватися з використанням різних засобів, в тому числі і воєнних, але вони повністю не зникають. Це означає, що за конкретних обставин та умов Схід обов'язково проявить свої глибинні архетипові якості в політичному просторі.

Бурдье П. Социология политики / Пер. с фр. — М., 1993; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

В. Храмов

Політичні сили — організовані суб'єкти соціальної та політичної діяльності, що здійснюють вплив на хід політичного процесу. Поняття П. с. близьке до поняття "суб'єкт політичної діяльності", однак не включає індивідуальних учасників політичного процесу. Становлення поняття П. с. пов'язане зі зростанням починаючи з XIX ст. командного принципу у політиці, ідеологізацією політичної діяльності. Використовується у вузькому (політичні організації) та широкому розумінні. В останньому випадку під П. с. мають на увазі не лише політичні організації, а й суб'єктів соціальної діяльності, які беруть участь у політичній діяльності, зокрема народ, окремі соціальні групи (бюрократія, робітники, селяни, інтелігенція), громадські організації тощо.

На відміну від поняття "суб'єкт політичної діяльності", яке має певне правове визначення, ключова характеристика П. с. має насамперед діяльнісний аспект. Так, окрема соціальна група або народ у цілому можуть не виступати як політична сила, якщо вони не висувають політичних вимог, пасивні з точки зору захисту своїх інтересів, якщо вони виступають виключно в ролі об'єктів, а не активних суб'єктів політичної діяльності. Важливими ознаками становлення П. с. є усвідомлення членами спільнот громадян спільних політичних інтересів, консолідація на основі політичної платформи, досягнення певного рівня внутрішньої солідарності тощо.

Зазначені характеристики та ознаки П. с. зумовлюють їхню класифікацію: за

політичною платформою — ліві, праві, центристські; обстоюваними механізмами соціальних перетворень — революційні, реформаторські; ставленням до суспільного прогресу — прогресивні, консервативні, реакційні; ставленням до влади — опозиційні, провладні; ставленням до політичного режиму — наприклад, демократичні сили.

Різка поляризація П. с. відбувається в період кризи соціально-політичного ладу. З метою подолання кризи та становлення нового політичного режиму відбувається консолідація П. с. у межах окремих груп. Сучасний період в історії України потребує насамперед консолідації центристських, демократичних політичних сил (включаючи право- та лівоцентристські сили) на основі демократизації політичного процесу, подолання згубних для країни політичних конфліктів в їх середовищі.

Базовкін К., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. — К., 1994; *Батенко Т.* Права і ліва ідеї в СНД // Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2000. — Вип. 16; *Васильев М.* Партии, движения, политические силы — попытка деконструкции // Полис. — 1992. — № 5–6; *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979; *Гарань О. В.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К., 1991; *Забродіна К.* Політична опозиція в західноєвропейських країнах (політологічний аналіз) // Політологічні та соціологічні студії. — Т.1. — 2000; *Перегудов С. П.* Крупная российская корпорация в системе власти // Полис. — 2001. — № 8; Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. — К., 1996; *La Palombara J.* Bureaucracy and political development. — Princeton, 1963.

Є. Перегуда

Політолог — фахівець з вивчення сфери політичних відносин, політичної системи суспільства, питань внутрішньої і зовнішньої політики тощо, з діагностики, прогнозування політичних процесів та управління ними. В Україні до кінця 80-х років XX ст. термін "політолог" не вживався. Пов'язано це було з тривалим нехтуванням наукового вивчення політики, соціально-політичних процесів у суспільстві. Адміністративно-бюрократична система не мала потреби в політичній науці. З початком відкритості, публічності політичної діяльності з'явилася потреба у виробленні компетентних процедур, ефективних рішень. Це визначило гострий попит на кваліфікованих професіоналів-політологів, які мають спеціальну наукову підготовку.

До сфер та об'єктів діяльності політолога належать: політичні системи, органи державного управління, політичні партії і рухи, органи центрального, місцевого і регіонального самоврядування, засоби масової інформації, наукові й дослідні центри, де П. може працювати на таких посадах, як референт, радник, аналітик, науковий співробітник. П. повинен бути обізнаним із фундаментальними досягненнями класичної та новітньої політичної думки, знати основні закономірності й тенденції розвитку політичного життя суспільства, систему інститутів державної влади, основи законодавства, методологію та методику політологічних досліджень.

Політолог має самостійно визначати поточні і фундаментальні цілі суспільно-політичного розвитку, розробляти інноваційні політтехнології, володіти навичками прогнозування кризових чи конфліктних ситуацій у політичному житті, розробляти заходи і практичні рекомендації щодо їх запобігання та усунення. Важлива ділянка діяльності П. — викладання соціально-політичних дисциплін у навчальних закладах, поширення політичних знань, демократичних засобів управління.

В останні роки в українському політичному житті особливе місце посідає проблема політичних технологій, зокрема технологій виборчої кампанії, технологій вироблення, прийняття та втілення політичних рішень, технологій політичного іміджу та інших, що стали предметом ретельного вивчення у прикладній політології та окремим напрямком діяльності вітчизняних політологів. Особливий попит на цих фахівців зростає як під час виборів різного рівня, так і в перші місяці після перемоги на виборах тих чи інших лідерів, політичних партій.

Нині актуальними є питання розширення мережі підготовки фахівців П. у нашій державі. Першими у цьому напрямку діяли такі вузи, як Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Донецький, Дніпропетровський, Львівський та інші державні університети. В останні роки в цьому напрямку чимало роблять й вузи

недержавної форми власності, зокрема Міжрегіональна Академія управління персоналом. Окрім підготовки політологів різної спеціалізації, в МАУП видається чимало фахової літератури та монографій з цього напрямку. В останні роки розгорнули свою діяльність Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих українських політиків і політологів, Асоціація політичних психологів та інші об'єднання, виходять політологічні часописи. Активно заявили про себе такі центри політичних досліджень, як Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут держави і права НАН України, Міжнародний інститут глобальної і регіональної безпеки. На базі багатьох вузів та академічних інститутів створено спеціалізовані ради з підготовки фахівців-політологів. Формування та утвердження вітчизняної школи політологів значною мірою сприятиме зміцненню демократичної ходи нашої держави.

Віват Академія. — К., 2004; *Бабкіна О. В., Горбатенко В. П., Кудряченко А. І.* Політологія: Підруч. для студ. вузів. — К., 2001; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.,1997.

А. Кудряченко

Політологія (*politology*, від "політика" і грецьк. *logos* — слово, учення) — наука, що вивчає політику, політичні відносини та політичні системи. Поняття увійшло до активного вжитку в пострадянських країнах лише наприкінці 80-х років XX ст. Правомірно вважати, що джерела П. як науки про політику варто шукати в працях таких велетнів науки, як Платон, Аристотель, Заратустра, Конфуцій, Цицерон, пізніше — Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Люкк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Кант та інші, хоча виникнення П. як науки часто пов'язують із утворенням у 1857 р. Ф. Лібером кафедри історії та політичної науки в Колумбійському університеті (США). У 1949 р. під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичної науки, а політологію як навчальну дисципліну почали вводити до вузівських програм провідних університетів США, Європи, інших країн і континентів. П. як наука справжнього професіоналізму набула в XX ст. Її інституалізацію пов'язують з іменами таких учених, як Г. Алмонд, Беррі, Р. Даль, С. Ліпсет, М. Ослон, С. Верба (у США), М. Вебер, Р Міхельс, Г. Моска, В. Парето, А. Зіфрід, А. Токвіль, К. Маркс, Ф. Енгельс (у Європі), М. Чернишевський, М. Добролюбов, В. Белінський, О. Герцен, Г. Плеханов, В. Ленін (Росія, XIX — початок XX ст.), Т. Шевченко, Л. Українка, М. Коцюбинський, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко (Україна). До П. як науки взагалі в колишньому СРСР, в Україні до 60-років було негативне ставлення, замість П. політику вивчали в межах своєї науки історики, філософи, політекономісти, спеціалісти з проблем наукового комунізму. Часом завершення формування П. як самостійної науки і навчальної дисципліни вважають другу половину 50-х років XX ст. У 1948 р. на міжнародному колоквіумі в Парижі з питань політичної науки було ухвалено і прийнято документ про зміст П. Було вирішено термін "політична наука" вживати в однині, а основними об'єктами дослідження політичної науки вважати: політичну теорію; політичні інститути; політичні партії, групи, громадську думку; міжнародні відносини. Суть самого поняття і зміст (складові, межі дослідження) П. по-різному розуміють і пояснюють і в окремих країнах. Так, у США в зміст П. вкладають насамперед все, що стосується влади: боротьба за неї, утримання, втрата тощо. Французькі політологи вважають, що політологія має досліджувати передусім усе, що стосується державознавства, державотворення. В Німеччині П. включає у себе політичну філософію, політичну соціологію та інститутознавство. Російські політологи (К. Гаджиєв, В. Халіпов) до сукупності проблем П. зараховують: соціально-філософські, ідейно-теоретичні засади політики; політичні системи і політичну культуру; політичні інституції, політичний процес і політичну поведінку. Українські політологи також не одностайні в трактуванні поняття "П.", її змісту. П. пояснюють у такий спосіб: майже як знання про політику загалом (С. Рябов); як науку, що вивчає політику, закономірності функціонування і розвитку політичної сфери суспільства та політичного життя в контексті влади та владних повноважень (В. Бебик); як наукову дисципліну (об'ємну, багатоструктурну) і як навчальну дисципліну (Ф. Рудич); як сферу конкретної людської діяльності, що має основною функцією напрацювання знань про політичний світ, їх систематизацію (В. Мирончук, В. Храмов) тощо. П. має багато спільного і дещо запозичує в інших суспільних наук: філософії політики,

права, політекономії, соціології, політичної соціології, соціальної психології, історії, політичної психології, політичної антропології тощо, однак її об'єкт і предмет є досить конкретними. Об'єктом П. є політична сфера суспільства та всі процеси і явища, що мають місце в ній. Предметом політології є закономірності формування і розвитку, форми і методи функціонування політичної вади. Це держава, державний устрій, влада, владні відносини, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, політична діяльність, політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін. П. як навчальна дисципліна має в своїй структурі три розділи (Ф. Рудич): загальна теорія (предмет, методи, основні парадигми П.); теорія середнього рівня (політика як соціальне явище, політична система, політичні структури тощо); загальні проблеми світового політичного процесу. Як і інші суспільні науки, П. має такі основні функції: описова, виховна (освітня), тлумачення (інтерпретація), передбачення (прогноз), інструментальна (технологічна), ідеологічна (програмова). Система законів (закономірностей) П. включає: закономірності виникнення і розвитку політичних інтересів; їх взаємодію і взаємообумовленість з іншими сферами життя суспільства; закономірності становлення, функціонування і розвитку політичної влади; закономірності виникнення, функціонування і розвитку політичних відносин, процесів, явищ, подій; закономірність взаємовідносин між особистістю і владою. Основними методами П. є (за Ф. Рудичем) такі: 1) загальнофілософські (нормативно-ціннісний, функціональний, системний, інституціональний, антропологічний, психологічний, критично-діалектичний, історичний); 2) загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція та дедукція, моделювання, теорія ігор, математичні, кібернетичні, прогностичні); 3) емпіричні (статистика, аналіз документів, анкетування, реальні спостереження політичного процесу і політичних подій). Принагідною може бути і така класифікація методів П. (В. Андрущенко, А. Лузан, В. Бебик, М. Головатий та інші): діалектичний, історичний, соціологічний, інституційний, біхевіористський, психоаналітичний, системний, порівняльний та ін.

Аристотель. Сочинения. — М., 1984. — Т. 4; *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М., 1993; *Баскин Ю. Я.* Очерки по истории политических учений. — Л., 1991; *Бердяев Н.* Философия неравенства. — М., 1990; *Бебик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — К., 2000; *Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К., 1995; *Брегеда А. Ю.* Основи політології. — К., 1997; *Бурдье П.* Социология политики. — М., 1993; *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1991. — Т. 1–3; Власть. Почерки современной политической философии Запада. — М., 1989; *Выдрин Д.* Очерки практической политологии. — К., 1991; *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979; *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2000; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; *Кухта Б.* З історії української політичної думки. — К., 1994; *Макиавелли Н.* Избранные произведения. — М., 1982; *Монтескье Ш. Л.* О духе законов // Монтескье Ш. Л. Избр. пр. — М., 1955; *Музаев Р. Т.* Политология. — М., 1997; Основи політичної науки / За ред. Б. Кухти. — Ч. I–II. — Львів, 1997; *Панарин А. С.* Политология. — М., 1998; *Платон.* Сочинения. — М., 1972. — Т. 1–3; Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. / За ред. О. Семківа. — Львів, 1996; Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. канд. філ. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К., 2002; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях / За ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Онищенко, К. М. Лемківського, З. І. Тимошенко. — К., 1999; Политология: Курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. — 4-е изд., перераб. и доп. — М., 2003; Политологический словарь: В 2 ч. — М., 1994; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть. Кратологический словарь. — М., 1997; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Львів, 1997.

М. Головатий

Поліцейська держава — метафорична характеристика політичного режиму країн, де має місце практика придушення опозиції методами політичного насилля, стеження і розшуку, що систематично використовуються силами охорони державного громадського порядку, тобто

відкритою, тайною поліцією, іншими органами.

М. Головатий

Поліцентризм (від грецьк. *poly* — багато і центр) — 1) наявність у системі міжнародних відносин кількох центрів найсильніших держав або блоків держав, характер і рівень взаємовідносин між якими визначає стан і тенденції розвитку планетарної політики; 2) децентралізація, багатоцентровість, протистояння великим полюсам сили, своєрідний плюралізм у межах однієї держави. П. як ознака, рівень взаємовідносин у сучасній міжнародній системі виникає, аби замінити біполярну систему міжнародних відносин, що домінувала в середині XX ст. і для якої було властивим конфронтаційне протистояння між капіталістичними і соціалістичними країнами, НАТО та Організацією Варшавського Договору, а їх основні репрезентанти — США і СРСР мали вирішальний вплив на напрям розвитку світової політики. Але з часом обмеженість можливостей "наддержав" повністю використовувати свою силу, поява нових центрів світової політики (Японія, Китай), інших країн — власників ядерної зброї, з одного боку, а з іншого — радикальні соціально-політичні зміни в Центральній та особливо в Східній Європі кінця 80-х — початку 90-х років XX ст., які призвели до розпаду спочатку Організації Варшавського Договору та Ради економічної взаємодопомоги, а згодом і СРСР, Югославії, Чехословаччини, докорінно змінили структуру геополітичного простору, стали своєрідним каталізатором у формуванні нової системи міжнародних відносин на планетарному, регіональному і субрегіональному рівнях, поклавши край двополюсній структурі системи міжнародних відносин. За умов сучасної кризи світової цивілізації, глобальних проблем сучасності, розв'язання яких потребує зусиль усіх країн планети, формується й нова парадигма світової політики: відхід від конфліктної, конфронтаційної орієнтації й перехід до глобального конструктивного співробітництва на засадах вивчення пріоритету загальнолюдських цінностей, спільного пошуку ефективних кроків у напрямку виходу з цієї кризи, в яку людство потрапило унаслідок власної життєдіяльності. З урахуванням цього дедалі активніше формується розуміння міжнародних відносин як цілісної системи, функціональної єдності її складових.

Бурковський І., Немиря Г., Павлюк О. Україна і європейська інтеграція. Дорога в майбутнє — дорога в Європу. — К., 2000; Геополитика и геостратегия. — М., 2002; *Дергачев В. А.* Геополитика. — К., 2000; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002.

А. Черній

Полонізація — політика насильницького впровадження польської мови, віри, культури (ополячення). П. на українській території розпочалась в XIV ст., коли внаслідок експансії Польщі їй були підпорядковані Галичина і частина Волині. Розширення у подальшому підпорядкування поляками земель і населення України для українців означало підлеглість чужій нації з іншою релігією й культурою. Впродовж майже 600 років тривав гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, який охопив усі сторони життєдіяльності України. Польська експансія здійснювалась переважно у трьох напрямах: територіальному, освітньому, духовному. Сутність першого (територіального) напряму полягала в тому, що активно заохочувалось осадництво — заселення поляками, німцями, євреями, вірменами, греками українських земель. Найбільше було поляків і німців, віросповідання яких — католицизм — швидко стало панівним, особливо у містах. Освітній тиск здійснювався шляхом перетворення українських шкіл на польські. Духовна полонізація найдинамічніше відбувалася в релігійному житті, особливо після проголошення Берестейської унії 1596 р. — об'єднання православних з католицьким костьолом. З цього часу широко розгортається процес покатоличення населення України, носіями якого стали єзуїти, що масово заполонили українські землі, засновували в містах України мережу освітніх закладів — колегій. Вони були тими осередками, де відбувалось виховання польської молоді в дусі войовничого католицизму, залучення до навчання обдарованої православної й протестантської молоді, велась активна боротьба з православ'ям.

Особливих утисків у процесі полонізації зазнало українство у першій чверті XX ст., коли в межах Польщі опинились

українські землі. Здійснюючи фактично окупаційну політику, польський уряд у 1924 р. прийняв закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Того ж року С. Грабський, міністр освіти й прихильник відверто антиукраїнських поглядів, провів реформу (сумнозвісний lex Grabski), що перетворила більшість україномовних шкіл на двомовні навчальні заклади з переважанням польської мови. Українців не допускали до навчання у Львівському університеті, у ньому було скасовано українські кафедри. Цій же політиці підпорядковувався територіальний поділ країни. Українські території були оголошені Східною Малопольщею, "Східними кресами" — поняття "українець", "український" замінювалися на "русин", "руський". Явно провокаційний характер мали спроби запровадити "руську мову" (язичіє) на окремих українських територіях.

Особливе невдоволення українського селянства викликала програма колонізації. У 1930 р. для зміцнення польської присутності на східних кордонах уряд почав запрошувати до Галичини й Волині переселенців — так званих осадників (спочатку це були ветерани армії, пізніше переважали цивільні). Галичина була одним із найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів Європи, і, незважаючи на це, новоприбулі отримували великі наділи найкращих земель і щедрі фінансові субсидії. Тих, хто вирішив не обробляти землю, призначали на привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. Українсько-польські відносини значно загострились під час Великої депресії 1929–1933 рр., коли у густонаселених сільськогосподарських районах українці потерпали від катастрофічного падіння прибутків, спричиненого зменшенням попиту на їхню продукцію. Зростало невдоволення української інтелігенції, особливо серед її молодих (і безробітних) представників, через те, що всі нечисленні урядові вакансії незмінно віддавалися полякам. У відповідь на спроби радикально налаштованих українських націоналістів боротися проти польського режиму за допомогою терору польський уряд запровадив політику "умиротворення" (пацифікації). У середині вересня 1930 р. на українські села налетіли великі підрозділи поліції та кавалерії. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони позаймали близько 800 сіл, у яких руйнували осередки українських громад і читальні, конфісковували майно і продукти, фізично карали тих, хто протестував. Під домашній арешт було посаджено українських депутатів сейму, щоб вони не брали участь у виборах, що проходили в той час, а українських виборців змушували голосувати за польських кандидатів. На практиці П. також виявлялася під час проведення операції "Вісла" (1947 р.), внаслідок якої на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, було переселено і фактично розпорошено з метою асиміляції 150 тис. українців.

Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії // Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004; *Субтельний* Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. сл. С. В. Кульчицького. — К., 1991.

О. Антонюк

"Полювання на відьом" (*witch hunt*) — поняття, що з'явилося на Заході і означає переслідування людей, які мають інші думки, погляди і переконання, що їх частіше за все з політичних та інших мотивів не підтримує офіційна влада.

М. Головатий

Помилки влади (*errors/mistakes of power*) — хибні, грубі прорахунки в ідеях, рішеннях, діях з боку конкретних властей, владних структур, керівників або представників органів державної влади.

М. Головатий

Поппер Карл Раймонд (28.07.1902, Відень — 17.09.1994, Лондон) — британський філософ і соціолог. Навчався у Віденському університеті, після закінчення якого до 1937 р. викладав філософію у Відні. Через нацистську окупацію емігрував спочатку до Нової Зеландії, а в 1945 р. переїхав до Лондона. Тут він став професором Лондонської школи економіки Лондонського університету (1949 р.) і проживав до кінця життя. П. — автор багатьох наукових творів: "Логіка дослідження" (1935), "Відкрите суспільство та його вороги" (1945), "Припущення та спростування" (1963),

"Об'єктивне знання" (1972), "Злиденність історицизму" (1957) та ін. У цих працях філософського та соціологічного характеру чимало уваги приділив і питанням держави та права. П., зокрема, розрізняв закони природи і нормативні закони, які регламентують діяльність людей. Демократію П. вважав важливою гарантією реформування політичних інститутів. Криза демократії призводить до тоталітаризму. П. критикував погляди Платона, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса на державу як на моральний і юридичний закон. У праці "Відкрите суспільство та його вороги" він аналізує два типи суспільства. Під відкритим суспільством автор розуміє суспільство демократичного типу, яке характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвинутими соціальними структурами, громадянським суспільством і правовою державою. До закритих суспільств П. зараховує докапіталістичні і соціалістичні, для яких характерні незмінність соціальних форм функціонування, тоталітаризм, примат колективу над особистістю. Водночас П. вважав, що сучасні відкриті суспільства ще далекі від досконалості. Серед недоліків відкритого суспільства називав зловживання вільним ринком, злочинність. Для створення правової держави потрібна відповідна економічна база, яку неможливо створити без утвердження влади закону.

Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. — К., 1997.

І. Кресіна, В. Воронкова

Популізм (від лат. *populus* — народ) — суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу і сповідують ідею прямої участі народу в управлінні, ідею недовіри до представницьких органів влади і стверджують, що мають прості рішення для розв'язання складних соціальних проблем. Термін також використовується, щоб охарактеризувати політика. Серед політичних течій найбільш популістськими були аграрні. Першими можна вважати народників, які з'явились в Росії у 1870-х роках. У США в 1890-х роках аграрний радикалізм призвів до створення Популістської партії, яка мала потужну підтримку в бідних фермерських штатах. П. як течія спирається на віру в ефективність прямої демократії, ідею сильної держави, яка діє в інтересах народу і під його контролем. П. передбачає розширення демократичної участі трудящих мас у вирішенні державних питань і контролі за їх здійсненням за допомогою прямих виборів, референдумів, законодавчої ініціативи, права вето на дії законодавчих органів. Згідно з доктриною П. основне завдання суспільства, його економічної та соціальної політики полягає у забезпеченні й захисті щастя і благополуччя рядової людини, її матеріального добробуту і духовної гармонії. Характерна особливість П. — прагнення до прямого контакту між лідерами, що здатні впливати на розум та почуття людей, та масами.

Світовий досвід показує, що П. характерний для країн, які переживають переломні періоди історичного розвитку. В умовах різких соціально-економічних зламів на політичну арену виходять популістські діячі. Термін П. часто використовується для означення низки тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних із апеляцією до народних мас, спробами підстроїтися до їх вимог, використати такі риси суспільної свідомості, як спрощеність уявлень про суспільне життя, максималізм та схильність до простих і однозначних політичних рішень.

Також поняття П. вживається як синонім демагогії, прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненними обіцянками, заграванням з населенням, спекуляціями іменем народу.

Canovan M. Populism. — London, 1981; *Ionescu G., Gellner E.* Populism: its meaning and national characteristics. — London, 1962; A world of ideas: a dictionary of important theories, concepts, beliefs and thinkers / Chris Rohmann. — N. Y., 1999.

О. Полішкарова

Порівняльна політологія — система знань, що сформувалась як окрема частина політичної науки або політології. Порівняння як метод політичного дослідження є таким же давнім, як і вивчення політики. Порівняння стояло у колиски соціальних наук взагалі і політичної думки зокрема: ним користувався вже Аристотель, коли разом зі своїми учнями досліджував суспільно-політичний устрій 158 давньогрецьких міст-полісів.

Виокремлення політології як академічної дисципліни відбулося на рубежі XIX–XX ст., насамперед у Сполучених Штатах

Америки, пізніше у західноєвропейських країнах і лише в середині 60-х років — у Радянському Союзі.

Порівняння у політичних дослідженнях — не тільки один із рядових методів дослідження, а й дослідницька стратегія, орієнтація на яку дала змогу політичній науці загалом отримати визнання.

Друга половина XIX ст. характеризується увагою до порівняльного політологічного дослідження, і основи методології порівняння, розроблені тоді, здійснювали вплив на цю галузь науки аж до середини 40-х років XX ст. Цей час можна охарактеризувати як етап становлення П. п. як самостійної галузі в рамках політичної науки.

При цьому слід мати на увазі, що, по-перше, американська політична наука і порівняльна політологія починалися із спадковості дослідницьких традицій Європи, і, по-друге, саме в США порівняльна політологія сформувалась і в подальшому стала здійснювати дедалі більший вплив на європейські дослідження.

У 30–40-х роках XX ст. П. п. впевнено посідає місце однієї з основних галузей політичної науки. Цьому сприяв ряд обставин. По-перше, протягом 30–40-х років якісно змінилася у світовому співтоваристві роль Сполучених Штатів Америки. США стали лідером вільного світу, однією з двох наддержав, що зумовлювало необхідність політиків і вчених цієї країни уважніше ставитися до того, що відбувається за океаном. Йшлося про розширення географічного кругозору політичної науки. По-друге, на початку 30-х років виникли диктаторські режими: в Італії став при владі Муссоліні, в Німеччині — Гітлер. Поряд з демократичними режимами виникла потреба вивчати і тоталітарні і, відповідно, мати концептуальні засоби такого аналізу. По-третє, ця потреба не зникла і після Другої світової війни. Основним противником США на міжнародній арені залишилася наддержава — СРСР. Соціалістичні режими встановилися в державах Центральної і Східної Європи, Китаї, ряді країн Азії і Латинської Америки. Після 1945 р. почали з'являтися нові незалежні держави — колишні колонії. Їхній суспільний устрій відрізнявся від устрою владних структур США і Західної Європи. Усе це потребувало розширення концептуальних меж політичної науки.

У перші два десятиріччя свого існування політологія вивчала політичні інститути — структури виконавчої влади, парламенти, судову систему, політичні партії. Цей період визначають як інституціональний підхід. Пізніше на зміну йому приходить біхевіористський підхід, в основі якого аналіз політичних явищ за допомогою спостереження за поведінкою індивідів і груп, які з них складалися. Йдеться про метод, який давав би змогу бачити політичні відносини крізь призму переживань людей, які в них беруть участь. На початку 50-х років у порівняльній політології широко використовується структурно-функціональний аналіз. Структурно-функціональний аналіз — це встановлення структури суспільства (або будь-якої його сфери) і подальше вивчення функцій, що виконують її елементи. Структурний функціоналізм дав змогу включити в поле порівняльного аналізу ряд країн Азії, Африки і Латинської Америки. Перехід від вивчення традиційного суспільства до вивчення сучасного суспільства сприяв виникненню теорії модернізації. Власне кажучи, перехід від "традиційності" до "сучасності" і називають модернізацією (інколи в такому значенні і використовується термін "розвиток").

Друга половина 60-х років — не кращий період у розвитку США і Західної Європи. Саме в цей час відбувалася безперспективна у В'єтнамі війна, яку безуспішно вів західний лідер, і політичний процес чорношкірих американців, які відстоювали свої громадянські права. Західноєвропейські країни стали свідками масових молодіжних хвилювань. Країни "третього світу" дедалі рішучіше виступали проти використання західної моделі розвитку.

Порівняльна політологія виявилась особливо чутливою до зрушень, які відбулися в суспільній свідомості. Під вогонь критики порівняльної політології потрапили її теоретичні підвалини: структурний функціоналізм, який, на думку опонентів, зосереджуючись на проблемі стабільності, виживання системи, виявився неспроможним проаналізувати конфлікт, що став серцевиною політики; теорія модернізації як основний недолік цієї теорії (відзначався її євроцентризм, визнання єдино правильною європейсько-американської цивілізації).

Критика наприкінці 60-х років теоретичних підвалин порівняльної політології спричинила глибоку кризу останньої, яка тривала близько півтора десятка років. Кри-

за змусила багатьох компаративістів зосередитися на розробці теоретичних основ методології і технічному аспекті застосування самого порівняльного методу. У 70-х роках на перший план виходять дві взаємопов'язані теорії в галузі методології порівняльних політичних досліджень: теорія раціонального вибору і неоінституціоналізм. На нинішньому етапі теорія раціонального вибору і неоінституціоналізм багато в чому визначають обличчя політичної науки. Та лише дослідницька практика покаже, наскільки обґрунтовані претензії теорії раціонального вибору на методологічне лідерство в політології.

Незважаючи на відносну молодість, П. п. пройшла досить складний шлях розвитку. Відбувся поступовий перехід від вивчення формальних інститутів правління до аналізу реальних політичних процесів.

В Україні порівняльний (компаративний) метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи П. п. На нинішньому етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Використання цього методу дало можливість осягнути політичну систему сучасної України в її цілісності, показати трансформацію політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи порівняно із тим, як відбувається цей процес в Україні. Вийшов друком ряд колективних і одноосібних монографій.

Голосов Г. В. Сравнительная политология: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск, 1995; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; *Чилкот Рональд.* Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. — М., 2001.

Ф. Рудич

Порядок політичний — сукупність умов, що забезпечують ефективність, стабільність функціонування і розвитку політичної системи суспільства. П. п. виявляється у такому: 1) послідовності та обов'язковості реалізації завдань політичної системи, виконанні прийнятих рішень; 2) узгодженості дій елементів системи управління; 3) наявності реальних гарантій і засобів підтримки усіх аспектів безпеки: військових, правових, економічних, технологічних, соціально-політичних та ін.; 4) високому ступені незалежності суспільства від будь-яких випадкових обставин за рахунок передбачення, попередження і захисту. Мінімальне послаблення, розбалансування П. п. підвищує вірогідність привнесення у політику різних випадкових, загрозливих факторів, явищ, знецінює авторитет держави, породжує соціальну тривогу, напруженість і може навіть спричинити соціальну, політичну катастрофу.

Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997; *Гаджиев К. С.* Политологическая наука. — М., 1997; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Посол — 1) дипломатичний представник однієї держави в іншій, який очолює посольство; 2) повноважний дипломатичний представник найвищого рангу. Термін у першому значенні, згідно з існуючою в сучасному міжнародному праві класифікацією, закріпленою у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., — це голова дипломатичного представництва 1-го класу. Він акредитується при главі держави. Повна офіційна назва — Надзвичайний і Повноважний Посол (англ. Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary). Віденський регламент 1815 р. визнавав за П., на відміну від дипломатичних представників інших класів, так званий представницький характер. Вважалося, що лише П., який персонально представляє главу держави, що направила його, безпосередньо виступає від імені монарха, який призначив його, і може вимагати приватної аудієнції у монарха країни перебування. Право назначати П. визнавалося тривалий час лише за Росією, Австрією, Великобританією, Пруссією та Францією.

Сучасне міжнародне право не визнає правових відмінностей між П. — главами дипломатичних представництв інших класів. Віденська конвенція 1961 р. визначає, що, "інакше як за старшинством та етикетом не

повинно бути жодних відмінностей між главами представництв в силу їх належності до того чи іншого класу". Це один із істотних проявів принципу суверенної рівності держав.

Згідно з другим значенням П. означає найвищий дипломатичний ранг, який присвоюється дипломатичному персоналу органів зовнішніх зносин. У колишньому Радянському Союзі ранг Надзвичайного і Повноважного Посла присвоювався указом Президії Верховної Ради СРСР. У незалежній Україні, як і в більшості країн демократії, П. призначає глава держави — президент, президентським указом присвоюється і дипломатичний ранг П.

Дипломатический словарь: В 3 т. — М., 1984; Дипломатія сучасної України: Енциклопедичний довідник. — К. 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Постанова (рішення) (*docision, resolution; settlement, solution*) — 1) напрацювання висновку; 2) винесення якоїсь постанови; 3) висновок з приводу якогось питання; 4) знайдена відповідь на завдання, яке має бути розв'язаним; 5) виконання завдань; 6) урегулювання питання.

М. Головатий

Постбіхевіоризм (від лат. *post* — після і англ. *behaviour* — поведінка) — один з напрямків у західній позитивістській політичній психології, зорієнтований на перегляд і подальший розвиток основних положень біхевіоризму щодо його підходу в політичних дослідженнях. Основні принципи П. у політиці висловив у 1969 р. на 65-му з'їзді Американської асоціації політичних наук її президент, професор Каліфорнійського університету Д. Істон ("Нова революція у політичній науці"). До найважливіших положень П. належать такі його тези: зміст досліджуваних політичних явищ має передувати методиці ("краще перебувати у стані неврівноваженості, ніж узагалі не переживати тих чи інших коливань"); на відміну від біхевіоризму П. не приховує жорстких реалій політики, виступає проти абстракції під час дослідження, виходячи з того, що аналіз політичних явищ повинен допомогти політичній науці досягти вирішення реальних запитів суспільства, людства, особливо під час кризи; щоб пізнати межу знань, необхідно знати цінності передумов, на яких ці знання базуються, а також альтернативи, в ім'я яких ці знання можуть бути використані. Вихідним принципом П. є теза про те, що представники цього напряму мають залучатися до процесу оновлення суспільства й нести відповідальність за всіх інтелектуалів, за дієвість своїх знань; історична роль представників П. як репрезентантів інтелектуального потенціалу полягає в тому, щоб захистити гуманістичні цінності людської цивілізації.

Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия // Опыт комплексного исследования. — М., 1999.

О. Бабкіна

Постіндустріальне суспільство — це стадія історичного розвитку людства, яка приходить на зміну індустріальній цивілізації. П. с. виникає в останню чверть XX ст. В такому суспільстві провідною сферою економіки є сфера послуг, функціонує високорозвинута ринкова економіка, яка ефективно використовує науково-технічний прогрес, автоматизацію та інформаційно-комп'ютерні технології, ключові позиції займають університети як центри наукових знань і науково-технічні спеціалісти. Політична сфера П. с. спирається на зрілу демократію, в соціальній сфері основною турботою є якість життя.

Головними теоретиками постіндустріального суспільства були Д. Белл, О. Тоффлер, З. Бжезинський, А. Турен.

У концепції П. с. стверджується, що залежно від рівня розвитку техніки в суспільстві послідовно домінують "первинна" сфера економічної діяльності (сільське господарство), "вторинна" (промисловість), а на сучасному етапі на перше місце виходить "третинна" сфера послуг, де провідні позиції посідає наука й освіта. Кожній з цих трьох стадій властиві специфічні форми соціальної організації: церква та армія в аграрному суспільстві, корпорації в індустріальному, університети в постіндустріальному, а також домінуюча роль певного соціального стану (відповідно — священнослужителів та феодалів, бізнесменів, науковців і спеціалістів).

Існує багато підходів до визначення контурів П. с., проте ключовими позиціями є дві: неотехнократична та гуманітарно-екологічна.

Неотехнократичний підхід базується на визнанні особливої ролі високих технологій і наукової діяльності у формуванні контурів майбутнього суспільства. Гуманітарно-екологічний підхід акцентує увагу на необхідності підпорядкувати науково-технічні чинники людському та природному началам задля виживання людства.

Brzezinski Z. K. Between two ages. — N.Y., 1970; *Bell D.* The coming of Post-industrial Society. — London, 1974; Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М., 1999; *Тоффлер О.* Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. — М. 1991; *Иноземцев В. Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М., 2000.

О. Полішкарова

Праві і ліві у політиці — дві крайні, протилежні сторони (зони) у великому спектрі політичних сил: консервативно-охоронна і перетворювально-радикальна. Походження терміна пов'язують з розміщенням членів установчих зборів (у період Великої французької революції) консервативного налаштування в залі засідань справа від головуючого і радикально налаштованих — зліва від головуючого. Нині терміни "праві" і "ліві" використовують для характеристики політичних партій, рухів, об'єднань, ЗМІ, політичних тверджень і позиції лідерів, рядових громадян. Практично в ході політичного процесу ситуація вимальовується так: перемога лівої опозиції примушує сили, що прийшли до влади, займати здебільшого центристські позиції, що врешті приводить до їх диференціації та виокремлення нового лівого крила, в разі ж перемоги правих сил у політичній боротьбі вони під тиском лівої опозиції швидше за все займають правоцентристську позицію, що веде до формування в їхньому середовищі нових праворадикальних течій.

Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і тисячоліття. — Львів, 1999; *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України. — К., 1993; *Дергачов О., Полохало В.* Метаморфози політичної влади // Політична думка. — 1996. — № 1; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. — К., 2000.

М. Головатий

Право народів (націй) на самовизначення — принцип конституційного та міжнародного права, який означає право народів (націй) визначати форму свого державного існування — в окремій самостійній державі чи у складі іншої держави. Був сформульований у добу Великої французької революції і тоді ототожнювався з принципом народного суверенітету. Зараз на міжнародному рівні зафіксований у Резолюції ГА ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р. про принципи міжнародного права, Пакті про громадянські і політичні права, Пакті про економічні, соціальні і культурні права, а також у Статуті ООН, у ст. 1 якого говориться, що "всі народи мають право на самовизначення".

Право народів (націй) на самовизначення у зазначених міжнародних документах було закріплено в період деколонізації. Нині цей принцип у своїй практичній реалізації наштовхується на принцип непорушності кордонів держав, зафіксований Гельсінською угодою 1975 р. Крім того, багато що залежить від політичної ситуації. Коли народ (нація) бореться за утворення власної суверенної держави, його політичні лідери виходять з принципу права на самовизначення. Коли ж таку державу вибороли, цей принцип відходить на другий план, особливо щодо домагань на самовизначення інших народів (націй) у складі відповідної держави.

Не випадково П. н. (н.) на с. аж до відокремлення і виходу із складу існуючої держави не передбачено у конституціях жодної з держав СНД та інших новоутворених держав. Формально право виходу з СРСР кожної союзної республіки передбачалося Конституцією СРСР 1977 р. (ст. 72). У конституціях окремих федеративних держав цей принцип відображено з певними обмеженнями та застереженнями.

Права и свободы народов в современных источниках международного права. — Казань, 1995; *Тимофеев Е. В.* Новые аспекты принципа права наций на самоопределение // Московский журнал международного права. — 1993. — № 4.

І. Кресіна

Правова політика — система цілей і засобів їх досягнення певними політичними інститутами, насамперед державою, у

правовій сфері суспільства. Здійснюється П. п. здебільшого через органи держави, закони та інші правові акти.

У широкому розумінні будь-які зміни законодавства є змінами у правовій сфері. Але з погляду політології становлять інтерес лише такі закони і правові акти, які суттєво змінюють правовий статус суб'єктів і об'єктів політики, індивіда відносно держави і суспільства. До таких фундаментальних змін можна зарахувати конституційні зміни прав і свобод, реформи виборчого законодавства, сімейного і кримінального права тощо.

Правову політику варто розглядати насамперед у контексті правової держави, яка є організаційно-юридичним механізмом управління та функціонування суспільної сфери. В такій державі система права покликана захищати громадян, їхнє життя, свободу, власність, особисте достоїнство від будь-якого утиску згаданих вище прав і свобод.

Рівень цивілізованості правової держави залежить від ефективності правових механізмів, які захищають права і свободи громадян, суб'єктів і об'єктів політики. Тобто можна говорити про політико-правову модель правової держави як динамічну соціокультурну систему координат, що змінюється у процесі розвитку політичної сфери суспільства.

У цьому зв'язку логічним є дослідження проблем П. п. через політико-правову культуру суспільства. Остання може розглядатися через призму політико-правової культури діяльності державних інституцій, структур громадянського суспільства (суспільно-політичних організацій та рухів, партій тощо), окремих особистостей.

Правова політика реалізується у вигляді політико-правових документів та конкретних ідей, спрямованих на їх реалізацію. Тому є підстави говорити про семіотичну культуру правової політики. Ця, на перший погляд, парадоксальна постановка цієї проблеми обґрунтовується тими обставинами, що право є сукупністю знаків, за допомогою яких соціальна інформація фіксується і накопичується в пам'яті суспільства. І ця сукупна семіотична система політико-правової інформації у вигляді окремих своїх елементів та блоків інтегрується в локальні системи політико-правових цивілізацій, що відрізняються одна від одної напрямами і сутністю правової політики.

Політологія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1993; *Потульницький В.* Теорія української політології. — К., 1993; *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К., 1996.

В. Бебик

Право на інформацію — можливість вільного одержання, зберігання, використання та поширення відомостей, необхідних громадянам, юридичним особам та державним органам для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація П. на і. не повинна порушувати права, свободи і законні інтереси інших громадян та юридичних осіб. Держава законодавчо гарантує всім учасникам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації. Ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, окрім випадків, передбачених законом.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Православ'я — один із трьох основних (поряд із католицизмом і протестантизмом) напрямів у християнстві, що сформувався на території колишньої Візантії й став самостійним офіційно після розколу в 1054 р. християнської церкви на східну та західну. Своїм витоками П. сягає перших автокефальних християнських церков — Константинопольської, Александрійської, Єрусалимської, що виникли у IV ст. на територіях східної частини Римської імперії і суміжних з нею держав. У цьому ж столітті надання православ'ю статусу державної релігії узалежнило його від імператорської влади, зробило ревним прихильником традиційної догматики та культу. Саме поняття "православний" означає, що це "той, хто правильно славить Бога". Основа православного віровчення — Святе Письмо, Святий Переказ (рішення вселенських та помісних соборів V–VIII ст., праці отців церкви), Символ віри (визнання триєдності Бога, боговтілення, спокутної жертви Ісуса Христа, загробного воздаяння, також як визнання церкви як посередника між Богом та людьми).

Особлива роль у П. належить культу святих, церковним святам, вшануванню ікон. П. визнає всі сім християнських таїнств: хрещення, яке здійснюється потрійним зануренням у воду; миропомазання, що відбува-

ється відразу після хрещення; євхаристії (причастя), яке здійснюється звичайним квасним хлібом та вином; а також сповідь, шлюб, священство, єлесвячення. Культова система православ'я, окрім таїнств, передбачає молитви, поклоніння хресту, іконам, мощам і святим, а також систему дванадесятих свят. Особливе значення мають: Різдво Христове — 7 січня; Хрещення Господнє (Богоявлення) — 19 січня; Стрітення — 15 лютого; Вхід Господній у Єрусалим (вербна неділя) — в останню неділю перед Великоднем; Вознесіння Господнє — на 40-й день після Великодня; Трійця (П'ятидесятниця) — на 50-й день після Великодня; Спаси: перший — 14 серпня, другий — 19 серпня, третій — 29 серпня; Здвиження Хреста Господнього — 27 вересня; Різдво Пресвятої Богородиці — 21 вересня; Благовіщення Пресвятої Богородиці — 7 квітня; Паска (Великдень) — перша неділя після весняного рівнодення; Покрова Пресвятої Богородиці — 14 жовтня; Преображення Господнє — 14 серпня. Православне богослужіння супроводжується хоровим співом. До духовного сану у П. допускаються одружені чоловіки, а ченці й єпископи обов'язково мусять бути неодруженими. Православні не визнають філіокве. П. не має єдиного світового адміністративного центру. Це децентралізована асоціація 15 автокефальних церков зі спільними догматичною та канонічною системами. П'ять церков не одержали офіційного визнання своєї автокефалії, серед них й Українська православна церква Київського патріархату. До П. належать і шість Давніх східних православних церков, які або не брали участі, або не визнали рішень Халкідонського Собору 451 р. В Україні П. є найвпливовішою конфесією. Українське П. репрезентують Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква та православна церква Московського патріархату.

Булгаков С. В. Православия: Праздники и посты. — М., 1994; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. — К., 1990; Історія православної церкви в Україні. — К, 1997; Релігії в Україні. — К., 1999.

А. Черній

Прагматизм політичний — характеристика політичної діяльності, основним критерієм і чинником якої стає досягнення поставленої мети (нерідко за будь-яку ціну). П. п. характеризується жорстокістю, нерідко використанням аморальних і протизаконних засобів, ігноруванням морального змісту та віддалених наслідків дій. Прагматизм як теоретична концепція виник у 70-х роках XIX ст. у США (Пірс, Дьюї, Джемс). П. п. іноді протиставляють політичному ідеалізму, проте ідеалізм "на словах" у політиці часто поєднується з жорстким прагматизмом у практичній діяльності.

З погляду сьогодення П. п. — це теорія про доцільну діяльність людини, важливими принципами якої є: справа, потреба у практичних діях, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у здійсненні політичного курсу. Основна позитивна ідея політичного прагматизму — необхідність діяти, не покладаючись на авторитети, шукати найкращі способи та варіанти, приймати обґрунтовані, найефективніші рішення в умовах демократичного суспільства, що сприяє вільному, необмеженому експериментуванню. В Україні багато політичних партій, навіть державницьких, пишаються своїм політичним прагматизмом.

Азаров М. В основі єдиного економічного простору — соціально-економічний прагматизм // Урядовий кур'єр. — 2003. — 1 жовт.; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

О. Чижова

Прапор державний — особливий розпізнавальний знак, офіційна емблема держави, символ її суверенітету. Являє собою одно- чи різноколірне полотнище встановленої форми і розміру з відповідним співвідношенням сторін, як правило, з зображенням герба чи якоїсь іншої державної емблеми, зазвичай прикріплене з одного боку до древка, щогли чи шнура. Кольори П. д. і геральдичні зображення на ньому не є довільними, а в лаконічній формі відображають духовні засади народу і комбінуються як національні символи, що виражають сутність, національні, політичні та ідеологічні принципи держави і пояснюються історичними подіями, державним ладом, географічним положенням, адміністративним поділом, економікою країни, релігійними віруваннями, традиціями.

Слід зазначити, що український термін "прапор" є генетичним і охоплює всі прапо-

рні відміни і підвідміни (стяг, знамено, штандарт, вимпел, корогва тощо).

Прапор — давній супутник держави. З'явились вони близько п'яти тисяч років тому на Близькому Сході. Відомі, наприклад, хоругви з емблемою бога Нанна Стародавнього Шумеру (XXII ст. до н. е.), білі знамена династії Чжоу у Стародавньому Китаї (XI–IX ст. до н. е.), вексилули (військові корогви, від них походить прийняте в 1959 р. слово "вексиологія" — наука про прапори) і лаборуми — штандарти у Стародавньому Римі, стяги давніх слов'ян та ін. Слово "стяг" (один із синонімів прапора), яке збереглося незмінним упродовж століть з часів Київської Русі, етимологічно вказує на первісну функцію прапора — "стягувати", тобто збирати у певному місці.

Опис П. д. і порядок його використання фіксується в законодавчому порядку, здебільшого в конституціях.

28 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову "Про Державний прапор України". Вона затвердила Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3. У ст. 20 чинної Конституції України підтверджується вигляд Державного прапора України. При цьому наголошується: "Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України".

Законодавством передбачено обов'язкове підняття Державного прапора України на будівлях, де відбуваються сесії Верховної Ради України, сесії обласних, районних, міських, районних у містах, селищних та сільських рад (на весь період сесії); на будівлях Кабінету Міністрів України, адміністрації президента України, місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів, міських, селищних та сільських рад; на будівлях міністерств, державних комітетів і відомств, інших державних і громадських органів України, підприємств та організацій, а також на житлових будинках у дні державних свят; на будівлях і засобах пересування дипломатичних представництв та консульських установ України; на морських суднах, суднах внутрішнього плавання та інших засобах пересування, де як офіційні особи перебувають президент України, голова Верховної Ради України, прем'єр-міністр України, а також дипломатичні представники та консули України (за згодою зазначених осіб); як кормового прапора на суднах, зареєстрованих у порядку, встановленому законодавством України; при відкритті міжнародних конференцій, під час офіційних церемоній, при врученні міжнародних спортивних призів; в інших, передбачених законом випадках.

Публічний глум над Державним прапором України карається законом (ст. 187/2 Кримінального кодексу України).

Конституція України. — К., 1996; *Вівчарик М. М., Капелюшний В. П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навч. посіб. — К., 2003; Державна символіка України: Навч. посіб. — К., 2004.

П. Дьомкін

Президент (від лат. *praesidens* — той, що сидить спереду) — виборний глава держави в більшості країн з республіканською формою правління; виборний керівник установи, спілки, товариства, організації (наприклад, президент Української асоціації виробників текстильних товарів, президент творчої спілки); вища посадова особа компанії, корпорації, фірми. Президент держави — це вища посадова особа, яка обирається громадянами чи парламентом, або спеціальною виборчою колегією на цей пост (посаду) на визначений термін. Інститут президентства характеризує сучасну державність. Саме в нові історичні часи главу держави почали розглядати як один із найвищих органів держави, але його генеза пов'язана із значно більш ранніми епохами.

Суспільно-історичні корені інституту президентури можна знайти у державних структурах рабовласницьких часів. У Стародавньому Римі, зокрема, найвища влада доручалася "представникові народу" (magister populi), а пізніше — "диктатору" (від лат. *dicto* — диктую, наказую). Щоб запобігти авторитаризмові, повноваження диктатора у конституційному порядку обмежувалися 6-місячним строком. Але вже Сулла (82 р. до. н. е.) був проголошений довічним диктатором. З цього, власне, й почалося переродження старого республіканського інституту. В наступні роки це призвело до ре-

жиму єдиновладдя імператорів Цезаря, Августа та їх послідовників. У середні віки з'явилися нові диктатури і диктатори (Кромвель в Англії, Наполеон у Франції тощо.) Наполеонові, зокрема, вдалося підпорядкувати собі не тільки парламент, а й увесь ним же реорганізований державний апарат, жорстко контролювати французький бюджет.

Сучасна президентура бере свій початок з часів утворення Сполучених Штатів Америки. Конституція цієї країни 1787 р. передбачила виборну посаду президента США і закріпила його повноваження. В Європі у XIX ст. у Франції спочатку у 1848 р., а згодом у 1875 р. була конституційно встановлена республіканська форма правління, за умовами якої передбачався інститут президента. На сучасному етапі ця посада є майже у 130 країнах світу, в тому числі у всіх постсоціалістичних та країнах СНД.

Сутність інституту П. у теорії конституційного права визначають по-різному. В одних випадках його розглядають як посадову особу держави, як формально чи реально найвищу посадову особу в структурі її механізму, котра здійснює функцію представництва держави. Звідси пряме визначення в ряді конституцій саме посади президента, що не пов'язана з організацією якогось державного органу. А в інших випадках президента вважають одним із найвищих органів держави, який, на відміну від інших, є одноосібним.

Політико-правовий статус П. регулюється конституціями і окремими законами відповідних країн. Залежно від того, хто обирає П. — населення чи парламент, та виходячи із традицій кожної держави, по-своєму визначається обсяг його повноважень. Це впливає на характер відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади, обсягом впливу П. на законодавчу гілку і класифікацію форм правління сучасних держав. У президентських республіках (США, Росія, Швейцарія, Аргентина, Мексика, Венесуела, Іран, Ірак тощо) П. як глава держави одноосібно або з наступним схваленням парламентом формує склад уряду і керує його діяльністю. У напівпрезидентських (президентсько-парламентських чи парламентсько-президентських) республіках (Франція, Фінляндія, Україна тощо) П. пропонує склад уряду, в тому числі кандидатуру прем'єр-міністра, на затвердження парламенту, керує діяльністю уряду, але під більшим контролем з боку парламенту, ніж у президентських країнах. У парламентських державах (Німеччина, Італія тощо) уряд формується виключно парламентом і підзвітний тільки йому. Тут П. має вельми обмежені правові можливості впливати на склад уряду і його практичну діяльність.

На П., як правило, покладають такі функції: вироблення і здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; забезпечення законності, прав і свобод громадян та контролю у сфері державного управління; керівництво справами оборони країни; представництво держави у міжнародно-правових відносинах і підписання відповідно договорів з іноземними країнами; нагородження державними нагородами; помилування засуджених і оголошення амністії тощо. У багатьох країнах П. має право розпускати парламент за наявності передбачених для цього законом підстав і оголошувати нові вибори.

До кандидата на пост П. висуваються підвищені вимоги. Наприклад, віковий ценз, що становить, як правило, 35–40 років і перевищує віковий ценз для пасивного виборчого права на парламентських виборах. У країнах СНД віковий ценз — 35 років, а в ряді латиноамериканських країн цей ценз дорівнює 30 рокам. Конституції фіксують й інші вікові цензи для кандидатів: 45 років — Монголія, Пакистан, Сінгапур; 50 років — в Італії; в Казахстані, Киргизстані та Таджикистані встановлено не тільки віковий ценз для кандидатів на пост П., а й для тих, хто його обіймає: 35 і 65 років. Конституції визначають й інші цензи: громадянство цієї держави за народженням чи тривале проживання в країні до моменту виборів. У США не може балотуватися у П. особа, яка не є громадянином цієї держави за народженням і не проживала постійно на її території протягом 14 років. Умова громадянства за народженням конституційно встановлена в Білорусі, Болгарії, Грузії, Естонії, Казахстані, Португалії, Фінляндії та деяких інших. Ця ж вимога характеризує зміст основних законів майже всіх держав Латинської Америки. За певних умов відповідний ценз має належне державно-консолідуюче забарвлення. Аналогічний характер має вимога для кандидатів у президенти щодо володіння державною мовою. Вона зафіксована в ряді пострадянських держав — Молдові, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Узбекистані, Україні.

Характерно, що майже у всіх державах пострадянського простору існує конституційний ценз осілості. Наприклад, в Литві він визначений у 3 роки, у більшості країн — 10, а у Грузії, Казахстані та Киргизстані — навіть у 15 років.

Термін перебування на посту П. коливається між 4 та 7 роками (США, РФ — 4 роки, ФРН, Україна — 5, Італія — 7 років). У багатьох державах обмеження стосуються того, що не можна бути обраним на пост П. більше двох разів поспіль. Довічне президентство, відоме окремим країнам, свідчить, як правило, про перехід від демократичних форм правління до одноосібної влади. В Радянському Союзі при обговоренні проекту Конституції 1936 р. пропонувався пост П., однак Й. Сталін заперечив його запровадження. В СРСР першим і останнім П. був М. Горбачов. У Російській Федерації пост П. був запроваджений у квітні 1991 р., в Україні — у липні 1991 р., а 1 грудня того ж року першим П. України був обраний Л.Кравчук.

Форма державного правління значною мірою визначає правовий статус П., характер та обсяг його повноважень, місце в державному механізмі. У президентських республіках усі свої повноваження П. здійснює без будь-якої санкції з боку інших органів чи посадових осіб. З іншого боку, майже у всіх країнах із парламентарно-республіканською і змішаними республіканськими формами правління важливим засобом забезпечення реалізації повноважень П. є контрасигнування — скріплення акта (рішення) П. підписом глави уряду.

У президентських республіках саме П. є главою держави, водночас йому належить виконавча влада. Положення щодо здійснення виконавчої влади П. або про належність йому виконавчої влади в тій чи іншій редакції є у всіх конституціях, прийнятих у країнах із президентсько-парламентською формою правління. Зокрема, у деяких пострадянських країнах положення про те, що П. є главою виконавчої влади, зафіксовано у Грузії, Туркменистані, Узбекистані.

У парламентських республіках статус П. переважно обмежений виконанням функцій глави держави. Це передбачає наявність у нього повноважень здебільшого представницького характеру. Звичайно, тут П. навіть формально відокремлений від функціонування виконавчої влади. Водночас він наділений певними повноваженнями у зв'язку з формуванням уряду, хоча реалізація цих повноважень найчастіше не пов'язана з власною ініціативою П., а зумовлена розстановкою партійно-політичних сил у парламенті (наприклад, у ФРН).

У нормативному порядку регулюються також питання, пов'язані з достроковим припиненням повноважень П. та застосування щодо нього імпічменту. У США та у більшості латиноамериканських країн конституційним наступником П. є віце-президент. На відміну від переважної більшості країн, де заміщення поста П. здійснюється тимчасово, до його дострокових виборів, тут віце-президент обіймає відповідний пост до кінця встановленого терміну його попередника. В деяких інших президентських республіках у таких випадках пост обіймає спеціально обраний парламентом тимчасовий президент (Мексика). У парламентських республіках тимчасове заміщення поста П. до проведення дострокових виборів зазвичай не передбачене. У більшості країн зі змішаними формами правління за відповідних умов президента заміщує голова парламенту або його нижньої палати. Водночас у Казахстані, Румунії та Франції таке заміщення здійснюється головою верхньої палати парламенту, а в Австрії, Білорусі, Киргизстані, Кореї, Росії, Україні та Фінляндії — главою уряду.

Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. — 1998. — № 3; Das Institut der Presidentschaft in der Ukraine. Die Wirklichkeit ihres ferfassungsrechtlichen Status // Osteuropa. — Recht. № 4. — Keoln, 1997; Институт президентства в Украине: правовой комментарий // Підтекст. — 1996. — № 14; Президентура України — на рівень вимог часу // Розбудова держави. — 1996 — № 5; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Конституція України. — К., 1996; *Шаповал В.* Президентові всього 214... // Президент. — 2002. — № 7–8; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Президент України — глава держави, який виступає від її імені. Його правовий статус визначається Конституцією та відповідними законами України. Згідно з чинною Конституцією України П. У. є гарантом державного суверенітету, територіаль-

ної цілісності держави, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, володіє державною, тобто українською мовою (ст. 103). П. У. обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Одна і та ж особа не може бути П. У. більше двох строків поспіль. П. У. не може мати іншого представницького мандата, а також обіймати посаду в органах державної влади і об'єднаннях громадян та займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівних органів або спостережної ради підприємства, що має на меті отримання прибутку, зиску. Рішення щодо оголошення виборів П. У. приймається Верховною Радою України. Порядок проведення виборів визначається законом. Новообраний П. У. вступає на пост з моменту складання присяги (інавгурації Президента) народу на урочистому засіданні Верховної Ради України не пізніше 30 днів після обрання. П. У., обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення П. У. до присяги здійснює голова Конституційного Суду України. Текст присяги наводиться у ст. 104 Конституції України.

Інститут президентури сприяє забезпеченню громадянської злагоди в українському суспільстві, узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування. Глава нашої держави має широкі конституційні повноваження, що визначені у ст. 106, для здійснення президентських функцій. Він насамперед забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави. П. У. має значні повноваження щодо здійснення внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності. Він звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до парламенту України про внутрішнє і зовнішнє становище країни; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає і звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; призначає позачергові вибори Верховної Ради України; призначає за згодою Верховної Ради України прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про відставку прем'єр-міністра України; призначає за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; призначає за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України та відправляє його у відставку; утворює, реорганізує та ліквідує за поданням прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; скасовує акти Кабінету міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим; є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає і звільняє вище командування Збройних сил України та інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України у разі збройної агресії проти України; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку; здійснює помилування тощо.

Особливістю конституційно-правового становища П. У. є той факт, що в країні існує змішана президентсько-парламентська форма правління. Це визначається співвідношенням конституційно встановлених і реально існуючих повноважень президента та уряду у сфері виконавчої влади. При цьому уряд несе політичну відповідальність як перед П. У., так і перед парламентом — Верховною Радою України. Але главою уряду є не Президент, а прем'єр-міністр. Водночас П. У. є центром всієї владної діяльності в

цілому. Відповідні конституційні положення щодо глави держави характерні для конституцій Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану. В Україні, як і в цих державах та у Польщі, Румунії і Хорватії, існують конституційні положення щодо правотворчості інституту президента. Такі положення слугують аргументами на користь обґрунтування ключового місця Президента у державному механізмі. Діяльність П. У., його становище відповідають концепції президента-арбітра в суспільно-політичному житті держави.

Конкретний зміст повноважень П. У. не обмежений лише функціями глави держави за умови поділу влади. Він різними чинниками сполучений з усіма трьома гілками влади. Його компетенції співвідносяться із виконавчою, судовою та законодавчою гілками влади. До найважливіших повноважень П. У. у сфері здійснення законодавчої влади належить вето. Саме його реалізація пов'язана з процедурою промульгації законів та відповідною мірою є їх можливою альтернативою. У сфері, пов'язаній із реалізацією судової влади, традиційним повноваженням П. У. вважається право помилування. Однак цим воно не обмежується. П. У. призначає третину складу Конституційного Суду України; утворює суди у визначеному законом порядку.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання наданих йому повноважень. Він видає укази та інші акти, які є обов'язковими до виконання на території України. П. У. виконує свої повноваження до вступу новообраного П. У. на пост. За Конституцією повноваження П. У. можуть бути достроково припинені у випадках: відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті. Питання про усунення П. У. з поста в порядку імпічменту, за умови вчинення ним державної зради або іншого злочину, ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Рішення про усунення П. У. з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом та отримання висновку Верховного Суду країни про наявність ознак державної зради або іншого злочину з боку П. У. (ст. 111). У передбаченому Конституцією України випадку дострокового припинення повноважень П. У. виконання обов'язків П. У. покладається на прем'єр-міністра України.

Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. — 1998. — № 3; Das Institut der Presidentschaft in der Ukraine. Die Wirklichkeit ihres ferfassungsrechtlichen Status // Osteuropa. — Recht. №4. — Keoln, 1997; Институт президентства в Украине: правовой комментарий // Підтекст. — 1996. — № 14; Президентура України — на рівень вимог часу // Розбудова держави. — 1996 — № 5; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Конституція України. — К., 1996; *Шаповал В.* Президентові всього 214... // Президент. — 2002. — № 7–8.

А. Кудряченко

Прем'єр-міністр (фр. *premier-ministre* — перший міністр) — у ряді сучасних держав глава уряду, якого здебільшого призначає глава держави. В окремих країнах (Німеччина, Австрія) особу, що обіймає вищезазначену посаду, називають канцлером. Водночас є випадки, коли у деяких президентських республіках, наприклад, у США, посади прем'єр-міністра не існує взагалі, а уряд очолює безпосередньо президент. В Україні інституціоналізація посади П.-м. відбулася в роки незалежного сходження, а в попередню історичну добу уряд називався Радою Міністрів і його очолював голова. П.-м. у нашій державі призначає президент за згодою більш як половини від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 114). Відповідно до положень Конституції України П.-м. України керує діяльністю уряду — Кабінету міністрів. Він спрямовує цю роботу на виконання Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України (ст. 114). П.-м. України звертається з поданнями до президента України про утворення, реорганізацію і ліквідацію міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, в межах коштів, передбачених Державним бюджетом на утримання цих органів. П.-м. України має право заявити президентові України про свою відставку. Рішення з цього приводу приймає президент України. Відставка П.-м. України має наслідком відставку усього складу Кабінету міністрів

України. Глава уряду зобов'язаний подати Президентові заяву про відставку Кабінету міністрів України за рішенням президента чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри. П.-м. нашої держави згідно зі ст. 31 Конституції України має право контрасигнації, тобто скріплення відповідних актів президента своїм підписом, він також підписує акти Кабінету міністрів України.

Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. — 1998. — № 3; Das Institut der Presidentschaft in der Ukraine. Die Wirklichkeit ihres ferfassungsrechtlichen Status // Osteuropa. — Recht. № 4. — Keoln, 1997; Институт президентства в Украине: правовой комментарий // Підтекст. — 1996. — № 14; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Конституція України. — К., 1996; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Прерогатива (від лат. *praerogativa* — перевага) — виключне право, яке належить будь-якому державному органу або посадовій особі, привілей.

М. Головатий

Преса (від фр. *presse*) — періодично публіковані друковані видання (газети, журнали, бюлетені тощо).

Ю. Бондар

Прес-конференція — збори представників преси, радіо та телебачення з актуальних питань, що проводять офіційні особи, державні, політичні, громадські, наукові діячі тощо.

Слісаренко І. Ю. Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління. — К., 2001; Політичний словник. — К., 1976.

Ю. Бондар

Прес-реліз (від "преса" та англ. *relese* — випустити з друку) — оглядова інформація для преси, спеціально підготовлена для розповсюдження через ЗМІ інформація про події, явища, думку тієї чи іншої особи.

Бебик В. М. Служби зв'язків з громадськістю // Командор. — 1999. — № 1; *Слісаренко І. Ю.* Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління. — К., 2001; Словник іншомовних слів. — К., 2000.

Ю. Бондар

Прес-секретар — представник високопосадовців — президента, прем'єр-міністра, інших чільних осіб, а також організації, який інформує пресу про наміри і діяльність цих осіб чи організації.

Бебик В. М. Служби зв'язків з громадськістю // Командор. — 1999. — № 1; Словник іншомовних слів. — К., 2000.

Ю. Бондар

Прес-центр (прес-бюро) — служба інформації, орган з'їзду, конгресу, наради, фестивалю, спортивних змагань тощо, яка сприяє журналістам у висвітленні цих подій, надає їм необхідну інформацію; постійно діючі органи інформації при редакціях ЗМІ, інформагентствах, установах чи закладах.

Бебик В. М. Служби зв'язків з громадськістю // Командор. — 1999. — № 1; Політичний словник. — К., 1976.

Ю. Бондар

Прецедент (від лат. *praecedens* — попередній, той, що передує) — випадок (ситуація), що вже відбулась і є прикладом для наступних аналогічних.

Відоме прецедентне право, коли судові рішення приймаються за аналогією, якщо такі вже були в судовій практиці. Тривалий час прецедентне право існувало у Великобританії як система судочинства. На сучасному етапі прецедент як приклад для прийняття рішення теж використовується для переконання, аналогій тощо, але не є системою для прийняття рішення.

У психологічному вимірі П. є важливим феноменом, коли він демонструє і дає змогу переконатись і повірити у власні сили, в можливість реалізації певних дій. Так, в умовах розпаду СРСР та занепаду економіки типовими явищами були непрацюючі підприємства, неефективне, неконкурентне виробництво, засилля на внутрішньому ринку імпортних товарів. Тому перші підприємства, що продемонстрували здатність працювати в нових умовах, виробляти конкуре-

нтоспроможний товар та послуги, показали такий прецедент. Це дало змогу наслідувати позитивний досвід та змінити психологічну атмосферу. Прецедент як зразок може стосуватись і негативних прикладів. Скажімо, прецедент впливу терористичними діями на прийняття певних рішень уможливлює тиражування такого прикладу.

Прецедент у політичному житті відіграє не менш важливу роль у використанні як технологій, так і політичної практики. Наприклад, свого часу на виборах було використано скасування результатів голосування як засіб боротьби з кандидатом, який переміг. Надалі такий досвід повторився, звичайно, до певної міри спираючись на існуючий досвід — прецедент. Або коли у Верховній Раді України відбувся прецедент блокування трибуни як технологія зриву голосування, то згодом цей приклад повторювався неодноразово. Також як прецедент в окремих місцевих радах було прийнято рішення сформувати бюджет депутата, який може використовуватись для потреб округу. Надалі такий приклад (прецедент) був повторений дедалі більшим колом місцевих рад.

Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М., 1989.

Р. Балабан

Приватизація (англ. *privatization*, від лат. *privatus* — приватний) — одна з форм роздержавлення, передача державного або муніципального майна (земельних ділянок, підприємств, банків, транспортних засобів, засобів зв'язку та масової інформації, приміщень тощо) за відповідну плату або безкоштовно у власність фізичних або юридичних осіб.

Халипов В. Ф. Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Пригожин Ілля Романович (нар. 1917) — бельгійський учений російського походження, лауреат Нобелівської премії з хімії (1977), засновник великої наукової школи, один із творців синергетики — міждисциплінарного напряму наукових досліджень, який виник на початку 70-х років XX ст. і який ставить своїм основним завданням пізнання загальних закономірностей та принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації в системах різної природи: фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних і соціальних. Основні праці: "Від існуючого до виникаючого. Час і складність у фізичних науках" (1985), "Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою" (1986).

Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. — 1992. — № 12; Современная западная философия: Словарь. — М., 1991; *Щекин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Примордіалізм — теоретичний підхід, який розглядає етнічність як об'єктивну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства.

О. Антонюк

Прогнозування політичне (від грецьк. *prognosis* — передбачення) — 1) процес розробки науково обґрунтованого судження про можливий розвиток політичних подій, шляхи і терміни його здійснення; 2) передбачення, здійснене на основі аналізу та співставлення реальних фактів, оцінки діючих у політиці сил і тенденцій, їх взаємодії. Виокремлюють такі типи П. п.: наукові, нормативні, інтервальні; короткочасні, середньочасні, довгочасні. Основна мета П. п.: уникнути небажаного розвитку політичних подій; призвичаїтися до незворотного; прискорити вірогідний розвиток конкретного явища у бажаному напрямку. Основними принципами П. п. є: системність, узгодженість, безперервність, верифікаційність, альтернативність, рентабельність. П. п. здійснюється з метою: визначення основних тенденцій у розвитку міжнародних відносин, передбачення розвитку політичних конфліктів, підсумків виборчих кампаній, визначення популярності політичних партій, громадських організацій, об'єднань, окремих лідерів, державних, громадських діячів, можливих наслідків певного політичного рішення тощо. Основними етапами здійснення П. п. є: прогнозна орієнтація; збирання та обробка базової моделі; побудова пошукової моделі; оцінка достовірності і точності прогнозу; розробка рекомендацій. П. п. здійснюється за допомогою таких методів: статистика, екстраполяція, історична аналогія, ве-

рифікація (перевірка достовірних даних), іконічне (образне) моделювання, аналіз публікацій, експертних оцінок, генерація ідей, побудова сценаріїв, інтерв'ю. Основні функції П. п. такі: нормативна (коли в ході прогнозу дотримуються певних показників, норм, намагаються реалізувати прогностичну модель); орієнтувальна (виражається у визначенні суб'єктом управління найбільш реальних, оптимальних напрямків діяльності та у вибірковому підході до інформації); попереджувальна (йдеться про інформування органу управління стосовно можливих та реальних відхилень об'єкта від прогностичної моделі). Інструментарій П. п. складається з різноманітних видів анкетування, якісних та кількісних методів оцінки різноманітних даних опитування громадської думки, спеціальних систем передбачення розвитку подій тощо. Складання П. п. являє собою систему таких поетапних дій, як структурний аналіз відповідної політичної системи, окремих її компонентів; визначення особливостей і характеру зв'язків та залежностей між ними; виявлення та визначення основних (домінуючих) тенденцій, напрямків розвитку діючих у системі політичних процесів; екстраполяція окремих процесів щодо їх розвитку у майбутньому; синтез і взаємодія розвитку окремих процесів; підготовка комплексного прогнозу розвитку політичної системи суспільства, окремих її складових тощо.

Демидов А. И., Малько А. В. Политология в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие. — М., 1998; *Зеркин Д. П.* Основы политологии: Курс лекцій. — Ростов н/Д, 1996; *Краснов Б. И.* Политическое прогнозирование // Социально-политический журнал. — 1994. — № 11–12; *Сергеев А. В.* Предвидение в политике. — М., 1974; Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. / І. С. Дзюбко, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва тощо. — К., 1999.

М. Головатий

Прокопович Феофан (1681–1736) — український мислитель, церковний і громадський діяч, письменник, засновник освіченого абсолютизму в Україні і Росії. Закінчив Києво-Могилянську колегію, навчався у Польщі, Італії. З 1710 р. — ректор Києво-Могилянської академії. З 1716 р. фактично очолив російську православну церкву, став теоретиком і пропагандистом петровських реформ. П. у трактатах "Правда волі монаршої" і "Духовний регламент" створив першу в Росії та Україні концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т. Гоббса і С. Пуфендорфа про природний стан, сформулював тезу, що в державному стані існували як мир, любов, так і війна, ненависть і зло. Для того щоб надійно захистити природні права від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату, народ передає свою волю монарху. П., як і Т. Гоббс, вважав, що договір між підданими і монархом є суворо одностороннім, тому засуджував усілякі виступи проти влади монарха, ставши фактично апологетом деспотизму Петра І. Політичний ідеал П. — абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим монархом-самодержцем, якому підпорядковуються всі, у тому числі і церква. Природна рівність людей у П. не призводить до їх соціальної рівності у суспільстві, але соціальних бід (жебрацтво, аморальність, злодійство тощо) можна уникнути, подолавши неуцтво і активно впроваджуючи освіту.

Політологія / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Т. Самойленко

Пролонгація (англ., фр. *prolongation,* від лат. *prolongo* — продовжую) — продовження понад установлений термін виконання договору, угоди, зобов'язань. Підставами для П. міжнародного договору можуть бути: 1) положення про можливості і порядок здійснення П. (у тому числі можлива автоматична П., прийняття спеціальних державних актів сторін про П. та ін.), що містяться в самому тексті договору при його укладанні; 2) нова домовленість сторін про П., оформлена у вигляді протоколу.

А. Кудряченко

Пропаганда (лат. *propaganda,* від *propagare* — розповсюджувати) — діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення соціально-політичних, економічних, правових поглядів, ідей, теорій і забезпечує формування в суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій, уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи.

Пропаганда як явище виникла у давні часи. Термін "П." вперше був використаний Папою Римським Олександром VII (1655–1667) у документі "Конгрегація пропаганди віри" (1662), який ініціював поширення християнства за допомогою місіонерів. У 20– 30-х роках XV ст. було закладено основи сучасної теорії П. (німецький дослідник В. Меде, американські вчені Д. Лікас і С. Брітт та інші), а в подальшому систематизовано й розвинуто засоби впливу на аудиторію, стимулювання відповідних почуттів і реакцій людей.

Пропаганда — невіддільна складова сучасного суспільного життя, причому в умовах формування інформаційного суспільства її можливості неухильно зростають. Розрізняють П. відкриту, коли джерело інформації відоме аудиторії, і таємну, коли справжній носій інформації невідомий або законспірований. Таємна П. широко використовується при підготовці до війни і в ході воєнних дій з метою дезорієнтації і деморалізації противника, а також як засіб ведення психологічної війни. Як одна із форм політичної діяльності П. відіграє важливу роль у період передвиборних кампаній, за наявності внутрішньої напруги в суспільстві, конфліктних і кризових ситуацій. Нерідко за допомогою П. здійснюється маніпулювання свідомістю людей і громадською думкою. Політична П. завжди сприяє політизації та ідеологізації суспільного життя.

В організації і проведенні П. важливе значення має забезпечення її об'єктивності, достовірності, підвищення професіоналізму її носіїв. П. є засобом і методом політичного і правового виховання, просвіти, згуртування людей задля спонукання їх до певних дій. Зміст, методи, форми і цілі П. залежать від характеру здійснюваної політики. Ефективність П. залежить від урахування її суб'єктами конкретної ситуації, умов, у яких вона здійснюється, особливостей її об'єктів, правдивості відображення дійсності, достовірності оцінок минулого і сьогодення. В сучасній Україні від якості здійснюваної П. залежить успіх соціально-економічного, політичного і правового реформування суспільства.

Mackwell R. Psychologie des Mass Media et propagande de ESF. — P., 1982; *Tompson J. B.* Studies in the Theory of ideology. — Cambridge, 1984; *Скуленко М. И.* История политической пропаганды. — К., 1990.

В. Горбатенко

Просвітництво — антифеодальна ідеологія, ідейний рух буржуазії, характерний для періоду підготовки і проведення буржуазних революцій XVII–XVIII ст.

Просвітницькі громади в Україні — організації, які проводили культурно-просвітницьку роботу серед населення в другій половині XIX — на початку XX ст. Перша культурно-освітня громадська організація в Україні заснована в 1868 р. у Львові народовцями з метою поширення освіти серед народу. Найдієвішими були " Київська громада грамотності"(1882–1907), "Київська громада сприяння початковій освіті", а в Західній Україні — "Товариство українських наукових викладів" ім. Петра Могили, засноване в 1907 р. у Львові, товариство "Руська бесіда" на Буковині (1869–1918).

Просвітницькі громади організовували бібліотеки, недільні школи, читальні, видавали підручники, науково-популярну літературу, читали лекції, проводили культурно-просвітні заходи. Діяльність просвітницької громади мала буржуазно-ліберальний характер, а наприкінці XIX — на початку XX ст. особливо в громадах "Просвіти" посилився вплив буржуазно-націоналістичних елементів. В 20–30 роках XX ст. частина товариств "Просвіта" в Галичині та на Волині працювали під впливом комуністів. При радянській владі більшість просвітницьких громад було закрито, інші перебудовано відповідно до вимог цієї влади. Створювались нові за напрямом роботи просвітницькі громади: товариство "Долой неграмотность" і "Знання", клуби, будинки культури та ін.

Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). — К., 1961.

В. Захожай

Протекторат (від лат. *protector* — охоронець, захисник) — 1) форма залежності, за якої одна країна, формально зберігаючи свій державний устрій і певну самостійність у внутрішніх справах, фактично підпорядковується іншій, сильнішій державі; 2) країна або територія, що перебуває в такій залежності.

Е. Базовкін

Протекціонізм (від лат. *protectio* (*protectionis*) — прикриття, захист) — економічна політика держави, спрямована на захист

національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Здійснюється країнами за допомогою заходів зовнішньоторгової і митної політики, які доповнюються внутрішніми засобами заохочення національного виробництва й експорту. П. виник в епоху початкового нагромадження капіталу, його теоретичною базою був меркантилізм; П. сприяв розвитку капіталістичних відносин. Політика П. спочатку була спрямована на охорону національної промисловості, а з кінця XIX ст. — і аграрного сектора (аграрний протекціонізм), та відбувалося здебільшого в формі митної політики. В подальшому починає відігравати консервативну роль, стає гальмом розвитку світової торгівлі, поглиблення міжнародного поділу праці. Обмежує розвиток виробництва національними рамками. Розвинені країни переходять до політики вільної торгівлі — фритредерства, водночас не відмовляючись від П. В період криз П. набуває агресивного характеру, перетворюючись у руках монополій на засіб захоплення внутрішніх і зовнішніх ринків. Інтеграційні процеси привели до виникнення "колективного П." — погодженої економічної політики, яку здійснюють групи держав в інтересах національних монополій. П. країн, які розвиваються, спрямований на заохочення зростання національної економіки, на захист її від експансії та досягнення економічної незалежності.

Протекціонізм — це також система підбору кадрів на службу, вирішення різного роду службових справ за протекцією, за знайомством.

В. Захожай

Протекція, протегування (лат. *protego* — захищаю) — заступництво, підтримка впливової особи, прихильність до кого-небудь, яка полягає в сприянні влаштуванню справ, кар'єри, з порушенням діючого законодавства їх розгляду чи розв'язання.

В. Захожай

Протестантизм (від. лат. *protestans* — той, що прилюдно доводить) — один із основних (поряд із православ'ям і католицизмом) напрямів у християнстві. Виник унаслідок Реформації — релігійного, соціально-політичного руху XVI–XVII ст. у Західній Європі, спрямованого на відновлення чистоти католицької церкви. Виокремлюють два етапи розвитку П.: 1) ранній (XVI ст.), пов'язаний із появою таких напрямів, як лютеранство, кальвінізм й англіканство; 2) пізній (постреформаційний), що тривав із кінця XIX — протягом XX ст., пов'язаний із пієтизмом і виникненням таких об'єднань, як методисти, баптисти, квакери, мормони, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники. Більшість церков у П. поділяє спільні для всіх християн фундаментальні віросповідні принципи. Водночас їх віровчення і культ мають певні особливості. Всупереч претензіям церкви на посередницьку роль між людиною і Богом, П. оголосив особисту віру єдиним шляхом спасіння, Біблію — єдиним джерелом одкровення, спростувавши священні перекази. Через ідею даром даної благодаті обґрунтовано принцип загального священства віруючих, відкинуто інститут чернецтва, закладено основи демократизму церковного життя, зокрема впроваджено виборність і підзвітність священика. Із таїнств більшість протестантів визнають лише хрещення і євхаристію (причастя). У П. оздоблення церков спрощено, богослужіння зведено до проповідей, молитов і співу. Відкинуто поклоніння іконам, мощам та святим. Віруючий у П. — людина, яка усвідомлює гріховність своєї природи і через молитву просить Бога про порятунок. Аби досягнути останнього, молитва мусить бути підсилена сумлінним виконанням мирських справ. За мірою такої сумлінності, згідно з П., Бог судить про міць віри і бажання порятунку. Єдиного світового центру П. немає. Поширений на всіх континентах планети. В Україні існує з XVI ст., переважно у формі пізніх течій. Упродовж 90-х років XX ст. протестантські громади кількісно зросли у 2,4 разу. Сьогодні церкви протестантського напряму є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД. До найчисленніших належать євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської (п'ятидесятники), адвентисти сьомого дня, свідки Єгови. Популярними є також реформати, євангелісти, лютерани, адвентисти-реформісти, пресвітеріани тощо. Постійно зміцнюється матеріальна база їхньої релігійної діяльності. Активно ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська та благодійницька робота. П. стає дедалі помітнішим елементом конфесійної картини України.

Академічне релігієзнавство. — К., 2000; *Головащенко С.* Історія християнства. — К., 1999; Очерки истории западного протестантизма. — М., 1995; Християнство і проблеми сучаснос-

ті. — К., 2000; Християнство: контекст світової історії і культури. — К., 2000.

А. Черній

Протокол (від грецьк. *protokollon,* від *protos* — перший і *kollao* — приклеюю) — 1) документ, який містить запис усіх виступів і рішень зборів, завдань тощо; 2) документ, який містить запис виконаних дій і завіряє фіксацію фактів, що встановлені в процесі цих дій (наприклад, науковий дослід, випробування та ін.); 3) документ, яким засвідчується якийсь факт (наприклад, порушення громадського порядку); 4) документ про виконання слідчих, адміністративних, судових дій, їх зміст і наслідки; 5) протокол голосування — документ про наслідки виборів до представницьких органів влади; 6) в міжнародному праві — назва одного із міжнародних договорів, угода між державами; 7) протокол дипломатичний — сукупність правил, що регулюють порядок здійснення різноманітних дипломатичних актів.

В. Захожай

Протоколізм — стиль викладу думки, манера письма, властиві протоколу.

В. Захожай

Протоколіст — чиновник, який веде протокол (в канцелярії, на зборах, у суді тощо).

В. Захожай

Протокол про наміри (*protocol of intentions/purposes*) — у міжнародній практиці документ, що скріплює домовленість високих державних, посадових осіб про бажання, задуми, позиції і можливі дії сторін.

М. Головатий

Прудон (*Proudhon*) **П'єр Жозеф** (15.01.1809, Безансон — 19.01.1865, Париж) — французький дрібнобуржуазний соціолог і публіцист, один з ідеологів анархізму. У філософії П. — ідеаліст-еклектик, вульгаризував гегелівську діалектику, перетворив її на вчення про механічне сполучення, сполучення в явищах позитивних, негативних сторін. Людське суспільство, його історію трактував як боротьбу ідей. Стверджував, що нагромадження капіталістичної власності — це "крадіжка", обстоював дрібну власність. Основні праці: "Що таке власність?" (1840) та "Система економічних протиріч або філософія бідності" (1846). П. заперечував політичну боротьбу пролетаріату, обстоював утопічну ідею мирного переходу капіталістичного укладу в соціалістичний у результаті реформи кредиту та товарообміну з метою встановлення "справедливого обміну" між окремими товаровиробниками. Відстоював реакційну теорію мютюелізму (від фр. *mutuel* — взаємний), згідно з якою звільнення робітників можливе з допомогою виробничих, кредитних і споживчих асоціацій, які діють за принципом взаємодопомоги. Виступав проти марксизму. Анархічні погляди виклав у праці "Про федеральний принцип" (1863), де виступив проти централізованої держави.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983; Філософський словник. — К., 1964.

В. Захожай

Прудонізм — одна із форм дрібнобуржуазного соціалізму та анархізму, в основі якої лежать погляди Прудона. Критикуючи велику капіталістичну власність, Прудон віддавав перевагу дрібним "володінням", які не пов'язані з найманою працею. Вважав, що протиріччя капіталізму зумовлені нееквівалентним обміном, їх можна усунути за допомогою реформи в сфері обігу, завдяки якій можна здійснити "соціальну революцію" мирним шляхом, на основі співпраці робітників з буржуазією. Для цього необхідно ліквідувати державу, замінивши її договірними відносинами між окремими виробничниками, групами та громадами робітників. Ідеї Прудона набули поширення у Франції та окремих країнах Європи. Якийсь час прудоністи очолювали французьку секцію 1-го Інтернаціоналу. Пізніше ідеї Прудона знайшли відображення у течіях бакунізму, анархосиндикалізму та реформізму.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983; Філософський словник. — К., 1964.

В. Захожай

Психологія влади (*psychology of power,* від грецьк. *psyche* — душа і *logos* — слово, вчення) — одна зі складних та перспективних наук на межі психології і кратології (науки про владу). П. в. дає уявлення про закономірності, механізми і факти психологічного життя людини, яка опинилася у структурах влади або й

біля її керма. П. в. вивчає також вплив життєвих процесів і виявів на владу.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Пуанкаре (*Poincare*) **Раймон** (20.08.1860, Бар-де-Дюк — 5.10.1934, Париж) — французький політичний і державний діяч, адвокат. У 1887–1903 рр. депутат парламенту, у 1903–1913 рр. і з 1920 р. — сенатор. У 1912 — січні 1913 р., 1922–1924 рр., 1926–1929 рр. — прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. З 1913 р. — по січень 1920 р. — президент Франції, здійснював реакційну мілітаристську політику (виступав за укріплення Антанти, ведення світової війни до переможного завершення, за гегемонію Франції в Європі). Один з організаторів антирадянської інтервенції в період громадянської війни в Росії.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Публічна влада — специфічний різновид суспільної влади, основна ознака держави, якою вона відрізняється від докласової родової організації. П. в. відмежована від більшої частини населення і є владою економічно пануючого класу, захищає інтереси меншості суспільства. Публічна влада утримується людьми, для яких управління набуває прогресивного характеру дії (армія, поліція, різного призначення служби безпеки, чиновництво та ін.). Речові придатки публічної влади — суд, тюрми, колонії та інші примусові структури. П. в. породжує суспільні суперечності, дедалі більше поглиблює розшарування суспільства на заможних і бідних, призводить до посилення і розростання адміністративно-поліцейського (репресивного), військового, чиновницько-бюрократичного апарату. Кожен тип держави так організовує П. в., щоб вона якнайкраще забезпечувала інтереси пануючого прошарку суспільства.

Філософський словник. — К., 1964; Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Пульс влади (*puls of power*, від лат. *pulsus* — удар, поштовх) — своєрідний темп життєдіяльності (функціонування) влади, її динаміка, ритм або, навпаки, зниження живучості, стійкості, аритмія як ознака неблагополуччя, збоїв у владних механізмах і структурах.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Путч (нім. *Putsch*) — збройний авантюристський виступ інакомислячої невеликої групи змовників з метою здійснити державний переворот. Така група не має підтримки і співчуття в народних масах країни.

В. Захожай

Путчизм — політика путчів; організація путчів.

В. Захожай

Путчист — учасник, прихильник путчу.

В. Захожай

П'ята республіка у Франції — політичний режим, установлений Конституцією 1958 р., що її підготував уряд Ш. де Голля в інтересах великого монополістичного капіталу. Схвалена на референдумі і вступила в дію 5 жовтня 1958 р. Характерними ознаками режиму П'ятої республіки є розширення прав виконавчої влади за рахунок обмеження прав законодавчої влади, зростання ролі адміністративного апарату в економічному і політичному житті країни. Президент, як голова держави, обирається у результаті всенародного голосування строком на 7 років. Він має особливі повноваження — назначає вищих державних і військових посадових осіб (навіть прем'єр-міністра), головує на засіданнях уряду, має право дострокового розпуску Національних зборів, а у разі надзвичайних ситуацій — зосереджує в своїх руках усю повноту влади.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Р

Рада — спільне обговорення якихось питань, обмірковування чого-небудь громадою різних рівнів, владою, військовими тощо (вчена рада, військова рада, педагогічна рада, художня рада та ін.).

Рада — орган державної влади, який є формою політичної організації суспільства. Верховна Рада України — найвищий орган державної законодавчої влади України, який обирається у результаті загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні громадян України.

Рада генеральної старшини в Україні у XVII–XVIII ст. — обмежений за кількістю осіб дорадчий орган при гетьмані, створений зі складу Ради старшини. Рада старшини — дорадчий орган при гетьмані, до складу якого входила вся старшинська верхівка.

"Рада" — український літературно-науковий альманах у двох частинах (1883–1884), видавався в Києві М. Старицьким. Основу видання становили твори демократично налаштованих письменників — Панаса Мирного, Гната Карого (І. К. Карпенка-Карого), Я. Щоголева, А. Конощенка, М. Садовського, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Г. Барвінок, П. Куліша, В. Василенко, М. Костомаров та інших.

"Рада" — українська щоденна газета (1906–1914) (Київ). Відображала події суспільно-політичного життя з буржуазно-ліберальних і національних позицій. Свої твори друкували М. Коцюбинський, А. Тесленко, Панас Мирний та інші письменники.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Рада Безпеки ООН — орган ООН, який складається з 5 постійних (США, Франція, Великобританія, СРСР (нині — Росія), Народна Республіка Китай) і 10 обраних Генеральною Асамблеєю ООН непостійних членів. Рішення Р. Б. ООН приймаються більшістю у 2/3 голосів. Р. Б. — єдиний орган ООН, що може ухвалювати обов'язкові рішення у сфері збереження міжнародного миру і безпеки, наприклад, за допомогою запровадження ембарго на торгівлю з будь-якою країною чи введення спеціальних миротворчих сил. У Р. Б. кожен член має один голос і рішення з будь-якого питання приймається не менш як 9 з 15 членів Ради. Відповідно до Статуту всі члени ООН погоджуються підкорятися рішенню Р. Б. і виконувати їх.

М. Головатий

Рада Європи — найстаріша та найбільша на Європейському континенті міжурядова політична організація. Заснована 5 травня 1949 р. 10 державами — Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Великобританією, Францією та Швецією, до яких пізніше приєднались Греція і Туреччина (у серпні 1949 р.). Згодом до Р. Є. приєднались Ісландія та Німеччина (1950), Австрія (1956), Кіпр (1961), Швейцарія (1963), Мальта (1965), Португалія (1976), Іспанія (1977), Ліхтенштейн (1978), Сан-Маріно (1988), Фінляндія (1989), Угорщина (1990), Польща (1991), Болгарія (1992), Естонія, Литва, Словенія, Словаччина, Румунія, Чехія (1993), Андорра (1994), Латвія, Албанія, Молдова, Україна, Македонія (1995), Росія і Хорватія (1996), Грузія (1999), Азербайджан, Вірменія (2001), Боснія і Герцеговина (2002). Сьогодні Р. Є. налічує 44 держави-учасниці. Членство у Р. Є. фактично є необхідною умовою вступу до ЄС. Штаб-квартира Р. Є. розміщується у Страсбурзі (Франція). Фінансування Р. Є. здійснюється урядами держав-членів пропорційно кількості їхнього населення та державних ресурсів. Мета її діяльності: захист прав людини, парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права; сприяння усвідомленню існування європейської культурної самобутності та підтримка її подальшого розвитку; пошук спільного вирішення соціальних проблем (національні меншини, ксенофобія, нетерпимість, захист навколишнього середовища, біоетика, СНІД, наркоманія тощо); розвиток політичного партнерства з новими демократични-

ми країнами Європи; допомога країнам Центральної та Східної Європи у здійсненні політичних, законодавчих та конституційних реформ. З 1989 р. визначено основні завдання Р. Є.: бути "політичним якорем" та "сторожем" для європейських посткомуністичних демократій; допомагати країнам Центральної та Східної Європи здійснювати та консолідувати політичні, правові, конституційні і разом з тим економічні реформи; надавати ноу-хау у таких сферах, як захист прав людини, місцева демократія, освіта, культура та охорона довкілля. Головними робочими органами Р. Є. є: Комітет Міністрів, до якого входять міністри закордонних справ або їхні заступники, що перебувають у Страсбурзі (посли/постійні представники), і який є керівним органом у Р. Є. (двічі на рік змінюються, чергуючись, голови Комітету Міністрів); Парламентська Асамблея, у складі якої парламентарії та заступники національних парламентаріїв і до якої входять також делегації зі статусом "спеціального гостя" від ряду держав Центральної та Східної Європи, що не є членами Р. Є.; Конгрес органів місцевих та регіональних влад, що складається з Палати місцевих влад і з Палати регіонів; Секретаріат, який обслуговує вищезазначені органи і який очолює Генеральний секретар, що його обирає Парламентська Асамблея терміном на п'ять років.

Рада Європи працює над гармонізацією політики і прийняттям загальних норм і практики в державах-членах. З цією метою вона об'єднує на різних рівнях зусилля парламентаріїв, міністрів, урядових експертів, представників місцевих і регіональних органів влади, молодіжні асоціації, міжнародні неурядові організації. Основні документи Р. Є. такі: Європейська конвенція з прав людини встановлює систему контролю та захисту прав людини. Це здійснюється двома органами: Європейською комісією з прав людини та Європейським Судом з прав людини. Кожна особа, яка вважає, що були порушені її права, гарантовані конвенцією, може подати скаргу після того, коли уже вичерпано всі існуючі можливості розв'язання її справи на внутрішньодержавному рівні. Комісія вирішує, чи є скарга прийнятою; після підтвердження прийняття скарги завдання комісії полягає у встановленні фактів. Докладаючи зусиль до встановлення фактів, комісія водночас намагається знайти засоби прийнятного врегулювання конфлікту. Якщо врегулювання справи видається неможливим, комісія передає скаргу до Комітету Міністрів, який приймає рішення, або до Європейського Суду з прав людини, у цьому разі справа після судового розгляду не набуває розголосу. З метою підвищення ефективності захисту прав людини на Віденській зустрічі у верхах було прийнято рішення про створення єдиного суду, який замінить існуючу систему комісії та суду. Для цього у 1994 р. було відкрито для підписання новий Протокол (№ 11) до Європейської конвенції з прав людини. Він набуде чинності після того, як його ратифікують усі держави — члени Ради Європи. Рамкова конвенція про захист національних меншин відкрита для підписання з лютого 1995 р. Конвенція встановлює принципи та норми захисту прав національних меншин, які країни, що приєднаються до конвенції, зобов'язуються підтримувати: рівність усіх перед законом, розвиток національних культур і збереження національної самобутності, релігії, мов і традицій, забезпечення доступу до засобів масової інформації, встановлення вільних та мирних транскордонних контактів із людьми, які законно проживають на території інших держав, використання мов національних меншин у вивісках, рекламних написах тощо. Конвенція передбачає механізм упровадження таких положень, які дають право Комітету Міністрів за допомогою Комісії радників оцінювати реалізацію конвенції. Держави, що ратифікують конвенцію, будуть зобов'язані протягом одного року з моменту набуття нею чинності поінформувати про прийняті законодавчі акти та заходи, які повинні надати дієвості конвенції. Конвенція із запобігання тортурам (1987) передбачає вибіркову перевірку місць ув'язнення групою незалежних експертів Р. Є. в державах-учасницях, які ратифікували цю конвенцію. Соціальна Європейська Хартія (1961) та Додатковий протокол до неї деталізують Європейську Конвенцію з прав людини у соціальній сфері. Її метою є захист 23 основних соціальних прав і здійснення ефективної соціальної політики в Європі. Європейський Кодекс соціального забезпечення встановлює стандарти захисту прав громадян у різних сферах соціального забезпечення (пенсії, допомога у зв'язку з безробіттям та інвалідністю, медичне обслуговування тощо). Європейська хартія місцевого самоврядування вважається "конституцією" місцевого самоврядування в Європі.

Європейська хартія про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні повинна заохотити держави надавати можливість іноземним резидентам отримувати реальні громадянські та політичні права у місцевих громадах. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин спрямована на сприяння використанню регіональних мов або мов меншин у Європі. Рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями — це законодавча модель, що допомагає співпрацювати у таких питаннях, як регіональний, міський і сільський розвиток, захист довкілля, розвиток інфраструктури та громадських служб, взаємна допомога у разі стихійного лиха. Європейська культурна конвенція 1954 р. встановлює рамки міжурядового співробітництва у галузі освіти, культури і культурної спадщини, спорту та молоді. Як конкретні приклади дії конвенції можна навести реалізацію проектів у сферах середньої та вищої освіти, нові методики вивчення мов, пропаганду культурного розмаїття та освіту в галузі прав людини, створення бази даних з педагогічних досліджень у Європі (Eudised), організацію виставок європейського живопису, заснування європейських культурних маршрутів та розробку заходів захисту кінематографічної спадщини Європи. Конвенція про транскордонне телебачення (1989) вміщує мінімум правил, які сприяють розвитку служб транскордонної ретрансляції телевізійних програм. Програми співробітництва та експертної допомоги, такі, як "Демосфен", "Феміда", "Лоуд", було розроблено Р. Є. у 1990 р. з метою подання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у здійсненні їхніх демократичних реформ. Ці програми передбачають подання інформації про організацію системи місцевого самоврядування, судову систему, про управління виправними установами тощо.

Пріоритетними завданнями Р. Є. такі: у сфері прав людини — розширення гарантій, які включені до Європейської конвенції з прав людини, прискорення судових процедур і вдосконалення списку прав, зокрема у галузі захисту прав меншин; у засобах масової інформації та зв'язку — захист свободи слова й інформації, а також розширення сфери їх застосування; у соціально-економічних питаннях — визначення стратегічних напрямів, націлених на велику справедливість в Європі і захист найбільш знедолених прошарків суспільства; в освітянській сфері — поширення демократичних цінностей і підготовка молодих людей до життя в полілінгвістичній і мультикультурній Європі; у галузі культури — сприяння усвідомленню європейської культурної ідентичності й удосконалення політики з охорони спадщини; у спорті — сприяння політиці "спорт для всіх" і встановлення чітких етичних норм; у молодіжній політиці — залучення молоді до європейського співробітництва через Європейський центр молоді і Європейський фонд молоді.

Абетка української політики: Довід. — Вип. 5 / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002.

О. Антонюк

Рада кантонів — назва верхньої палати двопалатного парламенту Швейцарії — Федеральних зборів.

М. Головатий

Радикали англійські — широка публічна дискусія, рух, діяльність багатьох радикальних політичних об'єднань в Англії, в центрі уваги яких упродовж 1789–1815 рр. перебували доля, влаштування та особливості діяльності англійського уряду.

М. Головатий

Радикалізм (від лат. *radicalis* — корінний) — ідеологічна та політична течія, яка обстоює необхідність корінних суспільних та політичних змін, що виходять за межі існуючої системи.

Радикалізм політичний як поняття несе полісемантичне навантаження. Ним позначають прагнення до рішучих, кардинальних методів і дій у політиці. Його використовують для характеристики опозиційних напрямків, крайніх течій в ідеології і політиці (ідеології, політичні рухи, партії, партійні фракції, парламентські угруповання, окремі лідери). Для нього властива незмінність виконуваної ним функції соціальної і політичної критики, яка визначає його історичні кордони та субстанціональність.

Соціальна база Р. у країнах Західної Європи і Північної Америки — представники найрізноманітніших соціальних груп: студенти, збанкрутілі фермери, незадоволені інтелектуали, особи вільних професій, декласовані елементи, представники середнього класу, що втратили свої статки і соціальний статус у ре-

зультаті економічних криз, масових звільнень і банкрутств. У Латинській Америці соціальну основу Р. становлять селяни, що переселилися в міста, рятуючись від голоду і безземелля. В країнах Східної Європи, на пострадянському просторі — це значні сегменти маргіналізованого населення, що постраждало в ході реформування, "шокової терапії".

Термін "радикалізм" виник в Англії наприкінці XVIII ст. в епоху промислової революції, швидко поширився по Європі, давши назву широкій політичній, філософській, літературній, релігійній, культурній і просвітницькій течії. В XIX–XX ст. Р. зазвичай називали ідеологію партій соціалістичної, соціал-демократичної, націоналістичної орієнтацій (радикали, радикал-соціалісти, націонал-радикали) за їх наміри остаточного вирішення суспільних проблем, відмову від компромісів, за упевненість у наявності простих і швидких рішень, непохитну віру у власну правоту.

Радикалізм — ситуаційно-контекстуальне поняття, котре на відміну, скажімо, від лібералізму фіксує не певну частину ідеологічного спектра, а визначеність власної позиції в межах існуючого політичного поля, конкретно його ліву і праву межі. Загальноприйнятий двохполюсний (лівий — правий) континуум є функцією узагальненого індикатора політичних позицій Р.

У зв'язку з мінливістю політичного спектра за різних політичних обставин на одних і тих же позиціях можуть опинитися різні за змістом ідейні структури. Крім того, одна й та сама структура може мати у межах різних позицій неоднакові значення, зокрема радикальні. За цих умов ідейна основа, що позначається за допомогою поняття Р., виявляється варіативною і радикальність кожної окремої ідейної структури визначається за допомогою співставлення її з іншими компонентами спектра.

У пострадянських країнах, що мають своєрідну логіку еволюції в перехідний період, лише останнім часом склалась практика вживання понять "правий" — "лівий" в значенні, звичному для Заходу. Як радикали діють ліберали-реформатори, "праві" виступають прибічниками майже революційних змін тощо.

Історично праворадикальна ідеологія виявлялася в різних формах. Найжахливіший слід вона залишила у вигляді практики фашистського руху, який призвів до Другої світової війни. Традиція правого Р. слугувала створенню ідейно-психологічних передумов для ліквідації демократичного правопорядку та формування тоталітарних диктаторських режимів, які виражали інтереси найбільш реакційних фінансово-політичних угруповань.

Праворадикальна ідеологія подає себе як носія інтересів народу (більшості) та нації, якими попихає меншість, і пропагує боротьбу на основі тієї чи іншої ознаки нації за перетворення всього суспільства. Необхідність національної єдності мотивується наявністю зовнішньої та внутрішньої загроз існуванню нації, а спосіб забезпечення "національної єдності" правий Р. вбачає в "очищенні" нації від тих елементів та інститутів, існування яких, в його інтерпретації, провокує основний політичний конфлікт. До них зараховують ліві партії, профспілки, а також ліберальні сили, які, на думку радикалів, підштовхують націю до розколу.

Важливою особливістю праворадикальної ідеології є підтримка насильства як методу здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави. Пропаганда правих радикалів нерідко вдається до закликів до громадянської непокори, а то й до погромів, до підміни державних поліцейських функцій системою приватного політичного стеження, подекуди до екстремістських акцій, відкритого фізичного терору. Звичайно, праворадикальні організації далеко не завжди відкрито визнають орієнтацію на терор. Зовнішньополітична орієнтація праворадикальної ідеології базується на збройній силі як основному інструментові зовнішньої політики.

Донедавна найпомітнішою на пострадянському просторі праворадикальною націонал-патріотичною організацією була Руська національна єдність (РНЄ), в якій в 2000 р. відбувся внутрішній розкол. Це фактично виключило назване угруповання із політичного контексту сучасної Росії. Разом з тим витіснення з політичного поля того чи іншого радикального угруповання, зокрема і через втручання силових структур, не означає їх остаточного зникнення і за певних умов може спровокувати більшу радикалізацію чи перехід на нелегальне становище.

Історичний досвід показує, що суспільство повинне уважно ставитися до появи на політичному ринку ідей, що прагнуть закріпити чиюсь перевагу і намагаються за будь-

яку соціальну ціну досягти поставленої мети. Історично лівий Р. виник як реакція на жорстку соціальну диференціацію, обмеження ліберальної доктрини та елітарний характер демократії, а також на умови і перспективи соціально-економічного розвитку XIX ст. У багатьох європейських країнах після перемоги буржуазних революцій виникли самостійні легальні й нелегальні ліворадикальні партії та інші політичні організації, що спрямовували масові демократичні рухи. Одночасно в Європі почала створюватися самостійна ліворадикальна політична ідеологія, яка за всієї своєї внутрішньої неоднорідності й суперечливості мала яскраво виражений антиліберальний та антиконсервативний характер. Розпочавши з апеляції до просвітницької традиції, ліві радикали з часом почали дедалі більше звертатися до ідей та принципів, що розвивалися в руслі соціалістичної думки.

За всіх обставин новий Р. стихійно прагне знайти точку опори в такій ідеології, яка могла б слугувати не лише моральним і політичним обґрунтуванням його позиції, а й символом протесту. Показовими є взаємозв'язки Р. з марксизмом (неомарксизмом). Оскільки офіційна ідеологія в тих чи інших країнах, як правило, відверто протиставляла себе марксизму, останній розглядався Р. як теоретична форма заперечення ненависного йому істеблішменту та освячуючої його ідеології. Однак вузькопрактичний інтерес Р. до марксизму диктував таку інтерпретацію останнього, коли акцент переносився на ті аспекти, що найбільш наглядно контрастували з респектабельним стилем модних "позитивних" теорій, тобто марксизм виступав як "ідеологія заперечення", співзвучна звичайній "критичній теорії суспільства".

Сучасні уявлення лівого Р. вміщують певну спадщину поглядів лівих радикалів 20-х років XX ст. У їхньому відродженні в 60-х роках XX ст. велику роль відіграли П. Бекон, П. Суїзі, Е. Мендель. Значний вплив на формування ідеологічного комплексу лівого Р. здійснили критична теорія франкфуртської школи з її сильними соціальними і культурно-критичними тенденціями (Т. Адорно, М. Хоркхаймер. Г. Маркузе, Ю. Хабермас); філософія екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Камю); "нові теорії революції" (Ф. Фанон, Р. Дебре); ідеї психоаналізу (З. Фрейд) і особливо його послідовників (Е. Фромм); ідеологічний комплекс маоїзму тощо.

Таким чином, ліворадикальний ідеологічний комплекс базується на досить широкому колі ідей та принципів, що пояснюється його внутрішнім еклектизмом, неоднорідністю його ідеологічних структур і динамічною еволюцією протягом ряду десятиліть. Ліворадикальна ідеологія пов'язана із загальним ходом історичного розвитку. Зокрема, з середини 60-х років XX ст. у період війни у В'єтнамі об'єктом критики радикалів стали: "система", великий бізнес, військово-промисловий комплекс, на перший план висувались безпосередньо політичні вимоги.

Однак система вижила і політичний Р. після піку на рубежі 60–70-х років пішов на спад разом з масовими демократичними рухами, в рамках яких він розвивався. Невдачі ліворадикального руху привели окремих його учасників до складу екстремістських і навіть терористичних рухів. Разом з тим потенціал лівого Р. на сьогодні не можна вважати вичерпаним. Він активізується в перехідні історичні моменти, коли суспільні протиріччя потребують свого вирішення. Загалом історично виправданий Р. потребує стримування та противаг заради мінімізації негативних наслідків.

Давыдов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. — М., 1977; Зарубежная политология: Словарь-справочник. — М., 1998; Политология: Курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 2000; Політологія: Підручник / За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — К., 1998; *Стародубровская И. В., Мау В. А.* Великие революции: от Кромвеля до Путина. — М., 2002; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.

С. Стеценко

Радянський комунізм — офіційна ідеологія колишнього Радянського Союзу, яка почала формуватися під впливом ідей марксизму на російських інтелектуалів наприкінці XIX ст. Загалом Російська імперія за усіх соціальних і політичних обставин (деспотія, соціально-економічні труднощі) мала потенційні можливості для зростання буржуазії, появи пролетаріату, а відтак, і появи та поширення революційних ідей. Марксистські ідеї спочатку

утвердилися в Росії як наслідок популізму (народництва). Пізніше в Росії утворилися партія есерів (1901 р.), РСДРП (офіційно заснована в 1898 р. на І з'їзді, але остаточно сформувалася у 1903 р. на ІІ з'їзді РСДРП). Р. к. пройшов тривалий шлях еволюції до 1917 р., коли було повалено самодержавство. Після громадянської війни Комуністична партія більшовиків ще більше утвердила свою монопольну владу, але і за життя В. Леніна, і після його смерті (1924 р.), за лідерства в партії Й. Сталіна, Р. к. утверджувався абсолютно недемократичними шляхами, тримався на репресіях, примусових колективізації та індустріалізації, здійсненні так званих чисток (1936–1938 рр.), на голодоморах-геноцидах, культу особи (Сталін). У 1956 р. М. Хрущов виступив з критикою Сталіна, критикою "культу особи". В роки правління Л. Брежнєва, який з 1964 р. до самої смерті був Генеральним секретарем ЦК КПРС, радянську державу було визначено як "соціалістичну всенародну", запроваджено таке поняття, як "розвинутий соціалізм". Для Р. к. властиві: односторонність, владарювання однієї партії, керівної еліти, відсутність справжньої демократії.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Расизм — соціальна доктрина і людиноненависницька практика, спрямована на поневолення народів як нібито "расово неповноцінних". Виходячи з біологічних особливостей людських рас, Р. намагається довести їхню психічну неповноцінність, обґрунтувати поділ на "вищі" раси, які нібито творять культуру, і "нижчі", нездатні до духовно-культурного прогресу, і тим самим виправдати поневолення одних народів іншими.

О. Антонюк

Рассел Бертран (1872–1970) — англійський філософ, математик, відомий громадський діяч. Походив зі старовинної аристократичної сім'ї. Навчався у Кембриджському університеті, був дипломатом, займався науковою і викладацькою діяльністю у Китаї, США. У 1920 р. відвідав Радянську Росію. В 1950 р. став лауреатом Нобелівської премії. Один із засновників відомого Пагуошського руху. Основні праці: "Практика і теорія більшовизму" (1920), "Влада" (1938), "Історія західної філософії" (1946), "Авторитет і індивідуальність" (1949). Р. не лише вважав більшовизм антидемократичним явищем, а й стверджував, що Росія практично не готова до багатьох форм демократії. Охарактеризував більшовизм як певний релігійний феномен, що був, мовляв, ближче до мусульманства. Доводив, що більшовизм з'являється там, де суспільство перебуває у кризових ситуаціях, де промислове населення живе у поганих умовах. Більшовизм є антидемократичним саме тому, що основним мотивом реалізації влади більшовиків є беззаконня, насильство, терор, порушення прав особи. Вважав, що Захід нічого не виграє від політичної блокади Росії, оскільки росіяни, мовляв, витримають будь-яку блокаду, тому що звикли жити у складних, нестерпних умовах. Стверджував, що влада має природний характер. Поділяв владу переважно на владу індивідуумів і владу організацій. Суть влади як такої Р. вбачав на стику, у точці взаємодії цих двох форм влади.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Реакційний — пов'язаний з політичною реакцією, ворожий усьому прогресивному.

В. Захожай

Реакціонер — прибічник політичної реакції.

В. Захожай

Реакція політична (*reaction*, від лат. *re* — проти і *actio* — дія) — дія, що виникає у відповідь на якусь дію, вчинок, вплив ззовні. Активний опір суспільному прогресові з боку відживаючих або переможених класів, їхніх партій чи політичних угруповань; політичний режим, установлений для збереження і зміцнення старих суспільних порядків, для придушення прогресивних сил. Р. п. виявляється в боротьбі проти демократичних, національно-визвольних рухів, у придушенні демократичних прав і свобод, у ра-

совій та національній дискримінації, в агресивній зовнішній політиці. Крайньою формою Р. п. є фашизм.

В. Захожай

Ревізіонізм (від лат. *revisio* (*revisionis*) — перегляд) — теоретичний напрям у соціалістичній теорії, який виник наприкінці XIX ст. і виправдовував політику реформізму у робітничому русі та обґрунтовував перехід до соціалізму в результаті мирної перебудови, трансформацій капіталізму. На відміну від соціалістичної революції, Р. обстоює поступове, еволюційне "вростання в соціалізм" (Е. Бернштейн) завдяки спеціальним засобам парламентської демократії. Пізніше у комуністичній фразеології слово "ревізіонізм" стало використовуватися для позначення "правих" і "лівих" ухилів.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Ревізіоніст — послідовник, прибічник ревізіонізму.

В. Захожай

Ревізіоністський — такий, що стосується ревізіонізму і ревізіоніста.

Современный правый ревизионизм. — М., 1973; *Мазур В. Н.* Экономический ревизионизм. Критика ревизионистской вульгаризации политической экономии социализма. — К., 1976.

В. Захожай

Революція (фр. *revolution,* від лат. *revolutio* — переворот) — докорінна зміна політичного життя суспільства на основі реалізації можливостей революційної ситуації; докорінне перетворення структури влади в суспільстві, радикальна зміна політичної системи, які надають можливості для значних соціально-економічних змін. Марксизм розуміє Р. як важливу об'єктивну закономірність, форму розвитку суспільства, яка настає через передусім економічні причини. Передумови для Р.: ситуація, що склалась в усіх сферах суспільного життя, загострення соціальних конфліктів, політична та соціально-економічна криза, рівень свідомості населення, наявність політичних лідерів, політичних партій, лозунги яких спрямовані на орієнтацію та активізацію політичних сил. Основні характеристики Р.: є вираженням соціальних антагонізмів у суспільстві, реалізується в інтенсивній політичній боротьбі, використовує насильницькі засоби для досягнення мети. Р. розглядається як ефективний і радикальний засіб соціальних перетворень і супроводжується жорсткою боротьбою та опором тих соціальних груп, проти яких вона спрямована. Основне питання Р. — питання про владу, яким політичним силам вона належатиме. Практично завжди на завершальному етапі Р. суспільство, яке виникає в ході революційних змін, сильно відрізняється від проекту, а іноді становить його протилежність.

Политология для юристов: Курс лекций. — М., 2002; *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству // Вопр. философии. — 1990. — № 12; *Гаджиев К. С.* Политология: Учеб. для вузов. — М., 2003.

Г. Щедрова

Регент (від лат. *regens* (*regentis*) — правитель) — тимчасовий правитель монархічної держави, який призначається в тому разі, якщо монарх тимчасово відсутній, хворий, неповнолітній, а також коли престол за певних умов лишається незайнятим протягом тривалого часу.

В. Захожай

Регентство — тимчасове управління монархічною державою одним або кількома правителями, які призначаються у разі тимчасової відсутності, тяжкої хвороби, малоліття чи недієздатності монарха або коли престол залишається вільним протягом тривалого часу.

В. Захожай

Регентування — перебування на посаді або у званні регента.

В. Захожай

Регентувати — виконувати функції регента.

В. Захожай

Резолюція (від лат. *resolutio* — дозвіл, рішення) — 1) рішення, що приймається зборами, з'їздом, конференцією; 2) напис на службовому документі, який зроблений посадовою особою та містить прийняте нею рішення.

Р. Чорней

Реідеологізації теорія — ідейно-політична і соціологічна теорія, яка виникла у 70-х роках XX ст. і замінила теорію деідеологізації. Прихильники Р. т., зберігаючи основну тезу щодо протиставлення науки й ідеології, деякою мірою переглянули їх співвідношення і взаємодію і з часом визнали, що теза "кінець ідеології" є певним перебільшенням, тому що суспільні науки фактично неспроможні виконувати усі функції ідеології. Ідеології, вважають прихильники Р. т., будуть функціонувати, оскільки відповіді на питання про сенс людського існування, соціальні і моральні цінності, мету політичних і громадських рухів дають саме суспільні науки. Керуючись принципами раціональності, наука лише частково може обґрунтувати ці питання. У свою чергу, будь-яке нехтування питань про суспільний розвиток створює своєрідний "ідеологічний вакуум", що заповнюється не інакше як ідеологією, принципово ворожою у ставленні до суспільства, або ж дає ілюзорно-містичне тлумачення суспільних процесів. Тому, за реідеологічними теоріями, суспільство постійно ідеологічно оновлюється, ідейно мобілізується у боротьбі за вдосконалення, оновлення суспільства. Існують ідеї (Дж. Кебот-Лодж, Е. Вінер, Л. Фолкнер, О. Лемберг, К. Менет та ін.) щодо розробки "нової ідеології", яка б морально відродила і захистила цінності "західної цивілізації" за допомогою поєднання теорій лібералізму з новою радикальною системою понять про перспективи розвитку людства. До ідеології не можна застосувати критерії істинності, як до інших сентенцій. Ідеологічні лозунги можуть стати ефективними лише тоді, коли їх вплив на маси здійснюється через засоби масової комунікації (М. Михальченко).

Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний слов. / Заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Х., 1997.

М. Головатий

Рекет (англ. *racket* — шум, суєта) — вимагання, шантаж, іноді здирство, що звичайно набуває форм організованої, як правило, групової злочинності із застосуванням погроз, жорстокого насилля, взяття заручників тощо.

М. Головатий

Рекламування політичне — форма комунікації; друковане, рукописне, усне або графічне повідомлення про особу, політичну силу (партію, рух, групу), платформу, програму, ідею, що оплачується та виходить безпосередньо від самої зацікавленої особи (партії, руху, групи) чи її представника з метою зростання популярності, збільшення кількості прихильників, отримання голосів чи публічної підтримки.

Політична реклама класифікується за спрямованістю на аудиторію, широтою охоплення аудиторії, каналами розповсюдження, цільовим призначенням. За характером політичне Р. п. поділяється на інформативне, "умовляюче", порівняльне, нагадуюче тощо. Жанри Р. п.: інформаційний (замітка, інтерв'ю, звіт, репортаж), аналітичний (кореспонденція, стаття, огляд, рецензія, коментар), публіцистичний (замальовка, нарис).

Викентьев И. Л. Приемы рекламы: методика для рекламодателей и рекламистов. — Новосибирск, 1993; Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. ст. — М., 2001; *Картер Г.* Эффективная реклама. — М., 1991; *Музикант В. Л.* Теория и практика современной рекламы. — М., 1998; *Рожков И. Я.* Международное рекламное дело. — М., 1994.

М. Кармазіна

Ренегат (*renegade*, від лат. *renegare* — відмовлятися, зрікатися) — людина, що зрадила свої погляди, переконання і перейшла до табору супротивника (супротивників); зрадник, відступник.

М. Головатий

Реннер (*Renner*) **Карл** (14.12.1870, Інтертанновіц, тепер Дальні-Дунаєвіце, Чехія — 31.12.1950, Відень) — австрійський державний і політичний діяч, лідер і теоретик австрійських правих соціал-демократів, один із ідеологів австромарксизму. Наприкінці XIX ст. разом з О. Бауером розробив опортуністичну теорію "культурно-національної автономії". За часів Першої світової війни 1914–1918 рр. — лідер австрійських соціал-шовіністів. У 1918–1920 рр. — федеральний канцлер. Виступав за приєднання Австрії до Німеччини, в 1938 р. прилюдно схвалив захоплення фашистською Німеччиною Австрії та Судетської області Чехії. Після звільнен-

ня Австрії в 1945 р. — голова тимчасового уряду. В 1945–1950 рр. — президент Австрійської республіки.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Репарація (*reparation*, від лат. *reparatio* — відновлення) — у міжнародному праві вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності у грошовій або іншій формі. Виплата Р., як правило, обумовлюється мирними договорами.

М. Головатий

Репатріант — особа, яка повертається на батьківщину внаслідок репатріації та поновлення її у правах громадянства.

В. Захожай

Репатріація (від пізньолат. *repatriatio* — повернення на батьківщину) — повернення емігрантів, військовополонених, переміщених осіб, біженців, що опинилися за межами своєї батьківщини внаслідок воєнних дій та з інших причин, у країну, звідки вони походять, з поновленням їх у правах громадянства.

В. Захожай

Репатріюватися — повертатися на батьківщину з полону, еміграції тощо.

В. Захожай

Республіка (лат. *respublica,* від *res publica* — суспільна справа) — 1) форма правління, за якої вища державна влада належить вибраним на певний термін органам влади, що сприяє максимальному забезпеченню принципу народовладдя; 2) держава з такою формою правління. Історично Р. виступає як антипод монархії, замінюючи спадкоємну владу виборною зі зростаючою роллю представницьких органів, а щодо підданства — інститутом громадянства. Виборні вищі органи влади діють визначений законом або звичаєм термін; главу держави також обирає населення або спеціальна виборна колегія. У політичній історії республіка відома багатьом суспільствам, але класичний взірець Р. давнього світу — це насамперед античний поліс й організація інститутів влади міст-держав Греції і Риму, звідки в європейській політичній традиції беруть початок принципи виборності і змінюваності магістратур, їхньої підзвітності громаді, обмеженості терміну повноважень. Відродження республіканських форм припадає на період середньовіччя. У XII–XV ст. на політичній карті Західної і Східної Європи з'являються міста-республіки Італії: Венеція, Генуя, Піза, Флоренція й інші; Північної Русі: Новгород, Псков, чия історія дала наступним поколінням прихильників республіканської традиції чимало прикладів захисту міських свобод і прав самоврядування. Першими на цей шлях стали Р. Об'єднаних провінцій (Голландія) у 1609 р. і Англія в 1649 р. (де, втім, республіканський лад виявився перехідною формою — вже в 1660 р. Карл II Стюарт зайняв трон, що був вільний трохи більше як 10 років). За Голландською Р. і Великобританією часів індепендентів і протекторату Кромвеля пішли Франція в 1792 р. (не уникнула пізніше монархічної реставрації), Росія у 1917 р., Німеччина в 1918 р., країни, що входили до 1918 р. до складу Австро-Угорщини, й інші колишні монархії. Ще більшу за чисельністю групу Р. становили країни, звільнені протягом XIX–XX ст. від колоніальної залежності — держави Латинської Америки, Азії й Африки. Зі здобуттям ними суверенітету Р. стала в сучасному світі переважною формою державності. У свою чергу, і більшість монархій нині змінили свій характер на республіканський, тобто реальна влада в них давно перейшла до виборних і колегіальних органів управління, що робить дихотомію "республіка — монархія" менш змістовною в плані політологічного аналізу, ніж вивчення систем влади або типу політичного режиму. Названі критерії здавна застосовувалися в політичній теорії для типологізації самих республіканських форм, що дає змогу розрізняти Р. демократичну і аристократичну (залежно від висоти цензових бар'єрів для громадян, наділених правом брати участь у виборах магістратів), демократичну і олігархічну (що за часів прямих форм народовладдя визначалося зсувом центра тяжіння системи управління у бік народних зборів або інститутів, які підтримували інтереси заможних громадян). У сучасній політології Р. класифікують переважно за характером поділу системи влади, відповідно до чого виокремлюють Р. парламентські, президентські і змішані. Республіка парламентська —

форма правління, за якої уряд несе відповідальність перед парламентом. Республіка президентська — форма правління, що базується на пріоритеті виконавчої влади в особі президента країни. Напівпрезидентська республіка — республіканська форма правління, що поєднує риси президентської і парламентської республіки з домінуванням перших. За цієї форми правління президента обирають на прямих всенаціональних виборах, він отримує таку ж легітимацію, як і парламент. Будучи главою держави, він не тільки здійснює традиційні функції, властиві цьому інституту, а й наділений широкими повноваженнями з управління країною: призначає уряд, тією або іншою мірою керує його діяльністю, уряд відповідальний перед президентом і може бути цілком (або частково) відправлений ним у відставку. Усе це риси президентської Р. Однак на відміну від неї, уряд напівпрезидентської Р. відповідальний не тільки перед главою держави, а й перед парламентом. Тут, як правило, уряд обирається, отримавши на це згоду і підтримку парламентської більшості, водночас можливе порушення питання про вотум довіри уряду. Як противагу президент має право (щоправда, обмежене певними умовами) розпуску парламенту, чого немає в президентській Р.

Стародубовский Б. А. Политические режимы европейских буржуазных стран. — Свердловск, 1989; Парламенты мира. — М., 1991; *Роберт Г. М.* Азы парламентской культуры. — М., 1992; Энциклопедический словарь. — М., 1997; *Чиркин В. Е.* Конституционное право зарубежных стран. — М., 1997; Український парламентаризм: минуле і сучасне. — К.,1999; *Кудряченко А. І.* Об'єднана Німеччина — нові політичні виміри // Віче. — 2003. — № 8; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Республіка парламентська — форма державного правління, що базується на принципі верховенства парламенту, перед яким влада має нести і несе відповідальність за свою діяльність. У Р. п. парламент самостійно формує уряд (кабінет міністрів) з числа лідерів тих політичних партій, які є більшістю у нижній палаті парламенту. Практично у більшості Р. п. парламент обирає і президента країни, залишаючи йому представницькі і консультативні функції, контроль за відповідність діяльності парламенту існуючим конституційним нормам у цій країні. Певним недоліком Р. п. є те, що за цієї системи немає такого чіткого і помітного розмежування влади, як у президентській. Швидше за все, Р. п. має місце в суспільствах досить стабільних, демократично високорозвинених, зі стабільною політичною системою і високим рівнем загальної політичної культури. Самі по собі парламентські форми правління висувають також завдання формування "коаліції діючої більшості", що також є складною проблемою. До того ж, якщо у країні немає сильних політичних партій, а уряд і парламент фактично являють собою зібрання сотень хоча і яскравих особистостей — політичних, громадських діячів, однак людей з помітно різними інтересами, то врешті-решт це спричиняє нестабільність урядів у Р. п.

Актуальні проблеми законодавчої діяльності. — К., 1998; *Бабкін В.* Проблема соціальної держави в сучасній Україні // Сучасна українська політика. — К., 1997; *Кравченко И. И.* Власть и общество. — М., 1989; *Лінецький С.* Ідея правової держави в сучасній Україні // Нова політика. — 1996. — № 5; Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. — К., 1995; Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. — К., 2002.

М. Головатий

Республіка президентська — форма правління державою, що базується на пріоритеті виконавчої влади в особі президента країни. В цьому разі передбачається пряме обрання громадянами глави виконавчої влади (президента) в ході всенародних виборів. Відповідно до конституції йому і належить верховна влада у державі. Президент у Р. п., як правило, поєднує в одній особі повноваження глави держави і уряду за жорсткого розмежування влади (законодавчої, виконавчої, судової). Позапарламентському (на відміну від республіки парламентської) методу обрання президента, тобто йдеться про пряме його обрання, відповідає і позапарламентський шлях формування уряду за відсутності інституту відповідальності уряду перед парламентом. У Р. п. президенту не належить право розпуску парламенту. Р. п. як форма державного правління частіше має місце в країнах перехід-

ного типу, в яких відбуваються значні суспільно-політичні трансформації, модернізації.

Актуальні проблеми законодавчої діяльності. — К., 1998; *Бабкін В.* Проблема соціальної держави у сучасній Україні // Сучасна українська політика. — К., 1997; *Бабаев В. К.* Общая теория права: Курс лекций. — Нижний Новгород, 1993; Политическая система современной Украины: особенности становления, тенденции развития. — К., 1998; Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. — К., 1995; *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади реформування правової системи України // Правова держава. — 1996. — Вип. 7.

М. Головатий

Ресурси влади (*resources of power*, від фр. *ressource* — допоміжний засіб) — закони, можливості, засоби, які має влада і які вона готова задіяти і використовує задля того, щоб зміцнити, посилити свої позиції. Для ефективного використання Р. в. потрібні вдумливі розрахунки, реальна оцінка ситуації, вибір моменту дії, наполегливість, послідовність, а іноді і мужність того (тих), хто застосовує ці ресурси.

М. Головатий

Реформа політична (фр. *reforme*, від лат. *reformare* — перетворювати) — процес цілеспрямованих дій влади з метою вдосконалення як її окремих елементів (інститутів), так і системи загалом. Пов'язана із змінами конституції, оскільки Р. п., як правило, призводить до якісних змін балансу між гілками влади, функції, повноваження та компетенція яких визначені конституційними актами. За мотивами здійснення Р. п. простежуються певні політичні інтереси тих чи тих політичних сил, консолідованих у політичні класи, виразниками інтересів яких є політичні партії. Р. п. як різновид реформи взагалі — відносно тривалий процес, пов'язаний з перегрупуванням політичних сил. Разом з тим, на відміну від економічної реформи, вона менш тривала, оскільки затягування Р. п. може закінчитися її поразкою. Тому гарантією успіху Р. п. є громадсько-політичний консенсус з приводу доцільності її проведення. У разі відсутності такого консенсусу вірогідність її успішного завершення може бути поставлена під сумнів. Разом з тим Р. п. відрізняється від революцій, метою здійснення яких є радикальна зміна не лише режиму влади, а й політичної системи загалом.

Л. Шкляр

Реформа соціальна — зміни будь-якої істотної ділянки життя суспільства за збереження основ його економічного і державного ладу.

М. Головатий

Рецидив (від лат. *recidivus* — той, що відновлюється) — 1) повернення, повторення якогось явища після удаваного його зникнення; 2) повторне або неодноразове вчинення злочину особою, що раніше відбувала покарання за аналогічний злочин. Особа, яка вчинила злочин, аналогічний тому, за який вона раніше була засуджена, називається рецидивістом.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 9. — К., 1983.

В. Захожай

Римаренко Юрій Іванович (нар. 1929) — український філософ, етнополітолог. Закінчив юридичний факультет Київського університету, захистив кандидатську (1968), потім докторську ("Націоналізм та його теорія нації", 1973) дисертації. Заслужений діяч науки і техніки України (1979), Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1989). Автор близько 700 праць у галузі етнофілософії, теорії національно-демократичного будівництва, прав людини та нації, націософії. Найвідоміші праці: "Націоналізм та його теорія нації" (1970), "Етнонаціональний розвій України" (1996), "Національне буття в контексті державотворення" (1996), "Людина, нація, держава" (1997), "Основи етнодержавознавства" (1997, у співавторстві) та ін.

Хто є хто в Україні. — К., 1997.

М. Головатий

Римське право (*Roman law*) — система рабовласницького права Стародавнього Риму, яка складається з приватного і публічного права. Р. п. містило струнку систему норм, які регулювали майнові відносини у суспільстві і базувалися на приватній власності. Р. п. було запозичене багатьма державами світу.

М. Головатий

Риму Стародавнього політична думка — синтез парополітичних і політико-правових учень, поглядів та ідей давньоримських мислителів. Парополітична думка римлян, починаючи з царського періоду (754–510 до н. е.), розвивалася здебільшого на власній основі, як результат релігійного впливу та боротьби патриціїв і плебеїв, оптиматів і популярів, вільних і рабів. Помітне місце у Р. С. п. д. займала міфологія (за наявності великої кількості богів). Злет політико-теоретичної думки у Римі почався у I ст. до н. е. з діяльності Цицерона та ін. В умовах кризи полісної державності, різкого посилення авторитаризму, правового свавілля у Р. С. п. д. має місце повернення до проповідування політичної пасивності, індивідуалізму, космополітизму, фаталізму. Сенека, наприклад, вважав, що "природна держава з природним правом — це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди тут рівні один одному", "співтовариші по рабству" і повинні підпорядкуватися світовим небесним законам. Марк Аврелій зазначав, що держава має бути не чим іншим, як конформістським утворенням з рівним для всіх законом, що "управляється згідно з рівністю і рівноправ'ям всіх", і вважав найважливішим принципом свободу всіх. Суттєво вплинули на Р. С. п. д. римські юристи I–III ст. до н. е. (Гай, Сабін, Ульпіан, Папіан, Павло та ін.). Аристотель, як відомо, започаткував політичну юриспруденцію, а римські юристи заснували саму юриспруденцію як науку "про божественні й людські справи, знання справедливого і несправедливого" і такі її галузі, як правова політика і правова практика. Найпринциповішою політико-правовою пам'яткою Римської імперії став "Корпус юрис цивіліс" — зібрання конституцій, інституцій, дигестів та новел, відоме в історії як Зведення Юстиніана (VI ст.).

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

Ринковий соціалізм — течія соціалізму, що виступає за поєднання суспільної власності на засоби виробництва з широким застосуванням ринкових механізмів в економіці. Наприклад, зосереджуючи виробництво в автономних робітничих кооперативах, що конкурують між собою. Прихильники Р. с. сподіваються, що у такий спосіб можна поєднати розподільчі і демократичні цілі і можливості соціалізму з ефективними спонукальними властивостями ринкової конкуренції.

Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Ринок влади (*market of power*) — один з різновидів загального політичного ринку і разом з тим чітко окреслена самостійна сфера з усіма її складовими. Це — ідеї, концепції, програми, відносини між суб'єктами політики і політичного процесу тощо.

М. Головатий

Ринок політичний (*political market*) — своєрідна, свідома сфера обміну, де зважується і визначається уся сукупність наявних політичних сил і організацій, що функціонують у політичному житті, де йде боротьба, має місце "пропозиція" і "вибір" реальних політичних послуг і товарів. Р. п. нині у зарубіжній практиці поділяють на "ринок продавця" і "ринок покупця", ринок політичних лідерів, політичних ідей та програм, виборців (споживачів). Разом з Р. п. існує і політичний маркетинг як система аналізу, дослідження і прогнозів щодо політичних дій, процесів тощо.

Халипов В. Ф. Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Рікардо Девід (1772–1823) — англійський економіст. Народився в Лондоні у заможній родині торгівця товарами й цінними паперами. З 16 років працював у конторі батька. За освітою економіст, соціолог, публіцист. У 1819 р. Р. купив місце в англійському парламенті і виявив себе талановитим оратором, виступаючи з конструктивними пропозиціями, був засновником англійського клубу політекономії. Основні праці Р.: "Ціна золота" (1809), "Висока ціна зливка як доказ знецінювання банкнот" (1810), "Досвід про вплив низької ціни хліба на прибуток капіталу" (1815), "Проект стабільного грошового обігу" (1816). У праці "Засади політичної економії та оподаткування" (1817) Р. систем-

но виклав принципи класичної політичної економії.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000; Політична економія. — К., 2003.

Т. Самойленко

Робітничий клас — один з основних класів сучасного суспільства, який зайнятий безпосередньою виробничою працею, працює за наймом на підприємствах з різною формою власності. Виник у період феодального суспільства одночасно з зародженням капіталізму. Становлення як самостійного класу пов'язане з промисловою революцією. На середину XIX ст. Р. к. перетворився на самостійну політичну силу. На відміну від представників інших незаможних класів, що існували раніше (рабів і кріпаків), робітники особисто не залежать від власників засобів виробництва, проте за відсутності в них власності на засоби виробництва єдиним джерелом існування є продаж власної робочої сили. Сучасний Р. к. — це прошарок робітничого класу, який виник у процесі науково-технічної революції: висококваліфіковані робітники, техніки, оператори, зайняті на промислових виробництвах з новітньою технологією. Сучасний Р. к. має суттєві відмінності не лише від робітників XIX, а й середини XX ст. як за характером та змістом праці, так і за загальноосвітньою та професійною підготовкою, культурним рівнем, матеріальним забезпеченням, способом життя тощо. Під впливом НТР значно зросла частка розумової праці в операціях, що здійснюються безпосередньо робітниками; відбувається зміна складу та розширення меж Р. к. Зменшується кількість кадрового промислового пролетаріату, зайнятого в традиційних галузях промисловості; зростає кількість робітників у новітніх виробництвах. Докорінно змінилося відношення Р. к. до засобів виробництва: сучасні робітники часто є співвласниками підприємств, на яких вони працюють (через акції, спільне/колективне володіння тощо). Також новий Р. к. бере участь в управлінні підприємством через своїх представників. З початку 80-х років починається якісно новий етап активізації так званого "людського фактора", який вирізняється двома основними характеристиками. По-перше, це гнучкі методи матеріального стимулювання персоналу компаній, а по-друге, його залучення до вирішення питань управління, яке супроводжується розвитком відносин партнерства між менеджментом і найманими робітниками. Досвід продемонстрував, що саме така модель управління є умовою реалізації потенціалу планів акціонерної власності у справі мотивації найманих робітників. З одного боку, сучасна технологічна революція підняла на вищий щабель рівень суспільних виробничих сил, що дало змогу подолати збіднення Р. к. і знищити гостроту класових суперечок. З іншого — було запущено ефективні механізми саморегуляції та саморозвитку сучасного суспільства, за допомогою яких так чи інакше вирішуються суперечності між працею та капіталом. Серед цих механізмів дедалі більшу роль відіграє широке використання тих форм господарювання та керівництва підприємством, які відображають зростання рівня їх фактичного осуспільнення — своєрідного процесу "соціалізації", який відбувається без насильницької зміни соціальної структури та системи найманої праці. Найважливішим у цьому аспекті є підвищення мотивації виробничої діяльності та формування нових форм власності. На думку Р. Арона, "немає іншої мети, як перерозподіл прибутків...", що і стає зараз однією з вирішальних передумов формування нових соціальних структур. На сьогодні стан Р. к. характеризується суперечностями між рівнями кваліфікації, підготовки, відповідальності та неможливістю повною мірою впливати на політику фірми.

Энгельс Ф. О политическом действии рабочего класса // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 17; *Ленин В. И.* Рабочий класс и национальный вопрос // Полн. собр. соч. — Т. 23; *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. — М., 1969; *Уильямсон О. И.* Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая" контрактация. — СПб., 1996; Рабочий класс и социальный прогресс. — М., 1991; *Aron R.* La lutte des classes. Nouvelles lecons sur les societes industrielles. — Paris, 1964.

Т. Ляшенко

Романтизм (фр. *romantisme*) — напрям у літературі та мистецтві першої чверті XIX ст. Романтики виступали проти канонів класицизму. Найвищими цінностями вважали індивідуальність та розмаїття національних і місцевих традицій. Пізнання

людиною всесвіту доступне лише за допомогою інтуїції та пристрасті. Попри все розмаїття політичних уподобань, які обстоювали окремі письменники-романтики, можна говорити про вагомий внесок Р. у сучасне політичне мислення. Об'єднавши ідею "держави" з ідеєю "нації", Р. звернув увагу на різнорідні нераціональні та неформальні зв'язки суспільного механізму, які виявляються в спільній мові, релігії, фольклорі, звичаях тощо.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.
Т. Самойленко

Російська політична думка — сукупність політичних поглядів, ідей, концепцій російських політичних мислителів і політичних діячів. Початком Р. п. д., як і білоруської та української, є політично-державні трактати і твори давньоруської держави. В цих історичних пам'ятках ("Руська правда" Ярослава Мудрого, "Повчання..." Володимира Мономаха, "Повість минулих літ" та ін.) політичні ідеї виступають важливим ресурсом державної влади, створюють її сприятливий взірець в очах народу. Прийняття християнства (988 р.) дало змогу князям Рюриковичам стати на один рівень із західноєвропейськими монархами. Але з розростанням княжого роду політична централізація в Київській Русі швидко пішла на спад, поступаючись удільно-феодальній роздробленості. З іншого боку, православна церква дедалі більше входила у конфронтацію з великокняжою владою на чолі з києво-печерськими ченцями. Видатна роль у розробці церковно-політичної ідеології належить старцю Феодосію Печерському і його славетному учню Нестору Літописцю. Згідно з поглядами Феодосія (помер у 1074 р.) влада князя повинна зберігати православ'я, захищати інтереси церкви ("Послання до Ізяслава"). Концепція Феодосія про "богоугодного володаря" посіла провідне місце в ідеології періоду удільної роздробленості. Нестор (серед. XI — поч. XII ст.) написав "Повість минулих літ", в якій з'єднав різні літописні матеріали, зробив певну систематизацію історико-політичних подій на Русі. Він трактував реальну дійсність у контексті боротьби добра і зла, а всі біди, які випали на долю Русі, вважав результатом дій неправедних князів-володарів. Вони призвели до удільної роздробленості, чим викликали кару божу. Основна ідея твору Нестора — єднання Русі, але таке єднання спроможна здійснити православна церква, а не великокняжа влада. Велике княжіння — джерело ослаблення Русі, джерело чвар і розбрату князівського. Нестор обстоював ідею верховенства церкви, а світська влада повинна діяти як удільно-династичне княжіння. Але в той час формувалися й інші погляди на владу і суспільство. Давньоруська держава була ранньофеодальною, в ній зберігалися вільні общинники, вічові традиції та ін. Тому божий характер княжої влади пояснювався традиційними патріархальними цінностями, в яких взаємини князів з підданими сприймалися як стосунки батька з синами. Так, у "Моленні Даніїла Заточника" (XII–XIII ст.) підкреслювалося, що князь повинен бути дбайливим батьком, як "вода мати рибам". Божий характер княжої влади в давньоруських джерелах тісно переплітався з ідеєю відповідальності князя перед народом. У "Повчаннях..." Володимира Мономаха є риси ідеального володаря: милосердя, мужність, військова сила, мудрість, дотримання законів.

Інші політико-ідеологічні теорії Р. п. д. охоплюють епоху Московської державної централізації, вони формувалися й еволюціонували майже до XVIII ст. у формі богословських політичних доктрин чи під дуже сильним впливом церкви. Відродження Русі як держави починається з перемоги у Куликовській битві (1380), після якої закладаються основи політичної теорії "Москва — третій Рим". Політична думка працювала виключно у напрямі підтримки московської централізації, збирання Русі. В XV–XVI ст. значний внесок у розробку Р. п. д. зробили Йосип Волоцький і Філофей Псковський. Спочатку Йосип додержувався теорії вищості духовної влади над світською ("Просвітитель"), але пізніше у посланні великому князеві Василію III пише про московську владу, якій повинні підкорятися всі православні християни, в тому числі й священики. Таким чином, Йосип вперше у Р. п. д. надав абсолютизму статус божої влади. Інок Філофей у своїх посланнях виклав теорію "Москва — третій Рим", яка виражала політичні прагнення тієї частини російського духовенства, котра шукала союзу з великокняжою владою, мріяла про єдність церкви і держави. Ця теорія давала широке осмислення історичного і духовного визначення

Росії, включала російську державу в контекст усієї світової історії. І хоча концепція Філофея стосувалася не так політичної могутності Росії, як переваги російського православ'я, вона відіграла важливу роль у розвитку історико-філософської політології аж до Чаадаєва, Соловйова і Бердяєва. Політичну філософію московського самодержавства, крім представників церкви, активно формували ідеологи дворянства (Ф. Карпов, І. Пересвєтов, Є. Еразм). У їхніх концепціях розглядалися правові основи царської влади, необхідність установлення військової монархії, підвищення ролі дворянства тощо. Але і боярство прагнуло скувати політичну волю московського володаря, що особливо гостро виявилося, коли боярську опозицію очолив князь Андрій Курбський (листування Івана Грозного з А. Курбським). Теорія самодержавства І. Грозного будувалася на підкоренні церкви владі. Власне, на протиставленні світської та духовної влади Грозний і заснував своє вчення про царське єдинодержавство. Відродження Російської держави за часів Івана Грозного трималося винятково на його тиранії і не могло бути тривалим. Після смерті Грозного, загибелі двох його синів (Івана та Дмитра) і смерті третього сина — Федора, який був на царстві 14 років і не залишив нащадків, у Росії починається смута, яка завершується коронацією Михайла Романова (1613). Крім державної смути, Росія пережила церковний розкол: виступ протопопа Авакума проти церковних реформ патріарха Нікона. Подальший розвиток Р. п. д. пов'язаний з іменами російських просвітників А. Матвєєва, Ф. Ртіщева, А. Суханова, О. Ордин-Нащокіна, С. Полоцького, Ю. Крижанича, І. Посошкова. Вихователь царських дітей, білоруський монах Сімеон Полоцький (1629–1680) був не тільки професійним літератором, а й видатним політичним філософом. З ідеями Полоцького був солідарний хорватський книжник Юрій Крижанич (1617–1683), який прибув на московську службу у 1659 р. У своїх трактатах "Політика" і "Бесіди про уряд" він проголошує Росію головним центром і оплотом світового слов'янства. Він пише про необхідність політичної мудрості володарів. Політика, за Крижаничем, — це наука управління, або королівська мудрість, яка може бути надбанням тільки монархів та їх радників. Розглядаючи різні форми державного правління, Крижанич дійшов висновку, що демократія веде до анархії, аристократія — до підвищення небагатьох, і лише освічена монархія може бути благом. Іван Посошков (1652–1726) також був прибічником абсолютної монархії, але на користь купцям та службовому дворянству проти боярства. У своїх трактатах він пропонував запровадити чітку регламентацію прав та обов'язків представників кожної верстви, а також оновити державне законодавство з метою впровадження правди і справедливості. Виходець з України, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович (1681–1736) переїхав до Петербурга, був палким прихильником реформ Петра І у ранзі царського радника. Абсолютну монархію вважав найкращою формою державного правління, бо вона нібито забезпечує єдність, цілісність та благо держави. Він першим з російських мислителів виступив проти втручання церкви у справи державної влади. Таким чином, Р. п. д. сформувалася в досить впливову ідейно-теоретичну основу майбутніх реформ Петра І.

У XVII–XVIII ст. у Росію починають активно проникати західноєвропейські політичні теорії та концепції, які відіграли особливу просвітницьку роль за часів правління Петра І та Катерини II і значно впливали на внутрішньополітичне життя імперії. У XIX ст. багато хто з політичних мислителів і діячів Росії виїхав до Європи, а дехто з них там залишився до кінця життя. Все це сприяло становленню і розвитку російських ідейно-політичних доктрин, які сформувалися в самостійні напрями політичної філософії і політичної діяльності: консерватизм, лібералізм, радикалізм, марксизм.

Російський консерватизм мав найбільші ідейно-політичні коріння в суспільному житті держави, бо спирався на глибоку історичну традицію. Представниками цієї течії були князь М. Щербатов (1733–1790), міністр освіти граф С. Уваров (1786–1855), історик М. Карамзін (1766–1826), обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев (1827–1907), слов'янофіли (О. Хомяков, брати Аксакови, брати Кірєєвські, Ю. Самарін, О. Кошелєв). Князь Щербатов, високо оцінюючи роль реформ в утриманні цілісності та могутності держави, вважав, що вони руйнували моральний стан суспільства, традиції і світогляд народу. С. Уваров висунув формулу: "православіє, самодержавство, народність", яка стала основною

ідеєю слов'янофільства, хоча частина з них не відкидала необхідності окремих реформ (скасування кріпацтва, проголошення деяких свобод).

Російський лібералізм був представлений письменником М. Новіковим (1744–1818), видатним правознавцем графом М. Сперанським (1772–1839), першим російським політологом Б. Чичеріним (1828–1904), філософом та істориком К. Кавеліним (1818–1885), видатним ученим і політичним діячем П. Струве (1870–1944), філософом П. Новгородцевим (1866–1924). До лібералів також належали філософи М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, історики М. Карєєв, М. Ковалевський, юристи Б. Кістяківський, Л. Петражицький та ін. Лібералізм у Росії не одержав значного поширення і його вплив на Р. п. д. був обмеженим, бо ідеологія лібералізму — верховенства прав і свобод особи над інтересами держави і суспільства — не могла укріпитися в Російській імперії через соціально-економічні і політико-правові умови.

Віра у самостійність Росії та її незвичайний шлях розвитку ввійшли також у теорію та численні революційні концепції російського політичного радикалізму і марксизму. Фундатором ідеї повалення самодержавства і встановлення народного правління був О. Радіщев (1749–1802). Ідею революційної перебудови суспільства прагнули реалізувати декабристи. У другій половині XIX ст. Р. п. д. зазнала серйозного впливу європейського соціалізму та анархізму. Революційні демократи В. Бєлінський (1811–1848), О. Герцен (1812–1870), М. Чернишевський (1828–1889), Д. Писарєв (1840–1868) вважали збройне повстання єдиним засобом повалення монархії. Представники анархізму князь П. Кропоткін (1842–1921) і М. Бакунін виходили з тези про те, що держава є зло, бо заважає природному існуванню людей. Вони закликали до вільного союзу землеробів, робітників та інших товариств, до створення загальнолюдського братства.

Представниками російського марксизму були Г. Плєханов (1856–1918) та учасники його женевської організації "Група визволення праці", більшовики на чолі з В. Леніним (1870–1924), О. Богданов (1873–1928), А. Луначарський (1875–1933), М. Бухарін (1888–1938) та ін.

Активно розвивається сучасна Р. п. д., а серед її провідних науковців відомі вчені Г. Ашин, Ф. Бурлацький, О. Бутенко, К. Гаджиєв, О. Гаман-Голутвіна, О. Дегтярьов, О. Ківа, Є. Кудряшова, Р. Мухаєв, О. Панарін, О. Понеделков, В. Пугачов, О. Соловйов, В. Ципко і багато інших.

Антология мировой политической мысли. — Т. 3–4. — М., 1997; *Бердяев Н.* Судьба России. — М., 1990; *Замалеев А. Ф., Осипов И. Д.* Русская политология: обзор основных направлений. — СПб., 1994; *Мухаев Р. Т.* Политология. — М., 1998; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

А. Пахарєв

Ростоу Уолт Уїтмен (нар. 1916) — американський економіст, соціолог, політичний діяч. В історію політології увійшов як автор концепції стадій економічного зростання, яка спирається на проведений Р. аналіз нового та новітнього часу, а також на ідеально-типологічне виокремлення етапів господарського розвитку суспільства. Згідно з цією теорією, традиційне суспільство, яке обмежене виробничими функціями та "доньютонівською" технологією, визначається першою стадією зростання. Друга стадія (перехідна від традиційного суспільства до сучасного), розглядається як період створення передумов для піднесення виробництва. Третя стадія — період піднесення, коли "традиційні сили" поступаються місцем "силам модернізації". Четверта стадія — період швидкого визрівання, коли стає можливим ефективне використання найбільш передової технології. П'ята стадія — період високого масового споживання, коли провідними стають галузі, які виробляють товари масового споживання та послуги. В цей період, за Ростоу, виникає особливий тип державної політики, який отримав назву "держава суспільного благополуччя".

Современная западная социология: Словарь. — М., 1990; *Щекин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Ротація (*rotation*, від лат. *rotatio* — круговий, обертальний рух) — поступова зміна, переміщення осіб у складі виборного органу. Р. використовують у багатьох установах і організаціях, у політичних, громадських структурах з метою вдосконалення кадрової

роботи, підвищення ефективності керівництва, поліпшення результативності праці.

М. Головатий

Роялізм (фр. *royalisme,* від *roi* — король) — політична течія в Західній Європі, яка ґрунтується на прихильності до монархії. У Росії — монархізм.

М. Головатий

Рояліст (роялістка) — прихильник роялізму.

В. Захожай

Рудич Фелікс Михайлович — український філософ, політолог. Народився в 1930 р. Закінчив філософський факультет Київського державного університету, в 1965 р. — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук. Тривалий час очолює відділ теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Підготував понад 20 докторів і кандидатів наук з політології, філософії, активно займається викладацькою діяльністю. Наукова діяльність Р. сконцентрована на дослідженні проблем формування політичних систем, становлення громадянського суспільства, взаємин гілок влади, питань геополітики і зовнішньої політики України тощо. Р. — автор багатьох індивідуальних і колективних монографій, що займають гідне місце з-поміж філософської, політологічної, соціальної теоретичної і навчальної літератури, зокрема таких видань: "Много ли власти нужно власти?" (Украина в контексте трансформации политсистем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы); "Политология. Курс лекций"; "Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку" (керівник авторського колективу); "Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспект"; "Геополітика: Підручник (у співавторстві з А. І. Кудряченком, В. О. Храмовим) та ін.

М. Головатий

Русифікація — сукупність дій, умов і заходів у національних неросійськомовних республіках або в окремих регіонах Російської Федерації щодо звуження чи відсторонення на другорядне місце вживання рідної мови, користування здобутками національної культури, вивчення своєї історії тощо великими й малими компактно розселеними етносами і винесення на передній план знання російської мови, культури, історії. Психологічним та ідеологічним базисом Р. є російський великодержавний шовінізм. За словами І. Дзюби, саме він становив "психологічний механізм русифікації, її "душу". Р. — приниження всього національно-неросійського порівняно з російським. Р. виявляється і в тому, що звеличується російська культура як начебто вищий ступінь розвитку, а всі інші національні культури радянських народів повинні беззаперечно слідувати за нею як за неперевершеною культурною домінантою. Р. здійснюється в таких формах, як навчання російською мовою в неросійських школах, викладання тією ж мовою в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах національних республік, перебування в російськомовних середовищах — установах, підприємствах, на будівництві, в армії, перемішування населення, відрив людей від їх національних груп чи середовищ, від їх національної мови й культури, позбавлення їх етнічної та національної свідомості тощо. Р. відкрито й активно здійснювалась царським урядом у дореволюційний час. За радянської влади русифікаційні процеси формально засуджувалися, але в окремі періоди в латентній формі вони так чи інакше здійснювалися. В повоєнні роки, особливо в так званий застійний період, Р. виявлялася в різних формах. В Україні, починаючи з середини 60-х років, катастрофічно зменшувалася кількість шкіл з українською мовою викладання. Р. у широкому плані охопила не лише сферу навчання і культури, де під виглядом "збагачування" насаджувалась російська культура, фактично витискаючи культуру неросійських етносів. Вона виявилася також у політичному, правовому, господарському безправ'ї національних союзних і автономних республік. Узагальнюючи, можна сказати, що Р. виявилася в таких формах, як теорія "злиття мов"; примусове нав'язування "двомовності" неросійським народам; теорія про російську мову як "другу рідну" чи як засіб міжнаціонального спілкування; неконтрольовані міграційні потоки російського населення до інших національних середо-

вищ і на території й утворення там російськомовних анклавів; скорочення в національних республіках шкіл, де навчання велось рідною мовою; скорочення тиражів національних видань (газет, журналів, книжок) рідною мовою та збільшення тиражів російськомовних видань; аналогічна ситуація склалася з репертуаром національних театрів, обсягом радіо- і телепередач.

Русифікація гальмувала розвиток національної самосвідомості й активно використовувалась для боротьби з так званим буржуазним націоналізмом. Тривалий час в окремих національних республіках, зокрема в Україні, учні зовсім не вивчали такі предмети, як історія України, географія України тощо. Також Р. виявилась у такій формі, як антинаціональне ставлення до національних неросійських меншин, що компактно проживають на території Росії: вони не мали і здебільшого не мають своїх шкіл, газет, театрів, клубів, постійних радіо- і телепрограм.

Стосовно України І. Дзюба вирізняє деякі характерні фактори та особливості Р. Основними осередками Р. в Україні — "русифікаторськими м'ясорубками", були міста — спочатку великі, а потім і малі. Російська мова була офіційною мовою установ і організацій, ділових паперів та начальства, тому її знання, а в подальшому і перехід на неї були необхідні для досягнення життєвого успіху. У переважній більшості вищих навчальних закладів України викладання велося російською мовою, отже, вона була престижнішою, ніж українська. Найбільш руйнівним фактором Р. став занепад українського села, яке завжди було оплотом української культури і основним "стрижнем" української нації. Цей занепад відбувся внаслідок політики колективізації, голодоморів і планово-адміністративної економіки, яка призвела до появи так званих неперспективних сіл і відтоку сільських жителів у міста або їх міграції до інших республік СРСР.

Русифікація — це деформування, перешкоджання процесу творення із етносу нації. Р. стає на заваді консолідації етносу, не сприяє утворенню із етнічної маси народу, нації, суцільного культурного організму, здатного до самостійного культурного і політичного життя. Р. так чи інакше призводить до порушення принципу абсолютного рівноправ'я всіх мов, свободи вибору мови громадянами, тобто до порушення основ мовної політики.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. — К., 1998; *Вівчарик М. М.* Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті — середина 90-х р.). — К., 1998.

В. Семко

Руссо Жан-Жак (1712–1778) — французький філософ, просвітник, громадський діяч, письменник. Його мати померла під час пологів, Р. виховував спочатку батько, а потім родичі. У 1728 р., будучи ще підлітком, він тікає з рідної Женеви і вирушає на пошуки своєї долі. Самотужки здобувши освіту, Р. став одним з найбільш самобутніх європейських мислителів і митців: він був композитором, музичним критиком, романістом, ботаніком, есеїстом, а також автором серйозних праць з політичної і моральної філософії. Переїхавши в 1742 р. до Парижа, Р. якийсь час працює секретарем французького посла у Венеції (1743–1744 рр.). У 1750 р. трактат "Роздуми про науки та мистецтва" одержав нагороду Академії Діжона й зробив Р. знаменитим. Найвідоміші праці "Міркування про походження і засади нерівності між людьми" (1755), "Юлія, або Нова Елаїда" (1761), "Про суспільний договір, або Принципи політичного права" (1962), "Еміль, або Про виховання" (1962). Після того, як праці "Еміль" (1762) та "Про суспільний договір" (1762) було піддано осуду в Парижі та Женеві, він тікає з Франції і кілька років проводить у пошуках спокійного притулку на швейцарській, прусській, англійській землях. Між 1764–1770 рр. Р. пише автобіографічну "Сповідь", згодом ще два автобіографічні твори: "Діалоги", написані в 1772–1776 рр., та "Прогулянки самотнього мрійника" (1776–1778). Його можна вважати одним із засновників науково-критичного мислення та цивілізаційного принципу. Він одним з перших простежив історію людства, зокрема зміну його соціальних формувань (сім'я, плем'я, народ), виходячи з розвитку засобів виробництва або, говорячи сучасною мовою, "технічну революцію", перший етап якої розпочався з винайдення кам'яної сокири, а другий — з обробки металів та землеробства. Джерело суспільних проблем і конфліктів він вбачав у соціальній нерівності, яку розумів переду-

сім як нерівність майнову. Р. вважав, що нерівність між людьми існувала не завжди, а виникла лише на певному рівні історичного розвитку людства з майнових відносин між людьми. Виходячи з того, що у природному стані люди були вільними і щасливими, Р. доводив, що з виникненням майнової нерівності, а пізніше нерівності політичної вони стали поневоленими. Засобом подолання соціальної несправедливості і нерівності може бути лише суспільний договір, за яким сувереном, єдиним правителем суспільства має бути об’єднаний народ. У суспільному договорі Р. шукає також реалізацію свободи, яка, на його думку, є свободою вищого типу, ніж природна свобода, тому що підкорення лише одним бажанням є рабством, а підкорення закону, який люди самі встановили, — це справжня, реальна свобода. Дотримуючись думки про те, що суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади, Р. обстоює принцип прямої демократії, ідеал народного суверенітету, на його думку, ґрунтується на тоталітарній ідеї про загальну волю народу, не обмежену правами і свободами окремих громадян. Оскільки народ є єдиним суверенітетом, то немає необхідності поділяти владу на законодавчу та виконавчу гілки, а найважливіші суспільні проблеми Р. пропонував розглядати на всенародних плебісцитах. Саме цим, згідно з Р., зумовлені основні риси й ознаки народного суверенітету: його неподільність і невідчужуваність; будь-який акт суверенітету накладає однакові права й обов’язки на всіх громадянах. Концепція Р. побудована на забезпеченні самостійної ролі особи у суспільстві, повному підкоренні її “громадському цілому”. Виявлена референдумом “загальна воля” стає обов’язковою для всіх, хто опинився в меншості. Однією з найбільш величних ідей Р. була ідея свободи і рівності людини і народів. Досить корисною стала теорія походження нерівності як між людьми, так і між народами. Майнова нерівність, поділ на бідних та багатих, на думку Р., є першим щаблем нерівності. Другий щабель нерівності він пов’язує з виникненням держави. Третій щабель нерівності в суспільстві є результатом перетворення законної влади на деспотизм. Висновок про нерівність між людьми як основний чинник зла Р. повторював неодноразово, з часом почав шукати причини нерівності між людьми у факті їх об’єднання в організоване суспільство, яке є основною причиною нерівності. Ідеї Р. значною мірою вплинули на розвиток суспільної свідомості того періоду, становлення справедливості та подолання нерівності. Руссо заслуговує на те, щоб його вважали одним із найглибших і найскладніших мислителів в історії Заходу.

Політологія / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К., 2002; Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. — К., 2000; Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2002; *Юрій М. Ф.* Основи політології. — К., 2003.

Т. Самойленко

“Руська Правда” — зведення норм давньоруського права XI–XII ст., яке стало джерелом українського, російського, білоруського та литовського права і вважається першою вітчизняною конституцією. Відомо понад 100 списків “Р. П.”, які прийнято поділяти на 3 редакції — коротку, розширену та скорочену. “Р. П.” виникла на основі юридичного збірника, що увійшов в історію під назвою “Правди Ярослава” або “Найдавнішої Правди”. В основу цієї кодифікації покладене давньоруське звичаєве право. До нормотворчої діяльності Ярослава Мудрого належать не лише названі статті, а ще й “Покон вірний” або “Урок про віри”, ухвалений за князювання Ярослава, але включений літописцями до “Короткої Правди” після тексту “Правди Ярославичів”, тобто першого великого доповнення “Р. П.”, зробленого на початку 70-х років XI ст. синами Ярослава Володимировича, яким допомагали київський воєвода Коснячко Перенег (Печенег), вишгородський посадник Микула Чудін та княжий радник Никифор (Микифор) Киянин. На думку більшості дослідників, коротка редакція “Р. П.” була складена протягом XI ст. і втілює у собі перший досвід уніфікації й систематизації правових норм давньоруської держави. Розширена редакція “Р. П.” дійшла до нас як у літописах, так і в “Мірилах Праведних”, “Кормчих” та інших юридичних збірниках. Вона складається з двох частин. Перша названа “Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська” і включає 52 статті — більшість норм “Короткої Правди”, доповненої у період з 1072 по 1113 р. Святославом, Ізяславом, Всеволодом та їх наступниками нови-

ми юридичними нормами зі сфер цивільного, кримінального і процесуального права. Друга частина називається "Устав Володимира Мономаха" і включає статті з 53 по 121. "Розширена Правда" в цілому і "Устав Володимира Мономаха" зокрема регулювали набагато ширше коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут уже закладено не лише норми цивільного, процесуального і кримінального, а й сімейного, шлюбного, спадкового й опікунського та інших галузей права. Ще один різновид редакцій "Р. П.", що дійшов до нашого сучасника, — "Скорочена Правда" — виник як результат скорочення тексту "Розширеної Правди" у XV–XVII ст. "Р. П." — винятково світська пам'ятка феодального права. Всі її редакції виходили від князівської влади, мали офіційний державний характер і не зачіпали церковну юрисдикцію, яка виникла після хрещення Русі й визначалася окремими князівськими статутами. "Р. П." зберігала свою чинність протягом кількох століть і набагато пережила давньоруську державу, в якій виникла. Її норми мали значний вплив на Литовські статути, російське Соборне уложення 1649 р. та інші пам'ятки права України, Росії, Білорусії, Литви й деяких інших країн.

Українське державотворення: Словник-довідник. — К., 1997; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Т. Самойленко

Рух на захист прав людини — політичний, громадський рух з вимогами дотримуватися прав людини, не порушувати їх. Йдеться насамперед про Конвенцію ООН з прав людини, інші національні угоди, домовленості (наприклад, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.) тощо. Рух на захист прав людини в недемократичних суспільствах часто переслідується, на нього чиниться усілякий тиск, у тому числі і з боку державних структур.

М. Головатий

Рух опору — політичний рух (часто законспірований), учасники якого вважають існуючий порядок, у тому числі і політичний, таким, що об'єктивно загрожує правам і свободам громадян, або й взагалі є незаконним, таким, що не повинен існувати взагалі. В останньому випадку учасники Р. о. готові і часто вдаються до певних форм протистояння чи протесту, а інколи йдуть на безкомпромісну боротьбу і навіть самопожертву. Тобто Р. о. може бути: пасивним, активним, у крайній формі вияву. Р. о. часто приводить до утворення різноманітних угруповань, організацій, об'єднань, у тому числі і екстремістського налаштування. Р. о. в багатьох випадках є прогресивним, позитивно спрямованим, коли йде мова, зокрема, про боротьбу проти національного гноблення і поневолення, тиранії, за волю, право народу на самовизначення, гідне існування тощо.

М. Головатий

Рух прихильників миру — масовий рух проти війни, з вимогами припинення гонки озброєнь, з організацією контролю над озброєнням, роззброєнням. Р. п. м. об'єднував і об'єднує мільйони громадян незалежно від їх національної належності, політичних, релігійних та інших поглядів. Як організоване явище оформився на Всесвітньому конгресі прихильників миру у 1949 р. (Париж — Прага). Під різними назвами Р. п. м. був організатором багатьох міжнародних акцій (підписання Віденського звернення Всесвітньої ради миру, Стокгольмських закликів, Пакту миру та ін.). Керівний орган Р. п. м. — Всесвітня рада миру. Останнім часом, особливо після краху комуністичних режимів у Східній Європі, розпаду СРСР, зменшення протистояння двох систем (комуністичної і капіталістичної) Р. п. м. значно послабився.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Рухи альтернативні — громадські рухи, що протистоять підходам традиційних організацій (державні, політичних партій, профспілок тощо) у вирішенні глобальних, регіональних, місцевих питань і проблем (екології, війни і миру, демократизації суспільства, забезпечення якості, рівня життя) До Р. а. належать рухи: екологічні, за новий стиль, спосіб життя та ін. Породжують Р. а. реальні проблеми людського життя, які не в змозі вирішити самостійно держави, їх органи. Загальними рисами Р. а. є: участь у них здебільшого представників середніх проша-

рків суспільства; молодіжний склад учасників; заперечення традиційних структур суспільства; радикалізм у заходах і рішеннях, які ними пропонуються. Серед Р. а. найбільш організованими і потужними є рухи, пов'язані з вирішенням екологічних проблем ("партії зелених", "Гринпіс", фракції в парламентах багатьох країн тощо).

Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997; Философский энциклопедический словарь. — М., 1998; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Рухи політичні — масові рухи, метою яких є політичні цілі, однак такі, що не мають достатньо чіткої організаційної структури, фіксованого індивідуального членства. Ідейно-політичні орієнтації Р. п. набагато ширші і розмитіші, а мета набагато вища і конкретніша, ніж у політичних партій. Єдина програма у Р. п., як правило, відсутня. Р. п. різняться: соціальними джерелами (робітники, селяни та ін.); ідеологічною спрямованістю (комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, анархічні, консервативні та ін.); статевовіковими ознаками (жіночі, чоловічі, молодіжні, ветеранські та ін.); національним складом і орієнтацією (інтернаціональні, національно-визвольні, національно-сепаратистські, антирасистські та ін.). Відмінними ознаками Р. п. є: масовість, добровільність, відсутність фіксованого членства, домінування стихійності тощо. Як правило, багато Р. п. з часом є базою, основою для формування політичних партій, а останні, щоб розширювати свій вплив на маси, стають організаторами Р. п.

Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник. — К., 2003; Політология: Словарь-справочник. — М., 2000; Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2002.

М. Головатий

Рябов Сергій Геннадійович (нар. 1954) — український філософ, політолог. Основні наукові інтереси — філософія політики, теорія держави і влади, методика викладання політичних знань, політична культура, громадянська освіта. Навчався у Білоруському державному університеті, закінчив Київський державний університет ім. Тараса Шевченка. Автор понад 100 публікацій, найпомітнішими серед яких є: "Державна влада: проблеми авторитету і легітимності" (1996); "Основи теорії політики" (у співавт.) (1996); "Політологічна теорія держави" (1996), "Політологія: словник понять і термінів".

М. Головатий

С

Саміт (*summit*) — зустріч на високому рівні (глави держав, прем'єри, спікери парламентів тощо); переговори, що проводяться на високому рівні.

М. Головатий

Самовладдя (*autocracy; absolute rule*) — одноосібна, необмежена влада.

М. Головатий

Самоврядування — право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, що реалізується безпосередньо або через органи місцевого самоврядування — ради, органи самоорганізації населення, територіальні збори. Цей термін часто використовується в словосполученні "місцеве самоврядування". Це підкреслює прикладний характер управління щодо конкретної території. С. також передбачає колективну участь в управлінні. С. є частиною системи державного управління і проявом функціонування громадянського суспільства. Місцева ініціатива, місцеві інтереси, місцева громада як елементи місцевого самоврядування не є противагою державним інтересам чи державній владі. Разом з тим існують приклади, коли центральна влада стримує або заперечує розвиток місцевого самоврядування, що пов'язано насамперед з авторитарним чи тоталітарним політичним режимом, коли "система" вбачає небезпеку в наявності будь-якої свободи. За демократичних умов місцеве самоврядування виконує функцію зняття певного навантаження з державної центральної влади за допомогою участі в місцевому житті та розв'язанні місцевих питань на місцевому рівні.

Місцеве С. реально може функціонувати за умов суб'єктності місцевої громади, що передбачає розвиненість громадянського суспільства і не тільки формальну регламентацію правил, а й наявність місцевої ініціативи. Місцеве С. є унікальним поєднанням громадянського з державним.

Згідно із законами України місцеві ради мають право реєструвати органи самоорганізації населення та наділяти їх частиною власної компетенції. Фундаментальні принципи самоврядування визначені в окремому розділі (XI) Конституції України, що говорить про його наріжне місце в системі державного будівництва.

В теоретичному контексті ідея громадянського суспільства як прагнення міських громад вийти з-під юрисдикції землевласників розвитку та нового звучання набула за часів просвітництва у XVII–XVIII ст. у працях ідеологів лібералізму А. Сміта та Дж. Локка, які розглядали його в руслі приватних ринкових інтересів. У працях Е. Мейєра, О. Лаванди, О. Ресслера та інших німецьких учених розвинуто теорію "вільних общин", згідно з якою община за природою є автономною, створена не державою, а тому має право управляти своїми справами. Відомі і державницькі концепції самоврядування, що розроблені у працях О. Грабовського, І. Євтихієва.

Самоврядність і самоврядування як феномен мали місце і без теоретичного обґрунтування, як форма існування громади. Поняття "громада" як об'єднання жителів міста чи села, що супутнє поняттю "самоврядування", зустрічається в пам'ятках стародавнього права — "Руській правді" та "Литовському статуті".

Вважається, що одним із параметрів місцевого С. є економічна самостійність, якої так потребували середньовічні європейські міста в умовах розвитку торгівлі. (Сьогодні фінансова самостійність громади для вирішення місцевих питань теж є однією з важливих умов, що забезпечується місцевими податками або дотаціями з центрального бюджету. Останнє формує певну залежність і фінансову підпорядкованість центральній владі.) В той період регламентація правил, у тому числі торгівлі, що передбачає певну свободу, була зафіксована в законі, відомому як "Магдебурзьке право". Інколи його називають "конституцією самоврядування міст". В Україні магдебурзьке право першим отримав Володимир-Волинський у 1324 р., а Київ — у 1494 р. На українських землях магдебурзьке право надавалось грамотою Великого князя Литовського або польського короля, а в XVII–XVIII ст. підтверджува-

лось документами українських гетьманів і російських царів. У XX ст., в радянський період, місцевому С. теоретично надавалося ключове значення в системі влади. Так, місцеве С. було відновлене Конституцією 1937 р., коли був скасований принцип виборів за класовою ознакою та запроваджено загальне рівне виборче право. Разом з тим за умов відсутності інших суспільно-політичних інститутів місцеве С. мало формальний характер і було атрибутом державного апарату та централізованої влади.

Європейське співтовариство, спираючись на досвід, виробило "Європейську хартію місцевого самоврядування", в ст. 3 якої говориться, що місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління значною часткою суспільних справ, які належать до їх компетенції, в інтересах місцевого населення.

Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи. — К., 2002; *Шамайда Т.* Місцеве самоврядування в Україні. Історія та сучасний стан // Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні. — К., 2001; *Панійко Ю.* Теоретичні основи самоврядування. — Львів, 2002; *Заборова Е. Н.* Участие граждан в управлении городом // Социологические исследования. — 2002. — № 2.

Р. Балабан

Санкція (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — 1) захід впливу, найважливіший засіб соціального контролю. Розрізняють негативні С., спрямовані проти відхилення від соціальних норм, і позитивні С., що стимулюють схвалювані суспільством або групою відхилення від норм. Формальні С. накладає офіційний суспільний чи державний орган; неформальні проявляються через реакцію членів групи, друзів тощо; 2) державний захід, що застосовується до порушника встановлених норм і правил; 3) частина правової норми, яка містить указівку на заходи державного впливу до порушника норми; призначення С. полягає в забезпеченні правовими засобами точного й неухильного дотримання та виконання правових норм; 4) у міжнародному праві С. — захід примусу економічного, політичного або військового характеру, що застосовується до держави в разі порушення нею своїх міжнародних зобов'язань чи норм міжнародного права; 5) затвердження чого-небудь вищою інстанцією, дозвіл.

Розрізняють кілька видів С.: заохочувальні, що виражають схвалення старанного виконання норм і покликані стимулювати правомірну поведінку; правовідновлювальні, тобто спрямовані на відновлення порушеного юридичного становища (наприклад, визнання угоди недійсною, скасування незаконного акта тощо); каральні, що полягають у позбавленні особи певних матеріальних чи моральних благ (штраф, позбавлення волі, догана тощо). Найпоширенішою є класифікація С. за галузями права. Залежно від характеру і засобів впливу (у формі примусу) С. поділяють на міжнародно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові та дисциплінарні. Міжнародно-правові С. можуть застосовуватися або однією державою щодо іншої, або групою держав щодо однієї чи кількох держав. Відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки може визначити умови, характер та обсяг С., застосовуваних до держав, які порушують мир і безпеку народів. Кримінально-правові С. — це покарання. Вони можуть бути застосовані тільки судом до особи, яка вчинила злочин. Адміністративно-правові С. — це заходи, що застосовуються компетентними органами до осіб, які вчинили адміністративні порушення (попередження, громадська догана, тимчасове позбавлення деяких професійних прав тощо). Цивільно-правові С. — це заходи, застосовувані судом або арбітражем до окремих осіб чи організацій у разі невиконання ними своїх зобов'язань, зокрема договірних (пеня, штраф, відшкодування збитків тощо). Дисциплінарні С. — це заходи правового впливу, до яких вдаються керівники організацій щодо підлеглих їм по службі осіб, винних у порушенні правил внутрішнього трудового розпорядку. Розрізняють також С. договірні, кредитні, виходячи із специфіки відносин між учасниками господарських, цивільно-правових чи фінансових зв'язків. Конкретні ж різновиди С. найрізноманітніші.

Усі зазначені види С. об'єднує те, що в усіх значеннях вони розглядаються як щось владне, похідне від авторитету, повеління або навіть як беззаперечне. З поняттям С. пов'язані прагнення щось витіснити й заборонити (несправедливе) і, навпаки, щось дозволити, заохотити (справедливе). Застосовуючи С. у

конкретних випадках, особливо пов'язаних з політикою, слід звертати увагу не лише на юридичний бік справи, а й на характер змін у суспільстві, пов'язаних з переходом від однієї системи господарювання до іншої, від одного способу соціального життя до іншого.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Р. Чорней

Санкція влади (*approval / sanction of the power*) — 1) утвердження у владних інстанціях будь-якого акта, дозволу; 2) захід проти країни, яка порушила угоду, договір.

М. Головатий

Сателіт (*satellite*, від лат. *satelles* (*satellitis*) — охоронець; супутник) — 1) супутник планет; 2) виконавець чужої волі; 3) держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована іншій, сильнішій державі.

М. Головатий

Світ політичний — це світ політичних явищ, процесів, який існує в своїй тотальності для кожного соціального суб'єкта; множина та єдність політичних форм взаємодії, взаємозв'язку тенденцій, які визначають функціонування і розвиток особистості, суспільства та держави; система і сукупність народів, держав, їх інститутів, соціальних спільнот, а також організацій і рухів, які мають певні політичні цілі у сфері міжнародних відносин; зумовлене множиною конкретних суспільних відмінностей і динамікою їх оновлення відкрите політичне поле існування та буття соціальних суб'єктів різних рівнів і масштабів; форма цивілізаційної організації життя особистості, суспільства, держави, людства.

Світ політичний для кожної людини, суспільства, окремої держави (або коаліції держав) свій. У цьому плані системоутворюючими характеристиками С. п. є ставлення людини до влади, політична комунікація (інформація) та організація. Система взаємодії людини та влади здійснюється за допомогою використання інформації та організації. При цьому влада зовні виявляється як сила. У свою чергу, організація заявляє про себе як про процес виробництва інформації та здійснення влади, а зовні — як світопорядок. Інформація — це і знання, і сила, і комунікаційна дія. Завдяки зовнішній енергії інформація повинна налагодити та утвердити зовнішній стан злагоди, співробітництва чи боротьби. Інформація постає як розгорнута сила, носій смислу, який у формі знань-проектів перетворюється на прагнення, рішення та конкретну дію. Тим самим забезпечується політичний розвиток, реалізація та пізнання волі до влади — такий родовий механізм самореалізації особистості, суспільств та людства у С. п., завдяки йому, за його допомогою, у його вимірі. Тому людство повинно будувати своє ставлення до політичного світу на розумній основі, використовуючи сучасні концепції, теорії.

Інтерпретація С. п. з точки зору ставлення до нього дає можливість розглядати його як світовий політичний процес у багатогранному вимірі. Концептуальні засади такого процесу містяться в теорії "світових систем", яку створили І. Уоллерстайн і Й. Галтунг. Згідно з цією теорією світовий політичний процес є функцією макросистеми, що складається з окремих підсистем. Гетерогенність макросистеми, якою у цьому разі є С. п., визначила характер еволюції світового політичного процесу від біполярності у 50–80-х роках XX ст. до прагнення створити однополярний С. п. з державою-гегемоном (або коаліцією держав) чи взагалі в майбутньому під началом світової верхівки.

Про істотне поширення параметрів світового політичного процесу свідчить новий світопорядок, який ще недостатньо легітимізувався, але дуже гостро нагадує людству про себе через війни (Афганістан, Югославія, Ірак тощо) та подальшу інтернаціоналізацію (розширення ЄС, створення ЄЕП та ін.) і сучасну глобалізацію світополітичних (ООН, 7+1, НАТО тощо) та світогосподарських зв'язків, відносин (СОТ, МВФ, СБ тощо).

Структура С. п. — структура світового політичного процесу — складається з множини політично значущої діяльності, політичних відносин, політичних акцій різних за рівнем активності соціальних суб'єктів. С. п. властиві такі риси: різноманіття переплетення інтегральних і дезінтегральних політичних процесів; наявність спонтанних та свідомих політичних акцій; власна субстанціональність соціальних суб'єктів; невизна-

ченість та значна динаміка якісно нових політичних ситуацій; порушення норм міжнародного права, прав людини та громадянина; відчуження особистості від інститутів влади та політичних партій, яке виявляється в абсентеїзмі, міжнародному тероризмі, наркоманії та інших формах соціальної патології.

Реальний С. п. — це складний світ, який відображає взаємовідносини людини та держави в кожний конкретний час. За історичними періодами це виглядає так. На першому — державоцентристському — етапі (приблизно з XVI ст.) підхід до С. п. базувався на положенні про державу як носія верховної влади над людиною. С. п. у межах конкретної території проживання людей являє собою поле тяжіння верховної влади, поле однополюсної спрямованості політики.

На другому етапі зміст С. п. поступово змінювався. Політика і правила політичної гри остаточно були відокремлені від етичних обґрунтувань. У політиці вже бачили поле згоди та виконання деякого розумного суспільного договору у відносинах держави і громадянського суспільства, а також його представників (індивідів та їх груп) між собою. При цьому держава усе ще домінувала над громадянином.

XX століття внесло значні корективи в архітектуру С. п.: з'явилися нові політичні відносини, теоретичні моделі політики, а також політичні актори. Починається третій — соціоцентричний — етап у розвитку уявлень про С. п., коли на зміну положенню про монополію єдиної верховної та суверенної державної влади прийшли ідеї плюралізму, обговорення інтересів різних соціальних груп, які розподіляють між собою сфери впливу на суспільство та державу. Зі становленням у більшості розвинених країн світу демократичних систем змінюється основна парадигма бачення С. п.: від державного моноцентризму до соціального поліцентризму, від домінування державної влади до участі у владі всіх основних груп громадян.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. мають місце ознаки настання нового четвертого — цивілітарного — великого етапу в еволюції розуміння С. п., який має супроводжуватися перетвореннями наукових парадигм та відображати новітні зміни в самому реальному змісті політики, політичного життя людини, у функціонуванні держави. Безумовно, і на цьому етапі роль держави в політиці дуже велика. Більше того, за деякими напрямами вона посилюватиметься, що виявлятиметься у зростанні ролі виконавчої влади та управлінського апарату в усьому світі. Ці тенденції відображатимуть дію закону зростання ролі організації в розвитку сучасної цивілізації.

Мова йде також про виникнення безумовно нових підходів до осмислення політики, політичної влади, політичної людини та держави, які відображають їх взаємовідносини, насамперед у найрозвиненіших країнах світу. Інакше кажучи, концепційні підходи до тлумачення С. п. дають змогу зробити висновок про існування різних соціальних та наукових сторін політики та про багатовимірний характер цієї важливої частини людського буття.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2002; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; *Храмов В. О., Мирончук В. Д.* Основы политологии. — К., 2000.

В. Храмов

Світова організація торгівлі (СОТ) — створена і почала діяти з 1 січня 1995 р. (як міжнародна юридична особа) на базі Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ) — багатосторонньої міждержавної угоди про основні норми митної політики, підписаної 30 жовтня 1947 р. 23 країнами.

СОТ охоплює три основні угоди: Генеральну угоду про тарифи і торгівлю, Генеральну угоду про послуги, Угоду про охорону прав інтелектуальної власності. Відповідно до цих угод у структурі СОТ функціонують три ради: з питань торгівлі товарами, з торгівлі послугами, з торговельних аспектів прав на інтелектуальну власність, що утворюють Генеральну раду СОТ. Вищий орган СОТ — Конференція міністрів країн-учасниць, яка скликається не менше одного разу на два роки. В період між конференціями діють Генеральна рада і Генеральний директор — вища виконавча посадова особа СОТ, покликана реалізовувати рішення Конференції міністрів і Генеральної ради через керований нею Секретаріат організації. Рішення в СОТ приймаються голосуванням. У Конференції міністрів і в Генеральній раді кожна країна-учасниця має

лише один голос. Рішення (угода) вважається прийнятим, якщо за нього віддано не менше двох третин голосів. У структурі СОТ діє Третейський суд для розв'язання суперечок між країнами-учасницями організації. До цього суду сторони (або одна з них) можуть звернутися у тому разі, якщо їх проблему не вдалося вирішити через посередництво узгоджувального підрозділу робочої групи Генеральної ради.

Україна подала заяву про прийняття її до цієї міжнародної економічної організації. Переговори між Україною і СОТ тривають з 1995 р. СОТ не влаштовує, зокрема, митна політика України, розміри акцизів на низку імпортних товарів, рівень захисту прав інтелектуальної власності. Тому для інтегрування в СОТ Україні необхідно привести свій зовнішньоекономічний режим у відповідність до вимог СОТ, що передбачає внесення значних змін в українське законодавство.

На сьогодні членами СОТ є 148 держав, у тому числі 7 республік колишнього СРСР (Вірменія, Грузія, Естонія, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова). Заяви про вступ до СОТ подали Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан, Україна.

Е. Базовкін

Світовий Конгрес Українців — закордонне громадське об'єднання українців, одна із наймасовіших громадсько-політичних інституцій української діаспори. Створений на I Конгресі, що відбувся в листопаді 1967 р. у Нью-Йорку і в якому взяли участь делегати від 230 організацій як представників релігійного, соціального, політичного, економічного й культурно-освітнього життя своїх країн. До листопада 1993 р. Світовий Конгрес Українців мав назву Світовий Конгрес Вільних Українців, проте у зв'язку із здобуттям Україною незалежності на VI конгресі було прийнято рішення про зміну назви організації.

Основними завданнями СКУ проголошено: подання допомоги українському народу у його боротьбі за волю і державну незалежність; боротьба за здійснення прав українського народу згідно із Загальною Декларацією прав людини; координація діяльності членів СКУ; збереження української національної ідентичності, мови, культури і традицій.

До складу СКУ входять як центральні українські репрезентації в державах поселення зарубіжних українців, так і окремі діаспорні організації зі статусом загальнодержавних. Найвищим законодавчим органом СКУ є конгреси, які відбуваються кожні 5 років. Виконавчим органом СКУ є Секретаріат, який діє як: а) пленум (проходить один раз на рік, планує діяльність СКУ і вирішує поточні її питання в період між конгресами); б) президія (реалізує в життя постанови конгресів і пленумів Секретаріату). Центральні органи СКУ розташовані в м. Торонто (Канада). Фінанси Секретаріату формуються із щорічних виплат усіх членів СКУ за нормою, що встановлює Секретаріат, та добровільних пожертвувань і дотацій.

Контрольна комісія здійснює контроль фінансів і діловодства Секретаріату щороку перед пленарними нарадами Секретаріату.

На I Всесвітньому форумі українців СКУ увійшов до складу новостворюваної Української всесвітньої координаційної ради, а його президент став одним із заступників голови УВКР.

У рамках СКУ працюють комісії за галузевими напрямками: Комісія прав людини (виконує координаційну, інформативну і документаційну роботу, пов'язану із захистом прав людини в Україні та зарубіжних українців); Комісія національних прав, яка до 1988 р. називалася Комісією деколонізації СРСР при СКВУ, виконує завдання захисту національних прав українського народу у співпраці з іншими поневоленими народами; Комісія українських молодечих організацій (займається організацією співпраці між представниками проводів молодіжних організацій та із Комісією прав людини, Світовою координаційною виховно-освітньою Радою, українськими церквами, українськими студентськими й спортивними організаціями); Екологічна комісія (бере участь у розв'язанні сучасних екологічних проблем України, координує програми екологічних гуртків у державах, де функціонують українські організації, сприяє обміну технологіями між Україною та державами Західного Світу, залучає до співпраці спеціалістів з екології та пов'язаних з нею наук); Олімпійська комісія (сприяє діяльності Національного олімпійського комітету України та національних спортивних федерацій України, розширенню зв'язків з іншими спортивними феде-

раціями, діаспорою та засобами масової інформації); Світова комісія декади української родини (планує і координує діяльність щодо збереження української родини поза межами України); Фінансово-дорадча комісія (планує проекти для фінансово-господарських потреб СКУ); Комісія голодового геноциду 1932–1933 рр. (зобов'язана була розслідувати голодомор в Україні (1932–1933 рр.). Вона ініціювала створення Міжнародної комісії розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. у складі відомих юристів 7 країн. Комісія припинила свою діяльність звітом у травні 1992 р.); Світова координаційна виховно-освітня рада (координує діяльність педагогів та усіх виховних чинників у країнах поселення українців поза Україною для осягнення виховного ідеалу українця в діаспорі: "Українець в діаспорі — це повноцінний громадянин своєї країни, пов'язаний з українським народом узами української мови й культури, особистість якого визначається християнсько-етичними вартостями і творчою працею для України"); Світова рада суспільної служби (ініціює донорові та соціальні програми, здійснює їх координацію та розбудову самодостатніх суспільних служб в усіх зарубіжних українських громадах); Рада для справ культури (координує розвиток діючих українських культурних установ і організацій у всьому світі); Наукова рада (репрезентує українські наукові установи й організації, координує їхню діяльність, а також сприяє розвиткові української науки у світі); Українська світова кооперативна рада (координує працю усіх кооперативів української діаспори і підтримує зв'язки з іншими кредитно-кооперативними організаціями); Рада українських комбатантських організацій (заохочує українську молодь до вивчення військових наук, налагоджує зв'язки із зовнішніми неукраїнськими колами і пропагує серед них українську справу).

За час існування СКУ відбулось вісім його конгресів. Сім із них проходили на Американському континенті. VIII Конгрес СКУ був проведений 18–21 серпня 2003 р. у м. Києві. На Конгрес було запрошено близько 300 делегатів. За даними організаційного комітету СКУ, зареєструвалося 250 делегатів з 27 країн. Кількість гостей Конгресу становила близько 200 осіб. Метою зібрання представників громадських організацій — членів СКУ було таке: підбиття підсумків діяльності організації, її структурних підрозділів, колективних членів за звітний період, аналіз стану української діаспори в різних країнах світу, визначення проблем закордонного українства та шляхів їх подолання, пошук ефективних форм поліпшення підтримки Україною закордонного українства, створення відповідних програм і рекомендацій. На Конгресі було зазначено, що СКУ став юридичною особою в Канаді, а також був прийнятий до ООН на правах неурядової організації, тобто отримав дорадчий голос в ООН як громадська організація. В останній день роботи Конгресу було підбито його підсумки та обрано керівний склад СКУ. Президентом СКУ втретє обрано Аскольда Лозинського. Посаду першого віце-президента СКУ обійняв Євген Чолій (президент Конгресу українців Канади), віце-президентом СКУ обрано Марію Шкамбару, генеральним секретарем СКУ — Віктора Педенка.

VII Конгрес СКУ. Звіти 1998–2003. 18–21 серпня 2003 року. — К., 2003.

О. Антонюк

Світська влада (*temporal power, secular authorities*) — влада церковна, мирська, громадянська.

М. Головатий

Свобода (*freedom, liberty*) — 1) можливість прояву суб'єктом своєї волі; 2) незалежність, відсутність будь-яких незручностей або обмежень для влади або для членів суспільства; 3) взагалі відсутність обмежень; 4) стан того, хто не перебуває у неволі.

М. Головатий

Свобода слова — одна з наріжних демократичних свобод громадянського суспільства. С. с. — право кожного громадянина вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово аби в інший спосіб, зокрема з допомогою ЗМІ. С. с. гарантується Конституцією України. Право на С. с. може бути обмежене лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, охорони здоров'я громадян, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. В Україні забо-

ронено створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації.

Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Свобода совісті — багатоаспектне явище суспільного життя. В морально-філософському розумінні С. с. — можливість кожної людини діяти згідно з особистими переконаннями, самостійно, відповідно до визначеного самою особистістю світогляду оцінювати свої дії, діяти на основі свого особистого рішення за велінням совісті (не порушуючи при цьому діючих у суспільстві соціальних норм). Ставлення до релігії є однією зі сторін цієї проблеми. В політичному плані С. с. розглядають як один з аспектів демократії. З юридичної точки зору С. с. належить до основних особистих прав людини і є однією зі складових демократичних свобод. На практиці люди часто стають заручниками своїх звичок, схильностей, характеру, необмеженого здійснення потреб, що не завжди призводить до бажаного задоволення і взагалі не може вважатися ознакою моральної свободи, свободи волі чи свободи совісті.

Словарь по этике. — М., 1989.

В. Захожай

Свободи політичні — різновид соціальних свобод, що виявляються як сукупність політичних і правових норм і визначають соціально-політичний статус людини і громадянина, право на участь у вирішенні державних справ та можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. С. п. передбачають: визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які являють собою продукт взаємодії особистості, суспільства і держави і об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку економічної, духовної, соціальної та політичної сфери; умову самоствердження індивіда у політичному житті, ступінь відображення духовного стану сучасної цивілізації (сучасної не в розумінні сьогодення, а відповідно до того, як вона формувалась з часом, аж поки не набула своїх нинішніх рис); сумарний вираз сучасної політичної ситуації. Як конституційно-правова категорія С. п. спираються на основні права людини, передусім на право вільного розвитку, і відображають внутрішню здатність суверенного суб'єкта політичних відносин до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення в політичній сфері і спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і цілей. Це суб'єктивні свободи у політичній сфері або переважно у цій сфері. Вони справляють істотний вплив на все буття людини, відображають поведінку індивіда, усвідомлення ним політичного досвіду і власного стану. С. п. опосередковують взаємовідносини особи і держави як політичної організації суспільства, особи і органів державної влади і місцевого самоуправління, особи і народу, суспільства загалом як носія і джерела влади, особи і політичних партій та інших інститутів держави і суспільства. З точки зору політології вони спрямовані на визначення субординації людини, її свободи у державі; на характеристику людини як суб'єкта політичного життя; на з'ясування того, як відбувається політична соціалізація індивіда, які є резерви для становлення нового типу політичної свідомості; на визначення політичної поведінки особи, способів і напрямів її дій у системі владних відносин політичного життя, що пов'язано з відсутністю залякування чи домінування.

Свободи політичні властиві, як правило, лише громадянам країни, а не всім особам, що проживають на її території, і можуть бути реалізовані як індивідуально, так і завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими свободами, у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур. Сучасні конституції визнають за всіма громадянами рівний політичний статус, що знайшло відображення у принципі рівності всіх перед законом.

Історично в науковому, політичному, правовому й практичному вжитку С. п. конституювалися як категорії права, що формує їх нормативну структуру у суспільному бутті людей, визначає межі досягнутої свободи і знаходить свій вияв у законодавчому закріпленні прав, свобод і обов'язків громадян у конституціях та інших законодавчих актах більшості держав світу. Слід зазначити, що

законодавство надає людині свободу у такий спосіб, щоб ця свобода не могла бути використана проти інтересів суспільства, держави та інших громадян. Тобто С. п. є у своїй основі визнаними або наданими законом можливостями користуватися і розпоряджатися тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або політичну потребу у такий спосіб, аби не порушувати права інших. У зв'язку з тим, що за своєю юридичною природою і системою гарантій політичні права і свободи ідентичні, чітко розмежувати їх досить важко, тому їх часто ототожнюють і всю сферу політичних прав із чітко визначеними повноваженнями називають свободами, розглядаючи їх як рівноцінні явища. Однак С. п. мають свою специфіку і вказують на ширші можливості індивідуального вибору, їх розуміють як гарантовану законом автономію громадянина стосовно держави, державної влади й інших громадян. Це образ можливої й дозволеної поведінки громадян у сфері політики. Тоді як політичні права визначають, регламентують конкретні дії людини у сфері політики, виконують функцію офіційного мірила і є показником належного і можливого в громадянському й політичному житті. Співвідношення між С. п. та політичними правами багато в чому визначається в законодавчому порядку.

Пояснюючи сутність С. п., необхідно зазначити, що вони мають два вияви — негативна та позитивна свободи. І. Берлін тлумачить першу як свободу від гноблення, рабства, залежності, від втручання інших. Вона забезпечується наданням формально юридичних прав і ставиться понад усе в класичному лібералізмі та сучасних лібертаризмі й консерватизмі. А другу — як свободу панування над самим собою, свободу робити вибір згідно з власними уподобаннями, свободу самовиявлення. Вона використовується для розвитку особистих здібностей, реалізації прагнень. Для її досягнення потрібно мати певні соціально-економічні, політичні та культурні умови. Її значення найбільше підкреслюється в соціал-демократизмі та соціальному (егалітарному) лібералізмі. Ці два вияви свободи часто суперечать один одному, аж до взаємного заперечення. І в житті буває складно знайти їх гармонійне поєднання. Негативна свобода підтримує автономність, індивідуалізм і нерівність, позитивна, навпаки, — солідарність, комунітаризм і більшу соціальну рівність. Надмірний акцент на негативній свободі призводить до ігнорування проблем бідності й нездатності значної частини громадян скористатися правами та свободами через матеріальну незабезпеченість, суперечить принципові однакової свободи для всіх. А надмірний акцент на соціальній рівності загрожує індивідуальній свободі.

Світоглядною основою процесу розуміння і становлення С. п. є філософсько-правове вчення про свободу як природний стан людини і розуміння її як реальної, самодостатньої і найвищої соціальної цінності. Концептуальною основою С. п. є формула: "Усі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах". Але ця формула має сенс тільки тоді, коли більшість громадян певного суспільства поділяє цю цінність. Ця концепція сформувалась у процесі підготовки і здійснення буржуазних революцій XVII–XVIII ст. і стала справжнім відкриттям у галузі прав і свобод людини, визначивши нові орієнтири у взаємовідносинах держави і людини — свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальні права людини. Уявлення про С. п. неодноразово змінювалося й наповнювалося субстанціональним змістом.

У найзагальнішому вигляді С. п. сформульовані у "Загальній декларації прав людини", яку ухвалила Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р., також уточнені й розвинуті в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейській конвенції з прав людини і основних свобод і в 13 Протоколах (1950 р.), які її доповнюють, та в інших міжнародних правових документах у галузі прав і свобод, що слугують основою для розробки національного законодавства з питань прав і свобод людини й громадянина. До С. п. належать: свобода совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок, свобода мирних зборів та маніфестацій, право на свободу асоціацій, свобода отримання інформації, право на участь у рухах, мітингах, демонстраціях, право на участь в управлінні суспільством і державою як безпосередньо, так і через своїх представників, право обирати й бути обраним, право на об'єднання у політичні партії та політичні організації, право на вільний пошук, право на звернення, свободу інтеграцій, право петицій тощо. За своїм змістом С. п. є, як правило, багато-

гранними явищами, кожне з яких є комплексом, групою прав і свобод і має систему гарантій правового, організаційного, політичного та економічного характеру.

У процесі розвитку людства С. п. стали однією із загальновизнаних, абсолютних, найвищих соціальних цінностей. Їх визнання та практичне здійснення є основним критерієм і першоосновою відкритого громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави; неодмінною умовою функціонування всіх інших видів свобод, оскільки становлять основу системи демократії і виступають гарантією громадянських, індивідуальних, соціально-економічних прав; запорукою свободи від втручання держави в особисте життя людини. Соціальна взаємодія передбачає певну координацію людської діяльності і поведінки за допомогою цінностей, норм і санкцій, тобто примус неминучий, і це є необхідним обмеженням свободи. Рівень реального забезпечення С. п. у різних країнах зумовлений історично, соціально, політично, умовами становлення державності. Отже, С. п. не можуть бути абсолютними, вони відносні й існують у певній системі координат, які зумовлені загальним рівнем і характером конкретного суспільства та існуючої влади. Вони починаються відтоді, коли набувають чинності прийняті в державі закони, коли людина самопізнає шляхи індивідуального вибору як суб'єкт політичних дій, тобто коли відбувається самовизначення особи стосовно держави і влади, її законів, що зумовлюють раціоналізм політичного життя і забезпечують громадський правопорядок.

Свободи політичні є важливим чинником стимулювання політичної активності громадян, здійснення глибинних державотворчих процесів, сприяння духовному оновленню суспільства. Вони також передбачають певну відповідальність громадян за розвиток політичного процесу. Широке залучення громадян до політичного процесу, децентралізація і контроль над прийняттям найважливіших рішень поліпшують перспективу досягнення справжньої свободи. Ефективність політичної участі громадян у політичному процесі залежить від цілого комплексу матеріальних і духовних факторів та їх комбінацій, зокрема від загальної, політичної та правової культури, існуючого рівня добробуту населення та характеру політичного простору тощо. Слід наголосити, що в демократичному суспільстві влада в жодному разі не повинна вимушено залучати громадян до політичного життя, тому що це є порушенням С. п., які передбачають можливість вибору і добровільної участі в політичному процесі. Хоча сучасні держави й намагаються залучити громадян до активної участі в державних справах.

Практична цінність С. п. полягає в їх реальності, під якою розуміють можливість здійснення повноважень, що випливають із їх змісту і забезпечуються низкою гарантій, які залежать від рівня демократії, розвитку економіки, політичної і правової культури, від встановлених законом обмежень та достатньої соціальної і політичної рівності. Гарантії поділяються на конституційні, юридичні, морально-політичні, економічні, соціальні та ідеологічні. Важливою передумовою існування С. п. є конституціоналізм, який повинен чітко визначити принципи соціального існування людей у демократичному суспільстві. Рівень реального забезпечення С. п. залежить від форми правління в державі (республіканська, монархічна) та форми політичного режиму. Вони не сумісні з тоталітаризмом, тому що зумовлені цілком протилежними принципами: автономії особистості від держави, пріоритету особистих інтересів над державними, плюралізму тощо. Тільки сильна, незалежна, демократична держава із розвиненою правовою системою — визначальна умова існування та реалізації С. п. Демократія справедливо може вважатися таким устроєм, за якого найменш утиснена і найлегше може бути досягнута свобода. Але (і це слід підкреслити особливо) на варті свободи повинні стояти самі громадяни.

Основною метою прогресивних політичних режимів є перетворення С. п. із формальних на реальні. Вирішення цього важливого завдання є нагальною потребою розвитку сучасної України. Зафіксована в Конституції України концептуальна тріада у визначенні нашої держави як демократичної, правової, соціально орієнтованої переводить проблему С. п. у площину практичної діяльності, спрямованої на реалізацію названих положень, які значною мірою мають характер цільових настанов, ціннісних ідеалів та нормативів. Чинна Конституція України гарантує право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управ-

лінні державними справами (ст. 38); право на мирні збори та маніфестації (ст. 39); право на звернення (ст. 40). Водночас цілком очевидно, що реальне існування та забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності в Україні ще досить далеке від належного і має значною мірою лише формальний характер. Для цього є ряд об'єктивних причин: економічних, правових, державно-політичних. Проте закладений у Конституції України значний демократичний потенціал є надійним фундаментом боротьби громадян за свої права, свободи й гідність.

Берлін Ісая. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. О. Коваленка. — К., 1994; Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В. В. Копєйчикова. — 2-ге вид., допов. — К., 1998; Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. — К., 2002; *Гаєк Ф. А.* Конституція свободи / Пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. — Львів, 2002; *Колодій А. М., Олійник А. Ю.* Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. — К., 2003.

П. Дьомкін

Сегмент влади (*segment of power,* від лат. *segmentum* — відрізок) — за аналогією з геометрією виділення (виокремлення) певної частини кола влади і визначення її ролі і змісту.

М. Головатий

Сегментація влади (*power segmentation*) — розподіл усього кола справ, масиву влади за конкретними ділянками, її частинами.

М. Головатий

Сегрегація (від лат. *segregatio* — відокремлення) — у соціальних відносинах вид расової, етнічної, національної, релігійної, статевої дискримінації, що виявляється у територіальному, політичному, культурно-освітньому, зокрема релігійному тощо відокремленні одних рас, етносів, націй тощо від інших (поселення, навчання, заборона чи обмеження релігійних вірувань, участі у політичних процесах тощо). У другій половині XX ст. расову дискримінацію в основному подолали (скажімо, у США), але у сучасному світі мають місце інші форми дискримінації (позбавлення громадянства цілих етносів тільки тому, що вони не належать до корінної нації, вигнання мігрантів тощо).

Banton M. Racial and Ethnic Competition. — Cambridge, 1983; Основи демократії. — К., 2002; Націоналізм. Антологія. — К., 2000; Політичний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Н. Рижко

Секуляризація (від пізньолат. *saecularis* — мирський, світський) — перетворення церковної і монастирської власності (переважно землі) на світську, державну власність. В Західній Європі перехід особи з духовного стану в світський відбувався з дозволу церкви. З кінця XIX ст. цим терміном позначалася будь-яка форма емансипації від релігії та церковних інститутів, процес звуження сфери функціонального впливу релігії, церкви на життєдіяльність соціуму, індивіда, звільнення сегментів їх життя від опіки релігійних інститутів, від релігійно-церковного санкціонування.

Секуляризація як суспільне явище має тривалу і непросту історію. Термін С. був введений до практичного обігу в 1646 р. під час переговорів стосовно підписання Вестфальського мирного договору і в своєму початковому значенні відображав процес конфіскації церковних і монастирських володінь. В історичному контексті С. — це не тільки експропріація церковних земель, майна, а й процес відокремлення церкви від держави, десакралізація політики, права, моралі, культури, науки, створення світської системи освіти, поглиблення кризи довіри щодо релігії, її можливостей на індивідуальному рівні. В узагальненому вигляді С. постає у двох вимірах: 1) "об'єктивна секуляризація" — звільнення суспільства, його структурних компонентів, інститутів від впливу релігії й церкви (позначається поняттям "лаїцизація"); зміни в змісті, доктринальних установках, культовій практиці окремих конфесій, діяльності релігійних організацій, їх прагнення вписатися в контекст суспільного прогресу, дати адекватну відповідь на вимоги часу; 2) "суб'єктивна секуляризація" — чітка тенденція зниження рівня і звуження сфери впливу релігії, релігійних інститутів на свідомість індивіда, на його буття.

Причини С. багатопланові й відображають у своїй основі складні й суперечливі за своїм змістом історичні, суспільні, екзистенціальні чинники (структурна диференціація суспільства, процеси світоглядної плюралізації останнього, розширення кордонів релігійного плюралізму). С. перебуває в прямій (хоча і контрадикторній) залежності від утвердження в соціумі принципів свободи совісті. Релігія дедалі більше стає справою особистого вибору індивіда, справою його совісті. Постаючи як важлива "глобальна характеристика" сучасного суспільного розвитку, С. не є процесом, що веде до занепаду релігії, її відмирання. С. сприяє інноваційним структурним змінам у релігійних системах, їх модернізації. Стверджуючи світський дух, притаманний сучасній людині, вона сприяє розширенню простору її автономії, її свободи.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Р. Чорней

Селекція влади (*power selection*, від лат. *selectio* — вибір, добір) — фактично відбір найкращих спеціалістів для владної діяльності (наприклад, державних службовців); вибір влади.

М. Головатий

Сенека Луцій Анней (бл. 4 до н. е. — 65 н. е.) — римський філософ і політичний діяч. Народився в Кордові (Іспанія) в сім'ї вчителя. Політичну діяльність розпочав у Римі. Був учителем Нерона, головним радником останнього на початку його владарювання. У 65 р. С. запідозрили у змові проти Нерона і змусили скоїти самогубство. С. був автором двох відверто політичних творів — сатири на обожнювання Клавдія та трактату, а також віршованих драм. Багато роздумував стосовно феномену "влада", зокрема писав про неї й у трактаті "Про милосердя", присвяченому Нерону. Вважав милосердя найважливішою чеснотою кожного монарха, який має необмежену владу і може здійснювати її на власний розсуд. С. розглядав суть і особливості республіканського та імперського способу правління, рабства і суспільного ладу загалом.

Griffin M. T. Seneca: a Philopher in Politics. — Oxford, 1976; Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Сенченко Микола Іванович (нар. 1945) — український вчений, політолог, журналіст. Доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України. Закінчив факультет обчислювальної техніки Харківського інституту радіоелектроніки. Працював інженером, науковим співробітником, викладачем, з 1985 р. був директором Центральної наукової бібліотеки Академії наук України, потім — проректором Національного університету "Києво-Могилянська академія", Київського державного університету культури. В 1995 р. став директором Книжкової палати України. Автор понад 200 наукових і публіцистичних праць, з них п'ять — монографії, учасник багатьох наукових форумів, конференцій. З-поміж праць С. особливо помітними є такі: "Біла книга України, або Вашингтонський консенсус в дії. Наслідки економічних реформ 1991–2001 років" (спільно з Ю. І. Збітнєвим); "Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології"; "Общество истребления — стратегическая перспектива "демократических реформ".

М. Головатий

Сепарація (лат. *separatio*, від *separo* — відокремлюю) — відокремлення, розділення на складники; відокремлення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом перетворюється на самостійний етнос.

О. Антонюк

Сепаратизм етнічний (англ. *separatism*, від лат. *separatus* — відокремлення) — ідеологія та практика дій суспільно-політичного руху, що спрямовані на встановлення суверенітету етнічної спільноти на території її проживання в межах існуючої держави, відокремлення території і створення власної держави або її приєднання до іншої (іредентизм). С. е. являє собою найпоширеніший в історії людства тип сепаратизму. Такий його характер зумовлений тим, що абсолютна більшість етносів не є розсіяними, їх життєдіяльність відбувається у тісному зв'язку с територією. Крім того, етнічні інтереси здатні інтегрувати та виражати будь-які інші колективні соціальні інтереси, а етнічні почуття — стимулювати та емоційно підтримувати тривалу політичну боротьбу. За своєю специфікою С. е. є формою вияву міжетнічного конфлікту і виникає в результаті зіткнення інтере-

сів двох і більше етнічних спільнот, що живуть у межах території однієї або сусідніх держав. Основним питанням міжетнічного протистояння є боротьба за владу за допомогою різноманітних мирних та збройних методів, а також шляхом створення форм, механізмів та інститутів суверенності повноважень представників етнічної групи у забезпеченні її інтересів у межах певної території. З точки зору основної мети С. е., найпоширенішими в сучасній політичній практиці формами встановлення етнічного контролю над територією свого проживання в межах існуючої держави є такі: національно-культурна та адміністративна територіальна автономія; статус рівноправного політико-правового суб'єкта федерації (кантон, штат). Формами етнополітичних новоутворень є приєднання до території іншої держави та створення власної незалежної держави. Більш складними та відносно нестійкими, часто перехідними наслідками практики С. е. можуть бути федерації та конфедерації. Причому історію С. е. характеризують не лише процеси реального створення інститутів етнічної влади над територією (особливо її відокремлення), а й використання сепаратистських гасел та акцій з метою політичного тиску та отримання політичними лідерами, елітами, населенням необхідних (рівних з іншими або більших ніж для інших етнічних груп) економічних, політичних, інформаційних та інших ресурсів. Системною соціально-історичною та політичною передумовою, комплексною причиною С. е. є те, що більшість існуючих кордонів між державами (включно з міжнародно визнаними) є випадковими, довільними, вони постійно змінюються та зовсім не збігаються із хоча б умовними межами розселення етнічних спільнот, у тому числі великих за кількістю націй. В сучасних умовах до цього додається своєрідний каталізатор сепаратистських процесів — світовий ідейний тріумф принципу "права націй на самовизначення" та проголошених для його захисту абстрактних норм міжнародного права. Як правило, причинами С. е. є політико-правова дискримінація через: позбавлення етнічних меншин права участі її представників у роботі центральних органів державної влади або можливості формування органів місцевого самоврядування на території її проживання, заниження статусу етнічної спільноти у національно-територіальній структурі держави; ігнорування/заперечення її права на форму національного самовизначення, що відповідає кількості населення. До причин сучасного С. е. також належать попередні та несправедливі (частіше справжні, іноді уявні) державно-територіальні утворення, що ґрунтувалися на примусовому приєднанні (об'єднанні) територій, особливо внаслідок знищення держав, що існували раніше, зміни етнічного складу територій, перетворення адміністративно-територіальних кордонів тощо. Серед економічних чинників С. е. впливовими в сучасних умовах стають: економічна нерівність у стані та темпах розвитку різних етнічних територій держави; тривалий несправедливий перерозподіл державних витрат порівняно з податковими надходженнями від територій, і навпаки, надання їм податкових пільг, дотацій, фінансової і технологічної допомоги тощо. В економічному вимірі найнестабільнішою поліетнічною державою, як правило, є та, в якій виникає система "етнічного колоніалізму" або поділ на "центр" та "периферію", що стимулює більш розвинені периферійні етнічні/національні спільноти до відокремлення (наприклад, республіки Прибалтики в СРСР). До найпоширеніших у світі культурно-лінгвістичних причин С. е. належить невідповідність законодавчо встановлених сфер використання мов (освіта, судочинство, держслужба тощо) "мовній мапі" та уподобанням основних етнічних груп населення. Найчастіше це виявляється у впровадженні державної монополії однієї з мов населення на всій території країни, що фактично породжує на практиці обмеження використання інших мов, а опосередковано перетворюється на чинники порушення соціальних та політичних прав людини (таких, як право на громадянство, працю, освіту, обрання на державну посаду). В цьому разі державну національну політику у мовній сфері представники етнічних/національних меншин країни сприймають як політику насильницької асиміляції або поштовху до еміграції. Аналогічно до культурно-мовної дискримінації діє фактор етнорелігійної нерівності статусів та світоглядних орієнтацій груп населення в межах спільної території проживання. Однак суміш етноцентризму, політизованої етнічності та релігійних пе-

реконань може породжувати вкрай загрозливі форми сепаратизму, що орієнтуються на використання екстремістських та терористичних засобів боротьби (наприклад, Північна Ірландія). У світовій історії не рідкісні випадки, коли сепаратистські настрої та тенденції, включаючи "експорт тероризму", інспіруються та підтримуються з-за кордону. В цьому разі причиною стають передусім міждержавні протиріччя, наміри правлячої еліти однієї чи групи держав послабити соціально-політичну стабільність її регіонального або стратегічного конкурента. Однак така політика штучної зовнішньої підтримки С. е. в окремих державах часто призводить до неочікуваних негативних наслідків, дестабілізації ситуації не в одній країні, а в цілому регіоні, переростаючи у війни між державами чи їх політичними коаліціями. В минулому та сьогодні найактивнішим творцем С. е. є економічні та політичні еліти. У своїх інтересах вони використовують об'єктивні та суб'єктивні складові ситуації міжетнічного протистояння і конфронтації, спрямовуючи їх на необхідну форму і рівень політизації етнічності. Еліти виконують основні функції з ідеологічного, кадрового, фінансового забезпечення сепаратистського руху, політичну мобілізацію етнічної спільноти, моральну легітимацію цілей і методів її боротьби. Унаслідок перемоги С. е. еліти одержують і основні його здобутки у вигляді різноманітних благ, які надають владні повноваження в межах суверенної території. Відносно новими причинами С. е. сучасності стала екологічна дискримінація. Здебільшого це активна експлуатація природних ресурсів території проживання етнічних меншин (наприклад, вирубка лісів на землях автохтонного населення у Бразилії), внаслідок чого руйнуються традиційні умови відтворення їх культури, з'являється загроза виживанню самої етнічної групи. Основними підходами для подолання С. е. є силовий та політико-правовий. Перший шлях передбачає ведення військових дій проти сепаратистського руху, арешт його учасників, депортацію (іноді більшої частини етнічної спільноти), різні форми блокади території проживання "сепаратистів", розпалювання збройних конфліктів між угрупованнями сепаратистів, проведення терористичних акцій проти їх лідерів. У широкому значенні сутністю політико-правового шляху подолання С. е. є те, що це сукупність різноманітних форм переговорного процесу, переведення діяльності учасників сепаратистського руху у відносно "правове" русло вирішення проблем. Цей шлях передбачає використання існуючої міжнародної правової бази (хоча вона і є суперечливою), залучення до вирішення задекларованих сепаратистами проблем як арбітрів та контролерів міжнародних організацій, вдосконалення внутрішнього законодавства як основи для захисту інтересів та прав етнічних меншин, а в разі необхідності і внесення змін до державно-територіального устрою. Останнє стосується не лише реалізації права народу на самовизначення і відокремлення, а й інших форм встановлення суверенітету народу в межах території його проживання. В умовах поліетнічної держави магістральний політико-правовий шлях запобігання та подолання С. е. — практичне втілення не так принципів ліберальної (часто-густо лише електоральної) або елітарної демократії, як демократії плюралістичної. Це передбачає створення різноманітних інститутів політичного представництва та механізму переговорного процесу різноманітних етнонаціональних груп населення задовго до виникнення відкритого етнічного протистояння та конфлікту між ними. Такими ефективними формами інституціоналізованого політичного діалогу між різними етнічними групами населення можуть бути урядові коаліції (є квота від етнічних територій), право взаємного вето, референдуми, політичні партії та суспільно-політичні організації, національно-культурні товариства, територіальне самоврядування тощо. Незважаючи на багатоетнічний склад населення, Україна змогла уникнути гострих та масових міжетнічних конфліктів, переростання сепаратистських настроїв національно-етнічних меншин на різних територіях країни в сепаратистські рухи. За роки незалежності України основною тенденцією С. е. було протистояння між центральним урядом та етнополітичними рухами з метою підвищення державного статусу автономії АРК або створення органів влади для представництва інтересів власної етнічної групи (російське та кримськотатарське населення в АРК). Найбільш радикально сепаратистські гасла іредентистського характеру були проголошені в ході президент-

ської виборчої кампанії 2004 р. органами місцевого самоврядування в східних областях України.

Абашидзе А. Х. Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-правовые проблемы) // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 2; *Аренд Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. — К., 2002; *Гелнер Е.* Нації і націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. — К., 2003; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред В. С. Крисаченка. — К., 2003; *Майборода А. Н.* Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. — К., 1993; *Нікітюк В. О.* Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правничий аспект). — К., 1996; *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави. — К., 1999.

В. Вілков

Сила влади (*force of power*) — міць, вплив владарюючих осіб і органів влади. Важливими є ознаки, показники, критерії С. в. (справжній авторитет, дотримання законності і порядку, вимогливість, виконавська дисципліна підлеглих тощо.).

М. Головатий

Сима Цянь (145–86 до н. е.) — давній китайський історик. Влада в уявленні С. Ц. — це управління людьми, тому правитель повинен знати природу людини з усіма її властивостями. У цьому разі можна обрати той бік цієї природи, спираючись на який можна ефективно керувати людьми. Найважливішими з точки зору соціального управління є, на думку С. Ц., такі характеристики людської натури, як прямодушність (емоційна сфера), інстинкт поважання (вольова сфера) та прагнення до творчості (пізнавальна сфера). Історія показала, що можна, спираючись на ці властивості людської природи, керувати людьми та сприяти суспільному розвитку, але історія показала також, що кожна з цих властивостей несе в собі і негатив. Тому, як вважав С. Ц., зазначені принципи соціального управління призводять з часом до суспільної кризи: до здичавілості, тобто моральної відсталості — в першому випадку, і до сліпого культу влади — в другому; до показового, наукоподібного — в третьому. Природно, що історія і "скасовувала" поступово кожен з цих принципів, замінюючи його наступним.

Гончаров В. Руководство для высшего управленческого персонала. — К., 1993; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

Символіка державна (від грецьк. *symbolon* — знак, ознака, прикмета, умовне позначення якогось предмета або явища) — одна із значущих підвалин культури, важлива категорія науки, мистецтва. Символіка, тобто сукупність символів, це речові, графічні, звукові умовні знаки або умовні дії щодо якогось явища, поняття, ідеї. Останнім часом термін "символіка" асоціюється з державними символами. С. д. — найвищі відзнаки держави, що засвідчують її суверенітет. С. д. — це офіційно закріплені в законодавстві країни художньо-графічний знак (герб), кольорове або різнокольорове, часто з певним зображенням полотнище (прапор), урочисто-величальний музично-пісенний твір (гімн). С. д. відображає історичні, національні та політичні ідеї, традиції, основні принципи суспільної моралі і виконує політичну, ідеологічну, представницьку та патріотично-виховну функції.

Державна символіка України: Навч. посіб. — К., 2004; *Лопаєва Д. Т.* Виховне значення політичної символіки // Матеріали наук.-практ. конф. (квіт. 1998 р.) — К., 1998.

А. Тороп

Символіка політична — невіддільний атрибут політики, ідеології, культури, що являє собою сукупність виразних засобів, різноманітних знаків, символів, предметів або актів людської діяльності і поведінки, які є культурною пам'яттю певних соціальних груп чи всього суспільства і надають політичному життю, політичним діям, різним формам матеріалізації політики явний, надто очевидний, підкреслений чи, навпаки, прихований зміст. С. п. доповнює, оформляє, робить більш виразним основне політичне значення політичного акту і безпосередньо пов'язана з політичною владою та підтриманням ієрархії в суспільстві. В сфері політики символіка поєднує ідеальне поняття влади і суспільної діяльності з конкретними діями людей і матеріальними

об'єктами та предметами і використовується як інструмент управління і маніпулювання свідомістю мас з метою підпорядкування владі. Як образне втілення тієї чи іншої ідеї, що впливає не тільки на свідомість, а й на почуття людей, С. п. спрямована на їх пробудження і стимуляцію активності у політичному житті. Суть С. п., її ефективність полягає в гармонії з буквою і духом політики. Стан і характер С. п. справляють істотний вплив на формування і функціонування політичної системи та її інститутів, на особливості політичного режиму, взаємовідносини між громадянами і владою, на формування соціальних установок, які регламентують поведінку і ціннісні орієнтації людей у політичній сфері та їх громадсько-політичних організацій. Як основа ідеології, засіб ідентифікації і консолідації суспільства, С. п. розвивається відповідно до розвитку матеріальної та духовної культури. Тому її характерні риси й особливості зумовлені конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та іншими чинниками. Зміст і спрямованість С. п. обґрунтовуються, визначаються та впроваджуються державою, політичними партіями, суспільними рухами, громадськими організаціями.

Символіка політична складається із різного роду знакових систем, які мають різне політичне значення і обслуговують політичний процес властивими їм засобами. Політичними символами можуть бути люди, речі, явища тощо. Властивістю таких символічних знаків є лаконічність, однозначність, виразність, простота, ясність, доступність, розрахунок на масове сприйняття. С. п. має складну структуру і включає кілька основних знакових систем політичного процесу. Згідно з функціональним призначенням і структурними особливостями в ній можна виокремити: національно-державні та партійні символи і емблеми (герб, прапор, гімн тощо); архітектурно-скульптурні символи (важливі будівлі, архітектурні комплекси, споруди, що мають значення в політиці, пам'ятники політичним діячам, меморіали тощо); відзнаки (знаки влади, рангів, політичної ієрархії, ордени, медалі, значки, титули, форма одягу тощо); грошові знаки (гроші є важливим чинником політики і їхнє місце серед інших валют символізує могутність держави); наочно-агітаційні символи (плакати, гасла, листівки, політичні портрети і фотографії, політична карикатура, теле- і радіореклама тощо); ритуально-процесуальні символи (надають політичному життю ритм, встановлюють послідовність подій, зумовлюють порядок і неминучість дій, надають політичним діям емоційного забарвлення — це паради, демонстрації, вшанування, порядок ділових і урочистих прийомів, вручення нагород, заміщення посадових постів, присяги, присвоєння звань, урочисте поховання та ін.); предметно-об'єктні знаки (різноманітні предмети і об'єкти, які мають особливе значення для певної спільноти і часто використовуються на гербах і прапорах); політичну топоніміку (пов'язана з назвами національно-державних утворень, населених пунктів, вулиць, площ тощо); політичну моду (одна із складових зовнішнього прояву політики); політико-музикальні символи (гімни, музичні твори, святкові концерти, траурні марші, революційні пісні тощо); політичну мову (особливі мовні конструкції, що застосовуються в політиці, — мова законодавства та адміністративно-правова, управління, спілкування та переговорів, політичного виховання, політичної пропаганди, політична риторика, лозунги тощо); людей — політичних символів; умовно-графічні знаки (зірки, хрести, тризуби, звірі, птахи, грифони, дубові, лаврові та маслинові гілки тощо); математичні величини (що вносять певну конкретність в політику для більш переконливої аргументації, це матеріали статистики, результати голосування, дані переписів, обсяг внутрішнього валового продукту тощо); символи простору і часу (місця політичних подій, терміни обрання президентів, законодавців, пам'ятні дати, протиставлення Захід — Схід, Північ — Південь, Європа — Азія тощо); понятійні символи (групи слів політичного лексикону, які мають певне політичне значення: держава символізує країну, владу, народ; система — тип політичних і суспільних відносин; назви держав, партій, політичних рухів, політичних лідерів (король, президент, вождь) — політичну систему, тип влади, характер політичного режиму; назва документа (закон, декрет, указ, постанова тощо) є символом політичної волі, влади, підпорядкування, тощо). Слід наголосити, що значна частина видів політичних символів належать одночасно до різних типів символіки в наведеній класифікації і можуть вільно по-

єднуватися між собою. Більшість символів має візуальний характер: колір, зображення, що символізують почуття, комбінуються як національні символи; слухові символи, які впливають на слух, — гімни, пісні, марші; рухові символи — салюти, паради, прийоми, процесії тощо.

Символи бувають: неприховані (просте і очевидне значення); приховані (прихований зміст); нейтральні (набувають політичного значення залежно від конкретної ситуації).

У політичному житті С. п. виконує: пізнавальну, виховну, комунікативну, мобілізуючу функції і виступає як засіб ідентифікації та ідеологічного впливу. Основне її функціональне призначення — згуртовувати людей, прихильників тієї чи іншої ідеї і вести їх до нових звершень. У найзагальнішому значенні С. п. є основною формою комунікації між владою і суспільством, засобом зовнішньої і внутрішньої легітимації політики. Допомагає підтримувати групові зв'язки, репрезентувати певну групу в інших системах зв'язків. Через С. п. політичні суб'єкти індивідуалізуються, а також відбувається їх об'єднання (консолідація) або роз'єднання. Завдяки С. п. можна судити про спрямованість політичного життя в цілому, діяльність політичних партій і рухів. Вона активно використовується у передвиборних кампаніях і є засобом ідентифікації та розрізнення партій і суспільно-політичних рухів в умовах боротьби за політичну владу. За ставленням до С. п. можна судити про погляди і стан політичної культури в суспільстві, про підтримку існуючого суспільно-політичного ладу і ефективність ідеології. Важливою умовою успішного використання С. п. є визнання її народом.

Як свідчить досвід розбудови незалежної держави в Україні, особливо гостра потреба в С. п. виникає в період трансформації суспільства, конституювання соціальних груп, що спираються на психологічний механізм ідентифікації.

Слід наголосити, що С. п. — це лише інструмент у руках людей, проте інструмент дуже важливий, і перебільшувати його можливості, як і принижувати його значимість небажано.

Мисюров Д. А. Политика и символы. — М., 1999.

П. Дьомкін

Синдикалізм — соціальний рух або напрям робочого руху, який концентрується на профспілкових організаціях і формах боротьби з метою встановлення робітничого самоуправління в галузі економіки. По суті, це ліва течія самоуправління в галузі економіки. С. досить впливовий у романських країнах, він протистояв і протистоїть реформізму і ревізіонізму, теоретичному марксизму і анархізму. Особливою популярністю С. користувався з 1890 по 1914 р., коли заперечувалася будь-яка участь робітничого руху у репрезентативній демократії. Боротьба за подолання капіталізму, вважалося тоді, має здійснюватись профспілками, але не партіями.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Синергетика (від грецьк. *synergos* — той, що діє разом) — науковий напрям, що вивчає процеси самоорганізації та виникнення, підтримки, стійкості і розпаду структур різноманітної природи. Термін "синергетика" як назва нового міждисциплінарного напряму досліджень був уперше введений в обіг Г. Хакеном у курсі його лекцій, прочитаних у 1969 р. в університеті Штутгарта. С. стала визнаним міждисциплінарним напрямом наукових досліджень, який займається вивченням складних систем, що утворюються з багатьох елементів, частин, компонентів, які взаємодіють між собою у складний (нелінійний) спосіб. Використовувані в С. поняття роблять синергетичний підхід унікальним не лише в концептуальному, а й в операціональному плані. На відміну від інших наукових напрямів, які виникали на стику двох наук, С. спирається на подібність математичних моделей, ігноруючи різноманітну природу описуваних ними систем. Синергетичний підхід здійснює стиснення інформації без будь-яких втрат — за допомогою переходу від змінних чи параметрів стану до параметрів порядку на основі принципу підпорядкування, причому параметри порядку, у свою чергу, є функціями параметрів стану (принцип кругової причинності).

Синергетичне уявлення про процеси самоорганізації складних і надскладних систем склалося на ґрунті вивчення нерівноважних термодинамічних процесів і розроблялося фізиками та математиками. Разом з тим вони виражали впевненість, що основ-

ні синергетичні закономірності мають загальний характер, поширюючись на інші рівні буття природи і на процеси соціокультурні, тим самим потрапляючи в сферу компетенції філософії. Генезис сучасної методології С. ведуть від А. Пуанкаре. З його іменем пов'язані фундаментальні результати, які є підґрунтям сучасної теорії динамічного хаосу, властиві більшості механічних систем, й ідея становлення в скороченому описі — теорія біфуркацій. Від нього простежуються дві лінії — погляд на становлення зсередини, коли спостерігача включено в систему, і його спостереження за нестабільною системою, діалог з нею вносять неконтрольовані збурення, що особливо яскраво продемонструвала квантова теорія, і погляд ззовні — коли система структурно стійка і взаємодією спостерігача на систему можна знехтувати. Останній підхід відповідає грубому опису, коли уявлення про кризу зведено в одну точку — точку біфуркації, в якій рухи динамічної системи набувають нової якості за малої зміни її параметрів, тобто точка біфуркації — це точка, в якій траєкторію руху динамічної системи неможливо описати за допомогою "старих" параметрів, в цій точці система чутлива до найменших змін параметрів і випадкових впливів і передбачити майбутню траєкторію системи майже неможливо. Один з найпотужніших синергетичних методів — теорія катастроф, сутність якої полягає в тому, що спочатку задано онтологію лише одного структурного рівня — це змінні, в термінах яких пишеться біфуркаційне рівняння для параметрів порядку системи. Його розв'язок неоднозначний, за виключенням однієї точки біфуркації, де він нестійкий і стрибком переходить на стійку гілку: відбувається зміна онтології по горизонталі. Це погляд ззовні. Тут не розкривається точка нестабільності, становлення. Усі механізми хаосу за кадром; від одного стану гомеостазу ми відразу переходимо до іншого. Система майже завжди стійка, і спостерігач, точніше, метаспостерігач цілком класичний. Але в цьому підході можна вловити передкризові явища — так звані прапори катастроф: критичне сповільнення характерних ритмів системи, збільшення амплітуди можливих флуктуацій (тобто випадкових відхилень) вікна "вмираючого" параметра порядку в околах точки катастрофи. Рівень спільності теорії катастроф такий, що її моделі, добре відомі в фізиці фазових переходів, починають зараз знаходити застосування в економіці, психології, мистецтві. Наприклад, перед економічною кризою настає стан стагнації, коли характерні періоди обертання капіталу помітно збільшуються. Ці самі ефекти можна спостерігати в явищах природи: затишшя перед бурею, у процесі творчості, в поетичних образах.

Вирізняють три етапи структури кризи: занурення в хаос; буття в хаосі; вихід з хаосу — самоорганізація. При цьому підході неодмінно зіштовхуються з актуалізацією в принципі нескінченної кількості ієрархічних рівнів і онтологічних планів становлення, у принципі нескінченної чутливості нестабільної системи до зовнішніх впливів як з боку всесвіту, так і спостерігача, з принциповою відкритістю і причетністю в стані хаосу до усього, що відбувається, і можливістю каналізування ззовні окремих принципів, не виявлених у стані гомеостазу. Тут спостерігач не може бути класичним, зовнішнім спостерігачем: його з необхідністю включено до системи.

Сьогодні найбільше вивчено стадію переходу до хаосу. Саме тому динамічний хаос розповсюджений не лише в фізиці і природничих науках, а й у суспільстві, психіці, творчості. Динамічний хаос — неперіодичний рух у детермінованих системах (тобто в таких, де майбутнє однозначно визначається минулим), який має скінченний горизонт прогнозу. Якщо вважати, що точка, рухаючись у фазовому просторі, залишає за собою слід, то динамічному хаосу відповідатиме клубок траєкторій. На певному етапі розвитку дерева біфуркації настає стадія динамічного хаосу, яка несе в собі як багатство можливих структур, так і неможливість їх повного осягнення. Процес переходу від хаосу до порядку — народження параметра порядку, вибір серед альтернатив і потенцій. Динамічний хаос відкриває систему зовнішньому світу. У цьому режимі вона оголена і беззахисна від будь-яких як завгодно малих зовнішніх впливів. Саме в хаотичній еволюційній фазі можливі сприйняття, отримання інформації з цілісного джерела, синхронізація та гармонізація системи згідно з космічними принципами. У цьому поряд з внутрішніми джерелами приховується креативне, творче начало хаосу. Це називають комунікативною функцією хаосу. У науці цей феномен починає усвідомлю-

ватися через ефекти синхронізації годинників, біологічних ритмів організмів, співтовариств, пов'язаних, на перший погляд, знехтувано малими взаємодіями довільної природи. Просторово-часові структури синхронізуються за рахунок комунікації за допомогою своїх хаотичних і стабільних компонентів.

Синергетичний підхід — це розвиток системного підходу, викликаний необхідністю вивчення систем, що саморозвиваються. Найвищою формою процесів самоорганізації є розвиток антропосоціокультурних систем у тому розумінні, що в них складність будови не тільки помножена на складність розвитку, а остання ще й породжується свідомо-цілеспрямованою діяльністю людини. У спрощеному вигляді пропонують сім основних принципів С. Два принципи буття — гомеостатичність та ієрархічність, які характеризують фазу стабільного функціонування системи, її жорстку онтологію, прозорість і простоту опису, принцип ієрархічного підпорядкування Г. Хакена (довгоживучі змінні підпорядковують короткоживучі), наявність стійких дисипативних структур-атракторів, на яких функціонує система. П'ять принципів становлення: нелінійність; нестійкість; незамкненість (три "не", яких усіляко уникала класична методологія і які дають змогу системі ввійти в хаотичну креативну фазу, зазвичай це відбувається за рахунок позитивних зворотних зв'язків); динамічна ієрархічність (узагальнення принципу підпорядкування на процеси становлення — народження параметрів порядку, коли доводиться розглядати взаємодію більш як двох рівнів і сам процес становлення є процесом зникнення, а потім народження одного з них у процесі взаємодії мінімум трьох ієрархічних рівнів системи, тут, на відміну від фази буття, змінні параметра порядку, навпаки, є найшвидшими, нестійкими змінними); спостережуваність (відносно категорій порядку і хаосу до рівня спостереження, масштабу просторово-часового вікна, що може навіть перетворити хаос на стабільне функціонування). Саме останні два принципи включають принципи додатковості і відповідності, кільцевої комунікативності та відносності до засобів спостереження, запускаючи процес діалогу внутрішнього спостерігача і метаспостерігача.

Синергетика являє собою більше парадигму, ніж теорію. Вона є способом мислення про складні системи та їх еволюцію. За допомогою С. побудовано конструктивні моделі самоорганізації фізичних і біологічних систем, еволюції екологічних і соціальних систем, дано пояснення багатьох феноменів у природничих і гуманітарних сферах. Синергетичний підхід дає змогу сформулювати такі необхідні умови саморозвитку складних систем: відкритість системи; складність системи; нелінійність; наявність зворотних зв'язків; нестійкість (біфуркації, фазові переходи); взаємопереходи хаосу та порядку; наявність механізмів відбору; кооперативність процесів. Для будь-яких соціальних систем такі складові не лише неминучі, а й неусувні і часто слугують зародками нових тенденцій і структур. У точках нестійкості навіть мікрофлуктуації можуть викликати істотну зміну траєкторії розвитку системи і наступні якісні зміни на макрорівні. Водночас випадкові складові в керувальних впливах і структурі системи можуть сприяти підвищенню функціональної стійкості систем, і в складних системах для підвищення стійкості необхідно їх спеціально вводити. Нове народжується через випадковість, яка є перетином незалежних причинних рядів. Попри існування цілого набору можливих еволюційних шляхів, багато з них залишаються прихованими, невиявленими. Багато можливостей залишаються нездійсненими. Багато внутрішніх цілей не можуть бути досягнутими за даних параметрів нелінійного середовища. Виявляється, що багато речей існує в невидимому для нас, латентному світі, світі вируючих можливостей. З синергетичної точки зору одним з основних підходів до розв'язання глобальних проблем сучасності є зміна імперативу — не політика силового тиску і "викручування рук", а пошук способів коеволюції складних соціальних і геополітичних систем. Здійснення політики силовими методами надто небезпечне в сучасному складному світі, що розвивається нелінійно, де навіть випадкові збої в розгалужених інформаційних, комп'ютерних мережах можуть призвести до світової катастрофи. Що складніше організована система і що більше різноманітних функцій вона виконує, то нестійкіша вона у своєму функціонуванні і розвитку. Тому розуміння форм спільного життя різнорідних, розташованих на різних рівнях

розвитку соціальних і геополітичних структур, шляхів їх стійкого коеволюційного розвитку стає конструктивною альтернативою сьогодення.

Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб., 1999; *Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г.* Синергетика и прогнозы будущего. — М., 1997; *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. — СПб., 2002; *Назаретян А. П.* Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального процесса. — М., 1995; *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. — М., 1986; *Хакен Г.* Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. — М., 1985.

Р. Чорней

Система однопартійна — сутнісна характеристика політичної влади, яка реалізується за допомогою однієї політичної правлячої партії, за відсутності знаходження при владі інших партій, які були б опозиційними правлячій. Вирізняють здебільшого дві групи причин, що зумовлюють С. о. Перша — відсутність у суспільстві зрілої соціально-класової структури через недостатньо розвинуту економіку, низький рівень політичної культури, слабко розвинуту демократію. За таких умов для подолання економічного відставання, стабілізації суспільства стає у нагоді С. о. Друга причина — значно більше суб'єктивована, оскільки йдеться про створення досить активної, потужної політичної партії, яка спроможна сконцентрувати у своїх руках максимум політичних, адміністративно-командних функцій, утворюючи у такий спосіб партію-державу. Найчастіше у таких випадках якщо і є інші політичні партії, то вони не відіграють помітної ролі у політичному житті, є своєрідними придатками до домінуючої партії. В умовах С. о. відбувається уповільнення суспільного розвитку, поглиблення проблем, гальмування процесів демократизації і, врешті, встановлення тоталітарних режимів.

Бабкін В. Проблема соціальної держави в сучасній Україні // Сучасна українська політика. — К., 1997; *Болл Т.* Власть // Полис. — 1993. — № 5; *Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади // Політологічна думка. — 1996. — № 1; Правовое государство, личность, законность. — М., 1997; Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. — К., 1996.

М. Головатий

Система політичної науки — це систематизоване політичне знання про закономірні взаємозв'язки соціальних суб'єктів, їх мислення і дії з приводу політичної влади, розвитку політичних та громадянських інститутів, держав і міжнародних співтовариств та організацій. Політичне знання оформляється як система окремої науки, що складається з різних наук — власне політології, філософії політики, політичної соціології, етнополітики, міжнародних відносин тощо.

Політичне знання — це особливий світ знань про те, як виникають і зникають держави, нації, народи, політичні ідеології, інститути, династії, окремі особи; про те, які форми політичного життя ефективні у різних народів, а які неефективні. В політичному знанні такі категорії і поняття, як "пізнання", "думка", "світ", "світогляд" зв'язуються в тугий вузол із поняттями "держава", "влада", "устрій", "еліта", "парламент", "король", "вибори", "конституція", "закон", "суверенітет" тощо. Усі ці поняття пов'язані тільки одним — знанням. І від того, як люди щось знають, чому знають, чи осягають різноманітність знання, залежить їхнє практичне життя. Політичне знання — це специфічне знання про окрему форму людського життя, яка склалась в історико-політичну форму життя.

Першою найважливішою характеристикою політичного знання є його теоретичність. У ньому сконцентровано такі питання: взаємовідносини теоретичних систем різного рівня про суспільство і суспільні відносини, теоретичних сфер розвитку держав, цивілізацій, регіонів і наукової картини політичного світу загалом; співвідношення політичної еволюції і революцій, трансформацій і модернізацій, науки й культури; оцінка способів і механізмів політичної організації суспільства; аналіз соціокультурних основ існування суспільств, коли влада, економіка, побут, дух, наука, техніка розглядаються в комплексі.

Теорія політичного знання має два вектори здобуття і розвитку наукового знання.

Один орієнтований усередину політичного професійного співтовариства і звернутий до колег-професіоналів, які оцінюють обґрунтованість, значення й значущість знання. Другий спрямовується назовні, тобто можливим користувачам — близькі сфери суспільствознавства, влада, народ, партії, громадські організації, особи. Результативність політичного знання (і дослідження) виявляється в тому, як розвинуті в ньому ідеї й теорії поширюються в суспільстві і стають практичною силою. Інколи політична ілюзія, утопія, експлуатуючи віру й надію, можуть стати практичною силою, заперечуючи не тільки науку, а й здоровий глузд.

Політичне знання може діяти результативно, використовуючи просвітницьку функцію, пов'язуючись з ідеологією. Політичні ідеології завжди були сильною зброєю, визначаючи політико-культурну орієнтацію соціальних груп, класів, суспільств, динаміку трансформації й модернізації політичних систем, хід революцій і контрреволюцій. Просвітницько-ідеологічна функція політичного знання в умовах України не тільки не згасає (деідеологізація), а й набуває нових інтенцій (реідеологізація).

Актуальним завданням формування науково-політичного знання є не тільки розрив із моноідеологічною догмою марксизму-ленінізму (у марксизмі класичному є багато цікавого, повчального і розумного), а й здійснення нового типу теоретичного дослідження, що базується на прориві до нових політичних предметних світів — порівняльний аналіз політичних систем і знань про них, вивчення технологій організації і здійснення влади (у тому числі суверенітету народу), розробка й реалізація концепції демократичної, соціально-правової держави, де б права й свободи людини, колективу, соціальної групи були реалізовані тощо.

У реалізації цього завдання С. п. н. необхідно дотримуватись двох базисних принципів наукового пізнання. Перший орієнтує на об'єктивне й конкретне дослідження політичної сфери буття людей, на пошук істини як найвищої цінності. Він забороняє науковому співтовариству свідомо спотворювати істину на користь інтересів політичних суб'єктів ("Платон мені друг, але істина дорожча") або мовчати, спостерігаючи за ігноруванням істини. Другий потребує нарощування нового знання. Необхідно повторювати досягнення попередніх науковців, але як пропедевтику до пошуку нового, прогресивного.

Ці два принципи є обов'язковими, якщо ми бажаємо, щоб в Україні раціональність у політичній науці існувала як фундаментальна цінність наукової, політичної і правової культури. При цьому дуже важливо для політичної науки вивчати суб'єктів політичної діяльності у всій можливій повноті, з їх інтересами, цілями, цінностями, станами свідомості. Для С. п. н. немає табу на дослідження будь-яких реально існуючих феноменів — позитивних, негативних і нейтральних (у цей час). Якщо не вистачає інтелектуальних і матеріальних ресурсів, необхідно концентруватись на пізнанні явищ, які мають сутнісні зв'язки, об'єктивний характер і незаперечну актуальність із точки зору реальних політичних потреб суспільства.

Другою найважливішою характеристикою політичного знання є його історична ієрархічність, яка потребує застосування до його аналізу конкретно-історичного підходу. Нове політичне знання (або його новий ієрархічний рівень) здійснює вплив і на минуле, і на майбутнє. Ще Аристотель говорив про це. На минуле здійснюється вплив через науково-політичну переоцінку подій і дій. На майбутнє — через вплив на тенденцію, спрямованість політичних процесів. Майбутнє не завжди жорстоко зумовлене, але не може бути яким завгодно, навіть якщо концентруватися на якомусь визначальному факторі.

Політичне знання формується як результат професійної діяльності учених специфічної сфери науки — політичної, і за рахунок міждисциплінарного аналізу. Це знання, яке ґрунтується на діалозі методологій різних соціогуманітарних наук, на результатах розвитку цих наук. Без урахування досягнень економіки, історії, філософії, правознавства, соціології та інших суспільствознавчих дисциплін С. п. н. стає догматичною й схоластичною, пропонуючи одні й ті самі рецепти, без урахування особливостей історичного періоду, регіону, національного характеру населення. Багато суспільних наук використовують міждисциплінарний аналіз, але політологічна наука зробила його одним із провідних.

Міждисциплінарний аналіз дає змогу подивитись очима фахівців інших наукових напрямів не тільки на зміст політичного знання, а й на його форми. В цьому разі політичне знання стає предметом досліджен-

ня учених різних наук, які використовують своє професійне знання як інструмент розвитку політичних наук. Такі "прикордонні" наукові напрями, як політична історія, політична економія, геополітика та інші виникли і розвиваються на стику цих наук із політичними науками.

М. Михальченко

Сіонізм (від назви гори Сіон, що розташована поблизу Єрусалима) — єврейський релігійно-націоналістичний рух.

Автором терміна вважається письменник Н. Біренбойм, а політичну програму запропонував австрійський художник Т. Герцль ("Єврейська держава", 1896), який сформулював основні тези доктрини сіонізму про таке: існування "єдиного єврейського народу"; "виключну" роль євреїв у світовій історії; необхідність концентрації євреїв на одній території; "одвічність антисемітизму" та ін.

Всесвітня сіоністська організація була створена у 1897 р. у Базелі (Швейцарія), до її складу сьогодні входять сіоністські політичні партії з більш як 50 країн світу, а також міжнародні рабинські (релігійні) організації трьох основних деномінацій іудаїзму (ортодоксальної, реформованої і консервативної).

Основна ідея сіонізму полягала в утвердженні єврейської держави в Палестині, хоча на перших етапах розглядалися угандійський (Африка), аргентинський (Латинська Америка), кримський (Україна) та інші проекти.

На досягнення цієї мети було спрямовано не тільки пропагандистську діяльність та фінансову допомогу переселенцям, а й збройну боротьбу проти арабського населення Палестини.

Саме терористична діяльність сіоністів проти палестинців, підтримана міжнародними сіоністськими та підконтрольними їм масонськими організаціями, і спричинила невиконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. про створення на території британської підмандатної території — Палестини двох незалежних держав: арабської і єврейської з виведенням Єрусалима під міжнародну протекцію.

Окрім державного або політичного сіонізму, заснованого Т. Герцлем, виокремлюють практичний, релігійний, соціалістичний, ревізіоністський, загальний, власне сіоністський і духовний сіонізм. Наприклад, практичний сіонізм, який уособлював Х. Вейцман, вважав, що заселення Палестини євреями має відбуватися ще до створення єврейської держави. Практичний сіонізм і державний сіонізм утворили об'єднаний сіонізм. Духовний сіонізм — політична течія, яка пов'язує національне відродження євреїв зі створенням духовного центру в Ізраїлі, що має підтримувати євреїв діаспори від загрози асиміляції. Засновником духовного сіонізму є Ахад Гаам (справжнє ім'я — Ашер Гінзберг (1856–1927) з м. Сквира Київської області).

Ця течія з'явилася на підґрунті хасидизму — релігійно-містичної течії іудаїзму (яка спочатку була опозиційною до офіційного іудаїзму — рабинату, але згодом наблизилася до нього) і ультраортодоксальної законспірованої секти хасидизму — Хабада, побудованої за клановим принципом. Її очолює Хабад Любавичський Ребе (від м. Любавичі — колишня територія України, а нині Смоленська область Росії). Нині Хабад має потужні політичні і фінансові ресурси, його мета — всесвітня експансія.

Сучасний сіонізм, який відповідно до провідної тези іудаїзму спрямовує своїх послідовників на глобальне панування у світі, насправді є формою єврейського нацизму і расизму.

Герцль Т. Еврейское государство. Опыт новейшего решения еврейского вопроса. — Одесса, 1896; Резолюція № 3376 30-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 10.11.75 р. // Персонал. — 2003. — № 3; *Ходос Э.* Еврейский синдром: Забавные протоколы сионских мудрецов. — К., 2002.

В. Бебик

"Сірий кардинал" ("*grey cardinal*"; *power behind the throne*) — впливова особа у державі, в партії, яка бажає, хоче керувати, залишаючись у тіні (за лаштунками), не привертаючи до себе особливої (помітної) уваги.

М. Головатий

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) — український просвітитель, гуманіст, філософ і поет. Народився у козацькій родині в с. Черноха Полтавської губернії. У 1734–1753 рр. — слухач (з перервами) Києво-Могилянської академії, співав у придвор-

ній капелі у Петербурзі (1742–1744 рр.), перебував у складі посольської місії за кордоном (1750–1753 рр.), потім нетривалий час викладав у Переяславі поетику, працював домашнім учителем. У 1759–1764 рр. і 1768 р. викладав у Харківському колегіумі, потім до самої смерті був мандрівним філософом. Політичні погляди викладав у численних поезіях, особливо у збірці "Сад божественних пісень". С. вважав найважливішою з усіх наук науку про людину та її щастя. Роздуми С. мають релігійно-філософський характер, вони спираються на основні християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, щастя, смерть та ін. Філософ шукає відповідь на питання, ким є людина, який зміст її життя, які основні грані людської діяльності. Світ у С. — це втілення трьох начал: макрокосмосу (Всесвіт), мікрокосмосу (Людина) і символічної реальності (Біблія), що пов'язує макрокосмос і мікрокосмос. Людина як мікрокосм містить у собі два начала — тлінне і нетлінне, які поєднуються: у тлінному відображається нетлінне. Над тлінним стоїть дух, до нього й зводив С. сутність життя. Він вважав, що людина має двоїсту природу і така її природна сутність абсолютна. Щастя людини — у пізнанні істини, тобто у пізнанні самої себе й пізнанні світу. Основне призначення людини — осягнення Бога через видиму натуру. Плоть не має істинного значення для людини. Залишаючись тільки плоттю, не намагаючись вийти за її межі, людина втрачає свою схожість до образу та подібності Бога і зрештою перетворюється на прах. Думка — це головна точка, тому С. часто називає її серцем. Доки плоть і кров пануватимуть над серцем, доки людина не визнає їхньої злиденності, доти шлях до істини закритий, вважає С. Справжнього щастя людина досягає у "спорідненій праці", тобто "спорідненості" людини з будь-яким видом трудової діяльності, чи то духовної, чи то фізичної. Звідси витікає, що призначення людини — через самопізнання, наполегливу працю знайти своє місце у житті, яке визначено кожному Богом, природою, відкрити для себе власні здібності, які є у кожного індивіда, тобто чітко усвідомити своє суспільне становище, власну "споріднену ділянку". Саме праця і дає щасливе життя, але лише в тому разі, якщо виявляється "сродною" працею, тобто відповідною індивідуальності конкретної людини. Тим самим позиція С. виразно демонструє три основні риси української світоглядної ментальності: кордоцентризм (серце як єство людського духу), екзистенціально-особистісна множинність (поліфонія) світу (три світи), антеїстична тенденція ("сродна праця"). Вчення С. є вершиною у розвитку вітчизняної думки цього періоду. Він мріяв про створення "горнєй республіки". Це країна, в якій взаємини між людьми мають будуватися на основі їхньої духовної природи, високої моралі, свободи і рівності.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2002.

Т. Самойленко

Сміт (*Smith*) **Адам** (1723–1790) — англійський економіст і філософ, представник класичної політичної економії. Народився в Керколді (Шотландія) в сім'ї державного службовця. Освіту здобув у місцевій школі, а пізніше в коледжі в Глазго (1737–1740). За науковим фахом філософ, математик, астроном, економіст. Наступні 6 років провів у Балліольському коледжі в Оксфорді, а потім повернувся до Шотландії, де успіх прочитаних ним в Единбурзі публічних лекцій з риторики і літератури забезпечив йому призначення в 1750 р. на кафедру логіки в Глазго. Двома роками пізніше він перейшов на кафедру моральної філософії і обіймав цю посаду аж до своєї відставки в 1764 р. У 1759 р. С. опублікував працю "Теорія моральних почуттів", в якій розвинув концепцію "спільності", пояснюючи цим схильність людини шукати і домагатися схвалення з боку інших людських істот, а звідси й формулювати об'єктивні моральні правила та норми справедливості внутрішніх і зовнішніх рушійних сил поведінки. Виїхавши з Глазго, С. стає домашнім учителем у герцога Бакклейчського, що дало змогу йому відвідати Францію, Женеву, познайомитися з французькими економістами та філософами. Саме під час цієї поїздки він почав працювати над твором, що з'явиться через 12 років під назвою "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776). Великою мірою завдяки відгукам на цю працю С. отримав

призначення на посаду спеціального уповноваженого з мита в Единбурзі. Праця С. "Дослідження про природу і причини багатства народів" складається з п'яти частин (5 томів) і вміщує кілька вчень. Економічні механізми, які забезпечують зростання, — це розширення ринків, підвищення продуктивності виробництва за рахунок поділу праці і нагромадження капіталу, що починається з особистих заощаджень за умови забезпечення політичної стабільності. Уперше в історії С. пов'язав появу грошей із поглибленням поділу праці. Концепція класового суспільства С. ґрунтується на його теорії вартості. Класову структуру суспільства можна відобразити як систему відносин між найманими робітниками, промисловими капіталістами, банкірами, землевласниками та фермерами. Основна суперечність виникає між найманими робітниками і промисловими капіталістами. Послідовно розробляючи теорію прибутків, С. виявив специфічну залежність між прибутками у матеріальній і нематеріальній сферах. Матеріальна сфера — це все те, що створює вартість і відразу має право на одержання прибутку. Нематеріальна сфера — це всі ті галузі, де не створюється вартість (освіта, культура, політична сфера). Прибутки трудівників нематеріальної сфери, як вважав С., є другорядними. Але для того щоб матеріальна сфера не втрачала частини своїх прибутків, суспільству потрібно заощаджувати на нематеріальній. Він також гадав, що визначальними обов'язками держави є шанобливе ставлення до освіти та забезпечення громадських робіт, що їх можна полишати на розсуд приватних осіб. Підтримувана державою освіта є особливо важливою як протиотрута від наслідків поділу праці, що знищує розумові здібності, підриває моральні якості, послаблює соціальну і політичну активність широких верств населення. Невіддільною складовою вчення С. є теорія відтворення капіталу. Учений обґрунтував можливість криз надвиробництва споживачів товарів, пояснивши це тим, що темпи підвищення споживчих витрат основних класів менші за темпи зростання виробництва цих товарів. Крім того, він висунув ідею необхідності існування вільної внутрішньої та зовнішньої торгівлі, що передбачається "природним порядком", і довів можливість класової боротьби. Вся теоретична конструкція С. має безпосередню практичну спрямованість і значущість.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000; Політична економія. — К., 2003.

Т. Самойленко

Соборність — консолідація споріднених ідеологічних та суспільно-політичних рухів на певних об'єднавчих засадах.

Проблеми соборності України в XX ст. — К., 1994.

В. Панібудьласка

Соборність України — сучасного змісту українська ідея соборності почала набувати в епоху нової і новітньої історії, у ході національно-визвольних змагань, етнонаціональних консолідаційних процесів, розв'язання національно-державних проблем. Але її коріння та історичні передумови сягають далекого минулого. Зокрема, вона рельєфно вимальовується вже в ході об'єднання земель України-Руси у княжу добу, в період формування українського козацтва як консолідаційного ядра становлення української нації, національно-визвольної війни українського народу в другій половині XVII ст. Нового дихання С. У. набуває в середині XIX — на початку XX ст.: українофільство Кирило-Мефодіївського товариства, "Руська трійця", ідеї Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, діяльність громад, українських національно-демократичних партій, Центральної Ради, Української Народної Республіки.

Центральними проблемами у ході реалізації української ідеї соборності протягом багатьох століть виступали формування національної самосвідомості, об'єднання українських етнічних територій, які протягом тривалого часу були роз'єднані кордонами сусідніх держав (Росія, Польща, Литва, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина), створення незалежної, самостійної держави.

Рух за соборність, тобто об'єднання українських етнічних земель у незалежній державі, особливо посилився на початку XX ст. Великою історичною подією став Акт соборності УНР і ЗУНР 1919 р., проголошення якого відзначається щороку 22 січня як офіційне свято — День соборності України. Важливим

етапом у реалізації ідеї соборності стало входження у 1939 р. західноукраїнських земель до складу УРСР. Процес формування нових кордонів України завершився після Другої світової війни, коли до УРСР увійшли також споконвічні українські землі — Північна Буковина і Закарпаття. У 1954 р. до складу України було передано Кримську область. Ідея соборності знайшла політико-правове закріплення в Акті проголошення незалежності України 1991 р. і Конституції України 1996 р.

Однак за нових умов реалізації ідеї С. У. постають і нові проблеми, пов'язані передусім з теоретичним і методологічним осмисленням найважливіших факторів, що визначають механізм цього процесу. До практично-політичних чинників реалізації цієї ідеї в умовах демократизації слід віднести формування етнічної, міжетнічної та соціально-класової єдності людності України, збереження цілісності території держави, зважену внутрішню і зовнішню політику, толерантне ставлення до всіх політичних партій, громадських рухів і угруповань, визнання єдиної, соборної української християнської церкви та уважне ставлення до інших релігійних конфесій, руху екуменізму. Важливу роль у розбудові соборної України повинно відіграти формування у громадян України цивілізованої, демократичної правової, політичної і громадянської культури, патріотичних почуттів — любові до рідної землі, Батьківщини, толерантності, доброзичливості і поваги до інших народів.

Проблеми соборності України в XX ст. — К., 1994.

В. Панібудьласка

Сократ (469–399 до н. е.) — грецький філософ. У центрі філософії С. — людина, яка розглядається насамперед як моральна істота. Філософія С. народжувалася під двома основними девізами: "Пізнай самого себе" і "Я знаю, що я нічого не знаю." Перший девіз був написаний над входом у храм Аполлона у Дельфах, другий приписують С. Поставивши у центр своєї філософії людину, С. стверджував, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши себе, свою душу та справи. В історії з іменем С. пов'язують існування так званих сократичних шкіл, які мали назви кініки, кіренаїки, мегарики. У 399 р. до н. е. Сократ Афінський постав перед судом своїх співгромадян і йому було винесено смертний вирок. С. засудили до смерті через його філософську діяльність, якої не схвалювали.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000; Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2002.

Т. Самойленко

Солдатенко Валерій Федорович (13.04.1946, м. Селідове Донецької обл.) — дослідник політичної історії України. Доктор історичних наук (1981), професор (1986). Лауреат премії НАН України ім. М. Костомарова (2000). Після закінчення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1970) навчався в аспірантурі, працював асистентом, старшим викладачем, доцентом цього ж університету. У 1976–1984 рр. — старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 1984–1986 рр. — завідувач кафедри історичного досвіду КПРС Київської Вищої партійної школи. У 1988–1991 рр. працював завідувачем відділу історико-політичних досліджень Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України. З 1992 р. — завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Автор понад 300 публікацій, з них близько 40 монографій, 10 — індивідуальних книжок. Дослідження присвячені здебільшого проблемам суспільно-політичного, національно-визвольного, революційного руху перших десятиліть XX ст. Займався вивченням генеалогії української ідеї, національного державотворення, української соборності, досвіду партійної преси.

У післярадянський час праці С. поклали початок серйозному аналізу концепції Української революції, ідейно-теоретичного обґрунтування політичного курсу, діалектики стратегії і тактики визвольної боротьби на різних етапах доби 1917–1920 рр. С. зробив значний внесок в осягнення процесу історіографічного освоєння історії національно-визвольної революції (двотомна монографія "Українська революція: концепція та історіографія (1997, 1999)), підготував комплексне, узагальнююче видання "Українська революція. Історичний нарис" (1999). Виокремивши національно-визвольну революцію в об'єкт спеціальної наукової

розробки, С. порушив питання про роль революцій в історичному поступу України, розкрив взаємозумовленість суспільно-політичних рухів у Росії та Європі зі здобутками соціального і національного прогресу в Україні.

Тяжіючи до всебічності в дослідженні складних, суперечливих феноменів, С. зробив спробу з'ясувати досвід боротьби за українську соборність у революційну добу в тісному взаємопоєднанні з протилежними, відцентровими тенденціями реального життя (монографія у співавторстві з І. Ф. Курасом "Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001). Прагнення зрозуміти, пояснити внутрішню детермінованість процесів українізації через призму поглядів і діяльності найяскравішої, ключової постаті унікального процесу українізації було відображено у праці "Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника" (2002).

В. Солдатенко був керівником проекту дослідження генеалогії української ідеї, що отримало втілення в низці видань Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ ("Українська ідея. Перші речники" (1994), "Українська ідея. Постаті на тлі революції" (1994), "Українська ідея. Історичний нарис" (1995), "Українська ідея та її творці" (1999)). У дослідженнях науковця превалює підхід із суворим дотриманням принципу історизму: національна ідея не існує як незалежний від часу, обставин, нагальних завдань соціуму феномен, а має свої конкретні виміри, спрямування, обґрунтування в кожен окремий момент, персоніфікується в позиціях її творців. Цей підхід виявляється й у дослідженнях С., присвячених з'ясуванню суспільно-політичних поглядів цілої когорти діячів різних політичних спрямувань (М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, С. Петлюри, І. Мазепи, Г. П'ятакова, Є. Бош та ін.).

Під науковим керівництвом С. підготовлено та захищено 7 кандидатських і 3 докторські дисертації.

М. Кармазіна

Солідарність — почуття належності (і/або принцип) членів соціальної групи або дія такої групи як єдиного цілого в інтересах спільної справи. В історії, зокрема, робітничого руху С. — це прояв, пов'язаний спільністю інтересів позиції і досвіду боротьби, а також моральні зобов'язання у спільній справі. Принцип С. у поєднанні з принципом субсидіарності є суттю християнського вчення. На принципі С. базується і будується соціальне страхування.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Соловйов Володимир Сергійович (1853–1900) — російський філософ. Закінчив Московський університет, захистив магістерську дисертацію на тему "Критика західної філософії", в якій зазначав обмеженість позитивізму. Вивчав історію релігії, кабалістику, окультизм в Азії, захистив докторську дисертацію ("Критика абстрактних джерел"). Вважав, що "справжнє "нормальне суспільство" має бути вільною теократією". Закликав, зокрема росіян, розвивати християнську цивілізацію, брати активну участь у житті Вселенської Церкви. "Руська церква, — писав С., — не має духовної свободи, вона підпорядкована світській владі і є казенним православ'ям. Тому національна російська Церква покинута Духом Істини і любові й не є істиною Церквою Бога". С. закликав до очищеної, справжньої, єдиної і неподільної Вселенської Церкви. Критикував російське самодержавство як недосконале у справі продовження державотворення, розпочатого Петром І. Суть імперії вбачав у наднаціональній єдності Сходу і Заходу. Вважав, що Росія — це не лише російський народ, це — сім'я народів, утворена не примусово, а на добровільних засадах. Принципово виступав проти будь-якого рабства і соціальної системи, що спирається на обмеження свобод людини. Сформулював досить реалістичну концепцію національного питання ("Національне питання в Росії 1884–1891").

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Солсбері (*Salisbury*) **Роберт Артур Толбот** (1830–1903) — державний діяч Великобританії, маркіз. У 1866–1867, 1874–1878 рр. міністр у справах Індії, в 1878–1880 рр. — міністр закордонних справ.

З 1881 р. — лідер консерваторів у палаті лордів, згодом — Консервативної партії. В 1885–1886, 1886–1892, 1895–1902 рр. — прем'єр-міністр. Уряд Солсбері здійснював політику утиску англійських тред-юніонів, придушував національно-визвольний рух в Ірландії (проти надання автономії) та інших англійських колоніях, здійснював колоніальну експансію в Азії (захоплення Бірми), в Африці він агресивну англо-бурську війну 1899–1902 рр. В 1902 р. уряд Солсбері уклав договір з Японією, який був спрямований передусім проти Росії.

Украинская советская энциклопедия. — Т. 10. — К., 1984.

В. Захожай

Сорокін Питирим (1889–1968) — російсько-американський соціолог, політолог, культуролог (комі за національністю). Закінчив Петроградський університет. Був одним із засновників Соціального товариства ім. М. Ковалевського. Автор понад 50 книг, у тому числі таких фундаментальних праць, як "Система соціології", "Соціальна революція", "Соціальна мобільність", "Соціальна і культурна динаміка" та ін. Був репресований, висланий з Радянської Росії у 1922 р. Працював деканом соціологічного факультету Гарвардського університету. Став президентом Американської соціологічної асоціації (1964). Обґрунтував структурний метод у соціології, стверджував, що соціальна поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки становлять "змінні величини". Зробив висновок про закономірності соціальної стратифікації як постійної величини, характеристики будь-якого організованого суспільства. Дав світові кілька ідей, суспільне значення яких було оцінене не одразу, наприклад, ідею конвергенції двох різних систем.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Софістика (грецьк. *sophistike*) — 1) філософська течія в Стародавній Греції в V-IV ст. до н. е.; 2) система суб'єктивістськи застосовуваних законів логіки, вибудувана задля виправдання й збереження тих учень, які з ідеологічних, політичних чи інших міркувань вважаються безумовно істинними й непогрішними; 3) судження, що ґрунтуються на свідомому жонглюванні поняттями й аргументами з метою доведення або спростування будь-якої думки.

Поява С. в історії громадської думки пов'язана з глибокими змінами в економічному та культурному житті Стародавньої Греції — розкладом сімейно-родової общини, розвитком рабовласницьких відносин, формуванням нового історичного типу особи, яка вже відчувала в собі потребу й здатність опановувати навколишній світ. В особі своїх перших представників (так званих "старших" софістів Протагора, Горгія, Гіппія, Антифонта) С. знаменує собою переорієнтацію філософії з вивчення природи на вивчення людини, на розрізнення природного й людського світу, на розробку проблем етики, політики. Згодом цю тенденцію підхоплять і розвиватимуть Сократ, Платон, Аристотель. Згідно з поглядами софістів державні закони, звичаї, елементи політичного устрою, усталені переконання мають відносний характер, змінюються й зазнають перетворень. Змінюється й сама людина. Тому софісти наполягали на ідеї рівності всіх людей, заперечували зверхність і винятковість будь-яких політичних, релігійних чи філософських поглядів, визнавали людину як "громадянина світу", а не лише держави, в якій вона проживає. С. надала філософії людиноцентричного змісту, а людину розуміла як автономну щодо Космосу, активну і вільну істоту. З іншого боку, С. підкреслювала природну обмеженість людини.

Софістика абсолютизує відносний момент істини, тому з часом її представники дедалі більше схиляються до релятивізму, до переконання про умовність будь-якого твердження, а Протагора багато дослідників вважають основоположником скептицизму. Горгій вперше висловив важливу думку про те, що буття можливо помислити, але висловити ці думки з допомогою мови, зберігши при цьому справжній зміст мисленого, неможливо.

Софістика через апорії й парадокси глибоко уловлює суперечливий характер знання і його розвитку. Елементи С. можуть виявлятися в тих пізнавальних ситуаціях, коли дослідник для обґрунтування своєї концепції змушений вдаватись до основних, "вихідних" положень, які неможливо раціонально пояснити в рамках певної теорії. Це

поширений дослідницький прийом, але небезпека тут полягає в перетворенні елемента софістики на самодостатній, визначальний чинник побудови теорії. Більш значущими елементи С. виступають у ситуації, коли автор намагається узгодити священний у релігійному або догматизований у політологічному чи філософському знанні текст з фактами, що вказують на його обмеженість і суперечливість.

Уже в IX ст. до н. е. розпочався процес занепаду С., перетворення її на логічне трюкацтво, засіб для політичного чи правового ошуканства. Своєрідний ренесанс С. пережила в II ст. в царині літератури.

История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. — М., 1994; *Осипова В. Г.* О природе софистики. — Ереван, 1994. *Петров М. К.* Язык, знак, культура. — М., 1991.

В. Ятченко

Соціал-демократія — сучасна впливова політична течія лівого спрямування, охоплює всі континенти світу. Виникла як інтернаціональна партія масового робітничого руху кінця XIX ст. (Другий Інтернаціонал, 1889 р.) і об'єднувала різні спрямування в робітничому русі. У період Першої світової війни Другий Інтернаціонал розпався. Самостійним політичним рухом С.-д. стає від 1923 р. — часу утворення Робітничого соціалістичного інтернаціоналу, який припинив своє існування у 1951 р. Замість нього утворено Соціалістичний Інтернаціонал, який на сьогодні об'єднує національні соціал-демократичні партії. Зараз у нього входить понад 80 партій різних континентів, близько 30 з них є правлячими (самостійно або в коаліції), загальна чисельність членів соціал-демократичних партій — до 20 млн. чоловік.

Ідеологічною основою С.-д. є доктрина демократичного соціалізму, в основу якої, як вважають, покладено окремі філософські погляди І. Канта, К. Маркса, філософський лібералізм, австромарксизм, християнство, соціальну філософію франкфуртської школи, філософські ідеї К. Поппера та інші.

У "Декларації принципів Соціалістичного Інтернаціоналу", прийнятій на XVIII конгресі цієї організації (Стокгольм, 1989 р.), демократичний соціалізм тлумачиться як "неперервний процес соціальної і економічної демократизації, нарощування соціальної справедливості". Свобода, рівність, справедливість, солідарність проголошуються основними цінностями демократичного соціалізму. Демократичний соціалізм — це альтернатива капіталізму та комунізму, це суспільство, де мають здійснюватися принципи політичної, економічної та соціальної демократії.

Політична демократія передбачає свободу думки, слова, освіти, організацій, релігій, рівність усіх перед законом. Економічна демократія — суспільне самоуправління, пріоритет суспільних інтересів над приватними, наявність суспільної (державної, кооперативної, муніципальної) та приватної власності. Остання має підлягати контролю з боку громадськості, головна небезпека в економіці — бюрократизація її структур. Тому трудящі мають брати участь в управлінні підприємствами, співпрацювати з роботодавцями ("соціальне партнерство") з метою підвищення ефективності виробництва та справедливого розподілу багатства.

Демократичний соціалізм, на думку соціал-демократії, є "світоглядно нейтральним", сповідує принцип плюралізму, базується на реформуванні капіталізму з погляду утвердження соціальної справедливості, поліпшення життя, утвердження миру в усьому світі.

Соціал-демократія виступає за перерозподіл світового багатства, допомогу відсталим регіонам планети, бере участь в боротьбі проти негативних наслідків науково-технічної революції, зокрема екологічних катастроф, за децентралізацію ринкових механізмів, боротьбу з корупцією, відкритість усіх сфер соціального життя, висуває ідею "нової міжнародної культури політичного діалогу" тощо.

Основною формою соціальних перетворень С.-д. вважає реформи, боротьбу за місце в парламенті, участь в урядових структурах, передусім керівництво урядом, контроль широких мас над соціальними, політичними та економічними процесами. У тих країнах, де зазначені форми соціальних перетворень знайшли найповніше втілення, здійснюється побудова демократичного соціалізму (принаймні, його елементів).

Соціал-демократичний рух ніколи не був одностайним, у різних країнах він мав свої особливості. Скажімо, Соціал-демократична партія Німеччини, Соціал-демокра-

тична партія Фінляндії і Швейцарії, Соціал-демократична робітнича партія Швеції, Соціалістична партія Австрії, почасти Лейбористська партія Великобританії та інші мають традиційну орієнтацію на промислових робітників і виступають проти того, щоб труднощі, які виникають в умовах трансформацій суспільства від індустріального до постідустріального, вирішувались за рахунок трудящих (зростання безробіття, скорочення соціальних програм, соціального егоїзму великого капіталу, монополій тощо). Окремі партії (скажімо, Італійська і Португальська соціалістичні партії та інші) дедалі більше орієнтуються на представників найманої інтелектуальної праці, середні прошарки науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, тобто на ті прошарки суспільства, які виникають у зв'язку з новою технологічною революцією. Вони, власне, виступають за "шокову терапію" соціальних перетворень за рахунок тимчасового утиснення інтересів широких верств населення задля швидких технологічних перетворень економіки. Але мета як перших, так і других одна — обмежувати масове безробіття, створювати додаткові робочі місця, скорочувати тривалість робочого тижня, розв'язувати соціальні проблеми тощо.

Соціал-демократи вели активну боротьбу з комуністами та їх ідеологією, вважаючи, що в державах, де правлячою партією була комуністична, створено "нове класове суспільство", "тоталітарні режими".

Після розпаду СРСР та виникнення нових країн у Центральній та Східній Європі почали відроджуватися або виникати нові соціал-демократичні партії, які перебувають у стадії становлення. Зараз в Україні є кілька політичних партій соціал-демократичної орієнтації, одну з них — Соціалістичну партію України, на XXII Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу (жовтень 2003 р.) прийнято до складу цієї організації.

Даудерштадт М., Геррітс А., Маркус Д. Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі. — К., 2000; Основи демократії. — К., 2002; Современная социал-демократия: Словарь-справочник / В. Я. Швейцер; Под общ. ред. А. А. Галкина. — М., 1990; Социал-демократия перед лицом глобальных проблем: Пробл.-темат. сб. — М., 2000; Социал-демократы в Восточной Европе: Реферативный сборник. — М., 1992; Социал-демократия в конце 80-х годов: Научно-аналитический обзор. — М., 1990.

Н. Рижко

Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом знань, досвіду, духовних норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, вироблених людством і необхідних для його становлення і життєдіяльності в суспільстві.

О. Антонюк

Соціалізація політична — засвоєння особою певного соціального і політичного досвіду, нагромадженого суспільством і сконцентрованого в культурних традиціях, цінностях, нормах статусної і рольової поведінки. Результатом С. п. є вміння людини орієнтуватися у суспільно-політичному просторі, а також брати участь у розв'язанні соціально-політичних та інших проблем, у відтворенні і подальшому розвитку політичних структур і відносин, політичної системи суспільства. Кожне суспільство має власний механізм, канали С. п., універсальні, суспільно значущі інститути С. п. (сім'я, система освіти, засоби масової інформації, державні, партійні, громадські організації тощо). Роль, значення, спрямованість та ефективність дій різних інститутів С. п. залежать від особливостей політичної системи, її стабільності, правового поля, рівня демократизації суспільства, стану розвитку громадянського суспільства. Ефективність С. п. особи залежить від її віку, здобутих знань, набутого практичного життєвого досвіду, сприйняття політичного життя, об'єктивної критичної оцінки дійсності тощо. С. п. — це складний процес становлення людини як суб'єкта суспільно-політичних відносин і політичної діяльності. С. п. як процес включення особи у політичне життя має такі структурні елементи, як політичні інтереси, політичні потреби, політичні знання, політичні твердження, політичні емоції, політична воля, політична активність, політична діяльність. Виокремлюють дві фази С. п. — первинну і вторинну. Первинна фаза пов'язана із здобуттям знань, засвоєнням інформації, в тому числі і в галузі суспільних, політичних наук, із засвоєнням певних норм, цінностей. Вторинна має місце тоді, коли людина здатна до самостійного продукування різ-

ного роду норм і цінностей, тобто може утворювати власну індивідуальну політичну культуру (субкультуру). С. п. має дві основні фази: адаптація (пристосування особи до відповідних соціально-політичних умов, норм, інститутів та виконання певних політичних ролей) та інтеріоризація (процес засвоєння особою певних цінностей, настанов, норм, зразків політичної поведінки, що притаманні іншим особам, окремим групам, класам тощо). Об'єктами С. п. є особа (індивід), група, клас, суспільство. С. п. неможлива без свободи людини: економічної, політичної, духовної, гносеологічної. При цьому свобода людини розглядається у тісному поєднанні, взаємозв'язку з її відповідальністю. Своєрідними каталізаторами С. п. особи є суспільно-політичні, економічні та інші кризи, в процесі яких С. п. може відбуватися швидше, прискорено, і навпаки, безкризовий суспільний розвиток гальмує процес С. п.

Хмелин В. Н. Социология политики. — М., 1992; *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — К., 1996; *Бердяев Н.* Самопознание. — М., 1990; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Зимичев А.* Психология политической борьбы. — К., 1992; *Леонтьев А. Н.* Деятельность, сознание, личность. — М., 1982; *Ольшанский Д. В.* Трансформация человеческого сознания // Полис. — 1991. — № 3; *Скворцов Л. В.* Культура самосознания и формирование нового гуманизма // Драма обновления / Сост. и общая ред. М. И. Мелкумяна. — М., 1990.

М. Головатий

Соціалізм (нім. *Sozialismus*, фр. *socialisme,* від лат. *socia1is* — суспільний) — вчення, теорія та суспільно-політична практика, які утверджують ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на загальнонародній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості. С. — багатовимірне поняття, яке в науці має досить різноманітні тлумачення. Основними є два підходи: з точки зору марксизму і з погляду соціал-демократії. Марксистський підхід виходить з того, що С. являє собою першу, нижчу, ще незрілу фазу, ступінь комунізму як суспільно-економічної формації, що приходить безпосередньо на зміну капіталістичному способу виробництва після завершення революційного перехідного періоду, який характеризується ліквідацією приватної власності й експлуататорських класів, а також утвердженням суспільної власності на всі засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу в рамках соціально-політичної й ідейної єдності суспільства. С. властиве втілення принципу "від кожного — за здібностями, кожному — за працею"; забезпечення на цій основі соціалістичної справедливості, умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Соціал-демократична точка зору на С. виходить з того, що це суспільно-політичний лад, який настає не завдяки революції та ліквідації капіталізму, а в результаті його реформування зі збереженням приватної власності, забезпеченням чисельного зростання так званого середнього класу, утвердження соціального партнерства поміж власників, підприємців та найманих працівників. Для С. характерним є досягнення більш високого рівня соціальної рівності і справедливості. У практично-політичному вимірі реалізація ідей С. принесла масове соціальне насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної і духовної опозиції та ін.

Політичне керівництво країн "реального соціалізму" протиставило цей суспільний лад свободі і демократії, заперечувало цивілізаційні надбання капіталістичної формації: парламентаризм, демократичний устрій, правовий характер відносин тощо. Це спричинило повну ліквідацію цих демократичних надбань у СРСР та країнах Східної Європи або глибоку кризу на Кубі, чи вимушене ринкове реформування, як у Китаї та В'єтнамі. У свою чергу, це призвело не лише до краху конкретно-історичної форми втілення в дійсність соціалістичних ідей, а й до кризи ідейно-теоретичних уявлень стосовно самого вчення про С.

Разом з тим С. у його різноманітних проявах справив величезний вплив на цивілізаційний розвиток на нашій планеті. Соціально-політична практика С. сприяла не в останню чергу трансформації капіталізму, його провідних держав у бік реальної демократизації та суспільного прогресу. Реальний С. відобразив та багато в чому й здійснив цілий ряд гуманних ідей і принципів. Основними серед яких є: соціальна емансипація особистості, значною мірою забезпе-

чення соціальних прав, рівності життєвих шансів кожної людини. Політична реальність С. сприяла систематизації уявлень про справедливе суспільство з цінностями свободи і рівності, створення умов для гармонійного і всебічного розвитку особистості, подолання всіх проявів насилля і соціального відчуження; обґрунтування ідей гармонізації суспільного життя, досягнення соціалістичної солідарності; привнесення у практику загальноцивілізаційного розвитку ідей контролю над стихією ринку, соціального захисту, перерозподілу матеріальних і духовних благ, здійснення загальнолюдських гуманістичних цінностей; створення соціальних гарантій для демократії.

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Хто є хто в європейській та американській науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; Политология. Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтерн) — міжнародна організація, що об'єднує соціал-демократичні партії понад 50 країн світу. В С. І. також входять націоналістичні та ліберальні партії з країн Латинської Америки. Загалом за партії, які входять до С. І., голосують більш як 100 млн чоловік, а їх склад перевищує 16 млн членів.

Керівним органом С. І. є конгрес, який проводиться раз на три роки. На конгресі обирається голова С. І., його заступники та генеральний секретар. У період між конгресами вищою інстанцією С. І. є Рада.

Перша програмна декларація С. І. була прийнята на його установчому конгресі у Франкфурті-на-Майні (1951), розширена в Осло (1962) декларацією "Світ сьогодні — соціалістична перспектива". Ці документи містять відбиток часів "холодної війни". В середині 70-х років XX ст. керівництво С. І. визнало невідповідність цих установок новій ситуації в світі, оголосило про початок розробки нової "Декларації принципів". Остаточний варіант нової програми був схвалений XVIII Стокгольмським конгресом (1989).

З середини 70-х років С. І. значно активізував свою міжнародну діяльність. У резолюціях XIII–XVII конгресів висловлювалися прагнення партій-членів С. І. до початку розрядки гонки озброєння. У 1978 і 1985 р. відбулися дві конференції С. І. з роззброєння, на які були запрошені представники СРСР, США, ООН, Руху неприєднання. В резолюціях и маніфестах С. І. 80-х років піддавалася критиці економічна система капіталізму, неспроможна подолати перманентні соціально-економічні кризи, засуджувалась агресія Ізраїлю на палестинських територіях.

І сьогодні Соціалістичний Інтернаціонал виявляє велику зацікавленість у розв'язанні проблеми нового міжнародного економічного порядку. С. І. пропонує заходи, які допоможуть об'єднати як інтереси країн, що розвиваються, так і потреби західноєвропейських держав. У 70-х роках С. І. відмовився від заборони своїм членам співпрацювати з комуністами своїх країн. У 1979, 1982, 1985, 1987 р. його члени відвідали Москву і зустрічалися з керівництвом КПРС та членами радянського уряду. Тривалий час, до самої своєї смерті, головою С. І. був В. Брант, який у 1981, 1985, 1988 р. з офіційними візитами приїздив до Москви.

Членом С. І. є Соціалістична партія України, що її очолює О. Мороз.

Фостер У. История трех Интернационалов. — М., 1959; Международное рабочее движение. Вопросы теории и истории: В 7 т. — М., 1978.

Р. Марутян

Соціальна держава (від нім. *Sozialstaat*, було введено в обіг в середині XIX ст. німецьким юристом, державознавцем і економістом Л. фон Штейном) — одне з ключових понять (поряд з "правовою" та "демократичною" державою), яке визначає сучасну цивілізованість держави.

Соціальна держава існує у різних проявах: 1) як ідея та її розвиток у соціально-політичних концепціях; 2) як конституційний принцип, закріплений в основних законах більшості країн; 3) як реальна практика діяльності державних інститутів у напрямі вирішення соціальних проблем суспільства, соціальних груп і окремих особистостей. В узагальненому розумінні соціальна держава — тип організації державного і суспільного життя, що базується на пріоритеті соціальних цінностей і, маючи за економічну основу соціально орієнтоване

ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї родини, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування, сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві; держава, яка прагне забезпечити соціальну захищеність, а в ідеалі — приблизно однакові стартові можливості для реалізації життєвих цілей і розвитку особистості.

Концептуальне ядро теорії С. д. утворюють положення про зростаючу відповідальність держави за добробут, розвиток і безпеку її громадян. Практичну реалізацію цих положень здійснює потужна соціальна політика, орієнтована на загальне благо, затвердження в суспільстві соціальної справедливості, спрямована на пом'якшення майнової і соціальної нерівності, орієнтована на допомогу немічним і знедоленим, а також піклування про збереження миру в суспільстві. З'явившись як принцип піклування про найменш забезпечені верстви населення (доброчинство, філантропія), в наш час соціальна політика охоплює у диференційованому вигляді все суспільство, орієнтується на соціальні потреби в широкому розумінні цього поняття.

Ідейна основа С. д. ґрунтується на уявленні античних мислителів про ідеальний державний устрій, що забезпечує загальний добробут для всіх громадян. Генетична проблема утворення соціальної держави пов'язана із вченням про християнську общину, з її настановами про захист усіх членів; з нормативними цінностями римського права, одного із джерел поняття правової держави; гуманістичними ідеалами епохи Відродження і Просвітництва; ідеями античного і Нового часів про демократію, суспільний договір, громадянський мир. Атрибути соціальної держави описані у Великій Хартії вільностей (1215), Декларації прав людини й громадянина (1789), документах Паризької Комуни (1871), Веймарській конституції (1919).

Практичне формування С. д. відображає об'єктивний процес зростання соціальної ролі держави в регулюванні суспільних відносин в індустріальному і постіндустріальному суспільствах. Промислова революція та індустріалізація західноєвропейських країн призвели до нового різкого класового розшарування суспільства та детермінували гострий соціальний антагонізм між робітничим класом і буржуазією. Ліворадикальний напрям вирішення цього протиріччя капіталізму знайшов висвітлення в теорії марксизму, в уроках соціалістичної революції і практиці соціалістичного будівництва. Правий, соціал-реформістський напрям — у різноманітних концепціях удосконалення, еволюції буржуазного суспільства, в тому числі й створення соціальної держави через практику соціально-економічних і політичних реформ.

Особливої актуальності принцип С. д. набуває у 60–90-х роках XX ст. на хвилі неоконсервативної модернізації високорозвинених країн, на базі таких реалій, як високий рівень розвитку і нова якість соціоінфраструктури, інноваційний соціальний потенціал "високих технологій", посилення значення індивідуальної відповідальності особистості у сучасному суспільному житті. Тому ідея побудови С. д. визнається як пріоритетна у сучасній суспільно-політичній думці. Теорія і практика С. д. набули значного поширення в 60–90-х роках насамперед у розвинених країнах Західної Європи (ФРН, Швеція, Швейцарія, Великобританії, Австрія, Франція, Норвегія). Її ідеологи (Т. Ріттер, К. Хессе, А. Браун, Д. Ролс, Д. Янкелович, М. Годе) розробляли теорію С. д. у контексті соціально-філософських та політологічних ідей підвищення статусу людини, правової держави, "людського виміру" суспільства, демократії та гуманізму. Вони спиралися на досвід соціального розвитку європейського суспільства в повоєнний період, прагнули враховувати досягнення і проблеми "держави загального благоденства", критику концепції соціальної держави з боку її опонентів (Р. Дарендорф, Ф. А. Хайєк). Ідея соціально орієнтованої державності посідає чільне місце в соціал-демократичній традиції, постійною увагою якої є проблема справедливості й рівності, принципів єдності суспільства, подолання соціального відчуження тощо.

Соціально-політичною основою С. д. має слугувати розгалужена система "соціальної демократії", що об'єднує розвинуте громадянське суспільство, органи самоврядування на регіональному та місцевому рівнях, різноманітні інститути політичної демократії. Ознакою зрілої С. д. є децентралізація й поділ адміністративних функцій

управління, наявність розгалуженої соціальної мережі громадських об'єднань, усталеність практики "олюднення" обставин людського буття на принципах взаємодопомоги, співчуття, толерантності.

Гуманістична формула С. д. забезпечується відповідними правовими, політико-економічними, соціальними і моральними нормами і принципами. Конституційну основу С. д. становлять закони (соціальні кодекси), які встановлюють правові гарантії кожного на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, визначають механізм і заходи державного управління, планування, розподілу, контролю, які мають забезпечити цивілізоване як загальне, так і індивідуальне благо людини. Економічну базу С. д. утворює "змішана економіка", або "солідарна ринкова економіка", що ґрунтується на приватній власності, але активно використовує й інші форми господарювання, які коригують дію ринкових законів, "щоб захистити індивідів від випадковостей". Принципово важливим для такої економіки є шанобливе ставлення до "живого капіталу" суспільства і прагнення знайти оптимальну пропорцію між економічною й соціальною ефективністю господарювання, що потребує солідних інвестицій у "людський фактор". Вона має поєднувати вимоги ринкової раціональності з правом будь-якого індивіда на участь у виробничому житті та достатнє матеріальне забезпечення ("солідарні ринкові відносини").

Основні функції С. д. такі: соціально-активізуюча (сприяння економічній активності працездатного населення); соціально-правозабезпечувальна (забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян); узгоджувальна, "консенсусна" (зміцнення соціального миру в суспільстві).

Важлива функція С. д. — спрямовувати дію ринкових сил у такий спосіб, щоб захистити громадян від стихійної випадковості, забезпечити економічну стабільність. Однією з функцій соціальної держави є також перерозподіл доходів між різними соціальними верствами суспільства через встановлення прийнятної системи оподаткування, фінансування соціальних програм, заохочення добродійної діяльності, вплив на процес ціноутворення.

Механізм С. д. покликаний забезпечувати оптимальні умови для реалізації здібностей, інтересів громадян, надавати умови для додержання соціальної справедливості, досягнення соціального миру і національної злагоди в суспільстві. Соціальна основа С. д. — розвинуте громадянське суспільство, наявність розгалуженої "соціальної мережі" організації життя громадян, сучасної соціальної інфраструктури.

Важливим компонентом С. д. є "соціальна етика" — система моральних норм та імперативів, що забезпечує оптимізацію відносин між громадянином, суспільством і державою. Вона покликана інтегрувати зусилля на здійснення суспільно важливих і морально цінних програм подолання кризових ситуацій і соціальних конфліктів, "оздоровлення" суспільного життя, а також поєднати принцип індивідуальної свободи з нормативами "плюралістичної солідарності".

Суспільна практика привела до виникнення різних моделей соціальної держави (скандинавської, німецької, тихоокеанської), що характеризують соціально-економічні і політичні можливості держави. Вони відображають як універсальні риси типу державного устрою, так і національно-специфічні особливості облаштування соціального буття людей, уособлюють як позитивні досягнення, так і наявні суперечності соціального будівництва. Зокрема, дилему піднесення економічної ефективності та вирівнювання різних верств населення, проблеми соціальної справедливості в контексті процесів структурних трансформацій у сфері виробництва, демографічної ситуації, фактори "нової імміграції", неоднозначних наслідків інтеграції європейських країн. Загалом процес становлення держав, які орієнтуються на ідеал соціальної держави, засвідчує наявність позитивного досвіду розв'язання актуальних проблем суспільного життя.

Соціальна держава є одним з основних конституційних положень в Україні, зафіксованих у статтях її Основного Закону.

Конституція України. — К., 1996; Указ Президента України "Про першочергові заходи щодо реалізації послання Президента України до Верховної Ради України "Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки" // Соціальний захист. — 2000. — Берез.; *Калінічева Г. І.* Конституційно-правові засади формування соціальної держави в сучасній Україні // Особливості соціальної молодіжної політики в Україні

та ФРН на сучасному етапі: Наук. зб. / Редкол. Кудряченко А. І., Головатий М. Ф., Калінічева Г. І. та ін. — К., 2004; *Пашкевич О. З.* Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика. — Львів, 2003; *Сіленко А.* Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні. — Одеса, 2000; *Щедрова Г. П.* Громадянське суспільство і соціальна демократична правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні. — Луганськ, 1996; *Пижик І. М.* Політико-правові проблеми формування соціальної держави в Україні. — Одеса, 2000; *Яковюк І. В.* Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення. — Х., 2000; *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999; *Нельсон Б. Дж.* Социальная политика и управление: общие проблемы // Политическая наука: новые направления. — М., 1999; *Дікон Б., Халс М., Стабс П.* Глобальна соціальна політика. — К., 1999; *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М., 1999; *Шумпетер Й.* Капитализм. Социализм. Демократия. — М., 1995; *Флекснер К. Ф.* Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом. — М., 1994; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002.

Г. Калінічева

Соціальна політика — система цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з регулювання соціальної сфери суспільства, соціальних відносин відповідно до сукупності політичних установок, принципів, рішень та ідей, спрямованих на задоволення соціальних інтересів і потреб особистостей, соціальних груп, класів та ін.

Ефективність С. п. визначається ступенем задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Зрозуміло, що соціальна політика великою мірою залежить від результатів здійснення економічної політики.

Суб'єктами С. п. є спеціалізовані установи і організації, які реалізують соціальну функцію держави. У соціальній державі, окрім державних інституцій, цією проблематикою опікуються корпорації, підприємства, профспілки, релігійні та благодійні організації. Об'єктом С. п. є суспільство, його класи, соціальні спільноти, окремі особистості. Водночас ті ж самі соціальні спільноти є носіями соціальної політики, її суб'єктом. Державна влада формує С. п. у результаті визначення завдань суспільного розвитку, законотворчою діяльністю, бюджетними асигнуваннями на соціальні цілі.

Соціальна політика — явище багатогранне, яке має економічний, організаційний, правовий, культурологічний, екологічний, особистісний виміри. Вона охоплює своїми регулятивними функціями відносини між державою та індивідом, класами, різними соціальними групами, націями, народностями та етнічними групами. С. п. встановлює відносини між суспільством і особистістю переважно через регулювання відносин між особистістю і соціальними групами, належність до яких визначає зміст соціальних інтересів людини. У цьому зв'язку управління інтересами і через інтереси людей має бути одним із провідних принципів здійснення С. п.

Надзвичайно важливим є також забезпечення захисної функції С. п., а відтак — і держави. Насамперед мова йде про гарантування прожиткового мінімуму людини через встановлення мінімальної заробітної платні; пенсії, адресної допомоги або забезпечення елементарних потреб у галузі охорони здоров'я, безпеки життєдіяльності тощо.

Соціальна політика здійснюється за допомогою розробки і прийняття законодавчих актів у галузі соціальних відносин, ухвалення соціальних програм, конкретними рішеннями з окремих питань соціального розвитку тощо.

Практична політика в сучасному світі аж ніяк не може облишити проблеми С. п., оскільки соціальна стабільність політичної системи значною мірою залежить від ефективності соціальної політики. І якщо говорити про показники прогресивності розвитку суспільства, то слід зазначити, що розвинута С. п. є невіддільною частиною соціальної держави, побудова якої проголошена багатьма конституціями світу.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003; *Мухаев Р. Т.* Политология. — М., 1997; *Поршнев Б.* Социальная психология и история. — М., 1979; *Товадов Г. Т.* Политология. — М., 2000.

В. Бебик

Соціальна ринкова економіка — модель конкуренції з соціально-державними корективами, коли перед державою стоїть завдання скоригувати небажані наслідки ринкової економіки відповідно до принципів соціальної компенсації. Ідея С. р. е. по суті сформувалася і розвинулася після Другої світової війни (А. Мюллер-Армак і Л. Ерхард). Її початок — у теорії економічного лібералізму і відповідно ліберального суспільного ладу. Основу С. р. е. становить ідея вільної ринкової економіки, яка поєднує добре організовану соціальну політику і нові елементи, пов'язані з ідеєю держави загального добробуту. На відміну від вільної ринкової економіки в С. р. е. держава активно втручається в усе, що відбувається на ринку і в суспільстві.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Соціальне партнерство (від лат. *socialis* і фр. *partenaire*) — неконфронтаційний спосіб регулювання суспільних соціально-трудових відносин між великими групами і верствами населення, зокрема між підприємцями (роботодавцями), найманими працівниками і державою. В ідеологічному аспекті С. п. покликане сприяти пом'якшенню протиріч між роботодавцями і найманими працівниками на основі рівноправного співробітництва, інтегрувати трудящих у систему ринкових відносин. У політичному аспекті С. п. спрямоване на схвалення соціальною спільнотою політичної влади певного суспільства. В економічному плані С. п. передбачає матеріальне й моральне стимулювання зацікавлених найманих працівників у зростанні темпів і ефективності виробництва з метою забезпечення належних умов подальшого зростання прибутків роботодавців, держави, а також підвищення життєвого рівня самих трудящих. Багатовимірність процесу С. п. передбачає: оптимізацію відносин між діючими в суспільстві силами; рівновагу інтересів у трикутнику "держава — роботодавець — найманий працівник".

Як явище суспільного життя С. п. виникло у другій половині XIX ст., коли внаслідок розвитку індустріалізації збільшилась кількість найманих працівників і загострилися класові протиріччя в буржуазному суспільстві. Поряд з появою партій і робітничих клубів з радикальними намірами в Європі формувалися і партії миру, які поділяли позицію, викладену в енцикліку Папи Римського Лева XIII "Рерум Новарум" (1891). У ній він закликав робітників не застосовувати насилля, не прагнути повалення існуючого соціального порядку, а спрямовувати енергію в бік соціального партнерства, яке забезпечує еволюційний, а не революційний розвиток суспільства. Становленню С. п. на Заході сприяла науково-технічна революція, під впливом якої відбулися зміни в соціальній структурі суспільства, інтеграційні зрушення в напрямку зближення різних соціальних верств задля досягнення соціального миру і співробітництва.

Термін С. п. з'явився в період Першої світової війни. Поява теорії соціальних реформ мала слугувати противагою теорії класової боротьби, яка з середини XIX ст. претендувала на роль головного регулятора історичного процесу. "Батьки" концепції С. п. як найприйнятнішої форми соціальної взаємодії в індустріальному суспільстві спирались на етику Л. Фейєрбаха, на концепцію "гармонізації відносин" Л. Блана і П. Прудона, на ідеї Ф. Лассаля та теоретиків соціал-демократичного напряму, солідарних з поглядами Е. Бернштейна, а також на ідеї таких представників ліберального реформізму, як М. Вірт, О. Міхаеліс.

У західній політології теорія С. п. тісно пов'язана з концепціями саморозвитку сучасного капіталістичного суспільства. Концентруючи увагу на переломних етапах еволюції суспільства, більшість учених спирається на два взаємопов'язані принципи необхідності регулювання суспільного розвитку. По-перше, вони вважають, що економічні, політичні й соціальні процеси сьогодні неможливі без відповідного контролю з боку державних інститутів. По-друге, за їх баченням, позитивні для громадянського суспільства процеси складно здійснити без "акумуляції" соціальних структур, здатних забезпечити створення "держави загального добробуту". Як засновники ідей С. п., так і теперішні послідовники заперечують класовий характер соціальних конфліктів. У багатьох країнах ідеологія і політика С. п. отримала юридичне закріплення в основному через норми трудового права.

Система С. п. і його механізми в сучасних умовах унеможливлюють вирішення спірних питань через страйкування чи виступи на барикадах. С. п. передбачає узгодження інтересів різних соціальних груп за допомогою переговорів та взаємної злагоди, тобто розумний компроміс замість конфронтації, толерантність замість радикалізму, еволюція замість революції. С. п. в індустріально розвинених країнах відіграє стабілізуючу роль, сприяє соціальній сталості, економічній і політичній стабільності. Моделі С. п. (його активними прибічниками є Австрія, Німеччина, Швейцарія, Скандинавські країни) несуть на собі відбиток національної специфіки, відповідають політичним і економічним умовам різних держав, уособлюють їхні історичні і культурні традиції.

Впровадження С. п. в незалежній Україні набуває особливого значення. У квітні 1993 р. указом президента було затверджено "Положення про національну раду соціального партнерства", яка відтоді функціонує при президенті України. Міжнародним фондом "Українські реформи" того ж року було створено творчу групу, яка розробила концепцію впровадження С. п. в Україні. Концептуальні підходи щодо її реалізації були покладені в "Програму діяльності Кабінету міністрів України", яка в жовтні 1995 р. була в основному схвалена Верховною Радою України. Поступово С. п. стає предметом діяльності владних структур, політичних партій, громадських організацій в Україні. До вагомих нормативних документів, які висвітлюють питання становлення інституту С. п., слід зарахувати і Послання до Верховної Ради (лютий 2000 р.) президента держави: "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки" та Послання глави держави до парламенту (лютий 2002 р.) "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегій економічного і соціального розвитку України на 2002–2022 роки".

Социальное партнерство. Коллективные переговоры. — М., 1990; *Семигин Г. Ю.* Социальное партнерство в современном мире. — М., 1996; *Симон В.* Всесилие союзов предпринимателей. — М., 1979; *Дарендорф Р.* Конфликт и сотрудничество // Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990; *Бутко Н., Мурашко Н.* Региональные составляющие социального партнерства // Экономика Украины. — 2001. — № 4; *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М., 1999; *Флекснер К. Ф.* Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом. — М., 1994; *Сіленко А.* Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні. — Одеса, 2000; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003.

Г. Калінічева

Соціальний дарвінізм — спроби соціальних і політичних мислителів на основі авторитету і вчення Дарвіна пояснити власні ідеї, теорії (XIX ст.). Тобто йдеться про пошук і використання аналогій для пояснення суті і особливостей існування суспільства. Багато термінів, теорій С. д. належать Г. Спенсеру, В. Беджготу, Б. Кудду, Л. Гумпловичу, П. Кропоткіну, іншим ученим.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Соціальний захист — у широкому розумінні — діяльність держави щодо втілення в життя пріоритетних завдань соціальної політики, реалізація комплексу законодавчо закріплених економічних, правових та соціальних гарантій, що забезпечували б кожному члену суспільства отримання найважливіших соціальних прав. У вузькому значенні — система заходів життєвої підтримки аутсайдерів, соціально слабких та незахищених (безробітні, багатодітні сім'ї, інваліди, мігранти, бездомні тощо). С. з. передбачає здійснення такої соціальної політики, яка адекватно реагує на соціальний стан різноманітних верств населення, здатна відчути підвищення рівня соціального незадоволення та напруженості й попереджати можливі конфлікти та радикальні форми протесту шляхом надання необхідної допомоги та підтримки людям, що її потребують. С. з. є засобом забезпечення державою гідного рівня життя всьому населенню країни і досягнення соціальної рівноваги. В кожній країні, залежно від її економічного розвитку та макроструктури, більша або менша увага приділяється двом програмам соціального захисту: програмі подолання бідності та

програмі встановлення рівності у суспільстві. Основна ідея, покладена у програму подолання бідності, — це визнання бідності як національної проблеми, що повинна вирішуватися на державному рівні і стосовно якої повинні розроблятися довгострокові проекти, що мають підтримку з боку основних політичних сил і найбільш представницьких організацій громадянського суспільства. Головною метою цієї програми є забезпечення якомога ширшого доступу бідних прошарків населення до основних послуг: питної води, електропостачання, каналізації та телефону. Для реалізації цієї програми урядові органи повинні передбачати відповідні витрати державного бюджету, розробляти механізми та методи з реалізації програми подолання бідності. При цьому необхідно враховувати, що найбідніші верстви населення одночасно є найменш організованими та позбавленими каналів, необхідних для висунення своїх вимог до суспільства.

Програма встановлення рівності у суспільстві насамперед стосується країн, що перебувають на середньому щаблі розвитку. Тобто ті, які мають прошарки населення з прибутками нижчими за прожитковий мінімум, але водночас у цих країнах наявний численний середній клас. На практиці нерівні можливості акумулюються у певних секторах: нерівність статева, вікова, проблеми корінного населення тощо. Особливе місце в соціальному захисті працівників займають професійні спілки, які покликані представляти та захищати інтереси працюючих громадян у всіх державних структурах.

Недоліком практики формування соціальної політики в Україні є її досить слабкий зв'язок з економічною політикою. Вимоги системного підходу передбачають необхідність, окрім виключно соціальних питань, визначити, по-перше, соціальні напрями економічної політики і, по-друге, економічні напрями соціальної політики. Для реалізації соціальних програм потрібні величезні ресурсі, створення яких — справа економіки, а подолання спаду виробництва та стабілізація економіки неможливі без кваліфікованої, ефективної праці і зайнятості. Тому соціальна політика не може бути повноцінною, якщо вона обмежує сферу свого впливу соціально вразливими групами незайнятої частини населення (дітей, підлітків, матерів — багатодітних та одиноких, інвалідів і пенсіонерів, ветеранів праці та учасників війни, безробітних тощо), тоді як необхідні для цього умови створюються економічно активною частиною населення. Ще однією негативною ознакою існуючих інститутів С. з. в Україні є утриманство. Нині майже 50 % громадян України користуються різноманітними пільгами. Проте суверенність особи несумісна з соціальним, а тим більше державним патерналізмом. Держава повинна забезпечувати соціальний захист своїх громадян, але не перетворювати їх на утриманців. Головною ознакою демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством є мінімальна кількість осіб, що залежать від суспільної благодійності.

Всемирный доклад по социальным наукам. — М., 2002; Проблеми соціально-трудових відносин в Україні у контексті міжнародного досвіду // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 4; Політичні та економічні перетворення в Росії та Україні. — М., 2003; *Мойсюк В.* За межами соціального захисту // Профспілки України. — 2002. — № 6.

Т. Ляшенко

Соціологія політики (від лат. *societas* — суспільство і грецьк. *logos* — вчення, слово, галузь) — у широкому розумінні — наукова галузь, яка вивчає соціальні аспекти політики; у вужчому — це галузь соціології, яка вивчає взаємозв'язок політичних інститутів з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Можна сказати також, що С. п. — це наукова галузь, що вивчає соціальні аспекти політики. Існує два основних підходи до визначення С. п. — описовий і нормативний. У першому випадку політика розглядається як фактор соціального життя, а С. п. — як ціннісно-нейтральна наука, результати якої однаковою мірою може використати кожен незалежно від соціальних схильностей і політичних позицій. У другому випадку — при нормативному підході — політика аналізується крізь призму певних соціальних, політичних і світоглядних позицій. Обидва підходи взаємодоповнюють один одного. Предметом С. п. є формування, становлення і розвиток політичних відносин або, іншими словами, політична діяльність. Об'єктом досліджень С. п. є сфера політичного життя на всіх його структурно-організаційних рівнях, усі соціальні спільноти і формування, що утворюють політичну систему суспільства. Основними функціями С. п. є теоретична, описова, інформаційна, прогностична. Основні методи

С. п.: теоретичні (системний підхід, математичні і структурні методи, порівняльний метод, функціональний підхід, абстрагування, узагальнення, аргументація) і емпіричні (спостереження, опитування, анкетування, вивчення документів тощо). Основна мета С. п. — виявити відповідні закономірності функціонування і розвитку політичної системи конкретного суспільства, її суб'єктів; визначити вплив політики на основні сфери суспільного життя; дослідити соціальні аспекти суб'єктів політики, політичного процесу; дослідити процеси формування громадянського суспільства, влади, демократичних засад існування суспільства тощо.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2004; *Микита Шаповал.* Загальна соціологія. — К., 1996; *Піча В. М.* Соціологія: загальний курс: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти України. — К., 1999; Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997; Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К., 1998; Социологический справочник / Под общ. ред. В. И. Воловича. — К., 1991.

М. Головатий

Спенсер Герберт (1820–1903) — англійський філософ, соціолог, один з основоположників позитивізму.

У творчій спадщині С. основне місце посідають: теорія соціальної еволюції, органіцизм і вчення про соціальні організації — структурні механізми та інститути. Принцип еволюції застосовується С. як методологічне підґрунтя будь-якого знання, в тому числі і соціологічного. Розуміючи під еволюцією процес неперервної інтеграції матерії, що переводить її із стану невизначеності, непов'язаності, однорідності (гомогенності) в стан відносної визначеності, взаємопов'язаності, різнорідності (гетерогенності), С. розрізняв три її види: неорганічну, органічну і надорганічну. Соціологія вивчає форму надорганічної еволюції, яка виявляється людським суспільством, його розвитком від простого до складного в результаті ускладнення соціальної структури, зростання внутрішньої диференціації суспільних утворень, посилення інтеграції та централізації управління ними. Стійкість, пристосованість складної (гетерогенної) і структурованої спільноти до зовнішніх руйнівних сил — основний фактор соціальної еволюції. У контексті еволюційної схеми суспільство (суперорганічна система) розглядається С. як живий соціальний організм. Таке уявлення виводиться на основі аналогії соціальної і біологічної організацій, які керуються схожими принципами, мають структуру, функції та спрямованість розвитку. Суспільство, як і біологічний організм, має здатність нарощувати масу, що веде до ускладнення структури та диференціації функцій його складових частин, приводить до поступового посилення їх взаємозалежності та взаємодії. С. уникає прямолінійних організмічних аналогів, зазначаючи суттєві відмінності соціальних та біологічних організмів. Суспільна форма життя відрізняється від біологічної ступенем взаємозв'язків і природою комунікації між його частинами, просторовою мобільністю його елементів. Важливо й те, що в біологічному організмі частини існують для цілого, тоді як суспільне ціле існує завдяки його складовим. Звідси суттєвим критерієм виміру соціального прогресу, за С., є перехід до суспільства, де соціальне ціле не поглинає окрему особистість, а існує для блага всіх членів. Людина, що віддає всю свою працю суспільству й отримує ту частину, яку воно їй виділить, стає його рабом. Тому С. негативно ставився до соціалізму, який будується на примусовій праці.

В руслі організмічного підходу до соціальної системи сформувалася спенсерівська концепція соціальних інститутів та функціональний аналіз суспільства. За С. соціальні інститути — це механізми організації суспільного життя людей, які слугують справі збереження суспільного цілого. Виникаючи у процесі еволюції, соціальні інститути формують людину як соціальну істоту, здатну до спільних колективних дій. С. аналізує шість типів соціальних інститутів: промислові, професійні (гільдії, професійні союзи) — об'єднують людей за професійною діяльністю і підтримують виробничу структуру суспільства; політичні (держава, її організації та установи, партії) — церква — забезпечують інтеграцію суспільства, підтримують традиції, звичаї, вірування; родинні (сім'я, шлюб) і обрядові — регулюють поведінку людей на повсякденному рівні. Кожен із названих інститутів включається в певну систему органів, виконуючи в ній відповідну функцію. Всі соціальні інститути взаємопов'язані між собою і спрямо-

вані на забезпечення та відтворення соціального цілого. Аналізуючи роль політичних інститутів, зокрема держави, С. вважав, що вона повинна визнати за кожною людиною право на вільну діяльність і користування її результатами. Тільки на основі вільної взаємодії між індивідами і організаціями можна досягти природної стійкої рівноваги інтересів. Проте необхідне певне обмеження свободи з огляду на присутність інших людей, які мають ті ж самі права. Одностороннє перебільшення одного з названих факторів є причиною хибних етичних і соціальних теорій. У концепції структурної диференціації, розумінні суспільства як саморегульованої системи, в аналізі взаємозв'язку соціальних функцій із структурою суспільства простежується спроба С. сформулювати структурно-функціональний підхід до суспільства. С. передбачив багато положень структурного функціоналізму в соціології і першим запровадив до наукового вжитку такі поняття, як "система", "функція", "структура", "інститут".

Багато спенсерівських ідей не втратили наукової цінності і варті подальшого творчого осмислення. Серед них: теорія еволюційного розвитку суспільства, функціональний аналіз суспільства, системний підхід до соціальних процесів, концепція соціальних інститутів, які міцно закріпилися в соціологічній науці і стали класикою.

Основні праці: Собр. соч.: В 7 Т. СПб., 1866–1869; Соч.: В 7 т. СПб., 1898–1900; Сочинения Г. Спенсера / Под общ. ред. Н. Рубакина. — Киев; Харьков; СПб.: Изд-во Р. Йогансона, 1899; Слезы, смех и грациозность. — СПб., 1898; Факты и комментарии. — СПб., 1903; Автобиография: В 2 ч. — СПб., 1914.

Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная теоретическая социология. — СПб., 1996; *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995; *Спенсер Г.* Основания социологии. Соч. Т. 4. — СПб., 1898; *Спенсер Г.* Начала социологии. — Киев: Изд-во Е. Федерова, 1880; *Спенсер Г.* Социальная статика. — СПб., 1908.

О. Авдєєнко

Спільна політика безпеки та оборони — спільна міжнародна політика країн — членів Європейського Союзу у сфері політики безпеки та оборони. С. п. б. та о. визначена Маастрихтським договором другою опорою Європейського Союзу (поряд з європейськими співтовариствами та спільною політикою у галузі юстиції та внутрішніх справ). На шляху становлення С. п. б. та о. можна виокремити кілька важливих віх. 1948 року було підписано Брюссельський пакт і створено Західний Союз у складі Бельгії, Великобританії, Люксембургу, Нідерландів та Франції. 1952 року на зустрічі шістьох міністрів закордонних справ держав — членів ЄОВС була досягнута домовленість про розробку проекту заснування Європейського політичного співтовариства. Передбачалося, що воно може стати координатором зовнішньої політики держав-членів. Причому ЄОВС і Європейське оборонне співтовариство (ЄОС) планувалося інтегрувати в Європейське політичне співтовариство. Однак цей план був відхилений. 1954 року, після провалу проекту Європейського оборонного співтовариства, було модифіковано Брюссельський договір про заснування Західного Союзу. До Брюссельського пакту приєдналися Німеччина та Італія і він перетворився на Західноєвропейський Союз. 1970 р. — країни-члени Європейського Співтовариства домовилися консультувати одна одну з найважливіших проблем міжнародної політики (на міжурядовому рівні), засновано Європейське політичне співробітництво (ЄПС), в рамках якого на основі суто міждержавних переговорів країни-учасниці координували свою зовнішню політику. 1983 р. — прийняття Європейською радою Штутгартської декларації, де було задекларовано бажання перетворити Європейське Співтовариство у Європейський Союз, компетенція якого поширювалася б і на "політичні та економічні аспекти проблем безпеки". 1984 р. — на зустрічі міністрів закордонних справ та оборони ЗЄС прийнято Римську декларацію, відповідно до якої передбачалася активізація діяльності цієї організації. Так, у рамках ЗЄС було утворено три агентства: з контролю за озброєнням, з проблем безпеки та оборони, з питань співробітництва в галузі виробництва озброєнь. 1987 р. — прийнятий Єдиний європейський акт, що набув чинності 1 липня 1987 р., офіційно ввів у коло координаційних зусиль членів співтовариства "політичні й економічні аспекти безпеки". 1993 року в Маастрихтській угоді (Угоді про Європейський Союз) було сформульовано програму спільної зовнішньої політики та безпеки і визначено п'ять

її головних завдань: охорона спільних цінностей, фундаментальних інтересів та незалежності ЄС; посилення безпеки ЄС та країн-членів усіма можливими засобами; охорона миру в усьому світі та підвищення міжнародної безпеки відповідно до принципів, закладених у Хартії Об'єднаних Націй, а також принципів та цілей Гельсінкського Заключного акта та Паризької хартії; сприяння міжнародній співпраці; розвиток і консолідація демократії; встановлення верховенства закону і забезпечення прав людини та основних свобод. 1997 року прийнято Амстердамський договір, яким було розширено повноваження Європейського Союзу в питаннях оборони та безпеки, намічено конкретні шляхи виконання завдань Маастрихтського договору. У консолідованому Договорі питанням спільної зовнішньої політики та політики безпеки присвячено розділ V (статті 11–28). Важливим рішенням на шляху підвищення ефективності зовнішньої політики Союзу стало запровадження Амстердамським договором посади Верховного комісара — представника з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Положення Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ) були переглянуті в Амстердамському договорі, що набув чинності з 1 травня 1999 р. На Гельсінкському саміті ЄС 10–11 грудня 1999 р. відбулася подальша матеріалізація концепції С. п. б. та о. на основі пропозицій франко-британської та німецько-британської зустрічей на найвищому рівні, що відбулися за місяць до саміту. На саміті було прийнято рішення створити органи, відповідальні за проведення політики у сфері безпеки і оборони. Відповідно до цього рішення у 2001 р. були створені: Комітет з питань політики і безпеки; Військовий комітет Європейського Союзу; Військовий штат Європейського Союзу (група національних військових експертів — прообраз майбутнього військового штабу ЄС), що здійснює військову експертизу всього комплексу питань, пов'язаних з питаннями безпеки і оборони, включаючи питання військового врегулювання криз; Політико-військова група та Комітет з цивільних аспектів врегулювання криз, який дає поради стосовно невоєнного врегулювання криз, попередження конфліктів. Новий Ніццький договір, підписаний 26 лютого 2001 р. (він набуває чинності після його ратифікації всіма країнами-членами), також містить нові положення про СЗППБ. Основні цілі С. п. б. та о.: обстоювання спільних цінностей, основоположних інтересів, незалежності Європейського Союзу та його недоторканності; зміцнення безпеки Європейського Союзу; збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки; сприяння міжнародному співробітництву; розвиток і зміцнення демократії та утвердження принципу верховенства права; забезпечення прав людини і громадянських свобод; оборонна політика та політика у сфері безпеки. Реалізація С. п. б. та о. покладена на Європейську раду, яка має найвищу вагу у визначенні С. п. б. та о. (вона окреслює принципи політики, її загальні напрямки, а також ухвалює рішення з питань оборонної політики), і Раду Європейського Союзу, яка приймає рішення стосовно формування та впровадження С. п. б. та о. на основі загальних напрямків або спільних стратегій, розроблених Європейською радою. Політичний комітет, Комітет з питань політики і безпеки здійснюють моніторинг міжнародної ситуації і розробляють рекомендації з власної ініціативи або ж на вимогу Ради. В умовах кризи Комітет з питань політики і безпеки відіграє центральну роль у визначенні реакції Союзу на кризу, відповідає за політичний контроль та за стратегічні напрямки військових операцій (за підтримки Військового комітету). Військовий комітет є відповідальним за військовий напрямок і за всю військову діяльність у рамках Європейського Союзу. Генеральний секретар Ради ЄС є Верховним представником з питань С. п. б. та о. Верховний представник допомагає Раді визначати, формулювати і впроваджувати політичні рішення та в разі потреби від імені Ради проводить політичний діалог з третіми країнами. Нині посаду Генерального секретаря (Верховного представника) обіймає Хав'єр Солана, колишній Генеральний секретар НАТО. Договір про Європейський Союз визначає, що Європейська комісія повною мірою бере участь у роботі зі здійснення С. п. б. та о. задля забезпечення її послідовності, повної відповідності зовнішнім економічним відносинам, розвитку взаємодії та подання гуманітарної допомоги, що є тими напрямками політики співтовариства, де Єврокомісія відіграє головну роль. Для втілення С. п. б. та о. у життя використовують такі інструменти: спільні позиції, рішення та укладення міжнародних угод.

О. Кордун

Спільнота — не досить чітко визначене поняття, яке переважно використовують для означення особливих форм спільної взаємодії або чогось єдиного, позитивного і цінного в суспільних відносинах. С. пов'язують з її місцезнаходженням; з наявністю єдиних коренів (Ф. Тьонніс "Спільнота і суспільство", 1887); спільністю інтересів (Мак-Айвер "Спільнота", 1917) та ін.

М. Головатий

Спіноза Бенедикт (Барух) (1632–1677) — нідерландський філософ-пантеїст. Походив з родини купця-єврея. За критику методів керування С. було вигнано з єврейської общини Амстердама. Філософські погляди сформувалися спочатку під впливом єврейської середньовічної філософії, зокрема Маймоніда, Крескоса, а згодом поглядів Бруно, раціоналістичного методу Декарта, філософії Гоббса. С. — один із фундаторів філософії релігії як специфічного типу філософських знань. У його творчості феномен релігії вперше постає як проблема. Всупереч Декарту і його ідеї про три субстанції (Бог, дух, матерія) С. визнає тільки одну субстанцію — "Бога, або Природу", що складається з безлічі атрибутів, кожен з яких виражає вічну і безкінечну сутність, існує неодмінно. Бог і природа єдині, але не тотожні. Бог — це іманентна, внутрішня, а не трансцендентальна причина всіх речей. Все перебуває в Богові і в ньому рухається. Природа — це "всі речі", або "все", а субстанція — єдність і необхідність існування в ній. Атрибути Бога постають водночас й атрибутами природи. Індивідуальні душі й окремі фрагменти матерії для С. тільки означення; вони не речі, а вияв божественної суті. Всім керує абсолютна логічна необхідність. Критика Біблії, заперечення Бога як особи, що стоїть поза природою і над нею, стали основою для оцінки світогляду С. як матеріалістичного й атеїстичного. Основою людської доброчесності вважав дотримування природних законів, а не вигаданих усупереч їм норм і правил. Прагнення людини до щастя, до власної вигоди, до задоволення своїх потреб — це природне право, яке цілком відповідає вимогам розуму. Добром, за С., не є все те, що нам видається корисним, а лише те, про що ми напевно знаємо як про корисне, що є справді корисним. Розуміння власної корисності неодмінно приводить людину до необхідності суспільного життя. Людина не може жити осібно. Проте щоб досягти соціальної гармонії, людям, на думку С., слід навчитися приборкувати власні ефекти, підпорядковувати їх розумові. Будь-який ефект може бути обмежений або знижений лише іншим ефектом, сильнішим і протилежним йому. Таким ефектом у суспільному житті людей, за С., може бути страх перед державною владою. Створюючи загальний порядок життя і встановлюючи закони, держава обмежує ефекти окремих людей, але робить це головним чином шляхом погроз. С. був прихильником республіканського ладу, вважаючи, що сувереном у державі завжди є народ. Функції держави зводив до забезпечення природних прав людини, гармонізації різноманітних інтересів, створення сприятливих умов для спільного життя людей. Існування держави уможливлює розумне узгодження загальних і приватних інтересів. Держава — та сфера, де реалізується розум і свобода. Свобода для С. — усвідомлена, пізнана необхідність. Вона полягає у здатності людини підпорядковувати свої емоції велінням розуму, знанню цієї необхідності. Тобто для С. свобода — це опанування людиною себе, але аж ніяк не зовнішньої природи. С. закликає людей орієнтуватися у своєму житті не на скороминуще, тимчасове, випадкове, а на вічне, стале, необхідне, шукати й знаходити в мінливих рисах світу високий і вічний образ Бога.

Основні твори С.: "Короткий трактат про Бога, людину та її щастя" (1660); "Богословсько-політичний трактат" (1670); "Етика" (1677).

Беленький М. С. Спиноза. — М., 1964; *Гусєв В. І.* Західна філософія Нового часу. XVII–XVII ст. — К., 1998. *Кечекьян С. Ф.* Этическое мировоззрение Спинозы. — М., 1914; *Коников И. А.* Материализм Спинозы. — М., 1971; *Соколов В. В.* Спиноза. — М., 1973.

А. Черній

Спонсор (англ. *sponsor*) — 1) поручитель, гарант; 2) особа або організація, яка фінансує будь-який захід; справу; 3) замовник, організатор, рекламодавець, підрядник; 4) держава, яка запропонувала проект резолюції у міжнародних організаціях.

М. Головатий

Справедливість — морально-правова категорія і один з основних принципів політики і права. Поняття "справедливість"

(лат. *justitia*) позначає наявність у соціальному світі правового начала і виражає його правильність, імперативність і необхідність. Ідея С. сягає своїми витоками давнього світу. Платон називав С. доброчесність, що означає правильне ставлення до інших людей. Аристотель пов'язував С. із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага. Юстиніан визначав С. як постійну і вічну волю віддавати кожному належне. Середньовічні мислителі намагались узгодити С. з ідеєю перерозподілу надлишкового багатства. Тома Аквінський навіть вважав, що людина в крайній скруті має право претендувати на чужу власність. На думку І. Канта, те, чого вимагає С., має бути виконано незалежно від будь-яких обставин суспільного розвитку.

На поч. XIX ст. у наукових підходах з'явилося поняття "соціальна справедливість", що стало загальновживаним завдяки працям Дж. Ст. Мілля. Ідея соціальної С. знайшла відображення у двох основних підходах, які утверджують: 1) рівність можливостей у рамках відкритого суспільства, де люди отримують можливість проявити свої здібності; 2) рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини. Найпопулярніша, життєздатна інтерпретація соціальної С. знайшла своє втілення на Заході, в рамках поміркованого підходу, характерного для соціал-демократії. За цим підходом частина суспільних ресурсів розподіляється за потребами через державну систему соціального забезпечення, а інша частина — відповідно до заслуг через економічний ринок або бюрократичні процедури.

Справедливість є визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних з пануванням, підпорядкуванням, підтриманням взаємоповаги між людьми, необхідністю гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих), інтересів. Водночас зміст С. безпосередньо пов'язаний із зміною суспільної динаміки, яка потребує, з одного боку, необхідності збереження успадкованих відносин, прав, обов'язків, а з іншого — передбачає подолання спадку минулих часів, що в умовах соціальних змін (політичних, економічних, правових та інших) сприймається суспільною свідомістю як несправедливість.

Принцип С. поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, постає як належний (необхідний) імператив, який відповідає сутності, правам і потребам людини. Справедливість є критерієм оцінки різноманітних співвідношень у житті суспільства: між роллю окремих людей чи соціальних груп і їх реальним соціальним становищем, ступенем суспільного визнання; між працею і винагородою за неї, правами і обов'язками особи; між скоєним діянням і відплатою, злочином і покаранням.

Вирізняють три основні різновиди С.: 1) зрівняльну С., що передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів; 2) розподільну С., що орієнтує на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ виходячи з природно-правової рівності всіх людей, незалежно від їх національних, станових, класових, майнових та інших відмінностей, але з урахуванням заслуг конкретного громадянина перед суспільством і державою; 3) відплатну С., яка поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини; С. покарання передбачає дотримання принципів застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у скоєнні правопорушення (злочину), а також залежності міри покарання від ступеня тяжкості правопорушення (злочину).

Справедливість — один із найважливіших принципів правової держави, який реалізується як у законодавчій, так і в правозастосовчій діяльності. Справедливий закон втілює в собі ідею рівної для всіх свободи: робити все, що не обмежує свободи іншого і не заподіює шкоди, що не заборонено законом. Закон є мірою, єдиним для всіх мірилом свободи. Свобода окремої людини співвідноситься із свободою інших людей, а право є регулятором можливостей реалізації свободи кожного. Встановлювані заборони і обмеження мають бути доцільними з точки зору гарантії свободи, а отже, справедливості. Суть права полягає в тому, щоб свободу всіх обмежити розумними справедливими рамками, реалізувати С., додержуючись принципу рівності людей перед законом, судом. У правозастосовчій діяльності С. означає обов'язок відповідних органів встановити об'єктивну істину у справі, забезпечити законні права та інтереси учасників кримінального процесу.

Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право. — М., 1977; *Чиркин В. Е.* Власть, нена-

силие и социальная справедливость // "Совесткое государство и право. 1991. — № 9; Проблемы укрепления социальной справедливости в трудовых правоотношениях. — К., 1993; *Нерсесянц В. С.* Философия права. — М., 1997; *Михайленко О.* Проблеми справедливості при розбудові правової держави // Право України. — 1998. — № 8; *Волков Б. С.* Нравственные начала в назначении наказания // Правоведение. — 2000. — № 1; *Ролз Д.* Теорія справедливості. — К., 2001; *Скрипнюк О.* Ідея соціальної справедливості в контексті теорії соціальної правової держави / Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2; *Горбатенко В. П.* Поняття "пільги" і "привілеї" в контексті забезпечення соціальної справедливості. // Правова держава. — Вип. 13. — К., 2002; *Рікер П.* Право і справедливість. — К., 2002.

В. Горбатенко

Сприйняття влади (*perception of power*) — безпосереднє чуттєве відображення світу влади і його явищ людиною, людьми, населенням, у тому числі і самими об'єктами влади; відповідна спроможність сприймати, розрізняти і оцінювати факти, події, явища власної практики.

М. Головатий

Стагнація політична (від лат. *stagnum* — стояча вода) — явища застою, згортання перетворень, розпаду політичних інститутів, структур політичного життя, що означають припинення політичного розвитку, політичний регрес або крах політичної системи суспільства загалом.

Стагнацію політичну спричиняють прорахунки органів державної влади, неефективність стабілізаційних механізмів політичної системи. Як правило, С. п. починається не у політичній, а в економічній або соціальній сфері. Цей процес тривалий і спочатку його важко помітити. Супроводжується поступовим, але постійним зниженням рівня економічного зростання, часто зниженням рівня життя суспільства, звуженням середнього класу тощо. Наслідком економічної і соціальної стагнації є С. п., яка супроводжується: пасивністю і звуженням форм політичної участі усіх суб'єктів політичної системи; закритістю і стандартизацією політичного життя в країні; підтриманням у державі стагнаційної стабільності, коли влада знімає лише реакцію на проблему, а власне проблема загаляється "вглиб"; переважно силовим вирішенням політичних конфліктів; політичним відчуженням і негативним (боязким) ставленням суспільства до будь-яких змін усталених форм життя; неможливістю досягнути політичної злагоди і відповідно виробити нові форми політичного життя; декоративністю демократичних інститутів і процедур; високим рівнем забюрократизованості суспільного життя.

Стагнація політична передує масштабній суспільно-політичній кризі, політичному конфлікту. С. п. нівелюється через здійснення політичних, економічних і соціальних реформ, пошук шляхів досягнення суспільного консенсусу щодо перспектив державного розвитку, пошук інших (інколи силових) методів вирішення наявних суперечностей.

Анискевич А. С. Политический конфликт. — Владивосток, 1994; *Арцибасов И. Н.* Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. — М., 1990; *Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А.* Политическая конфликтология. — М., 2002; Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. — Чернівці, 1993; *Ішмуратов А. Т.* Конфлікт і згода. — К., 1996.

Г. Зеленько

Сталін (Джугашвілі) **Йосип Віссаріонович** (1879–1953) — радянський політичний і партійний діяч, глава держави СРСР і світового комуністичного руху, Герой Соціалістичної Праці (1939 р.), Герой Радянського Союзу (1945 р.), Генералісимус Радянського Союзу (1945 р.). Народився у Грузії в родині кустаря. Після закінчення духовного училища в Горі в 1893 р. вступив до тифліської духовної православної семінарії. У семінарії на той час існував вільнодумний гурток, учасником якого стає С. Тоді ж С. зв'язується із соціал-демократичною організацією у Тифлісі, бере участь у нелегальних заходах організації. З 1898 р. С. член РСДРП, у 1899 р. його виключають із семінарії за неблагонадійність. У 1901 р. під загрозою арешту С. переходить на нелегальне становище і відтоді стає професійним революціонером. У 1902 р. його висилають до Східного Сибіру, звідки в 1904 р. він втікає. Після повернення до Тифлісу С. керує нелегальним партійним виданням — "Боротьба пролетаріату". У 1905 р. бере участь у Таммерфорській конференції більшовиків, а в 1906 р. — у

Стокгольмському з'їзді. У 1907 р. переїжджає в Баку і продовжує революційну діяльність. У 1908, 1910 і 1913 р. С. зазнає арештів і засланнів. Двічі йому вдається утекти. У 1912 р. на Празькій партійній конференції більшовиків С. заочно обирають членами ЦК партії. Після лютневої революції 1917 р. повертається із заслання до Петрограда і входить до партійного керівництва. У травні 1917 р. С. обирається в Політбюро ЦК, залишаючись його членом до кінця життя. На II з'їзді Рад С. обирають членом Президії ВЦВК, затверджують наркомом у справах національностей, з 1919 р. — народним комісаром Держконтролю. В роки громадянської війни — член РВР Республіки, РВР ряду фронтів, представник ВЦВК у Раді оборони. С. стає помітною фігурою в управлінні партії і держави, а з 1922 р. — Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) та багаторічним лідером. Наприкінці 20-х років у результаті боротьби з іншими більшовицькими лідерами встановив диктаторський режим у партії і державі. С. проголосив курс на будівництво соціалізму в окремо узятій країні. Провадив форсовану індустріалізацію, насильницьку колективізацію селянських господарств. З травня 1941 р. — голова РНК СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) — голова Державного Комітету Оборони, Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами СРСР, нарком оборони. У 1946–1947 рр. — міністр оборони СРСР. Після війни СРСР під керівництвом С. перетворився на провідну світову державу. Перебуваючи тривалий період на посаді керівника ЦК партії, С. проявив видатні організаторські здібності. Однак з 20-х років під виглядом боротьби з "троцькізмом" і "опортунізмом" почав обмежувати внутріпартійну і радянську демократію, грубо нехтувати принципи колективності управління, що існували на початку творення нового ладу, фактично поставив себе поза критикою, над партією та над державними органами СРСР. Як наслідок утворився культ особи С., що мав тяжкі наслідки для партії і країни загалом.

Окрім численних доповідей, виступів, написав кілька творів, зокрема "Марксизм і національне питання" (1913 р.), "Про основи ленінізму" (1924 р.), "До питань ленінізму" (1926 р.), кілька брошур. С. особливо наголошував на проблемі диктатури пролетаріату. Його кредо полягало в тезі, відповідно до якої "ленінізм є теорія і практика пролетарської революції загалом, теорія і практика диктатури пролетаріату особливо". Сталін своєрідно розумів сутність політичного режиму диктатури пролетаріату. На момент революції у Росії пролетаріат становив близько 10 % від кількості населення, проте диктатурі пролетаріату відводив роль вихователя усіх інших верств населення. Він наголошував, що "диктатура пролетаріату — це влада більшості населення над меншістю, держава цієї більшості, вираз її диктатури…" Водночас жодна статистика не підтверджувала думки "вождя всіх часів і народів", що пролетаріат був тією "більшістю". (Можливо, у розумінні вождя до пролетаріату зараховувалася вся біднота Росії, але це ж змінювало саму сутність понять.) Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби і посилення державної влади у міру розвитку соціалізму. На цьому будувався постулат С. — "знищення класів досягається не через придушення класової боротьби, а через її посилення". Цей підхід давав теоретичне підґрунтя необхідності зміцнення державної влади на шляху відмирання держави як соціального інституту, бо це станеться "…не через ослаблення державної влади, а через її максимальне посилення". Реалізувати такий підхід могла лише партія нового типу. Її С. розглядав як "своєрідний орден меченосців". Партія, на думку С., стала вищою особливою силою, яка "на всі питання… дала ясні точні відповіді". Історію партії розглядав як "історію боротьби" з усіма іншими партіями, а ті, кого не встигли розгромити більшовики, просто перетворилися на "банду шпигунів, шкідників, диверсантів, убивць", яких поплічники С. мусили знищувати. Такі підходи уможливили створення найжорстокішого режиму, на сумлінні якого мільйони загублених доль, потурання, а то й свідоме знищення мільйонів і мільйонів селян, різних національних меншин, тисяч представників культури, творчої інтелігенції, військових. Як стверджують окремі дослідники тієї складної й далеко не однозначної епохи бурхливих перетворень, коли діяв С., Ленін був натхненником більшовицької політичної доктрини, Троцький її талановитим збурювачем, а Сталін — досконалим виконавцем.

Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. I и II т. — Смоленск, 1998; *Волкогонов Д.* Три-

умф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина: В 2 кн. — М., 1989; Його *ж.* Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2 кн. — М., 1995; *Ленин В. И.* Письмо к съезду // Полное собр. соч. — Т. 45; *Троцкий Л. Д.* Уроки Октября. — М., 1924; Його ж. К капитализму или социализму? — М., 1925; История русской революции. — Нью-Йорк, 1976; К истории русской революции. — М., 1990; Сталинская школа фальсификаций. — М., 1990; Сталин. — М., 1990; Преданная революция. — М., 1991; Портреты революционеров. — М., 1991; Преступления Сталина. — М., 1994; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Сталінізм — термін, що використовується для означення ідей і політики Й. Сталіна та очолюваної ним радянської держави. Часто термін "С." застосовують і для означення репресивних рис інших комуністичних партій і держав. Зі С. безпосередньо пов'язано створення й існування тоталітарної держави як форми комуністичної диктатури, пов'язаної зі знищенням політичних свобод, концентрацією влади в руках партійної верхівки, встановленням культу особи, використанням різноманітних форм терору проти інакомислячих. Процес десталінізації розпочав XX з'їзд КПРС під керівництвом М. С. Хрущова.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Статус (лат., англ. *status*) — правове становище (сукупність прав і обов'язків) — стан фізичної чи юридичної особи.

М. Головатий

Статус-кво (від лат. *status quo* — певне становище, стан; англ. *status quo*; нім. *Status quo*; фр. *statut quo*) — поняття, яке у міжнародному праві і політиці визначає наявне на певний момент становище, правовий або інший стан відносин між державами. У міжнародній правовій практиці існують різні форми забезпечення С.-к: 1) збереження наявного становища; 2) відновлення первісного стану до його зміни — "статус-кво анте" (status quo ante); 3) відновлення довоєнного становища — "статус-кво анте беллум" (status quo ante bellum) та інші.

А. Кудряченко

Стиль у політиці (від грецьк. *stylos* — паличка для письма) — сукупність ознак, властивостей характеру поведінки політичних діячів, партій та угруповань, для яких притаманні особливі риси, засоби, способи і методи політичної діяльності в управлінні суспільством. С. у п., як правило, збігається з типом і характером певного політичного режиму.

У сучасній політичній науці визначаються такі стилі політичного управління: демократичний, який передбачає колегіальне вирішення проблем і робить акцент на спонукальних можливостях системи управління; ліберальний, який сподівається на те, що природний процес сам собою гарантуватиме бажаний результат; авторитарний, який передбачає жорстке керівництво з адміністративним примусом та егоцентризм лідера у прийнятті рішень. Утім, навряд чи можна механічно пов'язувати політичний стиль управління з існуючим у державі політичним режимом. Політична практика знає багато прикладів, коли у демократичних політичних системах запроваджувався авторитарний стиль управління, а в тоталітарних та авторитарних політичних системах з'являлися лідери з відвертим ліберальним або демократичним управлінським стилем.

Важливими елементами сучасного політичного стилю управління є інноваційність, лексикон лідера, прогностичні навички, політичний маркетинг, арбітражні здібності керівника, відчуття політичного часу. Сучасна політологія визначає також основні фактори формування стилю політичного управління. Серед них: історичний (вплив історичних традицій на взаємовідносини суспільства і держави); економічний (стан економіки в державі та рівень зовнішньоекономічних відносин зі світовою спільнотою); адміністративно-територіальний (прагнення владного центру максимально зблизитися з регіональними структурами управління); фактор виробничої ситуації (вплив дефіциту часу та ресурсів на вирішення найважливіших проблем суспільства); фактор складності суспільних завдань (залежність розв'язання проблем від професійного рівня та загальної культури по-

літичного лідера та компетентності керівних кадрів). С. у п. вимірюється наявністю формально-адміністративної структури (координація і контроль, формування і планування політичних цілей, вибір методів для прийняття рішень, компетентне втручання у процес управління, своєчасне коригування курсу та ін.); здатність усвідомлювати та синтезувати реальні соціальні проблеми, а також ціннісні норми та традиції, спрямовані у майбутнє.

Панарин А. С. Политология. — М., 1998.; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001; *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. — К., 1995; *Пахарєв А.* Стиль політичного лідерства: фактори формування та складові // Нова політика. — 2001. — № 5.

А. Пахарєв

"Сто днів" — час, який громадськість надає урядові чи комусь із високих посадовців для визначення їхньої політики. За цей період з'ясовується, хто здійснює визначальний вплив на них, на кого вони у свою чергу спираються. Саме сто днів тривало друге правління Наполеона I у Франції (14 березня — 22 червня 1815 р.) після його втечі з острова Ельба, яке закінчилося військовою поразкою при Ватерлоо. За цей час стало очевидним його прагнення спертися на широкі кола великої і середньої буржуазії, зблизитися з прихильниками політичної свободи, погодитися на обмеження влади конституцією.

С. Рябов

Столипін Петро Аркадійович (1862, Дрезден, Німеччина — 1911, Київ, Україна) — російський державний діяч із старовинного дворянського роду, син генерала. Після закінчення Петербурзького університету з 1884 р. на державній службі в Міністерстві внутрішніх справ. У 1902 р. губернатор Гродненської, а в 1903–1906 рр. — Саратовської губернії. З 1906 р. — міністр внутрішніх справ і голова ради міністрів. З ім'ям П. А. Столипіна пов'язано придушення революції 1905–1907 рр., розпуск II Державної Думи і зміна положення про вибори до неї на користь заможних верств населення. Саме він посилив політику національного гніту. У 1910 р. побачив світ циркуляр С., у якому "інородцям" (а до них належали всі пригноблені народи, в тому числі й українці) загалом заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. У цей час державний Комітет у справах друку заборонив вживати на сторінках періодичної преси та будь-яких інших виданнях термін "Україна", "український народ". У школах не дозволялося співати українських пісень, декламувати українські вірші, виконувати українські мелодії на музичних інструментах.

Після придушення революції 1905–1907 рр. царський уряд зробив спробу за допомогою реформ повернути країну на еволюційний шлях розвитку. Програма реформ С. передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, запровадження страхування працівників, піднесення агрокультури сільськогосподарського виробництва через розвиток хутірського і відрубного господарства, переселення малоземельних селян, запровадження загальної початкової освіти тощо.

Метою цих перетворень було досягнення економічного і соціального прогресу в умовах збереження великого землеволодіння, влади поміщиків, зміцнення сільської буржуазії, реформування самодержавства в конституційну монархію.

Згідно з царським указом від 9 листопада 1906 р. селянам дозволялося виходити з сільської общини на хутори й відруби, брати кредити в Селянському поземельному банку для створення власного фермерського господарства. У свою чергу уряд розраховував знайти соціальну опору в особі економічно незалежного, самостійного селянина-виробника.

Протягом 1907–1915 рр. на Правобережжі вийшли з общини 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. На 1916 р. утворилося 440 тисяч хуторів, що становило 14 % селянських дворів.

Усі показники аграрної реформи С. в Україні були значно вищими, ніж у європейській Росії, де з общини виокремилося 24 % селянських господарств, а переселилося на хутори 10,3 %. Це пояснюється особливістю української ментальності, сильнішим, ніж у Росії, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України общин.

В результаті концентрації наділів, широкого застосування машин, добрив, розширення посівних площ середньорічний валовий збір

зернових збільшився до 1070 млн пудів у 1909–1913 рр. проти 775 млн пудів у 1896–1902 рр. Підвищення цін на хліб на світовому ринку сприяло його експорту з України. Але столипінська аграрна реформа в цілому не дала очікуваних результатів. Не вдалось остаточно зруйнувати общину, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, хоча спроби перерозподілу поміщицьких земель шляхом купівлі-продажу через Селянський банк робились владою енергійно. Певною мірою зазнала краху і переселенська політика. На нові землі протягом 1906–1912 рр. з України виїхало майже 1 млн осіб. Але погана організація процесу переселення призвела до того, що лише в 1911 р. повернулося додому 68,5 % переселенців.

Реакційні придворні кола всіляко гальмували здійснення буржуазних реформ, цькували самого С. і навіть сприяли його фізичному знищенню.

1 вересня 1911 р. під час відвідання прем'єр-міністром вистави у Київському міському театрі (нині Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка) він був смертельно поранений агентом охоронного відділення Д. Г. Багровим. Похований на території Києво-Печерської лаври.

Волковинський В. М., Лівенець Ю. А. Столипін: з життя та державної діяльності // УІЖ. — 1991. — № 4; *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2002; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 — жовтень 1910): Зб. док. — К., 1965.

В. Макогон

Стратифікація (від лат. *stratum* — прошарок) — поділ на прошарки. Використовується у словосполученні "соціальна стратифікація", що стосується поділу суспільства на групи. Критерії, або ознаки поділу на страти, можуть бути різноманітні: майнові, правові, вікові та інші. Відповідно до критерію, вибраного для визначення поділу на страти, кожна з них займає місце у вертикальній шкалі за статусом.

У демократичних суспільствах стратифікація, тобто нерівність, не може здійснюватися за ознаками національності, походження, релігійними переконаннями, професією тощо. Разом з тим поділ за доходами, освітою тощо — не екстраполюється на нерівність громадянських та політичних прав. При демократичному укладі нерівність не може фіксуватися як константа. Для демократичного укладу стратифікація не може бути замкнута, тобто люди залежно від кон'юнктури, докладених зусиль, здібностей переходять до іншої групи. Згідно з класовою теорією, всі суспільства поділяються на класи — великі соціальні групи, що різняться відношенням до засобів виробництва, як-от: землевласники, селяни, буржуазія, робітники тощо. Поділ суспільства на стани, характерний для доби феодалізму, здійснювався залежно від виду занять, тобто відношення до засобів виробництва, і походження. В окремих суспільствах існує поділ на касти, тобто такі соціальні групи, що є кровноспорідненими і закритими для входу і виходу з них. Для вивчення стратифікації конкретного суспільства використовується категорія "соціальна верства" — така соціальна група, що вирізняється спільною рисою.

Стратифікація — один із напрямків дослідження соціальної структури, внутрішньої організації суспільства.

Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідник. вид. / Уклад.: В. І. Астахов, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.

Р. Балабан

Суб'єктно-об'єктні відносини у політиці — поняття в політичних науках, що означує взаємодію в політиці та вектор її спрямованості, ступінь реалізації. Об'єкт у політиці — та частина політичної реальності, на яку спрямована діяльність суб'єкта в політиці. Це зокрема політичні відносини, політична система з її інститутами, влада загалом, соціальні групи і виборці, які залучені у політичний процес. Політична суб'єктність — це властивість великих соціальних груп (нація, клас, партія, верства тощо), а також (у межах зв'язку з соціальними групами) їхніх політичних інститутів та організацій (держава, керівництво гілок влади, політичних партій, громадських організацій) і членів цих інститутів та організацій, що здійснюють важливі політичні ролі (політики, ідеологи тощо). Значно менше поняття "суб'єкт" використовується стосовно громадянина або людини політичної.

Суб'єкт у політиці — джерело свідомої, цілеспрямованої, предметної політичної діяльності, має власні політичні інтереси, засо-

би їх реалізації. Суб'єкт і об'єкт у політиці — рефлективні (взаємозамінні) величини: один і той самий інститут або соціальна група, навіть особа можуть бути в одних ситуаціях суб'єктом, в інших — об'єктом політики, а отже, змінювати свої політичні диспозиції. Однак це взаємозалежні поняття: об'єкт впливає на суб'єкт, визначаючи методи та способи впливу, матрицю політичної діяльності, обмежуючи простір дій суб'єкта, який, у свою чергу, також впливає на об'єкт, змінює його. В суспільстві суб'єкт і об'єкт — це люди, які мають соціально-політичні якості, діють або політично пасивні. Тому вирізняють суб'єкт політики, який може бути активним та пасивним, і "політичний суб'єкт", який діє свідомо, активно реалізує свої цілі. Для суб'єкта і об'єкта політики велике значення мають свідомість та активність, які забезпечують різні типи політичного процесу і політичного життя (демократія, авторитаризм, тоталітаризм, олігархічна влада тощо). У політичній діяльності виокремлюють два основних типи відносин: суб'єкт-об'єктні і міжсуб'єктні (суб'єкт-суб'єктні). Суб'єкт та об'єкт у політиці є важливими елементами політичного життя і мають конкретно-історичний характер.

Г. Дашутін

Суб'єкт політики — особистість, організація або суспільна група, які здатні творити політику й ініціювати істотні зміни в політичних відносинах. (Під творенням політики розуміють постійну й певною мірою самостійну участь у політичному житті відповідно до власних і суспільних інтересів, вплив на поведінку та стан інших суб'єктів.)

Здатність творити політику характеризують терміном "політична суб'єктність", яка залежить від об'єктивних можливостей діяти (обмежених структурою політичних сил і рівнем розвитку суб'єкта) і суб'єктивних можливостей (мотивації, знань, умінь, послідовності дій).

Суб'єктів політики можна класифікувати за такими ознаками:

1. Інтересом, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу: громадянське суспільство загалом; соціальні, етнічні та конфесійні групи; окремі особистості.

2. Соціально-становою належністю: стани (робітничий, селянський тощо); політичні лідери (еліта) станів.

3. Соціально-професійною належністю: громадяни, які мають політичні права і не є професійними політиками; громадяни, котрі тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність як обрані до представницьких, виконавчих або судових органів влади; громадяни, які професійно здійснюють політичну діяльність (теоретичну чи практичну); громадяни, які працюють у державно-адміністративному апараті, що репрезентує державу.

4. Належністю до організованих етноконфесійних груп: етнополітичні об'єднання та рухи (етносів, що домінують, чи національних меншин); конфесійно-політичні об'єднання та рухи.

5. Ступенем організованості: державні організації та інституції; політичні партії; громадсько-політичні організації, об'єднання, рухи; політичні блоки, фракції, угруповання.

Велика суспільна група стає суб'єктом політики за умов: міцних внутрішніх зв'язків і єдності; усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття самобутності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності тощо; організації, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угруповань, течій, вікових, статевих, професійних та інших категорій.

Марксистська доктрина розглядала суспільне значення діяльності та сфери впливу індивідів і організації як віддзеркалення певного рівня самосвідомості й організованості великих суспільних груп, їхньої інтеграції, зв'язків конкретних людей і колективів з великою суспільною групою, а також співвідношення сил між різними групами (станами, верствами, національностями тощо).

В інших концепціях домінує, як правило, погляд, що зосереджується на особистості. Остання вважається реальним суб'єктом політики, а колективні форми діяльності та впливу розглядаються як сукупність або сумарний вектор індивідуальних дій.

У формально-інституціональних концепціях вирішальна роль належить політичним організаціям та інститутам — державним органам, партіям, об'єднанням, еліті, керівним групам. Свідомість суспільних груп тут розглядається як результат діяльності організацій та їхніх керівників, а маси — як об'єкт управління соціальними інститутами.

Отже, можна зробити висновок про неоднакову суспільну "вагу" різних суб'єктів політики. Зрештою, це зрозуміло. Надто нерівнозначними за функціями, роллю та формами участі в політичній діяльності є держави, народи, стани, партії, рухи, профспілки, політичні лідери та звичайні громадяни. Крім того, потрібно враховувати роль суб'єктів різного рівня організаційної ієрархії (соціальних інститутів, великих і малих груп, індивідів), різний рівень політичної суб'єктності або впливовості сил, які діють на одному й тому самому рівні.

Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. — К., 2003; *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002.

В. Бебик

Суб'єкти та об'єкти етнополітики — обов'язкові елементи етнополітичних відносин, які потрібно розглядати у діалектичній єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності. Водночас кожен з них має власні ознаки й функції.

До суб'єктів етнополітики належать люди (особи), які виявляють почуття національного самоусвідомлення та етнічної спільності між собою, етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні народи, політичні партії, держава, етнічні лідери, а також створені ними установи та організації, які беруть активну, свідому участь в етнополітичному та етнонаціональному розвитку. Усвідомлення усіма ними своїх етнополітичних інтересів робить їх суб'єктами етнополітики, а нерозуміння цих інтересів — об'єктами етнополітики.

Об'єктом етнополітики є усі явища етнополітичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів етнополітики. Це політична система суспільства загалом, її елементи, форми політичного життя, сфера етнополітичних інтересів, суперечності етнополітичного процесу як у вітчизняному, так і в регіональному або світовому вимірі.

Суб'єкт етнополітики є активним за своєю природою. Рушійною силою такої цілеспрямованої дієвої політичної діяльності є наявність у нього в сукупності і в залежності з іншими усвідомленого власного етнополітичного інтересу. Етнополітичний інтерес — об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої особи, етнонаціональних спільнот (етносів, націй, національних (етнічних) меншин, корінних народів тощо), який пов'язаний з необхідністю задовольняти свої власні потреби і запити у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин при спілкуванні з іншими етнічними групами, політичними інститутами в суспільстві і спрямований на досягнення конкретних цілей. Етнополітичний інтерес прямо або опосередковано стосується соціально-економічних, політичних, духовно-культурних питань. Суть і зміст етнополітичного інтересу залежать від політичного, теоретичного, організаційного рівнів розвитку суб'єкта етнополітики та конкретної історико-політичної ситуації в країні. В цілому етнополітика є, по-перше, виявленням волі етнополітичних інтересів окремих осіб, націй, етнічних груп тощо, їх зіткненням і протиборством, по-друге, способом певної субординації цих етнополітичних інтересів, підпорядкування їх найвищому началу, більш значущому й обов'язковому.

Етнополітичний інтерес суб'єкта етнополітики найчастіше виникає навколо питання щодо свого політичного самовизначення у формі власної суверенної держави. У разі неспроможності його реалізувати етнонаціональна спільнота може обмежитися постановкою питання про автономію або забезпечення конституційних гарантій свого розвитку. Незадоволений етнополітичний інтерес стає підґрунтям виникнення етнічної напруженості чи етнічного конфлікту.

Суб'єкти класифікуються як первинні (базові) та вторинні. Первинними (базовими) суб'єктами етнополітики є етнічно (національно) і політично свідомі люди (індивіди), етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні (нечисленні) народи, які виникли об'єктивним, природно-історичним шляхом, а не внаслідок цілеспрямованої дії, і які створюють власні об'єднання, що відображають їхні етнополітичні інтереси та сприяють втіленню їх у життя. Вторинними суб'єктами етнополітики є похідні від первинних, а саме: держава, політичні партії, етнополітичні та етнонаціональні об'єднання, етнічна еліта, які беруть участь у прийнятті й виконанні рішень, пов'язаних з життєдіяльністю первинних суб'єктів. Місце і роль суб'єктів етнополітики у розвитку етнополітичної сфери суспільства визначається наявністю в них необхідних політичних якостей, політичної культури. Їх

роль у формуванні етнополітики зумовлена тим, що через власні етнополітичні інтереси вони визначають її сучасний зміст, пріоритети завдання та вектори спрямування.

Головним суб'єктом етнополітики є людина, особистість. Саме завдяки її активній діяльності функціонують етноси, нації, етнічні групи і створені ними організації і товариства. Неодмінною умовою оптимізації процесів етнополітичного розвитку, здійснення ефективної етнополітики є вироблення умов для реалізації етноспецифічних запитів і потреб людини, створення для цього відповідної політико-правової бази, свободи вибору нею напрямів і форм самореалізації в етнонаціональній сфері. Збагачення процесів етноеволюційного й етнотрансформаційного розвитку, виявлення нових концептуальних засад етнополітики можливі лише за умови, що особистість перетвориться з об'єкта на суб'єкт цього процесу, який самореалізує її власний багатий етнічний потенціал на різноманітних самодіяльних засадах. Важливою передумовою етнополітичної суб'єктності особи є формування, крім політико-правової бази (існуючий політичний режим, політична система суспільства, особливості їхнього функціонування, законодавство у сфері регулювання міжетнічних, міжнаціональних відносин тощо), ще й економічних, соціокультурних факторів. Економічні фактори зумовлюють створення у суспільстві високого рівня функціонування ринкової економіки, що дає більше шансів для розвитку демократичних форм етнополітичної діяльності особи. Соціально-культурні фактори сприяють залученню людини (особи) у певні етнонаціональні спільності, ідентифікації її з етнічними структурами і через них виявленню, осмисленню, здійсненню етнополітичних інтересів та потреб.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. — К., 2001; Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004.

О. Антонюк

Субетнос (лат. *sub* — під і грецьк. *ethnos* — народ) — локальна внутріетнічна група — частина етносу, яка вирізняється своїми господарськими, побутовими, культурними (у тому числі діалектними особливостями мови) та іншими специфічними рисами. С. має елементи спільної етнічної самосвідомості й внутріетнічну самоназву — мікроетнонім. Субетноси становлять основну етноутворюючу одиницю і шляхом неантагоністичного суперництва роблять внутрішню структуру етносу найбільш гнучкою, не порушуючи етнічної єдності, особливо необхідної на такій стадії етногенезу, як його зародження.

С. може набувати різних форм: етнографічної групи, що проживає на певній території; стану; конфесійної громади тощо. Утворюються С. внаслідок певної замкнутості частини етносу, зумовленої найчастіше природно-географічними умовами, або внаслідок господарської спеціалізації. Зокрема, на виникнення етнографічних груп у складі українців вплинуло входження їх в історичній ретроспективі до складу різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини), обширність їх етнічних територій і наявність на них таких природних перешкод, як великих рік, гірських хребтів (Карпати), тобто природних умов і особливостей господарства тих чи інших районів.

С. існують у складі білорусів, греків, кримських татар, молдаван, татар, циган та інших національностей. Серед кримських татар зберігається поділ на південнобережних ("ямсбойлю"), гірських ("татлар"), центральнокримських ("орта-юлак") і степових ("ногайлар"). У складі татар виокремлюються волго-уральські, сибірські та астраханські С. У поляків — це гуралі, в угорців — сегельські угорці тощо.

У середовищі українського етносу — це бойки, гуцули, лемки, русини в Карпатському регіоні та литвини і поліщуки на Поліссі. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні нараховувалося 32,4 тис. осіб — представників цих субетносів. Основним місцем їх проживання були дві західні області (Закарпатська — 10,2 тис., або 31,5 % усієї кількості та Івано-Франківська — 21,5 тис., або 66,3 %), незначна їх кількість мешкала також у Тернопільській (364 особи, або 1,1 %) та Львівській (196 осіб, або 0,6 %) областях. В інших 23 регіонах їх загалом налічувалось 179 осіб. Найбільшу за кількістю групу населення названих субетносів становили гуцули (21,4 тис., або 66 %) та русини (10,2 тис., або 31,4 %). Лемки нараховували 672 особи, бойки — 131 особу, литвини — 22 особи, поліщуки 9 осіб. Переважна більшість гуцулів проживала у сільській місцевості Іва-

но-Франківської області (95,3 % всіх гуцулів), три п'ятих усіх русинів мешкали в міських поселеннях Закарпатської області (59,7 %). Більш як половина всіх лемків (346 осіб) була зосереджена в Тернопільській області, а також в Івано-Франківській та Львівській областях, де їхня кількість становила трохи більше 100 осіб у кожній. Бойки розселені у трьох областях: в Івано-Франківській (найбільша кількість), Закарпатській та Львівській. Усі поліщуки та більшість литвинів, лемків і бойків є міськими жителями. Представники субетнічних груп українців — бойків, гуцулів і лемків — мешкають за межами України (Східна Словаччина, Угорщина, Польща, Союзна Республіка Югославія, Хорватія, Канада, США) і мають, відповідно, громадянство цих країн.

Як рідну гуцули, лемки, бойки визнають переважно українську мову (99,9 %, 95,4 %, 86,3 %), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66 %) і лише третина з них (31 %) — українській. Серед бойків налічується 10,7 % осіб, для яких рідною є мова своєї етнографічної групи.

Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

О. Антонюк

Субординація (лат. *sub* — підпорядкованість, другорядність та *ordinatio* — давати лад) — система службового підпорядкування молодших старшим, що ґрунтується на засадах службової дисципліни.

Е. Базовкін

Суверенітет (від фр. *souverainete* — букв. верховна влада) — політична незалежність держави, яка дає їй можливість: 1) з урахуванням зовнішніх зобов'язань вирішувати і врегульовувати власні проблеми внутрішньополітичного життя; 2) здійснювати відповідно до своїх національних інтересів зовнішню політику; 3) добровільно входити до різноманітних стратегічних союзів з іншими країнами для забезпечення власної національної безпеки.

О. Антонюк

Суд першої інстанції — судова інстанція допоміжного щодо Європейського суду характеру, яка має повноваження виносити рішення у чітко окресленій сфері права ЄС. Створений Радою ЄС 24 жовтня 1988 р. для запобігання надмірному навантаженню на Європейський суд. Правовою основою діяльності С. п. і. є ст. 225 [168а] Договору про створення Європейського Співтовариства. С. п. і. не має власного Статуту, але, як і Європейський Суд, має власний внутрішній процедурний Регламент. С. п. і. складається з 25 суддів — по одному від кожної країни-члена. Як і в Європейському суді, судді С. п. і. призначаються на термін 6 років шляхом загальної згоди між країнами-членами. Кожні три роки відбувається зміна частини складу С. п. і. Створенням С. п. і. було покладено край винятковому і монопольному становищу Європейського суду. Це дало також змогу забезпечити більш рівномірний розподіл обсягів роботи між Європейським судом і С. п. і. До сфери юрисдикції С. п. і. належить розгляд у першій інстанції всіх позовів фізичних чи юридичних осіб, предметом яких є правові дії органів та інститутів Європейського Союзу. Нині С. п. і. може виносити рішення в таких справах: спори між органами Співтовариств та їхніми функціонерами; спори між Європейською комісією та підприємствами у сфері діяльності ЄСВіС; спори фізичних та юридичних осіб з органами Співтовариств з питань монополії та демпінгу; спори про відшкодування на підставі мінімальної відповідальності за шкоду, завдану фізичним або юридичним особам діяльністю органів чи функціонерів Співтовариств. Після оголошення вироку С. п. і. існує двомісячний термін, упродовж якого можна звернутися до Європейського суду. Таким чином, С. п. і. створює кращі можливості для звернення службовців і громадян Європейського Союзу до Європейського суду. Відповідно до Протоколу про розташування резиденцій деяких органів і служб європейських Співтовариств і Європолу, прийнятого у 1997 р. разом із Амстердамським договором, Європейський суд і С. п. і. мають резиденцію в Люксембурзі.

О. Кордун

Судова влада (*judicial power/authority*) — одна з трьох найважливіших незалежних гілок влади в державі, де дотримуються принципів поділу влади. С. в. призначена стежити за чітким і суворим дотриманням конституції та інших законів самою судовою і виконавчою владами. У різних державах організація і діяльність С. в. різняться.

М. Головатий

Суперництво політичне — одна з форм відносин політичних сил суспільства, що є антиподом політичного співробітництва. Основу С. п. становить розходження політичних інтересів учасників політичного процесу або навіть абсолютна їх протилежність, яка може викликати великі й гострі політичні та інші конфлікти. В умовах гострої соціально-економічної кризи, слабкого розвитку демократичних традицій, низької політичної культури громадян, основних суб'єктів політичного процесу С. п. може виявитися домінуючим у політичних відносинах і призвести до соціальних протистоянь, зіткнень, навіть у формі повстань, революцій, громадянських війн тощо, які можуть стати загрозливими для функціонування суспільства. Водночас С. п. — це нормальний, закономірний процес політичної боротьби, якщо він відбувається в цивілізованих, конституційних формах, оскільки мобілізує учасників політичних дій і процесів на пошук кращих шляхів розвитку суспільства, активно впливає на вдосконалення теорій, стратегії і тактики політичної боротьби.

Политическая психология: Учеб. пособие для вузов. — М., 2001; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. — М., 2000; *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — К., 2002; Политическая социология. — Ростов н/Д, 1997.

М. Головатий

Суспільне телерадіомовлення — телерадіоорганізація зі статусом єдиної загальнонаціональної неподільної і неприбуткової системи масової комунікації. С. т. ґрунтується на представництві різних верств суспільства, які через своїх представників у Громадській раді забезпечують реалізацію програмної концепції та здійснюють контроль за фінансово-господарською діяльністю телерадіоорганізації.

Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Сфера влади (*sphere of power*) — сфера поширення впливу тієї чи іншої влади, її межі, загальний простір (поле) ефективного впливу; один із наочних показників продуманості влаштування влади, її сили або слабості.

М. Головатий

Східна українська діаспора — значна кількість (близько 15 %) усього населення української національності проживає у Росії та інших державних формуваннях колишнього СРСР. Витоки еміграції з України на схід сягають раннього середньовіччя. Починаючи з кінця XII ст. дедалі частіше зустрічаються, за свідченнями писемних джерел, поодинокі випадки, коли етнічні українці невеликими групами починають мігрувати на московські землі, втікаючи від немилосердного татаро-монгольського іга, гноблення інших поневолювачів. Протягом XIV–XVI ст. вони поступово починають осідати поблизу оборонних споруд Курщини і Воронежчини, де були московські залоги. Вони нерідко наймалися на службу, працювали на відбудові міст, знищених татарами, виконували інші види робіт.

Масову хвилю еміграції українців на землі Московщини — у так зване Дике поле та Слобожанщину викликало їх невдоволення Зборівським (1649 р.) договором. Цей потік посилюється після підписання у 1654 р. Переяславської угоди. Однак така еміграція часто здійснюється не тільки з власної ініціативи українців заради кар'єри та заробітку, а й у примусовому порядку як засіб боротьби з тими, хто був незадоволений політикою російського уряду щодо України. З другої половини XVII ст. у Москві сформувалася постійна українська колонія, центром якої став так званий Малоросійський двір.

У першій половині XVIII ст. кількість українців у Росії збільшується за рахунок депортованих з України членів козацької старшини, діячів культури, науки. Інтенсивне примусове переселення активно розпочалось особливо в часи правління Петра I після переходу на бік шведського короля Карла XII гетьмана І. Мазепи у 1708 р. Тисячі українців силою було забрано на будівництво Петербурга, численних фортець, укріплень та каналів.

Наприкінці XVII ст. у зв'язку зі знищенням Запорозької Січі відбувається заселення українцями територій Кубані (сучасні Краснодарський та частина Ставропольського краю). Осередком поселення стало мі-

сто Нова Січ (Краснодар). Не менш численною була еміграція українського населення до Приморського краю ("Зелений клин") у другій половині XIX ст. Постійні утиски та пошуки щасливої долі гнали працьовите українське селянство до суворого Сибірського краю.

Подальше збільшення української східної діаспори в районах Сибіру, Казахстану, Республіці Комі, інших землях відбувається внаслідок масштабних депортацій українства під час так званих розкуркулювань, політичних репресій 30–50-х років та з інших причин.

За кількістю українці у державах — колишніх республіках Радянського Союзу розміщуються так: у Росії — 4 млн 363 тис. чол., у Казахстані — 896 тис. чол., у Молдові — 600 тис. чол., у Білорусі — 291 тис. чол., в Узбекистані — 153 тис. чол., у Киргизстані — 108 тис. чол., у Латвії — 91 тис. чол., у Грузії — 52 тис. чол., в Естонії — 48 тис. чол., у Литві — 45 тис. чол., у Таджикистані — 41 тис. чол., у Туркменістані — 36 тис. чол., в Азербайджані — 32 тис. чол., у Вірменії — 8 тис. чол.

Українській люд, де б йому не доводилося виживати, прагнув зберегти свою національну самобутність, боровся за долучення підростаючого покоління до цінностей своєї етнічної культури та історії. Своєрідним національним ренесансом можна, зокрема, охарактеризувати 20-ті — середину 30-х років XX ст., коли хвилі "українізації" охопили багато місць компактного проживання наших земляків. У цей період працювали українські школи, театри, видавалися газети, журнали. Проте з середини 30-х років позитивний досвід вирішення проблем етнокультурного розвитку був безжалісно розчавлений пресом тоталітарного режиму, що призвело до значного посилення асиміляції.

Відтак ми більше знали, скажімо, про українців Аргентини, ніж про українців Казахстану. В останні десятиріччя С. у. д. практично нічого не мала для задоволення своєї духовності — навчальних закладів, кіно, театру, телебачення тощо.

Новий період, коли Україна робить впевнені кроки у розбудові своєї державності на шляху до політичного, духовного, економічного відродження, відкрив широкі можливості до співпраці з цією гілкою діаспори. Так, 22–23 січня 1992 р. у Києві відбувся I Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР, який налагодив зв'язки з українськими громадами за межами республіки, сприяв подальшій консолідації українського етносу. Фактично в усіх республіках колишнього СРСР багато українців згуртувались у товариства, громади, земляцтва з метою духовного відродження, розвитку мови, культури, пробудження національної самобутності. Намітилася позитивна тенденція до об'єднання культурологічних українських організацій цілих великих регіонів. У жовтні 1993 р. у Москві відбувся Конгрес українців Російської Федерації, на якому було утворено Об'єднання українців Росії.

Державні та громадські установи України налагодили і підтримують нині тісні зв'язки з багатьма українськими організаціями в Російській Федерації, Молдові та Придністров'ї, Казахстані, Білорусі, Вірменії, країнах Балтії, зокрема з такими відомими товариствами: Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, "Славутич" у Москві, "Дніпро" в Ризі, асоціацією українців у Білорусі "Ватра", "Кобзар" в Уфі, товариством "Зелений Клин" у м. Спаськ-Дальній Приморського краю, українським земляцтвом в Естонії, громадою українців Литви та ін. Почали видаватися українські газети в Москві, на Кубані, в Алма-Аті, Мурманську, інших регіонах. Поступово відроджується українське шкільництво в Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі, Вільнюсі. Свята та дні української культури, організовані українськими громадянами, проводились у Казахстані, Москві, Санкт-Петербурзі, Тюмені, країнах Балтії, на Далекому Сході тощо.

Молода Україна, піклуючись про створення необхідних умов для відродження етнічної, мовної, культурної самобутності національних меншин, які проживають на її території, у своїй міждержавницькій політиці домагається таких адекватних дій і з боку суверенних держав колишнього СРСР щодо вирішення складного комплексу питань відновлення духовного життя українців у С. у. д. Ця діяльність здійснюється передусім за допомогою широкого і гласного механізму співробітництва — переговорів, підписання двосторонніх та багатосторонніх угод, роботи різноманітних комісій тощо. При цьому Україна чітко дотримується такої позиції, що проблеми етнічних мен-

шин не повинні призвести до порушення територіальної цілісності й політичної незалежності держав.

Попок А., Лагутов Ю. Національно-культурні потреби росіян в Україні та українців в Росії // Розбудова держави. — 1998. — № 9–10; *Трощинський В., Попок А.* Проблеми етнічного відродження східної української діаспори // Українські варіанти. — 1997. — № 2; Украинцы. — М., 2000.

О. Антонюк

Сценарний підхід у політиці — один з методів аналізу політичних явищ та процесів. Сутність С. п. п. полягає у його синтезі різноманітних методів, провідними з яких є моделювання, програмування та прогнозування. Об'єктивною основою для застосування сценарного підходу у політиці та політології є суперечливість та неоднозначність (поліваріантність) тенденцій розвитку політичної реальності. Особливо відчутною потреба сценарного аналізу стає тоді, коли з'являється "дерево можливостей" розвитку подій. Наприклад, досить продуктивним С. п. п. є в разі необхідності заздалегідь визначити розвиток подій залежно від того, хто виграє, а хто програє вибори. При цьому не йдеться лише про результати прогнозу, а про те, як розвиватимуться подальші події у внутрішній та зовнішній політиці, якщо переможе та чи та політична партія чи блок партій. Отже, сценарний підхід у такому разі цікавить ширше коло явищ, аніж просто наслідки голосування. Саме цим він відрізняється від методу прогнозу, оскільки мета останнього — з максимальною вірогідністю передбачити результати виборчого процесу. Тому С. п. п. використовує метод прогнозу як один з інструментів дослідження політичного майбутнього. Для С. п. п. характерна також не просто здатність передбачати події майбутнього, а й залежно від напрямку розвитку ситуацій та подій впливати на бажаний результат для суб'єкта (учасника) політичної ситуації. Для цього використовуються методи моделювання та програмування, які допомагають активно впливати на політичний процес і, таким чином, формувати прийнятний для зацікавленої сторони сценарій. Якщо онтологічною основою для використання С. п. п. є суперечливість політичних інтересів та неоднозначність розвитку подій, їх більш ніж одновекторна спрямованість, то гносеологічною — ймовірнісна характеристика результату їх пізнання. Через те для сценарного аналізу важливою і цінною є вичерпність та достовірність бази даних, надійність інформаційних джерел, оскільки лише на оптимізації емпіричної бази можна будувати реальні політичні сценарії та впливати на їх розвиток. С. п. п. виконує багато важливих функцій як пізнавального, так і експертно-діагностичного характеру. Що стосується функції пізнання, то вона передбачає краще і чіткіше усвідомлення очікуваних альтернатив. Діагностична функція полягає у поглибленому розумінні критичності моменту, в якому перебуває суспільство, партія чи навіть людство, а експертна — у здатності запобігти розвиткові небажаних подій та акцентуванні уваги на пошуках надійних засобів безпеки. Найвизначнішими досягненнями не лише у політиці, а й цивілізації загалом, здійсненими з урахуванням сценарного підходу, можна вважати прогнози та моделі, зроблені протягом 70–80-х років XX ст. у рамках Римського клубу, щодо можливої демографічної, енергетичної, екологічної тощо катастроф, які очікують людство, якщо воно не змінить принципів своєї життєдіяльності. Попри те що запропоновані сценарії дещо песимістичні і сповнені відчуття неминучого катастрофізму, вони відіграли певну роль у більш реалістичній оцінці як ресурсів людського розвитку, так і засобів їх утилізації.

Шкляр Л. Є. Політика етнодержавотворення крізь призму сценарного підходу: аналітико-прогностичне моделювання // Етнос. Нація. Держава. Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін. — К.: Ін-т держ. і права НАН України, 2000.

Л. Шкляр

Сціборський Микола (1897–1941) — політичний діяч, публіцист і теоретик українського націоналізму. Учасник визвольних змагань 1917–1920 рр., підполковник армії УНР. З 1920 р. на еміграції, жив у Чехословаччині та Франції. Співтворець ОУН, член ПУН ОУН. У 1928–1934 рр. видавав у Празі ідеологічний орган ПУН — журнал "Розбудова нації", співпрацював у націоналістичних виданнях — "Державна нація", "Сурма", "Українське слово". Автор праць "Робітництво і ОУН" (1932), "ОУН і селян-

ство" (1933), "Націократія" (1935), "Національна політика більшовиків в Україні" (1938), "Земельне питання" (1939), "Україна в цифрах" (1940), "Сталінізм" (1940) та ін. Автор проекту конституції України. Після розколу ОУН — на боці А. Мельника. Загинув на початку німецько-радянської війни в 1941 р. у Житомирі.

З політологічного погляду важливе значення становлять дві праці С. — "Націократія" та "Нарис проекту основних законів (Конституція) Української держави". В "Націократії" С. проаналізував різні суспільні устрої, що існували на той час у світі: соціалізм, комунізм, фашизм, диктатуру, а також націократію. Зокрема С., намагаючись бути максимально об'єктивним, відзначив досягнення італійського фашизму, які проявилися в його спроможності витворити ефективну господарську й соціальну систему, однак зробив застереження перед надмірним захопленням фашистською диктатурою, бо вона не є для фашизму тимчасовою і несе загрози для інших націй. "Конституція" складається з одинадцяти розділів, кожен з яких конкретизує та унормовує певну ділянку політичного, громадського, соціального і правового життя українського народу.

М. Сціборський є одним із творців солідаризму і націократичного державного устрою. Ці ідеї були витворені в час посилення впливу авторитаризму і тоталітаризму й кризи парламентаризму у світі та в 1917–1920 рр. в Україні. Через те вони мали характер критики, що нерідко переростала у заперечення демократії. З цих причин С. виступив проти існуючих форм державного політичного правління, які, на його думку, стали гальмом суспільного розвитку. Новою політичною формою мала стати націократія. Вона, по суті, являє собою різновид демократії і передбачає пріоритет інтересів нації і національної солідарності, що втілюється в організації державного синдикалізму, який суттєво відрізняється від капіталізму і комуно-соціалізму. За своїм змістом вони є класовими теоріями: одна з них абсолютизує роль буржуазії, інша — пролетаріату. Націократія пов'язує вирішення соціальних проблем з національною солідарністю, яка передбачає пріоритет інтересів національної держави над інтересами окремих груп. За С. "…націократією називаємо режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільно-продукційної функції — у представницьких органах державного правління".

Націократія мала бути реалізована в Україні після національної революції і відновлення Української держави завдяки діям українського народу, що спиралися на його власні сили, а не на чужу допомогу. Будівничим нового ладу мала стати нова українська еліта, яку виплекають народні низи. "Приналежність до цієї провідної верстви, — за С., — обумовлюватиметься не класовими й становими ознаками… лише національною посвятою, здоровим духом, твердими характерами, активністю та якісними, творчими властивостями її представників". Відтак С. зауважував, що в історичному поступі важливу роль відіграють як еліта, так і народ. Отже, завданням державного устрою майбутньої української держави була потреба "забезпечити нації корисне сполучення авторитарності проводу зі збірною, діючою волею народних мас", при якому державний організм існуватиме єдиними цінностями із завжди активно діючою елітою.

У час формування національної держави, що є важливим чинником для існування і захисту нації, націократія вбирається в шати диктатури, яка спирається на волю українського народу та його нової еліти. Іншими словами, диктатура ґрунтується не на волі диктатора, а на націотворчій діяльності витвореної нацією провідної верстви. Диктатура, на думку С., є закономірним шляхом становлення державності, оскільки відкидає на початку державотворення доктринерську, взаємопоборюючу практику діяльності партій, що приводить до сповільнення зцементування національної держави. Проте період існування диктатури є тимчасовим явищем у державотворенні і одразу закінчується після зміцнення основ держави. Адже націократія, за С., керується "потребами нації", а не "мертвими чи паперовими програмами", тому для неї політичний устрій пристосований до умов часу і не обертається в догму. Таким чином, період диктатури змінюється часом нормального націократичного устрою. Бо коли залишити її, диктатура стане анахронізмом для нації, що буде стримувати її розвиток, виховуючи не "сильну, активну та ініціативну людину" — основу націократії, а "рабів, бездушних і обмежених апаратників".

Українська держава, на думку С., повинна будуватися на ідеології, що ґрунтується на культі власної нації-держави, "духовій, моральній і виробничій єдності всіх соціальних груп нації та їх збірній відповідальності за її розвиток і будучність". Держава, за допомогою якої нація стає творчим чинником історії, "стає поруч із нацією найвищою ціллю, що й націоналізм підпорядковує всі інші цілі та інтереси: класові, партійні, групові, особисті". Тому для членів суспільства вона не має стати крамничкою, до якої ходять за потреби. "Стоячи на службі національно-громадських інтересів, допомагаючи в здійсненні цілому суспільству й поодиноким громадянам — держава водночас має свій власний, незалежний зміст і характер, випливаючий із зверхності її мети та загальності її значення… Держава — це не лише організована доцільність; це насамперед святе святих нації, що зобов'язує кожного громадянина до служення жертв і високих духовних поривів. Це конструктивне завдання націоналізм означає в гаслі: Держава вище класів і партій!"

Націократія, на думку С., не боронитиме інтересів тільки якоїсь однієї суспільної групи, а захищатиме інтереси цілості і в рамках цілості дбатиме про добро поодиноких її частин. Націократія "виходячи з принципів якості, творчого обов'язку та національної етики — збудує лад, здібний забезпечити кожному продукуючому членові суспільства всебічний розвиток, правове положення й справедливий еквівалент (оплату) його праці". Націократія не створюватиме жодних привілеїв, вважаючи виробничу функцію кожного члена суспільства вирішальною засадою визначення його місця і ролі в суспільстві. Господарські відносини членів суспільства при націократії ґрунтуватимуться на економічному плюралізмі, держава сприятиме зростанню національних багатств і їх перерозподілу в інтересах всього суспільства.

Націократія, як зазначає С., є республіканською формою правління, однак містить низку положень, які відрізняють її від класичних зразків політичної демократії. Крім заперечення партійного та класового поділу суспільства, С. дещо порушує традиційний поділ влади, — заради залагодження суперечностей між законодавчою та виконавчою гілками влади главі держави будуть надані великі конституційні повноваження. Проте Державна Рада — вищий законодавчий орган країни — обиратиметься "прямим, загальним, рівним і таємним голосуванням". Суспільство при націократичному ладі мало б поділятися на синдикати — великі професійні "соціально-виробничі" групи. Вони, на думку С., припинили б політичний розбрат у суспільстві, поєднуючи свої професійні інтереси з потребами держави.

ОУН: минуле і майбутнє / С. Таран (ред.). — К, 1993; *Сціборський М.* Націократія. — Париж, 1935; *Кафальський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ, 2002; *Червак Б.* Уроки націоналізму. — К., 2002.

В. Деревінський

Т

Табу — система категоричних заборон і пов'язаних з цими заборонами уявлень, вибудуваних на міфологічному або релігійному підґрунті. Термін "Т." виник у Полінезії і вперше зафіксований англійським мореплавцем Дж. Куком (1728–1779) на островах Тонга в 1771 р. На думку англійського етнолога Дж. Фрезера (1854–1941), термін утворився із дієслова ta (відзначати) і підсилювального прислівника pu, тобто перекладається як "особливо відзначений". Інші вчені перекладають цей термін як "недоторканний, заборонений". Табу характерне для всіх без винятку народів на етапі первісного розвитку, хоч зустрічається і в Стародавній Греції мікенського періоду, і в Стародавньому Римі.

Поява Т. пов'язана з виокремленням в осібну соціальну групу вождів, жерців, шаманів, з життєвою важливістю підпорядкування індивідуума колективові. Духовні корені Т. полягають у міфологізації й сакралізації минулого (особливо міфів, переказів, традицій), що дає підстави окремим вченим вбачати в Т. одну з передумов зародження теократії. Т. можуть стосуватися території, населених пунктів, окремих осіб, соціальних груп, тварин чи видів тварин, продуктів харчування, окремих предметів чи їх класів. В основі Т. лежить ставлення людини до священного, до богів, божеств чи істот, які несуть на собі карб божественного походження або благодаті. Стосунки з ними суворо регламентувались і табуювалися. Водночас Т. означує й уявлення про злих богів або духів; спілкування з ними і з тими предметами чи істотами, яким ці злі божества надали небезпечних здатностей, також табуювалися.

Т. відіграло важливу роль регулятора, інструменту регламентації норм співіснування в первісному суспільстві. Велика роль належить Т. у виникненні моральних уявлень та моралі як соціального інституту, позаяк психологічні настанови, які створювалися людьми і які потім панували над тими ж людьми, трансформувалися в загальнокультурні норми, зокрема й у політичні орієнтації й приписи. Особливе місце належить Т. у викоріненні інцесту (кровозмішення), що мало вирішальне значення в історичному становленні людини. До заслуг Т. належить зокрема його роль у розвиткові мови: для назви табуйованих предметів або стосунків використовувалися слова-замінники, що сприяло збагаченню словникового запасу. Табу також сприяло зміцненню інституту приватної власності, адже табуйовані предмети могли бути виключною власністю тих осіб, які, як вважалося, мали божественне походження. Водночас інститут Т. посилював процеси закостеніння суспільного й духовного життя, сприяв уярмленню жінки в соціальній структурі, гальмував суспільні ініціативи. Надання священного значення соціальним інститутам сприяло розвиткові тоталітаристських тенденцій, обожненню держави та її органів.

Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. — К., 2002; *Фрейд З.* Тотем и табу. Психология первобытной религии и культуры. — СПб., 1997; *Каюа Р.* Людина та сакральне. — К., 2003.

В. Ятченко

Таємна політика — політичний стиль, для якого характерне викривлене висвітлення подій, приховування інформації. Завдяки Т. п. іноді вдається якомога довше приховувати від громадськості правду про політичне керівництво, політику, окремі політичні явища, події, факти.

Дегтярьов А. А. Основы политической теории. — М., 1998; *Федоров Н. С.* Политика как социальный феномен и предмет политологической науки // Вестник МГУ. — 1995. — № 3.; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Тактика в політиці — сукупність певних прийомів і форм політичної діяльності, спрямованих на досягнення того чи іншого результату у політичній діяльності. Такі прийоми і форми використовуються залежно від конкретних ситуацій, які виникають у процесі реалізації стратегії політики. Загально-

го вимогою до Т. в. п. є сприйняття стратегії, а не гальмування, дискредитація її.

Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К., 2002; *Пойченко А. М.* Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1994.

М. Головатий

Тарлє Євген Вікторович (1875–1955) — видатний радянський історик, академік (з 1927 р.; член-кореспондент з 1921 р.). Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1896). З 1903 р. приват-доцент Петербурзького університету, а після громадянської війни читає курси лекцій, веде спеціальні семінари і керує аспірантами на професорських посадах у Ленінградському, Московському університетах, в Інституті міжнародних відносин у Москві. У 1911 р. Т. захистив дисертаційне дослідження у двох томах "Робітничий клас Франції в епоху революції" і здобув науковий ступінь доктора наук. Надалі він досліджує і видає ґрунтовні праці з нової і новітньої історії Росії, Франції, Англії, Німеччини, Італії, Австрії, Угорщини, Ірландії, Туреччини. Його монографії, в яких досліджено континентальну блокаду Наполеона, Європу в епоху імперіалізму, історію дипломатії та інші історичні й політичні проблеми, принесли вченому світову славу, багато його праць перекладено іноземними мовами. Він став редактором "Історії XIX століття" французьких істориків Лавісса і Рамбо у восьми томах, яка була видана російською мовою в Радянському Союзі напередодні Великої Вітчизняної війни. Тарлє було обрано почесним доктором Сорбонни, університетів Брно, Осло, Алжиру, Праги, членом-кореспондентом Британської академії, дійсним членом Норвезької академії наук.

Наукова спадщина видатного історика є також великим внеском у сучасну політичну науку. Тарлє глибоко вивчав проблеми державного володарювання, діяльність політичних лідерів та політичних партій у періоди революцій, війн (у тому числі Першої світової війни) та кризових ситуацій. Він завжди звертався до проблем, які мали суспільне звучання, докладно вивчав суспільні погляди Томаса Мора на тлі економічного та соціального становища Англійського королівства початку XVI ст., визначає місце "Утопії" в історії суспільних наук. Тарлє — справжній майстер історико-політичного портрета. Він написав політичні біографії ірландського діяча Ч. Парнеля, французьких політичних і державних діячів Л. Гамбетти, Наполеона I, Талейрана, Бабефа, Рішельє, Марата, Лассаля, Пуанкаре, російських — Вітте, Петра I, Герцена, Ушакова, Нахімова, Миколи I, англійських — Дж. Каннінга і Пальмерстона, шведського короля Карла XII, Гарибальді та багатьох інших.

Тарлє був також видатним громадським діячем. Він входив до складу надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, був учасником Всесвітнього конгресу діячів культури на захист миру, членом Радянського комітету захисту миру. Наукові праці Т. тричі відзначалися Державними преміями, багатьма вищими нагородами держави.

Тарле Е. В. Сочинения: В 12 т. — М., 1957–1962; *Ерусалимский А.* Евгений Викторович Тарле. Вступ. ст. в собр. соч. — Т. 1. — М., 1957; *Манфред А. З.* Тарле Е. В. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 14. — М., 1973.

А. Пахарєв

Театр воєнних дій — певний регіон, частина континенту з водами навколишнього океану, внутрішніми морями, повітряним простором або акваторія одного океану, що охоплює ближні острови, моря, в межах яких розгортаються і можуть розгортатися воєнні дії, стратегічні угруповання військових сил супротивника. Межі і склад Т. в. д. визначаються військово-політичним керівництвом держави або коаліцією держав, які ведуть воєнні дії.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Телерадіоорганізація (редакція, студія, агентство, об'єднання, асоціація, компанія, радіостанція тощо) — юридична особа, зареєстрована у встановленому чинним законодавством порядку, яка має право виробляти та розповсюджувати телерадіопередачі та програми.

Україна: інформація і свобода слова. Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Чинне законодавство України. — К., 2003.

Ю. Бондар

Тенета влади (*snare of power*) — в переносному значенні свого роду сітка, павутина, пастка влади, у яку неважко заманити недосвідчених, але активних, рухливих політиків з тим, щоб "задушити" їх в обіймах, схилити на свій бік тощо. Як правило, в Т. в. заманюють обіцянками, привілеями, хабарами тощо.

М. Головатий

Теократія (від грецьк. *theos* — Бог і *kratos* — влада) — форма державного правління, за якої державна влада зосереджена в руках духовенства або глави церкви. Теократичні держави існували протягом усієї історії людства. Нині, державами теократичного типу є Ватикан, Іран.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001; *Шляхтун П. П.* Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

М. Головатий

Теологія (від грецьк. *theos* — Бог і *logos* — учення) — богослов'я, сукупність релігійних доктрин і вчень про сутності та дії Бога, система уявлень про Бога (релігійна антологія), "символ віри" (ідеологія, висловлена в догматах), моральні основи життя (конфесіональна етика), практичні аспекти діяльності віруючих і духовенства (культ). Припускає концепцію абсолютного Бога, який передає людині знання про себе в одкровенні. В суворому розумінні про Т. заведено говорити стосовно іудаїзму, християнства й ісламу. Т. містить також зведення богослужбових правил (літургіка), теорію церковної проповіді (гомілетика), основи церковного права (каноніка) тощо. Свою теологічну систему мають не тільки різні релігії, а й різноманітні напрями одного віросповідання. Так, у християнстві існують православна, католицька та протестантська Т. Найавторитетніша у православ'ї теологічна система розроблена митрополитом Філаретом (1782–1867), який у грудні 1994 р. Архієрейським собором у Москві прилучений до лику святих. Як сукупність різних дисциплін православна Т. включає основи богослов'я (обґрунтування "символу віри"), моральне богослов'я (розробка етики "земного" існування, яка забезпечує віруючому надбання вічного блаженства), порівняльне богослов'я (розкривання переваг однієї конфесії перед іншими) тощо. Т. (насамперед у таких монотеїстичних релігіях, як іудаїзм, християнство, іслам) виходить з визнання надприродного характеру Святого Пписьма (богонатхненності Святого Письма, в текстах якого Бог свідчить про самого себе і відкривається людям — одкровення). Тому Т. (незалежно від конфесійної визначеності) завжди пов'язана з концепцією Бога як абсолютної особистості. Це означає, що Бог — не абстрактна ідея чи інтелектуальний принцип: він є первинною реальністю, котра має особистісний характер і виявляє себе як динамічна сила, з якою можливий прямий діалог. Т. має суперечливий характер: визнаючи ірраціональний зміст одкровення (надприродність Святого Письма), вона прагне розглядати його у певній системі понять, тобто на основі раціональності. Ця обставина, поряд з соціальними причинами, котрі зумовили серйозні зміни в масовій релігійній свідомості, породила багато новацій у сучасній Т. та появу в ній значної кількості різних концепцій і шкіл (діалектична Т., Т. "мертвого Бога", Т. надії, Т. звільнення тощо).

Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

Р. Чорней

Теорія влади (*theories of power*) — вчення мислителів різних часів і народів, присвячені питанням влади, з намаганням пізнати і пояснити цей феномен як фундаментальне політичне явище, пізнати його принципи і закони, узагальнити досвід, шляхи вдосконалення тощо (Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, К. Маркс, М. Вебер, В. Парето та ін.).

М. Головатий

Теорія конвергенції (пізньолат. *convergentio* — зближення, наближення до одного центру, від *convergere* — наближатися, сходитися до одного центру) — теорія, що обґрунтовує зближення та злиття двох соціальних систем — капіталізму і соціалізму. Виникла на межі 50–60-х років XX ст. під впливом науково-технічної революції і у зв'язку з посиленням усуспільнення капіталістичного виробництва. Поява Т. к. була викликана також необхідністю запобігти загрозі глобального ядерного конфлікту між двома соціальними системами, які протистояли одна одній. Найвідоміші представни-

ки Т. к.: Р. Арон (Франція), Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, У. Ростоу (США), Д. Стрейчі (Великобританія), Я. Тінберген (Нідерланди), Х. Шельський (ФРН) та ін.

Термін "конвергенція" запозичений з біології, де він означає зближення ознак у процесі еволюції стосовно далеких за походженням груп організмів, набуття ними схожої будови в результаті існування у схожих умовах і однаково спрямованого природного відбору. Внаслідок конвергенції органи, що виконують у різних організмах однакову функцію, набувають певною мірою схожих анатомічних форм.

Згідно з ученням прихильників конвергенції економічні, політичні та ідеологічні відмінності між капіталізмом і соціалізмом згладжуються і в перспективі обидві системи мають тенденцію до повного злиття (або ж тільки до зближення, як вважав З. Бжезинський). При цьому дві протилежні соціальні системи запозичують одна в одної позитивні ознаки і переборюють свої негативні риси на шляху становлення нового індустріального суспільства за допомогою поширення ідей ринкової економіки, лібералізації та плюралізації суспільства — політичного життя.

Дж. Гелбрейту належить розробка концепції "нового індустріального суспільства". Гелбрейт розглядав нове індустріальне суспільство через концепцію конвергенції — злиття двох соціальних систем: соціалістичної і капіталістичної. Це відбувається за рахунок технологічного розвитку. Поряд з доктриною "нового індустріального суспільства" зарубіжні вчені запропонували нові варіанти концепції "постіндустріального суспільства". Автор цієї доктрини — американський соціолог Даніель Белл. "Кібернетично-електоральне" суспільство З. Бжезинського, "суперіндустріальне" Е. Тоффлера та інші є варіантами постіндустріального. Для постіндустріального суспільства характерна провідна роль науки і освіти, панівне становище вчених середніх професійних верств населення, посилення їхнього впливу на всі сфери суспільно-політичного життя.

Відомо кілька варіантів теорії конвергенції: економічна, політико-правова, конвергенції у сфері ідеології, моралі, суспільних і природничих наук та ін. Прихильники політико-правової теорії конвергенції вбачають у буржуазній державі посилення соціальних начал, у соціальній державі — буржуазних. Процес соціалізації буржуазної держави виявляється у тому, що запроваджуються елементи планування і державного регулювання економіки. Це дає можливість нейтралізувати несприятливі наслідки ринкової стихії. Процес лібералізації у соціальній державі дає можливість позбутися надмірної жорсткості централізованого керівництва. При капіталізмі роль держави у керівництві розвитком суспільства посилюється, при соціалізмі — зменшується. У результаті створюється єдина гібридна соціально-політична система, основними компонентами якої є корпорації, профспілки, що входять до корпоративної системи, і держава. В такій системі влада належить "техноструктурі", тобто менеджерам, керуючим, які діють в інтересах усього суспільства.

У новому постіндустріальному суспільстві на перше місце виходить якісно новий виробничий ресурс — інформація і знання. Рівень комп'ютеризації і кількість користувачів Інтернетом — один із показників розвитку цивілізації. В Україні, яка за кількістю програмістів займає за офіційною інформацією четверте місце в світі, кількість користувачів Інтернетом становить приблизно 1,5–2 %, тоді як в Європі — 31 %.

У наш час можна спостерігати практичне втілення теорії конвергенції. Підтвердженням цього є різноманітність форм власності і розвиток ринкових відносин, політичний плюралізм, рух шляхом побудови правової держави і громадянського суспільства в усіх цивілізованих країнах, всебічний розвиток міжнародного співробітництва, формування єдиних просторів демократії, права, економіки, екології, науки та культури.

Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 1969; *Гэлбрейт Д. К., Меншиков С. М.* Капитализм, социализм, сосуществование. — М., 1988; *Сорокин П. А.* Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика: учение о строении сложных социальных агрегатов. — М., 1993; Філософія політики: короткий енциклопедичний словник. — К., 2002.

Ф. Рудич

Теорія конфліктів — позначення теорій, які намагаються пояснити суспільний процес за допомогою аналітичної категорії конфлікту. Класичною у цьому розумінні є марксистська теорія, яка розділяє класовий конфлікт і класову боротьбу, що з нього виростають, як рушійні сили історичного розвитку.

М. Головатий

Теорія систем — наукове знання про системи, складна система знань, що пояснює походження, устрій, функціонування та розвиток систем різноманітної природи.

Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ. — К., 2003.

Р. Чорней

Терор (від лат. *terror* — страх, жах) — політика залякування, насильства, розправа з політичними супротивниками аж до офіційного знищення. До терору вдаються політичні сили, які перебувають при владі, об'єктивно є сильнішим суб'єктом конфлікту і спираються на апарат примусу — армію, контррозвідку, різноманітні служби тощо з метою дестабілізації обстановки, відвернення уваги від певних надзвичайно важливих для суспільства проблем, політичної розправи з опонентами, з метою превентивного залякування громадян, утримання саме такого підпорядкування. Терор як форма збройного насилля використовується у державах з тоталітарним політичним режимом. Як явище державного масштабу Т. був поширений у нацистській Німеччині, СРСР у 30–40-х роках XX ст., це режим Августо Піночета у Чилі, режим апартеїду у Південно-Африканській Республіці, режим Мао Цзедуна в Китаї.

Окремі вчені-політологи до терору зараховують і форму збройного насилля, що його застосовують найбільш екстремістські групи (організації), які не мають влади і таким чином, через залякування, дестабілізацію ситуації в країні або й руйнацію існуючого державного ладу змушують владу піти на відповідні поступки, прийняти їхні умови тощо. Основними формами Т. з боку недержавних структур є замахи і вбивства державних, партійних і громадських діячів, викрадення літаків і кораблів, захоплення заручників, організація вибухів, підпалів, провокування збройних безпорядків тощо. Інші політологи цю форму боротьби називають тероризмом. У цьому значенні тероризм на відміну від Т. — це насилля і залякування, яке використовується слабшим суб'єктом конфлікту щодо сильнішого з метою змусити його діяти відповідно до волі терористів або врахувати їхні вимоги.

Berngard A. Strategia terrorismu. — Warszawa, 1978; *Кузнецов Ю. П.* Террор как средство политической борьбы экстремистских группировок и некоторых государств. — СПб., 1998; Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі. — Чернівці, 1993.

Г. Зеленько

Терор політичний (від лат. *terror* — страх, жах) — опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих осіб з метою систематичного або одиничного використання насилля (або його загрози) для залякування будь-кого (уряду, партії, населення, групи тощо). Основними причинами Т. п., як і терору загалом, є кризові ситуації, їх загострення, неспроможність суспільства, влади врегулювати існуючі конфлікти, розв'язати наявні суспільно-політичні проблеми. Основу тероризму становить конфлікт, а терор є "найкоротшим", найжорстокішим шляхом до його розв'язання. Суб'єктами Т. п. є окрема особа, група, організація, держава. Усталеної класифікації Т. п. немає. Зокрема, Т. п. класифікують як: державний, недержавний (В. П. Ємельянов); внутрішній і зовнішній; соціальний, національний, світоглядний, сектантський, кримінальний, релігійний, культурний тощо. Класифікують Т. п. за територією виникнення й існування (транснаціональний, тотальний, селективний, локальний), за рівнем організації актів насилля (державний, тероризм опозиційних груп і сил, системний внутрішньодержавний, індивідуально-груповий), за елементами прояву (суб'єкти, мотиви, цілі, засоби, методи, об'єкти, зміст, наслідки). Залежно від ідеологічних орієнтацій вирізняють Т. п. правий (неофашистський, правоавторитарний) і лівий (революційний, анархістський, троцькістський). Класифікують також Т. п. як: метод політичної боротьби у мирний і воєнний час; індивідуальний, організований терор і терор як політика держави; терор як метод внутрішньополітичної боротьби і терористичні акції міжнародного характеру. Основні ознаки П. т.: насильство (зокрема й масове); системність актів насилля (сталінські табори, розстріли, голодомори тощо); цілеспрямованість на досягнення мети. Центральним елементом Т. п. є терористичний акт: захоплення заручників, викрадення, поранення або і вбивство політичних, громадських, державних діячів, захоплення зброї, техніки, приміщень, звільнення засуджених чи тих, хто перебуває під слідством, погрози, шантаж тощо. Т. п. може здійснюватися стосовно окремої людини, групи людей (національної, расової, етнічної,

релігійної), держави та ін. Вирізняють оперативно-пошукові, розвідувальні, інформаційні, соціально-економічні, психологічні, фізичні та інші засоби боротьби з Т. п.

Антонян Ю. М. Терроризм: уголовно-правовые и криминалистические проблемы. — М., 1998; *Бояр-Сазанович Т. С.* Международный терроризм: политико-правовые аспекты. — К.; Одесса, 1991; *Дорошенко А.* Терор і тероризм // Політика і час. — 1997. — № 9; *Ємельянов В. П.* Злочини терористичної спрямованості. — Харків, 1997; *Ляхов В. П.* Терроризм и межгосударственные отношения. Насилие в современном мире: Материалы международной конференции. — СПб., 1997; *Салимов К. Н.* Современные проблемы терроризма. — М., 1999; Терроризм: психологические корни и правовые оценки: "круглый стол"// Государство и право. — 1995. — № 4.

М. Головатий

Технократія (від грецьк. *techno* — мистецтво, ремесло, майстерність і *kratos* — влада — влада професіоналів або влада як ремесло. Спосіб організації влади (форма правління), коли політичні рішення заміняються науково-технічними. Також теорія, що обґрунтовує такий устрій влади. Ідея особливого значення в житті суспільства технічних знань фахівців виразно сформульована А. Сен-Сімоном. Розроблялася в контексті теорії індустріального суспільства та раціоналізації соціуму в працях М. Вебера, американського соціолога Т. Бунд Веблена ("Інженери і система цін", 1921 р.). Ідеї технократії посіли чільне місце в теорії індустріального та постіндустріального суспільства (Д. Белл, У. Ростоу, О. Тоффлер). У творах А. Берла, А. Фріша, Дж. Гелбрейта формулюється положення про технократів як "клас управляючих", соціальну еліту. Таким чином, ідеї технократії відображають тенденцію зростання значення і впливу індустріалізації, науково-технічного прогресу. Відповідно в таких умовах бюрократія є не тільки формальним функціонером, а змушена набувати професіоналізму в різних прикладних галузях. Це пов'язано із значним розширенням сфери управління та появи нових галузей державного управління і регулювання, які передбачають спеціальні знання чиновників, здобуття відповідного фаху. Апеляція влади до еліти вчених і науки, що практикується сьогодні, робить схожим сучасне управління в індустріально розвинених країнах на технократичне. Водночас не існує класичної реалізації технократії. Радянська суспільна наука вважала теорію технократії буржуазною, такою, що маскує суспільні реалії, не враховує класову боротьбу, а владу технократичної еліти — лише апологією капіталізму. До опонентів технократії можна додати неомарксистів, франкфуртську школу, екологістів, нових гуманістів. Вони критикують "технологічне" відчуження людей, те, що технологічний розвиток не розв'язує суспільних і соціальних проблем, зростання мілітаристського сегмента технологічного розвитку.

Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002.; Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М., 1989.

Р. Балабан

Технології політичні — система послідовних дій і засобів політичного суб'єкта, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату, реалізацію політичних цінностей та інтересів. Характер, особливості Т. п. зумовлені особливостями суспільства, сутністю політичного процесу як сукупності діяльності суб'єктів політики. Т. п. поділяють на: демократичні та недемократичні; базові (що відображають погляди, дії великих груп або й всього населення, наприклад, вибори, референдуми), другорядні (технології прийняття окремих політичних рішень, проведення окремих політичних акцій — зборів, мітингів, маніфестацій); загальні (значною мірою стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу) та індивідуальні (властиві для окремих суб'єктів політики). Індивідуальні Т. п. використовуються окремими політиками, громадськими, державними діячами (публічний виступ, участь у бесіді, дискусії, розв'язанні конфліктів, виступ на радіо, телебаченні, пресі тощо). Кожна з таких технологій має певні особливості використання, завдяки чому створюється відповідний імідж політика, його авторитет і популярність. Індивідуальні Т. п. обов'язково несуть відбиток особистих рис того, хто їх використовує. Загальними Т. п. є технології прийняття політичних рішень, що стосуються максимально великої кількості людей (загальнодержавні, загальнонаціональні рішення) і технології виборчих кампаній. Т. п.

будуються і реалізуються насамперед на певному, часто надто специфічному сприйнятті людиною навколишньої дійсності, на реакціях щодо такої дійсності і пов'язані з конкретними соціальними, політичними ролями, які постійно виконує суб'єкт політики, найперше людина, з розв'язанням певної проблеми, з прийняттям рішення.

Важливим атрибутом Т. п. є політична дія. Вирізняють психологічну установку (схильність до сприймання і потім відповідно до дії) і психологічну готовність (наявність психологічної установки) для досягнення очікуваного результату. Під політичним рішенням розуміють процес, під час якого елементи структури, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному. Більшість Т. п., які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення, називаються виборчими технологіями. Виборчі технології — це сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика, групи політиків чи відповідної політичної організації, об'єднання сил. При цьому враховуються і використовуються психологічні аспекти і стани об'єктів і суб'єктів політики. Без знання специфіки, особливостей Т. п., вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо.

Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К., 1996; *Бебик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг. — К., 2001; *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. — К., 1991; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001.

М. Головатий

Технологія прийняття політичних рішень — сукупність методів і послідовних дій різноманітних суб'єктів щодо свідомої постановки та досягнення цілей у сфері політичної влади. Вперше термін "прийняття рішень" з'явився в 30-х роках XX ст. для характеристики децентралізації соціальних та організаційних процесів у працях американських дослідників (Ч. Бернард, Е. Стоун). Справжній ренесанс ця теорія пережила в 60-х роках цього століття (Г. Саймон, Д. Марч). Нині спостерігається дуже інтенсивна розробка її різних напрямків на стику теорій організації, економіки, соціології, політології та модернізації соціальних процесів.

З логічного погляду, будь-які технології прийняття політичних рішень суворо прив'язані до певних етапів політичного процесу, на яких здійснюються конкретні, сутнісно значущі політичні дії. Розрізняють три основних етапи: підготовчий, етап постановки цілей та етап їх реалізації, який набирає форми політичного рішення.

Важливе значення має наявність повної та якісної інформації, а також формальний перебіг справи, тобто форма викладення змісту політичного рішення. Це насамперед доступність мови політичного рішення (наприклад, політична програма партії або програма уряду) для розуміння різними соціальними групами. Адже технології, які не забезпечують високу якість програми як за змістом, так і за мовою, унеможливлять досягнення потрібної мети, якщо не враховуватимуть менталітет, психологічний склад, національні традиції, загалом культуру народу або субкультуру регіонів країни, а також стиль мислення політичного класу, політиків і державних діячів.

Технології прийняття політичних рішень є видом політичних технологій, складовою технології політики та системи політичного управління. Відтак ці технології можна розглядати як мистецтво політичної діяльності в умовах прийняття політичних рішень.

Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Науман Э.* Принять решение — но как?: Пер. с нем. — М., 1987; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Технологии политики. — Минск, 1995.

В. Храмов

Тимократія — форма правління (спосіб організації влади), що базується на поділі прав за майновою ознакою.

Прикладом може бути Стародавній Рим, коли за реформою Сервія Тулія (578–533 до н. е.) було запроваджено поділ суспільства на верстви згідно з їхніми доходами. В середньовічному Китаї теж простежувались елементи тимократії, коли для призначення чиновника на посаду він, окрім складання іспитів, мав внести до казни певну суму грошей. Отже, тільки одиниці в цьому контексті могли користуватися політичними правами виходячи з фінансових можливостей.

У деяких виборчих законах є елементи ознак тимократії, коли виборчі права надаються тим, хто володіє нерухомим майном, як гарантія того, що виборець чи обраний не заподіюватиме шкоди місцевості, бо й сам є власником. Прикладом може бути й те, як у перші роки після жовтневої революції 1917 р. політичних прав були позбавлені землевласники, буржуазія і, навпаки, їх максимально надавали бідноті, пролетаріату, робітникам і селянам. Для визначення певних ситуацій, коли політичні права теж залежать від фінансової спроможності, використовуються такі терміни, як "олігархія" — влада небагатьох, коли фінансові можливості цих осіб такі, що вони здатні впливати на всі сфери життя, в тому числі політику, або "плутократія" — влада багатих. Існують такі суспільно-політичні уклади, коли формально не проголошується поділ прав залежно від майна, але влада де-факто належить обмеженому колу багатих осіб, відтворюючи суть тимократії.

Р. Балабан

Тиранія (від грецьк. *tyrannos* — форма правління) — спосіб організації влади, що базується на деспотизмі. Термін походить від часів Давньої Греції, де в полісах була відповідна форма державної влади, що встановлювалася насильницьким шляхом, як правило, базувалася на одноосібному правлінні. Виникла в VII–V ст. до н. е. в результаті боротьби родової знаті та демосу. Тиранія, або синьйорія, існувала в середньовічних містах-державах Північної і Середньої Італії. В сучасному тлумаченні термін набув особливих рис і використовується стосовно форми правління, що базується на деспотизмі, влада на основі жорстокості, без гуманістичних цінностей. У такому значенні державний апарат більшою мірою є репресивним інститутом, ніж регулюючим чи контролюючим. Коло причин, з приводу яких чиняться репресії, максимально широке, стосується поведінки, культури, виробництва та ін. Метою влади за умов тиранії є самозбереження, людина як особистість не має цінності. Реалізація репресій не має (і не може мати) виховної чи профілактичної функції. Репресивними заходами знищують всіх можливих опонентів, інакодумців, зрештою, при масовому характері таких дій, — метою апарату репресій стають самі репресії. Держава фактично чинить терор проти своїх підданих. Як демонструє досвід 1930-х років, в СРСР масові репресії здійснювалися стосовно всіх верств, а врешті й проти тих, хто був їх провідником. Тиранічна влада, як правило, не називає себе такою. Жорстокі дії виправдовуються надметою, загальним благом, специфічними ідеологемами. Така форма правління характерна для тоталітарного політичного режиму.

Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М., 1989.

Р. Балабан

Тіньова економіка — приховані економічні відносини, які не є публічними, оскільки пов'язані з порушенням правил і законів, а отже, з уникненням контролю з боку офіційних державних органів. Вона сприяє корупції, що, з одного боку, є складовою тіньової економіки, а з іншого — системою захисту. Одна із загальних характеристик тіньової економіки — несплата податків, що спричинює обмеження наповнення державного бюджету. Паралельно відбувається вимивання ресурсів у малого і середнього бізнесу, концентрація їх у тіньовому секторі — стагнація економіки при наявних великих тіньових ресурсах (тіньових капіталів). Тіньова економіка передбачає систему, що існує в межах загального економічного процесу. Вона обмежує потенціал розвитку, оскільки накопичені ресурси (тіньові капітали) є нелегальними і тому використовуються в нелегальних схемах. Наявність значного сектору тіньової економіки обмежує демократичний уклад шляхом підтримки політичних сил, які використовуючи значні матеріальні ресурси, впливають на політику, маючи на меті захист нелегальних ресурсів і нелегальних фінансових схем, що суперечить і заперечує законність, прозорість і конкурентність в економічних відносинах. Тіньова економіка через свою непублічність є маловивченою.

Пряма боротьба з тіньовою економікою призводить до відпливу тіньових капіталів. Одним з варіантів обмеження тіньової економіки є амністія і легалізація тіньових капіталів з метою їх залучення в сектор народного господарства, а також розмежування сфери бізнесу і влади. Вважається, що тіньова економіка характерна для так званих перехідних суспільств, в яких відбувається фактична кардинальна зміна формації, в тому числі

економічної, зокрема перехід від державно-монопольної економіки до плюральної.

Довідник підприємця / Уклад.: М. Ф. Черенок, Т. Ф. Зайченко. — К., 1992.

Р. Балабан

"Тіньовий кабінет" — у Великобританії уряд (кабінет), утворений парламентською опозицією на противагу уряду, сформованому парламентською більшістю. "Т. к." складається з парламентаріїв від опозиції, які вважаються тіньовими аналогами діючих членів кабінету. Завданням "Т. к." є забезпечення безперервного ефективного політичного управління країною в поєднанні з постійним контролем опозиції за діяльністю уряду. Водночас "Т. к." спостерігає за діяльністю діючого кабінету, перебуває в курсі його справ і готується замінити кабінет в разі перемоги на виборах. Утворення "Т. к." відбувається за конституційною угодою. "Тіньовий прем'єр-міністр" офіційно називається лідером опозиції уряду її величності і отримує відповідно до законодавства заробітну плату. Утворення "Т. к." має сенс у країнах з парламентарними формами правління, де уряд формується парламентським шляхом і існує чіткий розподіл парламенту на правлячу більшість та опозицію. Претендувати на утворення власного "Т. к." може не будь-яка, а найбільш опозиційна парламентська фракція.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

М. Головатий

Тойнбі (Toynbee) **Арнольд Джозеф** (1889–1975) — британський історик, соціолог і філософ, представник філософії культури, один із класиків цивілізаційної філософії історії, автор одного з варіантів концепції локальних цивілізацій. Освіту здобув в Оксфорді. Основна праця його життя — 12-томне "Дослідженні історії" (1934–1961), в якій він на основі узагальнення величезного масиву історичних даних, використовуючи наукову процедуру класифікації, розробив, обґрунтував і виклав оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Перебуваючи під впливом Шпенглера, Тойнбі прагнув переосмислити суспільно-історичний розвиток суспільства в дусі теорії круговороту локальних цивілізацій.

Вихідні методологічні засади філософсько-історичної системи Тойнбі: 1) переконання у неспроможності універсалістського прогресизму, розуміння та небайдуже сприйняття надлому сучасної техногенної цивілізації й перспективи загибелі її надбань; 2) соціокультурний плюралізм, з позицій якого історія постає як множина культурно-історичних форм.

Суспільне життя як природний процес, за Тойнбі, є сукупністю дискретних одиниць соціальної організації, які визначаються терміном "цивілізація". Використовуючи понятійно-категоріальний апарат "філософії життя" Бергсона, вчений розглядає основні фази історичного існування цивілізації: виникнення, зростання, надлом і розкладання. "Виникнення" і "зростання" він пов'язує з енергією "життєвого пориву", а "надлом", "занепад", "розкладання" тлумачить як наслідок "вичерпання життєвих сил". Весь цей шлях від початку до завершення призначено пройти не всім цивілізаціям — одні з них гинуть, не досягнувши розквіту, інші зупиняються в розвитку. Кожна цивілізація, пройшовши у своєму розвитку означені стадії, зазвичай гине, поступаючись місцем іншій.

За Тойнбі, всесвітня історія являє собою лише сукупність історій своєрідних і відносно замкнених цивілізацій (у первісному варіанті він нараховував їх 21, згодом скоротив до 13, без врахування другорядних, побічних і недорозвинених). Соціальні процеси, що послідовно відбувалися в цих цивілізаціях, Тойнбі вважав аналогічними, а тому намагався на цій основі сформулювати певні формальні "емпіричні закони" повторюваності суспільного розвитку, які б дали змогу передбачити основні події в недалекому майбутньому.

Тойнбі визнавав унікальність і неповторність кожної цивілізації, у створенні яких суттєву роль відіграють географічні умови, до яких, згідно з його концепцією, прив'язується історичний процес. Звідси — його інтерес до аналізу власне історичних факторів. Динаміка цивілізації (її виникнення, зростання, надлом, занепад і розкладання) визначається "законом виклику і відповіді", тобто кожний крок вперед пов'язаний з адекватною "відповіддю" на " виклик" історичної ситуації. Адекватна "відповідь" — заслуга "творчої меншості", яка володарює спочатку силою свого авторитету, висуваючи нові ідеї, самовіддано втілюючи їх у життя, захоплюючи

інших і спонукаючи їх до дій. Тойнбі називав "творчу меншість" рушійною силою розвитку цивілізацій, носієм містичного "життєвого пориву", яка, вдало відповідаючи на різноманітні історичні "виклики", залучає за собою "інертну більшість".

Своєрідність цих "викликів" і "відповідей" визначає специфіку кожної цивілізації, ієрархію її соціальних цінностей і філософську концепцію сенсу життя. З часом правляча еліта трансформується в замкнуту, самовідтворювану касту, поступово погіршується її склад. Виявившись одного разу неспроможною вирішити чергову соціально-історичну проблему, "творча еліта" перетворюються в панівну меншість, яка нав'язує свою владу силою, а не авторитетом. У цих випадках її опорою стають матеріальні інструменти влади, і насамперед — сила зброї. Банкротство "панівної меншості", її неспроможність впоратись з новими проблемами (а саме: 1) з усвідомленням більшістю несправедливості соціального ладу; 2) зі збільшенням кількості " внутрішнього пролетаріату" — верстви людей, які ведуть паразитичне існування і постійно готові до прояву невдоволення і обурення; 3) зі збільшенням кількості "зовнішнього пролетаріату" — народів, які не встигли зробити вирішального стрибка, що відділяє первісне суспільство від цивілізації) призводять до "надлому" цивілізації. З часом (якщо хвороба своєчасно не лікується) відчужена маса населення ("внутрішній пролетаріат") разом з варварською периферією ("зовнішнім пролетаріатом") врешті-решт зруйнують цю цивілізацію, якщо вона раніше не загине від військової поразки або від природних катастроф. Однак не існує приреченості розвитку подій, адже, за Тойнбі, загибелі цивілізації спроможна запобігти раціональна політика правлячого класу.

Так, прагнучи ввести в свою концепцію елементи поступального розвитку, Тойнбі розглядав прогрес людства в духовному вдосконаленні, в релігійній еволюції від примітивних анімістичних вірувань через універсальні релігії до єдиної синкретичної релігії майбутнього.

Концепція Тойнбі є ідеалістичною відповіддю на позитивістський еволюціонізм; вона є також своєрідною альтернативою "європоцентризму". У своїх подальших працях, особливо в діалозі з японським вченим Д. Ікедою (1976), Тойнбі дедалі частіше звертається до соціальних проблем постіндустріального Заходу. На його думку, вихід з глибинних внутрішніх суперечностей капіталістичної системи й конфлікту між Заходом і "третім світом" можливий через духовне оновлення, відмову від меркантилістської філософії й абсолютизації матеріальних цінностей, а також у відродженні гармонії між людиною і природою. Тойнбі з розумінням ставився до національно-визвольних рухів, підтримував принципи мирного співіснування й взаєморозуміння між Заходом і країнами соціалістичного табору.

Ідеї А. Тойнбі значною мірою вплинули на соціальну філософію й суспільну свідомість другої половини XX ст. й здобули популярність і розуміння серед інтелігенції багатьох країн світу.

Тойнбі Арнольд. Дослідження історії: У 2 т. — К., 1995; *Семенов Ю. Н.* Социальная философия А. Тойнби. — М., 1980; *Маркарян Э. С.* О концепции локальных цивилизаций. — Ереван, 1962; *Конрад Н. И.* Диалог историков // Он же. Избр. труды. — М., 1974; *Рашковский Е. Б.* Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби. — М., 1976; *Григорян Б. Т.* Философия и философия истории // Философия и ценностные формы сознания. — М., 1978; *Губман Б. Г.* Смысл истории. — М., 1991; Политологическая энциклопедия: В 2 т. / Под ред. Г. Ю. Семигина. — М., 2003; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. — Львів, 1997; Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К., 2002.

Г. Калінічева

Токвіль Алексіс Шарль де (1805–1859) — відомий французький соціолог, історик, політичний діяч, мислитель, що увійшов в історію як винятковий борець проти будь-якої тиранії. Суспільство розглядав виключно крізь призму взаємовідношення у ньому рівності і свободи. А. Токвіль вважав, що є три основних види загрози існуванню демократії і демократичних інститутів: політична централізація влади у руках держави; надмірний розвиток і поширення індивідуалізму, що ізолює людину від людини; намагання досягти ідеальної рівності (повної) — як крок до "рівності у рабстві". Виступав проти перетворень, віддаючи перевагу емоційному, ліберально-демократичному поступальному рухові до кращого влаштування суспільства. Найвідоміші праці:

"Про демократію в Америці", "Старий порядок і революція".

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Толерантність етнічна (від лат. *tolerans (tolerantis)* — терплячий) — терпимість до чужих думок і вірувань; специфічна ознака національного характеру, яка виражається у терпимості до будь-яких проявів іноетнічного менталітету.

О. Антонюк

Толстой Лев Миколайович (1828–1910) — російський письменник і громадський діяч. Як аристократ за походженням, Т. одразу вступив до Казанського університету (в 1844 р.); у 1850-х роках він брав участь у воєнних діях на Кавказі й у Криму. Після закінчення війни повернувся до Санкт-Петербурга, де став активним членом гуртка "Сучасник". Після закордонної мандрівки (1857 р.) повертається до Москви. В 1859 р. відкриває школу для сільських дітей в Ясній Поляні (на південь від Москви). Його скромний сільський дім у Ясній Поляні став притягальним центром для численних учнів. Відомий як автор романів "Війна і мир" (1868–1869), "Анна Кареніна" (1875–1877) та "Воскресіння" (1899), а також безлічі оповідань та кількох п'єс. Він був безмежно плідним письменником, і не тільки в царині літератури; половина з дев'яноста томів зібрання його творів складається із щоденників та листів. Важко провести межу між Толстим-письменником і Толстим-публіцистом, істориком, видавцем, моралістом, теоретиком мистецтва, реформатором сільського господарства й суспільства, основоположником релігії. Він став відомим усьому світу як людина ідеї. У рамках своєї теорії історії Т. намагається применшити роль і масштаб свідомої діяльності уявної "великої людини"; натомість він стверджує, що селянам притаманне стихійне розуміння реального стану справ та істинного життя, яким і слід жити. Державу він розглядав як знаряддя нещадного гноблення в інтересах багатіїв. Він настійливо пропагував свою версію християнства, очищеного до такого ступеня, щоб стати новою релігією. Відкинувши все містичне, ритуалістичне, обскурантистське та ієрархічне в церковному вченні, він вивів з євангелій твердження, які став вважати етичним осердям своєї доктрини ("неспротив злу насильством", "не судіть і несудимі будете"). Доктрина ненасильственного спротиву злу безпосередньо вплинула на його послідовників і донині існують толстовці, хоча комунам, заснованим заради втілення в життя його ідей, так і не вдалося домогтися процвітання. Толстого не можна назвати політичним мислителем у загальному сенсі, однак усі його історичні, релігійні, естетичні і публіцистичні ідеї мають політичний вимір і соціально-політичне значення. Його талант полягав не в реалістичному змалюванні шляху до кращого політичного і суспільного ладу або ж його рис, а у викриванні поширених проявів зла — війни, патріотизму, держави, смертної кари, тогочасної науки, багатства і багато чого іншого.

Енциклопедія політичної думки. — К., 2000; Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. — М., 2004.

Т. Самойленко

Традиції влади (*traditions of power*, від лат. *traditio* — передача) — звичаї, встановлені порядки, що успадковуються і передаються від минулого (минулої влади), сприймаються і зберігаються конкретною владою як елементи спадковості. Часто говорять і про державні, демократичні, національні, революційні та інші "Т. в.".

Халипов В. Ф. Власть. Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Трудова теорія вартості — теорія, яка стверджує: усякий товар, будь-яке благо, створене людською працею, що його можна обміняти на інші блага, має вартість, яка визначається загальною кількістю праці, затраченої на виробництво цього товару. При цьому мається на увазі не тільки праця, затрачена безпосередньо на виготовлення товару, а й праця, необхідна для видобування й переробки сировини.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

У

Угода політична (*treaty, agreement, contract*) — домовленість, як правило, письмова, про взаємні обов'язки сторін, про взаємодію суб'єктів політичного процесу. Угоди політичні укладаються між політиками, політичними партіями, громадськими організаціями, гілками влади, окремими державами. Міжнародні У. п. укладають і підписують уповноважені представники держав (глави держав, урядів), після чого вони мають бути ратифіковані (схвалені) парламентами відповідних країн.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 2001.

М. Головатий

Узурпація влади (*usurpation of power*, від лат. *usurpatio*) — протизаконне захоплення, незаконна дія, привласнення чужих прав на владу (на володіння нею і використання). Як правило, захоплення влади і привласнення владних повноважень карається законом.

М. Головатий

Указ (*ordinance, edict, ukase*) — постанова глави держави, верховного органу влади, що має силу закону.

М. Головатий

Україна — держава у Східній Європі. На півночі межує з Білорусією та Російською Федерацією, на сході — з Росією, на південному заході — з Румунією і Молдовою, на заході — з Угорщиною, Словаччиною, Польщею. На півдні омивається Азовським і Чорним морями. Територія У. — 603,7 тис. км^2. Населення — 50 млн чол. (на 01.2003). Столиця України — м. Київ (2809 тис. чол.). У грудні 1991 р. У. проголосила незалежність, стала самостійною, суверенною, правовою державою. Рельєф: майже вся територія країни — велика рівнина з окремими підвищеннями (висота не вище 300 м над рівнем моря), на заході — Карпатські гори (найвища точка країни — гора Говерла — 2061 м), на півдні Криму — Кримські гори (висота до 1545 м). Україна багата на природні копалини (вугілля, нафта, природний газ, залізна та марганцеві руди, кольорові та рідкісні метали). Клімат на більшій частині України — помірно континентальний, на півдні Кримського півострова клімат м'який, морський. Майже всі ріки У. течуть на південь і належать до басейну Чорного моря. Найбільші ріки: Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай, Західний Буг. Великих озер практично немає, штучні водосховища розміщені на Дніпрі (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Каховське). За формою правління У. — республіка. Глава держави, згідно з Конституцією 1996 р. — Президент України, глава уряду — Прем'єр-міністр України, законодавча влада — однопалатний парламент — Верховна Рада України. Адміністративний поділ: 1 республіка (Автономна Республіка Крим), 24 області. Основна етнічна група — українці (73 %), решта: росіяни (22 %), білоруси (5 %), молдавани, угорці, болгари, поляки, кримські татари, євреї, німці та ін. Державна мова — українська. Віросповідання: православні (76 %), уніати (13,5 %), мусульмани (8 %), католики, протестанти, іудеї. Україна — член ООН з 1945 р. Економічна зайнятість населення: сільське господарство, добувна промисловість (35 %), обробна промисловість, будівництво (21 %), банки, сфера послуг тощо (44 %). Валюта — гривня. Основні торгові партнери: Росія, Туркменія, Польща, Білорусь, Китай, Таджикистан, Канада та ін. Експорт: вугілля, руди металів, продукція машинобудування, металургії, сільського господарства. Імпорт: товари масового попиту і вжитку, ліс, паливо та ін. Україна має величезний економічний потенціал, багатющі чорноземи. Досить розвинені добувна промисловість, машинобудування, хімічна промисловість і виробництво будматеріалів. Сільське господарство спеціалізується головним чином на виробництві зерна, технічних культур, продукції тваринництва. Курорти і зони відпочинку розташовані переважно

на півдні України — Південний берег Криму, Одеса, в окремих містах — Трускавець, Миргород, Моршин та ін.

Аркас М. Історія України-Руси. — К., 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. — Львів; Відень. — К., 1898–1937; *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна. — 1990. — № 5–8; *Дорошенко Д.* Історія України: В 2 т. — К., 1992; *Історія* України. — Львів, 1996; *Історія* України. Нове бачення: У 2 т. — К., 1996; *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів, 1992; *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів. — Львів, 1992; Все страны мира: Энциклопедический справочник / Автор-сост.: Родин И. О., Пименова Т. М. — М., 2003; Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; За ред. В. М. Литвина. — К., 2001.

М. Головатий

Україна — Європа (відносини) — вельми важливий напрям і одне з суттєвих завдань зовнішньої політики України, спрямованої на входження її до європейського політичного простору та до кола провідних європейських держав. Цей напрямок має на меті створення надійних гарантій зовнішньої безпеки України, використання нею здобутого європейськими державами досвіду формування та функціонування справді демократичного правового суспільства, яке постає і на вітчизняних теренах та стане невід'ємною частиною європейської політичної, правової, економічної, матеріальної, духовної культури.

Україна розглядає європейський регіон як цілісність, як спільний дім усіх країн і народів, що в ньому проживають. Тому її остаточною метою є повноцінна інтеграція у політичні, економічні, культурні та інші загальноєвропейські зв'язки, які були б корисними і для України, і для всієї європейської спільноти. Україна виступає за створення універсальної загальноєвропейської системи безпеки і вважає участь у ній одним з базових компонентів своєї національної безпеки. Україна за роки сучасної історичної доби докладає зусиль до створення і розбудови спільно з усіма іншими європейськими державами надійних міжнародних механізмів безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях. Наша держава розвиває співробітництво з іншими країнами та міжнародними організаціями з метою зміцнення довіри і партнерства на основі принципів взаєморозуміння і відкритості у військово-політичній діяльності.

Із закінченням блокового протистояння в Європі особливого значення набуває проблема створення загальноєвропейської системи безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів — таких як ОБСЄ, НАТО, Рада Північноатлантичного співробітництва тощо. Безпосереднє членство України у такій структурі створює і забезпечує додаткові в майбутньому необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки.

Важливе значення для України мають економічні відносини з країнами Європи як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. Наша країна сповідує тверду мету розвивати та поглиблювати всебічне співробітництво з Європейським Союзом і регіональними об'єднаннями, спільнотами та поступово інтегруватися в загальноєвропейський економічний простір. Етапними на цьому шляху стали: укладення договору про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом у 1994 р., формування тісніших відносин з країнами Вишеградської групи — Польщею, Угорщиною, Чехією та Словаччиною та входження до кола країн Центральної Європи з другої половини 90-х років, а також участь у відповідних заходах цих формувань та спільних форумах.

Таким чином, Україна виступає не тільки за приєднання до інтеграційних процесів на Заході Європейського континенту, а й за реальне розширення інтеграційних процесів та змін, залучаючи до них країни Східної та Центральної Європи. Наша держава підтримала східне розширення Європейського Союзу й приєднання до нього у травні 2004 р. десяти нових членів, країн ЦСЄ і прагне до входження у євроатлантичний простір, до набуття спочатку асоційованого, а у віддаленій перспективі й повноправного членства у цьому інтеграційному об'єднанні. Значущим у цьому контексті постає укладений у липні 2004 р. План дій України з Євросоюзом як конкретна програма співпраці у нових умовах, коли наша держава стала безпосереднім сусідом Європейського Союзу.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Хто є хто в європейській та американській науці: Малий політологічний словник. — Львів,

1997; *Кудряченко А. І.* Євростратегія України // Трибуна. — 2003. — № 5–6.

А. Кудряченко

Україна — Росія (взаємовідносини, проблеми становлення державної самоідентифікації). Розпад СРСР поставив перед новими країнами, у тому числі й перед Україною та Росією, одну з глобальних проблем: домогтись утвердження власної національно-державної ідентичності. Політична незалежність, що її отримали колишні республіки Союзу РСР, не веде до автоматичного звільнення їх від інших видів залежностей. У нинішніх обставинах перед двома державами стоять такі першочергові завдання: передусім забезпечити стабільний економічний розвиток власних суспільств, що дасть можливість звільнитися від фінансової залежності розвинених країн-кредиторів; по-друге, налагодити між собою взаємовигідні відносини. Ця об'єктивна реальність обумовлена тим, що відносини між Україною і Росією після розпаду СРСР, його найвагомішими частинами, стали, по-перше, ключовими для розвитку ситуації в СНД і в регіоні Центрально-Східної Європи; по-друге, великою мірою визначають стабільність і безпеку загалом на Європейському континенті. Пріоритетне партнерство України з Росією спричинене як географічним (довжина спільного сухопутного кордону між двома країнами становить 2484 км,), геополітичним, економічним чинниками, так і гуманітарним. А саме, наявністю багатомільйонної української національної меншини в Росії, російської меншини — в Україні; родинними зв'язками значної частини населення обох країн; історичними та культурними взаємозв'язками, етнічною близькістю та ін.

Для України і Росії, як засвідчив час їх незалежного існування, є декілька важливих чинників, що їх необхідно враховувати у визначенні перспектив власного розвитку. По-перше, історичні успіхи, досягнуті двома країнами, вирішальною мірою обумовлені багатоетнічністю цих державних утворень, спільністю зусиль усіх етнічних спільностей, які їх населяють. По-друге, стабільний розвиток і розквіт України і Росії можливий лише в багатополюсному світі. Однобічна економічно-фінансова та соціокультурна орієнтація у бік Заходу має бути виправлена. Власний шлях природної модернізації Україна і Росія повинні обирати самостійно, не замикаючись у своїй унікальності, не обмежуючись лише вестернізацією, налагоджуючи між собою взаємовигідні, рівноправні відносини. На цей процес особливо впливає той фактор, що внаслідок розпаду СРСР Україна та інші республіки здобули державність, незалежність і право вільно розпоряджатися ними. Водночас Росія втратила значні території, майже половину населення. Вона виявилася відгородженою від Заходу ще одним "поясом" держав (Україна, Білорусь, країни Балтії) і позбулася статусу наддержави. У цих обставинах проблема формування національно-державної ідентичності для Росії полягала у двох головних вимірах. По-перше, у відмові від столітньої імперської традиції домінування над іншими народами, в тому числі й над українським. По-друге, у визнанні незалежності України. Для України набуття власної національно-державної ідентичності означало передусім утвердження та розбудову повноцінної української державності і остаточне звільнення з-під опіки Росії.

У стратегічному плані Україна обрала шлях переходу від залежності та підпорядкованості до відносин рівноправних суб'єктів незалежних держав. Відстоювання цього принципу в стосунках з Росією є основним політичним завданням України на найближчу перспективу. Обидві країни можна віднести до найбільших європейських держав. Разом з тим їх особливість полягає в тому, що Росія є ще й провідною державою у євразійському геополітичному просторі з притаманними цьому статусу специфічними інтересами, тоді як Україна, будучи державою виключно європейською, власні національні інтереси виявляє передусім через призму загальноєвропейських. Територія України є для Росії своєрідним мостом до Центральної та Західної Європи — регіонів, що відіграли і продовжують відігравати визначальну роль у розвитку світової цивілізації. Завдяки цьому відносини Росії з Україною можна розглядати як своєрідні стосунки з власне Європою. Причому з огляду на дедалі більший розвиток інтеграційних зв'язків Української держави із Заходом у перспективі значення цього фактора посилюватиметься. Незважаючи на це на нинішньому перехідному етапі українсько-російських відносин оптимальний варіант для України — це найтісніші контакти як із

Заходом, так із Росією одночасно. У цих умовах перед Україною й Росією постало завдання оформлення на міждержавному рівні двосторонніх стосунків, визначення їхніх загальних принципів і створення належної, згідно з міжнародною практикою, договірно-правової бази. Важливим визначальним кроком на цьому шляху стало підписання у травні 1997 р. у Києві Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Після обміну ратифікаційними грамотами в Москві 1 квітня 1999 р. Договір було введено в дію. Цей повномасштабний Договір ратифікований двома державами, що надало йому повної юридичної сили. Договір визначив загальні принципи двосторонніх стосунків, підтвердив непорушність існуючого українсько-російського державного кордону, зафіксував взаємну відмову від будь-яких територіальних претензій, став важливим чинником подальшого узгодження національних інтересів країн.

У контексті міжнаціональної сфери особливе значення у Договорі мають статті 12, 28 й 32, у яких Україна та Росія взяли на себе ряд спільних зобов'язань, пов'язаних з питаннями етнополітичного розвитку своїх держав, у яких зацікавлені обидві країни. По-перше, забезпечувати захист етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створювати умови для заохочення цієї самобутності. По-друге, гарантувати право осіб, які належать до національних меншин, вільно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну, мовну або релігійну самобутність і підтримувати та розвивати свою культуру, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч їхній волі. По-третє, сприяти створенню рівних можливостей і умов для вивчення української мови в Російській Федерації та російської мови в Україні, підготовки педагогічних кадрів для викладання цими мовами в освітніх закладах і надавати з цією метою рівноцінну державну підтримку. По-четверте, співробітничати з питань відновлення прав депортованих народів згідно з домовленостями у рамках СНД на двосторонній і багатосторонній основі. І насамкінець, співробітничати у вирішенні питань регулювання міграційних процесів, включаючи заходи з попередження нелегальної міграції з третіх країн, для чого домагатись укладення окремої угоди.

Водночас відбувався процес підписання (28–31 травня 1997 р.) і затвердження базових угод щодо Чорноморського флоту, які набули чинності 6 липня 1999 р. У березні 2000 р. відбулося підписання низки додаткових угод з питань діяльності Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Нині правова база двосторонніх відносин нараховує понад 250 документів. 27 лютого — 1 березня 1998 р. у Москві підписано Програму довгострокового економічного співробітництва до 2007 р., яка стала основою подальшого розвитку торговельно-економічних відносин між Україною і Росією. Під час грудневого 2000 р. візиту Президента України до Москви було підписано дві угоди про співпрацю обох країн у газовій сфері. У Дніпропетровську 12 лютого 2001 р. за результатами зустрічі президентів обох держав було ухвалено спільну заяву з питань розширення співробітництва у галузі авіаційної і ракетно-космічної техніки, досягнуто домовленості про перехід на режим паралельної роботи енергосистем України та Росії. 4 жовтня 2001 р. керівники урядів двох держав підписали угоду, яка передбачає реструктуризацію українського боргу за російський газ на 12 років із трирічним пільговим періодом. 9 червня 2002 р. у Санкт-Петербурзі президентами України і Росії було підписано спільну заяву про стратегічну співпрацю двох країн у газовій сфері, що передбачає створення на паритетних умовах консорціуму з управління і розвитку газотранспортної системи України з участю європейських газових компаній. Серед інших актуальних проблем двосторонніх відносин — переговорний процес щодо делімітації міждержавних кордонів між Україною і Росією. В листопаді 2001 р. було остаточно узгоджено лінію проходження державного кордону між Україною та Росією по материковій частині від Білорусі до Азовського моря. Процес формування правової бази двосторонніх відносин продовжується.

Остаточна самоідентифікація Росії й України — проблема довготривала і містить ряд аспектів, пов'язаних з розподілом спільного "цивілізаційного матеріалу" (історії, культури, місця у світовому просторі тощо). Українсько-російські відносини залишаються у найближчому майбутньому головними в спектрі відносин України з іншими країнами. Саме в межах українсько-російських

відносин і за їх допомогою Україна здатна найшвидше і найефективніше самоутвердитися як незалежна держава.

Аналізуючи проблему становлення національно-державної самоідентифікації України у контексті українсько-російських відносин, важливо наголосити і на тому, що небезпечними потрібно вважати також усілякі спроби повної політичної та економічної переорієнтації Української держави лише на Росію. Дві великі слов'янські держави, що утворилися на перехресті різних цивілізаційних систем, ніколи не мали однакової соціокультурної єдності й завжди були мозаїчними з точки зору цивілізаційних характеристик. Світовий досвід свідчить, що стабільний розвиток та розквіт окремих цивілізацій можливий лише у тісному взаємозв'язку і взаємовпливові з іншими культурними системами. Відомий український вчений Д. Антонович писав, що необхідною передумовою культурного розвою кожного народу є можливість єднання з іншими народами і можливість взаємного обміну культурними здобутками і культурними цінностями. Здатними до культурного життя і розвою можуть бути тільки ті народи, що спроможні сприймати культурні впливи, але сприймати їх активно, перетворюючи і розвиваючи сприйняте. І Україні й Росії в процесі реалізації власного права на самобутній шлях розвитку необхідно координувати свої зусилля, налагоджувати тісне співробітництво з тими цивілізаційними системами, які прагнуть до подолання тісних рамок однополюсного світу, що виник після розпаду СРСР. Стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу України було закладено в Декларації про державний суверенітет України і в "Основних напрямах зовнішньої політики України". Його основоположні принципи набули свого дальшого розвитку і закріплення у прийнятій в 1996 р. Конституції України (ст. 18), де зазначається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Стратегічна мета України — підтримання стабільності, здійснення збалансованого і передбачуваного зовнішньополітичного курсу. Геополітичне становище України потребує економічного та політичного врівноваження наших відносин і на Заході, і на Сході. Стратегічний вибір на приєднання України до європейських інтеграційних процесів жодною мірою не повинен позначатися на зусиллях щодо забезпечення інтересів України на пострадянському просторі, де вирішальне значення мають стосунки з Росією, яка була і залишається нашим найважливішим партнером. У контексті становлення нової архітектури міжнародного співтовариства Росія і Україна, передусім, обрали шлях інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. Обидві країни добре усвідомлюють значення для себе Заходу, де перебувають центри духовно-культурної, економічної, політичної та військової могутності, що справляють вирішальний вплив на світовий розвиток. Саме на загальноєвропейську інтеграцію офіційні Україна і Росія покладають особливу надію як на засіб протидії агресивному націоналізмові, територіальним претензіям, сепаратизму, етнічній та релігійній нетерпимості, попередження та розв'язання міжнаціональних і міжетнічних конфліктів, активної власної участі в удосконаленні міжнародного механізму, захисту прав національних меншин, вирішення багатьох інших етнополітичних проблем. Примітною рисою геополітичної ситуації в Європі є посилення уваги до України як до держави, від якої дедалі більше залежить стабільність у Центральному та Східному регіонах. Географічне розташування України — між країнами Західної і Центральної Європи та Росією — об'єктивно підвищує її значення у процесі формування нової європейської архітектури безпеки. Принциповий європейський вибір України обумовлений передусім довготривалими національними інтересами. Інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна поступово стала членом ОБСЄ, Ради Європи, приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи, що відкриває нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, в тому числі формування власної етнополітики. Україна в цілому визначилася і окреслила свою позицію щодо процесів загальноєвропейської інтеграції: стратегічною метою є входження в європейські та євроатлантичні організації з пріоритетним вступом до Європейського Союзу, який ухвалив спеціальну програму дій щодо неї.

Особливою зоною національних інтересів Росії й України є самоутвердження на пострадянському просторі. Об'єктивною основою такої політики є багато чинників, зокрема такі: 1) тісний взаємозв'язок економік двох країн з народногосподарським комплексом держав СНД та Балтії; 2) поліетнічний склад населення Російської Федерації та України, який спричинив внаслідок дезінтеграції СРСР утворення численних російської, української та інших діаспор та проблему захисту їх інтересів, налагодження духовно-культурних зв'язків зі своїми історичними батьківщинами; 3) історично вкорінене відчуття передусім серед старшого покоління належності до єдиної держави тощо. Свій офіційний курс щодо СНД Росія зафіксувала у такому документі, як "Стратегічний курс Росії з державами — учасниками Співдружності Незалежних Держав", затвердженому указом президента Російської Федерації у вересні 1995 р., і через який червоною ниткою проходить ідея домінування Росії в СНД, причому в усіх сферах і галузях. Основні завдання політики Росії у відносинах з державами СНД визначено так: забезпечення надійної стабільності в усіх її вимірах: політичному, військовому, економічному, гуманітарному і правовому; сприяння становленню держав СНД як політично й економічно сталих держав, які проводять дружню політику щодо Росії; зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на терені постсоюзного простору; нарощування інтеграційних процесів у СНД. Що стосується України, то з наведеного можна виокремити такі стратегічні завдання Росії у взаєминах з нашою державою: збереження України у сфері свого виключного геополітичного впливу з контролем над основними сферами життєдіяльності Української держави; використання потенціалу України в геополітичних змаганнях з іншими центрами геополітичного впливу. Разом з тим економічний, військово-політичний, дипломатичний потенціал України та її міжнародні позиції зумовлюють об'єктивну зацікавленість Росії не доводити взаємини з Україною до крайніх форм з конфронтацією. Інших стратегічних і тактичних намірів щодо СНД притримується Україна. По-перше, вона розглядає співдружність як механізм демократичного вирішення усіх проблем, пов'язаних з дезінтеграцією СРСР, по-друге, СНД для України як міжнародна організація є місцем багатосторонніх переговорів і консультацій з проблем, спільних для держав, утворених у геополітичному просторі колишнього Союзу; по-третє, участь в СНД — форма підтримки цивілізованих відносин України з цими державами.

Взаємовідносини України з державами СНД — це фактично зона першочергових регіональних інтересів, які є складовою частиною її національних інтересів. Для України СНД не є інструментом відновлення наддержави з центром у Москві, а засобом налагодження взаємовигідного співробітництва й інтеграції.

Відстоюючи рівноправні партнерські стосунки з Росією, Україна демонструє чіткі недвозначні принципи своєї політики щодо СНД, які тією чи іншою мірою обмежують політичний чи економічний суверенітет країни, та рішуче виступає проти усяких спроб реанімувати у будь-якій формі колишній Радянський Союз, що власне і було закладено у Біловезькій угоді. Дотримуючись загальновизнаних норм міжнародного права, Україні вигідно розширювати і поглиблювати дво- та багатосторонні форми співробітництва як у межах, так і поза межами СНД.

У контексті євразійських геополітичних суперечностей національні інтереси України полягають, по-перше, у тому, щоб дистанціюватися від геополітичних змагань Росії та не допустити повторення ситуації, як це було вже в історії, коли людський та економічний потенціал України використовувався іншою країною для вирішення її власних національних інтересів (так було за часів Речі Посполитої у XV–XVII ст., Російської імперії та СРСР); по-друге, всіляко протидіяти перетворенню України на свого роду заручника конфронтаційних моментів у взаємовідносинах Росії з геополітичними центрами, наприклад, із Заходом у питаннях розширення НАТО чи з ісламським світом.

Антонюк О. Становлення державної самоідентифікації України у контексті українсько-російських відносин // Людина і політика. — 2000. — № 4; Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали "Круглого столу" / Рада національної безпеки і оборони України, Національ-

ний інститут українсько-російських відносин, Конгрес української інтелігенції. — К., 1999; *Кулик В.* Пошуки пострадянської ідентичності в Україні та Росії // Політологічні читання. — 1995. — № 3; *Пирожков С. І.* Про деякі пріоритетні українсько-російські відносини у гуманітарній сфері // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. — К., 1998; *Шерман У. Гарнетт.* Украинский вопрос и будущее России // Політична думка. — 1994. — № 4; *Шпорлюк Р.* Російське питання й імперська експансія // Політична думка. — 1996. — № 3–4.

О. Антонюк

Українська Академія політичних наук (УАПН) — Всеукраїнська громадська організація, заснована в травні 1993 р. Об'єднує науковців, викладачів вищих навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління з метою сприяння комплексному розвитку політичних наук; проведення наукових досліджень у галузі історії політичної думки, методології та теорії політики, прикладної політології (Свідоцтво Мін'юсту України про реєстрацію № 451 від 04.05.93).

УАПН сприяє здійсненню наукового прогнозування політичного розвитку суспільства, інтеграції вчених і практиків у справі створення теоретичних основ зовнішньої та внутрішньої політики України.

УАПН докладає зусиль щодо підвищення політичної культури громадян, становлення державності і розвитку громадянського суспільства в Україні.

УАПН ставить перед собою такі завдання: 1) сприяння комплексному розвиткові політичних наук, узагальнення практики політичного процесу в Україні, здійснення наукового прогнозування політичного розвитку суспільства; 2) сприяння створенню теоретичних основ для вироблення внутрішньої та зовнішньої політики України, системи політичної інформації та політичної освіти; 3) участь у підготовці проектів нових нормативних актів, проведення незалежної наукової експертизи законопроектів; 4) визначення пріоритетності наукових досліджень у галузі політики, вивчення та використання досягнень світової цивілізації у галузі політичної теорії та практики; 5) участь у підготовці кадрів політологів, підвищення кваліфікації викладачів-політологів; 6) вивчення та узагальнення діяльності політичних партій, рухів, громадських організацій, надання їм практичної допомоги шляхом здійснення наукових консультацій, розробок чи експертиз, сприяння становленню багатопартійності в Україні; 7) розвиток ділового співробітництва з політологами та політиками зарубіжних країн.

Своїми науковими дослідженнями, всією діяльністю УАПН сприяє входженню України як самостійної держави у світову співдружність, утвердженню гуманістичних відносин між країнами, зміцненню миру між народами.

В 2004 р. УАПН мала у своєму складі 72 дійсних членів УАПН і 24 членів-кореспондентів.

УАПН має такі відділення: історії політичної думки; методології та теорії політики; прикладної політології; регіональних зв'язків та політичної освіти.

До складу УАПН як колективні члени входять: Українська політологічна асоціація, Філософська ліга України, Українська соціологічна асоціація, провідні вчені з політичних, філософських, соціологічних, юридичних, економічних та інших гуманітарних наук.

Сьогодні УАПН розгортає діяльність у напрямку, передбаченому Статутом. Укладає угоди про співробітництво із зарубіжними академічними асоціаціями, зокрема з Американською політологічною асоціацією, Асоціацією "Друзі України" (Каталонія, Іспанія), Міжнародним центром європейської підготовки (Ніцца, Франція), об'єднаннями політологів Польщі, Греції, Великобританії, Росії, Білорусі.

Розробляється комплексна програма "Концепція політичного розвитку України до 2015 року". Розгорнута науково-дослідна програма "Теорія політики". Розробляються програми навчальних курсів з політології та філософії політики для студентів вищих навчальних закладів. Здійснюється підготовка фахівців-політологів вищої кваліфікації ряду зарубіжних країн. Вийшли друком наукові та навчальні посібники з політології, філософії, політики, соціальної філософії, політичної соціології. Особлива увага приділяється розробці такої тематики, як розвиток політичних процесів і політичної свідомості, етнонаціональна конфліктологія, політико-правова культура населення, соціально-політичні моделі суспільства перехідного типу та ін.

УАПН має осередки в Донецьку, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Сімферополі, Харкові, Чернігові та інших містах України. Запрошує до співробітництва всіх, хто прагне демократії й утвердження свободи особистості в демократично організованому суспільстві, розвиває основи соціальної злагоди й співробітництва між народами, підтримує ініціативи на реформування й зміцнення незалежності України.

Дійсними членами (академіками) та членами-кореспондентами УАПН обираються вчені (доктори наук, професори), які зробили вагомий внесок у розвиток політичної науки, підготовку кадрів, будівництво української держави. Згідно із Статутом УАПН, її кількісний склад становить 100 осіб. Право висування кандидатів належить вВченим радам наукових інститутів та установ, навчальних закладів, дійсним членам та Президії Академії.

М. Михальченко

Українська асоціація політологів (УАП) — добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління. Утворена в березні 1991 р. з метою сприяння розвиткові політичної науки і освіти в Україні, підготовки наукових кадрів, для розробки рекомендацій та поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, здійснення експертної оцінки нормативних актів і політичних рішень державних органів, а також підтримки зв'язків і обміну досвідом з політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

Членство в організації допускається як колективне, так і індивідуальне. Серед індивідуальних членів є політологи, філософи, правознавці, соціологи, історики, психологи, що займаються науковою чи викладацькою діяльністю, пов'язаною з політологічною наукою. До складу УАП на правах колективних членів входять Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут міжнародних відносин та політології НАН України, ряд кафедр політології вищих навчальних закладів України тощо. Вищим органом асоціації є загальні збори її членів. Вони обирають виконавчий комітет, який організовує поточну роботу. На місцях діють регіональні відділення асоціації.

УАП спрямовує свою роботу на створення політологічних наукових установ, серед яких Українська академія політичних наук, кафедри вищих навчальних закладів, а також кілька вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій з політології. Також асоціація здійснює видання навчальної літератури — підручників, навчальних посібників, словників, хрестоматій з політології. УАП та її регіональними відділеннями регулярно проводяться наукові і науково-практичні конференції з питань розвитку політичної науки і освіти в Україні, становлення демократичної, соціально-правової держави, впровадження політичного плюралізму та багатопартійності, нової виборчої системи, прийняття політико-правових рішень, політичної та державної влади, людського виміру політики, етнодержавознавства, історії української політичної думки тощо. УАП була представлена на XV Всесвітньому конгресі політичних наук, який відбувся в 1991 р. в Аргентині. УАП встановила творчі зв'язки з багатьма відповідними іноземними організаціями. У 1995 р. засновано об'єднання національних асоціацій політологів України, Росії та Білорусії. У 1999 р. вийшов у світ щорічник "Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї". З 2001 р. президентом УАП є М. І. Михальченко — професор, член-кореспондент НАН України, віце-президент — доктор політичних наук, професор В. П. Горбатенко.

Політологія в Україні. Стан та перспективи розвитку. — К., 2000; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997.

О. Бабкіна

Українська діаспора (концептуальні засади співробітництва держави із зарубіжними українцями).

Згідно з сучасними науковими дослідженнями усі українці й особи українського походження утворюють в цілому український етнос. Для українців різних регіонів, які проживають у неоднакових соціально-політичних утвореннях, притаманні спільні основні якісні характеристики: мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди), релігія, стереотипи поведінки, етнічна самосвідомість. Об'єднувальними чинниками тут є прагнення українців зберігати і розвивати свою на-

ціональну культуру та намагання зміцнювати зв'язки з історичною батьківщиною.

Державна етнічна політика щодо української діаспори ґрунтується на дотриманні чинних універсальних міжнародно-правових норм, відповідно до яких зарубіжні українці, які за своїм правовим статусом є громадянами інших країн, живуть за їх законами, мають певні права і зобов'язання, розглядаються з погляду міжнародного права як національна меншина.

Держава бере активну участь у роботі таких міжнародних організацій, як ООН, ОБСЄ, Рада Європи, СНД тощо, що дає змогу сторонам виробляти ефективний механізм захисту прав національних меншин, у тому числі й правового забезпечення етнокультурного розвитку української діаспори. Важливими напрямками цієї роботи є: внесення до різних міжнародно-правових документів положень про захист і підтримку українців у державах їхнього розселення; участь у розробленні міжнародних норм захисту прав національних меншин; сприяння реалізації заходів захисту та підтримки зарубіжних українців через посольські й консульські установи; укладання дво- та багатосторонніх угод з країнами, де мешкають українці.

Україна, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо захисту національних меншин у своїй державі, формуючи власну законодавчу базу у цій сфері, прагне і домагається, щоб аналогічно були захищені права зарубіжних українців у країнах їхнього громадянства, всіляко сприяє розв'язанню комплексу проблем їхнього духовно-культурного розвитку, збереженню власної етнічної самобутності та налагодженню взаємозв'язку з українськими громадянами і громадськими об'єднаннями.

Україна дбає також про те, щоб така діяльність не була на заваді інтегрованості українців зарубіжжя в ті суспільства, в яких вони проживають, адаптації до місцевих культур, встановлення атмосфери взаємоповаги та толерантності між усіма людьми незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших ознак у межах країни їхнього мешкання.

Водночас слід зазначити, що у загальному міжнародному праві відсутні підстави визначення особливих прав державам походження щодо захисту національних меншин на території інших держав. Однак Україна, як і кожна держава, має можливості сприяти розвиткові їхньої культурної самобутності на території інших держав у межах існуючих міжнародних принципів реалізації прав осіб, які належать до національних меншин, вироблених у рамках міжнародних організацій і зафіксованих у відповідних документах.

Ми діти твої, Україно: Матеріали I конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР, 22–23 січня 1992 року. — К., 1992; Роде наш прекрасний: Матеріали Всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 року. — К., 1993; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців / А. Попок, Л. Константинеску, М. Нестерчук — К., 1998.

О. Антонюк

Українська політична нація — поняття, яке відображає суперетнічний характер народу незалежної України, який складається з різних етносів, але виступає як цілісність на основі громадянства України. Самоідентифікація української політичної нації як локальної цивілізації і "політичного українця" як громадянина України — процес довготривалий і складний.

Знайти своє місце у світі — центральне завдання будь-якої нової держави. Для цього структури влади мають усвідомити, чим є нова держава, куди вона прямує, якими інтелектуальними, економічними й політичними ресурсами володіє, хто її партнери і супротивники. Ідея політичного самовизначення нової У. п. н. має бути підкріплена економічним і духовним самовизначенням нації, встановленням нового типу цивілізаційних зв'язків із сусідами і зі світом.

Політичне самовизначення нової політичної нації іноді розглядають як національне самовизначення, що не є точним. Національне самовизначення — поняття ширше. Це й політичне гасло, і стадія в етнополітичному розвитку, і правовий принцип, і економічна стратегія, і психологічний процес, ідеологічна концепція. Політичне цивілізаційне самовизначення — одна зі складових національного самовизначення. Стосовно України політична нація розуміється як громадянська політична, поліетнічна спільнота, що ширше за поняття "нація" як національність, коли йдеться про моноетнічну, спеціально неструктуровану соціальну й політичну спільноту.

Політичне цивілізаційне самовизначення не зводиться до факту проголошення незалежності й створення державних атрибутів. Воно є об'ємнішим від держави і включає також громадянське суспільство зі сформованою політичною свідомістю і зовнішньою політикою, культурою, наукою, освітні та інші зв'язки зі світом. Фактор формування національної політичної свідомості в багатонаціональному суспільстві дуже важливий. Наприклад, не так просто в Україні домогтися, щоб неукраїнець вважав себе українцем у політичному сенсі як громадянин держави, щоб національність не вважалася єдиним суб'єктом держави права. Але не менш важливо стати державою і нацією в очах світу, розвинути багатоступеневі зв'язки з цим світом.

М. Михальченко

Українська суспільно-політична думка XX ст. — поставала як єдність конкретно-історичної національної течії і загальноєвропейської. Можна визначити такі її напрямки: марксистський, соціал-демократичний, націонал-патріотичний, анархістський та ін. Найбільш цікавий — націонал-патріотичний та соціал-демократичний з українською специфікою. Найвідоміші представники: М. Грушевський (теорія національного самовизначення України); В. Винниченко (державницька ідея); Д. Донцов, М. Міхновський, М. Сціборський, С. Бендера, Я. Стецько (прихильники українського інтегрального націоналізму); С. Дніпрянський, В. Старосельський, О. Бочковський, С. Рудницький (концепції державницького націоналізму); В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський (монархічно-гетьманські та консервативні концепції державної незалежності України).

Починаючи з 30-х років XX ст. домінує епігонська марксистсько-ленінсько-сталінська тенденція, де самостійність суспільно-політичної думки була мінімальною.

Сучасна суспільно-політична думка в Україні зародилася наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. В той час для частини філософів і соціологів України, які ще продовжували працювати в руслі парадигми "історичного матеріалізму", ставало зрозуміло, що теорія й практика марксизму-ленінізму переживають кризу. Ніхто тоді не міг передбачити масштабів цієї кризи, навіть ті суспільствознавці, які відкрито перейшли в опозицію до існуючого режиму. Тому перші праці українських філософів політики були нормативного напряму, тобто про те, якою повинна бути науково обґрунтована політика, якими повинні бути політичні інститути в державі, що претендує бути "загальнонародною" (М. Михальченко, В. Василенко. М. Булатов, В. Бичко, М. Дученко та ін.). Водночас у підпіллі формувався напрям політико-філософської критики тоталітаризму, який не мав можливості виходу на широкого читача.

У 70–80-ті роки в Україні збільшується кількість публікацій з теоретичних проблем політики та її взаємодії з ідеологією, зокрема з таких напрямів: апологетика існуючої політичної системи, в якій перед вели відділи й кафедри "наукового комунізму", історії КПРС; нормативістський напрям, який існував у мімікризованій формі в Академії наук УРСР.

У річищі другого напряму розроблялися проблеми структури політики, функцій політичних інституцій, взаємодії держави і суспільства, політики та ідеології. Прикладом праць цього напряму може бути робота М. Михальченка "Политическая идеология как форма общественного сознания" (К.: Наук. думка, 1981). У ній з об'єктивістських позицій уперше в СРСР була розроблена концепція політичної ідеології і простежено шлях формування й функціонування політичних ідеологій від стародавніх часів (Греція, Рим) до сучасності. Тоді ж почали друкуватися праці інших філософів (В. Антоненко, Ф. Рудич, В. Андрущенко, В. Табачківський, В. Пазенок, І. Курас, В. Кремень, Ф. Кирилюк, І. Надольний та ін.).

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років спостерігається сплеск інтересу до політико-філософської проблематики. До фахівців, які уже мали значний наробок у цій сфері, приєдналися дві групи дослідників. Перша, яка змогла без ідеологічних перепон вивчати та інтерпретувати історію української політичної філософії усіх часів, розробляти національні концепції політичного розвитку. Друга — колишні "науковці" з відділів і кафедр "наукового комунізму" та історії КПРС, які почали пропагувати як "науковий націоналізм", так і західну політологію і водночас перетворилися в українських політологів, але дали дуже незначний науковий доробок.

Водночас вже тоді з'явилися ґрунтовні праці, в яких розглядалися феномен тоталітаризму, засоби контролю тоталітарної системи за людиною, концепція демократичної влади, суверенності народу, співвідношення влади, сили й насильства (М. Михальченко, Ф. Рудич, Д. Табачник. В. Литвин, Д. Видрін, Ю. Римаренко, В. Бабкін, М. Головатий, Ю. Шемшученко, М. Попович, В. Ткаченко, Е. Бистрицький, О. Шморгун та ін.). Поступово починається розробка методологічних проблем політичної філософії, питань політичного простору, часу й місця України в них, ролі політичної філософії в інтерпретації і творенні історії. Політична філософія в інтерпретаціях більшості дослідників України є чимось зовсім іншим, ніж теорія держави. Вона має своє специфічне дослідницьке поле — діяльність держави, влади, людини у процесі історичного розвитку, хоч і використовує теорії держави, які розробляють юристи, історики, політологи. Політична філософія є напрямом філософських досліджень, який має свій специфічний зміст, застосовує свої специфічні категорії й поняття для витлумачення політико-історичного процесу. Політична філософія є власне пізнавальним рухом з вивчення інституцій, дій великих і малих мас людей, оцінки ролі держави з позицій інтересів соціальних спільностей і особистості.

Тому наприкінці XX ст. усе більше з'являється суспільно-політичних праць з дослідження сутності й ролі держави, інститутів громадянського суспільства, з питань переходу від формальної моралі політики до конкретної з точки зору історичної спільності і подальшого переходу до теорії спільності й держави, коли треба створити всі умови реальної дії соціальних суб'єктів та ефективного втілення гуманної моралі. Водночас йдеться про необхідність переходу в розумінні політичних цінностей від точки зору індивіда до точки зору спільностей. Однак в умовах України постає питання: чи не є дотепер особистість недооціненою, а раціональність історичної спільності — переоціненою? Чи достатньо розвинена політична і правова культура мас, щоб діяти розумно, відповідально, усвідомлюючи свої докорінні інтереси?

Перед українськими суспільствознавцями постало, з першого погляду, зовсім дивне питання: як трактувати поняття "сучасності" для України, яке проходить через увесь суспільствознавчий аналіз. Сучасна держава існує тому, що існує сучасне суспільство з організованою працею і частково гармонізованими політичними відносинами. Але саме під цим кутом зору важко оцінити ступінь "сучасності" українського суспільства. Наскільки українське суспільство є єдиним в усвідомленні себе як суспільства, в якому особистість визначає себе через своє місце у суспільному організмі, наскільки соціальні групи й особа реалізують себе як суб'єкти історичного процесу і дістають з цього "положення" засоби для життя, засоби для діяльності й самореалізації як суб'єктів політики, повагу та визнання цивілізованого світу? Це питання вперше постало перед філософами політики України, яка стала незалежною і вимагає від науковців нових оцінок сучасності виходячи з цього нового факту історії.

У. с.-п. д. наприкінці XX ст. сформувала своє завдання — визначити, куди повинна йти Україна, які цілі та ідеали її політичного розвитку, як вона може ввійти до світової спільноти як нова держава. Тиск світової спільноти на українську спільність не зводиться лише до активізації її прогресу в напрямі раціонального. Світові впливи можуть підштовхувати й до конфліктів між соціальними силами й верствами в Україні, які мають підґрунтя: одних скривджено новим поділом сфер праці, іншим загрожує поступ раціональності, який зводить нанівець їхні привілеї і пророкує втрату важелів влади. Тому проблема співпраці зі світовою спільнотою, з різними її частинами стає теоретичною і прикладною проблемою політичної філософії.

М. Михальченко

Ультиматум (від лат. *ultimus* — крайній, останній) — 1) у міжнародному праві — вимога однієї країни до іншої, виражена в дипломатичному документі або в усній формі, що супроводжується погрозою розриву дипломатичних відносин або застосування військової сили у разі невиконання її в зазначений термін; 2) вимога, що супроводжується будь-якою погрозою.

Е. Базовкін

Універсали Української Центральної Ради — політичні звернення програмного характеру керівництва УНР до населення, у яких формулювалися найважливі-

ші наміри, а потім реалізовувались у конкретних законах.

І Універсал був прийнятий 10 червня 1917 р. як відповідь Української Центральної Ради на негативне ставлення Тимчасового уряду до її вимог, висунутих у квітні–травні: надання широкої національно-територіальної автономії Україні у складі демократичної Російської Республіки; забезпечення економічних, політичних, культурних прав національних меншин, що проживали в Україні, а також запровадження прав національних меншин для українців, які проживали поза межами рідного краю; негайна організація місцевих органів влади з представників усіх національних та соціальних груп тощо. Тимчасовий уряд, як і весь російський політичний і державний істеблішмент, прагнув зберегти Росію єдиною і неподільною і рішуче відмовлявся визнавати право України на автономію. Ураховуючи його позиції, 2 червня нарада членів Ради та Всеукраїнського селянського з'їзду ухвалила звернення до народу, закликаючи його "зорганізуватись" і братися до негайного закладання фундаменту автономного ладу в Україні. Хвиля мітингів і маніфестацій підтримала вимоги Ради. За цих умов було оприлюднено І Універсал, у якому наголошувалось на суті домагань молодої української демократії до волі, до права самостійно розпоряджатися своїм життям, до створення шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування Українських Установчих зборів, до національно-територіальної автономії у складі Росії. І Універсал проголосив необхідність вироблення власних законів і самостійного порядкування на своїх власних землях. Універсал містив одну з основних вимог України: "...щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію". Універсал повідомляв, оскільки Центральний Російський уряд відкинув домагання Центральної Ради, то вона була змушена взяти свою долю в свої власні руки, щоб оборонити край від анархії та руїни. Рада закликала всі села, волості і міста організувати свою власну владу і підкоритися Центральній Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин. "В городах і тих місцях, де українська людність живе в суміж з іншими національностями, — говорилося в Універсалі, — припису єм нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя". Крім того, Центральна Рада висловила надію, що "народи неукраїнські, що живуть в нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України".

ІІ Універсал Української Центральної Ради був прийнятий 3 липня 1917 р. як наслідок переговорів між керівництвом Ради та чотирьох міністрів Тимчасового уряду — О. Керенським, М. Терещенком, Г. Церетелі та М. Некрасовим у Києві. Для нормалізації стосунків між Центральною Радою та Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат підготував "Статут Вищого Управління України". Однак Тимчасовий уряд не затвердив його і видав натомість "Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату", що значно обмежувала права української автономії. Однак внаслідок переговорів центр змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. У ІІ Універсалі було офіційно заявлено, що Тимчасовий уряд простягає руку представникам української демократії і закликає в злагоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії. Українська Центральна Рада у зв'язку з цим звернулася до усіх громадян України з планом власних дій на найближчий час: поповнити склад Ради представниками інших народів, які проживають в Україні, від їхніх революційних організацій; виділити зі свого складу окремого відповідального перед нею органу — Генерального секретаріату як носія найвищої краєвої влади в Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з Радою; у згоді з національними меншостями України підготувати проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів. Щодо комплектування військових частин, то в ІІ Універсалі проголошувалося, що для цього Українська Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, Генеральнім штабі і Верховному Головнокомандувачі з тим, що вони братимуть участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. ІІ Універсал проголосив, що Рада відкладає здійснення

автономії до названих зборів і рішуче відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення.

III Універсал був оприлюднений 7 листопада 1917 р. Це була реакція Української Центральної Ради на жовтневі події в Петрограді. Падіння Тимчасового уряду дало поштовх процесу розпаду колишньої Російської імперії на низку державних утворень. Характерною ознакою політичного життя Росії наприкінці 1917 р. стало створення урядів та проголошення ними окремих державних утворень на її території (уряди Дону і Кубані, Закавказький комісаріат, Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд, уряд Сполучених штатів Волги-Уралу, уряд Аласької автономії, Сибірська обласна дума, Кримсько-татарський національний уряд). Тому логічним стало проголошення Радою у III Універсалі України Народною Республікою у федеративному зв'язку з Російською державою. Повалення центрального уряду історично поставило Українську Центральну Раду перед необхідністю взяти державну владу в Україні в свої руки. Однак навіть і за таких умов мова не йшла про відокремлення від Російської Федерації, навпаки — стверджувалася потреба у її збереженні та єдності, її прагнення стати "федерацією рівних і вільних народів". Проголошуючи себе вищим органом державної влади в Україні, Українська Центральна Рада вважала себе тимчасовим органом — до скликання Установчих зборів не всеросійських, а України. Тимчасовий уряд наголошував, що державність України на той момент виникла як природна реакція на розпад центральної влади Російської імперії, як засіб запобігти внутрішній "усобиці, різні, занепаду". Визначними демократичними засадами, що були проголошені Тимчасовим урядом, стали: скасування власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі, тобто проголошення соціалізації землі; запровадження 8-годинного робочого дня; скасування смертної кари та амністія політичним в'язням; розширення місцевого самоврядування; проголошення свободи слова, друку, віри, зборів, спілок, страйків, недоторканності особистості і житла; запровадження державного контролю над продукцією промисловості; якнайшвидше досягнення миру. Тимчасовий уряд визначив і програму діяльності у сфері міжнаціональних відносин. "Український народ, — зазначено в ньому, — сам довгі роки боровшися за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей". Цим законодавчим актом Центральна Рада, по-перше, надавала великоруському, єврейському, польському та іншим народам, які проживали в Україні, національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. По-друге, Генеральному секретаріату (міністерству) національних (міжнародних) справ було доручено найближчим часом підготувати законопроект про національно-персональну автономію. Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а 9 січня — днем їх скликання.

IV Універсал Української Центральної Ради був датований 9 січня 1918 р. (насправді видано 11 січня). Якісна зміна політичної ситуації у Радянській Росії, що була обумовлена розпущенням Установчих зборів, спричинила ухвалу і зумовила зміст IV Універсалу, в якому проголошувалася самостійність і незалежність Української Народної Республіки, яка хоче жити у злагоді й приязні з усіма сусідами. IV Універсал зазначав: "Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшуються. Наступає голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо коли з фронту посунуло військо, счинивши кріваву різню, заколот і руїну на нашій землі". Джерелом влади, за IV Універсалом, є народ України (тобто тут проведений принцип народного суверенітету), виконавчим органом — Рада Народних Комісарів, що заступає Генеральний секретаріат, — стає державним органом Української Народної Республіки, який утворюється Центральною Радою і підзвітний лише їй. В Універсалі окреслено завдання, які стоять перед керівними органами УНР: тверда і рішуча боротьба з більшовиками; досягнення мирної угоди у Брест-Литовському; переобрання волосних і повітових народних рад, міських дум; соціалізація і передача землі трудовому народові без викупу, а лісів, вод і надр — для порядкування Раді Міністрів УНР; переведення всіх фабрик і заводів з воєнного до мирного стану; збільшення продукції на-

родного споживання; прибрання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі; монополізація залізної, вугільної, тютюнової промисловості; встановлення державно-народного контролю над усіма банками; боротьба з безробіттям; право національним меншинам на національно-персональну автономію; скликання Українських Установчих зборів; прийняття Конституції незалежної УНР.

Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992; Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів. — К., 1994.

О. Антонюк

Універсалізм — 1) логічна посилка для пояснення дійсності виходячи із сукупних принципів, опозиційна партикулярним методам аналізу; 2) розвинене О. Шпанном у 1920-ті роки вчення про організацію суспільства, що пропагує реальну ієрархію соціальних верств і зробило суттєвий внесок в ідеологічне обґрунтування авторитарної станової держави в Австрії за режиму Дольфуса — Шушніга (1933–1938 рр.).

М. Головатий

Унітарна держава (від лат. *unitas* — єдність, єдиний) — найпоширеніша як у минулому, так і на сучасному етапі форма територіально-політичної організації країни. Переважна більшість національних держав сформувалися за унітарним принципом, тобто є односкладовими за адміністративною структурою, елементи якої — адміністративно-територіальні одиниці є частинами державного цілого. У. д. не залежить від форми політичного устрою — республіканського чи монархічного, так само як і від типу політичного правління чи режиму — демократичного, авторитарного чи тоталітарного. Унітарними були як абсолютистські монархії Європи, так і східні азійські деспотії. У. д. натомість має певні особливості щодо системи адміністративного управління. На відміну від федеративної держави, де існує три рівні управління — федеральний, суб'єкта федерації та місцевий, в У. д. діють лише два рівні — загальнонаціональний та місцевий. Якщо у федеративній державі принцип унітаризму діє на рівні суб'єкта федерації — штатів, земель, провінцій тощо, то в У. д. повноваження делегуються центральними органами влади територіальним органам самоуправління. У. д., незалежно від того, централізована вона чи децентралізована, демократична чи недемократична, характеризується наявністю єдиної системи органів влади та правосуддя, які керуються єдиними правовими та конституційними нормами права. Принцип унітаризму передбачає, що усі управлінські утворення з верху до низу підпорядковані уряду і є його адміністративними підрозділами. Повноваження місцевих органів влади регламентовані і контролюються центральним урядом. Щоправда, останнім часом під впливом ідей та принципів субсидіарності, тобто розмежування повноважень між різними рівнями влади таким чином, що до компетенції вищих ешелонів передаються лише ті повноваження, які вони виконують краще, аніж нижчі, спостерігається тенденція до збільшення місцевої демократії. Останнє супроводжується процесами децентралізації управління. Вона характерна для країн з усталеними демократичними традиціями і розвиненим місцевим самоврядуванням. Тому, як зазначають дослідники, унітарний устрій не обов'язково передбачає жорстку адміністративну вертикаль, а значною мірою залежить від характеру державного правління: так, демократичні режими з унітарним державним устроєм функціонують на принципах децентралізації управління, тоді як країни з авторитарними чи тоталітарними формами правління незалежно від форм державного устрою тяжіють до жорсткої централізації управління. В історії державних систем можна спостерігати невідповідність конституційно закріплених форм державного устрою та їх реального втілення. Типовим прикладом у цьому розумінні є досвід СРСР. Формально ця держава вважалася федерацією, але на практиці це була країна з унітарним і жорстко централізованим устроєм.

На загал централізація управління як одна з характерних ознак У. д. відіграла і відіграє позитивну роль під час утворення національних держав, кризових періодів розвитку суспільства і країни, воєн тощо. Це дає змогу краще мобілізовувати ресурси для реалізації певної історичної мети, наприклад, для індустріалізації економіки, у боротьбі за незалежність, відновлення зруйнованого господарства внаслідок війни тощо. Але за умов нормального розвитку централізація як ознака У. д. втрачає свої переваги, мало того, на певному етапі гальмує економ-

мічний розвиток країни. Тому не випадково в останні десятиріччя у багатьох країнах з унітарним устроєм, зокрема таких, як Велика Британія, Італія, Франція, дедалі чіткіше виявляється тенденція до децентралізації, наділення місцевих органів самоврядування ширшим обсягом владних прерогатив і повноважень. Так, у Великій Британії досить широким обсягом повноважень володіють Шотландія та Уельс, в Італії — Сардинія та Сицилія, у Франції — Корсика. Попри те, що процеси децентралізації стають щораз міцнішими в У. д., це не змінює головного принципу унітарного устрою, згідно з яким виконавча вертикаль влади вибудовується з верху до низу. Децентралізована система управління за таких умов неспроможна вносити будь-які зміни без згоди на те з боку центральних органів влади.

Нині фахівці вважають, що децентралізація управління — це шлях до федералізації державного устрою. За приклад можна взяти Іспанію — країну, чия форма правління визначається як конституційна монархія. Проте внаслідок прийняття конституції 1978 р. деякі історичні провінції, такі як Країна Басків, Каталонія, Андалусія та Галіція, одержали значні права автономії при збереженні сильних позицій адміністративного і політичного центру. Ці провінції мають свої провінційні уряди і наділені широкими повноваженнями територіального самоврядування. З огляду на згадані процеси науковці доходять висновку, що сучасна Іспанія ніби посідає проміжне становище між унітаризмом та федералізмом. Внаслідок реформи державно-адміністративної системи у 1962–1993 рр. з У. д. на федеративну перетворилася Бельгія, хоча підставою для такої трансформації послужила не управлінська доцільність, а наявність конкуруючих етнолінгвістичних груп — франкомовної Валлонії та фламандськомовної Фландрії.

Щодо України, то, згідно із ст. 2 Конституції, вона є У. д. Разом з тим у її складі перебуває автономне утворення — Республіка Крим. Наявність цього дає підстави фахівцям розглядати Україну як напівфедеративну державу. За аналогією з Іспанією можна сказати, що вона також посідає проміжне становище між унітарним та федеративним типом державного устрою. Водночас слід зазначити, що Україна, приєднавшись до Європейської конвенції про місцеве самоврядування, зберігаючи конституційний статус У. д., стала на шлях децентралізації управління, тобто рухається у напрямку сучасних тенденцій системи державного управління.

Історія держави і права України: У 2 ч. — К., 1996.

Л. Шкляр

Унія (лат. *unio* — єдність, об'єднання) — 1) об'єднання, союз держав; персональна (особиста) У. — під владою одного монарха; реальна У. — на основі договору або одностороннього акта сильнішої держави; 2) У. церковна — об'єднання православної і католицької церков на основі визнання католицької догматики і збереження православної обрядовості. Історичними прикладами У. особистої є польсько-литовська (1368–1669 рр.), англо-гонноверська (1714–1890 рр.). Унія реальна крім об'єднання держав під владою єдиного глави держави передбачає також наявність спеціальних органів влади та управління. Історичними прикладами У. реальної є шведсько-норвезька (1814–1905 рр.), австро-угорська (1867–1918 рр.), датсько-ірландська (1918–1944 рр.).

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Даниленко В. Ф.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Уповноважена особа політичної партії — повноважні представники інтересів політичної партії, виборчого блоку партій у взаємовідносинах з відповідними комісіями, органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, а також виборцями. Кожна політична партія, виборчий блок партій, зокрема в Україні, після реєстрації висунутих ними списків кандидатів у депутати у багатомандатному округу може зареєструвати в Центральній виборчій комісії список уповноважених осіб (до 30 чоловік), якими можуть бути громадяни України, що володіють виборчим правом. Функції уповноважених осіб політичних партій, зокрема, передбачають: участь у засіданні виборчих комісій; оскарження рішення, дій або бездіяльності виборчих комісій у виборчій комі-

сії вищого рівня; проведення зустрічей з виборцями на зборах чи в іншій формі; відкриття рахунків виборчих фондів в установах банків; подання (не пізніше ніж за сім днів до дня виборів) фінансового звіту до Центральної виборчої комісії про джерела надходження у виборчий фонд партії чи блоку; нагляд за входом у кабіни або кімнати для таємного голосування та виходом з них, за шляхом від них до виборчих скриньок під час голосування; отримання протоколу окружної виборчої комісії про результати виборів; подання заяви до Центральної виборчої комісії про визнання виборів недійсними протягом десяти днів з дня опублікування результатів виборів окружною виборчою комісією.

С. Рябов

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) — було утворене Генеральною Асамблеєю з 1 січня 1954 року. Діє на суто гуманній і політичній основі, забезпечуючи правовий захист громадян, а також на прохання урядів або ООН (Генерального секретаря або Генеральної Асамблеї) надає матеріальну допомогу біженцям. Розташоване УВКБ у Женеві і має понад 50 відділень на місцях.

М. Головатий

Урбанізація (лат. *urbanus* — міський) — історичний процес підвищення ролі міст у суспільстві. Головним показником У. є збільшення частки міського населення. Початок У. було покладено промисловою революцією XVIII ст., а в XIX ст. в містах уже проживало 3 % населення Землі. Процеси У. привели до того, що в 2000 р. в містах проживало 70 % населення Землі.

М. Головатий

Уряд (англ. *government* — керування, правління; фр. *gouvernment* — управління) — вищий орган у системі виконавчої влади держави, підпорядкований парламенту і главі держави, який здійснює державне управління суспільними справами, впроваджує в життя рішення законодавчої влади та забезпечує дотримання встановлених у державі законів, наділених для цього політичною виконавчою владою. Найпоширеніші назви У. — “Кабінет Міністрів”, “Рада Міністрів”, “Державна Рада”, “Федеральна Рада” тощо — відображають їх колегіальний характер. Порядок формування У. залежить від форми державного правління. У країнах з парламентськими і змішаними формами правління застосовується парламентський спосіб формування У., згідно з яким парламент безпосередньо здійснює ті чи інші процедури. Процедури формування У. передбачають спільні дії законодавчого органу і глави держави, хоча характер і послідовність їхніх дій бувають різними. За своїм політичним складом У. може бути однопартійним, коаліційним і безпартійним. Позапарламентський спосіб формування У. застосовується у президентських республіках, де уряд формується президентом, а роль парламенту при цьому є незначною. У парламентських країнах члени У. зазвичай повинні бути одночасно і депутатами парламенту. У президентських республіках та республіках зі змішаною формою державного правління діє принцип несумісності посади міністра і депутатського мандата. Основними функціями У. є: а) функція загального керівництва й управління справами в державі (“розпорядча” чи “управлінська” функція); б) функція виконання законів; в) для виконання законів У. від імені держави та з відповідними повноваженнями наділяється правом видавати власні підзаконні акти загального характеру, тобто він здійснює нормотворчу функцію; г) законодавча діяльність, яка на конституційному рівні фіксується як право законодавчої ініціативи (див. *Урядова правотворчість*); д) У. не лише здійснює виконання законів, прийнятих парламентом, а й сам має право розробляти та реалізовувати різноманітні загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку. Це право Кабінету Міністрів України фіксується на конституційному рівні (п. 4 ст. 116 Конституції України). У. вважається колегіальним органом, який несе солідарну відповідальність за прийняті рішення та здійснюваний курс. Основною діючою особою У. є його глава. Досить суттєвим в аспекті розгляду місця і ролі У. в здійсненні виконавчої влади має питання внутрішньої організації самого У. як колегіального органу. Кількісний склад і структура У. є відмінними у різних країнах. У більшості держав не існує чітко встановленого переліку міністерств, за винятком хіба що США та Швейцарії. Конкретний перелік міністерств та

кількість членів У. переважно залежать від рішення законодавчого органу або глави держави, які затверджують новий склад У. Необхідно зазначити, що державним органом політичного керівництва в окремих країнах є не увесь У., а лише так званий кабінет, до складу якого здебільшого входять провідні члени У., які очолюють найвпливовіші міністерства. У переважній більшості країн світу конституції прямо не окреслюють структуру і кількісний склад У. На практиці ж номінальна чисельність У. невелика і кількість міністрів, які входять до складу кабінету чи інших урядових колегій, лежить у межах п'ятнадцяти — тридцяти осіб. Однак ці цифри не є абсолютними, оскільки у деяких країнах до складу кабінету нерідко входять керівники різних відомств, комітетів, агентств та інших загальнодержавних органів, а подекуди — представники регіональних еліт, великого бізнесу та вчені. Для прикладу, якщо в США до складу кабінету завжди входили представники ділових і банківських кіл, то У. Французької Республіки вирізнялися значною кількістю науковців, учених та інших інтелектуалів, а до складу У. Російської Федерації включено керівників найвпливовіших регіонів країни. Аналізуючи структури і склад кабінетів різних країн у різні періоди історії, можна зазначити, що існує певний класичний перелік міністерств, керівники яких неодмінно входять до складу урядових колегій. Це насамперед міністерства закордонних і внутрішніх справ, оборони, фінансів та юстиції, керівники яких традиційно формували склад кабінетів із самого початку розвитку сучасного державотворення. Згодом розширення функцій держави зумовило входження до У. міністрів, які відають економікою, освітою, наукою і технікою, охороною здоров'я, соціальними питаннями тощо.

В. Малиновський

Урядова криза — ситуація, за якої діючий склад уряду позбавляється повноважень суспільного врядування через його нездатність розв'язувати назрілі проблеми, компрометуючи дії когось із урядовців, що призвело до політичного скандалу, висловлення вотуму недовіри або забалотування урядового законопроекту, зміну розстановки сил у парламенті, вихід з урядової коаліції когось з її учасників, що позбавляє уряд належної підтримки в парламенті. Як правило, урядова криза призводить до формування нового складу уряду.

М. Головатий

Урядова правотворчість — функція урядів, суттю якої є їх участь у законодавчій діяльності, що на конституційному рівні фіксується як право законодавчої ініціативи. У країнах з парламентською формою правління уряди вносять на розгляд парламенту від 95 до 100 відсотків усіх законопроектів. Конституція України, наприклад передбачає серед суб'єктів законодавчої ініціативи Кабінет Міністрів України, якому відводиться третя позиція після Президента України та народних депутатів (ст. 93). Функцію головного розробника проектів законів, що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України, покладено на Міністерство юстиції України. Організацію та інше забезпечення діяльності робочих груп, надання їм інформації про міжнародний досвід правового розв'язання актуальних проблем розвитку суспільства і держави здійснює Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України.

В. Малиновський

Установчі збори — тимчасовий (на відміну від парламенту) представницький орган, який має окремо визначене завдання загальнонаціонального значення (прийняття конституції або й зміна форми державного правління) і після його виконання припиняє свою діяльність. Інколи установчі збори перетворюються на парламент або ж відіграють роль парламенту, приймаючи звичайні закони.

С. Рябов

Утилітаризм — соціально-філософське і політико-економічне вчення, згідно з яким благо для всіх або багатьох членів суспільства досягається за умови наявності у кожної окремо взятої людини бажання і прагнення до якомога більшої користі для самої себе. Такий підхід до людської діяльності — один із найпомітніших проявів сучасної цивілізації. Основні принципи У. розробили в XIX ст. англійські філософи І. Бентам і Дж. Мілль.

М. Головатий

Ухвалення політичних рішень — будь-яка політична система має спеціалізо-

вані організації або коло осіб, які уповноважені правовим шляхом чи санкціоновані неформально ухвалювати політичні рішення. В цьому разі виокремити їх доволі складно, оскільки ці суб'єкти політики перебувають у тіні. Зазначені особи (персонально або у складі цих організацій) є елітою певної політичної системи. А еліта, у свою чергу, є суб'єктом влади та впливу.

Політична практика має чимало прикладів, коли офіційні урядові інституції, які, на перший погляд, повинні нести відповідальність за процес ухвалення рішень, реально є маріонетками.

Ухвалення політичних рішень — послідовність таких операцій: постановка проблеми; збирання інформації; виокремлення можливих альтернатив; вибір конкретної альтернативи розв'язання проблеми.

Як правило, процесу прийняття ухвал передує аналіз проблемної ситуації. Кожна політична система виробляє певні процедури їх прийняття. Скажімо, в авторитарних або тоталітарних суспільствах джерело влади — харизма лідера й засоби забезпечення підпорядкування підлеглих часто-густо ототожнюються з процедурами прийняття ухвал. Хоча такий підхід абсолютно не означає, що в цих суспільствах не використовується раціональна техніка прийняття ухвал.

Навпаки, у чітко побудованій ієрархічній системі навіть легше формалізувати процес прийняття ухвал, принаймні на етапах постановки проблем і виокремлення альтернатив. Наприклад, підхід до складання п'ятирічних планів у колишніх соціалістичних країнах є якраз спробою формалізації процесів управління суспільним розвитком. Інша річ, що здебільшого цей підхід доводився до абсурду, коли суто місцеві, локальні проблеми можна було розв'язувати лише за санкцією центральної влади. Найяскравіший приклад: будівництво в Києві Палацу культури "Україна" треба було "пробивати" у московських лабіринтах влади, а тодішній лідер республіки за самовільне будівництво був навіть покараний по партійній лінії за те, що не "узгодив" свого рішення з Політбюро ЦК КПРС.

Існує три типи рішень: фундаментальні, або стратегічні, законодавчі та адміністративні.

Фундаментальні рішення ухвалюються конституційним або насильницьким, революційним шляхом. Вони стосуються статусу правлячих осіб, органів (президента, парламенту, уряду, судових і прокурорських органів та ін.), моделей ухвалення політичних рішень.

Законодавчі рішення ухвалюються вже в межах конституційного поля або так званої революційної законності, декларованої як конституційної. Ці рішення стосуються статусу й прав більшості членів суспільства (інколи і всіх громадян), прийомів і процедур ухвалення рішень у співавторстві. До такого типу рішень належать закони, укази президента, постанови парламенту та уряду.

Адміністративні рішення стосуються невеликої кількості людей і можуть видаватись у вигляді розпоряджень, інструкцій, наказів тощо.

До осіб, які ухвалюють рішення, належать індивідууми, котрі несуть державну або юридичну відповідальність за певні політичні рішення. Отже, це люди, які утворюють правлячу еліту суспільства: парламентарії, урядовці, адміністративні керівники всіх рівнів державності та всіх гілок влади.

Правила ухвалення рішень полягають у дотриманні формальних і неформальних критеріїв, що встановлюють процедури перетворення альтернативного проекту в ухвалене рішення, обов'язкове для виконання. Це може бути конституційна більшість (двома третинами), голосування простою більшістю (50 % + 1), рейтингове голосування (ухвалюється проект, який набрав найбільше голосів, але не набрав 50 %), нарешті, рішення, що ухвалюються лише за умови згоди всіх осіб, які мають право голосу (консенсусне рішення).

Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002; *Давид Р.* Основные правовые системы современности. — М., 1998; *Пойченко А. М.* Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996.

В. Бебик

Участь політична — 1) участь громадян у суспільно-політичних справах; 2) залучення членів соціально-політичної спільноти в існуючі усередині неї політичні відносини і структури влади. Основними концепціями У. п. є: теорія раціонального вибору (людина, мовляв, намагається досягти в політиці максимального результату завдяки оптимальним, найменшим зусиллям і затратам); теорія мічиганської моделі (в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка у свою чергу є похід-

ною від політичної соціалізації); теорія психологічної школи (домінуючими в політичній участі, діяльності є мотиви та установки людини); теорія інституціонального підходу (політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на владу, уряд). Вирізняють У. п. активну та пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну. Рівень У. п., її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної і політичної культури. У. п. реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Існують такі форми У. п.: узгодження свого життя, діяльності з органами влади відповідно до основних конституційно-правових норм; участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів — від місцевих до центральних; участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях; участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, в інших організованих формах політичного процесу; безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо; політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування. Це державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін. У. п. не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в процесі політичної діяльності, а й є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

Головатий М. Ф. Політична психологія. — К., 2001; *Демидов А. И., Малько А. В.* Политология в вопросах и ответах. — М., 1998; *Мельник В. А.* Политология. — Минск, 1996.

М. Головатий

Ф

Фаворитизм (*favouritism*, від лат. *favor* — прихильність, доброзичливість) — висунення, заохочення фаворитів; 2) стан влади, владних відносин, коли багато чого визначається, зумовлюється впливом фаворитів.

М. Головатий

Фальсифікація (*forgery; counterfeit; falsification*, від лат. *falsificare* — підробляти) — підробка, підроблені речі, документи, що подаються як справжні, а також перекручені дані, свідчення, факти, результати (наприклад, Ф. виборів, результатів референдумів); процес підробки.

М. Головатий

Фарисейство (*pharisaism*, від грецьк. *pharisaioi*, від євр. перушим — що відділився) — 1) поведінка фарисея, характерна для хитрих, лицемірних владик; 2) в Юдеї (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) — вчення фарисеїв, релігійно-суспільної течії серед середніх верств населення, які вимагали суворого дотримання звичаїв, виконання обрядів; у Новому Завіті їх позиція характеризується як лицемірна, що обмежується лише зовнішнім дотриманням правил благочестя.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Фаталізм (лат. *fatalis* — фатальний) — теоретичне вчення про повну залежність людей від "вищих сил", "божого знамення", загалом — від зовнішніх сил або від незворотної дії законів навколишньої дійсності, яким люди мають підкорятися беззастережно.

М. Головатий

Фашизм (від лат. *fascio* — пучок, в'язка, об'єднання) — ідейно-політична течія, яка сформувалася в 1919 р. на базі злиття концепту нації як вищої і одвічної реальності і догматичного принципу справедливості. Цей екстремістський політичний рух базується на єдності нації на основі спільності крові, раси, об'єднаної в одну державу.

Ідеологія фашизму спрямована проти ідеалізму і лібералізму, абстрактних демократичних цінностей, асоціативних проявів.

На відміну від націоналізму, расизму або шовінізму фашизм (наприклад, в італійській версії) на перших етапах свого існування намагався поєднати піднесення національної величі (відродження історичного значення Риму) з політичною демагогією псевдосоціалістичного типу.

Певний час концепція виняткової ролі держави стосовно нації і соціальної спільноти визначала в середині XX ст. розвиток суспільно-політичного життя в багатьох європейських країнах (Італії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Румунії, Словаччині та ін.), Японії та ін.

За методами політична доктрина націонал-соціалізму (А. Гітлер, А. Розенберг) і фашизму (Д. Джентіле, А. Рокко, Б. Муссоліні) була близька до більшовизму. До спільних характерних рис цих доктрин належать: 1) встановлення однопартійної системи, єдиновладдя однієї партії; 2) будівництво тоталітарної держави (політична диктатура, зрощення партапарату з держапаратом, примусова регламентована праця, безальтернативність прийняття політичних рішень); 3) уніфікація всього громадського життя, єдність усіх громадських об'єднань; 4) авторитарний спосіб мислення, панування ідеології, ідеологізація всього суспільного життя, крайня його політизація.

Аналогічні підходи можна побачити і в японських націонал-соціалістів, лідером яких вважають Іккі Кіта, який написав "План реконструкції Японії" (1919), згідно з яким експансія Японії в регіоні тлумачилася як звільнення Азії від "білого імперіалізму". Так само, як у Німеччині та Італії, японська версія націонал-соціалізму містифікувала японські духовні традиції, зокрема ідею шанування імператорської влади, яка походить від нащадка богині Сонця Аматерасу — великого Дзімму.

Змістовий аналіз концептуальних засад націонал-соціалізму та фашизму дає підстави характеризувати його як відкриту терористичну диктатуру реакційних шовіністи-

чних, імперіалістичних елементів фінансово-промислового капіталу.

Водночас слід зазначити, що фашизм серед різновидів тоталітаризму був не найсильнішою формою суспільно-політичної організації.

Зосередження на суто національному та етнокультурному аспектах, етатизації (одержавленні) суспільного життя не дало змоги остаточно атомізувати громадянське суспільство, внаслідок чого після військового або політичного краху фашизму перехід до демократизації суспільного життя відбувався швидше, ніж у країнах, що пережили єврейсько-більшовицькі політичні експерименти.

У сучасних умовах фашизм здебільшого має форму неофашизму. В основі неофашизму — ідеї "патріотизму", "народного ґрунту" — лежить "природна держава" з "нещадним урядом".

Виокремлюють такі сучасні ідейні різновиди фашизму: неонацизм (ґрунтується на принципі расової чистоти та ідеї надлюдини); націонал-лібералізм (ті ж ідеї боговибраності та етнічного гегемонізму, але з певною "толерантністю" до буржуазних цінностей); неофашизм (відсутнє етнічне месіанство, але культивується крайня нетерпимість до інакодумців).

Неофашистські організації, що об'єднані у Всесвітній союз нацистів (резиденція — у США), діють у 80 країнах світу (найбільше їх у Європі, Америці та країнах Азії).

Желев И. С. Фашизм: тоталитарное государство. — М., 1991; *Кочубей Б.* Психологические и социальные аспекты тотального равенства // Психол. журн. — 1989. — Т. 10 — № 6; *Arendt X.* The Originis of Totalitarism. — N.Y., 1973.

В. Бебик

Федералізм (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — 1) теорія і практика створення цілісної союзної держави, утвореної сукупністю політично і юридично рівнозначних частин (квазідержав), пов'язаних спільними інтересами, історичними долями, договірними конституційними відносинами і спільним управлінням єдиним державним цілим з більшим ступенем взаємозалежності (федерація) чи більшою автономією частин, суб'єктів (конфедерація); 2) форма державності, в основі якої лежать такі принципи: формування геополітичного простору держави як єдиного цілого з територій членів (суб'єктів) федерації (штатів, кантонів, земель, республік тощо); суб'єкти федерації зазвичай наділяються установчою владою, мають обмежений суверенітет, включаючи прийняття власної конституції; компетенція між федерацією і її суб'єктами розмежовується союзною конституцією; кожен суб'єкт федерації має свою правову і судову системи; одночасно існує єдине федеративне (союзне) громадянство і громадянство союзних одиниць. Об'єднання держав на принципах Ф. існували в стародавній історії і в середньовіччі. Однак за сутністю Ф. — явище нової історії. В соціально-політичному плані принципи Ф. внутрішньо пов'язані з філософією природного права і теорією конституціоналізму (парламентаризм, представницька демократія), з формуванням громадянського суспільства і народженням інституту політичної нації як співгромадянства населення різних етнічних груп, об'єднаних певною державністю. У соціально-економічному плані принципи Ф. можуть бути реалізовані тільки на основі розвитку внутрішнього ринку країни, який інтегрує всі матеріальні ресурси суб'єктів федерації для задоволення щонайширших потреб держави і для зовнішньоекономічної діяльності федеративного центру, створення умов для розвитку національного виробництва.

Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — К., 2001; Политология: Краткий словарь. — Ростов н/Д, 2001; *Кудряченко А. І.* Німеччина після виборів — анфас і профіль. Червоно-зелений — кольори балансу // Віче. — К., 2002. — № 12; Политологическая энциклопедия. — М., 2003.

А. Кудряченко

Фемінізм (фр. *feminisme*, від лат. *femina* — жінка) — 1) соціальний рух проти дискримінації жінок в економічній, політичній, сімейній сферах суспільного життя; 2) соціально-політична теорія рівності статей; 3) світогляд, в основі якого лежить положення про ліквідацію будь-якого панування.

Термін "фемінізм" з'явився у XIX ст. для позначення ідеології рівноправності жінок. Феміністом називають людину, котра визнає ідею рівності статей і сприяє політичній, економічний, духовній та сексуальній рівноправності жінок.

Ідея звільнення жінок зустрічається вперше в зарубіжній публіцистичній літературі XV–XVI ст. Вирішальну роль у процесі становлення і розвитку феміністських ідей відіграли праця Мері Уоллстонкрафт "На захист прав жінок", "Декларація прав жінки і громадянки" О. Д. Гуж, а також книга Г. фон Гіппеля "Про поліпшення громадянських прав жінок" (XVIII ст.). Фемінізм XIX ст. перебуває під впливом французького утопічного соціалізму (сенсімонізму), а також тісно пов'язаний з іменем англійського філософа і громадського діяча Дж. Мілля, автора праці "Поневолення жінок". Основними темами перших феміністських праць були: причини нерівності статей, право жінок на розкриття своїх можливостей, їх здатність до освіти та інтелектуальної діяльності.

Центром Ф. вважають США, де вперше (1848 р.) виник організований рух за звільнення жінок. На першому етапі феміністський рух відбувається під гаслом "формальна рівність статей" і дістає назву "суфражизм". Відповідно соціальна нерівність трактується як політична нерівність і боротьба ведеться за рівні з чоловіками політичні права та свободи. Перемога суфражизму на початку XX ст. набагато розширила діапазон можливостей жінок, але не принесла їм реальної рівності. З 60-х років XX ст. розгортається друга хвиля феміністського руху, який відбувається під гаслом "рівність у відмінності". Ідеологи неофемінізму Б. Фрідан, К. Міллер, Дж. Грієр у своїх працях наголошують, що боротьба жінок за розширення сфери їх діяльності є водночас і справою суспільною. Демократичні форми життя потребують повноцінну жіночу особистість, яка мала б право на власну індивідуальність, розвиток інтелекту та здібностей. Сім'я і шлюб у тому вигляді, в якому вони існують, а також система соціокультурних стереотипів суспільства сформували патріархальне, одновимірне мислення та модель поведінки, які нівелювали жіночу індивідуальність і привчили жінок жити за чоловічими стандартами. Тому для досягнення рівності статей необхідна революція у свідомості як чоловіків, так і жінок.

Сучасний Ф. — складне і неоднорідне соціальне явище. Традиційно в ньому виокремлюють такі течії.

Ліберальний фемінізм — історично найдавніший напрям, який набув поширення в Англії та Швеції. Ліберальний Ф. вирізняється своєю поміркованістю у вирішенні проблеми звільнення жінок від чоловічої переваги та експлуатації. Його представники не підтримують ідею радикальних змін патріархального життя і намагаються досягти загальної рівності статей шляхом політичних і соціально-економічних реформ. Ліберальний Ф. виступає за залучення жінок у публічну сферу життя, за розвиток їхніх індивідуальних здібностей, за егалітарні сімейні відносини між чоловіком і жінкою, обстоює право жінок на економічну незалежність, право на рівну з чоловіками оплату за рівну працю.

Радикальний фемінізм — крайнє крило жіночого руху, який виник у 60–70-х роках XX ст. і набув популярності у ФРН, США, Франції. Феміністи-радикали причину нерівності між чоловіками і жінками бачать у статеворольовій структурі сім'ї. Побудова сім'ї за біологічною ознакою перетворила всю сферу сексуальності (статеві ролі, дітонародження, сім'ю і шлюб) в основний інструмент пригноблення жінок. Складне становище, в якому опинилися жінки, змінити тільки реформами неможливо, необхідна жіноча революція.

Соціалістичний фемінізм аналізує проблему нерівності статей з класових позицій. Відповідно класова нерівність розглядається головною причиною формування патріархальної структури суспільства. Отже, досягнення рівності між чоловіками і жінками можливе за умови ліквідації класів.

Гуманістичний фемінізм — найбільше відповідає ціннісним орієнтаціям сучасного суспільства. На думку його представників, чоловіча культура, що базується на насиллі, із сфери сім'ї поширилася на всю систему людських відносин і деформує не тільки свідомість жінок, а й чоловіків. Через те сучасне суспільство, керуючись принципами гуманізму, повинно відмовитися від чоловічого менталітету фізичної сили як засобу регулювання соціальних відносин і на його місце поставити нову, егалітарну культуру, культуру рівності і співробітництва.

Загалом сучасний Ф. став поміркованішим за свого попередника і дещо змінив свої акценти та орієнтації. Ідеологи неофемінізму, враховуючи помилки старого Ф., який добився поліпшення становища жінок за рахунок ускладнення відносин у сім'ї і загострення проблем з дітьми, не заперечу-

ють відмінності між статями і зорієнтовують суспільство на максимально ефективне їх використання.

Іващенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6; *Лавриненко Н. В.* Гендерні дослідження в соціології. — К., 1998; *Чернова И. И.* Основы гендерных знаний. — Новгород, 2000.

О. Авдєєнко

Феодалізм (від лат. *feudum* — феодальне володіння) — термін виник у Франції в XVII ст. для позначення середньовічного права. В науковий вжиток цей термін запровадив у XIX ст. французький історик Ф. Гізо. Основними рисами феодальної системи, з погляду Ф. Гізо, є поєднання суверенної верховної влади із землеволодінням, умовний характер земельної власності й наявність чіткої васальної ієрархії. В західній історіографії феодальна система розглядається як специфічний західноєвропейський феномен з особливими формами феодальної ментальності й культури. Характерними ознаками феодальної системи є політична роздробленість, феодальна ієрархія, з'єднання політичної й судової влади із землеволодінням, умовний характер землеволодіння (передача землі васалам від сеньйорів, за якої перші зобов'язуються виконувати певну службу, а другі — виявляти до них особисту лояльність тощо).

У радянській історіографії Ф. розглядався як суспільно-економічна формація, що базується на особистій і поземельній експлуатації залежних селян пануючим класом феодалів. У всесвітньо-історичному розвитку людства Ф. є формацією, що йде за рабовласницьким і передує капіталістичному ладу.

Феодальна система домінувала в Європі з VIII ст. до буржуазних революцій XVI–XVII ст., а в Японії і деяких країнах Азії навіть довше.

Окремі західноєвропейські мислителі (Х. Ортега-і-Гассет та ін.) вважали, що саме в рамках Ф. вперше були створені передумови для становлення в період нового часу автономії людини, умови для створення європейських національних держав.

Проблемы генезиса капитализма в Западной Европе. — М., 1970; Проблемы феодализма. — М., 1975; *Черепнин Л. В.* Вопросы методологии исторического исследования: теоретические проблемы истории феодализма. — М., 1981.

Р. Марутян

Філософія політики — галузь політичної науки, завданням якої є вивчення сутності, поняття, цінності та значення політики, її ролі в житті людини і суспільства, нації і держави, у долі народів і людства загалом. Так можна коротко охарактеризувати предметне поле цієї нової для нашого освітянського простору й досить вагомої у європейському і світовому контексті навчальної дисципліни.

Об'єктом дослідження Ф. п. є політика як практична та теоретична діяльність в усіх її аспектах, що вивчається у курсах багатьох гуманітарних дисциплін, зокрема, соціальної філософії, філософії історії, правознавства, політичної соціології, психології політики, політології тощо. Кожна з них аналізує політику під своїм кутом зору й згідно зі своїм предметним полем. Ф. п. синтезує знання про політику, здобуте у лоні кожного з цих напрямів, зводить його до єдиного знаменника, розглядає політику як цілісний феномен, роз'яснює її сутність і поліфункціональність, і передусім — в орієнтації на людину.

Як наука Ф. п. має свій категоріальний каркас, за допомогою якого відтворюється багатоаспектне політичне буття (причинні зв'язки, фактори розвитку, закономірності функціонування, ролі в житті людини і суспільства) у його взаємодії з усіма складниками суспільного буття. Ці категорії змістово збігаються з відповідними категоріями соціальної філософії, політології, політичної соціології та інших наук про політику. Водночас вони мають свою неповторну специфіку, зумовлену насамперед загальною установкою на осмислення сенсу й призначення політики як цілісного феномену.

М. Михальченко

Філософія політична — галузь філософського знання, предметом якого є методолого-світоглядні й ціннісні принципи пізнання та інтерпретації політики як суспільного явища. Дуже повільно конституювалася у відносно самостійний розділ філософського знання, відокремлюючись від теорії політики. Узагальнює й доповнює теоретичні складові політики, розкриває

принципи легітимності політики глибинними елементами позаполітичного узагальнено-смислового характеру. В доіндустріальний період історії суспільства витоками легітимності політики були такі соціальні інститути, як звичай, традиція, релігія. З розвитком індустріалізації відбувається перехід до світських інституцій легітимності, джерелом яких стає насамперед раціональність. Тепер у пошуках підтвердження своєї легітимності політика апелює до розуму, раціонального дискурсу. Проте сама раціональність ще не гарантує моральної цінності політики, як це досить чітко продемонструвала ще Ф. п. Н. Макіавеллі. Але з плином часу політика все більше має потребу саме у морально-ціннісних підвалинах своєї легітимності. Так, французька буржуазна революція, окрім культу розуму, висунула й цінності свободи, рівності та братерства, посилання на які й апеляція до яких почали вважатися джерелом легітимності здійснюваної політики. Відтоді витоки легітимності розглядаються як такі, що повинні бути і морально цінними. Найчіткіше цю позицію відобразив І. Кант, який вважав, що теорія політики має розглядатися як прикладна етика. А на думку Ґ. Гегеля, політика повинна збігатися з моральністю. Поширення цієї позиції привело до становища, коли для набуття легітимності політика мала орієнтуватися на такі засади, які були б або безпосередньо моральними цінностями, або спроможними виступати у такій ролі, тобто бути морально релевантними (наприклад: свобода, справедливість, солідарність, рівність, демократія, незалежність, права людини, національне самовизначення та ін.). Обґрунтування критеріїв, легітимності політичних систем, відносин, діяльності саме як морально-ціннісних принципів і стало основним завданням сучасної Ф. п. У зв'язку з цим вона може виступати як макро- і як спеціальна політико-філософська теорія. Як політична макрофілософія вона становить підсистему макроетики і на цьому рівні розробляє принципи легітимації політики загального порядку. Так, прикладом сучасної політичної макрофілософії є концепція егалітарного лібералізму американського філософа Дж. Ролса, яка є підсистемою його теорії справедливості. Теорія Ролса істотно вплинула на сучасний політичний процес у США, ставши засадничою для багатьох політичних спеціальних теорій, а також програм деяких політичних партій та окремих політиків. У Західній Європі в ролі політичної макрофілософії виступає теорія комунікації Апеля — Хабермаса.

Що ж до спеціальних політико-філософських концепцій Ф. п., то вони присвячені питанням розробки легітимізуючих основ варіантів вирішення окремих політичних проблем, принципів реальної політики в різних сферах. Вони, як правило, орієнтуються на ті чи інші макрофілософські політичні теорії. Це, наприклад, теорія відокремлення, яка розробляє моральні принципи легітимності здійснення територіального відокремлення, теорія диференційованого громадянства та ін. Ф. п. відрізняється від інших дисциплін, які вивчають політику, тим, що вона розробляє загальні морально-ціннісні критерії легітимності соціально-політичної організації, політичних інститутів, політичної діяльності, політичного устрою сучасного суспільства, політичних відносин в окремих галузях національної, соціальної, міжнародної політики, а також політичних доктрин та політичних рішень.

У практичному аспекті реалізація концепції прав людини в остаточному підсумку привела до глобальних соціально-політичних та геополітичних змін, і насамперед завдяки методолого-світоглядному осмисленню сучасної політики як глобального явища. Ф. п. допомагає громадській думці зрозуміти зв'язок політичних і моральних цінностей, надати легітимності узгодженій політиці, яку здійснюють міждержавні і міжнародні об'єднання й організації.

М. Михальченко

Форма держави — спосіб організації та порядок здійснення державної влади. Ф. д. передбачає державне правління — спосіб організації вищих органів державної влади; державний устрій — організацію і поділ держави на певні складові частини — землі, території тощо та відносини між державою як цілим і її адміністративно-територіальними частинами; державний режим — здійснення державної влади певними методами і засобами правління. Форма правління і державний устрій визначають структурний аспект форми держави, а державний режим — її функціональний аспект. Таким чином, Ф. д. характеризується єдністю структури і територіальної організації та методами здійснення державної влади.

Існує тісний зв'язок між Ф. д. та її типом. Так, історичний тип держави так чи інакше визначає її форму. У кожному типі держави можуть існувати різні її форми. Разом з тим існує Ф. д., яка найкраще відповідає певному типові держави і тому є найбільш поширеною серед однотипних держав. Водночас Ф. д. здатна певним чином впливати на соціальний зміст держави, здійснюючи у такий спосіб зворотний вплив на тип держави.

Л. Шкляр

Форма державного правління — спосіб організації влади, згідно з яким суспільство поділяється на тих, хто керує, і тих, ким керують, на панівні верстви та підвладні. Власне "форма" у цьому разі стосується визначення того, як і яким чином здійснюється правління. Залежно від цього Ф. д. п. поділяють на авторитарні, тоталітарні та демократичні. Спроби вивчити та узагальнити це явище робилися ще в античну добу. Так, Платон на основі узагальнення Ф. д. п. дійшов висновку, що існує кілька типів правління, а саме: а) монархія — одноособове правління доброї людини, а її спотворена форма — тиранія; б) аристократія — правління кількох добрих людей, її спотворена форма — олігархія; в) демократія — правління багатьох чи усього народу. Цікаво те, що Платон не подає спотвореної форми демократичного типу, оскільки вважає її найгіршою серед інших. Його наступник Аристотель також вивчав цю проблему і запропонував свій варіант Ф. д. п. залежно від кількості тих, хто при владі. Він вважав, що державне правління уособлюється верховною владою в державі, яка перебуває у руках або одного, або кількох, або ж більшості. Ґрунтуючись на цих засадах, він визначав правління одного — монархією, кількох — аристократією, більшості — політією. Відповідно спотвореною формою монархії є тиранія, аристократії — олігархія, політії — демократія. За основу правильності Ф. д. п. Аристотель брав критерій "загального блага". Правильними він вважав ті, які, незалежно від кількості осіб при владі, керуються принципом загального блага, а ті, що мають на увазі власну вигоду чи благо правлячих кіл — помилкові і є відхиленням від правильних. Отже, правильними за Аристотелем є ті Ф. д. п., які висловлюють загальні інтереси: монархія, аристократія і політія, а неправильними і тими, які обстоюють приватні інтереси, є тиранія, олігархія та демократія.

В добу Нового часу проблематикою Ф. д. п. займалися Т. Гоббс та Ш. Монтеск'є. Так, Т. Гоббс вирізняв три Ф. д. п. залежно від кількості людей, в руках яких зосереджена влада: правління одного — монархія, частини громадян — аристократія, усього народу чи більшості його — демократія. Тиранію та олігархію він розглядав як інші назви монархії та аристократії. Крім того, у політичну науку для означення однієї з гірших форм правління він запровадив поняття анархії — форми правління, за якої зазнали кривди під час демократичного режиму. Монтеск'є — наступник традицій Аристотеля в політології, також виокремлював три форми правління — республіку, монархію і деспотію. За республіканської форми правління верховна влада перебуває в руках або всього народу, або ж його частини. За монархії влада перебуває в одних руках, але на основі усталених законів і звичаїв; деспотичне правління також характеризується одноосібною владою, але поза законом і правилами. Отже, монархія передбачає правову систему і легітимність, тоді як деспотія таких засад позбавлена. Відмінність між підходами Аристотеля та Монтеск'є у цьому разі полягає в тому, що для першого аристократія і демократія — це дві протилежні форми правління, тоді як для другого — це різновиди тієї самої форми — республіканської. Відмінність лише у тому, що за аристократичного правління владарює частина народу, а за демократичного — увесь народ. Важливо те, що у свою систему класифікації Ф. д. п. Монтеск'є вводить етико-психологічну складову, згідно з якою кожна форма правління базується на певному етосі суспільної поведінки: для республіканської форми — це доброчинність, монархії — честь, деспотії — страх. Французький політичний мислитель не абсолютизував виокремлені ним форми правління, а розглядав їх у конкретно-історичному та цивілізаційному контексті. Так, якщо республіканська форма правління, на його погляд, була характерною для античних держав-полісів, то монархія — для сучасної йому Європи, а деспотія — для азійських імперій. Крім того, він здійснив кореляційний аналіз між Ф. д. п. та розмірами території

країни. Так, республіка характеризується незначними за розмірами площами, монархія — середніми, деспотія — значними розмірами імперій.

Своєрідну типологію Ф. д. п. здійснив М. Вебер, який запропонував також три форми організації влади виходячи з принципу легітимності. Це традиційна форма правління, "харизматична" та правова. В сучасній політичній науці набули популярності кілька типологічних систем Ф. д. п., серед яких найпоширенішою є класифікація, запропонована Г. Алмондом, С. Айзенштадтом, Д. Петером. Серед російських дослідників свій підхід запропонував К. Гаджиєв. Так, Алмонд розглядає форми правління за цивілізаційно-географічним принципом, виокремлюючи типи англо-американський, континентально-європейський, за винятком Скандинавії та країн Бенілюксу, для яких притаманні ознаки обох попередніх типів, доіндустріальний чи напівіндустріальний тип, поширений за межами євро-американського регіону, і тоталітарний. Класифікація Айзенштадта охоплює: примітивні (первіснообщинні) системи, патримоніальні імперії, кочові або завойовницькі імперії, міста-держави, феодальні системи, централізовані бюрократичні імперії та сучасні системи, які у свою чергу поділяються на демократичні, автократичні, тоталітарні та слаборозвинені. Д. Петер запропонував поділ форм правління на чотири різновиди: диктаторську, олігархічну, консервативно-представницьку та пряму представницьку форми. Російський політолог Гаджиєв, ґрунтуючись на принципах системного підходу та структурно-функціонального аналізу, виокремлює дві основні форми правління — ліберально-демократичну та диктаторську, кожна з яких поділяється на кілька різновидів правління залежно від національно-історичних традицій. Відтак, ліберально-демократична форма правління поділяється на парламентську республіку, конституційну монархію, президентську республіку, змішану парламентсько-президентську республіку. Що стосується форми правління диктаторського типу, то вона передбачає авторитарне чи тоталітарне правління, які у свою чергу диференціюються на кілька різновидів, а саме: авторитарна форма може існувати у таких варіаціях — традиційна монархія, військо-політичний режим, громадянська підтримка (бонапартизм) і як модернізаційний проект. Тоталітаризм має три різновиди: більшовицький, фашистський та нацистський.

Л. Шкляр

Форма державного устрою — адміністративно-територіальна організація держави, якою визначається система відносин держави як цілого та її складовими частинами — адміністративно-територіальними чи національно-територіальними одиницями. Характер таких відносин визначає три відомі нині Ф. д. у. — унітарну, федеративну та конфедеративну. Якщо унітарну Ф. д. у. називають простою, то федерацію та конфедерацію — складною. Щоправда, існує думка лише про дві Ф. д. у., оскільки конфедерація, так само як співдружність держав чи асоційовані союзи на зразок Європейського Союзу, прямого стосунку до Ф. д. у. не мають. Принципова відмінність унітарної та федеративної Ф. д. у. полягає в тому, що унітарна держава — це єдина політико-адміністративна система, влада якої однаковою мірою поширюється на всі її складові — адміністративно-територіальні утворення. Натомість федеративна держава складається із суб'єктів, які володіють ознаками державності, органи влади яких наділені законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями. В деяких країнах, наприклад США, Німеччині, Російській Федерації, суб'єкти федерації мають власні конституції, а ті, що не мають їх, керуються у своїй внутрішній діяльності статутами автономій, країв, областей. Цими актами регулюється діяльність органів державної влади суб'єктів федерації, їх повноваження і сфера компетенції. В унітарній же державі система органів адміністративно-територіальних одиниць визначається конституцією та законами держави. В унітарній державі чіткіше, аніж деінде визначено принцип політичної єдності, що підкреслюється наявністю лише однієї конституції, а також системою органів державної влади, компетенція яких не розподіляється між державою і територіями та єдиною судово-правовою системою. Як правило, унітарні держави мають одне громадянство, тоді як у країнах з федеративним державним устроєм можуть мати громадянство країни та суб'єкта федерації.

Що стосується конфедерації як Ф. д. у., то вона справді істотно відрізняється від

перших двох форм, оскільки це, як правило, міжнародно-правова організація суверенних держав, створена з метою координації деяких зовнішньополітичних функцій. Як єдине ціле держава конфедеративного типу виступає лише у зовнішніх зносинах, тоді як у внутрішньополітичному аспекті суб'єкти конфедерації керуються власними конституціями. Визначальним чинником для конфедеративного устрою є наявність суверенітету. Порівнюючи дві форми державного устрою — федерацію і конфедерацію, слід зазначити, що відмінність між ними не лише в обсягах суверенітету, а й у самій правовій основі творення: якщо правовою основою конфедерації є союзний договір, то федерації — конституція. На відміну від федерації — об'єднання кількох автономних утворень з метою розв'язання центральною владою спільних для її суб'єктів завдань — за конфедерації рішення із загальних для членів союзу питань не обов'язкові для виконання кожним суб'єктом конфедерації. Кожен член конфедерації має право не застосовувати правові акти конфедерації на власній території, а також кожен з них має право на сецесію — односторонній вихід з конфедеративного союзу. За умов федеративного устрою такого права немає. За умов конфедерації чи федерації по-різному формується бюджетна система. У першому випадку бюджет формується за рахунок добровільних внесків її членів. Дуже часто немає єдиної грошової та судової систем, армії тощо. Діють лише ті органи, які необхідні для здійснення спільних завдань, виокремлених у договірних актах. До кола їхніх завдань входить незначний обсяг питань — війна і мир, зовнішня політика, загальна інфраструктура комунікацій тощо. Натомість у державах федеративного типу відчутним є верховенство федеральної влади. Останнім часом виявляється тенденція, особливо у країнах з ліберально-демократичними режимами, рухатися у напрямку децентралізації управління і деконцентрації влади, що відбувається не лише за умов федеративного державного устрою, а й унітарного. У зв'язку з цим фахівці відзначають зближення функціональних характеристик унітарних держав з децентралізованим управлінням та держав з федеративним державним устроєм. Прикладом цього може бути реальний стан функціонування державного устрою у таких унітарних країнах, як Велика Британія, де Шотландія та Північна Ірландія мають особливий статус та особливі стосунки з центральною владою; Іспанія — особливий режим автономного функціонування Басконії і Каталонії, деяких інших провінцій; Україна — особливий, конституційно визначений статус Республіки Крим.

Л. Шкляр

Фромм Ерік (1900–1980) — німецько-американський філософ і психоаналітик. Автор книг "Втеча від свободи", "Людина для самої себе", "Здорове суспільство", "Революція надії" та ін. Вважав, що сутність людини виявляється у її потребах і класифікував їх так: потреби у спілкуванні; потреби у творчості; потреби у відчутті глибоких коренів, що гарантували б надійність та безпеку буття; потреба в уподібненні, пошук ідентичності; потяг до пізнання, освоєння світу. Дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада у тоталітарних суспільствах легко і з успіхом використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухняною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства.

Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Функціонер (від лат. *functio* — виконання) — особа, яка працює у партійному або профспілковому апараті; активіст, що виконує певні функції.

Е. Базовкін

Х

Хайєк Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ, відомий як один з дослідників тоталітаризму. Зазначав, що основними ознаками тоталітаризму є відмова від свободи конкуренції, придушення державою індивідуальних свобод. Вважав, що мета соціалізму недосяжна і його програми не можуть бути виконані. Обстоював ринкові цінності, стверджуючи, що реальна альтернатива для людини — або свобода, що спирається на ринкові відносини та ліберальні цінності, або кайдани тоталітаризму. Основні праці "Дорога до рабства" (1944), "Індивідуалізм і економічний порядок" (1948), "Головний закон свободи" (1960), "Політичний лад вільного народу" (1979).

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Халіфат (араб. — спадкоємність) — 1) ідея про організацію суспільства та держави в мусульманській політико-правовій думці; 2) характеристика форми правління в деяких мусульманських країнах з VII ст. донині — так зване консультативне правління, теократія.

Х. як ідея сформувався в XI–XIV ст. Х. в ісламі визначається насамперед не як політичний інститут, а як функція верховної влади. Це успадкування місії пророка щодо захисту віри та управління земними справами з метою підтримання порядку і справедливості. Найвидатніші творці ідеї Х. — аль-Маварді (974–1058), аль-Ферр (пом. у 1066), аль-Джувейні (1028–1085), Ібн-Халдун (пом. у 1405), Ібн-Джемана (пом. у 1416).

У сунітській доктрині Х. суверенітет має народ, який через раду авторитетних юристів-теологів (муджтахидів) — шуру обирає монарха і першосвященика-халіфа, укладає з ним договір і контролює його виконання. Халіф має абсолютну виконавчу владу, але обмежений нормами шаріату. Законодавчі функції він може здійснювати лише разом з шурою. Порушення халіфом договору звільняє народ від покори йому. Роль шури як інституту влади й визначає Х. як "консультативне правління". В XI ст. виникла ідея про відокремлення Х. (духовної влади) від султанату (світської влади). У середині XIX ст. замість ідеї про всесвітній Х. з'являється ідея імаматів — суверенних мусульманських держав.

Шиїтська доктрина (імамат) проголошує, що носієм суверенітету та абсолютної влади в державі є монарх-першосвященик, непідзвітний народу; його особа є священною, сутність і мета держави є непізнанними. Влада передається згідно із заповітом імама у роді нащадків Алі, зятя Мухаммеда.

Х. як держава склався у результаті перетворення Мухаммедом (бл. 570–632) у державу мусульманської громади м. Ясриб (Медина у сучасній Саудівській Аравії) у 20-х роках VII ст. Мухаммед сконцентрував у своїх руках духовну (імамат) та світську (емірат) владу, але важливі рішення приймав після нарад з шурою. Після його смерті правитель мусульманської громади став називатися халіф Разул ал-Аллах (спадкоємець пророка). Х. вважався всесвітньою ісламською державою. Перші халіфи обиралися мусульманською знаттю серед найближчих родичів та сподвижників Мухаммеда. Поступово Х. перетворився у спадкову (за заповітом) або узурповану монархічну форму правління.

У 632–661 рр., протягом правління перших чотирьох (так званих праведних) халіфів було здійснено політичне об'єднання Аравійського півострова. У VII — першій половині VIII ст. до Х. увійшли Близький Схід, Середня Азія, Закавказзя, Північна Індія, Північна Африка, Південно-Західна Європа. Столицями Х. були Мекка та Медина (до 661), Дамаск (661–750), Багдад (750–1258). У VIII ст. Х. було поділено на адміністративно-військові одиниці-емірати; еміри призначалися халіфом. Суд було відокремлено від адміністрації та підпорядковано шурі. У IX ст. владу халіфів було обмежено: виконавча влада перейшла до їхніх заступників — великих везирів; духовна та

судова влада — до головного каді (верховного судді); влада місцевих керівників (емірів та султанів) стала спадковою. 945 року багдадський халіф був уперше позбавлений світської влади, але зберігав духовну владу над сунітами (окрім Піренейського півострова та Північної Африки). У X–XI ст. Багдадський Х. охоплював лише частини Іраку та Ірану, а в 1258 р. був завойований монголами. У 929–1031 рр. на Піренейському півострові існував Кордовський Х., у 785–985 рр. у Північно-Західній Африці — Марокканський Х., у 1261–1517 рр. у Північно-Східній Африці — Каїрський (Єгипетський) Х. З 1517 до 1923 р. Х. вважалася Османська імперія. Османський Х. був скасований декретом президента Турецької Республіки 1924 року. Нині ідея Х. як "консультативного правління" використовується для ідеологічного обґрунтування різних форм правління (республіки, абсолютної та конституційної монархії, теократії) у країнах, де іслам проголошено державною релігією.

Бартольд В. Работы по истории ислама и Арабского халифата — М., 2002; *Большаков О.* История халифата: В 3 т. — М., 2000; *Григорян С.* Средневековая философия народов Близкого и Среднего Востока. — М., 1966; *Грюнебаум фон Г.* Классический ислам. — М., 1988; Ислам. Религия, общество, государство. — М., 1984; Ислам и власть. Сб. статей. — М., 2001; *Лэн-Пуль С.* Мусульманские династии. — СПб., 1899; *Нерсесянц В.* История политических и правовых учений. — М., 1996; *Сапронова М.* Государственный строй и конституции арабских государств. — М., 2003; Социально-политические представления в исламе. История и современность. — М., 1987; *Сюкияйнен Л.* Концепция мусульманского государства: доктрина и реальность // Критика бурж. полит. и прав. концепций. — М., 1984; *Фадеева И.* Концепция власти на Ближнем Востоке. — М., 2001; *Хачим Ф.* Вопросы государства и права в идеологии исламского фундаментализма // Правоведение. — 2000. — № 1.

О. Кресін

Хантінгтон Самуель (нар. 1927) — відомий американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету. Більшість праць Х. присвячені порівняльній політології і транзитології, а ключовою проблемою досліджень є політичний розвиток як складний, багатовимірний процес. Хантінгтон вважає, що основним критерієм політичного розвитку є інституціалізація. Саме високий рівень політичної інституціалізації, на думку Х., і є основою політичної стабільності і стійкості суспільств, що перебувають на так званому перехідному етапі від одного соціально-економічного, політичного стану до іншого. Ця проблема ґрунтовно розглядається Х. у праці "Політичний порядок в суспільствах, що змінюються" (1968). Як глобальний процес демократизації розглядає Х. перехід до демократії в 70–80-ті роки багатьох країн у монографії "Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття" (1991). Хантінгтон дає і обстоює таку періодизацію демократизації груп країн: перше піднесення (1828–1926 рр.), перший спад (1922–1942 рр.); друге піднесення (1943–1962 рр.), другий спад (1958–1975 рр.); третє піднесення (1974–?). Концепція Х. базується на таких основних положеннях. Перше: перехід до демократії в різних країнах характеризується як глобальний, що однак не виключає, а навпаки, наявності специфічних відмінностей цього процесу в окремих країнах. Друге: демократія є самоцінністю, її встановлення не пов'язане із прагматичними, інструментальними цінностями. Третє: існує багато форм демократичного порядку. Четверте: процес політичних змін у XX ст. демократизацією не закінчується, найімовірніше концепція "третьої хвилі" базується на особливостях синусоїдального характеру демократичних процесів. Хантінгтон не виключає при цьому і зворотного процесу — повернення окремих країн до авторитаризму, хоча кількість країн, що все ж здійснять перехід до демократії, до демократичних політичних режимів і організації суспільного життя на демократичних засадах, об'єктивно і постійно збільшуватиметься.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Харизма (від грецьк. *charisma* — божий дар, благодать) — поняття, яке до новітньої історії було рудиментом католицької теології і означало надзвичайні духовні властивості, дані Богом будь-кому заради блага церкви (пророцтво святих, непогрішимість папи та ін.). У соціологію цей те-

рмін уперше було запроваджено німецьким істориком релігії та соціологом Е. Трельчем. Політологічний аналіз і перенесення поняття Х. у сферу політичного життя зробив Макс Вебер, поклавши початок науковим розробкам цієї проблеми численними послідовниками. Концепція Вебера про ідеальні типи панування містить соціально-психологічний аналіз харизматичного лідерства, в якому зроблено спробу вивчити неусвідомлені механізми зв'язку мас з вождями. Вебер визначає певні екстраординарні здібності та індивідуальні якості, даровані окремим особистостям природою або Богом, завдяки чому вони відрізняються від інших людей. Харизматичне панування базується на виняткових якостях, які приписуються лідеру. Його вважають пророком, велетенською історичною фігурою, яка виконує "велику місію", відкриває нові та небувалі обрії. Взаємовідносини вождя і мас мають емоційно-містичний характер, передбачають повну сліпу віру, безумовне слідування за харизматичним лідером. Такі взаємовідносини потребують постійних складних ситуацій: звершень, ентузіазму, подвигів, героїзму. Сам вождь перебуває над правовим та інституціональним ладом. Харизматичне панування не може тривати довго. Проте його зовнішні атрибути можуть зберігатися тривалий час, ховаючись за невиразно бюрократичною формою володарювання.

Концепція харизматичного лідерства розроблялася М. Вебером на основі глибокого аналізу політичної діяльності В. І. Леніна і голови революційного уряду Радянської Баварії Курта Ейснера. Пізніші політологи до списку харизматичних лідерів зарахували Сталіна, Гітлера, Муссоліні, Мао Цзедуна, Ганді, Кім Ір Сена, Фіделя Кастро, Мартіна Лютера Кінга, Хомейні, Джона Кеннеді, М. Хрущова та інших політиків XX ст. На жаль, у політичній науці пострадянської доби спостерігається політична вульгаризація поняття харизматичності, коли словом "харизма" наділяються практично всі політичні діячі, навіть особи пересічні та політично непомітні або виключно демагоги. Ця тенденція прийшла в політологію не завдяки науковим дослідженням та новаціям, а внаслідок публіцистичного популізму.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990; *Кудряшова Е. В.* Лидер и лидерство. — Архангельск, 1996; *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001; *Эфиров С. А.* Харизма // Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.

А. Пахарєв

Хартія (від грецьк. *chartes* — аркуш папірусу, папір, грамота) — матеріал, на якому написано рукопис, а також сам рукопис. У середні віки (Хартія міст і комун, Велика хартія вольностей та ін.) та в Новий час (Народна хартія 1838 р. у Великій Британії, конституційні хартії та ін.) Х. називався документ публічно-правового та політичного характеру, що засвідчував якісь права або привілеї. Однією з найвідоміших є Велика хартія вольностей (1215 р.), що відіграла визначальну роль у становленні парламентаризму у Великій Британії.

Р. Чорней

Химера — неприродне поєднання в одному предметі елементів різних систем. В образотворчому мистецтві прикладом Х. є образ демона, що поєднує голову лева, тулуб кози та хвіст дракона. В науковий вжиток цей термін вперше запровадив Л. Гумільов для означення так званих химерних етносів. Для адекватного розуміння того, що має на увазі під Х. цей дослідник, необхідно звернути увагу ще на кілька понять, які відіграють ключову роль в етнологічній концепції Гумільова. Насамперед йдеться про поняття "суперетнос", під яким розуміють етнічну систему, що складається з кількох етносів, які співіснують одночасно в одному ландшафтному регіоні. Таке співіснування може бути більш-менш гармонійним, тоді можна говорити про етнічний симбіоз — наступне принципове поняття гумільовської етнології, згідно з яким кожний етнос займає свою екологічну нішу. За умов симбіозу на суперетнічному рівні обидва компоненти системи живуть за рахунок природного ландшафту, хоча таке співіснування не виключає спорадичних локальних конфліктів. Але всі жахи суперетнічних зіткнень за умов симбіотичного існування тьмяніють, зазначає Гумільов, перед отрутою Х. на суперетнічному рівні. Співіснування несумісних етносів в одній екосистемі є руйнівним, оскільки один етнос починає жити за рахунок іншого, у такий спосіб виснажуючи його пасіонарну енергію — ще одне ключове по-

няття для розуміння концепції загалом і природи химерності зокрема. Механізм "химеризації" за Гумільовим полягає в тому, що в суперетнічну систему, яка складається з кількох етносів, що співіснують і живуть за рахунок природи і праці, чи етнічну систему, яка може складатися із субетнічних елементів етносистеми, проникає чужа етнічна цілісність, яка, не знаходячи для себе екологічної ніші, змушена існувати не за рахунок ландшафту, а за рахунок тих етносів, які посіли відповідні екологічні ніші та адаптувалися до них. Це, зауважує Гумільов, не просто сусідство чи симбіоз, а Х., тобто поєднання в одній цілісності двох різних несумісних систем. Таким чином, "химерний етнос" за Гумільовим — це утворення, які виникли у зоні контактів етнічних систем, що суттєво відрізняються між собою традиціями та стереотипами поведінки. В Х. домінують еклектичні форми відносин і зв'язків, які порушують гармонію і цілісність етнічної (суперетнічної) системи, що виявляється у смаках, поглядах, уявленнях та поведінкових стереотипах. Це спільнота, яка втратила етнічні ознаки, а її носії — манкурти і безбатченки. На цій підставі вчений вважав, що Х. нездатна до розвитку, а може лише існувати певний проміжок часу, розчиняючись у якомусь іншому етнічному потоці. Утворення химерного типу вчений називав "антисистемами", тобто її представники виступають ініціаторами кровопролитних конфліктів, самі стаючи жертвами інших етносів-систем. Прикладами утворень типу Х. Гумільов називав контакт гунів та китайців у III ст. н. е., який завершився знищенням майже усіх етносів, що увійшли до цього об'єднання. Іншим випадком Х. він вважає середньовічну державу — Арабський халіфат, де завдяки гаремам відбулося змішування з іншими суперетнічними спільнотами. Такі процеси відбувалися, на його погляд, в Оттоманській Порті, а раніше — в Болгарському царстві, створеному вихідцями з Поволжя за участю слов'янського етнічного елемента. Тут виникла антисистема богомілів. Х. існували також у доколумбовій Америці (цивілізації інків та муїсків), знищених іспанськими конквістадорами). Переважна більшість перерахованих Х. сформувалася внаслідок вторгнення представників одного суперетносу в розташування іншого, після чого агресор намагається існувати не за рахунок використання ландшафту, а експлуатації підкорених народів. Внаслідок цього відбувається занепад Х., оскільки переможці деградують не меншою мірою, ніж їхні жертви.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1994.

Л. Шкляр

Хмельницький Богдан (близько 1595–1657) — видатний громадський, політичний, військовий діяч, гетьман Війська Запорозького (1648–1657 рр.), засновник Української козацької держави. Походив з шляхетської родини. Освіту здобув у Єзуїтській колегії у Львові. Був військовим писарем реєстрового козацтва, рядовим сотником Чигиринського полку. Після пограбування в 1647 р. його хутора, викрадення дружини і вбивства сина зазнав переслідувань з боку місцевої адміністрації і подався до Запоріжжя, де згодом був обраний гетьманом. Здобув кілька гучних перемог над польськими військами, уклав Зборівський (1649), Білоцерківський (1651) договори з Польщею, в 1654 р. — Переяславську угоду з Московським царством. Як політик міжнародного масштабу, людина високої освіти і культури доклав величезних зусиль, щоб побудувати українську військово-гетьманську державу. При цьому Б. Хмельницький насамперед спирався на український традиціоналізм — історію, традиції, культуру України, її народу. Утворена зусиллями Б. Хмельницького гетьманська держава мала форму авторитарно-ліберального режиму (концентрація влади в руках гетьмана і козацька демократія, що певним чином обмежувала владу гетьмана). Б. Хмельницький створював власне самостійну українську державу як новий тип адміністративного устрою, спираючись на елементи військової демократії. Видатною його заслугою є також припинення і унеможливлення колонізації України із Заходу. Це спричинило піднесення національної свідомості, патріотизму українства, відновлення і значний потужний розвиток державницьких національних традицій. Блискучий дипломат, полководець, глибоко свідомий патріот Б. Хмельницький багато чого із задуманого не здійснив, однак його заслуги перед Україною величезні. Сучасники справедливо порівнювали його

з багатьма видатними діячами, зокрема з вождем Англійської революції Олівером Кромвелем. "Великий рух народній, піднятий Хмельницьким, — писав М. Грушевський, — дав новий лад усій східній Україні — гетьманський". "Хмельницький, — писав І. Крип'якевич, — став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів".

Гетьмани України: Історичні портрети: Зб. / Упоряд. журн. "Україна". — К., 1991; Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. — 2-ге вид., перероб. і допов. — Львів, 1997; *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України. — К., 1999.

М. Головатий

Холізм — протилежна індивідуалізму доктрина, що надає привілейованого статусу соціальним цілісностям, які можна розглядати як природні організми, культурні спільноти, діючі або визначальні структури. Як моральна, політична доктрина Х. підпорядковує індивідуальне благо людини колективному.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

М. Головатий

Храмов Василь Олегович (нар. 1942) — український політолог, який створив новий науковий напрямок — політичну концептологію; автор організаційної концепції конфлікту (1977 р.) та концепції дослідження політології як системи соціального знання. З 1974 р. — викладач військової психології та педагогіки, з 1978 р. — викладач філософії, керівник предметно-методичної комісії філософії кафедри суспільних наук (Київське вище військове авіаційно-інженерне училище — Київський військовий авіаційно-інженерний інститут), з 1999 р. — професор кафедри філософії та політології Міжрегіональної Академії управління персоналом, де викладає політологію, загальну теорію політики та геополітику. Наукова діяльність пов'язана з викладацькою роботою у навчальних закладах СРСР та України. Працював заступником з питань науки директора Білоруського інституту інформації та прогнозу (Мінськ) та державним експертом Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної безпеки та оборони України.

Автор низки праць, зокрема "Марксистская философия и военная наука" (1975), "О новом качестве регулирования" (1975), "Политология как система социального знания" (1990), "Политология: методологический анализ" (1991), "Политология как феномен политической культуры" (1992), "Политическая система Беларуси и России: сравнительний анализ" (1997), "Основы политологии" (у співавт., 2000),"Философия экономики" (кол. монографія, 2002), "Зовнішньоекономічна політика" (у співавт., 2002), "Державне управління та державна служба" (у співавт., 2003), "Геополітика" (у співавт., 2004) та ін.

Значний внесок В. Храмова у розвиток політичної думки. Він вважає політологію системою взаємодіючих окремих галузей науково-політичних знань. Політична культура існує як тотальність ставлення до політичного світу людини як суб'єкта політики, тотальність, яка здійснює своє становлення у єдності соціоцентричного та космоцентричного вимірів. Тому В. Храмов розглядає політичну культуру як принцип концептуалізації політології, що відповідає потребі гуманізації науково-політичного знання, усього понятійно-категорійного устрою. Згідно з цією логікою, В. Храмов визначає основні складові (галузі-напрямки) структури політології: політична онтологія, політична антропологія, політична гносеологія, політична аксіологія, політична історія, історія політичних вчень, політична соціологія, політична праксеологія, політична психологія, політична географія, геополітика, політична етнографія (етнополітологія), теорія світової політики та міжнародних відносин, а також предмети вивчення та базові функції. Цей підхід був реалізований в аналізі предмета політології авторами першого в Україні підручника "Політологія" (Львів, 1993) та в працях окремих російських політологів (А. С. Панарин). Названі галузі політології перебувають у взаємодії та взаємозв'язку.

Згідно з політико-культурним баченням специфіки політології та її предмета та у зв'язку з необхідністю забезпечити наукову чіткість їх аналізу В. Храмов досліджує

категорію "політична культура" як понятійну модель політичного категорійного синтезу, використовуючи категорії "політичне поле" та "кабрироване політичне поле". З допомогою цих понять розглядається мова політології. Відтак вона постає як відкрита система, яка збагачується в процесі освоєння нових політичних реалій та їх закономірностей. Геополітика як окрема галузь політології постає в працях В. Храмова специфічною формою політичного світу, яка обумовлена як природою самих учасників соціальної взаємодії, так і політичними структурами світу.

М. Кармазіна

Християнство (*christianity*, від грецьк. *cristos* — помазаник) — одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Х. виникло в I ст., виокремившись з містико-месіанських рухів у східній провінції Римської імперії (в Палестині). Назване іменем його засновника Ісуса Христа. В IV ст. стало державною релігією Римської імперії. Має три основних напрямки: католицизм, православ'я, протестантизм. Загальна кількість віруючих — понад мільярд чоловік. Загальна ознака, що об'єднує усіх віруючих, — віра в Ісуса Христа як боголюдину, спасителя світу. Основне джерело віровчення — Святе Письмо (Біблія, особливо її друга частина — Новий Завіт).

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Хунвейбіни — молодіжні загони (переважно з міської молоді), сформовані в 1966 р. в КНР на початку так званої культурної революції для боротьби з демократично налаштованою опозицією.

М. Головатий

Хунта (від ісп. *junta* — об'єднання, організація) — 1) назва суспільно-політичних організацій або об'єднань в Іспанії та країнах Латинської Америки; 2) виконавчий, урядовий орган влади в деяких латиноамериканських країнах; 3) група заколотників, що незаконно захопила владу і править диктаторськими методами.

Е. Базовкін

Хурал — у сучасній Монголії назва органів державної влади. Великий народний Хурал — вищий орган державної влади Монголії.

М. Головатий

Ц

Царизм (*tsarism*) — царський режим, форма правління, за якої верховна необмежена влада належить самодержавному монарху, царю.

М. Головатий

Цезар Гай Юлій (102 або 100 — 44 рр. до н. е.) — видатний державний і політичний діяч, полководець, автор політичних творів Стародавнього Риму. Походив з патриціанського роду Юліїв. Дістав блискуче виховання та освіту. За часів диктатури Корнелія Сулли (82–79 рр.) зазнавав переслідування і був змушений виїхати з Риму до Малої Азії. Після смерті Сулли (78 р.) повернувся до Риму і долучився до активної політичної боротьби як прихильник демократичного угруповання. У 60-ті роки сформував навколо себе політично сильну та впливову групу прихильників, але пізніше переконався, що для завоювання влади потрібна віддана та дисциплінована армія. Був два роки намісником у провінції Іспанії Дальній, де виявив незвичайні адміністративні та військові здібності. Для зміцнення власного політичного становища і лідерства у 60 р. вступив у союз з найбільш впливовими політичними діячами того часу Г. Помпеєм та М. Крассом (так званий 1-й тріумвірат). Після обрання консулом (59 р.) провів ряд законів з метою зміцнення державного ладу та вирішення деяких соціальних проблем: 20 тисяч військових ветеранів одержали земельні ділянки; знизив окремі податки на третину; за його розпорядженням почали публікувати звіти про засідання сенату та народних зборів. У 58–51 рр. став намісником у Галлії з правом набирати легіони і вести війну. Вдалі воєнні операції та походи завершилися завоюванням усієї заальпійської Галлії. Кількісно армія Ц. була доведена до 10 легіонів. Перебуваючи у провінції, Ю. Ц. майстерно втручався у політичну боротьбу в Римі, використовуючи підкуп опонентів та спираючись на підтримку прихильників. Загибель Красса у 53 р. та загострення відносин з Помпеєм спричинилися до розпаду тріумвірату. Ворожнеча між учорашніми союзниками призвела до громадянської війни у Римі в 49–45 рр. Помпей став на чолі прихильників сенатської республіки, Ц. — її супротивників. Чотири перемоги над військом Помпея дали змогу Ц. стати на чолі всієї римської армії. Він стає довічним диктатором держави, одержує консульську владу на п’ять, а потім на десять років, з 48 р. — постійну владу трибуна, префекта звичаїв з необмеженими повноваженнями: права першим голосувати в сенаті, рекомендувати половину кандидатів у магістрати, розподіляти провінції серед проконсулів. У 44 р. йому були надані надзвичайні повноваження розпоряджатися військом та державною скарбницею. Його накази заздалегідь були схвалені сенатом та народними зборами. Зосередивши всю повноту влади, Ц. став фактично монархом, хоча й формально зберіг римські республіканські форми правління. Він першим на початку свого прізвища поставив титул “імператор”. Опору власної влади Ц. шукав серед різних верств суспільства: римської сенатської знаті, намісників провінцій, муніципальних кіл, військових та ін. Він щедро надавав римські права громадянства провінціалам, широко вводив у провінції, колонії своїх ветеранів і римських громадян, що створювало йому опору в різних колах провінційного населення. Він упорядкував управління й контроль за діяльністю намісників у провінціях. Здійснив реформи в галузі державного апарату. Вивів зі складу сенату своїх супротивників, а розширений склад сенату поповнив за рахунок власних прихильників. Збільшив кількість державних чиновників: преторів, едилів та квесторів. Був створений особистий, відданий Ц. державний апарат з військових, префектів, податківців, фінансистів та інших чиновників, серед яких було чимало колишніх власних рабів. Він провів грошову та календарну реформи, здійснив перепис громадян. Необмежена влада та імперські реформи викликали опозицію з боку представників давньоримської республіканської знаті. Проти нього був організований заколот (понад 80 осіб) на чолі з Г. Кассієм та

Ю. Брутом. У березневі іди 44 р. до н. е., під час засідання сенату, Ц. було вбито.

Серед історико-політичних творів Ц. — "Записки про галльську війну", де він звеличує свою діяльність проконсула і полководця у Галлії, і "Записки про громадянську війну", де він виправдовує власні підступні дії, звинувачує сенат та окремих політичних діячів, які нібито проводили антидержавну політику. В цих творах міститься також конкретна і витончена характеристика як окремих осіб, так і цілих народів.

Цезарь Юлий. Записки. — М., 1962; *Светоний Транквилл.* Жизнь двенадцати цезарей. — М., 1966; *Утченко С. Л.* Юлий Цезарь. — М., 1976.

А. Пахарєв

Цезаропапизм — термін з яскравим полемічним відтінком, що з'явився у XVIII ст. і означав бажання об'єднати вищу світську і церковну владу в руках тільки світської влади.

М. Головатий

Цензура (лат. *censura*) — спеціальний спосіб обмеження свободи слова, друку та інформації; особливо поширений у тоталітарних державах і режимах. Основою Ц., яку здійснюють державні органи, є жорстка система правил і заборон, через які уніфікується інформація.

М. Головатий

Центр (лат. *centrum* — серединна точка, осереддя) — термін, що перейшов з геометрії у сферу географії, фізіології, політики й економіки. Ц. — найважливіша точка як у загальному сенсі, так і, зокрема, коли йдеться про будь-яку схему організації, особливо у політичному значенні.

М. Головатий

Централізація (від лат. *centralis* — серединний, серцевинний, центральний) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська система з властивими для нього вертикальною структурою і субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Централізаторський процес, незважаючи на те, що його упродовж всього розвитку цивілізації постійно супроводжують відцентрові тенденції, історично домінує у політиці. Об'єктивно це зумовлено насамперед самою природою влади з її централізаторським за своєю суттю прагненням до єдиновладдя, панування і підпорядкування. Саме процес Ц. виступає основним чинником утворення на рубежі Середньовіччя й Нового часу держави-нації з її системою захисту населення від небажаного або й згубного впливу та гарантіями необхідного рівня політичної і соціальної стабільності. Суб'єктивно на розвиток Ц., на думку більшості сучасних європейських вчених-федералістів (О. Марк, Ф. Кінські, Гі Еро та ін.), істотно вплинули ідеї Ж.-Ж. Руссо про "всезагальну волю", що існує незалежно від інтересів кожного громадянина. Зазначені ідеї призвели, на думку цих вчених, до гіперцентралізації владних повноважень на одному полюсі суспільства — на його "вершині", зумовили деформацію і кризу власне поняття демократії.

Ц., поряд з її позитивною історичною роллю і сприятливим впливом на забезпечення цілісності політичних систем, засвідчила межі своєї ефективності, переважно негативно вплинувши у своїх крайніх проявах на світовий розвиток. Це виявилось і виявляється у сутнісних ознаках породженого Ц. "всепоглинаючого" централізму, що став "функцією етатизму" (О. Марк) і найповніше втілився в тоталітарних режимах XX ст. Основною з цих ознак є: виникнення на основі централізму й постійного провокування ситуацій протистояння держави й суспільства, влади й народу; узурпація правлячою елітою права діяти від імені всього народу й поширення корупції у верхніх ешелонах влади; перевантаження центральних органів керівництва й управління і, як наслідок, ослаблення ефективності їхньої діяльності; обмеження законних прав і функцій нижчих ланок у системі соціального управління; репресивні засади в управлінні суспільством, презирство до людини, недовір'я до неї і, відповідно, підпорядкування особистих інтересів національним чи державним потребам.

Характерним проявом Ц. є централізаторська за своєю суттю планова економіка, що являє собою економічний устрій країни, який ґрунтується на засадах автаркії і має три визначальні риси: державна власність на засоби виробництва; централізоване планування з боку відповідних владних структур; централізоване державне управління еконо-

мічною сферою на основі директивних планів та програм і пряме підпорядкування нижчих господарських органів вищим. Класичний приклад такої економіки — колишній Радянський Союз. Здійснення Ц. на демократичних принципах передбачає: органічне поєднання Ц. з децентралізацією й демократизацією, що означає послідовний рух у бік відкриття "доступу до структури прийняття рішень для різних груп і окремих осіб у державі" (С. Ліпсет); концентрацію в єдиному центрі лише найсуттєвіших, корінних функцій керівництва і управління без обмеження законних прав і функцій низових ланок у системі соціального управління; врахування традицій конкретних суспільств і знаходження необхідного ступеня оптимального поєднання Ц. й децентралізації з метою недопущення, з одного боку, надмірної концентрації, а з іншого — дисперсії влади.

Гурне Б. Державне управління. — К., 1993; Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. — К., 1997; Державне управління: теорія і практика. — К., 1998; *Цвєтков В. В., Горбатенко В. П.* Демократія. Управління. Бюрократія. — К., 2001; *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — К., 2002.

В. Горбатенко

Центральна Рада (Українська Центральна Рада, УЦР) — перший державний орган у новітній історії українського народу, який виступив ініціатором національного відродження України. УЦР упродовж 14 місяців (з березня 1917 до квітня 1918 р.) пройшла складний шлях від київської міської громадської організації, створеної групою української національно свідомої інтелігенції, до активного чинника відновлення новітньої української державності — парламенту. Ідею створення єдиного всеукраїнського центру, що координував би діяльність усіх наявних тоді українських громадських і політичних сил, висунуло Товариство українських поступовців. Фундаторами УЦР стали Українське наукове товариство, агрономічно-технічні, студентські й кооперативні організації. Впродовж березня — квітня 1917 р. — початкового етапу їх діяльності — відбулося становлення Ради як українського громадсько-політичного представницького органу, задекларовано основні гасла, розроблено стратегію і тактику їх втілення в життя, оформилася внутрішня структура, сформувався перший склад Ради, визначено керівників, утворився апарат (президія, комісії, друкований орган), сформувалися фракції, відпрацьовувався регламент роботи. Важливими подіями цього періоду стали: повернення 13 березня до Києва М. Грушевського та робота Всеукраїнського національного з'їзду (7–8 квітня), який обрав новий склад УЦР. Близько половини (60 місць) її членів обиралися за територіальним принципом від губерній та великих українських громад за межами України. 20 місць відводилося київським громадським, військовим, професійним та науково-освітнім організаціям, чим наголошувалося на особливій ролі київської інтелігенції у творенні Ради. Міста Катеринослав, Одеса, Харків, Москва та Петроград отримали по два місця. По 5 мандатів дісталося робітничим, селянським, студентським та кооперативним організаціям. Партійному представництву призначалося по 1–5 місць. Загальна кількість нового складу Ради орієнтовно становила 100–150 членів, обраними на з'їзді були 118. Серед обраних з'їздом членів Ради було 6 жінок, пізніше їх кількість збільшилася до 15. 28 червня Центральна Рада провела "самоорганізацію". Відтоді до її складу входило вже 568 осіб. 212 з них репрезентували Всеукраїнську раду селянських депутатів, 132 — Всеукраїнську раду військових депутатів, 100 — Всеукраїнську раду робітничих депутатів, 27 — Український Генеральний військовий комітет, 52 — губернії, 6 — українські колонії, 1 — духовенство, по 5 осіб — спілки вчителів, студентів, кооператорів.

За словами голови УЦР М. Грушевського, українці зрозуміли, що діяльність як Ради, так і її виконавчого органу — Генерального Секретаріату — "може розвиватися тільки під умовою, коли Центральна Рада перестане бути виключно національним органом, а з тим і її ген[еральний] секретаріат стане авторитетною владою не тільки для тих, що добровільно його признаватимуть як свою національну владу, а обов'язково для всеї людності". Тому з 20 липня до її складу ввійшли представники національних меншин (202 члени та 52 кандидати, а саме: 30 — від Ради робітничих депутатів, по 20 — від Ради військових депутатів, російських есерів та РСДРП(м), по 10 — від Ради об'єднаних громадських організацій та

партії конституційних демократів, 4 — від народних соціалістів, 50 осіб — від єврейської громади, 20 — від польської, 4 — від молдавської, по 3 — від татарської та німецької, по 1 — від греків, чехів, болгар та менонітів і 4 вакансії). Національний склад УЦР був такий: 75 % мандатів належало українцям, решта (202) — національним меншинам. Росіяни мали понад 14 % усіх місць, євреї — близько 6, поляки — 2,5 %.

Формування організаційних структур УЦР розпочалося з перших днів її існування. У повідомленні газети "Вісти з Української Центральної Ради" за 19 березня, де йшлося про створення Ради 7 березня, окреслено її перші структури: президію (голова Ради, два його заступники, писар та скарбник) і дев'ять комісій. Після Всеукраїнського національного з'їзду відбулося ускладнення структур, яке свідчило про завершення першого організаційного періоду, перетворення Ради на активний, дійовий чинник політичного життя не лише України, а й за її межами. Згідно з демократичними організаційними принципами, вищим органом визнавалися її загальні збори. У "Наказі Українській Центральній Раді" від 23 квітня 1917 р. зазначалося, що вони "визначають напрям і характер всієї роботи УЦР". Збори мали скликатися не рідше як один раз на місяць, а в разі нагальної потреби передбачалися екстрені збори. За період існування Ради відбулося дев'ять загальних зборів. Перші загальні збори відбулися 8 квітня, в день завершення роботи Всеукраїнського національного з'їзду, на яких було затверджено список членів УЦР, обраної з'їздом, сформовано її виконавчий орган — Комітет Центральної ради. Другі загальні збори (22–23 квітня 1917 р.) обговорили питання про українізацію війська, ухвалили перший нормативний акт діяльності Ради — згаданий вище "Наказ". У центрі уваги третіх загальних зборів (7–9 травня 1917 р.) було питання взаємостосунків з Тимчасовим урядом, відрядження повноважної делегації до Петрограда з метою розв'язання питання про право українського народу на національно-територіальну автономію. Четверті загальні збори (1–3 червня 1917 р.) заслухали звіт В. Винниченка про поїздку делегації Ради до Петербурга, а також повідомлення про відхилення Тимчасовим урядом домагань автономії. Збори постановили звернутися до українського народу із закликом "негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні". Ця постанова стала важливою підставою проголошення Першого Універсалу. П'яті загальні збори (20 червня 1917 р.) затвердили утворення Генерального секретаріату та його декларацію, ухвалили ряд резолюцій, що стосувалися реорганізації Ради, поповнення її представниками національних меншин, що проживали в Україні. Збори вирішили провести у Києві З'їзд народів Росії, які прагнули федеративного устрою країни, внесли зміни до статуту Комітету Центральної Ради, розширили його права та збільшили кількість членів, обговорили хід переговорів лідерів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду в Києві, схвалили Другий Універсал. Шості загальні збори (5–9 серпня 1917 р.) бурхливо обговорювали ситуацію, яка виникла після відмови Тимчасового уряду санкціонувати "Статут вищого управління України", заміни його "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду". Було порушено питання про скликання Українських Установчих зборів, а також засуджено ініціативу Тимчасового уряду щодо проведення у Москві 12 серпня Державної наради. У центрі уваги сьомих загальних зборів (29 жовтня — 2 листопада 1917 р.) був пошук виходу із ситуації, що склалася в країні після падіння Тимчасового уряду у Петрограді та збройного інциденту в Києві. На восьмих загальних зборах (12–17 грудня 1917 р.) гостро дебатувалося питання про мир та землю, було обговорено хід підготовки до виборів Українських Установчих зборів. Дев'яті загальні збори (15–25 січня 1918 р.) схвалили закони про землю та 8-годинний робочий день, внесли деякі зміни до закону про вибори до Українських Установчих зборів. Учасники зборів обговорили хід мирних переговорів у Бресті, ситуацію, що склалася у зв'язку з наступом більшовиків та повстанням на заводі "Арсенал", схвалили реорганізацію Малої ради, затвердили В. Голубовича на посаді голови Ради народних міністрів.

Загальні збори, незважаючи на високі повноваження, виявилися найменш ефективною структурою Ради. Дієвим структурним елементом її зарекомендувала себе Мала рада, яка спочатку функціонувала як виконавчий орган і називалася Комітетом УЦР. Перший склад цього Комітету (20 осіб) було обрано 8 квітня загальними зборами. Увійшли

до нього президія Ради (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки і права комітету було визначено "Наказом" від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати поточну роботу "в конкретній, постійно зміняючійся обстановці моменту". Однак з самого початку він мав значну як організаційну, так і політичну свободу. Його повний склад, згідно з "Наказом", розширювався до 33 членів, з яких лише 20 (враховуючи голову Ради та двох заступників) обиралися загальними зборами, решта поповнювалася рішеннями самого Комітету. Він також обирав голів комісій, які діяли при УЦР, її секретарів та скарбника. Комітет став керівним її осередком, формував ініціативи, які вносилися на розгляд сесій, готував проекти найважливіших політичних рішень, схвалював і проголошував їх іменем Ради. В руках Комітету зосереджувалися фінанси, він контролював і спрямовував поточну роботу, здійснював зв'язок з місцями. 29 червня постановою п'яти загальних зборів Комітет дістав право "вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Ради". Одразу до 40 осіб розширився його склад. На початку липня Комітет поповнився на 30 % (18 осіб) політичними діячами, що репрезентували національні меншини. У процесі реформування Комітет остаточно змінив свою назву і з липня почав називатися Малою радою. 1 серпня вона затвердила власний регламент. Щотижня вона повинна була збиратися на чергові збори, окрім того, за потреби голова Ради міг скликати і надзвичайні збори. Для схвалення важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної кількості членів, а для менш відповідальних — 1/2. Рішення схвалювалися простою більшістю відкритим, закритим чи поіменним голосуванням. Регламент відкривав широкі можливості для діяльності голови Ради. Він скликав і вів збори, пропонував порядок денний, керував обговоренням, підводив його підсумки, встановлював порядок голосування пропозицій (резолюцій), що надходили від фракцій. Постійним головою Ради протягом її існування залишався М. Грушевський. Мала рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які утворювали Велику раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої ради до українських партій належали 35, єврейських — 15, російських — 10, польських — 4 особи. Найбільше місць у Малій раді — 14 — мали УСДРП та УПСР (остання не враховуючи М. Грушевського). Кількісний паритет у Малій раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень Ради було прийнято Малою радою. До її доробку потрібно зарахувати Перший, Третій та Четвертий Універсали, статут Генерального секретаріату, Конституцію УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоєвропейського часу, про ратифікацію Брестського мирного договору.

Важливим структурним елементом, підпорядкованим Малій раді, були постійні та тимчасові комісії Центральної ради. Перші з них було сформовано ще в березні 1917 р., далі утворення та діяльність комісій обумовлювалися "Наказом" від 23 квітня та регламентом Малої ради.

Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр.: Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932 — Нью-Йорк, 1954; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. У 4 т. — Прага, 1921–1922; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996.

О. Антонюк

Церква державна (церква, підпорядкована державі) — гарантоване конституцією або іншим правовим актом у державі виняткове становище будь-якої релігії чи конфесії. Ознаками Ц. д. є також тісне персональне співробітництво церкви і держави.

М. Головатий

Церковна влада (*churchdom; power of church*) — 1) органи управління в церкві; 2) духовний (не світський) вплив, дія церкви як організації на віруючих і невіруючих, на ієрархів церкви.

М. Головатий

Цивілізація (від лат. *civilis* — громадянський, державний) — поняття увійшло у суспільну науку в середині XVIII ст. майже як синонім культури. Але використовувалося також і для характеристики рівня,

ступеня суспільного розвитку. Активно цим поняттям користувалися французькі просвітителі, називаючи цивілізованим суспільство, що базується на засадах розуму, гуманізму, справедливості. Вважається, що першим у науковий вжиток поняття "Ц." запровадив В. Мірабо, а потім розширили А. Фергюсон, Л. Морган і Ф. Енгельс, наділивши це поняття функцією визначення вищої, після дикості й варварства, епохи людського співіснування. Ф. Енгельс робив спроби обґрунтувати можливість існування "комуністичної Ц." як справжньої (вищої) форми існування людської Ц.

У сучасній світовій філософії, соціологічній, політологічній літературі поняття "Ц." використовується в різних смислах і змістах: "антична Ц.", "християнська Ц.", "Ц. майя", "японська Ц.", "західна Ц.", "буржуазна Ц.", "світова Ц.", "глобальна Ц." тощо.

Найглибше поняття "Ц." розроблено у філософсько-соціологічній інтерпретації. В політологічному значенні, коли в основу визначення критерію Ц. закладається держава, політична нація, тип політичної системи, це поняття використовується значно менше.

Відома точка зору О. Шпенглера, який пов'язував з цим поняттям характеристики ступеня розвитку культури. На його думку, Ц. є не що інше, як "культура, що застигла, завершила процес свого формотворення". У кожної культури, зазначав філософ, "є своя власна цивілізація". Вперше ці два слова, якими досі позначали позірні відмінності етичного порядку, інтерпретуються тут у періодичному сенсі — як вираз строгої й необхідної органічної послідовності. "Цивілізація — невідворотна доля культури. Тут досягнуто того самого піка, з висоти якого стає можливим розв'язання останніх і найважчих питань історичної морфології. Цивілізації суть найбільш крайні й найбільш штучні стани, на які здатен вищий тип людей. Вони завершення; вони йдуть за становленням як те, що стало за життям як смерть, за розвитком як застиглість, за селом і душевним дитинством, втіленими в дорику і готику, як розумова старість і кам'яне, закам'яніле місто. Вони кінець, без права оскарження, але ж вони через внутрішню необхідність завжди виявлялися реальністю".

Досягнення культурою стадії Ц., вважав О. Шпенглер, означає, що подальший її "розвиток" розгортається як деградація, розклад, самознищення. На думку вченого, в перші десятиліття XX ст. європейська культура наблизилася саме до цього етапу свого розвитку. Перетворюючись на Ц., вона завершує свій цикл розвитку. У найближче десятиліття людство стане свідком "занепаду Європи", процесу розкладу європейської культури, масовизації, технізації життя, руйнації моральних пріоритетів. Безумовно, це одностороннє трактування Ц. й західної культури зокрема, як довела практика.

Відомий англійський історик та соціолог А. Тойнбі поняттям "Ц." позначав "локальний соціум" як унікальне (особливе, неповторне) соціокультурне утворення, яке у своєму розвитку і занепаді проходить стадії народження, зростання, катастрофи, розкладу й загибелі. Філософ обґрунтував концепцію круговороту локальних Ц. На його думку, рушійною силою цього круговороту є творча меншість, носій життєвого пориву. Світ, за А. Тойнбі, налічує 21 локальну Ц. Пізніше дослідник зводить їх кількість до 13, розглядає цикл їх розвитку і занепаду в історії та обґрунтовує (на відміну від О. Шпенглера) можливість перспективного розвитку західної Ц. за умови посилення в ній релігійно-духовних та моральних чинників.

Інший філософ, Дж. Неф, вважає, що поняття "Ц." охоплює лише матеріальні й технічні цінності та блага. Щодо духовних цінностей, то їх відображає поняття культури. Його позицію поділяють такі відомі вчені, як Й. Хейзінга, Ж. Лалу, Ж. Марітен та інші західні теоретики. В обґрунтуванні свого підходу вони посилаються, як правило, на Г. Гегеля, вважаючи, що сфера гегелівського об'єктивного духу є не що інше, як Ц.

Отже, в інтерпретації поняття "Ц." спостерігаються два основні підходи: позначення певного рівня розвитку суспільства й характеристика його матеріально-технічних досягнень у зіставленні з духовним надбаннями. Обидва підходи часто переплітаються між собою і доповнюють один одного, хоч і характеризують суспільно-історичний розвиток якісно по-різному.

Суперечливість критеріїв класифікації цивілізацій дає підстави виокремити ще один аспект змісту цивілізацій, пов'язаний з етносами, імперіями, державами. Наприклад, коли говорять про римську Ц., то тут на першому місці стоїть Рим як держава, населена різними етносами, де частина автохтон-

них римлян дуже незначна. Римське громадянство (спочатку надане різним племенам італіків) визначало, хто належить до римської Ц., а хто — до варварів. Коли йдеться про слов'янську Ц., то маються на увазі спільні етнічні корені різних народів. Коли ми говоримо про Ц. ацтеків, тут критерієм Ц. є етнос, який створив державу, культуру, політичний лад. У цій державі інші етноси були лише соціальним гумусом для ацтеків. Китай, Японія, Стародавній Єгипет — це цивілізації-держави.

Таким чином, можна створити багато класифікацій типів Ц. в межах світової Ц. відповідно до різних критеріїв. І немає ні методологічних, ні теоретичних, ні світоглядних перешкод для цього. Наприклад, ніби опозиційна типологізація — "буржуазна Ц. — комуністична Ц." — загалом побудована на різних критеріях: у першому випадку на класовому критерії, у другому — на ідеологічному.

Тому, визначаючи домінантний критерій типологізації Ц. — культуру, не варто відкидати й інших — етнічних, політичних, географічних, економічних, ідеологічних, релігійних, расових тощо.

У світі існують різні типи Ц.: глобальні, регіональні, осередкові. В основі Ц. можуть лежати соціально-економічні уклади, релігії, раси, системи цінностей, ідеології. Ц. може збігатися з національними кордонами і виходити за них, навіть охоплювати цілу Землю — світова Ц. Нині, коли світ став єдиною глобальною Ц., будь-який народ, будь-яка країна є її складовою. Коли якийсь народ визначають як нецивілізований, то припускаються методологічної помилки. Розмова може йти лише про відмінність між загальновизначеними ознаками цивілізованості й окремим виявом існування частини людської Ц., який цілком не підпадає під ці загальновизначені ознаки. Ціле і окреме — різні кількісні та якісні характеристики людства, окремих регіонів, країн і націй. Якщо в XXI ст. існують тоталітаризм, агресивні війни, геноцид і етноцид, громадянські війни на знищення однієї зі сторін, то винна в цьому вся світова Ц. і ООН як організація, що була створена для підтримання миру в світі й недопущення названих явищ.

М. Михальченко

Цивілізація політична — складається з поліетнічного населення, яке живе на окремій території і утворює державу. Може існувати деякий час у переддержавному стані, але як сурогат політичної нації. Ц. п. існує багато у світі, найвідоміша (класична) — США. Як правило, формуються цивілізації-держави, які можуть включати як декілька етносів, так і частину етносу, наприклад, араби утворили кілька цивілізацій-держав, те ж саме можна сказати про слов'ян і германців.

У сучасній науці дедалі більше утверджується теза, що кожна нація — це окрема, унікальна цивілізація. Нації-цивілізації бувають різними — етнічні, політичні, інтернаціональні (перед тим, як стати політичними). У суспільствознавстві поступово сформувалися дві моделі нації-цивілізації: громадянсько-територіальна та етнічна. Громадянсько-територіальна модель формування націй-цивілізацій в основу кладе громадянство і територію. Етнічна модель віддає перевагу етносу, мові, культурі етносу.

Нації-цивілізації розвиваються не однаково: одні проходять шлях від етнічності до політичності (німці, італійці, українці, болгари), інші — від політичності до етнічності (французи, англійці, росіяни, іспанці, бразильці, США). У другому випадку політична нація формується не сама собою, спонтанно, а зусиллями титульної (корінної) нації, яка втягує в орбіту своїх національних інтересів політично залежні від неї етноси (в США і Бразилії титульними етносами стали не корінні народи, а переселенці з Великобританії й Португалії). Шлях від політичності до етнічності нації може мати різну тривалість і форму, що залежить від конкретно-історичних умов і національного духу народу.

У процесі переходу від етапу політичності до стану етнічності кожна нація творить осередкову, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією, приречена на історичну смерть, залишення арени історії.

Нині "українська людина" (як громадянин України, частинка української політичної нації) теж живе у надзвичайно хиткому й невиразному соціальному часі, затиснена між "вчора" і "завтра", між європейською і євразійською цивілізаціями (об'єднана Європа й Росія). Ця аморфність, неостаточність і плинність часу, межичасся й межицивілізаційності не може не позначитися на формуванні особистісної та масової стратегії життя, але

формування української нації-цивілізації відбувається, хоча й занадто повільно.

М. Михальченко

Цикл — науковий термін "Ц." — природне явище, яке було описане Полібієм. Під Ц. розуміли серію феноменів, яка після певного часу повторюється в тому ж порядку, як і сам часовий період, по закінченню якого серія починається знову. Ц. як фундаментальна категорія грецької політичної думки щонайширше і найбільш предметно використовується в сучасній економічній теорії відтоді, як у 1837 р. лорд Оверстон використав його для позначення послідовності економічних фаз (від спокою до поліпшення, зростання довіри, рівня життя тощо, а потім знову до труднощів, до спокою).

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Цитаделі — громади, райони або виборчі округи, в яких партія традиційно перевищує свої середні результати на виборах. У Німеччині, наприклад, Ц. для КДС/ХСС є католицькі аграрні області, партія "зелених" має постійну підтримку в міських центрах сфери послуг. Останнім часом спостерігається система певного вирівнювання електоральної поведінки громадян, оскільки соціально-демографічні фактори стають щораз менш вагомими і суттєвими.

М. Головатий

Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, мислитель, належав до стану вершників, уперше виступив з політичними промовами у 81–80 рр. до н. е. проти диктатури Корнелія Сулли. Політична кар'єра Ц. складалася з посад квестора, претора, консула, проконсула, сенатора. Спираючись на твори давньогрецьких політичних мислителів Платона, Аристотеля, Зенона та інших, написав політичні трактати "Про державу", "Про закони", "Про межі добра і зла", "Про обов'язки" та ін. (всього 19). Крім того, окремі політичні погляди, оцінки та висновки містяться у 58 судових і політичних промовах і більш ніж у 800 листах Ц., які є цінними джерелами про політичний стан і політичні процеси Римської держави. Політичний ідеал Ц. — змішаний державний устрій, тобто поєднання елементів монархії, аристократії та демократії, зразком якого він вважав Римську республіку 3 — поч. 2 ст. до н. е. Управління в такій державі в періоди криз підтримується видатними правителями, охоронцями державної законності, у яких поєднуються політичні теоретичні знання і політична (в тому числі ораторська) практика. Практичною політичною програмою Ц. була злагода та однодумство блоку сенатського і вершницького станів проти демократії і претендентів на монархічну владу. Така позиція приводила Ц. як політика в опозицію проти диктатури С. Катилини, проти Першого тріумвірату (Цезар — Помпей — Красс), проти замахів Цезаря на республіканські основи Риму. Але він негативно поставився до вбивства Цезаря і очолив політичну боротьбу проти нової громадянської війни як вождь сенату і республіканців. Після створення Другого тріумвірату (Август — Антоній — Лепід) Ц. був занесений до прискрипційних списків і загинув як одна з жертв репресій.

Цицерон суттєво розвинув ідею про республіканську форму державного управління, в якій розкрив значення згуртованості спільних інтересів і злагоди у правових питаннях, коли природним шляхом забезпечуються природжені потреби загального блага вільних громадян, захист їхніх інтересів і власності. Але погляди Ц. на форми державного управління і його концепція рівності досить суперечливі: з одного боку, тези "за природою всі ми подібні і рівні поміж собою", "між людьми жодної відмінності немає", "перед законом всі рівні", "вважати найбагатших людей найліпшими — огидно", а з іншого — "рабство зумовлене природою", "рабський стан корисний", "рівність вільних несправедлива, коли при цьому не відрізняються ступені у соціальному становищі та гідності". Для сучасної політології певний інтерес і наукову корисність становлять концептуальні погляди Ц. на проблеми політичного лідера ("істинного правителя"), ідеального громадянина, істинного права, істинних законів тощо. У Ц. правитель повинен бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, володіти красномовством, ученнями про державу, знаннями основ права, здатністю до самопожертви на благо суспільства; громадянин — здатністю зберігати велич духу і благопристойність, не шкодити, добре працювати і

захищати вітчизну; правові акти — не порушувати природний порядок, не творити право з безправ'я, добро із зла, чесне з ганебного. Цицерон розробив проекти законів про релігію і про магістрати, які стали важливим внеском у теорію державного управління. В них детально визначаються повноваження державних службовців, окреслюється міра їх влади, як і міра покірності для громадян. Окремі положення політичних поглядів Ц. заклали основи міжнародного політичного спілкування і міжнародного права (гуманне поводження з полоненими, необхідність дотримання міжнародних зобов'язань, поділ воєн на справедливі і несправедливі та ін.), хоча загалом він був прихильником світового політичного панування Риму, жорсткого терору щодо політичних супротивників.

У цілому можна стверджувати, що Ц. належав до інтелектуальної еліти давньоримського суспільства, був першим в історії інтелігентом, який, хоч і на короткий час, опинився біля стерна управління державою. Мабуть, він є прообразом майбутніх інтелігентів-правителів з їхніми характерними особливостями, специфічними чеснотами та недоліками. Цицерон жив і діяв у велику і драматичну епоху не тільки римської, а й світової історії, коли республіканський державний устрій, який своїм корінням був пов'язаний з античною полісною демократією, перетворювався на тоталітарний режим світової імперії. Теоретико-політична спадщина видатного мислителя відображає сучасні йому політичні процеси і катаклізми.

Гаспаров М. Л. Цицерон // Советская историческая энциклопедия. — Т. 15. — М., 1974; Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; *Утченко С. Л.* Цицерон и его время. — М., 1972; *Цицерон М. Т.* О государстве; О законах. — М., 1966.

А. Пахарєв

Ч

Чартизм (від англ. *charter* — хартія) — перший масовий політично оформлений рух робітників Великобританії в 30–50-х роках XIX ст., що був спрямований на демократизацію політичного життя суспільства. Організований рух чартистів розпочався 16 червня 1836 р. створенням Лондонської асоціації робітників. Її керівництво виробило програму, опубліковану 8 травня 1838 р. у вигляді законопроекту, який дістав назву "народна хартія" (peoples charter — звідси назва руху). Вона містила вимоги: загального виборчого права для чоловіків, які досягли 21 року; рівності виборчих округів; таємного голосування; щорічних перевиборів парламенту; підвищення заробітної плати робітникам; скорочення робочого дня тощо. 12 липня 1839 р. парламент відхилив чартистську петицію. У 1840 р. чартисти створили першу в історії масову політичну партію робітників — Національну чартистську асоціацію, яка об'єднала значну частину чартистських організацій Великобританії. Рух зазнав піднесень і спадів, а після 1848 р. почав руйнуватися і поступово занепадати. Лідери лівого крила (Е. Джонс, Дж. Гарні та ін.), зазнавши впливу й особистої підтримки Ф. Енгельса, К. Маркса і вступивши в їхній Союз комуністів, намагалися відродити рух на ідеях пролетарського соціалізму й інтернаціоналізму. У чартистському щотижневику "Ред ріпаблікен" у 1850 р. був опублікований перший англійський переклад "Маніфесту комуністичної партії". На Манчестерській чартистській конференції 1852 р. було здійснено спробу реорганізувати Національну чартистську асоціацію, але створити масову політичну організацію робітників на соціальній основі чартистам не вдалося. Із посиленням реформаторських тенденцій у тогочасному робітничому русі чартизм все більше втрачав свій вплив на робітничі маси, а наприкінці 50-х років XIX ст. зійшов з історичної арени політичної боротьби.

Кунина В. Э. Чартистское движение в Англии. — М., 1959; *Ерофеев Н. А.* Чартистские движения. — М., 1968; *Рыжов Б. А.* Чартистское движение 1836–1854. — М., 1960.

А. Черній

Час влади (*time of power, term of office*) — період функціонування того чи іншого джерела влади (владного органу, особистості, організації тощо) і тієї чи іншої системи (структури) влади в цілому. Часто, коли визначається і обчислюється загальний Ч. в., зустрічаються факти більш-менш тривалої перерви у цьому періоді.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Час політичний — характеризує діяльність, буття політичних відносин, перебіг політичних процесів, час життя політичної ідеї, теорії, послідовність утвердження типів політичних відносин.

М. Головатий

Челідзе Валерій (нар. 1922) — радянсько-американський соціолог. Емігрував до США. Одним з основних напрямків наукових досліджень є відродження натурфілософського підходу до культурної еволюції людини, що спирається на сформовану ним концепцію людської ієрархії та її роль у житті людини і суспільства. Вважає, що у суспільстві велася і ведеться перманентна і жорстока ієрархічна боротьба, постійно використовується сила для збереження існуючої нерівності, для використання переваги перебування на верхніх щаблях суспільної ієрархії. У праці "Ієрархічна людина" Ч. робить спробу "визначити волю людини і її роль у суспільстві", використовуючи поняття "воля" як близьке до поняття "воля для свободи". На думку Ч., є сильні і слабкі люди, між ними відбувається боротьба. Суспільство сьогодні, вважає Ч., "це суспільство слабких, неагресивних, доволі покірних людей. Ми здебільшого коримося законам, а в тиранічних суспільствах — тиранові". Основні твори Ч.: "Переможець комунізму", "Майбутнє Росії", "Ієрархічна людина" та ін.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний слов-

ник. — Львів, 1997; *Челидзе Валерий.* Иерархический человек. — М., 1991.

М. Головатий

Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889) — російський просвітитель, письменник, радикальний матеріаліст. Відомий своїм утопічним і нігілістичним романом "Що робити? ", написаним під час ув'язнення у Петропавлівській фортеці. Активно займався проблемами мистецтва (дисертація "Про естетичне відношення мистецтва до дійсності", філософська праця "Антропологічний принцип у філософії"). Вважав себе послідовником вчення Фейєрбаха, Бюхнера, захисником природничих наук. Захоплювався вченням Оуена, Фур'є, не погоджуючись, однак, з їх вірою у досить швидкі і результативні великі соціальні реформи.

Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

М. Головатий

Черчілль Вінстон Леонард Спенсер (1874–1965) — видатний політичний діяч, автор популярних історико-політичних творів, лідер консервативних кіл Великобританії, походив з впливової аристократичної родини герцогів Мальборо. Освіту здобув у закритій привілейованій школі Харроу, далі — кавалерійський заклад, після чого одержав чин лейтенанта і брав участь у колоніальних військових операціях в Індії, Судані та військовим кореспондентом в англо-бурській війні. У 1900 р. покинув військову службу з тим, щоб зайнятися політичною кар'єрою і був обраний до парламенту від консерваторів, але у 1904 р. з кар'єристських міркувань перейшов до Ліберальної партії, був обраний до парламенту від лібералів. З 1906 до 1922 р. одержує міністерські портфелі в урядах лібералів: колоній, торгівлі, внутрішніх справ, військово-морським, військового постачання, військового в авіації. В умовах гострої політичної та економічної кризи початку 20-х років, коли Ліберальна партія зійшла з політичної арени, Ч. знову повертається до консерваторів, ідеологія та політика яких завжди були для нього близькими. У 1924 р. його знов обирають до парламенту від Консервативної партії і він одержує посаду міністра фінансів (1924–1929 рр.). У 30-ті роки Ч. активно виступає проти зовнішньополітичного курсу Болдуїна — Чемберлена, вважаючи його недалекоглядним та вкрай ризикованим, і вимагає швидкого переозброєння англійської армії. Після вступу Англії у Другу світову війну (вересень 1939 р.) Ч. призначають військово-морським міністром, а з травня 1940 р. він стає прем'єр-міністром коаліційного уряду (до липня 1945 р.).

На посаді прем'єр-міністра Ч. організував енергійну перебудову всього життя держави на ведення війни з Німеччиною, Італією та Японією. Він розумів, що без Радянського Союзу Англія приречена на військову поразку. 22 червня 1941 р. Ч. заявляє про підтримку СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною. З радянським урядом було підписано угоду про спільні дії (липень 1941 р.) і договір про військовий союз (травень 1942 р.). У роки війни у Великій Британії утворився єдиний фронт, в якому народ об'єднався в боротьбі проти фашистських агресорів, а Ч. перетворився з лідера консерваторів на національного військового лідера. Правильний крок, зроблений Ч. у 1940 р., врятував Англію від неминучого розгрому і дав їй можливість закінчити війну в лавах переможців антифашистської коаліції. Це був найвищий тріумф Ч. як політика і державного діяча. Успіх Ч. пояснюється тим, що в умовах трагічних обставин його дії у той час найкраще відповідали національним інтересам держави і всього народу. Черчілль брав участь у зустрічах глав урядів СРСР, США і Великої Британії у Тегерані (1943), Ялті та Потсдамі (1945). Його листування зі Сталіним у роки війни свідчить про вирішення складних, а інколи скрутних проблем (Арденська операція 1944–1945 рр.), які виникали в стані англо-американських військ і долалися завдяки союзницькій вірності з радянського боку.

У липні 1945 р. консерватори зазнали поразки на парламентських виборах і уряд Ч. пішов у відставку. Після цього Ч. займає різко ворожу позицію до Радянського Союзу, а його промова в американському містечку Фултон у березні 1946 р. стала початком "холодної війни". У цій промові Ч. закликав до превентивної війни Англії та США проти Радянського Союзу і східноєвропейських держав народної демократії. У цей період він стає лідером різко антирадянської зовнішньої політики в західному світі.

Спочатку заклик Ч. не зустрів відкритої підтримки з боку американського уряду, але коли незабаром були проголошені "доктрина Трумена" та його "нова політика" (1947 р.), Ч. торжествував, а в політичних промовах колишнього союзника по антигітлерівській коаліції постійно присутні ідеї та тези про зміцнення англо-американського військового співробітництва, щоб зупинити радянську "загрозу". У 1951–1955 рр. Ч. — знову прем'єр-міністр держави. Він бере активну участь у зміцненні НАТО, в організації ремілітаризації Західної Німеччини, створенні військово-політичних блоків СЕАТО і "Багдадський пакт", сприяє створенню в Англії власної ядерної зброї. У 1955 р. Ч. пішов у відставку і, хоча залишався до 1964 р. депутатом парламенту, фактично відійшов від активної політичної діяльності.

Черчілль був яскравим публіцистом, автором багатьох книг історико-мемуарного жанру. Серед них "Історія малакандського походу", "Життя лорда Рандолфа Черчілля", "Світова криза", "Мальборо, його життя і час", "Друга світова війна" (у 6 т.), "Історія народів, які розмовляють англійською мовою". Відомий політик завжди писав історію під власним кутом зору, а його твори характеризувалися великим обсягом свіжого фактичного матеріалу. Історико-літературна спадщина Ч. має не тільки пізнавальний інтерес для читачів, які цікавляться минулим, а й велике наукове значення для дослідження історії політичного життя XX ст.

Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография. — М., 1968; *Дзелепи Э.* Секрет Черчилля. — М., 1975; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой отечественной войны 1941–1945 гг. — Т. 1. — М., 1957; *Трухановский В. Г.* Черчилль // Советская историческая энциклопедия. — Т. 15. — М., 1974.

А. Пахарєв

Чижевський Дмитро Іванович (1894–1977) — видатний український вчений-філософ, історик, філолог, славіст, культуролог, доктор філософії, член ВУАН. Народився в м. Олександрії Херсонської губернії. В 1911 р. закінчує Олександрійську класичну гімназію і вступає на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, де вивчає математику, астрономію і філософію. Під впливом лекцій М. О. Лосського вирішує спеціалізуватися у філософії і слов'янській філології і переводиться до Київського університету (1913–1918 рр.) на історико-філологічний факультет, де найбільший вплив на нього мали професор В. В. Зіньківський та О. М. Гіляров. У 1917 р. входив до складу Центральної Ради, не сприйняв радянської влади і емігрував у 1921 р. до Німеччини. Продовжив навчання у Гайдельберзькому і Фрайбурзькому університетах. Викладав курси філософії та естетики в Українському вільному університеті та Педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі. За дослідження "Філософія на Україні (Спроба історіографії)" (1927) отримав звання професора. Співпрацював у різних українських наукових товариствах, де читав доповіді на теми філософії та літератури, в російських емігрантських наукових товариствах. У 1932 р. очолює кафедру славістики в університеті в Галлє (Німеччина), стає доктором філософії. Веде численні курси з літератури, історії культури, семінари з слов'янської літератури і поезії, викладає слов'янські мови в університеті Йєни (1935– 1938 рр.). Після війни переїздить до Марбурга (1945–1951 рр.), працює в Гарвардському університеті (1951–1956 рр.), викладає слов'янські літератури, читає доповіді, друкується в "Анналах". З 1956 р. директор слов'янського інституту в Гайдельберзі. Досліджував слов'янське бароко, серед його наукових інтересів були філософські ідеї Гегеля, Ніцше, Канта, Гоголя, Достоєвського, Сковороди. Брав участь у з'їздах славістів, був обраний членом багатьох наукових товариств Німеччини. Автор понад 900 праць різними мовами. Найвизначніші з них: "Логіка" (1924), "Вивчення Достоєвського" (1931), "Історія давньоруської літератури. Київський період" (1948–1960), " Гегель серед слов'ян" (1934), "Нариси з історії філософії на Україні" (1926), "Українське літературне бароко" (1944), "Історія української літератури від початків до доби реалізму" (1956), "Порівняльна історія слов'янських літератур" (1968), "Культурно-історичні епохи" (1978).

У багатогранній теоретичній спадщині Ч., що чекає ще свого вивчення, можна відзначити принаймні методологічне значення його підходів до вирішення проблем політичної соціології, визначення суті нації,

ролі національних культур, історії філософії тощо. Варто виокремити думку Ч. про помилковість розуміння певної філософії "як єдино правильної". Бо, стверджував Ч., кожна окрема система, що хоче бачити "у собі реалізацію абсолютної правди, стає помилковою. Кожна національна філософія, що хоче бачити у собі єдину й усю правду, стає на хибний шлях".

У теорії нації дотримувався раціоналістичного погляду на національну осібність. Кожна нація, пізні вияви якої і становлять все людство, на його думку, є тільки "обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу", проте саме в своєму "своєрідному, оригінальному, своїй обмеженості і має вічне, загальне значення". Періодизацію історичного процесу Ч. мислив через зміну культурно-історичних епох, яких існує 8. Він запропонував нову синтетичну схему історичного розвитку за рахунок зміни культур: романської, готичної, ренесансу, бароко, епохи просвітництва, романтики, доби реалізму та неоромантики. З цього ряду виключається античність, яка, на його думку, не є цілісністю. Український культурний розвиток Ч. розглядав як складовий елемент загальноєвропейського, а українську культуру — як елемент європейської цілості.

Певне політичне значення мало визначення Ч. українського національного типу. Цей тип, на думку Ч., — це система рис політичного укладу українця: емоційність, сентименталізм, чутливість, ліризм, індивідуалізм та прагнення до "свободи", неспокій та рухливість. Визначальну роль відігравали також природа України та її історичне минуле; князівська доба, бароко, плюс світорозуміння видатних українських мислителів зуміли відобразити українські національні риси — прагнення до злагоди і гармонії, до миру між людьми та миру між людьми й природою, миру людини з Богом. Прагнення до гармонії конкретизувалось у миролюбності українства. Важливою рисою української думки була і її релігійність та симпатії до окремих європейських націй, зокрема німецької.

Вільчинський Ю. М., Карась А. Ф. Дмитро Чижевський: історик філософії на слов'янському ґрунті // Вільчинський Ю. М., Вільчинська С. В., Карась А. Ф., Скрипник М. А. Розвиток філософської думки в Україні (XIX–XX ст.): Текст лекцій. — Львів, 1992; *Чижевський Д. І.* // Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993; Філософські погляди Д. І. Чижевського // Історія філософії України: Підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін. — К., 1994; *Ф. Медвідь, А. Медвідь.* Дмитро Чижевський як філософ культури на слов'янському ґрунті // Дмитро Чижевський і українська культура: Науково-аналітичний збірник / Відп. ред. І. Макаровський. — Івано-Франківськ, 1995; *Горський В. С.* Історія української філософії: Курс лекцій. — К., 1996.

Ф. Медвідь

Чинність виборів — визнання виборів такими, що відбулися. В Україні визнання чинності виборів потребує, щоб під час їх проведення не було порушень Закону про вибори, які вплинули б на наслідки виборів. У разі недотримання цієї умови призначаються повторні вибори.

С. Рябов

Чутки політичні — специфічна форма недостовірної або частково достовірної інформації, що надходить від однієї особи або групи, про певні політичні події, явища. Ч. п. певним чином відтворюють громадську думку, настрої, стереотипи, формують їх. Ч. п. можна класифікувати як: а) чутки-бажання, чутки-страховища, агресивні чутки; б) абсолютно недостовірні, недостовірні, правдоподібні, достовірні; в) що непокоять громадську думку, викликають поодинокі чи масові антигромадські настрої, такі, що руйнують зв'язки між особами і групами; г) стихійні і навмисне сфабриковані; д) такі, що поширюються на малу групу людей, і такі, що мають вплив на велику аудиторію; е) продуктивні і непродуктивні; ж) великої і малої вірогідності виникнення.

Лідія Орбан-Лембрик. Чутки як соціально-психологічне явище // Соціальна психологія. — 2004. — № 3(5); *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М., 1999.

М. Головатий

Ш

Шантаж (фр. *chantage*, англ. *blackmail*) — 1) неблаговидна, непристойна дія, розрахована загроза на розкриття суті діяння, розголос будь-якої компрометуючої інформації з метою отримати певний зиск; 2) знахабнілі загрози взагалі, залякування з метою створення вигідної ситуації для того (тих), хто займається Ш. Політичний Ш., Ш. владних структур і сил, а почасти і Ш. з боку тих чи інших можновладців, представників органів влади. У різні часи — досить поширене явище у суспільному житті.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) — український письменник, учений, політолог, соціолог, фундатор соціології політики в Україні, професор, доктор соціології, політичний діяч доби Центральної Ради — один з лідерів української партії соціалістів-революціонерів, міністр пошт і телеграфу в уряді. В. Винниченка, міністр земельних справ в уряді В. Чеховського. Після поразки української революції працював у Празі, де в листопаді 1924 р. заснував перший український соціологічний інститут, названий Українським інститутом громадознавства.

Політичне, громадянське і наукове кредо Ш. — служіння визволенню українського народу. Метою свого життя він визначив дати українському народові науково обґрунтовану програму національного і соціального визволення, яка б ґрунтувалась на науковому визначенні суспільства і законів його розвитку, розробці цілісної теорії про Україну як про суспільство. При цьому Шаповал спирався на вироблену передовими речниками українського громадсько-політичного руху градацію, зокрема М. Драгомановим, послідовником якого себе вважав, та на теоретичні досягнення тогочасної соціології, зокрема П. Сорокіна, який істотно вплинув на соціологічний світогляд Шаповала. У своїй "Соціології українського відродження" Ш. стверджував: "Розглядаючи питання про теперішню кризу взагалі і українську зокрема, ми не можемо обминути загального питання про статику і механіку суспільства, а також його генетику, бо тільки поважніший соціологічний аналіз суспільства і оцінка його складових сил, зв'язків, функцій, допоможе нам проглянути зором в ті глибини, відкіля б'ють джерела суспільних рухів".

Шаповал зробив спробу не лише інтегрувати сучасні йому здобутки соціологічних і політичних наук в розумінні явищ соціального життя і зокрема "причини поневолення українського народу", а й намагався розглядати ці науки як засіб пошуків "шляхів і способів його визволення". Ці шляхи Ш. вбачав у консолідації українського суспільства, створенні відповідних "скупчень", соціально-структурних змінах, розвитку організації "як процесу розподілу праці і влади" та ін.

Як соціаліст Ш. дещо ідеалізує свої політичні уявлення про майбутнє суспільство, розглядаючи його соціалістичну перспективу та його творення як планомірний процес. Але це не лише його бачення. Багато недоліків концепції Ш. радше зумовлені логікою тогочасного життя. Деякі дискусійні проблеми Ш. планував розглянути пізніше, але пішов з життя, не завершивши свого задуму — створити не лише загальну соціологію, а й соціографію України, загальну теорію політики, історію розвитку соціології у різних народів, у тому числі українського.

Найголовнішими у науковому доробку Шаповала є такі праці: "Революційний соціалізм на Україні" (1921), "Світогляд М. Драгоманова" (1921), "Інтелігенція і пролетаріат" (1923), "Військо і революція (соціологічний нарис)" (1923), "Місто і село" (1926), "Ляхоманія (наша доба). Соціально-політичний нарис" (1931), "Українська соціологія" (1927), "Соціологія українського відродження" (1927), "Загальна соціологія" (1929), "Соціологія України" (1933), "Система суспільних наук і соціографія (Народознавство)" (1932), "Соціологія України — І. Соціальна структура України" (1933), "Суспільна будова" (1936), "Шлях визволення"

(1923), "Велика революція і Українська визвольна програма" (1927).

Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. — К., 1996; Соціологічна думка України: Навч. посіб. /М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К., 1996; Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За заг. ред В. І. Воловича. — К., 1998.

М. Лукашевич

Шаріат (араб. *шаріа* — прямий шлях, рух до мети) — узагальнена назва системи етико-правових приписів ісламу щодо правил поведінки мусульманина, доктринальна основа мусульманського права (фікха). Розроблений у VII–X ст. в Арабському халіфаті як загальноприйняті принципи розуміння, тлумачення та застосування Корану та Сунни. Містить норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального та процесуального права.

Ш. складається з норм моралі, поведінки в суспільстві та в родині (муамалат), релігійних догматів та обрядів (ібадат), системи покарань (укубат). Проголошує рівність усіх мусульман перед законом. Поділяє усі дії людини на п'ять категорій: обов'язкові, бажані, дозволені, недостойні (без покарання) та заборонені.

Ш. розглядається як даний Богом, вічний та незмінний. Цим Ш. відрізняється від власне права (фікха), джерелом якого визнається також людська думка, виражена в узгодженій позиції авторитетних юристів-богословів (іджмі) та судженні за аналогією (киясі). Тлумачення духу та норм Ш., його співвідношення з фікхом залежить від релігійно-правових течій (мазхабів).

У XIX–XX ст. у зв'язку з виданням світських галузевих кодексів права у мусульманських країнах дія Ш. звужується лише до шлюбно-сімейної та релігійно-обрядової сфер. Нині Ш. здебільшого замінений світським законодавством, проте залишається основою розвитку права частини азіатських та африканських країн. Безпосередньо застосовується судами в Саудівській Аравії, регулює відносини, не охоплені законодавством, в інших арабських державах. В Україні (серед кримських татар та інших народів) дію Ш. було скасовано в 1927 р.

Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990; Ислам. Религия, общество, государство. — М., 1984; Ислам. Энциклопедический словарь. — М., 1991; *Керимов Г.* Шариат и его социальная сущность. — М., 1978; *Крымский А.* Лекции по Корану. — М., 1902; Мусульманское право (структура и основные институты). — М., 1984; *Родионов М.* Ислам классический. — СПб., 2001; *Садагдар М.* Основы мусульманского права. — М., 1968; *Сюкияйнен Л.* Шариат и мусульманско-правовая культура. — М., 1997.

О. Кресін

Шептицький Андрей (29.07.1865–01.11.1994) — митрополит Української греко-католицької церкви, видатний український релігійний, політичний і культурний діяч. Народився у с. Прилбичі (тепер Яворівського району Львівської області). При хрещенні отримав ім'я Роман-Марій-Олександр. Походив із давнього українського боярського роду, який наприкінці XVIII ст. був полонізований. Закінчив Краківську гімназію Св. Анни, студіював право в Ягеллонському університеті, вдосконалював правничі знання в Мюнхені та Відні, здобув ступінь доктора права у травні 1888 р. Цього ж року вступив до монастиря отців василіан у Добромилі. У чернецтві взяв ім'я Андрей. Згодом студіював філософію та теологію у Кракові, здобув науковий ступінь доктора теології та доктора філософії. У 1892 р. був висвячений на священика, у вересні 1899 р. став єпископом Станіславським, а через рік — галицьким митрополитом. Шептицький перебував на посаді митрополита до кінця життя.

На початку XX ст. Ш. розпочинає активну релігійну, культурну та громадсько-політичну діяльність. На той час греко-католицька церква продовжувала займати особливе місце в українському національно-культурному відродженні. Неухильно зберігаючи східний обряд, вона відмежовувалася від польської спільноти, а організаційне підпорядкування Риму послаблювало російські впливи. Участь греко-католицького духовенства в Головній Руській Раді, активна просвітницька та видавнича діяльність сприяли утвердженню української національної ідеї. Однак уніатський клір на кінець XIX ст. вже не повною мірою відповідав вимогам суспільно-політичного життя. Москвофільська орієнтація вищої церковної ієрархії в 60-ті роки, її переорієнтація на "рутенство" в 70-ті роки та лояльне ставлення до поло-

нізаційних процесів у 80–90-х роках негативно позначились на консолідації духовенства з українським національно-визвольним рухом. Такі позиції зумовили появу наприкінці XIX ст. в галицькому суспільстві антиклерикальної секуляристичної течії, що загрожувало перетворенню греко-католицького духовенства в замкнену клерикальну касту. Усвідомлюючи реалії посилення відірваності священиків від народу, Ш. спрямовує діяльність на подолання цієї прірви. Наголошував, що духовенство має брати участь у різних ділянках життя суспільства, в тому числі і в політичному, але підтримувати винятково ті акції, які не суперечать принципам християнської моралі.

Мало того, Ш., добре усвідомлюючи існуючі негативні тенденції, вже з самого початку митрополитства розпочав діяльність з ліквідації москвофільської орієнтації та подолання полонізаційних процесів у релігійно-церковному, національно-культурному та суспільно-політичному житті галицьких українців. З огляду на це Ш. намагається цілеспрямовано впроваджувати у вжиток галицьких українців політоніми "Україна", "українці" замість локальних етнонімів "русин", "рутенець". Він запроваджує українську мову у богослужіння замість церковнослов'янської. В процесі цієї діяльності світогляд митрополита еволюціонував від завдань утвердження греко-католицької церкви до державницько-самостійницьких принципів життя українського народу.

Будучи депутатом Галицького сейму і членом Палати панів австрійського парламенту у Відні, Ш. обстоював інтереси українського населення. Свою парламентську діяльність спрямовував на поглиблення процесу консолідації галицьких українців, подолання асиміляційних тенденцій в їхньому середовищі. У січні 1906 р. очолив делегацію до імператора Франца Йосифа I, яка порушила питання про надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорської монархії.

Шептицький підтримував розвиток освітньо-культурного життя у західноукраїнських землях, чим сприяв пробудженню національної свідомості українського населення. Він підтримав у 1901 р. протест українських студентів Львівського університету проти полонізації навчального процесу. В 1910 р. на засіданні Палати панів вимагав створення українського університету у Львові. Сприяв створенню хліборобської школи в с. Коршів, садівничої школи в с. Миловащі, художньої у Львові та ін. Надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у кращих навчальних закладах Європи, підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар".

Перед початком Першої світової війни та в 1914–1918 рр. Ш. здійснював теоретичне обґрунтування та практичні дії щодо досягнення української соборної державності в межах Австро-Угорщини. В 1914 р. Ш. звертається з меморандумом до урядів Центральних держав, в якому викладає проект державного устрою України в перехідний військовий період. У разі перемоги австрійських військ передбачалося провести реорганізацію військової і правничої системи та принципів церковного життя на території "підросійської України". Особливо наголошується на необхідності досягнення єдності українських Церков шляхом утворення патріархату в Києві.

Із захопленням Галичини російськими військами Ш. був заарештований і вивезений у заслання в Росію, з якого повернувся лише восени 1917 р. Відразу включився у політичне життя краю. 28 лютого 1918 р. у Палаті панів виступив з промовою, в якій обстоював право всіх націй Австро-Угорської імперії на самовизначення на основі етнографічного принципу та підтримав підписання Берестейського мирного договору. Ще перебуваючи у засланні у квітні 1917 р., в листі до Національної ради в Петербурзі висловив радість з приводу початку організації державного життя в Україні, закликав до консолідації сил. Як член Української національної ради схвалив перебирання влади у Галичині, за що був інтернований поляками у своєму помешканні з 19 листопада 1918 р. до грудня 1919 р.

Будучи поборником створення соборної незалежної Української держави, Ш. виїхав у 1920 р. шукати підтримки в західних країнах. Він через особисті переговори з відомими державними діячами країн Західної Європи і Північної Америки прагнув домогтися справедливого вирішення галицького питання. Особливі надії Ш. покладав на допомогу Апостольського престолу, прагнучи, щоб Папа через міжнародні чинники вплинув на польський уряд.

Польські дипломатичні кола намагалися скомпрометувати Ш., а після повернення в Галичину у вересні 1923 р. його було заарештовано та інтерновано у м. Познані. Лише після особистого звернення Папи Пія XI його звільнили в січні 1924 р.

У міжвоєнний період продовжував роботу з розбудови греко-католицької церкви. З ініціативи Ш. було засновано Львівську греко-католицьку академію, Богословське наукове товариство, Український католицький інститут церковного з'єднання ім. Митрополита Рутського.

В умовах польської окупації Галичини постійно залишався оборонцем українського населення. Засуджуючи насильницьку полонізацію краю, дискримінацію українського шкільництва, антиукраїнську національну політику, репресивні акції уряду в Галичині та Волині в 1930 р., Ш. намагався консолідувати українське суспільство. Неодноразово звертався до керівників Польської держави, добиваючись припинення антиукраїнської політики.

Важливе місце в діяльності Ш. у ці роки займав захист прав православного населення Волині, Холмщини, Підляшшя та Посяння. Після звернення Ш. та інших церковних діячів до Папи Римського Пія XI польська влада припинила нищення православних церков. У ці роки Ш. здійснював заходи, спрямовані на подолання негативних стереотипів українського православного громадянства стосовно уніатства, виявляв готовність до співпраці щодо зближення українських церков.

Шептицький протидіючи антиукраїнській політиці Польщі, піддав деструкції радянську тоталітарну систему. В посланнях критикував антирелігійну сутність комуністичної ідеології, осуджував штучний голодомор в Україні та насильницьку колективізацію. Засуджуючи комуністичну експансію в загальноєвропейському та світовому масштабах, він розвінчував плани московських політиків щодо українських земель у Польщі.

Після приходу більшовицьких військ у Західну Україну в умовах переслідування УГКЦ (закривалися духовні навчальні заклади, монастирі, церковні видання тощо), незважаючи на слабке здоров'я і похилий вік намагався обстоювати права церкви і вірних перед новою владою. У своїх зверненнях до молоді, батьків, ченців Ш. закликав до цілеспрямованої праці, вірності ідеалам церкви, протестував проти атеїстичної пропаганди у школах.

На початку радянсько-німецької війни Ш. вітає відновлення української державності і створення уряду Української держави — Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком. Подібно як у березні 1939 р. привітав проголошення незалежності Карпатської України. У 1942 р. Ш. очолив Українську Національну Раду, а в 1944 р. — Всеукраїнську Національну Раду. Митрополит негативно ставився до нацистського окупаційного режиму.

Митрополит А. Шептицький виступив речником ідеї незалежності України і захисником українського народу перед німецькими окупаційними властями, намагався внести мир і злагоду в діяльність українських політичних партій і рухів. Протестуючи проти нацистських і комуністичних репресій, Ш. також виступав на захист представників інших народів, переслідуваних за етнічною ознакою (євреїв, циган). Зокрема, звертався до рейхсканцлера Г. Гіммлера.

Під час Другої світової війни Ш. вкотре наполегливо порушував питання про об'єднання всіх християн України навколо Київського патріархату у єдності з Римом, але не знайшов розуміння з боку окремих ієрархів церкви та української інтелігенції.

Діяльність митрополита А. Шептицького переконує в тому, що духовні лідери у роки важких випробувань, як і Церква загалом, не можуть стояти осторонь гострих проблем сучасності і мусять активно втручатися у світські справи, аби своїм авторитетом допомагати вирішенню проблем.

Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. — Л., 2001; *Заборовський Я.* Митрополит А. Шептицький. — Івано-Франківськ, 1995; Спадщина митрополита А. Шептицького в національному і духовному відродженню України / В. Кононенко (голова ред. ради). — Івано-Франківськ, 2000.

В. Деревінський

Шкляр Леонід Євдокимович (нар. 1953) — доктор політичних наук (1996 р.), професор (2002 р.), кандидат філософських наук (1985 р.). Начальник відділу суспільних наук ВАК України. Закінчив філософський факультет Київського націо-

нального університету ім. Т. Шевченка (1979 р.). З 1979 до 1982 р. — аспірант Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. З 1982 до 1996 р. — науковий співробітник Інституту філософії, а з 1996 до 1997 р. — провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. З 1997 до 2000 р. — головний консультант, завідувач сектору, завідувач відділу Адміністрації Президента України. Автор близько 200 наукових та науково-публіцистичних праць з проблем теорії та методології культури, етносу, особи. Останніми роками коло наукових інтересів пов'язане з проблемами етнополітики та політичних проблем державознавства. Його перу належать індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники, статті в енциклопедичних виданнях. Серед них "Этнос. Культура. Личность. Философско-методологические аспекты исследования" (1992); "Нариси з історії українського державотворення" (1995) (у співавт.); "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (1996); "Вступ до етнодержавознавства" (2002) (у співавт.) "Політична історія України XX ст." (у 6 т., автор двох розділів) (2003); "Політичні інститути в процесі реформування влади"(2003) (у співавт.) та ін. Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2002 р.), Відзнакою Державного комітету України у справах національностей та міграції (2004 р.) та орденом Преподобного Нестора Літописця III ступеня (2004 р.).

О. Антонюк

Шпенглер Освальд (1880–1936) — відомий німецький вчений у галузі філософії культури. Розглядав культури, що утворюють світову культуру, як певні організми, яким історично відведено термін приблизно тисячу років. Порівнював західну культуру з тією грецькою культурою, яка зникла, і вважав, що західна культура практично вступила в ту стадію, яка веде її до фатальної загибелі. За це його піддавали і нині піддають відчутній критиці, хоча О. Шпенглер загалом був прихильником досить спрощеного позитивізму. Найпопулярніша праця "Причинність і доля. Занепад Європи".

М. Головатий

Шпигун (нім. *Spion,* від *spahen* — вистежувати, англ. *spy*) — таємний агент, що займається шпигунством, тобто таємним збиранням свідчень, відомостей, що становлять певну державну, військову, іншу таємницю, з метою передачі її іншій державі або її агенції свідчень, що становлять службову таємницю підприємств (промисловий шпіонаж) тощо.

М. Головатий

Штреземанн (*Stresemann*) **Густав** (1878–1929) — державний і політичний діяч Німеччини. Народився в родині, що належала до середнього класу суспільства. Відвідував гімназію в Берліні. У Берліні і Лейпцигу вивчав літературу, філософію і політичну економію. Дисертація Ш. на звання доктора економічних наук була присвячена проблемі тиску великого капіталу на середній клас. Комерційною діяльністю він почав займатися з 1901 р., коли став службовцем Асоціації німецьких виробників шоколаду в Дрездені. Через рік прийняв керівництво місцевим відділенням Союзу виробників і досяг великих успіхів. Був прихильником активної участі трудящих у керуванні виробництвом, визнання їхніх представників як офіційних посередників колективних вимог робітників. З 1906 р. починається активна політична діяльність Ш.: він входить до складу муніципалітету Дрездена (1906–1912 рр.), обирається депутатом Рейхстагу (1907 р.), з 1917 р. — лідер Національної ліберальної партії. Як до, так і після Першої світової війни підтримував зовнішньополітичну стратегію Німеччини, що ґрунтувалася на силі, дисципліні й авторитеті. Обґрунтовував необхідність створення сильного німецького військово-морського флоту, який служив би не тільки військовим цілям, а й забезпечував би захист німецької морської торгівлі, у роки війни підтримував ідею оголошення необмеженої підводної війни. Стосовно Версальського мирного договору 1919 р. зайняв негативну позицію. Переконавшись у неконструктивності силової політики німецького уряду, восени 1918 р. істотно скоригував свої зовнішньополітичні позиції, визнавши руйнівний характер силової політики і необхідність розглядати через призму взаємодії політичних і економічних інтересів, сприймаючи кожну націю як природну частину світової спільноти.

У листопаді 1918 р. Ш. став засновником і лідером Німецької народної партії. Брав участь у роботі Національних зборів з

розробки нової конституції (Веймар, 1919 р.). У 1920 р. обраний депутатом Рейхстагу, упродовж трьох років був в опозиції. З 13 серпня по 23 листопада 1923 р. був рейхсканцлером коаліційного уряду, одночасно міністром закордонних справ (останню посаду він обіймав у чотирьох урядах аж до своєї смерті в 1929 р.). Найважливіші акції на посаді рейхсканцлера: відновлення порядку в Баварії після "Пивного путчу" німецьких фашистів на чолі з Гітлером; ліквідація наслідків повстання в Саксонії; призупинення "пасивного опору" (у формі страйків і саботажу) французьким окупаційним військам у Рурі, що запобігло поглибленню економічної і фінансової кризи Німеччини; активна діяльність щодо стабілізації німецької марки шляхом переходу на нову грошову одиницю (рентну марку), що згодом дало змогу зупинити інфляцію. На посаді керівника зовнішньополітичного відомства Ш. заслужив репутацію майстерного дипломата. З його ім'ям пов'язане прийняття "Плану Дауеса" (реструктурування німецької економіки), підготовка і прийняття Локарнських договорів 1925 р., що забезпечили відновлення відносин Німеччини з колишніми супротивниками в Першій світовій війні; відновлення дружніх відносин з Росією (Берлінський договір, квітень 1926 р.); одноголосне прийняття у вересні 1926 р. Німеччини до Ліги Націй, виведення в 1920 р. союзницьких військ Антанти з Рейнської області, окупованої згідно з Версальським мирним договором 1919 р. У 1926 р. Ш. нагороджений Нобелівською премією миру (разом з А. Бріаном) за мирне врегулювання міжнародних відносин.

Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия: [В 2 кн.]: Пер. с англ. — М., 1992; *Гедеианишвили Л. Д.* Нобелевская премия и ее лауреаты. — Тбилиси, 1984; *Капто А. С.* Энциклопедия мира. — М., 2002.

А. Кудряченко

Шуба Олексій Васильович (нар. 1950) — народився в с. Бакумівка Миргородського району Полтавської області. Закінчив Лохвицьке педагогічне училище (1969 р.) Полтавської області та філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1978 р.). Кандидат філософських наук (1981 р.), доктор політичних наук (1999 р.), доцент (1990 р.), професор (2003 р.), академік Міжнародної Кадрової Академії (2002 р.).

1988–1991 рр. — доцент філософського факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка; 1983–1988 рр. — заступник директора з науково-методичної роботи Українського центру духовної культури; вчений секретар Центру пам'яткознавства (1994 р.).

Працював в органах державної влади України головним консультантом, головним науковим консультантом Секретаріату Верховної Ради України (1994–1997 рр.); завідувачем сектору, заступником завідувача відділу Головного управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України (1997–2000 рр.); заступником завідувача відділу Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (з 2000 р.).

Досліджує питання взаємодії релігії і політики, здійснює наукову експертизу законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів з політико-правових та гуманітарних питань, керує роботою аспірантів та докторантів.

Автор (співавтор) 10 книг та понад 100 публікацій з питань філософії, політології та релігієзнавства, зокрема індивідуальних монографій "Православ'я і національні відносини"(1992) та "Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)" (1999) та ін.

А. Кудряченко

Шульга Микола Олександрович (нар. 1943) — український політолог та соціолог. У 1969 р. закінчив Ростовський державний університет. Наукову діяльність розпочав у 1972 р. аспірантом Інституту філософії НАН України. Тут він захистив кандидатську дисертацію, працював молодшим, старшим науковим співробітником. Після того як на базі кількох підрозділів Інституту філософії НАН України у 1991 р. було створено Інститут соціології НАН України і донині М. Шульга працює у цій науковій установі. У 1993 р. захистив докторську дисертацію. З 1991 р. очолював сектор, а з 1993 р. — відділ Інституту соціології НАН України, з 1996 р. — одночасно заступник директора інституту. Під його керівництвом виконано кілька наукових досліджень, присвячених аналізу соціальних, етносоціальних і соціально-психологічних процесів у сучасному українському суспільстві.

Автор понад 290 наукових праць, у тому числі 4 індивідуальних, 35 колективних монографій (виходили друком в Ізраїлі, Росії, Сполучених Штатах Америки, Угорщині, Фінляндії, ФРН, Чехословаччині). Під його керівництвом підготовлено ряд докторських та кандидатських дисертацій. Заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України, член спеціалізованих рад із захисту дисертацій, член редколегій наукових журналів, президент Соціологічної асоціації України.

У 1980–1990 рр. працював у ЦК Компартії України інструктором, консультантом, завідувачем сектору, завідувачем відділу.

У 1994–1995 рр. — міністр у справах національностей, міграції та культів. Народний депутат України I та IV скликань. Нагороджений орденом "За заслуги" III ступеня (1997 р.). Лауреат академічної премії імені М. С. Грушевського (2002 р.). Заслужений діяч науки і техніки України (2003 р.)

О. Антонюк

Шумський Олександр Якович (1890–1946) — український політичний і державний діяч. Народився в с. Рудня Борова (тепер смт Нова Борова) на Житомирщині. Навчався в двокласній сільській школі. Перебуваючи на заробітках у Москві, навчався в університеті ім. Шанявського, а в 1915 р. вступає до ветеринарного університету. Того ж року його призивають до армії, де він долучився до діяльності українських соціалістів-революціонерів, у московський гурток яких вступив ще в 1914 р. Під час війни обирався делегатом різних армійських з'їздів солдатських комітетів. Після Лютневої революції — делегат різних революційно налаштованих військових з'їздів. Від Української партії соціалістів- революціонерів (УПСР) був обраний до Центральної Ради. На III з'їзді у листопаді 1917 р. обирається членом ЦК УПСР. Під час гетьманщини Ш. бере безпосередню участь в організації повстання проти П. Скоропадського на Волині і проти Петлюри у Ржищевському районі на Київщині. У січні 1919 р. Ш. разом з керівною верхівкою УПСР, яка взяла курс солідаризації на певних умовах з політикою КП(б)У, приєднався до компромісної ідеї розбудови незалежної національної держави, скликання з'їзду Рад і утвердження Раднаркому України на основі багатопартійності. На основі лівої течії УПСР було утворено партію під назвою Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б). Але запропоноване партнерство лівими есерами під тиском ЦК РКП(б) було ігноровано ЦК КП(б)У. У березні 1920 р. після самоліквідації УКП(б) разом з чотирма тисячами боротьбистів Ш. було прийнято до КП(б)У, обирався членом ЦК КП(б)У, членом політбюро ЦК, очолював відділ ЦК з роботи на селі, Одеський і Київський губернські революційні комітети, призначався повноважним представником України в Польщі. В 1924–1927 рр. Ш. на посаді наркома освіти України провадив велику роботу із здійснення політики українізації (коренізації), щиро вірив у національне відродження України, що не знайшло розуміння і підтримки з боку Й. Сталіна і тодішнього генерального секретаря ЦККП(б)У Л. Кагановича. В 1927 р. Ш. звинувачують у "націонал-ухильництві", насильницькій форсованій українізації, недооцінці ролі КП(б)У у здійсненні національної політики, позитивному ставленні до затаврованого Сталіним М. Хвильового, причетності до розколу Компартії Західної України і відкомандировується до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б). В 1933 р. Ш. заарештовують і засуджують до 10 років позбавлення волі. У роки тюрми, таборів і заслання Ш. продовжував відстоювати свої переконання. У своїх листах до Сталіна викривав шовіністичну політику більшовиків щодо українського народу, посилення русифікації України. Шумський пішов з життя нескореним, наклавши на себе руки.

Панчук М., Давидов П., Коваленко О. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. — К.; Донецьк, 1997; *В. Королев.* Политические партии Украины и Крыма. История и современность. — Симферополь, 2002.

В. Панібудьласка

Щ

Щедрова Галина Петрівна (нар. 1954) — доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Української Академії політичних наук.

Народилася в м. Зимогір'є Луганської області. У 1977 р. закінчила філологічний факультет Луганського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. В 1977 р. обрана секретарем, а в 1980 р. — другим секретарем Кам'янобрідського райкому комсомолу. З 1983 до 1988 р. працює в Ленінському райкомі партії м. Луганська завідувачем відділу пропаганди та агітації.

У 1990 р. Щ. закінчила з відзнакою Київську вищу партійну школу за спеціальністю викладач соціально-політичних дисциплін, політолог. З 1991 р. працює на посаді старшого викладача кафедри соціально-політичних теорій Східноукраїнського державного університету. У 1993 р. захистила кандидатську дисертацію з політології. Працює доцентом кафедри політології в Східноукраїнському державному університеті. У 1996 р. захищає докторську дисертацію, здобуває науковий ступінь доктора політичних наук. З вересня 1996 р. Щ. стає засновником і завідувачем магістратури державного управління, а з 1997 р. працює завідувачем кафедри політології Східноукраїнського державного університету. У 1998 р. призначена деканом гуманітарного факультету університету. У 2001 р. на базі гуманітарного факультету було створено два нових факультети: історії та політології й факультет філософський. Факультет історії та політології очолила професор Г. П. Щедрова.

Автор монографії "Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян" (1994), 70 наукових статей, співавтор монографій "Політична система сучасної України: можливості становлення, тенденції розвитку" (2002), "Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти" (2002).

Ф. Рудич

Щепаньський Ян (нар. 1913) — польський соціолог, державний, політичний, громадський діяч. Після закінчення Познанського університету з 1951 р. працював професором соціології університету в Лодзі, став президентом Міжнародної соціологічної асоціації, з 1968 р. — директор Інституту філософії і соціології Польської Академії наук. Багато років був членом сейму, Державної Ради ПНР (1980–1981 рр.) та ін. Основні праці: "Структура інтелігенції у Польщі", "Освіта і суспільна позиція", "Соціологія. Розвиток проблематики і метод", "Елементарні поняття соціології" та ін. Дав власні визначення багатьох соціологічних понять, таких, наприклад, як "суспільство". Мав власну концепцію здійснення реформ у Польщі, зауважуючи, що таке реформування потрібно розпочинати з перебудови ПОРП, а далі мають йти політичні, економічні реформи. Вважав, що змінитися має і роль Церкви, яка повинна перейти на конструктивні державницькі позиції замість опозиційного статусу, а відтак стати виховним, стабілізуючим чинником польського суспільства.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. — Львів, 1997.

М. Головатий

Щокін Георгій Васильович (нар. 1954) — український вчений, педагог, психолог, соціолог, управлінець, релігієзнавець, соціальний філософ. Закінчив Київський державний педагогічний інститут (1981 р.). Працював соціологом, керівником кадрових служб підприємства, главку, міністерства, заступником директора Державної служби зайнятості Держкомпраці України (1980–1989 рр.). Захистив дисертацію кандидата психологічних наук у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка (1989 р.). Доктор соціологічних наук (1996, Росія), доктор філософії в галузі ділового адміністрування (1997, Австрія), доктор освіти (2004, США). Професор соціології та управління персоналом (МАУП, 1995), професор Вищої соціально-економічної школи (Польща, 2003), професор богослов'я (Київська Духовна академія, 2002). Дійсний і почес-

ний член, почесний доктор і професор академій, університетів та наукових товариств Азербайджану, Англії, Білорусі, Киргизстану, Куби, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, США, України. Міжнародною біографічною асоціацією (Кембридж, Англія) визнаний одним з видатних вчених XX ст.; Американським біографічним інститутом (США) — одним з п'ятисот найвпливовіших лідерів.

Засновник і керівник Міжрегіональної Академії управління персоналом (1989 р.), Міжнародної Кадрової Академії (1994 р.), наукового журналу "Персонал" (1991 р.). Один з перших розробників теорії та практики управління персоналом, автор першого в СНД підручника "Основи кадрового менеджменту" (1991 р.). Започаткував новий науково-практичний напрям "Психологія кадрового менеджменту" (1989 р.), з якого виокремилася самостійна дисципліна "Візуальна психодіагностика" (1989 р.). Щокін є розробником оригінальної концепції соціального розвитку, яка базується на синтезі соціальних наук (психології, соціології, соціальній філософії) в руслі культурно-історичного напряму та закономірностей соціального управління ("Теорія соціального розвитку", "Теорія соціального управління", "Теорія кадрової політики", 1996–1997). Стрижнем цієї концепції є уявлення про соціальну історію як циклічну зміну релігійно-етичних парадигм, що спричинюється до певних культурно-цивілізаційних зрушень (зміна в суспільстві базових цінностей, провідної сфери організації соціального життя, панівної соціальної верстви, домінуючого соціального характеру тощо). Г. Щокін є також автором багатотомного релігієзнавчого дослідження "Людство і віра", де вперше історія виникнення різноманітних вірувань розглядається через призму становлення людства, походження мов, расово-етнічних та культурно-історичних спільнот, розвиток держав та цивілізацій. Основні праці: "Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению" (2001), "Организация и психология управления персоналом" (2002), "Социальная теория и кадровая политика" (2000), "Людство і віра" (Т. 1, 2002, Т. 2, 2005). Щокін є автором понад 300 праць.

Щёкин Г. Как эффективно управлять людьми: психология кадрового менеджмента. — К., 1999; Георгій Васильович Щокін: Біобібліографічний покажчик. — К., 2004.

Р. Щокін, М. Головатий

Ю

Юм Дейвід (1711–1776) — історик, дипломат, один з видатних філософів англійського Відродження. Стверджував, що творча сила мислення не просувається далі можливості зв'язувати, переставляти, збільшувати або зменшувати матеріал, який виникає з почуттів і досвіду. Саме так виникає, зокрема, ідея Бога. Причини і наслідки, що стосуються фактів, за Дейвідом не можуть бути відкритими тільки розумом, а відкриваються лише завдяки досвіду. Твердо вірив, що справедливість і миролюбство в остаточному підсумку переможуть насилля і свавілля. Обґрунтував закон причинності, який, на його думку, має силу лише усередині сфери досвіду. Релігійні "істини", за Дейвідом, ніколи не можуть бути пізнаними, в них можна лише вірити, але вони з психологічною необхідністю виникають з потреби почуттів. Найвідоміші праці: "Дослідження про людський розум", "Суспільна історія релігії", "Діалоги про суспільну релігію".

Популярный энциклопедический словарь. — М., 2001; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

Юнг Карл Густав (1875–1961) — швейцарський психолог і філософ. Закінчив Базельський університет. Стверджував, що у поетів, пророків, містиків, керівників політичних сект, відомих громадських діячів психіка перебуває в такому стані, як і у хворих людей, у яких психіка не витримала навантажень і стався розкол особистості. Вивчав взаємозв'язок свідомого і несвідомого, проблему архетипів. Обгрунтував поняття "екстраверт" і "інтроверт". Основні твори "Архетип і символ", "Психологія безсвідомого", "Психологічні типи".

Популярный энциклопедический словарь. — М., 2001; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.

М. Головатий

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — міжнародна, міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Була утворена в 1946 р. з метою сприяти справі миру і безпеки, культури та інформації. Членами ЮНЕСКО нині є понад 160 держав. ЮНЕСКО організовує численні дослідження, наукові конференції, що стимулюють і підтримують наукову, освітню, інформаційну діяльність, дбає про збереження духовних і матеріальних цінностей людства тощо.

Популярный энциклопедический словарь. — М., 2001.

М. Головатий

ЮНІСЕФ (Дитячий Фонд ООН) — спеціальна структура ООН, створена 1946 року (сучасна назва — 1953 р.) для координації діяльності з програм для дітей. Така допомога надається Фондом насамперед країнам, що розвиваються. Джерелами фінансових надходжень є щорічні добровільні внески країн, урядів, пожертвування громадських організацій, приватних осіб тощо. У керівному органі Фонду представлено 41 державу. Секретаріат розміщується у Нью-Йорку, європейське відділення — у Женеві, а регіональні — в кількох країнах, що розвиваються.

Популярный энциклопедический словарь. — М., 2001.

М. Головатий

Юридична відповідальність — додержання конкретних законів і норм регулювання, які визначають, що може, а чого не може робити особа, група, організація тощо.

М. Головатий

Юрисдикція (лат. *jurisdictio* — суд, судочинство) — коло повноважень судового або адміністративного органу з правової оцінки конкретних органів, у тому числі щодо розв'язання спорів, неузгоджень і використання передбачених законом санкцій.

М. Головатий

Юрисдикція конституційного суду — вищий судовий контроль за дотриманням норм конституції державними органами і громадськими організаціями в демократичних державах. Конституційно-правові суперечності, неузгодженості можуть розв'язуватися або конституційними судами (там, де вони існують окремо), або верховними судами (там, де окремо немає конституційного суду). Ю. к. с. є частиною демократичного принципу поділу влади, який забороняє вирішувати конституційні конфлікти політичними засобами.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

Юрисдикція соціальних судів — особлива форма юрисдикції адміністративних судів.

М. Головатий

Я

Яворницький (Еварницький) **Дмитро Іванович** (26.10.(7.11) 1855, с. Сонцівка Харківської губ. (нині с. Борисівка Дергачівського р-ну Харківської обл.) — 5.08.1940, м. Дніпропетровськ) — видатний український історик, археолог, археограф, музеєзнавець, етнограф, фольклорист, мовознавець, письменник.

1874 року закінчив харківське повітове училище, у 1874–1877 рр. навчався у Харківській духовній семінарії, у 1877–1881 рр. — на історико-філологічному ф-ті Харківського університету. У 1881–1884 рр. — стипендіат (аспірант) Харківського університету, шкільний вчитель. У 1885–1891 рр. вчителює в Петербурзі. 1891 року переїжджає до Харкова, у 1892 р. — до Середньої Азії, де займається топографічними дослідженнями. У 1895 р. — чиновник при Варшавській казенній палаті, упорядник фінансового архіву. 1897 року одержав чин надвірного радника. У 1897–1905 рр. приват-доцент Московського університету. У 1901 р. у Казанському університеті захистив магістерську дисертацію. З 1884 р. зазнавав утисків місцевої та центральної влади за українофільство та "сепаратизм", з 1890-х перебував під наглядом поліції. У 1905–1933 рр. — завідувач Музею старожитностей Катеринославської губернії, співзасновник Катеринославського товариства "Просвіта". Член Полтавської, Таврійської, Псковської, Катеринославської губернських учених архівних комісій, Українського наукового товариства у Києві, Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У 1918–1933 рр. — професор Катеринославського університету (Інституту народної освіти), у 1925–1929 рр. — завідувач кафедри українознавства. З 1921 р. завідував Катеринославським губернським архівним управлінням. 1924 року обраний членом-кореспондентом УАН, 1929 року — дійсним членом АН УРСР. У 1933 р. усунутий з роботи.

Вперше створив документальну історію запорозького козацтва від його виникнення до 1734 р., видав фундаментальне зібрання документів з історії Запорозької Січі, що охоплювало 900 документів з 1651 до 1788 р. У своїх працях подав історію розвитку міжнародного та внутрішньодержавного правового статусу території Запорозької Січі, її територіальний устрій, систему органів влади, судочинства, звичаєве право запорожців. Зауважував самостійну та прогресивну роль запорозького козацтва в історії української державності, його міжнародне значення.

Основні праці: "Сборник материалов для истории запорожских козаков" (СПб., 1888); "Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк" (СПб., 1890); "История запорожских козаков" (В 3 т. СПб., 1892–1900); "Источники для истории запорожских козаков" (В 2 т. Владимир-на-Клязьме, 1903); "До історії степової України" (Дніпропетровськ, 1929); "Про значення українського козацтва" (1968); "Українсько-руське козацтво перед судом історії" (Катеринослав, 1919).

Абросимова С. Дмитро Яворницький. — Запоріжжя, 1997; *Гапусенко І.* Д. І. Яворницький. — К., 1969; *Шубравська М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972; *Олійник М.* Д. І. Яворницький // Радянське літературознавство. — 1963. — № 6; *Петров В.* Пам'яті акад. Д. І. Яворницького // Вісник АН УРСР. — 1940. — № 7–8; *Шаповал І.* У пошуках скарбів. — К., 1966; *Заруба В.* Постаті. Кн. 2. — Д., 1993.

О. Кресін

Ядерна зброя — зброя масового ураження вибухової дії, в якій застосовується внутрішньоядерна енергія, яка виділяється під час ланцюгових реакцій поділу важких ядер деяких ізотопів урану та плутонію або у термоядерних реакціях синтезу легких ядер — ізотопів водню (дейтерій та тритій). Ядерний вибух вивільняє величезну кількість енергії, яка суттєво відрізняється від дії звичайних боєприпасів. Крім вибухової хвилі, ядерний вибух супроводжується світловим випромінюванням, проникаючою радіацією, електромагнітним імпульсом та радіоактивним забрудненням. Потужність Я. з. вимірюється в тротиловому еквіваленті від десятків до мільйонів тонн. Перший до-

свід застосування ядерної зброї США проти японських міст Хіросіми та Нагасакі продемонстрував безпрецедентність такої зброї. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року оголосила про без'ядерний статус української держави та прийняття трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї.

Военный энциклопедический словарь. — М., 1983; Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1990; Законодавство України про Збройні Сили: Зб. законів за станом на 10 березня 2001 року / Верховна Рада України. — К., 2001.

А. Панібудьласка

Ядерна політика — розгорнута після Другої світової війни діяльність політичних суб'єктів у галузі переважно мирного військового використання внутрішньоатомної енергії. Я. п. здійснюється: а) державами (що не мають ядерної зброї і концентрують свої зусилля на виключно мирному використанні досягнень ядерної енергетики; б) ядерними державами (п'ятьма постійними членами ООН — США, Росія, Великобританія, Франція, КНР); в) військово-політичним угрупованнями Північноатлантичного союзу (НАТО); г) ООН, деякими її спеціальними організаціями і установами, насамперед Міжнародним агентством з атомної енергетики (МАГАТЕ), створеним у 1956 р. для сприяння мирному використанню атомної енергії. В боротьбу за унеможливлення атомної війни останнім часом включилося багато громадських організацій, рухів, у тому числі вчених (Пагуошський рух), лікарів, жінок, молоді, екологічні рухи, релігійні організації тощо. Роль і значення Я. п. пов'язані найперше з її впливом на життя всіх людей на Землі, особливо у ситуації великого нагромадження ядерного арсеналу, спроможного раптово знищити усе живе на Землі. Загроза поширення ядерної зброї, пов'язаних з цим ядерних технологій, що мають військове призначення, була і залишається нині однією з найактуальніших проблем міжнародної політики.

Политологический словарь: В 2 ч. Ч. II. — М., 1994.

М. Головатий

"Ядерний клуб" — порівняно часто вживане у західній пресі і літературі позначення групи великих держав, що мають ядерну зброю (США, колишній СРСР, Великобританія, Франція, КНР). Країни, які володіють секретами ядерної зброї, називають членами "Я. к.".

М. Головатий

Ядерний паритет — ядерна стратегічна рівновага між великими ядерними державами (головним чином між США та колишнім СРСР), що підтримувалася і забезпечувалася насамперед за рахунок спроможності кожної із сторін завдати, зі свого боку, атомного удару у відповідь на завдання такого удару протилежною стороною.

М. Головатий

Ядерні держави — держави, що мають ядерну зброю. До Я. д. належать США (з 1945 р.), держави, що утворилися після розпаду СРСР (Росія, Казахстан, Україна, Білорусь), Великобританія (1952), Франція (з 1960), Китай (з 1964), Індія (1974). Крім того, у деяких країнах, за висновками експертів, вже створено або створюються технічні можливості для розвитку ядерної зброї (Іран, Ізраїль, ПАР, Пакистан, Ірак, Північна Корея, Бразилія, Аргентина). За окремими даними, зокрема розвідки США, починаючи з 1993 р. можливість виробляти ядерну зброю мають близько 40 держав. ФРН потенційно може виробляти ядерну зброю, але, згідно з положенням Паризького договору від 23 жовтня 1954 р., відмовляється як виробляти, так і використовувати ядерну зброю.

М. Головатий

Ярлик — прагнення нав'язати людині оцінку або аналіз її діяльності, не властиві (не характерні) для неї.

М. Головатий

Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) — державний діяч, Великий князь Київський, син Володимира Святославича, який охрестив Київську Русь. Був намісником у Ростові, князював у Новгороді. Після смерті батька Ярослав веде боротьбу за Київський престол і в 1019 р., після перемоги над братом Святополком (Окаянним), став князем Київським. За сорокарічне князювання

багато зробив для об’єднання руських земель, зміцнення князівської влади за рахунок вдалих військових походів і перемог над печенігами, ятвягами, литовцями, прекрасної дипломатичної діяльності. Уславив себе поширенням і зміцненням християнства, заснуванням у 1039 р. Київської метрополії. Він вперше в історії Київської Русі поставив у Києві першого руського (не грецького походження) митрополита Іларіона. Створив найдавніший літописний звід правових актів “Руська правда” (1037 р.). Розбудував Київ, Новгород, Полоцьк, де звів Софійські собори, спорудив у Чернігові Спасо-Преображенський собор. Стосунки з іншими країнами Ярослав Мудрий постійно намагався використати насамперед для того, щоб ослабити вплив Візантії, поставити Київську Русь поряд з провідними європейськими державами. По смерті (20 лютого 1054 р.) залишив у спадок дітям, нащадкам заповіт, який дійшов до наших днів у складі “Повісті минулих літ”. Київська Русь у роки правління князя Ярослава Мудрого зміцнила і підтримувала тісні контакти з Візантією, Польщею, Францією, Норвегією, Угорщиною, в тому числі і за рахунок династичних шлюбів — його доньки Єлизавета, Анна, Анастасія були одружені з відомими королями інших країн. Ярослав Мудрий помер у Вишгороді і був похований у соборі Святої Софії у Києві.

Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Кліо. Події і люди української історії. — К., 1999; *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України. — К., 1999.

М. Головатий

Ясперс Карл (1883–1969) — німецький психолог і соціальний філософ, автор наукових праць “Загальна психопатологія” (1911), “Психологія світоглядів” (1919), “Філософія” (1932), “Про істину” (1947), “Про європейський дух” (1946), “Витоки історії та її мета” (1948), “Філософська віра” (1948) та ін. Схему світової історії Ясперс уявляв так: з темних глибин доісторії, яка тривала сотні тисячоліть, у Месопотамії, Єгипті, долинах Інду та Хуанхе виникають великі давні культури; в цих культурах або в їх орбіті в так званий “осьовий час”, з 800 до 200 р. до н. е. формується духовна основа людства, незалежно одна від одної в трьох різних місцях — у Європі, Індії та Китаї; у Європі з кінця середньовіччя виникає сучасна наука, а за нею з кінця XVIII ст. настає вік техніки, що, за Ясперсом, є новим після “осьового часу” звершенням духовного та матеріального характеру. З огляду на цю концепцію Ясперс поділяє народи на “осьові” (китайці, індійці, іранці, євреї, греки) та на народи, які не знали цього “осьового” прориву (первіснообщинні). Виникнення техніки спричинилося до глобального єднання людства, яке може, за Ясперсом, призвести до встановлення світової імперії, де влада триматиметься на насильстві, або до такого світового ладу, де існуватиме єдність без єдиної влади (глобальний федералізм).

Щёкин Г. Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М., 1991.

Г. Щокін

“Яструби” — так, як правило, називають дуже імпульсивних, різких політиків, генералів, які відкрито виступають за вирішення спірних міжнародних проблем за допомогою військової сили, зброї, політичних залякувань, загроз. Найбільші надії при цьому “Я.” покладають на ядерну зброю.

М. Головатий

Алфавітний покажчик статей

А

Абдукція, 5
Аболіціонізм, 5
Аболіціоніст, 5
Аборигени, 5
Абсентеїзм, 5
Абсолютизм, 6
Абсолютна більшість, 6
Абсурдизм, 6
Авангардизм, 6
Авантюризм політичний, 6
Авеста, 7
Автаркія, 7
Автокефалія, 7
Автократія, 8
Автономізація, 8
Автономізація в унітарній державі, 9
Автономія, 10
Автономія в Україні, 10
Автономна політична участь, 11
Автономна Республіка Крим, 11
Авторитаризм, 12
Авторитет, 13
Авторитет політичний, 14
Автохтони, 15
Агітація, 15
Агітація виборча, 16
Аграрна держава, 16
Аграрна політика, 16
Агрегування інтересів, 16
Агресія, 17
Адаптація політична, 18
Аддикція влади, 20
Адлер Фрідріх, 21
Адміністративна держава, 21
Адміністративний ресурс, 21
Адміністративно-командна система, 21
Адміністративно-територіальний устрій, 23
Адміністрація, 23
Адміністрація Президента України, 23
Адорно Теодор, 24
Аквінський Тома, 24
Аксіологія етнополітична, 25
Акт проголошення незалежності України, 26
Активне виборче право, 26
Активність політична, 27
Акультурація в політиці, 28
Акультурація етнічна, 28
Алмонд Габріель, 28
Альтернатива політична, 28
Альтернативні вибори, 28
Альтруїзм, 28
Альянс, 29
Амбівалентність у політиці, 29
Американізм, 29
Американська політична думка, 29
Американська політологія, 29
Американський інститут громадської думки (Інститут Геллапа), 31
Аналіз документів, 31
Аналіз політичний, 31
Аналітика, 31
Анархізм, 31
Анархізм (політичні концепції), 32
Анатомія влади, 33
Англійська політична думка, 33
Англіцизм, 33
Англоманія, 33
Андресюк Борис Павлович, 33
Андрущенко Віктор Петрович, 34
Анекдот політичний, 34
Анексія, 35
Анклав, 35
Анклав етнічний, 35
Антагонізм етнічний, 35
Антанта, 35
Антивоєнний рух, 35
Антиклерикалізм, 36
Антикомунізм, 36
Антиконституційні дії, 36
Антимонопольна політика, 36
Антисемітизм, 36
Антисіонізм, 36
Антиядерний рух, 37
Антонович Володимир Боніфатійович, 37
Антонюк Олександр Васильович, 38
Антропологія, 38
Апарат політичний, 38
Апартеїд, 39
Апеляція, 39
Апієва дорога, 40
Аполітичність, 40
Апологетика, 40
Апорема, 41
Апріорі, 41
Арабізм, 41
Арабістика, 41
Арабський світ, 41
Аргумент, 41

Аргументація, 41
Арендт Ханна, 41
Аристократія, 41
Аристотель, 42
Армія, 42
Арон Раймон, 43
Артикуляція політики, 43
Артхашастра, 44
Архія, 45
Асамблея, 45
Асамблея конституційна, 45
Асиміляція, 45
Асоціація, 45
Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN), 46
Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП), 46
Асоціація політичних психологів України (АППУ), 47
Ататюрк Мустафа Кемаль, 47
Атеїзм, 48
Атлантизм, 49
Атлантична солідарність, 49
Атлантична хартія, 49
Аутсайдер, 49
Африканістика, 49
Африканський національний конгрес, 49
Африканський соцінтерн (ACI), 49
Африки політична думка, 50
Афроцентризм, 50
Ахіллесова п'ята, 50
Ацефалія, акефалія, 50

Б

Бабеф (Гракх) Франсуа, 51
Бабкін Володимир Дмитрович, 52
Бабкіна Ольга Володимирівна, 52
Бабувізм, 53
Багатокультурність, 54
Багатопартійна система, 54
Багатопартійність, 55
Баггінг, 56
Багряний Іван Павлович, 56
База влади, 56
Базис і надбудова, 56
Базисна демократія, 56
Бакунін Михайло Олександрович, 57
Баланс, 57
Баланс сил, 57
Балотування, 58
Банк даних, 58
Банкрутство влади, 59
Бар'єри влади, 59
Батьківщина, 59
Бебик Валерій Михайлович, 59
Без'ядерна зона, 59
Безвладдя, 59
Безгромадянство, 59
Бездушність влади, 60
Беззаконня, 60
Безпартійний уряд, 60
Безпека міжнародна, 60
Безпорадність влади, 61
Безпосередня демократія, 61
Безробіття, 61
Безумство влади, 62
Белл Данієль, 63
Бердяєв Микола Олександрович, 63
Берк Едмонд, 63
Бернштейн Едуард, 63
Бжезинський Збігнєв, 64
Біблія, 64
Біди влади, 64
Біженці, 64
Бікамералізм (двопалатність), 65
Бікультуралізм, 66
Білль про права, 66
Більшість, 67
Більшовизм, 68
Біополітика, 70
Біпатриди, 70
Біфуркація політична, 71
Біхевіоризм політичний, 71
Бланкізм, 72
Блок політичний, 73
Блокада, 73
Богданов Олександр Олександрович, 74
Боден Жан, 75
Бойко Олександр Дмитрович, 75
Бойкот, 75
Бонапартизм, 76
Боротьба за владу, 76
Боротьба класів, 77
Боротьба політична, 77
Брандт (Brandt) Віллі, 78
Братерство, 78
Брахманізм, 78
Брестська церковна унія, 78
Британська співдружність, 79
Брифінг, 79
Буддизм, 79
Булава, 79
Бурдьє П'єр, 79
Буржуазія, 80
Буржуазна революція, 80
Бухарін Микола Іванович, 80
Бюджет, 81
Бюджетна політика, 81
Бюлетень виборчий, 81
Бюрократія, 81

В

Ва-банк, 84
Вакансія, 84
Вакханалії, 84
Вакцинація політична, 84
Валуєвський циркуляр 1863 р., 84
Валютна політика, 84
Вандалізм, 85
Варварство, 85
Варзар Іван Михайлович, 85
Варшавський договір, 85
Васальна держава, 86
Василенко Світлана Дмитрівна, 86
Ваххабізм, 86
Вашингтон Джордж, 86
Вебер Альфред, 86
Вебер Макс, 87
Веймарська конституція, 88
Веймарська республіка, 89
Велика сімка, 89
Велика французька революція, 89
Великі держави, 91
Великодержавність, 91
Великодержавний шовінізм, 91
Великоросія, 92
Вербальна нота, 92
Вердикт, 93
Верифікація, 93
Верхівка, 93
Верховна влада, 93
Верховна Рада України, 93
Верховний комісар ООН з прав людини, 94
Верховний комісар у справах біженців, 94
Вето, 94
Взаємодія політична, 95
Вибори, 95
Виборча кампанія, 97
Виборча система, 97
Виборчий, 97
Виборчий корпус, 97
Виборщики, 97
Види виборчих систем, 97
Визвольна війна, 98
Визнання виборів недійсними, 98
Визнання виборів такими, що не відбулися, 98
Визначення результатів виборів, 99
Виконавча влада, 99
Винниченко Володимир, 99
Виробнича демократія, 99
Висування кандидата, 99
Виховання політичне, 100
Відкритих дверей політика, 101
Відновлення української держави в програмах українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст., 101
Відносини соціальні, 103
“Відплив інтелекту”, 103
Відродження політичної думки, 104
Відродження української політичної думки, 106
Віза, 109
Війна, 109
Війна політологічна, 110
Війна холодна, 111
Військовий переворот, 111
Віко Джамбаттиста, 111
Вільне козацтво, 112
Вільсон Томас Вудро, 112
Вірчі грамоти, 113
Вітчизняна війна, 113
Віце-..., 115
Віце-президент, 115
Віце-прем’єр-міністри України, 115
Віче, 115
Влада, 116
Влада авторитету, 116
Влада апарату, 116
Влада аргументів, 116
Влада бізнесу, 116
Влада виборна, 116
Влада виконавча, 116
Влада віри, 117
Влада грошей, 117
Влада диктатора, 117
Влада закону, 117
Влада мафії, 117
Влада монарха, 117
Влада народу, 117
Влада партії, 118
Влада президента, 118
Влада Рад, 118
Влада тимчасова, 118
Влада традицій, 118
Власність, 118
Внутрішня політика, 118
Воєнна диктатура, 119
Воєнний стан, 119
Волюнтаризм, 120
Воля, 120
Вольтер (Франсуа Марі Аруе), 121
Вотум, 121
Вотум довіри, 122
Вотум недовіри, 122
Вселенський собор, 122
Всесвітня конфедерація праці (ВКП), 123
Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), 123

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), 123
Всесвітня Рада церков (ВРЦ), 124
Всесвітня федерація профспілок (ВФП), 124
Входження у владу, 124

Г

Гадяцький трактат 1658 р., 125
Гаєвський Борис Аркадійович, 125
Гайдеггер (Heidegger) Мартін, 125
Галицько-Волинське князівство, 127
Гангстеризм, 129
Гандизм, 129
Гарант, 130
Гаррінгтон Джеймс, 130
Гасло політичне, 130
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх, 131
Гегельянство, 131
Гегемонізм, 131
Гедонізм, 131
Гендер, 132
Генезис, 133
Генезис влади, 133
Генеральна Асамблея ООН, 133
Генерація, 134
Генерація політична, 134
Геноцид, 135
Географія політична, 135
Геополітика, 136
Геракліт Ефесський, 138
Герб державний, 139
Гердер Йоган Готфрід, 139
Герменевтика політична, 140
Геродот, 140
Геронтократія, 141
"Героя" і "натовпу" теорії, 141
Гетьман, 141
Гетьманська держава (Гетьманщина), 142
Гідденс Ентоні, 142
Гімн державний, 142
Глава держави, 144
Гласність, 144
Глобалізація, 144
Глобальні проблеми сучасності, 145
Глоболюція, 147
Гобіно Жозеф Артюр, 147
Гоббс Томас, 147
Голль Шарль де, 148
Голова уряду, 148
Головатий Микола Федорович, 148
Голосування, 149
Гольбах Поль Анрі де, 150
Горбатенко Володимир Павлович, 150
Гошовська Валентина Андріївна, 151
Грамота вірча, 151
Грамші Антоніо, 151
Греції Давньої політична думка, 153
Громадська думка, 155
Громадянин, 155
Громадянство, 156
Громадянська війна, 156
Громадянська непокора, 156
Громадянське суспільство, 156
Громадянські права і свободи, 157
Громадянськість, 157
Гроцій Гуго Гроот, 157
Група десяти ("Паризький клуб"), 158
Група семи ("Сімка" або "Велика сімка"), 158
Групи інтересів, 158
Групи тиску, 158
Грушевський Михайло, 159
Губерський Леонід Васильович, 159
Гуманізація, 159
Гуманізація політики, 159
Гуманізм, 160
Гуманітарна політика, 161
Гуманітарна співпраця, 162
Гуманітарне право, 163
Гумбольдт Вільгельм фон, 163
Гумільов Лев Миколайович, 164
Гумплович (Gumplowicz) Людвіг, 164
Гуслистий Кость Григорович, 165

Д

Д'Аламбер Жан Лерон, 167
Даль Роберт Алан, 167
Данилевський Микола Якович, 167
Данте Аліг'єрі, 167
Даосизм, 168
Дарендорф Ральф Густав, 168
Дванадцятимильна зона, 169
Двоблокова партійна система, 169
Двовладдя, 169
Двоголоса система, 169
Двопалатна система, 170
Двопартійна система, 170
Дебати політичні, 170
Девальвація, 171
Дезавуювання, 171
Дезінтеграція, 171
Деідеологізація, 171
Декларація, 172
Декларація незалежності США, 172
Декларація прав національностей України, 173
Декларація принципів толерантності, 173
Декларація про державний суверенітет України, 175
Деколонізація, 176
Декрет, 176

Делегування влади, 176
Делімітація кордону, 176
Демаркація кордону, 176
Демарш, 176
Демілітаризація, 177
Демографічна політика, 177
Демократизація, 177
Демократичний соціалізм, 178
Демократичний централізм, 178
Демократія, 179
Демокрит, 180
Денатуралізація, 180
Денаціоналізація, 180
Денонсація, 180
Деполітизація, 181
Депортація, 181
Депутат, 183
Депутатське звернення, 183
Депутатський запит, 184
Депутатський мандат, 184
Держава, 185
Держава загального добробуту, 186
Держава правова, 186
Державна мова, 187
Державний переворот, 187
Державні (національні) інтереси, 188
Державні символи України, 188
Десницький Семен Юхимович, 189
Де-факто, 189
Дефініція, 189
Дефіцит влади, 189
Де-юре, 189
Дивергенція, 189
Динамізм влади, 189
Династія, 189
Дипломат, 189
Дипломатичне право, 190
Дипломатичний корпус, 190
Дипломатичні переговори, 190
Дипломатичні представництва, 190
Дипломатичні привілеї та імунітети, 191
Дипломатія, 191
Директорія Української Народної Республіки, 192
Дискредитація, 193
Дискримінація політична, 193
Дисперсія влади, 194
Дифамація, 194
Діалектика, 194
Діаспора, 195
Дідро Дені, 197
Дільниця виборча, 198
Довибори, 198
Довірена особа кандидата, 198
Догматизм політичний, 198
Договір у політиці, 199
Договір міжнародний, 201
Договір про утворення СРСР, 201
Договір суспільний, 202
Дойч Карл, 203
Доктрина політична, 203
Домініон, 204
Донцов Дмитро, 204
Драгоманов Михайло, 205
Дуаєн дипломатичного корпусу, 205
Дуалізм, 205
Дуумвірат, 206
Духовенство, 206
Духовенство України, 207
Дюверже Моріс, 207
Дюркгейм Еміль, 208
Дьюї Джон, 209

Е

Евальвація, 210
Еволюційні теорії, 210
Еволюціонізм, 210
Еволюція влади, 210
Евтаназія, 210
Егалітаризм, 211
Егоцентризм, 211
Ейфорія, 211
Екзекватура, 211
Екзекутивний федералізм, 212
Екзекуція, 212
Екзистенціалізм, 212
Економічна політика, 214
Експертна влада, 214
Експлуатація, 214
Експропріація, 215
Екстрадиція, 215
Екстремальні умови, 215
Еліта, 215
Еліта політична, 215
Елітаризм, 217
Елітний блок , 217
Ембарго, 217
Еміграція, 217
Емірат, 218
Емпіризм, 218
Емський указ 1876 р., 219
Енгельс Фрідріх, 219
Епікур, 221
Ескалація, 222
Есхатологія, 222
Еталонна влада, 223
Етатизм, 223
Етатократія, 223
Етика влади, 223
Етика політична, 224

Етнічна ідентичність, 224
Етнічна картина світу, 225
Етнічна меншина, 229
Етнічна психологія, 229
Етнічна самоідентифікація, 229
Етнічні процеси, 230
Етнічність, 232
Етногенез, 233
Етногеографія, 235
Етнографія, 235
Етнодемографія, 235
Етнодержавознавство, 235
Етнократологія, 237
Етнокультурна політика, 237
Етнологія, 240
Етнопедагогіка, 241
Етнополітика, 242
Етнополітика незалежної України, 246
Етнополітичний конфлікт, 249
Етнополітичний менеджмент, 251
Етнополітичний організм, 253
Етнополітичні конфлікти (динаміка і типологія), 253
Етнополітичні конфлікти (форми, способи регулювання), 255
Етнополітологія, 256
Етнополітологія (методологічні засади), 257
Етнопсихологія, 260
Етнорегіональна структура України, 260
Етнос, 263
Етносоціологія, 264
Етноцентризм, 264
Ефективність влади, 264
Ешелони влади, 264

Є

Євразійство, 265
Євробарометр, 268
Єврокомунізм, 268
Європеїзм, 269
Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), 270
Європейська валютна система, 270
Європейська інтеграція, 271
Європейська політика, 273
Європейська політика сусідства, 273
Європейська політика України, 273
Європейська соціальна хартія, 274
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, 275
Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), 276
Європейський аграрний ринок, 277
Європейський економічний простір, 277
Європейський консорціум політичних досліджень (ЕСРК), 278
Європейський парламент, 278
Європейський Союз (ЄС), 279
Європейський суд, 282
Європейський суд з прав людини, 282
Європейського дому ідея, 284
Євроцентризм, 285
Євтух Володимир Борисович, 285
Єдина профспілка, 286
Єдиний фронт, 287
Єдність, 287
Єдність влади, 287
Єдність дій, 287
Єллінек Георг, 287
Єресі, 287

Ж

Жадоба влади, 289
Жандармерія, 289
Женевські конвенції, 289
Житлова політика, 289
Жіноче питання, 289
Жіночий рух, 289
Жовта преса, 290
Журавський Віталій Станіславович, 290
Журі, 290
Журналіст, 291

З

Заангажованість політична, 292
Заборона, 292
Завоювання, 292
Загальна декларація прав людини, 292
Загальне виборче право, 293
Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, 294
Закон Божий, 295
Закон Вагнера , 295
Закон дванадцяти таблиць, 295
Закон джунглів, 295
Закон і порядок, 295
Закон про вибори, 295
Закон “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, 295
Закони Ману, 296
Закони Хаммурапі, 296
Законність, 297
Законодавча ініціатива, 297
Законодавчі збори, 298
Законослухняність, 298
Закрите суспільство, 298
“Залізний закон олігархії”, 298
Запит, 299
Запорозька Січ, 300

Засоби масової інформації, 302
Застава, 302
Захист прав національних меншин, 303
Західна українська діаспора, 304
Західноєвропейський Союз (ЗЄС), 307
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), 308
Заява про участь у виборах, 309
Збройні сили, 310
Звичай, 310
Звичаї влади, 310
Згода, 311
Зенон Елейський, 311
З'їзд, 311
Зіньківський Василь, 311
Злука УНР та ЗУНР, 312
Змішана виборча система, 313
Змішана форма державного правління, 313
Знання про політику, 314
Зовнішня політика, 314
Зовнішньоекономічна політика, 315
Золотий запас, 316
Зони вільної торгівлі, 316
Зони, вільні від ядерної зброї, 316
Зрілість влади, 316

І

Ідеал, 317
Ідеал політичний, 317
Ідеалізм, 318
Ідеальполітика, 319
Ідеологічний апарат держави, 319
Ідеологія, 319
Ідеологія буржуазна, 321
Ідеологія марксистсько-ленінська, 321
Ідеологія політична, 322
Ідея європейська, 324
Ієрарх, 325
Ієрархія, 325
Ізоляціонізм (політичний), 325
Іларіон, 325
Ільїн Іван Олександрович, 326
Імідж політичний, 326
Іміджмейкер, 327
Імміграція, 328
Імперативний мандат, 328
Імперіалізм, 329
Імперія, 329
Імпічмент, 330
Імплементація, 331
Імунітет, 331
Імунітет дипломатичний, 332
Імунітет президентський, 332
Інавгурація, 332
Інвеститура уряду, 333
Індивідуалізм, 333
Індоктринація, 333
Індустріальне суспільство, 333
Інновація, 334
Іноземець, 334
Інститут публічного права, 334
Інститут соціальний, 334
Інститути політичні, 335
Інституціоналізація, 335
Інструменталізм, 336
Інтеграція, 337
Інтеграція політична, 337
Інтелігенція, 338
Інтервенція, 338
Інтерес національний, 338
Інтереси, 338
Інтернування, 339
Інтерпеляція, 339
Інтерпол, 339
Інфократія, 340
Інформатика, 340
Інформаційна безпека, 340
Інформаційна війна, 340
Інформаційна діяльність, 340
Інформаційна зброя, 340
Інформаційна мережа, 341
Інформаційне суспільство, 341
Інформаційний суверенітет, 341
Інформаційний тероризм, 341
Інформація, 341
Іредентизм, 342
Ірраціоналізм, 342
Іслам, 342
Ісламський фундаменталізм, 345
Істеблішмент, 346
Істон Девід, 346
Історизм, 346
Історицизм, 348
Історична пам'ять, 349
Історична самосвідомість, 350
Історична школа права, 351
Історичний компроміс, 351
Історичний матеріалізм, 352
Історія політична, 352
"Історія Русів", 353

К

Кабе Етьєн, 355
Каденція, 355
Кадрова політика, 355
Казус беллі, 357
Кампанелла Томмазо, 357
Кампанія політична, 357
Камю Альбер, 359
Кандидат, 360

Кандидат у депутати, 360
Канетті Еліас, 360
Канонізація, 361
Кант (Kant) Іммануїл, 361
Канцлерська демократія, 363
Капіталізм, 364
Капіталізм державний, 364
Капіталізм державно-монополітичний, 364
Карбонарії, 365
Карлайль Томас, 365
Карликова держава, 365
Кармазіна Марія Степанівна, 365
Кармеліти, 366
Карпатська Україна, 366
Карт-бланш, 368
Картунов Олексій Васильович, 368
Катехізис, 369
Католикос, 369
Католицизм, 370
Кваліфікована більшість, 370
Кейнс Джон Мейнард, 371
Київської Русі політична думка, 371
Кирило-Мефодіївське товариство (братство), 372
Кирилюк Федір Михайлович, 373
Китаю Стародавнього політична думка, 373
Кібернетика (політична), 375
Клас, 376
Класифікація етносів, 376
Класова боротьба, 380
Клерикалізм, 382
Клієнтелізм політичний, 382
Князєв Володимир Миколайович, 383
Коаліція, 383
Коаліція антигітлерівська, 383
Коваленко Анатолій Андрійович, 385
Козацтво, 385
Козацько-гетьманської доби політична думка, 390
Козельський Яків Павлович, 392
Кокус, 393
Колективізм, 394
Колективної безпеки принцип, 394
Колінгвуд Робін Джордж, 395
Колоніалізм, 396
Колонізація України, 396
Комісія виборча, 397
Комісія делегованих виборців, 398
Компроміс, 398
Комунізм, 399
Комунікація, 399
Комунікація політична, 399
Комюніке, 400
Конвенція, 401
Конвенція про захист прав і основних свобод людини, 401
Конвергенція етнічна, 402
Конгломерат, 402
Конечни Фелікс, 402
Конкурентна політика, 403
Консенсусу принцип, 403
Консерватизм, 404
Консолідація етнічна, 404
Конституція Пилипа Орлика (Бендерська), 404
Конституція України (1996 р.), 406
Конституція УНР (1918 р.), 406
Конструктивізм, 407
Конструктивність у політиці, 407
Контент-аналіз, 407
Контркультура, 408
Контроль громадський, 408
Контрреволюція, 409
Конфесія, 409
Конфлікт етнічний, 410
Конфлікт політичний, 412
Конформізм, 414
Конфуцій, 415
Концесія, 415
Кооптація, 415
Коран, 415
Кордон (державний), 416
Корпоративізм, 416
Космополітизм, 417
Костомаров Микола Іванович, 417
Кратологія, 418
Кремень Василь Григорович, 419
Кресіна Ірина Олексіївна, 419
Криза влади, 419
Криза політична, 419
Критичне мислення, 420
Кропоткін Петро Олексійович, 421
Круглашов Анатолій Миколайович, 421
Ксенофобія, 421
Кудряченко Андрій Іванович, 421
Культ особи, 422
Культура влади, 423
Культурна політика (державна), 423
Курас Іван Федорович, 423
Куріальна виборча система, 424
Курс політичний, 424

Л

Лабріола Антоніо, 425
Лассаль Фердинанд, 425
Лассуелл Гарольд Дуайт, 425
Лебон Гюстав, 425
“Левіафан”, 425
Легалізація, 427

Легальність, 427
Легіслатура, 427
Легітимація, 427
Легітимність, 428
Лейбніц Готфрід Вільгельм, 429
Лейборизм, 430
Лексикон, 430
Ленінізм, 431
Липа Юрій Іванович, 432
Липинський В'ячеслав, 434
Литвин Володимир Михайлович, 434
Лібералізм, 435
Лібертаризм, 436
Лідер політичний, 436
Лідерство політичне, 438
Лімітроф, 439
Лінія конфлікту, 440
Лісовий Василь Семенович, 440
Літопис Г. Грабянки, 440
Літопис С. Величка, 441
Лобі, 443
Лобізм, 444
Локаут, 444
Локк Джон, 445
Ломейські конвенції, 445
Лондонський клуб, 445
Лоялісти, 445
Лояльність, 445
Люмпени, люмпен-пролетаріат, 445
Люстрація, 446

М

Маблі (Mably) Габріель Бонно де, 447
Магдебурзьке право, 447
Мажоритарна виборча система, 448
Мазепа Іван Степанович, 449
Макіавеллі Нікколо ді Бернардо, 450
Макіавеллізм, 452
Малоросійство, 453
Мандат, 454
Мандатна комісія, 455
Маніпулювання політичне, 455
Маніфест, 456
Маніфестація, 456
Маргінальність, 457
Маркетинг політичний, 457
Маркс Карл, 457
Марксизм, 457
Марксизм-ленінізм, 459
Маркузе Герберт, 459
Мартов (Цедербаум) Юлій Йосипович, 461
Масове суспільство, 462
Масонство в Україні, 463
Мафія, 465
Меморандум, 466
Менеджер, 466
Менеджмент політичний, 466
Ментальність етносу, 466
Меншовизм, 467
Меритократія, 467
Меркантилізм, 467
Мерріам Чарльз Едвард, 469
Месіанізм, 470
Методи етнополітологічних досліджень, 470
Методологія політичних наук, 472
Метрополія, 475
Мирного співіснування принцип, 475
Мислення політичне, 476
Митниця, 477
Михальченко Микола Іванович, 477
Міжнародна асоціація політичної науки (МАПН), 477
Міжнародна Кадрова Академія (МКА), 478
Міжнародне право, 479
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., 480
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 481
Міжнародний тероризм, 483
Міжнародні відносини, 485
Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 487
Мілітаризація, 488
Мілітаризм, 488
Міністерство, 488
Міністр, 488
Міністр без портфеля, 489
Міністр Кабінету Міністрів України, 489
Місто-держава, 489
Мітинг, 490
Міфи політичні, 490
Міхельс Роберт, 490
Міхновський Микола, 490
Мобілізація політична, 493
Мовна політика, 493
Модус вівенді, 493
Молодіжна політика, 493
Молодіжний рух, 496
Монархія, 498
Мондіалізм, 499
Моніторинг політичний, 499
Монтеск'є Шарль Луї, 500
Мор (More) Томас, 500
Мораторій, 501
Мореллі, 501
Моска Гаетано, 502
Мотиви політичні, 502
Муніципалітет, 502
Мутації влади, 503

Н

Нагорна Лариса Панасівна, 504
Надзвичайний стан, 504
Найманці, 505
Народ, 505
Народи корінні, 505
Народна дипломатія, 505
Народна конституція, 506
Народний депутат України, 506
Народний суверенітет, 507
Народництво, 508
Народність, 508
Науково-технічна політика, 508
Наумкіна Світлана Михайлівна, 509
Нацизм (націонал-соціалізм), 509
Націоналізм, 510
Національна безпека, 511
Національна ідея, 512
Національна політика в УРСР, 513
Національна телекомпанія, Національна радіокомпанія, 517
Національний інформаційний простір, 517
Національний університет "Києво-Могилянська академія" (КМА, НУКМА), 517
Національний характер, 518
Національні меншини, 519
Національно-культурна автономія, 520
Національно-культурні товариства, 520
Національно-персональна автономія, 522
Національно-територіальна автономія, 523
Нація, 523
Невтручання держави концепція, 524
"Негативне рекламування", 524
Недійсні вибори, 525
Незастосування сили принцип, 525
Нейтралізація, 526
Нейтралізм, 526
Нейтралітет, 526
Нейтралітет збройний, 527
Ненасильницькі дії, 528
Неоконсерватизм, 528
Неолібералізм, 529
Непорушності державних кордонів принцип, 530
Непрямі вибори, 530
Ніцше Фрідріх Вільгельм, 530
Нові ліві, 531
Нові праві, 531
Нового часу політична думка, 531
Номенклатура, 534
Номінація, 535
Нонконформізм, 535
Норми політичні, 535
Нувориш, 536
Нунцій Папи Римського, 536

О

Об'єднання Німеччини, 537
Об'єкт політики, 539
Оборонна політика, 539
Обскурантизм, 539
Обструкція, 539
Огієнко Іван Іванович, 539
Однопалатна парламентська система, 541
Однопартійний уряд, 542
Округ виборчий, 542
Октроїрувана конституція, 543
Окупація, 543
Олігархія, 543
Омбудсмен, 544
Оніщенко Ірина Григорівна, 545
Опозиція політична, 545
Опортунізм, 546
Організації міжнародні, 547
Організація з безпеки та співробітництва в Європі, 547
Організація Об'єднаних Націй (ООН), 548
Ордонанс, 550
Орієнтація політична, 551
Оріховський Станіслав Станіславович, 551
Орлик Пилип, 552
Ортега-і-Гассет Хосе, 553
Освітня політика, 553
Основні вибори, 554
Остракізм, 554
Оуен Роберт, 554
Охлократія, 554

П

Паблік рилейшнз, 556
Палавер, 556
Панамериканізм, 557
Пангерманізм, 558
Панібудьласка Володимир Федорович, 558
Панісламізм, 559
Панславізм, 560
Панчук Май Іванович, 562
Папа Римський, 562
Папство, 562
Папська курія, 562
Парето Вільфредо, 562
Паритет, 563
Парламентаризм, 563
Парламентарій, 564
Парламентська процедура, 565
Партикуляризм, 566
Партійна система, 566
Партія влади, 567
Партія державна, 567
Партія парламентська (партії парламентського типу), 567

Партія політична, 567
Партія-машина, 569
Пасивне виборче право, 569
Пахарєв Анатолій Дмитрович, 569
Пацифізм, 570
Первинні вибори (“праймеризм”), 570
Переяславська Рада 1654 року, 570
Перикл, 571
Персона ґрата, 571
Персона нон ґрата, 571
Петиція, 571
Петлюра Симон, 572
Питання національне, 574
Підданство, 574
Піррова перемога, 574
Платон Афінський, 574
Плебісцитарний, 575
Плєханов Георгій Валентинович, 576
Плутократія, 577
Плюралізм, 578
Плюральний вотум, 578
Повстання, 578
Повторне голосування (перебалотування), 578
Повторні вибори, 579
Подвійне громадянство, 580
Поділ влади, 580
Позапарламентський спосіб утворення уряду, 580
Пойченко Анатолій Михайлович, 580
Полеміка, 581
Полібій, 581
Поліс, 581
Політизація етнічності і етнізація політики, 581
Політика диктату, 584
Політика і людина, 584
Політика й економіка, 585
Політико-адміністративні функції управління, 586
Політична безпека, 587
Політична думка, 587
Політична культура, 588
Політична нація, 590
Політична поведінка, 592
Політична позиція, 593
Політична праксеологія, 593
Політична психологія, 594
Політична свідомість, 595
Політична система суспільства, 596
Політична система України, 597
Політична теорія, 600
Політичне життя, 600
Політичне насилля, 601
Політичне панування, 602
Політичний, 603
Політичний простір, 603
Політичні сили, 604
Політолог, 605
Політологія, 606
Поліцейська держава, 607
Поліцентризм, 608
Полонізація, 608
“Полювання на відьом”, 609
Помилки влади, 609
Поппер Карл Раймонд, 609
Популізм, 610
Порівняльна політологія, 610
Порядок політичний, 612
Посол, 612
Постанова (рішення), 613
Постбіхевіоризм, 613
Постіндустріальне суспільство, 613
Праві і ліві у політиці, 614
Право народів (націй) на самовизначення, 614
Правова політика, 614
Право на інформацію, 615
Православ’я, 615
Прагматизм політичний, 616
Прапор державний, 616
Президент, 617
Президент України, 619
Прем’єр-міністр, 621
Прерогатива, 622
Преса, 622
Прес-конференція, 622
Прес-реліз, 622
Прес-секретар, 622
Прес-центр (прес-бюро), 622
Прецедент, 622
Приватизація, 623
Пригожин Ілля Романович, 623
Примордіалізм, 623
Прогнозування політичне, 623
Прокопович Феофан, 624
Пролонгація, 624
Пропаганда, 624
Просвітництво, 625
Протекторат, 625
Протекціонізм, 625
Протекція, протегування, 626
Протестантизм, 626
Протокол, 627
Протоколізм, 627
Протоколіст, 627
Протокол про наміри, 627
Прудон (Proudhon) П’єр Жозеф, 627
Прудонізм, 627
Психологія влади, 627
Пуанкаре (Poincare) Раймон, 628

Публічна влада, 628
Пульс влади, 628
Путч, 628
Путчизм, 628
Путчист, 628
П'ята республіка у Франції, 628

Р

Рада, 629
Рада Безпеки ООН, 629
Рада Європи, 629
Рада кантонів, 631
Радикали англійські, 631
Радикалізм, 631
Радянський комунізм, 633
Расизм, 634
Рассел Бертран, 634
Реакційний, 634
Реакціонер, 634
Реакція політична, 634
Ревізіонізм, 635
Ревізіоніст, 635
Ревізіоністський, 635
Революція, 635
Регент, 635
Регентство, 635
Регентування, 635
Регентувати, 635
Резолюція, 635
Реідеологізації теорія, 636
Рекет, 636
Рекламування політичне, 636
Ренегат, 636
Реннер (Renner) Карл, 636
Репарація, 637
Репатріант, 637
Репатріація, 637
Репатріюватися, 637
Республіка, 637
Республіка парламентська, 638
Республіка президентська, 638
Ресурси влади, 639
Реформа політична, 639
Реформа соціальна, 639
Рецидив, 639
Римаренко Юрій Іванович, 639
Римське право, 639
Риму Стародавнього політична думка, 640
Ринковий соціалізм, 640
Ринок влади, 640
Ринок політичний, 640
Рікардо Девід, 640
Робітничий клас, 641
Романтизм, 641
Російська політична думка, 642
Ростоу Уолт Уїтмен, 644
Ротація, 644
Роялізм, 645
Роялiст (роялістка), 645
Рудич Фелікс Михайлович, 645
Русифікація, 645
Руссо Жан-Жак, 646
"Руська Правда", 647
Рух на захист прав людини, 648
Рух опору, 648
Рух прихильників миру, 648
Рухи альтернативні, 648
Рухи політичні, 649
Рябов Сергій Геннадійович, 649

С

Саміт, 650
Самовладдя, 650
Самоврядування, 650
Санкція, 651
Санкція влади, 652
Сателіт, 652
Світ політичний, 652
Світова організація торгівлі (СОТ), 653
Світовий Конгрес Українців, 654
Світська влада, 655
Свобода, 655
Свобода слова, 655
Свобода совісті, 656
Свободи політичні, 656
Сегмент влади, 659
Сегментація влади, 659
Сегрегація, 659
Секуляризація, 659
Селекція влади, 660
Сенека Луцій Анней, 660
Сенченко Микола Іванович, 660
Сепарація, 660
Сепаратизм етнічний, 660
Сила влади, 663
Сима Цянь, 663
Символіка державна, 663
Символіка політична, 663
Синдикалізм, 665
Синергетика, 665
Система однопартійна, 668
Система політичної науки, 668
Сіонізм, 670
"Сірий кардинал", 670
Сковорода Григорій Савич, 670
Сміт (Smith) Адам, 671
Соборність, 672
Соборність України, 672
Сократ, 673
Солдатенко Валерій Федорович, 673

Солідарність, 674
Соловйов Володимир Сергійович, 674
Солсбері (Salisbury) Роберт Артур Толбот, 674
Сорокін Питирим, 675
Софістика, 675
Соціал-демократія, 676
Соціалізація, 677
Соціалізація політична, 677
Соціалізм, 678
Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтерн), 679
Соціальна держава, 679
Соціальна політика, 682
Соціальна ринкова економіка, 683
Соціальне партнерство, 683
Соціальний дарвінізм, 684
Соціальний захист, 684
Соціологія політики, 685
Спенсер Герберт, 686
Спільна політика безпеки та оборони, 687
Спільнота, 689
Спіноза Бенедикт (Барух), 689
Спонсор, 689
Справедливість, 689
Сприйняття влади, 691
Стагнація політична, 691
Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович, 691
Сталінізм, 693
Статус, 693
Статус-кво, 693
Стиль у політиці, 693
“Сто днів”, 694
Столипін Петро Аркадійович, 694
Стратифікація, 695
Стратифікація, 695
Суб’єктно-об’єктні відносини у політиці, 695
Суб’єкт політики, 696
Суб’єкти та об’єкти етнополітики, 697
Субетнос, 698
Субординація, 699
Суверенітет, 699
Суд першої інстанції, 699
Судова влада, 699
Суперництво політичне, 700
Суспільне телерадіомовлення, 700
Сфера влади, 700
Східна українська діаспора, 700
Сценарний підхід у політиці, 702
Сціборський Микола, 702

Т

Табу, 705
Таємна політика, 705
Тактика в політиці, 705
Тарлє Євген Вікторович, 706
Театр воєнних дій, 706
Телерадіоорганізація, 706
Тенета влади, 707
Теократія, 707
Теологія, 707
Теорія влади, 707
Теорія конвергенції, 707
Теорія конфліктів, 708
Теорія систем, 709
Терор, 709
Терор політичний, 709
Технократія, 710
Технології політичні, 710
Технологія прийняття політичних рішень, 711
Тимократія, 711
Тиранія, 712
Тіньова економіка, 712
“Тіньовий кабінет”, 713
Тойнбі (Toynbee) Арнольд Джозеф, 713
Токвіль Алексіс Шарль де, 714
Толерантність етнічна, 715
Толстой Лев Миколайович, 715
Традиції влади, 715
Трудова теорія вартості, 715

У

Угода політична, 716
Узурпація влади, 716
Указ, 716
Україна, 716
Україна — Європа (відносини), 717
Україна — Росія (взаємовідносини, проблеми становлення державної самоідентифікації), 718
Українська Академія політичних наук (УАПН), 722
Українська асоціація політологів (УАП), 723
Українська діаспора, 723
Українська політична нація, 724
Українська суспільно-політична думка XX ст., 725
Ультиматум, 726
Універсали Української Центральної ради, 726
Універсалізм, 729
Унітарна держава, 729
Унія, 730
Уповноважена особа політичної партії, 730
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), 731

Урбанізація, 731
Уряд, 731
Урядова криза, 732
Урядова правотворчість, 732
Установчі збори, 732
Утилітаризм, 732
Ухвалення політичних рішень, 732
Участь політична, 733

Ф

Фаворитизм, 735
Фальсифікація, 735
Фарисейство, 735
Фаталізм, 735
Фашизм, 735
Федералізм, 736
Фемінізм, 736
Феодалізм, 738
Філософія політики, 738
Філософія політична, 738
Форма держави, 739
Форма державного правління, 740
Форма державного устрою, 741
Фромм Ерік, 742
Функціонер, 742

Х

Хайєк Фрідріх Август фон, 743
Халіфат, 743
Хантінгтон Самуель, 744
Харизма, 744
Хартія, 745
Химера, 745
Хмельницький Богдан, 746
Холізм, 747
Храмов Василь Олегович, 747
Християнство, 748
Хунвейбіни, 748
Хунта, 748
Хурал, 748

Ц

Царизм, 749
Цезар Гай Юлій, 749
Цезаропапизм, 750
Цензура, 750
Центр, 750
Централізація, 750
Центральна Рада (Українська Центральна рада, УЦР), 751
Церква державна, 753
Церковна влада, 753
Цивілізація, 753
Цивілізація політична, 755
Цикл, 756
Цитаделі, 756
Цицерон Марк Туллій, 756

Ч

Чартизм, 758
Час влади, 758
Час політичний, 758
Челідзе Валерій, 758
Чернишевський Микола Гаврилович, 759
Черчілль Вінстон Леонард Спенсер, 759
Чижевський Дмитро Іванович, 760
Чинність виборів, 761
Чутки політичні, 761

Ш

Шантаж, 762
Шаповал Микита Юхимович, 762
Шаріат, 763
Шептицький Андрей, 763
Шкляр Леонід Євдокимович, 765
Шпенглер Освальд, 766
Шпигун, 766
Штреземанн (Stresemann) Густав, 766
Шуба Олексій Васильович, 767
Шульга Микола Олександрович, 767
Шумський Олександр Якович, 768

Щ

Щедрова Галина Петрівна, 769
Щепаньський Ян, 769
Щокін Георгій Васильович, 769

Ю

Юм Дейвід, 771
Юнг Карл Густав, 771
ЮНЕСКО, 771
ЮНІСЕФ, 771
Юридична відповідальність, 771
Юрисдикція, 771
Юрисдикція конституційного суду, 772
Юрисдикція соціальних судів, 772

Я

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович, 773
Ядерна зброя, 773
Ядерна політика, 774
“Ядерний клуб”, 774
Ядерний паритет, 774
Ядерні держави, 774
Ярлик, 774
Ярослав Мудрий, 774
Ясперс Карл, 775
“Яструби”, 775

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Авдєєнко О. Д. — кандидат історичних наук, доцент
Антонюк О. В. — доктор політичних наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політичних наук, професор
Базовкін Є. Г. — доктор історичних наук, професор
Балабан Р. В. — кандидат політичних наук
Бебик В. М. — доктор політичних наук, професор
Бондар Ю. В. — доктор філософії у галузі політології
Вілков В. Ю. — кандидат філософських наук, доцент
Воронкова В. І. — доктор філософських наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політичних наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політичних наук, професор
Дашутін Г. П. — кандидат політичних наук
Деревінський В. Ф. — кандидат історичних наук
Дьомкін П. О. — кандидат історичних наук, доцент
Заріцький М. В. — історик
Захожай В. Б. — доктор економічних наук, професор
Зеленько Г. І. — кандидат політичних наук
Калінічева Г. І. — кандидат історичних наук, доцент
Кононенко Н. В. — кандидат політичних наук
Кордун О. О. — кандидат політичних наук
Кармазіна М. С. — доктор політичних наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політичних наук, професор
Кресін О. В. — кандидат юридичних наук, доцент
Кудряченко А. І. — доктор історичних наук, професор
Кукуруз О. В. — історик
Лукашевич М. П. — доктор філософських наук, професор
Ляшенко Т. М. — кандидат політичних наук
Макогон В. П. — кандидат історичних наук, доцент
Малиновський В. Я. — кандидат політичних наук, доцент
Мамонтов І. О. — аспірант
Марутян Р. Р. — кандидат історичних наук, доцент
Медвідь А. М. — старший викладач
Медвідь Ф. М. — кандидат філософських наук, доцент
Михальченко М. І. — член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор
Недюха М. П. — доктор філософських наук, професор
Панібудьласка А. В. — кандидат історичних наук, доцент
Панібудьласка В. Ф. — доктор історичних наук, професор
Пахарєв А. Д. — доктор політичних наук, доцент
Перегуда Є. В. — кандидат політичних наук, доцент
Полішкарова О. О. — кандидат політичних наук, доцент
Рижко Н. І. — кандидат філософських наук, доцент
Рублюк О. В. — кандидат політичних наук, доцент
Рудич Ф. М. — доктор філософських наук, професор
Рябов С. Г. — доктор філософських наук, професор
Самойленко Т. В. — доктор філософії в галузі ділового адміністрування
Семко А. В. — аспірант
Стеценко С. В. — кандидат історичних наук, доцент
Тороп А. В. — старший викладач

Храмов В. О. — доктор політичних наук, професор
Циндровська Л. О. — історик
Черній А. М. — доктор філософських наук, професор
Чижова О. М. — кандидат політичних наук, доцент
Чорней Р. К. — кандидат фізико-математичних наук, доцент
Шаповал Ю. І. — доктор історичних наук, професор
Шкляр Л. Є. — доктор політичних наук, професор
Щедрова Г. П. — доктор політичних наук, професор
Щербенко Є. В. — кандидат політичних наук
Щокін Г. В. — кандидат психологічних
і доктор соціологічних наук, професор
Щокін Р. Г. — аспірант
Шуба О. В. — доктор політичних наук, професор
Ятченко В. Ф. — доктор філософських наук, професор

The offered dictionary is the special scientific and educational edition where the basic fundamental terminology concepts of political science character are given. This is actively used in policy and practical political activity of domestic and foreign science. It prepared by the leading Ukrainian research workers — political scientists, philosophers, historian.

For students, graduate students, teachers of higher educational establishments, wide circle of political and public figures, and for everyone, who is interested in a policy and politology.

Навчальне видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

За редакцією
Головатого Миколи Федоровича
та **Антонюка** Олександра Васильовича

Навчальний посібник

Educational edition

POLITOLOGICAL DICTIONARY

Edited by
Golovatiy, Mukola F.
and **Antoniuk**, Alexander V.

Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактори *О. В. Дебідь, Л. С. Тоболіч*
Коректор *Т. К. Валицька*
Комп'ютерне верстання *Т. М. Бойко, Т. І. Губанова*
Оформлення обкладинки *Д. А. Бутейко*

Підп. до друку 07.09.05. Формат 70 г 100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 63,85. Обл.-вид. арк. 90,5. Тираж 3000 пр. Зам. № 5-399

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4